श्रियं देयात्स वः कामं यस्योन्मीलति केवले ।
त्रैलोक्यमुत्सवोदारं पुरमेकमिवाभवत् ॥ ३ ॥
यस्याङ्घ्रिनखनक्षत्रविजृम्भाय नभस्यते ।
नमज्जगत्त्रयीपालकुन्तलाभोगडम्बरः ॥ ४ ॥
बालारुणायते यस्य पादद्वितयमण्डलम् ।
प्रह्वत्रिविष्टपाधीशकिरीटोदयकोटिषु ॥ ५ ॥
नखोज्जृम्भकराभोगकेसरं यत्क्रमद्वयम् ।
नम्रामरवधूनेत्रदीर्घिकास्वम्बुजायते ॥ ६ ॥
यत्पदस्मृतिसंभाराद्भुवनत्रयनायकाः ।
वाङ्मनोदैवसिद्धीनां सिद्धादेशादिवेशते ॥ ७ ॥

श्रियमिति । भगवान् चन्द्रप्रभो देव वो युष्मभ्यं श्रियमभ्युदयोदय[स]ल
पलक्षिता लक्ष्मीं देयात् ददातु । कथम् । कामं यथेष्ट तृप्तिपर्यन्तम् । स क । यत
त्सवन्धात् यस्य भगवतश्चन्द्रप्रभस्य केवले केवलज्ञाने उन्मीलति प्रादुर्भवति । न
लोक्यमेक पुरमिवैकनगरमिवाभवत् बभूव । एकत्र मिलितमित्यर्थ । कथभूत
क्यम् । उत्सवोदारमुत्सवेन महोत्सवेन उदारमतिमनोहरमतिशयेन चित्तरञ्जकम् ॥

यस्येत्यादि पञ्चभि श्लोकै कुलकम् । तत्रान्त्यश्लोके तस्मै जिनेन्द्राय
पुनर्नम इति क्रियाकारकसवन्ध । यस्य जिनेन्द्रस्य अङ्घ्रिनखनक्षत्रविजृम्भाय नम
गत्त्रयीपालकुन्तलाभोगडम्बरो नभस्यते अङ्घ्रिनखा एव नक्षत्राणि अतिनिर्मलत्व
तेषा विजृम्भाय प्रसृत्यै प्रसरणाय नमन्तो नम्रीभवन्तो ये जगत्त्रयीपाला वरुणेन्द्र
न्द्रेन्द्रादयस्तेषा कुन्तलाभोगडम्बर कुन्तलविस्ताराटोपो नभस्यते नभ इवाचर
चमत्करोति ॥ ४ ॥

बालेति । गौडीया रीति । यस्य भगवतो जिनेन्द्रस्य पादद्वितयमण्डल चर
युगलविम्बं कर्तृभूत प्रह्वत्रिविष्टपाधीशकिरीटोदयकोटिषु बालारुणायते प्रह्वा नम्रीभू
ये जगत्त्रयविष्टपाधीशास्तेषा किरीटानि मुकुटानि तान्येव उदय उदयाचलस्तस्य
टिषु अग्रेषु बालारुणायते बालभास्कर इवाचरति । उपमालकार ॥ ५ ॥

नखेति । अम्बुजमिवाचरति । नम्रा प्रह्वीभूता या अमरवध्व शचीप्रमुख
देवाङ्गनास्तासा नेत्राण्येव दीर्घिका जलभृतवापिका तास्तथोक्तास्तासु । कथभूतं
त्क्रमद्वयम् । नखोज्जृम्भकराभोगकेसरम् नखाना उज्जृम्भा प्रसरणशीला ये क
किरणास्तेषामाभोग आटोप स एव केसराणि किञ्जल्का यस्मिन् तत्तथोक्तम् ।
मालकार ॥ ६ ॥

यदिति । यत्पदस्मृतिसभारात् यस्य भगवतो जिनेन्द्रस्य पदयोः स्मृतिरनु

तस्मै सत्कीर्तिपूर्ताय विश्वदृश्वैकमूर्तये ।
नमः शमसमुद्राय जिनेन्द्राय पुनः पुनः ॥ ८ ॥

अपि च ।

भूर्भुवःस्वस्त्रयं यत्र वेलाचलकुलायते ।
अपाराय नमस्तस्मै जिनबोधपयोधये ॥ ९ ॥

किं च ।

मतेः सूतेर्बीजं सृजति मनसश्चक्षुरपरं
यदाश्रित्यात्मायं भवति निखिलज्ञेयविषयः ।
विवर्तैरत्यन्तैर्भरितभुवनाभोगविभवैः
स्फुरत्तत्वं ज्योतिस्तदिह जयतादक्षरमयम् ॥ १० ॥

तनं तस्या संभार प्राचुर्य स तथोक्तस्तस्मात् । भुवनत्रयनायकाः धरणेन्द्रनरेन्द्रदे-न्द्राः वाङ्मनोदैवसिद्धीनाम् । सिद्धिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेनायमर्थ —वा-क्सिद्धिर्मन.सिद्धिर्देवसिद्धिस्तासा तथोक्ताना ईशते स्वामिनो भवन्ति । कस्मात् । उत्प्रे-ते—सिद्धादेशादिव । अयमर्थ एव भवति । नैमित्तिक वचनं सिद्धादेश उच्यते तस्मा-व । इत्यनेन नीतिशास्त्रोक्तं सिद्धित्रयं भवति । उत्प्रेक्षालंकार उपमालंकारो वा ॥ ७ ॥

तस्मा इति । तस्मै त्रिभुवनप्रसिद्धाय जिनेन्द्राय जिनाना गणधरदेवादीनामिन्द्र ामी जिनेन्द्रस्तस्मै जिनेन्द्राय पुन पुनर्वार वार नमो नमस्कारोऽस्तु । कथंभूताय स्मै । सत्कीर्तिपूर्ताय सती अबाधिता या कीर्ति पुण्यगुणानुकीर्तनं तया पूर्त परि-र्ण स तथोक्तस्तस्मै । पुन कथंभूताय तस्मै । विश्वदृश्वैकमूर्तये विश्वदृश्वनी एका द्वितीया केवलज्ञानलक्षणा मूर्ति स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तस्मै । पुन. कथभूताय । मस्य उत्तमक्षमाया कर्मक्षयस्य वा समुद्र तथोक्तस्तस्मै । अतिशयालंकार ॥ ८ ॥

अपि च इदानीं केवलज्ञानं स्तूयते—**भूर्भुव इत्यादि** । तस्मै जिनबोधपयोधये म । जिनबोध केवलज्ञानं स एव पयोधि. समुद्र. अपर्यन्तत्वात् गुणरत्नसंभृ-त्वाच्च स तथोक्तस्तस्मै । कस्मै । यस्मिन् केवलनिबोधपयोधौ भूर्भुव स्वस्त्रय भू पृथ्वीलोक भुव अधोलोक स्व ऊर्ध्वलोकस्तेषां त्रयं भूर्भुवःस्वस्त्रयं वेलाचलकुलायते वेलाचलाः समुद्रविक्षतिताडनपर्वतास्तेषा कुलं समूहो वेलाचलकुलं वेलाचलकुलमिवा-चरति वेलाचलकुलायते । कथंभूताय जिनबोधपयोधये । अपाराय लोकालोक-व्यापकत्वात् पर्यन्तरहिताय । उपमालंकार । रूपकालंकारः ॥ ९ ॥

अपि च इदानीं श्रुतज्ञानं स्तूयते—**मतेरित्यादि** । तद्गणधरदेवादीना श्रुतकेव-लिनां प्रसिद्धमक्षरमयं ज्योति श्रुतज्ञानमिहास्मिन् यशस्तिलकनाम्नि ग्रन्थारम्भे जयतात्

सर्वज्ञकल्पैः कविभिः पुरातनैरवीक्षितं वस्तु किमस्ति संप्रति ।
ऐदंयुगीनस्तु कुशाग्रधीरपि प्रवक्ति यत्तत्सदृशं स विस्मयः ॥ ११ ॥
कृतीः परेषामविलोकमानस्तदुक्तिवक्तापि कविर्न हीनः ।
कृतेक्षणो राजपथेन सम्यक्प्रयानिव प्रत्युत विस्मयाय ॥ १२ ॥
कृत्वा कृतीः पूर्वकृताः पुरस्तात्प्रत्यादरं ताः पुनरीक्षमाणः ।
तथैव जल्पेदथ योऽन्यथा वा स काव्यचोरोऽस्तु स पातकी च ॥ १३ ॥

सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । तस्मै अस्माकं नमस्कार इत्यर्थ । तत्किम् । यत् श्रुतज्ञानमक्षरमय ज्योतिर्ज्ञानमाश्रित्य सेवित्वा ग्रन्थतोऽर्थतश्च आश्रित्य अनुशील्य पुन पुनरभ्यस्य अथ योगिना प्रत्यक्ष आत्मा जीवो मनस आत्मनः अपरमद्वितीयं चक्षुर्लोचनं सृजति । अयमात्मा (किंतु) निखिलज्ञेयविषयश्च भवति लोकालोकस्वरूपज्ञापको भवति । अपर कथंभूतं अक्षरमयं ज्योति । स्फुरत्तत्वं स्फुरन्ति चमत्कुर्वन्ति तत्वानि जीवादिद्रव्याणि यस्मिन् ज्योतिषि तत्तथोक्तम् । कै कृत्वा स्फुरत्तत्वम् । विवर्तैर्नरकादिपर्यायै । कथंभूतैर्विवर्तै । अत्यन्तै॰ पर्यन्तरहितै । नतैरित्यर्थ । अपर कथंभूतैर्विवर्तै । भरित पूरित सपूरित॰ भुवनस्य त्रैलोक्यस्य आभोगविभवो विस्तारविभवस्वरूपो यैस्ते भरितभुवनाभोगविभवास्तैस्तथोक्तै । द्रव्याणा पर्यायाणा च स्वरूपकमित्यर्थ । जात्यलंकार । अतिशयालंकार ॥ १० ॥

सर्वज्ञकल्पैरित्यादि । पुरातनै॰ कविभि चिरतनाचार्यै गौतमस्वामिसमन्तभद्राकलङ्कदेवविद्यानन्दिभिश्चिरतनाचार्यै अवीक्षितं वस्तु अनवलोकितं वस्तु अविज्ञात॰ पदार्थ किमस्ति । अपि तु न किमप्यस्ति । कथंभूतै पुरातनै कविभि । सर्वज्ञकल्पैः सर्वज्ञादीषदपरिसमाप्तै सर्वज्ञसमानैरित्यर्थ । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर' इति वचनात् । ऐदंयुगीनस्तु कवि अस्मिन् युगे भव ऐदंयुगीन तु समयकालोत्पन्न॰ सप्रति कलौ काले कुशाग्रधीरपि कुशाग्रवत् दर्भाग्रवत् तीक्ष्णा धीर्बुद्धिर्यस्येति स त थोक्त॰ अतिसूक्ष्मबुद्धि यत्तत्सदृशं प्रवक्ति चिरतनाचार्यसदृशं ब्रूते काव्ये कवते विस्मय आश्चर्यं वर्तते । आक्षेपालंकार ॥ ११ ॥

कृतीरित्यादि । परेषामपरकवीना कृती काव्यानि अविलोकमानोऽनिरीक्षमाण सन् तदुक्तिवक्ता अपि चिरतनाचार्यकाव्यार्थवक्ता कविर्हीनो न भवति, कितूत्कृ एव भवति । कृतेक्षण उत्पादितचक्षु॰ पुमान् राजपथेन । कारकाणा विवक्षितत्वादाधारेऽपि तृतीया । राजमार्गेण सम्यक् अस्खलिततया प्रयानिव गच्छन् । इवशब्द॰ पा पूरणार्थ॰ । प्रत्युत विशेषेण विस्मयाय आश्चर्याय भवति । आक्षेपालंकार ॥ १२ ॥

कृत्वेत्यादि । स कवि काव्यचोरोऽस्तु भवतु । न केवलं काव्यचोर स का पापवाश्च भवतु । स कः । य॰ कवि पूर्वकविकृताश्चिरतनाचार्यनिष्पादिता कृत

असहायमनादर्शं रत्नं रत्नाकरादिव ।
मत्तः काव्यमिदं जातं सतां हृदयमण्डनम् ॥ १४ ॥
उक्तयः कविताकान्ताः सूक्तयोऽवसरोचिताः ।
युक्तयः सर्वशास्त्रान्तास्तस्य यस्यात्र कौतुकम् ॥ १५ ॥
किंचित्काव्यं श्रवणसुभगं वर्णनोदीर्णवर्णं
किंचिद्वाच्योचितपरिचयं हृच्चमत्कारकारि ।
अत्रासूयेत्क इ सुकृती किं तु युक्तं तदुक्तं
यद्व्यु य सकलविषये स्वस्य चान्यस्य च स्यात् ॥ १६ ॥

ङ्गानि पुरस्तादग्रत. कृत्वा पश्चात् प्रत्यादरपूर्वकं यथा भवन्त्येवं ताः । पुनर्वारंवार-माणोऽवलोकमानः सन् तथैव जल्पेत् अन्यथा वा जल्पेत् जल्पति रचयति । लंकारः ॥ १३ ॥

असहायमित्यादि । इदं काव्यं **यशस्तिलक**नामधेयं काव्यं **यशोधर**महा-जनामधेयचरितं च मत्त. श्री**सोमदेवाचार्या**ज्जातमुत्पन्नम् । कथंभूतमिदं का-म् । असहायमद्वितीयं सहायरहितं च । अपरं कथंभूतमिदं काव्यम् । अनादर्शं न्यसामग्र्यनपेक्षकम् । अपर कथंभूतम् । सतां विद्वज्जनानां हृदयमण्डनं हृद-लविभूषणप्रायम् । कस्मात्किमिव । रत्नाकरात् समुद्रात् रत्नखनेश्च रत्नमिव माणि-यमिव । उपमालंकार. ॥ १४ ॥

उक्तय इत्यादि । अत्रास्मिन् काव्ये यस्य पुरुषस्य कौतुकं विनोदो वर्तते तस्य रुपस्य उक्तय. काव्यकरणे नवीनार्थोद्भावना भवन्ति । कथंभूताः उक्तयः । क-ताकान्ता नवीनकाव्यकरणे मनोहरा. । तथा—अवसरोचिताः प्रस्तावयोज्याः सूक्तयः भाषितानि भवन्ति । तथा—सर्वशास्त्रान्ता अवसानपर्यन्ताः सर्वशास्त्रसबन्धिन्य-र्कव्याकरणच्छन्दोलंकारसिद्धान्तस्यादित्यादयस्तयुक्तयो विचारणीयाश्च भवन्ति । य शास्त्रस्य फलसूचनप्रायोऽतिशयालंकारः ॥ १५ ॥

किंचिदित्यादि । किंचिद्विवक्षितं वक्तुमिष्टं काव्यं वर्णनोदीर्णवर्णं सद्वर्णनया उ-त्ता वर्णा अक्षराणि यस्मिन् वाक्ये तत्तथोक्तम् । श्रवणसुभगं कर्णामृतप्रायं शब्दडम्ब-त् कर्णसुखदं भवति । किंचिदपर काव्यं वाच्योचितपरिचयं सदर्थवहुलतया मत्कारकारि भवति सतां प्रीतिकरं भवति । अर्थबहुलत्वात् । अस्मिञ्शब्दाडम्बर-चर' काव्ये इह अस्मिन् ससारे को विद्वान् अत्रासूयेत् कोपं कुर्यात् । अपि तु न त्यादित्यर्थः । क्रोधात् असूयेत् कोप कुर्यात् । शब्दाडम्बरकाव्यकोपः कर्तुं न युज्यते । विशेषमाह—[तत्र] उक्तं काव्यं युक्तं तत् काव्यं स्वस्य चान्यस्य सकलविषय इह स्मिन् ससारे व्युत्पत्त्यै स्याद्भवेत् । अत्राप्याक्षेपालंकारः ॥ १६ ॥

आजन्मसमभ्यस्ताच्छुष्कात्तर्कात्तृणादिव ममास्याः।
मतिसुरभेरभवदिदं सूक्तिपयः सुकृतिनां पुण्यैः ॥ १७ ॥
वाच एव विशिष्टानामनन्यसमवृत्तयः।
स्वस्यातिशायिनं हेतुमाहुः कान्ता लता इव ॥ १८ ॥
वागर्थः कविसामर्थ्यं त्रयं तत्र द्वयं समम्।
सर्वेषामेव वक्तृणां तृतीयं भिन्नशक्तिकम् ॥ १९ ॥
लोको युक्तिः कलाश्छन्दोऽलंकाराः समयागमाः।
सर्वसाधारणाः सद्भिस्तीर्थमार्ग इव स्मृताः ॥ २० ॥

आजन्मसमभ्यस्तादित्यादि। मम सोमदेवसूरे सवन्धिन्या अस्या प्रत्यक्षीभूताया. सकाशात् मतिसुरभ्यबुद्धिधेनुकाया. इद प्रत्यक्षीभूतं सूक्तिपय. यशस्तिलक काव्यक्षीर सुकृतिना विद्वज्जनाना पुण्यै कृत्वा अभवत्। मतिसुरभेः सूक्तिपय. कर्हि क्षीरमपि कस्मादभवत्। आजन्मसमभ्यस्तात् जन्मपर्यन्तमास्वादितात् त प्रमाणशास्त्रात् तृणादिव घासचर्वणादिव। सूक्तिक्षीर बभूवेत्यर्थः। उपामारूपकालंक सकरालकार इत्यर्थ. ॥ १७ ॥

वाच इत्यादि। विशिष्टाना वाच एव वाण्य एव स्वस्य आत्मन अतिशायिनं शयवन्तं हेतुं वक्तारमाहुर्ब्रुवन्ति। कथंभूता वाच। अनन्यसमवृत्तयः न अन्यसम अपरकविसदृशी वृत्ति. प्रवृत्तिर्यासा ता. तथोक्ता.। पुन कथंभूता वाच। कान्ता अ तिमनोहरा अतिप्रौढिमयुक्ता। अपर कथभूताः। उत्प्रेक्षिता लता इव यस्य वृक्षस्य दृश्यो लता. शाखा वर्तन्ते स वृक्षो महान् भविष्यतीति। अनुमानालंकार ॥ १८ ॥

वागित्यादि। काव्यकरणे काव्यरचनाया तावत् वाक् स्याद्यन्तश्च शब्दो वि क्यते। अपर अर्थो वाच्यं च विलोक्यते तत्र कविसामर्थ्य द्विविधम्। तथा च क्तम्—'सस्कारोत्थ स्वभावोत्थ सामर्थ्य द्विविध कवे। तत्र शास्त्राश्रयं पूर्वमन्यदा त्यसश्रयम् ॥' एतत्त्रयं काव्यरचनाया सामग्र्य विलोक्यते। तत्र त्रिषु सामग्र्येषु द्वय शब्दार्थलक्षणं सामग्र्य सर्वेषामेव वक्तृणा कवीना समं साधारण वर्तते। यतः सर्वे कवय स्याद्यन्तत्याद्यन्तशब्दवन्तो भवन्ति। स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण अर्थ वाच्यं न्ति। पर तृतीयं कविसामर्थ्यलक्षण सामग्र्यं भिन्नशक्तिकम्। अतिशयालंकार. ॥ १

लोक इत्यादि। लोको व्याकरणशास्त्रम्, युक्ति. प्रमाणशास्त्रम्, कला लि पठितादिशब्दा. सप्ततिसख्या, छन्दो मात्रावर्णभेदेन द्विविधम्, अलंकारा श कारा अर्थालकाराश्च, समयागमा जिनजैमिनिकपिलकणचरचार्वाकशाक्याना सिद्धा सर्वसाधारणा. सद्भि. स्मृता. कथिता. प्रतिपादिताः। क इव। तीर्थमार्ग इव। तीर्थमार्गे गङ्गादिमार्गे ब्राह्मणाश्चलन्ति, चाण्डाला अपि गच्छन्ति, नास्ति तत्र दो

अर्थो नाभिमतं शब्दं न शब्दोऽर्थं विगाहते।
स्त्रीवृन्दमिव मन्दस्य दुनोति कविता मनः॥ २१॥
दुर्जनानां विनोदाय बुधानां मतिजन्मने।
मध्यस्थानां न मौनाय मन्ये काव्यमिदं भवेत्॥ २२॥
सुकविकथामाधुर्यप्रबन्धसेवातिवृद्धजाड्यानाम्।
पिचुमन्दकन्दलीष्विव भवतु रुचिर्मद्विधोक्तिषु बुधानाम्॥ २३॥
न गद्यं पद्यमिति वा सतां कुर्वीत गौरवम्।
किंतु किंचित्स्वसंवेद्यमन्यत्सुखमिव स्त्रियाः॥ २४॥

था। व्याकरणादिशास्त्रं जैनेन्द्रादिकं सर्वैरपि पठ्यते, न तत्र दोषः कोऽप्यस्ति। उपमालंकारः॥ २०॥

अर्थ इत्यादि। कविता कवीन्द्रत्वं मन्दस्य जडस्य कवेर्मनो दुनोति। अर्थोऽभिमतं न शब्दम्, शब्दोऽर्थं न विगाहते प्रवेशं न करोति। मन्दस्य नपुंसकस्य स्त्रीवृन्दमिव। यथा स्त्रीवृन्दं भोक्तुं न शक्नोति तथा च अनुभवितुं न शक्नोति। उभयशक्तिरहितत्वात्। उपमालंकारः॥ २१॥

दुर्जनानामित्यादि। अहं एवं मन्ये। कथमिति चेत्। इदं काव्यं इदं प्रत्यक्षीभूतं यशस्तिलकनाम काव्यं दुर्जनानां मिथ्यादृष्टीना विनोदाय कौतुकोत्पादनाय भवेत् भविष्यति। मध्यस्थानां मिश्रधर्माणा मौनाय न भविष्यति। तेऽपीदं पठिष्यन्ति इत्यर्थः। अतिशयालंकारः॥ २२॥

सुकवीत्यादि। मद्विधोक्तिषु अहं सोमदेवसूरिः आचार्यः विधः प्रकारो येषा ते मद्विधाः मद्विधानामुक्तयः शास्त्राणि मद्विधोक्तयस्तासु। बुधाना विद्वज्जनाना रुचिरभिलाषः। श्रद्धेति यावत्। भवतु संजायताम्। कथंभूताना बुधानाम्। सुकविकथामाधुर्यप्रबन्धसेवातिवृद्धजाड्यानाम् शोभनाः कवयः व्यासश्रीहर्षमाघकालिदासादयस्तेषा कथाः शास्त्राणि तत्र योऽसौ माधुर्यप्रबन्धः कर्णामृतप्रायरचना तस्याः सेवा आस्वादनं तया तिवृद्धं अतिप्रकर्षमागतं जाड्यं जडत्वं येषा ते तथोक्तास्तेषाम्। मद्विधोक्तिषु कास्वि। पिचुमन्दकन्दलीष्विव निम्बतरुपल्लवेष्विव। यथा मधुरमास्वादयन् पुमान् कण्ठे ...वान् भवति, तद्विनाशार्थं निम्बपत्राणि कटुकान्यपि भक्षयति, तद्भक्षणे तस्य कण्ठ... ता विनश्यति, तथेदं यशस्तिलककाव्यम् अधीयानाना मूर्खत्वं विनश्यति इति ...ः। उपमालंकारः॥ २३॥

न गद्यमित्यादि। इदं काव्यं गद्यमिति च भणित्वा पद्यमिति वा भणित्वा सता ...नाना गौरवमादरं न कुर्वन्ति। किंतु किं तर्हि भणित्वा गौरवं कुर्वन्ति इत्याह। ...गन् काव्ये किंचित् पूर्वं अनिर्वचनीयं अन्यत् अपरं सुखं परमानन्दलक्षणं वर्तते।

त एव कवयो लोके येषां वचनगोचरः।
सपूर्वोऽपूर्वतामर्थो यात्यपूर्वः सपूर्वताम् ॥ २५ ॥
ता एव सुकवेर्वाचस्तिरश्चामपि याः श्रुताः।
भवन्त्यानन्दनिष्यन्दामन्दरोमाञ्चहेतवः ॥ २६ ॥
न चैकान्तेन वक्रोक्तिः स्वभावाख्यानमेव वा।
बुधानां प्रीतये किं तु द्वयं कान्ताजनेष्विव ॥ २७ ॥
अबुधेऽप्युक्तियुक्तिज्ञे कवीनामुत्सवो महान्।
गुणाः किं न सुवर्णस्य व्यज्यन्ते निकषोपले ॥ २८ ॥

कथंभूतं सुखम्। स्वसंवेद्यं आत्मनैवानुभवनीयम्। स्त्रिया इव। यथा स्त्रिया भुज्यमानाया यत्सुखं गद्यं उक्तिगोचरं वचनगोचरं पद्यं चरणाद्यासनविन्याससंजातं सुखं भवति, किं तु अन्यत् स्वसंवेद्यं सप्तमधातुक्षरणं सुखं भवति। उपमालंकारः ॥ २४ ॥

त एवेत्यादि। लोके संसारे त एव पुरुषाः कवयः कथ्यन्ते। येषां पुरुषाणां वचनगोचरः सपूर्वः सर्वलोकप्रसिद्धार्थः अपूर्वतां याति प्राप्नोति। अपूर्वः अर्थः अप्रसिद्धः अर्थः सपूर्वतां याति अनुभूतमिव चमत्करोति। अतिशयालंकारः ॥ २५ ॥

ता एवेति। ता एव सुकवेर्वाचो भवन्ति याः श्रुता आकर्णिताः सत्यः तिरश्चामपि पशूनामपि [आस्तां तावन्मनुष्याः] आनन्दनिष्यन्दामन्दरोमाञ्चहेतवो भवन्ति। आनन्दः परमानन्दलक्षणं सौख्यं तस्य निष्यन्दः क्षरणम्। आनन्दनिष्यन्दश्चामन्दो निबिडो योऽसौ रोमाञ्चो रोमहर्षणं आनन्दनिष्यन्दामन्दरोमाञ्चौ तयोर्हेतवः कारणानि भवन्ति। अतिशयालंकारः ॥ २६ ॥

न चेत्यादि। एकान्तेन वक्रोक्तिश्चतुरालापालंकारविशेषश्च स्वभावाख्यानमेव वा स्वभावाख्यानं चित्तार्पणं जातिनामालंकारश्च। बुधानां विद्वज्जनानां प्रीतये हर्षाय प्रेम्णे च न भवति। किं च द्वयं वक्रोक्तिः स्वभावाख्यानं च बुधानां प्रीतये भवति। कान्ताजनेष्विव। यथा कान्ताजनेषु एकान्तेन वक्रोक्तिः कुटिलवचनं प्रीतये न भवति, स्वभावाख्यानं वातिव्रीडतया स्वाभिप्रायार्पणं च प्रीतये न भवति। किंतु द्वयं प्रीतये भवति किंचिद्वक्रोक्तिः, किंचित्स्वभावाख्यानम्, एतद्द्वयं मिश्रं प्रीतये भवति शृङ्गाररसप्रधानम्। उपमालंकारः ॥ २७ ॥

अबुधेत्यादि। अबुधेऽपि अपण्डितेऽपि परम्। उक्तियुक्तिज्ञे उक्तीनां युक्तिं जानातीति उक्तियुक्तिज्ञस्तस्मिन्। कवीनां विद्वज्जनानां महानुत्सवो भवति। अमुमेवार्थं आक्षेपेण द्रढयति—सुवर्णस्य गुणाः वर्णिका निकषोपले कषपट्टिकापाषाणे किं न व्यज्यन्ते। अपि तु व्यज्यन्त एव। आक्षेपालंकारः। उक्तं च—'उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधश्च जायते। आचक्षते तमाक्षेपमलंकारं बुधा यथा' ॥ २८ ॥

अवक्तापि स्वयं लोकः कामं काव्यपरीक्षकः ।
रसपाकानभिज्ञोऽपि भोक्ता वेत्ति न किं रसम् ॥ २९ ॥

वृथा वक्तुः श्रमः सर्वो निर्विचारे नरेश्वरे ।
प्राज्यभोज्यविधिः कः स्यात्तृणखादिनि देहिनि ॥ ३० ॥

यः पार्थिवत्वसामान्यान्माणिक्याश्मसमागमः ।
पार्थिवः पार्थिवो नूनं वृथा तत्र कवेः श्रमः ॥ ३१ ॥

अङ्गनावद्गिरोऽगण्याः प्रायेणान्यपरिग्रहात् ।
स्वयं विचारशून्यो हि प्रसिध्द्या रज्यते जनः ॥ ३२ ॥

यः स्वयं कवते नैव यश्चोक्तौ मूढधीश्वरः ।
मरणादपि दुःखाय काव्यकीर्तिस्तयोः पुरः ॥ ३३ ॥

अवक्तापीत्यादि । लोक स्वयं अवक्तापि अकविरपि कामं यथेष्टं काव्यपरीक्षको भवति काव्यगुणदोषज्ञायक. स्यात् । अमुमेवार्थं आक्षेपेण द्रढयति—रसपाकानभिज्ञोऽपि शर्करापाकस्य अविज्ञायकोऽपि भोक्ता आस्वादक. पुमान् किं रसं न वेत्ति । अपि तु वेत्त्येव । अयमुक्तिनामा आक्षेपालंकार. ॥ २९ ॥

वृथेत्यादि । निर्विचारे नरेश्वरे विचाररहिते राजनि वक्तु. कवेः सर्वोऽपि परिश्रमः [किं पुनः स्तोकोऽप्यायास·] वृथा निरर्थको निष्फलो भवति । तृणखादिनि घासचर्विणि देहिनि पशौ प्राज्यभोज्यविधि. प्रचुरघृतभोजनविधानं क. स्यात् । अपि तु न कश्चिदपि स्यादित्यर्थ । अयमप्याक्षेप एव ॥ ३० ॥

य इत्यादि । यः पार्थिवो नरेन्द्र. पार्थिवत्वस्य सामान्यात् माणिक्याश्मसमागमो भवति ननु माविशेषरहितभावात् । तत्र पार्थिवे राजनि कवेः कवीन्द्रस्य सर्वोऽपि श्रमः काव्यरचनाप्रयासो वृथा फल्गुर्भवति अन्तर्गडु स्यात् । रूपकालंकारः ॥ ३१ ॥

अङ्गनावदित्यादि । गिरो वाण्य· प्रायेण बहुलतया अन्यपरिग्रहात् विद्वज्जनस्वीकारादगण्या माननीया भवन्ति एतत् शास्त्रं एते विद्वासः पठन्ति, इदं शास्त्रं विशिष्टं भवतीति काव्यं मानयन्ति । किंवत् । अङ्गनावत् । एषा स्त्री अनेन राज्ञा परिगृहीता वर्तते तर्हि एषा स्त्री अतीव रुचिरा भविष्यतीति मन्यते । अमुमेवार्थान्तरन्यासेन द्रढयति—हि यस्मात् कारणात् जनो लोकः स्वयं आत्मना विचारशून्योऽपि निर्विवेकोऽपि प्रसिध्द्या कृत्वा रज्यते रागं करोति । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥ ३२ ॥

य इत्यादि । य पुमान् स्वयं आत्मना नैव कवते न नवीनं काव्यं करोति, यश्च पुमान् उक्तौ परकीयशास्त्रे मूढधीश्वरः व्याख्यानकर्ता न भवति, तयोर्द्वयो. पुरुषयोः

अन्तःसारं भवेद्रत्नं बहिःकाचं च सुन्दरम् ।
यथा तथा कवेः काव्यमकवेश्च विभाव्यताम् ॥ ३४ ॥
निःसारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान् ।
न हि स्वर्णे ध्वनिस्तादृक्कसे यादृक्प्रजायते ॥ ३५ ॥
काव्यकथासु त एव हि कर्तव्याः साक्षिणः समुद्रसमाः ।
गुणगणमन्तर्निदधति दोषमलं ये बहिश्च कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥
आत्मस्थितेर्वस्तु विचारणीयं न जातु जात्यन्तरसंश्रयेण ।
दुर्वर्णनिर्वर्णविधौ बुधाना सुवर्णवर्णस्य मुधानुबन्धः ॥ ३७ ॥

पुर अग्रे काव्यकीर्तिः काव्यप्रशंसनं मरणादपि दु खाय भवति दु खनिमित्तं स्यात् । जात्यलंकार ॥ ३३ ॥

अन्तःसारमित्यादि । यथा रत्नं अन्त सार भवेत्, काचं च बहिर्बाह्ये सुन्दर मनोहर भवेत्, तथा यथासख्यं कवे सुकवेरकवेश्च कुकवे काव्यं विभाव्यताम् । विचार्यतामिति यावत् । उपमालंकार ॥ ३४ ॥

निःसारस्येत्यादि । नि सारस्य निकृष्टस्य पदार्थस्य वस्तुन प्रायेण बहुलतया महान् गुरुतर आडम्बर आटोप. प्रजायते उत्पद्यते । स्वर्णे कनके तादृक् तादृशो ध्वनि शब्दो न प्रजायते नोत्पद्यते, यादृक् ध्वनि कसे धातुविकृतिविशेषे प्रजायते उत्पद्यते । कथम् । हि स्फुटमिति शेष. । दृष्टान्तालकार ॥ ३५ ॥

काव्यकथास्वित्यादि । काव्यकथासु काव्यपरीक्षासु त एव पुरुषा साक्षिण प्रतिभुव कर्तव्या करणीया । ते के । ये समुद्रसमा भवन्ति महार्णवतुल्या भवन्ति । ये साक्षिणो गुणगणम् औदार्यादिगुणरत्नसमूहम् अन्तर्मध्ये निदधति धरन्ति, ... साक्षिणो दोषं कल्मष बहि कुर्वन्ति निष्कासयन्ति । कथम् । हि स्फुटमिति शेष । उपमालंकार. ॥ ३६ ॥

आत्मस्थितेरित्यादि । आत्मस्थितेर्निजस्वरूपानुसारेण वस्तु काव्यादिकं विचारणीयम् । जातु कदाचित् जात्यन्तरसश्रयेण अपरवस्तु परवस्त्वाश्रयेण न विचारणीयमित्यर्थ । न यथा तर्कशास्त्रपरीक्षाविषये व्याकरणशास्त्रपरीक्षा न कर्तव्या, व्याकरणशास्त्रविषये तर्कशास्त्रपरीक्षा न कर्तव्या । किं तर्हि तर्केण तर्कस्य, व्याकरणेन व्याकरणस्य, काव्येन काव्यस्य परीक्षा कर्तव्या । यथा अयं तर्क समीचीनो न भवति काव्याग्रत , इदं काव्यं समीचीनं न भवति तर्कस्याग्रत । दुर्वर्णनिर्वर्णविधौ रूप्यपरीक्षाविधाने सुवर्णवर्णस्य अनुबन्ध परीक्षा बुधाना विद्वज्जनाना मुधा वृथैव भवति । दृष्टान्तालंकार ॥ ३७ ॥

---

१. 'मणि' मू०.

गुणेषु ये दोषमनीषयान्धा दोषान्गुणीकर्तुमथेशते वा ।
श्रोतुं कवीनां वचनं न तेऽर्हाः सरस्वतीद्रोहिषु कोऽधिकारः ॥ ३८ ॥
अयं कविर्नैष कविः किमत्र हेतुप्रयुक्तिः कृतिभिर्विधेया ।
श्रोत्रं मनश्चात्र यतः समर्थं वागर्थयो रूपनिरूपणाय ॥ ३९ ॥
कवितायै नमस्तस्यै यद्रसोल्लासिताशयाः ।
कुर्वन्ति कवयः कीर्तिलतां लोकान्तसंश्रयाम् ॥ ४० ॥
निद्रां विदूरयसि शास्त्ररसं रुणत्सि
सर्वेन्द्रियार्थमसमर्थविधिं विधत्से ।
चेतश्च विभ्रमयसे कविते पिशाचि
लोकस्तथापि सुकृती त्वदनुग्रहेण ॥ ४१ ॥

गुणेष्वित्यादि । गुणेषु औदार्यसमताकान्त्यादिषु ये पुरुषाः दोषमनीषया खण्डतादिदोषबुद्ध्या अन्धा निर्विवेकिनो भवन्ति, अथवा दोषान् खण्डितव्यस्तसवन्धादिदोषान् गुणीकर्तुं ईशते अगुणान् गुणीकर्तुं समर्था भवन्ति, ते पुरुषा कवीना सुकवीनां वचनं वाक्यं श्रोतुमाकर्णितुमर्हा योग्या न भवन्ति । युक्तोऽयमर्थ । सरस्वतीद्रोहिषु सरस्वतीं द्रुह्यन्ति ते सरस्वतीद्रोहिणस्तेषु । भारतीभञ्जकेष्वित्यर्थ । कोऽधिकार. । श्रोतुं न कश्चिदधिकारो नियोग इत्यर्थ. । आक्षेपालंकार ॥ ३८ ॥

अयमित्यादि । अयं कविः सत्कविर्भवति । एष प्रत्यक्षीभूतः कविर्न भवति । कृतिभिर्विद्वद्भि अत्र अस्मिन् काव्यशास्त्रे हेतुप्रयुक्तिर्हेतुप्रयोगो विचारो विधेया किम् । अपि तु न विधेयेत्यर्थ. । यत यस्मात् कारणात् वागर्थयो रूपनिरूपणाय स्वरूपविचाराय श्रोत्रं श्रुतिर्मनश्चित्तं च समर्थ वर्तते । यथासख्यालंकार ॥ ३९ ॥

कवितायै इत्यादि । तस्यै जगत्प्रसिद्धायै कवितायै नम नमस्कारो भवतु । तस्यै कस्यै । यद्रसोल्लासिताशयाः कवयः यस्या. कविताया रसोऽनुराग यद्रसः यद्रसेन उल्लासितो वृद्धं प्रापित. आशयश्चित्तं येपा तथोक्ताः यदनुरागवर्धितचित्ता कवयः विद्वास. कीर्तिलता कीर्तिरेव लता वल्ली स्वर्गादिफलदायिका कीर्तिलता ता कीर्तिलता लोकान्तसंश्रयां त्रैलोक्यपर्यन्तव्यापिनी कुर्वन्ति विदधति । अतिशयवद्रूपकालंकारत्वात् संकरोपमालंकार. ४०

निद्रामित्यादि । हे कविते हे पिशाचि हे व्यन्तरि, त्वं निद्रां विदूरयसि स्वप्नं विनाशयसि । शास्त्ररस रुणत्सि प्रतिबन्धिका भवसि । सर्वेन्द्रियार्थ स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणामिन्द्रियाणामर्थ स्पर्शरसरूपगन्धशब्दादिकं असमर्थविधिं निर्बलविधानं विधत्से करोषि । तथा चेतश्च मनो विभ्रमयसे भ्रान्तिमुत्पादयसि । एतावद्दोषवती भवती त्वं वर्तसे । तथापि लोकः त्वदनुग्रहेण त्वत्प्रसादेन सुकृती पुण्यवान् भवतीति । विषमालंकारो निद्रास्तुतिर्वा ॥ ४१ ॥

कृतमतिविस्तरेण ।

अस्ति खल्विहैव सकलाश्चर्यैकपात्रे भरतक्षेत्रे चतुर्वर्गमार्गणोपकरणप्रसूतः समस्तप्रशस्तमहीवलयालंकरणभूतः सुरलोकमनोरथाविधेयो यौधेयो नाम धाम संपदो जनपदः ।

यत्र महानृपतय इव गोमण्डलवन्तः, चक्रवर्तिश्रिय इव महिषीसमाकुलाः, भरतप्रयोगा इव सगन्धर्वाः, सुगतागमा इवाविकल्पप्रधानाः का-

---

कृतमतिविस्तरेणेत्यादि । अतिविस्तरेण कृतं पूर्णं अतिवर्णनयालम् ॥ खलु निश्चयेन इहैव भरतक्षेत्रे जम्बूद्वीपसंबन्धिनि भरतक्षेत्रे । न तु धातकीखण्डपुष्करार्धसंबन्धिनि । यौधेयो नाम जनपदोऽस्ति विद्यते । कथंभूते भरतक्षेत्रे । सकलाश्चर्यैकपात्रे यथोक्तविशेषणविशिष्टे सकलानि समग्राणि आश्चर्याणि केवलज्ञानोत्पत्त्यादिकुतूहलानि तेषां एकमद्वितीयं पात्रं तत् तथोक्तम् तस्मिन् । कथंभूतो यौधेयो नाम देशः । चतुर्वर्गमार्गणोपकरणप्रसूतः चत्वारश्च ते वर्गाश्च धर्मार्थकाममोक्षलक्षणास्तेषां मार्गणोपकरणानि जिनप्रासादजिनप्रतिमादीनि तेषां प्रसूतं उत्पत्तिर्यत्र स तथोक्तः । अपरं कथंभूतो यौधेयो नाम देशः । समस्तप्रशस्तमहीवलयालंकरणभूतः समस्तानि परिपूर्णानि प्रशस्तानि प्रशंसनीयानि महीवलयानि पृथ्वीमण्डलानि तेषां अलंकरणभूतः आभरणसदृशः । अपरं कथंभूतो यौधेयः । यथोक्तविशेषणविशिष्टः सुरलोकमनोरथाविधेयः सुरलोकस्य स्वर्गस्य मनोरथा अभिलाषाः अविधेयाः अकर्तव्या यस्मिन् देशे स तथोक्तः । भूयः कथंभूतोऽपि यौधेयः । संपदो धाम लक्ष्म्याः मन्दिरम् ॥

यत्र यस्मिन् यौधेयदेशे ग्रामाः सन्तीति क्रियाकारकसंबन्धः । कथंभूताः ग्रामाः । गोमण्डलवन्तः गावः सुरभयो मण्डलाः शुनकास्ते विद्यन्ते येषु ग्रामेषु ते गोमण्डलवन्तः । क इव । महानृपतय इव महामण्डलेश्वरा इव । यथा महानृपतयो गोमण्डलवन्तः पृथ्वीवलयसंयुक्ता भवन्ति । पुनः कथंभूता ग्रामाः । महिषीसमाकुला महिषीभिर्गर्वरीभिः समाकुलाः संयुक्ताः । का इव । चक्रवर्तिश्रिय इव सार्वभौमलक्ष्म्य इव । यथा चक्रवर्तिश्रियो महिषीसमाकुलाः पट्टमहादेवीभिः समाकुला सहिता भवन्ति । पुनः कथंभूता ग्रामाः । सगन्धर्वाः अश्वसंयुक्ताः । क इव । भरतप्रयोगा इव संगीतशास्त्राणीव । यथा भरतप्रयोगाः सगन्धर्वा गन्धर्वैः सहिता भवन्ति । पुनः कथंभूता ग्रामाः । अविकल्पप्रधानाः अवीनां कल्पाः समूहाः प्रधाना मुख्या येषु ग्रामेषु तेऽविकल्पप्रधानाः । क इव । सुगतागमा इव बौद्धशास्त्राणीव । यथा सुगतागमाः अविकल्पमानस्वर्गपुण्यपापप्रकृतयश्च भवन्ति । तथा च वक्ष्यति—'नाहं नैव परो न कर्मभिरिह प्रायेण बन्धः क्वचिद्बोद्धा प्रेत्य न तत्फलस्य च वदेदित्थं स बौद्धो यदि । कस्मादेष तपःसमुद्यतमनाश्चैत्यादिकं वन्दते किं वा तत्र तपोऽस्ति केवलमसौ धूर्तैर्जडो

मिनीनितम्बा इव करभोरवः, श्रुतय इवाजसंजनितविस्ताराः, श्रमणा इव जातरूपधारिणः, बृहस्पतिनीतय इवादेवमातृकाः, भागवता इव प्रतिपन्नकृष्णभूमयः, सांख्या इव समाश्रितप्रकृतयः, हरमौलय इव सुलभजलाः, संकर्षणरणकेलय इव हलबहुलाः, ब्रह्मवादा इव प्रपञ्चितारामाः, महायोगिन इव क्षेत्रज्ञप्रतिष्ठाः, सलिलनिधय इव विद्रुमच्छन्नोपशल्याः, स्वर्गव-

---

वञ्चित ॥' पुन कथंभूता ग्रामा। करभोरव करभैरुष्ट्रैः उरवो गरिष्ठाः। क इव। कामिनीनितम्बा इव। यथा कामिनीना नितम्बाः कटिपश्चाद्भागाः करभोरव करभस्येव उष्ट्रस्येव उरव. सक्थीनि येषा नितम्बाना ते करभोरवः। पुन कथंभूता ग्रामा। अजसजनितविस्तारा अजैश्छागैः सजनितः सम्यक् प्रणीतो विस्तारो येषु ते अजसंजनितविस्ताराः। का इव। श्रुतय इव। यथा श्रुतयो वेदाः अजेन ब्रह्मणा संजनितविस्तारा भवन्ति। अपरं कथंभूता ग्रामाः। जातरूपधारिण. सुवर्णधारिण। क इव। श्रमणा इव। यथा श्रमणा. जातरूपधारिणो भवन्ति। पुन. कथंभूताः ग्रामाः। अदेवमातृकाः नदीजलनिष्पन्नसस्योपजीविनः। का इव। बृहस्पतिनीतय इव। यथा बृहस्पतिनीतयश्चार्वाकशास्त्राणि देवं सर्वज्ञादिविशेषं न मन्यन्ते। पुन कथंभूता ग्रामा.। प्रतिपन्नकृष्णभूमय. प्रतिपन्ना अङ्गीकृता कृष्णा श्यामवर्णा क्षेत्रभूमिर्हलोपजीवैर्येषु ते तथोक्ता। क इव। भागवता इव वैष्णवा इव। यथा भागवताः कृष्णभूमिं द्वारवतीक्षेत्रं षण्मासं सेवन्ते। पुन कथंभूता ग्रामाः। समाश्रितप्रकृतय समाश्रिता अङ्गीकृता प्रकृतिः अष्टादशभेदभिन्ना हलजीविकादिका प्रकृति प्रजा यैस्ते तथोक्ताः। क इव। साख्या इव। यथा साख्या. समाश्रितप्रकृतयो भवन्ति समाश्रिता प्रधानापरनामा बहुधातापरनामा चतुर्विंशतिभेदभिन्ना सत्त्वरजस्तमोप्रकृतिका ज्ञानवती चतुर्विंशतिभेदभिन्ना यैस्ते। पुनः कथंभूता ग्रामाः। सुलभजलाः सुलभानि जलानि उदकानि येषु ते तथोक्ता.। क इव। हरमौलय इव श्रीमहादेवमुकुटानीव। यथा हरमौलय. सुलभजडा जडवन्तो भवन्ति। डलयोरैक्यम्। अथवा हरमौलयो गङ्गाधरत्वात् सुलभजलाः। उक्तं च—'स्त्रीषु धन्यात्र गङ्गैव परभोगोपगा प्रिया। रत्नमालेव सोऽङ्गसं ध्रियते मूर्ध्नि शंभुना ॥' पुन कथंभूता ग्रामा.। हलबहुलाः हलैर्मित्रैर्बहुला. हलबहुलाः। क इव। सकर्षणरणकेलय इव। यथा संकर्षणरणकेलय. सकर्षणस्य बलभद्रस्य रणकेलय. सग्रामक्रीडा. हलबहुला सीरबहुला. भवन्ति। उभयपक्षेऽपि वा हलबहुलाः। पुन कथंभूता ग्रामाः। प्रपञ्चितारामाः प्रपञ्चिताः विस्तारं नीता आरामा उपवनानि येषु ते तथोक्ताः। क इव। ब्रह्मवादा इव। यथा ब्रह्मवादा वेदान्तवादा. प्रपञ्चितो विस्तारं नीत आरामो विद्या येषु ब्रह्मवादेषु ते प्रपञ्चितारामाः। पुनः कथंभूता ग्रामाः। क्षेत्रज्ञप्रतिष्ठा. क्षेत्रज्ञाना हलजीवाना प्रतिष्ठा शोभा येषु ते तथोक्ता.। क इव। महायोगिन इव। यथा महायोगिनो गौतमस्वामिप्रभृतयः क्षेत्रज्ञप्रतिष्ठाः भवन्ति आत्मनि ज्ञानिनो भवन्ति। पुन. कथंभूता ग्रामाः। विद्रुमच्छन्नोपशल्याः विविधैर्द्रुमैर्वृक्षैः पक्षि-

सतय इवातिथिप्रार्थनमनोरथाः, गगनमार्गा इव नक्षत्रद्विजराजिनः, कलत्रकुचकुम्भा इव भर्तृकरसबाधसहाः, सुरेश्वरसेना इव स्वाम्यनुरक्ताः, सौराज्यदिवसा इव निष्कण्टकमहीभागाः, वियदापगाप्रवाहा इव विगतोपलसीमानः, सकलजगन्निर्माणप्रदेशा इव सर्वजीविनः, सुहृद इव च परस्परप्रेमाभिजात्याः कुक्कुटसंपात्याः सन्ति ग्रामाः ।

भिर्वा उपलक्षितानि द्रुमाणि तैश्छन्नानि आच्छादितानि उपशल्यानि ग्रामान्तिका येषु ते तथोक्ता । क इव । सलिलनिधय इव समुद्रा इव । यथा सलिलनिधयो विद्रुमै॰ प्रवालैश्छन्नोपशल्या भवन्ति । पुन॰ कथंभूता ग्रामा । अतिथिप्रार्थनमनोरथा॰ अतिथीना मुनीना प्रापूर्णकाना वा प्रार्थने याचने मनोरथा अभिलाषा॰ येषा ते तथोक्ता । का इव । स्वर्गवसतय इव । यथा स्वर्गवसतय स्वर्गभवनानि अतिथिप्रार्थनमनोरथा॰ कुशनन्दनाभ्यर्थनमनोरथा॰ भवन्ति । पुन कथंभूता ग्रामा । नक्षत्रद्विजराजिनः क्षत्राश्च राजपुत्रा द्विजाश्च ब्राह्मणा॰ तैर्न राजन्ते शोभन्ते इत्येवंशीला नक्षत्रद्विजराजिन । क इव । गगनमार्गा इव । यथा आकाशमार्गा नक्षत्रैरश्विनीप्रभृतिभिर्द्विजैश्च पक्षिभिश्च राजन्त इत्येवंशीला॰ । पुन॰ कथंभूताः ग्रामा । भर्तृकरसबाधसहा भर्तुर्नरेन्द्रस्य करस्य भागधेयस्य सबाधं पीडा सहन्ते भर्तृकरसबाधसहा । क इव । कलत्रकुचकुम्भा इव । यथा कलत्राणा कमनीयकामिनीना कुचकुम्भा स्तनकलशा॰ भर्तृकरसबाधसहाः पत्युः पाणिसमर्दक्षमाः भवन्ति । पुनः कथंभूता ग्रामा॰ । स्वाम्यनुरक्ता॰ स्वामिनि पालके राज्ञि अनुरक्ता अनुरागिण॰ प्रीतिमन्त॰ । का इव । सुरेश्वरसेना इव । यथा सुरेश्वरसेना इन्द्रकटकानि स्वाम्यनुरक्ताः तारकमारणार्थं कार्तिकेयानुरक्ताः भवन्ति । पुन कथंभूता ग्रामा । निष्कण्टकमहीभागाः निष्कण्टका॰ बदरखदिरकिङ्करीरहिता महीभागा भूमिप्रदेशाः येषा ते तथोक्ता । क इव । सौराज्यदिवसा इव । यथा सौराज्यदिवसा॰ शोभननरेन्द्रसयुक्तराज्यादिना निष्कण्टकभूमिभागा क्षुद्रशत्रुरहितभूमिप्रदेशा भवन्ति । पुन कथंभूता ग्रामाः । विगतोपलसीमानः पाषाणरहितसीमान॰ । क इव । वियदापगाप्रवाहा इव । यथा वियदापगाप्रवाहा गङ्गानदीप्रवाहा विभिर्हंससारसचक्रवाकादिभिर्गता प्राप्ता उपलाना गण्डशैलाना सीमानो येषु ते विगतोपलसीमान॰ । पुन कथंभूता ग्रामाः । सर्वजीविन॰ सर्वैः राजतापसपक्षादिभिर्जीव्यन्ते उपजीव्यन्ते सर्वजीविनः । क इव । सकलजगन्निर्माणप्रदेशा इव । यथा सकलजगन्निर्माणप्रदेशा सकलस्य समस्तस्य जगतोऽधोमध्योर्ध्वनिर्माणप्रदेशाः निष्पादनप्रदेशाः सर्वजीविनश्चातुर्गतिकप्राणिवर्गसहिता भवन्ति । कथंभूता ग्रामा॰ । परस्परप्रेमाभिजात्याः परस्परमन्योन्यं प्रेम्णा स्नेहेन अभिजात्या मनोहराः । क इव । सुहृद इव यथा सुहृदोऽभीष्टवर्गा परस्परं प्रेमवन्तो भवन्ति । चकार उक्तसमुच्चयार्थे॰ । अपर कथंभूता॰ । कुक्कुटसपात्याः कुकुटैस्ताम्रचूडै उड्डीय सम्यक् प्राप्यन्ते । कुक्कुटसपात्याः सन्ति ग्रामा॰ । श्लेष उपमासमुच्चयश्चालंकार॰ ॥

अपि च विकचकर्णोत्पलस्पर्धितरलेक्षणाः केलितालक्वणत्कनकमयकङ्कणाः सरसनखराजिविच्छुरितभुजमण्डलाः काञ्चिकोल्लासवशदर्शितोरुस्थलाः स्वैरसंजल्पनस्मेरबिम्बाधराः कर्णकण्डूमिषोद्वलितकक्षान्तराः पृथुनितम्बवशस्खलल्लटहगतिविक्रमाः सहजशृङ्गाररसभरितमुखविभ्रमाः पीनकुचकुम्भ-

---

अपि च **विकचकर्णोत्पलस्पर्धितरलेक्षणा इत्यादि** । यत्र यस्मिन् यौधेयदेशे शालिवप्रेषु शालिक्षेत्रेषु यान्त्यो गच्छन्त्यः गोपिकाः गोपाङ्गना. हलाजीवभार्या. पान्थसार्थेषु पथिकसमूहेषु क्षणं मुहूर्तमेकं नयनोत्सवं नेत्रानन्दं कुर्वते सृजन्ति । पुनः पश्चाच्चिरं दीर्घकालमामरणपर्यन्तं तापं विप्रलम्भसंभवसतापमुपाचिन्वते पुष्टिं नयन्तीति क्रियाकारकसबन्धः । कथंभूता गोपिकाः । विकचकर्णोत्पलस्पर्धितरलेक्षणा· विकचानि विकसितानि उत्फुल्लानि यानि कर्णोत्पलानि कर्णमण्डलकुवलयानि तै· सह स्पर्धन्ते उपमां धरन्तीत्येवंशीलानि तरलानि चपलानि कर्णान्तविश्रान्तानि च तानि ईक्षणानि लोचनानि यासा गोपिकाना तास्तथोक्ताः। अपर कथंभूता गोपिकाः । केलितालक्वणत्कनकमयकङ्कणाः केल्या क्रीडया योऽसौ ताल. परस्परकरताडनं तेन क्वणन्ति शब्दं कुर्वन्ति यानि कनकमयानि सुवर्णघटितानि कङ्कणानि करवलयानि यासा तास्तथोक्ताः। पुनः कथंभूताः गोपिकाः । सरसनखराजिविच्छुरितभुजमण्डला· सरसा सान्द्राः प्रियदत्ता· या. नखराजयो नखक्षतश्रेणयस्ताभिर्विच्छुरितानि मण्डितानि भुजमण्डलानि वा वल्लीप्रदेशा यासा तास्तथोक्ताः। अपर कथंभूता गोपिकाः। काञ्चिकोल्लासवशदर्शितोरुस्थलाः काञ्चिकाः कटिमेखलास्तासामुल्लासवशेन उन्नयनकरणात् दर्शितानि प्रकटीकृतानि उर स्थलानि वक्ष.स्थलप्रदेशा याभिस्तास्तथोक्ताः । भूयोऽपि कथंभूता गोपिका· । स्वैरसजल्पनस्मेरबिम्बाधरा स्वैर सजल्पनेन यथेष्टं परस्परसंभाषणेन स्मेरा ईषद्धाससहिता बिम्बाधरा. पक्वतुण्डिकेरीफलाकारा अधरा दन्तच्छन्दा यासा तास्तथोक्ताः। पुनश्च किंविशिष्टा गोपिकाः। कर्णकण्डूमिषोद्वलितकक्षान्तराः कर्णकण्डूमिषेण श्रवणखर्जनछलेन उद्वलितानि दर्शितानि कक्षान्तराणि बाहुमूलानि याभिस्तास्तथोक्ता । पुनरपि किंविशिष्टा गोपिकाः। पृथुनितम्बवशस्खलल्लटहगतिविक्रमा· पृथवो विस्तीर्णा ये नितम्बाः कटिपश्चाद्भागास्तद्वशेन स्खलन्तः प्रस्खलन्तः प्रस्खलनं कुर्वन्तो लटहगतिविक्रमा ललितगमनपादक्षेपाः यासा तास्तथोक्ताः । भूयोऽपि किंविशिष्टा गोपिकाः। सहजशृङ्गाररसभरितमुखविभ्रमाः सहज· स्वाभाविको योऽसौ शृङ्गाररसः तेन भरिता. पुष्टिं नीता मुखविभ्रमा वक्त्रकमलहावा यासा तास्तथोक्ताः । पुनरपि किंविशेषणविशिष्टा गोपिकाः । पीनकुचकुम्भदर्पत्रुटत्कञ्चुकाः पीना नातिस्थूला नातिकृशा नातिदीर्घा

दर्पत्त्रुटत्कञ्चुकाः शालिवप्रेषु यान्त्यः क्षणं गोपिकाः पान्थसार्थेषु नयनो-त्सवं कुर्वते यत्र तापं पुनश्चिरमुपाचिन्वते।

स यौधेय इति ख्यातो देशः क्षेत्रेऽस्ति भारते।
देवश्रीस्पर्धया स्वर्गः स्रष्ट्रा सृष्ट इवापरः॥ ४२॥
वपत्रक्षेत्रसंजातसस्यसंपत्तिबन्धुराः।
चिन्तामणिसमारम्भाः सन्ति यत्र वसुंधराः॥ ४३॥
लवने यत्र नोप्तस्य लूनस्य न विगाहने।
विगाढस्य च धान्यस्य नालं संग्रहणे प्रजाः॥ ४४॥
दानेन वित्तानि धनेन यौवनं यशोभिरायूंषि गृहाणि चार्थिभिः।
भजन्ति सांकर्यमिमानि देहिनां न यत्र वर्णाश्रमधर्मवृत्तयः॥ ४५॥

नातिह्रस्वा वर्तुलाकारा मिलिता ये कुचकुम्भाः स्तनकलशास्तेषां दर्पेण नुन्नामेन त्रुटन्ति शतखण्डीभवन्ति कञ्चुकानि कूर्पासका यासां तास्तथोक्ताः। श्रृङ्गाररसप्रधानो विप्रल-म्भसदर्शितो जात्यलंकारः॥

स इत्यादि। जगत्प्रसिद्धो यौधेय इति नाम्ना ख्यातः प्रसिद्धो देशो भारते क्षेत्रे भरतक्षेत्रे अस्ति विद्यते। कथंभूतो देशः। उत्प्रेक्षते—देवश्रीस्पर्धया इन्द्रलक्ष्म्या ईर्ष्यया कृत्वा स्रष्ट्रा ब्रह्मणा अपरो द्वितीयः स्वर्गो देवलोकः सृष्टो निर्मित इव। उत्प्रेक्षालंकारः॥ ४२॥

वपत्रेत्यादि। यत्र यस्मिन् यौधेयदेशे वसुंधरा भूमयः सन्ति विद्यन्ते। कथं-भूता वसुधराः। वपत्रक्षेत्रसजातसस्यसपत्तिवन्धुरा उप्यन्ते वपत्राणि नतु खिलभू-तानि खेटने रहितानि यानि क्षेत्राणि सस्याधिकरणानि तेषु सजाता उत्पन्ना या सस्यसपत्तिः कणसपत् तया बन्धुरा मनोहरा यास्तास्तथोक्ताः। पुनः कथंभूता वसु-न्धराः। चिन्तामणिसमारम्भाः चिन्तामणिभिः समः सदृशश्चिन्तितफलदायित्वात् आ-रम्भो यासां तास्तथोक्ताः। उपमालंकारः॥ ४३॥

लवन इत्यादि। यत्र यस्मिन् यौधेयदेशे प्रजा लोकाः उप्तस्य वापितस्य धा-न्यस्य सस्यस्य लवने छेदने न अलं न समर्था भवन्ति। लूनस्य छेदितस्य धान्यस्य विगाहने मर्दने न अलं न समर्था भवन्ति। विगाढस्य च मर्दितस्य धान्यस्य च संग्रहणे स्वीकरणे न अलं समर्था न भवन्ति। दीपकालंकारः॥ ४४॥

दानेनेत्यादि। यत्र यस्मिन् यौधेयदेशे देहिनां प्राणिनां इमानि प्रत्यक्षीभू-तानि वस्तूनि साकर्यं मिश्रता भजन्ति सेवन्ते। इमानि कानि। वित्तानि धनानि दानेन विश्राणनेन साकर्यं भजन्ति। धनेन वित्तेन यौवनं तारुण्यं साकर्यं भजति। अर्थ-

तत्र तद्विलासिनीविलासलालसमानसानाममरकुमारकाणामनालम्बे नभस्यवतरणमार्गचिह्नोचितरुचिभिः, उपहसितशिशिरगिरिहराचलशिखरैः, अटनितटनिविष्टविकटसटोत्कटकरटिरिपुसमीपसंचारचकितचन्द्रमृगविलोचनरुचिविकचकुवलयोपहारिभिः, अरुणरथतुरगचरणाक्षुण्णक्षणमात्रविश्रमैः, अम्बरचरचमूविमानगतिवक्रिमविधायिभिः, अनवरतविहरद्विहायश्चरचक्र-

---

वशाद्विभक्तिपरिणामः। यशोभिः पुण्यगणैरायूंषि जीवितानि साकर्यं भजन्ति। चकाराद्गृहाणि सदनानि अर्थिभिः सह साकर्यं भजन्ति। वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः, आश्रमाः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थभिक्षुलक्षणाश्चत्वारः, तेषां धर्मवृत्तय आचारप्रवृत्तय. साकर्यं भजन्ति। अयमपि दीपकालंकारः॥ ४५॥

तत्रेत्यादि। तत्र तस्मिन् यौधेयदेशे चैत्यालयै. उपशोभितं राजपुरं नाम नगरं वर्तते इति क्रियाकारकसंबन्ध.। कथंभूतैश्चैत्यालयैः। तद्विलासिनीविलासलालसमानसानाममरकुमारकाणामनालम्बे नभस्यवतरणमार्गचिह्नोचितरुचिभिः तस्य राजपुरस्य या विलासिन्यः कमनीयकामिन्यस्तासा विलासाः कटाक्षविक्षेपलक्षणा लोचनचलनानि तेभ्यो लालसानि अत्यभिलाषीणि मानसानि चित्तानि येषा ते तथोक्तानाम्। स्वर्गे निश्चललोचनत्वात्। अमरकुमारकाणा अमराणां कुमारास्तेषां अनालम्बे नभसि आधाररहिते आकाशे अवतरणमार्गचिह्नाय लक्षणाय उचिता योग्या रुचिर्दीप्तिर्येषा चैत्यालयानां ते तथोक्तास्तैस्तथोक्तैः। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयै.। उपहसितशिशिरगिरिहराचलशिखरै उपहसितानि उज्ज्वलतया तिरस्कृतानि शिशिरगिरेर्हिमाचलस्य हराचलस्य च कैलासस्य शिखराणि कूटानि यैस्तैस्तथोक्तै.। पुन. कथंभूतैश्चैत्यालयैः। अटनितटनिविष्टविकटसटोत्कटकरटिरिपुसमीपसंचारचकितचन्द्रमृगविलोचनरुचिविकचकुवलयोपहारिभिः अटनीनां कटिनीना तटानि अटनीतटानि तेषु निविष्टा उपविष्टा. प्रासादेन सह जटिता ये विकटसटोत्कटा प्रव्यक्तकन्धरा. केसरोपलक्षितप्रव्यक्ता. करटिनां गजानां रिपवो मणिघटिता ये पञ्चाननास्तेषा समीपे सचारेण गमनेन चकितो. भीतो जीवत्सिंहशङ्कया वित्रस्तो योऽसौ चन्द्रमृगः शशाङ्कहरिणस्तस्य विलोचनवत् रुचिः शोभा येषा तानि च तानि विकचकुवलयानि विकसितोत्पलानि तेषा उपहार. पूजा विद्यते येषा ते उपहारिण. तैः। पुन. कथंभूतैश्चैत्यालयै.। अरुणरथतुरगचरणाक्षुण्णक्षणमात्रविश्रमैः अरुणस्य सूर्यस्य योऽसौ रथस्तस्य सबन्धिनो ये तुरगाः तुरङ्गमास्तेषा चरणाः पादास्तेषा गगनगमनश्रान्ताना अक्षुण्ण. परिपूर्ण. क्षणमात्रं मुहूर्तमेकं विश्रमो येषु तैस्तथोक्तै। पुनरपि कथंभूतैश्चैत्यालयैः। अम्बरचरचमूविमानगतिवक्रिमविधायिभि. अम्बरचराणा देवविद्याधराणा चमूना सेनाना यानि विमानानि तेषा गतेर्गमनस्य वक्रिमाणं कुटिलत्वं विदधति कुर्वन्तीत्येवंशीलास्ते विधायिनस्तैः। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः।

संक्रान्तकामिनीकपोलश्रमखेदापनोदमन्दस्यन्दपताकाञ्चलपल्लवैः, रचितापराधविरुद्धाङ्गनाचरणानतनिलिम्पकवनीपकनिकायकृतकैतवालोकनकुतूहलितलज्जितस्मितसिद्धयुवतिभिः, अतिसविधसंचरत्सुरसुन्दरीकरचापलविलुप्तकेतुकाण्डचित्रैः, अनेकध्वजस्तम्भस्तम्भिकोत्तम्भितमणिमुकुरमुखावलोकनकेलिकलदिवौकःस्खलितरयविमानवाहनसंबाधानुबन्धिभिः, अप्रत्नरत्नचयनिचितकाञ्चनकलशविसरदविरलकिरणजालजनितान्तरिक्षलक्ष्मीनिवासविचि-

---

अनवरतविहरद्विहायश्चरचक्रसंक्रान्तकामिनीकपोलश्रमखेदापनोदमन्दस्यन्दपताकाञ्चलपल्लवै अनवरतमहर्निशं विहरन्त. पर्यटन्तो ये विहायश्चरा विद्याधरास्तेषां चक्राणि समूहास्तेषु संक्रान्तः उत्पन्नो योऽसौ कामिनीनां कपोलेषु श्रमखेद खेदसंबन्धी खेदस्तस्यापनोदो विनाशस्तदर्थं मन्दस्यन्दा [अ]बहुलचलना पताकाञ्चलपल्लवा येषु तैस्तथोक्तै. । पुनरपि कथंभूतैश्चैत्यालयैः । रचितापराधविरुद्धाङ्गनाचरणानतनिलिम्पकवनीपकनिकायकृतकैतवावलोकनकुतूहलितलज्जितस्मितसिद्धयुवतिभि. रचित. प्रकल्पितो योऽसावपराधस्तेन विरुद्धा कोपं प्राप्ता या अङ्गना कमनीयकामिन्यस्तासां चरणेषु चरणकमलेषु आनता नम्रीभूता ये निलिम्पका देवास्तेषां वनीपका अब्राह्मणभट्टा. । स्तुतिपाठका इत्यर्थ । तेषां निकायः समूहस्तेन कृतं विहितं कैतवं धूर्तत्वं तेन यदवलोकनं निरीक्षणं तेन कुतूहलिता. पूर्वमाश्चर्यं प्राप्ता पश्चाल्लज्जितास्त्रपां गता पश्चात्स्मिता मनाक् हसिताः सिद्धानामणिमादिगुणोपेतानां देवविशेषाणां युवतय॰ कमनीयकामिन्यो येषु ते सिद्धयुवतयस्तैस्तथोक्तै । पुनरपि कथंभूतैश्चैत्यालयै । अतिसविधसंचरत्सुरसुन्दरीकरचापलविलुप्तकेतुकाण्डचित्रै. अतिसविधे अतिसमीपे संचरन्त्यो या सुरसुन्दर्यस्तासां यत्करचापलं तेन विलुप्तानि छेदितानि केतुकाण्डानां ध्वजस्तम्भानां चित्राण्यालेख्यानि येषु ते तथोक्तैः। पुन॰ कथंभूतैश्चैत्यालयै । अनेकध्वजस्तम्भस्तम्भिकोत्तम्भितमणिमुकुरमुखावलोकनकेलिकलदिवौक स्खलितरयविमानवाहनसंबाधानुबन्धिभि. अनेका बहुला ये ध्वजस्तम्भास्तेषां स्तम्भिका॰ स्तम्भोपरि लघुस्तम्भास्तासूत्तम्भिता बद्धा ये मणिमुकुरा रत्नादर्शास्तेषु मुखावलोकनस्य वक्त्रबिम्बनिरीक्षणस्य या केलि. क्रीडा तया कला मनोहरा ये दिवौकसो देवास्तेषां स्खलितरयाणि भग्नवेगानि यानि विमानवाहनानि तेषां संबाधा कष्टमनुबध्नन्त्यनुकुर्वन्तीत्येवंशीलास्ते अनुबन्धिनस्तैस्तथोक्तैः। पुन. कथंभूतैश्चैत्यालयै. । अप्रत्नरत्नचयनिचितकाञ्चनकलशविसरदविरलकिरणजालजनितान्तरिक्षलक्ष्मीनिवासविचित्रसिच्चयोल्लोचैः अप्रत्नानि नूतनानि यानि रत्नानि तेषां चय॰ समूहस्तेन निचिता जटिता ये काञ्चनकलशाः कनककुम्भास्तेभ्यो विसरन्ति प्रसरन्ति निर्गच्छन्ति यानि अविरलानि अविच्छि[न्ना]नि किरणजालानि अंशुसमूहास्तैर्जनिता

---

१. 'लोकनाकुलकलकेलिदिवौक' मूल०

त्रसिचयोल्लोचैः, अमृतकरातपस्पर्शद्रवच्चन्द्रकान्तमयप्रणालोच्छलज्जलजालकासारसिच्यमानवियद्विहारिणीविरहवैश्वानरकर्ममर्मरशरीरयष्टिभिः अहिमधामघृण्णिसंधुक्षितदिनकृत्कान्तकिंपिरिपर्यन्तस्फुरत्कृशानुकणविकास्यमानामरमुनिमध्याह्नदीपैः, अमलकामलासारविलसत्कलहंसश्रेणिद्विगुणदुकूलांशुकवैजयन्तीसंततिभिः, उपरितनतलचलत्प्रचलाकिवालकभयपलायमानजयविजयपुरपवनाशनैः, उपान्तस्तूपनिपतत्पारापतपतङ्गपङ्क्तिपुनरुक्तधूप-

उत्पादिता अन्तरिक्षलक्ष्मीनिवासस्य आकाशस्य श्रीगृहस्य विचित्रसिचयोल्लोचा पञ्चवर्णवस्त्रचन्द्रोपका यैस्ते तथोक्तैः । पुनः कथभूतैश्चैत्यालयैः । अमृतकरातपस्पर्शद्रवच्चन्द्रकान्तमयप्रणालोच्छलज्जलजालकासारसिच्यमानवियद्विहारिणीविरहवैश्वानरकर्ममर्मरशरीरयष्टिभिः अमृतकरश्चन्द्रस्तस्यातप उद्द्योतस्तस्य स्पर्शेनोच्छोपनेन द्रवन्तश्च्योतन्तो ये चन्द्रकान्ता. शशाङ्ककान्तमणयस्ताभिर्निर्वृत्तानि प्रणालानि जलनिर्गमद्वाराणि तेभ्य उच्छलन्ति उत्पतन्ति यानि जलजालकानि जलसमूहास्तेपामासारो वेगवद्वर्षस्तेन सिच्यमाना आप्यायमाना वियद्विहारिणीना विद्याधरीणां विरहस्य विप्रलम्भस्य यत् वैश्वानरकर्म अग्निप्रवेशस्तेन मर्मरा अङ्गारीभूताः शरीरयष्टयोऽङ्गयष्टयो येपु चैत्यालयेषु ते तथोक्तास्तैः । पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः । अहिमधामघृण्णिसधुक्षितदिनकृत्कान्तकिंपिरिपर्यन्तस्फुरत्कृशानुकणविकास्यमानामरमुनिमध्याह्नदीपैः अहिमधामा श्रीसूर्यस्तस्य घृण्णयः किरणास्तैः सधुक्षितः प्रज्वलितो यो दिनकृत्कान्तकिंपिरिपर्यन्तः सूर्यकान्तमण्युपरितनभूमिसुखं तत्र स्फुरन्त उच्छलन्तो ये कृशानुकणा अग्निस्फुलिङ्गास्तैर्विकास्यमाना प्रज्वाल्यमाना अमरमुनीना सप्तऋषीणा मध्याह्नदीपा येषु चैत्यालयेपु ते तथोक्तास्तैः । पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः । अमलकामलासारविलसत्कलहंसश्रेणिद्विगुणदुकूलांशुकवैजयन्तीसंततिभिः अमला निर्मला ये कामलासारा स्फटिकमण्युपरितनभूमयस्तत्र विलसन्त क्रीडन्तो ये कलहंसास्तेषा श्रेणय समूहास्तैस्ताभिर्वा द्विगुणा द्विरुक्ता दुकूलांशुकवैजयन्तीसततयः शुक्लपट्टदुकूलवस्त्रध्वजश्रेणयो येपु ते तथोक्तैः । पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः । उपरितनतलचलत्प्रचलाकिवालकभयपलायमानजयविजयपुरपवनाशनैः उपरितनतलमुपरिभूमिस्तत्र चलन्तः पर्यटन्तो ये प्रचलाकिवालका मयूरशिशवस्तेभ्यो भयात् पलायमाना शीघ्रं नश्यन्तो जयविजयपुरयोः अन्तरिक्षनगरविशेषयोर्ये पवनाशना नागा यत्र येपु ते तथोक्तैः । पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः । उपान्तस्तूपनिपतत्पारापतपतङ्गपङ्क्तिपुनरुक्तधूपधूमाडम्बरैः । उपान्तेपु समीपेपु ये स्तूपाः कृत्रिमपर्वतास्तेषु निपतन्तो निर्गच्छन्तो ये पारापतपतङ्गाः कलरवपक्षिणस्तेषा पङ्क्तिभि श्रेणिभि पुनरुक्ता द्विगुणीकृता ये धूपधूमास्तेपामाडम्बर आटोपो यत्र ते त-

१ 'पुर सरपव' मूल०.

धूमाडम्बरैः, अतिनिकटविटङ्कोपविष्टशुकशावसदिह्यमानहरितारुणमणिभिः, इतस्ततोविदूरतरचरच्चापच्छदमूर्च्छदतुच्छच्छायाच्छाद्यमानमेचकरचनैः, अनिललयप्रेङ्खोलनकलक्कणत्किंकिणीजालवाचालपालिध्वजध्वानारब्धविद्याधरवधूद्वेल्लितविधिभिः, अनवधिसुधाप्रधावद्धामसदिग्धस्वर्धुनीप्रवाहैः, प्रफुल्लस्तवकैरिवान्तरिक्षवृक्षस्य, श्वेतदीपसृष्टिभिरिव रोदःकोटरस्य, शिखण्डमण्डनपुण्डरीकानीकैरिव नभोदेवतायाः, पुण्यपुञ्जोपार्जनक्षेत्रैरिव त्रिभुवन-

---

थोक्तैः। धानेया हि कपोता धूसरा भवन्ति। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः। अतिनिकटविटङ्कोपविष्टशुकशावसदिह्यमानहरितारुणमणिभिः अतिनिकटे अतिसमीपे ये विटङ्काः पक्षिविश्रामार्थं बहिर्निर्गतानि काष्ठानि तेपूपविष्टाः स्थिता ये शुकशावाः कीरबालकास्तेषां [स्थित्या] सदिह्यमाना भ्रान्तिमागता हरितारुणमणयो हरितवर्णा अरुणवर्णाश्च मणयो येषु ते तथोक्तैः। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः। इतस्ततोविदूरतरचरच्चापच्छदमूर्च्छदतुच्छच्छायाच्छाद्यमानमेचकरचनैः इतस्ततो यत्रतत्रातिदूरतरे निकटे चरन्तः पर्यटन्तो ये चापा भासपक्षिणः। करण्टापरनामानो जलकाका इति यावत्। तेषां छदाः पत्राणि तेभ्यो मूर्च्छन्ती निर्गच्छन्ती अतुच्छा प्रचुरा या छाया कान्तिस्तया आच्छाद्यमाना लुप्यमाना मेचकरचना कृष्णमणिघटना येषु ते तथोक्तैः। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः। अनिललयप्रेङ्खोलनकलक्कणत्किंकिणीजालवाचालपालिध्वजध्वानारब्धविद्याधरवधूद्वेल्लितविधिभिः अनिलो वातस्तस्य लयः सश्लेषणं विलासो वा तेन यत्प्रेङ्खोलनं कम्पनं तस्मात् कलं मधुरं यथा भवत्येवं क्वणन्त्यः शब्दायमानाः किंकिण्यः क्षुद्रघण्टिकास्तासां जालानि समूहास्तैर्वाचालाः शब्दवन्तो ये पालिध्वजाश्चिह्नपताकास्तेषां ध्वानैः शब्दैरारब्धः प्रकल्पितो विद्याधरवधूभिर्वियच्चरकमनीयकामिनीभिरुद्वेल्लितविधिर्नर्तनं चित्तं ध्यानं येषु ते तथोक्तैः। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः। अनवधिसुधाप्रधावद्धामसदिग्धस्वर्धुनीप्रवाहैः अनवधि अमर्यादीभूतं यत् सुधायाश्चूर्णस्य प्रधावद्धाम प्रसरत्तेजस्तेन सदिग्धः संदेहं प्रापितः स्वर्धुनीप्रवाह आकाशगङ्गाप्रवाहो यैस्ते तथोक्तैः। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः। प्रफुल्लस्तवकैरिवान्तरिक्षवृक्षस्य आकाशतरुवरस्य प्रफुल्लस्तवकैरिव विकसितकुसुमगुच्छैरिव। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः। श्वेतदीपसृष्टिभिरिव रोदःकोटरस्य उज्ज्वलदीपरचनैरिव उच्चैः......(?)। [पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः।] शिखण्डमण्डनपुण्डरीकानीकैरिव नभोदेवतायाः आकाशदेवतायाः शिखण्डमण्डनपुण्डरीकानीकैरिव मस्तकमण्डनश्वेतकमलसमूहैरिव। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः। पुण्यपुञ्जोपार्जनक्षेत्रैरिव त्रिभुवनभव्यजनस्य त्रिभुवनस्थितभव्यजीवसमूहस्य [सुकृतस]मुदायस्योपार्जनसस्याधिकरणैरिव। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयैः। डिण्डीरपिण्डमण्डलैरिव विहाय पारावारस्य आकाशसमुद्रस्य फेनराशिसमूहैरिव। पुनः कथंभू-

भव्यजनस्य, डिण्डीरपिण्डमण्डलैरिव विहायःपारावारस्य, अट्टहासविलासैरिव व्योमव्योमकेशस्य, स्फटिकोत्कीर्णक्रीडाकुत्कीलैरिव ज्योतिर्लोकस्य, ऐरावतकुलकलभैरिवानङ्ग(न्त)वनस्य, समन्तादुत्सर्पतानेकमाणिक्यरुचितरङ्गप्रसरेण परिकल्पयद्भिरिव विनेयजनानां त्रिदशवेश्मनिवेशारोहणाय सोपानपरम्पराम्, अशेषस्य जगतः परलोकावलोकनोचितभावसंभारसारस्य संसारसागरोत्तरणपोतपात्रैरिव, विचित्रकोटिभिः कूटैर्घटनाश्रयां श्रियमुद्वहद्भिश्चैत्यालयैरपरैश्चाभ्रंलिहैरुत्तुङ्गतोरणमणिमरीचिपिञ्जरितामरभवनैर्महाभागभवनैरुपशोभितं राजपुरं नाम नगरम्।

तैश्चैत्यालयै। अट्टहासविलासैरिव व्योमव्योमकेशस्य [आकाशशंकरस्य] उद्भटहासप्रसरैरिव। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयै। स्फटिकोत्कीर्णक्रीडाकुत्कीलैरिव ज्योतिर्लोकस्य त्वन्द्रसूर्यग्रहतारकालोकस्य स्फटिकैरुत्कीर्णाष्टङ्कच्छिन्ना ये क्रीडापर्वतास्तैरिव। पुन. कथंभूतैश्चैत्यालयैः। ऐरावतकुलकलभैरिवानङ्ग(न्त)वनस्य आकाशारण्यस्य ऐरावतकुलोत्पन्नगजवालकैरिव। किं कुर्वद्भिश्चैत्यालयै.। समन्तादुत्सर्पतानेकमाणिक्यरुचितरङ्गप्रसरेण परिकल्पयद्भिरिव विनेयजनाना त्रिदशवेश्मनिवेशारोहणाय सोपानपरम्पराम् समन्तात्सर्वत्रोत्सर्पतोर्ध्वं गच्छता अनेकानि वहुलानि माणिक्यानि रत्नानि तेपा रुचयो दीप्तयस्तासा तरङ्गप्रसरेण कल्लोलविसरेण कृत्वा विनेयजनाना भव्यप्राणिना त्रिदशवेश्मनिवेशारोहणाय स्वर्गस्थानचढनाय सोपानपरम्परामारोहणश्रेणी परिकल्पयद्भिरिव रचयद्भिरिव। पुनः कथंभूतैश्चैत्यालयै। अशेषस्य जगत. परलोकावलोकनोचितभावसभारसारस्य ससारसागरोत्तरणपोतपात्रैरिव अशेषस्य विश्वस्य जगतो जगति स्थितासन्नभव्यजीवसमूहस्य। ससरन्ति पर्यटन्ति प्राणिनो यस्मिन्निति ससार। 'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्'......। ससार एव समुद्र। अनन्तभवैरप्यप्राप्तपारत्वात्। तस्य तरणमुन्मज्जनं पारप्रापणं तदर्थं पोतपात्रैरिव जलयानपात्रैरिव। कथंभूतस्य जगत। परलोकावलोकनोचितभावसभारसारस्य परलोकस्य सर्वकर्मक्षयलक्षणस्य मोक्षस्यावलोकनं तत्र गमनम्। [नहि गमनमन्तरेण मोक्षो निरीक्ष्यते।] तस्मिन्नुचितो योग्यो योऽसौ भाव· परमधर्मानुरागलक्षणभक्तिस्तस्य सभार समूहस्तेन सारमतिशयवत् तस्य तथोक्तस्य। पुन· कथंभूतैश्चैत्यालयै.। विचित्रकोटिभिः कूटैर्घटनाश्रया श्रियमुद्वहद्भि कूटैः शिखरै· श्रिय शोभामुद्वहद्भि। कथंभूतै कूटै। विचित्रकोटिभि. विचित्रा· पञ्चविधमाणिक्यजटिता. कोटयोऽग्राणि ते(ये)पा कूटाना ते विचित्रकोटयस्तै.। कथंभूता श्रियम्। घटनाश्रयामनेकरचनासवन्धिनीम्। अपरैश्चाभ्रंलिहैरुत्तुङ्गतोरणमणिमरीचिपिञ्जरितामरभवनैर्महाभागभवनैरुपशोभितम्। न केवलं चैत्यालयैरुपशोभितं राजपुर नाम नगर वर्तते, किन्त्वपरैश्च महाभागभवनैर्लक्ष्मीवत्पु-

आदाय सर्वसारं विधिना दर्शयितुमस्य लोकस्य ।
अमरपुरीलक्ष्मीमिव मन्ये सृष्टं प्रयत्नेन ॥ ४६ ॥
यत्र यमोऽप्यसमर्थः प्रभवेत्कुत एव तत्र रिपुलोकः ।
धूलिस्पर्शभयादिव मन्ये प्राकारनिर्माणम् ॥ ४७ ॥
परिखावलयालंकृतमाभाति समन्ततः पुरं रम्यम् ।
आयसनिगडनिबद्धं सुरहरणभयादिव जनेन ॥ ४८ ॥

किं च ।

सौधमूर्धसु यत्रोच्चैः कुम्भाः काञ्चनकल्पिताः ।
भान्ति सिद्धवधूदत्ताः शेषाः सिद्धार्थका इव ॥ ४९ ॥

रुपमन्दिरैरुपशोभितं वर्तते । कथंभूतैर्महाभागभवनैः । अभ्रंलिहैश्चुम्बितमेघपटलैः । अपरं कथंभूतैर्महाभागभवनै. । उत्तुङ्गतोरणमणिमरीचिपिञ्जरितामरभवनैः उत्तुङ्गानि अत्युन्नतानि यानि तोरणानि द्वाराणि तेषा मणीना मरीचयः किरणास्तै पिञ्जरितानि पीतीकृतानि अमरभवनानि देवविमानानि यैस्तानि तथोक्तै । उत्प्रेक्षादिसंकरालंकार ॥

आदायेति । मन्ये अहमेवं जानामि । अस्य लोकस्य मध्यलोकस्थितमनुष्यसमूहस्य अमरपुरीलक्ष्मीं स्वर्गलोकशोभा दर्शयितुमिव अवलोकयितुमिव इदं नगरं विधिना ब्रह्मणा प्रयत्नेन सावधानतया सृष्ट निष्पादितम् । कि कृत्वा । पूर्वं सर्वसार आदाय सर्वोत्कृष्टं वस्तु गृहीत्वा । उत्प्रेक्षालंकार· ॥ ४६ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् राजपुरे यमोऽपि धर्मराजोऽपि असमर्थ· भङ्क्तुं समर्थो न भवति, तत्र तस्मिन्नगरे रिपुलोक· शत्रुसमूह कुत एव कस्मादेव भङ्क्तु प्रभवेत् समर्थो भवति । यदि यमोऽपि नगरभञ्जने समर्थो न वर्तते, तर्हि रिपुभयात्प्राकार किमर्थं निर्मितो वर्तते [इत्यत आह—] मन्ये अहमेवमुत्प्रेक्षे—धूलिस्पर्शभयादिव मा मैतन्नगरं रज स्प्राक्षीत् इत्यभिप्रायेण प्राकारनिर्माणं वर्तते । आक्षेपोत्प्रेक्षालंकारौ ॥ ४७ ॥

परिखेति । परिखाया· खाताया वलयेन मण्डलेनालकृतं शोभितं पुर राजपुर समन्ततः सर्वत्र आभाति शोभते । कथंभूतं पुरम् । रम्यमतिमनोहरम् । अपर कथंभूतम् । उत्प्रेक्षते—जनेन लोकेन सुरहरणभयाद्देवताचोरशङ्कया आयसनिगडनिबद्धमिव लोहशृङ्खलया निगडितमिव । उत्प्रेक्षालंकार· ॥ ४८ ॥

किं चेति । अस्ति कश्चिद्विशेष ॥

सौधेति । यत्र यस्मिन्नगरे सौधमूर्धसु राजभवनशिखरेषु काञ्चनकल्पिता· कनकनिर्मिताः कुम्भा कलशा उच्चैरतिशयेन भान्ति शोभन्ते । अत्रोत्प्रेक्षते—सिद्धार्थका· पीतसर्षपोद्भवा शेषा आशिका इव । कथंभूता· शेषा । सिद्धाना देव-

ब्रह्मा विलासिनीर्यत्र विनिर्माय न यौवने ।
मनोविभ्रमभीत्येव व्यधाल्लोचनगोचराः ॥ ५० ॥
यत्र स्मरस्मयध्वंसियुवलोकविलोकनात् ।
बभार सर्वदा लक्ष्मी पुराणपुरुषो हृदि ॥ ५१ ॥
यत्कान्तकामिनीसङ्गभयादिव नगात्मजा ।
विवेश हरदेहार्धं तद्रक्षणपरायणा ॥ ५२ ॥

यत्र चानवरतप्रसाधितालकचामरोपचारैः, अलिकाङ्गणरङ्गशृङ्गारितभ्रूल-

---

विशेषाणां वधूभिः कमनीयकामिनीभिर्दत्ता आरोपितास्ते सिद्धवधूदत्ताः । उपमालंकारः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मेति । यत्र यस्मिन्नगरे ब्रह्मा सृष्टिकर्ता विलासिनी. कमनीयकामिनीर्विनिर्माय सृष्ट्वा यौवने विलासिनीना तारुण्ये सति लोचनाना गोचरान् न व्यधात् न चकार । किमिति । उत्प्रेक्षते—मनोविभ्रमभीत्येव चित्तस्खलनभयेनेव । श्लेषालंकारः ॥ ५० ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्नगरे स्मरस्मयध्वंसियुवलोकविलोकनात् स्मर. कंदर्पस्तस्य स्मयो रूपगर्वस्तं ध्वंसन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्येवंशीला स्मरस्मयध्वंसिनस्ते च ते युवलोकास्तरुणपुरुषास्तेषा विलोकनान्निरीक्षणात्पुराणपुरुषः श्रीनारायणो लक्ष्मी श्रियं सर्वदा सर्वकाल हृदि हृदयस्थले बभार धृतवान् । हेतुगर्भितोत्प्रेक्षालंकार ॥ ५१ ॥

यदिति । नगात्मजा पार्वती परमेश्वरी हरदेहार्धं श्रीमहादेवशरीरार्धं विवेश प्रविष्टा । किमर्थम् । कथंभूता नगात्मजा । तद्रक्षणपरायणा श्रीमहादेवव्यभिचारभयतत्परा । कस्मात्तद्रक्षणपरायणा । यत्कान्तकामिनीसङ्गभयादिव यस्य नगरस्य संबन्धिन्यः कान्ता अतिमनोहरा याः कामिन्यः स्त्रियस्तासा सङ्गभयात् । ताभिः सह व्यभिचरतीत्यर्थ. । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५२ ॥

यत्र चेत्यादि । यत्र च यस्मिन्नगरे मनसिजमहाराजनन्दन. कामदेवनृपकुमारः । महाराजस्य नन्दनो महाराजनन्दनो महानृपकुमार· । मनसिज. कंदर्पस्तस्य(एव) महाराजनन्दनः वनादिक्रीडाप्रियत्वान्मनसिजमहाराजनन्दनो निजाराधनसरसेष्वपि आत्माराधनसरागेष्वपि उत्सवदिवसेषु श्रावणकृष्णतृतीयाफाल्गुनशुक्लत्रयोदशीदिवसेषु मदनोत्सवदिनेषु परपुरपुरध्रीणामपरनगरस्त्रीणामर्हणासु आराधनासु परिचयं सङ्गं न चकार न कृतवान् । कथंभूतो मनसिज. । पौराङ्गनाजनैस्तन्नगरस्त्रीसमूहैर्विनोद्यमान इव क्रीडा कार्यमाण इव । कथंभूतैः पौराङ्गनाजनै. । अनवरतप्रसाधितालकचामरोपचारै अनवरतं निरन्तर प्रसाधित उपढौकितः अलकचामराणा कुन्तलप्रकीर्णकानामुपचार सेवा यैस्ते तथा तै· । अपर कथभूतैः पौराङ्गनाजनै । अलिकाङ्गणरङ्गशृङ्गारितभ्रूलताकोटिभि· अलिकाङ्गणरङ्गो ललाटपट्टकवरनर्तनभूमिस्तत्र शृङ्गारिता. सज्जीकृता

ताकोटिभिः, उपसर्पितविलासविकासाविरलविलोकविलोचनलीलाकमलैः, संकल्पितकपोललावण्यमधुसमागमैः, विस्फारितामृतकान्तविम्बाधररसैः, संजनितसरसारालापकर्णपूरैः, उदारहारनिर्झरोचितकुचक्रीडाचलविहारसंपादिभिः, स्तनमुकुलमृणाललीलावलिवाहिनीविहितजलकेलिविभ्रमैः, प्रदर्शितमनोहंसावासनाभीवलभिगर्भैः, प्रकटितचेतोवासनिवासशासनमसीलिखितलि-

भ्रूलताकोटयश्चापाग्रकोटयो यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः पौराङ्गनाजनैः । उपसर्पितविलासविकासाविरलविलोकविलोचनलीलाकमलैः विलासो नेत्रशोभा तस्य विकास उत्फुल्लत्वं तेनाविरलविलोकोऽविच्छिन्नविलोकनं तेनोपलक्षितानि यानि विलोचनानि नेत्राणि तान्येव लीलाकमलानि उपसर्पितानि उपढौकितानि विलासविकासाविरलविलोकविलोचनलीलाकमलानि यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः पौराङ्गनाजनैः । संकल्पितकपोललावण्यमधुसमागमैः कपोलानां लावण्यं तदेव मधु मद्यम् । क्षीबत्वकारणात् । अथवा तदेव मधुसमागमो वसन्तागमनम् । कामसहायकारित्वात् । कपोललावण्यमधुसमागमः । संकल्पितः सम्यग्रचितः कपोललावण्यमधुसमागमो यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः पौराङ्गनाजनैः । विस्फारितामृतकान्तविम्बाधररसैः अमृतवत् पीयूषवत् कान्तः मनोहरः । सुस्वादुत्वात् । स चासौ विम्बाधररसः पक्कतिन्दुकेरीसमानावस्तनौष्ठानां रसः पुण्ड्रेक्षुखण्डितनिर्यासः अमृतकान्तविम्बाधररसः । विस्फारितः प्रचुरीकृतो विशेषेण पायितः अमृतकान्तविम्बाधररसो यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । पौराङ्गनाजनैः । संजनितस्मरसारालापकर्णपूरैः स्मरेण कामेन सारः सारीभूतो योऽसावालापः संभाषणं स एव कर्णपूरः कर्णाभरणं श्रवणावतंसः । हृदयसौख्यकारित्वात् । स्मरसारालापकर्णपूरः । संजनितः सम्यगारोपितः स्मरसारालापकर्णपूरो यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः पौराङ्गनाजनैः । उदारहारनिर्झरोचितकुचक्रीडाचलविहारसंपादिभिः उदारा अतिमनोहरा ये हारा मुक्ताफलमालास्त एव निर्झराः । पानीयप्रवाहास्तैरुचिता योग्यतां नीता ये कुचक्रीडाचलाः स्तनक्रीडापर्वताः । कठिनोन्नतगुणत्वात् । तेषु विहारः पर्यटनं संपादयन्ति उत्पादयन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः पौराङ्गनाजनैः । स्तनमुकुलमृणाललीलावलिवाहिनीविहितजलकेलिविभ्रमैः स्तना एव मुकुलाः स्तनमुकुलास्तेषां... ... ...आवल्य उदररेखास्ता एव वाहिन्यो नद्यस्तत्र विहितः कृतो जलकेलिविभ्रमो जलक्रीडाविलासो यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः पौराङ्गनाजनैः । प्रदर्शितमनोहंसावासनाभीवलभिगर्भैः प्रदर्शितः प्रकटीकृतो मनोहंसावासनिमित्तं नाभीवलभिगर्भस्तुन्दीपञ्जरमध्यो यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः पौराङ्गनाजनैः । प्रकटितचेतोवासनिवासशासनमसीलिखितलिपिस्पर्धमानरोमराजिभिः चेतोवासः कामदेवस्तस्य निवासो वसतिका

१. 'लापकलाप' मूल०.

[लि]पिस्पर्धमानरोमराजिभिः, विस्तारितसमस्तसुखसाम्राज्यचिह्नजघनसिंहासनैः, संचारितोरुकदलीकाण्डकाननैः, चरणनखसंपादितरतिरहस्यरत्नदीपविरचनैः पौराङ्गनाजनैर्विनोद्यमान इव मनसिजमहाराजनन्दनो निजाराधनसरसेष्वप्युत्सवदिवसेषु न परपुरपुरंध्रीणामर्हणासु परिचयं चकार ।

तत्र [चास्ति] समस्तमहीमहिलाशिखण्डमण्डनकरे पुरे सुकृतिनो हरिवंशजन्मनः प्रचण्डदोर्दण्डमण्डलीमण्डनमण्डलाग्रखण्डितारातिप्रकाण्डस्य चण्डमहासेनस्य नृपतेः सूनुः पराक्रमापहसितनृगनलनहुषभरतभगीरथभगदत्तो मार(रि)दत्तो नाम राजा ।

तन्निमित्तं यत् शासनं लेख्यं तस्य संबन्धिनी या मसीलिखितलिपिर्भिन्नाञ्जनलिखिताक्षरविन्यासस्तया स्पर्धमाना तदुपमां धरन्ती या रोमराजी रोमावलि. चेतोवासनिवासशासनमसीलिखितलिपिस्पर्धमानरोमराजि । प्रकटिता लोचनगोचरीकृता चेतोवासनिवासशासनमसीलिखितलिपिस्पर्धमानरोमराजियैस्ते तथा तै. । पुन॰ कथंभूतै. पौराङ्गनाजनै॰ । विस्तारितसमस्तसुखसाम्राज्यचिह्नजघनसिंहासनैः समस्तसुखं परिपूर्णसुखं तच्च तत्साम्राज्यं चक्रवर्तित्वं च तस्य चिह्नमभिज्ञानं यज्जघनसिंहासन तत्स्त्रीकव्यविस्तर(?) विस्तारितमुपढौकितं समस्तसुखसाम्राज्यचिह्नजघनसिंहासनं यैस्ते तथा तै । पुन कथंभूतः पौराङ्गनाजनैः । संचारितोरुकदलीकाण्डकाननैः केन वायुना दल्यते विदार्यते कदली, कदलीना काण्डानि स्कन्धास्तेषा काननानि वनानि । समूहा इत्यर्थ । ऊरव एव चण्डा···· ·कान्येव कदलीकाण्डकाननानि । स्पर्शादेव सुखशीतलोत्पादकत्वात् । संचारितानि उपढौकितानि ऊरुकदलीकाण्डकाननानि यैस्ते तथा तै॰। पुनः कथंभूतै पौराङ्गनाजनै ।चरणनखसंपादितरतिरहस्यरत्नदीपविरचनै चरणाना नखा. पुनर्भवास्तै॰ संपादिता निष्पादिता रते संभोगस्य यद्रहस्यं गोप्यतत्त्वं तदुद्द्योतनं रत्नदीप[शिखा]विरचना माणिक्यप्रदीपकल्पनासृष्टिर्यैस्ते तथा तै । सकरालंकारः ॥

तत्रेत्यादि । तत्र पुरे मार(रि)दत्तो नाम राजा वर्तते । कथंभूते पुरे । समस्तमहीमहिलाशिखण्डमण्डनकरे समस्ता परिपूर्णा या मही पृथ्वी सैव महिला कमनीयकामिनी । पुरुषस्य ससारसुखहेतुत्वात् । तस्याः शिखण्डस्य मस्तकस्य मण्डनकर तिलकरचनाविधायकं तत्तथोक्तं तस्मिन् । कथंभूतो मार(रि)दत्तो नाम राजा । चण्डमहासेनस्य नृपतेर्नरेन्द्रस्य सूनु पुत्र॰ । कथभूतस्य चण्डमहासेनस्य । सुकृतिनः पूर्वोपार्जितविशिष्टपुण्यस्य । पुनः कथभूतस्य चण्डमहासेनस्य । हरिवंशजन्मा वृषभजिन्महागामन्तहरिकान्तनरेन्द्रस्य वंशे कुले जन्मोत्पत्तिर्यस्य स हरिवंशजन्मा तस्य हरिवंशजन्मन॰ । पुनः कथंभूतस्य चण्डमहासेनस्य । प्रचण्डदोर्दण्डमण्डलीमण्डनम-

---

१. 'विनोद्यमान' मू०. २. 'महिलामण्डल' मू०. ३. 'चण्डस्य चण्डमहा' मू०.

अस्यदाशाकरटिघटैः,प्रधावजवकम्पितधरणिदेवतैः, चरणन्यासनमद्भूगोलक-[भार]दलितशेषफणावलयैः, प्रत्यक्पुरःपक्षभ्रमिप्रारम्भविजृम्भितप्रभञ्जनजनितकुलशैलशिखरविघटनैः, कटकण्डूयनविनोदभग्नमहामहीरुहनिवहैः, समस्तसत्त्वसमर्दातुच्छोच्छलच्छोणितच्छटाविच्छिन्नोपहारसंतर्पितमदपुरुषैः, मनःसु धृतसंहारसमयैरिव, दृष्टिषु कृतकालाग्निरुद्रैरिव, दशनेषु विनिवेशितविशसनकर्मभिरिव, करेषु निहितवधक्रियोपायैरिव, पादेषु संपादित-

---

घटैः कराणा शुण्डादण्डानामवलेप. सचारस्तस्माद्भयेन अस्यन्त आशाकरटिनां दिग्गजेन्द्राणा घटा घटना यैस्ते तथा तै· । पुनः कथंभूतैः सामजै. । प्रधावजवकम्पितधरणिदेवतैः प्रधावो वेगवद्गमन तस्य जवेन वेगेन कम्पिता वेपिता धरणिदेवता भूमेरधिष्ठातृदेवता यैस्ते तथा तैः । पुन. कथंभूतै सामजैः । चरणन्यासनमद्भूगोलक[भार]दलितशेषफणावलयैः चरणाना पादाना न्यासेनारोपणेन नमन् नम्रीभवन् योऽसौ भूगोलकस्तस्य भारेण दलितानि चूर्णितानि चूर्णीकृतानि शेषफणावलयानि धरणेन्द्रभोगमण्डलानि यैस्ते तथा तै. । पुन कथंभूतै सामजै । प्रत्यक्पुर पक्षभ्रमिप्रारम्भविजृम्भितप्रभञ्जनजनितकुलशैलशिखरविघटनै· प्रत्यक् पश्चाद्भाग, पुरः अग्रभाग., पक्षो वामदक्षिणपार्श्व प्रत्यक्पुर·पक्षास्तेषा भ्रमिर्भ्रमणं तस्य प्रारम्भो रचनादिकर्म तेन विजृम्भित्त प्रसृत· योऽसौ प्रभञ्जनो वायुस्तेन जनितमुत्पादित कुलशैलशिखराणा कुलपर्वतकूटाना विघटन त्रोटनं यैस्ते तथा तै. । पुन कथंभूतैः सामजैः । कटकण्डूयनविनोदभग्नमहामहीरुहनिवहै· कटाना गण्डस्थलाना कण्डूयनविनोदेन खर्जूस्फुटनेन भग्नाश्चूर्णीकृता महामहीरुहाणा महावृक्षाणा निवहा समूहा यैस्ते तथा तै । पुन कथंभूतै. सामजै । समस्तसत्त्वसमर्दातुच्छोच्छलच्छोणितच्छटाविच्छिन्नोपहारसतर्पितमदपुरुषै· समस्तसत्त्वाना सर्वजीवाना समर्दैन चूर्णीकरणेन अतुच्छं वहुलमुच्छलदुत्पतच्छोणितं रुधिर तस्य च्छटा धारास्तासामविच्छिन्नोपहारोऽखण्डपूजनं तेन सतर्पितास्तृप्तिं नीता मदपुरुषा राक्षसा यैस्ते तथा तै. । पुन कथंभूतैः सामजै । मन सु धृतसहारसमयैरिव मन सु चित्तेषु धृत आरोपित सहारसमयः प्रलयकालो यैस्ते तथा तै. । पुनः कथंभूतैः सामजै । दृष्टिषु कृतकालाग्निरुद्रैरिव दृष्टिषु लोचनेषु कृतो धृत कालाग्निरुद्र प्रलयकालरुद्रो यैस्ते तथा तै. । पुन· कथंभूतैः सामजैः । दशनेषु [वि]निवेशितविशसनकर्मभिरिव दशनेषु दन्तेषु [नि] निवेशितमारोपितं विशसनकर्म हिंसाकर्म यैस्ते तथा तै. । पुन. कथंभूतैः सामजैः । करेषु निहितवधक्रियोपायैरिव करेषु शुण्डादण्डेषु निहित आरोपितो वधक्रियोपायो हिंसा वहुदु.खा यैस्ते तथा तैः । पुन. कथंभूतै सामजैः । पादेषु सपादितवज्रसपातैरिव

वज्रसंपातैरिव, वालधिषु च नियुक्तयमदण्डैरिव, निजमदगन्धानुबन्धवाधितापरद्विरदमदप्रभेदैः, स्यन्दनवेदमुपतिष्ठमानैः, नरशिरोदर्शं प्रधावद्भिः, तुरगालोकं पुरः प्रतिभासमानैः, सपत्नद्विपमदगन्धाघ्रायं प्रक्षुभ्यद्भिः, प्रतिपक्षेभमणिरवश्रावं संरम्भमाणैः, क्रमेलकविषयं विनिरुन्धद्भिः, छत्रगोचरं परिलुम्पमानैः, प्रलयकालानिलचलिताचलकुलविभीषणैः, प्रतिकरिशङ्कयेव

पादेषु चरणेषु सपादित उत्पादितो वज्रसपातोऽशनिपातो यैस्ते तथा तै । पुनः कथंभूतैः सामजैः। वालधिषु च विनियुक्तयमदण्डैरिव वालधिषु पुच्छेषु च नियुक्त आरोपितो यमदण्डो यैस्ते तथा तैः। पुनः कथंभूतै सामजै. । निजमदगन्धानुवन्धवाधितापरद्विरदमदप्रभेदैः । निजमदगन्धेन स्वकीयदानपरिमलेन अनुवन्धेन सततप्रवृत्त्या बाधितः पीडितोऽपरद्विरदमदप्रभेदोऽन्यगजमदो यैस्ते तथा तैः। पुनः कथंभूतैः सामजै । स्यन्दनवेदमुपतिष्ठमानैः स्यन्दनस्य रथस्य यद्वेदनं ज्ञानम्। ['विदेः साकल्ये नम्।'] तदुपलक्षीकृत्योपतिष्ठमानैर्ग्रहीतुमागच्छद्भिः। पुनः कथंभूतैः सामजै । नरशिरोदर्शं प्रधावद्भिः नरशिरो मनुष्यशिरो दृष्ट्वा प्रधावद्भिर्वेगवत्तयागच्छद्भिः। 'दृशो नम् साकल्ये'। पुन कथंभूतै सामजै.। तुरगालोकं पुरः प्रतिभासमानैः तुरगमालोक्य तुरगरथव्याप्तिपुर सर देदीप्यमानैः। सामजै. किं कुर्वद्भिः । सपत्नद्विपमदगन्धाघ्रायं प्रक्षुभ्यद्भि. सपत्नाना शत्रूणा सवन्धिनां द्विपाना गजाना मदगन्धाघ्रायं यथा भवत्येवं मदगन्धमाघ्राय मदगन्धस्याघ्राणं पूर्वं वा मदगन्धमाघ्राय । 'द्वितीयाया च' इत्यनेन नम्प्रत्ययः परीप्सायाम् । प्रक्षुभ्यद्भि. प्रचलद्भि । अपर किं कुर्वाणै सामजैः । प्रतिपक्षेभमणिरवश्राव सरम्भमाणै. प्रतिपक्षाणा शत्रूणामिभानां हस्तिना मणिरवश्रावं यथा भवत्येवं सरम्भमाणै. कोपस[व]द्भि । अपर किं कुर्वद्भिः सामजै. । क्रमेलकविषयं विनिरुन्धद्भि क्रमेलकानामुष्ट्राणा विषयं गोचर विनिरुन्धद्भि. विशेषेणातिशयेन रुन्धद्भि स्वीकुर्वद्भि । उष्ट्राणा स्थानमङ्गीकुर्वद्भिरित्यर्थ.। पुनः किं कुर्वाणैः सामजै. । छत्रगोचर परिलुम्पमानैः । छत्रगोचरमातपवारणविषयं परिलुम्पमानैः। छत्राणि त्रोटयद्भिरित्यर्थ । (पुन. कथंभूतै सामजै । मणीना पादारोपितलोहचक्राणा शब्दानां श्रवणपूर्वं परिसमन्ताच्छेदयद्भि ।) पुनः कथंभूतै सामजैः । प्रलयकालानिलचलिताचलकुलविभीषणै· प्रलयकाल. कल्पान्तकालस्तस्य सवन्धी अनिलो वातस्तेन चलितान्युड्डायितानि यानि अचलकुलानि पर्वतसमूहास्तद्वद्विभीषणास्ते तथा तै । पुनः कथंभूतैः सामजै. । प्रतिकरिशङ्कयेव गिरिकलीलाललि·

१. अस्य मूलं तु मूलपुस्तकेऽसदुपलब्धे नैवोपलभ्यते । टीकाया तु पुस्तकद्वयेऽप्युपलभ्यतेऽय पाठ । एकस्मिन्सटीकपुस्तके मूलमध्येऽसन्नेव त्रुटिचिह्न दत्त्वाधोभागे टीकासमानाकार एव पाठः पूरितः । नवीनलिखितसटीकपुस्तके तु टीकासमानाकार एव पाठो मूलमध्य एव लिखित उपलभ्यते.

गिरिकलीलालुलितमहाशिलाशकलनिष्पिष्टगण्डशैलैः, करनिष्पेषणपातितसालवनैः, दन्तकोटिसमुत्पाटितपुरकपाटैः, स्वकीयबलविजिज्ञापयिषयेव रविरथेषाडम्बरं रदेषु शेषं पुष्करेषु मन्दराचलं शरीरेषु महापगाः कोशकटस्रोतःसु सूर्यं लोचनेषु तारागणं बिन्दुषु चन्द्रं नखेषु पवनं च तरःसु दधानैः, विटपिभङ्गवदवधीरिताधोरणप्रणिधिभिः, बिसतन्तुवत्त्रुटितवल्लिकैः, वीरणप्ररोहवत्पर्यस्तवाहरिकैः, लताप्रतानवदुन्मथितबन्धनैः, नलदण्डवत्प्रमर्दिताला-

---

तमहाशिलाशकलनिष्पिष्टगण्डशैलैः प्रतिकरिणा शत्रुगजानां शङ्कयेव गिरिकलीला कन्दुकक्रीडा तद्वत् लुलितानि उद्धूलितानि महाशिलानां शकलानि खण्डानि तैर्निष्पिष्टाश्चूर्णीकृता गण्डशैलाः क्षुद्रपर्वता यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः सामजैः । करनिष्पेषणपातितसालवनैः । कराणां शुण्डादण्डानां निष्पेषणेन आस्फालनेन पातितानि मूलादुन्मूलितानि सालवनानि शालवृक्षवनानि यैस्ते तथा तैः । पुनः किं कुर्वाणैः (कीदृशैः) सामजैः । दन्तकोटिसमुत्पाटितपुरकपाटैः । दन्तकोटिभिर्दन्ताग्रैः कृत्वा समुत्पाटितानि अधःपातितानि नगरकपाटानि नगरद्वारकपाटानि यैस्ते तथा तैः । पुनः किं कुर्वाणैः सामजैः । स्वकीयबलविजिज्ञापयिषयेव निजपराक्रमं ज्ञापयितुमिच्छयेव रविरथेषाडम्बरं रवेः श्रीसूर्यस्य रथस्य या ईषा दीर्घकाष्ठं तस्या आडम्बरमाटोपं रदेषु दन्तमुसलेषु दधानैर्धरद्भिः । शेषं नागं पुष्करेषु शुण्डादण्डेषु दधानैः । मन्दराचलं मेरुपर्वतं शरीरेषु कायेषु दधानैः । महापगा गङ्गायमुनानर्मदाद्या नदीः कोशकटस्रोतःसु कोशो मेढ्ररन्ध्रं कटो गण्डस्थलं तयोः स्रोतःसु तत्र मदप्रवाहेषु दधानैः । सूर्यं भास्करं लोचनेषु नेत्रेषु दधानैः । तारागणं नक्षत्रमण्डलं बिन्दुषु मदबिन्दुषु दधानैः । चन्द्रं शशाङ्कमण्डलं नखेषु विंशतिनखेषु दधानैः । पवनं नभस्वन्तं च समुच्चये तरःसु वेगेषु दधानैः । समुच्चयदीपकालंकारः । पुनः कथंभूतैः सामजैः । विटपिभङ्गवदवधीरिताधोरणप्रणिधिभिः विटपिनां गृहाणां भङ्गवत्त्रोटनवदवधीरिता अवगणिता आधोरणानां हस्तिपकानां प्रणिधयो याचनानि वा अङ्कुशप्रयोगा यैस्ते तथा तैः । पुनः किंभूतैः सामजैः । बिसतन्तुवत्त्रुटितवल्लिकैः पद्मिनीकन्दभागोत्पन्नसूत्रवत्त्रुटिता भङ्गमापिता वल्लिका शृङ्खला यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । वीरणप्ररोहवत्पर्यस्तवाहरिकैः वीरणप्ररोहवदुशीरतृणाङ्कुरवत् पर्यस्ता अधःपातिता वाहरिका आलानस्तम्भा यैस्ते तथा तैः । पुनः किंभूतैः सामजैः । लताप्रतानवदुन्माथितबन्धनैः लताप्रतानवद्वल्लीजालवदुन्मथितानि शतखण्डीकृतानि बन्धनानि वरत्रादीनि यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । नलदण्डवत्प्रमर्दितालानस्तम्भैः । नलदण्डवद्बिसनदण्डवत् पोटगलवत् कमलदण्डवत् प्रमर्दिताश्चूर्णीकृता आलानस्तम्भा गजस्तम्भा यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । मृणालजालवद्विघटितार्गलैः मृणालजालवत् प-

नस्तम्भैः, मृणालजालवद्विघटितार्गलैः, कुमुदकाण्डवदुन्मूलितनिकाचैः, मुखपटाभोगवदवगणितकरेणुभिः, परमाणुवल्लोचनगोचरादपि दूरतरसंचरच्चारैः, कर्णतालपवनपरिक्षिप्तदिगन्तघनसंघैः, गगनाघ्राणोत्कूणितकरसूत्कारकम्पितब्रह्मलोकैः, पांशुप्रमाथोन्मथितमार्तण्डमण्डलैः, पङ्कोपदेहदुर्दिनीकृतनभोभागैः, जलावगाहपलायितजलदेवतैः, कामचारविहारवित्रासितवनदेवीसंदोहैः, उल्लङ्घितबलवेगवीथीपरिमाणैः, शाक्यशासनप्रमाणैरिव सकलजगच्छून्यतामानेतुं प्रवृत्तिसहजैः सामजैः सह चिक्रीड ।

द्मिनीकन्दसमूहवत् विघटिता भङ्गमानीता अर्गलाः पिण्डकाष्ठानि यैस्ते तथा तैः । पुनः किंभूतैः सामजैः । कुमुदकाण्डवदुन्मूलितनिकायैः(चैः) कुमुदकाण्डवच्छ्वेतोत्पलनालवत् उन्मूलिता उत्पाटिता निकाया (चा) गात्रबन्धना यैस्ते तथा तैः । पुनः किंभूतैः सामजैः । मुखपटाभोगवदवगणितकरेणुभिः मुखपटाभोगवत्कृत्रिमसिंहमुखालेपवदवगणिता अवहेलिताः करेणवोऽपरगजा यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः सामजैः । परमाणुवल्लोचनगोचरादपि दूरतरसंचरच्चारैः परमाणुवल्लोचनगोचरादपि नेत्रविषयादपि दूरतरं अतिविप्रकृष्टं सचरन्तो वेष्टयन्तश्चारा वीरपुरुषा यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । कर्णतालपवनपरिक्षिप्तदिगन्तघनसंघैः कर्णतालानां कर्णतालपत्राणां पवनेन वातेन परिक्षिप्ताः उड्डायिता दिगन्तेषु घनसंघा मेघपटलानि यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । गगनाघ्राणोत्कूणितकरसूत्कारकम्पितब्रह्मलोकैः गगनाघ्राणायाकाशगन्धोपादानाय उत्कूणिता वक्रीकृता ये कराः शुण्डादण्डास्तेषां सूत्कारेण शब्दविशेषेण कम्पिता वेपिता ब्रह्मलोका अन्तरिक्षनगराणि यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । पांशुप्रमाथोन्मथितमार्तण्डमण्डलैः पांशुप्रमाथेन धूलिप्रक्षेपेण उन्मथितं उपरिक्षिप्तं मार्तण्डमण्डलं सूर्यविमानं यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः सामजैः । पङ्कोपदेहदुर्दिनीकृतनभोभागैः पङ्कस्य कर्दमस्य उपदेहो वृद्धिस्तया दुर्दिनीकृतो नभसो भागः प्रदेशो यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । जलावगाहपलायितजलदेवतैः जलावगाहेन नदीसरोवरादिजलविलोडनेन पलायिता दूरं नाशिता जलदेवता यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । कामचारविहार[वि]त्रासितवनदेवीसंदोहैः कामचारविहारेण स्वेच्छया पर्यटनेन [वि]त्रासिता भयं प्रापिता भीतिमापिता वनदेवीनां व्यन्तरीणां संदोहाः समूहा यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः । उल्लङ्घितबलवेगवीथीपरिमाणैः उल्लङ्घितानि उत्फालेन मापितानि बलवेगेन कृत्वा वीथ्याः परिमाणानि प्रधावद्भूमिदैर्घ्याणि यैस्ते तथा तैः । पुनः कीदृशैः सामजैः ।

---

१ 'विघटिततटिकार्गलैः' मू०.

कदाचित्कोणकोटिकलकन्दुकाम्बरचारणापरिस्खलितदिग्देवताविमान-मण्डलो दुष्टाश्वै. सह प्रीतिं बबन्ध ।

कदाचिन्निजभुजपराक्रमव्यायोधितासरा(र)लजलव्यालो महासरसीनामर्णांसि विजगाहे ।

कदाचिद्दोर्दण्डदलितदुर्दमशार्दूलः कुत्कीलकुहराघ्रायिघूकघूत्कारघोरास्वरण्यानीषु विजहार ।

कदाचिन्नियुद्धायासितप्रबलवेतालः पूतनाकरोड्डमरडमरुकारवभैरवाः क्षपासु पितृवनावनीः सचचार ॥

शाक्यशासनप्रमाणैरिव बौद्धसमयशास्त्रैरिव सकलं जगत् सर्वं जगत् पृथ्वीमण्डलं शून्यतामानेतुमुद्वासता प्रापयितुं प्रवृत्तिसहजैश्चेष्टिते स्वभावो येषा ते तथा तैः । सकर्णालंकार ॥

कदाचिदिति । स मारिदत्तो राजा कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे पु(दु)ष्टाश्वै सह करटघोटकै सार्धं प्रीतिं प्रेम बबन्ध बद्धवान् बध्नाति स्म । कथंभूत स । कोणकोटिकलकन्दुकाम्बरचारणापरिस्खलितदिग्देवताविमानमण्डल कोणो मूलच(ब)क्रकाष्ठयष्टिस्तस्य कोटिरग्र तया कलकन्दुकस्य अम्बरचारणा गगननयनमाकाशप्रापणं तया प- रिस्खलितानि अवष्टब्धानि दिग्देवताना विमानमण्डलानि व्योमयानसमूहा येन स तथा ॥

कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे महासरसीना महासरोवराणामर्णांसि जलानि विजगाहे विलोडयामास । कथंभूत स । निजभुजपराक्रमव्यायोधितासरा(र)लजलव्यालः निजौ स्वकीयौ भुजौ बाहुदण्डौ तयो पराक्रमेण बलवत्तया व्यायोधिता विविधं युद्धं कारिता असरा(र)ला महान्तो(वक्रा) जलव्याला मकरादयो जलजन्तवो येन स तथा ॥

कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे अरण्यानीषु महारण्येषु विजहार पर्यटनं चकार । स कथंभूत । दोर्दण्डदलितदुर्दमशार्दूल दोर्दण्डेन बाहुदण्डेन दलिता मृत्यु नीता मृत्पिण्डीकृता दुर्दमा बलवत्तराः शार्दूला व्याघ्रसिंहादयो येन स तथा । कथंभूतास्वरण्यानीषु । कुत्कीलकुहराघ्रायिघूकघूत्कारघोरासु कुत्कीलाना पर्वताना कुहराणि विवराणि जिघ्रन्ति गन्धं गृह्णन्तीत्येवशीला कुत्कीलकुहराघ्रायिणस्ते च ते घूका उलूकपक्षिणस्तेषा घूत्कारै रौद्रशब्दैर्घोरा भयानकास्तास्तथा तासु ॥

कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे क्षपासु रात्रिषु पितृवनावनी. श्मशानभूमिकाः सचचार पर्यटितवान् । स कथंभूत । नियुद्धायासितप्रबलवेताल । नियुद्धेन बाहुयुद्धेनायासिता दमिता. प्रबला प्रचण्डा वेताला भूताविष्टमृतकशरीराणि येन स तथा । कथंभूताः पितृवनावनी । पूतनाकरोड्डमरडमरुकारवभैरवा पूतनाना राक्षसीना करेषु हस्तेषु उड्डमरा उत्कटा ये डमरुका ढक्कास्तेषामारवाः शब्दास्तैर्भैरवा भयानकास्ताः ॥

---

१. 'कन्दुकान्तर' मूल०

कदाचिदसहायसाहसः साश्चर्यशौर्यनिर्जितविनतदुर्वारवीरावतारभूपालचूडामणिमरीचिप्रसरसरस्ताण्डवितचरणकमलः शत्रुक्षत्रियकलत्रनेत्रापाङ्गसङ्गोल्लोललाजाञ्जलिपातानामात्मानं पात्रतां निनाय ॥

कदाचित्तौर्यत्रिकातिशयविशेषविजितगन्धर्वलोकः खलतिकलतालयरङ्गेषु वनदेवतानां समाजं नर्तयामास ॥

कदाचिदान्ध्रीणामलकवल्लरीविजृम्भणजलधरः, चोलीषु भ्रूलतानर्तनमल-

---

कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे शत्रुक्षत्रियकलत्रनेत्रापाङ्गसङ्गोल्लोललाजाञ्जलिपातानामात्मानं पात्रतां निनाय शत्रुक्षत्रिया सपत्नराजपुत्रास्तेषां कलत्रा(णि) यौवनमदवत्यः स्त्रियस्तासां नेत्राणां लोचनानामपाङ्गसङ्गेन कटाक्षसङ्गेन कटाक्षसंगत्या उल्लोला उत्कटा लाजाञ्जलय आर्द्रतण्डुलप्रसृतयस्तासां पाताः पातनानि तेषां (आत्मानं निजशरीर) पात्रताममत्रतां निनाय नीतवान् नयति स्म । कथंभूतः सः । असहायसाहसः अद्वितीयाद्भुतकर्मा । पुनः कथंभूतः । साश्चर्यशौर्यनिर्जितविनतदुर्वारवीरावतारभूपालचूडामणिमरीचिप्रसरसरस्ताण्डवितचरणकमलः साश्चर्यं चतुरचित्तचमत्कारकारकं यच्छौर्यं बलं तेन पूर्वं निर्जिता भङ्गं प्रापिताः पश्चाद्विनता नम्रीभूता ये दुर्वारवीरावतारभूपालाः । दुःखेन महता कष्टेन वारयितुमशक्यया दुर्वाराः । वीरेषु सुभटेष्ववतारो जन्म येषां ते दुर्वारवीरावताराः ते च ते भूपाला राजानस्तेषां चूडामणयः शिरोरत्नानि तेषां मरीचयः किरणास्तेषां प्रसरो व्याप्तिः स एव सरस्तडागस्तत्र ताण्डवितं चरणकमलं पादपद्मं येन स तथा ॥

कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे खलतिकलतालयरङ्गेषु वनदेवतानां समाजं नर्तयामास । खलतिकं नाम वनानि तस्य लतालया लतामण्डपास्तेषां रङ्गेषु नर्तनभूमिषु वनदेवतानां कान्तारदेवतानां समाजं समूहं नर्तयामास नृत्यं कारितवान् । स कथंभूतः । तौर्यत्रिकातिशयविशेषविजितगन्धर्वलोकः तौर्यत्रिकं गीतनृत्यवादित्रशास्त्रं तस्यातिशयविशेषश्चातुर्यातिशयस्तेन विजिता भङ्गं प्रापिता गन्धर्वलोकाः कलत्रवाक्समूहा येन स तथा ॥

स मारि(र)दत्तः कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे कामक्रीडया स्मरं कदर्पं विडम्बयामास तिरश्चकार । कथंभूतः सः । आन्ध्रीणां तिलिङ्गदेशवनितानां अलकवल्लरीविजृम्भणजलधरः अलकाश्चूर्णकुन्तलास्त एव वल्ल्यो मञ्जर्यो वल्यो वा तासां विजृम्भणे उद्गमने जलधरो जीमूतसदृशः । पुनः कथंभूतः । चोलीषु चोलदेशवनितासु भ्रूलतानर्तने चि-

---

१. 'खलतिकलतालय' मू०. २. 'विजृम्भमाण' मू०.

---

१. अत्र अनुचितद्वयान्तर्गतस्य 'शत्रुक्षत्रिय' इत्यतः प्राक्पाठो योज्यः.

यानिलः, केरलीनां नयनदीर्घिकाकेलिकलहंसः, सिंहलीषु मुखकमलमकरन्द्पानमधुकरः, कर्णाटीनां कुचकलशविलासपल्लवः, सौराष्ट्रीषु वलिवाहिनीविनोदकुञ्जरः, कम्बोजीना नाभिवलभिगर्भसंभोगभुजङ्गः, पल्लवीषु नितम्बस्थलीखेलनकुरङ्गः, कलिङ्गीनां चलनकिसलयोत्सवपुष्पाकरः [स] स्मरं विडम्बयामास ॥

कदाचिदुन्निद्रारविन्दमकरन्दविम्बकोल्लोलजलकेलिवापिकेषु, माकन्दम-

---

ङ्गीवल्लीनर्तने मलयानिलश्चन्दनाचलवातसदृश । पुनः कथंभूत. स. । केरलीनां दक्षिणपथदेशविशे[षयो]षाणा नयनदीर्घिकाकेलिकलहंस नयनानि नेत्राणि तान्येव दीर्घिका वाप्यो वापिकाः । कान्तिजलसभृतत्वात् । तासु केलिकरणे क्रीडाविधाने कलहंसो राजहंससदृश. । पुन कथंभूत सः । सिंहलीषु लङ्काद्वीपवनितासु मुखकमलमकरन्दपानमधुकर मुखान्येव कमलानि सहस्रपत्राणि । सौरभगुणविराजमानत्वात् । तेषा मकरन्दपाने पुष्परसास्वादे मधुकरो भ्रमरसदृशः । पुन. कथंभूत स । कर्णाटीना वनवासदेशयोषिता कुचकलशविलासपल्लव कुचा एव कलशाः । शृङ्गाररसभृतत्वात् । तेषा विलासे शोभाविधाने पल्लव प्रवालसदृश । पुन' कथंभूत. सः । सौराष्ट्रीषु गिरिनारिसौराष्ट्रियोषित्सु वलिवाहिनीविनोदकुञ्जर वलय उदरत्रिभङ्गास्त एव वाहिन्यो नद्य । कान्तिजलसभृतत्वात् । तासा विनोदे क्रीडाकरणे कुञ्जरो यूथनाथसदृश । पुन कथंभूत' स' । कम्बोजीना वृहन्मुण्डकमनीयकामिनीना नाभिवलभिगर्भसभोगभुजङ्ग नाभ्यस्तुन्दिकास्ता एव वलभय' पटलाधारवंशपत्राणि तासा गर्भसभोगे मध्यप्रदेशक्रीडने भुजङ्गो नागेन्द्रसदृश । पुन' कथंभूत स' । पल्लवीषु नितम्बस्थलीखेलनकुरङ्ग. पल्लवीषु पल्लवदेशवनितासु नितम्बा स्त्रीकटिपश्चाद्भागास्त एव स्थल्य उन्नतप्रदेशास्तत्र खेलने क्रीडाकरणे कुरङ्गः कस्तूरिकामृगसदृश' । पुन कथंभूतः स' । कलिङ्गीना चलनकिसलयोत्सवपुष्पाकरः कलिङ्गीना कोटिशिलादेशस्त्रीणा चलना पादास्त एव किसलयानि पल्लवाः । कोमलत्वादरुणवर्णत्वाच्च तेषामुत्सवे उल्लासने पुष्पाकरो वसन्तसदृश । शृङ्गाररसप्रधानत्वात् । उपमादिसकरालंकार. ॥

स मारि(र)त्त कदाचिन्मधुमासवासरेषु वसन्तर्तुदिनेषु कामाश्रमधर्मचारिता कामस्य कंदर्पस्याश्रमो निवासभूमि । स्मरमन्दिरमित्यर्थं । तस्य संवन्धिनी या धर्मचारिता सभोगक्रीडा तामाप्रपेदे प्राप्तवान् । इति क्रियाकारकसंवन्ध । कथभूतेषु मधुमासवासरेषु । उन्निद्रारविन्दमकरन्दविम्बकोल्लोलजलकेलिवापिकेषु उन्निद्राण्युत्फुल्लानि विकसितानि च तानि अरविन्दानि कमलानि तेषा मकरन्द पुष्परसस्तस्य विम्बकानि मण्डलानि तैरुपलक्षितमुल्लोलमुत्कल्लोलं यज्जलं तस्य संवन्धिन्य. केलिवापिका क्रीडादीर्घिका येषु ते तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु । माकन्दमञ्जरीजालका-

ञ्जरीजालकावलोकनोल्लासितविलासिमानसेषु, मलयाचलावनीवनप्रसूनसौरभोद्भमरमरुदुद्धूयमानमकरध्वजध्वजदुकूलेषु, कामिनीमुखमदिरोन्मादितवकुलकाननेषु, विलासिनीविलोकितामृतसतर्प्यमाणकुरवकतरुषु, रमणीमणिमञ्जीरशिञ्जितमुखरचरणास्फालनसनाथाशोकशाखिषु, परिमलमिलन्मिलिन्दसंदोहदूपितषट्पदातिथिपादपेषु, कदम्बकुसुमधूलिधूसरधरापृष्ठेषु, कन्दरकलापसंचरद्रतिचतुरविकिरनखमुखावलिख्यमानवल्लरीशरीरेषु, का-

---

वलोकनोल्लासितविलासिमानसेषु माकन्दानामाम्रतरूणां मञ्जर्यो वल्लर्यस्तासां जालकानि समूहास्तेषामवलोकनेनोदीक्षणेनोल्लासितानि आनन्दं प्रापितानि विलासिनां कामुकानां मानसानि चित्तानि येषु ते तथा तेषु। पुनः कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु। मलयाचलावनीवनप्रसूनसौरभोद्भमरमरुदुद्धूयमानमकरध्वजध्वजदुकूलेषु मलयाचलश्चन्दनगिरिस्तस्यावनी भूमिस्तत्र यद्वनं चन्दनतरुवनं तस्य प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां सौरभं सौगन्ध्यं तेनोद्भमर उत्कटो योऽसौ मरुद्वातस्तेनोद्धूयमानानि कम्पमानानि मकरध्वजस्य कामदेवस्य ध्वजदुकूलानि केतुवस्त्राणि येषु ते तथा तेषु। पुनः कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु। कामिनीमुखमदिरोन्मादितवकुलकाननेषु कामिनीनां मुखानि वक्त्राणि तेषां या मदिरा मद्यं तयोन्मादितानि विशोकीकृतानि वकुलकाननानि मञ्जुलवनानि येषु ते तथा तेषु। पुनः कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु। विलासिनीविलोकितामृतसंतर्प्यमाणकुरवकतरुषु विलासिनीनां तरुणयोषितां विलोकितान्यवलोकनानि तान्येवामृतानि पीयूषाणि। जीवनदायकत्वात्। तैः सतर्प्यमाणाः सम्प्रीयमाणाः कुरवकतरवो येषु ते तथा तेषु। पुनः कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु। रमणीमणिमञ्जीरशिञ्जितमुखरचरणास्फालनसनाथाशोकशाखिषु रमणीनां कमनीयकामिनीनां ये मणिमञ्जीरा रत्नखचितनूपुराणि तेषां शिञ्जितानि शब्दानि(:) तैर्मुखरा वाचाला ये चरणाः पादास्तेषामास्फालनेन ताडनेन सनाथा विकासं प्राप्ता अशोकशाखिनो येषु ते तथा तेषु। पुनः कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु। परिमलमिलन्मिलिन्दसदोहदूपितषट्पदातिथिपादपेषु परिमलेन सौरभेण मिलन्त एकीभवन्तो ये मिलिन्दा भ्रमरास्तेषां संदोहैः समूहैर्दूपिताः कृष्णवर्णीकृताः षट्पदातिथिपादपाश्चम्पकवृक्षा येषु ते तथा तेषु। पुनः कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु। कदम्बकुसुमधूलिधूसरधरापृष्ठेषु कदम्बानां कदम्बवृक्षाणां कुसुमानि प्रसवास्तेषां धूलिभी रजोभिर्धूसराणि ईषत्पाण्डुराणि धरापृष्ठानि भूमिमण्डलानि येषु ते तथा तेषु। पुनः कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु। कन्दरकलापसंचरद्रतिचतुरविकिरनखमुखावलिख्यमानवल्लरीशरीरेषु कन्दरकलापेषु गुहासमूहेषु संचरन्तः प्रविशन्तो ये रतिचतुरविकिराः पारापतपक्षिणस्तेषां नखैर्मुखैश्चावलिख्यमानानि चुम्ब्यमानानि वल्लरीणां शरीराणि काया

---

१. 'विलासिनी' सटीकपुस्तकपाठः.

न्तारकुहरविहरत्कोकिलकुलकोलाहलोत्थापितानङ्गव्यालव्याकुलितकामुकेषु, प्रोपितयोपिद्विरहाशुशुक्षणिसंधुक्षिपु, मनसिजाजकवटंकारद्रवदध्वन्यहृदयेपु, दिवाप्यभिसारिकाजनानामन्धतमसप्रसाधिपु, धीराणामपि प्रणयिनीप्रणतिहेतुपु, मानिनामपि प्रियतमाप्रसादनदैन्यनिनादेपु शूराणामपि [illegible]भाचाटुकारकारणेपु, यमिनामपि रतिरसातङ्कायतनेपु, पुण्य[illegible]तरिरेपु, मधुमासवासरेपु कामाश्रमधर्मचारितामाप्रपेदे ॥

येपु ते तथा तेपु । पुनः कथंभूतेपु मधुमासवासरेपु । कान्तारकुहरविहरत्कोकिलकुलकोलाहलोत्थापितानङ्गव्यालव्याकुलितकामुकेपु कान्तारकुहरेपु उद्यानविवरेपु मध्येपु विहरन्त पर्यटन्तो ये कोकिला. पुंस्कोकिलास्तेपा कुलानि समूहास्तेपा कोलाहल• कलकलशब्दस्तेनोत्थापितः प्रकटीकृतोऽनङ्ग एव व्याल. कन्दर्पकालसर्प । अचेतनो(नतो)त्पादकत्वात् । तेन व्याकुलिता विह्वलीकृता. कामुका स्त्रीलम्पटपुरुपा येपु ते तथा तेपु । पुनः कथंभूतेपु मधुमासवासरेपु । प्रोपितयोपिद्विरहाशुशुक्षणिसंधुक्षिपु प्रोपितयोपित. परदेशप्राप्तभर्तृका स्त्रियस्तासा विरहो विप्रलम्भ. स एव आशुशुक्षणिर्वैश्वानर. । शरीरसतापकारकत्वात् । त सधुक्षयन्ति प्रदीपयन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तेपु । पुन. कथंभूतेपु मधुमासवासरेपु । मनसिजाजकवटंकारद्रवदध्वन्यहृदयेपु मनसिज• कामस्तस्याजकवं धनुस्तस्य टंकारः शब्दस्तेन द्रवन्ति नश्यन्ति ह्रियन्ते अध्वन्याना पथिकाना हृदयानि चित्तानि येपु ते तथा तेपु । पुन कथंभूतेपु मधुमासवासरेपु । दिवाप्यभिसारिकाजनानामन्धतमसप्रसाधिपु दिवापि दिवसेऽपि रात्रौ चापि अभिसारिकाजनाना परपुरुपलम्पटस्त्रीसमूहानामन्धतमसप्रसाधिपु अन्धतमसमन्धकार प्रसाधयन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तेपु । अन्धकारकारकेष्वित्यर्थ. । 'अवतमसमन्धतमस ध्वान्तमन्धकार च' इति हलायुध. । पुन. कथंभूतेपु मधुमासवासरेपु । धीराणामपि योगीश्वराणामपि । अपिशब्दात्कातराणामपि । प्रणयिनीना स्त्रीणा प्रणते पादपतनस्य हेतव कारणानि येपु ते तथा तेपु । पुन• कथंभूतेपु मधुमासवासरेपु । मानिनामपि प्रियतमाप्रसादनदैन्यनिनादेपु मानिनामपि अभिमानवतामपि । अपिशब्दान्निर्मानानामपि । प्रियतमाना स्त्रीणा प्रसादनेपु प्रसन्नीकरणेपु यद्दैन्यमकिंचित्कर याचकत्वं तस्य निनादा (नि) यैस्ते तथा तेपु प्रियतमाप्रसादनदैन्यनिनादेपु । पुन• कथंभूतेपु मधुमासवासरेपु । शूराणामपि वल्लभाचाटुकारकारणेपु शूराणामपि सहस्रभटलक्षभटकोटिभटानामपि । अपिशब्दात्सग्रामानिवर्तकानामपि । वल्लभाना प्रियतमस्त्रीणा चाटुकारस्य मिथ्यास्तुते कारणानि हेतुभूता ये तेपु वल्लभाचाटुकारकारणानि तेपु । पुन. कथंभूतेपु मधुमासवासरेपु । यमिनामपि रतिरसातङ्कायतनेषु यमिनाम् । अपिशब्दात् अव्रतानामपि । रते सभोगक्रीडायाः

१. 'निदानेपु' मूल०.

कदाचिच्चरणकिसलयोल्लासमसृणितमार्गनिर्गमाभिः, पादनखमयूखोपहारितविहारमहीमण्डलाभिः, मेखलाकलापकलितोरुस्तम्भिकापुनरुक्तकाननदेवतोद्यानतोरणमालाभिः, नितम्बस्थलीद्विगुणिताशोकशाखाशयनसंनिवेशाभिः, तनूरुहराजिविजितलताप्ररोहप्रसराभिः, नाभिगर्भनिर्भर्त्सितक्रीडाकुत्कीलकन्दराभिः, वलिविलासविलुप्तवल्लरीचलनाभिः, स्तनविस्तारविडम्बितप्रसूनस्तव-

---

यो रसोऽनुराग. स एवातङ्कः सद्य प्राणहरो व्याधिस्तस्यायतनानि आस्पदीभूतानि ते (?) रतिरसातङ्कायतनानि तेषु । पुन. कथंभूतेषु मधुमासवासरेषु । पुष्पचापशरप्रसारसारेषु पुष्पचाप कन्दर्पस्तस्य शरा बाणास्तेषां प्रसारः प्रवृत्तिस्तेन सारा बलवत्तरा ये तथा तेषु । सकरालंकारः ॥

स, मारिदत्त कदाचित्कस्मिंश्चिद्दवसरे प्रमदवनेषूद्यानवनविशेषेषु युवतिभि· कमनीयकामिनीभि. सह सार्धं रेमे क्रीडा चकार । इति क्रियाकारकसंबन्धः । कथंभूताभिर्युवतिभिः । यथोक्तविशेषणविशिष्टाभि अलंकारीकृतवनस्पतिविभूतिभि· अलंकारीकृता शरीरेष्ववतारिता वनस्पतिविभूतिरुद्यानलक्ष्मीर्याभिस्तास्तथा ताभि. । तत्कारणगर्भितविशेषणान्याह—कथंभूताभिर्युवतिभि । चरणकिसलयोल्लासमसृणितमार्गनिर्गमाभि. चरणा पादास्त एव किसलयानि कुम्पलानि । कोमलारुणवर्णसयुक्तत्वात् । तेषामुल्लासः क्रीडनं तेन मसृणिता· कोमलीकृता मार्गनिर्गमा. पथ प्रवृत्तयो याभिस्तास्तथा ताभि । पुन कथंभूताभिर्युवतिभि । पादनखमयूखोपहारितविहारमहीमण्डलाभि पादनखाना चरणपुनर्भवाना मयूखा किरणास्तैरुपहारितानि पूजितानि विहारस्य पर्यटनस्य महीमण्डलानि भूमिदेशा याभिस्तास्तथा ताभि । पुन· कथंभूताभिर्युवतिभि. । मेखलाकलापकलितोरुस्तम्भिकापुनरुक्तकाननदेवतोद्यानतोरणमालाभि मेखलाकलापः जघनोपरिस्थितवस्त्रोच्चयस्तेन कलिता वेष्टिता ऊरुस्तम्भिकाः पिचण्डलघुस्तम्भास्ताभि· पुनरुक्ता द्विगुणीकृता काननदेवतानामुद्यानदेवताना तोरणमाला महोत्सववन्दनमाला याभिस्तास्तथा ताभि· । पुन· कथंभूताभिर्युवतिभि । नितम्बस्थलीद्विगुणिताशोकशाखाशयनसंनिवेशाभिः नितम्बस्थलीभि. कटिपश्चाद्भागस्थलीभिर्द्विगुणित. अशोकशाखाना शयनसनिवेश. शय्यास्थानं याभिस्तास्तथा ताभि. । पुन. कथभूताभिर्युवतिभि. । तनूरुहराजिविजितलताप्ररोहप्रसराभि. तनूरुहराजिभी रोमराजिभिर्विजितस्तिरस्कृतो लताप्ररोहप्रसरो वल्ल्यङ्कुरप्रसारो याभिस्तास्तथा ताभि । पुनः कथभूताभिर्युवतिभि· । नाभिगर्भनिर्भर्त्सितक्रीडाकुत्कीलकन्दराभिः नाभिगर्भेण नाभिमध्येन निर्भर्त्सिता तिरस्कृता क्रीडाकुत्कीलकन्दरा क्रीडाकरणक्षुद्रपर्वतगुहा याभिस्तास्तथा ताभिः । पुन. कथंभूताभिर्युवतिभिः । वलिविलासविलुप्तवल्लरीचलनाभि. वलिविलासैस्त्रिवलीभङ्गशोभाभिर्विलुप्तानि तिरस्कृतानि वल्लरीचलनानि याभिस्तास्तथा ताभि. । पुन. कथंभूताभिर्युवतिभि. । स्तनविस्तार-

---

१. 'नाभिगर्तनिर्भर्त्सित' इत्यपि पाठः कचिट्टीकापुस्तकेषूपलभ्यते.

कामिः, भुजपल्लवपराजितकान्तारतानाभिः, अधराधरीकृतबालप्रवालाभिः, कपोलतलोल्लसत्स्वेदजलमञ्जरीजालकुसुमितावतंसपल्लवाभिः, चिकुरकान्तिकलुषितसप्तच्छदच्छायाभिः, अलंकारीकृतवनस्पतिविभूतिभिर्युवतिभिः सह प्रमदवनेषु रेमे॥

कदाचिन्मरकतमणिविनिर्मितमूलासु, कर्केतकोपलसंपादितभित्तिभङ्गिकासु, काञ्चनोपरचितसोपानपरम्परासु, मुक्ताफलपुलिनपेशलपर्यन्तासु, करि-

विडम्बितप्रसूनस्तबकाभिः स्तनानां निस्तारैर्विडम्बितास्तिरस्कृताः प्रसूनस्तबकाः पुष्पगुच्छा याभिस्तास्तथा ताभिः। पुनः कथंभूताभिर्युवतिभिः। भुजपल्लवपराजितकान्तारतानाभिः भुजपल्लवयोर्दीर्घत्वेन पराजितास्तिरस्कृताः कान्तारस्य वनस्य तानो दीर्घत्वं याभिस्तास्तथा ताभिः। पुनः कथंभूताभिर्युवतिभिः। अधराधरीकृतबालप्रवालाभिः अधरबिम्बोष्ठैरधरीकृतास्तिरस्कृता बालप्रवालाः कोमलपल्लवा याभिस्तास्तथा ताभिः। पुनः कथंभूताभिर्युवतिभिः। कपोलतलोल्लसत्स्वेदजलमञ्जरीजालकुसुमितावतंसपल्लवाभिः कपोलतलेषु गण्डस्थलेषूल्लसन्ति उदयमानानि यानि स्वेदजलानि तान्येव मञ्जरीजालानि वल्लरीसमूहास्तैः कुसुमिताः पुष्पसंयुक्ताः कृता अवतंसपल्लवाः कर्णपूरप्रवाला याभिस्तास्तथा ताभिः। पुनः कथंभूताभिर्युवतिभिः। चिकुरकान्तिकलुषितसप्तच्छदच्छायाभिः चिकुराणां केशानां कान्तिभिः कृष्णतेजोभिः कलुषितास्तिरस्कृताः श्यामतां नीताः सप्तच्छदानां विषमच्छदानां शारदवृक्षाणां छायाः शोभा याभिस्तास्तथा ताभिः। उपमालंकारः॥

कदाचित्कस्मिंश्चिद्दिवसरे गृहदीर्घिकासु गृहवापिकासु कामिनीभिर्नवयौवनाभिः स्त्रीभिः परिवृतो वेष्टितो जलक्रीडासुखमन्वभूत् आस्वादितवान्। काभिः क इव। करेणुभिः परिवृतः करी इव गज इव। यथा करेणुभिः परिवृतः करी सुखमन्वभूत् अनुभवति। कथंभूतासु दीर्घिकासु। मरकतमणिविनिर्मितमूलासु मरकतमणिभिर्विनिर्मितानि निष्पादितानि मूलानि भूतलानि यासां तास्तथा तासु। उक्तं च रत्नपरीक्षायाम्—'गरुडोद्गारदुर्गोपधगोप्यत्रकतुच्छका[1]। मरकतश्चतुर्धातुश्चतुर्वो स्याद्विपापहः॥ म्लेच्छदेशे महाशैले कीरपक्षाणिको(क्षनिभो) भवेत्। सधिकर्बुररन्धालालक्षता हरितः शुभः॥' हरितमणिविनिर्मिताखिलस्थलः। पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु। कर्केतकोपलसंपादितभित्तिभङ्गिकासु कर्केतकाः स्फटिकमणयस्तेषामुपलैः शिलाभिः संपादिता निष्पादिता भित्तीनां मेढ्कानां भङ्गिका रचना यासां तास्तथा तासु। पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु। काञ्चनोपरचितसोपानपरम्परासु काञ्चनेन सुवर्णेनोपरचिता निर्मापिता सोपानपरम्परा आरोहणश्रेणिर्यासां तास्तथा तासु। पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु। मुक्ताफलपुलिनपेशलपर्यन्तासु मुक्ताफलानां पुलिनैस्तोयोत्थितद्वीपैः। 'तोयोत्थितं तत्पुलिनम्' इति व-

१. इमौ रत्नपरीक्षाश्लोकौ यथादर्शमस्फुटार्थावेव रक्षितौ.

मकरमुखमुच्यमानवारिभरिताभोगासु, कर्पूरपारीदन्तुरतरङ्गसंगमासु, दुग्धोदधिवेलास्विव चन्दनधवलासु, वनस्थलीष्विव सकमलासु, शिशिरशैलशिलास्विव मृगमदामोदमेदुरमध्यासु, कण्ठीरवकण्ठपीठेष्विव सकेसरासु, विरहिणीशरीरयष्टिष्विव मृणालवलयिनीषु, मन्त्रवादोक्तिष्विव विविधयन्त्रश्लाघिनीषु, वसन्तलतास्विव विचित्रपल्लवप्रसूनफलस्फा[रस्फा]रार्घिकासु गृह-

---

चनात् । तै. पेशला अतिमनोहराः पर्यन्ताः प्रान्तदेशा यासां तास्तथा तासु । पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु । करिमकरमुखमुच्यमानवारिभरिताभोगासु करिणा कृत्रिमहस्तिना तथाविध(वाना) मकराणा जलचराणां [च] मुखैर्मुच्यमानं त्यज्यमानं यद्वारि जलं तेन भरिता पूरिता आभोगा विस्तारा यासा तास्तथा तासु । इत्यनेन विशेषणेन गृहवापिकाना कृत्रिमत्वं सूचितमित्यर्थ । पुन कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु । कर्पूरपारीदन्तुरतरङ्गसगमासु कर्पूरपारीभिर्हिंसवालुकाशलाकाभिर्दन्तुर उन्नतस्तरङ्गसंगमः कल्लोलसगतिर्यासा तास्तथा तासु । पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु । दुग्धोदधिवेलास्विव चन्दनधवलासु । यथा दुग्धोदधिवेला क्षीरसागरजलविकृतयश्चन्दनवद्धवला भवन्ति । वापिकास्तु चन्दनेन धवलाः । पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु । वनस्थलीष्विव सकमलासु । सह कमलैः कमलपुष्पैर्जलैर्वा वर्तन्ते सकमलास्तासु । कास्विव । वनस्थलीष्विव । यथा वनस्थल्य. कमलैर्मृगै सह वर्तन्ते । पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु । शिशिरशैलशिलास्विव मृगमदामोदमेदुरमध्यासु मृगमदस्य कस्तूरिकाया आमोद. परिमलस्तेन मेदुरा स्निग्धा मध्यप्रदेशा यासा तास्तथा तासु । कास्विव । शिशिरशैलो हिमाचलपर्वतस्तस्य शिला दृषदो..... । यथा हिमाचलस्य शिला कस्तूरिकापरिमलसहिता भवन्ति तास्विव । पुन. कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु। कण्ठीरवकण्ठपीठीष्विव सकेसरासु। सह केसरैः कश्मीरजन्मकुसुमैर्वर्तन्त इति सकेसरास्तासु। कास्विव। कण्ठीरवकण्ठपीठीष्विव। यथा कण्ठीरवकण्ठपीठ्य. सिंहाना प्रशस्तकण्ठ्य सकेसरा. केसरसहिता भवन्ति। पुन कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु। विरहिणीशरीरयष्टिष्विव मृणालवलयिनीषु। मृणालवलयानि कमलकन्दा विद्यन्ते यासु तास्तथा तासु । कास्विव । विरहिणीशरीरयष्टिष्विव । यथा विरहिणीना विप्रलब्धस्त्रीणा शरीरयष्टयः शरीरकाष्ठा मृणालवलयसहिता भवन्ति । शरीरस्य परितापसयुक्तत्वाच्छीतोपचाराय कमलमृणालसहिता भवन्ति । पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु । मन्त्रवादोक्तिष्विव विविधयन्त्रश्लाघिनीषु । विविधैर्नानाप्रकारैर्यन्त्रैर्वंशनालिकादिभिः श्लाघिन्यः स्तुत्यास्तास्तथा तासु । कास्विव । मन्त्रवादोक्तिष्विव । यथा मन्त्रवादस्योक्तयो वचनानि अनेकयन्त्राणि(णा) सिद्धचक्रादीनां कथिका भवन्ति । पुनः कथंभूतासु गृहदीर्घिकासु । वसन्तलतास्विव विचित्रपल्लवप्रसूनफलस्फा[रस्फा]रार्घिकासु । पल्लवाश्च कुम्पलानि प्रसूनानि च कुसुमानि फलानि च जातीफलादीनि विचित्राणि नानाप्रकाराणि च

नोऽपि, द्रुमार्दन इव विदूरितकमलोत्सवोऽपि, पारिपुङ्ख इवानात्मनीनवृत्तिरपि, कमलीव दोपागमरुचिरपि, कांदिशीक इवानवस्थितक्रियोऽपि, प्रतिपच्चन्द्र इव दुर्दर्शोऽपि, चक्रवाक इव वारवनिताप्रियोऽपि, रथचरणनाभिदेश इवाक्षासक्तोऽपि, शूर्पकारातिरिव मधुलब्धविजृम्भणोऽपि, जलव्याल इवाच्छोद-

विजात्यानन्दनोऽपि [आत्मनि देवत्वं ज्ञातवान्] । विजातीना नीचजातीनामानन्दनं यस्मात् इति विजात्यानन्दन. । क इव । वसन्त इव । यथा वसन्तो विशिष्टाना जातीपुष्पाणामानन्दं करोति । पुनः कथंभूत. । द्रुमार्दन इव विदूरितकमलोत्सवोऽपि [आत्मनि देवत्वं ज्ञातवान्] । कस्य आत्मनो मलं पापं कमलं तत्र उत्सव उद्यमो यस्य स कमलोत्सवः । विदूरितो निकटीकृतः कमलोत्सवो येन स विदूरितकमलोत्सव' । क इव । द्रुमार्दन इव । यथा द्रुमार्दनो हेमन्तः कमलानां पद्मपुष्पाणामुत्सवं विदूरयति हिमेन दग्धानि करोति । पुनः कथंभूत. । पारिपुङ्ख इवानात्मनीनवृत्तिरपि [आत्मनि देवत्वं ज्ञातवान्] । आत्मने हिता आत्मनीना । हितार्थेषु चतुर्थी । 'सप्तपदादिभ्य इनण्'] । न आत्मनीना न आत्महिता वृत्तिराजीविका यस्य सोऽनात्मनीनवृत्ति. । क इव । पारिपुङ्ख इव । यथा पारिपुङ्खो बौद्ध आत्मनोऽस्तित्वं न मानयति । परिपुङ्खस्य राज्ञोऽपत्यं पुमान्पारिपुङ्ख । पुन. कथंभूतः । कमलीव दोषागमरुचिरपि [आत्मनि देवत्वं ज्ञातवान्] । दोपागमेषु पापशास्त्रेषु रुचिर्यस्य सः । क इव । कमलीव । यथा कमली चन्द्रमा दोपागमे रात्र्यागमे रुचिमान्भवति । पुनः कथंभूतः । कादिशीक इवानवस्थितक्रियोऽपि [आत्मनि देवत्वं ज्ञातवान्] । न अवस्थिता न्यायमार्गे क्रिया यस्य सोऽनवस्थितक्रिय. । क इव । कादिशीक इव । यथा कादिशीको भयद्रुत पुमान् स्थिरक्रियो न भवति । पुनः कथंभूत । प्रतिपच्चन्द्र इव दुर्दर्शोऽपि [आत्मनि देवत्व ज्ञातवान्] । दु.खेन मूढताकष्टेन द्रष्टुमशक्यो दुर्दर्शः । सेवागतलोकाना दर्शनं न ददातीत्यर्थः । क इव । प्रतिपच्चन्द्र इव । यथा प्रतिपच्चन्द्रो दुष्टो दर्श. अमवास्यानिकटवर्ती यस्य भवति स दुर्दर्शः । पुनः कथंभूतः । चक्रवाक इव वारवनिताप्रियोऽपि [आत्मनि देवत्वं ज्ञातवान्] । वारवनिता वारे सेवाक्रमे मुख्या वनिता वारवनिता वेश्या. प्रिया यस्य स वारवनिताप्रियः । क इव । चक्रवाक इव । यथा चक्रवाकपक्षी वारा पानीयानामवनि. भूमिस्तस्यास्ता लक्ष्मीः शोभा प्रिया वल्लभा यस्य सः । पुन. कथभूत । रथचरणनाभिदेश इवाक्षासक्तोऽपि [आत्मनि देवत्वं ज्ञातवान्] । अक्षाणामिन्द्रियाणा सुखे आसक्तो लम्पटोऽपि । क इव । रथचरणनाभिदेश इव । यथा रथचरणस्य शकटचक्रस्य नाभिदेशः पीडिकाप्रदेशः अक्षासक्तः कीलकसहितो भवति । पुन' कथंभूतः। शूर्पकारातिरिव । मधुलब्धविजृम्भणोऽपि [आत्मनि देवत्व ज्ञातवान्] मधुनि मद्ये लब्धं प्राप्तं विजृम्भणं प्रवृत्तिर्येन स मधुलब्धविजृम्भणः । क इव । शूर्पकारातिरिव । यथा शूर्पकारातिः कन्दर्पो मधुना वसन्तेन लब्धविजृम्भणो भवति । पुन.

१. 'दु.खेन द्रष्टु शक्य.' इत्येव व्याख्यानमत्रापि ज्ञातव्यम्.

नाभिरतोऽपि, विगतविपद्राक्षसीसमागमः स्वस्य दैवायत्तावतारामिव कल्याणपरम्परामाचचक्षे ॥

एवं तस्य धरोद्धारकुलशिखरिणः करिण इव स्वच्छन्दाचारपरागकलुषिता निजवंशलक्ष्मीमुपयच्छमानस्य, क्षणमिन्द्रियाणामानन्दजननीमसुरवृत्तिं वीरकलावतारामिवात्मनि संकल्पयतः, परत्रेह च परिणामदारुणं मृगयादिव्यसनमेष खलु क्षत्रपुत्राणां कुलधर्म इति मन्यमानस्य, मरुषु पथिकस्येव

कथंभूत । जलव्याल इवाच्छोदनाभिरतोऽपि [आत्मनि देवत्वं ज्ञातवान्] । अ(आ)च्छोदने मृगयाया अभि समन्ताद्रत अ(आ)च्छोदनाभिरत । क इव । जलव्याल इव । यथा जलव्यालो मकरादिक· [आ समन्तात्]अच्छस्य निर्मलस्य उदस्य पानीयस्य नाभौ मध्ये रतो भवति । पुन कथंभूतः । विगतविपद्राक्षसीसमागम विगतो विनष्टो विपद्राक्षस्या· समागम आगमनं यस्य स विगतविपद्राक्षसीसमागम· । सकरालंकारः श्लेषोपमालंकारश्च ॥

एवममुना प्रकारेण तस्य मारिदत्तस्य निजवंशलक्ष्मीमुपयच्छमानस्य उपाददत· स्वीकुर्वत सत कतिचित्संवत्सरा कियन्तो वर्षा व्यतिचक्रमुर्व्यतिक्रामन्ति स्म । निर्गता इत्यर्थ· । इति क्रियाकारकसंबन्ध· । तस्य कथंभूतस्य । धरोद्धारकुलशिखरिण· धराया· पृथिव्या उद्धरणकार्याय कुलपर्वतस्य । यथा कुलशिखरी कुलपर्वतो धरामुद्धरति । कस्येव । करिण इव यूथनाथस्येव । यथा करी गजेन्द्रो निजवंशलक्ष्मीं स्वकीयवंशप्रदेशशोभामुपादत्ते स्वीकरोति । कथंभूता निजवंशलक्ष्मीम् । स्वच्छन्दाचारपरागकलुषिता स्वच्छन्दाचारः स्वेच्छाचरण स एव परागो धूलि । शरीरस्य जीवस्य च मालिन्यकारित्वात् । तेन कलुषितानिर्मला ताम् । यथा स्वच्छन्दचारी गजो निजवंशलक्ष्मीं निजपृष्ठशोभा धूल्या कलुषिता धूलिता धरति । पुनश्च तस्य श्रीमारिदत्तस्य किं कुर्वत· । असुरवृत्तिं मृगयादिव्यसनक्रिया राक्षसाचारमात्मनि निजचित्ते वीरकलावतारामिव संकल्पयतो विचारयत· । कथंभूतामसुरवृत्तिम् । क्षणमिन्द्रियाणामानन्दजननीं क्षण स्तोककालमिन्द्रियाणा नेत्रादीनामानन्दजननी कौतुकोत्पादिकाम् । पुनः किं कुर्वाणस्य तस्य नरेन्द्रस्य । इति मन्यमानस्य । इतीति किम् । मृगयादिव्यसनमाखेटादिक्रियादुराचार एष प्रत्यक्षीभूत· खलु निश्चयेन क्षत्रपुत्राणा राजपुत्राणा कुलधर्म· कुलाचार· इति । कथंभूतं मृगयादिव्यसनम् । परत्रेह च परिणामदारुणं परत्र आगामिनि भवे इह च अस्मिञ्जन्मनि परिणामदारुण परिणामे विपाके सति दारुणमतिदु·खजनकम् । पुनश्च किं कुर्वतस्तस्य नरेन्द्रस्य संवत्सरा व्यतिचक्रमु· । मनोविभ्रमहेतुषु कथास्वतितृष्यतः मनोविभ्रमहेतुषु चित्तभ्रान्तिकारणभूतासु कथासु शास्त्रेषु अतितृष्यत । कस्येव । मरुषु पथिकस्येव । म्रियन्ते प्राणिनो येषु तृषया इति मरवो मरुस्थलभूमय· । पथिकस्येव अध्वन्य-

मनोविभ्रमहेतुषु कथास्वतितृष्यतः, परिपाकगुणकारिणीं क्रियामकल्पस्येव परोपरोधादुपयुञ्जानस्य,सत्पुरुषगोष्ठींविषादप्यनिष्टतरां परिगणयतः,चेतोविजृम्भणकरमनुचरं वप्तुरप्याप्ततरमवेक्षमाणस्य, वितथस्तुतिमुखरेषु चिन्तामणेरिव फलतः,सकलजनसाधारणेऽपि स्वदेहे त्रिकमतदीक्षितस्येव देवभूयेनाभिनिविशमानस्य, निजाजीवनपरैरपायेषु नीयमानस्याप्यरण्यवारणस्येवाचेततः, खलालापानिलगलितहितोपदेशावतंसस्य, चन्दनतरोरिव दुर्जनाहिव्यूहितत्वाद्दूरतरोत्सरत्कल्याणावहलोकस्य कतिचित्संवत्सरा व्यतिचक्रमुः ॥

स्येव । यथा—मरुषु पथिको मनोविभ्रमहेतुषु कथास्वतितृष्यति अतितृष्णां करोति । पुन· किं कुर्वाणस्य तस्य । परिपाकगुणकारिणी परिपाके उदये गुणं करोतीत्येवंशीला तथा तां क्रियामाचारं परोपरोधात्परेषां बलात्कारेण साक्षेपेण उपयुञ्जानस्य सेवमानस्य । कस्येव । अकल्पस्येव । यथा अकल्पो रोगी औषधेन गुणकारिणीं क्रियां परेषामाक्षेपेण सेवते कटुकमप्यौषधं भुङ्क्ते, न स्वात्मरुच्या । पुनस्तस्य किं कुर्वतः । सत्पुरुषगोष्ठीं पुण्यपुरुषराङ्गं विषादपि हालाहलादपि अनिष्टतरां विद्वेषकरां परिगणयतो जानत· । पुन· किं कुर्वाणस्य । चेतोविजृम्भणकरं पापप्रवर्तनकरम् अनुचरं सेवकं वप्तुरपि जनकादपि आप्ततरं हितकरमवेक्षमाणस्य ज्ञायमानस्य(?) (जानत) । पुन. किं कुर्वतः । वितथस्तुतिमुखरेषु चिन्तामणेरिव फलतः असत्यस्तवनवाचालेषु पुरुषेषु चिन्तारत्नमि(स्ये)व फलं ददानस्य ।अपरं किं कुर्वाणस्य । सकलजनसाधारणेऽपि सर्वलोकसमानेऽपि स्वदेहे निजशरीरे देवभूयेन देवत्वेन अभिनिविशमानस्य अभिनिवेशं कुर्वाणस्य अभिप्रायं विदधानस्य । कस्येव । त्रिकमतदीक्षितस्येव । यथा त्रिकमतदीक्षितः श्रीमहादेवदीक्षाराहित· पुमान् निजदेहो देवभूतो देवत्वं प्राप्त इत्यभिनिवेशमभिप्रायं करोति । 'भुवो भावे' इति वचनात्क्यप् । पुनः किं कुर्वत. । निजाजीवनपरैरात्मोदरपूरणपरैः पुरुषैरपायेषु मृत्युस्थानेषु नीयमानस्यापि प्राप्यमाणस्यापि अचेतत. अजानतः । कस्येव । अरण्यवारणस्येव । यथा अरण्यवारणो विन्ध्यवनगजो निजाजीवनपरैः पुरुषैरपायेषु नीयमानोऽपि वारिस्थानेषु प्राप्यमाणोऽपि न चेतति न जानाति । अपरं कथंभूतस्य । खलालापानिलगलि[तहि]तोपदेशावतंसस्य खलानां दुर्जनानामालापास्त एवानिलो वातः । पिण्डपीडाकरणत्वात् । तेन गलितोऽध पातित्त[हित.]उपदेशावतंसः इहपरलोकहितधर्मोपदेशा(श एवा)वतंस· कर्णपूरावतंसो यस्य स तथा तस्य । अपरं कथंभूतस्य । दूरतरोत्सरत्कल्याणावहलोकस्य दूरतरं विप्रकृष्टमुत्सरन्तो नश्यन्त· कल्याणावहलोकाः शुभकारिजना यस्मादिति तथा तस्य । लोपः कस्मात् । दुर्जनाहिव्यूहितत्वात् । दुर्जना अहितकारिणो लम्पा(?)दुःखनकरा लोकास्त एवाहय· सर्पा· । प्राणहारित्वात् । तैर्व्यूहितो

स पुनरेकदा नृपतिरात्मराजधान्यामेव चण्डमारिदेवतायाः पुरतः सकलसत्त्वोपसंहारात् स्वयं च सकललक्षणोपपन्नमनुष्यमिथुनवधाद्विद्याधरलोकविजयिनः करवालस्य सिद्धिर्भवतीति वीरभैरवनामकात्कुलाचार्यकादुपश्रुत्य खेचरीलोकलोचनावलोकनकुतूहलितचेतास्तथैव प्रतिपन्नतदाराधनविधिः, अकालमहानवमीमहमिषसमाहूतसमस्तसामन्तामात्यजानपदः,प्रलयकालक्षुभितसप्तार्णवरवघोरानकस्वानाविर्भावितभुवनान्तरसंचरद्देवतामदः, ससरम्भमम्बरतलादिलायाः पातालमूलाद्दिगन्तरालेभ्यश्च विभावर्या तमःसंत-

---

वेष्टितस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। कस्येव। चन्दनतरोरिव। यथा चन्दनतरोः सर्पवेष्टितत्वात्कल्याणकरो लोको दूरमुत्सरति। सकरालकार॥

स इति। स जगत्प्रसिद्धो नृपतिर्मारिदत्तमहाराज॰ पुनरेकदा पश्चादेकस्मिन्प्रस्तावे तन्मिथुनाय मनुष्ययुगलनिमित्तं दण्डपाशिकभटान् कोटपालकिंकरान् चण्डकर्मकोटपालसुभटान् आदिदेश आदेशं दत्तवान्। इति क्रियाकारकसंबन्ध॰। किं कृत्वा। पूर्वमात्मराजधान्यामेव राजपुरनगर्यामेव वीरभैरवनामकाच्चार्वाककुत्सितशिष्यात् कुलाचार्यकात् इति ईदृशमुपदेशमुपश्रुत्य आकर्ण्य। इतीति किम्। चण्डमारिदेवताया पुरत सकलसत्त्वोपसंहारात् सर्वजीवयुगलमारणपूजनात्। स्वयमात्मना च सकललक्षणोपपन्नमनुष्यमिथुनवधात् मारणात् विद्याधरलोकविजयिनो विद्याधरलोकसाधकस्य करवालस्य खड्गस्य सिद्धिर्भवति इति। स नृपति कथंभूत। खेचरीलोकलोचनालोकनकुतूहलितचेता खेचरीलोकस्य विद्याधरीसमूहस्य लोचनाना नेत्राणामवलोकने निरीक्षणे खेचरीलोकशरीरभोगकरणेषु कुतूहलितचेता विनोदितमना। तथैव तेनैव जीवयुगलवधप्रकारेण प्रतिपन्नतदाराधनविधि अङ्गीकृतदेवतापूजनविधि॰। अपरं॰ कथंभूतो नृपति॰। अकालमहानवमीमहमिषसमाहूतसमस्तसामन्तामात्यजानपद अकालमहानवमीमहमिषेण चैत्रशुक्लनवमीदिवसपूजामिषेण समाहूता आकारिता समस्ता समग्रा॰ सामन्ता देशपतयो राजानः, अमात्याश्च मन्त्रिण॰, जानपदाश्च लोका येन स तथोक्तः। अपर कथंभूत। प्रलयकालक्षुभितसप्तार्णवरवघोरानकस्वानाविर्भावितभुवनान्तरसचरद्देवतामद प्रलयकालसंबन्धिनः क्षुभिता॰ क्षोभं प्राप्ता ये सप्तार्णवा॰ सप्त समुद्रास्तेषा रववच्छब्दवत् ये घोरानकस्वाना रौद्रवादित्रशब्दास्तैराविर्भावित॰ प्रकटीकृतो भुवनान्तरेषु पृथ्वीमण्डलेषु सचरन्तीना देवताना मदो हर्षो येन स तथोक्तः। किं कृत्वा। पूर्वं तद्देवतायतनं चण्डमारीदेवताप्रासादमुपगम्य आगत्य। न केवल तद्देवतायतनमुपगम्य, किंतु तत्पादपीठोपकण्ठे उपविश्य चण्डमारीदेवताचरणसिंहासनसमीपे उपविश्य स्थित्वा च। कथंभूतं तद्देवतायतनम्। ससरम्भं साटोपं यथा भवत्येवं अम्बरतलादन्तरिक्षमण्डलात्, इलाया भूमिमध्यात्, पातालमूलादधोलोकबुध्नात्, दिगन्तरालेभ्यश्चतुर्दिग्विदिग्भ्य आनिर्भवन्तीभि प्रकटीभवन्तीभि-

तिभिरिवाविर्भवन्तीभिः, गतिवेगविगलज्जटाजालाक्षिप्यमाणमहाग्रहग्राहक्षोभरुषितगगनगामिलोकाभिः, परस्परसंघट्टस्फुटत्खट्वाङ्गकोटिघटितघण्टाटंकृताकर्णनावतीर्णनटन्नारदजनितवैलक्ष्याभिः, कपर्दनिर्दयसंमर्दनिर्मोदालगर्दगलगुहास्फुरत्फूत्कारस्फारितललाटलोचनानलज्वालाग्लपितादितिसुतनिकेतनपताकाभोगाभिः, शिखण्डमण्डनोड्डमरनरशिरःश्रेणिपर्यन्तभ्रान्तप्रवृद्धगृध्रनिरुद्धब्रध्नदीधितिप्रबन्धाभिः, श्रवणभूषणभुजङ्गजिह्वालिह्यमानकपोलतल-

महायोगिनीभिर्महाव्यन्तरीभिर्देवताभिरापूर्यमाणपरिसरं परिपूर्यमाणप्रमाणम् । कथमाविर्भवन्तीभि. । विभावर्या रात्रौ तम.सततिभिरिव । यथा रात्रौ तम.संततयोऽन्धकारश्रेणय आविर्भवन्ति । कथंभूताभिर्योगिनीभि· । गतिवेगविगलज्जटाजालाक्षिप्यमाणमहाग्रहग्राहक्षोभरुषितगगनगामिलोकाभि. गतेर्वेगो गतिवेगो गतेरुत्सुकत्वं तेन विगलन्ति मुक्तानि भवन्ति यानि जटाजालानि केशसमूहास्तैराक्षिप्यमाणास्तिरस्कृतायमाना ये महाग्रहा रव्यादयो महाग्रहग्राहाश्च पिशाचास्तेषा क्षोभेण चलनेन रुषिता· कोपं प्रापिता गगनगामिलोका विद्याधरा याभिस्तास्तथा ताभि । पुन. कथंभूताभि. । परस्परसंघट्टस्फुटत्खट्वाङ्गकोटिघटितघण्टाटंकृताकर्णनावतीर्णनटन्नारदजनितवैलक्ष्याभिः परस्परमन्योन्यं योऽसौ सघट्टो भटभेटकस्तेन स्फुटन्ति शतखण्डीभवन्ति यानि खट्वाङ्गानि खट्वादेशास्तेषा कोटिषु अग्रेषु घटिताः सवद्धा घण्टा नादिन्यस्तासा टकृताना टंकारशब्दानामाकर्णनेन श्रवणेनावतीर्ण आकाशे समागतो योऽसौ नटन्नारदः । सग्रामभ्रान्त्युत्पन्नप्रहर्षलात् । तस्य जनितमुत्पादितं वैलक्ष्यं निष्प्रतिपत्तिकत्वं याभिस्तास्तथा ताभि. । पुनः कथंभूताभिर्योगिनीभि । कपर्दनिर्दयसमर्दनिर्मोदालगर्दगलगुहास्फुरत्फूत्कारस्फारितललाटलोचनानलज्वालाग्लपितादितिसुतनिकेतनपताकाभोगाभि कपर्दस्य सर्पवद्धजटाजूटस्य योऽसौ निर्दयसंमर्दो दयारहितपीडनं तेन निर्मोदा हर्षरहिता ये अलगर्दाः सर्पविशेषास्तेषा गलगुहाभ्य कण्ठविवरेभ्य· स्फुरन्तो निर्गलन्तो ये फूत्काराः शब्दविशेषास्तैः स्फारिता प्रचुरीकृता या ललाटलोचनानामनलज्वाला वैश्वानरकीलास्ताभिर्ग्लपितो भस्मीकृतोऽदितिसुतस्य श्रीभास्करस्य सवन्धिनो निकेतनस्य विमानस्य पताकाभोगो ध्वजानामाटोपो याभिस्तास्तथा ताभिः । पुन· कथंभूताभिः । शिखण्डमण्डनोड्डमरनरशिर श्रेणिपर्यन्तभ्रान्तप्रवृद्धगृध्रनिरुद्धब्रध्नदीधितिप्रबन्धाभिः शिखण्डस्य मस्तकस्य मण्डनानि आभरणभूतानि यानि उड्डमराणि अतिभयानकानि नरशिरासि मनुष्यमुण्डानि तेषां श्रेणयः समूहास्तेषा पर्यन्तेषु प्रान्तेषु भ्रान्ता मण्डलिता ये प्रवृद्धगृध्रा महागृध्रपक्षिणस्तैर्निरुद्ध आच्छादितो ब्रध्नस्य श्रीसूर्यस्य दीधितिप्रबन्ध किरणसमूहो याभिस्तास्तथा ताभिः । पुनः कथंभूताभिः । श्रवणभूषणभुजङ्गजिह्वालिह्यमान-

१. 'खट्वाङ्ग नरपञ्जरम्'.

लिखितरक्तपत्राभिः, इतरेतरस्खलनमत्सराविर्भूतोद्भटभ्रुकुटिभीषणमुखमुक्तस्फीतफेत्कारभयपलायमानहिमकरहरिणपरित्राणोत्तालितनक्षत्रनिकराभिः, वियद्विहाराश्रयश्रमप्रसारितासरालरसनापसारितसुरापगापयःस्पर्शप्रकोपितसप्तर्षिभिः, अतिवाढप्ररूढदंष्ट्राङ्कुराग्रलग्नघनसघातनिर्जितवराहवेषविष्णुसमुद्धृतधराशोभाभिः, सनादरोदःक्रोडक्रीडत्क्रमाक्रान्तिमुखरघर्घरकघोरघोषभीषितानिमिषपरिषद्भिः, दिवापि कीकसोत्कटकोटीरकीर्णकेशावकाशतया तार-

---

कपोलतललिखितरक्तपत्राभि श्रवणानां शब्दग्रहाणा भूषणानि आभरणभूता ये भुजंगा लेलिहानास्तेषा जिह्वाभी रसनाभिरालिह्यमानान्यास्वाद्यमानानि कपोलतलेषु गण्डस्थलेषु लिखितानि रक्तपत्राणि रुधिरपत्रावलयो यासा तास्तथा ताभि । पुन कथंभूताभि । इतरेतरस्खलनमत्सराविर्भूतोद्भटभ्रुकुटिभीषणमुखमुक्तस्फीतफेत्कारभयपलायमानहिमकरहरिणपरित्राणोत्तालितनक्षत्रनिकराभि इतरेतराणा परस्पराणा स्खलनेन गतिभङ्गकरणेन योऽसौ मत्सरो द्वेषस्तेनाविर्भूता प्रकटीभूता उद्भटा महाटोपा या भ्रुकुटयो भ्रूभङ्गास्ताभिर्भीषणानि भयानकानि यानि मुखानि तेभ्यो मुक्ता प्रकटीभूता प्रकटीकृता स्फीता- प्रचुरा ये फेत्काराः शब्दास्तेभ्यो भयाद्भीते पलायमान- शीघ्रं नश्यन् योऽसौ हिमकरस्य चन्द्रमसो हरिण कुरङ्गस्तस्य परित्राणे रक्षणे उत्तालित उत्सुकीकृतो नक्षत्रनिकरश्चान्द्रायणीसमूहो याभिस्तास्तथा ताभि । पुन कथभूताभि । वियद्विहाराश्रयश्रमप्रसारितासरालरसनापसारितसुरापगापय स्पर्शप्रकोपितसप्तर्षिभि वियद्विहाराश्रयश्रम आकाशगमनसबन्धी योऽसौ खेद शरीरखेदस्तेन प्रसारिता प्रकटिता मुखाद्बहिर्निर्गता असराला अपर्यन्ता या रसना जिह्वा तयापसारितं गलहस्तित यत् सुरापगाया- पय आकाशगङ्गाजलं तस्य स्पर्शेन छुपनेन प्रकोपिता कोप प्रापिता सप्तर्षयो मरीच्यत्रिप्रभृतयो याभिस्तास्तथा ताभि । पुनः कथंभूताभि । अतिवाढप्ररूढदंष्ट्राङ्कुराग्रलग्नघनसघातनिर्जितवराहवेषविष्णुसमुद्धृतधराशोभाभि- अतिवाढमतिशयेन गाढ प्ररूढा मुखाद्बहिर्निर्गता या दंष्ट्रा तस्या अङ्कुरो नवोद्भिन्नस्तस्याग्रे प्रान्ते लग्न स्थितो योऽसौ घनसघातो मेघसमूहस्तेन निर्जिता वराहवेषसमुद्धृतधराशोभा याभिस्तास्तथा ताभि । वराहवेषेण विष्णुना किल दंष्ट्राग्रेण धरा पृथ्वी उद्धृता [तस्या] शोभा महायोगिनीभिर्निर्जितेत्यर्थः । पुन कथंभूताभि- । सनादरोद क्रोडक्रीडत्क्रमाक्रान्तिमुखरघर्घरकघोरघोषभीषितानिमिषपरिषद्भि सनादाः सशब्दा रोदःक्रोडे क्रीडत्क्रमाक्रान्तिर्द्यावाभूमिमध्ये क्रीडन्तो रममाणा ये क्रमा पादास्तेषामाक्रान्तिर्व्याप्तिस्तया मुखरा वाचाला ये घर्घरका घुर्घुर्मालास्तेषा घोरो भयानको योऽसौ घोषः शब्दस्तेन भीषिता भयं प्रापिता अनिमिषाणा देवाना परिषत्समूहो याभिस्तास्तथा ताभि । पुन कथंभूताभि । दिवापि कीकसोत्कटकोटीरकीर्णकेशावकाशतया तारकितमिव व्योम निर्मापयन्तीभि- दिवापि दिवसेऽपि व्योमाकाश तारकितमिव ता-

क्रितमिव व्योमनिर्मापयन्तीभिः, सकलस्य जगतः क्षयक्षपाभिरिवातिदारुणदीर्घदेहाभिर्महायोगिनीभिरापूर्यमाणपरिसरम्, [अपि च] क्वचित्प्रनृत्यदुत्तरलतालवेतालकुलविडम्ब्यमानडाकिनीताण्डवाडम्बरम्, क्वचिद्भ्रूभङ्गभीलभूतनिर्भर्त्सितकपिक्षपाचरभरभज्यमानाभ्यर्णभूरुहम्, क्वचित्करोड्डमरडमरुकरवलयखेलत्कपालिनीत्रिशूलवल्गननिर्भिन्नद्रवदुत्तंसचन्द्रामृतपानपरचकोरकामिनीकर्बुरीक्रियमाणककुभाभोगम्, क्वचिदुन्माथप्रमाथसार्थकदर्थ्यमानपिथुरा-

---

रक्तामगुणमिव निर्मापयन्तीभिः रचयन्तीभिः । कया । कीकसानामस्थ्नामुत्कटानि [illegible]कानि कोटीराणि मुकुटानि तेषु कीर्णा विक्षिप्ताः प्रसारिता ये केशाः कुन्तलास्तेषां प्रसारितया प्रसारत्तया । पुनः कथंभूताभिः । अतिदारुणदीर्घदेहाभिः अतीवारुणो दीर्घ आयतो देहः शरीरं यासां तास्तथा ताभिः । काभिरिव । सकलस्य जगतः क्षयक्षपाभिरिव । सकलस्य जगतः पृथ्वीमण्डलस्थितलोकस्य क्षयक्षपाभिः प्रलयकालरात्रिभिरिव । यथा प्रलयकालक्षपाः सकलस्य जगतोऽतिदारुणा अलक्ष्या दीर्घस्वरूपा भवन्ति । अपि च । अपराणि विशेषणानि दीयन्ते । कथंभूतं देवतायतनम् । क्वचित्प्रनृत्यदुत्तरलतालवेतालकुलविडम्ब्यमानडाकिनीताण्डवाडम्बरम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने प्रनृत्यन्ति नर्तनं कुर्वन्ति [illegible] यानि वेतालकुलानि तैर्विडम्ब्यमानः [illegible] डाकिनीनां शाकिनीनां ताण्डवाडम्बरो बाहुनर्तनाटोपो यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । क्वचिद्भ्रूभङ्गभीलभूतनिर्भर्त्सितकपिक्षपाचरभरभज्यमानाभ्यर्णभूरुहम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने भ्रूभङ्गेन भ्रकुटिबन्धेनाभीला भयानका ये भूता व्यन्तरविशेषास्तैर्निर्भर्त्सिता निर्घाटिता ये कपिक्षपाचरा वानररूपराक्षसास्तेषां भरेण भारेण भज्यमाना [illegible] भङ्गं प्राप्नुवन्तोऽभ्यर्णभूरुहाः समीपतरवो यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । क्वचित्करोड्डमरडमरुकरवलयखेलत्कपालिनीत्रिशूलवल्गननिर्भिन्नद्रवदुत्तंसचन्द्रामृतपानपरचकोरकामिनीकर्बुरीक्रियमाणककुभाभोगम् । क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने करेषु हस्तेषु [illegible] तेषां रवस्य [illegible] [illegible] [illegible] त्रिशूलवल्गनेन त्रिशूलोच्छालनेन निर्भिन्नाः [illegible] ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । पुनः कथंभूतम् । क्वचिदुन्माथप्रमाथसार्थकदर्थ्यमानपिथुरा[illegible] [illegible] उन्माथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

र्पितजरद्व्यमन्थरकपालशकलम्, क्वचित्संबुधितक्षुदक्षुण्णाकाङ्क्षव्याघ्रराक्षसक्षिप्यमाणयक्षरक्षितक्षेत्रनिक्षिप्तवनदेवतापोतम्, [[1]क्वचित्तरक्षुरक्षोदरावदार्यमाणपुराणास्थिभस्त्रम्,] क्वचित्कौशिकपलाशतुण्डखण्ड्यमानावानाजिनवैजयन्तीकम्, क्वचिच्छार्दूलदानववदनविद्रूयमाणचिरच्छिन्नच्छगलगलजालजटिलतोरणमालम्, क्वचित्कासरासुरखुरप्रचारचूर्ण्यमानकरङ्कप्राकारम्, क्वचित्करिरूपकौणपकरालकरविकीर्यमाणजीर्णचर्मविनिर्मितवितानम्, क्वचित्पुरुदंशोनिशा

णि यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । क्वचित्संबुधितक्षुदक्षुण्णाकाङ्क्षव्याघ्रराक्षसक्षिप्यमाणयक्षरक्षितक्षेत्रनिक्षिप्तवनदेवतापोताम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने संबुधिता उद्बोधिता या क्षुत् बुभुक्षा तया अक्षुण्णा आकाङ्क्षा परिपूर्णभूता येषां ते च ते व्याघ्रराक्षसाः व्याघ्ररूपराक्षसास्तैः क्षिप्यमाणाः प्रेर्यमाणाः यक्षरक्षितक्षेत्रे धनदरक्षितस्थाने निक्षिप्ता निर्मुक्ता वनदेवतापोता वनदेवतानां बालका यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । क्वचित्कौशिकपलाशतुण्डखण्ड्यमानावानाजिनवैजयन्तीकम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने कौशिकरूपेण घूकरूपेण ये पलाशा राक्षसास्तेषां तुण्डैश्चञ्चुभिः खण्ड्यमाना चर्व्यमाणा आवानाजिनस्य शुष्कचर्मणो वैजयन्ती पताका यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । क्वचिच्छार्दूलदानववदनविद्रूयमाणचिरच्छिन्नच्छगलगलजालजटिलतोरणमालम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने शार्दूलदानवाना व्याघ्रवेषेण राक्षसानां वदनैर्मुखैर्विद्रूयमाणानि चर्व्यमाणानि चिरच्छिन्नानि पूर्ववेलाविदारितानि छगलगलजालानि बस्तमुण्डसमूहास्तेषां जटिलाभिर्व्याप्ताभिरुपलक्षिता तोरणमाला वन्दनमाला यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । क्वचित्कासरासुरखुरप्रचारचूर्ण्यमानकरङ्कप्राकारम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने कासररूपेण महिषरूपेण येऽसुरा दानवास्तेषां खुराणां शफानां प्रचारेण प्रकृत्या चूर्ण्यमानः शतखण्डीक्रियमाणः करङ्कप्राकारः शुष्कपशुशरीरदुर्गो यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । क्वचित्करिरूपकौणपकरालकरविकीर्यमाणजीर्णचर्मविनिर्मितवितानम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने करिरूपेण गजरूपेण ये कौणपा अस्रपा राक्षसास्तेषां करालकरैरुन्नतशुण्डादण्डैर्विकीर्यमाणानि विक्षिप्यमाणानि जीर्णचर्मभिर्विनिर्मितानि शुष्कचर्मरचितानि वितानानि चन्द्रोपकानि यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । क्वचित्पुरुदंशोनिशाचरखरनखरशिरोल्लिख्यमानास्थानशोणितदत्तभित्तिपञ्चाङ्गुलम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने पुरुदंशरूपिणो मार्जाररूपिणो ये निशाचरा राक्षसास्तेषां खरनखरास्तीक्ष्णनखास्तेषां शिखाभिरग्रैरुल्लिख्यमानानि आस्थानानि शुष्काणि शोणितदत्तानि रुधिरकृतानि भित्तेः संबन्धीनि पञ्चाङ्गुलानि स्थानका यत्र तत्तथोक्तम् ।

---

१. असदुपलब्धटीकापुस्तके नेदं व्याख्यातम्.

खरनखरशिखोल्लिख्यमानास्थानशोणितदत्तभित्तिपञ्चाङ्गुलम्, क्वचिदखर्वगर्वोद्गूर्णगोमायुनैगमे(कषे)यजुष्यमाणपानपात्रासवनिपकर्परम्; क्वचित्साधकलोकनिजशिरोदह्यमानगुग्गुलरसम्, क्वचिन्नरव्यालप्रबोधितस्वीयशिरावलिप्रदीपम्, क्वचिन्महासाहसिकात्मरुधिरधारापानप्रसाद्यमानरुद्रम्, क्वचिन्महाव्रतिकवीरक्रयविक्रीयमाणस्ववपुर्लूनवल्लूरम्, क्वचित्तीक्ष्णपुरुषापकृष्टस्वकीयान्त्रयन्त्रदोलनतोष्यमाणमातृमण्डलम्, क्वचित्परुषमनीषमनुष्यात्मीयतरसाहुति-

---

पुनः कथंभूतम्। क्वचिदखर्वगर्वोद्गूर्णगोमायुनैकपेयजुष्यमाणपानपात्रासवनिपकर्परम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने अखर्वो वृहद् गर्वोऽहंकारो येषां ते अखर्वगर्वाः। अतिशयेन दर्पवन्त इत्यर्थ। अखर्वगर्वाश्च ते उद्गूर्णा उद्यमपरा, अथवा अखर्वगर्वेणोद्गूर्णा, अथवा अखर्वगर्वे उद्गूर्णा उत्पन्ना, ते च ते गोमायवः शृगालरूपेण नैकपेया राक्षसास्तैर्जुष्यमाणानि आस्वाद्यमानानि पानस्य मद्यस्य पात्रभूता ये आसवनिपा मद्यघटास्तेपा कर्पराणि शकलानि भिन्नानि यत्र तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतम्। क्वचित्साधकलोकनिजशिरोदह्यमानगुग्गुलरसम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने साधकलोकैर्मन्त्रसाधकलोकैर्निजशिरसि आत्ममस्तके दह्यमानो जाज्वल्यमानो गुग्गलस्य क्षेत्रपालधूपस्य रसो निर्यासो यत्र तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतम्। क्वचिन्नरव्यालप्रबोधितस्वीयशिरावलिप्रदीपम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने नरव्यालैर्दुष्टपुरुषैः प्रबोधिता प्रज्वालिताः स्वीयशिरावलीनां निजनसाश्रेणीना प्रदीपा यत्र तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतम्। क्वचिन्महासाहसिकात्मरुधिरधारापानप्रसाद्यमानरुद्रम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने महासाहसिकैरात्मरुधिरस्य निजरक्तस्य धारापानेन प्रसाद्यमान प्रसन्नीक्रियमाणो रुद्र श्रीमहादेवो यत्र तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतम्। क्वचिन्महाव्रतिकवीरक्रयविक्रीयमाणस्ववपुर्लूनवनवल्लूरम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने महाव्रतिकवीरैश्चार्वाकसुभटै क्रयविक्रीयमाणं मूल्येन विक्रीयमाणं स्ववपुषो निजशरीरस्य लूनवल्लूर छेदितमास यत्र तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतम्। क्वचित्तीक्ष्णपुरुषापकृष्टस्वकीयान्त्रयन्त्रदोलनतोष्यमाणमातृमण्डलम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने तीक्ष्णपुरुषैर्निर्दयपुरुषैरपकृष्टान्युदराद्बहिर्निष्कासितानि स्वकीयान्यात्मीयानि अन्त्रयन्त्राणि पुरीतत्समूहास्तेषु दोलनेन प्रेङ्खणेन तोष्यमाणमानन्द्यमानं मातृमण्डलं मातृसमूहो यत्र तत्तथोक्तम्। उक्तं च—'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा। वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातर॥' इत्यादि। पुन कथंभूतम्। क्वचित्परुषमनीषमनुष्यात्मीयतरसाहुतिहूयमानसप्तजिह्वम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने परुषा कारुण्यरहिता मनीषा बुद्धिर्येषां ते परुषमनीषास्ते च ते मनुष्याश्च तैरात्मीयतरसाहुतिभिर्निजमासाहुतिभिर्हूयमान सतर्प्यमाणः सप्तजिह्वोऽग्निर्यत्र तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतम्। यम-

हूयमानसप्तजिह्वम्, यमस्यापि कृतशङ्कातङ्कम्, महाकालस्यापि विहितसाध्व-सोद्रेकम्, समस्तसत्त्वसंहारायतनं देवतायतनमुपगम्योपविश्य च तत्पादपीठोपकण्ठे कीनाशनगरमार्गानुकारिणा करार्पितेन तरवारिणा प्रकम्पितसुरासुरलोकस्तन्मिथुनाय दण्डपाशिकभटानादिदेश ॥

अत्रान्तरे भगवानमरचूडामणिमयूखशेखरितचरणनखशिखोल्लेखपरिधिः, सुदत्तापरनामनिधिः, अनाश्वान्, आश्चर्यपर्यायाचा(च)र्यचातुर्योद्भूतभावना-

---

स्यापि कृताशङ्कातङ्कम् आस्ता सामान्यो लोक, यमस्यापि कृतो विहित शङ्कातङ्को येन तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतम्। महाकालस्यापि विहितसाध्वसोद्रेकम् महाकालस्यापि रुद्रस्यापि विहित. साध्वसस्य भयस्योद्रेक उत्कर्पता येन तत्तथोक्तम। पुन कथंभूतम्। समस्तसत्त्वसहारायतनम् समस्ताना सत्त्वाना प्राणिना सहारस्य प्रलयकालस्य आयतनं गृहम्। कथंभूत स मारिदत्त। तरवारिणा मर्वधारेण खड्गेन प्रकम्पितो भयं प्रापित सुरासुरलोको देवदानवलोकसमूहो येन स तथा। कथभूतेन तरवारिणा। कीनाशनगरमार्गानुकारिणा कीनाशस्य यमस्य यन्नगर पत्तनं तस्य मार्गस्य पथोऽनुकरोति उपमा धरतीत्येवंशील स तथा तेन। पुन कथंभूतेन तरवारिणा। करार्पितेन हस्तोद्धृतेन। उद्गमितेनेत्यर्थ. ॥

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे भगवानिन्द्रादीनामाराध्य सुदत्तो नामाचार्यः लोचनगोचरायामेषु लोचनाना गोचरा गम्या आयामा दैर्घ्याणि येषा ते लोचनगोचरायामास्तेषु ईदृग्विधेषु ग्रामेषु विष्वाणार्थं मुनीना भ्रामरीनिमित्तम् अखिलश्रमणसघं ऋषिमुनियत्यनागारलक्षणम् आदिदेश आदेशं दत्तवान्। इति क्रियाकारकसबन्ध.। कथंभूतो भगवान्सुदत्त। अमरचूडामणिमयूखशेखरितचरणनखशिखोल्लेखपरिधि. अमराणा चतुर्निकायदेवाना ये चूडामणय शिरोरत्नानि तेषा मयूखेषु शेखरिता मुकुटीकृता ये चरणनखा पादपुनर्भवास्तेषा शिखोच्छ्रितिस्तस्या उल्लेखपरिधि प्रकटितमण्डलं यस्य स तथोक्त। षड्विंशतिरावरणास्तस्य भगवतो नाम वर्तन्ते। पुनरपि कथंभूत। सुदत्तापरनामनिधि सुदत्त इति अपर द्वितीय यन्नाम तस्य नाम्नो निधिरक्षयं निधानम्। सुदत्त इति नाम सर्वैरपि गृह्यते, पर क्षयं नायाति। न हानिं प्राप्नोतीति भाव। अपर कथंभूतो भगवान्। अनाश्वाननशनशील अनेकोपवासविधानस्वभाव। उक्तं च निरुक्तेषु—'योऽक्षस्तेनेष्वविश्वस्त. शाश्वते पथि निष्ठित.। समस्तसत्त्वविश्वास्य सोऽनाश्वानिह गीयते ॥' इति वक्ष्यति श्रीसोमदेवाचार्यः। अपर कथंभूत। आश्चर्यपर्यायाचा(च)र्यचातुर्योद्भूतभावनाप्रभावप्रकम्पितायातविनतवनदेवतोत्तंसप्रसूनमकरन्दस्यन्ददुर्दिनीकृतक्रम आश्चर्यस्याद्भुतस्य ये पर्यायास्तैरुपलक्षित आचार्यस्तस्य चातुर्यं

---

१. 'उपलक्षित यदाचर्यमाचरण तस्य' इत्यपि बाहुलकेन सभवति.

प्रभावप्रकम्पितायातविनतवनदेवतोत्तंसप्रसूनमकरन्दस्यन्ददुर्दिनीकृतक्रमः, सकलसिद्धान्तसमर्थतीर्थप्रार्थनपदार्थसार्थसमर्थनातिशयविशेषसाक्षाद्भवत्सर

य(त) स्मिन्वा यच्चातुर्यं दाक्षिण्यं तस्मादुद्भूता उत्पन्ना या भावना कर्मात्मनोर्भेदविज्ञानं तस्या प्रभावेण पूर्वं प्रकम्पिता आकम्पं प्रापिताः पश्चादायाता आगतास्तदनन्तर विनता नम्रीभूता या वनदेवता कान्तारदेवतास्तासामुत्तंसानि मुकुटानि तेषा प्रसूनानि पुष्पाणि तेषा मकरन्द. पुष्परसस्तस्य स्यन्दश्च्योतनं तेन दुर्दिनीकृतौ तिमिरीकृतौ क्रमौ पादपद्मौ यस्य स तथोक्त । पुनरपि कथंभूत । सकलसिद्धान्तसमर्थतीर्थप्रार्थनपदार्थसार्थसमर्थनातिशयविशेषसाक्षाद्भवत्सरस्वतीकरक्रीडाकमलकल्पितसपर्य सकलाश्च ते सिद्धान्ता जिनजैमिनीयकपिलकणचर[गौतम]चार्वाकशाक्यप्रणीतशास्त्राणि त एव समर्थतीर्थस्तस्य प्रार्थनं याचनं येषा ते सकलसिद्धान्तसमर्थतीर्थप्रार्थनास्त एव च ते पदार्था । जिनसिद्धान्ते—जीवाश्रवबन्धनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं पुण्यं पापं चेति नव पदार्था. । जैमिनीयसिद्धान्ते—नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्य एव तत्त्वनिश्चयः । तत्र चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मस्तत्त्वम् । कपिलसिद्धान्ते—सत्त्वरजस्तम.साम्यावस्था प्रकृति·, प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकार , अहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि एकादश चेन्द्रियाणि, तत्र—शब्दतन्मात्रादाकाशम्, रूपतन्मात्रात्तेज । गन्धतन्मात्रात्पृथ्वी, रसतन्मात्रादापः, स्पर्शतन्मात्राद्वायु , स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एकादश मनश्चेति । अमूर्तश्चैतन्यरूपोऽकर्ता भोक्ता च पुरुष , 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुष. ॥' प्राग्बन्धवत्प्रकृतिपुरुषयोगात्पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं मोक्षमार्गः । प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनान्निवृत्ताया प्रवृत्तौ पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मोक्षः । सत्त्वरजस्तमस्त्रीणि तत्त्वानि, पञ्च तन्मात्राणि इत्यष्ट । पञ्च पृथिव्यादय इति त्रयोदश । एकादशेन्द्रियाणीति चतुर्विंशतिः, तत पुरुष । एवं कपिलसिद्धान्ते पञ्चविंशतिपदार्था । कणचरसिद्धान्ते—[द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्था· । गौतमसिद्धान्ते—] षोडश पदार्था । तथाहि—प्रमाणम्, प्रमेयम्, संशय·, प्रयोजनम्, दृष्टान्त , सिद्धान्त., अवयव , तर्क , निर्णय., वाद·, जल्प , वितण्डा, हेत्वाभास , छलम्, जाति , निग्रहस्थानं , चेति । चार्वाकसिद्धान्ते—देवो(?) नास्ति मोक्ष इति । पृथिव्यप्तेजोवायवश्चेति चत्वार पदार्था । शाक्यसिद्धान्ते—दु खसमुदायनिरोधमोक्षमार्गरूपाणि चत्वारि आर्यसत्त्वानि चत्वार पदार्था । तेषा पदार्थाना सार्थ. समूहस्तस्य समर्थनातिशयो विचारोत्कर्षस्तस्य विशेषोऽतिशयविशेषस्तस्मात्साक्षाद्भवन्ती लोचनाना गोचरं सजायमाना या सरस्वती त्रिलोचना मयूरवाहिनी तस्या. करक्रीडाकमलं निजहस्तक्रीडाकमलं तेन कल्पिता कृता सपर्या पूजा यस्य स तथोक्तः । अपर कथंभूतो

स्वतीकरक्रीडाकमलकल्पितसपर्यः, चतुरुदधिरोधःसविधवनविनिषण्णकिंनरीवदनविरोचनविकास्यमानयशःकुशेशयावतंसितजलदेवतासमाजः, समस्तसमयानवद्यविद्याविदग्धबुधप्रकाण्डपुण्डरीकमण्डलीमार्तण्डः, कृत्स्नदिगन्तविश्रान्तविश्रुतशिष्यश्रेणिसमीरपथप्रथमानकीर्तिकलहंसीनिवासीकृतनिखिलभुवनाभोगः, शुद्धाभिसंधिसमाधिविधुविशेषोन्मेषनिर्विषीकृतविषविषमदोषकलुष-

---

भगवान् । चतुरुदधिरोध सविधवनविनिषण्णकिनरीवदनविरोचनविकास्यमानयश कुशेशयावतंसितजलदेवतासमाजः चत्वारश्च ते उदधयश्च समुद्रास्तेषा [रोधसस्तटस्य] सविधानि निकटानि यानि वनानि तेषु विनिषण्णा उपविष्टा किनर्यश्चामुण्डामुख्यास्तासा वदनानि मुखान्येव विरोचना श्रीसूर्या । महाप्रकाशत्वात् । तैर्विकास्यमानानि स्फुटीक्रियमाणानि विकचीक्रियमाणानि यश कुशेशयानि पुण्यगुणकीर्तनकमलानि तैरवतंसित कर्णपूरीकृतो जलदेवतासमाज· समुद्रजलदेवतासमूहो यस्य स तथोक्त । पुन· कथंभूतो भगवान् । समस्तसमयानवद्यविद्याविदग्धबुधप्रकाण्डपुण्डरीकमण्डलीमार्तण्डः समस्ताः समग्रा ये समया शासनानि जिनशास्त्रानादिशास्त्राणि तेषा सबन्धिनि अनवद्या निरवद्या या विद्या ज्ञानं तस्या विदग्धानि चतुराणि यानि बुधप्रकाण्डानि प्रशस्तविद्वासस्तान्येव पुण्डरीकाणि श्वेतकमलानि । [यश कीर्तिपरिमलविराजितत्वात्, बुधमधुकरसेवितत्वाच्च ।] तेषा मण्डली समूहस्तस्य विकासकरणे मार्तण्ड [मृतण्डाया अपत्यं पुमान् मार्तण्ड] । श्रीभास्कर इत्यर्थः । पुन· कथंभूतो भगवान् । कृत्स्नदिगन्तविश्रान्तविश्रुतशिष्यश्रेणिसमीरपथप्रथमानकीर्तिकलहंसीनिवासीकृतनिखिलभुवनाभोग कृत्स्नदिगन्तेषु सर्वदिक्प्रान्तेषु विश्रान्ता स्थिता ये विश्रुतशिष्या विख्यातश्रुतज्ञानसयुक्तान्तेवासिनस्तेषा श्रेणिः समूह स एव समीरपथ· आकाशस्तत्र प्रथमाना विस्तरन्ती व्याप्नुवती या कीर्ति· पुण्यगुणकीर्तन सैव कलहंसी राजहसी । [नयप्रमाणलक्षणोभयपक्षशुद्धत्वात्[1] ।] तया निवासीकृतो निखिलस्य भुवनस्य समस्तपृथ्वीमण्डलस्य आभोगो विस्तारो यस्य स तथा । पुन कथंभूतो भगवान् । शुद्धाभिसधिसमाधिविधुविशेषोन्मेषनिर्विषीकृतविषविषमदोषकलुषविषयविषधर शुद्धो रागद्वेषमोहादिरहितो योऽसावभिसधिर्मनोभिप्रायस्तत्र तेनोपलक्षितो वा योऽसौ समाधिर्ध्यानविशेष· स एव विधुविशेष· श्चन्द्रमाप्रकार । [मोक्षामृतधारावर्षित्वात् ।] तस्य उन्मेष उदयस्तेन निर्विषीकृतो विपरहितविहितो विषविषमदोषकलुषविषयविषधरो येन विषवद्धालाहलवत् विषमस्तीव्रतरो योऽसौ दोष पापकर्म तेन कलुष· कश्मलीभूतो योऽसौ विषय· स्पर्शादिसमूह· स एव विषधर सर्पो येन स तथा । उक्तं च—'वर्चोगृहं विषयिणा मदनायुधस्य नाडीव्रणो विषमनिर्वृतिपर्वतस्य । प्रच्छन्नपादुकमनङ्गमहाहिरन्ध्रमाहुर्बुधा जघनरन्ध्रमिदं युवत्या· ॥'

१· 'शुद्धत्वा' ख·

विषयविषधरः, प्रसंख्यानपविपावकप्लुष्टानुत्थानमन्मथमददरिद्रितरुद्रसरविजयः, अरजस्तमोवहुलोऽप्याततगुणधर्मधरः, अकिंचनोऽपि रत्नत्रयनिवासः, अविभूषणोऽपि सुवर्णालंकारः, अविषमलोचनोऽपि संपन्नोमासमागमः, अक्रू-

---

अपर च कथंभूत । प्रसख्यानपविपावकप्लुष्टानुत्थानमन्मथमददरिद्रितरुद्रसरविजयः प्रसंख्यानं धर्मशुक्लध्यानं तदेव पविपावको वज्राग्नि [कर्मणा दाहपाचनकारकत्वात् ।]तेन प्लुष्टो भस्मीकृतोऽनुत्थानं यथा भवत्येवं पुनरुज्जीवनं यथा न भवत्येवं योसौ मन्मथमदः कंदर्प[दर्प]स्तेन दरिद्रितोऽकिंचनीकृतस्तिरस्कृतो रुद्रस्य श्रीमहादेवस्य सरविजयः कन्दर्पनिर्जयो येन स तथा । सुदत्त कथंभूतः । अरजस्तमोवहुलोऽप्याततगुणधर्मधर. । ननु यो रजस्तमोवहुलो न भवति स आततगुणधर्मधर. आरोपितप्रत्यञ्चाचापधर कथं भवति । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—रज पापं तमोऽज्ञानम्, न तु धूल्यन्धकारः, न रजस्तमोवहुलः अरजस्तमोवहुल. । अपि निश्चयेन आतता विस्तीर्णभेदा ये गुणा. धर्मश्च चरित्रं रत्नत्रयं च उत्तमक्षमादिकश्च दशविध. तं धरतीति आततगुणधरः । उक्तं च—'रयणत्तयं च धम्मो खमादिभावो य दहविहो धम्मो । चारित्तं खलु धम्मो जीवाण य रक्खणो धम्मो ॥ [धम्मो वत्थुसहाओ खमादिभावो य दहविहो धम्मो । रत्तत्तयं च धम्मो जीवाण य रक्खणं हवे धम्मो' ॥] अपर कथंभूतः । अकिंचनोऽपि रत्नत्रयनिवास अकिंचनोऽपि दरिद्रोऽपि रत्नत्रयनिवास माणिक्यत्रयनिवासः कथं भवति । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—अकिंचन. नास्ति किंचन वनमस्येति अकिंचनो निर्ग्रन्थाचार्यवर्य. । अपि निश्चयेन रत्नत्रयनिवास सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रमन्दिरम् । अपर कथभूत. । अविभूषणोऽपि सुवर्णालंकार. न विद्यन्ते भूषणानि आभरणानि यस्येति स अविभूषण.।ननु यो विभूषण. अपि निश्चयेन सुवर्णो राजकुलं तस्यालंकारः वा सुवर्णस्य कनकस्य अलकाराणि आभूषणानि यस्य स सुवर्णालकारः कनकाभरण. राजकुलशृङ्गार. कथं भवति । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—अ. सर्वज्ञोऽर्हन् स विभूषणं मण्डनं यस्य स अविभूषणः । अपि निश्चयेन सुवर्णो राजकुलं पुण्यगुणकीर्तनलक्षणं यशश्च सोऽलकारो मण्डनं यस्येति सुवर्णालंकार. । पुन. कथंभूत । अविषमलोचनोऽपि सपन्नोमासमागम. अविषमलोचनः अत्रिलोचनः । ननु यः अत्रिलोचनः स सपन्नोमासमागम स परिपूर्णपार्वतीसंभोगः कथम् । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—अविषमलोचनः विषस्य हालाहलस्य मा लक्ष्मीर्ययोस्ते विषमे ते च ते लोचने विषमलोचने, न विद्येते विषमलोचने यस्य स अविषमलोचन. । अक्रूरदृष्टिरित्यर्थ. । रागद्वेषरहितसमदर्शी । अथवा शास्त्रोक्तालोचनसयुक्त. । लोकृ लोचृ गत्यर्थत्वात् । तस्य धातो. प्रयोगत्वादन्यथा लुग्नमिति भवति । अपि निश्चयेन सपन्ना परिपूर्णा या उमा कीर्ति समश्च समतापरिणामः सर्वजीवेषु साम्य आगमश्च सिद्धान्तो यस्येति संपन्नोमासमागम एव । पुन. कथं-

---

१. रत्नधिकः ख-पुस्तके पाठ

ष्णोऽपि सुदर्शनविराजितः, असङ्गस्पृहोऽपि जातरूपप्रियः, अशुद्धनयनीतिरपि महाभागचरितः, अकठिनवृत्तिरपि क्षमास्वभावः, अव्यालहृदयोऽपि नियमितकरणग्रामः, उदयाचलस्तपस्तपनस्य, कौमुदीचन्द्रः करुणामृतनिश्च्योतस्य, मानसप्रदेशः सरस्वतीवारलायाः, प्रभवपर्वतः प्रशममन्दाकिनीप्रवाहस्य,

भूत.। अकृष्णोऽपि सुदर्शनविराजित। ननु य. अकृष्ण. नारायणो न भवति स सुदर्शननाम्ना चक्रेण विराजित कथं भवति। विरुद्धम्। परिह्रियते—अकृष्ण. अपापकर्मा सुदर्शनेन शोभनाकारेण सम्यग्दर्शनेन सद्भावालोकनमात्रेण अर्हितमतेन वा सुदर्शनवत् मेरुविशेषवत् विशेषेण राजित सुदर्शनविराजित। पुन कथंभूत। असङ्गस्पृहोऽपि जातरूपप्रियः असङ्गस्पृह· अविद्यमाना सङ्गे परिग्रहे स्पृहा वाञ्छा यस्य सोऽसङ्गस्पृह। ननु य· परिग्रहस्पृहारहित स जातरूपप्रिय. कनकप्रिय कथं भवति। विरुद्धमेतत्। परिह्रियते—असङ्गेषु कर्ममलकलङ्करहितेषु सिद्धेषु स्पृहा वाञ्छा यस्येति असङ्गस्पृह। अपि निश्चयेन जातरूपप्रिय नग्नरूपप्रिय इति शुद्धम्। पुन. कथंभूत·। अशुद्धनयनीतिरपि महाभागचरित। ननु य अशुद्धनयनीतिरन्यायप्रवृत्ति स महाभागचरित पुण्यकर्मेश्वर कथम्। विरुद्धमेतत्। परिह्रियते—परस्परसाक्षेपो वस्तुधर्मनिरूपणप्राय. अशुद्धनय तत्र नीतिः प्रवृत्तिर्यस्य स अशुद्धनयनीति। अपि निश्चयेन (महती) महाभागा महोद्योत तया गच्छति (तत्) चरितं चरणं यस्य स महाभागचरित। पुन कथंभूत। (अ)कठिनवृत्तिरपि क्षमास्वभाव। ननु य (अ)कठिनवृत्ति (अ)कठोरस्वभाव क्षमास्वभाव कथम्। विरुद्धमेतत्। परिह्रियते—(अ)कठिनवृत्तिरपि(अ)कठिना गृहस्थाना अपीडनकरी अक्षम्रक्षणगर्तपूरणगोचारिभ्रामरिवृत्तिराजीविका आहारो यस्य सो(ऽ)कठिनवृत्ति। अपि निश्चयेन क्षमास्वभाव. सर्वप्राणिषु अक्रोधस्वरूप। पुन कथंभूत। अव्यालहृदयोऽपि नियमितकरणग्राम न व्याल सर्पो हृदये कण्ठे यस्य स अव्यालहृदय यो महादेवो नास्ति स त्रिपुरदाहसहित. कथम्। विरुद्धमेतत्। परिह्रियते—अव्यालमदुष्ट हृदय मनो यस्य स अव्यालहृदयः। अपि निश्चयेन नियमितो वशीकृत करणग्राम इन्द्रियसमूहो येन स। अपर कथभूत। उदयाचलस्तपस्तपनस्य उदयाचल उदयगिरि.। तप एव तपन श्रीसूर्य। त्रिभुवनद्योतकारित्वात्। तस्य। पुन कथंभूत। कौमुदीचन्द्र करुणामृतनिश्च्योतस्य कार्तिकीपूर्णमासीचन्द्र करुणैव दयैव अमृतं जरामरणहारित्वात् तस्य निश्च्योत स्रवणं क्षरणं तस्य। पुन. कथंभूत। मानसप्रदेश सरस्वतीवारलाया मानसस्य सरोवरविशेषस्य प्रदेशस्तद्भूमि। सरस्वती सैव वारला परमात्महंसभार्या। येन(नय)प्रमाणोभयपक्षशुद्धत्वात्। [तस्या]। पुन कथभूत। प्रभवपर्वत. प्रशममन्दाकिनीप्रवाहस्य प्रभवपर्वतो हिमाचल।

१. अत्र 'कठिन' इत्येव पाठ साधीयान्। आदावकारः केनचित्प्रक्षिप्त इति बोध्यम्

१. 'नियमितीकरण' इति ख-पुस्तकस्थ पाठ

उत्पत्तिक्षेत्रं सौजन्यबीजस्य, उदाहरणं गम्भीरतायाः, निदर्शनमौदार्यस्य, प्रसूतिस्थानं महिम्नः, प्रत्यादेशोऽभिध्यायाः, निधिर्धैर्यस्य, आकरावनिश्च सर्वगुणमणीनाम् ।

यस्य च सकलसत्त्वसंचरणसंकोचिनि, शिशिरकणमञ्जरीजालजयविजृम्भमाणानिलकुले, सकलजगच्चण्डव्यथावेपथुस्फारिणि, विरसरसदवशदेशक-

---

प्रशम एव उपशम एव मन्दाकिनीप्रवाह गङ्गानदीप्रवाह । सर्वेषा संतापनिवारकत्वात् । तस्य प्रशममन्दाकिनीप्रवाहस्य । पुन कथंभूत । उत्पत्तिक्षेत्रं सौजन्यबीजस्य निष्पत्तेः सस्याधिकरणम् । सौजन्यमदुर्जनत्वं तस्य बीजं अङ्कुरहेतुस्तस्य सौजन्यबीजस्य । पुनः कथंभूत । उदाहरणं गम्भीरताया उदाहरणं दृष्टान्तवचनं गम्भीरतायाः । पुन कथंभूत । निदर्शनमौदार्यस्य निदर्शनं दृष्टान्तभूत औदार्यस्य दातृत्वस्य । उक्तं च—'कियती सप्तसहस्री कियती लक्षा च कोटिरपि कियती । औदार्योन्नतमनसा रत्नवती वसुमती कियती ॥' पुनः कथंभूत । प्रसूतिस्थानं महिम्न प्रसूतिस्थानं जन्मभूमि महिम्नो माहात्म्यस्य । पुन कथंभूत । प्रत्यादेशोऽभिध्याया प्रत्यादेशो निषेधरूप । अभिध्यायाः परस्वविषयस्पृहाया । पुन कथंभूत । निधिर्धैर्यस्य निधिरक्षय्यं निधानं धैर्यस्य । ध्येयं प्रतिधियं समीरयतीति धीर, धीरस्य भावो धैर्यं तस्य धैर्यस्य । पुन कथंभूत । आकरावनिश्च सर्वगुणमणीनाम् आकरावनि रोहणाचलसिंहलादिद्वीपभूमि । सर्वे च ते गुणाः सर्वगुणा औदार्यशौर्यगाम्भीर्यधैर्यादयस्त एव मणयो रत्नानि । त्रिभुवनोद्द्योतकारकत्वात् । तेषा सर्वगुणमणीनाम् । समुच्चयालंकार ॥

यस्य चेति । यस्य च भगवतो हेमन्ते शीतकाले विभावर्यो रात्रयो विभान्ति गच्छन्तीति क्रियाकारकसंबन्ध । कथंभूते हेमन्ते । सकलसत्त्वसचरणसंकोचिनि सकलाना सत्त्वाना प्राणिवर्गाणा संचरण पर्यटनं संकोचयतीत्येवंशील सकलसत्त्वसंचरणसंकोची तस्मिन् सकलसत्त्वसंचरणसंकोचिनि । अपर कथंभूते हेमन्ते । शिशिरकणमञ्जरीजालजयविजृम्भमाणानिलकुले शिशिरस्य हिमस्य कणाश्चूर्णानि तेषा मञ्जर्यो वल्लर्यस्तासां जालानि समूहास्तेषा जयस्तिरस्कारस्तस्मिन् विजृम्भमाणं अनिलकुल वातसमूहो यस्मिन् हेमन्ते स तथा तस्मिन् । पुन. कथभूते हेमन्ते । सकलजगच्चण्डव्यथावेपथुस्फारिणि सकलस्य जगत जगति स्थितजन्तुजातस्य समूहस्य चण्डव्यथा तीव्रवेदना वेपथु कम्पनं च स्फारयति प्रचुरीकरोतीत्येवंशील. स तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते हेमन्ते । विरसरसदवशदेशकदशनवीणे विरस यथा भवत्येव रसन्ति शब्दायमाना अवशाना परवशाना देशकाना पथिकाना दशनवीणा दन्ततन्त्री यस्मिन् । पुन. कथंभूते हेमन्ते । विलमूलको-

दशनवीणे, विलमूलकोटरकुटीसंकुचितालगर्दपरिपदि, हिमपृपतपलिताङ्कुरितकुटहारिकाकुन्तलकलापे, मृगयूथरोमन्थसामर्थ्यकदर्थिनि, प्रालेयलवमुक्ताफलितकरटिरिपुरोमभागे, व्रजपालविलासिनीकपोलविधुवैशद्यशातिनि, हलाजीवजायापदपद्मलावण्यलोपिनि, वनेचरवनिताधरदलकान्तिकर्शिनि, मुनिकामिनीकरकिसलयकृततरङ्गसङ्गे, द्विजकण्ठकुण्ठताविधायिनि, विप्रलब्धपु-

टरकुटीसकुचितालगर्दपरिपदि विलमूलमेव कोटर जीर्णतरूदरम् । अवकाश(दान)दायित्वात् । तदेव कुटी एकस्तम्भवद्गृह तत्र सकुचिता सकोचं प्राप्ता अलगर्दपरिषद् सर्पसमूहो यत्र स तथा तस्मिन् । पुन. कथंभूते हेमन्ते । हिमपृपतपलिताङ्कुरितकुटहारिकाकुन्तलकलापे । (हिमस्य शिशिरस्य पृपता विन्दवस्ते पलिता करितापकुरिता पलिकृतकुटहारिकुलकलोप) हिमस्य शिशिरस्य पृपता विन्दवस्तै पलिताङ्कुरिता. पलितकचाङ्कुरसहिता कृता कुटहारिकाणा घटहारिचेटिकाना कुन्तलकलापा केशसमूहा यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुन कथभूते हेमन्ते । मृगयूथरोमन्थसामर्थ्यकदर्थिनि मृगयूथाना हरिणसमूहाना रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य सामर्थ्य वलं कदर्थयति पीडयति इत्येवंशील. स तथा तस्मिन् । पुन कथभूते हेमन्ते । प्रालेयलवमुक्ताफलितकरटिरिपुरोमभागे प्रालेयस्य हिमस्य ये लवा. कणास्तैर्मुक्ताफलितो मुक्ताफलसहित कृत करटिरिपूर्णा सिंहाना रोमभाग स्कन्धकेसरप्रदेशो यत्र स तस्मिन् । पुन. कथभूते हेमन्ते । व्रजपालविलासिनीकपोलविधुवैशद्यशातिनि व्रजपालाना गोकुलिकाना या विलासिन्यो गोपाङ्गनास्तासा कपोलानि गण्डस्थलान्येव विधवश्चन्द्रमसस्तेपा वैशद्य शुक्लत्वं शातयति विध्वसयत्येवंशील स तथा तस्मिन् । पुन कथभूते हेमन्ते । हलाजीवजायापदपद्मलावण्यलोपिनि हलाजीवाना कर्षकाणा जायाना भार्याणा पदा एव चरणा एव पद्मानि कमलानि । कोमलविराजमानत्वात् । तेपा लावण्य कान्तिविशेप लुम्पति विनाशयतीत्येवंशीलस्तथा तस्मिन् । पुन. कथभूते हेमन्ते । वनेचरवनिताधरदलकान्तिकर्शिनि वनेचरा अरण्यचाण्डालास्तेपा वनिता. कमनीयकामिन्य । 'वनिता जनितात्यर्थरागाया वा[र]योपिति' इत्यभिधानात् । तासामधरा ओष्ठास्त एव दलानि पर्णानि । [दन्तानामाच्छादकत्वात् ।][1] तेपा कान्तीर्लावण्यानि कृशति तनूकरोतीत्येवशील स तथा तस्मिन् । पुन. कथभूते हेमन्ते । मुनिकामिनीकरकिसलयकृततरङ्गसङ्गे मुनीना ग्राम्यर्षीणा कामिन्यस्तपस्विन्यस्तासा करा हस्तास्त एव किसलयानि पल्लवा । अरुणत्वकोमलत्वगुणविराजमानत्वात् । तेषु कृतो विहितस्तरङ्गसङ्गो लहरीसगतिर्येन स तथा तस्मिन् । पुन कथभूते हेमन्ते । द्विजकण्ठकुण्ठताविधायिनि द्विजाना ब्राह्मणाना कण्ठेषु गलकन्दलीमध्येषु कुण्ठतां क्रियासु मन्दता विदधातीत्येवशील स तस्मिन् । पुन कथंभूते हेमन्ते । विप्रलब्धपु-

१. अय पाठ. ख-पुस्तके नास्ति.

रन्ध्रीस्तनभारजनितजानुसंबाधे, कुचकुहरोपसर्पणरतपोतखेदितबालवतीचेतसि, विदूरितरम्भोरूभूषणाभिलाषे, सहसुप्तमिथुनघनालिङ्गनादेशिनि, निरन्तरमुल्लसन्तीभिः करतलपरामर्शसुखविलोपनसूचीभिरिव तनूरुहराजिभिः कण्टकितानि कुर्वति शबरसहचरीवक्षोजमण्डलानि, शिथिलयति दुर्विधकुटुम्बेषु जरत्कन्थापटच्चराणि, नर्तयति पथिकेषु पाणिपल्लवानि, विरचयति दयितोदवसितमनुसरन्तीनामभिसारिकाणामरालपक्ष्माग्रलग्नैस्तुषारासारशीकरैर्ललितशौक्तिकेयशुक्तिपुटस्पर्धीनि विलोचनानि, संतानयति ता-

---

रन्ध्रीस्तनभारजनितजानुसबाधे विप्रलब्धा वियोगं प्राप्ता याः पुरन्ध्र्यः स्त्रियस्तासा स्तनभारैर्जनिता उत्पादिता जानूनामष्ठीवता संबाधा दु खं येन स तथा तस्मिन् । उक्तं च—'यस्या दूतीं प्रिय' प्रेप्य दत्त्वा संकेतमेव वा । कुतश्चित्कारणान्नैति विप्रलब्धात्र सा स्मृता[1] ॥' पुनः कथंभूते हेमन्ते । कुचकुहरोपसर्पणरतपोतखेदितबालवतीचेतसि कुचकुहरे स्तनयोर्मध्ये उपसर्पणं प्रवेशस्तत्र रतस्तत्परो योऽसौ पोतो बालकस्तेन खेदितं दुःखं प्रापितं बालवतीना चेतो मनो यत्र स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते हेमन्ते । विदूरितरम्भोरूभूषणाभिलाषे विदूरितो निषिद्धो रम्भोरूभिः कमनीयकामिनीभिर्भूषणानां मुक्ताफलाद्याभरणानामभिलाषः प्रीतिर्यत्र स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते हेमन्ते । सहसुप्तमिथुनघनालिङ्गनादेशिनि सहसुप्तानामेकशय्याया सुप्ताना मिथुनाना स्त्रीपुरुषयुगलाना घनालिङ्गनं घनमाश्लेषणमादिशत्यादेशं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । पुन किं कुर्वति सति हेमन्ते । निरन्तरमुल्लसन्तीभि करतलपरामर्शसुखविलोपनसूचीभिरिव तनूरुहराजिभिः कण्टकितानि कुर्वति शबरसहचरीवक्षोजमण्डलानि । शबरसहचरीवक्षोजमण्डलानि तनूरुहराजिभि कण्टकितानि कुर्वति सति । शबराणा भिल्लाना सहचरीणा भार्याणा वक्षोजमण्डलानि स्तनयुगलानि तनूरुहराजिभि' कृत्वा कण्टकितानि कण्टकोपेतानि कुर्वति विदधति सति । कथंभूताभिस्तनूरुहराजिभिः । निरन्तरमविच्छिन्नं उल्लसन्तीभिरुद्गच्छन्तीभि· । अपर कथंभूताभि । करतलपरामर्शेन हस्ततलस्पर्शेन सुखविलोपने शातनिवारणे सूचीभिरिव आयसतीक्ष्णाग्रसूचिकाभिरिव । पुनश्च किं कुर्वति सति हेमन्ते । शिथिलयति दुर्विधकुटुम्बेषु जरत्कन्थापटच्चराणि । दरिद्रजनपरिजनेषु जरत्कन्थापटच्चराणि जीर्णकन्थडिका जीर्णवस्त्राणि शिथिलयति शतखण्डीकुर्वति सति । अपर किं कुर्वति सति हेमन्ते । नर्तयति पथिकेषु पाणिपल्लवानि । पथिकेषु अध्वगेषु पाणिपल्लवानि करकिसलयानि नर्तयति कम्पयति सति । अपर किं कुर्वति सति हेमन्ते । विरचयति दयितोदवसितमनुसरन्तीनामभिसारिकाणामरालपक्ष्माग्रलग्नैस्तुषारासारशीकरैर्ललितशौक्तिकेयशुक्तिपुटस्पर्धीनि विलोचनानि । अभिसारि-

---

१. 'मता' ख.

कोकः शुष्कमृणालजालचरणन्यासै. प्रियां वीक्षते
वक्त्रप्रान्तविधूनिते च कमले हंस. पदं न्यस्यति ॥ ५५ ॥
हंसी चञ्चुपुटान्तरार्पितविसच्छेदात्खरं खिद्यते
भूमिस्रस्तकरा करेणुरवशक्षीरस्तनी ताम्यति ।
प्रातर्डिम्भविचेष्टितुण्डकलनान्नीहारकालागमे
हस्तन्यस्तफलद्रवा च शवरी बाष्पातुरं रोदिति ॥ ५६ ॥

रतिश्चर्वेण वर्तते । कथंभूतै पत्रै । स्तम्बतलेषु व्रीह्यादीना प्रकाण्डप्रदेशेषु प्ररूढा उत्पन्ना विरसप्राया नीरसत्वानि येषा पत्राणा तानि स्तम्बतलप्ररूढविरसप्रायाणि तैस्तथा । अतिशीतपीडिततया मुखचलनशक्तेरभावात् पत्राण्येव चरन्ति, स्तम्बचर्वण कर्तु न शक्नुवन्तीत्यर्थ· । [यत्र नीहारकालागमे] विकिरै पक्षिभिश्चटकादिपतत्रै· प्रभातागमे सूर्योदये क्षोणीधूलनकेलयोऽपि त्यक्ता । क्षोण्या धूलनं लोटन तस्य केलय· क्रीडा· क्षोणीधूलनकेलय । [यत्र नीहारकालागमे] कोकश्चक्रवाक शुष्कमृणालजालचरणन्यासै कृत्वा प्रिया चक्रवाकीं वीक्षते अवलोकयति । शुष्काणि आचानानि मृणालानि पद्मिनीकन्दास्तेषा जालानि समूहास्तेषु चरणन्यासाः पादारोपणानि शुष्कमृणालजालचरणन्यासास्तै । [यत्र नीहारकालागमे] हस श्वेतगरुत्पक्षी कमले पद्मे पद चरणं न्यस्यति आरोपयति । कथंभूते कमले । वक्त्रप्रान्तविधूनिते वक्त्रस्य मुखस्य प्रान्तेन चञ्च्वग्रेण विधूनिते कम्पिते ॥ ५५ ॥

हंसीत्यादि । [यत्र नीहारकालागमेऽतिशिशिरभरात्] हसी हंसभार्या वरटेत्यपरनाम्नी खर गाढ अतिशयेन खिद्यते दु खिनी भवति । कस्मात् । चञ्चुपुटान्तरार्पितविसच्छेदात् चञ्चुपुटान्तरेषु मुखमध्ये हसेन स्नेहेन अर्पितो योऽसौ विसच्छेद पद्मिनीकन्दखण्डश्चञ्चुपुटान्तरार्पितविसच्छेदस्तस्मात् । [अपर यत्र नीहारकालागमे] करेणुर्गजकामिनी अवशक्षीरस्तनी परवशक्षीरस्तनी ताम्यति दु खिनी भवति । तस्याश्चिक्कस्तस्या· स्तनं शीतपीडित पातुं न शक्नोति यत । कथंभूता करेणु । भूमिस्रस्तकरा भूमौ स्रस्त· पातित कर शुण्डादण्डो यया सा तथा । [अपर यत्र नीहारकालागमे] शवरी भिल्लभार्या बाष्पातुर यथा भवत्येवं अश्रुपातकष्ट यथा भवत्येवं रोदिति रोदनं करोति । कथभूता शवरी । हस्तन्यस्तफलद्रवा हस्ते करपुटे न्यस्त आरोपितो धृतः फलद्रव द्राक्षादिफलरसो यया सा हस्तन्यस्तफलद्रवा । शवरी कस्माद्रोदिति । प्रातः प्रभाते डिम्भस्य निजबालकस्य विचेष्टि चलनादिक्रियारहितं तुण्ड मुख तस्य कलनात् । कवलनादिक्रियारहितं तुण्डं मुख तस्य मृतोऽयमिति सभावनात् रोदनं करोति । दीपकालकार· ॥ ५६ ॥

'श्चिक्कतस्या ' ख

अह्नोऽर्धेऽपि तरङ्गवारि करिणो गृह्णन्ति रोधःस्थिता
जिह्वाग्राद्गलनालमेति न पयः सिंहे सतृष्णेऽपि च ।
एणानामधरान्तरालल्लुलितास्तिष्ठन्ति पाथःकणाः
पूर्वोत्खातविशुष्कपल्वलगतः पोत्री च मुस्ताशनः ॥ ५७ ॥

किं च ।

शून्याः पदैः कररुहां रमणीकपोलाः
कान्ताधरा न दशनक्षतकान्तिभाजः ।
स्वच्छन्दकेलिषु रता वनिता न यत्र
काले परं जनितकुङ्कुमपङ्करागे ॥ ५८ ॥

यत्र च ।

लीलाविलासविरलैर्नयनासिताब्जैः
स्पर्शासुखाधरदलैर्वदनारविन्दैः ।

अह्नोऽर्धेत्यादि । [यत्र नीहारकालागमे अतिशिशिरभरात्] करिणो गजाः अह्नोऽर्धेऽपि मध्याह्नेऽपि मध्याह्नसमयेऽपि रोधःस्थितास्तटे स्थितास्तरङ्गवारि कल्लोलजलं गृह्णन्ति पिबन्ति । [यत्र नीहारकालागमे] सतृष्णेऽपि च तृषितेऽपि च सिंहे हर्यक्षे पयः पानीयं जिह्वाग्रात् रसनाग्रात् गलनालं गलच्छिद्रं प्रति नैति न गच्छति । जिह्वाग्रे एव तिष्ठतीत्यर्थः । [यत्र नीहारकालागमे] एणाना मृगाणा अधरान्तरालल्लुलिता ओष्ठमध्यस्थिताः पाथःकणाः जलकणा तिष्ठन्ति । कण्ठाधो न गच्छन्तीत्यर्थः । [पुनर्यत्र नीहारकालागमे] पोत्री च अरण्यशूकरश्च पूर्वोत्खातविशुष्कपल्वलगतः सन् मुस्ताशनो भवति । मुस्ताश्चर्वयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

किं च । अस्ति विशेषः । **शून्या इत्यादि** । यत्र काले शिशिरकाले रमणीकपोलाः स्त्रीणा गण्डस्थलानि कररुहा नखाना पदैर्नखक्षतैः शून्या वर्तन्ते । यत्र काले कान्ताधराः स्त्रीणा दन्तच्छदाः दशनक्षतकान्तिभाजो न वर्तन्ते । दशनक्षताना दन्तक्षतानां दन्तखण्डिताना कान्तिभाजो रक्ततायुक्ता न वर्तन्ते । यत्र काले वनिता अत्युत्पादितरागाः स्त्रियः स्वच्छन्दकेलिषु यथेष्टक्रीडासु रता रमणपरा न वर्तन्ते । कथंभूते काले । परं केवलं जनितकुङ्कुमपङ्करागे जनित उत्पादितः कुङ्कुमपङ्के काश्मीरजन्मकेसरकर्दमे रागः प्रीतिर्येन स तथा तस्मिन् । कुङ्कुमपङ्क उष्णस्वभावो भवति यस्मात् ॥ हेललकारः ॥ ५८ ॥

यत्र चेत्यादि । यत्र नीहारकाले सुकृतिनः पुण्यवन्तः पुरुषाः स्त्रीभिः कमनीयकामिनीभिः सुरते संभोगक्रीडाया सखेदाः सुखमध्ये दुःखिताः कृताः । कैः । नयना-

रोमाञ्चकण्टकिततैः कुचकुड्मलैश्च
स्त्रीभिः कृताः सुकृतिनः सुरते सखेदाः ॥ ५९ ॥

तत्रानवरतमन्तःप्रवर्धमानध्यानधैर्यधनंजयावधूतहिमसमयप्रत्यूहव्यूहस्यातिनिवातसौधमध्यसमध्यासिन इव स्थण्डिलशायिनो हेमन्ते विहितविरहिजनदुर्लभविभातसमागमाः सुखेन विभान्ति विभावर्य[1] ।

यस्य च दावदाहद्विगुणितप्रतापातपैस्तपनोपलशैलशिलाशिखोच्छलद्-

सिताब्जैः नेत्रनीलोत्पलैः । कथंभूतैर्नयनासिताब्जैः । लीलाविलासविरलै लीलाविलास उत्फुल्ललोचनत्व तेन विरलैः । पेलवै । तुच्छैरित्यर्थ । अपर कै कृत्वा सखेदाः कृता । वदनारविन्दै मुखकमलैः । कथभूतै । स्पर्शासुखाधरदलै स्पर्शेन असुखानि कर्कशत्वात् अधरदलानि रदवासासि येषा मुखारविन्दाना तानि तथा तै । अपर कै । कुचकुड्मलैः स्तनकलिकाभि । कथंभूतै कुचकुड्मलै । रोमाञ्चकण्टकिततै रोमाञ्चेन रोमहर्षणेन कण्टकीनि कण्टकसहितानि तटानि प्रस्थप्रदेशा येषा तानि तथा तै । हेतुरयमलंकारः ॥ ५९ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र तस्मिन् हेमन्ते शिशिरकाले यस्य भगवतः विभावर्यो रात्रयः सुखेन अनायासेन विभान्ति अतिक्रामन्ति । यस्य कथंभूतस्य । स्थण्डिलशायिनः चतुष्पथस्थितस्य । (अभ्रावकाशे उद्धवस्य आकाशस्येव) । अतिनिवातसौधमध्यसमध्यासिन इव । अतिनिवातः शीतरहितो योऽसौ सौधमध्यो राजसदनमध्यस्तं सम्यक् अध्यास्ते तस्मिन् तिष्ठतीत्येवंशील स तथा तस्य । अपर कथंभूतस्य । अनवरत निरन्तर अन्त प्रवर्धमानध्यानधैर्यधनंजयावधूतहिमसमयप्रत्यूहव्यूहस्य । अन्तश्चेतसि प्रवर्धमानं वृद्धि गच्छत् यद्ध्यानं धर्मध्यान तत्र यद्धैर्य अकातरत्वं निश्चलत्वं तदेव धनजयोऽग्नि । पापकर्मणा दाहकारकत्वात् । तेन अवधूत. स्फोटित हिमसमयस्य शीतकालस्य प्रत्यूहव्यूहो विघ्नसमूहो येन स तथा तस्य । कथंभूता विभावर्य । विहितविरहिजनदुर्लभविभातसमागमा । विहितो निर्मापितो विरहिजनाना विप्रलब्धमानुषाणा दुर्लभः असुखप्रायो विभातसमागम. प्रभातस्यागमनं यासु तास्तथा ॥

यस्येत्यादि । यस्य च भगवत श्रीसुदत्ताचार्यस्य तेषु सर्वलोकप्रसिद्धेषु तपतपनकेतुषु ग्रीष्मकालदिवसेषु । तप इति अकारान्त शब्दो ग्रीष्मकालवाची । तस्य तपस्य ग्रीष्मकालस्य तपन श्रीसूर्यस्तस्य केतव. तपतपनकेतव. । दिवसा इत्यर्थः । तेषु तपतपनकेतुषु । ग्रीष्मकालदिवसेष्वित्यर्थ । परमानन्दस्यन्दसुधापयोधिना ।

---

१. अस्य मूल तु नोपलब्धम्.

विरलस्फुलिङ्गसङ्गसंतापितस्थलजलजराजिभिस्तरुमूलविलार्धविनिर्गताशीविषविषधरवदनोद्गीर्णगाढगरलानलज्वालाकरालप्रकाशप्रसरैर्विरहदहनदह्यमानमहिलाश्वासानिलपुनरुक्तोष्णवन्धैरुपार्जितजगज्जातज्योति सारैरिव कार्शानवकणगर्भनिर्भरैरिव च करैश्चिरविसर्गसमयसधुक्षितजठरजातवेदसीव सकलानपि रसान्ग्रसितुमवसिते भगवति गभस्तिमालिनि, परागप्रसरधूसरितसमस्तदिगन्तरालाभिर्वातूलवृत्तिभिर्जगतो जनिताङ्गहारे परिसर्पति समन्तान्नट इव सर्वंकषे मरुति, भुवि दिवि दिशि विदिशि च वैश्वानर-

---

तैः । पुन॰ कथंभूतै॰ । तपनोपलशैलशिलाशिखोच्छलदविरलस्फुलिङ्गसङ्गसतापितस्थलजलजराजिभि॰ । तपनोपलाः सूर्यकान्तमणयस्तेपा शैलाः पर्वतास्तेपा शिला प्रस्तरास्तासा शिखाग्रेभ्यः उच्छलन्त॰ उत्पतन्त अविरला अविच्छिन्ना ये स्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषा सङ्गेन सतापिता उपतापिता स्थलजलजाना स्थलकमलाना राजय श्रेणयो यैस्ते तथा तै॰ । पुन कथंभूतैः करैः । तरुमूलविलार्धविनिर्गताशीविपविषधरवदनोद्गीर्णगाढगरलानलज्वालाकरालप्रकाशप्रसरै । तरूणा वृक्षाणा मूलेपु यानि विलानि विलच्छिद्राणि तेभ्य॰ अर्धविनिर्गता॰ सामिप्रादुर्भूता ये आशीविपविषधराश्चक्षुर्विषभुजङ्गास्तेपा वदनैर्मुखैरुद्गीर्णा उद्वान्ता या गाटगरलानलज्वालास्तीव्रविपवैश्वानरकीलास्ताभि कराला अतिरौद्राः प्रकाशप्रसरा॰ प्रद्योतप्रवृत्तयो योनयो येपा ते तथा तै॰ । अपर कथंभूतै । विरहदहनदह्यमानमहिलाश्वासानिलपुनरुक्तोष्णवन्धै । विरहदहनेन विप्रलम्भाग्निना दह्यमाना भस्मीक्रियमाणा या महिला कमनीयकामिन्यस्तासा श्वासानिलै॰ निश्वासवातै पुनरुक्तो द्विगुणीकृत उष्णवन्धो मन्त्रवन्धो येषा ते तथा तै॰ । पुन कथंभूतै॰ । उपार्जितजगज्जातज्योति सारैरिव । उपार्जितं स्वीकृत जगज्जातस्य त्रिभुवनसमूहस्य ज्योति सार तेजस्तत्त्व यैस्ते यथा तैरिव यथार्थै॰ । उपमालंकारः । पुन कथंभूतै॰ करैः । कार्शानवकणगर्भनिर्भरैरिव च । कृशानोर्वैश्वानरस्येमे कार्शानवास्ते च ते कणा लेशास्तेपा गर्भेण आधानेन निर्भरा अतितीव्रास्ते तथा तैरिव यथार्थै । उपमालंकार । पुनश्च कस्मिन् सति यान्ति मध्याह्नसमया । परागप्रसरधूसरितसमस्तदिगन्तरालाभिर्वातूलवृत्तिभिर्जगतो जनिताङ्गहारे परिसर्पति समन्तान्नट इव सर्वंकषे मरुति । समन्तात्सर्वत्र मरुति वाते परिसर्पति प्रसरति सति । कथंभूते मरुति । वातूलवृत्तिभि वातमण्डलीभि॰ प्रवृत्तिभि कृत्वा जगतो लोकस्य जनिताङ्गहारे उत्पादितशरीरविक्षेपे शरीरशोषे वा । कथंभूताभिर्वातूलवृत्तिभि । परागप्रसरधूसरितसमस्तदिगन्तरालाभि परागस्य धूले प्रसरेण प्रवर्तनेन धूसरितानि ईषत्पाण्डुरीकृतानि समस्तानि समग्राणि दिगन्तरालानि दिङ्मण्डलानि याभिस्तास्तथा ताभिः । मरुति कथंभूते । नट इव नटाचार्यो यथा । नट अङ्गहर अङ्गविक्षेपं जनयति । पुनरपि कथं-

सृष्टय इव दृष्टिपथमवतरति विष्वद्रीचिलोके, विनिर्मितमुर्मुरोपहारास्विव दुःस्पर्शप्रचारासु सर्वतः शर्करिलास्विलासु विरोचनचूर्णकीर्णेष्विव नखंपचपांसून्माथितातिथिषु पथिषु, वितप्यमानमूषाशुषिरेष्विव तन्निवासिबिलासिलोकपरितापकरेषु संधिविवरेषु, प्रलयकालपावकपातभीतास्विव पातालमूलनिलीयमाननकुलतासु लेलिहानवनितासु, समाचरितपञ्चाग्निसाधन-

---

भूते सति । सर्वंकषं पाषाणानपि ताप्यति सर्वंकषः तस्मिन् । अपरं कस्मिन्सति सन्ति मध्याह्नसमये । भुवि दिवि दिशि विदिशि च वैश्वानरसृष्टय इव दृष्टिपथमवतरति विष्वद्रीचिलोके । विष्वद्रीचि सर्वस्मिन् लोके जगति दृष्टिपथं लोचनमार्गमवतरत्यागच्छति सति । कथंभूते विष्वद्रीचिलोके । भुवि पृथिव्याम्, दिवि आकाशे, दिशि पूर्वस्यां दक्षिणस्यां पश्चिमायां उत्तरस्यां च विदिशि च प्रतिदिशि अग्निकोण-नैर्ऋत्यकोण-वायुकोण-ईशानकोणलक्षणायां प्रतिदिशि, वैश्वानरसृष्टय इव अग्निरचिता इव । पुनश्च कासु सतीषु । विनिर्मितमुर्मुरोपहारास्विव दुःस्पर्शप्रचारासु सर्वतः शर्करिलास्विलासु । शर्करिलासु शर्करोपलसंकीर्णासु इलासु भूमिषु सर्वतः सर्वत्र दुःस्पर्शः महता कष्टेन स्प्रष्टुमशक्यः प्रचारः पादारोपणं यासु ता दुःस्पर्शप्रचारास्तासु । [अपरं] कथंभूतासु इलासु । विनिर्मितमुर्मुरोपहारास्विव विनिर्मित उत्पादितः सृजितः मुर्मुराणां अङ्गाराणां उष्णाग्नीनां वा उपहारः पूजा यासां तास्तथा तासु । अपरं केषु सत्सु । विरोचनचूर्णकीर्णेष्विव नखंपचपांसून्माथितातिथिषु पथिषु । पथिषु मार्गेषु सत्सु । कथंभूतेषु पथिषु । नखंपचपांसून्माथितातिथिषु नखान् पचन्तीति नखंपचाः । 'मितनखपरिमाणेषु पचः' इति सूत्रम् । नखंपचैः पांसुभिर्धूलीभिरुन्माथिता व्याकुलीकृता अतिथयो पान्था येषु ते तथा तेषु । अपरं कथंभूतेषु पथिषु । विरोचनचूर्णकीर्णेष्विव विरोचनचूर्णेन [illegible] कीर्णेष्विव । पुनश्च केषु सत्सु । वितप्यमानमूषाशुषिरेष्विव तन्निवासिबिलासिलोकपरितापकरेषु संधिविवरेषु । तेषु संधिषु निवसन्तीति तन्निवासिनो बिलवासिनो लोकास्तेषां परितापं संतापं कुर्वन्तीति तन्निवासिबिलासिलोकपरितापकरेषु । कथंभूतेषु संधिविवरेषु । वितप्यमानानि यानि मूषाशुषिराणि [illegible] तानीव । पुनश्च कासु सतीषु । प्रलयकालपावकपातभीतास्विव पातालमूलनिलीयमाननकुलतासु लेलिहानवनितासु । लेलिहानवनितासु (सर्पस्त्रीषु) [illegible] । पातालमूलनिलीयमाननकुलतासु पातालमूलेषु रसातलप्रदेशेषु निलीयमाना [illegible] तासु । अपरं कथंभूतासु लेलिहानवनितासु । प्रलयकालपावकपातभीतास्विव [illegible] । अपरं केषु सत्सु । [illegible]

मानसानामिव महीधरतापसानां प्रवृद्धमूर्धनिर्ध्यामधूमध्यामलेषु गगनतलेषु, द्रुतदुर्वर्णरसरेखारुचिभिरिव मरुमरीचिवीचिभिर्वञ्च्यमानमनोव्याकुलेषु कमलकुलेषु, घोरघृणिघनघर्माङ्गारासारमृष्टभूगोलस्पर्शप्रकुपितेनोर्ध्वंचलितदृशा दन्दशूकेश्वरेणापाङ्गनिष्ठ्यूतैः कोपकृशानुभिरिव क्वथ्यमानासु जलदेवतानामावसथसरसीषु, निजनिवासकाननदवोद्रिक्तपित्तास्विव दुःसहविदाहदेहसंदोहासु वनदेवीषु, विदूरितवसन्तसमागमास्विव विरहिणी-

---

महीधरतापसाना प्रवृद्धमूर्धनिर्ध्यामधूमध्यामलेषु गगनतलेषु। गगनतलेष्वाकाशमण्डलेषु कथंभूतेषु सत्सु। महीधराः पर्वतास्त एव तापसा जडस्वभावत्वात् तेषा महीधरतापसाना प्रवृद्धो वृद्धिं गतो मूर्धसु मस्तकेषु योऽसौ निर्ध्यामधूमो बाष्पधूमस्तेन ध्यामलानि मलिनानि प्रवृद्धमूर्धनिर्ध्यामधूमध्यामलानि तेषु। कथंभूताना महीधरतापसानाम्। उत्प्रेक्षते—समाचरितपञ्चाग्निसाधनमानसानामिव समाचरितं पञ्चाग्निसाधने मानस चित्तं यैस्ते तथा तेषाम्। अपर कथंभूतेषु सत्सु। द्रुतदुर्वर्णरसरेखारुचिभिरिव मरुमरीचिवीचिभिर्वञ्च्यमानमनोव्याकुलेषु कमलकुलेषु। कमलकुलेषु मृगयूथेषु। कथंभूतेषु सत्सु। मरुमरीचिवीचिभिः मृगतृष्णालहरीभिर्वञ्च्यमानानि यानि मनासि चित्तानि तैर्व्याकुलानि किंकर्तव्यतामूढानि मरुमरीचिवीचिभिर्वञ्च्यमानमनोव्याकुलानि तेषु। कथंभूताभिर्मरुमरीचिवीचिभिः द्रुतमुत्कालितं यत् दुर्वर्णं रुप्यं तस्य रस तस्य रेखावत् रुचिः शोभा यासा तास्तथा ताभिर्यथा। कथंभूतासु सतीषु। घोरघृणिघनघर्माङ्गारासारभ्रष्टभूगोलस्पर्शप्रकुपितेनोर्ध्वचलितदृशा दन्दशूकेश्वरेणापाङ्गनिष्ठ्यूतैः कोपकृशानुभिरिव क्वथ्यमानासु जलदेवतानामावसथसरसीषु। जलदेवताना जलदेवीना आवसथसरसीषु गृहसरोवरेषु। कथंभूतासु। दन्दशूकेश्वरेण नागराजेन अपाङ्गनिष्ठ्यूतैः कटाक्षोद्वान्तैः कोपकृशानुभिः क्रोधाग्निभिः क्वथ्यमानास्विव तप्यमानास्विव। कथंभूतेन दन्दशूकेश्वरेण। घोरघृणेः श्रीभास्करस्य घनस्तीव्रतरो योऽसौ घर्म आतपः स एव अङ्गारासारः अङ्गारवर्षणं तेन मृष्टः सतापितो योऽसौ भूगोलो भूमिपिण्डस्तस्य स्पर्शात् फणाग्रप्रज्वालानलात् प्रकर्षेण कुपितस्तेन तथोक्तेन। अपर कथंभूतेन दन्दशूकेश्वरेण। ऊर्ध्वचलितदृशा ऊर्ध्वमुपरिभागे चलिता सचलिता दृशो द्विसहस्रलोचनानि यस्य स(तेन) ऊर्ध्वचलितदृशा। अपर कासु सतीषु। निजनिवासकाननदवोद्रिक्तपित्तास्विव दुःसहविदाहदेहसदोहासु वनदेवीषु। वनदेवीषु कथंभूतासु। दुःसहविदाहा असहनीयसतापाः देहसंदोहाना शरीरसमूहाना यासा तास्तथा तासु। [अपर] कथभूतासु। निजनिवासकाननदवेन आत्मीयगृहवनदावानलेन उद्रिक्तं अधिकम्पितं पित्तमायुर्यासा तास्तथा तासु। इव यथार्थे। अपर कासु सतीषु। विदूरितवसन्तसमागमास्विव विरहिणीकपोलमर्मरच्छदासु लतावनपङ्क्तिषु। लतावनपङ्क्तिषु वल्लीवनश्रेणिषु कथंभूतासु। विरहिणीकपोलमर्मरच्छदासु विरहि-

कपोलमर्मरच्छदासु लतावनपङ्क्तिषु, कृतकृष्णवर्त्मकर्मस्विव पत्रपाण्डुषु पादपेषु, स्वकीयकोशकोटरप्रसूतानां कलहंसकुटुम्बिनीनां चिन्ताज्वरकरेषु क्षयामयमन्देष्विव परिम्लायत्सु दैर्घिकेयकान्तारेषु, करेणुकरोत्तम्भितकमलिनीदलातपत्रोपचर्यमाणवारणेषु वनसरःसु, दृढदंष्ट्रोत्पाटितपुटकिनीदरकुहरविहरद्वराहासु कासारवसुंधरासु, कठोराष्ठीलपृष्ठकमठनिर्लोठलुठत्पाठीन-

---

णीना पतिवियुक्तानां स्त्रीणां कपोलवन् गण्डस्थलवन् मर्मरा॰ शुष्काश्छदा पत्राणि यासा तास्तथा तासु । पुनरपि कथंभूतासु । विदूरितो विप्रकृष्टं गतो वसन्तसमागमो वसन्तर्तुसमागम आगमनं यासा तास्तथा तासु । इव यथार्थे । अपर कथंभूतेषु सत्सु । कृतकृष्णवर्त्मकर्मस्विव पत्रपाण्डुषु पादपेषु । पादपेषु वृक्षेषु कथंभूतेषु । पत्रपाण्डुषु पत्रेषु पाण्डव शुक्लास्ते तथा तेषु । पुन कथंभूतेषु । कृतं विहितं कृष्णवर्त्मकर्म अग्निप्रवेशो यैस्ते तथा तेषु । इव यथार्थे । अग्निप्रवेशं कृत्वा निर्गतेष्वित्यर्थं । अपर केषु सत्सु । स्वकीयकोशकोटरप्रसूताना कलहंसकुटुम्बिनीना चिन्ताज्वरकरेषु क्षयामयमन्देष्विव परिम्लायत्सु दैर्घिकेयकान्तारेषु । दैर्घिकेयकान्तारेषु कमलवनेषु किं कुर्वत्सु सत्सु । परिम्लायत्सु परि समन्तात् म्लायत्सु शुष्यत्सु सत्सु । अपरं कथंभूतेषु । उत्प्रेक्षते—क्षयामयमन्देष्विव क्षयामयेन राजरोगेण मन्देष्विव रोगेष्विव । अपर कथंभूतेषु । कलहंसकुटुम्बिनीना राजहंसीना चिन्ताज्वरकरेषु चिन्ताज्वरविधायिषु । कथभूताना कलहंसकुटुम्बिनीनाम् । स्वकीयकोशकोटरप्रसूतानाम् स्वकीयेषु कोशकोटरेषु कमलमध्यकोटरेषु प्रसूताना जातापत्यानाम् । अपर केषु सत्सु । करेणुकरोत्तम्भितकमलिनीदलातपत्रोपचर्यमाणवारणेषु वनसर सु । वनसर सु उद्यानसरोवरेषु अटवीतडागेषु । कथभूतेषु सत्सु । करेणुभिर्हस्तिनीभि॰ करै॰ शुण्डादण्डैरुत्तम्भितानि उच्चलितानि यानि कमलिनीदलातपत्राणि पद्मिनीपत्रच्छत्राणि तैरुपचर्यमाणाश्छाया प्राप्यमाणा वारणा हस्तिनो येषु तानि तथा तेषु । अपर कासु सतीषु । दृढदंष्ट्रोत्पाटितपुटकिनीदरकुहरविहरद्वराहासु कासारवसुंधरासु । कासारवसुंधरासु सरोभूमिषु । कथंभूतासु सतीषु । दृढदंष्ट्राभिर्बलवतीभिर्दाढाभिरुत्पाटिता उन्मूलिता याः पुटकिन्य॰ कमलिन्यस्तासा दरकुहरेषु छिद्रविवरेषु विहरन्त॰ पर्यटन्तो विलोकन्तो वराहा अरण्यशूकरा यासु तास्तथा तासु । अपर केषु सत्सु । कठोराष्ठीलपृष्ठकमठनिर्लोठलुठत्पाठीनक्षोभकलुषवारिषु विरेयेषु । विरेयेषु ह्रदयेषु (ह्रदेषु) कथंभूतेषु सत्सु । कठोर वज्रप्रायं अष्ठीलं गर्भो मध्यप्रदेशो यस्य पृष्ठस्य तेनोपलक्षिता ये कमठा कूर्मराजास्तेषा निर्लोठनेन प्रेरणेन लुठन्तो यत्र तत्र पच(त)न्तो ये पाठीना॰ सहस्रदंष्ट्रिणो मत्स्यास्तेषा क्षोभेण सचलनेन कलुषाणि अनच्छानि वारीणि जलानि येषा विरेयाणा ते

क्षोभकलुषवारिषु विरेफेषु[1], महानोकहगहनावगाहदोहदेषु नखायुधेषु, जरति गौरभेयेषु दर्पे, खर्वेति गर्वरेषु गर्वे, गलन्तीषु पुष्पंधयेषु धृतिषु, नाडिंधमेषु नगौकसा गलनालेषु, कथाशेषासु योषितां कामकेलिषु, ज्वलदार्द्रदारुदारुणासु दीर्घाहनिदाघनिर्गलज्जलासु जन्मिनां शरीरयष्टिषु, मरुस्थलेष्विव देवखातेषु, प्रधावधरणिष्विव स्रोतस्विनीषु, धान्वनधरारन्ध्रेष्विव प्रधिषु, चुलुकोच्चुलुम्पनोचितेष्विव जलधिषु, संहारसमयदिवसेष्विव प्रशान्तजन्तुसंचारेषु वर्त्मसु च,

---

तथा तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। महानोकहगहनावगाहदोहदेषु नखायुधेषु। नखायुधेषु सिंहव्याघ्रादिजीवेषु। कथंभूतेषु। महान्तो गुरवो अनोकहा वृक्षास्तेषां गहनानि वनानि तेषामवगाहे प्रवेशे दोहदानि मनोरथानि येषां ते तथा तेषु। अपरं कस्मिन् सति। जरति गौरभेयेषु दर्पे। गौरभेयेषु वृषभेषु दर्पे मदे जरति गतत्तुर्णतांमवति सति। अपरं कस्मिन् सति किं भवति सति। खर्वेति गर्वरेषु गर्वे। गर्वरेषु महिषेषु गर्वे मदे खर्वेति ह्रस्वीभवति सति। अपरं कस्मिन्सति किं भवति सति। गलन्तीषु पुष्पंधयेषु धृतिषु। पुष्पंधयेषु भ्रमरेषु धृतिषु सतोषेषु गलन्तीषु नश्यन्तीषु सतीषु। अपरं। नाडिंधमेषु नगौकसां गलनालेषु। नगौकसां पक्षिणां गलनालेषु नाडिंधमेषु उच्छ्वासान् कुर्वत्सु सत्सु। अपरं। कथाशेषासु योषितां कामकेलिषु। योषितां कमनीयकामिनीनां कामकेलिषु रतिक्रीडासु कथाशेषासु निवृत्तव्यापारासु। पुनः कथंभूतासु। ज्वलदार्द्रदारुदारुणासु दीर्घाहनिदाघनिर्गलज्जलासु जन्मिनां शरीरयष्टिषु। जन्मिनां प्राणिनां शरीरयष्टिषु कायकाष्ठीषु। कथंभूतासु। दीर्घाहनिदाघनिर्गलज्जलासु दीर्घाणि आयतानि अहानि दिवसानि यस्येति दीर्घाहः। 'राजन् अहन् नश्चि' इति अप्रत्ययान्तो निपातः। दीर्घाहश्चासौ निदाघश्च उष्णकालस्तेन निर्गलन्ति निश्च्योतन्ति। जलानि यासां याभ्यो वा। कथंभूतासु शरीरयष्टिषु। ज्वलदार्द्रदारुदारुणासु ज्वलन्ति आर्द्राणि सरसानि सजलानि यानि दारूणि काष्ठानि तद्वत् दारुणा अशक्यस्पर्शास्तास्तथा तासु। मरुस्थलेष्विव देवखातेषु। देवखातेषु अगाधसरोवरेषु कथंभूतेषु। [मरु]स्थलेषु इव वनभूमिष्विव। शुष्केष्वित्यर्थः। प्रधावधरणिष्विव स्रोतस्विनीषु। स्रोतस्विनीषु नदीषु कथंभूतासु। प्रधावधरणिष्विव वाह्यालीप्रदेशेष्विव। यत्र गजाश्वाः शीघ्रगतिं कार्यन्ते सा प्रधावधरणिरुच्यते। धान्वनधरारन्ध्रेष्विव प्रधिषु। प्रधिषु कूपेषु कथंभूतेषु। धान्वनधरारन्ध्रेष्विव धन्वन इयं धान्वनी सा चासौ धरा धान्वनधरा तस्या रन्ध्राणि तेषु धान्वनधरारन्ध्रेषु मरुस्थलभूमिच्छिद्रेष्विव। उदकरहितेष्विति भावः। चुलुकोच्चुलुम्पनोचितेष्विव जलधिषु। जलधिषु समुद्रेषु कथंभूतेषु। चुलुकोच्चुलुम्पनोचितेष्विव

---

१. 'विरेफो नदमात्रे' इति शब्दार्थचिन्तामणिः.

येषु च—

'मार्तण्डश्चण्डतापस्तपति मरुभुवामग्निसात्त्वं दधानः
कामं व्योमान्तराणि स्थगयति किमपि द्योति धावत्पुरस्तात् ।
ऊर्ध्वं निर्ध्यामवीचीचयमिव विसृजत्येतदाशान्तरालं
मग्नाङ्गान्निम्नगानां पयसि च करिणः क्वाथयन्वाति वातः ॥ ६० ॥

चुलुकैः करपुटैरुच्चलुम्पनं उच्चुण्टनं तस्मिन् उचितेषु योग्येषु । अल्पजलेष्वित्यर्थः । संहारसमयदिवसेष्विव प्रशान्तजन्तुसंचारेषु वर्त्मसु । वर्त्मसु मार्गेषु । कथंभूतेषु । प्रशान्तजन्तुसचारेषु प्रशान्तो निवृत्तो जन्तूना प्राणिना सचार प्रवेशो येषु तानि प्रशान्तजन्तुसंचाराणि तेषु । पुनः कथंभूतेषु । सहारसमयदिवसेष्विव प्रलयकालावसरदिनेष्विव । सहारसमये प्राणिना सचारो न भवति ॥

येषु च तपतपनकेतुषु विलासिभि· कामुकै पुरुषैः भूरुहवनभूमयो वृक्षवनधरणयः समध्यास्यन्ते सम्यगाश्रीयन्ते । कथंभूता भूरुहवनभूमयः । विलासिनीना मनोहरस्त्रीणा चिकुरलोचनावलोकनामृतहरिणमनोहराः । चिकुराणि कुटिलानि यानि लोचनानि नेत्राणि तेषा अवलोकन निरीक्षण तदेवामृत सुधा । शरीरसतापनिवारकत्वात् । तस्य हरिणवत् सारिणीवत् नीकवत् कृत्रिमनदीवत् मनोहराश्चित्तानुरञ्जिकाः । अपर कथंभूता भूरुहवनभूमयः । कुचचूचुकप्रभाशष्पश्यामलितपर्यन्तवृत्तय· । कुचचूचुकाना स्तनाग्राणाम् । 'चूचुकं तु स्तनाग्रं स्यात्' इति वचनात् । तेषा प्रभास्तेजासि ता एव शष्पाणि कोमलतृणानि तै श्यामलिता· श्यामवर्णीकृता· पर्यन्तवृत्तयोऽभि समन्तात् प्रदेशा यासा तास्तथा । कथंभूतै विलासिभि । इति अमुना प्रकारेण । मागधबुधप्रतिबोधितमध्याह्नसध्यै । मागधबुधैर्नटाचार्यपण्डितै· प्रतिबोधिता मध्याह्नसध्या येषा विलासिना ते तथा तैः । अपर कथंभूतैर्विलासिभि । सुकृतावन्ध्यै· । सुकृतेन पूर्वभवपुण्येन अवन्ध्यैः सफलै· । इतीति किम् । **मार्तण्ड इत्यादि** पञ्च वृत्तानि व्याख्येयानि । तथाहि—मार्तण्डश्चण्डतापस्तपति मरुभुवामग्निसात्त्व दधान· । मार्तण्डः श्रीसूर्यः तपति तापं करोति । कथंभूतो मार्तण्डः । चण्डतापः अतितीव्रघर्म· । मार्तण्ड· कि कुर्वाण· । मरुभुवा धन्वभूमीना अग्निसात्त्वं अग्निमयत्वं दधान· कुर्वाणः । कामं व्योमान्तराणि स्थगयति किमपि द्योति धावत्पुरस्तात् । काममतिशयेन किमपि अनिर्वचनीयं द्योति वस्तु सतेजस्कन्धवस्तु कर्तृभूतं व्योमान्तराणि गगनमण्डलानि स्थगयति झम्पति । कि कुर्वद् द्योतिवस्तु । पुरस्तात् अग्रतो धावत् शीघ्रगतिं कुर्वत् । ऊर्ध्वं निर्ध्यामवीचीचयमिव विसृजत्येतदाशान्तरालम् । एतत्प्रत्यक्षीभूतं आशान्तरालं दिङ्मण्डलं कर्तृभूतं ऊर्ध्वमाकाशोपरि निर्ध्यामवीचीचय बाष्पलहरीसमूहं विसृजतीव प्रेषयतीव । मग्नाङ्गान्निम्नगाना पयसि च करिण· क्वाथयन्वाति वातः । वातः वायुः वाति प्रवर्तते । कि कु-

मध्याह्नेऽह्नाय वाहाश्चटुलतरखुरास्तोयमार्गं त्यजन्ति
स्नानायानेतुमीशाः पयसि कृतरतीन्हस्तिनो नैव मिण्ठाः ।
शोषोत्तुण्डः शिखण्डी विमृशति शिशिरान्कन्दरद्रोणिदेशा-
न्स्वेच्छं कच्छेषु चैताः कमलदलतलं वारलाः संश्रयन्ति ॥ ६१ ॥

आसीनप्रचलायितैः करिपतिः क्षोणीध्ररन्ध्रद्रुम-
स्कन्धालम्बितकन्धरः किमपि च ध्यायन्मुहुस्तिष्ठति ।
निद्रामुद्रितलोचनो हरिरपि ग्रीष्मेषु माध्यंदिनी-
मद्रिद्रोणिदरादरार्पितवपुर्वेलामतिक्रामति ॥ ६२ ॥

येन् । निम्नगानां पयसि नदीनां जलमध्ये मग्नान् त्रुटितकायान् करिणो गजान् ग्लापयन् तापयन् । उष्णशोषजलादुन्मूलयन्नित्यर्थः ॥ समुच्चयालंकारः ॥

मध्याह्नेत्यादि । मध्याह्ने दिवसस्य मध्यवेलायां वाहा अश्वाः अह्नाय वेगेन तोयमार्गं जलमार्गं त्यजन्ति मुञ्चन्ति । कथंभूता वाहाः । चटुलतरखुराः चटुलतराः अत्युत्तालाः खुराः शफा येषां ते तथोक्ताः । मिण्ठाः पोतारः पयसि जलमध्ये कृतरतीन् विहितरागान् हस्तिनो गजान् स्नानाय हस्तिनीशालायां आनेतुं प्रापयितुं नैव ईशाः समर्था भवन्ति । शिखण्डी मयूरः शिशिरान् शीतलान् कन्दरद्रोणिदेशान् कन्दरस्य गुहायाः द्रोणिदेशाः पर्वतसंधिप्रदेशास्तान् विमृशति विचारयति । अन्वेषयतीत्यर्थः । कथंभूतः शिखण्डी । शोषोत्तुण्डः शोषेण शरीरपरितापेन उत्तुण्डः ऊर्ध्वमुखः । वारलाः हंसवधूटिकाः एताः प्रत्यक्षीभूताः कमलदलतलं पुटकिनीपत्राधोभागं संश्रयन्ति आश्रयन्ति । केषु । कच्छेषु नद्येकदेशेषु । कथमाश्रयन्ति । स्वेच्छं यथेष्टम् । निजेच्छानुसारेणेत्यर्थः ॥ अयमपि समुच्चयः ॥

आसीनप्रचलायितैरित्यादि । करिपतिः आसीनप्रचलायितैः कृत्वा आसीन एव उद्विग्नोऽपि सन् प्रचलायितैर्घूर्णितैः कृत्वा किमपि अनिर्वचनीयं मुहुर्ध्यायन् पुनः पुनश्चिन्तयन् तिष्ठति । कथंभूतः सन् तिष्ठतीत्याह—क्षोणीध्ररन्ध्रद्रुमस्कन्धालम्बितकन्धरः । क्षोणीध्रस्य पर्वतस्य रन्ध्रे विवरे योऽसौ द्रुमो वृक्षस्तस्य स्कन्धः प्रकाण्डः शाखावधि काष्ठं तत्र आलम्बिता आरोपिता कन्धरा ग्रीवा येन स तथोक्तः । हरिरपि पञ्चाननोऽपि । अपिशब्दात् व्याघ्रादिकोऽपि । निद्रामुद्रितलोचनः निद्रया मुद्रिते झम्पिते लोचने यस्य स तथा सन् । ग्रीष्मेषु घर्मेषु माध्यंदिनीं मध्याह्नसम्बन्धिनीं वेलां कालम् अतिक्रामति । कथंभूतो हरिः । अद्रेः पर्वतस्य द्रोणिः संधिप्रदेशस्तत्र दरं ईषत् यथा भवत्येवं आदरेण तत्परतया अर्पितं आरोपितं वपुः शरीरं येन सः ॥ अयमपि समुच्चयालंकारः ॥

किं च।

गण्डस्थलीषु सलिलं न जलाशयाना-
मम्भःस्रुतिः कुचनगेषु न वाहिनीनाम्।
नाभीदरेषु वनितासु जलं न वार्धौ
नीवीलतोल्लसति शुष्यति यत्र लोकः॥ ६३॥
सुदुर्लभरसोऽप्येष सरसाधरपल्लवः।
तत्करोति च तद्द्वेष्टि चित्रं घर्मसमागमः॥ ६४॥

इति मागधबुधप्रतिबोधितमध्याह्नसंध्यैः सुकृतावन्ध्यैर्विलासिभिर्विलासिनीनां चिकुरलोचनावलोकनामृतहरिणमनोहराः कुचचूचुकप्रभाशष्पश्यामलितपर्यन्तवृत्तयः समध्यास्यन्ते भूरुहवनभूमयः, तेषु तपतपनकेतुषु विकर्तनकरमूलविलग्नशिखशिखरिशिरःश्रितस्य प्रलम्बितभुजलतायुगलस्य खरमयूखखेदिखेदितमुखमण्डलस्य मनोगोचरातिचारितपश्चर्याश्चर्यितखचरलोकस्य परिपूर्णसमाधिचन्द्रोदयविजृम्भितेन परमानन्दस्यन्दसुधापयोधिना पुनरनन्तरमन्तरपर्याप्तावकाशेनेव घनघर्मजलच्छलेन बहिरुद्वहता परिप्लावितापघनस्य यन्त्रधारागृहमुपागतस्येव यान्ति मध्याह्नसमयाः॥

येन च पयोधरोन्नतिजनितजगद्वलयनीलनिचलेषु, निचलसनाथनृप-

कि च विशेषं वर्णयति—**गण्डस्थलीष्वित्यादि**। गण्डस्थलीषु कपोलमरुधूल्युच्चयेषु सलिलं जलं वर्तते, न जलाशयाना तडागाना जलमस्ति। अम्भःस्रुतिर्जलस्रवण कुचनगेषु स्तनपर्वतेषु वर्तते, न वाहिनीना नदीनामम्भःस्रुतिरस्ति। वनितासु कमनीयकामिनीषु नाभीदरेषु तुन्दिकाछिद्रेषु जलं वर्तते, न वार्धौ समुद्रे जलमस्ति। नीवीलता वनितानामित्येव स्त्रीकट्यग्रवस्त्रबन्धनवल्ली उल्लसति श्वासोच्छ्वास करोति। वर्धते इत्यर्थः। यत्र येषु तपतपनकेतुषु लोक शुष्यति आवानो भवति॥ अतिशयालंकार.॥

सुदुर्लभरस इत्यादि। घर्मसमागम उष्णकालागमः तद्वस्तु करोतीति तच्च कार्यं द्वेष्टि न करोति चित्रं आश्चर्यमेतत्। कथंभूतो घर्मसमागम.। सुदुर्लभरसोऽपि सन् सरसाधरपल्लवः सजलौष्ठप्रवाल॥ अयमप्यतिशयः॥

येनेत्यादि। येन च श्रीसुदत्ताचार्येण तत्र तेषु वारिवाहवासरेषु वारिवाहस्य मेघस्य वासरा दिवसा वाहवासरास्तेषु मेघदिवसेषु तरुमूलनिवासिना सता शर्वर्यो रा-

तिचापसंपादिषु, संपादितखरदण्डखण्डाडम्बरखण्डनेषु, खण्डितविलासिनीमनोरथपरिपन्थिषु, परिपन्थिपरिपदुत्साहद्रुहेपु, द्रुहिणवाहनस्थितिप्रभेदिपु, प्रभिन्नगजगर्जनोर्जितपर्जन्याविच्छिन्नस्वनदुःसहेषु, दुःसहविरहशि-

---

त्रयो नीयन्ते निर्गमयन्ते। इति क्रियाकारकसबन्ध.। अत्र वासरशब्द 'क्लीवे दिवसवासरौ' इति वचनात् यद्यपि नपुसकलिङ्गे वर्तते, तथाप्यत्र पुंलिङ्गे विवक्षित इति ज्ञातव्यम्। वासरशब्दस्य विशेषणानि पुंलिङ्गे सूचितत्वात्। येन कथंभूतेन। निरन्तरयोगोपयोगनिमग्नमनस्कारेण। निरन्तरमविच्छिन्न योगोपयोगे ध्यानचिन्ताया निमग्नो ब्रुडितो मनस्कारश्चित्ताभोगो यस्य स तथा तेन। अपर कथंभूतेन येन। विहितवनदेवतारक्षाधिकारेणेव। विहित आचरितो वनदेवताना कान्तारदेवताना रक्षाया प्रतिपालनस्य अधिकारो नियोगो यस्य स तथा तेन। इव यथार्थे। कथभूता. शर्वर्य। निखिलस्य समस्तस्य जगत पृथ्वीमण्डलस्य तमस्काण्डखण्डितनिजशरीरदर्शनवृत्तय. तमस्काण्डेन अन्धकारसमूहेन खण्डिता विलोपिता निजशरीरस्य आत्मकायस्य दर्शनवृत्तिरवलोकनवृत्तिर्याभि शर्वरीभिस्तास्तथोक्ता। अपर कथभुता शर्वर्यः। अभिसारिकाजनमनोऽपत्यपोषणगर्वर्य. अभिसारिकाजनाना कान्तार्थिनीसकेतका. कामुकस्त्रीसमूहाना मनास्येव अपत्यानि बालका अज्ञानमनस्कत्वात् तेषा पोषणे प्रतिपालने समर्थीकरणे गर्वर्य. महिषीसमाना.। कथभूतेषु वारिवाहवासरेषु। पयोधरोन्नतिजनितजगद्वलयनीलनिचलेषु। पयोधराणा मेघाना उन्नत्या आडम्बरेण जनित उत्पादितो जगद्वलयस्य पृथ्वीमण्डलस्य नीलनिचल कृष्णवर्णनिचोलक कञ्चुको यैस्ते तथा तेषु। पुन. कथंभूतेषु वारिवाहवासरेषु। निचलसनाथनृपतिचापसपादिषु। निचलसनाथानि प्रावरणवस्त्रसहितानि नृपतीना नरेन्द्राणा चापानि धनूषि सपादयन्तीत्येवंशीलास्तया तेषु। पुन कथंभूतेषु। सपादितखरदण्डखण्डाडम्बरखण्डनेषु। सपादितमुत्पादितं सजनितं खरदण्डखण्डाना कमलवनाना आडम्बरस्य शोभाया आटोपस्य वा खण्डन विध्वंसनं यैस्ते तथा तेषु। पुन. कथंभूतेषु। खण्डितविलासिनीमनोरथपरिपन्थिषु। खण्डिताना पत्या मानभङ्गं प्रापिताना विलासिनीना स्त्रीणा मनोरथाना दोहदाना परिपन्थिन. शत्रवस्ते तथा तेषु। उक्तं च—'निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो, नारीनखव्रणविचूर्णितसर्वगात्र। यस्या कुतोऽपि गृहमेति पति प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभि. पुराणे॥' अपर कथंभूतेषु। परिपन्थिपरिपदुत्साहद्रुहेषु। परिपन्थिना शत्रूणा परिपत् समूहस्तस्य उत्साहमुद्यमं द्रुह्यन्ति विनाशयन्तीति ते तथा तेषु। पुनः कथंभूतेषु। द्रुहिन(द्रुहिण)वाहनस्थितिप्रभेदिषु। द्रुहिन(द्रुहिण)वाहनाना हंसाना स्थिति मानससरोवरनिवास प्रभिदन्ति विघटयन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तेषु। पुन कथंभूतेषु। प्रभिन्नगजगर्जनोर्जितपर्जन्याविच्छिन्नस्वनदु सहेषु प्रभिन्ना मदं प्राप्ता। 'प्रभिन्नो गर्जितो

खिसंधुक्षणविधायिषु, विहितनिकामकरकासारशार्दूलबलवित्रासनेषु, विशंसनावसरसरत्समीरसूत्कारचण्डेषु, चण्डकरकरालिमविलोपिषु, विलुप्तहिमधामदीधितिप्रसरेषु, प्रसरत्पूरपयःपादपनिर्मूलिषु, निर्मूलितजटतटरुहानोकहस्खलितकूलंकषवाहिनीप्रवाहेषु, प्रवाहपतद्धारावारिगिरिशिखरशीर्णताप्रसाधिषु, प्रसाधितान्धकारश्यामलाखिलदिगन्तेषु, दिगन्तरधरदरोद्गीर्णजल-

---

मत्त.' इति वचनात् । ते च ते गजाः करिणस्तेषां गर्जनेन शब्देन ऊर्जिता अप्रतिहतव्यापाराः । [द्विगुणीभूतगर्जना इत्यर्थ. ।] ते च ते पर्जन्या वारिवाहास्तेषामविच्छिन्नै· निरन्तरैः स्वनै. शब्दैः दुःसहा दुःखेन महता कष्टेन सोढुमशक्या ये वासरास्ते तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु । दुःसहविरहशिखिसंधुक्षणविधायिषु । दुःखेन महता कष्टेन सोढुमशक्यो योऽसौ विरहो विप्रलम्भ स एव शिखी सप्तजिह्वो दाहसतापकारकत्वात् तस्य संधुक्षणमुद्दीपनं विदधति कुर्वन्तीत्येवशीला ये च ते तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु । विहितनिकामकरकासारशार्दूलबलवित्रासनेषु । विहितं कृतं निकाममतिशयेन करकासारेण करकवृष्ट्या शार्दूलानां व्याघ्राणामष्टपदाना वा बलस्य पराक्रमस्य वित्रासनं निरासनं यैस्ते तथा तेषु । पुन कथंभूतेषु । विशंसनावसरसरत्समीरसूत्कारचण्डेषु । विशंसनावसरे प्रलयकाले सरन् प्रवर्तमानो योऽसौ समीरो वायुस्तस्य सूत्कारेण शब्दविशेषेण चण्डा बलवत्तरास्ते तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु । चण्डकरकरालिमविलोपिषु । चण्डकरस्य श्रीसूर्यस्य योऽसौ करालिमा रौद्रत्वं तीव्रतापत्व तं विलुम्पन्ति विच्छेदं कुर्वन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु । विलुप्तहिमधामदीधितिप्रसरेषु । विलुप्तोऽदर्शनं प्रापितो विध्वसितो हिमधाम्नः चन्द्रस्य दीधितीनां प्रसर. प्रवर्तन यैस्ते तथा तेषु । पुन कथंभूतेषु । प्रसरत्पूरपय पादपनिर्मूलिषु । प्रसरन् प्रवर्तमानो योऽसौ पूरो नदीप्रवाहस्तस्य पयसा जलेन पादपान् वृक्षान् निर्मूलयन्ति समूलकाषं कषन्त उत्पाटयन्त्यध· पातयन्ति इत्येवंशीलास्ते तथा तेषु । पुन. कथंभूतेषु । निर्मूलितजटतटरुहानोकहस्खलितकूलंकषवाहिनीप्रवाहेषु । निर्मूलिता निर्मूलकाषं कषिता जटा मूलानि येषा ते निर्मूलितजटास्ते च ते तटरुहा अनोकहास्तटोत्पन्नवृक्षास्तै. स्खलिता अवष्टम्भिता कूलंकषवाहिनीनां निजतटाध.पातिका[ना] नदीना प्रवाहा जलपूरा येषु ते तथा तेषु । पुन कथंभूतेषु । प्रवाहपतद्धारावारिगिरिशिखरशीर्णताप्रसाधिषु प्रवाहेण अविच्छिन्नतया पतन्ति या धारास्तासा वारिभिर्जलै· गिरिशिखराणां पर्वतमस्तकाना शीर्णता गतखण्डत्वं प्रसाधयन्ति कुर्वन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तेषु । पुन. कथंभूतेषु । प्रसाधितान्धकारश्यामलाखिलदिगन्तेषु । प्रसाधितं कृतं यदन्धकारं तिमिरं तेन श्यामला· मलिना· अखिलदिगन्ताः सर्वेदिङ्मण्डलानि येषु ते

---

१. 'मदः' इति सटीकपुस्तकस्थः पाठ·.

प्लावितदन्तिपोतेषु, पोतसंभावनाकुलकुरङ्गीजीविताशाविनाशपिशुनतडिद्द्ण्डसंघट्टेषु, संघट्टमुखरवारिवाहवपुर्मण्डनाखण्डलकोदण्डविलोकनाध्वन्यत्वरासज्जिषु, सज्जिताजकावकामकर्कशदशेषु, दिवमवनिमाशाः पातालानि च जलसाज्जनयत्सु,

यत्र च—

मेघोद्गीर्णपतत्कठोरकरकासारत्रसत्सिन्धुरे
पूरप्लावितकूलपादपकुलक्षुभ्यत्सरित्पाथसि ।

तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु । दिगन्तरधरदरोद्गीर्णजलप्लावितदन्तिपोतेषु । दिगन्तरेषु दिङ्मण्डलेषु ये धरा पर्वतास्तेषां दराः कन्दरास्तैरुद्गीर्णानि उद्वान्तानि यानि जलानि उदकानि तैः [तेषु] प्लाविता निमज्जिता दन्तिना हस्तिना पोताः शिशवश्चिक्षा येषु ते तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु । पोतसंभावनाकुलकुरङ्गीजीविताशाविनाशपिशुनतडिद्दण्डसघट्टेषु । पोताना मृगशिशूना सभावना धारणं रक्षणं तत्र आकुला विह्वलीभूता या कुरङ्ग्यो मृग्यस्तासा जीवितस्य प्राणधारणस्य आशा इच्छा तस्या विनाशेऽपलापे पिशुनानि यानि तडिद्दण्डानि विद्युता यष्टयस्तेषां संघट्टो भटभटेको येषु वारिवाहवासरेषु ते तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु । संघट्टमुखरवारिवाहवपुर्मण्डनाखण्डलकोदण्डविलोकनाध्वन्यत्वरासज्जिषु । संघट्टेन परस्परनिष्ठुरप्रहारेण मुखरा वाचाला ये वारिवाहा मेघास्तेषां वपुर्मण्डनं कायश्रृङ्गारः यदाखण्डलकोदण्ड इन्द्रधनुस्तस्य विलोकने अध्वन्याना पथिकाना त्वरा वेगवत्त्वं सज्जयन्ति कारयन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तेषु । पुनः कथंभूतेषु । सज्जिताजकावकामकर्कशदशेषु । सज्जितं प्रत्यञ्च यत् आजकाव धनुस्तेन कामस्य कन्दर्पस्य कर्कशा उत्कटा दशा अवस्था येषु वारिवाहवासरेषु । किं कुर्वत्सु । दिवं आकाशं अवनिं भूमिं आशा अष्टौ दिशः पातालानि च धरामूलानि जलसात् जलमयानि सपत्रजलानि वा जनयत्सु कुर्वत्सु ॥

यत्र चेत्यादि । यत्र च वारिवाहकाले डिम्भवती कुरङ्गी बालवती शिशुमती मृगी क देशं कमपि प्रदेशं आश्रयतु आश्रयं करोतु । कोऽपि प्रदेशो जलरहितो नास्ति यत्र कुरङ्गी तिष्ठती(ष्ठेदि)त्यर्थः । वारिवाहस्य काले कथंभूते । मेघोद्गीर्णपतत्कठोरकरकासारत्रसत्सिन्धुरे । मेघेन मेघैर्वा वारिदैरुद्गीर्णा उद्वान्ताः पतन्तोऽधः पतन्तो भूमौ विलुण्ठन्तः कठोरा कर्कशा दृषत्प्राया ये करका वर्षोपलाः तेषामासारेण वेगवद्वर्षेणेन त्रस्यन्तो भयं कुर्वन्तः सिन्धुरा गजेन्द्रा यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुनरपि कथंभूते काले । पूरप्लावितकूलपादपकुलक्षुभ्यत्सरित्पाथसि । पूरेण जलोल्लासेन प्ला-

---

१–२ 'सहट्ट' इति सटीकपुस्तकस्थः पाठः. ३. 'वराहवपु' मूल०

१–२–३–४. 'सहट्ट' इति सटीकपुस्तकस्थः पाठः.

अम्भश्चण्डसमीरणाश्रयशिवाफेत्कारताम्यन्मृगे
काले सूचिमुखाग्रभेद्यतिमिरप्रायःक्षपासङ्गिनि ॥ ६५ ॥
भूयःपयःप्लवनिपातितशैलशृङ्गे
पर्जन्यगर्जितवितर्जितसिंहपोते ।
सौदामनीद्युतिकरालितसर्वदिक्के
कं देशमाश्रयतु डिम्भवती कुरङ्गी ॥ ६६ ॥

किं च—

स्त्रीणां कुचोष्मपटलैरजडावतारः
संधुक्षितः पुनरयं नयनानलेन ।
यत्राधरामृतघृताहुतिचण्डितार्चिः
संकल्पजन्मविटपी परमुत्प्रकाशः ॥ ६७ ॥

वितानि मञ्जितानि यानि कूलपादपकुलानि तटवृक्षसमूहास्तैः क्षुभ्यन्ति उत्पतन्ति सरिता नदीना पाथासि जलानि यस्मिन् काले स पूरप्लावितकूलपादपकुलक्षुभ्यत्सरित्पाथास्तस्मिन् तथा । भूयोऽपि कथंभूते काले । अम्भश्चण्डसमीरणाश्रयशिवाफेत्कारताम्यन्मृगे । अम्भोभिः पानीयैश्चण्डा. प्रचण्डास्तरूत्पाटनसमर्था ये समीरणा वातास्तेपा आश्रयेण वातताडनेन ये शिवाना शृगालाना शृगालीना वा फेत्कारा शब्दविशेषास्तैस्ताम्यन्तो निर्जलप्रदेशमाकाङ्क्षन्तो मृगा हरिणा यस्मिन् काले स तथा तस्मिन् । अपरं कथंभूते काले । सूचिमुखाग्रभेद्यतिमिरप्राय.क्षपासङ्गिनि । सूचीना पटभेदिनीना मुखाग्रैरग्रभागैर्भेद्यं विदारणीयमतिसघनत्वात् यत्तिमिरमन्धकार तत्प्रायस्तेन संयुक्त क्षपानां रात्रीणां सङ्गः सगतिर्विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । अपरं कथंभूते काले । भूयः पयप्लवनिपातितशैलशृङ्गे । भूयसा प्रचुराणा पयसा जलानां प्लवैरुत्पतनैर्निपातितानि निर्लोठितानि शैलाना पर्वताना शृङ्गाणि शिखराणि यस्मिन् काले स तथा तस्मिन् । अपरं कथंभूते काले । पर्जन्यगर्जितवितर्जितसिहपोते । पर्जन्याना मेघाना गर्जितै शब्दविशेषैर्वितर्जिता निर्भर्त्सिता सिहाना हर्यक्षाणा पोता. शिशवो यस्मिन् काले स तथा तस्मिन् । पुनरपि किंविशिष्टे काले । सौदामनीद्युतिकरालितसर्वदिक्के । सौदामनीना गतह्लदाना द्युतिभिस्तेजोभिः करालिता रौद्रीकृता. सर्वा. समस्ता दिशो हरितो यस्मिन् काले स तथा तस्मिन् । 'नदीरुदन्ताच्छेषाद्वा' बहुव्रीहौ कः । उक्तलक्षण आक्षेपालकार. । युग्मम् ॥

किं च अस्ति कश्चिद्विशेष. । **स्त्रीणामित्यादि** । यत्र यस्मिन् वारिवाहस्य काले संकल्पजन्मविटपी कन्दर्पवृक्षः पर केवलं उत्प्रकाशः उत्कृष्टतेजा वर्धते । कथंभूतः संकल्पजन्मविटपी । स्त्रीणां मनोहरवनिताना कुचानां स्तनाना ऊष्मपटलैरुष्णतासमूहैः

अपि च—

धाराशरासारभरेण मेघः कोदण्डचण्डः सह मन्मथेन ।

बालाबला सेति च सिन्धुरुद्धश्चिन्ताकुलस्तिष्ठति यत्र पान्थः ॥ ६८ ॥

तत्र वारिवाहवासरेषु तरुमूलनिवासिना निरन्तरयोगोपयोगनिमग्नमनस्कारेण विहितवनदेवतारक्षाधिकारेणेव नीयन्ते निखिलस्य जगतस्तमस्काण्डखण्डितनिजशरीरदर्शनवृत्तयोऽभिसारिकाजनमनोऽपत्यपोषणगर्वैर्यः शर्वर्यः ॥

यस्य च भगवतस्तत्क्षणक्षरत्क्षीरडिण्डीरपिण्डपाण्डुरैरपर्याप्तव्याप्तिभिर्य-

---

अजडावतारो जलागमनरहितः । पुनर्भूयोऽपि अयं सकल्पजन्मविटपी नयनानलेन स्त्रीणां लोचनाग्निना संधुक्षितः उद्दीपितः । पुनः कथंभूतः सकल्पजन्मविटपी । अधरामृतघृताहुतिचण्डितार्चिः । स्त्रीणां अधरा दन्तच्छदा एवामृतं कामुकानां जीवितप्रदानहेतुत्वात् तदेव घृताहुतिः आज्याहुतिराज्यहवनं तया चण्डिताः प्रचण्डीकृता अर्चिषो ज्वाला यस्येति स अधरामृतघृताहुतिचण्डितार्चिः । घृतस्य तेजउद्दीपनहेतुत्वात् 'तेजो वै घृतम्' इत्यश्वमेधवचनात् । हेत्वलंकारगर्भितदीपकालंकारः ॥

अपि च अस्ति कश्चिद्विशेषः । धारेत्यादि । यत्र यस्मिन् वारिवाहस्य काले इति अमुना प्रकारेण पान्थः पथिकः चिन्ताकुलः चिन्तयापि स्मृत्या आकुलः किंकर्तव्यतामूढस्तिष्ठति अवतिष्ठति । इति किम् । मेघस्तावत् कोदण्डचण्डो वर्तते । कोदण्डेन देवेन्द्रधनुषा चण्डः प्रचण्डो बद्धाटोपः कोदण्डचण्डः । केन कृत्वा । धाराशरासारभरेण । धारा जलच्छटास्ता एव शरा बाणाः पथिकानां मर्मविदारणहेतुत्वात् तेषामासारा वेगवद्वर्षास्तेषां भरो अतिशयस्तेन तथोक्तेन । मेघः कथंभूतः । सह सार्धम् । केन सह । मन्मथेन मकरकेतुना । सा विवक्षिता बाला नवयौवना मम भार्या अबला बलहीना वर्तते । कथंभूतः पान्थः । सिन्धुरुद्धः नर्मदाख्यनदीरुद्धः । सहोक्तिरलंकारः ॥

यस्य चेत्यादि । यस्य च भगवतस्तत्क्षणक्षरत्क्षीरडिण्डीरपिण्डपाण्डुरैरपर्याप्तव्याप्तिभिः यशोभिः संभृतमिदमशेषं भुवनं असुलभमस्मदीयं चित्तं सर्गदर्शनं भविष्यतीति कृताशङ्क इव प्रजापतिः पुरैव प्रदीपकलिकानिकरपेशलानि शेषफणासु प्रभावन्ति रत्नानि । प्रजापतिर्ब्रह्मा पुरैव पूर्वमेव शेषफणासु धरणेन्द्रमुखदर्वीषु सहस्रफणानामुपरितनभागेषु । प्रभावन्ति तेजस्विन्ति रत्नानि माणिक्यानि व्यधाच्चकारेति क्रियापदं गद्यप्रान्ते वर्तते । प्रजापतिः कथंभूत इति उत्प्रेक्षते—इति अमुना प्रकारेण कृताशङ्क इव विहितभीतिरिव । कस्य कृताशङ्कः । इतीति किम् । यस्य श्रीसुदत्ताचार्यस्य भगवतो ज्ञानाति-

---

१. 'सहसधिकेन' इत्यादर्शे पाठः. २. 'नर्मदाधानर्मदारुद्धः' इत्यादर्शे पाठः.

शोभिः संभृतमिदमशेषं भुवनमसुलभमस्मदीयं सितं सर्गदर्शनं भविष्यतीति कृताशङ्क इव प्रजापतिः पुरैव प्रदीपकलिकानिकरपेशलानि शेषफणासु प्रभावन्ति रत्नानि, निरन्तरज्वलज्ज्वालाजालप्रकाशपिष्टातकनिकीर्णककुप्सीमन्तिनीसीमन्तपर्यन्तानि क्षीरोदधिमध्येषु वडवानलमण्डलानि, मधुमत्तविलासिनीविलोचनाडम्बरविडम्बीनि हेरम्बगुरुशिरसि जटावल्कलानि, कपर्दिनितम्बिनीस्तनाडम्बरितमृगमदपत्रभङ्गसुभगानि गोमिनीपतिश्यालव-

---

शयवतः यशोभिः पुण्यगुणकीर्तनलक्षणैः शुक्लैर्यशोभि इदं प्रत्यक्षीभूतं अशेषं समग्रं भुवनं त्रैलोक्यं सभृतं व्याप्तं अस्मदीयमस्माकं सितं शुक्लं सर्गदर्शनं असुलभं दुष्प्रापं भविष्यति वर्त्स्यतीति कारणात् । कथंभूतैर्यशोभिः । तत्क्षणक्षरत्क्षीरडिण्डीरपिण्डपाण्डुरै. । तत्क्षणं तत्कालं क्षरत् अधःपतत् यत्क्षीर दुग्धं तस्य त(य)त् डिण्डीरपिण्डं फेनपिण्डस्तद्वत् पाण्डुरैः शुक्लवर्णैः । अपर कथंभूतैर्यशोभि· । अपर्याप्तव्याप्तिभि न पर्याप्ता न समाप्तिं गता व्याप्ति· प्रसारो येषा यशसा तानि अपर्याप्तव्याप्तीनि तैस्तथोक्तै । कथंभूतानि रत्नानि । प्रदीपकलिकानिकरपेशलानि । प्रदीपाना कलिकाः शिखास्तासा निकरः समूह तद्वत्पेशलानि मनोहराणि । पुनश्च प्रजापति कि चकार । क्षीरोदधिमध्येषु क्षीरसागरगर्भेषु वडवानलमण्डलानि व्यधादिति क्रियापदम् । इत्येवमौर्वानलसमूहाश्चकारेत्यर्थ. । कथंभूतानि वाडवानलानि । निरन्तरज्वलज्ज्वालाजालप्रकाशपिष्टातकनिकीर्णककुप्सीमन्तिनीसीमन्तपर्यन्तानि । निरन्तरमहर्निशं ज्वलन्ति प्रज्वलन्ति यानि ज्वालाजालानि कीलासमूहास्तेषा प्रकाश उद्योत· स एव पिष्टातक· सिन्दूरादिचूर्ण तेन निकीर्णा व्याप्ता ककुप्सीमन्तिनीना दिग्वनितानां सीमन्तपर्यन्ताः केशमार्गपर्यन्तवसनानि यैर्वडवानलमण्डलैस्तानि । मधुमत्तविलासिनीविलोचनाडम्बरविडम्बीनि हेरम्बगुरुशिरसि जटावल्कलानि । प्रजापति· पुन· कि व्यधात् । हेरम्बस्य लम्बोदरस्य गुरु पिता श्रीमहादेवस्तस्य शिरसि मस्तके जटावल्कलानि व्यधात् जटाः सलग्नकेशास्त एव वल्कलानि वृक्षत्वच· वलवत्तरत्वात् । कथंभूतानि जटावल्कलानि इत्याह—मधु मद्यं तेन मत्ता विह्वलीभूता या विलासिन्यः कमनीयकामिन्यस्तासा विलोचनानि नेत्राणि तानि विडम्बयन्ति तिरस्कुर्वन्ति उपमा धरन्तीति तानि । जटाना शोणत्वात् । अभिज्ञानमेतत् । कपर्दिनितम्बिनीस्तनाडम्बरितमृगमदपत्रभङ्गसुभगानि गोमिनीपतिश्यालवपुषि कुरङ्गाकृतिलाञ्छनमहासि । प्रजापतिः पुनश्च कि व्यधात् । गोमिनी लक्ष्मीस्तस्या· पतिर्भर्ता श्रीनारायणस्तस्य श्यालो मैथुनश्चन्द्रस्तस्य वपुषि (कुरङ्गाकृति शरीरे चन्द्रमण्डले) कुरङ्गाकृतिलाञ्छनमहासि व्यधात् कुरङ्गाकृति मृगाकारं

---

१. लेखकप्रमादपतित पाठ..

पुषि कुरङ्गाकृतिलाञ्छनमहांसि, सततसुररमणीकरविकीर्यमाणसिन्दूरपरागपिञ्जराणि सुनासीरकरिकुमुदपुण्डरीकेषु शिर:पिण्डकुम्भस्थलानि, प्रकामपीतपीडितमुक्तसहचरकरपल्लवपवनविनिवाप्यमानविद्याधरीबिम्बाधराकृतीनि शिशिरशिखरभृति धातुशृङ्गाणि, कुबेरपुरकामिनीकुचचूचुकपटलश्यामलानि ललितापतिशैलमेखलासु तमालतरुवनानि, निजनाथावसथपथप्रस्थानपरिणतरतिचरणशिञ्जानहिञ्जीरमणितमनोहराणि हंसपरिषत्सु

यल्लाञ्छनं चिह्नं तस्य महांसि तेजांसि व्यधात् । कथंभूतानि कुरङ्गाकृतिलाञ्छनमहांसि इत्याह—कपर्दी श्रीमहादेवस्तस्य नितम्बिनी भार्या पार्वती तस्याः स्तनौ वक्षोजौ तयोराडम्बरितो विस्तारितो मृगमदपत्रभङ्गः कस्तूरिकातिलकरचना तद्वत्सुभगानि मनोहराणि। सततसुरतरुणीकरविकीर्यमाणसिन्दूरपरागपिञ्जराणि सुनासीरकरिकुमुदपुण्डरीकेषु शिरःपिण्डकुम्भस्थलानि । प्रजापतिः पुनश्च किं व्यधात् । सुनासीरो देवेन्द्रस्तस्य करी ऐरावतः स कुमुदश्च नैर्ऋत्यदिग्गजः स च पुण्डरीकश्च अग्निदिग्गजश्च [तेषु] सुनासीरकरिकुमुदपुण्डरीकेषु शिरःपिण्डकुम्भस्थलानि व्यधात् मस्तकपिण्डेषु कुम्भस्थलानि व्यधात् । कथंभूतानि शिरःपिण्डकुम्भस्थलानि इत्याह—सततं निरन्तरं सुरतरुणीनां देवकन्यानां कराः हस्तास्तैर्विकीर्यमाणो निक्षिप्यमाणो योऽसौ सिन्दूरपरागो नागगर्भधूलिका तेन पिञ्जराणि गोरोचनवर्णानि । प्रकामपीतपीडितमुक्तसहचरकरपल्लवपवनविनिवाप्यमानविद्याधरीबिम्बाधराकृतीनि शिशिरशिखरभृति धातुशृङ्गाणि । प्रजापतिः पुनश्च किं व्यधात् । शिशिरशिखरभृति हिमाचलपर्वते धातुशृङ्गाणि गैरिकशिखराणि व्यधात् । कथंभूतानि धातुशृङ्गाणि इत्याह—प्रकाममतिशयेन पूर्वं पीताः पश्चात्पीडितास्तदनन्तरं मुक्ताः सहचराणां भर्तॄणां करपल्लवपवनैः पाणिप्रवालवायुभिर्विनिवाप्यमाना आप्यायमाना ये विद्याधरीणां वियद्गामिनीनां स्त्रीणां बिम्बाधराः पक्वबिम्बसमानोष्ठास्तेषामाकृतय आकारा येषां तानि तथा । कुबेरपुरकामिनीकुचचूचुकपटलश्यामलानि ललितापतिशैलमेखला[सु[१] तमालतरुवनानि । प्रजापतिः पुनश्च किं व्यधात् । ललितापतिशैलमेखलासु ललितापतिशैलः कैला]सपर्वतस्तस्य मेखलासु कटिनीषु तमालतरूणां कालस्कन्धवृक्षाणां वनानि विपिनानि व्यधात् । कथंभूतानि तमालतरुवनानि । कुबेरस्य धनदस्य पुरं नगरमलकानामकं तस्य कामिन्यो नवयौवनाः स्त्रियस्तासां कुचानां चूचुकानि स्तनाग्राणि तेषां पटलवत् प्रत(स)रवत् श्यामलानि कृष्णवर्णानि तानि तथा । निजनाथावसथपथप्रस्थानपरिणतरतिचरणशिञ्जानहिञ्जीरमणितमनोहराणि हंसप-

---

१. 'तरुणी' टीकापाठः

---

१. इतः प्रभृति 'कुबेरपुर' इत्यतः प्राक्तनपाठे भूयान्व्यत्ययो लेखकप्रमादजः आदर्शपुस्तकेषु. २. कोष्ठकान्तरगतपाठो लेखकप्रमादेन भ्रष्टोऽस्माभिः पूरितः.

शब्दितानि, कलिन्दकन्याकल्लोलजलश्यामायमानोर्मीणि मन्दाकिनीस्रोतसि पयांसि, द्विरदरदफलकमषीलिखितलिपिस्पर्धीनि सरस्वतीनिटिलतटेषु कुन्तलजालानि, रजनिरसरक्ततन्तुसंतानापहासीनि सितसरसिजकोशेषु केसराणि, कम्बुकुलमान्ये च पाञ्चजन्ये कृष्णकरपरिग्रहनिरवधीनि व्यधादहानि ॥

यस्य च सुजन्मनः प्रगुणतरुणिमोन्मेषमनोहारिणी यथादेशनिवेशितपरिणयप्रवणगुणप्रोतमणिविभूषणा निसर्गात्प्रागल्भ्यवती स्वयंवरवरणार्थ-

---

रिषत्सु शब्दितानि । प्रजापतिः पुनश्च किं व्यधात् । हंसपरिषत्सु हंससमूहेषु शब्दितानि शब्दानि(न्) व्यधात् । कथंभूतानि शब्दितानि । निजनाथस्य कंदर्पस्य योऽसावावसथो गृहं तस्य पन्था मार्गस्तस्मिन्प्रस्थानं गमनं तस्मिन् परिणता व्यावृत्ता यासौ रतिः कंदर्पभार्या तस्याश्चरणौ पादौ तयोर्विषये शिञ्जानाः शब्दायमाना ये हिञ्जीरा नूपुरास्तेषां भणितानि कामक्रीडावसरे कूजितानि तद्वन्मनोहराणि चित्तानुरञ्जकाणि तानि तथा । कलिन्दकन्याकल्लोलजलश्यामायमानोर्मीणि मन्दाकिनीस्रोतसि पयांसि । प्रजापतिः पुनः किं चकार । मन्दाकिनीस्रोतसि गङ्गाप्रवाहे पयांसि जलानि व्यधात् । गङ्गाजलानि कथंभूतानि । कलिन्दकन्याया यमुनायाः कल्लोलजलानि लहर्युदकानि तैः श्यामायमाना श्यामीक्रियमाणा ऊर्मयो लहर्यो येषां तानि तथा । द्विरदरदफलकमषीलिखितलिपिस्पर्धीनि सरस्वतीनिटिलतटेषु कुन्तलजालानि । प्रजापतिः पुनश्च किं चकार । सरस्वतीनिटिलतटेषु भारतीमस्तकतटेषु कुन्तलजालानि [केशसमूहान् चकार । कथंभूतानि कुन्तलजालानि ।] द्विरदस्य हस्तिनो रदफलके दन्तपट्टके मष्या लिखिता वर्तिता या लिपिरक्षरविन्यासस्तां स्पर्धन्ते तिरस्कुर्वन्ति इत्येवंशीलानि तानि तथा । रजनिरसरक्ततन्तुसंतानापहासीनि सितसरसिजकोशेषु केसराणि । प्रजापतिः पुनश्च किं व्यधात् । सितसरसिजकोशेषु श्वेतकमलमध्येषु केसराणि किञ्जल्कान् व्यधात् । केसराणि कथंभूतानि । रजनिर्हरिद्रा । विलासिनीहरिद्रेति यावत् । तस्या रसो निर्यासस्तेन रक्तो रञ्जितो योऽसौ तन्तुसंतानः सूत्रसमूहस्तमपहसन्ति तिरस्कुर्वन्ति इत्येवंशीलानि तानि तथा । कम्बुकुलमान्ये च पाञ्चजन्ये कृष्णकरपरिग्रहनिरवधीनि व्यधादहानि । प्रजापतिश्च पुनः किं चकार । पाञ्चजन्ये पञ्चजनः समुद्रस्तस्मिन् भवः पाञ्चजन्यः दक्षिणावर्तशङ्खस्तस्मिन् अहानि दिनानि व्यधाच्चकार । कथंभूते पाञ्चजन्ये । कम्बुकुलमान्ये कम्बूनां शङ्खानां कुलमन्वयस्तस्मिन् मान्ये पूजनीये । अहानि कथंभूतानि । कृष्णस्य श्रीनारायणस्य करपरिग्रहो हस्तस्वीकारस्तस्मिन् निरवधीनि निर्मर्यादानि कृष्णकरपरिग्रहनिरवधीनि । अन्तर्दीपकालंकारः ॥

यस्य च सुजन्मनः प्रगुणतरुणिमोन्मेषमनोहारिणी यथादेशनिवेशितपरिणयप्रवणगुणप्रोतमणिविभूषणा निसर्गात्प्रागल्भ्यवती स्वयंवरवरणार्थमादिष्टेव कीर्तिपतिंवरा भुवनान्त-

मादिष्टेव कीर्तिपतिंवरा भुवनान्तराणि विहरन्ती 'जरठ जराजनितजव-स्खलन कमलासन, न खलु समर्थस्त्वं मे निखिलनगनगरसागरविहारकु-

---

राणि विहरन्ती 'जरठ जराजनितजवस्खलन कमलासन, न खलु समर्थस्त्वं मे निखिल-नगनगरसागरविहारकुतूहलिन्याः सहचरकर्माणि कर्तुम्' इति पितामहम् । यस्य च श्री-सुदत्ताचार्यस्य सुजन्मन. पुण्यावतारस्य कीर्तिपतिंवरा कीर्तिकन्या भुवनान्तराणि सर्वाणि जगन्ति विहरन्ती पर्यटन्ती अद्यापि क्वचित् स्थितिं स्थानं न बध्नाति कस्मिंश्चिदपि स्थाने स्थितिं न करोति । किंतु सर्वेषु भुवनेषु पर्यटत्येव इति क्रियाकारकसंबन्ध' । कथं-भूता कीर्तिपतिंवरा । प्रगुणतरुणिमोन्मेषमनोहारिणी प्रगुणो अजिह्मो अमदः स चासौ तरुणिमा तारुण्यं तस्य उन्मेष' प्रादुर्भाव तस्य मनोहारिणी (चित्तानुरञ्जिका । अत्र गुणाश्चतुरशीतिलक्षलक्षणा ते व्यङ्ग्या. मनोहारिणी) विषयकषायमनोव्यापाररहि-तेति व्यङ्ग्यम् । अपर कथंभूता कीर्तिपतिंवरा । यथादेशनिवेशितपरिणयप्रवणगुणप्रोतमणि-विभूषणा । यथादेशं शरीरावयवान् अनतिक्रम्य निवेशितानि परिणयप्रवणानि विवाहानु-कूलानि विवाहयोग्यानि गुणैर्दवरकै प्रोता ये मणयो रत्नानि तैरुपलक्षितानि विभूष-णानि सुवर्णाभरणानि यस्याः सा तथा । अत्र व्यङ्ग्यम् । यथादेशं आदेशातिक्रमेण उपन्यासस्य परिपाट्या निवेशिता आरोपिता उपन्यस्ता परि समन्तात् ये नया विकला-देशा'(?)न् न(य)ति सकलादेशं प्रमाणं विकलादेशो नय (?)' इति वचनात् तेषु प्रवणा अनुकूला ये गुणा अविवक्षितपदार्थो । 'विवक्षितो मुख्य इतीष्यतेऽन्यो गुणोऽविव-क्ष्यो न निरात्मकस्ते' इति वचनात् । न मे [त ए]व मणयो रत्नानि विभूषणानि शोभाजनकानि आभरणानि यस्या कीर्ते सा तथा । पुनश्च कथंभूता कीर्तिपतिंवरा । निसर्गात् स्वभावेन, नतु शिक्षिततया । प्रागल्भ्यवती परचित्तप्रसादनकुशलतावती इद वि-शेषणं तु उभयत्र समानम् । कथभूता कीर्तिपतिंवरा । स्वयंवरवरणार्थमादिष्टेव स्वय आ-त्मभावस्य पत्यु वरणार्थ आदिष्टेव प्रेरितेव । अत्र व्यङ्ग्यम् । शोभनो अय शुभावहो विधिः स्वयं तद्यथाभवत्येवं क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयैकवचनं नपुंसकत्वं च वरस्य अवर्गा-देर्वरणार्थं स्वीकरणार्थं कीर्तिरादिष्टा । 'कीर्तिमान् पूज्यते लोके परत्रेह च मानव' इति वचनात् । कीर्तिपतिंवरा किं कुर्वती । इति अमुना प्रकारेण पितामहं ब्रह्माणं न वरया-मीलनेन चलिता । इतीति किम् । अरे जरठ जरठ अतिवृद्धं न वरयामीत्यग्रे चलिता । इतीति किम् । अरे जरठ अतिवृद्ध, अरे जराजनितजवस्खलन जरया विस्रसया जनित-मुत्पादित जवस्य वेगस्य स्खलनं वेगभङ्गो यस्य स जराजनितजवस्खलन तस्य संबोधनं क्रियते हे जराजनितजवस्खलन । हे कमलासन, खलु निश्चयेन त्वं समर्थो न भवसि मे मम सहचरकर्माणि कर्तुं सदैव पर्यटितुं समर्थो न भवसि अतिवृद्धत्वात् । कथंभूतायाः मे । निखिलनगनगरसागरविहारकुतूहलिन्या. । नगाश्च पर्वता' नगराणि पत्तनानि सागराश्च

---

१. अय पाठ . सटीकपुस्तके नास्ति.

तूहलिन्याः सहचरकर्माणि कर्तुम्' इति पितामहम्, 'अहल्यापतिपरिग्रहस्खलितजातयुवतिमुद्राचरानेकवीक्षण क्षतकरण पौलोमीरमण, नार्हसि प्रणयकलहकुपितायाः करजराजिपाटनप्रदानदण्डेनानुनयनानि विधातुम्' इति वृद्धावस्यन्दिनम्, 'उड्डमरपाण्डुरोगवश हुताश, नावकाशः स्वरुचि-

---

क्षीरादयो नगनगरसागराः, निखिलाश्च ते नगनगरसागराः समुद्रगिरिपुरसमुद्रास्तेषा विहारे पर्यटनाय कुतूहलं कौतुकं विद्यते यस्या सा तथा तस्याः। अत्र व्यङ्ग्यम्। अतिवृद्धत्वे विहाराभावे च कमलाया लक्ष्म्या आसने स्वीकरणे कीर्तिर्न भवतीति। पुन· कथंभूता कीर्तिपतिंवरा। अहल्यापतिपरिग्रहस्खलितजातयुवतिमुद्राचरानेकवीक्षण क्षतकरण पौलोमीरमण, नार्हसि प्रणयकलहकुपिताया· करजराजिपाटनप्रदानदण्डेनानुनयनानि विधातुमिति वृद्धावस्यन्दिनम्। वृद्धावस्यन्दिनमिति अमुना प्रकारेण अनभिनन्दन्ती अश्लाघमाना तिरस्कुर्वतीत्यर्थः। हे अहल्यापतिपरिग्रहस्खलितजातयुवतिमुद्राचर अहल्यायास्तापस्या पतिर्भर्ता गौतमऋषिस्तस्य परिग्रहो अहल्या तस्मात् स्खलितात् ब्रह्मचर्यसंभञ्जनदोषात् जाता उत्पन्ना युवतिमुद्रा [सहस्र] भगलक्षणा पूर्वं यस्य सोहल्यापतिपरिग्रहस्खलितजातयुवतिमुद्राचरस्तत्सबुद्धौ तथोक्त हे गौतमशापेन सहस्रभगशरीर। हे अनेकवीक्षण गौतमशापेन सञ्जातसहस्रलोचन। हे क्षतकरण सर्वाङ्गयोनित्वात् रहितलिङ्गाकार। हे पौलोमीरमण हे पुलोमपुत्रीभर्तः पितृसमानश्वशुरघातक। त्वमिति पूर्वोक्तमेव ग्राह्यं तेनायमर्थः। हे पौलोमीरमण देवेन्द्र, त्वं मे मम अनुनयनानि माननानि प्रसन्नीकरणानि विधातुं कर्तुं न अर्हसि न योग्यो भवसि। केन कृत्वा। करजराजिपाटनप्रदानदण्डेन कृत्वा करजा मम नखास्तेषा राजि· श्रेणिस्तया पाटनेन नखैश्चूर्णप्रदानेन दण्डेन शेफेन कृत्वा अनुनयनानि कर्तुं न शक्नोषि। दण्डरहितत्वात् सर्वाङ्गभगाकारत्वात्। कथंभूताया मे। प्रणयकलहकुपितायाः स्नेहयुद्धकोपं प्राप्तायाः। अत्र व्यङ्ग्यम्। यः परस्त्रीलम्पटो भवति युवत्याकारं धृत्वा परस्त्रियं गच्छति, मुक्तिं विना अनेकस्त्रीविलोकने क्षतकरण· अङ्गविकलो भवति, श्वशुरमारकश्च स्यात्, प्रकृष्टाना नयाना स्याद्स्तीत्यादीना सप्तभङ्गाना कलहे युद्धे विवादे सति कोपं करोति, युक्त्या मिथ्यावादिन न चारयति। कलहवचनश्रेणिभिर्निग्रहस्थानं न करोति, अनुगतानि नयनानि परस्परापेक्षत्वात् नयात् (नि) न विदधाति, वृद्धावस्यन्दी सप्तमधातुद्रावको भवति तस्य कीर्तिर्न भवति इति भाव·। उड्डमरपाण्डुरोगवश हुताश, नावकाशः स्वरुचिविरचितकान्तस्वीकाराया परिणयनस्रज इति जातवेदसम्। कीर्तिपतिंवरा पुनश्च किं कुर्वती। जातवेदस अग्निं इति अमुना प्रकारेण अनभिनन्दन्ती अश्लाघमाना निर्भर्त्सयन्तीत्यर्थः। इतीति किम्। हे उड्डमरपाण्डुरोगवश उत्कटपाण्डुरोगपराधीन। हे हुताश हुतमश्नातीति हुताशस्तस्य संबोधनं हे अग्ने, त्वं मे परिणयनस्रजः स्वयंवरमालाया· अवकाशः स्थानं न भवसि। कथंभूतायाः मे। स्वरुचिविरचितकान्तस्वीकाराया· स्वरुच्या निजश्रद्धया

विरचितकान्तस्वीकारायाः परिणयनमर्जः' इति जातवेदसम्, 'अनपराधजनग्रसनलालसमानस वातापिरिपुदिगन्तवास, न स्थानमनङ्गरसनिर्भरभरितहृदयायाः केलिकलहानाम्' इति दशलोचनम्, 'उल्वणशल्यशिराशेषशरीरपरिकर निशाचर, न पदमिन्दीवरमृणालकोमलभुजलतायाः सरभसा-

---

विरचित. कन' कान्तस्य भर्तुः स्वीकारो अङ्गीकारो यया सा तथा तस्याः । अत्रापि व्यङ्ग्यमस्ति । यः पुमान् पाण्डुरोगी भवति तस्य दीक्षाया अभावात् कीर्तिर्न भवति । दूषितशरीरत्वात् । अनु न गृह्यते पाणिपुटे पिण्डो मुच्यते तत्सर्वमज्ञानि कस्यचिद्ब्राह्मणो व्रतं न करोति तस्य यते कीर्तिर्न भवति । तथा स्वस्मिन् आत्मस्वरूपे रुच्या सम्यग्दर्शनेन कान्तस्य परमब्रह्मणः स्वीकारं न करोति तस्य अनेकान्तनयेषु अविलीनस्य यते. कीर्तिर्न भवतीति भावः । अनपराधजनग्रसनलालसमानस वातापिरिपुदिगन्तवास न स्थानमनङ्गरसनिर्भरभरितहृदयायाः केलिकलहानामिति दशलोचनम् । कीर्तिपतिंवरा पुनश्च किं कुर्वती । इति अमुना प्रकारेण दशलोचनं यम अनभिनन्दन्ती अश्लाघमाना निर्भर्त्सयन्ती । इतीति किम् । अरे अनपराधजनग्रसनलालसमानस अनपराधस्य निर्दोषस्य जनस्य लोकस्य ग्रसने कवलीकरणे लालसं अत्याकाङ्क्षं मानसं चित्तं यस्य स तस्य सबोधनं हे तथा । अरे वातापिरिपुदिगन्तवास वातापिनः इल्वलभ्रातुर्दैत्यविशेषस्य रिपुः शत्रुरगस्त्यः इत्यर्थस्तस्य दिग् दक्षिणाशा तस्या अन्ते अवसाने वासो निवासो यस्य स तस्य सबोधनं हे वातापिरिपुदिगन्तवास । मे केलिकलहानां कामक्रीडायां कलहानां युद्धानां त्वं अवकाशः स्थानमेव न भवसि । कथंभूतायाः मे । अनङ्गरसनिर्भरभरितहृदयायाः अनङ्गरसेन कामरागेण निर्भरं गाढं भरितं परिपूर्णं हृदयं मनो यस्याः सा तथा तस्याः । अत्रापि व्यञ्जनीयं वर्तते । यः पुमान् अपराधरहितं मनुष्यं कवलयति ग्रसितं गिलितुमिच्छति स पुमान् सापराधं कथं मुञ्चति, यः पुमान् दक्षिणस्यां दिशि दैत्यभक्षकसमीपे निवासं करोति स साधून् कथं मुञ्चति, यश्च अनङ्गानां सिद्धानामुपरि रागवान् तस्य कीर्तिर्न भवति इति भावः । उल्वणशल्यशिराशेषशरीरपरिकर निशाचर, न पदमिन्दीवरमृणालकोमलभुजलतायाः सरभसालिङ्गनानामिति कैकसेयम् । कीर्तिपतिंवरा किं कुर्वती । इति अमुना प्रकारेण कैकसेयं केकस्या अपत्यं नैरृतं राक्षसं अनभिनन्दन्तीति । इतीति किम् । हे उल्वणशल्यशिराशेषशरीरपरिकर उल्वणानि उत्कटानि यानि शल्यानि अस्थीनि शिराश्च नहारवस्ताभिरुपलक्षितो अशेषः समग्रः शरीरस्य कायस्य परिकरः परिच्छदो यस्य तस्य सबुद्धिः हे तथा । अरे निशाचर निशायां रात्रौ चरति पर्यटति स निशाचरस्तस्य सबुद्धिः । मे मम सरभसालिङ्गनानां वेगेनोपगूहनानां पदं स्थानं त्वं न भवसि । कथंभूतायाः मे । इन्दीवरमृणालकोमलभुजलतायाः इन्दीवरं नीलोत्पलं तस्य मृणालो नालस्तद्वत् कोमले सुकुमारे भुजलते बाहुवल्ल्यौ यस्याः सा तथा तस्याः । अत्रापि व्यङ्ग्यं वर्तते । यः पुमान् मायामिथ्यानिदानशल्यत्र-

लिङ्गनानाम्' इति कैकसेयम्, 'उदीर्णोदकोदरगदगलितसुरतव्यवसाय सागरालय, न क्षमश्चिरपरिचितकामसूत्रायाः काकिलादिकरणोदाहरणानाम्' इति प्रचेतसम्, अतिविदितचापलकुलप्रसूत वात, न दयितः स्थिरनायक-

---

यमण्डितकायो भवति, अनु च निशाचरो रात्रिभोजी भवति, तस्य कीर्तिर्न भवति। उदीर्णोदकोदरगदगलितसुरतव्यवसाय सागरालय, न क्षमश्चिरपरिचितकामसूत्राया. काकिलादिकरणोदाहरणानामिति प्रचेतसम् । कीर्तिपतिवरा किं कुर्वती । प्रचेतसं वरुणं अनभिनन्दन्ती अश्लाघमाना । इतीति किम् । हे उदीर्णोदकोदरगदगलितसुरतव्यवसाय उदीर्ण उत्कट उद्रिक्तो योऽसौ उदकोदरगदो जलोदरव्याधिस्तेन गलितो विनष्ट सुरतस्य मैथुनस्य व्यवसायो व्यापारो यस्य स तथा सवुद्धि. । अरे सागरालय सागर समुद्र आलयो गृह यस्य स तस्य संबोधने । काकिलादिकरणोदाहरणाना मम त्वं क्षम. समर्थो न भवसि परावर्तितदेहयोर्दम्पत्योरपि(भि) प्रयोग काकिलमुच्यते, तदादिर्येषा चुम्बनभूषणआवर्तननिवर्तनप्रवेशादीना तानि काकिलादिकरणानि च, तानि उदाहरणानि दृष्टान्तवचनानि तेषा काकिलादिकरणोदाहरणाना त्वं क्षमः समर्थो न भवसि । कथभूताया. मे । चिरपरिचितकामसूत्राया. चिर दीर्घकाल परिचितं परिचयोऽभ्यास. कामसूत्रे कुक्कोकादिशास्त्रे यस्या सा तथा तस्या । अत्र व्यङ्ग्यम् । यस्योदकोदरव्याधिना पुन. पुनर्जल(नग)रोगेण व्याख्याने क्रियमाणेऽपि उदकपानं न भवति, तथा च शोभनरत निजात्मानुरागो यस्य न भवति, अनु च सागरस्य लक्ष्मीविपयस्य आलयो भवति निर्ग्रन्थो न स्यात्, कामं अतिशयेन जिनसूत्रे परिचयो न भवति, प्रगतिप्रणष्टचेताश्च विपयव्यापृतचित्तश्च भवति, तस्य कीर्तिर्न भवति इति भाव. । अतिविदितचापलकुलप्रसूत वात, न दयित स्थिरनायकसमागमार्थिन्या प्रीतिविलसितानामिति नभस्वन्तम् । कीर्तिपतिंवरा पुनश्च किं कुर्वती । इत्यमुना प्रकारेण नभस्वन्तं वायुं अनभिनन्दन्ती अश्लाघमाना । इतीति किम् । हे अतिविदितचापलकुलप्रसूत अतिशयेन विदितं विख्यातं चापलं चपलत्वं यस्य कुलस्य तत् अतिविदितचापलकुल तस्मिन् प्रसूतः संजात' तस्य सबोधन हे अतिविदितचापलकुलप्रसूत । हे वात वायो, त्वं मे प्रीतिविलसिताना प्रेमप्रवृत्तीना दयित. प्रियो न भवसि वल्लभो न भवसि । कथंभूतायाः मे । स्थिरनायकसमागमार्थिन्या स्थिरस्य निश्चलस्य नायकस्य भर्तु. समागमः प्राप्तिस्तस्यार्थिन्या. प्रयोजनवत्या । उक्तं च—'अज्जु जि आया कल्लि गया णिहस उह डकिसडणेह । वन्धिणरहिं जिज्झं पडड जिणसासन कडणेह ॥' अत्र व्यङ्ग्यम् । यः पतिश्चापलकुलप्रसूतो भवति नटविटपा(टा)दि कुलजन्मा भवति, अनु च स्थिरो न भवति, समस्य समतापरिणामस्य आगम सिद्धान्तो अध्यात्मशास्त्रस्य अर्थी न भवति, तस्य कीर्तिर्न

---

१. आदर्शत्रयेऽप्येकविधैवानुपूर्व्यस्फुटार्था.

समागमार्थिन्याः प्रीतिविलसितानाम्' इति नभस्वन्तम्, अनवरतमधुपान-परिच्युतमतिप्रकाश वित्तेश, न गोचरश्चतुरोक्तिसुधारसास्वादविस्फुरित-श्रवणाञ्जलिपुटायाः सहालापगोष्ठीनाम्, इति नलकूबरपितरम्, 'अनुचित-चितोपकण्ठपीठ शितिकण्ठ, न भाजनममलिनचरित्रायाः पृथुजघनसिंहास-नारोहणानाम्' इति कृत्तिवाससम्, 'अनिष्टकुष्ठद्रवद्रुतचरणनख चण्डम-यूख, न प्रभुः प्रसभपुण्यप्रभावलभ्यसंभोगायाः करसंवाहनसुखानाम्' इति

भवति इति भाव । अनवरतमधुपानपरिच्युतमतिप्रकाश वित्तेश, न गोचरश्चतुरोक्तिसुधारसास्वादविस्फुरितश्रवणाञ्जलिपुटाया· सहालापगोष्ठीनामिति नलकूबरपितरम् । कीर्तिपतिंवरा पुनश्च किं कुर्वती । इत्यमुना प्रकारेण नलकूबरपितर धनदं अनभिनन्दन्ती अश्लाघमाना । इतीति किम् । अरे अनवरतमधुपानपरिच्युतमतिप्रकाश अनवरतं निरन्तर मधुपानं मद्यास्वादनं तेन परिच्युत परिभ्रष्टो मतिप्रकाशो बुद्धिचमत्कारो यस्य स तथा तस्य संबोधनं हे अनवरतमधुपानपरिच्युतमतिप्रकाश । हे वित्तेश गुह्यकेश्वर, त्वं मे सहालापगोष्ठीना गोचरो विषयो गम्यो न भवसि मया सह सार्धं आलापो मिथोभाषणं तस्य गोष्ठ्यो नानोक्तिस्थानानि सहालापगोष्ठ्यस्तासा सहालापगोष्ठीनाम् । कथंभूताया मे चतुरोक्तिसुधारसास्वादविस्फुरितश्रवणाञ्जलिपुटाया· चतुरोक्तयश्चतुरालापा· । वक्रोक्तय इत्यर्थ । ता एव सुधारस· पीयूषप्रवाह तदास्वादने तदनुभवने विस्फुरितौ श्रवणाञ्जलिपुटौ कर्णाञ्जलिपुटौ यस्या· सा तस्या । अत्रापि व्यञ्जनीयम् । यो यतिरन्तत्रिकमतदीक्षितवन्मद्यपायी भवति तस्य बुद्धिप्रकाशो न भवति, चतुराणा विदुषा उक्तिरसास्वादाय विस्फुरितो ना श्रवणेषु दिगम्बरेषु अञ्जलिपुटं न बध्नाति तस्य कीर्तिर्न भवति । अनुचितचितोपकण्ठपीठ शितिकण्ठ, न भाजनममलिनचरित्राया पृथुजघनासिंहासनारोहणानामिति कृत्तिवाससम् । कीर्तिपतिंवरा पुनश्च किं कुर्वती । इत्यमुना प्रकारेण कृत्तिवासस श्रीमहादेवं अनभिनन्दन्ती अश्लाघयन्ती । इतीति किम् । अरे अनुचितचितोपकण्ठपीठ अनुचिता अयोग्या या चिता मृतकाग्निस्तस्या उपकण्ठे समीपे पीठमासनं यस्य स तस्य संबोधनम् । हे शितिकण्ठ नीलग्रीव, त्वं मे पृथुजघनासिं[illegible]हासनारोहणाना भाजनं पात्रं न भवसि पृथु विस्तीर्णं यत् जघनं स्त्रीकट्यग्रभागस्तदेव [illegible] सिंहासनं हरिविष्टर तस्यारोहणानाम् । कथंभूताया मे । अमलिनचरित्राया· निर्मलाचारा[illegible]या । अत्रापि व्यङ्ग्यम् । योऽनुचिताद्यपवित्रस्थाने उपतिष्ठन् स्वाध्यायादिकं करोति कण्ठे [illegible]क्षश्च भवति, यस्य च चारित्रे अतीचारो लालगीति, यश्च पृथुजघनाना सिंहानामासनेषु [illegible]· पर्वतादिस्थानेषु आरोहणं निवास न करोति वनवासी न भवति, तस्य कीर्तिर्न भवति । अनिष्टकुष्ठद्रवद्रुतचरणनख चण्डमयूख, न प्रभु· प्रसभपुण्यप्रभवलभ्यसभोगाया करसंवाहनसुख[illegible]नामिति हरितवाहवाहनम् । कीर्तिप-

हरितवाहवाहनम्, 'अक्षयक्षयामयसंशयितजीवित बुधतात, न शरणमगणितसुखसौभाग्यभाषितजन्मलग्नायाः प्रबन्धनिधुवनविधीनाम्' इति निशादर्शम्, 'अवतानकालायसतलिकाकृतिखलतिमस्तकदेश हृषीकेश, न समीपमदयकचग्रहग्रहिलविग्रहायाः कुटिलकुन्तलाविलविलोचनचुम्बनानाम्'

र्तिवरा पुनश्च किं कुर्वती । इत्यमुना प्रकारेण हरितवाहवाहनं हरिता शुकपक्षसमानवर्णा वाहा अश्वा वाहनं युग्यं यस्य स तं श्रीसूर्यं अनभिनन्दन्ती अश्लाघयन्ती । इतीति किम् । अरे अनिष्टकुष्ठद्रवद्रुतचरणनख अनिष्टमनभिलषितं यत् कुष्ठं पापरोगः तस्य द्रवेण पूयादिना द्रुता नष्टा चरणनखाः पादपुनर्भवा यस्य स तस्य संबोधनं हे अनिष्टकुष्ठद्रुतचरणनख । चण्डास्तीव्रतरा मयूखा किरणा यस्येति स चण्डमयूखस्तस्य संबोधनं हे चण्डमयूख । त्वं मे मम करसंवाहनसुखानां हस्ताभ्यां पादमर्दनशातानां प्रभुः स्वामी न भवसि । कथंभूताया मे । प्रसभपुण्यप्रभावलभ्यसंभोगायाः प्रसभस्य विशिष्टस्य पुण्यस्य शुभकर्मणः प्रभावेण माहात्म्येन लभ्यः प्राप्यः संभोगो निधुवनसुखं यस्याः सा तथा तस्याः । अत्र व्यङ्ग्यम् । यः कुष्ठी भवति तस्य चरणं चारित्रं नखमात्रमपि न भवति, मधुरवाक्यैर्लोकानां सुखं न ददाति तस्य कीर्तिर्न भवति । अक्षयक्षयामयसंशयितजीवित बुधतात, न शरणमगणितसुखसौभाग्यभाषितजन्मलग्नायाः प्रबन्धनिधुवनविधीनामिति निशादर्शम् । कीर्तिपतिंवरा पुनश्च किं कुर्वती । इति अमुना प्रकारेण निशादर्शं चन्द्रं अनभिनन्दन्ती अश्लाघमाना । इतीति किम् । अरे अक्षयक्षयामयसंशयितजीवित अक्षयोऽविनश्वरो योऽसौ क्षयामयः क्षयरोगस्तेन संशयितं संदेहं प्रापितं जीवितमायुर्यस्य स तस्य संबोधनं हे अक्षयक्षयामयसंशयितजीवित । हे बुधतात बुधस्य रौहिणेयस्य तात तस्य संबोधनं हे बुधतात । त्वं मे प्रबन्धनिधुवनविधीनां शरणं न भवसि प्रबन्धेन वीर्यस्तम्भेन निधुवनं मैथुनं तस्य विधयः कारणानि प्रबन्धनिधुवनविधयस्तेषां शरणं गृहं न भवसि । कथंभूतायाः मे । अगणितसुखसौभाग्यभाषितजन्मलग्नायाः अगणितं अमर्यादाभूतं यत्सुखं सौभाग्यं भाषितं आदिष्टं जन्मलग्ने उत्पत्तिमुहूर्ते यस्याः सा तस्याः । अत्र व्यङ्ग्यम् । यो मुनिः क्षयवान् रोगवान् भवति, यश्च संशयितजीवित आहारप्राप्तौ यस्य संदेहो भवति, परस्त्रिया पुत्रं चोत्पादयति, प्रबन्धानां महापुराणादिशास्त्राणां निधुवनविधीन् वाचनादिविधीन् न जानाति, निशायां रात्रौ दोषवांश्च दृश्यते, तस्य कीर्तिर्न भवति । कीर्तावसत्यां सुखं सौभाग्यं न प्राप्नोति । अवतानकालायसतलिकाकृतिखलतिमस्तकदेश हृषीकेश, न समीपमदयकचग्रहग्रहिलविग्रहायाः कुटिलकुन्तलाविलविलोचनचुम्बनानामिति मुकुन्दम् । कीर्तिपतिंवरा पुनश्च किं कुर्वती । इति अमुना प्रकारेण मुकुन्दं श्रीनारायणं अनभिनन्दन्ती अश्लाघयन्ती । इतीति किम् । अरे अवतानकालायसत-

इति मुकुन्दम्, 'अविरलगरलोल्लसल्लपनजाल भुजङ्गमलोकपाल, न संगमागमनमनल्पकल्पसंकल्पितप्राणितायास्तुण्डीराधरामृतानाम्' इति कुम्भीनसप्रभुं चानभिनन्दन्ती, मरुमरीचिवीचिनिचयवञ्च्यमाना मृगाङ्गनेव,

---

लिकाकृतिरालतिमस्तकदेश अवताना अधोमुखा या कालायसस्य लोहस्य तलिका कटाहिका तदाकृत्या तदाकारेण गलत्या खसकेशिकयाख्या उपलक्षितो मस्तकदेश. शिरःप्रदेशो यस्य पुराणपुरुषत्वात् न तथा तस्य संबोधनं हे अवतानकालायसतलिकाकृतिरलतिमस्तकदेश हे हृषीकेश हे नारायण। त्व मे कुटिलकुन्तलाविलविलोचनचुम्बनानां समीप निकटवर्ती न भवसि कुटिलाः पृदाकुपर्ववत् वक्रीभूता मे कुन्तला. केशास्तैराविले मिलिते विलोचने नयने तयोश्चुम्बनानि वक्त्रसयोगाः तेषा तयोक्तानाम्। कथंभूताया. मे। अदयकचग्रहग्रहिलविग्रहाया अदयं दयारहितं यथा भवति तथा कचग्रहे हस्तद्वयेन कुन्तलग्राहे ग्रहिलो अतिनिर्बन्धो विग्रह. शरीरं यस्या सा तथा तस्या। अत्र व्यङ्ग्यम्। यो मुनिर्वार्धक्ये खल्वाटमस्तक सन् दीक्षावान् न भवति, तारुण्येन तपो न गृह्णाति, हृषीकैरिन्द्रियैः प्रभूतो योजितो भवति, केशोत्पाटने लोचकरणे खावकूर्चां पातयति, विशिष्टलोचलुञ्चने अङ्गुष्ठतर्जनीग्रहणे समर्थो न भवति तस्यापि कीर्तिर्न भवति। अविरलगरलोल्लसल्लपनजाल भुजङ्गमलोकपाल, न सगमागमनमनल्पकल्पसकल्पितप्राणितायास्तुण्डीराधरामृतानामिति कुम्भीनसप्रभुम्। कीर्तिपतिंवरा पुनश्च किं कुर्वती। इत्यमुना प्रकारेण कुम्भीनसप्रभुं धरणेन्द्र नागराजं अनभिनन्दन्ती अश्लाघयन्ती। इतीति किम्। अरे अविरलगरलोल्लसल्लपनजाल अविरलेन अविच्छिन्नेन गरलेन विषेण उल्लसत् उन्नमत् लपनजालं सहस्रफणगण[न]मुखसमूहो यस्य स तथा तस्य संबोधन विधीयते। हे अविरलगरलोल्लसल्लपनजाल। हे भुजङ्गमलोकपाल हे शेषनाग। त्वं मे तुण्डीराधरामृताना तुण्डीर पक्वबिम्बफलं तथाकारौ यावधरौ दन्तवाससी तयोरमृतानि पीयूषपानकानि तेषा तुण्डीराधरामृताना सगमागमनं सगमं प्राप्तिर्न भवति। कथंभूताया. मे। अनल्पकल्पसकल्पितप्राणितायाः अनल्पकल्पेषु असख्येयप्रलयकालपर्यन्तेषु सकल्पितं नैमित्तिकैरादिष्टं प्राणितं जीवित यस्याः सा तथा तस्या। अत्र व्यङ्ग्यम्। यो मुनिर्मधुरभाषी न भवति, मुखात् विषवत्कटुकानि वचनानि वर्षति, अनु च भुजङ्गमलोकान् कामुकान् पालयति, तस्यापि कीर्तिर्न भवति। कीर्तिपतिंवरा केव अद्यापि स्थितिं न बध्नाति। मृगाङ्गनेव मृगभार्येव। कथंभूता मृगाङ्गना। मरुमरीचिवीचिनिचयवञ्च्यमाना मरुमरीचिर्मृगतृष्णा तस्या वीचयः कल्लोलास्तासा निचय. समूहस्तेन वञ्च्यमाना प्रतार्यमाणा। पुनश्च कीर्तिपतिंवरा केव स्थितिं न बध्नाति। [वसुमतीपतेर्मतिरिव वसुमती पृथ्वी तस्या. पते राज्ञो मतिर्बुद्धिरिव।]

---

१. आदर्शपुस्तकेषु तु 'मुनेर्मनीषेव बुद्धिरिव बुद्धिर्यथा' इति पाठ आसीदिति त लेखकप्रमादज मत्वा योग्यतया पूरितोऽस्माभि.

पदप्रत्यवसितस्य वसुमतीपतेर्मतिरिव, निखिलमलविलयोन्मीलितान्तरालोकलोचनस्य मुनेर्मनीषेव, च न क्वचिदद्यापि बध्नाति स्थितिम् ॥

यस्य च सुकृतिनस्तपस्तपनकरकाश्मीरकेसरारुणितस्तुतिमुखरसुरयोपिदलकवलयादा विदितादुदयाचलदरीसंदोहादचलदरीसंदोहवदमृतापगाप्रवाहापहसितयशःफेनपटलपाण्डुरोपलान्तरालदेशादा सेतुबन्धमेखलाकुलकुहरान्मेखलाकुलकुहरनिलीनकिन्नरीगणगीयमानदयादमनियमनामशुचिपञ्च-

---

कथंभूतस्य वसुमतीपते । पदप्रत्यवसितस्य राज्यभ्रष्टस्य । पुनश्च कीर्तिपतिंवरा केव स्थितिं न बध्नाति । मुनेर्मनीषेव योगिनो बुद्धिरिव । केवलज्ञानमिवेत्यर्थ । कथभूतस्य मुने । निखिलमलविलयोन्मीलितान्तरालोकलोचनस्य निखिलाश्च ते मलास्त्रिषष्टिप्रकृतयस्तेषा विलये विनाशे उन्मीलितान्तरात्प्रादुर्भूत अन्तरालोकलोचन केवलज्ञानं यस्य स तथा तस्य । उपमालंकारान्तर्दीपकालकार ॥

यस्य च श्रीसुदत्ताचार्यस्य सुकृतिनो विशिष्टपुण्यवतो विशिष्टविदुपो वा गुणविजृम्भितानि गुणप्रसरान् जनपदगोप्य. अनेकदेशस्थितगोपाङ्गना गायन्ति गानं कुर्वन्ति । कथं गायन्ति । आ मर्यादीकृत्य अभिव्याप्य वा । 'आङ् मर्यादाभिविध्यो' पर्यपाङ्योगे पञ्चमी भवति इति ज्ञातव्यम् । कस्मात् । उदयाचलदरीसदोहात् पूर्वदिक्स्थितोदयाचलगिरि गुहासमूहात् । कथंभूतात् उदयाचलदरीसदोहात् । तपस्तपनकरकाश्मीरकेसरारुणितस्तुतिमुखरसुरयोपिदलकवलयात् तपो द्वादशविध तदेव तपन· श्रीसूर्यस्त्रिभुवनद्योतकारकत्वात् तस्य करा किरणास्त एव काश्मीरकेसराणि बाह्लीकदेशकुङ्कुमानि तैररुणितानि रञ्जितानि रञ्जितानि स्तुतिमुखराणा स्तवनवाचालाना सुरयोषिता देववल्लभाना अलकवलयानि मस्तकाग्रन्थितचूर्णकुन्तलमण्डलानि यस्मिन्नुदयाचलदरीसदोहे स तथा तस्मात् । [पुन कथंभूतात्] उदयाचलदरीसदोहात् । विदितात् त्रिभुवनविख्यातात् । पुनश्च जनपदगोप्यो गुणविजृम्भितानि कथं गायन्ति । आ मर्यादीकृत्य अभिव्याप्य वा । कस्मात् । आ सेतुबन्धमेखलाकुलकुहरात् सेतुबन्धो नाम दक्षिणदिक्पर्वतस्तस्य मेखला कटिन्यस्तासा कुलं समूहस्तस्य कुहर विवरं गुहेत्यर्थस्तस्मात् । कथंभूतात् सेतुबन्धमेखलाकुलकुहरात् । अचलदरीसदोहवदमृतापगाप्रवाहापहसितयश फेनपटलपाण्डुरोपलान्तरालदेशात् अचल सेतुबन्धनाम पर्वतस्तस्य दर्यो गुहास्तासा संदोहवत् अमृतापगाप्रवाहा गगनलग्नपूरास्तानपहसन्ति तिरस्कुर्वन्ति इत्येवंशीलानि यानि यशासि पुण्यगुणकीर्तनानि तेपा (?) फेनपटलानि डिण्डीरमण्डलानि तद्वत् पाण्डुरा· शुक्लवर्णा उपलान्तरालदेशा· शिलानामभ्यन्तरप्रदेशा यस्मिन् सेतुबन्धमेखलाकुलकुहरे तत्तथोक्तं तस्मात् । पुनश्च जनपदगोप्यो गुणविजृम्भितानि

मादिगीतवाचाटकन्दरादा मन्दरधराधरनितम्बाद्धराधरनितम्बाडम्बरस्थपुटपथप्रस्थानमन्थरितगतिकीर्तिमन्दाकिनीतरङ्गदन्तुरदरवदनाच्चा तुहिनशैलचूलिकाचक्रवालात्तुहिनशैलचूलिकाचक्रवालविलासीनि गायन्ति गुणविजृम्भितानि जनपदगोप्यः ॥

स भगवान्पुण्यपानीयवर्षी कोऽप्यपूर्वः पर्जन्य इव विनतविनेयजनसस्यप्रसराः पुरस्थानीयद्रोणमुखकार्वटिकसंग्रहनिगमग्रामविश्वंभराः समभिन-

---

कथं गायन्ति आ अभिव्याप्य आ मर्यादीकृत्य । कस्मात् मन्दरधराधरनितम्बात् अस्ताचलपर्वततटात् । कथभूतात् मन्दरधराधरनितम्बात् । मेखलाकुलकुहरनिलीनकिन्नरीगणगीयमानदयादमनियमनामशुचिपञ्चमादिगीतवाचाटकन्दरात् मेखलाना कटिनीना कुलानि समूहा तेषा कुहराणि विवराणि तेषु निलीना उपविष्टा या किन्नर्यो देवाङ्गनाविशेषास्तासा गणै समूहै गीयमानानि गान प्रस्तानीयमानानि दया कारुण्यं दमो जितेन्द्रियत्वं नियमाश्च पञ्च महाव्रतानि रात्रिभोजनवर्जनपष्ठानि नाम च श्रीसुदत्ताचार्य इति तै शुचीनि पवित्राणि यानि पञ्चमान्त(दि)रागगीतानि तैर्वाचाटा वाचालाः कन्दरा गुहा यस्य मन्दरधराधरनितम्बस्य स तथा तस्मात् । पुनश्च जनपदगोप्यो गुणविजृम्भितानि कथं गायन्ति । आ मर्यादीकृत्य अभिव्याप्य वा । कस्मात् । आ तुहिनशैलचूलिकाचक्रवालात् तुहिनशैलो हिमाचलपर्वतस्तस्य चूलिकाचक्रवालं शिखराणा मण्डल तस्मात् तुहिनशैलचूलिकाचक्रवालात् । कथभूतात् तुहिनशैलचूलिकाचक्रवालात् । धराधरनितम्बाडम्बरस्थपुटपथप्रस्थानमन्थरितगतिकीर्तिमन्दाकिनीतरङ्गदन्तुरदरवदनात् धराधरस्य हिमाचलपर्वतस्य ये नितम्बास्तटानि तेषामाडम्बर आटोपस्तस्मिन् स्थपुट उच्चनीचो योऽसौ पन्था मार्गस्तस्य प्रस्थानेन प्रयाणेन मन्थरिता मन्दगमना गतिर्गमनं यस्या सा चासौ कीर्ति॰ पुण्यगुणवर्णन सैव मन्दाकिनी गङ्गानदी त्रैलोक्यमार्गत्रयगामित्वात् तस्यास्तरङ्गा कल्लोला॰ स्यादस्तीत्यादिलक्षणास्तैर्दन्तुराणि उन्नतदन्तानि दरवदनानि गुहामुखानि यस्य तुहिनशैलचूलिकाचक्रवालस्य तथा तस्मात् । कथंभूतानि गुणविजृम्भितानि । तुहिनशैलचूलिकाचक्रवालविलासीनि तुहिनशैलो हिमाचलपर्वतस्तस्य चूलिका॰ शिखराणि तासा चक्रवालेषु मण्डलेषु विलसन्ति उल्लसन्तीत्येवंशीलानि तानि तथोक्तानि चकार । उक्तसमुच्चयार्थालंकारः ॥

स जगत्प्रसिद्धो भगवान् इन्द्रादीनामाराध्यो ज्ञानातिशयत्वात् उद्यान राजपुरनगरसबन्धि उद्यान [नन्दन]वनमपश्यत् ददर्श इति क्रियाकारकसबन्ध । स भगवान् किं कुर्वाण॰ सन् वनमपश्यत् । विहरमाण पर्यटनं कुर्वाण॰ । किं कुर्वन् विहरमाण॰ । पुरस्थानीयद्रोणमुखकार्वटिकसंग्रहनिगमग्रामविश्वंभराः समभिनन्दयन् पुर परिखावप्रप्रतोलिकाप्राकारादिसमन्वितं राजाधिष्ठितं च स्थानीयं च अष्ट[शत]ग्रामप्रतिबद्धं नगर-

न्दयन्विहरमाणः, प्रणतसकलदिक्पालमौलिमण्डनीभवच्चरणनखरत्नोत्करः, कैश्चिच्चरणकरणनयनिरूपणगुणहारविहितहृदयभूषणैः कैश्चित्समस्तश्रुतधरोद्धरणधृतादिपुरुषधिषणैः कैश्चित्पुराणपुरुषचरितविचारचातुरीयशुचिवचनसुमनोविनिर्मितावतंसभूषितभव्यश्रोत्रैः कैश्चिदात्मेतरतर्ककर्कशोदर्कवितर्का-

---

विशेषः, द्रोणमुखं च चतु शतग्रामप्रतिवद्धम्, कार्वटिकं च द्विशतग्रामप्रतिवद्धम्, संग्रहश्च दशग्रामप्रतिवद्ध, निगमग्रामाश्च भक्तग्रामा' कथ्यन्ते तेपा सवन्धिन्यो विश्वंभरा भूमयस्ताः कर्मतापन्ना. समभिनन्दयन् आनन्दं प्रापयन् । कथंभूताः विश्वंभराः । विनतविनेयजनसस्यप्रसरा विनता नम्रीभूता ये विनेयजना भव्यप्राणिनस्त एव सस्यानि धान्यानि तेपां प्रसरो व्याप्तिर्यासु पुरादिविश्वंभरासु तास्तया । स भगवान् कथंभूत । पुण्यपानीयवर्षी पुण्यमेव पानीयं जलं अमृतं जगता जीवनत्वात् तद्वर्पति क्षरतीत्येवंशील पुण्यपानीयवर्षी । कोऽपि अनिर्वचनीयोऽपूर्वोऽभिनवः पर्जन्य इव मेघसदृश । स भगवान् अपर कथंभूतः । प्रणतसकलदिक्पालमौलिमण्डनीभवच्चरणनखरत्नोत्कर. प्रणता. नम्रीभूता सकलाः समग्रा ये दिक्पाला राजानस्तेपां मौलयः किरीटानि 'चूडाकिरीटकेशाश्च सयता मौलयस्त्रय' इति वचनात् तेपा मण्डलीभवन् चरणनखरत्नोत्करो यस्य चरणयोर्नखा एव रत्नानि तेपामुत्कर समूहः स तथोक्त' । स भगवानपर कथंभूत । भूरिभि प्रचुरैः पारासरिभिस्तपस्विनीभिरपरेण अनूचानेन साङ्गे प्रवचने अधीतिना श्रमणसघेन ऋपिमुनियत्यनगारलक्षणेन उपास्यमानपादमूल सेव्यमानपादमूलाधोभाग । कथंभूतै पारासरिभि । कैश्चिद्विवक्षितै. चरणकरणनयनिरूपणगुणहारविहितहृदयभूपणै चरणकरणं च सम्यक्चारित्रानुष्ठानं नयनिरूपणं च नयचक्रशास्त्रविवरणं गुणाश्च ज्ञानध्यानादयस्त एव हारा मुक्तावल्यस्तैर्विहितानि अनुष्ठितानि हृदयभूपणानि वक्षस्थलमण्डलानि येपा पारासरिणा ते तथा तै । पुनश्च कैश्चिद्विवक्षितै' । समस्तश्रुतधरोद्धरणधृतादिपुरुपधिपणै समस्तं समग्रं यच्छ्रुतं शास्त्रं द्वादशाङ्गलक्षणं तदेव वरा भूमिर्वर. पर्वतो वा तदुद्धरणे तदुच्चालने धृता आत्मन्यारोपिता आदिपुरुपस्य श्रीनारायणस्य वृपभजिनस्य वा धिषणा वुद्धिर्यै' पारासरिभिस्ते तथा तैः । अपर कैश्चिद्विवक्षितै पुराणपुरुपचरितविचारचातुरीयशुचिवचनसुमनोविनिर्मितावतंसभूपितभव्यश्रोत्रै पुराणपुरुषास्तीर्थकृच्चक्रवर्तिवलयवासुदेवास्त्रिपष्टिलक्षणास्तेपा चरितानि ऐतिह्यानि पुराणानि तेपा विचारो विवरणं तस्य या चातुरीया चतुरता तयोपलक्षितानि शुचिवचनानि पूर्वापरविरोधरहितानि वचनानि तान्येव सुमनसः पुप्पाणि तैर्विनिर्मितानि रचितानि अवतंसानि कर्णाभरणानि तैर्भूपितानि शृङ्गारितानि भव्याना रत्नत्रययोग्यानां पुरुपाणा श्रोत्राणि शब्दग्रहा यैस्ते तथा तैः । अपर कैश्चिद्विवक्षितै. । आत्मेतरतर्ककर्कशोदर्कवितर्कार्कविकास्यमानभुवनाशयरात्रपत्रैः. आ-

केश्चिद्विकास्यमानभुवनाशयशतपत्रैः केश्चिन्नव्यानव्यकाव्योपदेशकच्छस्वच्छन्दोञ्छनागच्छदतुच्छच्छेकच्छात्रच्छन्नव्याख्यानमण्डपानीकैः केश्चिदैन्द्रजैनेन्द्रचान्द्रापिस(श)लपाणिनीयाद्यनेकव्याकरणोपदिश्यमानशब्दार्थसबन्धवैदग्धीसरित्क्षालितशिष्यशेमुषीपदविन्यासावनीकैरपरैश्च तत्तद्विद्यानवद्यमतिमन्दाकिनीप्रवाहावगाहगौरितान्तेवासिमानसवास प्रसरैः सितसिचयैरिव परिमुषितकषायकालुष्यैश्चित्रार्पितद्विपैरिव मदरहितै. कोकनदकाननैरिव प्र-

---

त्मन आर्हतमतस्य इतरेषा जैमिनिकपिलकणचरचार्वाकशाक्याना [च] ये तर्का प्रमाणशास्त्राणि तेषा कर्कशोदर्क विषमतरोत्तरविचारस्तस्य वितर्को विवरणं स एवार्क श्रीसूर्य प्रमेयकमलानन्दकारित्वात् तेन विकास्यमानानि स्फुटीक्रियमाणानि भुवनस्य त्रैलोक्यस्य आशयशतपत्राणि हृदयकमलानि यै· पारासरिभिस्ते तथा तै· । अपर कैश्चिद्विवक्षितै । नव्यानव्यकाव्योपदेशकच्छस्वच्छन्दोञ्छनागच्छदतुच्छच्छेकच्छात्रच्छन्नव्याख्यानमण्डपानीकै नव्यानि च आधुनिकानि च अनव्यानि च चिरतनानि यानि काव्यानि साहित्यानि तेषामुपदेशो व्याख्यान स एव कच्छ पुष्पवाटिका तस्य स्वच्छन्दोञ्छन यथेष्टावचयस्तदर्थमागच्छन्तो ढौकमाना अतुच्छा बहुला छेका दक्षतरा ये छात्रा अन्तेवासिनस्तै छन्नानि व्याप्तानि व्याख्यानमण्डपानीकानि व्याख्यानस्थानसमूहा येषा पारासरिणा ते तथा तै । पुनश्च कैश्चिद्विवक्षितै । ऐन्द्रजैनेन्द्रचान्द्रापिस (श) लपाणिनीयाद्यनेकव्याकरणोपदिश्यमानशब्दार्थसबन्धवैदग्धीसरित्क्षालितशिष्यशेमुषीपदविन्यासावनीकै ऐन्द्र इन्द्रेण कविना कृतम्, चन्द्रेण कविना कृत चान्द्रम्, आपिशलिकविना कृतमापिशलम्, पाणिनीयं च पणिपुत्रकविरचितम्, तानि आदिर्येषा शाकटायनामरकाशकृत्स्नादीना तानि च अनेकान्यष्टसख्यानि बहुसख्यानि वा यानि व्याकरणानि तैरुपदिश्यमानो विगीयमानो योऽसौ शब्दार्थयो सबन्धस्तस्य वैदग्धी चातुर्यता सैव सरित् गङ्गानदी तया क्षालिता निर्मलीकृता शिष्याणा विद्यार्थिना शेमुष्या बुद्धे पदविन्यासभूमिर्यै पारासरिभिस्ते तथा तै । अपरैश्च पारासरिभि· उपास्यमानपादमूल । कथंभूतैरपरै पारासरिभि । तत्तद्विद्यानवद्यमतिमन्दाकिनीप्रवाहावगाहगौरितान्तेवासिमानसवास प्रसरै ताभिस्ताभिर्जगत्प्रसिद्धाभिर्ज्योतिर्मन्त्रायुर्वेदस्त्रीपुरुषरत्नपरीक्षागजागमशालिहोत्रादिभि विद्याभि शास्त्रैरनवद्या अकश्मला स्फुरद्रूपा या मतिर्बुद्धि सैव मन्दाकिनी गङ्गानदी त्रैलोक्यमलप्रक्षालनसमर्थत्वात् तस्या प्रवाहाः पूरास्तेषामवगाहेन विलोडनेन गौरिता उज्ज्वलीकृता अन्तेवासिना शिष्याणा मानसवास प्रसरा मनोवस्त्रविस्तारा यै पारासरिभिस्ते तथा तै । अपर कथंभूतै पारासरिभि । परिमुषितकषायकालुष्यै परिमुषितं दूरमुज्झितं कषायकालुष्य क्रोधमानमाय-

तिपन्नमित्रभावैः विश्वंभरेश्वैरिव प्रणीतविग्रहदण्डैरमराङ्गैरिव परित्यक्तदोषैः कामिनीजनैरिव प्रकटितपरलोकागमकामैर्नीतिशास्त्रैरिव प्रकाशितशमयोगतीर्थोद्योगैरनङ्गभोगैरिव निरुपलेपैर्घनसमयदिवसैरिव विदूरितरजोभिरखि-

---

लोभपापं यैस्ते तथा तै । अपर कथंभूतै । सितसिचयैरिव शुक्लवस्त्रैरिव । यथा सितसिचया हरीतकविभीतकादिकषायरहिता भवन्ति । अपरं कथभूतैः पारासरिभि. । मदरहितै' ज्ञानपूजाकुलजातिवलस्वापतेयरुपतयोपलक्षणाष्टाविधगर्वैरहितैः । अपर कथंभूतै । चित्रार्पितद्विपैरिव यथा चित्रलिखितद्विपा मदरहिता पानरहिता भवन्ति । अपर कथंभूतै. । प्रतिपन्नमित्रभावै. प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतो मित्रभावो विश्वप्राणिमैत्र्यं यैस्ते तथा तै' । कैरिव । कोकनदकाननैरिव रक्तकमलवनैरिव । यथा कोकनदकाननानि अङ्गीकृतसूर्यभावानि भवन्ति । अपर कथंभूतै । प्रणीतविग्रहदण्डै प्रणीत सम्यगनुष्ठितो विग्रहदण्डः कायक्लेशो यैस्ते तथा तैः । भूयश्च कथंभूतै । विश्वभरेश्वैरिव यथा विश्वंभरेश्वैरः चक्रवर्तिभि विग्रह युद्धं दण्डश्च सैन्यचालनं प्रणयन्ति कुर्वन्ति न सुसध्यादिकं विदधति । भूय. कथंभूतै ।, परित्यक्तदोषै परित्यक्ता परिहृता दोपा व्रतातीचारा यैस्ते तथा तैः । कैथंभूतै । अमराङ्गैरिव । यथा अमराणा देवानामङ्गानि शरीराणि परित्यक्तदोपाणि वातपित्तश्लेष्मरहितानि भवन्ति । भूयश्च किंविशिष्टै । प्रकटितपरलोकागमकामै प्रकटित स्फुटीकृत परलोकागमे दशाध्यायलक्षणमोक्षशास्त्रे कामः प्रीतिर्यैस्ते तथा तै । भूयश्च कथभूतै । कामिनीजनैरिव यथा कामिनीना वेश्याना जना समूहा परलोकागमे कामुकजनागमे कामं कन्दर्प प्रकटयन्ति । अपर कथंभूतै' । प्रकाशितशमयोगतीर्थोद्योगै प्रकाशित प्रकटीकृतः शमे कर्मक्षये योगे च ध्यानशास्त्रे तीर्थे च ऊर्जयन्ता(उज्जयन्त्या)दौ उद्योगो उद्यमो यैस्ते तथा तै । अपर कथंभूतै । नीतिशास्त्रैरिव यथा नीतिशास्त्राणि राजराद्धान्ता. शमे क्षेमहेतौ योगे च अलब्धलाभे तीर्थेषु च सैनापत्याद्यष्टादशतीर्थेषु उद्योगमुद्यमं प्रकाशयन्ति । उक्तं च—'सेनापतिर्गणको राजश्रेष्ठी दण्डाधिपो मन्त्री महत्तरो वलवत्तरश्चत्वारो वर्णाश्चतुरङ्गवलं पुरोहितोऽमात्यो महामात्यश्चेत्यष्टादश राज्ञा तीर्थां भवन्ति' । अपर कथंभूतैः । निरुपलेपैर्निष्पापै. निष्परिग्रहैर्वा । कैथंभूतै । अनङ्गभोगैरिव यथा अनङ्गभोग आकाशविस्तारे कर्दमाद्युपलेपो न लगते । अपर कथंभूतै । विदूरितरजोभि विदूरिते निराकृते रजसी ज्ञानदर्शनावरणकर्मणी चपलता वा यैस्ते तथा तै । कैरिव । घनसमयदिवसैरिव यथा घनसमयदिवसा मेघकालदिनानि रजोरहिता धूलिविवर्जिता भवन्ति । अपर कथं-

---

१. 'अनङ्गजाभोगैरिव' इत्यपि क्वचित्पाठ .

१.–७. अत्र सर्वत्र 'नैरिव' इत्येव पाठः साधीयान्प्रतीयते.

लद्वीपदीपैरिव तमोपहचरितैर्महावाहिनीप्रवाहैरिव वीतस्पृहाप्रवृत्तिभिः सत्कुसुमैरिव निसर्गगुणप्रणयिभिः कुमारश्रमणमनोभिरिवासंजातमदनफलसङ्गैर्निखिलभुवनभद्रान्तरायनेमिभिर्मूलोत्तरगुणोदाहरणभूमिभिर्धर्मामृतवर्षजनितजगदानन्दैः सब्रह्मचारितालताकन्दैश्चित्रशिखण्डिमण्डलीस्तूयमानपुण्याचरणैरन्वाचयीकृतकुस्रुतिसर्गावतरणैर्भूरिभिः पारासरिभिरपरेण चा-

---

भूतै॰ । तमोपहचरितै॰ अज्ञानविनाशकाचारै॰ । कैरिव । अखिलद्वीपदीपैरिव यथा अखिलद्वीपदीपाः श्रीसूर्यास्तमोपहचरिता ध्वान्तविध्वंसका भवन्ति । अपर कथंभूतै॰ । वीतस्पृहाप्रवृत्तिभि॰ वीता विनष्टा स्पृहाया विषयाभिलाषस्य प्रवृत्ति॰ प्रवर्तनं येषा ते तथा तै । कैरिव । महावाहिनीप्रवाहैरिव यथा महावाहिनीप्रवाहा वीतस्पृहाश्चैतन्यरहिता भवन्ति । पुन कथंभूतैः । निसर्गगुणप्रणयिभि निसर्गेण स्वभावेन गुणेषु शास्त्रेषु प्रणय प्रीतिर्विद्यते येषा ते तथा तै । कैरिव । सत्कुसुमैरिव यथा स्रजा पुष्पमालाना कुसुमाना पुष्पाणा गुणेषु तन्तुषु निसर्गेण प्रणयो रचना भवति । पुन॰ कथभूतै॰ । असजातमदनफलसङ्गैः असजातोऽनुत्पन्नो मदनफलस्य अपत्यलक्षणस्य सङ्ग॰ सगतिर्येषा ते तथा तै । बालब्रह्मव्रतैरित्यर्थ । कैरिव । कुमारश्रमणमनोभिरिव यथा कुमारश्रमणानां कुमारदीक्षिताना मनासि हृदयानि मदनफलसङ्गरहितानि रागफलसङ्गरहितानि भवन्ति । करे विवाहकंकणबन्धाभावात् । पुन कथंभूतै॰ । निखिलभुवनभद्रान्तरायनेमिभि निखिलस्य समस्तस्य भुवनस्य पृथ्वीमण्डलस्य भद्रस्य युगपद्धनबलधर्मसुखसमूहस्य अन्तरायस्य विघ्नस्य खण्डने नेमिभिश्चक्रधारासदृशै । पुन कथभूतै । मूलोत्तरगुणोदाहरणभूमिभि । मूलगुणा॰—पञ्चमहाव्रतानि पञ्चसमितय पञ्चेन्द्रियनिरोधा लोचश्च षडावश्यकानि च निरम्बरत्वं च अस्नान भूमिशयन दन्तप्रक्षालनाभाव स्थितभोजनं एकभक्तं च । उत्तरगुण॰—उत्तमक्षमादयो दशशीलसहस्राणि द्वाविंशतिपरीसहजयश्च । तेषा उदाहरणस्य दृष्टान्तवचनस्य भूमयः पृथ्वीमण्डलानि । तत्पुरुषोऽत्र समास॰ । स्थानभूतैरित्यर्थ । अपर कथभूतैः । धर्मामृतवर्षजनितजगदानन्दै धर्मो धर्मोपदेश स एव अमृतवर्ष॰ पीयूषवर्षणं तेन जनित उत्पादितो जगता जगति स्थितभव्यजीवाना आनन्द परमसुख यैस्ते तथा तैः । पुन कथंभूतै॰ । सब्रह्मचारितालताकन्दै सब्रह्मचारिता समानधर्मता सैव लता वल्ली स्वर्गमोक्षफलदायि(य)कलात् तस्या कन्दैर्मूलसदृशै॰ । पुन कथंभूतै । चित्रशिखण्डिमण्डलीस्तूयमानपुण्याचरणै॰ चित्रशिखण्डिन 'मरीचिरङ्गिरा अत्रि पुलस्त्यः पुलह क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिन॰ ॥' इतिश्लोककथितास्तेषा मण्डली॰ श्रेणिस्तया स्तूयमानानि श्लाघ्यमानानि पुण्याचरणानि पवित्राचारा येषा ते तथा तै॰ । अपर कथंभूतै॰ । अन्वाचयीकृतकुस्रुतिसर्गावतरणै॰ अन्वाचयीकृतं अप्रधानीकृतं कुस्रुतिसर्गस्य मिथ्यामार्गस्य अवतरणमुत्पत्तिर्यैस्ते तथा तै॰ । तत्रैव दिवसे तस्मिन्नेव

नूनमनेन श्रमणसंघेनोपास्यमानपादमूलः, तत्रैव दिवसे तदेव पुरमनुसिसीर्षुः, घनघोरानकस्वनाकर्णनादुपयुक्तमनःप्रणिधानः, सतीष्वपि नगरे महतीषु वसतिषु पौराणामतीव प्राणिवधे संरब्धा बुद्धिरित्यवधिना बोधेनावबुध्यावधीरितपुरप्रवेशः, पूर्वस्यां च दिशि निवेशितचक्षुःप्रकाशः; सुरसुरभिलपनलूनाग्रभागमिव समशिखरदेशाभोगम्, मृतसिक्तोदयमिव स्निग्धदलवलयम्, इन्द्रनीलकुत्कीलमिव लोचनोल्लासिलीलम्, अन्योन्यविभवसंभावनोद्भटाशयमिव

आगमनदिवसे चैत्रमहानवमीदिवसे तदेव पुर नगरं अनुसिसीर्षुरनुसर्तुमिच्छुः । पुन कथंभूतो भगवान् । घनघोरानकस्वनाकर्णनात् घना प्रचुरा घोरा भयानका आनकाना पटहाना स्वनाः शब्दास्तेपामाकर्णनात् श्रवणात् उपयुक्तमनःप्रणिधानः उपयुक्तं प्रेरितं मनसश्चित्तस्य प्रणिधानं चिन्तनं विचारणं येन स तथोक्त । अपरं कथंभूत । सतीष्वपि विद्यमानास्वपि नगरे नगरमध्ये महतीषु बृहतीषु वसतिषु चैत्यालयेषु अवधीरितपुरप्रवेशः अवधीरितो अनादृत. पुरस्य नगरस्य प्रवेशो येन स तथोक्तः । किं कृत्वा । पूर्वं अवधिना बोधेन अवधिज्ञानेन इति अमुना प्रकारेण अवबुध्य ज्ञात्वा । इतीति किम् । पौराणा नगरौकसा बुद्धिर्मति. प्राणिवधे जीववधे अतीवातिशयेन संरब्धा प्रारब्धा वर्तते । अपर कथंभूत. । पूर्वस्या दिशि च ऐन्द्र्या ककुभि निवेशितचक्षु'प्रकाश. आरोपितलोचनतेजस्कः । समुच्चयालंकार. ॥ **स भगवानिति** । स भगवान् पूर्वस्या दिशि उद्यानं (नन्दन)वनं अपश्यदवलोकते स्म । इति क्रियाकारकसंबन्ध. । कथंभूतमुद्यानम् । समशिखरदेशाभोगम् समो भिन्नत्वरहितः शिखरदेशस्य चूलिकाप्रदेशस्य आभोगो विस्तारो यस्य उद्यानस्य तत् समशिखरदेशाभोगम् । पुनश्च कथंभूतं उद्यानम् । उत्प्रेक्षते—सुरसुरभिलपनलूनाग्रभागमिव सुराणा देवाना सुरभयो गाव. सुरभय' कामधेनवस्तासा लपनैर्मुखैर्लूनश्छेदयित्वा चर्वितोऽग्रभागः शिखरभागो यस्य तत्तथोक्तम् । अपर कथंभूतम् । स्निग्धदलवलयम् स्निग्धानि चिक्कणानि दलाना पर्णाना वलयानि मण्डनानि यस्य तत्तथोक्तम् । अपर कथंभूतमुद्यानम् । उत्प्रेक्षते—अमृतसिक्तोदयमिव अमृतेन सुधया सिक्त उक्षित उदय उत्पत्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । पुन' कथंभूतम् । लोचनोल्लासिलीलम् लोचनाना नेत्राणामुल्लासिनी आनन्दजननी लीला शोभा यस्य तत्तथोक्तम् । पुन. कथभूतम् । उत्प्रेक्षते—इन्द्रनीलकुत्कीलमिव इन्द्रनीलो नाम मणिर्मेघवर्णो भवति तस्य कुत्कील' पर्वतस्तद्वत् । पुन. कथंभूतम् । परस्परव्यतिकरितकिशलयम् परस्परमन्योन्यं व्यतिकरितानि समीलितानि किशलयानि पल्लवा यस्य तत्तथोक्तम् । पुन. कथंभूतम् । उत्प्रेक्षते—अन्योन्यविभवसभावनोद्भटाशयमिव अन्योन्यस्य परस्परस्य विभवस्य धनस्य संभावनया दर्शनेन उद्भट उत्कट आशयोऽभिप्रायो यस्य तत्तथोक्तम् । पुनः

परस्परव्यतिकरितकिशलयम्, अखिलविष्टपोत्पत्तिस्थानमिव गर्भितप्रसूतप्रवर्धमानमहीरुहार्भकावस्थानम्, अनङ्गमुनिमण्डलीविहितसहसंवासानुरोधमिव निर्दलितनिखिलाबाधम्, इतरेतरश्रीमत्सरितमिव सकलर्तुशोभासरम्भोचितम्, अम्बरचरवसनवासकृतकुतूहलमिव गगनतलोच्छलत्फुल्लपरिमलम्, असमशरोद्यावदिवसमिव प्रसवपरागपिष्टातकितदिग्देवतासीमन्तसतानम्,

---

कथंभूतम् । गर्भितप्रसूतप्रवर्धमानमहीरुहार्भकावस्थानम् गर्भिता अङ्कुरिता प्रसूता उत्पन्ना प्रवर्धमाना वृद्धिं गच्छन्तो महीरुहाणा वृक्षाणा ये अर्भका बालका लघुवृक्षास्तेषामवस्थान स्थितिर्यत्र तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम् । उत्प्रेक्षते—अखिलविष्टपोत्पत्तिस्थानमिव यथा अखिलस्य समस्तस्य विष्टपस्य पृथ्वीमण्डलस्य उत्पत्तिस्थानं गर्भितप्रसूतप्रवर्धमान भवति । पुन कथंभूतम् । निर्दलितनिखिलाबाधम् निर्दलिता दूरीकृता निखिलस्य लोकस्य आबाधा दु खं येन तत्तथोक्तम् । पुन. कथंभूतम् । उत्प्रेक्षते—अनङ्गमुनिमण्डलीविहितसहसवासानुरोधमिव अनङ्गस्य आकाशस्य सबन्धिनो ये मुनय सप्तर्षय आकाशचारणा वा मुनयस्तेषा मण्डली श्रेणिस्तया सह विहित. कृत सहसवास सगतिस्तस्य अनुरोध आग्रहो यस्य तत्तथोक्तम् । मुनयो यथा परेषा बाधा निराकुर्वन्ति, तथेद वनमपि । पुनः कथभूतम् । सकलर्तुशोभासरम्भोचित सकला. समग्रा ये ऋतवो वसन्तादिपड्ऋतवस्तेषा शोभा पुष्पफलाङ्कुरादिप्रकटता तस्या सरम्भ आरम्भस्तस्योचित योग्यम् । पुन कथभूतम् । उत्प्रेक्षते—इतरेतरश्रीमत्सरितमिव इतरेतरस्य परस्परस्य या श्री शोभा तस्या मत्सरितं सु(शु)भद्वेषसहितमिव । पुन कथभूतम् । गगनतलोच्छलत्फुल्लपरिमलम् गगनतले आकाशमण्डले उच्छलन् उत्पतन् फुल्लाना प्रसूनाना परिमलो गन्धो यस्य तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम् । उत्प्रेक्षते—अम्बरचरवसनवासकृतकुतूहलमिव अम्बरचराणा देवाना वसनाना वस्त्राणा वासेषु परिमलेषु कृत विहित कुतूहलं विनोदो येन तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम् । प्रसवपरागपिष्टातकितदिग्देवतासीमन्तसतानम् प्रसूनाना परागो रजस्तेन पिष्टातकितः पटवासचूर्णसहितकृतो दिग्देवताना हरिद्देववधूना सीमन्तसतान केशमार्गसमूहो येन तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम् । उत्प्रेक्षते—असमशरोद्यावदिवसमिव असमशरस्य कन्दर्पस्य उद्यावदिवसमिव महोत्सवदिनमिव । अपर कथंभूतमुद्यानम् । प्रसूनमञ्जरीभि पुष्पवल्लरीभिरुपचितो जटित उपरितनविस्तारो यस्य तत्तथोक्तम् । कथंभूताभिः प्रसूनमञ्जरीभि । पल्लवपुटान्तरालविनिर्गताभि॰ पल्लवाना किशलयाना पुटा पल्लवपुटा प्रवालपोटनानि तेषामन्तरालेभ्यो मध्येभ्यो विनिर्गता प्रादुर्भूतास्तथा ताभि । उत्प्रेक्षते—अनिमिषयोषिता सुरपुरन्ध्रीणा अलिकतटकुड्मलितहस्तनखशुक्तिभिरिव अलिकतटेषु ललाटपट्टेषु कुड्मलिताः पोटलिता ये हस्ताः पाणयस्तेषा नखशुक्तिभिरिव पुनर्भवमुक्तास्फोटैरिव । कथंभूताना

अशिशिरकरप्रणामप्रणयिनीनामगमविटपान्तरितवपुषामनिमिषयोषितामलि-कलटकुड्मलितहस्तनखशुक्तिभिरिव पल्लवपुटान्तरालविनिर्गताभिः प्रसूनमञ्जरीभिरुपचितोपरितनविस्तारम्। आसन्नतरामरापगाभिषेकसंगमाद्गलद्भिः कल्मषलवैरिव मधुकरकुलैरुत्कलुषितबहिःप्रकारम्, उज्जृम्भजपापुष्पसंपादितवलिमीशानमौलिमिव परिणतनागरङ्गसंगतशिखम्, अभिनयागमप्रस्तारमिव तालबहुलव्यवहारम्, घनायतनमिव मन्दारायतनम्, जीमूतवाहनच-

---

अनिमिषयोषिताम्। अशिशिरकरप्रणामप्रणयिनीनाम् अशिशिरकरस्य श्रीसूर्यस्य प्रणामेषु नमस्कारेषु प्रणयिन्य स्नेहिन्यस्तासां तथोक्तानाम्। अपर कथंभूताना अनिमिषयोषिताम्। अगमविटपान्तरितवपुषाम् अगमाना वृक्षाणा विटपेषु कटप्रदेशेषु अन्तरितानि गुप्तानि वपूंषि शरीराणि यासा तास्तथा तासाम्। पुनरपि कथंभूतं उद्यानम्। आसन्नतरामरापगाभिषेकसगमाद्गलद्भि कल्मपलवैरिव मधुकरकुलैरुत्कलुषित-वहि.प्रकारम्। मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैरुत्कलुषित कृष्णवर्णीकृतो वहि प्रकारो वाह्यप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम्। कथंभूतै. मधुकरकुलै। गलद्भि. कल्मषलवैरिव पापकणैरिव नश्यद्भि पापलेशैरिव। कस्मात् गलद्भि। आसन्नतरामरापगाभिषेकसगमादिव आसन्नतरा निकटवर्तिनी या अमरापगा आकाशगङ्गा तस्या अभिषेकसगमात् इव स्नानसगमात् इव। इवोत्प्रेक्षायाम्। पुनः कथंभूतम्। ईशानमौलिमिव महेश्वरमुकुटमिव। कथंभूतम्। उज्जृम्भजपापुष्पसंपादितवलिम् उज्जृम्भाणि विकसितानि यानि जपापुष्पाणि ओड्रपुष्पाणि (यासु वनकुसुमानि) तैः सपादित उत्पादितो वलि पूजा यस्य ईशानमौले तत्तथोक्तम्। आदिष्टलिङ्गत्वादत्र पुंस्त्वम्। परिणतनागरङ्गसगतशिखम् परिणतानि पक्वानि नागरङ्गाणि सुखप्रियफलानि तैः सगता सयुक्ता शिखा अग्रं यस्य तत्तथोक्तम्। अपर कथंभूतम्। तालबहुलव्यवहारम् तालाना ताडवृक्षाणा वहुल· प्रचुरो व्यवहार प्रवर्तनं यत्र यस्य वा तत्तथोक्तम्। पुन उत्प्रेक्षते—अभिनयागमप्रस्तारमिव यथा अभिनयागमस्य भरतशास्त्रस्य प्रस्तारस्तालबहुलव्यवहारो भवति द्रुतविलम्बितप्रवर्तनो भवति। पुनः कथंभूतम्। मन्दारायतनम् मन्दाराणा पारिजातवृक्षाणा आयतनं स्थानं तत्। पुन. उत्प्रेक्षते—घनायतनमिव घनस्य मेघस्य आयतनं आकाशमिव। यथा घनायतनं मन्दस्य शनैश्चरस्य आरस्य मङ्गलस्य च आयतनं स्थानं भवति। पुन कथंभूतम्। नागवल्लीविभवसुन्दरम् नागवल्लीना ताम्बूललताना विभवेन घनेन सुन्दर मनोहरम्। पुनः उत्प्रेक्षते—जीमूतवाहनचरितावतारमिव यथा जीमूतवाहनस्य विद्याधरविशेषस्य चरितस्य चरित्रस्य अवतारः कथासवन्धो नागवल्लीनां सर्पश्रेणीनां विभवेन सुन्दरो भवति। जीमूतवाहनेन किल दयालुतया गरुडस्य निजशरीर भक्षितुं दत्तम्, नागास्तु रक्षिता, एषा लौकिकी कथा वर्तते, सा जीमूतवाहनचरित्रात् ज्ञातव्या। पुन. कथंभूतम्।

रितावतारमिव नागवल्लीविभवसुन्दरम्, मदनायुधसदनमिव सनह्यमानवाणासनम्, मकरध्वजाराधनप्रसाधितगात्रैर्मयूरबर्हातपत्रैरिव पूगतरुभिः श्याम-लितदिक्पालनिलयम्; अपि च क्वचिदक्षोलजालनिर्जितखर्जूरफलपचेलिम-तारुणितदिविजविमानचन्द्रशालम्, क्वचिल्लवलीदलोड्डमरडम्बरचुम्बितज-म्बीरासरालम्, क्वचिदश्वत्थोत्थानकदर्थितकपित्थस्कन्धम्, क्वचिन्नमेरुविरा-जितराजादनासीनसुरसुन्दरीगणगीयमानमनसिजविजयप्रबन्धम्, क्वचित्खे-

---

सनह्यमानवाणासनम् सनह्यमान परस्पर मिलन्ते बाणा बीजवृक्षा असनवृक्षाश्च सालवृक्षा यत्र तत्तथोक्तम् । पुन उत्प्रेक्षते—मदनायुधसदनमिव मदनस्य कन्दर्पस्य आयुधसदन-मिव आयुधशालामिव । यथा मदनायुधसदन आरोप्यमाणचापं भवति । पुन पूग-तरुभिर्गुवाकवृक्षै श्यामलितदिक्पालनिलयम् श्यामलिता कृष्णवर्णीकृता दिक्पा-लाना नरेन्द्राणा निलया मन्दिराणि यत्र तत्तथोक्तम् । कथंभूतै पूगतरुभि । मयूरबर्हा-तपत्रैरिव मयूरबर्हाणा मयूरपिच्छाना आतपत्रैरिव । मयूरपिच्छश्रीकारिभिरिवेत्यर्थ । कथंभूतै मयूरबर्हातपत्रै. । मकरध्वजाराधनप्रसाधितगात्रै मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य आराधनाय पूजनविषये प्रसाधितानि रचितानि गात्राणि शरीराणि येषामातपत्राणा तानि मदनाराधनप्रसाधितगात्राणि तैस्तथोक्तै । अपि च सन्ति केचिद्विशेषा. । तानेवाह—क्वचिदक्षोलजालनिर्जितखर्जूरफलपचेलिमतारुणितदिविजविमानचन्द्रशालम् क्वचित् क-स्मिंश्चित्प्रदेशे । कथंभूतमुद्यानम् । अक्षोलाना कर्पराला‍ना कन्दरालानामक्षोटानाम् । गर्वभाण्डानामिव(ति) यावत् जालै समूहैर्निर्जितास्तिरस्कृता ये खर्जूरा. पिण्डखर्जूर-वृक्षा तेषा फलाना पचेलिमता स्वयमेव पच्यमानता । 'पचे केलिमर् कर्मकर्तरि' इति वचनात् । तया अरुणिता अव्यक्तरागसयुक्ता कृता दिविजाना देवाना विमानाना व्योमयानाना चन्द्रशाला शिरोगृहाणि यत्र तत्तथोक्तम् । पुन क्वचिल्लवलीदलोड्डमर-डम्बरचुम्बितजम्बीरासरालम् क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे लवलीदलाना चन्दनलताप-त्राणा उड्डमर उत्कटो योऽसौ डम्बर आटोपस्तेन चुम्बिता स्पृष्टा ये जम्बीरा दन्तश-ठवृक्षास्तैरसरालमपर्यन्तम् । पुन क्वचिदश्वत्थोत्थानकदर्थितकपित्थस्कन्धम् अश्व-त्थाना पिप्पलाना उत्थानेन वृक्षोपरि वृक्षोत्पादनेन कदर्थिता विडम्बिता. कपि-त्थाना मन्मथतरूणा स्कन्धा प्रकाण्डा शाखावधिस्थानानि यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः क्वचिन्नमेरुविराजितराजादनासीनसुरसुन्दरीगणगीयमानमनसिजविजयप्रबन्धम् क्वचि-त्कस्मिंश्चित्प्रदेशे नमेरुणा पारिजातवृक्षेण विराजित. शोभितो योऽसौ राजादन' क्षीरिवृक्ष. । क्षीरिवृक्षोपरि नमेरुरुत्पन्न इत्यर्थ । तन्मूले आसीना उपविष्टा या सुरसु-न्दर्यो देवाङ्गनास्तासा गणेन पेटकेन गीयमान सशब्दायमानो मनसिजस्य कन्दर्पस्य विजयप्रबन्धो जगज्जयनप्रथटको यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः क्वचित्खेचरावतरणपतत्स-

चरसवतरणपतत्संतानकुम्पलसंवलितपारिजातलतान्तम्, क्वचित्परमतपश्चरणोपार्जितैः सुकृतैरिव महाफलप्रदायिभिः पनसपादपैरुपधृतपर्यन्तम्, क्वचिद्वनलक्ष्मीस्तनमिवात्मीयकान्तिजनितनीलहरिद्वदनमुद्यानमपश्यत् ॥

किं च—

यद्वृन्तगलितैः पुष्पैरुपहारमुपाहरत् ।
तारोद्भासिनभःशोभां बिभर्त्यालवालभूमिषु ॥ ६९ ॥
यत्प्रान्तपल्लवोल्लासिप्रसूनच्छन्नसंचयम् ।
दधातीन्दुमणिद्योतिपद्मरागाचलश्रियम् ॥ ७० ॥

तानकुम्पलसवलितपारिजातलतान्तम् क्वचित्कस्मिंश्चित् प्रदेशे खेचराणा विद्याधराणा अवतरणेन आगमनेन पतन्ति त्रुटन्ति सतानकुम्पलानि वृक्षविशेषपल्लवास्तैः सवलितानि मिश्रितानि पारिजातानां नमेरुवृक्षाणा लतान्तानि पुष्पाणि यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः क्वचित्कस्मिंश्चित्प्रदेशे पनसपादपैरुपधृतपर्यन्तम् पनसपादपै. कण्टकिफलवृक्षैरुपधृतपर्यन्तम् उपधृतो व्याप्तः पर्यन्त. पुरस्ताद्भूमिर्यस्य तत्तथोक्तम् । कथंभूतै पनसपादपैः। महाफलप्रदायिभि॰ महान्ति बृहन्ति फलानि प्रददति प्रयच्छन्तीत्येवंशीला महाफलप्रदायिनस्तै. । पुन. कथंभूतैः पनसपादपै. । सुकृतैरिव तीर्थंकरनामोपार्जनदक्षै. विशिष्टपुण्यैरिव । यथा सुकृतानि महाफलप्रदायीनि भवन्ति । कथंभूतैः सुकृतै. । परमतपश्चरणोपार्जितै परमतपश्चरणं इच्छानिरोधलक्षणं तेनोपार्जितैः स्वीकृतैः । पुनः कथभूतै । क्वचित्कस्मिंश्चित्प्रदेशे आत्मीयकान्तिजनितनीलहरिद्वदनम् आत्मीयकान्त्या निजकायतेजसा जनितमुत्पादित नीलं कृष्णवर्ण हरिद्वदनं दिङ्मण्डलं येन तत्तथोक्तम् । अपर कथंभूतम् । वनलक्ष्मीस्तनमिव वनश्रीकुचमिव वनलक्ष्मीस्तनं आत्मीयकान्त्या उत्पादितश्यामलितदिग्वदनं भवति । उत्प्रेक्षादिसकरालंकारः ॥

किंच अस्ति विशेष । **यद्वृन्तगलितैरित्यादि** । यदुद्यानं वृन्तानि प्रसववन्धनानि तेभ्यो गलितानि अध.पतितानि तैर्वृन्तगलितै पुष्पैः प्रसूनै उपहार पूजा श्रीसुदत्ताचार्यमुद्दिश्य उपाहरत् कुर्वद्वर्तते । यद्वनं आलवालभूमिषु वृक्षसेचनस्थानभूमिषु तारोद्भासिनभ.शोभा ताराभिश्चान्द्रायणीभिरुद्भासि उद्भासनशीलं यन्नभ आकाशं तस्य शोभा उपमा विभर्ति धरति । यदुद्यानं इन्दुमणिद्योतिपद्मरागाचलश्रियं दधाति इन्दुमणयश्चन्द्रकान्तमणयस्तैर्द्योतते शोभते इत्येवंशीलः इन्दुमणिद्योति स चासौ पद्मरागमणिपर्वत तस्य श्रियं शोभा दधाति । तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—यदुद्यानं कथंभूतम् । प्रान्तपल्लवोल्लासिप्रसूनच्छन्नसचयम् प्रान्तपल्लवेषु अग्रप्रवालेषु उल्लसन्तीत्येवंशीलानि प्रान्तपल्लवोल्लासीनि तानि च तानि प्रसूनानि पुष्पाणि तैश्छन्न.

यत्र च मधुकरकुटुम्बिनीनिकुरम्बाडम्बरचुम्ब्यमानमकरन्दकदम्बस्तम्बविलम्बितनिजनितम्बिनीबिम्बाधरपानपरवशविलासिनि, सुरतसुखोन्मुखमुखरपरिखेलत्सखीसखानेकखगप्रेङ्खन्नखमुखावलिख्यमानफलितशिखरैः समीपशाखिभिः स्खलितप्रसख्यानमखसमुखीनवैखानसमानसे, कितवसहचरोपरचितकरवाद्यलयलास्यमानमधुमत्तसीमन्तिनीसमालोकनकुतूहलमिल-

---

सद्वृतः सचय समूहोऽपचयो वा यस्य उद्यानस्य तत्तथोक्तम् । उपमालंकारः ॥

यत्र च यस्मिन् उद्याने सुन्दरीजनेन सह स्त्रीजनेन सह कामिनो विलासिन पुरुषा रमन्ते क्रीडा कुर्वन्ति इति । क्रियाकारकसबन्ध । कथंभूते यत्र यस्मिन्नुद्याने । मधुकरकुटुम्बिनीनिकुरम्बाडम्बरचुम्ब्यमानमकरन्दकदम्बस्तम्बविलम्बितनिजनितम्बिनीबिम्बाधरपानपरवशविलासिनि मधुकरा भ्रमरास्तेपा कुटुम्बिन्यो भ्रमर्यस्तासा निकुरम्बेण आडम्बरेण आटोपतया शब्दगर्जितया वा चुम्ब्यमानः आस्वाद्यमानो योऽसौ मकरन्दकदम्बस्तम्ब. मकरन्दस्य पुष्परसस्य कदम्ब समूहस्तस्य स्तम्बो गुल्म स विलम्बित अनुकृत उपमानमानीयमानो निजनितम्बिनीना स्वकीयकमनीयकामिनीना बिम्बाधर पक्वतिन्दुकेरीफलसमानोष्ठ तस्य पाने आस्वादने परवशा नाथवन्त पराधीना विलासिन कामिनो यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । पुन कथंभूते उद्याने । सुरतसुखोन्मुखमुखरपरिखेलत्सखीसखानेकखगप्रेङ्खन्नखमुखावलिख्यमानफलितशिखरै समीपशाखिभि स्खलितप्रसख्यानमखसमुखीनवैखानसमानसे समीपशाखिभिर्निकटवर्तिभिर्वृक्षै स्खलितप्रसख्यानं विघटितध्यानं मखसमुखीनवैखानसाना तापसाना मानसं मखे यज्ञे समुखीना तत्परा ये वैखानसास्तपस्विनो वानप्रस्थास्तेषा मानस चित्तं मखसमुखीनवैखानसमानस यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । कथंभूतै समीपशाखिभि । सुरतसुखे रतिक्रीडासौख्ये उन्मुखा बद्धोत्कण्ठा मुखरा वाचाला परि समन्तात्खेलन्तो रममाणा सखीसखा निजपक्षिणीभि सयुक्ता अनेका नानाप्रकारा ये [1]विशेषपदकोपलक्षिता खगा पक्षिणस्तेषा प्रेङ्खन्ति प्रचलन्ति यानि नखमुखानि तै अवलिख्यमानानि चुम्ब्यमानानि फलितशिखरा[णि] फलवदग्राणि येषा समीपशाखिना ते तथोक्तास्तै । पुनश्च कथंभूते यस्मिन वृक्षो कितवसहचरोपरचितकरवाद्यलयलास्यमानमधुमत्तसीमन्तिनीसमालोकनकुतूहलमिलद्वनदेवताभराभुग्नककुभविटपिनि कितवसहचरैर्धूर्तभर्तृभिरुपरचितं निर्मितं यत्करवाद्यं हस्ततालस्तस्य लयेन क्रियासाम्येन लास्यमाना नर्त्यमाना या म[धुम]त्तसीमन्तिन्यो मदे(द्ये)न मत्ता कामिन्यस्तासा समालोकनकुतूहलेन निरीक्षणविनोदेन मिलन्त्य एकत्रीभवन्त्यो या वनदेवता व्यन्तर्यस्तासा भरेण भुग्ना

---

१. 'विशेषणपञ्चको' इत्यपि पाठ. पुस्तकान्तरे.

द्रुनदेवताभराभुग्नककुभविटपिनि, वटविटपविटङ्कसंकटकोटरोपविष्टवाचाटशुकपेटकपठ्यमानेन विटविकटरताटोपचाटुपाटवेन विघटमानमुनिमनःकपाटपुटसंधिबन्धे, विकिरकुलकलहवशविशीर्यमाणकुरबकतरुमुकुरमुक्ताफलितवितर्दिकाबलिकर्मणि, चपलकपिसंपातलुप्तमानभराभिर्निर्भरविभ्रमारम्भसंभ्रमाभिर्भामिनीभिः परिरभ्यमाणनिभृतसरसापराधवल्लभे, भुजमूलपुलकवितरणरतकान्तकैतवान्तरायितयुवतिपुष्पावचितिनि, सरलद्रुमस्त-

---

त्रोटिताः ककुभविटपिन. अर्जुनवृक्षा यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । अपर कथभूते उद्याने । वटविटपविटङ्कसकटकोटरोपविष्टवाचाटशुकपेटकपठ्यमानेन विटविकटरताटोपचाटुपाटवेन विघटमानमुनिमन.कपाटपुटसधिबन्धे विटाना कामुकाना विकट प्रव्यक्त. प्रस्फुटो योऽसौ रताटोप कामक्रीडाडम्बरस्तस्मिन् चाटुपाटवं मिथ्यास्तुतिपटुत्वं तेन विघटमान उद्धट्टमानो मुनीना आमर्षीणा मन कपाटपुटस्य वित्तारयुगलस्य सधिबन्ध श्लेषो यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । कथंभूतेन विटविकटरताटोपचाटुपाटवेन । वटस्य न्यग्रोधवृक्षस्य विटप' शाखा कटप्रस्तस्य विटङ्कः पल्लवोन्नताग्रभागस्तस्य सकट सकोचसहितो योऽसौ कोटर. शाखास्थितगर्भस्थान तत्र उपविष्ट स्थितं वाचाटाना वहुगर्ह्यवाचा शुकाना रक्ततुण्डाना यत्पेटकं समूह. तेन पठ्यमानं उच्चैरुद्गीयमानं यत् विटविकटरताटोपचाटुपाटवं तत्तथोक्तं तेन । अपर कथंभूते उद्याने । विकिरकुलकलहवशविशीर्यमाणकुरबकतरुमुकुरमुक्ताफलितवितर्दिकावलिकर्मणि विकिराणां पक्षिणा यत्कुलं समूहस्तस्य कलहो युद्धं तस्य वशेन हेतुना विशीर्यमाणानि त्रुट्यन्ति यानि कुरवकतरो शोणाम्लानवृक्षस्य मुकुराणि बालकुड्मलानि तैर्मुक्ताफलितं मुक्ताफलसयुक्तं वितर्दिकावलिकर्म वेदिकापूजाविधानं यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । अपरं कथंभूते उद्याने । चपलकपिसपातलुप्तमानभराभिर्निर्भरविभ्रमारम्भसभ्रमाभिर्भामिनीभि परिरभ्यमाणनिभृतसरसापराधवल्लभे भामिनीभि. कोपनकलत्रै' परिरभ्यमाण आलिङ्ग्यमानो निभृतो मौनवान् विनीतश्च सरसापराधस्तत्कालकृतवल्लभादोष एवं विशेषणचतुष्टयविशिष्टो वल्लभो यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । कथंभूताभिर्भामिनीभि । चपलस्य कपेर्वानरस्य सपातेन आगमनेन लुप्तो विनाशितो मानभरश्चित्तसमुत्पन्नेनेत्यतिशयो यासा भामिनीना तास्तथोक्तास्ताभि. । अपर कथंभूताभिर्भामिनीभि. । निर्भर गाढ यथा भवत्येवं योऽसौ विभ्रमारम्भो मर्कटभ्रूक्षेपप्रारम्भस्तस्मात् सभ्रमो भयं यासा तास्तथोक्तास्ताभिः । अपर कथंभूते उद्याने । भुजमूलपुलकवितरणरतकान्तकैतवान्तरायितयुवतिपुष्पावचितिनि भुजमूले बाहुमूले यत्पुलकवितरणं सशब्दपद्मनखसयोगस्तस्मिन् रतस्तत्परो योऽसौ कान्तो भर्ता तस्य कैतवेन कपटेन अन्तरायिता अन्तरायं प्रापिता युवतीना अतिमनोहरस्त्रीणा पुष्पावचितिः कुसुमचुण्टनं यत्र

म्भसंभूतलताशोकततिविनिर्मितासु पीनस्तनलिखितपत्रलाञ्छितोरःस्थलरमणरसरभसोच्छलदुत्तालचलनासु लीलान्दोलासु विलसन्तीनां विलासिनीनां मुखरमणिमेखलाजालवाचालिमबहलपञ्चमालप्तिपल्लवितविरहवीरुधि, जम्बूकुजकुञ्जगुञ्जत्पारापतपतङ्गसंदीपितमदनमददरिद्रितसुन्दरीसंभोगहुतवहे, कदलीदलातपत्रोत्तम्भनभारभरितभर्तृभुजाभोगसंभावनविकटकुचकुम्भ-

---

तत्तथोक्तं तस्मिन्। अपरं कथंभूते उद्याने। सरलद्रुमस्तम्भसंभूतलताशोकततिविनिर्मितासु पीनस्तनलिखितपत्रलाञ्छितोरःस्थलरमणरसरभसोच्छलदुत्तालचलनासु लीलान्दोलासु विलसन्तीनां विलासिनीनां मुखरमणिमेखलाजालवाचालिमबहलपञ्चमालप्तिपल्लवितविरहवीरुधि लीलान्दोलासु क्रीडाप्रेङ्खासु विलसन्तीनां रममाणानां उत्पतननिपतनानि कुर्वाणानां विलासिनीनां नवयौवनस्त्रीणां मुखराणि वाचालानि मणिभिरुपलक्षितानि मेखलाजालानि रसनासमूहास्तेषां वाचालिमा वाचालत्वं शब्दबहुलत्वं तेन बहला द्विगुणीकृता या पञ्चमालप्तिः पञ्चमनाम ग्रामरागविशेषः सप्तमः स्वर इति यावत् तया पल्लविता विरहवीरुत् विप्रलम्भलता यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्मिन्। कथंभूतासु लीलान्दोलासु। सरलद्रुमा देवदारुतरवस्त एव स्तम्भास्तेषु संभूता बद्धा या लता वल्ल्यो अशोकततयश्च मञ्जुलतरुश्रेणयस्ताभिः विनिर्मिता रचितास्तास्तथा तासु। अपरं कथंभूतासु लीलान्दोलासु पीनस्तनेषु लिखितानि यानि पत्राणि पत्रवल्लयस्तैर्लाञ्छितानि शोभितानि यानि उरःस्थलानि वक्षोमण्डलानि तेषु विषये योऽसौ रमणरसः संभोगक्रीडारागस्तस्य रभसः औत्सुक्यं तेन उच्छलन्त उत्पतन्तः उत्तालाः शीघ्रतराश्चलनाः पादा यासु लीलान्दोलासु तास्तथा तासु। उक्तं च—'षड्जं मयूरः कवते गावस्तु (स्त्व)षभभाषिणः। अजाविकं तु गान्धारं क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम्॥ पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम्। धैवतं ह्रेषते वाजी निषादं बृंहते गजः॥' पुनश्च कथंभूते उद्याने। जम्बूकुजकुञ्जगुञ्जत्पारापतपतङ्गसंदीपितमदनमददरिद्रितसुन्दरीसंभोगहुतवहे जम्बूकुजा जम्बूतरवस्तेषां कुञ्जानि लतापिहितोदराणि तेषु गुञ्जन्तः शब्दान् कुर्वन्तो ये पारापतपतङ्गाः कलरवपक्षिणस्तैः संदीपितः संधुक्षितो योऽसौ मदनमदः कामोद्रेकस्तेन दरिद्रितस्तिरस्कृतः सुन्दरीणां वनितानां संभोगहुतवहो रतिक्रीडावैश्वानरो यत्र तत्तथा तस्मिन्। अपरं कथंभूते उद्याने। कदलीदलातपत्रोत्तम्भनभारभरितभर्तृभुजाभोगसंभावनविकटकुचकुम्भमण्डलानामितस्ततो विहरन्तीनां रम्भोरूणामनवरतझणझणायमानमणिमञ्जीरशिञ्जिताकुलितजलकेलिदीर्घिकाकलहंससंसदि रम्भावत् कदलीस्तम्भवत् ऊरवः पिचण्डानि यासां ता रम्भोरवः कमनीयकामिन्यस्तासां रम्भोरूणां अनवरतं निरन्तरं झणझणायमानाः शब्दायमानाः ये मणिमञ्जीराः पञ्चविधमाणिक्यजटितकनकनूपुराणि तेषां शिञ्जितैरव्यक्तशब्दैराकुलिताः किंकर्तव्य-

मण्डलानामितस्ततो विहरन्तीनां रम्भोरूणामनवरतझणझणायमानमणिमञ्जीरशिञ्जिताकुलितजलकेलिदीर्घिकाकलहंससंसदि, रमणरतनिरतवनितारतिरसोत्सेकविचलद्विकचविचकिलप्रालम्बामोदसुरभितसुभगभुजङ्गनाभीवलभिगर्भे, तमालदलनिर्यासरसपूरितकरकिशलयपुटेन यमितनखलेखनीधारिणा खचरनिचयेन रच्यमानसहचरीकपोलफलकतलतिलकविचित्रपत्रभङ्गिनि, खलरताभियुक्तकुटहारिकातालुतलोत्तरलतररुतोत्प्लावितनिच्च(चु)-

---

ताया मूढीकृता जलकेलिदीर्घिकाणा उदकक्रीडावापिकाना कलहंससंसत् राजहंसश्रेणिर्यत्र तत्तथा तस्मिन्। कथंभूताना रम्भोरूणाम्। केन वायुना दल्यते विदीर्यते कदली वारणवुसा। अशुमत्फलेति यावत्। तस्या दलं पर्ण तदेव आतपत्रं छत्रं तस्य उत्तम्भनं उद्धरणमुच्चलनं तस्य भारेण गुरुतया भरितो निचितो योऽसौ भर्तृभुजाभोग कान्तस्य बाहुमण्डलं तस्य सभावनेन विनयकरणेन विकट स्फुटीभूतं कुचकुम्भमण्डलं स्तनकलशाभोगो यासा तास्तथा तासाम्। अपर कथंभूताना रम्भोरूणाम्। इतस्ततो विहरन्तीनाम् यत्र तत्र पर्यटन्तीनाम्। अपर कथंभूते उद्याने। रमणरतनिरतवनितारतिरसोत्सेकविचलद्विकचविचकिलप्रालम्बामोदसुरभितसुभगभुजङ्गनाभीवलभिगर्भे रमणरतम्। उपरि स्त्री अध पुमान् रमणरतमुच्यते। तत्र निरता व्यापृतव्यापारवती या वनिता अत्यन्तोत्पादितरागा स्त्री तस्या रतिरसोत्सेक भोगक्रीडारागाधिक्यं तेन विचलति त्रुट्यन् योऽसौ विकचाना विकसिताना विचकिलाना मोगरपुष्पाणा प्रालम्ब आजान्वालम्बपुष्पमाला तस्य आमोदेन अतिनिर्हारिणा परिमलेन सुरभित सुगन्धिकृत सुभगभुजङ्गस्य सौभाग्यवत्कामुकपुरुषस्य नाभीवलभिगर्भो यत्र नाभ्येव वलभि.। पटलाधारो वंशपञ्जरो वलभिरुच्यते। तस्या गर्भो मध्यप्रदेशो यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन्। अपर कथंभूते उद्याने। तमालदलनिर्यासरसपूरितकरकिशलयपुटेन यमितनखलेखनीधारिणा खचरनिचयेन रच्यमानसहचरीकपोलफलकतलतिलकविचित्रपत्रभङ्गिनि खचरनिचयेन विद्याधरसमूहेन रच्यमानं समर्प्यमाणं सहचरीणा विद्याधरीणा कपोलफलकतलेषु गण्डस्थलपट्टिकोपरि यत्तिलकं तेन विचित्रा चमत्कारकारिणी पत्रसवन्धिनी भङ्गी पत्रावलीरचना यत्र तत्तस्मिन्। कथंभूतेन खचरनिचयेन। तमालस्य कालस्कन्धवृक्षस्य दलानि सुगन्धपर्णानि तेषा निर्यासरसेन रसद्रवेण पूरितो भरित. करकिशलयपुटो हस्तपल्लवपुटो येन स तथा तेन। अपरं कथंभूतेन खचरनिचयेन। यमिता घटिता नखलुना समारिता या नखलेखनी पुनर्लिपिकारिणीव ता धरतीत्येवशीलो विद्याधरनिचयो यमितनखलेखिनीधारी तेन तथा। अपरं कथंभूते उद्याने। खलरताभियुक्तकुटहारिकातालुतलोत्तरलतररुतोत्प्लावितनिच्च(चु)लमूलविलनिलीनोलूकबालकालोकनाकुलकाकोलकुलकोलाहलकाहले खलस्य दुर्जनस्य रते संभोग-

लमूलविलनिलीनोलूकबालकालोकनाकुलकाकोलकुलकोलाहलकाहले, बहल-कोकिलप्रलापगलितलज्जस्य निसर्गादुत्तालतरसुरतसंरम्भिणः पण्याङ्गनाजनस्य कलगलोल्लसल्लोहलोल्लपितानुलपनपरसारिकाशावसंकुलकुलायकरलोपकण्ठजरठिताभिनवाङ्गनारतिचेतसि, माकन्दमञ्जरीमकरन्दबिन्दुस्यन्ददुर्दिनेन मुचकुन्दमुकुलपरिमलोल्लासिना प्रचलाकिकुलकलापसीमन्तोचितेन वातचातकेनाचम्यमानसुरतश्रमखिन्नखेचरीपयोधरमुखलुलितघनघर्मजलमञ्ज-

---

क्रीडाया अभियुक्ता नियोगिनी अधिकारिणी या कुटहारिका जलघटवाहिका दासी तस्यास्तालुतले काकुदमध्ये यत् उत्तरलतरं उत्सुक तर यद्रुतं शब्दस्तेन उल्लावित उड्डायितो निच(चु)लस्य वृक्षस्य मूले अधोमार्गेण यद्बिलं छिद्र तस्मिन् निलीनो गुप्तं स्थितो योऽसौ उलूकबालकस्तस्यालोकनेन दर्शनेन आकुलानि विहलीभूतानि यानि काकोलकुलानि बलिभुक्समूहास्तेषा कोलाहलेन कलकलशब्देन काहलं अस्फुटशब्दो [यत्र] तत्तथोक्तं तस्मिन्। अपर कथभूते उद्याने। बहलकोकिलप्रलापगलितलज्जस्य निसर्गादुत्तालतरसुरतसरम्भिण. पण्याङ्गनाजनस्य कलगलोल्लसल्लोहलोल्लपितानुलपनपरसारिकाशावसकुलकुलायकरलोपकण्ठजरठिताभिनवाङ्गनारतिचेतसि पण्याङ्गनाजनस्य वेश्याजनस्य कलं मधुर गले कण्ठे उलसन् उच्छलन् सन् लोहलोल्लपितं अव्यक्तशब्दितं तस्य अनुलपनं पुनर्जल्पन तत्र परास्तत्परा ये शारिकाशावाः पीतपादबालकास्तै सकुलो व्याप्तो योऽसौ कुलायो मालकस्तेनोपलक्षितो योऽसौ करलो वृक्षस्तस्य उपकण्ठे समीपे जरठितं प्रौढितं अभिनवाङ्गनाया बालवनिताया रतिचेत सभोगचित्तं यत्र उद्याने तस्मिन्। कथंभूतस्य पण्याङ्गनाजनस्य। बहल· प्रचुरो योऽसौ कोकिलप्रलापः कोकिलानर्थशब्दस्तेन गलिता पलायिता लज्जा अपत्रपा यस्य तस्य। अपर कथंभूतस्य पण्याङ्गनाजनस्य। निसर्गात्स्वभावेन उत्तालतर अत्युत्सुकं यत् सुरतं मैथुनं तत् सरभते इत्येवंशील स तस्य। अपर कथंभूते उद्याने। माकन्दमञ्जरीमकरन्दबिन्दुस्यन्ददुर्दिनेन मुचकुन्दमुकुलपरिमलोल्लासिना प्रचलाकिकुलकलापसीमन्तोचितेन वातचातकेनाचम्यमानसुरतश्रमखिन्नखेचरीपयोधरमुखलुलितघनघर्मजलमञ्जरीजाले सुरतस्य निधुवनस्य श्रम खेदस्तेन खिन्ना दैन्यं प्राप्ता या खेचर्यो विद्याधर्यस्तासा पयोधरा वक्षोजास्तेषा मुखेषु अग्रेषु लुलितानि लुठितानि घनानि प्रचुराणि यानि घर्मजलानि प्रस्वेदोदकानि तेषा मञ्जरीजालानि वल्लरीसमूहा· वातचातकेन मरुद्बर्हेन आचम्यमानानि आस्वाद्यमानानि उपस्पृश्यमानानि सुरतश्रमखिन्नखेचरीपयोधरमुखलुलितघनघर्मजलमञ्जरीजालानि यत्रोद्याने तत्तस्मिन्। कथंभूतेन वातचातकेन। माकन्द अतिसुरभिसहकारवृक्षस्तेषा मञ्जर्य· पुष्पवल्लर्यस्तासा मकरन्द· पुष्परसस्तस्य बिन्दुस्यन्दानि विप्रुदक्षरणानि तैर्दुर्दिनो धूसरित स तथा तेन। अपर कथभूतेन वातचातकेन। मुच-

रीजाले, निधुवनविधिविधुरपुरन्ध्रिकाधरदलदयितदीयमानाननचषकचारितदर्दरीकबीजसीधुनि, पुण्ड्रेक्षुकाण्डमण्डपसपातिनीभिः षिङ्गपरिषद्भिश्चण्डतरमुड्डमरितडिण्डिमारवाकाण्डताण्डवितशिखण्डिमण्डले, मृद्वीकाफलगलनचटुलकामिनीकरवलयमणिमरीचिमेचकिताकिंकिरातराजिनि, नालिकेरफलसलिलविलुप्यमानमिथुनमन्मथकलहावसानपयःपानातुच्छवाञ्छे, कन्दु-

---

कुन्दाना मध्यपुष्पविशेषाणा मुकुलानि कोरकाणि कलिकास्तेषा परिमलेन विमर्दोत्थगन्धेन उल्लसति उच्छलत्येवंशील. स तथा तेन । पुन कथंभूतेन वातचातकेन । प्रचलाकिना मयूराणा कुलानि समूहास्तेषा कलापाना पक्षसमूहाना सीमन्तैः केशमार्गैरुन्चिता(तो) योग्य. स तथा तेन । अत्र प्रथमविशेपणेन वातस्य शीतत्वं सूचितम् । द्वितीयेन तु विशेषणेन सुगन्धिता प्रकटिता । तृतीयेन विशेपणेन मन्दत्वं प्रदर्शितं भवतीति ज्ञातव्यम् । अपर कथंभूते उद्याने । निधुवनविधिविधुरपुरन्ध्रिकाधरदलदयितदीयमानाननचषकचारितदर्दरीकबीजसीधुनि निधुवनस्य सुरतस्य क्रीडाया. योऽसौ विधि. कामशास्त्रोक्तं विधानं तेन विधुराणि पीडितानि पुरन्ध्रिकाणा नवयौवनस्त्रीणा यानि अधरदलानि दन्तच्छदपल्लवानि तेपु दयितेन भर्त्रा दीयमानं आरोप्यमाणं आननचषकेन मुखपानपात्रेण चारितं सयोजितं दर्दरीकबीजसीधु दाडिमबीजमद्यं यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । अपर कथंभूते उद्याने । पुण्ड्रेक्षुकाण्डमण्डपसपातिनीभिः षिङ्गपरिषद्भिश्चण्डतरमुड्डमरितडिण्डिमारवाकाण्डताण्डवितशिखण्डिमण्डले षिङ्गपरिषद्भि कामुकसमूहै चण्डतर यथा भवत्येवं उड्डमरिता उत्कर्षिता डिण्डिमारवा पटहशब्दास्तैरकाण्डे अकाले ताण्डवितं शिखण्डिना मयूराणा मण्डलं समूहो यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । कथंभूताभि. षिङ्गपरिषद्भि. । पुण्ड्रा. पाण्डुवर्णास्ते च ते इक्षवो रसालास्तेषा काण्डमण्डपे प्रकाण्डशालाया सपतन्त्यागच्छन्तीत्येवंशीलास्तास्तया ताभि । अपर कथंभूते उद्याने । मृद्वीकाफलगलनचटुलकामिनीकरवलयमणिमरीचिमेचकिताकिंकिरातराजिनि मृद्वीकाना द्राक्षाणा यानि फलानि तेपा गलने अदने भक्षणार्थं चटुला चपलतरा ये कामिनीना करा. पाणय तेषा वलयानि तेपा मणयो रत्नानि तेपा मरीचयः किरणास्तैर्मेचकिता[नि] कर्बुरीकृता[नि] किंकिरातराजी कुरण्टकतरुश्रेणी यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । अपर कथंभूते उद्याने । नालिकेरफलसलिलविलुप्यमानमिथुनमन्मथकलहावसानपय.पानातुच्छवाञ्छे नालिकेराणा लाङ्गलितरूणा यानि फलानि सस्यानि, तेषा सलिलानि पानीयानि तैर्विलुप्यमाना उच्छिद्यमाना मिथुनाना स्त्रीपुरुषाणा मन्मथकलहावसाने कन्दर्पयुद्धपर्यन्ते पय.पानस्य जलपानस्य अतुच्छा प्रचुरतरा वाञ्छा यत्र तत्तथा तस्मिन् । अपर कथंभूते उद्याने । कन्दु-

कविनोदव्याजविस्तारितविभ्रमेण तरुणजनसंनिधानविवृद्धश्रृङ्गारमत्सरेण भ्रमिविभ्रमोद्भ्रान्तभासत्परिमलमिलन्मिलिन्दसुन्दरीसंदोहमण्डितापाङ्गपातेन विव्वोकिनीसमाजेन यावकारुणचरणपाटलितबकुलालवालभूमिनि, रजनिरसपिञ्जरितकुचकलशमण्डलाभिर्महीरुहनिवहमहिलाभिरिव परिपाकपेशलफलविनतमध्याभिर्बीजपूरवल्लरीभिरपराभिश्च वृक्षौषधिवनस्पतिलताभिरतिर-

---

कविनोदव्याजविस्तारितविभ्रमेण तरुणजनसनिधानविवृद्धश्रृङ्गारमत्सरेण भ्रमिविभ्रमोद्भ्रान्तभासत्परिमलमिलन्मिलिन्दसुन्दरीसदोहमण्डितापाङ्गपातेन विव्वोकिनीसमाजेन यावकारुणचरणपाटलितबकुलालवालभूमिनि विव्वोको विलासो विद्यते यासां ता विव्वोकिन्य· । उक्तं च हलायुधेन कविना—'हेलाविलासविव्वोकलीलाललितविभ्रमा· । स्त्रीणा श्रृङ्गारचेष्टा· स्युर्हावपर्यायवाचका ॥' विव्वोकिनीना समाज समूहो विव्वोकिनीसमाजस्तेन यावकेन अलक्तकेन लाक्षारसेन अरुणा अव्यक्तरागा ये चरणाः पादास्तैः पाटलिता श्वेतरक्तीकृता बकुलालवालाना केसरतर्वावालाना मदगन्धिवृक्षस्थानकाना भूमिर्यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । कथंभूतेन विव्वोकिनीसमाजेन । कन्दुकविनोदव्याजेन गिन्दरिकक्रीडामिषेण विस्तारितः प्रकटीकृतो विभ्रमो भ्रूक्षेपो येन स तथा तेन । अपर कथभूतेन विव्वोकिनीसमाजेन । तरुणजनाना नवयौवनपुरुषाणा सनिधानेन उपकण्ठतया विवृद्धो विशेषेण वृद्धिं गत· श्रृङ्गारस्य शरीरमण्डनस्य मत्सर· परशुभद्वेषो यस्य स तथा तेन । अपर कथंभूतेन विव्वोकिनीसमाजेन । भ्रमिविभ्रमेण कम्पितभ्रूक्षेपेण उद्भ्रान्त उल्लसितं यद्भासत् भास्वर मुखम् । 'भसद्भास्वरमासयो' इति वचनात् (?) । तस्य परिमलेन सौरभेण मिलन्त्य एकत्रीभवन्त्यो या मिलिन्दाना भ्रमराणा सुन्दर्यो भ्रमर्यस्तासा सदोहेन समूहेन मण्डित शोभित अपाङ्गपातः कटाक्षविक्षेपो यस्य स तथा तेन । अपर कथंभूते उद्याने । रजनिरसपिञ्जरितकुचकलशमण्डलाभिर्महीरुहनिवहमहिलाभिरिव परिपाकपेशलफलविनतमध्याभिर्बीजपूरवल्लरीभिरपराभिश्च वृक्षौषधिवनस्पतिलताभिरतिरमणीये बीजपूरवल्लरीभि मातुलिङ्गवल्लीभिरतिरमणीये अतिशयेन मनोहरे । कथंभूताभिर्बीजपूरवल्लरीभि । परिपाकेन परिपचनतया पेशलानि मनोहराणि यानि फलानि तैर्विनतो विशेषेण नम्रीभूतो मध्योऽन्तरालं यासा ता· परिपाकपेशलफलविनतमध्यास्ताभि· । अपर कथंभूताभिर्बीजपूरवल्लरीभि· । महीरुहाणा वृक्षाणा निवहस्य समूहस्य महिलाभिरिव भार्याभिरिव । तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूताभिर्महिलाभिः । रजनिरसेन हरिद्राद्रवेण पिञ्जरितानि पीतरक्तानि कुचकलशमण्डलानि यासा तास्तथोक्ताभि । न केवलं बीजपूरवल्लरीभिरतिरमणीयम्, अपि तु अपराभिश्च अन्याभिश्च वृक्षौषधिवनस्पतिलताभिरतिरमणीये वृक्षाश्च पुष्पफलसहिता आम्रादितरव, औषधयश्च फलपाकान्ता· कदलीवृक्षादय·,

मणीये, नरखचरामराणां मिथः संभोगलक्ष्मीमिव दर्शयति निखिलभुवनवनानां श्रियमिवादाय जातजन्मनि, रोध्रपरागवैध्यनीरन्ध्रितकेतकीरजःपटलनिर्मलितकपोलदर्पणेन विविधकुसुमदलविनिर्मितललामकर्मणा कुटजकुड्मलोल्बणमल्लिकानुगतकुन्तलकलापेन तापिच्छगुलुञ्छविच्छुरितशतपत्रीस्रक्संनद्धचिकुरभङ्गिना मरुबकोद्भेदविदर्भितदमनकाण्डशिखण्डितकेशपाशेन प्रियालमञ्जरीकणकलितकर्णिकारकेसरविराजितसीमन्तसंततिना

वनस्पतयश्च फलिनो वृक्षा', लताश्च वल्लयस्तास्तथोक्ताभिः । उक्तं च—'फली वनस्पतिर्ज्ञेया वृक्षा पुष्पफलोपगा. । ओषध्य. फलपाकान्ता वल्लयो गुल्माश्च वीरुध ॥' उद्याने किं,कुर्वति सति । नरखचरामराणां मिथ. सभोगलक्ष्मी सुरतक्रीडाश्रियं दर्शयतीव दर्शनं कारयतीव । कथंभूते उद्याने । निखिलभुवनवनाना श्रियमिवादाय जातजन्मनि निखिलभुवनवनाना समस्तत्रैलोक्योद्यानाना श्रियं आदाय शोभा गृहीत्वा जातजन्मनीवोत्पन्नजन्मनि यथा । कथंभूतेन सुन्दरीजनेन । रोध्रपरागवैध्यनीरन्ध्रितकेतकीरजःपटलनिर्मलितकपोलदर्पणेन रोध्रस्य अर्जुनतरो । 'गालव शावरो रोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जुनो' इत्यभिधानात् । रोध्रपरागस्य गालवतरुरजसो यद्वैध्यं शुक्लता तेन नीरन्ध्रितो निश्छिद्रीकृत. । सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । स च केतकीरज.पटलनिर्मलितः केतकीरजस पटलेन समूहेन निर्मलित उद्वर्तित कपोलदर्पणो गण्डस्थलादर्शो यस्य स तथा तेन । अपर कथंभूतेन सुन्दरीजनेन । विविधकुसुमदलविनिर्मितललामकर्मणा विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषा दलै पत्रैर्विनिर्मितं विशेषेण कृतं ललामकर्म तिलकरचना येन स तथा तेन । अपरं कथंभूतेन सुन्दरीजनेन । कुटजकुड्मलोल्बणमल्लिकानुगतकुन्तलकलापेन कुटजस्य इन्द्रयववृक्षस्य कुड्मलानि मुकुलानि तैरुल्बणा उद्रिक्ता या मल्लिका शीतभीरुपुष्पविशेषा 'नलिकवेल' इत्यादेशात् मल्लिकापुष्पैरनुगत संयुक्त. कुन्तलकलाप केशपाशो यस्य स तथा तेन । अपरं कथंभूतेन सुन्दरीजनेन । तापिच्छगुलुञ्छविच्छुरितशतपत्रीस्रक्सनद्धचिकुरभङ्गिना तापिच्छस्य तमालवृक्षस्य ये गुलुञ्छा पुष्पस्तवकास्तैर्विच्छुरिता शोभिता शतपत्री सेवन्तीपुष्पाणि तस्या' स्रक् माला तया सनद्धा बद्धा चिकुरभङ्गी केशरचना यस्य स तथा तेन । अपर कथंभूतेन सुन्दरीजनेन । मरुबकोद्भेदविदर्भितदमनकाण्डशिखण्डितकेशपाशेन मरुवकोद्भेदै. सुगन्धपद्ममञ्जरीभिर्विदर्भिता गुम्फिता ये दमनकाण्डाः सुगन्धपत्रस्तम्बास्तै शिखण्डितो मुकुटित केशपाश. कुन्तलकलापो यस्य स तथा तेन । पुनः कथंभूतेन । प्रियालमञ्जरीकणकलितकर्णिकारकेसरविराजितसीमन्तसततिना प्रियालस्य क्षीरिकायास्तरोर्या मञ्जर्यो वल्लर्यस्तासा कणैः पुष्पकणै. कलिता. सयुक्ता ये कर्णिकारकेसरा द्रुमोत्पलकिञ्जल्कास्तैर्विराजिता विशेषेण शोभिता सीमन्तसततिः

चम्पकनितंबिकन्त(का?)नारविरचितावतंसेन माधवीप्रसूनगर्भगुम्फित-पुंनागमालाविलासिना रक्तोत्पलनालान्तरालमृणालवलयाकुलशकोटेन(?) सौगन्धिकानुबद्धकमलकेयूरपर्यायिणा सिन्दुवारसरसुन्दरकदलीप्रवालमेख-लेन शिरीषवशबाणकृतजङ्घालंकारचारुणा मधुकानुविद्धबन्धूकधृतनूपुरभू-षणेन अन्यासु च तासु तासु कामदेवकिलकिञ्चितोचितासु क्रीडासु बद्धा-नन्देन सुन्दरीजनेन सह रमन्ते कामिनः ॥

र्वसागर्भैर्निर्गतस्य न तथा तेन। अपरं कथंभूतेन सुन्दरीजनेन। चम्पकनितंबिरच-... नारविरचितावतंसेन। चम्पकैर्हेमपुष्पकैर्धिना ... ये ... विरचित ... पुष्पाणि। उक्तं च धन्वन्तरिणा—'कोविदारे कान्चनार कुद्दाल कुण्डली ... नागपुष्पश्चमाशिको महायमलपत्रकः॥' ... विरचितः कल्पितोऽवतंसो शुद्धकर्णपूरो येन न तथा तेन। पुनः कथंभूतेन सुन्दरीजनेन। माधवीप्रसूनगर्भगु-म्फितपुंनागमालाविलासिना माधवी वासन्ती तस्याः प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां गर्भेषु मध्येषु गुम्फितानि ग्रथितानि। 'पुंनागः पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः' इत्यभिधानात्। तेषां मालायाः विलासः शोभा विद्यते यस्य स तथा तेन। पुनः कथंभूतेन सुन्दरीज-नेन। रक्तोत्पलनालान्तरालमृणालवलयाकुलशकटेन रक्तोत्पलस्य नालं तस्य अन्तराले मध्ये मृणालवलयं पद्मिनीकन्दवर्णं तेनाकुलं संयुक्तं शकोटो(?)मध्ये(?) न तथा तेन। पुनः कथंभूतेन सुन्दरीजनेन। सौगन्धिकानुबद्धकमलकेयूरपर्यायिणा सौगन्धिकेषु कह्ला-रेषु रक्तकमलेषु अनुबद्धानि गुम्फितानि यानि कमलानि श्वेतकमलानि तेषां केयूरस्य बाहुभूषणस्य पर्यायः संगतिर्विद्यते यस्य न तथा तेन। पुनः कथंभूतेन सुन्दरीजनेन। सिन्दुवारसरसुन्दरकदलीप्रवालमेखलेन सिन्दुवारः इन्द्रसुरसः तस्य सरो हारः तेन सुन्द-राणि मनोहराणि यानि कदलीप्रवालानि लतानां बालपल्लवानि तेषां मेखला कटिमेखला यस्य स तथा तेन। पुनः कथंभूतेन सुन्दरीजनेन। शिरीषवशबाणकृतजङ्घालंकारचारुणा शिरीषाणां वशानि शिरीषपुष्पमध्येषु गुम्फितानि यानि बाणानि झिण्टीपुष्पाणि तैः कृतो विहितो योऽसौ जङ्घालंकारः प्रसूताभरणं तेन चारुमनोहरस्तेन तथोक्तेन। अपरं कथं-भूतेन सुन्दरीजनेन। मधुकानुविद्धबन्धूकधृतनूपुरभूषणेन मधुकेषु गुडपुष्पेषु मध्ये अनु-विद्धानि प्रोतानि यानि बन्धूकानि बन्धुजीवकपुष्पाणि तैर्धृतं कृतं नूपुरभूषणं हिञ्जीरा-भरणं येन स तथा तेन। अपरं कथंभूतेन सुन्दरीजनेन। अन्यासु च अपरासु च तासु तासु जगत्प्रसिद्धासु क्रीडासु बद्धानन्देन आनन्दसहितेन। कथंभूतासु क्रीडासु। कामदे-वकिलकिञ्चितोचितासु कामदेवस्य कन्दर्पस्य यत्किलकिञ्चितं हर्षाद्रुदितगीतादिव्या-मिश्रं किलकिञ्चितं तस्मिन्नुचिता योग्यास्तास्तथा तासु। समुच्चयालंकारः॥

तदेवमनेकलोकोत्पादितप्रत्ययायाः पुरदेव्याः सिद्धायिकायाः सर्वसत्त्वाभयप्रदावासरसं स्मरसौमनसं नामोद्यानमवलोक्य,

ब्रह्मस्तम्बनितम्बिनीरतिकथाप्रारम्भचन्द्रोदयाः
कामं कामरसावतारविषयव्यापारपुष्पाकराः ।
प्रायः प्राप्तसमाधिशुद्धमनसोऽप्येते प्रदेशाः क्षणा-
त्स्वान्तध्वान्तकृतो भवन्ति तदिह स्थातुं न युक्तं यतेः ॥ ७१ ॥

इति च वितर्क्य, मनागन्तः स्तिमितमानसः प्रसरदनेकवितर्करसः स-

पुनश्च भगवान् किं कृतवान् । [स्मरसौमनस] श्मशानारण्यं व्यलोकत ददर्श । इति क्रियाकारकसंबन्ध । किं कृत्वा पूर्वम् । तत्पूर्वोक्तम् एवं अमुना प्रकारेण सिद्धायिकायाः सिद्धायिकानाम्न्याः पुरदेव्या राजपुरनगरदेवताया स्मरसौमनस नाम उद्यानं वनं अवलोक्य । कथभूताया पुरदेवतायाः । अनेकलोकोत्पादितप्रत्ययाया अनेकेषां लोकाना उत्पादितो जनितः प्रत्ययो विश्वासो यया सा तथा तस्या । कथंभूतमुद्यानम् । सर्वसत्त्वाभयप्रदावासरसम् सर्वेषा सत्त्वाना प्राणिना अभयप्रदो अभयदानदायकः आवासरसोऽनुरागो यत्र तत्तथोक्तं यथोक्तविशेषणविशिष्टम् । पुनश्च किं कृत्वा पूर्वं श्मशानारण्यं व्यलोकत । इति वितर्क्य इति ईदृशं पूर्वोक्तप्रकारं वितर्क्य पर्यालोच्य संकल्पविकल्पं कृत्वा । इतीति किम् ।

ब्रह्मेत्यादि । एते प्रदेशा । पूर्वोक्तोद्यानस्थानानि यतेः संयतलोकस्य क्षणात् मुहूर्तात् स्वान्ते ध्वान्तकृतो भवन्ति चित्तमध्ये रागोत्पादका भवन्ति संजायन्ते । कथंभूतस्य यते । प्राप्तसमाधिशुद्धमनसोऽपि प्राप्त स्वाधीनः कृतोऽसौ समाधि शुद्धोपयोगस्तेन शुद्धं निर्मलं मनश्चित्तं यस्य स तथा तस्य । कथं स्वान्तध्वान्तकृतो भवन्ति । प्रायो बाहुल्येन । कस्यापि यते स्वान्तध्वान्तकृतो न भवन्तीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् इह अस्मिन् सरागोद्द्योतने यते स्थातुं स्थितिं कर्तुं युक्तं योग्यं न भवति । कथंभूता एते प्रदेशा । ब्रह्मस्तम्बनितम्बिनीरतिकथाप्रारम्भचन्द्रोदया. ब्रह्मस्तम्बस्य त्रैलोक्यस्य या नितम्बिन्य कामिन्यस्तासा रतेः सभोगस्य कथाप्रारम्भो वाक्यप्रबन्धप्रारम्भस्तस्य [चन्द्रोदया चन्द्रोदयसदृशा. ।] चन्द्रोदये सति रतिकथाप्रारम्भो भवति । अपर कथंभूता एते प्रदेशाः । कामं कामरसावतारविषयव्यापारपुष्पाकरा कामं यथेष्टं कामरसस्य कन्दर्परागस्य अवतारो यत्र विषयव्यापारे स कामरसावतार स चासौ विषयव्यापार. सुरताभिनियोगस्तदर्थं पुष्पाकराः वसन्तर्तुसदृशा ।

कथभूतो भगवान् । मनाक् ईषत् अन्तःस्तिमितमानसः । अभ्यन्तरे निश्चलचित्तः । अपर कथंभूत । प्रसरदनेकवितर्करस. प्रसरन्तो विजृम्भमाणा अनेके वितर्करसाः

१. लेखकप्रमादपतितः प्रतिभाति. २. 'ना रूपाः' इत्यादर्शे पाठ.

कठोरजगदाशाग्रासनिपुणकरः स्मरः खलु श्मशानवासिनमप्यानयत्यात्मनो निदेशभूमिम्, किं पुनर्न गोत्रपतितम्; मनो हि केवलमपि स्वभावतो विषयाटवीमवगाहते, किं पुनर्न लब्धानङ्गशृङ्गारप्रदेशम्; कथापि खलु कामिनीनां चेतो विभ्रमयति, किं पुनर्न नयनपथमुपगतस्तासां संभोगसंभवः केलिप्रबन्धः; करणानि तु नियमनियन्त्रितान्यपि स्वच्छन्दं विजृम्भन्ते, किं पुनर्न प्राप्तविषयवृत्तीनि; बोधाधिपतिराकाशेऽपि सकल्पराज्यमारचयति, किं पुनर्न पर्यवसितबहिःप्रकृतिः; वयोऽपि न यमस्येव मनसिजव्यापारस्य किंचि-

---

विषयानुरागो यस्य न तथा । केन प्रगल्भेनैकथितम्स्मरः । तत्रैनाह—कठोरजगदा-शाग्रासनिपुणकरः स्मरः खलु श्मशानवासिनमप्यानयत्यात्मनो निदेशभूमिं किं पुनर्न गोत्रपतितम् । मनो हि केवलमपि स्वभावतो विषयाटवीमवगाहते किं पुनर्न लब्धानङ्गशृ-ङ्गारप्रदेशम् (चूर्णिकापदमेतत्[1]।) स्मरः कन्दर्पः खलु निश्चयेन श्मशानवासिनमपि परेतवनस्थितमपि मनुष्यं आत्मनः स्वस्य निदेशभूमिं आदेशस्थानं आनयति प्रापयति, लब्धानङ्गशृङ्गारप्रदेशं लब्धं प्राप्तं अनङ्गशृङ्गारस्य कामसंबन्धिशृङ्गारस्य प्रदेशः स्थानं येन स तथा तं पुरुषं किं पुनः आत्मनो निदेशभूमिं नानयति । अपि त्वानयत्येव । आकुञ्चोपविष्टोऽपि मनुष्यं । कथंभूतः स्मरो यथोक्तविशेषणविशिष्टः । सकलं न तज्जगत्त्रैलोक्यं तस्य आपातो निष्ठुरप्रहाररचना घटना रचना तत्र प्रसरः सर्वभक्षकः । पुनश्च किंविशिष्टो वितर्क्यं श्मशानारण्यं वालोकत । कथापि खलु कामिनीनां चेतो विभ्रमयति, किं पुनर्न नयनपथमुपगतस्तासां संभोगसंभवः केलिप्रबन्धः कामिनीनां स्त्रीणां कथापि वार्तापि खलु निश्चयेन चेतो मनो विभ्रमयति विशेषेण चालयति, तासां केलिप्रबन्धः क्रीडाप्रपञ्चः नयनपथमुपगतो विलोकितः किं पुनर्न विभ्रमयति । अपि तु विभ्रमय-त्येव । कथंभूतः केलिप्रबन्धः । संभोगसंभवः सुरतोत्पन्नः । पुनश्च किं वितर्क्यं । करणानि तु नियमनियन्त्रितान्यपि स्वच्छन्दं विजृम्भन्ते, किं पुनर्न प्राप्तस्वविषयवृत्तीनि करणानि तु नेत्रादीन्द्रियाणि तु नियमनियन्त्रितान्यपि व्रतबन्धनैर्बद्धान्यपि स्वच्छन्दं निरवग्रहं यथा भवत्येव विजृम्भन्ते प्रसरन्ति । प्राप्तस्वविषयवृत्तीनि लब्धनिजविषयव-र्तनानि किं पुनर्न विजृम्भन्ते, अपि तु विजृम्भन्त एव । पुनश्च किं वितर्क्यं । बोधाधि-पतिराकाशेऽपि सकल्पराज्यमारचयति किं पुनर्न पर्यवसितबहिःप्रकृतिः बोधाधिपतिरयं आत्मा आकाशेऽपि शून्यस्थानेऽपि सकल्पराज्यं आरचयति स्थापयति, पर्यवसितबहिः-प्रकृतिः परिप्राप्तस्त्र्यादिलक्षणा (अ)मात्यादिः, किं पुनर्न सकल्पराज्यमारचयति, अपि तु रचयत्येव । वयोऽपि न यमस्येव मनसिजव्यापारस्य किंचित्परिहर्तव्यमस्ति प्रत्युतावानेष्विन्धनेषु वह्निरिवन्नितान्तं ज्वलति वृद्धेषु मकरध्वज मनसिजव्यापारस्य

---

१. व्याख्येयस्य गद्यत्वसूचकमेतत्.

त्परिहर्तव्यमस्ति प्रत्युतावानेष्विन्धनेषु वह्निरिव नितान्तं ज्वलति वृद्धेषु मकरध्वजः, तच्च मनो महामुनीनामपि दुर्लभं यत्र कुलिशे घुणकीट इव प्रभवितुं न शक्नोति विषयवर्गः, श्रूयते हि किलालक्ष्यजन्मनो दक्षसुतानां जलकेलिविलोकनात्तपःप्रत्यवायः, पितामहस्य तिलोत्तमासंगीतकात्, कैवर्तीसंगमात्पाराशरस्य, रथनेमेश्च नटीनर्तनदर्शनात्।

अपि च—

क्षीणस्तपोभिः क्षपितः प्रवासैर्विध्यापितः साधु समाधितोयैः।
तथापि चित्रं ज्वलति स्मराग्निः कान्ताजनापाङ्गविलोकनेन ॥ ७२ ॥

किंचिदपि वय. काचिदप्यवस्था बालकुमारतरुणवृद्धलक्षणावस्थापि परिहर्तव्य नास्ति। कस्येव। यमस्येव कृतान्तस्येव। यथा यमस्य किंचिदपि बालकुमारतारुण्यवार्धक्यलक्षणं वयो न परिहर्तव्यं वर्तते। प्रत्युत विशेषेण वृद्धेषु जराजीर्णेषु मकरध्वज कन्दर्पः नितान्तमतिशयेन ज्वलति प्रज्वलति। क इव। आवानेषु शुष्केषु इन्धनेषु काष्ठेषु वह्निरिव अग्निरिव। यथा शुष्केषु इन्धनेषु अग्निर्नितान्तं प्रज्वलति। तच्च मनो महामुनीनामपि दुर्लभं दुष्प्रापं यत्र मनसि विषयवर्ग स्पर्शादिगोचरसमूह प्रभवितुं पराभवं कर्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति। कस्मिन् क इव। कुलिशे घुणकीट इव। यथा कुलिशे वज्रे घुणकीट क्षुद्रजन्तु प्रभवितुं न शक्नोति। श्रूयते हि किलालक्ष्यजन्मनो दक्षसुताना जलकेलिविलोकनात्तप·प्रत्यवाय.। किलेति लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ अरुचौ वा। अलक्ष्यजन्मन श्रीमहादेवस्य दक्षसुतानां दक्षप्रजापतिपुत्रीणा जलकेलिविलोकनात् जलक्रीडानिरीक्षणात् तप प्रत्यवाय तपसि दोषः श्रूयते आकर्ण्यते। कथम्। हि स्फुटमिति शेषः। पितामहस्य तिलोत्तमासगीतकात् पितामहस्य ब्रह्मणस्तिलोत्तमायाः स्वर्गलोकवेश्याया सगीतकात् गीतकात् गीतनृत्यवादित्रसमुदायात् तप·प्रत्यवायः श्रूयते। कैवर्तीसङ्गमात्पाराशरस्य मत्स्यवेधपुत्रीसयोगात् पाराशरस्य वेदव्यासजनकस्य तप प्रत्यवायः श्रूयते। रथनेमेश्च नटीनर्तनदर्शनात् तप प्रत्यवाय· श्रूयते। रथनेमिः किल दिगम्बराचार्यः नटीनर्तनदर्शनात् नटपुत्री परिणीतवान्, पश्चात् कुम्भकारपुत्री परिणीतवान्, तदनन्तर राजपुत्री परिणीतवान्, पुन पुनश्च दीक्षा गृहीतवान्, पश्चात्त्रिभि पुत्रै सह कुम्भकाराणां पाकोपसर्गस्योढ्वा(?) मुक्तिं जगामेति कथाकोशे कथा प्रसिद्धा वर्तते॥

अपि च अस्ति कश्चिद्विशेष। **क्षीण इत्यादि**। चित्रमाश्चर्यमेतत्। स्मराग्निः कन्दर्पवैश्वानरः कान्ताजनापाङ्गविलोकनेन स्त्रीजनकटाक्षदर्शनेन तथापि ज्वलति मृ-

तावत्तपो वपुषि चेतसि तत्त्वचिन्ता
कामं हृषीकविषयः परमः शमश्च ।
यावन्न पश्यति मुखं मृगलोचनानां
शृङ्गारवृत्तिभिरुदाहृतकामसूत्रम् ॥ ७३ ॥

श्रोत्रं श्रुतो हरति वीक्षणमीक्ष्यमाण-
श्चित्तं स्मृतः कृतसमागतिरङ्गकानि ।
प्राणान्पुनः प्रणयवान्वियुतो रतिं च
लोके तथापि वनिताजन एव यत्नः ॥ ७४ ॥

तपो मृगायते पुंसा समं धीधैर्यलज्जितैः ।
स्त्रीणां भ्रूचापविश्रान्तनेत्रापाङ्गशराहतेः ॥ ७५ ॥

तोऽपि जीवति । यद्यपि तपोभिरुपवासादिभि क्षीणोऽतिदुर्बल सजात, प्रवासै धर्मक्षेत्रादिविहारकर्मभि क्षपित क्षयं नीत, समाधितोयैर्यमध्यानादिजलै साधु यथा भवत्येवं विध्यापित शीतलता नीत । रूपकातिशयालंकार ॥

तावदित्यादि । वपुषि शरीरे तावत्कालं तपो दीक्षा वर्तते । चेतसि मनसि तावत्कालं तत्त्वचिन्ता आत्मभावना वर्तते । हृषीकविषये इन्द्रियाणा स्पर्शादिगोचरे परम उत्कृष्ट. शम उपशमश्च वर्तते । कथम् । कामं अतिशयेन । यावत्काल मृगलोचनाना स्त्रीणा पुमान् मुखं न पश्यति । कथभूतं मुखम् । शृङ्गारवृत्तिभि शृङ्गारक्रीडाभि उदाहृतं कामसूत्रम् उदाहरित निदर्शनसयुक्तं कृतं कामस्य कन्दर्पस्य सूत्रं व्याकरणसूत्रम् । उपमालंकार ॥

श्रोत्रमित्यादि । लोके लोकमध्ये तथापि तदपि वनिताजन एव स्त्रीजन एव लोकस्य यत्नस्तात्पर्य वर्तते । तथापि कथम् । वनिताजन श्रुत आकर्णित सन् श्रोत्रं कर्ण हरति चोरयति । ईक्ष्यमाणो दृश्यमान सन् वीक्षणं लोचनं हरति । स्मृतश्चिन्तितः सन् चित्तं मनो हरति । कृतसमागति आलिङ्गित सन् अङ्गकानि कोमलधातून् हरति । पुन पश्चात् प्रणयवान् स्नेहवान् सन् प्राणान् हरति । मारयतीत्यर्थ । वियुक्तो विप्रलब्ध सन् रतिं अन्नादिरुचिं हरति । इत्येवं महाचौरोऽयं स्त्रीजन इति सूचितं भवति । दीपकालंकार ॥

तपो मृगायत इत्यादि । पुंसा पुरुषाणा तपो दीक्षाव्रतग्रहण मृगायते नश्यति । कथम् । समं सार्धम् । कै समम् । धीधैर्यलज्जितै धीर्बुद्धि, धैर्य निश्चलता, लज्जितं अपत्रपा, तै तप कृतं मृगायते पलायते । स्त्रीणा वनिताना भ्रूचापविश्रान्तनेत्रापा-

---

१. 'साधकै.' इत्यादर्शे पाठ..

तथा सकृच्चलितं च चेतः प्रासाद इव पुनः दुष्करमुद्धर्तुम्, दूरतरमुन्नतानि गिरिशिखराणीव शक्यन्ते शरीरिणां हृदयानि सुखेनैवाधस्तात्पातयितुमारोहयितुं न पुनर्दुःखेनापि,

अस्ति च 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति विदुषां प्रवादः, श्रुताभ्यासश्च बिसतन्तुर्दन्तिनमिव प्रत्यवस्यन्तमात्मानमलं न भवति निवारयितुम्, तनुच्छद इवाधीरधीषु न जायते चलतश्चित्तस्य त्राणाय देहदाहकरागमः

क्षशराहते भ्रुवावेव चापं धनुस्तत्र विश्रान्ता आरोपिता ये नेत्राणाम् अपाङ्गशरा कटाक्षबाणास्तेषा हतेस्ताडनात् । उपमासहोक्तिरूपकालंकारा. ॥

तथा सकृच्चलितं च चेत प्रासाद इव पुन. दुष्करमुद्धर्तुम् । तथा च भगवान् विचारयति—सकृदेकवार चेतो मनश्चलितं विघटितं सत् पुनरुद्धर्तुं पुनरपि स्थानमानेतुं दुष्कर दु:साध्यं भवति । क इव । प्रासाद इव । यथा प्रासादो देवसदनं राजमन्दिर वा सकृच्चलित सन् पुनरुद्धर्तुं दुष्करो भवति । दूरतरमुन्नतानि गिरिशिखराणीव शक्यन्ते शरीरिणा हृदयानि सुखेनैवाधस्तात्पातयितुमारोहयितुं न पुनर्दु:खेनापि शरीरिणां प्राणिना हृदयानि चित्तानि दूरतर अतिशयेन उन्नतानि विषयसुखपराङ्मुखानि सन्ति अधस्तात्पातयितुं विषयेषु लम्पटानि कर्तुं सुखेनैव अनायासेनैव शक्यते । कानीव । गिरिशिखराणीव—यथा गिरिशिखराणि पर्वतमस्तकानि अधस्तात्पातयितुं सुखेनैव शक्यन्ते । आरोहयितुं उपर्यानेतुं दु खेनापि न पुन. शक्यन्ते नाध्यवसन्ते ।

अस्ति च 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति विदुषा प्रवाद' । विदुषा विद्वज्जनाना इति ईदृक् प्रवाद प्रसिद्धिश्चास्ति । इतीति किम् । श्रेयांसि पुण्यकर्माणि बहुविघ्नानि भवन्ति । पापाना विघ्नो न वर्तत इत्यर्थ । तथा चोक्तम्—'श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति पापा(प्म)नामपि । अश्रेयसि प्रवृत्ताना यान्ति क्वापि विनायका ॥' श्रुताभ्यासश्च बिसतन्तुर्दन्तिनमिव प्रत्यवस्यन्तमात्मानमलं न भवति निवारयितुम् श्रुताभ्यासश्च शास्त्रानुशीलन आत्मानं चित्त प्रत्यवस्यन्तं विषयसुखं भ्रममानं निवारयितुं निषेद्धुं अलं समर्थो न भवति । क इव । बिसतन्तुरिव पद्मिनीकन्दसूत्रमिव । यथा बिसतन्तुर्दन्तिनं हस्तिनं प्रत्यवस्यन्तं पर्यटन्तं मदेन विघटमानं निवारयितुमलं न भवति । तथा चाह विद्यानन्दिः—'प्रत्यवस्यति ग्रसते, वि (व्य)वस्यति उद्यमं करोति अध्यवस्यति शक्नोति । भरते व्याप्नोति' इति । तनुच्छद इवाधीरधीषु न जायते चलतश्चित्तस्य त्राणाय देहदाहकरागमः संयम' । संयमश्चारित्रपालनं अधीरधीषु चपलचित्तेषु पुरुषेषु चलतो विघटमानस्य चित्तस्य हृदयस्य त्राणाय रक्षणाय न जायते नोत्पद्यते । कथंभूत. संयम. । देहदाहकरागमः देहस्य शरीरस्य दाहकर. संतापकारक आगम. प्रारम्भो यस्य संयमस्य देहदाहकरागमः । क इव । तनुच्छद इव यथा तनुच्छदस्तनुत्राणं

संयमः, वहिरुत्थावस्थितः पारदरस इव द्वन्द्वपरिगतः पुमान्क्षणमपि नास्ते प्रसंख्यानक्रियासु, वृन्दमपीदं वनादानीतं करियूथमिवाद्यापि न संभवति प्रायेण क्षान्तिनिष्ठितम्, सर्वदोषदुष्टं व्यालशुण्डालमिवामीषामपरिपक्वशिक्षोपदेशमिन्द्रियग्राममतियत्नेनापि संरक्षितुं न तरति पुरश्चारीलोकः।

किं च—

तावद्गुरवो गण्यास्तावत्स्वाध्यायधीरतं चेतः।
यावन्न मनसि वनितादृष्टिविषं विशति पुरुषाणाम्॥ ७६॥

अधीरधीषु कातरेषु चलचित्तस्य त्राणाय न जायते। कथंभूतः तनुच्छद। देहदाहकरागम. शरीरोष्मकरागमः शरीरोष्मकारक। वहिरुत्थावस्थित पारदरस इव द्वन्द्वपरिगत. पुमान्क्षणमपि नास्ते प्रसख्यानक्रियासु। पुमानात्मा द्वन्द्वपरिगत एकान्ते प्राप्तः प्रसख्यानक्रियासु धर्मध्यानादिकर्मसु क्षणमपि मुहूर्तमेकमपि नास्ते न तिष्ठति। क इव। पारदरस इव पारदद्रव इव। यथा पारदरस सूतो वहिरुत्थावस्थित. सन् अग्न्युपरि स्थापितो द्वन्द्वपरिगतः ओषधैः वेष्टितोऽपि क्षणमपि नास्ते। उड्डीय गच्छतीत्यर्थ। वृन्दमपीद वनादानीतं करियूथमिवाद्यापि न संभवति प्रायेण क्षान्तिनिष्ठितम्। इह प्रत्यक्षीभूतं वृन्दं मुनिसघोऽपि अद्यापि सयमसाधनकालेऽपि प्रायेण वाहुल्येन क्षान्तिनिष्ठितं विषयसुखपराङ्मुख न सभवति न सगच्छते। किमिव। वनादानीतं करियूथमिव। यथा वनादानीत अरण्यादाहृतं करियूथ गजवृन्दं प्रायेण क्षान्तिनिष्ठितं अद्यापि सभवति बन्धनकालेऽपि क्षमावन्न भवति। सर्वदोषदुष्ट व्यालशुण्डालमिवामीषामपरिपक्वशिक्षोपदेशमिन्द्रियग्राममतियत्नेनापि सरक्षितुं न तरति पुरश्चारीलोक। अमीषा मुनीना इन्द्रियग्रामं सरक्षितुं प्रतिपालयितुं विषयेभ्यो निषेद्धुं पुरश्चारीलोक. मुनिजनाना मुख्यः सूरिलोक, अन्यत्र हस्तिपकः, अतियत्नेनापि अतिसावधानतयापि न तरति न शक्नोति। कथंभूतं इन्द्रियग्रामम्। अपरिपक्वशिक्षोपदेशम् न परिपक्वो न परिणतो न मनसि प्रविष्ट. शिक्षाया अनुप्रेक्षोपलक्षणाया उपदेशो यस्य इन्द्रियग्रामस्य स तथा तम्। अपर कथंभूतं इन्द्रियग्रामम्। सर्वदोषदुष्टम् सर्वैः रागद्वेषमोहादिभिर्दोषैरादीनवैर्दुष्टं दूषितम्। कमिव। व्यालशुण्डालमिव यथा शुण्डालं दुष्टगजं सर्वदोषदुष्टं अगृहीतशिक्षोपदेश सरक्षितुं पुरश्चारी लोको न तरति न शक्नोति। उपमालंकार.॥

किंचेति। अस्ति कश्चिद्विशेष। **तावदित्यादि**। तावत्कालं गुरव आचार्या गण्या माननीया भवन्ति। तावत्कालं चेतो मन. स्वाध्यायधीरतं भवति स्वाध्यायस्य वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशलक्षणपञ्चप्रकारस्य धीरभिप्रायोऽनुशीलनबुद्धिस्तत्र

तावत्प्रवचनविषयस्तावत्परलोकचिन्तनोपायः ।
यावत्तरुणीविभ्रमहृतहृदयो न प्रजायेत ॥ ७७ ॥
गुरुवचनस्य हि वृत्तिस्तत्र न यत्रास्ति संगमः स्त्रीभिः ।
अबलालापजलप्लवबधिरितकर्णे कुतोऽवसरः ॥ ७८ ॥
संसर्गेण गुणा अपि भवन्ति दोषास्तदद्भुतं नैव ।
स्थितमधरे रमणीनाममृतं चेतांसि कलुषयति ॥ ७९ ॥
लटहैर्युवतिकटाक्षैर्गाढमगुरुतां जनः स्वयं नीतः ।
चित्रमिदं ननु यत्तां पश्यति गुरुबन्धुमित्रेषु ॥ ८० ॥

रतं तत्परम् । तावत्कालं यावत्कालं पुरुषाणां मुनीनां वनितादृष्टिविषं अवलोकनहालाहलं मनसि चित्ते न विशति न प्रवेशं करोति । रूपकालंकार. ॥

तावत्प्रवचनेत्यादि । तावत्कालं प्रवचनस्य तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकारादिशास्त्रस्य विषयो गोचरो भवति । तावत्कालं परलोकस्य मोक्षस्य चिन्तनोपायः साधनोपायो भवति । तावत्कियत् । यावत्कालं तरुणीविभ्रमहृतहृदयो न प्रजायेत तरुणीनां नवयौवनानां स्त्रीणां विभ्रमैः भ्रूक्षेपैर्हृतं चारितं हृदयं मनो यस्य पुरुषस्य तरुणीविभ्रमहृतहृदयः पुमान् न संजायेत न प्रभवेत् । जात्यालंकार. ॥

गुरुवचनस्येत्यादि । गुरुवचनस्य भट्टारकादेशस्य वृत्तिः प्रवृत्तिस्तत्र तस्मिन् पुरुषे नास्ति न भवति । तत्र कुत्र । यत्र यस्मिन् पुरुषे स्त्रीभिः सह संगमोऽस्ति भवति । अबलालापजलप्लवबधिरितकर्णे कुतोऽवसर अबलानां स्त्रीणां आलापाः परस्परभाषणानि त एव जलानि पानीयानि तेषां प्लवः पूरस्तेन बधिरितौ अश्रुतीकृतौ कर्णौ शब्दग्रहौ यस्य स तस्मिन् । अवसर कुतो भवति अपि तु न कुतोऽपि अवसरः । रूपकाक्षेपालंकार ॥

संसर्गेणेत्यादि । संसर्गेण सङ्गत्वात् गुणा अपि ज्ञानविज्ञानादयोऽपि यतः दोषा भवन्ति तदद्भुतमाश्चर्यं नैव वर्तते । रमणीनां स्त्रीणामधरे अधस्तनदन्तवाससि स्थितं रहितं अमृतं पीयूषं चेतांसि हृदयानि कलुषयति विषमानवदचेतनानि करोति । दृष्टान्तालंकारः । उक्तं च—'सुधा चन्द्रे न पाताले न कान्ताधरपल्लवे । सुधा यशोधराधीश तवारिकरपल्लवे' ॥

लटहैरिति । लटहैर्मनोहरैर्युवतिकटाक्षैः स्त्रीणां लोचनापाङ्गदर्शनैः कर्तृभूतैर्जनो लोकः कर्मतापन्नः गाढमतिशयेन अगुरुतां नीतो लघुत्वं प्रापित. । कथम् । स्वयं आत्मनैव । ननु अहो इदं प्रत्यक्षीभूतं चित्रं आश्चर्यम् । इदं किम् । यत् यस्मात् कारणात् तां युवतिं गुरुबन्धुमित्रेषु दीक्षादातृसहाध्यायिअभीष्टवर्गेषु स्थितोऽपि सन् पश्यति विलोकते । जात्यालंकारः ॥

तस्मात्—

द्वयमेव तपःसिद्धौ बुधाः कारणमूचिरे ।
यदनालोकनं स्त्रीणां यच्च संग्लापनं तनोः ॥ ८१ ॥

इति च विचिन्त्य, 'तदलमत्र बहुप्रत्यूहव्यूहासाद्यया निषद्यया' इति च निश्चित्य, परिक्रम्य च स्तोकमन्तरम्, सप्तजिह्वाजिह्मज्वालाजालाहुतीकृताकाशलावण्यं श्मशानारण्यं व्यलोकत ॥

(स्वगतम् ।) अहह, पश्यत सकलानामप्यमङ्गलानामसमसमीहाभवनं पितृवनम् ।

यतः—

कालव्यालरदाङ्कुरोद्भटभरैः शल्योत्करैः पूरितं
कालग्राहविगीर्णफेनविकलैः कीर्णं शिरोमण्डलैः ।

तस्मात् कारणात् । द्वयमिति । तपःसिद्धौ तपःप्राप्त्यर्थं द्वयमेव कारणं बुधा विद्वांस ऊचिरे प्रतिपादितवन्तः । किं तत् हेतुद्वयम् । एकं तावत् कारणं यत् स्त्रीणामनालोकनमनिरीक्षणम्, द्वितीयं यच्च तनोः शरीरस्य संग्लापनं तपोभिः कृशीकरणम् । समुच्चयालंकारः ॥ इति विचिन्त्य श्मशानारण्यं व्यलोकत । तथा च इति विनिश्चित्य श्मशानारण्यं व्यलोकत । इतीति किम् । तत्तस्मात्कारणात् अत्र निषद्यया स्थानेनालं पूर्णम् । कथंभूतया निषद्यया । बहुप्रत्यूहव्यूहा विघ्नसमूहाः आसाद्या यत्र निषद्यायां सा तथा तया । पुनश्च किं कृत्वा । पूर्वं स्तोकमल्पं अन्तरं मार्गं परिक्रम्य गत्वा श्मशानारण्यं व्यलोकत । कथंभूतं श्मशानारण्यम् । सप्तजिह्वाजिह्मज्वालाजालाहुतीकृताकाशलावण्यम् सप्तजिह्वस्य अग्नेरजिह्मा अकुटिला । उग्रतरा इत्यर्थः । या ज्वाला अर्चिषस्तासां जालानि समूहास्तेषु आहुतीकृतं वषट्कृतम् । धूसरीकृतमित्यर्थः । आकाशस्य व्योम्नो लावण्यं कान्तिर्येन तत्तथोक्तम् । स्वगतं आत्मगतं विचारयत्यार्यः । अहह, पश्यत सकलानामप्यमङ्गलानामसमसमीहाभवनं पितृवनम् । अहह इति खेदे, आश्चर्ये वा । पश्यत भो लोकाः, विलोकयत यूयं पितृवनं श्मशानं सकलानामपि समग्राणामपि अमङ्गलानामश्रेयसामशुभानामसमसमीहाभवनं विषमचेष्टागृहम् ।

यतो यस्मात्कारणात् । कालव्यालेत्यादि । कथंभूतं पितृवनम् । शल्योत्करैः पूरितं शल्योत्करैरस्थिराशिभिः पूरितं भृतम् । कथंभूतैः शल्योत्करैः । कालव्यालरदाङ्कुरोद्भटभरैः कालो यमः स एव व्यालो दुष्टगजः । सर्वेषां संहारकारकत्वात् । तस्य रदा दन्तास्तेषामङ्कुरा बालप्ररोहास्तेषां उद्भटो भयानको भरोऽतिशयो येषां शल्योत्कराणां

कालव्याधविनोदपाशविवशैः केशैश्चितं सर्वतः
कालोत्पातसकृत्प्रसूछदचयैश्छन्नं च भस्मोच्चयैः ॥ ८२ ॥

इतश्च यत्र—

अर्धदग्धशवलेशलालसैर्भण्डनोद्भटरटद्गलान्तरैः ।
कालकेलिकरकौतुकोद्यतैर्विश्वकद्रुभिरुपद्रुतान्तरम् ॥ ८३ ॥

यत्र च—

श्येनकुलं घूककुलं द्रोणकुलं श्वकुलभण्डनाद्भीतम् ।
शवपिशितप्राशवशाद्दिवि भुवि च समाकुलं पुरतः ॥ ८४ ॥

ते तथा तैः । अपरं कथभूतं पितृवनम् । शिरोमण्डलैः शुष्कमस्तकसमूहैः । कपालवृन्दै-रित्यर्थः । कीर्णं व्याप्तम् । कथंभूतैः शिरोमण्डलैः । कालग्राहविगीर्णफेनविकलैः कालो यमः स एव ग्राहो मकरः । सर्वेषां भक्षकत्वात् । तेन विगीर्णा उद्गीर्णा उद्गालिता ये फेना अस्थिकफास्तैर्विकलानि सदृशानि तैः । यमेन पूर्वं मृतकानि भक्षितानि, पश्चादुद्गालः कृत इत्यर्थः । अपरं कथंभूतं पितृवनम् । केशैः कुन्तलैः सर्वतः सर्वत्र चितं जटितं व्याप्तम् । कथंभूतैः केशैः । कालव्याधविनोदपाशविवशैः कालो यमः स एव व्याधो लुब्धको नग(?)मृगमारकत्वात् । तस्य विनोदपाशाः क्रीडापाशास्तैर्विवशाः सदृशास्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतं पितृवनम् । भस्मोच्चयैश्छन्नं भसितराशिभिर्व्याप्तम् । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । भस्मोच्चयैः कथंभूतैः । कालोत्पातसकृत्प्रसूछदचयैः । कालो यमः स एव उत्पातसकृत्प्रसूः अशुभनिमित्तशुक्लकाकस्तस्य छदाः पक्षास्तेषां चयाः समूहा राशयस्तत्सदृशैः । रूपकालंकारः ॥

इतश्च एकस्मिन् पार्श्वे । यत्र श्मशानारण्ये । **अर्धदग्धेत्यादि** । विश्वकद्रुभिर्मृगयाकुशलैः कुक्कुरैरुपद्रुतान्तरं उपद्रवं प्रापितमध्यं वर्तते । कथंभूतैर्विश्वकद्रुभिः । अर्धदग्धशवलेशलालसैः अर्धदग्धानां सामिभस्मीभूतानां शवानां मृतकानां लेशेषु खण्डेषु लालसा अत्याकाङ्क्षा येषां तैः । पुनः कथंभूतैर्विश्वकद्रुभिः । भण्डनोद्भटरटद्गलान्तरैः भण्डने युद्धे उद्भटानि बद्धाटोपानि रटन्ति कुत्सितं शब्दं कुर्वन्ति गलान्तराणि कण्ठमध्यानि येषां ते तथा तैः । पुनश्च कथंभूतैर्विश्वकद्रुभिः । कालकेलिकरकौतुकोद्यतैः कालस्य यमस्य केलिकराणि क्रीडाविधायकानि यानि कौतुकानि विनोदास्तेषु उद्यता उद्यमं प्राप्तास्ते तथा तैः । जात्यालंकारः ॥

यत्र च श्मशानारण्ये । **श्येनकुलमित्यादि** । पुरतः एकस्मिन् पार्श्वे दिवि आकाशे भुवि च भूमण्डले श्येनकुलं शशादनसमूहः, घूककुलं काकारिवृन्दम्, द्रोणकुलं काकसंघातः, समाकुलं किंकर्तव्यतामूढं वर्तते । कस्मात् । शवपिशितप्राशवशात्

इतश्च यत्र—

यान्युत्सवेषु कृतिनां कृतमङ्गलानि
वाद्यानि मोदिजनगेयनिर्गलानि ।
तान्येव शोकवशबन्धुरवोद्धुराणि
नर्दन्ति सस्थितवता विरसस्वराणि ॥ ८९ ॥

अपि च—

यमभुक्तिसमयपिशुनः क्रव्यादसमाजसंह्वयव्यसनः ।
जगदस्थैर्योद्घोषः परासुतूरस्वरः परुषः ॥ ९० ॥

किं च—

अचिरेण तत्कुरुध्वं यतो भवेन्नाजवञ्जवक्लेशः ।
नो चेदिय दशा वो भवितेति ध्वनति शवतूरम् ॥ ९१ ॥

इतश्च यत्र एकस्मिन् पार्श्वे यत्र श्मशानारण्ये । **यान्युत्सवेष्वित्यादि** । यानि वाद्यानि उत्सवेषु पुत्रजन्मविवाहादिषु कृतिना पुण्यवता कृतमङ्गलानि सजातानि । श्रेयस्कराणि सजातानि इति शेष । कथंभूतानि वाद्यानि । मोदिजनगेयनिर्गलानि मोदिनो हर्षवन्तो ये जना लोकास्तेषा गेयानि गीतानि निर्गलानि अनिवारितानि येषु वाद्येषु तानि तान्येव वाद्यानि सस्थितवता सस्थिताना मृतकाना सबन्धीनि विरसस्वराणि निरसशब्दानि नर्दन्ति कुत्सितान् शब्दान् कुर्वन्ति । कथभूतानि वाद्यानि । शोकवशबन्धुरवोद्धुराणि शोकस्य शोचनस्य वशा नाथवन्तो ये बन्धव कुटुम्बवर्गास्तेषा रवै रटनैः शब्दैरुद्धुराणि उत्कटानि । मधुमाधवीछन्द । जात्यलंकार ॥

अपि च तथैव च । **यमभुक्तीत्यादि** । परासुतूरस्वरो मृतकवादित्रशब्द परुष. कर्णस्फोटनप्रायत्वात् कठिनतर । कथभूत. परासुतूरस्वरः । यमभुक्तिसमयपिशुन· यमस्य धर्मराजस्य भुक्तिसमयो भोजनकालस्तस्य पिशुन सूचक । अपर कथंभूत. । क्रव्यादसमाजसह्वयव्यसन क्रव्यादाना राक्षसाना समाज. समूह तस्य सह्वये आह्वाने व्यसनं आसक्तिर्यत्र परासुतूरस्वरे यस्य स तथा । भूयश्च कथभूत । जगदस्थैर्योद्घोष जगत ससारस्य अस्थैर्य अध्रुवत्वं तस्य उद्घोष वुम्बा(?)पात[1] स तथा । आर्या । रूपकालंकार ॥

कि च अस्ति कश्चिद्विशेष. । **अचिरेणेत्यादि** । शवतूर मृतकवादित्रमितीदृशं ध्वनति सूचयति—अचिरेण शीघ्रतया । तत्किमपि समीचीन कर्म हे भव्या', यूयं कु-

---

१. 'धूरीपात.' इति पुस्तकान्तरे.

इतश्च यत्र—

अस्तोकशोकवशिकाशयशीर्णशङ्कै-
　लोकैश्चिताचरितबान्धवसंनिवेशैः ।
मुक्ता न कस्य हृदयं परिखेदयन्ति
　बाष्पोद्गतिस्खलितवेगवशा विलापाः ॥ ९२ ॥

इतश्च यत्र—

कलिकालकायकालाः शोकादिव दहनबान्धवक्षयजात् ।
अङ्गाराः शल्यधराः क्षयक्षपातारकाकाराः ॥ ९३ ॥

रुध्व कुर्वन्तु भवन्त. । तत्किम् । यतो यस्माच्छुभकर्मण· सकाशात् आजवञ्जवक्लेशः संसारदु खं न भवेत् न जायेत । नो चेत् यदि शुभं कर्म न करिष्यन्ति भवन्तस्तर्हि इयं प्रत्यक्षीभूता मृतकस्य दशा अवस्था वो युष्माकं भविता भविष्यति । उपमैव ॥

इतश्च यत्र । **अस्तोकेत्यादि** । लोकैर्जनै मुक्ता उच्चै. शब्दिता विलापाः रोदनध्वनय. कस्य पुरुषस्य हृदय मनो न परिखेदयन्ति न दु खं जनयन्ति । अपि तु सर्वस्यापि हृदयं दु·खयन्ति । कथंभूतैर्लोकै· । अस्तोकशोकवशिकाशयशीर्णशङ्कैः अस्तोक प्रचुरतरो योऽसौ शोक. पश्चात्तापस्तेन वशिक शून्यो योऽसावाशयश्चित्तं तेन शीर्णा शतखण्डीभूता शङ्का गुर्वादिभवो विचारो येषा लोकाना ते तथोक्तै. । अपर कथंभूतैर्लोकैः । चिताचरितबान्धवसंनिवेशैः चितायां मृतकाग्नौ आचरितो रचितो बान्धवस्य बन्धुवर्गस्य संनिवेश समारोपणं यैस्ते तथोक्तै । कथंभूता विलापा· । बाष्पोद्गतिस्खलितवेगवशा बाष्पाणामश्रुजलानामुद्गतिरुत्पत्तिस्तया स्खलितो अवष्टब्धो योऽसौ वेगो रयस्तस्य वशा नायत्तास्ते तथोक्ता । वसन्ततिलका । आक्षेपालंकार. ॥

इतश्च यत्र श्मशानारण्ये । **कलिकालेत्यादि** । अङ्गारा· मुर्मुरा· शल्यधराः अस्थिधरा· वर्तन्ते । कथंभूता अङ्गारा· । कलिकालकायकाला कलिकालो दु खम[य]कालस्तस्य कायः स्वरूपं तद्वत् काला. कृष्णवर्णाः । कस्मात् काला अङ्गारा. संजाता. । उत्प्रेक्षते—दहनबान्धवक्षयजात् शोकादिव दहनो वैश्वानर. स च बान्धवः कुटुम्बवर्गस्तस्य क्षये विनाशे जायते उत्पद्यते दहनबान्धवक्षयजस्तस्मात् । 'सप्तमी पञ्चम्यन्ते जनेर्ड.' (?) । पश्चात्तापादिव । कथंभूता अङ्गारा क्षयक्षपातारकाकारा· क्षयस्य प्रलयस्य क्षपा रात्रिस्तस्या समन्धिन्यो यास्तारकाश्चान्द्रायिण्यस्तासामाकारा येषा अङ्गाराणा ते तथोक्ता. । अर्थागुत्प्रेक्षालंकार· ॥

इतश्च यत्र—

दन्तोत्कीलितशुष्ककीकसकलाकीलोद्दलत्तालुकाः
कण्ठान्तःप्रविलग्नशल्यशकलोद्गालस्खलत्कुक्षयः।
प्रेतप्रान्तपुराणपादपपतत्पत्रप्रदुष्यद्दृशः
प्रभ्राम्यन्त्यविशङ्कफेत्कृतिकृतिक्षीवाः शिवाः सोद्धवाः॥ ९४॥

इतश्च—

कथं नामेयमनङ्गग्रहग्रहिललोकलोचनानन्दचन्द्रिका चेतोभवानुचरमानवमनोमर्कटक्रीडावनविहारवसतिर्युवतिरुड्डीनान्तरात्महंसा गण्डमण्डलावासवायसपक्षप्रान्तापादितावतंसा इदमवस्थान्तरमवातरत्॥

इतश्च यत्र दन्तोत्कीलितेत्यादि। शिवा शृगाल्य प्रभ्राम्यन्ति पर्यटन्ति। कथंभूता शिवा। दन्तोत्कीलितशुष्ककीकसकलाकीलोद्दलत्तालुका दन्तेषु दशनेषु उत्कीलिता क्षुण्वा या शुष्ककीकसस्य कला निर्मांसहड्डस्य खण्डा सैव कील शङ्कुस्तेन उद्दलद्विदार्यमाणं तालु काकुद यासा तास्तथोक्ता। अपर कथभूता शिवा। कण्ठान्तःप्रविलग्नशल्यशकलोद्गालस्खलत्कुक्षय कण्ठस्य गलस्य अन्तर्मध्ये प्रविलग्नं क्षुण्धं शल्यस्य अस्थ्न शकलं खण्डं तस्य उद्गालेन उद्गमनेन स्खलन् चलन् कुक्षिरुदर यासा शिवाना तास्तथा। अपर कथंभूता शिवा। प्रेतप्रान्तपुराणपादपपतत्पत्रप्रदुष्यद्दृश प्रेताना मृतकाना प्रान्तेषु पुराणा जीर्णा ये पादपा वृक्षास्तेभ्य पतन्ति क्षरन्ति यानि पत्राणि छदास्तै प्रदुष्यन्त्यो विकृतिं प्राप्नुवन्त्यो दृशो लोचनानि यासा ता। अपर कथभूता शिवा। यथोक्तविशेषणविशिष्टा। अविशङ्कफेत्कृतिकृतिक्षीवा अविशङ्क निर्भयं यथा भवत्येवं या फेत्कृतिकृति फेत्कारकरणं तया तस्या वा क्षीवा मत्ताः। पुनश्च कथंभूता। सोद्धवा सगर्वा। शार्दूलविक्रीडितम्। जात्यलंकार॥

इतश्च एकस्मिन् पार्श्वे 'मृता स्त्रियं श्मशाने पतिता दृष्ट्वा भगवानिति विचारयति' (इति सोपस्कारवचनं सबन्धनीयम्)। इतीति किम्। कथं केन प्रकारेण। नामेति सभावनायाम्। युवतिर्नवयौवना स्त्री इद प्रत्यक्षीभूतं अवस्थान्तर जीवितेतरा दशा अवातरत् प्राप्ता। कथंभूता युवति। अनङ्गग्रहग्रहिललोकलोचनानन्दचन्द्रिका अनङ्ग कन्दर्प स एव ग्रह पिशाच। लोकाना ग्रथिल्यजनकत्वात्, चित्तविभ्रमकारित्वाच्च। तेन ग्रहिला विकलमूर्तयो ये लोकाः पञ्चजनास्तेषां लोचनाना नेत्राणा आनन्दाय आह्लादनोत्पादनार्थं चन्द्रिका चन्द्रज्योत्स्ना। अपर कथंभूता युवति। चेतोभवानुचरमानवमनोमर्कटक्रीडावनविहारवसति चेतोभव कन्दर्पस्तस्य अनुचरा दासा एव

---

१. कस्मिंश्चित्पुस्तके नास्त्यय पाठ. २. 'जीवितान्तराम्', 'जीवितेतराम्'.

तथा हि—

या पूर्वं स्मरकेलिचामररुचिः कर्णावतंसोत्पल-
श्लिष्टेन्दिन्दिरसुन्दरद्युतिरभूद्गण्डस्थलीमण्डनम् ।
सेयं कुन्तलवल्लरी पितृवने वातेरिता सांप्रतं
धूलीधूसरिता दधाति विसरत्संमार्जनीचेष्टितम् ॥ ९५ ॥

ये पूर्वं कामकोदण्डकोटिप्रकटविभ्रमे ।
ते संप्रति भ्रुवौ जाते शुष्कवल्लूरकल्मषे ॥ ९६ ॥

ये मानसा मनुष्यास्तेषां मनश्चित्तं तदेव मर्कटो वानरः । चपलस्वभावत्वात् । तस्य क्रीडावनविहाराय विनोदारण्यपर्यटनाय वसति स्थानम् । अपरं कथंभूता युवतिः । उड्डीनान्तरात्महंसा उड्डीनः पलायितोऽन्तरात्मा जीव एव हंसो मानसौका यस्याः सा उड्डीनान्तरात्महंसा । अपरं कथंभूता युवतिः । गण्डमण्डलावासवायसपक्षप्रान्तापादितावतंसा गण्डमण्डलं कपोलस्थलं आवासो मालकं यस्य स गण्डमण्डलावासः स चासौ वायसः काकस्तस्य पक्षप्रान्तेन पत्राग्रेण आपादितं रचितं अवतंसः कर्णपूरो यस्याः सा तथा । किमपि अवस्थान्तरं अवातरत्, इत्युक्ते—तथा हि तदेवावस्थान्तरं निरूपयति । रूपकालंकारः ॥

या पूर्वमित्यादि । या कुन्तलवल्लरी केशपाशी पूर्वं जीवदवस्थायां गण्डस्थलीमण्डनं संभूता कपोलस्थलभूषणं संजाता । कथंभूता कुन्तलवल्लरी । स्मरकेलिचामररुचिः स्मरकेलिषु कामक्रीडासु चामररुचिः प्रकीर्णकवच्छोभिता । कन्दर्पस्य चामरं कृष्णमेव भवति यतः । अपरं कथंभूता कुन्तलवल्लरी । कर्णावतंसोत्पलश्लिष्टेन्दिन्दिरसुन्दरद्युतिः कर्णावतंसं कर्णपूरीकृतं यदुत्पलं कुवलयं तत्र श्लिष्टाः आलिङ्गनं प्राप्ता ये इन्दिन्दिराः भ्रमरास्तद्वत् सुन्दरा अतिमनोहरा द्युतिः शोभा यस्याः सा तथा । सा पूर्वोक्ता [illegible] इयं प्रत्यक्षीभूता कुन्तलवल्लरी पितृवने श्मशानारण्ये वातेरिता वातेन प्रेरिता सती धूलीधूसरिता च सती धूलिभिर्धूसरा [illegible] जाता सती सांप्रतमिदानीं विसरत्संमार्जनीचेष्टितं दधाति विसरन्ती प्रसरन्ती गच्छन्ती वा या संमार्जनी बहुकरी तस्याश्चेष्टितं व्यापारं दधाति धरति । शार्दूलविक्रीडितम् । उपमालंकारः ॥

ये पूर्वमित्यादि । ये भ्रुवौ स्त्रियाः पूर्वं जीवदवस्थायां कामकोदण्डकोटिप्रकटविभ्रमे कामस्य कन्दर्पस्य कोदण्डं धनुः तस्य कोटी अग्रे तयोरिव प्रकटः स्फुटः विभ्रमः [illegible] ते भ्रुवौ संप्रति इदानीं शुष्कवल्लूरकल्मषे शुष्कमांसमलिने इव जाते । वल्लूरं [illegible] । उपमालंकारः ॥

ये नीलरक्तरत्नान्तचन्द्रकान्तदशे दृशौ।
ते जीर्णोदञ्चनच्छिद्रद्रवबुद्बुदसंनिभे॥ ९७॥
ये कलाकेलिदोलाभे मुखलक्ष्मीलतोपमे।
ते श्रुती विचटन्नद्धवाध्रीरन्ध्राधमस्थिती॥ ९८॥
कस्तूरिकातिलकपत्रविचित्रितश्री-
र्योऽभून्मृगाङ्कसमकान्तिरयं कपोलः।
सोऽद्य च्छविं वहति वायसबालभुक्तः
कोथप्रदीर्णतनुतुम्बफलोपमेयाम्॥ ९९॥

ये नीलेति। ये दृशौ ये लोचने [पूर्वं] नीलरक्तरत्नान्तचन्द्रकान्तदशे नीले कृष्णवर्णे रक्ते कोकनदच्छविनी ते च ते रत्ने माणिक्ये तयोरन्ते प्रान्ते ये चन्द्रकान्ते रत्ने तयोर्दशा अवस्था ययोस्ते नीलरक्तरत्नान्तचन्द्रकान्तदशे जज्ञाते। ते दृशौ ते लोचने कथंभूते संजाते। जीर्णोदञ्चनच्छिद्रद्रवबुद्बुदसंनिभे जीर्णे शटिते उदञ्चने नालिकेरफले [ये छिद्रे] रोके तयोश्छिद्रयोर्विषये योऽसौ द्रवो दुर्गन्धनिर्यासस्तस्मिन् यौ बुद्बुदौ जलस्फोटौ ताभ्यां संनिभे सदृशे। उपमालंकारः॥

ये कलेति। ये श्रुती पूर्वं कथंभूते जाते। कलाकेलिदोलाभे कलानां लि(लि)खितपठितादीनां केलिदोले क्रीडाप्रेङ्खे तयोराभा शोभा ययोः श्रुत्योस्ते तथोक्ते। अपरं कथंभूते श्रुती। मुखलक्ष्मीलतोपमे मुखस्य वक्त्रस्य लक्ष्मीः शोभा तस्या लते वल्ल्यौ तयोरुपमा सादृश्यं ययोस्ते तथोक्ते। ते श्रुती इदानीं मृतावस्थायां कथंभूते संजाते। विचटन्नद्धवाध्रीरन्ध्राधमस्थिती विचटन्ती स्फुटन्ती नद्धा बन्धनं प्राप्ता या वाध्री चर्मरज्जुस्तस्या रन्ध्रं छिद्रं तद्वदधमा निकृष्टा स्थितिर्व्यवस्था ययोः श्रुत्योस्ते तथोक्ते। उपमेव वा॥

कस्तूरिकातिलकेत्यादि। यः कपोलः अयं प्रत्यक्षीभूतः मृगाङ्कसमकान्तिः मृगाङ्कस्य चन्द्रस्य समा कान्तिः शोभा यस्येति स तथा। कथंभूतः कपोलः। कस्तूरिकातिलकपत्रविचित्रितश्रीः कस्तूरिकाया मृगमदस्य या तिलक··पत्रावलिका तेन विचित्रिता श्रीः शोभा यस्येति स तथोक्तः। इत्यनेन चन्द्रस्य लावण्यं सूचितम्। स जगत्प्रसिद्धोऽयं प्रत्यक्षीभूतः कपोलः वायसबालभुक्तः काकशावकभक्षितः सन् अद्य इदानीं छविं शोभां वहति इति। कथंभूतां छविशोभां विदधाति धरति। कथंभूतां छविम्। कोथप्रदीर्णतनुतुम्बफलोपमेयाम् कोथेन कुष्ठेन प्रदीर्णा छिद्रिता कोरिता तनुः शरीरं यस्य तस्य तच्च तत्तुम्बफलं दौग्धिकसस्यं तेन उपमेया उपमा प्रापणीया उपमातुमारब्धा या छविः सा तथा ताम्। उपमालंकारः॥

या कामकेलीगृहकुण्डकान्ता पातुं सुधामोदमिवायतामूत् ।
सा यत्र वापी त्रिदशालयेषु निवेशनिर्गच्छदनुच्छपूरा ॥ १०० ॥

यत्रार्थरत्नधिया नवपाकशाके
कामं कृतार्थहृदयः समपादि लोकः ।
सोऽजस्रलिप्सुविपणस्तुतपूर्णपूर-
पर्यन्तभूमिरवरत्नमगण्यमागात् ॥ १०१ ॥

या चन्द्रशालापुरसन्निवेशा मूर्ध्नि स्थिता गौणमणिद्रवेण ।
सा दन्तपङ्क्तिः करपत्रकश्यामच्छविः कं न धुनोति लोकम् ॥१०२॥

य: कण्ठ: कम्बुसंकाश: कलकोकिलनिस्वनः ।
स विशीर्णशिरासंधिर्जरत्पञ्जरतां गतः ॥ १०३ ॥
यौ हारनिर्झरलसन्नवपत्रकान्तौ
क्रीडाचलाविव मनोजगजस्य पूर्वम् ।
तौ पूतिपुष्पफलदुष्टदशाविदानीं
वक्षोरुहौ बलिभुजां बलिपिण्डकल्पौ ॥ १०४ ॥
लावण्याम्बुधिवीचिकोचितरुचौ हस्तौ मृणालोपमौ
कामारामलताप्रतानसुभगौ प्रान्तोल्लसत्पल्लवौ ।
यौ पुष्पास्त्रपिशाचबन्धविधुरौ लीलाविलासालसौ
तौ जातौ गतजङ्गलौ प्रविजरत्कोदण्डदण्डद्युती ॥ १०५ ॥

यः कण्ठ इत्यादि । यः कण्ठो गलकन्दली पूर्वं कम्बुसंकाशो नारायणकरशङ्खसदृशः संजातः । पुनश्च कथंभूतः कण्ठः । कलकोकिलनिस्वनः । कलो मधुरः कोकिलस्येव निस्वनः शब्दो यस्य कण्ठस्य स तथोक्तः । स कण्ठः विशीर्णशिरासंधिः विशीर्णा शटिता शिराणां नहारूणां संधिः यस्य स विशीर्णशिरासंधिर्विघटितत्वसासंधानः सन् जरत्पञ्जरतां जीर्णपक्षिग्रहोपमानं गतः प्राप्तः । उपमालंकारः ॥

यौ हारेत्यादि । यौ वक्षोरुहौ स्तनौ पूर्वं जीनदवस्थायां मनोजगजस्य कन्दर्पयूथनाथस्य क्रीडाचलाविव केलिपर्वतसदृशौ संजातौ । कथंभूतौ वक्षोरुहौ । अचलधर्मगर्भितं विशेषणमाह—हारनिर्झरलसन्नवपत्रकान्तौ हारो मुक्ताफलमाला स एव निर्झरो जलपूरनिर्गमो लसच्छोभमानं नवपत्रं प्रत्यग्रपत्रावली हारनिर्झरश्च लसन्नवपत्रे ताभ्यां कृत्वा कान्तौ मनोहरौ । तौ वक्षोरुहौ इदानीं अधुना [पूति]पुष्पफलदुष्टदशौ सन्तौ [पूति यत्] पुष्पफलं कपित्थफलं तद्वद् दुष्टा दशा अवस्था ययोस्तौ । कथंभूतौ । बलिभुजां काकानां बलिपिण्डकल्पौ काकाय बलिदानाय यौ पिण्डौ भक्तग्रासौ ताभ्यां कल्पौ सदृशौ । उपमालंकारः ॥

लावण्येत्यादि । यौ हस्तौ पूर्वं कथंभूतौ जातौ । लावण्याम्बुधिवीचिकोचितरुचौ लावण्यं कान्तिर्लावण्यमेवाम्बुधिः समुद्रस्तस्य वीचिका लहरी तद्वत् उचिता योग्या रुक् शोभा ययोस्तौ । अपरं कथंभूतौ हस्तौ । मृणालोपमौ मृणालस्य पद्मिनीकन्दस्य उपमा ययोस्तौ । अपरं कथंभूतौ कामारामलताप्रतानसुभगौ कामस्य कन्दर्पस्य आराम उपवनं तस्य संबन्धी योऽसौ वल्लीविस्तारस्तद्वत् सुभगौ प्रीत्युत्पादकौ । अपरं कथंभूतौ हस्तौ । प्रान्तोल्लसत्पल्लवौ प्रान्तयोः पर्यन्तयोरुल्लसन्तौ पल्लवौ प्रवालौ ययोस्तौ । अपरं कथंभूतौ । पुष्पास्त्रपिशाचबन्धविधुरौ पुष्पास्त्रः कन्दर्पः स एव

यः कृशोऽभूत्पुरा मध्यो वलित्रयविराजितः ।
सोऽद्य द्रवद्रसो धत्ते चर्मकारदृतिद्युतिम् ॥ १०६ ॥
केलिवापीव कामस्य नाभी गम्भीरमण्डला ।
यासीत्सा निर्गतान्त्रान्ता स्वपत्सर्पबिलाविला ॥ १०७ ॥
या कामशरपुङ्खाग्रसमग्राभोगनिर्गमा ।
सार्धदग्धाजिनप्रान्तविवर्णा तनुजावली ॥ १०८ ॥
स्मरद्विपविहाराय यज्जातं जघनान्तरम् ।
तद्गलत्क्लेदविक्लिन्नं जघन्यत्वमगात्परम् ॥ १०९ ॥

पिशाचो ग्रहो ग्राथिल्यकारित्वात् तस्य बन्धविधुरौ बन्धनसदृशौ । अपर कथंभूतौ हस्तौ लीलाविलासालसौ लीलाविलासे कामक्रीडाविस्तारे अलस आलस्यं ययोस्तौ तथोक्तौ । तौ हस्तौ इदानीं कथंभूतौ जातौ । गतजङ्गलौ मासरहितौ सन्तौ । प्रविजरत्कोदण्डदण्डद्युती प्रकर्षेण विशेषेण च जरत् जीर्णं भवत् यत्कोदण्डं धनुस्तस्य दण्डो यष्टिस्तद्वत् द्युतिः शोभा ययोस्तौ । उपमालंकार ॥

यः कृश इत्यादि । यो मध्यो मध्यप्रदेश· पुरा पूर्वं कृशो मुष्टिमध्यसंमेयोऽभूत् बभूव । कथंभूतो मध्यः । वलित्रयविराजित· वलित्रयेण रेखात्रयेण विशेषेण राजित· शोभितः । स मध्यः अद्य इदानी द्रवद्रस प्रवहत्प्रथमधातुः सन् चर्मकारदृतिद्युति धत्ते चर्मकारस्य पादुकृतो या दृतिश्चर्मप्रसेविका तस्या द्युतिं शोभां धत्ते धरति। उपमालंकारः ॥

केलिवापीत्यादि । या नाभी तुन्दिका गम्भीरमण्डला अगमन् (अगाध)मध्या आसीद्बभूव । कथंभूता नाभी । कामस्य कन्दर्पस्य केलिवापीव क्रीडादीर्घिकेव । सा नाभी निर्गतान्त्रान्ता सती बहिर्निर्गतपुरीतत् प्रान्ता सति स्वपत्सर्पबिलाविला स्वपन्तो निद्रां कुर्वन्तो ये सर्पा दीर्घपृष्ठास्तेषा बिलं छिद्रं तद्वत् आविला अतुच्छा जाता । उपमालंकार· ॥

या कामशरेत्यादि । या तनुजावली रोमराजी कामशरपुङ्खाग्रसमग्राभोगनिर्गमा पूर्वं जाता काम· कन्दर्पस्तस्य शरो बाणस्तस्य पुङ्खः काण्डमूलं तस्य अग्रं प्रान्तस्तद्वत् समग्र परिपूर्णं आभोगनिर्गम· परिपूर्णताप्रादुर्भावो यस्यास्तनुजावल्या सा तथोक्ता । सा तनुजावलि· इदानी कथंभूता जाता । अर्धदग्धाजिनप्रान्तविवर्णा अर्ध सामिदग्धं भस्मीभूतं अजिनं चर्म तस्य प्रान्तवत् पर्यन्तवत् विरूपको वर्णो रूपं यस्या· सा तथोक्ता जाता । उपमालकार ॥

स्मरद्विपेत्यादि । यज्जघनान्तरं कट्यग्रमण्डलं स्मरद्विपविहाराय जातम् । स्मरः कन्दर्पः स एव द्विपो गज· सर्वेषा घातकत्वात् तस्य विहारः पर्यटनं स्मरद्विपविहाराय

या कामकलभालानस्तम्भिकेवोरुवल्लरी।
सा श्वनिर्लूनलावण्या वानवेणुपरप्रभा ॥ ११० ॥
ये पूर्वं सरशरधी श्लक्ष्णच्छविवर्तिते सुवृत्ते च।
कोलिकनलकाकारे ते जङ्घे सांप्रतं जाते ॥ १११ ॥
यत्रालक्तकमण्डनं विरचितं यत्रालितौ नूपुरौ
यत्रासीन्नवमौक्तिकावलिकलाकान्ता नखानां ततिः।
यत्राशोकदलोच्चयश्च समभूत्क्रीडाविहारोचित-
स्तावेरण्डजरण्डकाण्डपटलप्रस्पष्टचेष्टौ क्रमौ ॥ ११२ ॥

जातं सपन्नम्। तज्जघनान्तर गलत्क्लेदविक्लिन्नम् गलता निर्गलता क्लेदेन पूयादिना आर्द्रभावेन विक्लिन्न विरूपं भिन्नं सत् पर उत्कृष्ट जघन्यत्वं निकृष्टत्वं अगात् जगाम। उपमालकार. ॥

या कामकलभेत्यादि। या ऊरुवल्लरी सक्थिलता कामकलभालानस्तम्भिका इव सजाता। काम कन्दर्प स एव कलभो गजबालको लोकाना मारणहेतुत्वात् तस्य आलानस्तम्भिका बन्धनलघुस्तम्भस्तद्वत्सजाता। सा ऊरुवल्लरी इदानीं कथंभूता सं-जाता। श्वनिर्लूनलावण्या सती श्वभि सरमासुतैर्निर्लून समूलोत्कापितं लावण्यं का-न्तिर्यस्या ऊरवल्ल्यां सा तथा श्वनिर्लूनलावण्या सती। कीदृशी जाता। वानवेणुवत् जीर्णवंशवत् परा अनन्यादृशी प्रभा यस्या सा वानवेणुपरप्रभा। उपमालकारः ॥

ये पूर्वमित्यादि। ये जङ्घे पूर्वं चैतन्यकाले स्मरशरधी कामेषुधिसमाने जाते। कथंभूते जङ्घे। श्लक्ष्णच्छविवर्तिते श्लक्ष्णया मनोहरया छव्या कान्त्या वर्तिते लिप्ते। पुनश्च कथभूते। सुवृत्ते गोपुच्छवद्वर्तुलाकारे। ते जङ्घे ते प्रसृते साप्रतमिदानीं अचै-तन्यकाले कोलिकस्य तन्तुवायस्य कुविन्दस्य यन्त्रलक तन्तुमोचनोपकरणं सापिकेति देश्याम् तस्य आकारो मूर्तिर्ययोर्जङ्घयोस्ते तथोक्ते। उपमालंकार ॥

यत्रालक्तेत्यादि। यत्र ययो क्रमयो आलक्तकमण्डनं लाक्षारसभूषणं विरचितं निष्पादितम्। यत्र ययो क्रमयोर्नूपुरौ मञ्जीरौ आलितौ शब्दितौ। ययो क्रमयो न-खाना तति· पुनर्भवाना श्रेणि कामाङ्कुशानामावलिर्नवमौक्तिकावलिकलाकान्ता सजाता नवानि प्रत्यग्राणि यानि मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तेपामावलि श्रेणिस्तस्याः कला शोभा तद्वत्कान्ता मनोहरा। यत्र ययो क्रमयो अशोकदलोच्चय अशोकपल्लवप्रकर· क्रीडाविहारोचितो लीलापर्यटनयोग्य समभूत्सजात। तौ क्रमौ एरण्डजरण्डकाण्ड-पटलप्रस्पष्टचेष्टौ एरण्डो वातारिवृक्षस्तस्य जरण्डकाण्डपटलं जीर्णस्कन्धप्रतर प्रस्पष्टा प्रत्यक्षीभूता चेष्टा अवस्था ययोस्तौ तथोक्तौ [जातौ]। उपमानसमुच्चयालंकार ॥

किं च—

या कौमुदीव सरसीव मृणालिनीव
लक्ष्मीरिव प्रियसखीव विलासिनीव ।
तैस्तैर्गुणैरजनि सा सुतनुः प्रजाता
प्रेतावनीवनवशा विवशा वराकी ॥ ११३ ॥

यस्याः केलिकलैः कलं कररुहैः सीमन्तिताः कुन्तला
यस्याश्चन्दनवन्दनं प्रणयिभिर्भालान्तरे निर्मितम् ।
यस्याश्चैणमदेन कामिभिरयं चित्रः कपोलः कृतः
सा खट्वाङ्गकरङ्कवक्त्रविकृतिं तत्रैव धत्तेऽद्भुतम् ॥ ११४ ॥

या मानसकलहंसी नेत्रोत्पलचन्द्रिका च या जगतः ।
सा कालमहाव्रतिना खट्वाङ्गकरङ्कता नीता ॥ ११५ ॥

किं च अस्ति कश्चिद्विशेष । **या कौमुदीत्यादि** । या सुतनु· शोभनशरीरा स्त्री तैस्तैर्जगत्प्रसिद्धै गुणै· कान्त्यादिभिरजनि सजाता । कीदृशी अजनि । कौमुदीव चन्द्रज्योत्स्नेव । अपर कथंभूता अजनि । सरसीव लावण्यरसभूतत्वात् सरसीव अगाधसरोवरसदृशी । अपर कथंभूता । मृणालिनीव उत्फुल्ललोचनमुखत्वात् पद्मिनीव । अपर कथंभूता । सजाता लक्ष्मीरिव त्यागगुणोपेतत्वात् नारायणपत्नीव । अपर कथंभूता । प्रियसखीव प्रतिपन्नतायुक्तत्वात् वल्लभजनस्येव (?) । अपर कथंभूता । विलासिनीव चतुरालापोपेतत्वात् भामिनीव । सा सुतनु· प्रेतावनीवनवशा सती श्मशानारण्यपरवशा सती विवशा एकाकिनी वराकी चर्पटिका प्रजाता । उपमालंकार· ॥

यस्या इत्यादि । यस्या स्त्रियाः कुन्तला· केशा कलं मनोहर यथा भवत्येवं केलिकलैर्विटपुरुषैः कररुहै· नखै कृत्वा सीमा प्रापिता· । यस्या· स्त्रियाः प्रणयिभिः पुरुषै· स्नेहवद्भिः पुरुषैर्भालान्तरे ललाटमध्ये चन्दनवन्दन चन्दनेन परमोत्तमचन्दनेन वन्दनं तिलकं निर्मितं कृतम् । यस्या· स्त्रिया· कामिभि· पुरुषैरयं प्रत्यक्षीभूत कपोलो गण्डस्थलं एणमदेन कस्तूरिकारसेण चित्रो मनोहरः कृत । सा स्त्री तत्रैव कुन्तलभालान्तरकपोलेषु खट्वाङ्गकरङ्कवक्त्रविकृतिं धत्ते खट्वाङ्गस्य ईपाटे· करङ्कस्य, वक्त्रस्य मुखस्य· विकृतिं विकारं धरति । अद्भुतमाश्चर्यमेतम् । उपमालंकारः ॥

या मानसेत्यादि । या स्त्री मानसे चित्ते सरोवरे कलहंसी राजहंसी जाता । या स्त्री नेत्रोत्पलाना लोचनकुवलयाना चन्द्रिका चन्द्रज्योत्स्ना विकासकारिणी जाता ।

यदभ्यस्यति यो लोकः स भवेत्तन्मयः स्फुटम्।
प्रकामाभ्यस्तखट्वाङ्गे युक्ता खट्वाङ्गता ततः॥ ११६॥
लतिकेव प्रणयतरोर्या वनदेवीव केलिवनभूमेः।
सा यमनृपतिविमुक्ता फेलेव प्राश्यते पतगैः॥ ११७॥
जीवन्त्येषा यथैवासीत्सर्वस्य हृदयंगमा।
मृताप्यभूत्तथैवेयं दुस्त्यजा प्रकृतिर्यतः॥ ११८॥
हंसायितं वदनपङ्करुहे सरार्तै-
र्यस्या गजायितमभूत्कुचकुम्भमध्ये।
एणायितं च जघनस्थलमेखलाया
तस्याः कलेवरममी निकषन्ति कङ्काः॥ ११९॥

कस्य। जगत जगतिस्थितकामुकजनस्य। सा स्त्री कालमहाव्रतिना यमचार्वाकगुरुणा खट्वाङ्गकरङ्कता नीता प्रापिता समुच्चयोपमालंकार॥

यदभ्यस्यतीत्यादि। यो लोको यो जनो यद्वस्तु अभ्यस्यति अनुशीलयति स लोक स्फुट निश्चयेन तन्मयस्तद्वस्तुमयो भवति सजायते। ततस्मात्कारणात् प्रकामाभ्यस्तखट्वाङ्गे जने खट्वाङ्गता युक्ता घटत एव। रूपकालकार। अर्थान्तरन्यासो वा॥

लतिकेवेत्यादि। या स्त्री प्रणयतरो स्नेहवृक्षस्य लतिकेव वल्लीव सजाता। या स्त्री केलिवनभूमे[1] क्रीडास्थानभूमिकाया वनदेवीव वनदेवतासदृशी सजाता। सा स्त्री पतगै काकादिभि शकुन्तै प्राश्यते भक्ष्यते। कीदृशी। यमनृपतिविमुक्ता फेलेव यमराजभोजनोद्धारिता फेलेव भुक्तोषित(च्छिष्ट)मिव सजाता। उपमालकार।

जीवन्तीत्यादि। एषा स्त्री यथैव येनैव प्रकारेण जीवन्ती सती सर्वस्य लोकस्य हृदयंगमा मनोवल्लभा आसीद्बभूव। तथैव तेनैव प्रकारेण इय स्त्री मृतापि सती तथैव हृदयगमैव अभूद्बभूव। यतो यस्मात्कारणात् प्रकृति स्वभावो दुस्त्यजा दुस्त्याज्या भवति। हृदयंगमा मनस उद्वेगजननीत्यर्थ.। अर्थान्तरन्यासालंकार॥

हंसायितमित्यादि। यस्या स्त्रिया। सरार्त. पुरुषै कामपीडितै पुरुषैर्वदनपङ्करुहे मुखकमले हसायितं हंसैरिवाचरितम्। यस्या स्त्रिया कुचकुम्भमध्ये स्तनकलशान्तरे गजायित गजैरिवाचरितमभूद्बभूव। यस्या जघनस्थलमेखलाया कट्यग्रभागकटिन्या एणायितं मृगैरिवाचरितमभूत्। तस्याः स्त्रिया कलेवर शरीर अमी प्रत्यक्षीभूताः कङ्का बका निकषन्ति त्रोटयन्ति। समुच्चयोपमालकार॥

---

१. 'केलिक(स)दनभूमे' इति सटीकपुस्तकपाठः.

पायं पायं मधु मधुरदृक्पूर्वमुद्गर्वभावा-
त्स्मारं स्मारं वदति च कलं या मुदा कुञ्चितभ्रूः ।
साद्यैतस्मिन्नपगतमनोमर्कटत्वादनीहा
प्रेतावासे निवसति गता भोज्यभावं शिवानाम् ॥ १२० ॥

यामन्तरेण जगतो विफलाः प्रयासा
यामन्तरेण भवनानि वनोपमानि ।
यामन्तरेण हतसगति जीवितं च
तस्याः प्रपश्यत जनाः क्षणमेकमङ्गम् ॥ १२१ ॥

आश्लिष्टं परिचुम्बितं परसितं यद्रागरोमाञ्चितै-
स्तत्संसारसुखास्पदं वपुरभूदेवं दशागोचरम् ।
शीर्यच्चर्मचयं पतत्पलभरं भ्रश्यच्छिरापञ्जरं
व्यस्यत्सधिबलं गलन्नलकुलं कुथ्यत्स्नसाजालकम् ॥ १२२ ॥

पायं पायमित्यादि । या मधुरदृक् मनोहरलोचना स्त्री मधु मद्यं पायं पायं पीत्वा पीत्वा पूर्वमुद्गर्वभावात् । स्मार स्मार स्मृत्वा स्मृत्वा कलं मधुर वदति च ब्रूते च । कया । मुदा हर्षेण । सा कथंभूता । कुञ्चितभ्रू कुटिलभ्रूभागा । सा स्त्री अद्य इदानी एतस्मिन् प्रत्यक्षीभूते प्रेतावासे श्मशाने निवसति तिष्ठति । कथंभूता । अनीहा निश्चेष्टा । कस्मात् । अपगतमनोमर्कटत्वात् नष्टचित्तवानरत्वात् । पुनः कथंभूता तिष्ठति । शिवाना शृगालीना भोज्यभावं भोजनत्वं प्राप्ता । उपमालंकार ॥

यामन्तरेणेत्यादि । या स्त्रीमन्तरेण विना जगतो जगति स्थितलोकस्य प्रयासाः कष्टा विफला निष्फला भवन्ति । या स्त्रीमन्तरेण विना भवनानि गृहाणि वनोपमानि अटवीसदृशानि भवन्ति । या स्त्रीमन्तरेण विना जीवितं प्राणितं हतसगति भवति मृतसदृशं भवति । हे जनास्तस्याः स्त्रिय अङ्गं शरीरं क्षणमेकं मुहूर्तमेकं यावत् ताव-त्प्रपश्यत अवलोकयत यूयम् । उपमालंकार. ॥

आश्लिष्टमित्यादि । यद्वपुर्यच्छरीर क्षणमेकं रागरोमाञ्चितै· पुरुषैः रागेण कण्ट-कितशरीरै पुरुषैराश्लिष्टं बाहुभ्या गाढमालिङ्गितम् । यद्वपु परिचुम्बितं वक्त्रसयोगमा-नीतम् । यद्वपु· परसितं स्मरमन्दिरकामलतासयोगमानीतम् । कथंभूतं यद्वपु । ससार-सुखास्पदम् । आजव जवं सातस्थानम् । तद्वपु तच्छरीरं एवं दशागोचर ईदृशी-व्यवस्थाविषयोऽभूत् बभूव । एवं कथमिति चेत् । शीर्यच्चर्मचयं शतखण्डीभवदजिनपट-लम् । पतत्पलभर गलन्मासससारम् । भ्रश्यच्छिरापञ्जरम् अध·पतत् नहारुबन्धनम् ।

आः, कष्टादपि कष्टतरमहो स्मरविलसितम् ।
इत्थमन्तर्दुरन्ताङ्गी बहिर्मधुरविभ्रमा ।
विषवल्लीव मोहाय यदेषा जगतोऽजनि ॥ १२३ ॥

अपि च—

मायासाम्राज्यवर्याः कविजनवचनस्पर्धिमाधुर्यधुर्याः
स्वप्नाप्तैश्वर्यशोभाः कुहकनयमयारामरम्योत्तराभाः ।
पर्जन्यागारसारास्त्रिदिवपतिधनुर्बन्धुराश्च स्वभावा-
दायुर्लावण्यलक्ष्म्यस्तदपि जगदिदं चित्रमत्रैव सक्तम् ॥ १२४ ॥

व्यवस्यत् सधिबलं नश्यत् सश्लेषसारम् । गलन्नलकुलं स्रवदस्थिसमूहम् । कुथ्यत्स्नसाजालकं शटत् सिराकुत्सितसमूहम् । रूपकालंकार ॥

आ कष्टादपि कष्टतरमहो स्मरविलसितम् । आ इति कोऽर्थः । श्रीसुदत्ताचार्यश्चिन्तयति । अहो लोका , अहो आश्चर्य वा, स्मरविलसितं कन्दर्पचरित्र कष्टादपि कष्टतर निन्द्यादप्यतिशयेन निन्द्यम् ॥

इत्थमिति । यत् यस्मात् कारणात् जगति स्थितलोकस्य एषा स्त्री मोहाय अचैतन्योत्पादनाय अजनि सजाता । कथंभूता एषा स्त्री । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण अन्तर्मध्ये दुरन्ताङ्गी दुष्टस्वभावशरीरा बहिर्बाह्ये मधुरविभ्रमा मनोहरत्वभ्रान्त्युत्पादिका । कथंभूता । विषवल्लीसदृशा । यथा विषवल्ली अन्तर्मध्ये दुष्टस्वभावा भवति, बाह्ये तु सुस्वादुर्भवति अचेतन्य चोत्पादयति । उपमालंकार ॥

अपि च तथा च । **मायासाम्राज्येत्यादि** । आयुर्लावण्यलक्ष्म्य आयुश्च जीवितकाल , लावण्यं च शरीरकान्ति , लक्ष्मीश्च स्वापतेयम्, आयुर्लावण्यलक्ष्म्य. । कथभूता । मायासाम्राज्यवर्या विद्याधरादिमायया कृतं यत्साम्राज्य चक्रवर्तित्वं तद्वत् वर्या मुख्या । मनोहरा इत्यर्थ । अपर कथंभूता आयुर्लावण्यलक्ष्म्य । कविजनवचनस्पर्धिमाधुर्यधुर्या कविजनाना विद्वज्जनाना ये जना समूहास्तेषा वचनानि शृङ्गारादिरसबहुलानि तैः सह स्पर्धते उपमा धरति यन्माधुर्य मधुरत्व मिष्टत्व तस्मिन् धुर्या मुख्यास्तास्तथोक्ता. । पुन कथंभूता । स्वप्नाप्तैश्वर्यशोभा स्वप्ने निद्रायां आप्तं प्राप्तं मनसा लालितं यदैश्वर्य राज्य तद्वत् शोभा यासामायुर्लावण्यलक्ष्मीणा तास्तथोक्ता । अपर कथंभूता । कुहकनयमयारामरम्योत्तराभा कुहकनय इन्द्रजालं तेन निर्वृत्त कुहकनयमयो योऽसावाराम उद्यानं वन तद्वत् रम्या अतिमनोहरा उत्तरा उत्कृष्टतरा आभा प्रतिभासा यासा तास्तथोक्ता । अपर कथंभूता । पर्जन्यागारसारा. पर्जन्यस्य मेघपटलस्य यदागार प्रासादस्तद्वत्सारो मनोहरत्वं यासा तास्तथोक्ता । अपरं कथंभूताः । त्रिदिवपतिधनुर्बन्धुरा त्रिदिव 'स्वर्गस्तस्य पति स्वामी देवेन्द्रस्तस्य

हंहो हृदय, स्वरं दूरमन्वसरः। तदलमवस्तुनि व्यासङ्गेन। इदमिह ननु प्रस्तुतमवधार्यम्—

'नैवात्र सन्ति यमिनामुचितावकाशाः
स्वाध्यायबन्धुरधरावसराः प्रदेशाः।
वृन्दं महत्तपन एष तपत्युदारं
वाताश्च वान्ति परितः परुषप्रचाराः॥ १२५॥

किं च—

यन्मृतानामवस्थानं तत्कथं जीवता भवेत्।
अन्यत्र शवशीलेभ्यः को नामेहाग्रहस्ततः॥ १२६॥

धनुर्मेघपटलस्थितचापं तद्वत् बन्धुरा मनोहरा। कस्मात्। स्वभावात् प्रकृत्यैव अस्थिरत्वात्। तदपि तथापि इदं प्रत्यक्षीभूतं जगत् पृथ्वीमण्डलस्थितलोकसमूहः अत्रैव आयुर्लावण्यलक्ष्मीषु सक्तमनुबन्धपरं वर्तते। चित्रमाश्चर्यमेतदिति शेषः। उपमालंकारः॥

हंहो हृदय, स्वरं दूरमन्वसरः। तदलमवस्तुनि व्यासङ्गेन। इदमिह ननु प्रस्तुतमवधार्यम्। हंहो अहो हृदय आत्मन्, स्वरमतिशयेन दूरं विप्रकृष्टं अन्वसरः (आजग्मि यत्त्वम्।) किमित्येतावान्विचारस्त्वया कृत इत्यर्थः। तत्तस्मात् कारणात् अवस्तुनि आत्मातिरिक्तपदार्थे व्यासङ्गेन प्रसङ्गत्वा अलं पूर्णम्। ननु अहो हृदय, इह अस्मिन् प्रस्तावे इदं प्रत्यक्षीभूतं प्रस्तुत प्रस्तावागतं सुभाषितमवधार्यं ज्ञातव्यम्। इदं किमिति चेत्—नैवात्रेत्यादि। हंहो हृदय, अत्र श्मशानारण्ये यमिनां मुनीनां उचितावकाशाः योग्यावकाशाः प्रदेशाः स्थानानि नैव सन्ति नैव वर्तन्ते। ते कथंभूताः प्रदेशाः। स्वाध्यायबन्धुरधरावसराः (निवर्तन्ते) स्वाध्याय वाचनाप्रच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशलक्षणः पञ्चविधः तदर्थं बन्धुरधरा क्षेत्रशुद्धिसंयुक्ताभूमिस्तस्या अवसरः प्रस्तावो येषु प्रदेशेषु ते तथोक्ताः। वृन्दं सङ्घो गणो महत् प्रचुरतरं वर्तते। एष प्रत्यक्षीभूतस्तपनः श्रीभास्कर उदारमुत्कृष्टं तपति संतापं करोति। ललाटंतपो वर्तते इत्यर्थः। वाताश्च वायवः परितः समन्तात् परुषप्रचारा अतिकठिनवर्तिनो वान्ति समागच्छन्ति। तेनात्र स्थातुं न योग्यमिति भावः। समुच्चयालंकारः॥

किंच अस्ति कश्चिद्विशेषः। यन्मृतानामित्यादि। यत् अवस्थानं मृतानां प्रेतानां वर्तते तदवस्थानं जीवतां पुरुषाणां कथं केन प्रकारेण भवेत्संजायते। न कथमपि भवेदित्यर्थः। कथम्। अन्यत्र विना। केभ्यो विना। शवशीलेभ्यः डाकिनीडाकिनीराक्षसान् वर्जयित्वा इत्यर्थः। त एवात्र राक्षसादयस्तिष्ठन्ति इत्यर्थः। तत-

पुनर्यावदयं दिगन्तरालेषु लोचने प्रचारयति तावदुत्तरस्या हरिति राजपुरस्याविदूरवर्तिनं मुनिमनोहरमेखलं नाम खर्वतरं पर्वतमपश्यत्। यः खलु धम्मिल्लविन्यास इव नागनगरदेवतायाः, किरीटोच्छ्रय इवाटवीलक्ष्म्याः, स्तनाभोग इव महीमहिलायाः, क्रीडाकन्दुक इव वनदेवतायाः, मातृमोदक इव दिग्वालकलोकस्य, ककुदोद्गम इव भूगोलगवेन्द्रस्य, द्वारपिधानस्तूप इव भुजङ्गभुवनस्य, यष्ट्यधिष्ठानबन्ध इव विहायोविहङ्गमस्य, त्रिविष्टपकुटनिर्माणमृत्पिण्ड इव प्रजापतिजनस्य, केलिप्रासाद इव ककुप्पालककन्यकानिकरस्य, गतिस्खलनलोष्ट इव कलिकालस्य, मान-

---

स्मात् कारणात् इह अस्मिन् स्थाने को नाम आग्रह. को नाम निर्बन्ध। न कश्चिन्निर्बन्ध इत्यर्थः। आक्षेपालंकार.॥

पुन. पुनरपि श्मशानावलोकनादनन्तर यावत्कालं अयं भगवान् दिगन्तरालेषु दिङ्मण्डलेषु लोचने द्वे नयने प्रचारयति, तावत्काल उत्तरस्या हरिति कौबेर्या ककुभि पर्वतमपश्यत्। कथंभूतं पर्वतम्। राजपुरस्य नगरस्य अविदूरवर्तिनं निकटतरम्। पुनश्च कथंभूतं पर्वतम्। मुनिमनोहरमेखलनामधेयम्। पुनश्च कथंभूतं पर्वतम्। खर्वतर ह्रस्वतरम्। य· खलु धम्मिल्लविन्यास इव नागनगरदेवताया य· पर्वतो नागनगरदेवताया· भोगवतीपुरदेवताया खलु निश्चयेन धम्मिल्लविन्यास इव केशजूट इव। किरीटोच्छ्रय इवाटवीलक्ष्म्या. अरण्यश्रिय किरीटोच्छ्रय इव मुकुटोच्चय इव। स्तनाभोग इव महीमहिलाया पृथ्वीस्त्रिय स्तनाभोग इव कुचाटोप इव। क्रीडाकन्दुक इव वनदेवताया. .... • लीलागिरिक इव। मातृमोदक इव दिग्वालकलोकस्य दिग्वालकलोकस्य हरिद्डिम्भसमूहस्य मातृमोदक इव मातृभिर्दत्तो मोदक इव। ककुदोद्गम इव भूगोलगवेन्द्रस्य भूगोलगवेन्द्रस्य पृथ्वीपीठवृषभस्य ...द्गम इव स्कन्धोन्नतप्रदेश इव। द्वारपिधानस्तूप इव भुजङ्गभुवनस्य ...ङ्गारादि... पाताललोकस्य द्वारपिधानस्तूप आवरणोच्चय इव। यष्ट्यधिष्ठानबन्ध धुर्यो मुख्या...हङ्गमस्य विहायोविहङ्गमस्य आकाशपक्षिण यष्ट्यधिष्ठानबन्ध इव आप्त प्राप्त मन स्थण्डिलमिव। त्रिविष्टपकुटनिर्माणमृत्पिण्ड इव प्रजापतिजनस्य तात्पर्योक्ता। अ विधातृलोकस्य त्रिविष्टपं त्रैलोक्यं तदेव कुटो घटो जीवनाधातेन निर्वृत्त कुहक...णे निष्पादने मृत्पिण्ड इव मृत्तिकाया पिण्ड इव। केलिप्रासाद उत्कृष्टतरा आभा प्र...न्यकानिकरस्य ककुप्पालककन्यकानिकरस्य दिक्पालकन्यासमूहस्य पर्जन्यस्य मेघपटलस्य सदनमिव। गतिस्खलनलोष्ट इव कलिकालस्य कलिकालस्य दु·रा· कथंभूताः। त्रिदिवप· गमनस्खलने मृत्पिण्ड इव। मानस्तम्भ इवैकशिलाघटितारम्भः

स्तम्भ इवैकशिलाघटितारम्भः, शिवशातकुम्भप्रदेश इव विदूरितदयितासमावेशः, अलोकाकाश इव विगतजन्तुजातावकाशः, तपश्चरणागम इव समुत्सारितवर्षधरसमागमः, क्षप[ण]कश्रेणिरिव तपःप्रत्यवायरहितक्षोणिः, महावृत्तप्रस्तार इव विस्तीर्णपादविस्तारः, समीरकुमारैर्विरचितविशुद्धिरिव स्वाध्यायोचितः, कान्तारदेवताभिः संमार्जित इव कमनीयकन्दरः, पर्यन्तपादपैः संपादितकुसुमोपहारः प्रदत्तरङ्गावलिरिव गुहापरिसरेषु, क्षुपावृतोपान्तोपत्यकः पुलकित इव महामुनिसमागमात्, स्रवन्निकुञ्जनिर्झरजलः

एकया अखण्डया शिलया दृपदा घटित. कल्पित आरम्भो रचना यस्य स ऐकशिलाघटितारम्भो मानस्तम्भ इव समवसरणसबन्धी स्तम्भ इव । शिवशातकुम्भप्रदेश इव विदूरितदयितासमावेश विदूरितो दूरीकृतो निषिद्धो दयिताना स्त्रीणां समावेशः प्रवेशो यत्र स तथोक्त. शिवः मोक्षस्तदेव शातकुम्भं सुवर्ण तस्य प्रदेश इव । (खमिव) अलोकाकाश इव विगतजन्तुजातावकाश. विगतो नष्टो जन्तुजाताना पिपीलिकादिजीवसमूहानामवकाशः प्रवेशो यस्मिन् स तथा । अलोकाकाशः प्राणिप्रवेशरहितो भवति । तपश्चरणागम इव समुत्सारितवर्षधरसमागमः समुत्सारितो दूरीकृतो वर्षधराणा नपुंसकाना समागम आगमन यत्र तथा तपश्चरणागम इव दीक्षाग्रहणसिद्धान्त इव । यथा तपश्चरणागमो नपुंसकप्रवेशनिषिद्ध. । क्षप[ण]कश्रेणिरिव तपःप्रत्यवायरहितक्षोणिः तप प्रत्यवायेन तपोदोषेण रहितभूमि क्षप[ण]कश्रेणिरिव यथा क्षप[ण]कश्रेणि अपूर्वकरणगुणस्थानादारभ्य द्वादशगुणस्थानपर्यन्तं गुणस्थानचतुष्टयदोषरहितभूमिकं भवति । ······ ······················ पुनर्महावृत्तप्रस्तारः विस्तीर्णपादाना अत्यन्तपर्वताना विस्तारो यस्य स तथा । महावृत्तं षड्विंशतिवर्णपाद. श्लोकस्तस्य प्रस्तार इव । यथा महावृत्तप्रस्तारो मयरसतजभनलघुगुरुप्रस्ताराणा महाविस्तारवान् भवति । समीरकुमारैर्विरचितविशुद्धिरिव स्वाध्यायोचितः पुनः स्वाध्यायोचितः स्वाध्याययोग्यः समीरकुमारैः विरचिता विशुद्धिः निर्मलता यस्य स तथोक्तः । तीर्थंकरविहारभूमिरिव । कान्तारदेवताभिः समार्जित इव कमनीयकन्दरः पुन· कमनीया मनोहारा कन्दरा गुहा यस्य स तथा कान्तारदेवताभिः वनदेवताभिः समार्जित इव शोधित इव । बहुवा(क)रित इव । पर्यन्तपादपै सपादितकुसुमोपहारः प्रदत्तरङ्गावलिरिव गुहापरिसरेषु गुहापरिसरेषु गुहाना प्राङ्गणेषु पर्यन्तपादपैः पुरस्ताद्वृक्षै. सपादितकुसुमोपहारः निष्पादितपुष्पप्रकरः । उत्प्रेक्ष्यते—प्रदत्तरङ्गावलिरिव विहितचतुष्कार्चन इव । क्षुपावृतोपान्तोपत्यक· पुलकित इव महामुनिसमागमात् । पुनरपि कथंभूत. । क्षुपैर्ह्रस्वशाखैर्वृता वेष्टिता उपान्ते समीपे उपत्यका पर्वतासन्नभूमिर्यस्य स

प्रकटितानन्दलोचनवाष्प इव संयमिसंभावनाराधनात्, लयनशिलाश्लाघ्यमेखलः परिकल्पितोशीर इव द्वयातिगानाम्, एवमन्यैरपि तैस्तैरघमर्षणैर्गुणैस्त्रिविधस्यापि कर्मन्दिवृन्दस्योत्पादितप्रीतिः ॥

तमुपसद्य निषद्य च निर्वर्तितमार्गमध्याह्नक्रियः स्वयं तद्दिवसोपात्तोपवासः [स] समाकलय्य च परिणतकालमहर्दलमखिलं श्रमणसङ्घमात्मदेशीयेनान्तेवासिनाधिष्ठितं लोचनगोचरारामेषु ग्रामेषु विष्वाणार्थमादिदेश ॥

तथोक्तः। उक्तं च—'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका'। महामुनीना समागमात् दिगम्बरगुरुसमागमात् पुलकित इव रोमाञ्चकञ्चुकित इव। स्रवन्निकुञ्जनिर्झरजल प्रकटितानन्दलोचनवाष्प इव सयमिसभावनाराधनात्। पुन कथंभूत पर्वत.। स्रवन्निकुञ्जनिर्झरजल स्रवन्ति निर्झरन्ति निकुञ्जेषु लतादिपिहितोदरेषु स्थानेषु निर्झराणा जलान्युदकानि यस्य स तथोक्त। सयमिना सभवानाराधनात् प्रकटिता आनन्दस्य सवन्धिनो लोचनवाष्पा नेत्रजलानि येन स तथा। लयनशिलाश्लाघ्यमेखलः परिकल्पितोशीर इव द्वयातिगानाम्। पुन कथंभूत पर्वत। लयनै शिलोत्कीर्णगृहैः शिलाभिश्च वृहत्पाषाणैः श्लाघ्या प्रशंसनीया मेखला कटिनी यस्य स तथोक्त। द्वयातिगाना रागद्वेषरहिताना परिकल्पितोशीर इव। उत्प्रेक्षते—सपादितशयनासन इव। उक्तं च—'औशीर चामरे दण्डेऽप्यौशीरः शयनासने'। एवमन्यैरपि विस्तीर्णत्वप्रासुकत्वादिभिर्गुणैस्तैस्तैर्मुनिजनप्रसिद्धैरघमर्षणै पापोपशमकैर्गुणै त्रिविधस्यापि आचार्योपाध्यायसर्वसाधुलक्षणत्रिप्रकारस्यापि कर्मन्दिवृन्दस्य कर्मन्दिना तपस्विना वृन्दस्य सङ्घस्य उत्पादितप्रीतिः सजनितरागः ॥

स भगवान् अखिलं समस्तं श्रमणसङ्घं ऋषिमुनियत्यनगारलक्षणं चतुर्विधं गणं लोचनगोचरारामेषु ग्रामेषु लोचनाना नेत्राणा गोचरा गम्या आरामा उपवनानि येषा ते लोचनगोचरारामास्तेषु ईदृग्विधेषु ग्रामेषु आवसथेषु विष्वाणार्थं भोजननिमित्तं आदिदेश आदेशं दत्तवान्। कथंभूतं श्रमणसङ्घम्। आत्मदेशीयेन निजात्मनः सकाशात् मनाक् न्यूनेन ...अन्तेवासिना वृहता शिष्येण अधिष्ठितं रक्षितम्। किं कृत्वा। पूर्वं तं पूर्वोक्तं खर्वतर उ...सद्य गत्वा तं केवलं निषद्य तस्मिन् वने उपविष्टस्यैव। कथंभूतो भगवान्। निर्व...र्तितमार्गमध्याह्नक्रिय निर्वर्तिता निष्पादिता मार्गस्य ...मार्गातिचारशोधनार्थं प्रतिक्रमणं कृत्वा देववन्दना मध्याह्नस्य च क्रिया येन तथोक्त। ...पि तद्दिवसोपात्तोपवास. तद्दिवसे महानवमीदिवसे च विधायेत्यर्थ। अपर कथंभूत। ...प्प। स तथोक्त। अष्टमीदिने उपोषितवानपि उपात्तं गृहीतं उपवासं उपवसनं येन ...लन्नानित्यर्थ.। पुनश्च किं कृत्वा। पूर्वं अहर्दलं हिंसादिवसत्वात् नवमीदिनेऽपि उपोषित... ...ण्ड उध्य परिज्ञाय ॥ मध्याह्नसमयं परिणतकालं सजातवेलं समाकल...

तत्र च नन्दिनीनरेन्द्रस्य यशोधरमहाराजात्मजस्य यशोमतिकुमारस्याग्रमहिष्यां चण्डमहासेनसूनुतासरित्संवर्धितस्य मारिदत्तमहीश्वरमहीरुहस्यानुजन्मतालताकन्दल्यां कुसुमावल्यां सह संभूतं पूर्वभवस्मरणात्संसारसुखान्यागामिजन्मदुःखाङ्कुरप्रसूतिक्षेत्राणीव मन्यमानमङ्गस्याद्यापि जिनरूपग्रहणायोग्यत्वाच्चरमाचारवशामुपासकदशामाश्रितवदलं मुनिकुमारक-

---

तत्र च श्रमणसङ्घमध्ये मुनिकुमारकयुगलं अभयरुच्यभयमतिनामधेयं देशव्रतियुगलम् । तत्रैव पुरे तस्मिन्नेव राजपुरनामधेये नगरे तदर्थं विष्वाणार्थमादिष्टवान् नियोगं दत्तवानित्यर्थः । इति क्रियाकारकसंबन्धः । किं कृत्वा । पूर्वं अवधिबोधप्रदीपेन अवधिज्ञानमण्डलप्रदीपेन इति अमुना प्रकारेण प्रत्यवमृश्य सम्यग्विचार्य । कथंभूतेन अवधिबोधप्रदीपेन । अन्तःसंकल्पकृशानुकृतप्रबोधेन अन्तःसंकल्पो मनोव्यापारः स एव कृशानुर्वैश्वानरः उद्द्योतकारकत्वात् तेन कृतो विहितः प्रबोधः प्रज्वलनं यस्य स तथोक्तः तेन । इतीति किम् । अस्मात् मुनिकुमारकयुगलात् खलु निश्चयेन अद्य इदानीं अस्मिन्नेव दिने पौरपुरेश्वरदेवताना उपशमः सम्यक्त्वं भविष्यति जनिष्यते । कस्मात्सम्यक्त्वं भविष्यति । धर्मकर्मावेशात् धर्मस्य प्राणिरक्षणलक्षणस्य यत्कर्म प्रतिपालनं तस्य आवेशोऽभिप्रायः धर्मकर्मावेशस्तस्मात् । कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । कुसुमावल्यां कुसुमावलीनामधेयाया सह संभूतं यमतया संजातम् । कथंभूताया कुसुमावल्याम् । यशोमतिकुमारस्य यशोमतिकुमारनामधेयस्य महाराजस्य अग्रमहिष्यां पट्टमहादेव्याम् । कथंभूतस्य यशोमतिकुमारस्य । नन्दिनीनरेन्द्रस्य उज्जयिनीनगरपरमेश्वरस्य । अपरं कथंभूतस्य यशोमतिकुमारस्य । यशोधरमहाराजपुत्रस्य । पुनरपि कथंभूताया कुसुमावल्याम् । मारिदत्तमहीश्वरमहीरुहस्यानुजन्मतालताकन्दल्याम् मारिदत्तनामा योऽसौ महीश्वरः पृथ्वीपतिः स एव महीरुहो वृक्षः अर्थिजनवाञ्छितफलप्रदायकत्वात्, प्रजाना छायाकारित्वात् मारिदत्तमहीश्वरमहीरुहस्तस्य तथोक्तस्य अनुजन्मता लघुभगिनीत्वं सैव लताकन्दली वल्लयग्रभाग अनुजन्मतालताकन्दली तस्या तथोक्तायाम् । कथंभूतस्य मारिदत्तमहीश्वरमहीरुहस्य । चण्डमहासेनसूनुतासरित्संवर्धितस्य चण्डमहासेननामा यादवनरेन्द्रस्तस्य सूनुता पुत्रत्वं सैव सरित् नदी शीलजलसंभृतत्वात् तया संवर्धितः सम्यग् वृद्धिं प्रापितः तस्य तथोक्तस्य । कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । पूर्वभवस्मरणात् पूर्वजन्मपरिज्ञानात् संसारसुखानि इष्टस्रग्वनिताचन्दनादीनि आगामिजन्मदुःखाङ्कुरप्रसूतिक्षेत्राणीव मन्यमानम् आगामिजन्म भविष्यद्भवान्तरं तस्य संबन्धीनि दुःखानि शारीरमानसागन्तुलक्षणानि तान्येव अङ्कुरा अभिनवोद्भिदः पुनरसातहेतुत्वात् तेषां प्रसूतौ उत्पत्तौ क्षेत्राणीव सस्याधिकरणसमानानि मन्यमानं सम्यग् जानन्तम् । अपरं कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । उपासकदशा क्षुल्लकावस्था अलमतिशयेन

युगलम् 'अस्मात्खल्वद्य पौरपुरेश्वरदेवतानां धर्मकर्मावेशादुपशमो भविष्यति' इत्यन्तःसंकल्पकृशानुकृतप्रबोधेनावधिबोधप्रदीपेन प्रत्यवमृश्य तत्रैव पुरे तदर्थमादिक्षत् ॥

तदपि तं भगवन्तमुपसगृह्य मनुष्यरूपेण परिणतं धर्मद्वयमिव, मर्त्यलोकावतीर्णं स्वर्गापवर्गमार्गयुगलमिव, नयनविषयतां गतं नययमलमिव, प्रदर्शितात्मरूपं प्रमाणद्वितयमिव, बहिःप्रकटव्यापारं शुभध्यानयुग्ममिव तपश्चिकीर्षया प्रतिपन्नसोदरभावं रतिस्मरमिथुनमिव, पुरो युगान्तरावलो-

---

आश्रितवत् आश्रितम्। कथंभूता उपासकदशाम्। चरमाचारवशा चरमाचार एकादशीप्रतिमा एकादशं स्थानं तस्य वशा आयत्ता तथोक्ताम्। तर्हि लघुदीक्षा किमित्याश्रितवत्, महाव्रतदीक्षा किमिति नाग्रहीदित्याह—अङ्गस्य शरीरस्य अद्यापि सजाततपःपरिज्ञानेऽपि जिनरूपस्य निर्ग्रन्थमुद्राया ग्रहणे अयोग्यत्वात्। अनुचितत्वादिति शेषः। अतिकोमलत्वात्। उपमालंकारः॥

तदपि मुनिकुमारकयुगलमपि कर्मतापन्नं तैर्जगत्प्रसिद्धैर्नागरिकानुचरगणैर्दुर्गपालकिंकरसमूहैः कर्तृभूतैः। नगररक्षाया नियुक्तो नागरिकः कोट्टपालस्तस्य अनुचराः किंकरास्तेषां गणाः समूहास्तैस्तथोक्तैः। महाभैरव नाम तज्जगत्प्रसिद्धं देवतायतनं चण्डमारीभवनं अनुक्तकर्मतापन्नं आनिन्ये आनीतमिति क्रियाकारकसंबन्धो ज्ञातव्यः। कथंभूतं तन्मुनिकुमारकयुगलम्। उत्प्रेक्षते—मनुष्यरूपेण मानवाकारेण परिणतं पर्यायान्तरमागतं धर्मद्वयमिव अनगारागारधर्मयुगलमिव। किं कृत्वा। मनुष्यरूपेण परिणतं तं जगत्प्रसिद्धं भगवन्तं श्रीसुदत्ताचार्यं उपसगृह्य वन्दित्वा धर्मद्वयेन भगवन्तं वन्दित्वा मनुष्यरूपं गृहीतमित्यर्थः। अपरं कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम्। उत्प्रेक्षते—स्वर्गापवर्गमार्गयुगलमिव स्वर्गश्च त्रिदशावासः अपवर्गश्च मोक्षस्तयोर्मार्गयुगलं पन्थयुग्मम्। कथंभूतं स्वर्गापवर्गमार्गयुगलम्। मर्त्यलोकावतीर्णं मनुष्यलोकमागतम्। अपरं कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम्। उत्प्रेक्षते—नययमलमिव द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयमिव। कथंभूतं नययमलम्। नयनविषयतां गतं लोचनगोचरतां प्राप्तम्। अपरं कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम्। उत्प्रेक्षते—प्रमाणद्वितयमिव प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणं प्रमाणद्वयमिव। कथंभूतं प्रमाणद्वितयम्। प्रदर्शितात्मरूपं प्रकटितनिजशरीरं सकलवस्तुग्राहकं प्रमाणम्। विकलस्त्वेकदेशग्राहकत्वात्। विकलदेशो नयः। पुनः कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम्। शुभध्यानयुग्ममिव धर्मध्यानशुक्लध्यानयुगलमिव। कथंभूतं शुभध्यानयुग्मम्। बहिःप्रकटव्यापारं मनसो निर्गत्य बाह्यस्फुटीभूतम्। अपरं। कथंभूतं मुनिकुमरकयुगलम्। उत्प्रेक्षते—रतिस्मरमिथुनमिव रतिकन्दर्पद्वन्द्वमिव। कथंभूतं रतिस्मरमिथुनम्। तपश्चिकीर्षया तपश्चरणकरणेच्छया प्रतिपन्नसोदरभावं अङ्गीकृतभगिनीभ्रातृत्वम्। मुनि-

कप्रणिधानाधारैर्दयार्द्रनयनव्यापारैरभयदानामृतमिव प्राणिषु प्रवर्षत्, समन्तादुन्मुखालेखार्हैश्चरणनखमयूखप्ररोहबर्हैर्वर्त्मनि कृतसत्त्वानुकम्पनं संयमोपकरणमिव पुनरुक्तवत्, परिगृहीतमहातपश्चरणभारमिव मन्दमन्दमध्वनि विहितविहारम्, अभिमानव्ययभयाद्बिभ्यदिव पुरवीथिषु निभृतजिह्वारथम्, अतिबालिशदशमपि श्लाघनीयशीलैस्तपःपयोधिकल्लोलैर्वरीयसामपि शंसितव्रतचेतसामाचरिताश्चर्यचित्तचमत्कारम्,

---

कुमारकयुगलं किं कुर्वत् । प्राणिषु जीववर्गेषु दयार्द्रनयनव्यापारैरभयदानामृतं प्रवर्षदिव दयया करुणया आर्द्रा सरसा नयनाना ये व्यापाराः प्रवृत्तयस्तैः करणभूतैः अभयदानामृतं अभयदानमेव अमृतं जीवाना जीवनहेतुत्वात् कर्मतापन्नं प्रवर्षदिव प्रक्षरदिव । कथंभूतैर्दयार्द्रनयनव्यापारैः । पुरो युगान्तरावलोकप्रणिधानाधारैः पुरोऽग्रे युगान्तरेण हस्तचतुष्टयेन योऽसाववलोकोऽवलोकनं तस्मिन् प्रणिधानं सावधानता तस्य आधारैरधिकरणभूतैः । मुनिकुमारकयुगलं पुनश्च किं कुर्वत् । वर्त्मनि मार्गे चरणनखमयूखप्ररोहाः किरणाङ्कुरास्त एव बर्हाणि मयूरपिच्छानि तैस्तथोक्तैः कृत्वा संयमोपकरणं दयाप्रतिपालनं मयूरपिच्छं पुनरुक्तवदिव द्विगुणीकुर्वदिव । कथंभूतैश्चरणनखमयूखप्ररोहबर्हैः । समन्तात्सर्वत्र उन्मुखा आलेखा अग्राणि तैः अर्हाणि योग्यानि तैः समन्तादुन्मुखालेखार्हैः । कथंभूतं संयमोपकरणम् । कृतसत्त्वानुकम्पनं कृतं विहितं सत्त्वानां प्राणिना अनुकम्पनं कारुण्यं येन संयमोपकरणेन तत्तथोक्तम् । मयूरपिच्छेन प्रतिलेखिताः किल प्राणिनः शिबिकारूढा एव सुखिनो भवन्ति । मयूरपिच्छानि नेत्रप्रविष्टान्यपि वेदनां न कुर्वन्ति । अन्यानि प्रतिलेखनानि नेत्रप्रविष्टानि अय सूचिका इव क्षुभ्नन्ति महावेदना कुर्वन्ति । तथा चोक्तम्—'रजसेदाणमगहणं मद्दवसुकुमालदालहुत्तं च । जत्थे दे पञ्च गुणा त पडिलेहं पसंविन्ति ॥' इत्यनेन चमरीवालादीना अधिकरोम्णा प्रतिलेखनं प्रत्युक्तं न भवतीति भावार्थः । कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । अध्वनि मार्गे मन्दमन्दं शनैः शनैर्विहितविहारं कृतगमनम् । उत्प्रेक्षते—परिगृहीतमहातपश्चरणभारमिव परिगृहीतः स्वीकृतो मस्तकोपरि धृतो महातपश्चरणस्य उत्कृष्टचारित्रस्य भारो येन तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । पुरवीथिषु नगरमार्गेषु निभृतजिह्वारथं निभृतो निश्चलो जिह्वारथो वदनव्यापारो यस्य तत्तथोक्तम् । मुनिकुमारकयुगलं किं कुर्वत् । उत्प्रेक्षते—अभिमानव्ययभयाद्बिभ्यदिव । वचनव्यापारे सति खलु अभिमानविनाशो भवति तेन मौनेन गच्छदित्यर्थः । पुनः कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । अतिबालिशदशमपि अतीव बालावस्थायुक्तमपि श्लाघनीयशीलैः श्लाघनीयं प्रशंसनीयं शीलमाचारो येषु ते श्लाघनीयशीलास्तैः । ईदृग्विधैस्तपःपयोधिकल्लोलैस्तपश्चरणसमुद्रलहरितरङ्गैः कृत्वा वरीयसामपि अतिवृद्धवयसामपि शंसितव्रतचेतसा शंसितानि

'न दैन्यात्प्राणानां न च हृदयहरिणस्य रतये
न दर्पादङ्गानां न च करणकरिणोऽस्य मदनात्।
विधावृत्तिः किं तु क्षतमदनचरितश्रुतविधेः
परे हेतौ मुक्तेरिह मुनिषु न खलु स्थितिरियम् ॥ १२७ ॥
श्रुताय येषां न शरीरवृद्धिः श्रुतं चरित्राय च येषु नैव।
तेषां बलित्वं ननु पूर्वकर्मव्यापारभारोद्वहनाय मन्ये ॥ १२८ ॥
संसारवार्धेस्तरणैकहेतुमसारमप्येनमुशन्ति यस्मात्।
तस्मान्निरीहैरपि रक्षणीयः कायः परं मुक्तिलताप्रसूत्यै' ॥ १२९ ॥

श्लाघनीयानि व्रतानि येषां वरीयसा ते शंसितव्रतास्तेषां चेतसा मनसा आचरिताश्चर्यचित्तचमत्कार आचरितः कृत आश्चर्येण अत्यद्भुतेन चित्तस्य हृदयस्य चमत्कारो येन तत्तथोक्तम्। मुनिकुमारकयुगलं किं कुर्वत्। इति अमुना प्रकारेण विचिन्तयत् पर्यालोचयत् विचारयत्। मीमांसमानमित्यर्थः। इतीति किम्।

न दैन्यादित्यादि। इह अस्मिन्। संसारे मुनिषु मुनिवरेषु प्राणानां उच्छ्वासादीनां दशप्राणानां दैन्यात् रक्षणात् विधावृत्तिः आहारप्रवृत्तिः न वर्तते। यथा हृदयहरिणस्य मनोमृगस्य रतये रत्यर्थं संपोषणार्थमपि विधावृत्तिर्नच नैव वर्तते। यथा अङ्गानां अष्टसंख्यानां दर्पात् दर्पहेतोर्बलवत्करणार्थं विधावृत्तिर्न वर्तते। तथा अस्य प्रत्यक्षीभूतस्य करणकरिणः लिङ्गगजस्य मदनात् विधावृत्तिर्न वर्तते। किं तु एकस्मिन् कारणे विधावृत्तिर्वर्तते। किं तत् कारणं यस्मिन् विधावृत्तिः वर्तते इत्याह—मुक्तेर्मोक्षस्य परे उत्कृष्टे हेतौ कारणे विधावृत्तिर्वर्तते। कथंभूताया मुक्तेः। क्षतमदनचरितश्रुतविधेः क्षतं विध्वस्तं मदनस्य कन्दर्पस्य चरितं आचरणं येन स क्षतमदनचरितः सर्वज्ञवीतरागस्तस्य श्रुतं दयारसप्रधानं शास्त्रं तस्य विधिरनुक्रमो यस्यां मुक्तौ सा तथा तस्याः। इह अस्मिन् संसारे मुनिषु यतिवरेषु इयं प्रत्यक्षीभूता स्थितिर्विधालक्षणाचारः खलु निश्चयेन वर्तते। मध्यदीपकालंकारः ॥

श्रुतायेत्यादि। येषां पुरुषाणां मुनीनां वा शरीरवृद्धिः कायवर्धनं श्रुताय शास्त्रानुशीलनाय न भवति। येषु च पुरुषेषु श्रुतं शास्त्रं चरित्राय चारित्रप्रतिपादनार्थं नैव भवति। तेषां पुरुषाणां बलित्वं दृढत्वं ननु निश्चयेन पूर्वकर्मव्यापारभारोद्वहनाय पूर्वाणि पुरा कृतानि यानि कर्माणि पापानि तेषां व्यापाराणां योगस्तस्य भारो भारौघः तस्य उद्वहनाय अहं मन्ये जानामि। उत्प्रेक्षालंकारः ॥

संसारवार्धेरित्यादि। यस्मात् कारणात् एनं प्रत्यक्षीभूतं असारमपि कायं संसारवार्धेः संसारवारिधेः संसारसमुद्रस्य तरणे पारप्रेषणे एकमद्वितीयं हेतुं कारणं

इति विचिन्तयत्, तस्मान्महामुनिसमानन्दितवनदेवतामुखमण्डलाद्गण्ड-शैलात्त्रिचतुराणि निवर्तनान्यतिक्रान्तम्, आपातदुःसहैर्महापरीषहैरिव तपः परीक्षितुमुपात्तासुराकारविधिभिरधर्मप्रणिधिभिरिव प्रतिपक्षभावनाप्रकोपप्रपूर्तैः कर्मभिरिव धर्मध्वंसप्रबलैः कलिकालबलैरिव च तैस्तदानयनाय तेन महीक्षिता प्रेषितैर्नागरिकानुचरगणैः परिगृह्य परस्पराचरितवक्त्रवीक्षणैः 'आः, कष्टा खलु शरीरिणां सेवया जीवनचेष्टा पुरुषेषु । यस्मात्

उशन्ति कथयन्ति । तीर्थकराः परे देवा इति शेषः । तस्मात् कारणात् निरीहैरपि निरम्बरैरपि कायः शरीर रक्षणीय. प्रतिपालनीय । पर निश्चयेन मुक्तिलताप्रसूत्यै मुक्तिवल्ल्या उत्पादनायेत्यर्थ. । उपमालंकारः ॥

कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । तस्मात् पूर्वोक्तात् मुनिमनोहरमेखलानामकात् गण्डशैलात् क्षुद्रपर्वतात् त्रिचतुराणि त्रीणि वा चत्वारि वा निवर्तनानि क्षेत्रमयमानानि अतिक्रान्तं चलितम् । कथंभूतात् गण्डशैलात् । महामुनिसमानन्दितवनदेवतामुखमण्डलात् महामुनिभिर्निरम्बराचार्यैः समानन्दितं परमानन्दं प्रापितं वनदेवताना मुखमण्डलं मुखकमलं यत्र गण्डशैले स तथा तस्मात् । कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणै आपातदु सहैर्महापरीषहैरिव आपातमात्रेण आगमनमात्रेण दु खेन महता कष्टेन सोढुमशक्या आपातदु सहास्तैरिव । पुनरपि कथंभूतै महापरीषहैरिव । यथा महापरीषहा क्षुधादयो द्वाविंशतिसख्या आपातदु सहा भवन्ति । पुनरपि कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणै. । उपात्तासुराकारविधिभिः उपात्तो गृहीतो असुराणा नारकयोधाना आकारविधिर्वेषविधानं यैस्ते तथोक्तै । अपर कथंभूतै । तप परीक्षितुं निरतिचारचारित्रप्रतिपालनं निकषितुं धर्मप्रणिधिभिर्धर्मस्य चारित्रस्य हेरकैरिव । यथा धर्मप्रणधयश्चारित्रचरा गृहीतासुराकारविधाना भवन्ति । अपर कथभूतैर्नागरिकानुचरणै । प्रतिपक्षभावनाप्रकोपप्रपूर्तै प्रतिपक्षाणा शत्रूणा भावनया सभावनेन प्रकोपप्रपूर्तै प्रकृष्टक्रोधपरिपूर्णै. । अपर कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणै । कर्मभिरिव यथा ज्ञानावरणादीनि अष्टकर्माणि प्रतिपक्षस्य आत्मनो भावनाया प्रकृष्ट कोपं कुर्वन्ति । पुन कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणैः । धर्मस्य ध्वसे प्रबलैर्बलवत्तरै कलिकालबलैरिव । यथा कलिकालस्य दुःख(ष)मकालस्य बला सामर्थ्यानि धर्मध्वंसप्रबला भवन्ति । पुन कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणै. । तेन जगत्प्रसिद्धेन महीक्षिता मारिदत्तेन राज्ञा तदामयनाय मनुष्यमिथुनस्य आनयनाय आनयनार्थ प्रेषितै प्रहितै । पुनश्च कथंभूतै । परस्पराचरितवक्त्रवीक्षणै. परस्परस्य अन्योन्यस्य आचरितमनुष्ठितं वक्त्रस्य मुखस्य वीक्षणमवलोकनं यैस्ते तथोक्तै. । किं कृत्वा । पूर्वं परिगृह्य मुनिकुमारयुगल गृहीत्वा । अपर कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणैः । इति अमुना प्रकारेण अनल्पकल्पकल्लोलोल्लोलस्वान्तसिन्धुभि अनल्पा बहवो ये कल्पाः

सत्यं दूरे विहरति समं साधुभावेन पुंसां
धर्मश्चित्तात्सह करुणया याति देशान्तराणि।
पापं शापादिव च तनुते नीचवृत्तेन सार्धं
सेवावृत्तेः परमिह परं पातकं नास्ति किंचित्॥ १३०॥

सौजन्यमैत्रीकरुणामणीनां व्ययं न चेद्भृत्यजनः करोति।
फलं महीशादपि नैव तस्य यतोऽर्थमेवार्थनिमित्तमाहुः' ॥ १३१॥

सकल्पविकल्पास्त एव कल्लोलास्तरङ्गा उत्पन्नप्रध्वसित्वभावात् तैरुत्कर्षेण लोलश्चपलः स्वान्तसिन्धुर्मन समुद्रो येषा ते तथोक्तास्तै । इतीति किम्। आ कोपे पीडाया वा। शरीरिणा जीवाना पुरुषेषु मानुषेषु सेवया शुनकवृत्त्या जीवनचेष्टा आजीवनक्रिया खलु निश्चयेन कष्टा निन्दनीया वर्तते। किमिति कष्टेति चेत्—यस्मात् कारणात्।

सत्यमित्यादि। सत्यं सत्यवचनं दूरे विप्रकृष्टेति विहरति गच्छति। केषाम्। पुंसाम्। सेवावृत्त्या जीविना पुरुषाणा सत्यं किमेकाक्येव गच्छति। नहि। एकाकी गच्छत्सत्यं मार्गे बिभेति। [तर्हि] कथम्। समं सार्धं गच्छति। केन समम्। साधुभावेन। दक्षः कुशलो हितश्च साधुरुच्यते। साधोर्भाव साधुभावस्तेन साधुभावेन सह। सत्यं गच्छतीत्यर्थ.। तथा धर्म प्राणिरक्षण चित्तात् हृदयात् देशान्तराणि यावि परदेशान् गच्छति। धर्मः किमेकाक्येव गच्छति। नहि। एकाकी गच्छन् धर्मो मार्गे बिभेति। तेन कारणेन सह सार्धं गच्छति। कया। करुणया दयया सहित । य सेवा करोति तस्य धर्म करुणा च नास्तीति भाव । तथा पुसा पुरुषाणा पाप पातकं तनुते विस्तरति। कस्मात्। शापादिव। यथा महामुनिदत्त शाप शतधा सहस्रधा कोटिधा च विस्तरति। पापं किमेकाक्येव वर्धते। नहि। सार्ध सह। केन सार्धम्। नीचवृत्तेन चाण्डालादिकर्मणा सह। अमुमेवार्थं अर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—सेवावृत्ते सेवयोदरपूरणात् परमन्यत् इह अस्मिन् ससारे परमुत्कृष्टं किंचिन् किमपि पातकं नास्ति पाप न वर्तते। सहोक्त्यलंकार'। मन्दाक्रान्ताछन्द ॥

सौजन्यमैत्रीत्यादि। सुजनस्य सत्पुरुषस्य भाव सौजन्यम्, मित्रस्य भावो मैत्री, परेषा पीडाया अकरणं करुणा प्राणिरक्षा, ता एव मणयो रत्नानि येषा तेषा सौजन्यमैत्रीकरुणामणीना चेद्यदि भृत्यजन सेवकसमूहो व्ययं वित्तस्य समुत्सर्ग न करोति न विदधाति, तर्हि महीशात् नृपात् तस्य भृत्यजनस्य फलमपि नैव नहि वर्तते। यतः यस्मात् कारणात् अर्थमेव धनमेव च अर्थनिमित्तं धननिमित्तं आहुर्ब्रुवन्ति विद्वासः। इति शेष.। परिवृत्त्यलकारः। उपजातिच्छन्द ॥

इत्यनल्पकल्पकल्लोलोल्लोलस्वान्तसिन्धुभिः, 'भवतु नामैवम्। तथाप्यस्मिन्भर्तुरादेशकर्मणि न प्रायेणाश्रेयांसि। यस्मादस्माकमप्याजन्माधर्मकर्मोपजीविनां निसर्गत आयःशूलिकाशयवशाभिनिवेशासेविनामेतद्दर्शनरभसात्करुणारसः स्वभावकाठिन्यनिष्ठुरोदयं हृदयं मृदूकरोति किं पुनर्न तस्य महीपतेर्विवेकबृहस्पतेः प्रकृत्यैव च विधुरबान्धवस्थितेः। तदत्र यथा स्वामिशासनमन्यथावृत्तिं न भजेत, यथा चेदं प्राणप्रयाणभयान्नोद्विजते, तथानुतिष्ठामः' इत्यभिप्रायप्रणयपरायणैरदुष्टान्तःकरणैः, अहो निखिलभुवनैकमङ्गलोचितकीर्तिमन्दाकिनीपवित्रितमूर्तिनिधान अशिश्विदान धर्मक-

---

पुनः कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणैः। इति अमुना प्रकारेण अभिप्राये आशये हृदये योऽसौ प्रणय. स्नेहस्तस्मिन् परायणैस्तत्परैः। इतीति किम्। भवतु नामैवम्। सेवावृत्ति. एवं उत्कृष्टं पातकं भवतु। नामेति सभावनायाम्। तथापि तदपि अस्मिन् प्रत्यक्षीभूते भर्तुर्मारिदत्तमहाराजस्य आदेशकर्मणि आज्ञाविधाने प्रायेण बाहुल्येन अश्रेयांसि अकल्याणानि न भविष्यन्ति। अस्माकमिति शेष । किमिति अश्रेयांसि न भविष्यन्ति इत्याह—यस्मात् कारणात् अस्माकमपि एतद्दर्शनरभसात् मुनिकुमारकयुगलविलोकनवेगात् करुणारस. कारुण्यपरिणामो हृदयं चित्तं मृदूकरोति कोमलं विदधाति। कथंभूताना अस्माकम्। आजन्माधर्मकर्मोपजीविन आजन्म जन्मपर्यन्तं अधर्मकर्म पापकर्म तेन उपजीवन्तीति आजन्माधर्मकर्मोपजीविनस्तेषा तथोक्तानाम्। अनन्तं नपुंसको वेति वचनात् आजन्ममिति अदन्तो निपात । अपर कथंभूतानामस्माकम्। निसर्गत. स्वभावेन आय शूलिकाशयवशाभिनिवेशासेविना आय शूलिकस्तीक्ष्णकर्मकृत् ईदृशो योऽसावाशयश्चित्तं तस्य वशो योऽसौ अभिनिवेशोऽभिप्रायस्तमासेवन्त इत्येवंशीलास्ते तथा तेषाम्। कथंभूतं अस्माकं हृदयम्। स्वभावकाठिन्यनिष्ठुरोदयं स्वभावेन प्रकृत्यैव यत्काठिन्यं निर्दयत्वं तेन निष्ठुरो निस्त्रिंश उदयो यस्य हृदयस्य तत्तथोक्तम्। यद्यपि हृदयं एतद्दर्शनात् करुणरसो मृदूकरोति तर्हि तस्य जगत्प्रसिद्धस्य महीपतेर्मारिदत्तमहाराजस्य हृदयं किं पुनर्न मृदूकरिष्यति। कथंभूतस्य तस्य महीपते विवेकबृहस्पते विवेकेन बृहस्पति सुराचार्यो विवेकबृहस्पतिस्तस्य तथोक्तस्य। अपर कथंभूतस्य। प्रकृत्यैव स्वभावेनैव विधुरबान्धवस्थिते· विधुरे दु खे सति बान्धवस्येव भ्रातुरिव स्थिति स्वभावो यस्य स तथोक्तस्य। तत्तस्मात् कारणात्। अत्र अस्मिन् आदेशकर्मणि यथा येन प्रकारेण स्वामिशासनं प्रभुशासनं अन्यथावृत्ति उल्लङ्घनं न भजेत. नाश्रयति। यथा च येन प्रकारेण इदं मुनिकुमारकयुगलं प्राणप्रयाणभयात् नोद्विजते नोद्वेगं करोति तथा तेनैव प्रकारेण अनुतिष्ठामो वयं कुर्म. । पुन. कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणै. । अदुष्टान्तःकरणै न दुष्टं अन्त·करणं मनो येषा ते तथा तैः। पुनः कथंभूतैर्नागरिकानुचरगणै. । इति अमुना प्रकारेण भाषिते वचने योऽसौ भूमिः परवञ्चनहेतुराडम्बरस्तेन निर्भरैः परिपूर्णैः।

थासनाथगल मुनिकुमारकयुगल, एतस्मिन्नुपान्तवर्तिनि वने भवानीभवनगतश्चातुराश्रमगुरुर्भवद्धतमन्त्रमाहात्म्याकृष्टसकलर्तुसंभूतप्रसूनफलपल्लवालंकृतकरशाखाजालाद्वनपालात्तत्रभवतोः स्वयमेव स्वयंभुवा भुवनानन्दसंपादितदेहसौन्दर्यवतोरागमनमाकर्ण्य युष्मद्दर्शनकुतूहली द्वावपि भवन्तौ व्याहरति। तदित इत आगम्यताम्' इति भाषितभूमिनिर्भरैः, अमीषा च सर्वंकषमनुष्याणामिव तं भीषणं वेषमीषदुन्मेषेण चक्षुषा निरीक्ष्य

इतीति किम्। अहो निखिलभुवनैकमङ्गलोचितकीर्तिमन्दाकिनीपवित्रितमूर्तिनिधान निखिलं समग्रं यद्भुवनं त्रैलोक्यं तस्य अद्वितीय यन्मङ्गलं पापगालन सुखदानं च तस्मिन् उचिता योग्या या कीर्तिमन्दाकिनी गङ्गानदी तया पवित्रिता पावनीकृता या मूर्ति शरीर तस्य निधानं अक्षयनिधिस्तथोक्त तस्य सबोधनं क्रियते—अहो निखिलभुवनैकमङ्गलोचितकीर्तिमन्दाकिनीपवित्रितमूर्तिनिधान। अहो अशिश्विदान अहो अमलितचरित्र। अहो धर्मकथासनाथगल धर्मकथाभिर्महापुराणादिशास्त्रै सनाथ सयुक्तो गलः कण्ठो यस्य तत्तथा तथोक्त हे मुनिकुमारकयुगल एतस्मिन् प्रत्यक्षीभूते उपान्तवर्तिनि समीपतरे वने उद्याने भवानीभवनगतश्चण्डमारीदेवताप्रासादमध्ये सस्थित चातुराश्रमगुरु ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थभिक्षूणा स्वामी चातुराश्रमगुरु' वनपालात् ऋषिनिवेदकात् तत्रभवतो पूज्ययोरागमनमाकर्ण्य युष्मद्दर्शनकुतूहली युवयोरवलोकनकौतुकी भवन्तौ युवा द्वावपि व्याहरति आमन्त्रयति। कथभूताद्वनपालात् भवद्धतमन्त्रमाहात्म्याकृष्टसकलर्तुसभूतप्रसूनफलपल्लवालंकृतकरशाखाजालात् भवतोर्युवयोर्मतश्चारित्रं स एव मन्त्रो बीजाक्षरन्याससस्य माहात्म्येन प्रभावेण आकृष्टा आकर्षणमानीता ये सकलर्तवो हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरल्लक्षणास्तेषु सभूतानि उत्पन्नानि प्रसूनानि पुष्पाणि फलानि सस्यानि पल्लवानि प्रसूनफलपल्लवानि तैरलंकृतं शोभित करशाखाजाल अङ्गुलिसमूहो यस्य स तथोक्तस्तस्मात्। कथंभूतयोस्तत्रभवतो। स्वयमेव आत्मनैव स्वयंभुवा प्रजापतिना भुवनानन्दसपादितदेहसौन्दर्यवन्तो भुवनस्य त्रैलोक्यस्य आनन्दार्थं प्रहर्षनिमित्तं सपादित निष्पादितं देहेषु कायप्रतीकेषु यत् सौन्दर्यं मनोहरत्वं तद्विद्यते ययोस्तौ भुवनानन्दसपादितदेहसौन्दर्यवन्तौ तयोस्तथोक्तयो। तत्तस्मात्कारणात् इतः एतस्मात् स्थानात् इत एतस्मिन् स्थाने आगम्यता भवद्भ्या आगमनं क्रियताम्। मुनिकुमारकयुगलं किं कुर्वत्। इति अमुना प्रकारेण ध्यायत् सचिन्तयत्। किं कृत्वा। पूर्वं अमीषा नागरिकानुचरगणाना तं जगत्प्रसिद्धं भीषण भयानकं वेषमाकल्पं आकार चक्षुषा लोचनेन निरीक्ष्य दृष्ट्वा। कथंभूताना अमीषाम्। सर्वंकषमनुष्याणामिव यमकिंकरसमानानाम्। कथंभूतेन चक्षुषा। ईषदुन्मेषेण मनागुद्घाटनेन॥

'सोढस्त्वत्प्रणयादनेन मनसा तद्दुःखदावानलः
　संसाराब्धिनिमज्जनादपि कृतं किंचित्त्वदानन्दनम्।
त्वत्क्रीडागमकारणोचितमतेस्त्यक्तः श्रियः संगमो
　यद्यद्यापि विधे न तुष्यसि तदा तत्रापि सज्जा वयम्॥ १३२॥
अयं महानेष निरस्तदोषः कृती कथं ग्रासपथे मम स्यात्।
इति व्यपेक्षास्ति न जातु दैवे तस्मादलं दैन्यपरिग्रहेण'॥ १३३॥

इति ध्यायत्, अनायतनसेवनं च तदाराधनधृतधिषणानामसंशयं तद्दर्शनं तिमिरयतीति चानुसरणस्मेरान्तःकरणम्, शरीरेण प्रतिपन्नतन्मनुष्यमार्गानुसरणम्, तत्र कानने कैश्चित्कृतान्तदंष्ट्राकोटिकुटिलकरवालाधोल्लासत्रस-

---

मुनिकुमारकयुगलं के ध्यायत्। **सोढ इत्यादि**—हे विधे विधिशब्दवाच्यपूर्वोपार्जितकर्म, त्वत्प्रणयात् तव स्नेहात् अनेन प्रत्यक्षीभूतेन मनसा आत्मना तद्दुःखदावानलोऽपि विपादिमरणदुःखदावाग्निः सोढः क्षान्तः। तथा संसाराब्धिनिमज्जनात् अपि मयूरशुनकादिभवसमुद्रमध्यपचनादपि किंचित् मनाक् त्वदानन्दनं त्वदाह्लादनं कृतं विहितम्। तथा श्रियो राज्यलक्ष्म्याः संगमोऽपि त्यक्तः परिहृतः। कथंभूताया श्रियः। त्वत्क्रीडागमकारणोचितमतेः तव क्रीडायाः आगमस्य कारणार्थं हेत्वर्थं उचिता योग्या मतिरभिप्रायो यस्याः श्रियः सा तथोक्ता तस्याः। यदि चेत् हे विधे, अद्यापि इदानीमपि न तुष्यसि अपरमपि दुःखं दातुमिच्छसि तदा तर्हि तत्रापि अपूर्वदुःखदानेऽपि वयं सज्जा बद्धगात्रिका वर्तामहे। रूपकालंकारः॥

अयं महानेषेत्यादि—दैवे कर्मणि। यमराजे इत्यर्थः। इति ईदृशी व्यपेक्षा विचारणा इच्छा जातु कदाचित् न अस्ति न वर्तते। इतीति किम्। अयं प्रत्यक्षीभूतः तथा एष पुमान् कृती पुण्यवान् वर्तते स मम ग्रासपथे मम कवलमार्गे कथं केन प्रकारेण स्याद्भवेत्। तस्मात् कारणात् दैन्यपरिग्रहेण दीनत्वाश्रयेण अलं पूर्णम्। आक्षेपालंकारः॥

कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम्। इति अमुना प्रकारेण च अनुसरणस्मेरान्तःकरणं अनुसरणेन विचारणेन स्मेरं ईषद्विकसितं अन्तःकरणं मनो यस्य तत्तथोक्तम्। इतीति किम्। अनायतनसेवनं च कुत्सितदेवतागृहगमनं तदाराधनधृतधिषणानां सम्यग्दर्शनाराधनेन आरोपितमतीनां पुरुषाणां असंशयं निःसंदेहं तत् अनायतनसेवनं दर्शनं संयुक्तत्वं तिमिरयति मलिनं करोति। अपरं कथंभूतं तन्मुनिकुमारकयुगलम्। शरीरेण कायेन न तु मनसा प्रतिपन्नतन्मनुष्यमार्गानुसरणं प्रतिपन्नमङ्गीकृतं तन्मनुष्याणां नागरिककिंकराणां मार्गानुसरणं मार्गस्य अनुगमनं येन तत्तथोक्तम्।

न्माननसमेषमहिषनयनमातम्रभितंद्रूपस्तुतपाणिभिः कैश्चित्कीनाशरसनातरलतरवारिधाराजलरुधिरावलेहलोलसपलाशावेशभयत्रस्यत्कुम्भीरमकरसालूरकुलीरकमठपाठीनकठोरकरप्रचयैः कैश्चिन्मृत्युमुखावर्तनिभोद्भ्रान्तभ्रमिलभ्रमिभीषितभेरुण्डक्रौञ्चकोककुक्कुटकुररकलहंसग्रहणविह्वलितबाहुभिः कैश्चित्परेतपतिपुरमार्गानुकारिकाण्डचण्डितचमरचमूरु(र)हरिहरिणवृकवराहवा-

---

कथंभूतं महार्घ्यं नाम देवतायतनम् । तत्र कानने तन्निकुञ्जाने वने पक्वजनैर्बहुभिः परिवृतं वेष्टितम् । कथंभूतैः पक्वजनैः । कैश्चित् विपक्षिकैः कथंभूतैः परिवृतम् । कृतान्तदंष्ट्राकोटिकुटिलकरवालधौतायमानसमेपमहिषनयनातम्रभितंद्रूपस्तुतपाणिभि कृतान्तस्य यमस्य दंष्ट्रा दाढा तस्याः कोटिः प्रान्तं तद्वत् कुटिलो वक्रतरो योऽसौ करवालः खड्गस्तस्य अधौतायनेन अर्धनिष्कासनेन भ्रमन्ति विभ्रमन्ति वा मानसानि हृदयानि येषां ते कृतान्तदंष्ट्राकोटिकुटिलकरवालाधौतायमनभ्रमन्मानसास्ते च ते मेषाश्च वयवो महिषा रजसला रक्ताक्षाः । कुठारा इति यावत् । नयाश्च कमेलका । उष्ट्रा इति यावत् । मातङ्गाश्च हस्तिनो भितद्रुपश्च अश्वान्तरपष्ठुता रहिता पाणयः करा येषां पक्वजनानां ते तथोक्ताः तैः । पुनः कथंभूतैः पक्वजनैः । कैश्चिदगृहीतनामभिः कीनाशरसनातरलतरवारिधाराजलरुधिरावलेहलोलपलाशावेशभयत्रस्यत्कुम्भीरमकरसालूरकुलीरकमठपाठीनकठोरकरप्रचयैः कीनाशो यमस्तस्य रसना जिह्वा तद्वत् तरलतरचपलतरो योऽसौ तरवारिः खड्ग[धार]स्तस्य धाराजले अग्रपानीये यत् वर्तते रुधिरं शोणितं तस्य अवलेहे समन्तादास्वादने लालसा अत्याकाङ्क्षा ये पलाशा राक्षसास्तेषामावेशस्तस्य भयं तस्मात् त्रस्यन्तोऽथ पतन्त कुम्भीराश्च नक्रा मकराश्च जलहस्तिन सालूराश्च दर्दुराः । मण्डूका इति यावत् । कुलीराश्च कर्कटाः । कुक्कला इति यावत् । कमठाश्च कच्छपाः पाठीनाश्च महस्यदंष्ट्रिणस्तेषां ग्रहणेन कठोरः कर्कशः । निर्दय इति यावत् । कराणां हस्तानां प्रचयः समाधानता येषां पक्वजनानां ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः पक्वजनैः । कैश्चिदगृहीतनामभिः मृत्युमुखावर्तनिभोद्भ्रान्तभ्रमिलभ्रमिभीषितभेरुण्डक्रौञ्चकोककुक्कुटकुररकलहंसग्रहणविह्वलितबाहुभिः मृत्युर्यमराजस्तस्य मुखं वक्त्रं तदेव आवर्तो भ्रमणम् । लोकानां निमज्जनकारित्वात् । तेन निभः सदृशः उद्भ्रान्तः ऊर्ध्वं चलितः यद्भ्रमिलं चक्रं तस्य भ्रमिणा चलनेन भीषिता भयं प्रापिता ये भेरुण्डाश्च महापक्षिणः क्रौञ्चाश्च उत्क्रोशाः कोकाश्चक्रवाकाः कुक्कुटाश्च ताम्रचूडाः कुरराश्च जलकाकाः कलहंसाश्च राजहंसाः । रक्तवर्णलोचनमुखपादाः कलहंसाः कथ्यन्ते । तेषां ग्रहणेन विह्वलिता बाहवो भुजदण्डा येषां पक्वजनानां ते तथा तैः । अपरं कथंभूतैः पक्वजनैः । कैश्चिदनुपात्ताभिधेयैः परेतपतिपुरमार्गानुकारिकाण्डचण्डितचमरचमूर(र)हरिहरिणवृकवराहवानरगोरखुराकुलितहस्तैः

---

१. 'ग्रहण' पद टीकायामुपलभ्यते, नान्यपुस्तकेषु.

नरगौरखुराकुलितहस्तैरपरैश्च यमावासप्रवेशपरप्रासपट्टिसदुःस्फोटभुषुण्डिभिण्डिमा(न्दिपा)लमुद्गराद्यनेकायुधावाधनिरोधितस्थलजलविलान्तरालजातजन्तुजनितभुजप्रयासैरद्यापि काश्यपीश्वरेण स्वयमालम्भनारम्भासंभवादविहितहिंसाव्यवसायैर्नगनगरग्रामारण्यजन्मसमवायैः पञ्चजनैः समस्तं जगत्संजिहीर्षुभिः पिनाकपाणिपरिजनैरिव परिवृतं महाभैरवं नाम तद्देवतायतनमानिन्ये ॥

परेतपतिर्यमस्तस्य पुरं नगरं तस्य मार्गानुकारिणो मार्गसदृशा ये काण्डा इपवस्तैश्चण्डिताः कुपितभीता ये चमराश्चमरमृगाश्चमूराश्च व्याघ्रा हरयश्च सिंहा हरिणाश्च मृगा वृकाश्च तरक्षवो वराहाश्च शूकरा वानराश्च मर्कटा गौरखुराश्च गर्दभाकारा· पञ्चेन्द्रियसम्मूर्छकजीवास्तैराकुलिता विह्वलीभूता हस्ता करा येषा पञ्चजनाना ते तथोक्तै । न केवलमेतैरेव पञ्चजनै· परिवृतं देवतायतनम्, किंतु अपरैश्च पुरुषै परिवृतम् । अपरैः कथंभूतै । यमावासप्रवेशपरप्रासपट्टिसदु स्फोटभुषुण्डिभिण्डिमा(न्दिपा)लमुद्गराद्यनेकायुधावाधनिरोधितस्थलजलविलान्तरालजातजन्तुजनितभुजप्रयासै· यम कृतान्तस्तस्य आवासो मन्दिर तस्य प्रवेशपरा· सचारसदृशा ये प्रासा· कुन्ताः पट्टिसाश्च पट्टका दु स्फोटाश्च मुसलानि भुषुण्डयश्च गर्जका भिण्डिमा(न्दिपा)लाश्च गोफणाः मुद्गराश्च लोहघनास्ते आदिर्येषा यष्टिशक्तिछुरिकाकट्टारकयमदंष्ट्रादीना तानि च तानि अनेकानि अगणितानि आयुधानि शस्त्राणि तैरवाधं अनिवारित निरोधिता रुद्धा ये स्थलजाता मृगादयो जलजाताश्च मत्स्यादयो विलजाताश्च गोधा गोधात्मजसर्पसरीसृपादयो अन्तरालजाताश्च श्येनगृध्रश्यामलिकाचटकपारापतादयस्ते च ते जन्तवो जीवास्तैर्जनितो निष्पादितो भुजेषु बाहुदण्डेषु प्रयासो दु खं येषा पञ्चजनानां ते तथा तै । पुनरपि कथंभूतैः पञ्चजनै । अद्यापि सर्वजीवानामेकत्रीकरणकालेऽपि काश्यपीश्वरेण पृथिवीनाथेन मारिदत्तेन राज्ञा स्वयमात्मना आलम्भनारम्भासंभवात् आलम्भनस्य मारणस्य योऽसावारम्भः प्रथमहिंसा तस्य असंभवात् अभावात् अविहितहिंसाव्यवसायैः अविहितो न कृतो हिंसायाः जीवघातस्य व्यवसाय कर्म यै पञ्चजनैस्ते तथा तै । अपरं कथंभूतै पञ्चजनै । पुनरपि नगनगरग्रामारण्यजन्मसमवायै· नगाश्च पर्वता नगराणि च चतुर्गोपुराणि दुर्गखातादिसहितानि ग्रामाश्च कण्टकवृतिवेष्टिता अरण्यानि च वृक्षजालानि विपिनानि तेषु जन्मोत्पत्तिर्येषा तेषा समवाया मेलापका येषु पञ्चजनेष [illegible] नै· । पुनरपि कथंभूतैः । समस्तं समग्रं जगत्पृथ्वीमण्डलं संजिहीर्षुभि· [illegible] । पुन· कथंभूतैः । पिनाकपाणिपरिजनैरिव पिनाकपाणेः श्री[illegible] वर्गसदृशैः । उपमालंकार· । समुच्चयश्च कथ्यते ॥

तत्र च ताभ्यां 'क्व चावयोर्जन्म, क्व चेदं वयः, क्व चायं चरमदशाश्लाघनीयतपश्चरणप्रक्रमः, क्व चेयं धर्मान्तरायपरम्परायां दैवस्य महती निम्नता, क्व चायमसदृशप्रदेशप्रवेशः' इति मनागनुशयस्तिमितगतिभ्यामखिलदिग्वलयावलोकिभिरवलोकितैरुपहारायोपनीतानामङ्गिनामाजन्मजीवनजुषः कमलकुवलयकुसुमाशिष इव स्पर्शयद्भ्यामुत्सर्पिभिस्त्रैलोक्यपावनालेखैः पादनखमयूखैस्तथाविधेषु देहिषु वधानुबन्धिवयासि मनस्तमासीव सादयद्भ्याम्

तत्र च भवान्या भवने महाभैरवनाम्नि मन्दिरे मुनिबालकाभ्या मुनिकुमारकयुगलेन कर्तृभूतेन भूप श्रीमारिदत्तमहाराज. कर्मतापन्नो व्यलोकि दृश्यते स्म। विलोकित इत्यर्थ। कथंभूत भूप.। उत्खातखङ्ग उद्धाटितमण्डलाग्र। पुनरपि कथंभूतो भूपः। आपगाया नद्या मध्ये तटीधर पर्वत इव। कथंभूतस्तटीधर। नितम्बबिम्बोत्फणभोगिभीम। नितम्बबिम्बे कटनीमण्डले उत्फण ऊर्ध्वीकृतभोग स चासौ भोगी कालसर्पस्तेन भीमो भयानक स तथोक्त। कथभूताभ्या मुनिबालकाभ्याम्। इति अमुना प्रकारेण मनाक् ईषत् अनुशयस्तिमितगतिभ्या अनुशयेन पश्चात्तापेन स्तिमिता मन्दा गतिर्गमनं ययोस्तौ ताभ्याम्। इतीति किम्। क्व च क्वेव आवयोर्द्वयोर्जन्म वर्तते। क्व च इद प्रत्यक्षीभूतं वयो अवस्था बाल्यत्व वर्तते। क्व च क्वेव अय प्रत्यक्षीभूतश्चरमदशाश्लाघनीयतपश्चरणप्रक्रम चरमदशाया चतुर्थे वयसि श्लाघनीय प्रशसनीय तपश्चरणस्य दीक्षाया प्रक्रम प्रारम्भो वर्तते। क्व च क्व वा इय प्रत्यक्षीभूता धर्मान्तरायपरम्परायां धर्मस्य अन्तरायस्य विघ्न[स्य] परम्पराया श्रेणौ दैवस्य कर्मणो महती गुरुतरा निम्नता तत्परता वर्तते। क्व च क्व वा अय प्रत्यक्षीभूत असदृशप्रदेशप्रवेश असदृशस्य अयोग्यस्य प्रदेशस्य स्थानस्य प्रवेशो गमन वर्तते। विषमालकार। पुनरपि कथंभूताभ्या मुनिबालकाभ्याम्। अखिलदिग्वलयावलोकिभिरवलोकितैरुपहारायोपनीतानामङ्गिनामाजन्मजीवनजुष कमलकुवलयकुसुमाशिष इव स्पर्शयद्भ्याम् अखिल समस्तं दिग्वलयं दिङ्मण्डल अवलोकन्ते विलोकयन्तीत्येवशीलानि अखिलदिग्वलयावलोकीनि तैरखिलदिग्वलयावलोकिभिरीदृग्विधैरवलोकितैरवलोकनै कृत्वा उपहाराय मारयित्वा पूजनाय उपनीताना आनीताना अङ्गिना प्राणिना आजन्म जीवनं जुषन्ते प्रत्यासेवन्ते यास्ताः आजन्मजीवनजुष· कमलकुवलयकुसुमाशिष कमले च विमप्रसूने कुवलये च उत्पले ते च ते कुसुमे प्रसूनैर्या आशिषो मस्तके पुष्पनिक्षेपान्कर्मतापन्नान्स्पर्शयद्भ्यामिव। कमलसदृशे यशस्तिलकलोचने, कुवलयसदृशे मदनमतिचक्षुषी। यथासङ्ख्योपमालंकार। अपर कथंभूताभ्या मुनिकुमारकाभ्याम्। उत्सर्पिभिस्त्रैलोक्यपावनालेखै पादनखमयूखैस्तथाविधेषु देहिषु वधानुबन्धिवयासि मनस्तमासीव सादयद्भ्याम् उत्सर्पिभि· प्रसरण-

---

१. 'मसदृशप्रवेशावेश' इति टीकाया क्वचित्पाठ.

उत्खातखड्गो मुनिबालकाभ्यां व्यलोकि भूपो भवने भवान्याः ।
नितम्बविम्बोत्फणभोगिभीमस्तटीधरो मध्य इवापगायाः ॥ १३४ ॥

अपि च हिंसाध्यवसायाशयस्खलनप्रवृद्धक्रोधानुबन्धाद्बद्धक्रमोत्साहः सिंह इव व्यालोललोचनः, संहाराविष्टः शिपिविष्ट इव भ्रुकुटिभीमः, समालोकितारातिघटः सुभट इव स्फुरिताधरः, सपत्नलोहितविहितस्नानकामः परशुराम इव शोणशरीरः, प्रकटिततडिद्दण्डडम्बरः प्रलयकाला-

---

शीलैस्त्रैलोक्यपावनालेखैः त्रिभुवनपवित्रीकरणाग्रभागैः ईदृग्विधैः पादनखमयूखैश्चरणनखकिरणैः तथाविधेषु पूर्वोक्तलक्षणेषु देहिषु जीवेषु वधानुबन्धिवयांसि मारणसंबन्ध्यवस्थानि ईदृग्विधानि मनस्तमांसि हृदयदैन्यानि सादयन्नामिव । उपमालंकारः ॥

भूपः कथंभूतः । अपि च विशेषार्थतया[1] वर्णनीयो वर्तते । कथंभूतो भूपः । हिंसाध्यवसायाशयस्खलनप्रवृद्धक्रोधानुबन्धाद्बद्धक्रमोत्साहः हिंसाया जीवघातस्य अध्यवसायो व्यापारस्तस्य आशयो अभिप्रायस्तस्य स्खलनं क्रियानिपतनं तेन प्रवृद्धो वृद्धिं गतो योऽसौ क्रोधस्तीव्रकोपस्तस्य अनुबन्धः सततं यो(या) प्रवृत्ति (वृत्ति) हिंसाध्यवसायाशयस्खलनप्रवृद्धक्रोधानुबन्धस्तस्मात् तथोक्तात् बद्धक्रमोत्साहो बद्धः क्रमयोः पादयोरुत्साहो उद्यमो यस्य स तथोक्तः । अपरः कथंभूतो भूपः । व्यालोललोचनः विशेषेण चपलचक्षुः । पुनः [कथंभूतः] । सिंह इव पञ्चानन इव । यथा सिंहो हिंसास्खलने बद्धक्रमोत्साहः उच्चलिताग्रपादद्वयो भवति चपललोचनः स्यात् । उपमालंकारः । पुनः कथंभूतो भूपः । भ्रुकुटिभीमः भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गेन भीमो भयानकः । अपरः कथंभूतः । शिपिविष्ट इव शिपिप(?)[2] चर्मणि विष्टं दोषो यस्य स शिपिविष्टः श्रीमहादेवः दुश्चर्मत्वात् । कर्कशशरीरत्वादित्यर्थः । कथंभूतः शिपिविष्टः । संहाराविष्टः पृथिवीप्रलयकरणाभिप्रायः । अपरं कथंभूतो भूपः । स्फुरिताधरः चलिताधस्तनदन्तच्छदः । अपरः कथंभूतः । सुभट इव सहस्रभटलक्षभटकोटीभटसदृशः । कथंभूतः सुभटः । समालोकितारातिघटः सम्यगालोकिता दृष्टा अरातीनां शत्रूणां घटा रचना येन स तथोक्तः । अपरं कथंभूतो भूपः । सपत्नलोहितविहितस्नानकामः परशुराम इव शोणशरीरः शोणं रक्तं शरीरं यस्य स तथा । [अपरः कथंभूतः ।] परशुराम इव जमदग्निपुत्र इव कथंभूतः परशुरामः । सपत्नानां क्षत्रियाणां लोहितेन रुधिरेण विहितं कृतं स्नानस्य मज्जनस्य कामोऽभिलाषो येन स तथोक्तः [पुनः कथंभूतो भूपः ।] प्रकटिततडिद्दण्डडम्बरः

---

1 'विशेषार्थव्यावर्णने' इति सटीकपुस्तकपाठः. २. 'क इव' इति पाठ उचितः.

म्भोधर इव निस्त्रिंशदुर्दर्शः, प्रत्यूहितस्वान्तः कृतान्त इव भीषणाकारः, क्रौर्यानलस्फुलिङ्गवर्षोचितैर्वीक्षितैः पर्यन्तेषु दावदाहव्याप्तिमिव परिस्फारयन्

किं च ।

ज्वलन्निवान्तर्ज्वलितेन तेजसा दहन्निवोग्रेण विलोकितेन ।
आशीर्विषः सर्प इवातिरौद्रश्चण्डेन खादन्निव चेष्टितेन ॥ १३५ ॥

सा देवता च ।

दंष्ट्राकोटिनिविष्टदृष्टिकुटिलव्यालोकविस्फारित-
भ्रूभङ्गोद्भटभावभीषणमुखत्रस्यत्रिलोकीपति ।

प्रलयकालाम्भोधर इव निस्त्रिंशदुर्दर्श । पुन कथंभूतो भूप । निस्त्रिंशेन खड्गेन कृत्वा दु खेन महता कष्टेन द्रष्टुमशक्य स तथा । [क इव ।] प्रलयकालाम्भोधर इव कल्पान्तकालमेघ इव । कथंभूत प्रलयकालाम्भोधर ।प्रकटित. स्फुटीकृतस्तडिद्दण्डस्य विद्युद्दण्डस्य डम्बर आटोपो येन स तथोक्तः। कथंभूतो भूप । भीषणाकार भयानकमूर्ति । पुन कथंभूत. । कृतान्त इव यमसमान. । कथंभूत कृतान्त । प्रत्यूहितस्वान्त प्रत्यूहितं स्खलितं विघ्नासायित(?)स्वान्तं मनो यस्य तथोक्त । भूप किं कुर्वन् । वीक्षितैरवलोकनै कृत्वा पर्यन्तेषु पुरस्तात् दावदाहव्याप्तिं दावानलप्रज्वलनप्रसार परिस्फारयन्निव प्रचुरीकुर्वन्निव । कथंभूतैर्वीक्षितै ।··· ·· क्रौर्यानलस्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषा वर्षोचितै वर्षणसदृशै । किंच अस्ति कश्चिद्विशेष । ज्वलन्निवेत्यादि । अन्तर्ज्वलितेन अभ्यन्तरप्रदीप्तेन तेजसा प्रतापेन ज्वलन्निव । पुनश्च किं कुर्वन् भूप । उग्रेण तीव्रण असह्येन विलोकितेन अवलोकनेन दहन्निव जगत् भस्मीकुर्वन्निव । पुनश्च किं कुर्वन् भूप । चण्डेन प्रचण्डेन चेष्टितेन व्यापारेण खादन्निव भक्षयन्निव । कथंभूतो भूप । अतिरौद्र अतिशयेन क्रूरस्वभाव. । पुन आशीर्विप सर्प इव आशीर्विषं दंष्ट्राया विपं हालाहल यस्य स आशीर्विप सर्प इव दन्दशूको यथा । उपमालंकारः ॥

सा देवता च व्यलोकीति पूर्वोक्तमेव क्रियापद ग्राह्यम् । दंष्ट्राकोटीत्यादि । यस्या देवताया. प्रचण्डं अतीवोद्भटं वपु शरीर विजयते अप्रतिहतव्यापार वर्तते । कथंभूतं वपु । दंष्ट्राकोटिनिविष्टदृष्टिकुटिलव्यालोकविस्फारितभ्रूभङ्गोद्भटभावभीषणमुखत्रस्यत्रिलोकीपति दंष्ट्रा दाढा तस्या कोटिरग्र तत्र निविष्टा उपविष्टा लग्ना यासौ दृष्टि लोचनं यस्याः कुटिलव्यालोकेन वक्रवीक्षितेन विस्फारित प्रचुरीकृतो योऽसौ भ्रूभङ्गो भ्रूविक्षेपस्तस्य उद्भट आडम्बरसहितो योऽसौ भावोऽभिप्राय. सर्वप्राणिभक्षणलक्षणस्तेन भीषणं

---

१. पुनः कथभूतो भूप' इति 'प्रकटित-'इत्यत. प्रागेवोचित. २. क इव' इत्युचित. क्वचित्पुस्तके तु 'क इव' इत्येव पाठ उपलभ्यते.

लालाटोल्बणलोचनानलमिलज्ज्वालाकरालाम्बर-
　　प्लुष्टद्विष्टपुरत्रयं विजयते यस्याः प्रचण्डं वपुः ॥ १३६ ॥

यस्याश्च ।

उत्सर्पद्दर्पसर्पाकुलविकटजटाजूटबिभ्यद्विधूनि
　　प्रान्तप्रेङ्खत्कपालावलिचलनरणद्धण्टखट्वाङ्गकानि ।
दैत्यध्वंसप्रमोदोद्धुरविधुतकराभोगखर्वद्गिरीणि
　　स्फाराघाताङ्घ्रिपातोच्छलदुदधिजलान्युद्धतोद्वेल्लितानि ॥ १३७ ॥

भयानकं यन्मुखं लपन तस्मात् त्रस्यन्तो बिभ्यतो भयं कुर्वन्तस्त्रिलोकीपतय इन्द्र-चन्द्रशेषनागादयो यस्मात् वपुषस्तथोक्तम् । अपर कथंभूतं वपुः । ललाटोल्बणलोचनानलमिलज्ज्वालाकरालाम्बरप्लुष्टद्विष्टपुरत्रयम् ललाटे भवं लालाटं उल्वणमुद्रिक्तं यल्लोचनं तृतीयं चक्षुस्तस्य संबन्धी योऽसावनलो वैश्वानरस्तस्मिन् मिलन्त्य एकत्रीभवन्त्यो या ज्वाला कीलास्ताभि· करालं रौद्रं यदम्बरमाकाशं तत्र प्लुष्ट भस्मीकृतं द्विष्टस्य त्रिपुरदानवस्य पुरत्रयं नगरत्रयं येन वपुषा तत्तथोक्तम् । गौडीया रीति· । अतिशयालंकार ॥

यस्याश्च । उत्सर्पदित्यादि । चण्डमारीदेवतायाः उद्धतोद्वेल्लितानि उत्सर्पद्दर्पसर्पाकुलविकटजटाजूटविभ्यद्विधूनि उत्सर्पति प्रसरति दर्पो मदो येषा ते उत्सर्पद्दर्पास्ते च ते सर्पाः कालाहयस्तैराकुलो वेष्टितो, विकट· प्रस्फुटीभूत उन्नततया गगनं गतो योऽसौ जटाजूटो लम्नकचग्रन्थिस्तस्मात् विभ्यन्तो(तो) भयं कुर्वन्तो विधवश्चन्द्रा येषु उद्धतोद्वेल्लितेषु तानि तथोक्तानि। अपर कथभूतानि उद्वेल्लितानि । प्रान्तप्रेङ्खत्कपालावलिचलनरणद्धण्टखट्वाङ्गकानि प्रान्तेषु शरीरपुरस्तात् प्रेङ्खन्ती चलन्ती या कपालावलिर्मुण्डमाला तस्या चलनेन चलनात् रणन्त्य· शब्दान् कुर्वन्त्यो(त्यो) घण्टा नादिन्यो येषु तानि प्रान्तप्रेङ्खत्कपालावलिचलनरणद्धण्टानि ईदग्विधानि खट्वाङ्गकानि खट्वाया ईषाशीर्षकाणि येषु तानि तथोक्तानि । अपर कथंभूतानि उद्वेल्लितानि । दैत्यध्वंसप्रमोदोद्धुरविधुतकराभोगखर्वद्गिरीणि दैत्याना महिषासुरादीना ध्वसात् मारणात् समुत्पन्नो योऽसौ प्रमोदो हर्षस्तेन उद्धुरा उत्कटा विधुता· कम्पिता ये करा हस्तास्तेषामाभोगेन आडम्बरेण खर्वन्तो भग्नशिखरतया ह्रस्वीभवन्तो गिरय पर्वता येषु उद्वेल्लितेषु तानि तथोक्तानि । अपर कथंभूतानि उद्वेल्लितानि । स्फाराघाताङ्घ्रिपातोच्छलदुदधिजलानि स्फारा· प्रचुरा ये आघाता निष्ठुरप्रहारास्तैरुपलक्षिता ये अङ्घ्रिपाताः पादपातास्तैरुच्छलन्ति गच्छन्ति उदधीना समुद्राणा जलान्युदकानि येषु उद्वेल्लितेषु तानि तथोक्तानि । लाटीया रीति । अतिशयालंकार· ॥

अपि च तस्याः शरीरे मनसि च किमिव नैर्घृण्यं वर्ण्यते । यस्याः कपालमालाः शिखण्डमण्डनानि, शवशिशवः श्रवणावतंसाः, प्रमितप्रकोष्ठाः कर्णकुण्डलानि, परेतकीकसमणयः कण्ठभूषणानि, परासुनलरसाः शरीरवर्णकानि, गतजीवितकरङ्काः करक्रीडाकमलानि, सीधुसिन्धवः सध्याचमनकुल्याः, पितृवनानि विहारभूमयः, चिताभसितानि चन्द्रकवलाः, चण्डातकमार्द्रचर्माणि, सारसनं मृतकान्त्रच्छेदा, प्रनर्तनप्रदेशः सस्थितोरःस्थलानि, कन्दुकविनोदः स्तभोत्तमाङ्गैः, जलकेलयः शोणितदीर्धिकाभिः, निशावलिप्रदीपाः श्मशानकृशानुकीलाभिः, प्रत्यवसानोपकरणानि नरशिरःकरोटिभिः, महान्ति दोहदानि च सर्वसत्त्वोपहारेण ।

अपि च अन्नु च तस्याश्चण्डमार्या शरीरे काये मनसि च हृदये किमिव कीदृशं नैर्घृण्य निर्दयत्वं वर्ण्यते । अनीदृशं नैर्घृण्यमित्यर्थ. । यस्याश्चण्डमार्या. कपालमाला. मनुष्यमुण्डश्रेणय. शिखण्डमण्डनानि शिरोरत्नानि वर्तन्ते । शवशिशवो मृतकमनुष्यबालकाः श्रवणावतंसा कर्णपूरा वर्तन्ते । प्रमितप्रकोष्ठा मृतकविस्तृतकराः कर्णकुण्डलानि श्रवणवेष्टनानि वर्तन्ते । परेतकीकसमणय मृतकाना अस्थिघटितमणय. कण्ठभूषणानि ग्रीवालंकाराणि वर्तन्ते । परासुनलरसा. परासूना मृतकाना नलाना पादास्थ रसा निर्यासा द्रव्याणि शरीरवर्णकानि कायविलेपनानि वर्तन्ते । गतजीवितकरङ्का. मृतकशुष्कशरीराणि करक्रीडाकमलानि केल्यम्बुजानि वर्तन्ते । सीधुसिन्धव मद्यसमुद्रा. सध्याचमनकुल्या सध्याना आचमनाना उपस्पर्शाना कुल्या सरिण्यो वर्तन्ते । पितृवनानि श्मशानानि विहारभूमय क्रीडावनानि वर्तन्ते । चिताभसितानि मृतकाग्निभस्मानि चन्द्रकवला सुरामण्डनभूषणानि वर्तन्ते । चण्डातकं चण्डभङ्कम् । अतिचण्डातकं अर्धोरुकं वस्त्रं चलनकमिति यावत् । आर्द्रचर्माणि प्रत्यग्राजिनानि वर्तन्ते । सारसन कटिमेखला मृतकान्त्रच्छेदा पुरीतत्खण्डानि वर्तन्ते । प्रनर्तनप्रदेशो नृत्यभूमि सस्थितोरःस्थलानि सस्थिताना मृतकाना उरःस्थलानि हृदयभूमय । कन्दुकविनोदः कन्दुककेलि. स्तभोत्तमाङ्गैश्छगलमस्तकै कृता । जलकेलयो जलक्रीडा शोणितदीर्धिकाभि शोणितवापिकाभि । निशावलिप्रदीपा सध्यापूजनदीपा श्मशानकृशानुकीलाभि. श्मशानवैश्वानरज्वालाभि । प्रत्यवसानोपकरणानि भोजनभाजनानि नरशिर.करोटिभिः नराणा मनुष्याणा शिर करोटिभिर्मस्तकास्थिभि. । महान्ति बृहन्ति दोहदानि मनोरथाः सर्वसत्त्वोपहारेण सर्वजीवमारणपूजनेन । चकारात् अत्यपकृष्टवस्तु । समुच्चयालंकारः ॥

---

१. 'श्वगल' इति सटीकपुस्तके.

या च लघीयसी भगिनीव यमस्य, जननीव महाकालस्य, दूतिकेव कृतान्तस्य, सहचरीव कालाग्निरुद्रस्य, महानसिकीव मातृमण्डलस्य, धात्रीव यातुधानलोकस्य, श्राद्धभूमिरिव पितृपतिपक्षस्य, क्षयरात्रिरिव समस्तजन्तूनाम्,

न केवलमसौ नाम्ना चण्डमारीति पप्रथे।
अप्यङ्गचित्तचारित्रैश्चण्डमारीति विश्रुता ॥ १३८ ॥

तत्र सकलकुवलयामृतरुचिरभयरुचिमुनिकुमारस्तादृग्विधं जनसंबाधमवनिधातारं देवताकारं चावलोक्य

'विशुद्धबोधं तप एव रक्षा ग्रामेष्वरण्येषु च संयतानाम्।
अतः कृतान्तेऽपि समीपवृत्तौ मातर्मनो मा स्म कृथा निरीशम् ॥१३९॥

या च देवता यमस्य कृतान्तस्य लघीयसी भगिनीव कनीयसी स्वसेव। महाकाल[स्य] रुद्रस्य जननीव मातेव वर्तते। कृतान्तस्य यमस्य दूतिकेव सञ्चारिकेव। कालाग्निरुद्रस्य प्रलयकालसवन्हिरुद्रस्य सहचरीव सखीव वर्तते। मातृमण्डलस्य सप्तमातृसमूहस्य महानसिकीव रसवती पाचिकेव। सप्तमातॄणां श्लोको यथा— 'ब्रह्माणी च तथेन्द्राणी वाराही भैरवी तथा। चामुण्डा कर्णमोटी च चर्चा स्युः सप्त मातरः ॥' यातुधानलोकस्य राक्षसलोकस्य धात्रीव उपमातेव। पितृपतिपक्षस्य यमकर्णागतस्य श्राद्धभूमिरिव पितृप्रीण(प्रीणन)स्थानमिव। समस्तजन्तूनां सर्वजीवानां क्षयरात्रिरिव संहारशर्वरीव ॥

नेति। असौ देवता केवलं नाम्ना कृत्वा चण्डमारी इति न पप्रथे न प्रसिद्धा जाता। किं तु अङ्गचित्तचारित्रैरपि शरीरमनःक्रियाभिरपि चण्डमारी इति विश्रुता विख्याता वर्तते। मालोपमालंकारः ॥

तत्र देवताप्रासादमध्ये अभयरुचिमुनिकुमारः अभयमतेः स्वसुर्भगिन्या मुखमवालोकिष्ट विलोकितवान्। कथंभूतो अभयरुचिमुनिकुमारः। सकलकुवलयामृतरुचिः सकलस्य कुवलयस्य पृथिवीमण्डलस्य अमृतरुचिराह्लादकारकश्चन्द्र इव। कथं स्वसुर्मुखमवालोकिष्ट। सकरुणं दयासहितं यथा भवत्येवम्। किं कृत्वा। पूर्वं तादृग्विधं पूर्वोक्तलक्षणं जनसंबाधं लोकसंघट्टं अवनिधातारं राजानं देवताकारं च चण्डमारीमूर्तिं च अवलोक्य दृष्ट्वा। अभयरुचिः किं कुर्वन् मुखमवालोकिष्ट। इति ईदृशं भावं निवेदयन्निव निजभगिन्या ज्ञापयन्निव। इतीति किम्।

विशुद्धबोधमित्यादि। हे मातः हे भगिनि, अतः एतस्मात् कारणात्

---

१ समग्रोऽपि मूलश्लोकः टीकादर्शद्वयेऽपि.

जीवस्य सद्दर्शनरत्नभाजश्चारित्रयुक्तस्य समाहितस्य।
आशंसितो मृत्युरुपप्रयातः परं प्रमोदस्य समागमाय ॥ १४० ॥
सा मृतिर्यत्र जन्तूनां पुरो दुःखपरम्परा।
देहस्यास्य पुनर्मोक्षात्पुण्यभाजा महोत्सवः ॥ १४१ ॥'

इति निवेदयन्निव यतो मा कदाचिदस्याः स्त्रैणो भावश्चिरान्मनोरथशतैरासादितमिदं मनुष्यजन्म विफलतां नैषीदिति कृतानुकम्पनः सकरुणमभयमतेः स्वसुर्मुखमवालोकिष्ट।

यद्देवैरपि
पर्याप्तं विरसावसानकटुकैरुच्चावचैर्नाकिनां
सौख्यैर्मानसदुःखदावदहनव्यापारदग्धात्मभिः।

कृतान्तेऽपि यमेऽपि समीपवृत्तौ निकटवर्तिनि सत्यपि मनश्चित्तं निरीशं निर्नाथं मा स्म कृथा मा कार्षीः। मा जानीहीत्यर्थः। अतः कुतः कारणात्। सयताना विशुद्धबोधं सम्यग्ज्ञानमहितं तप एव इच्छानिरोधलक्षणं तपश्चरणमेव [न] अन्यत्किमपि। ग्रामेषु नगरादिषु अरण्येषु च अटव्यादिषु रक्षा वर्तते। समुच्चयालकारः॥

जीवस्येत्यादि। हे मातः। जीवस्य आत्मनो मृत्युर्मरणं उपप्रयातः आयातः आशंसितः सश्लाघितो भवति। न केवलमाशसितः परः निश्चयेन प्रमोदस्य परमानन्दस्य समागमाय आगमनाय भवति। कथंभूतस्य जीवस्य। सद्दर्शनरत्नभाजः सद्दर्शनं सम्यक्त्वं तदेव रत्नं चिन्तामणिः। त्रैलोक्योद्द्योतकारकत्वात् शोभायाः कारकत्वात् च। स सद्दर्शनरत्नभाक् तस्य तथोक्तस्य। पुनः कथंभूतस्य जीवस्य। चारित्रयुक्तस्य व्रतोपपन्नस्य। भूयोऽपि कथंभूतस्य जीवस्य। समाहितस्य आर्तिरौद्रध्यानद्वयरहितस्य। यथासभवधर्मध्यानेन शुक्लध्यानेन च सहितस्य। रूपकालकारः॥

सा मृतिरित्यादि। हे मातः, जन्तूनां प्राणिनां सा जगत्प्रसिद्धा मृतिर्मरणं वर्तते। सा का। यत्र यस्याः पुरः आगामिनि भवे दुःखपरम्परा दुःखश्रेणिर्भवति। पुण्यभाजां पुण्यवतां पुरुषाणां अस्य प्रत्यक्षीभूतस्य देहस्य शरीरस्य मोक्षात्परित्यागात् पुनः विशेषेण महोत्सवो महत्पर्व भवति। तथा चोक्तम्—'मृत्युकल्पद्रुमं प्राप्य येनात्मार्थो न साधितः। निमग्नो जन्मजम्बाले स पश्चात्किं करिष्यति॥'

अभयरुचिः कथंभूतः। इति एतस्मात् कारणात् कृतानुकम्पनः विहितकारुण्यः। इतीति किम्। यतः यस्मात् कारणात् चिरात् दीर्घकालात् मनोरथशतैः बहुभिर्दोहदैरासादितं प्राप्तं इदं प्रत्यक्षीभूतं मानुष्य(मनुष्यजन्म) मानवावतारं अस्याः अभयमतेः स्त्रैणो भावः स्त्रीत्वपर्यायः कदाचित् कस्मिंश्चित् प्रघट्टके विफलतां निष्फलतां मा नैषीत् मा स्म प्रापयत्॥

यदिति। पर्याप्तमिति। यत् यस्मात् कारणात् देवैरपि आसतां तावन्नारकति-

इत्थं स्वर्गसुखावधीरणपरैराशास्यते तद्दिनं
यत्रोत्पद्य मनुष्यजन्मनि मनो मोक्षाय धास्यामहे ॥ १४२ ॥
यस्तु लब्ध्वापि जन्मेदं न धर्माय समीहते ।
तस्यात्मकर्मभूमीषु विजृम्भन्तां भवाङ्कुराः ॥ १४३ ॥

स्थिरप्रकृतिरभयमतिरपि

तेनैव पर्याप्तमुदारबुद्धे स्नेहेन मे पूर्वकृतेन वत्स ।
तस्मात्स्वदेहे मयि च क्षताशः परं पदे तत्र मनो निधेहि ॥ १४४ ॥

येऽमनुष्याः, किं तु देवैरपि चतुर्विधैरपि तद्दिनं जगत्प्रसिद्धं दिवसं आशास्यते अभिलष्यते । तत्किम् । यत्र यस्मिन् दिने मनुष्यजन्मनि उत्पद्य मानवभवे सभूय मोक्षाय सर्वकर्मक्षयलक्षणाय परमनिर्वाणाय मनश्चित्त धास्यामहे धरिष्यामो वयम् । कथभूतै· देवैः । इत्थममुना प्रकारेण स्वर्गसुखावधीरणपरै· स्वर्गलोकसौख्यावहेलनतत्परैः त्यजनतत्परैः । इत्थं कथमिति चेत् इत्याह—नाकिनां देवताना सौख्यै सुखैः पर्याप्तं अस्माकं परिपूर्णं जातम् । कथंभूतै नाकिना सौख्यैः । विरसावसानकटुकै विरसानि नीरसानि यानि अवसाने कटुकानि अन्ते हालाहलविषसमानि विरसावसानकटुकानि तैः । अपर कथंभूतै· सौख्यै । उच्चावचै उच्चानि उत्कृष्टानि क्वचित् इन्द्रादिषु अवचानि निकृष्टानि क्वचित्किल्बिषान्ते उच्चावचानि तै । अपर कथंभूतैः सौख्यै. । मानसदु खदावदहनव्यापारदग्धात्मभिः मनसि भवं मानसम् । शैषिकेण अण्प्रत्ययेन सिद्धं रूपमिदम् । मानसं च तद्दु·खं च मानसदु·खं तदेव दावदहन दावानल । सर्वेषां देवाना दाहसतापकारकत्वात् । तस्य व्यापारः प्रज्वलनं तेन दग्धा भस्मीकृता आत्मान· स्वरूपाणि येषां सौख्याना तानि मानसदु·खदावदहनव्यापारदग्धात्मानि तैस्तथोक्तै· । रूपकालंकार ॥

यस्तु लब्ध्वेत्यादि । यः पुमान् इदं प्रत्यक्षीभूतं जन्म मनुष्यभवं लब्ध्वापि सप्राप्यापि धर्माय प्राणिदयालक्षणाय न समीहते न सम्यक् चेष्टते तस्य पुरुषस्य आत्मकर्मभूमीषु जीवकर्मणोः प्रदेशेषु भवाङ्कुरा जन्मान्तरनवोद्भिदो विजृम्भन्ता प्रसर्पन्तु प्रसरन्तु उत्पद्यन्ताम् । रूपकालंकारः ॥

स्थिरेति । अभयमतिरपि मदनमतिरपि प्रसादवद्भि· प्रसन्नतरैरपाङ्गपातैर्निशितविलोकितै कृत्वा तदाननं अभयरुचिमुखकमलमपश्यत् ददर्श । कथंभूता अभयमति । स्थिरप्रकृतिः चारित्रप्रतिपालने निश्चलस्वभावा । अपर कथंभूता अभयमतिः । इति अमुना प्रकारेण विदितपरमार्थतया विज्ञाततत्त्वज्ञानतया अवधीरितमरणभया निवारितमृत्युभीतिः । इतीति किम् । **तेनैवेत्यादि** । हे वत्स । वत्सेति कोमलालापे । हे उदारबुद्धे हे उन्नतमते । तेनैव पूर्वकृतेन चन्द्रमतिभवान्तरोत्पन्नेन स्नेहेन सौहार्देन मे

त्वं मोक्षलक्ष्मीक्षमदीक्षदेहः स्त्रीत्वान्न तन्मान्यमिदं वपुर्मे।
अतो मदीयाङ्गहतान्तरायो मुक्त्यङ्गनासगमने यतस्व ॥ १४५ ॥

इति विदितपरमार्थतयावधीरितमरणभया प्रसादवद्भिरपाङ्गपातैः सहजन्मनश्चेतसि शोचनचिन्तामिवापचिन्वती तदाननमपश्यत्।

किं च।

देहायत्ते कर्मण्ययं नरः स्त्रीजनोऽयमिति भवति।
चित्तायत्ते कर्मण्यधिका नारी तु मध्यमः पुरुषः ॥ १४६ ॥

अचलापतिरपि स मारि(र)दत्तः प्रतीहारनिवेदितागमनवृत्तस्य मुनिकुमारकयुगलस्य विलोकनात्कुम्भोद्भवोदयात्तोयाशय इव नितरां प्रससाद

मम पर्याप्तं परिपूर्णता जाता। तस्मात् कारणात् स्वदेहे तव शरीरे मयि च मयि विषये क्षताशो निराशः सन् परं निश्चयेन तत्र पदे निर्वाणस्थाने मनस्तव चित्तं निधेहि आरोपय। जात्यलंकारः ॥

त्वमित्यादि। उदारबुद्धे, स त्वं भवान् मोक्षलक्ष्मीक्षमदीक्षदेहः मोक्षलक्ष्म्या मोक्षश्रिया क्षमा समर्था दीक्षा व्रतं यस्य स मोक्षलक्ष्मीक्षमदीक्षः एवंविधो देहः शरीरं यस्य स मोक्षलक्ष्मीक्षमदीक्षदेहः मे मम इदं प्रत्यक्षीभूतं वपुः शरीरं तन्मान्यं मोक्षदीक्षाया माननीयं न भवति। कस्मात्। स्त्रीत्वात्। स्त्रीपर्याये मोक्षो न भवतीत्यर्थः। अतः कारणात् मदीयाङ्गहतान्तरायः सन् मदीये अङ्गे हतः अन्तरायश्चिन्ताचक्रं येन स मदीयाङ्गहतान्तरायः मुक्त्यङ्गनासगमने मुक्तिस्त्रीसगमे यतस्व त्वं यत्नं कुरुष्व। रूपकालंकारः ॥

अभयमतिः किं कुर्वती। सहजन्मनो निजभ्रातुश्चेतसि मनसि शोचनचिन्ता शोकार्तिं अपचिन्वतीव निराकुर्वतीव। उत्प्रेक्षालंकारः ॥

किं च अस्ति कश्चिद्विशेषः। देहायत्ते इत्यादि। देहायत्ते कर्मणि शरीराधीनाया क्रियाया अयं नर एष पुरुषोऽयमेष स्त्रीजनः इति एवं भवति सजायते। चित्तायत्ते कर्मणि हृदयाधीनाया क्रियाया नारी तु अधिका पूज्यतरा इव भवति सीतादिवत्। पुरुषस्तु पुमान् मध्यमो निकृष्टतरो भवति दशग्रीवादिवत्। जात्यलंकारः ॥

अचलापतिरपि स मारि(र)दत्तः प्रतीहारनिवेदितागमनवृत्तस्य मुनिकुमारकयुगलस्य विलोकनात्कुम्भोद्भवोदयात्तोयाशय इव नितरां प्रससाद चेतसि। स जगत्प्रसिद्धो मारदत्तो बाहुबलिदेव एनं देयात् मारदत्तः। 'क्तिच्क्तौ च सज्ञायामाशिषि' इति वचनात् क्तलक्षणक्तप्रत्ययः। 'दोदद्घोः' इति वचनात् दाधातोर्ददादेशः। स मारदत्तोऽपि अचलापतिः राजापि मुनिकुमारकयुगलस्य विलोकनात् यशस्तिलकमदनमतिकुमारकयु-

चेतसि, विश्वद्युतिदर्शनान्नभ इव मुमोच कलुषतां लोचनयोः, जिनैतिह्यावगमान्महाभाग इव करुणरसमवाप करणेषु, प्रणिधानविशेषान्मुमुक्षुरिव तमस्तिरश्चकारान्तरात्मदिशि । पुनः कोपप्रसादयोरपरनरपाललक्ष्मीलाघवेतरव्यवहारपरिच्छेदविडम्बिततुलादण्डविभ्रमेण भ्रूलतोल्लासनसं-

---

गमस्य दर्शनात् चेतसि मनसि नितरामतिशयेन प्रससाद प्रसन्नो बभूव । कस्मात् क इव । कुम्भोद्भवोदयात् अगस्त्योदयात् तोयाशय इव जलाशय इव । कथंभूतस्य तस्य मुनिकुमारकयुगलस्य । प्रतीहारनिवेदितागमनवृत्तस्य प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितं आगमनस्य वृत्तं वार्ता यस्य तत्तथोक्तं तस्य । विश्वद्युतिदर्शनान्नभ इव मुमोच कलुषता लोचनयोः । स अचलापतिः लोचनयोर्नेत्रयो कलुषता कालुष्यं मालिन्यं मुमोच तत्याज । कस्मात्किमिव । विश्वद्युतिदर्शनात् श्रीसूर्योदयावलोकनात् नभ इव आकाशमिव । यथा सूर्यदर्शनात् नभो मालिन्य मुञ्चति । जिनैतिह्यावगमान्महाभाग इव करुणरसमवाप करणेषु । अचलापति करणेषु इन्द्रियेषु करुणरस करुणामृत अवाप प्राप । कस्मात्क इव । जिनैतिह्यावगमात् महाभाग इव । यथा महाभाग पुण्यवान् पुरुषो जिनागमपरिज्ञानात् करुणारसमवाप्नोति । प्रणिधानविशेषान्मुमुक्षुरिव तमस्तिरश्चकारान्तरात्मदिशि । अचलापतिः अन्तरात्मदिशि मनसि तमोऽज्ञानं तिरश्चकार दूरीचकार । कस्मात्क इव । प्रणिधानविशेषान्मुमुक्षु मोक्तुमिच्छुर्मुनिः प्रणिधानविशेषात् ध्यानभेदात् तमस्तिरस्करोति । **पुनरिति** । पुनः प्रसन्नीभवनानन्तर सः अचलापतिस्तन्मुनिकुमारकयुगलं[1] उत्तरीयासने उपरितनवस्त्रोपरि पुरस्तादग्रतः उपावीविशत् उपवेशयामास । कथंभूते उत्तरीयासने । प्रदेशिनीनिदेशादिष्टनिकटलालाटिकपरिकल्पने प्रदेशिन्यास्तर्जन्यङ्गुल्या निदेशेन आदिष्ट आज्ञापितो योऽसौ निकटलालाटिक समीपवर्तिसेवकस्तेन परिकल्पनं रचना यस्य उत्तरीयासनस्य तत्तथोक्तं तस्मिन् । किं कृत्वा । पूर्वं भ्रूलतोल्लासनसभ्रमेण भ्रूरेव लता वल्ली । नामोन्नामकरणशीलत्वात् । तस्या उल्लासनमुत्क्षेपस्तस्य सभ्रमेण आदरेण सभाभ्यन्तराध्वनि सभामध्यमार्गे जनसंबाधं सेवकसघट्टनं अपवार्य उत्सार्य । कथंभूतेन भ्रूलतोल्लासनसभ्रमेण । कोपप्रमादयो कोपे प्रसादे च अपरनरपालाना लक्ष्म्या लाघवेतरो [लघुत्वा]-लघुत्वलक्षणो योऽसौ व्यवहारस्तौलनं तस्य परिच्छेदे परिज्ञाने विडम्बितस्तिरस्कृतः तुलादण्डस्य यौतवदण्डस्य विभ्रम शोभा येन तथोक्तस्तेन भ्रूलतोल्लासनसभ्रमेण । कोपे सति अपरनरपालाना लक्ष्मी लाघव प्राप्नोति, प्रसादेनातिगुरुत्वं गच्छतीति । यथासख्यालकार ॥

---

१. 'तन्मुनिकुमारकयुगलविलोकनोत्तर स्वगतमेवं चिन्तयति स्म' इत्येवं सवन्धकल्पना योग्या. 'उपावीविशत्' इत्यनेन सबन्धे मध्ये स्वगतचिन्तनक्रियावाचकपदस्यापि स्वगतत्वे अध्याहारक्लेशः स्यात्.

श्रमेणापवार्य सभाभ्यन्तराध्वनि जनसंबाधम्, अतीव च मनसि विस्मयमानः प्रहर्षोत्कर्षवर्षाभिस्यन्दबिन्दुमञ्जरीजटिलपक्ष्मपल्लव. 'कथं नामैतद्दर्शनादाचान्तामृतमिव नृशंसाशयवहलकालुष्यमपि मुहुः प्रशान्तं मे चेतः, चक्षुः पुनः कुलिशकीलितमिव कथं न विषयान्तरमवगाहते, चिरप्रवसितप्रणयिजनावलोकनादिव कथमयमात्मा परमन्तर्मोदते, चित्तमपि चेदं चिरायाचरितपरिचयमिव कथमतीवानन्दथुमन्थरम्, किं नु खलु तदेतन्न स्यान्मम भागिनेययमलम्, आचकर्ण चापरेद्युरेव रेवतकनामप्रसिद्धात्कुलवृद्धादेतस्य बालकाल एवाश्चर्यायं तपश्चर्यापर्यायम्, भवन्ति ह्रीमानीन्द्रियाण्यदृष्टपूर्वेष्वपि प्रियजनेषु प्रायेण प्रातस्तपनतेजासीव रागोल्बणवयासि।

कथंभूत॰ स॰ अचलापति॰। अतीव च अतिशयेन मनसि चित्ते विस्मयमान॰ आश्चर्यं कुर्वाण। पुनश्च किंविशिष्टो राजा। प्रहर्षोत्कर्षवर्षाभिस्यन्दबिन्दुमञ्जरीजटिलपक्ष्मपल्लव प्रहर्षेण आनन्देन प्रहर्षस्य आनन्दस्य वा योऽसावुत्कर्षवर्ष अतिशयवदश्रुपातस्तस्य अभिस्यन्दबिन्दूना स्रवणविप्रुषा मञ्जरीभिर्वल्लरीभि जटिला कर्बुरा पक्ष्मपल्लवा लोचनरोमाग्राणि यस्य राज्ञ स तथोक्त। राजा स्वगतमेवं चिन्तयति। एवं कथमिति चेत्—एतद्दर्शनात् एतयो॰ विलोकनात् कथ केन प्रकारेण। नामेति सभावनायाम्। मे मम चेतो मनो मुहुर्वारवार प्रशान्तं अक्रूरता प्राप्तम्। कथंभूतं चेत। नृशसाशयवहलकालुष्यमपि नृशंसो हिंसको योऽसावाशय परिणामस्तेन वहल प्रचुरतर कालुष्यं खलता कलुषता यस्मिन् चेतसि तत्तथोक्तम्। कीदृशं प्रशान्तं जातं मे चेत। आचान्तामृतमिव आचान्तम् आस्वादित अमृतं पीयूषं येन तथोक्तम्। इव यथा मम चक्षुर्लोचनयुगलं पुन कथं केन प्रकारेण विषयान्तर अपर प्रदेश नावगाहते न प्रविशति। किमिव। कुलिशकीलितमिव वज्रेण विद्धमिव। अयं आत्मा अयं जीव कथं केन प्रकारेण परमुत्कर्षेण अन्तर्मनसि मोदते हर्ष करोति आनन्दं भजते। कस्मादिव। चिरप्रवसितप्रणयिजनावलोकनादिव चिर दीर्घकालं प्रवसित परदेश गत॰ प्रणयिजन॰ स्नेहवान्मनुष्यस्तस्य अवलोकनात् निरीक्षणादिव। चित्तमपि च हृदयं इदं प्रत्यक्षीभूतं कथं केन प्रकारेण अतीवातिशयेन आनन्दथुना आनन्देन मन्थर मन्दगामि वर्तते। किमिव। चिरायाचरितपरिचयमिव चिराय चिरतनाय। दीर्घकालमिति यावत्। आचरित कृत परिचय सगतिर्येन तत्तथोक्तम्। नु इति वितर्के। किमथवा। खलु निश्चयेन। तज्जगत्प्रसिद्धं एतत् प्रत्यक्षीभूतं मम मे भागिनेययमल स्वस्रीययुगलं न स्यात् न भवेत्। अपरेद्युरेव अपरस्मिन्नहनि एव। किंनामप्रसिद्धात्। रेवतक इति नाम अभिधेयं प्रसिद्ध प्रकट यस्य स रेवतकनामप्रसिद्धस्तस्मात् कुलवृद्धात् अस्मत्कुले वर्षीयस एतस्य मम

यतः ।

आनन्दबाष्पजलपूरितनेत्रपात्रैः
प्रत्यङ्गजातपुलकप्रसवार्पितार्घैः ।
चित्तैः प्रमोदमधुपर्ककृतातिथेयै-
राख्यायते प्रियजनो ननु पूर्वमेव ॥ १४७ ॥

तदलमत्र सौ(शौ)द्धोदनेरिव बाह्यग्राह्यविकलेन विकल्पजालेन । सफलयामि तावदेतदालापनदोहदादेव हृदयालवालपरिसरे विहितावरोहमौत्सुक्यानोकहम् ।'

भागिनेयस्य बालकाल एव शिशुकाल एव तपश्चर्यापर्यायं तपश्चरणानुक्रमं आचकर्ण आकर्णितवानहम् । 'श्री(श्री)द्रुशु(श्रु)कमिकारिकान्तेभ्यश्चण् कर्तरि' इति सूत्रेण चणि प्रत्ययेऽद्यतन्या अपि च सति द्विर्वचने जाते 'आचकर्णम्' इति जायते । कथंभूतं तपश्चर्यापर्यायम् । आश्चर्यायम् आश्चर्यस्य विस्मयस्य आय उत्पादो यस्य तपश्चर्यापर्यायस्य स आश्चर्यायस्तं आश्चर्यायम् । हि यस्मात् इमानि भूतानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अदृष्टपूर्वेष्वपि अविलोकितेष्वपि प्रियजनेषु बन्धुवर्गेषु प्रायेण बाहुल्येन रागोल्वणवयांसि रागेण उल्वणवयांसि उत्कटतारुण्यानि भवन्ति संजायन्ते । कानीव । प्रातस्तपनतेजांसीव प्रातस्तपन उदयद्भास्करस्तस्य तेजांसीव । यथा उदयप्राप्तसूर्यस्य तेजांसि उद्द्योतानि रागोत्वणानि भवन्ति रक्तसयुक्तानि भवन्ति ॥

यतः यस्मात् कारणात् । **आनन्दबाष्पेत्यादि** । ननु अहो प्रियजन प्रियमानुषः कर्मतापन्न चित्तैर्मनोभि कर्तृभूतै पूर्वमेव सभाषणमन्तरेणापि आख्यायते ससूचयति । कथंभूतैश्चित्तै । आनन्दबाष्पजलपूरितनेत्रपात्रै आनन्दसबन्धि यद्बाष्पजलं अश्रूदकं तेन पूरितं भरितं नेत्रपात्रं लोचनामत्रं यैश्चित्तैस्तानि तथोक्तानि तैः । अपर कथंभूतैश्चित्तै. । प्रत्यङ्गजातपुलकप्रसवार्पितार्घै अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गम् । सर्वाङ्गेष्वित्यर्थ । जाता उत्पन्ना ये पुलका रोमहर्षणानि त एव प्रसवाः पुष्पाणि मनोविकासहेतुत्वात् तैरर्पितो दत्तो अर्घ. पूजा यैश्चित्तैस्तानि तै । भूयोऽपि कथंभूतैश्चित्तै. । प्रमोदमधुपर्ककृतातिथेयैः प्रमोद आह्लाद. स एव मधुपर्को दधिघृतमधुपादार्पणं तेन कृतं आतिथेयं प्राघुणिकक्रिया यैश्चित्तैस्तानि तथोक्तानि तैः । रूपकालंकार ॥

तत्तस्मात् कारणात् अत्र अस्मिन्नर्थे विकल्पजालेन सकल्पसमूहेन अलं पूर्णम् । कथभूतेन विकल्पजालेन । बाह्यग्राह्यविकलेन बाह्यं वस्तु ग्राह्यं ग्रहणीयं ज्ञापनीयं तेन विकलं शून्यं तेन । कस्येव । शौद्धोदनेरिव शुद्धोदनेरिव शुद्धोदनस्यापत्यं पुमान् शौद्धो-

---

१. अत्र 'इत्येवं चिन्तयति स्म' इति टीकानुकूल. कश्चित्पाठो गलितो भवेत्.

अत्रावसरे स्वामिनः प्रसन्नरसं मानसमवसायावसरविलासनामकेन वैतालिकेनेदं वृत्तद्वयमागीयते स्म—

'नासन्ना रिपवो न चापि भवतः कश्चिन्निदेशावशः
श्रीरेषा तव देव या प्रणयिनी तस्यै न कोऽपीर्ष्यति।
गाढं मुष्टिनिपीडनश्रमभरप्रोद्वान्तधाराजलां
मुञ्चत्वाहवकेलिदोःसहचरीं तत्खड्गयष्टिं भवान्॥ १४८॥

दयार्द्रचित्तैर्मुनिभिः समागमान्निसर्गहिंस्रोऽपि जनः प्रशाम्यति।
आहार्यहिंसामतयः शमोदयं भजन्ति यद्देव तदद्भुतं कुतः॥ १४९॥'

दनिस्तस्य शौद्धोदनेर्बौद्धस्य विकल्पजालं ज्ञानस्वरूपं बाह्यग्राह्यविकलं भवति। तथा मम विकल्पेन अलम्। सफलयामि फलसयुक्तं करोमीति यावत्, तावत् अनुक्रमेण एतदालापनदोहदादेव एतयोरालापनस्य आभाषणस्य दोहदात् मनोरथात् औत्सुक्यानोकहं उत्कण्ठतावृक्षम्। कथंभूतमौत्सुक्यानोकहम्। हृदयालवालपरिसरे हृदयमेव आलवालं जलसेचनस्थानकं तस्य परिसरः उपान्तभागः तस्मिन् विहितावरोहं कृताङ्कुरम्॥

अत्रावसरे नृपते स्वगतचित्तेन प्रस्तावे स्वामिनो नरेन्द्रस्य प्रसन्नरसं निर्मलरसं निर्मलरागं मानसं चित्तं अवसाय ज्ञात्वा अवसरविलासनामकेन वैतालिकेन भट्टेन इदं वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षितं वृत्तद्वयं श्लोकद्वयं आगीयते स्म पठितमिति। किं तद्वृत्तद्वयमित्याह—**नासन्ना रिपव इत्यादि**। हे देव हे राजाधिराज, भवतस्तव रिपवः शत्रवः आसन्ना निकटतरा न वर्तन्ते। न चापि नैव कश्चित्पुमान् भवतस्तव निदेशावशः आदेशपराङ्मुखो वर्तते। एषा प्रत्यक्षीभूता या तव श्रीः लक्ष्मीः प्रणयिनी स्नेहवती वर्तते, तस्यै श्रियै कोऽपि पुमान् न ईर्ष्यति न कुप्यति। 'यस्मै कुप्यति' इत्यनेन चतुर्थीविधानम्। तत्तस्मात् कारणात् भवान् त्वं खड्गयष्टिं मण्डलाग्रं मुञ्चतु परित्यजतु। कथंभूतां खड्गयष्टिम्। गाढं मुष्टिनिपीडनश्रमभरप्रोद्वान्तधाराजलाम् गाढं दृढं यथा भवत्येवं यन्मुष्टिनिपीडनं मुष्ट्या दृढं ग्रहणं तस्य श्रमभरेण आयासभारेण प्रोद्वान्तं ऊर्द्ध्वमुच्छलितं धाराजलं यस्याः सा तथोक्ता ताम्। पुनः कथंभूतां खड्गयष्टिम्। आहवकेलिदोःसहचरीम् आहवकेलौ सङ्ग्रामक्रीडायां दोष्णो बाहुदण्डस्य सहचरी सखीसदृशी ताम्। रूपकालंकारः॥

दयार्द्रचित्तैरित्यादि। हे देव हे राजाधिराज, दयार्द्रचित्तैः करुणारससरसमानसैः मुनिभिर्यतिवरैः समागमात् आगमनात् निसर्गहिंस्रोऽपि स्वभावेन शरारुरपि जनः पुमान् प्रशाम्यत्युपशमं भजते। आहार्यहिंसामतयः संसर्गेण हिंसासंयुक्तमनसः पुमांसो यत् शमोदयं उपशमप्रादुर्भावं भजन्ति सेवन्ते, तत् अद्भुतमाश्चर्यम्। कुतः। न कुतोऽपीति। आक्षेपालंकारः॥

पुनरप्यसौ वैतालिकश्चिरमशिखामणिभूषणमपि कचमरीचिमेचकितमस्तकम्, अनवतंसमपि लोचनरुचिकुवलयितकर्णम्, अनलंकारमपि कपोलकान्तिकुण्डलितमुखमण्डलम्, अनावरणमपि वपुःप्रभापटलदुकूलोत्तरीयम्, अरण्यप्रेम्णा वदनव्याजेन कमलसर इव भुजच्छद्मना लतारामभिवोरुमिषेण कदलीकाण्डकाननमिव चलनलक्षेणाशोकवनमिव च सहानयमानम्, इन्दुमृगेक्षणद्युतिसंपादितमिव कुन्तलेषु, सुरतरुफलकप्रसाधितमिवालिकयोः, कामकोदण्डकोटिघटितमिव भ्रूषु, रत्नकरण्डकोत्कीर्णमिव नेत्रेषु, स्मरशरपुङ्खोल्लिखित-

---

पुनरपि वृत्तद्वयाध्ययनानन्तरं असौ प्रत्यक्षीभूतो वैतालिकः श्रवनरविलासनामको भट्टश्चिरं दीर्घकालं तन्मुनिकुमारकयुगलं विलोक्य दृष्ट्वा इदं वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षितं वृत्तश्लोकमेकं अपाठीत् पठितवानिति क्रियाकारकसंबन्धः । कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । अशिखामणिभूषणमपि शिरोरत्नाभरणरहितमपि कचमरीचिमेचकितमस्तकं कचानां कुन्तलानां मरीचिभिः किरणैर्मेचकितो शिरोरत्नाभरणरहितो मस्तको यस्य मुनिकुमारकयुगलस्य तत्तथोक्तम् । अनवतंसमपि कर्णपूररहितमपि लोचनरुचिकुवलयितकर्णम् लोचनानां रुचिभिः प्रभाभिः कुवलयिताः कर्णाः शब्दग्रहा यस्य मुनिकुमारकयुगलस्य तत्तथोक्तम् । अनलंकारमपि कर्णवेष्टनरहितमपि कपोलकान्तिकुण्डलितमुखमण्डलम् कपोलानां गण्डस्थलानां कान्तिभी रुचिभिः कुण्डलिते कनककुण्डलसंयुक्ते कृते मुखमण्डले मुखे यस्य तत्तथोक्तम् । अनावरणमपि संव्यानवस्त्ररहितमपि वपुःप्रभापटलदुकूलोत्तरीयम् वपुषः प्रभापटलैः रुचिसमूहैः एव दुकूलोत्तरीये पट्टदुकूलसंव्यानध्युपरितनवस्त्रे यस्य तत्तथोक्तम् । मुनिकुमारकयुगलं किं कुर्वाणम् । अरण्यप्रेम्णा वनस्नेहेन वदनव्याजेन मुखमिषेण कमलसरः कमलवनं सह सार्धं आनयमानमिव आनयदिव । भुजच्छद्मना बाहुमिषेण लतारामं वल्लीवनं सहानयमानमिव । ऊरुमिषेण सक्थ्नोऽपदेशेन कदलीकाण्डकाननं अशुमत्फलस्तम्भवनं सहानयमानमिव । चलनलक्षेण पादानां मिषेण अशोकवनं कंकेल्लिकाननं सहानयमानमिव । उत्प्रेक्षालंकारः । कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । कुन्तलेषु केशेषु इन्दुमृगेक्षणद्युतिसंपादितमिव इन्दोश्चन्द्रमसो योऽसौ मृगो हरिणस्तस्य ईक्षणे लोचने तयोर्द्युत्या दीप्त्या कान्त्या संपादितमिव रचितमिव । पुनः कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । अलिकयोर्ललाटयोर्विषये सुरतरुफलकप्रसाधितमिव कल्पतरुपट्टकनिर्मापितमिव । पुनः कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । भ्रूषु चक्षुरोमिकासु कामकोदण्डकोटिघटितमिव कामस्य कन्दर्पस्य यत् कोदण्डं धनुस्तस्य कोटिरग्रं तया घटितं निष्पादितमिव । पुनः कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । नेत्रेषु लोचनेषु रत्नकरण्डकोत्कीर्णमिव रत्नानां करण्डको रत्नकरण्डकः रक्तशुक्लकृष्णसमुदायस्तेन उत्कीर्णमिव घटितमिव । पुनः कथंभूतं मुनिकुमारकयुगलम् । पक्ष्मसु नेत्राणां रोमसु स्मरशरपुङ्खोल्लिखितमिव स्मरस्य कन्दर्पस्य ये शरा बाणास्तेषां पुङ्खैः प्रान्तपत्रैः उल्लिखितमिव निर्मितमिव । पुनः कथं-

मिव पक्ष्मसु, रतिक्रीडाकीरास्यलावण्यविहितमिव नासयोः, लक्ष्मीविभ्रमादर्शविनिर्मितमिव कपोलेषु, कीर्तिसरस्वतीविलासदोलाकृतमिव श्रोत्रेषु, संध्यारुणामृतकरखण्डनिर्वर्तितमिवाधरयोस्तन्मुनिकुमारकयुगलं विलोक्येद वृत्तमपाठीत्—

'बालद्रुमः स्वसृलतोद्गतिकान्तमूर्ति-
र्जातः कथं पथि करालकृशानुवृत्तेः ।
आः पाप पुष्पशर संप्रति कस्तवान्यः
केलीकृते यदनयोस्त्वमुपेक्षितोऽसि ॥ १५० ॥'

एतच्चासावुपनिशम्य प्रवेष्टहाटककटकप्रदानपुरःसरमेतदाननाम्बुरुहमवलोक्य पुनश्च यः समभ्यर्णोत्कीर्णतयावतीर्णस्याकर्णविदीर्णवदनस्य वे-

---

भूत मुनिकुमारकयुगलम् । नासयोर्नासिकयोर्विषये रतिक्रीडाकीरास्यलावण्यविहितमिव रते· कामभार्याया क्रीडाकीरा लीलाशुकास्तेषामास्य मुख तस्य लावण्येन कान्त्या विहितमिव रचितमिव । पुन कथभूत मुनिकुमारकयुगलम् । कपोलेषु गण्डस्थलेषु लक्ष्मीविभ्रमादर्शविनिर्मितमिव लक्ष्म्या· महापुण्डरीकवासिन्याः विभ्रमादर्श· क्रीडादर्पणस्तेन विनिर्मितमिव सृष्टमिव । पुन कथभूत मुनिकुमारकयुगलम् । श्रोत्रेषु कर्णेषु कीर्तिसरस्वतीविलासदोलाकृतमिव कीर्तिश्च सरस्वती च जैनभारती तयोर्विलासदोला क्रीडाप्रेङ्खास्ताभि कृतमिव । पुन कथभूत मुनिकुमारकयुगलम् । अधरयोर्दन्तच्छदयोर्विषये सध्यारुणामृतकरखण्डनिर्वर्तितमिव सध्याया सवन्धी योऽसावरुणामृतकर· अव्यक्तरागश्चन्द्रस्तस्य खण्डाभ्या नेमाभ्या निर्वर्तितमिव अनुष्ठितमिव ॥

अवसरविलासनामको भट्ट किमपाठीदित्याह—**बालद्रुम इत्यादि** । बालद्रुम· अभयरुचिनामा शिशुवृक्ष कथ केन प्रकारेण करालकृशानुवृत्ते· रौद्रवैश्वानरानुवर्तनस्य पथि मार्गे जात समुत्पन्न । कथभूतो बालद्रुम· । स्वसृलतोद्गतिकान्तमूर्ति भगिनीलताप्रादुर्भावेण मनोहरमूर्ति । आ इति कोपे पीडाया वा । 'आस्तु स्यात् कोपपीडयो ' इति वचनात् । रे पापमूर्ते रे पुष्पशर रे कन्दर्प सप्रति इदानी वर्तमानकाले तव भवत केलीकृते क्रीडानिमित्त अन्य पुमान् को वर्तते । यत् यस्मात् कारणात् अनयोर्मुनिकुमारयोर्विषये त्व भवान् उपेक्षितोऽसि अनादरवान् असि वर्तसे ॥

एतच्चेति । एतच्च उक्तलक्षण वृत्तम् । चकारात् पूर्वोक्तलक्षण द्वय च । असौ राजा उपनिशम्य श्रुत्वा प्रवेष्टहाटककटकप्रदानपुर सरं प्रवेष्टयो भुजयोर्हाटककटकयो· कनककंकणयो प्रदानपुर सर विश्राणनपूर्व यथा भवत्येवमपि । एतदाननाम्बुरुह अवसरविलासनामभट्टमुखकमल अवलोक्य दृष्ट्वा पुनश्च पुनरपि त पूर्वोक्त करवाल खड्ग रुद्राणीपादपी-

तालचक्रस्य प्रतिक्रान्तविकटदंष्ट्राचक्रवालः स्वधाराजलनिमग्नसपत्नकीकसकराल इव, प्रतिबिम्बिताधरावलिहजिह्वाप्रतानः पराक्रमाकृष्टद्विष्टश्रीविरहविनोदपरिकल्पितकमलकानन इव, प्रतिमासमागताङ्गारनिभनेत्रनिकरः प्रदर्शितशत्रुक्षत्रक्षयकालोल्काजालावतर इव, पुरुदंसोदर्शनप्रकाशकेशप्रतिशरीरदुर्दर्शिककलः प्रचलिताखिलरिपुलोकग्रसनसमर्थजाठरानल इव, प्रतियातनागताङ्गसङ्गताभोगतनुः समाक्षिप्तविपक्षक्षयदक्षराक्षसक्षेत्र इव,

---

ठोपकण्ठे करादुत्सृज्य हस्ताद्विमुच्य मुनिकुमारकयुगलं उपावीविशदिति सबन्धः। कं करवालम्। य करवालः समभ्यर्णोत्कीर्णतया निकटतरपाषाणादिभिर्घटिततया अवतीर्णस्य प्रतिबिम्बितस्य आकर्णविदीर्णवदनस्य आकर्णं कर्णपर्यन्तं विदीर्णानि स्फुरितानि वदनानि मुखानि यस्य तदाकर्णविदीर्णवदनं तस्य आकर्णविदीर्णवदनस्य एवंभूतस्य वेतालचक्रस्य भूताविष्टमृतकशरीरसमूहस्य प्रतिक्रान्तविकटदंष्ट्राचक्रवालः प्रतिक्रान्तं प्रतिबिम्बितं विकटानां वक्रतराणां दंष्ट्राणा दाढाना चक्रवालं मण्डलं यस्मिन् करवाले स प्रतिक्रान्तविकटदंष्ट्राचक्रवाल.। अपरं कथंभूत. करवालः। उत्प्रेक्ष्यते—स्वधाराजलनिमग्नसपत्नकीकसकराल इव स्वस्य आत्मनो यद्धाराजलं नैमिस्थितोदकं तत्र निमग्ना त्रुडिताः पातालं गता ये सपत्ना· शत्रवस्तेषा कीकसानि हड्डानि तै. कराल. रौद्रमूर्तिरिव। पुनरपि कथंभूतः करवाल.। प्रतिबिम्बिताधरावलिहजिह्वाप्रतानः प्रतिबिम्बितः प्रतिफलितः प्रतिच्छन्दमागतः अधरावलिहाना जिह्वाना प्रतान समूहो यस्मिन् करवाले स तथोक्तः। पुनरपि कथंभूत. करवालः। उत्प्रेक्ष्यते—पराक्रमाकृष्टद्विष्टश्रीविरहविनोदपरिकल्पितकमलकानन इव पराक्रमेण बलात्कारेण आकृष्टा केशेषु धृत्वा समानीता या द्विष्टश्री· शत्रुलक्ष्मीस्तस्याः विरहविनोदाय विप्रलम्भस्फेटनाय परिकल्पितं रचितं कमलकानन कमलवनं यस्मिन् करवाले स तथोक्तः। पुनरपि कथंभूतः करवाल.। प्रतिमासमागताङ्गारनिभनेत्रनिकर प्रतिमा प्रतिच्छाया प्रतिबिम्बं समागता ये अङ्गारनिभनेत्रा अङ्गारसमानलोचना राक्षसविशेषास्तेषा निकरः समूहो यस्मिन् करवाले स तथोक्तः। अपर कथंभूतः करवालः। उत्प्रेक्ष्यते—प्रदर्शितशत्रुक्षत्रक्षयकालोल्काजालावतर इव प्रदर्शितः प्रकटित. शत्रुक्षत्राणा सपत्ननृपाणा क्षयकालार्थं मृत्युसूचनार्थं उल्काजालावतरस्तारापतनसमूहस्यावतारो यस्मिन् करवाले स तथोक्त.। भूयोऽपि कथंभूत. करवाल.। पुरुदंसोदर्शनप्रकाशकेशप्रतिशरीरदुर्दर्शिककल पुरुदंससा मार्जाराणा यानि दर्शनानि लोचनानि तद्वत्प्रकाशो द्युतिर्येषा ते पुरुदंसोदर्शनप्रकाशा अग्निज्वालासदृशा. केशा. कुन्तलाः येषा राक्षसाना तेषा प्रतिशरीरै. प्रतिबिम्बैर्दुर्दर्शिका दुरवलोका कला मूर्तिर्यस्य करवालस्य स तथोक्त.। पुन. उत्प्रेक्ष्यते—प्रचलिताखिलरिपु-

---

१. 'क इव' इत्युचितः. २. 'धारैव जलम्' इति व्याख्यानं तु रमणीयम्.

अपि च यः स्वस्य स्वामिनो नृपयज्ञावसरेषु निजभुजप्रतापार्जनजनितसाचिव्य इव, सर्वभुवनप्रचारकुतूहलितकीर्तिकुलदेवतासहचरपराक्रमप्रसूतिप्रथमप्रजापतिरिव, दुर्वारवैरिवक्षःस्थलोद्दलनगलद्धारारुधिरोपहारदुर्ललितवीरलक्ष्मीसमाकर्षणमन्त्र इव, सकलजगद्रक्षणक्षमशौर्यसिद्धौषधसाध्यवसुधावशीकरणोपदेश इव, समुत्सर्पद्दर्पोद्दामद्विषधरव्याजृम्भस्तम्भावि-

लोकग्रसनसमर्थजाठरानल इव प्रचलित उद्दीपित संधुक्षितो जाज्वलित प्रज्वालितो अखिलाना समस्ताणा रिपुलोकाना शत्रुसमूहाना ग्रसने भक्षणे भस्मीकरणे समर्थ प्रचण्डतरः जाठरानल उदराग्निर्यस्य करवालस्य स तथा। पुन. कथंभूत करवाल। प्रतियातनागताङ्गसङ्गताभोगतनु प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिबिम्बं आगतः प्रतिफलित अङ्गस्य कृष्णशरीरस्य अ(स)ङ्गतः संबन्धी आभोगो विस्तारस्तनौ शरीरे यस्य करवालस्य स तथोक्त। भूयोऽपि कथंभूत'। उत्प्रेक्ष्यते—समाक्षिप्तविपक्षक्षयदक्षराक्षसक्षेत्र इव समाक्षिप्तं संग्रामार्थं गृहीतं विपक्षाणा शत्रूणा क्षयाय मारणाय दक्षं समर्थं राक्षसाना क्षेत्रं भूमिर्येन करवालेन स तथोक्त। अपि च अस्ति कश्चिद्विशेष। य करवाल स्वस्य आत्मन स्वामिनो नरेन्द्रस्य नृपयज्ञावसरेषु संग्रामस्थानेषु निजभुजप्रतापार्जनजनितसाचिव्य इव निजभुजयो. स्वकीयदोर्दण्डयो प्रतापोपार्जने। 'यस्य वार्तापि श्रुता भयाय भवति स प्रताप'। जनितमुत्पादितं साचिव्यं साहाय्यं येन स तथोक्त। कथंभूत करवाल। सर्वभुवनप्रचारकुतूहलितकीर्तिकुलदेवतासहचरपराक्रमप्रसूतिप्रथमप्रजापतिरिव सर्वेषा भुवनाना प्रचारे पर्यटने कुतूहलिता दोहदवती विनोदवती या कीर्ति' पुण्यगुणकीर्तन सैव कुलदेवता अन्वयस्य अधिष्ठायिका तस्या सहचर' सखा स चासौ पराक्रम' पौरुषं तस्य प्रसूतौ उत्पादने प्रथमप्रजापतिरिव ब्रह्मसदृशः। अपर कथंभूत करवाल। दुर्वारवैरिवक्ष स्थलोद्दलनगलद्धारारुधिरोपहारदुर्ललितवीरलक्ष्मीसमाकर्षणमन्त्र इव दुःखेन वारयितुमशक्या[2] दुर्वारा ये वैरिण शत्रवस्तेषा वक्ष स्थलस्य उद्दलनं विदारणं तस्मिन् सति गलत् प्रवहत् यद्धारारुधिर प्रवाहलोहितं तस्य उपहारे पूजाया दुर्ललिता आसक्ता या वीरलक्ष्मी. योधलक्ष्मीस्तस्या समाकर्षणस्य हठादानीतस्य मन्त्र इव बीजाक्षरन्याससदृश.। अपर कथंभूत करवाल.। सकलजगद्रक्षणक्षमशौर्यसिद्धौषधसाध्यवसुधावशीकरणोपदेश इव सकलस्य जगत. त्रिभुवनस्य रक्षणे प्रतिपालने क्षमं समर्थं यच्छौर्यं सौभट्यं तदेव सिद्धौषध रसायन जगन्मरणनिवारकत्वात् तेन साध्या वशीकर्तव्या या वसुधा भूमिस्तस्या' वशीकरणे स्वायत्ततविधाने उपदेश इव मन्त्रसदृश। अपर कथंभूत करवाल.। समुत्सर्पद्दर्पोद्दामद्विपद्विपवरव्याजृम्भस्तम्भाविर्भवन्महासाहस इव समुत्सर्पन् प्रसरन् दर्प औत्कट्यं येषा ते समुत्सर्पद्दर्पास्ते च ते उद्दामा बलवत्तरा

१. 'क इव' इत्युचित पाठ. २. 'वारयितु शक्या' इति पाठो भवेत्.

कलिकालघुणजरज्जगत्प्रासादोत्तम्भनस्तम्भादर्थिजनत्रिदिवतरोर्द्विषदचलदारणाशनिदण्डाल्लीलाकमलमिव कुवलयं कलयतः करादुत्सृज्य रुद्राणीपादपीठोपकण्ठे दोलायमानमणिकुण्डलकिरणजालपल्लवितगगनारामसुभगमुत्तरलतरोदस्तहस्तास्तमितसमस्तयात्रायातजनकोलाहलः प्रदेशिनीनिदेशादिष्टनिकटलालाटिकपरिकल्पने पुरस्तादुत्तरीयासने तन्मुनिकुमारकयुगलमुपावीविशत् ।

तदपि तत्पार्थिवार्थनया सपरिकरं तत्रोपविश्य 'नावयोः संसारसुखवि-

---

रसनाया जिह्वाया लीला शोभा येन करवालेन स तथोक्तम् । कथंभूतात् करात् । प्रतापद्विपालानस्थानात् यस्य वार्तापि श्रुता भयकारिणी भवति स प्रताप, प्रताप एव द्विपो हस्ती सैन्यस्य उत्तमाङ्गत्वात् तस्य आलानस्थानात् बन्धनस्तम्भसदृशात् । अपर कथंभूतात् करात् । लक्ष्मीलताश्रयशिखरिण लक्ष्मीरेव लता वल्ली सौख्यफलदायित्वात् तस्या आश्रयस्य आलम्बनस्य आलिङ्गनस्य शिखरिणो वृक्षस्य सदृशात् । पुनश्च कथंभूतात् करात् । कलिकालघुणजरज्जगत्प्रासादोत्तम्भनस्तम्भात् कलिकालघुणैः दु ख(ष)मकालक्षुद्रकीटकै जरन् शतखण्डीभवन् योऽसौ जगत्प्रासादो भूमण्डलदेवतामन्दिर तस्य उत्तम्भने जीर्णोद्धारकरणे स्तम्भात् महास्तम्भसदृशात् । पुनश्च कथंभूतात् करात् । अर्थिजनत्रिदिवतरो. याचकजनमनोभीष्टदानकल्पवृक्षसदृशात् । पुनश्च कथंभूतात् करात् । द्विषदचलदारणाशनिदण्डात् द्विषन्त शत्रवस्त एव अचला पर्वता अतिकठिनहृदयत्वात् तेषा दारणे शतखण्डीकरणे अशनिदण्डात् विद्युत्पातसदृशात् । कि कुर्वत करात् । कुवलय पृथिवीमण्डलं लीलाकमलमिव क्रीडाकमलमिव कलयतो धारयत । तन्मुनिकुमारकयुगल कथमुपावीविशत् । दोलायमानमणिकुण्डलकिरणजालपल्लवितगगनारामसुभगम् दोलायमाने प्रेङ्खन्ती ये मणिकुण्डले पञ्चविधमाणिक्यजटितसुवर्णकर्णवेष्टने तयो किरणजालैरुस्रसमूहै पल्लवितो योऽसौ गगनारामो वियद्वनं तेन सुभगं सुन्दर यथा भवत्येवम् । कथंभूतो राजा । उत्तरलतरोदस्तहस्तास्तमितसमस्तयात्रायातजनकोलाहल उत्तरलतरेण प्रचलनपरेण उदस्तेन ऊर्ध्वं क्षिप्तेन हस्तेन पाणिना अस्तमितो निराकृतः समस्ताना विश्वेषा यात्रायाताना लोकाना जनाना कोलाहल कलकलशब्दो येनाचलापतिना स तथोक्त । सकारालंकार ॥

केन गम्यते । तदपि पूर्वोक्तं मुनिकुमारकयुगलं तत्तापसार्भकयुगं तस्य जगत्प्रसिद्धस्य तापसस्य श्रीसुदत्ताचार्यस्य भगवत अर्भकयुगं शिष्ययुगलं पुत्रयुगल बालकद्वयं कर्तृभूतं नृप श्रीमारदत्तमहाराज एव वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षित स्तुतिवचन आशीर्वचन

---

१. अस्यात्र सगतिर्ध्येया.

अज्ञानभावादशुभाशयाद्वा कुर्वीत चेत्कोऽपि जनः खलत्वम् ।
तथापि सद्भिः प्रियमेव चिन्त्यं न मथ्यमानेऽप्यमृते विषं हि ॥१५१॥

सदाचारोचितमतिर्भूपतिरप्ययमतीवानवहेलविहितविष्टरप्रदानः कृतबहुमानः सभाषणोत्सुकधिषणः प्रसन्नान्तःकरण इवोपलक्ष्यते, व्यापारयति च प्रकटितप्रणययोरिवावयोरानन्दवाष्पोल्बणे मुहुर्मुहुर्वीक्षणे, तत्पर्याप्तमत्रोपेक्षणीयलोकसमतया वाचंयमतया

[तथा हि—]

पुरः प्रणयभूमीषु फलं यदि समीहसे ।
जगदानन्दनिष्यन्दि वर्ष सूक्तिसुधारसम् ॥ १५२ ॥

ते तच्चरितचेतस पुरुषा निसर्गात् स्वभावेन इह अस्मिन् भवे अमुत्र च आगामिनि जन्मनि अविरुद्धे वर्त्मनि अपापमार्गे जनिततत्त्वोपदेशा उत्पादितधर्मोपदेशा भवन्ति च सजायन्ते च ॥

अज्ञानेति ॥ हि यस्मात् कारणात् अज्ञानभावात् मूर्खत्वात् निर्विवेकत्वात् अशुभाशयाद्वा द्वेषपरिणामाद्वा चेद्यदि कोऽपि कश्चित् जनो लोक खलत्वं दुर्जनत्वं कुर्वीत कुर्यात् तथापि तदपि सद्भि सत्पुरुषै प्रियमेव चिन्त्य हितमेव कर्तव्यम् । अमुमेवार्थं अर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—अमृते पीयूषे मथ्यमानेऽपि विलोड्यमानेऽपि विषं हालाहल न भवति न जायते । अर्थान्तरन्यासालकारः ॥

सदाचारेति ॥ अय प्रत्यक्षीभूतो भूपतिरपि श्रीमारदत्तराजोऽपि अतीवातिशयेन प्रसन्नान्त करण इव प्रसादपरमना इव उपलक्ष्यते दृश्यते । कथंभूतो भूपति । सदाचारोचितमति सदाचारेषु आसनप्रदानविनयादिकरणेषु उचिता योग्या मतिर्यस्य स सदाचारोचितमति । अपर कथभूतो भूपति । अनवहेलविहितविष्टरप्रदान अनवहेलेन आदरेण विहितमनुष्ठितं विष्टरस्यासनस्य प्रदानं विश्राणन येन स तथोक्त । भूयोऽपि कथभूतो भूपति । कृतबहुमान. कृतो विहितो वहु प्रचुरो मान. समात् उत्तरीयप्रस्तारणादिलक्षणो येन स तथोक्त । भूयोऽपि कथंभूत । सभाषणोत्सुकधिषण सभाषणे आलापने उत्सुका वेगवत्तरा धिषणा बुद्धिर्यस्येति स सभाषणोत्सुकधिषण । तथा वीक्षणे लोचने मुहुर्मुहुर्वारंवार आवयोरुपरि व्यापारयति च प्रेरयति च । कथंभूतयोरावयो. । प्रकटितप्रणययोरिव प्रकटित प्रादुर्भावितः प्रणय' स्नेहो ययोस्तौ प्रकटितप्रणयौ तयोः प्रकटितप्रणययो । कथंभूते वीक्षणे । द्वे आनन्दवाष्पोल्बणे आनन्दाश्रुजले[न] उल्बणे उद्रिक्ते । तत्तस्मात् कारणात् अत्र अस्मिन् भूपतौ वाचंयमतया मौनित्वेन पर्याप्तं अलम् । कथभूतया वाचंयमतया । उपेक्षणीयलोकसमतया उपेक्षणीयलोके अनादरणीयलोके समता अभीष्टा उपेक्षणीयलोकसमता तया ॥

किं तत्सुभाषितं यदनुस्मृतम्—**पुर इत्यादि** । प्रणयभूमीषु स्नेहवत्पुरुषेषु यदि

इति च सुभाषितमनुस्मृत्य सौष्ठवसज्जं सलज्जं च

स्वर्गापवर्गतरुपल्लवसंनिकाशं
धर्मद्रुयावनिविहारपथप्रकाशम् ।
उद्धृत्य हस्तयुगलं नृपमेवमूचे
तत्तापसार्भकयुगं प्रथितैर्वचोभिः ॥ १५३ ॥

तत्र मुनिकुमारः—

वर्णाश्रमाणां प्रतिपालयित्रे जगत्त्रयत्रायिपराक्रमाय ।
ददातु देवः स जिनः सदा ते राजन्नशेषाणि मनीषितानि ॥ १५४ ॥

अपि च—

असाविन्द्रः स्वर्गे भवति सुकृती यस्य चरिता-
न्महीभारोद्धारादहिपतिरयं तिष्ठति सुखम् ।
जगज्जातं चैतद्विजयसमयान्नन्दति परं
चिरं क्षात्रं तेजस्तदिह जयतादद्भुतविधि ॥ १५५ ॥

चेत् पुरोऽग्रे भविष्यत्काले फलं लाभं समीहसे वाञ्छसि तर्हि सूक्तिसुधारसं सुवचनामृतपानीयं वर्ष हे जीव, त्वं क्षर । कथंभूतं सूक्तिसुधारसम् । जगदानन्दनिष्यन्दि जगत. पृथ्वीमण्डलस्य आनन्दं हर्षं निष्यन्दते वर्षति इत्येवंशीलं जगदानन्दनिष्यन्दि ॥

तत्रेति । तत्र तयोरभयरुचिरभयमत्योर्मध्ये तावत् मुनिकुमार. श्रीमदभयरुचि. ब्रह्मचारिक्षुल्लक. प्रियतमो ब्रूते । तथाहि—**वर्णाश्रमाणामित्यादि** । हे राजन् श्रीमारदत्तमहाराज, स जगत्प्रसिद्धो जिन. श्रीमद्भगवदर्हत्सर्वज्ञो देव. परमाराध्य. सदा सर्वकालं ते तुभ्यं अशेषाणि मनीषितानि वाञ्छितानि ददातु प्रयच्छतु । कथंभूताय ते । वर्णाश्रमाणा प्रतिपालयित्रे वर्णाश्च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा', आश्रमाश्च ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चेति चत्वारः, तेषा वर्णाश्रमाणां प्रतिपालयित्रे प्रतिपालकाय । पुनः कथंभूताय । जगत्त्रयत्रायिपराक्रमाय जगत्त्रयत्रायी एवंविध. पराक्रमः सामर्थ्यं यस्य स जगत्त्रयत्रायिपराक्रमस्तस्मै । अतिशयालंकारः ॥

अपि च तथा च । **असावित्यादि** । तज्जगत्प्रसिद्धं क्षात्रं क्षतात् त्रायते क्षत्रः क्षत्रस्येदं क्षात्रं तेजः प्रतापः इह अस्मिन् ससारे चिर दीर्घकालं जयतात् सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तताम् । तस्मै अस्माकं नमस्कार इत्यर्थ । कथंभूतं क्षात्रं तेजः । अद्भुतविधि अद्भुतो आश्चर्यभूतो विधिश्चरितं यस्येति तथोक्तम् । तत्किम् । तयदोर्नित्यसवन्धात् यस्य क्षात्रस्य तेजसः चरितात् असौ प्रत्यक्षीभूतः इन्द्रः सौधर्माद्यच्युतश्च स्वर्गे स्वर्गलोके सुष्ठु पुण्येन

कर्पूरद्रुमगर्भधूलिधवलं यत्केतकानां त्विषः
श्वेतिम्ना परिभूय चन्द्रमहसा सार्धं प्रतिस्पर्धते ।
तत्पाकोन्मुखनालिकेरसलिलच्छायावदातं यशः
प्रालेयाचलचूलिकासु भवतो गायन्ति सिद्धाङ्गनाः ॥ १५६ ॥
मातर्गौरि फणीशकामिनि सति त्वं देवि हे रोहिणि
श्रीमत्यभ्रमु वारले च सुतनो मा मुञ्चतात्मप्रियान् ।

कर्मणा अर्ज्यते स्वर्ग. तस्मिन् स्वर्गे सुकृती पुण्यवान् कृतार्थश्च भवति सजायते । यस्य क्षात्रस्य तेजसश्चरितात् अय प्रत्यक्षीभूतभूतो अहिपति' शेषनाग सुखं निर्बाधं यथा भवत्येवं तिष्ठति जागर्ति । कस्मात् सुख तिष्ठति जागर्ति । महीभारोद्धारात् मह्या पृथिव्याः भारो महीभारस्तस्य उद्धार उच्चलनं महीभारोद्धारस्तस्मात् । महीभारस्तावत् क्षात्रेण तेजसा ध्रियते । धरणेन्द्रस्तु पातालस्वर्गलोके सुखेन राज्यं करोतीत्यर्थ । च पुन' अन्यत् एतत् प्रत्यक्षीभूत जगज्जातं पृथिवीमण्डलस्थितो लोकसमूहो विजयसमयात् दिग्विजयकालात् नन्दति वर्धते । कथम् । परम् । निश्चयेनेति शेष । समुच्चयातिशया- लंकार । शिखरिणीछन्द ॥

कर्पूरेत्यादि । हे राजन्निति पूर्वोक्तमेव सबोधनपदं ग्राह्यम् । हे राजन्, तव जगत्प्रसिद्धं भवत तव यश. पुण्यगुणकीर्तनं सिद्धाङ्गना देवविशेषाणा कमनीयका- मिन्यः प्रालेयाचलचूलिकासु गायन्ति वीणावंशस्वरमण्डलादिष्ववतारयन्ति । सिद्धाङ्गना उज्ज्वलवर्णा, प्रालेयाचलचूलिका अपि शुक्लवर्णा, भवतो यशश्च अतीव शुक्लमिति भाव । तत्किम् । यद्भवतो यश कर्पूरद्रुमगर्भधूलिधवलं कर्पूरद्रुमाणा घनसारवृक्षाणा गर्भेषु मध्येषु या धूलय. कर्पूरास्तद्वद्धवलमुज्ज्वलम् । पुनश्च तत्किम् । यद्भवतो यश. श्वेतिम्ना उज्ज्वलं कृत्वा चन्द्रमहसा सार्ध परिपूर्णचन्द्रतेजसा सह प्रतिस्पर्धते । चन्द्रतेजस्तिरस्क- रोतीत्यर्थ । किं कृत्वा । पूर्व केतकाना केतकीपुष्पाणा त्विषो दीप्ती परिभूय श्वेतिम्ना पराभवं प्राप्य । कथंभूतं भवतो यश । पाकोन्मुखनालिकेरसलिलच्छायावदातं पाको- न्मुखं सद्य. पाकमायातं यत् नालिकेरं कूर्चकेसरफलं तस्य सलिलं पानीयं तस्य छाया दीप्तिस्तद्वत् अवदातमुज्ज्वलम् । उपमातिशयालंकार. ॥

मातरित्यादि । कथं यशो गायन्ति सिद्धाङ्गना इत्याह—हे मातर्जननि गौरि पा- र्वति, हे फणीशकामिनि हे पद्मावति, हे देवि सति साध्वि, हे रोहिणि देवि, चतुर्थतारे हे श्रीमति लक्ष्मीवति, अभ्रमु ऐरावतभार्ये, हे वारले हे हंसि, सुतनो हे शोभनशरीरे, त्व त्वं त्वम् । यूयमित्यर्थः । आत्मप्रियान् निजवल्लभान् श्रीमहादेवशेषनागचन्द्रैरावतहंसान् मा मुञ्चत मा परित्यजत यूयम् । नो चेत् यदि यूयम् मोक्ष्यध्वे तर्हि अस्य प्रत्यक्षीभूतस्य

नो चेदस्य नृपस्य कीर्तिविसराद्दुर्लक्षशुद्धे जने
युष्माकं पतयोऽद्य दुर्लभतरा मन्ये भविष्यन्त्यमी ॥ १५७ ॥
कुवलयदलनीलः कुन्तलानां कलापो
न भवति यदि गौर्याः शंकरे साश्च पिङ्गाः ।
क्षितिप तव यशोभिः संभृतायां त्रिलोक्यां
सरभसरतिकेलिः किं तयोः स्यादिदानीम् ॥ १५८ ॥
इन्दुधवलापि कीर्तिर्धवलितभुवनत्रयापि तव नृपते ।
मलिनयति रिपुवधूनां मुखानि यन्नाथ तच्चित्रम् ॥ १५९ ॥
भुजगसमखड्गजनितः सपत्नकुलकालतां प्रयातोऽपि ।
शुभ्रयति भुवनमखिलं पराक्रमस्ते तदाश्चर्यम् ॥ १६० ॥

नृपस्य श्रीमारदत्तमहाराजस्य कीर्तिविसरात् उज्ज्वलकीर्तिप्रसरात् जने लोके अद्य इदानीं युष्माकं भवतीनां अमी प्रत्यक्षीभूताः पतयो भर्तार दुर्लभतरा भविष्यन्तीत्येवमहं मन्ये । कथंभूते जने । दुर्लक्षशुद्धे दु खेन महता कष्टेन लक्षयितुमशक्यो दुर्लक्ष । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति साधु । दुर्लक्षः शुद्ध. शुक्लपदार्थो यस्मिन्निति दुर्लक्षशुद्धस्तस्मिन् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

पुनश्च सिद्धाङ्गना. किं गायन्ति इत्याह—कुवलयेत्यादि । हे क्षितिप हे श्रीमारदत्तमहाराज, यदि चेत् गौर्या पार्वत्या कुन्तलाना कलापः केशपाश. कुवलयदलनील उत्पलपत्रवत् नीलः कृष्णवर्णो न भवति । शंकरे श्रीमहादेवे साश्च जटाश्च पिङ्गा. गोरोचनवर्णा न भवन्ति । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामेनात्र बहुवचनम् । तव भवतो यशोभि' कृत्वा सभृताया परिपूर्णाया त्रिलोक्या त्रिजगत्या तयो. गौरीशंकरयो सरभसरतिकेलिः वेगवत्संभोगक्रीडा इदानीमस्मिन् काले किं स्यात् किं भवेत् । अपि तु न भवेदित्यर्थः । आक्षेपालंकार. ॥

पुनश्च सिद्धाङ्गना किमुपश्लोकयन्ति—इन्दुधवलेत्यादि । हे नृपते श्रीमारदत्तमहाराज, हे नाथ पृथिवीपते, तव भवत. कीर्ति पुण्यगुणश्लोक. इन्दुधवलापि परिपूर्णचन्द्रवदवदातापि धवलितभुवनत्रयापि धवलितमुज्ज्वलीकृतं भुवनत्रयं त्रैलोक्यं यया सा धवलितभुवनत्रया । रिपुवधूना शत्रुस्त्रीणा मुखानि वक्त्राणि यत् मलिनयति मसीवर्णानि करोति तत् चित्रं आश्चर्यम् । उपमालंकार ॥

पुनश्च सिद्धाङ्गनाः किं गायन्ति—भुजगेत्यादि । हे नृपते इति संबोधनपदं पूर्वोक्तमेव ग्राह्यम् । ते तव पराक्रमः सामर्थ्यं अखिलं समग्रं भुवनं भूमण्डलं शुभ्रयति शुभ्रं करोति तदाश्चर्यं अद्भुतमिदम् । कथंभूत. पराक्रमः । भुजगसमखड्गजनितः भुजगेन कालसर्पेण समः सदृश. कृष्णवर्णो योऽसौ खड्गस्तेन जनितः उत्पादितो

त्वं चन्द्रस्त्वमसि रविः कुवलयकमलानुरञ्जनात्सत्यम्।
किं तु यदरातिसद्मसु तमासि विदधासि तच्चित्रम्॥ १६१॥
कृष्णयति वैरिवर्गं रञ्जयति सतां मनांसि तव देव।
दुर्वर्णयति खलानपि तथापि शुभ्रं यशश्चरितम्॥ १६२॥
भूप त्वमेव महतां धुरि वर्णनीयः
सिन्धुर्महानपि भवेल्लघुवृत्तिरेव।
यत्तं श्रिता य इह ते विनिमग्नवंशाः
क्षोणीभृतस्त्वदनुगास्तु समृद्धवंशाः॥ १६३॥
उत्सर्पद्दर्पवैरिव्रजभुजगकुलाभोगसंकोचमन्त्रः
प्रह्वक्षोणीशकल्पद्रुमधरणिसुधासारवर्षाम्बुवाहः।

भुजगसमखड्गजनित.। विरुद्धमेतत् परिह्रियते—भुजे बाहौ गच्छति तिष्ठतीति भुजसम' अवक' खड्गो मण्डलाग्रस्तेन जनित इति स्वच्छम्। सपत्नकुलकालता प्रयातोऽसपत्नाना शत्रूणां कुलेषु अन्वयेषु कालता कृष्णत्वं प्रयातोऽपि प्राप्तोऽपि भुवन शुभ्रय इत्यपि विरुद्धं परिह्रियते—कालता मृत्युता प्राप्त इति स्वच्छम्। विरोधालंकार.॥

त्वमित्यादि। हे नृपते, त्वं चन्द्र सर्वजगदाह्लादक.। हे नृपते, त्वं भव रवि' श्रीभास्करोऽसि भवसि। कस्मात्। कुवलयकमलानुरञ्जनात् कुवलयानि उत्पलानि कमलानि पद्मानि तेषामनुरञ्जनात् सत्यमेतत् सत्यमेवैतत्। पक्षे—कुवलयं पृथ्वीमण्डलम्, कमला लक्ष्मी, तयो अनुरञ्जनात् आनन्दकरणात्। कि तु तच्चित्रमाश्चर्यं यत् त्व अरातिसद्मसु अमित्रमन्दिरेषु तमासि अन्धकाराणि विदधासि करोषि तदद्भुतं आश्चर्यमेतत्। यथासख्यालंकार। श्लेषोपमा च॥

कृष्णयतीत्यादि। हे देव हे राजाधिराज, तव यशश्चरित तव यश.स्वरूपं वैरिवर्गं शत्रुसमूह कृष्णयति कृष्णवर्णं करोति, सता सत्पुरुषाणा मनासि चित्तानि रञ्जयति रक्तानि करोति, खलान् दुर्जनान् दुर्वर्णयति मलिनान् करोति। तथापि तदपि शुभ्रमुज्ज्वल वर्तते। समुच्चयातिशयालंकार॥

भूप त्वमित्यादि। हे भूप मारदत्तमहाराज, महता महानुभावाना धुरि वर्णनीयो अग्रेसरतया मुख्यतया त्वमेव भवानेव वर्णनीय। तर्हि समुद्र. कि महान् भवति। न भवत्येव। सिन्धुर्महानपि लघुवृत्तिरेव अल्पस्वरूपो भवेत् सजायते। यत् यस्मात् कारणात् तं सिन्धु श्रिता आश्रिताः ये क्षोणीभृत पर्वता इह समुद्रे वर्तन्ते ते क्षोणीभृतो विनिमग्नवंशाः विशेषेण पातालं गता. वेणुवृक्षा .... त्वदनुगास्तु भवत्सेवकास्तु क्षोणीभृतो राजान. समृद्धवंशा. वृद्धिं प्राप्तान्वया वर्तन्ते। श्लेषालकार.॥

उत्सर्पदित्यादि। एष प्रत्यक्षीभूत श्रीमारदत्तमहाराजः काममतिशयेन सुचिर्

आसन्नोदन्वदद्रिद्रवदमरसखीगीतकीर्तिप्रवाहः

कामं कल्पायुरेष प्रतपतु सुचिरं धर्मधामावलोकः ॥ १६४ ॥

पुष्पश्रीर्यस्य ताराः फलममृतरुचिः पत्रलक्ष्मीर्द्युनद्याः

कल्लोलाः स्कन्धबन्धो हरगिरिरमराम्भोधिरप्यालवालः ।

कन्दः शेषश्च शाखाः पुनरखिलदिगाभोग एवैष स स्ता-

त्त्रैलोक्यप्रीतिहेतुः क्षितिप तव यशःपादपोऽनल्पकल्पम् ॥ १६५ ॥

दीर्घकालं कल्पायुः आकल्पकालजीवी सन् प्रतपतु ऐश्वर्यवान् भवतु । एष कथंभूतः । उत्सर्पद्दर्पवैरिमजभुजगकुलाभोगसंकोचमन्त्रः उत्सर्पन् उद्गच्छन् दर्पः उत्कटत्वं येषां ते उत्सर्पद्दर्पास्ते च ते वैरिमजाः शत्रुवर्गास्त एव भुजगाः सर्पाः अन्तर्दुष्टहृदयत्वात् दुर्वचनविषसम्भृतमुखत्वात् कुटिलगतित्वात् द्विजिह्वत्वात् तेषां कुलानि समूहास्तेषामाभोगो विस्तारः परिपूर्णता तस्य संकोचमन्त्रः कीलनबीजाक्षरसमूहः । अपरं कथंभूतः एष राजा । प्रह्वक्षोणीशकल्पद्रुमधरणिसुधासारवर्षाम्बुवाहः प्रह्वाः पादयोर्नम्रीभूता ये क्षोणीशा महासामन्तास्त एव कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः अर्थिजनाशापूरकत्वात् तेषां धरणयो भूमयस्तासु सुधायाः अमृतस्य आसारवर्षो वेगवद्वर्षस्तस्य अम्बुवाहो मेघः स तथोक्तः । अपरं कथंभूतः एष राजा । आसन्नोदन्वदद्रिद्रवदमरसखीगीतकीर्तिप्रवाहः आसन्नः अतिनिकटतर आसमुद्रान्तपृथ्वीपालकत्वात् योऽसावुदन्वान् समुद्रस्तत्पर्यन्तिनो ये अद्रयः पर्वतास्तत्र द्रवन्तीभिर्गच्छन्तीभिरमरसखीभिर्देवाङ्गनाभिर्गीता वीणावंशस्वरमण्डलादिप्रवर्तारिनः कीर्तिप्रवाहः पुण्यगुणकीर्तनसंततिर्यस्य स तथोक्तः । अपरं कथंभूत एष नृपतिः । धर्मधामावलोकः धर्मस्य जीवदयालक्षणस्य [धामस्य गृहस्य] अवलोकः आलोकनं रक्षणं प्रतिपालनं यस्य स तथोक्तः । रूपकालंकारः ॥

पुष्पश्रीरित्यादि । हे क्षितिप श्रीमारदत्तमहाराज, स जगत्प्रसिद्धः एष प्रत्यक्षीभूतस्तव भातो यशःपादपो यश एव पादपो वृक्षः । स्वर्गमोक्षफलप्रदायकत्वात् । अनल्पकल्पं अनन्तकालं यावत् त्रैलोक्यप्रीतिहेतुः त्रिभुवनानन्दकारणत्वात् भवतु । कथं भूतः । यस्य यशःपादपस्य तारा दाक्षायण्यः पुष्पश्रीः पुष्पशोभा वर्तते । यस्य यशःपादपस्य अमृतरुचिश्चन्द्रः फलम् । यस्य यशःपादपस्य द्युनद्याः आकाशगङ्गायाः कल्लोलाः महातरङ्गाः पत्रलक्ष्मीः छदशोभा वर्तते । यस्य यशःपादपस्य हरगिरिः कैलासपर्वतः स्कन्धबन्धः शाखाविभागप्रदेशो वर्तते । यस्य यशःपादपस्य आलवालः सेचनस्थानं अमराम्भोधिः क्षीरसागरो वर्तते । यस्य यशःपादपस्य शेषश्च धरणेन्द्रः कन्दो मूलं वर्तते । यस्य यशःपादपस्य अखिलदिगाभोग एव समस्तदिग्विस्तार एव शाखा लता वर्तन्ते । चशब्दः पुनःशब्दः समुच्चयार्थे वर्तेते । तेन समुच्चयरूपकालंकारः ॥

मुनिकुमारिका—

अन्यायतिमिरनाशन विधुरितजनशरण सज्जनानन्द।
नृपवर लक्ष्मीवल्लभ भवतु चिरं धर्मवृद्धिस्ते॥ १६६॥
सुरगिरिरमरसिन्धुरम्भोनिधिरवनिरनूरुसारथिः
फणिपतिरमृतरोचिरमराश्च दिशो दश यावदम्बरम्।
तावदशेषभुवनचिन्तामणिचरित परं महोत्सवै-
रुत्सवचरितचन्द्र जय जीव विराज चिराय नन्द च॥१६७॥
उपभुज्य यद्दिशस्ते नपुंसकं वृद्धमपि यशः सर्वाः।
द्यामुपभोक्तुं यातं तरलिततारां तदाश्चर्यम्॥ १६८॥

मुनिकुमारिका अभयमतिभगिनी ब्रूते—**अन्यायेत्यादि**। हे अन्यायतिमिरनाशन अन्याय अनीति स एव तिमिरमन्धकार सन्मार्गदर्शनविलोपकत्वात् तन्नाशयतीत्येवंशील, इत्येर्थ(व) साधु, इत्येव धर्म, अन्यायतिमिरनाशनस्तस्य सबोधनं क्रियते—हे अन्यायतिमिरनाशन। हे विधुरितजनशरण हे दु खितलोकार्तिमथनसमर्थ, हे सज्जनाना विद्वज्जनाना आनन्ददायक, हे नृपवर नृपाणा नरेन्द्राणा मध्ये वर श्रेष्ठ, हे लक्ष्मीवल्लभ लक्ष्म्या वल्लभो अभीष्ट ते तव चिर दीर्घकालं धर्मवृद्धिर्भवतु। रूपकमिदम्॥

सुरगिरिरित्यादि। हे अशेषभुवनचिन्तामणिचरित अशेषस्य समग्रस्य भुवनस्य भूमण्डलस्य चिन्तामणिरिव चरितं चेष्टितं यस्य तस्य सबोधनं हे तथोक्त। हे उत्सवचरितचन्द्र उत्सवचरितेन आनन्दाचरितेन आह्लादकरणेन चन्द्र' शशाङ्क स तस्य सबोधनं हे तथोक्त। पर निश्चयेन महोत्सवै पञ्चकल्याणै. कृत्वा तावत्कालं त्वं जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व। त्वं जीव दीर्घायुर्भव। त्वं विराज त्वं शोभयस्व। चिराय दीर्घकालं त्वं नन्द समृद्धो भव। तावत्कियत्कालम्। यावत्कालं सुरगिरिर्मेरुपर्वतो वर्तते, यावत्काल अमरसिन्धुर्महानदी गङ्गानदी वर्तते, यावत्कालं अम्भोनिधि समुद्रो वर्तते, यावत्कालं अवनि. पृथ्वी वर्तते, यावत्कालं अनूरुसारथि श्रीसूर्यो वर्तते, यावत्कालं फणिपति शेषनागो वर्तते, यावत्कालं अमृतरोचिश्चन्द्रमा वर्तते, यावत्कालं अमराश्च देवा वर्तन्ते यावत्काल दश दिशो वर्तन्ते, यावत्कालं अम्बरमाकाश वर्तते। अत्युत्कर्षसमुच्चयालंकारः॥

उपभुज्येत्यादि। यत् यस्मात्कारणात् ते तव यश. पुण्यगुणकीर्तनं कर्तृभूत द्या स्वर्गश्रियं उपभोक्तु गतं तत् आश्चर्यं अद्भुतं वर्तते। कथंभूता याम्। तरलिततारा चपलितकनीनिकाम्। पक्षे तारकाम्। कि कृत्वा। पूर्व सर्वा दिश समग्रा ककुभ उपभुज्य भुक्त्वा सेवित्वा। कथंभूतं यश.। नपुंसकम् न स्त्री न पुमान् नपुसकम्। अपर कथंभूतं यश'। वृद्धमपि वृद्धिं प्राप्तमपि, पक्षे जराजीर्ण च। श्लेषालकार.॥

रिपुकुलतिमिरनिकरदावानल जगति तनोषि मङ्गलं
दिवि भुवि विदिशि दिशि च विबुधार्चित धाम दधासि संततम्।
भुवनाम्भोजसरसि महतां मत दिशसि विबोधनश्रियं
धर्मविनोद भूप तव भानुमतश्च न किंचिदन्तरम् ॥ १६९ ॥
श्रीरमणीरतिचन्द्रः कीर्तिवधूकेलिकौमुदीचन्द्रः।
जीयात्क्षितिपतिचन्द्रश्चिराय वसुधाङ्गनाशरच्चन्द्रः ॥ १७० ॥
शत्रुक्षत्रकलत्रनेत्रनलिनप्रालेयकालागमः
क्षोणीरक्षणदक्ष दक्षिणनृपक्रीडावतारक्षमः।

रिपुकुलेत्यादि। रिपुकुलतिमिरनिकरदावानल रिपुकुलानि शत्रुवृन्दानि तान्येव तिमिराणि अन्धकाराणि सन्मार्गदर्शनविलोपकत्वात् तेषां निकरा समूहास्तद्विनाशने दावानलो वनवह्निस्तस्य संबोधनं हे तथोक्त। जगति संसारे मङ्गलं कल्याणं तनोषि विस्तारयसि। हे विबुधार्चित हे विदुषां पूज्यतम, दिवि आकाशे, भुवि पृथिव्याम्, विदिशि अग्निकोणादौ, दिशि च पूर्वदिगादौ, सततं निरन्तरं धामोद्द्योतं दधासि धारयसि। हे महतां मत हे महानुभावानामभीष्ट, भुवनाम्भोजसरसि जगतिस्थितसाधुलोककमलवने विबोधनश्रियं संबोधनलक्ष्मीं दिशसि करोषि। हे धर्मविनोद धर्मे जीवदयालक्षणे विनोदः कुतूहलं यस्य स धर्मविनोदस्तस्य संबोधनं हे धर्मविनोद। हे भूप श्रीमारदत्तमहाराज, तव भवतः भानुमतश्च श्रीसूर्यस्य किंचित् किमपि अन्तरं भेदो न वर्तते। यतो भानुमान् अन्धकारं निवारयति, मङ्गलं च करोति, सर्वोद्द्योतकं करोति, कमलवनविकाशं दिशति, तेन कारणेन भवान् भानुमांश्च समान एव। समुच्चयोपमालंकारः॥

श्रीरमणीत्यादि। क्षितिपतिचन्द्रः क्षितिपतीनां नरेन्द्राणां चन्द्रः कर्पूरो राज्ञां सुगन्धकारकत्वात् चिराय दीर्घकालं जीयात् दीर्घायुर्भवतु सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तताम्। कथंभूतः क्षितिपतिचन्द्रः। श्रीरमणीरतिचन्द्रः श्रीश्च लक्ष्मीः, रमणी च स्त्री, तयोः रतौ संभोगार्थं चन्द्रः काम्यः अभिलषणीयः। पुनः कथंभूतः। कीर्तिवधूकेलिकौमुदीचन्द्रः कीर्तिरेव वधूर्मनोमोहनसमर्था स्त्री सर्वजनवल्लभत्वात् तस्याः केलौ क्रीडाकरणे कौमुदीचन्द्रः कार्तिकीपूर्णिमाज्योत्स्नाशशाङ्कः। पुनरपि कथंभूतः। वसुधाङ्गनाशरच्चन्द्रः वसुधा पृथ्वी सैव अङ्गना स्त्री संभोगसुखदायकत्वात् तस्याः शरच्चन्द्रो वर्षात्ययकनकप्रायः शरत्काले चन्द्रः कनकं सुवर्णं अतिशोभां करोति यस्मात्। उक्तं च—'मयूरपिच्छे कम्पिल्ले कर्पूरे विधुकाम्ययोः। सुवर्णभस्मं(?) विद्वद्भिश्चन्द्रसंज्ञाभिधीयते॥' रूपकालंकारः॥

शत्रुक्षत्रेत्यादि। हे क्षोणीरक्षणदक्ष पृथिवीपालनसमर्थ, हे राजन्, हे धर्म

राजन्धर्मविलासवास भवतः कीर्त्यङ्गनासंगमः
कामं भाति जगत्रये सुरवधूदत्तार्घपात्रक्रमः ॥ १७१ ॥
कमलानन्दनचतुरे चतुरम्भोधिप्रतापगुणविदिते ।
धर्मसखे विजयश्रीर्वसतु करे तव नृपद्युमणे ॥ १७२ ॥
वीरश्रीनलिनीप्रबोधनकरस्त्वं धर्मरत्नाकर-
स्त्वं लक्ष्मीकुचकुम्भमण्डनकरस्त्वं त्यागपुष्पाकरः ।
भूदेवीवनिताविनोदनकरस्त्वं लोकरक्षाकर-
स्त्वं सत्यं जगदेकरामनृपते विद्याविलासाकरः ॥ १७३ ॥

विलासवास धर्मस्य क्रीडामन्दिर, भवतस्तव कीर्त्यङ्गनासगम कीर्तिस्त्रीसभोग. काममतिशयेन जगत्रये त्रैलोक्ये भाति शोभते । कथंभूत. कीर्त्यङ्गनासगम । शत्रुक्षत्रकलत्रनेत्रनलिनप्रालेयकालागम. शत्रुक्षत्रा वैरिणो राजानस्तेपा कलत्राणि स्त्रियस्तेषां नेत्राणि लोचनानि तान्येव नलिनानि कमलानि दृग्भ्रमरपातहेतुत्वात् तेपा सकोचने दाहकरणे प्रालेयकालागमः । अपर कथंभूत. कीर्त्यङ्गनासगम । दक्षिणनृपक्रीडावतारक्षम दक्षिणा. सानुकूलाः ये नृपा राजानस्तेषा क्रीडावतारे सभोगागमे क्षमः समर्थ । अपर कथंभूत । सुरवधूदत्तार्घपात्रक्रम. सुरवधूभिर्देवाङ्गनाभिर्दत्तं अर्घपात्रं पूजाभाजनं क्रमयोश्चरणयोर्यस्य स तथोक्त. । अयमपि रूपकालंकार ॥

कमलानन्दनेत्यादि । हे नृपद्युमणे राजभास्कर, तव करे तव हस्ते विजयश्रीर्वसतु दिग्विजयलक्ष्मीस्तिष्ठतु । कथंभूते तव करे । कमलानन्दनचतुरे कमलाया लक्ष्म्या आनन्दनमाह्लादस्तत्र चतुरे विचक्षणे । अथवा कमलानन्दनवत् कन्दर्पवत् चतुर संभोगक्रीडाया विचक्षणस्तस्मिन् । पुनरपि कथंभूते करे । चतुरम्भोधिप्रतापगुणविदिते चतुर्षु अम्भोधिषु समुद्रेषु प्रतापगुणेन विदितो विख्यातस्तस्मिन् । पुन कथंभूते करे । धर्मसखे धर्म· सखा मित्र यस्य स धर्मसखस्तस्मिन् । रूपकालंकार· ॥

वीरश्रीनलिनीत्यादि । हे जगदेकरामनृपते जगति ससारे एकः अद्वितीयो रामनृपति· सीतावल्लभो नरेन्द्रो जगदेकरामनृपतिस्तस्य सबोधनम्[1] । स रामः (किं) लक्ष्मणेन संयुक्तो बभूव । त्वं तु असहायराम इत्यर्थः । त्वं भवान् वीरश्रीनलिनीप्रबोधनकरः वीरश्री वीरलक्ष्मी· सैव नलिनी लक्ष्मीनिवासहेतुत्वात् तस्या· प्रबोधनकरो विकासविधायक । श्रीसूर्य इत्यर्थः । त्वं भवान् धर्मरत्नाकर· धर्म एव रत्नं त्रैलोक्योद्द्योतकारकत्वात् तस्याकर· समुद्रः । त्वं भवान् लक्ष्मीकुचकुम्भमण्डनकर· लक्ष्म्याः कुचकुम्भौ स्तनकलशौ तयो· मण्डनकरः चित्रकर । त्वं भवान् त्यागपुष्पा-

---

१. बहुव्रीहौ समासान्तानुपपत्त्या सबोधनत्वं सम्यक्.

चञ्चत्कुन्तलचामरं कलरणत्काञ्चीलयाडम्बरं
भ्रूभङ्गार्पितभावमूरुचरणन्यासासनानन्दितम् ।
खेलत्पाणिपताकमीक्षणपथानीताङ्गहारोत्सवं
नृत्यं च प्रमदारतं च नृपतिस्थानं च ते स्तान्मुदे ॥१७४॥

करो वसन्तसमयः । त्वं भवान् भूदेवीवनिताविनोदनकरः भूदेव्येव वनिता मनोहरस्त्री । 'वनिताजनितात्यर्थानुरागायां च योषिति' इति वचनात् । तस्या विनोदनं संभोगक्रीडां करोति च दधातीति भूदेवीवनिताविनोदनकरः । त्वं भवान् लोकरक्षाकरः लोकानां रक्षा प्रतिपालनं करोतीति लोकरक्षाकर । सत्यमुक्तमेतत् त्वं भवान् विद्याविलासाकर विद्याविलासस्य आकर' उत्पत्तिस्थानम् । व्यतिरेकरूपकमिदम् ॥

चञ्चत्कुन्तलेत्यादि । हे राजन्, नृत्य च नर्तनम्, प्रमदारतं च स्त्रीसभोग, नृपतिस्थानं च सभामण्डपस्ते तव मुदे हर्षाय स्तात् भवतु । कथंभूतं नृत्यम् । चञ्चत्कुन्तलचामर चञ्चन्त. शोभमाना कुन्तला एव चामराणि प्रकीर्णकानि यस्मिन् नृत्ये प्रम. दारते च तच्चञ्चत्कुन्तलचामरम् । कथंभूतं नृपतिस्थानम् । चञ्चत्कुन्तलचामरं चञ्चन्ति शोभमानानि कुन्तलाना कुन्तहस्तपुरुपाणा कुन्तान्लान्ति गृह्णन्ति ते कुन्तलाः कुन्तहस्तपुरुपाणा कुन्तसम्बन्धीनि चामराणि यत्र तथोक्तम् । पुन कथंभूतं तत्त्रयम् । कलरणत्काञ्चीलयाडम्बर कलं मधुर यथा भवत्येवं रणन्ती शब्दायमाना या काञ्ची कटिमेखला तस्या लयः क्रीडासाम्यं तस्य आडम्बर आटोपो यस्मिन् नृत्ये प्रमदारते नृपतिस्थाने च तत्तथोक्तम् । अपर कथभूतं तत्त्रयम् । भ्रूभङ्गार्पितभावम् भ्रूभङ्गेन भ्रूक्षेपेण अर्पितो भाव एकोनपञ्चाशल्लक्षणः सभोगदानाभिप्राय. कार्यनिवेदनं च यथासख्यं यस्मिन् नृत्ये प्रमदारते नृपतिस्थाने च तत्तथोक्तम् । अपर कथंभूतं तत्त्रयम् । ऊरुचरणन्यासासनानन्दितम् ऊरो रागभरश्चरणस्य पादस्य न्यासः आरोपणं अष्टाधिकशतप्रमाणं तस्य चरणस्य आसनं क्षेपणं तेन आनन्दो यस्मिन् नृत्ये तत्तथोक्तम् । कथंभूतं प्रमदारतम् । ऊर्वो पुरुषसक्थ्नोश्चरणयो' स्त्रीपादयोर्न्यासस्य पोटनस्य यदासनं आसनविशेषस्तेन आनन्दितं आनन्दो यस्मिन् प्रमदारते तत्तथोक्तम् । कथंभूत नृपतिस्थानम् । ऊरूणां महतां चरणाना पादाना न्यासासनेन गतागतेन आनन्दितमानन्दो यस्मिन् नृपतिस्थाने तत्तथोक्तम् । पुनरपि कथंभूतं तत्त्रयम् । खेलत्पाणिपताकम् खेलन्तौ यत्र तत्र पतन्तौ यौ पाणी करौ तावेव पताके ध्वजौ यस्मिन् नृत्ये तत्तथोक्तम् । कथभूतं प्रमदारतम् । खेलन्त्यौ नर्तनं कुर्वन्त्यौ पाणिपताके करपालिध्वजौ यस्मिन् प्रमदारते तत्तथोक्तम् । कथंभूतं नृपतिस्थानम् । खेलन्त्यः प्रेङ्खन्त्य. पाणिषु हस्तेषु पताका महाध्वजा यस्मिन् नृपतिस्थाने तत्तथोक्तम् । अपर कथंभूतं तत्त्रयम् । ईक्षणपथानीताङ्गहारोत्सवम् ईक्षणपथे लोचनाना मार्गे आनीतः प्रकटितः अङ्गहारोत्सवः अङ्गविक्षेपानन्दो यस्मिन् नृत्ये तत्तथोक्तम् । ईक्षणयोः पन्था ईक्षणपथस्तस्मिन्नानीतः अङ्गेन स्मरमन्दिरेण हारेण

मुनिकुमारः—'अनर्थिनः खलु जनस्यामृतमपि निषिच्यमानं प्रायेण परिकल्पते संतापाय, जायते चोपदेष्टुः पिशाचकिन इवाकृतार्थव्यासः कथाप्रयासः, पार्थिवश्चायमद्याप्यासेचनकावलोकनयोरावयोः सूक्तसुधारसेषु न तृप्यति, रजस्तमोबहुलेषु च प्राणिषु प्रथमतरमेव धर्मोपदेशः करोति महती शिरःशूलव्यथाम्, भवति चावधीरणाय वक्तुः, तदेनमभ्यस्तरसप्रसरैरेव वचोभिरुल्लासयामि, नयवेदिनो हि वनगज इव स्वादुकफलप्रलोभनमविदिततत्त्वे पुंसि छन्दानुवर्तनमपि भवत्यायत्यामभिमतावाप्तये' इत्यवगत्य पुनरपि तमनन्तापतिमुपश्लोकयितुमुपचक्रमे—

च मुक्ताफलमालया उत्सव आनन्दो यस्मिन् प्रमदारते तत्तथोक्तम्। ईक्षणपथेषु लोचनमार्गेषु आनीतोऽवतारितोऽङ्गाना हस्त्यश्वरथपदातीना हाराभि समूहैरुत्सव प्रहर्षो यस्मिन् नृपतिस्थाने तत्तथोक्तम्। यथासख्यालकार ॥

मुनिकुमार इदानीं अभयरुचिर्विचारयति मुनिकुमारस्तं मारदत्तं अनन्तापतिं पृथ्वीपतिं पुनरपि भूयोऽपि उपश्लोकैरुपस्तोतुं उपचक्रमे आरब्धवान्। किं कृत्वा। पूर्वं इति ईदृशमर्थं अवगत्य ज्ञात्वा। इतीति किम्। अनार्थिन अप्रयोजनस्य पुरुषस्य अमृतमपि पीयूषमपि निपिच्यमान दीयमान प्रायेण बहुलतया सतापाय परिकल्पते [कि] सतापाय भवति कथम्। खलु निश्चयेन खलु वाक्यालंकारे वा। न केवल सतापाय परिकल्पते कि[तु] उपदेष्टुरुपदेशकस्य पुरुषस्य कथाप्रयास कथनकष्टं अकृतार्थव्यास निष्फलविस्तारो जायते च उत्पद्यते च। कस्येव पिशाचकिन इव ग्रहिलस्येव। अय पार्थिव मारदत्तमहाराज आवयोरिय च अह च आवा तयोरावयो। 'युगपद्वने पर. पुरुषाणाम्' इति वचनादुत्तमस्य द्विवचनम्। सूक्तसुधारसेषु सुवचनामृतधारासु अद्यापि बहुलस्तुत्याकर्णनकालेषु न तृप्यति न तृप्तिं याति न प्रीयते। कथंभूतयो रावयो। आसेचनकावलोकनयोः आसेचनकं अतृप्तिजनकं अवलोकन दर्शन ययोस्तौ आसेचनकावलोकनौ तयो। 'तदासेचनक तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इति वचनात्। रजस्तमोवहुलेषु राज्यमद अज्ञानप्रचुरेषु प्राणिषु जीवेषु प्रथमतरमेव पूर्वमेव यदि धर्मोपदेश क्रियते तदा महतीं शिर शूलव्यथा मस्तकशूलपीडा करोति विदधाति। न केवल शिर शूलव्यथाम्। च अन्यत् वक्तुरुपदेशकस्य पुरुषस्य अवधीरणाय अवहेलनाय अनादराय भवति सजायते। तत्तस्मात् कारणात् एनं पार्थिवं अभ्यस्तरसप्रसरै अनुशीलितशृङ्गाररसवीररसादिप्रसरैः विस्तरैरेव वचोभिर्वचनैरुल्लासयामि पल्लवयामि। हि यस्मात् कारणात् नयवेदिनो नीतिशास्त्रज्ञाः एवं वदन्ति। एवं कथमिति चेत्, अविदिततत्त्वे अविज्ञातधर्मस्वरूपे पुंसि पुरुषे छन्दानुवर्तनमपि तदिच्छानुसारेण वर्तनमपि आयत्यामुत्तरकाले अभिमतावाप्तये वाञ्छितफलप्राप्तये भवति। कस्मिन् किमिव।

'दलितरिपुदैत्यदर्पः प्रतापभरचकितखचरलोकेन्द्रः ।
कलिकालजलधिसेतुर्जयतु नृपः समरशौण्डीरः'॥ १७५ ॥

वर्णः ॥

सकलमङ्गलधाम जयकाम कमलालय निखिलनय शौर्यनिगद कदनैकदोहद ।
आनिगममसमानबल वैरिकाल जय जीव कामद ॥ १७६ ॥

मात्रा ॥

वनगजे विन्ध्यवनानीतहस्तिनि स्वादुकफलप्रलोभनं मिष्टफललोभदर्शनमिव । अथवा नयवेदिन पुरुषस्येति पष्ठ्यन्तं पदं व्याख्येयम् । उपमालंकार ॥

किमुपचक्रमे इत्याह—**दलितेत्यादि** । नृप श्रीमारदत्तो जयतु सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तताम् । कथंभूत । दलितरिपुदैत्यदर्प. दलितश्चूर्णीकृतो रिपुदैत्याना शत्रुसुरारीणा दर्पोऽवलेपो येन स तथोक्तः । पुन कथंभूतो नृप । प्रतापभरचकितखचरलोकेन्द्र प्रतापभरेण प्रतापातिशयेन चकिता कम्पिता भयं प्राप्ता खचरलोकेन्द्रा विद्याधरलोकस्वामिनो यस्य स तथोक्त । पुन कथभूतो नृप । कलिकालजलधिसेतु कलिकालो दु ख(ष)मकाल स एव जलधि समुद्रो जडलोकसभृतत्वात् तस्य सेतुस्तरणोनाय स तथोक्त. । अपर कथंभूत । समरशौण्डीर. समरे सग्रामे शौण्डीरस्त्यागविक्रमाभ्या विश्रुत । रूपकालंकार । आर्याछन्द । ईदृशी स्तुतिर्वर्ण उच्यते ॥

सकलेत्यादि । हे सकलमङ्गलधाम सकलाना समग्राणा मङ्गलाना कल्याणाना धाम मन्दिर सकलमङ्गलधाम । [अत्र पुंलिङ्गम्, तेन नकारस्य लोप एव । 'सज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनात्, अथवा त्वमित्यस्य विशेषणत्वात् ।] 'वा नपुंसके' इत्यनेन नकारलोप । हे जयकाम सर्वजगद्विजयाभिलाष । हे कमलालय लक्ष्मीनिधान । हे निखिलनय निखिला समग्रा नया नीतयो यत्र स तस्य सबोधनम् । हे शौर्यनिगद हे सौभट्यनिबन्धन । हे कदनैकदोहद कदनस्य सग्रामस्य एक अद्वितीयो दोहदो मनोरथो यस्य स तस्य सबोधनम् । हे आनिगममसमानवल आनिगमं ऐतिह्यपर्यन्तं सिद्धान्ते सूचितं असमानं अनुपमं वलं सामर्थ्यं यस्य स तस्य सबोधनम् । हे वैरिकाल हे शत्रुकृतान्त । हे कामद हे वाञ्छितप्रदायक, त्वं जय जीव दीर्घायुर्भव । एतच्छन्दो मात्राभिर्गण्यते । उक्तं च—'................................ ....' ॥

---

१. 'वर्णनमुच्यते' इति सटीकपुस्तकपाठ . २. पुस्तकत्रयेऽप्युपलभ्यमानोऽयं पाठो न चमत्कारकारी, वस्तुतस्तु 'धाम' शब्दस्याजहल्लिङ्गत्वेन नपुंसकत्वे नलोपविकल्पः.

इति महति भवति किंचिद्वदामि निःशेषतस्तु नो पारयामि।
वक्तुं त्वदीयगुणगरिमधाम सर्वज्ञवचनविषयं हि नाम ॥ १७७ ॥

चतुष्पदी ॥

जय कमलकलशकुलिशाङ्कचरण सकलोपमानरुचिरचितकरण।
यमवरुणधनदशक्रावतार कल्याणविजय समारसार ॥ १७८ ॥
एकातपत्रवसुधोचिताङ्ग संग्रामकेलिदयिताभुजङ्ग।
विद्याविनोदसहजानुराग कीर्तिप्रबन्धभृतभुवनभाग ॥ १७९ ॥
सत्पुरुषरत्नसंग्रहणनिघ्न गुरुदेवमहामुनिशमितविघ्न।
निखिलाश्रितजनकल्पद्रुमाभ धरणिप्रतिपालनपद्मनाभ ॥ १८० ॥

इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण महति महानुभावे वर्णाश्रमगुरौ वा भवति त्वयि किंचिदल्पमात्रं वदामि स्तुतिं करोमि। निःशेषतस्तु तव सर्वगुणस्तवने नैव पारयामि शक्नोमि। त्वदीयगुणगरिमधाम वक्तुं भवदीयगुणगुरुत्वतेजो वक्तुं वर्णयितुं सर्वज्ञवचनविषयं तीर्थंकरपरमदेववचनगोचरं वर्तते नामेति संभावनायाम्। चतुष्पदी नाम छन्दः। अतिशयालंकारः॥

जयेत्यादि। जय कमलकलशकुलिशाङ्कचरण कमलं च पद्मम्, कलशश्च घटः, कुलिशं च वज्रम्, ते अङ्का लक्षणानि चरणयोः पादयोर्यस्य स तथा तस्य संबोधनं हे तथोक्त, त्वं जय सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तस्व। हे सकलोपमानानां रुचिरचितकरण सकलानां समग्राणां उपमानानां रुचिभिः शोभाभी रचितानि निष्पादितानि करणानि मुखाद्यवयवानि यस्य स तथा तस्य संबोधनं हे तथोक्त। हे यमवरुणधनदशक्रावतार यमश्च दण्डकरणे कृतान्तावतार, अगम्यतया वरुणावतार, अर्थिजनानामाशापूरणे धनदावतार, ऐश्वर्येण शक्रावतार, तस्य संबोधनं हे तथोक्त। हे कल्याणविजय कल्याणं सर्वमङ्गलभूतो विजयो दिग्विजयो यस्य तस्य संबोधनं हे तथोक्त। हे संसारसार संसारे सारः सारभूतः स तस्य संबोधनम्॥

हे एकातपत्रवसुधोचिताङ्ग एकातपत्रा या वसुधा पृथ्वी तस्याः उचितं योग्यं अङ्गं शरीरं यस्य तस्य संबोधनं हे तथोक्त। हे संग्रामकेलिदयिताभुजङ्ग संग्रामकेलिः समरक्रीडा सैव दयिता वल्लभस्त्री सुरतसुखदायित्वात् तस्याः भोगे भुजङ्गः कामी तस्य संबोधनम्। हे विद्याविनोदसहजानुराग विद्याविनोदे शास्त्रकुतूहले सहजः स्वाभाविकः अनुरागः आत्मा (अ)कृत्रिमस्नेहो यस्य तस्य संबोधनम्। हे कीर्तिप्रबन्धभृतभुवनभाग कीर्तिप्रबन्धेन कीर्तिसमूहेन भृतः पूर्णो भुवनभागः पृथ्वीमण्डलं येन स तस्य संबोधनं हे तथोक्त॥

हे सत्पुरुषरत्नसंग्रहणनिघ्न सत्पुरुषास्त एव रत्नानि माणिक्यानि अनर्घ्यत्वात् तेषां

रणवीरवैरिकरिकृतविनोद शौण्डीरशिखामणिवन्द्यपाद ।
गुणघोषमुखरकोदण्डचण्डशरखण्डितरिपुगलनालखण्ड ॥ १८१ ॥
दोर्दण्डदलितपरबलगजेन्द्र निर्व्याजशौर्यतोषितसुरेन्द्र ।
कृतशत्रुकवन्धानर्ततर्ष जय समरमुक्तसुरकुसुमवर्ष ॥ १८२ ॥
निजभुजवलसाधितजगदसाध्य लक्ष्मीकुचनिबिडितवाहुमध्य ।
दुर्गाकरपीडनविषमनेत्र सर्वावनीनशेखरचरित्र ॥ १८३ ॥

सग्रहणे स्वीकरणे निघ्नस्तत्परः तस्य संबोधनम् । हे गुरुदेवमहामुनिशमितविघ्न गुरूणां मातृपितृउपाध्यायादीना महामुनीना दिगम्बराणा शमितो निवारितो विघ्न अन्तरायो येन तस्य सबोधनम् । हे निखिलाश्रितजनकल्पद्रुमाभ निखिलाना समस्ताना आश्रितजनानां सेवकाना कल्पद्रुमाभ' कल्पवृक्षसदृशस्तस्य सबोधनम् । हे धरणिप्रतिपालनपद्मनाभ धरणे. पृथिव्या प्रतिपालने रक्षणे पद्मनाभः श्रीनारायण तस्य संबोधनम् ॥

हे रणवीरवैरिकरिकृतविनोद रणवीराः संग्रामशूरा ये वैरिणः शत्रवस्तेषा करिणा हस्तिना कृतो विनोदो विनाशो येन तस्य सबोधनम् । हे शौण्डीरशिखामणिवन्द्यपाद शौण्डीराणा त्यागविक्रमाभ्या विश्रुताना नरेन्द्राणा शिखामणिभि' शिरोरत्नैः वन्द्यौ नमस्करणीयौ पादौ चरणौ यस्य तस्य सबोधनम् । गुणघोषमुखरकोदण्डचण्डशरखण्डितरिपुगलनालखण्ड गुणस्य प्रत्यञ्चाया घोषेण टङ्कारेण मुखरं वाचालं कोदण्डं धनुस्तस्य सवन्धिनश्चण्डशरा प्रचण्डवाणास्तै. खण्डितानि छेदितानि रिपूणा शत्रूणा गलनालखण्डानि कण्ठनालवनानि येन तस्य सबोधनम् ॥

दोर्दण्डदलितपरबलगजेन्द्र दोर्दण्डेन वाहुदण्डेन दलिताश्चूर्णीकृता' परेषा शत्रूणा बलगजेन्द्राः सैन्यहस्तिनाथा येन तस्य सबोधनम् । निर्व्याजशौर्यतोषितसुरेन्द्र निर्व्याजेन निश्छद्मना शौर्येण सौभट्येन तोषिता आनन्दं प्रापिता. सुरेन्द्राः सौधर्मेन्द्रादयः अच्युतेन्द्रपर्यन्ताः शक्रा येन तस्य सबोधनम् । कृतशत्रुकवन्धानर्ततर्ष कृतो विहितः शत्रूणा अभियातीना कवन्धाना शिरोरहितकायाना आनर्ते नर्तने तर्षस्तृष्णा अभिलाषो येन तस्य सबोधनम् । जय समरमुक्तसुरकुसुमवर्ष समरे सग्रामे मुक्तं सुरैर्देवैः कुसुमवर्षं पुष्पवृष्टिः यस्मिन् तस्य सबोधनम् हे राजन् , त्वं जय ॥

निजभुजवलसाधितजगदसाध्य निजभुजवलेन आत्मवाहुसामर्थ्येन साधितं निजहस्ते कृतं जगति ससारे असाध्यं दु.साध्यं च सुखं येन तस्य सबोधनम् । लक्ष्मीकुचनिबिडितवाहुमध्य लक्ष्मीकुचाभ्या लक्ष्मीस्तनाभ्या निबिडितं गाढपीडितं वाहुमध्यं वक्षःस्थलं यस्य स तत्सबोधनम । दुर्गाकरपीडितविषमनेत्र दुर्गाणां जलवनपर्वतादीनाम्, आकराणां रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानाम्, पीडने विषमे वक्रे नेत्रे लोचने यस्य तस्य सबोधनम् । पक्षे—दुर्गाया. पार्वत्या. करपीडने विवाहे विषमनेत्रः त्रिलोचनः

चतुरुदधितटीवनगीतवर्ण वर्णक्षितिपालन दानकर्ण ।
कर्णप्रदेशविश्रान्तनयन नयनम्रनृपतिसद्भावसदन ॥ १८४ ॥
सदनश्रितविषमधरोपकण्ठ कण्ठप्रशस्त हतनीतिकुण्ठ ।
लाटीमुखाब्जसभोगहंस कर्णाटयुवतिसुरतावतंस ॥ १८५ ॥
अन्ध्रीकुचकुड्मलकृतविलास चोलीनयनोत्पलवनविकास ।
यवनीनितम्बनखपदविदग्ध मलयस्त्रीरतिभरकेलिमुग्ध ।

श्रीमदाद्येनो भवति । सर्वावनीनगेश्वरनारिन्न सर्वावनीनाना सर्वभूमिपतीना शेखर मुकुटश्रायं नारिन्नमा गारो यस्य तस्य सबोधनम् ॥

चतुरुदधितटीवनगीतवर्ण चतुर्णां उदधीना समुद्राणा तटीनां वनेषु उद्यानेषु गीतो वर्णितो वर्णो यशो यस्य तस्य सबोधनम् । हे वर्णक्षितिपालन वर्णाना ब्राह्मणादीना क्षितिपालन यस्मिन् । स्थितये पालनमिति यावत् । हे दानकर्ण दानेन कनकवर्षणेन कर्ण. पूर्वकौन्तेयो यस्य स तस्य सबोधनम् । हे कर्णप्रदेशविश्रान्तनयन कर्णप्रदेशयो शब्दग्रहसमीपयोर्विश्रान्ते विश्रामं प्राप्ते नयने लोचने यस्य तस्य सबोधनम् । हे दीर्घलोचन इत्यर्थ. । नयनम्रनृपतिसद्भावसदन नयेन न्यायमार्गेण नम्रा. पादयो पतिता. ये नृपतयो राजानस्तेषा सद्भावस्य आकुलताया सदनं गृह तस्य संबोधनम् ॥

सदनश्रितविषमधरोपकण्ठ सदनं गृहं श्रितानि आनीतानि विषमाणा असाध्याना धराणा पृथ्वीना उपकण्ठानि समीपानि येन तस्य सबोधनम् । अथवा सदने श्रिता निजगृहे स्थिता ये विषमा असाध्या शत्रवस्तेषा धराणा पर्वताना उपकण्ठे समीपे यस्य तस्य सबोधनम् । हे कण्ठप्रशस्त कण्ठे गले प्रशस्तो मनोहरस्तस्य सबोधनम् । हे हतनीतिकुण्ठ हता मारिता नीतिकुण्ठा न्यायक्रियासु मन्दा परधनपरकलत्रलम्पटा राजानो येन तस्य सबोधनम् । लाटीमुखाब्जसभोगहस लाटीना भृगकच्छदेशोद्भवाना स्त्रीणा मुखाब्जाना मुखकमलाना सभोगे क्रीडाया हंस चक्राङ्गस्तस्य सबोधनम् । कर्णाटयुवतिसुरतावतस कर्णाटयुवतीना दक्षिणापथस्त्रीणा सुरते सभोगे क्रीडाया अवतस कर्णपूर तस्य सबोधनम् ॥

अन्ध्रीकुचकुड्मलकृतविलास अन्ध्रीणा तिलङ्गदेशस्त्रीणा कुचकुड्मलै. स्तनमुकुलै. कृतो विहितो विलास क्रीडा येन तस्य सबोधनम् । चोलीनयनोत्पलवनविकास चोलीना समङ्गदेशस्त्रीणा नयनोत्पलवनाना नेत्रकुवलयोद्यानाना विकासो विकचता यस्मात् तस्य सबोधनम् । यवनीनितम्बनखपदविदग्ध यवनीना खुरासानस्त्रीणा नितम्बेषु कटिपश्चाद्भागेषु नखपदेषु पुनर्भवस्थानेषु विदग्ध विचक्षण. तस्य सबोधनम् । मलयस्त्रीरतिभरकेलिमुग्ध मलयस्त्रीणा चन्दनाचलकामिनीना रतिभरे सभोगातिशये या केलि क्रीडा तत्र मुग्धः कोमल । तदभिप्रायपालनपर इत्यर्थ । तस्य

वनवासियोषिदधरामृतार्ह सिंहलमहिलाननतिलकबर्ह ॥ १८६ ॥
पद्धतिका ॥

इति बुधजनकामः क्रीडितरामः सकलभुवनपतिपूजित ।
कृतबुधजनकामः क्षितिपतिरामस्त्वमिह चिरं जय विश्रुत' ॥ १८७ ॥
घत्ता ॥

तथा मुनिकुमारिकापि—

'लक्ष्मीरामानङ्गः सपत्नकुलकालविक्रमोत्तुङ्गः ।
कीर्तिविलासतमङ्गः प्रतापरङ्गश्चिरं जयतु ॥ १८८ ॥'

सबोधनम् । वनवासियोषिदधरामृतार्ह वनवासियोषिता गिरिसोपानरत(१)स्त्रीणा सह्या-मचस्त्रीणा(१) अधरामृते अधरपीयूषपाने अर्हो योग्यस्तस्य संबोधनम् । सिंहलमहिला-[नन]तिलकबर्ह सिंहलमहिलाना लङ्काद्वीपस्त्रीणां [आनने] तिलकबर्ह तिलकपत्रं तस्य सबोधनम् ॥ पद्धतिका षोडशमात्राछन्दः । सकरालंकार ॥

इतीति । हे सकलभुवनपतिपूजित पृथ्वीमण्डलस्थितनरेन्द्राणा गृहीतदण्ड । हे विश्रुत त्रिभुवनविख्यात । त्वं भवान् इह अस्मिन् ससारे चिर दीर्घकालं जय सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तस्व । दीर्घायुर्भव । चिरं जीया इत्यर्थ । कथंभूतस्त्वम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेण बुधजनकाम बुधजनाना विद्वज्जनाना काम अभीष्टं यस्मादिति बुधजनकामः इत्यङ्का-नाम(२) । अपर कथंभूतस्त्वम् । क्रीडितराम क्रीडिता सयु(भु)क्ता॰ रामा पूर्वोक्तल-क्षणा॰ स्त्रियो येन स क्रीडितराम । पुन॰ कथंभूतस्त्वम् । कृतबुधजनकाम कृतो विहितो बुधजनाना विद्वज्जनगुणाना कामो (३रोगो दारिद्र्यलक्षणो) येन स तथोक्त॰ । अथवा कृतश्छेदितो बुधजनकाना विद्वज्जनगुणाना अमो रोगो दारिद्र्यलक्षणो येन तथोक्त॰ । 'कृञ् हिंसायाम्' इति धातो प्रयोगात् । अपर कथंभूतस्त्वम् । क्षितिपतिराम॰ क्षिति-पतीना मध्ये राम श्रीमत्काकुत्स्थसमान । घत्ता छन्द । रूपकमिदम् ॥

तथा मुनिकुमारिकापि अभयमतिरपि स्तौति—प्रतापरङ्गः इत्यङ्कनाम । प्रतापप्रवर्त-नभूमिप्राय श्रीमारदत्तश्चिर दीर्घकालं जयतु जीयात् । कथंभूत॰ । लक्ष्मीरामानङ्ग॰ लक्ष्मीरेव रामा मनोहरकामिनी तदनुभवने अनङ्ग॰ कामदेव । अपर कथंभूत॰ । सपत्नकुलकालविक्रमोत्तुङ्ग॰ सपत्नाना शत्रूणा कुलं समूहस्तस्य कालस्य मृत्यो सबन्धी योऽसौ विक्रम सामर्थ्य तेन उत्तुङ्ग उन्नत॰ । पुन कथंभूत । कीर्तिविलासतमङ्गः कीर्तिविलासस्य सभोगस्य तमङ्ग प्रासादः । आर्या । रूपकमिदम् ॥

---

१ 'गिरिसोपाननगरादिस्त्रीणाम्' इत्यग्रे पाठ॰ २॰ 'इत्यङ्कनाम' इत्येव भवेत्॰
३॰ अयं पाठो लेखकप्रमादजो भवेत्॰

उत्सारितारिसर्पः शरणागतनृपतिचित्तसंतर्पः।
लक्ष्मीललामकूर्पस्तपतु चिरं नृपतिकन्दर्पः॥ १८९॥
भुवनाब्जसरस्तरणिर्धर्मामृतहरणिरुदयतरुधरणिः।
श्रीरमणीरतिसरणिर्मण्डलिकशिखामणिर्जीयात्॥ १९०॥

वर्णः॥

कुवलयोत्सवचन्द्र नृपतीन्द्र लक्ष्मीवर कीर्तिसरदमृतवृष्टिपल्लवितबुधवन।
आभुवनमभिमानधन धैर्यसदन जय विहितसदवन॥ १९१॥

मात्रा॥

अपर कथभूतः। उत्सारितारिसर्प उत्सारिताः पलायन कारिता अरिसर्पा शत्रुदीर्घपृष्ठा येन स तथोक्त। पुन. शरणागतनृपतिचित्तसतर्प शरणं गृहमागता ये नृपतयस्तेषा चित्तसतर्पो मन प्रीणनं यस्मादिति स तथोक्त। पुन लक्ष्मीललामकूर्प लक्ष्म्याः ललामस्य मस्तकस्य कूर्प.। भ्रुवोरन्तरालकेश कूर्प उच्यते। मध्यप्रदेशस्तिलक इत्यर्थ.। तपतु ऐश्वर्यवान् भवतु चिर दीर्घकालं नृपतिकन्दर्प भूपतिषु कन्दर्प कामदेव॥

भुवनेति। पुन कथंभूत.। भुवनाब्जसरस्तरणि भुवनं पृथ्वीमण्डलं तदेव अब्जसर कमलवनं तद्विकासने तरणि श्रीसूर्य। पुन कथंभूत.। धर्मामृतहरणि धर्म एवामृत जरामरणनिवारकत्वात् तद्वहने हरणिर्नाक॰। पुनः कथंभूत। उदयतरुधरणि उदयस्त्रि प्रकारकश्चयोपचयापचयलक्षण स एव तरु वृक्षो वाञ्छितफलप्रदायकत्वात् तस्य धरणि. भूमि। पुन कथंभूत। श्रीरमणीरतिसरणि श्रीरेव लक्ष्मीरेव रमणी उत्तमनायिका तस्या रते सभोगस्य सरणिर्मार्गः। पुन कथंभूत॰। मण्डलिकशिखामणिः मण्डलिकाना नरेन्द्राणा शिखामणि शिरोरत्न जीयात् चिर जीयात्। रूपकम्। वर्ण॥

हे कुवलयोत्सवचन्द्र पृथ्वीवलयोत्पलविकासनशशाङ्क। हे नृपतीन्द्र राजाधिराज। हे लक्ष्मीवर श्रीनारायणावतार। हे कीर्तिसरदमृतवृष्टिपल्लवितबुधजन कीर्ति॰ पुण्यगुणकीर्तन सैव सरन्ती प्रसरन्ती अमृतवृष्टिस्तया पल्लविता उल्लास प्रापिता बुधजना विद्वासो यस्य तथोक्त.। हे आभुवनमभिमानधन त्रैलोक्यपर्यन्तं अभिमानो धन वित्तं यस्य तस्य सबोधनम्। हे धैर्यसदन धीरत्वमन्दिर, त्वं जय सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तस्व। हे विहितसदवन विहित कृत सता विद्वज्जनाना अवन रक्षण येन स तस्य सबोधनम्। मात्राछन्द इदम्॥

---

१. 'वर' मूल०. २. 'जन' इति टीका०.

---

१. 'बुधवन' इति मूलोपलब्धप्राचीनपाठे 'पल्लवितमुल्लास प्रापितं बुधा एव वनम्' इति बोध्यम्.

नृप महति भवति किंचिद्गिरामि वक्तुं गुणमखिलं नोत्तरामि।
दीप्तिर्द्युमणेरवनीश यत्र का शक्तिः काचमणेर्हि तत्र॥ १९२॥
चतुष्पदी॥

जय लक्ष्मीकरकमलातपत्र सारस्वतरसनिष्यन्दपात्र।
धर्मार्थकामसमवृत्तचित्त तीर्थार्थिमनोरथवर्तिवित्त॥ १९३॥
शत्रुस्त्रीनेत्रविधूपलान्तनिश्च्योतचन्द्र रणकेलिकान्त।
रिपुयुवतिहृदयसूर्याश्मशैलविरहानलजन्मद्युमणिलील॥ १९४॥
विनतक्षितीशवक्षोब्जकोशविहितश्रीरामासंनिवेश।
शरणागतनृपतिमनोभिलषितचिन्तामणिनिपुणगुणप्रतीत॥ १९५॥

नृपेति। हे नृप राजाधिराज, महति महानुभावे गरीयसि भवति त्वयि विषये किंचिदल्पमात्रं अहं गिरामि वर्णयामि। अखिलं समग्रं गुणं वक्तुं अहं नोत्तरामि न पारं गच्छामि। हि यस्मात् हे अवनीश पृथ्वीपते, यत्र यस्मिन् स्थाने द्युमणेः श्रीसूर्यस्य दीप्तिर्वर्तते तत्र काचमणेः का शक्तिः। न कापि शक्तिरित्यर्थः। चतुष्पदी नाम छन्दः॥

जयेति। जय लक्ष्मीकरकमलातपत्र लक्ष्म्याः करकमलवत् क्रीडाकमलवत् आतपत्रं छत्रं यस्य तस्य संबोधनम् हे मारदत्त, त्वं जय। सारस्वतरसनिष्यन्दपात्र सरस्वत्या अयं सारस्वतः स चासौ रसस्तस्य निष्यन्दस्य क्षरणस्य पात्रं आधारभूतं तस्य संबोधनम् हे मारदत्त। धर्मार्थकामसमवृत्तचित्त धर्मश्च अर्थश्च कामश्च तेषु समवृत्तं समानाचारं चित्तं यस्य तस्य संबोधनम्। एकं विराध्य अन्यं भुङ्क्ते इत्यर्थः। तीर्थार्थिमनोरथवर्तिवित्त तीर्थं धर्मपात्रं अर्थिनो याचकास्तेषां मनोरथपूरणं वित्तं धनं यस्य तस्य संबोधनम्॥

शत्रुस्त्रीति। शत्रुस्त्रीनेत्रविधूपलान्तनिश्च्योतचन्द्र शत्रूणां स्त्रियस्तासां नेत्राणि तान्येव विधूपलाश्चन्द्रकान्तमणयस्तेषां अन्तानां कर्णप्रदेशपार्श्वे नेत्रप्रान्तानां निश्च्योते अश्रुजलमोचने चन्द्रो मृगलाञ्छनस्तस्य संबोधनम्। हे रणकेलिकान्त रणकेलयः संग्रामक्रीडास्ता कान्ता प्रिया यस्य तस्य संबोधनम्। रिपुयुवतिहृदयसूर्याश्मशैलविरहानलजन्मद्युमणिलील रिपूणां शत्रूणां युवतयः स्त्रियस्तासां हृदयानि जीवस्थानानि तान्येव सूर्याश्मशैलाः सूर्यकान्तमणिपर्वतास्तेषां विरहानलजन्मनि विरहवैश्वानरोत्पादने द्युमणेः श्रीसूर्यस्य लीला शोभा यस्य स तस्य संबोधनम्॥

विनतेति। विनतक्षितीशवक्षोब्जकोशविहितश्रीरामासंनिवेश विनताः पादयोः पतिता ये क्षितीशा राजानस्तेषां वक्षोब्जकोशेषु हृदयकमलकर्णिकासु विहितः कृतः

भुवनत्रयधवलनसौधकुम्भ कीर्तिप्रवन्धभास्वद्विजृम्भ ।
संग्रामरङ्गनर्तितकबन्ध वीरश्रीगीतयशःप्रवन्ध ॥ १९६ ॥
यः कोऽपि भवति खलतामुपैति यमवक्त्रयन्त्रवशता स याति ।
शौण्डीर्याश्चर्यितखचरेन्द्र दोर्दण्डदलितरिपुकुलकरीन्द्र ॥ १९७ ॥
यस्तव सेवासु विकारमेति तस्मात्प्रागेव श्रीरपैति ।
यस्त्वां हतवृत्तिर्देव नृपतिरायोधनवद्धमतिः प्रयाति ॥ १९८ ॥

श्रीरामाया लक्ष्मीस्त्रिय सनिवेश प्रवेशो येन तस्य सवोधनम् । शरणागतनृपतिमनोभिलषितचिन्तामणिनिपुणगुणप्रतीत शरणार्थं आर्तिनिवारणार्थं आगता आयाता ये नृपतयस्तेषा मनोभिलपिते वाञ्छितप्रदाने चिन्तामणिवत् निपुणगुण. प्रवीणगुणस्तेन प्रतीतो विख्यात तस्य सवोधनम् ॥

भुवनेति । भुवनत्रयधवलनसौधकुम्भ भुवनत्रयस्य त्रैलोक्यस्य धवलने उज्ज्वलीकरणे सौधकुम्भ श्वेतद्रव्यद्रवघटस्तस्य सवोधनम् । कीर्तिप्रवन्धभास्वद्विजृम्भ कीर्तिप्रवन्धो विद्वज्जनरचितकीर्तिशास्त्र स एव भास्वान् श्रीसूर्यस्तस्य विजृम्भ प्रवृत्तिर्यस्य स तस्य सवोधनम् । सग्रामरङ्गनर्तितकवन्ध सग्रामरङ्गे सग्रामाङ्गणे नर्तितानि नृत्यं कारितानि कवन्धानि मस्तकरहितशरीराणि येन स तस्य सवोधनम् । वीरश्रीगीतयश प्रबन्ध वीरश्रिया वीरलक्ष्म्या गीतो वर्णितो यशसः प्रवन्ध सुकविरचितशास्त्र येन स यस्य स तस्य सवोधनम् ॥

य इति । य कोऽपि भवति खलतामुपैति य कश्चित्पुमान् भवति त्वयि विषये खलता दुर्जनता शत्रुता उपैति गच्छति । यमवक्त्रयन्त्रवशता स याति यमस्य कृतान्तस्य वक्त्रं मुखं तदेव यन्त्रं तैलपीडनाधिकरणं तस्य वशता तदायत्तत्वं स पुमान् याति गच्छति । म्रियत इत्यर्थ । शौण्डीर्याश्चर्यितखचरेन्द्र शौण्डीर्येण त्यागविक्रमविश्रुततया आश्चर्यिता विस्मयं प्रापिता खचरेन्द्रा विद्याधरनरेन्द्रा येन तस्य सवोधनम् । दोर्दण्डदलितरिपुकुलकरीन्द्र दोर्दण्डाभ्या वाहुदण्डाभ्या दलिता भूमौ आस्फाल्य चूर्णीकृता रिपुकुलाना शत्रुसमूहाना करीन्द्रा गजपतयो येन स तस्य सवोधनम् ॥

य इति । यस्तव सेवासु विकारमेति यो नृपतिस्तव भवत सेवासु श्ववृत्तिषु विकार विकृति एति गच्छति । तस्मात्प्रागेव श्रीरपैति तस्मात् नृणा पत्यु प्रागेव पूर्वमेव श्रीर्लक्ष्मीरपैति । यस्त्वा हतवृत्तिर्देव नृपतिरायोधनबद्धमति प्रयाति हे देव परमाराध्य, यो नृपतिर्नरेन्द्र आयोधनवद्धमति आयोधने सग्रामे वद्धा निश्चितीकृता नियन्त्रिता मतिर्बुद्धिर्यस्य स आयोधनबद्धमति त्वा भवन्तं प्रति प्रयाति गच्छति अभिषेणयति । स कथंभूत । हतवृत्ति हता विनष्टा वृत्ति. जीवनोपायो यस्य स ॥

स करेणाङ्गाराकर्षणानि विषधरफणमणिभिर्भूषणानि ।
हरिकण्ठसटाभिर्वीजितानि दिक्करटिविषाणैः क्रीडितानि ।
फालेनाकाशमितानि नाम ननु कर्तुं वाञ्छति धैर्यधाम ॥ १९९ ॥
लक्ष्मीरतिलोल प्रणयिगङ्ग परकीर्तिवधूग्रहणाभिषङ्ग ।
यस्तव परनारीरतिनिवृत्तिमाख्याति यथार्थमसौ न वेत्ति ॥ २०० ॥
तव नासीरोद्धतरेणुरागमज्जत्किरणो रविरसितभागः ।
आभाति त्रपुदर्पणसमानविम्बः क्षितिरमणीरतिनिधान ॥ २०१ ॥

स इत्वृत्ति कि करोति । हे धैर्यधाम, करेण हस्तेन ननु अहो अङ्गाराकर्षणानि अग्निखण्डानामाताननानि कर्तुं वाञ्छति । स नृपति. विषधरफणमणिभिर्भूषणानि विषधरस्य शेषनागस्य फणाना दर्वीणा सवन्धिभिर्मणिभि रत्नै कृत्वा भूषणानि आभरणानि कर्तुं वाञ्छति । हरिकण्ठसटाभिर्वीजितानि हरे. सिंहस्य कण्ठस्य ग्रीवाया सटाभि केसरै कृत्वा वीजितानि चामरकर्माणि कर्तुं वाञ्छति । दिक्करटिविषाणैः क्रीडितानि दिक्करटिना आशागजाना विषाणैर्दन्तमुसलैः क्रीडितानि रमणानि कर्तुं वाञ्छति । नामेति सभावनायाम् ॥

हे लक्ष्मीरतिलोल लक्ष्म्या रतौ भोगे लोलो लम्पटस्तस्य सबोधनम् । हे प्रणयिगङ्ग प्रणयिनी अग्रमहिषी गङ्गानाम्नी यस्य तस्य सबोधनम् । परकीर्तिवधूग्रहणाभिषङ्ग परकीर्तिवध्वाः शत्रुकीर्तिकामिन्या ग्रहणे स्वीकरणे अभिषङ्गः तस्य सबोधनम् । यस्तव परनारीरतिनिवृत्तिमाख्याति यथार्थमसौ न वेत्ति यो विद्वान् तव भवतः परनारीरतिनिवृत्ति परनारीसोदरत्वं आख्याति कथयति असौ विद्वान् यथार्थं सम्यगर्थं न वेत्ति न जानाति । यतो लक्ष्मीर्नारायणकलत्रम्, गङ्गा शान्तनो. कलत्रं श्रीमहादेवेन अवधृता च, परकीर्तिवधू सापि शब्दच्छलेन परस्त्री वर्तते । कथं भवान् । परनारीसोदर । निन्दास्तुतिरलकार ॥

[तव नासीरोद्धतरेणुरागमज्जत्किरणो रविरसितभाग. । आभाति त्रपुदर्पणसमानविम्बः क्षितिरमणीरतिनिधान] हे क्षितिरमणीरतिनिधान पृथ्वीस्त्रीसभोगमन्दिर, तव भवतो नासीरस्य सेनाया. उद्धत उद्गत उच्छलितो योऽसौ रेणुर्धूलिस्तस्य रागेण मज्जन्तो ब्रुडन्त' किरणा. रश्मयो यस्य तथा एवंगुणविशिष्टो रवि. श्रीसूर्य असितभागो मलिनविम्बः सन् आभाति विदुषा चेत सु चमत्करोति । कीदृशश्चमत्करोति । त्रपुदर्पणसमानविम्ब त्रपुण' पिच्चटस्य योऽसौ दर्पण आदर्शस्तस्य समानं सदृशं विम्बं मण्डलं यस्य रवेः स तथा ॥

---

१. मूलपाठोऽयम्.

तव सेनाजनसेविततटासु परिशुष्यद्वारिपु निम्नगासु।
करिधावधरणिसमतोचितानि नूनं भवन्ति नृप विस्तृतानि ॥ २०२ ॥
त्वत्कुञ्जरहयरथभटभरेण चूर्णीकृतदुर्गपरम्परेण।
रिपुविषयेष्वहितारण्यदाव दुर्गत्वमुमाप्रतिमास्थमेव ॥ २०३ ॥
भवतोऽम्बुधिरोधःकाननेपु दिग्विजयव्याजप्रस्थितेपु।
सैन्येपु द्विपता दर्शनानि समुखमायान्ति न गर्जितानि ॥ २०४ ॥

[तव सेनाजनसेविततटासु परिशुष्यद्वारिपु निम्नगासु। करिधावधरणिसमतोचितानि नूनं भवन्ति नृप, विस्तृतानि] हे नृप, तव भवत सेनाजनै कटकलोकै सेवितानि उपितानि निवासीकृतानि तटानि कूलानि रोधांसि यासा तास्तथा तासु। परिशुष्यद्वारिपु परि समन्तात् शुष्यन्ति विलय यान्ति वारीणि जलानि यासा ता परिशुष्यद्वारयस्तासु एवंगुणविशिष्टासु निम्नगासु गङ्गा-यमुना-सरयू-वामिला-रेवा-कावेर्यादिपु विस्तृतानि विस्तारा नूनं निश्चयेन भवन्ति सजायन्ते। कीदृशानि भवन्ति। करिधावधरणिसमतोचितानि करिधावधरणीना गजदमनभूमीना समता साम्य तस्या उचितानि योग्यानि भवन्ति ॥

[त्वत्कुञ्जरहयरथभटभरेण चूर्णीकृतदुर्गपरम्परेण। रिपुविषयेष्वहितारण्यदाव दुर्गत्वमुमाप्रतिमास्थमेव] हे अहितारण्यदाव हे शत्रुवनदावानल, रिपुविषयेपु शत्रुदेशेपु दुर्गत्वं उमाप्रतिमास्थ वर्तते, नान्यत्र दुर्गमस्ति। केन कृत्वा। तद्धेतुगर्भित कारणमाह—तव भवत कुञ्जराश्च हस्तिन, हयाश्च वीतय, रथाश्च स्यन्दनाः, भटाश्च सहस्रभटलक्षभटकोटीभटा पत्तयस्तेपा भरेण समूहेन। कथभूतेन। चूर्णीकृता शतखण्डीकृता दुर्गाणा प्राकाराणा परम्परा श्रेणिर्येन स तथा तेन। हेतुपरिसंख्यालंकार ॥

[भवतोऽम्बुधिरोध काननेपु दिग्विजयव्याजप्रस्थितेपु। सैन्येपु द्विपतां दर्शनानि समुखमायान्ति न गर्जितानि] हे अहितारण्यदाव, भवतस्तव सैन्येपु कटकेपु अम्बुधिरोध काननेपु समुद्रतटवनेपु विपयेपु दिग्विजयव्याजप्रस्थितेपु दिग्विजयव्याजेन मिषेण प्रस्थितेपु प्रयाण प्राप्तेपु सत्सु द्विपता शत्रूणा दर्शनानि प्राभृतानि कोऽर्थ रत्नपट्टदुकूलाश्वगजक्षीरत्नानि सारवस्तूनि समुखं अभिमुखं यान्ति, न गर्जितानि न गलवलितानि समुखमायान्ति। दीपकालंकार ॥

---

१. मूलपाठोऽयम्.

गृह्व्याप्यः सलिलधयो नृचन्द्र कुलशैलाः केलिनगा नरेन्द्र ।
लङ्कादिद्वीपविधिसमर्थभूतः प्रतिवेशनिभः कृतार्थ ॥ २०५ ॥
दिक्कुम्भिस्तम्भाः सोच्छ्र्यस्य जाताः प्रशस्तिपट्टा जयस्य ।
यस्येत्थं तव महिमा महीन किमसाध्यं तस्य गुणैरहीन ॥ २०६ ॥
गर्जि जहीहि भोजावनीश चेदीश विशाश्मवशं प्रदेशम् ।
अश्मन्तक वेश्म विहाय याहि पल्लव लघु केलीरसमपैहि ॥ २०७ ॥
चोलेश जलधिमुल्लङ्घ्य तिष्ठ पाण्ड्य स्वयमुज्झ हतप्रतिष्ठ ।
वेरम पर्यट मलयोपकण्ठमागच्छत नो चेत्पादपीठम् ॥ २०८ ॥
ईशस्य निषेवितुमाशु सदसि तव दूतैरेवं देव वचसि ।
कथिते सति स क्षितिपः किमस्ति यः सेवाविधिषु न ते चकास्ति ॥२०९॥

[गृहवाप्य सलिलधयो नृचन्द्र कुलशैला. केलिनगा नरेन्द्र । लङ्कादिद्वीपविधिसमर्थ-भूत. प्रतिवेशनिभ कृतार्थ ॥ दिक्कुम्भिस्तम्भा सोच्छ्र्यस्य जाता प्रशस्तिपट्टा जयस्य । यस्येत्थं तव महिमा महीन किमसाध्यं तस्य गुणैरहीन] हे नृचन्द्र मानवशशाङ्क, हे नरेन्द्र राजाधिराज, हे कृतार्थ कृते पुण्ये अर्थ. प्रयोजनं यस्येति स कृतार्थ. कृतकृत्यो वा तस्य सबोधनम् । हे महीन पृथ्वीपते, हे गुणैरहीन गुणैरौदार्यशौण्डीर्यगाम्भीर्य-वीर्यादिभिर्गुणैरहीन' परिपूर्णस्तस्य सबोधनम् । यस्य तव भवत इत्थममुना प्रकारेण महिमा माहात्म्यं वर्तते तस्य तव असाध्यं अगम्यं [किं] वर्तते, अपि तु न किमप्य-साध्यमस्ति । इत्थं कथमिति चेत्, सलिलधयः समुद्रा गृहवाप्य सदनसरोवराणि व-र्तन्ते । कुलशैला. कुलपर्वता हिमवत्सह्यविन्ध्यादय केलिनगाः क्रीडापर्वता वर्तन्ते । लङ्का-दिद्वीपविधाने विषमस्थाने समर्थभूतोऽपि बलवत्तरोऽपि प्रतिवेशनिभ प्रतिगृहसमानो वर्तते । दिक्कुम्भिस्तम्भा दिग्गजेन्द्रबन्धनस्तम्भास्तव जयस्य प्रशस्तिपट्टा जाता प्रसि-द्धिपाषाणा बभूवु । कथंभूतस्य जयस्य । सोच्छ्र्यस्य लक्ष्म्युन्नतस्य । आक्षेपालंकार ॥

[गर्जि जहीहि भोजावनीश चेदीश विशाश्मवशं प्रदेशम् । अश्मन्तक वेश्म विहाय याहि पल्लव लघु केलीरसमपैहि ॥ चोलेश जलधिमुल्लङ्घ्य तिष्ठ पाण्ड्य स्वयमुज्झ हतप्रतिष्ठ । वेरम पर्यट मलयोपकण्ठमागच्छत नो चेत्पादपीठम् ॥ ईशस्य निषेवितुमाशु सदसि तव दूतैरेवं देव वचसि । कथिते सति स क्षितिप किमस्ति य सेवाविधिषु न ते चकास्ति] हे देव हे राजन्, तव दूतैर्भवतो वचोहरै एवं अमुना प्रकारेण वचसि वचने निर्मृष्टतया कथिते सति सदसि सभाया जल्पिते सति कश्चित् स क्षितिपो राजा किं अस्ति वर्तते,

---

१. 'श्र्योच्छ्र्यस्य' इति सटीकपुस्तके. २. मूलपाठोऽयम्.

केरलमहिलामुखकमलहंस वङ्गीवनिताश्रवणावतंस।
चोलस्त्रीकुचकुड्मलविनोद पल्लवरमणीकृतविरहखेद ॥ २१० ॥
कुन्तलकान्तालकभङ्गनिरत मलयाङ्गनाङ्गनखदाननिरत।
वनवासियोषिदीक्षणविमुग्ध कर्णाटयुवतिकैतवविदग्ध।
कुरुजाङ्गलललनाकुचतनुत्र कम्बोजपुरन्ध्रीतिलकपत्र ॥ २११ ॥
पद्धतिका ॥

अपि तु न वर्तते। स क। यो राजा ते तव सेवाविधिषु चरणसेवनविधानेषु ते न चकास्ति न जागर्ति, अपि तु सर्वोऽपि नृपवर्गस्तव सेवां करोतीत्यर्थः। एवं कथमिति चेत् हे भोजावनीश धरापते, त्वं गर्जि गर्जनं गलवल्गन संग्रामसुभटत्व जहीहि जहाहि मुञ्च। हे चेदीश कुण्डिनपुरपते, अश्मवर्ग प्रदेशं पर्वतसंबन्धिनीं भूमिं विश प्रवेशं कुरु। हे अश्मन्तक सपादलक्षपर्वतनिवासिन्, त्वं वेश्म गृहं विहाय त्यक्त्वा याहि गच्छ। हे पल्लव पञ्चद्रामिल, केलीरस क्रीडास्वादं लघु शीघ्रं अपेहि परित्यज। हे चोलेश। चोलदेशो दक्षिणापथे वर्तते। सिंहपुरपते, जलधिं पूर्वसमुद्रं उल्लङ्घ्य परं तीरं गत्वा तिष्ठ आस्व। हे पाण्ड्य सूक्ष्मवस्त्रोत्पत्तिनगराधीश। दक्षिणापथाश्रित पाण्ड्यो देशो वर्तते। पाण्ड्यो देशो द्विविधः—पाण्ड्यः, अन्तरपाण्ड्यश्च। त्वं स्मय गर्वं उज्झ परित्यज। कथंभूत हे पाण्ड्य। हतप्रतिष्ठ हता शतखण्डीकृता प्रतिष्ठा शोभा यस्येति तस्य तिरस्कारः क्रियते हे हतप्रतिष्ठ। हे वेरम दक्षिणापथपते, त्वं मलयोपकण्ठं चन्दनाचलसमीपं पर्यट पर्यटनं कुरु। एते सर्वेऽपि यूयं चेत् यद्येवं न कुरुत तर्हि आशु शीघ्रं ईशस्य श्रीमारदत्तमहाराजस्य पादपीठं सिंहासनं सेवितुमाराधितुं सदसि सभायां आगच्छत आयात। काकाक्षिगोलकन्यायेन सदसिशब्दस्य उभयत्र ग्रहणम्। आक्षेपालंकारः ॥

केरलमहिलामुखकमलहंस, अयोध्यानगरात् दक्षिणापथे केरलदेशो वर्तते तस्य संबन्धिन्यो या महिलाः स्त्रियस्तासां मुखकमलानां विकासने हंस श्रीसूर्यस्तस्य संबोधनम्। अथवा तासां मुखकमलेषु विकासहंसः श्वेतगरुत्पक्षी। वङ्गीवनिताश्रवणावतंस वङ्गीवनितानां विनीतायाः अयोध्यायाः पूर्वदिक्स्त्रीणां रत्नपुरस्त्रीणां श्रवणेषु कर्णेषु अवतंस कर्णपूरस्तस्य संबोधनम्। चोलस्त्रीकुचकुड्मलविनोद चोलस्त्रीणां विनीताया दक्षिणदिक्स्त्रीणां कुचकुड्मलेषु विनोदः क्रीडा यस्येति तस्य संबोधनम्। पल्लवरमणीकृतविरहखेद पल्लवरमणीनां पञ्चद्रामिलस्त्रीणां कृतो विहितो विरहस्य विप्रलम्भस्य वियोगस्य खेदो दुःखं येन तस्य संबोधनम् ॥

कुन्तलकान्तालकभङ्गनिरत कुन्तलकान्तानां पूर्वदेशस्त्रीणां अलकभङ्गेषु केशानां विरलीकरणेषु निरतस्तत्परस्तस्य संबोधनम्। मलयाङ्गनाङ्गनखदाननिरत मलयाङ्गनाङ्गे नखदाने पुनर्भवभेदकरणे निरतस्तत्परस्तस्य संबोधनम्। वनवासियोषिदीक्षणविमुग्ध

---

१. 'गङ्गापुर' इति सटीकपुस्तके. २. 'पथमाश्रित्य'.

नृपनृपतीश्वर भूरमणीश्वर यदिदमखिलगुणसंश्रय ।
उक्तं किंचित्त्वत्स्तुतिकृतिचित्तच्चित्रं न महोदय ॥ २१२ ॥

घत्ता ॥

यैरिन्दिरामन्दिर सुन्दरेन्द्र स्त्रीराजकन्दर्प नतैर्नरेन्द्रैः ।
दृष्टोऽसि दृष्टाः क्षितिप क्षितीशाः कामैर्न कैरुत्सवकारिभिस्ते ॥२१३॥

हस्तागतैस्त्रिदिवलोकगतैस्तटीध्र-
रन्ध्रान्तरालनिरतैश्च सपत्नजातैः ।
शौर्ये जगत्त्रयपुरीप्रथिते तवेत्थं
को नाम विक्रमपराक्रमवानिहास्तु ॥ २१४ ॥

वनवासियोषिता गिरिसोपानगरादिस्त्रीणा ईक्षणे अवलोकने विमुग्ध विशेषेण मोहवान् तस्य सबोधनम्। कर्णाटयुवतिकैतवविदग्ध कर्णाटयुवतीना विदरादिस्त्रीणा कैतवे कपटेनालिङ्गने विदग्धश्चतुरस्तस्य सबोधनम्। कुरुजाङ्गलललनाकुचतनुत्र कुरुजाङ्गलललनाना हस्तिनापुरस्त्रीणा कुचयोस्तनुत्रं कञ्चुकस्तस्य सबोधनम्। कम्बोजपुरन्ध्रीतिलकपत्र कम्बोजपुरन्ध्रीणा काश्मीरादिदेशस्त्रीणा वृहन्मुण्डाना तिलकाभरणस्तस्य सबोधनम् ॥ पद्धतिका। षोडशमात्राछन्द । रूपकम् ॥

हे नृपनृपतीश्वर राजाधिराज। हे भूरमणीश्वर हे पृथ्वीस्त्रीपते। हे अखिलगुणसंश्रय हे निखिलगुणनिवास। हे महोदय हे अद्भुतोदय। यत्किंचित् इदं पूर्वोक्तलक्षणं त्वयि किंचिदुक्त प्रतिपादितम्। कथभूत उक्तम्। त्वत्स्तुतिकृतिचित् तव स्तुतिकृतौ भवत. स्तुतिकरणे चित् चेतनं आत्मस्वरूपं यत्र उक्ते तत् त्वत्स्तुतिकृतिचित् तत् उक्त स्तुतिवचनं चित्र आश्चर्यभूतं न भवति प्रत्युत तव गुणा एतस्मादपि अधिका वर्तन्ते। घत्ता। इदं घत्ताछन्द । घत्तालक्षणं यथा—षष्टिमात्राभिर्घत्ता भवति । क्वचिद्द्विषष्टिमात्राभिर्भवति। सप्तविंशतिभेदा घत्ता भवति ॥

यैरिन्दिरामन्दिरेत्यादि। हे इन्दिरामन्दिर लक्ष्मीनिवास। हे सुन्दरेन्द्र हे मनोहरशक्र। हे स्त्रीराजकन्दर्प हे स्त्रीणा उत्तमकामदेव। हे क्षितिप हे पृथ्वीपते। यैर्नतैः नम्रीभूतैर्नरेन्द्रैर्नृपैस्त्वं दृष्टोऽसि अवलोकितोऽसि ते क्षितीशास्ते राजान. उत्सवकारिभिरानन्दकारिभि कामैर्भोगैर्न दृष्टा नावलोकिता, अपि तु सर्वैरपि कामैस्ते नरेन्द्रा दृष्टा । आक्षेपालंकार. ॥

हस्तागतैरित्यादि। हे राजन्, इत्थं अमुना प्रकारेण तव भवतः सपत्नजातैः शत्रुसमूहैः शौर्ये सुभटत्वे जगत्त्रयपुरीप्रथिते सति त्रैलोक्यनगरीविख्याते सति क. पुमान्। नामेति सभावनायाम्। इह अस्मिन् ससारे विक्रमपराक्रमवान् सामर्थ्योद्यमवान् अस्तु भवतु। अपि तु न कश्चिद्विक्रमवान् पराक्रमवान् भवेत्। कथंभूतैः सपत्नजातैः। हस्ताग-

सोऽपि राजा तयोरेवमभिनन्दतोर्वाचि वपुषि चानन्यजनसाधारणीं मधुरता निर्वर्ण्य 'क्वेदं करतलस्पर्शेनापि हार्यसौकुमार्यं वपुः, क चायं वयःपरिणामकठोरकरणैरपि महासत्त्वाधिकरणैर्निर्वोढुमशक्यारम्भस्तपःप्रारम्भः, क्वेमानि सकलचक्रवर्तिपदनिवेदनपिशुनानि कङ्केल्लिपल्लवच्छविषु करचरण-

---

तैर्वन्धनवद्धे। वन्दीगृहे क्षिप्तैरित्यर्थ। पुन कथभूतै शत्रुजातै.। त्रिदिवलोकगतै स्वर्गलोक प्राप्तै। मृतैरित्यर्थ। अपर कथभूतै शत्रुजातै। तटीध्ररन्ध्रान्तरालनिरतैश्च तटीध्राणा पर्वताना रन्ध्राणि प्रच्छन्नापादुकानि तेषा अन्तरालेषु मध्येषु प्रदेशेषु निरतै. स्थितै। दीक्षा गृहीत्वा पर्वतगुहादिषु तपश्चरणप्राप्तैरित्यर्थ। समुच्चयाक्षेपालंकार॥

स राजा पृथ्वीपालको भूपोऽपि अमुना प्रकारेण प्रविचिन्त्य सम्यग्विचार्य सप्रश्रयं विनयसहित यथा भवत्येव तन्मिथुन प्रति मुनिकुमारकयुगल प्रति वभाषे उक्तवान्। किमुक्तवान्। भवतोर्युवयो प्रसूत्यै जन्मने। नामेति सभावनायाम्। को देशो वर्तते, भवतो प्रसूत्यै उत्पत्तये किं वा कुलमन्वयो वर्तते, यत्र कुले भवतोर्युवयो जन्म आत्मलाभो वभूव सजातम्। अज्ञातससारसुखा ससारसुखास्वादरहित भवतश्चेतो मन प्रव्रजनाय दीक्षाग्रहणाय कुत कस्मात् कारणात् वाल्ये शिशुत्वे जातमुत्पन्नम्। एतत्पूर्वोक्तस्य प्रश्नत्रयस्य मम प्रार्थनतो मम याचनया उत्तर अभिधेयं कथनीयम्। ईदृशो नृपो मुनिकुमारकयुगले प्रार्थन कृतवानिति तमेवार्थं अर्थान्तरन्यासेन दृढयति—सन्त सत्पुरुषा. साधुषु रत्नत्रयाराधकेषु मुनिषु अनुकूलवाचो हितवचना कोमलालापा. भवन्ति। कथम्। हि। स्फुटमिति शेष। अर्थान्तरन्यासालंकार॥

इतीति किं प्रविचिन्त्य। चकारात् पुनश्च किं कृत्वा वभाषे। तयोरभयरुच्यभयमत्योरेवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिनन्दतो स्तुतिं कुर्वतो वाचि भारत्या वपुषि च शरीरे अनन्यजन साधारणीं अनुपमा मधुरता मिष्टता निर्वर्ण्य अवलोक्य चिन्तयेति(न्तितम्) राज्ञा—क्व इदं प्रत्यक्षीभूतं वपु शरीर वर्तते। कथभूतं वपु। करतलस्पर्शेनापि हार्यं सौकुमार्यं कोमलत्वं यस्य वपुषस्तत् करतलस्पर्शेनापि हार्यसौकुमार्यम्। क्व च अय प्रत्यक्षीभूत तप.प्रारम्भो वर्तते। कथभूतस्तप प्रारम्भ। वय परिणामकठोरकरणैरपि वयसो यौवनस्य परिणामेन परिपक्वतया कठोराणि कर्कशानि करणानि इन्द्रियाणि येषा ते वय.परिणामकठोरकरणास्तै महासत्त्वाधिकरणै महासत्त्वस्य महासाहसस्य अधिकरणानि आधारभूता येषु पुरुषास्ते महासत्त्वाधिकरणास्तैर्महासत्त्वाधिकरणै निर्वोढु निर्वाहं कर्तुं अशक्यारम्भो अशक्य कर्तुमिदं न शक्य आरम्भो राभसं यस्य तप प्रारम्भस्य स तथोक्त। क्व इमानि प्रत्यक्षीभूतानि करचरणतलेषु पाणिपादतलेषु लक्षणानि वर्तन्ते। कथभूतेषु करचरणतलेषु कङ्केल्लिपल्लवच्छविषु अशोकतरुपल्लवसदृशेषु। कथंभूतानि लक्षणानि। सकलचक्रवर्तिपदनिवेदनपिशुनानि षट्खण्डपृथ्वीपतिराज्यकथनसूचकानि। क्व चायं

तलेषु लक्षणानि, क्व चायमादित एवाजन्मभिक्षाकसमक्रमः प्रक्रमः । अहो आश्चर्यम् । कथमाभ्यामसत्यतां नीतोऽयं प्रत्यङ्गफलनिर्देशः ।

किं च नीलमणिसस्यानि कुन्तलेषु, शिशिरकरपरार्धतां भालयोः, तरङ्गरेखाश्चिल्लीषु, रत्नसमुच्चयं लोचनयुगलयोः, कौस्तुभोत्पत्तिं कपोलेषु, अमृतधाराप्रवाहं नासयोः, गम्भीरत्वमालपेषु, प्रवालपल्लवोल्लासं रदनच्छदयोः, सुधारसप्रभा स्मितिषु, प्रचेतःपाशान्श्रवणविषये, कम्बुकान्तिं कण्ठयोः, वी-

प्रत्यक्षीभूत. प्रक्रम प्रारम्भः । कथंभूतः प्रक्रम । आदित एव प्रथमत एव आजन्मभिक्षाकसमक्रम आजन्मतो जन्मत आरभ्य भिक्षा आकन्ति आस्वादयन्ति एते आजन्मभिक्षाकास्तै· समक्रमोऽनुपरिपाटी यस्य प्रक्रमस्य स तथोक्त. । अहो आश्चर्यम् अद्भुतमेतत् । कथं केन प्रकारेण द्वाभ्या आभ्या अयं प्रत्यक्षीभूत· प्रत्यङ्गफलनिर्देश· फलकथनं सामुद्रशास्त्रं असत्यता नीतो व्यर्थता प्रापितः । विषमालकार ॥

कि च अस्ति कश्चिद्विशेष । नूनं निश्चयेन अनेन प्रत्यक्षीभूतेन प्रजापतिना ब्रह्मणा सपरिवार समुद्रस्य परिवारसहित पारावारसहित· पारावार एव समुद्र एव न अन्य कश्चित्परमुत्कृष्ट निष्केवलं वा दारिद्र्य दुर्गतत्वं दुर्विधत्वं आनिन्ये आनीत । प्रजापतिना कि कुर्वता । [1] ....
उक्तं च विद्यानन्देन—'सृजति करोति प्रणयति घटयति निर्माति निर्मिमीते च । अनुतिष्ठति विदधाति च रचयति कल्पयति चेति करणार्थे ॥' [प्रजापतिना पुनः किं कुर्वता ।]
[2] ... . प्रजापतिना पुन कि कुर्वता । अस्य मिथुनस्य चिल्लीषु भ्रूषु तरङ्गरेखा कल्लोलरेखा लहरीरेखा सृजता । प्रजापतिना पुनः किं कुर्वता । अस्य मिथुनस्य लोचनयुगलयो नेत्रद्वन्द्वयो रत्नसमुच्चयं श्वेतकृष्णरक्तमाणिक्यसमूहं सृजता । प्रजापतिना पुन कि कुर्वता । अस्य मिथुनस्य कपोलेषु गण्डस्थलेषु कौस्तुभोत्पत्ति कौस्तुभरत्नोत्पत्तिं सृजता । प्रजापतिना पुन कि कुर्वता । अस्य मिथुनस्य आलापेषु स्वरेषु अमृतधाराप्रवाहं सृजता । [3] . ...
नाम (स)यो गम्भीरत्वमतलस्पर्शत्वं सृजता । प्रजापतिना पुन अस्य रदनच्छदयोरधरयोर्विषये प्रवालपल्लवोल्लास विद्रुमकुम्पलप्रादुर्भाव सृजता । प्रजापतिना पुन अस्य स्मितिषु ईषद्धासेषु सुधारसप्रभा अमृतरसतेजांसि सृजता । प्रजापतिना पुन अस्य श्रवणविषये शब्दग्रहेषु प्रचेत पाशान् वरुणदिक्पालायुधानि सृजता । प्रजापतिना पुन अस्य कण्ठयोर्ग्रीवयो कम्बुकान्ति दक्षिणावर्तशोभा सृजता । प्रजापतिना पुन

१ 'प्रवाहमालपेषु, गम्भीरत्वं नासयो' इत्येवं पाठष्टीकानुसारी.

१.–२.–३. पुस्तकत्रयेऽप्यत्र पाठस्त्रुटित .

चिविलसितानि वाहासु, लक्ष्मीचिह्नानि करतलेपु, रमावेश्मशोभामुरःस्थलयोः, चेत्रवेल्लितानि वलिपु, आवर्तविभ्रमं नाभिदेशयोः, पृथुत्वं नितम्बदेशे[1], वृत्तिगुणनिर्माणमुरुपु, मुक्ताफलप्रसूतिं चरणनखेपु, लावण्यरसनिर्भरत्वं चास्य मिथुनस्य तनौ, अनेन सृजता प्रजापतिना नूनं सपरिवारः पारावार एव परं दारिद्र्यमानिन्ये ।

अपि च ।

यत्रामृतेन समजन्म विभाति विश्वं
यत्रेन्दुना सह रतिं भजतेऽम्बुजश्रीः ।
लावण्यमेव मधुरत्वमुपैति यत्र
तद्वर्ण्यते किमिव रूपमयं जनोऽस्य ॥ २१५ ॥

अस्य वाहासु भुजेपु वीचिविलसितानि लहरीशोभितानि सृजता । प्रजापतिना पुनः अस्य करतलेपु हस्ततलेपु लक्ष्मीचिह्नानि लक्ष्मीलक्षणानि सृजता । प्रजापतिना पुन अस्य उर स्थलयोर्हृदयस्थलयो रमावेश्मशोभा लक्ष्मीमन्दिरशोभा सृजता । प्रजापतिना पुन. अस्य वलिपु उदररेखासु विपये चेत्रवेल्लितानि सृजता । प्रजापतिना पुन. अस्य नाभिदेशयो आवर्तविभ्रम सृजता । प्रजापतिना पुन अस्य नितम्बदिशि कटिपश्चाद्भागप्रदेशे पृथुत्व विस्तीर्णत्वं सृजता । प्रजापतिना पुन अस्य उरुषु सक्थिपु वृत्तिगुणनिर्माण सृजता वर्तुलगुणरचना कुर्वता । प्रजापतिना पुन चरणनखेपु पादपुनर्भवेपु मुक्ताफलप्रसूतिं मौक्तिकोत्पत्तिं सृजता । प्रजापतिना पुनरस्य तनौ सर्वस्मिन्नङ्गे लावण्यरसनिर्भरत्व कान्तिरसगाढत्वं कुर्वता । उत्प्रेक्षालकार ॥

अपि च तथा च विशेपमाह—**यत्रामृतेनेत्यादि** । अस्य मुनिकुमारकयुगलस्य तत् रूपं स्वरूप अयं प्रत्यक्षीभूतो जनो लोक किमिव वर्ण्यते कीदृशमिव कथयेत् । तत्किं यत्र यस्मिन् रूपे विश्व शरीर आपादमस्तकपर्यन्त शरीर अमृतेन पीयूषेण समजन्म सहोत्पत्ति विभाति शोभते । यत्र यस्मिन् रूपे अम्बुजश्री कमललक्ष्मी इन्दुना चन्द्रेण सह रतिं भजते सतोष कुरुते । अम्बुजस्थानीये नेत्रयुगले चन्द्रस्थानीये द्वे मुखे इत्यर्थ । यत्र यस्मिन् रूपे लावण्यमेव लवणिमेव मधुरत्व मिष्टत्वं उपैति गच्छति । लवणं क्षारगुणं मधुरत्वं अमृतवत् मिष्टगुणं एतत्सर्व विपरीत कविजन कथ वर्णयति । अपि तु न शक्नोतीत्यर्थ । आक्षेपोपमा ॥

---

१. 'दिशि' इति पाठटीकानुसारी.

इति क्षणं च प्रविचिन्त्य भूपः सप्रश्रयं तन्मिथुनं बभाषे।
को नाम देशो भवतोः प्रसूत्यै किं वा कुलं यत्र बभूव जन्म ॥२१६॥
अज्ञातससारसुखं च बाल्ये जातं कुतः प्रव्रजनाय चेतः।
एतन्मम प्रार्थनतोऽभिधेयं सन्तो हि साधुष्वनुकूलवाचः ॥ २१७ ॥

मुनिकुमारः—

नान्यत्र दीक्षाग्रहणान्मुनीना संकीर्तनं तत्रितयस्य युक्तम्।
तथापि तत्कर्तुमहं यतिष्ये भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥ २१८ ॥

ध्यानज्योतिरपास्ततामसचयः स्फारस्फुरत्केवल-
ज्ञानाम्भोधितटैकदेशविलसत्त्रैलोक्यवेलाचलः।
आनम्रेन्द्रशिखण्डमण्डनभवत्पादद्वयाम्भोरुहः
श्रीनाथ प्रथितान्वयस्य भवतो भूयाज्जिनः श्रेयसे ॥ २१९ ॥

मुनिकुमार अभयरुचिर्ब्रूते—**नान्यत्रेत्यादि**। मुनीना यतीना तत्रितयस्य देश-कुलदीक्षाग्रहणत्रयस्य सकीर्तन कथनं युक्तं न भवति। कथम्। अन्यत्र वर्जयित्वा। कस्मादन्यत्र। दीक्षाग्रहणात्। 'दिगितरर्तेऽन्यैश्च' इति सूत्रेण पञ्चमीविधानम्। देशकुलयो. सकीर्तनेनैवोत्पत्तिसद्भावो यस्मात्। यद्यप्येवं तथापि तत्कर्तु तत्रितयस्य सकीर्तन विधातु-महं यशस्तिलकनामा यति यतिष्ये यत्न करिष्यामि। भव्येपु मुक्तियोग्येपु पुरुपेपु रत्न-त्रयोचितेपु पुरुपेपु पक्षपाता पक्षपरिग्रहा भवन्ति सजायन्ते। कथं हि स्फुटमिति शेप। अर्थान्तरन्यासालकार ॥

ध्यानज्योतिरित्यादि। हे श्रीनाथ हे लक्ष्मीपते, भवतस्तव जिन श्रीमद्भगवद्-र्हत्सर्वज्ञो वीतरागदेव श्रेयसे कल्याणाय भूयाद्भवतु। कथंभूतस्य भवत.। प्रथितान्वय-स्य विख्यातहरिवंशसमुत्पन्नस्य। कथंभूतो जिन। ध्यानज्योतिरपास्ततामसचयः ध्यान-ज्योतिपा शुक्लध्यानतेजसा अपास्तो विध्वस्त· समूलकाष कपितस्तामसचयस्त्रिषष्टि-प्रकृतिसमूहान्धकारो येन स तथोक्त.। पुन. कथंभूतो जिन। स्फारस्फुरत्केवलज्ञाना-म्भोधितटैकदेशविलसत्त्रैलोक्यवेलाचल स्फार प्रचुरतर लोकालोकव्यापक स्फुरत् योगिना चेत सु चमत्कुर्वत् यत्केवलज्ञानं पञ्चमं ज्ञानं तदेव अम्भोधि. समुद्रोऽतिगम्भी-रत्वात् अपर्यन्तत्वात् च तस्य तटं पारस्तस्यैकदेशे एकस्मिन् पार्श्वे विलसन् शोभमान-स्त्रैलोक्यवेलाचलस्त्रिभुवनवेलापर्वतो यस्य स तथोक्त.। पुन कथंभूतो जिन.। आन-म्रेन्द्रशिखण्डमण्डनभवत्पादद्वयाम्भोरुहः आनम्रा. समन्तात् चरणयो. पतिता ये इन्द्राः सौधर्मेन्द्राद्यच्युतपर्यन्ता शक्रास्तेपा शिखण्डाना मस्तकाना मण्डनं भूषणं भवत्सजाय-मानं पादद्वयाम्भोरुहं चरणयुगलकमलं यस्य स तथोक्त.। रूपकातिशयालकारः ॥

---

१. 'वदाना.' इति पाठ. सटीकपुस्तके.

सोऽयमाशार्पितयशा महेन्द्रामरमान्यधीः।
देयात्ते सततानन्दं वस्त्वभीष्टं जिनाधिपः॥ २२०॥

इति सकलतार्किकलोकचूडामणेः श्रीमन्नेमिदेवभगवतः शिष्येण सद्योऽनवद्यगद्यपद्यविद्याधरचक्रवर्तिशिखण्डमण्डनीभवच्चरणकमलेन श्रीसोमदेवसूरिणा विरचिते यशोधरमहाराजचरिते यशस्तिलकापरनाम्नि महाकाव्ये कथावतारो नाम प्रथम आश्वासः॥

अथेदानीं निजनामाङ्कं दधाना सूरयः श्लोकमाहुः—सोऽयमित्यादि। स जगत्प्रसिद्धोऽयं प्रत्यक्षीभूतो जिनाधिपो जिनराजस्ते तुभ्यं अभीष्टं वस्तु वाञ्छितं वस्तु देयात् ददातु। कथंभूतं वस्तु। सततानन्दं सततं निरन्तरं आनन्दोऽनन्तसौख्यं यस्मिन् वस्तुनि तत् सततानन्दम्। परमनिर्वाणमित्यर्थः। कथंभूतो जिनाधिपः। आशार्पितयशाः आशासु दिक्षु अर्पितमारोपितं यशः पुण्यगुणकीर्तनं यस्य येन वा स आशार्पितयशाः। अपरं कथंभूतो जिनाधिपः। महेन्द्रामरमान्यधीः महेन्द्रैः सर्वनरेन्द्रैरमरैः सर्वदेवैर्मान्या पूजनीया धीः बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः। अस्य श्लोकस्य चतुर्षु चरणेषु पूर्वौ वर्णौ गृह्यते, तेन 'सोमदेव' इति नाम भवति। अतिशयालंकारः॥

इति [[1]सकलतार्किकचूडामणेः श्रीमन्नेमिदेवभगवतः शिष्येण सद्योऽनवद्यगद्यपद्यविद्याधरचक्रवर्तिशिखण्डमण्डनीभवच्चरणकमलेन श्रीसोमदेवसूरिणा विरचिते] यशोधरमहाराजचरिते (यशस्तिलकापरनाम्नि) महाकाव्ये कथावतारो नाम प्रथम आश्वासः] परिच्छेदविशेषः। समाप्त इत्यर्थः। कथंभूते यशोधरमहाराजचरिते। श्रीसोमदेवसूरिणा विरचिते वर्णिते। पुनः कथंभूते। यशस्तिलकापरनाम्नि यशस्तिलकमिति अपरं द्वितीयं नामाभिधानं यस्य तत् तस्मिन् तथोक्ते। कथंभूतेन श्रीसोमदेवसूरिणा। श्रीमन्नेमिदेवभगवतः शिष्येण श्रीमाश्चासौ नेमिदेवो भगवानाचार्यः श्रीमन्नेमिदेवभगवान् तस्य तथोक्तस्य शिष्येण अन्तेवासिना। कथंभूतस्य नेमिदेवभगवतः। सकलतार्किकलोकचूडामणेः सकलाः समग्राश्च ते तार्किकलोकाः पट्तर्कचक्रवर्तिनस्तेषां चूडामणिः शिरोरत्नं तस्य तथोक्तस्य। कथंभूतेन श्रीसोमदेवसूरिणा सद्यस्तत्कालं अनवद्यगद्यपद्यविद्याधरास्तेषां चक्रवर्तिनः सार्वभौमास्तेषां शिखण्डानां मस्तकानां मण्डनीभवत् भूषणं सजायमानं चरणकमलं पादबिसप्रसूनं यस्य स तथा तेन॥

इति श्रीविद्यानन्दभट्टारकप्रियशिष्येण भट्टारकश्रीमल्लिभूषणगुरुपरमाभीष्टगुरुभ्रात्रा श्रीलक्ष्मीचन्द्रभट्टारकाभिमतेन श्रीसिंहनन्दिगुरुप्रार्थनया सिद्धान्तसागरचक्रनयाख्याकृतिनिमित्तं भट्टारकश्रीनीलकण्ठविद्वद्ब्रह्मराक्षसज्झोटिङ्गभट्टझञ्झामरुद्भट्टादिनवनवतिमहावादिलब्धविजयेन तर्कव्याकरणछन्दोलंकारसिद्धान्तसाहित्यादिशास्त्रनिपुणमतिना प्राकृतव्याकरणाद्यनेकशास्त्ररचनाचुञ्चुना सूरिश्रीश्रुतसागरेण विरचितायां यशस्तिलकचन्द्रिकाभिधानायां यशोधरमहाराजचरितचम्पूमहाकाव्यटीकायां कथावतारप्रथमाश्वासचन्द्रिका परिसमाप्ता॥

ग्रन्थाग्रन्थसंख्या पञ्चचत्वारिंशच्छती॥

---

1. लेखकप्रमादपतितो मूलपाठः.

द्वितीय आश्वास.।

श्रीकान्ताकुचकुम्भविभ्रमधरव्यापारकल्पद्रुमाः
स्वर्गस्त्रीजनलोचनोत्पलवनक्रीडाकृतार्थागमाः।
जन्मापूर्वविभूतिवीक्षणपथप्रस्थानसिद्धाशिषः
पुष्यासुर्मनसो मतानि जगतः स्याद्वादिवादत्विषः॥ १॥

अथेदानीं द्वितीयस्याश्वासस्य पट्टबन्धनाम्नष्टीका क्रियते। तस्मिन्नाश्वासे आदिमङ्गलार्थं जिनवाक्स्तवनपुर सर श्रीसोमदेवाचार्य नान्दीसूत्रमिदमाह—श्रीकान्तेत्यादि। स्याद्वादिवादत्विष। स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्तिनास्ति, स्यादवाच्यम्, स्यादस्ति वा वक्तव्यम्, स्यान्नास्ति वा वक्तव्यम्, स्यादस्ति नास्ति वा वक्तव्यम्, इत्येवं स्याच्छब्दपूर्वक प्रतिवस्तु सप्तभङ्गान् वदतीत्येवशील स्याद्वादी श्रीमद्भगवदर्हत्सर्वज्ञवीतरागस्तस्य वादो द्वादशाङ्गशास्त्र तस्य त्विषो वाण्यो वचनानि जगतस्त्रैलोक्यस्य तत्रस्थितभव्यजनसमूहस्य मनसश्चित्तस्य मतान्यभीष्टानि पुष्यासु पोषयन्तु। कथंभूता स्याद्वादिवादत्विष। श्रियोऽभ्युदयलक्षणलक्ष्म्यस्ता एव कान्ता स्त्रियस्तासा कुचा स्तनास्त एव कुम्भा कलशा सुखामृताधारभूतत्वात्तेषा विभ्रम शोभा ता धरन्तीति श्रीकान्ताकुचकुम्भविभ्रमधरा. २. . ... कल्पद्रुमा कल्पवृक्षा। आविष्टलिङ्गत्वादत्र स्त्रीलिङ्गस्य विशेषणं पुंस्त्वम्। पुन कथभूता। स्याद्वादिवादत्विष. स्वर्गस्त्रीजनलोचनोत्पलवनक्रीडाकृतार्थागमाः स्वर्गस्य सवन्धिनो ये स्त्रीजना देवाङ्गनासमूहास्तेषा लोचनानि नेत्राणि तान्येव उत्पलवनानि कुवलयकाननानि। सुखशीतलोत्पादहेतुत्वात्। तेषा तेषु वा या क्रीडा तया कृतार्थ कृतकृत्य आगम आगमनं यासा तास्तथोक्ता.। अपर कथंभूता स्याद्वादिवादत्विषः। जन्मापूर्वविभूतिवीक्षणपथप्रस्थानसिद्धाशिष जन्मन आरभ्य आससारमारभ्य आगम आगमन यासा या अपूर्वा विभूति परममुक्तिलक्ष्मीत्यर्थस्तस्या. वीक्षणपथे अवलोकनमार्गे यत्प्रस्थानं प्रथमनप्रारम्भस्तस्मिन् सिद्धाशिषः श्रीसिद्धचक्रस्य पुष्पाक्षताशिष.। प्रख्यानसिद्धिहेतुत्वादित्यर्थ। उक्तं च—'सर्वथाभि[3]नयत्यागी यथा दृष्टमपेक्षक.। स्याद्वादस्तावके न्यायेनान्येषु नात्मविद्विषाम्॥' तथा चोक्तम्—'भारत्या व्यवसायेन जिगीषाया रुचौ तथा। शोभाया पञ्चसु प्राहु. विद्ध्वनिं पूर्वसूरयः॥' रूपकालंकारः। अत्र प्रथमचरणे नरेन्द्रलक्ष्मीप्राप्तिर्वर्णिता, द्वितीयचरणे देवेन्द्रलक्ष्मीसमागमो व्याख्यात, तृतीयचरणे मुक्तिफलं दर्शितम्, एतत्त्रयदर्शनेन सप्त परमस्थानानि कथितानि भवन्ति। तानि कानीत्याह—'सज्जातिः सद्गृहस्थत्व पारिव्राज्यं सुरेन्द्रता। साम्राज्यं परमार्हन्त्यं निर्वाणं चेति सप्तधा॥' एतत्सर्वं जैनभारतीभक्त्या भवतीति भावार्थ.॥

---

१. 'स्यादस्त्यवाच्यम्। स्यान्नास्त्यवाच्यम्' इति सटीकपुस्तकपाठः. २. अत्र पाठः कियान्नष्टो भवेत्. ३. 'नियम' इति टीकानुसारी पाठ.

या नाकलोकपतिमानसराजहंसी
विद्याधरेश्वरविचारविहारदेवी ।
मर्त्याधिपश्रवणभूषणरत्नवल्ली
सा वः श्रियं वितरताज्जिनवाक्प्रसूतिः ॥ २ ॥

अहो जगत्त्रयप्रासादप्रकाशनकीर्तिकुलदेवतामहः महानुभावतोपलासारसृष्टिसूदितकलिकालव्याल धर्मावलोकमहीपाल परिप्राप्तसमस्तशास्त्रोदीर्णार्णवनिर्णय, समाकर्णय—अस्ति खल्विहैव षट्खण्डमण्डलीविभागविचित्रे भरतक्षेत्रे प्रहसितवसुवसतिकान्तयोऽवन्तयो नाम निखिललोकाभिलापविलासिवस्तुसंपत्तिनिरस्तसुरपादपमदो जनपदः ।

पुनश्च भारतीश्रुतिविशेषणमाह—या नाकलोकेत्यादि । सा जगत्प्रसिद्धा जिनवाक्प्रसूति जैनभारती वो युष्मभ्य श्रिय अभ्युदय नि श्रेयसलक्षणोपलक्षिता लक्ष्मी वितरताद्ददातु । सा का । या जिनवाक्प्रसूति नाकलोकपतिमानसराजहसी नाकलोकपतेर्देवेन्द्रस्य मानसस्य चित्तसरोवरस्य [क्रीडने क्रीडाकरणे] राजहसी राजहंसभार्या वर्तते । पुन कथभूता । विद्याधरेश्वरविचारविहारदेवी विद्याधरेश्वरा गणधरदेवा विद्याधरचक्रवर्तिनस्तेषा विचारेषु पर्यालोचनेषु विहारदेवी गृहदेवता वर्तते । पुन कथभूता । मर्त्याधिपश्रवणभूषणरत्नवल्ली मर्त्याधिपा भरतादिश्रेणिकपर्यन्ता राजानस्तेषां श्रवणाना कर्णाना भूषणे मण्डने रत्नवल्ली रत्नजटितकर्णकुण्डलमित्यर्थ । अत्र वृत्ते स्वर्गलोकविद्याधरलोकभूमिगोचरनृपराज्यलक्ष्मीना दायिका भारती भवतीति भाव । रूपकमिदम् ॥

अहो इत्यादि । अहो श्रीमारदत्तमहाराज, जगत्त्रयप्रासादप्रकाशनकीर्तिकुलदेवतामह जगत्त्रय त्रैलोक्यं तदेव प्रासाद ऊर्ध्वगतिहेतुत्वात्तस्य प्रकाशने उद्योतकरणे या कीर्ति पुण्यगुणकीर्तनं सैव कुलदेवता पूर्वपुरुषसततिसमागमत्वात् तया मह्यते लोकैः पूज्यते स तथा तस्य सबोधन हे तथोक्त । अहो महानुभावतोपलासारसृष्टिसूदितकलिकालव्याल महानुभावता महाप्रभाव सैव उपलासारसृष्टि पाषाणवेगवद्वृष्टिसर्ग तया सूदितो निपातित कलिकाल एव व्यालो दुष्टगज । अथवा सूदितो निर्मूलकाषंकषित कलिकाल एव व्याल कृष्णसर्पो येन स तथा तस्य सबोधनम् । अहो धर्मावलोकमहीपाल धर्मस्यावलोको रक्षण तेनोपलक्षितो महीपालो राजा तस्य सबोधनम् । अहो परिप्राप्तसमस्तशास्त्रोदीर्णार्णवनिर्णय परिप्राप्तो विज्ञात समस्तशास्त्रोदीर्णार्णवस्य सकलशास्त्रमहासमुद्रस्य निर्णयो निश्चयो येन स तथा तस्य सबोधनम् । समाकर्णय समुखीभूय देशकुलदीक्षास्वरूप सम्यक् लशृणु । अस्तीत्यादि । खलु वाक्यालकारे ।

श्रिया गृहाणि श्रीर्दानैर्दानान्यभ्युपपत्तिभिः ।
यत्र नैसर्गिकीं प्रीतिं भजन्ति सुकृतात्मनाम् ॥ ३ ॥
राजन्ते यत्र गेहानि खेलत्तर्णकमण्डलैः ।
वेलाचलकुलानीव कल्लोलैः क्षीरवारिधेः ॥ ४ ॥
यत्र स्खलद्गतैर्बालैः कान्ताः कुट्टिमभूमयः ।
हंसैः पद्मसरासीव मृदुगद्गदभाषिभिः ॥ ५ ॥

इहैव भरतक्षेत्रेऽस्मिन्नेव जम्बूद्वीपसवन्धिनि भरतक्षेत्रे अवन्तयो नाम जनपदो देशोऽस्ति विद्यते । कथंभूते भरतक्षेत्रे । षट्खण्डमण्डलीविभागविचित्रे षट्खण्डाना मण्डलीविभागै देशविभागैः विचित्रे आश्चर्यकारिणि । कथंभूता अवन्तयः । प्रहसितवसुवसतिकान्तय प्रहसिता तिरस्कृता वसुवसते स्वर्गलोकस्य कान्तिः शोभा याभिस्तास्तथोक्ता । कथंभूतो जनपद. । निखिललोकाभिलाषविलासिवस्तुसपत्तिनिरस्तसुरपादपमदः निखिलाना समस्ताना लोकाना पञ्चजनाना अभिलाषेषु वाञ्छासु विलसन्ति प्रवर्तन्ते इत्येवंशीलानि यानि तानि निखिललोकाभिलाषविलासीनि तानि च तानि वस्तूनि आभरणभोजनादीनि तेषा सपत्तिभि प्राप्तिभि निरस्तस्तिरस्कृतः सुरपादपानां कल्पवृक्षाणा मदोऽहंकारो येन जनपदेन स तथोक्तः । उपमैव ॥

श्रियेत्यादि । यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे गृहाणि मन्दिराणि पस्त्यानि श्रिया सह लक्ष्म्या सार्ध नैसर्गिकी स्वाभाविकीं प्रीति स्नेहं भजन्ति प्राप्नुवन्ति । केषा गृहाणि । सुकृतात्मना, पुण्यवत्पुरुषाणाम् । यत्र यस्मिन् देशे श्रीर्लक्ष्मीर्दानै सह पात्रदानैः सह प्रीतिं भजन्ति । यत्र यस्मिन् देशे दानानि अभ्युपपत्तिभिरादरैः सह प्रीतिं भजन्ति । दीपकमिदम् ॥

राजन्त इत्यादि । यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे खेलत्तर्णकमण्डलैः रममाणवालवत्सकसमूहै. कृत्वा गेहानि गृहानि राजन्ते शोभन्ते । कै. कानीव राजन्ते । क्षीरवारिधे क्षीरसमुद्रस्य कल्लोलै कृत्वा वेलाचलकुलानीव समुद्रतटस्थितपर्वतवृन्दानीव । उपमैव ॥

यत्रेत्यादि । यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे स्खलद्गतैर्गतिस्खलद्गमनैः वालै शिशुभिः कृत्वा कुट्टिमभूमयो बद्धधरण्य कान्ता मनोहरा वर्तन्ते । कुट्टिमभूमय· कानीव । पद्मसरासीव कमलसरोवराणीव । यथा पद्मसरासि श्वेतच्छदैः पक्षिभि. हसै. कृत्वा कान्तानि मनोहराणि भवन्ति । कथंभूतैर्बालैर्हंसैश्च । मृदुगद्गदभाषिभिः मृदूनि कोमलानि गद्गदान्यस्फुटानि वचनानि भाषन्ते ब्रुवन्तीत्येवंशीला मृदुगद्गदभाषिणस्तैस्तथोक्तैः । उपमैव ॥

प्रजाप्रकाम्यसस्याढ्याः सर्वदा यत्र भूमयः।
मुष्णन्तीवामरावासकल्पद्रुमवनश्रियम् ॥ ६ ॥
नित्यं कृतातिथेयेन धेनुकेन सुधारसैः।
यत्राक्रियन्त देवानामपार्थाः कामधेनवः ॥ ७ ॥
विभ्रमोल्लासिभिर्यत्र वल्लवीनां विलोकितैः।
हृता न बहु मन्यन्ते द्युसदोऽनिमिषाङ्गनाः ॥ ८ ॥
जीवितं कीर्तये यत्र दानाय द्रविणग्रहः।
वपुः परोपकाराय धर्माय गृहपालनम् ॥ ९ ॥
बाल्यं विद्यागमैर्यत्र यौवनं गुरुसेवया।
सर्वसङ्गपरित्यागैः सगतं चरमं वयः ॥ १० ॥

प्रजेत्यादि। यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे भूमयः क्षेत्राणि सर्वदा सर्वकालं प्रजानां लोकानां प्रकाम्यैरभिलषणीयैः सस्यैर्धान्यविशेषैराढ्याः परिपूर्णा वर्तन्ते। भूमयः किं कुर्वन्ति। अमरावासकल्पद्रुमवनश्रियं मुष्णन्तीव अमरावासः स्वर्गलोकस्तस्य कल्पद्रुमवनानां सुरवृक्षोद्यानानां श्रियं लक्ष्मीं मुष्णन्ति चोरयन्तीव। हेत्वलंकारः॥

नित्यमित्यादि। यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे धेनुकेन सद्यःप्रसूतगोसमूहेन देवानां स्वार्गिकाणां कामधेनवः सुरसुरभयो अपार्था निरर्था अक्रियन्त चक्रिरे। कृता इत्यर्थः। कथंभूतेन धेनुकेन। कामधेनुनिरर्थकरणहेतुगर्भितं विशेषणमाह—सुधारसैरमृतरसैः कृत्वा नित्यं सर्वकालं कृतं आतिथेयं प्राघुणिकक्रिया येन धेनुकेन। काशेपे कृतानि येयन्ते (?)। हेतूपमालंकारः॥

विभ्रमेत्यादि। यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे द्युसदो देवा अनिमिषाङ्गनाः अप्सरसो बहु न मन्यन्ते अधिकता न जानन्ति। तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूता द्युसदः। वल्लवीनां गोपाङ्गनानां विलोकितैरवलोकनैर्हृता अनुरञ्जिता। कथंभूतैर्विलोकितैः। विभ्रमोल्लासिभिः विभ्रमैर्भ्रूक्षेपैरुल्लसन्ति उच्छलन्ति क्रीडन्तीत्येवंशीलानि विभ्रमोल्लासीनि तैः। हेतूपमालंकारः॥

जीवितमित्यादि। यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे जीवितं कालः कीर्तये यशसे वर्तते। यत्र यस्मिन् द्रव्यग्रहो लक्ष्मीसंग्रहो दानाय पात्रदानाय वर्तते। यत्र यस्मिन् वपुः शरीरं परोपकाराय परेषामनुग्रहाय वर्तते। यत्र यस्मिन् गृहपालनं गृहस्थत्वं धर्माय पूजादानादिनिमित्तं वर्तते। दीपकालंकारः॥

बाल्यमित्यादि। यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे बाल्यं कुमारत्वं विद्यागमैः शास्त्रस्वीकारैः सगतं संयुक्तं वर्तते। लोकानामिति शेषः। यत्र यस्मिन् लोकानां यौवनं

द्वावेव च जनौ यत्र वसतो वसतिं प्रति ।
अर्थिन्यवाङ्मुखो यो न युद्धे यो न पराङ्मुखः ॥ ११ ॥

यत्र च वहिरेव मार्गभूमिपु निसर्गादशेपमनुष्यमनीषितसमसपन्नविभवैः सकललोकोपसेव्यमानसंपद्भिः पाणिपल्लवार्पितस्थविस्तवकैस्त्रिदिवतापसानामपि सपादितसत्रमैत्रीमनोभिरपहसितसुरकाननानोकहैर्वनदेवीदानमण्डपचारुभिस्तरुभिः, अनेकनीरचरविकिरकलापचापलप्रबलानिलान्दोलितपालिन्दी-

---

तारुण्यं गुरुसेवया दिगम्बराणामाराधनेन संगतं वर्तते । यत्र यस्मिन् चरमं वयो वार्धक्यं सर्वसङ्गपरित्यागे जिनदीक्षाग्रहणे सगतं वर्तते । दीपकालकारः ॥

द्वावेवेत्यादि । यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे वसतिप्रति गृहंगृहंप्रति द्वावेव जनौ द्विप्रकारकावेव मानुपौ वसतस्तिष्ठत. । कौ तौ द्वौ । य पुमान् अर्थिनि याचके अवाङ्मुखोऽधोमुखो न वर्तते । यस्तु जन. युद्धे सग्रामे पराङ्मुख पृष्ठदाता न वर्तते । अतिशयालंकार ॥

यत्र चेत्यादि । यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे प्रजाना लोकाना वृद्धा अपि श्रियो वृद्धिं प्राप्ता अपि लक्ष्म्य पर केवलमाजन्मसु स्वस्थानेपु विस्तारयामासु वृद्धिं गता । कथभूता श्रिय । मार्गभूमिपु अध्वस्थानेपु वहिरेव नगराद्बाह्यप्रदेशेष्वेव तरुभिर्वृक्षै सर.प्रदेशै. सरोवरस्थानै लताप्रतानै वल्लिविस्तारैरन्यैश्च वनराजिशाखिभिर्वनश्रेणिर्वृक्षै कृतकृतार्थातिथय कृता विहिता कृतार्था परिपूर्णमनोरथा अतिथय प्राघूर्णिका याभिस्ता कृतकृतार्थातिथय । का इव आजन्मसु विस्तारयामासु । कन्यका इव यथा कन्यका पतिवरा कुमार्य असजातवरसमागमा अप्राप्तनवीनवरप्राप्तयः । कथंभूतै तरुभि । निसर्गात्स्वभावेन अशेपमनुष्यमनीपितसमसपन्नविभवै अशेपाणा विश्वेपा मनुष्याणा मानवाना मनीपितसम अभिलापकरप सपन्नो निष्पन्नो विभव पत्रपल्लवपुष्पफलादिलक्षणा लक्ष्मीर्येपा तरुणा ते तथोक्तास्तै । अपर कथभूतैस्तरुभि । सकललोकोपसेव्यमानसपद्भि सकलैर्विश्वैर्लोकै ब्राह्मणादिचाण्डालपर्यन्तैर्जनैरुपसेव्यमाना आस्वाद्यमाना सपत् पत्रपल्लवपुष्पफलच्छायादिलक्ष्मीर्येपा ते तथोक्तैः । पुनः कथंभूतै । पाणिपल्लवार्पितस्थविस्तवकै पाणिपल्लवेपु हस्तकमलेपु अर्पिता स्थविस्तवका फलगुच्छा यैस्तरुभिस्ते तथा तै । फलभारनम्रत्वादित्यर्थ । पुन कथंभूतैस्तरुभि । त्रिदिवतापसानामपि स्वर्गलोकमुनीनामपि सपादितसत्रमैत्रीमनोभि सपादिता उत्पादिता सत्रमैत्रीदानमण्डपप्रीतिर्मनःसु चित्तेपु यैस्ते तथा तै. । पुन कथंभूतै । अपहसितसुरकाननानोकहै अपहसितास्तिरस्कृता सुरकाननाना स्वर्गलोकवनाना अनोकहा कल्पद्रुमा यैस्तरुभिस्ते तथा तै । पुन कथंभूतैस्तरुभि । वनदेवीदानमण्डपचारुभिः वनदेवीना वनदेवताना दानमण्डपवत सत्रशालावत् चारुभिर्मनोहरै ।

संततिभिरविरलविकासोल्लसत्कुवलयकह्लारकैरवारविन्दमकरन्दबिन्दुस्पन्दसंदोहामोदसदर्भिताभ्रपुष्पैरुत्तालनालीकिनीदलहस्तोद्धारहृदयहारिभिर्विफलितामृतप्रसूतिदिवसैर्दिविजदेवार्चनोपयोगभागिभिर्जलदेवताप्रपानिवेशैः सरःप्रदेशैः, मधुपमधुपानवशकोशकोशकास्रवत्किञ्जल्कासवासरालपरिमलोल्लासिभिर्लेखमुख्यवैखानसकुसुमावचयोचितैराखण्डलशिखण्डमण्डनकाण्डप्र-

---

तथा कथंभूतैः सरःप्रदेशैः। अनेकनीरचरविकिरकलापचापलप्रबलानिलान्दोलितपालिन्दीसंततिभिः अनेके बहवो ये नीरचरविकिरा जलचरपक्षिणो हंससारसचक्रवाकजल्काकादयस्तेषां कलापाः समूहास्तेषां चापलेन चपलत्वेन प्रबलः प्रचण्डो योऽसौ अनिलो वायुस्तेनान्दोलिताः कम्पिताः पालिन्दीसंततयो लहरीसमूहा यैः सरःप्रदेशैस्ते तथोक्तास्तैः। पुनः कथंभूतैः सरःप्रदेशैः। अविरलविकासोल्लसत्कुवलयकह्लारकैरवारविन्दमकरन्दबिन्दुस्पन्दसंदोहामोदसदर्भिताभ्रपुष्पैः अविरलः प्रचुरतरो योऽसौ विकासो विकोचलं तेन उल्लसन्ति उच्छलन्ति यानि कुवलयानि उत्पलानि कह्लाराणि च रक्तकमलानि कैरवाणि च कुमुदानि श्वेतोत्पलानि अरविन्दानि च श्वेतकमलानि च तेषां मकरन्दो रसस्तस्य बिन्दवो विप्रुषस्तेषां स्पन्दाः क्षरणानि तेषां संदोहः समूहस्तस्य आमोदः परिमलः तेन सदर्भितानि मिश्रितानि अभ्रपुष्पाणि जलानि येषां जलप्रदेशानां ते तथा तैः। पुनः कथंभूतैः सरःप्रदेशैः। उत्ताननालीकिनीदलहस्तोद्धारहृदयहारिभिः उत्तानानि चपलानि यानि नालीकिनीदलानि पद्मिनीपत्राणि तान्येव हस्ताः पाणयस्तेषां उद्धारेण उच्चलनेन छायाकरणेन हृदयहारिभिरतिमनोहरैः। पुनः कथंभूतैः प्रदेशैः। विफलितामृतप्रसूतिदिवसैः विफलिता निष्फलीकृतास्तिरस्कृता अमृतप्रसूतिदिवसा वर्षादिनानि यैस्ते तथा तैः। अपरं कथंभूतैः सरःप्रदेशैः। दिविजदेवार्चनोपयोगभागिभिः दिविजानां स्वर्गिकाणामिन्द्राणां देवार्चनं अर्हत्पूजनं तस्य उपयोगः कार्यं भजन्ते आश्रयन्तीत्येवंशीलास्ते तथोक्तास्ते क्षीरसागरजलवद्दीप्तपाण्डुरत्वात्। पुनः कथंभूतैः सरःप्रदेशैः। जलदेवताप्रपानिवेशैः जलदेवतानां जलदेवीनां प्रपानिवेशैः पानीयशालासदृशैः। तथा कथंभूतैर्लताप्रतानैः वल्लीमण्डपैः। मधुपमधुपानवशकोशकोशकास्रवत्किञ्जल्कासवासरालपरिमलोल्लासिभिः मधुपानां भ्रमराणां यन्मधुपानं मकरन्दपानं मद्यपानं च तस्य वशा आधीना ये कोशाः कमलपुष्पमध्यास्त एव कोशकानि सुरापात्राणि तेभ्यः आस्रवन्तः क्षरन्तो ये किञ्जल्काः केसराणि तेषां आसवो मद्यं तस्यासरालोऽपर्यन्तो योऽसौ परिमलो विमर्दोत्थगन्धस्तेन उल्लसन्तीत्येवंशीला ये लताप्रतानास्ते तथोक्तास्तैः। पुनः कथंभूतैर्लताप्रतानैः। लेखमुख्यवैखानसकुसुमावचयोचितैः लेखेषु देवेषु ये मुख्यवैखानसा प्रधानमुनयस्तेषां कुसुमावचयाय पुष्पचुण्टनाय प्रसूनलवनाय उचिता योग्यास्ते तथा तैः। पुनः कथंभूतैर्लताप्रतानैः। आखण्डलशिखण्डमण्डनकाण्डप्रसूनविडम्बि-

सूनविडम्बितखाण्डवप्रसवोत्पत्तिभिर्विलुप्तकल्पवल्लीसृष्टिसमयैः करकिसलयावलम्बितप्रसूनमञ्जरीस्रग्भिर्वसन्तविलासवसतिसंतानैर्लताप्रतानैः, अन्यैश्च निखिलभुवनजनजनितमनोरथावाप्तिभिः परिभूतभोगभूमिभूरुहप्रभावैः फलप्रदानोन्मुखपुण्यालेखिभिः वनराजिशाखिभिः कृतकृतार्थातिथयः प्रजानां वृद्धा अपि श्रियः कन्यका इवासजातवरसमागमाः परमाजन्मसु विस्तारयामासुः ।

मार्गोपान्तवनद्रुमावलिदलच्छायापनीतातपाः
　पूर्णाभ्यर्णसरोवतीर्णपवनव्याधूतदेहश्रमाः ।
पुष्पैर्मन्दमुदः फलैर्भृतधियस्तोयैः कृतक्रीडनाः
　पान्था यत्र वहन्ति केलिकमलव्यालोलहारश्रियः ॥ १२ ॥

तखाण्डवप्रसवोत्पत्तिभिर्विलुप्तकल्पवल्लीसृष्टिसमयै· आखण्डल इन्द्रस्तस्य शिखण्डस्य मस्तकाग्रस्य मण्डनकाण्डानि विभूषणप्रशस्तानि यानि प्रसूनानि पुष्पाणि तैर्विडम्बिता व्यर्थीकृता· खाण्डवस्य प्रसवाना पुष्पाणामुत्पत्तय उत्पादितानि ताभि (तिरस्कृताभिः) कृत्वा विलुप्त· तिरस्कृत· कल्पवल्लीना स्वर्गवीरुधां सृष्टे सर्गस्य समयोऽवसरो यैर्लताप्रतानैस्ते तथोक्तास्तै· । पुन कथंभूतैर्लताप्रतानैः । करकिसलयावलम्बितप्रसूनमञ्जरीस्रग्भिः करवत् हस्तवत् यानि किसलयानि पल्लवानि तेषु अवलम्बिता धृता· प्रसूनमञ्जरीस्रजः पुष्पवल्लरीमाला यै लताप्रतानैस्तैस्तथोक्तै । अपरं कथंभूतैर्लताप्रतानै· । वसन्तविलासवसतिसंतानै· वसन्तस्य वसन्तराजस्य विलासवसतिसतानैः क्रीडागृहसदृशै· । तथा कथंभूतैर्वनराजिशाखिभि· । निखिलभुवनजनजनितमनोरथावाप्तिभि निखिलभुवनजनाना विश्वलोकमानवाना जनिता उत्पादिता मनोरथाना दोहदाना अवाप्तिः प्राप्तिर्यैस्ते तथा तै· । पुन कथभूतैर्वनराजिशाखिभि । परिभूतभोगभूमिरुहप्रभावै· परिभूतो मानभङ्गं प्रापितो भोगभूमिभूरुहाणा कुर्वादिकल्पतरूणा प्रभावो महिमा माहात्म्यं यैस्ते तथा तै ।पुन कथंभूतैर्वनराजिशाखिभि । फलप्रदानोन्मुखपुण्यालेखिभि· फलप्रदानाय उन्मुखो बद्धोत्कण्ठं पुण्यालेखी पवित्राकारा येषा वनराजिशाखिना ते तथा तैः । उपमैव ॥

मार्गोपान्तेत्यादि । यत्र अवन्तिषु जनपदे पान्था पथिका· केलिकमलव्यालोलहारश्रियो वहन्ति केलिकमलाना व्यालोलाश्चपला हारश्रियो मालालक्ष्मीर्वहन्ति धारयन्ति । कथभूताः पान्था ।मार्गोपान्तवनद्रुमावलिदलच्छायापनीतातपा मार्गोपान्तयोरध्वसमीपयो· सवन्धिनो ये वनद्रुमा उद्यानवृक्षास्तेषामावलि· पङ्क्तिस्तस्या· दलानि पर्णानि तेषा छाया अनातपस्तया अपनीत· स्फोटित आतपो घर्मो येषा पान्थानां ते तथोक्ताः । पुनः कथंभूता· पान्थाः । पूर्णाभ्यर्णसरोवतीर्णपवनव्याधूतदेहश्रमाः पूर्णानि

अपि च यत्र पलव्यवहारः सुवर्णदक्षिणासु, मधुसमागमः समासंवर्तेषु, परदारोदन्तः कामागमेषु, क्षणिकस्थितिर्दशवलशासनेषु, चापलविलासः पृषदश्वेषु, भावसकरः ससर्गविद्यासु, परद्रव्याभिलाषः प्रासादकृतिषु, अक्रमगतिः काद्रवेयेषु, करकठिनताकर्णनं पुरुषपरीक्षासु, शस्त्रसपातः पत्रच्छेदेषु, वन्धविधिस्तुरङ्गक्रीडासु, लिङ्गभेदः प्राकृतेषु, उपसर्गयोगो धातुषु, निपा-

---

जनभृतानि अभ्यर्णानि निकटतराणि यानि सरासि जलाशयनि तडागानि सरोवराणि तेभ्योऽवतीर्ण समागतो योऽसौ पवनो वायुस्तेन व्याधूत• स्फेटितो देहाना शरीराणा श्रम खेदो येषा पान्थाना ते तथोक्ता । पुन कथंभूता । पुष्पै कृला मन्दमुद प्रचुरहर्षा निबिडपरमानन्दा• । पुन कथंभूता । फलै कृला भृतधियो भोजनाकाङ्क्षारहिताः । पुन• कथभूता । तोयै जलै कृत्वा कृतक्रीडना विहितकेलय । तूयन्ते आदीयन्ते गृह्यन्ते तृषार्तैरिति तोयानि । 'खराद्य'। 'तु वृत्तिपूरणहिंसादानेषु' इति धातो प्रयोगात् । उपमालंकार ॥

अपि चेत्यादि । यत्र यस्मिन् अवन्तिषु जनपदे पलव्यवहारो गद्याणकदशकेन पलमुच्यते पञ्चदश टङ्कानीत्यर्थस्तस्य व्यवहारो दानमादानं च सुवर्णदक्षिणासु कनकदानेषु । न तु मासव्यवहारस्तत्र देशेऽस्ति । मधुसमागम वसन्तागमन समासवर्तेषु वर्षप्रवर्तनेषु । न तु मद्यसमागम । परदारोदन्त परा उत्कृष्टा दारा स्त्रियस्तेषामुदन्तो वार्ता कामागमेषु कामशास्त्रेषु । न तु परस्त्रीगमनं परेषा विदारणं वा परदारा उच्यते। क्षणिकस्थितिर्दशवलशासनेषु क्षणिकस्थिति• पक्षो बौद्धागमेषु वर्तते। न तु निजवाक्चलनम् । चापलविलास पृषदश्वेषु चापलविलास चपलत्वं पृषदश्वेषु मारुतेषु वर्तते । न तु परदारेषु हस्तादिक्षेप । न च वृथा (धनुर्ग्रहण) चाप लातीति भाव• । भावसकर ससर्गविद्यासु ससर्गविद्यासु भरतशास्त्रेषु भावसकरो वर्तते एकोनपञ्चाशद्भावाना मिश्रता वर्तते । न तु भावस्य क्रियाया सकरो व्यामिश्रता वर्तते । प्रासादकृतिषु देवगृहनिर्मापणेषु परद्रव्याभिलाष परस्योत्कृष्टस्य न्यायोपार्जनस्य द्रव्यस्य धनस्य अभिलाषो वर्तते । न तु[1] .... क्रमलङ्घनम् । करकठिनताकर्णनं पुरुषपरीक्षासु पुरुषपरीक्षासु सामुद्रिकशास्त्रेषु करकठिनताकर्णन हस्तकर्कशताश्रवण वर्तते । न तु करस्य सिद्धोदयस्य कठिनता । आधिक्य वर्तते । उक्तं च—'अकर्मकठिनौ हस्तौ पादौ वा ध्वनिकोमलौ । यस्य पाणी च पादौ च तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥' पत्रच्छेदेषु पुस्तकदलसचरणेषु नागवल्लीदलच्छेदनेषु वा शस्त्रसपात छुरिकादिव्यापारो वर्तते । न तु लिङ्गच्छेदादौ शस्त्रपातोऽस्ति । तुरङ्गक्रीडासु अश्वकेलिषु वन्धविधि-

---

१. अत्र कियान्ग्रन्थस्त्रुटितः.

तश्रुतिः शब्दशास्त्रेषु, दोषचिन्ता भिषग्वचनेषु, भङ्गनिशमनं यमकवाक्येषु, सीताहरणश्रवणमितिहासेषु, बन्धुकलहाख्यानं भारतकथासु, कुरङ्गवृत्तिः केलिस्थानेषु, धर्मगुणच्छेदः संग्रामेषु, कुटिलता च कामकोदण्डकोटिषु ।

किं च ।

धर्मे यत्र मनोरथाः प्रणयिता यत्रातिथिप्रेक्षणे
त्यागे यत्र मनीषितानि मतयो यत्रोल्बणाः कीर्तिषु ।
सत्ये यत्र मनांसि विक्रमविधौ यत्रोत्सवो देहिनां
यत्रान्येऽपि निसर्गसङ्गनिपुणास्ते ते च सन्तो गुणाः ॥ १२ ॥

रुरुमूलपीडनं वर्तते । न तु शृङ्खलादिबन्धनविधि । प्राकृतेषु शास्त्रेषु लिङ्गभेद स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गव्यभिचारो वर्तते । न तु शेफच्छेदनम् । उपसर्गयोगो धातुषु 'भू सत्तायाम्' इत्यादिनवगणेषु उपसर्गयोग प्राद्युपसर्गससर्गो वर्तते । न तु उपसर्ग. उत्पातः अजन्य मुनीना ध्यानादौ वर्तते । शब्दशास्त्रेषु व्याकरणेषु निपातश्रुति. 'पुरदरवाचंयमसर्वसहद्विपंतपाश्च' इत्यादीना शब्दाना श्रुति. श्रवणं वर्तते न तु अश्वमेधराजसूयगोसवादिजीवादिजीवघाताना श्रुतिर्वेदा वर्तन्ते । भिषग्वचनेषु वैद्यकशास्त्रेषु दोषचिन्ता वातपित्तश्लेष्मविचारणं वर्तते । न तु परनिन्दाकरणम् । यमकवाक्येषु शब्दालंकारविशेषशास्त्रेषु भङ्गनिशमनं पदच्छेदश्रवणं वर्तते । न तु भङ्गस्य जीवविनाशस्य व्रतखण्डनायाश्च भङ्गश्रवणं वर्तते । इतिहासेषु रामायणादिषु सीताहरणश्रवणं सीताया· जनकपुत्र्या हरणश्रवण हरणाकर्णनम् । न तु सीताया· लक्ष्म्या उद्दालनं वर्तते । भारतकथासु पाण्डवपुराणेषु बन्धुकलहाख्यानं युधिष्ठिरदुर्योधनादियुद्धकथनं वर्तते । न तु भ्रातॄणा परस्पर कलहोऽस्ति । केलिस्थानेषु क्रीडाभूमिषु कुरङ्गवृत्ति कुरङ्गवन्मृगवद्वृत्तिरुच्छलनं वर्तते । न तु धनाद्यर्थे परस्पर भीतिभङ्गोऽस्ति । सग्रामेषु युद्धेषु धर्मगुणच्छेद धर्मस्य धनुषो गुणस्य प्रत्यञ्चायाश्छेद· खण्डन वर्तते । न तु धर्मस्य दानपूजादिलक्षणस्य गुणस्य ब्रह्मचर्यादेश्छेदो वर्तते । कुटिलता च कामकोदण्डकोटिषु कन्दर्पचापाटनीषु कुटिलता वक्रता वर्तते । परिसख्यालंकार । उक्तं च—'यत्र साधारणं किंचिदेकत्र प्रतिपाद्यते । अन्यत्र तन्निवृत्त्यै सा परिसख्योच्यते यथा ॥' इति

किं चास्ति कश्चिद्विशेष । **धर्मे इत्यादि** । यत्र यस्मिन्नवन्तिषु जनपदे धर्मे पूजादानादिलक्षणे देहिना प्राणिना मनोरथा दोहदानि वर्न्तते । यत्र यस्मिन् प्रणयिता स्नेहित्वं अतिथिप्रेक्षणे यतिदानाय द्वारावलोकने वर्तते । यत्र यस्मिन् मनीषितानि इच्छा त्यागे दाने वर्तते । यत्र देशे कीर्तिषु यश प्रसिद्धिषु उल्बणा उद्रिक्ता मतयो वर्तन्ते । यत्र देशे मनासि चित्तानि सत्ये सत्यवचनभाषणे वर्तन्ते । यत्र यस्मिन्नवन्तिजनपदे विक्रमविधौ पराक्रमविधाने उत्सव उत्साहो वर्तते । यत्र देशे ते ते जगत्प्रसिद्धा·

तत्रावन्तिषु विख्याता पृथुवंशोद्भवात्मनाम् ।
अस्ति विश्वंभरेशानां राज्यायोज्जयिनी पुरी ॥ १४ ॥
सौधनद्धध्वजाप्रान्तमणिदर्पणलोचना ।
या स्वय त्रिदशावासलक्ष्मीं द्रष्टुमिवोत्थिता ॥ १५ ॥
शोभन्ते यत्र सद्मानि सितकेतुसमुच्छ्रयैः ।
हराद्रिशिखराणीव नवनिर्मोकनिर्गमैः ॥ १६ ॥
नवपल्लवमालाङ्का यत्र तोरणपङ्क्तयः ।
भान्तीव मेखलानन्दिनितम्बाः सदनश्रियः ॥ १७ ॥

सन्त समीचीना गुणा औदार्यशौण्डीर्यगाम्भीर्यधैर्यवीर्यादयोऽन्येऽपि च अपरेऽपि वर्तन्ते । कथंभूता गुणा । निसर्गसङ्गनिपुणा निसर्गेण स्वभावेन परस्पर प्रीत्या कृत्वा निपुणाः प्रवीणाः निसर्गनिपुणा. । दीपकसमुच्चयालंकार. ॥

तत्रावन्तिष्वित्यादि । तत्र तस्मिन्नवन्तिषु जनपदेषु उज्जयिनी नाम पुरी नगरी विख्याता त्रैलोक्यप्रसिद्धा अस्ति विद्यते । किमर्थं पुरी वर्तते । विश्वंभरेशाना पृथिवीपतीना राज्याय राज्यनिमित्तम् । कथभूताना विश्वंभरेशानाम् । पृथुवंशोद्भवात्मना पृथुवंशे इक्ष्वाक्वादिक्षत्रियकुलेषु उद्भव उत्पत्तिरात्मना जीवाना येषा ते पृथुवंशोद्भवात्मान. तेषाम् । जात्यलकार ॥

सौधनद्धेत्यादि । या उज्जयिनी पुरी त्रिदशावासलक्ष्मीं स्वर्गश्रियं द्रष्टुमवलोकयितु स्वयमात्मनैवोच्छ्रितेवोद्भेद · ··········वर्तते । कथंभूता उज्जयिनी । सौधनद्धध्वजाप्रान्तमणिदर्पणलोचना सौधेषु राजसदनेषु नद्धा आरोपिता ये ध्वजास्तेषा प्रान्तेष्वग्रेषु ये मणिदर्पणा रत्नादर्शास्त एव लोचनानि नेत्राणि यस्या सा तथोक्ता । उत्प्रेक्षालकार ॥

शोभन्त इत्यादि । यत्र यस्या नगर्यां सद्मानि गृहाणि सितकेतुसमुच्छ्रयैः शुक्लध्वजस्य सम्यगुत्थितिभि शोभन्ते विभान्ति । कै कानीव । नवनिर्मोकनिर्गमै प्रत्यग्रसर्पकञ्चुलिकानिर्याणं कृत्वा हराद्रिशिखराणीव कैलासपर्वतमस्तकानीव । उपमालकारः ॥

नवपल्लवेत्यादि । यत्र यस्या पुर्यां तोरणपङ्क्तयो वन्दनमालाश्रेणयो भान्ति शोभन्ते । कथभूतास्तोरणपङ्क्तय । नवपल्लवमालाङ्का प्रत्यग्रप्रवालस्रजोऽङ्कश्चिह्नं यासा तोरणपङ्क्तीना तास्तथा । सदनश्रिय गृहलक्ष्म्या मेखलानन्दिनितम्बा इव मेखलाभी रसनाभिरानन्दित आनन्दवन्तो नितम्बा इव कटिपश्चाद्भागा इव । उक्तं च—'स्त्रीकट्या मेखला काञ्ची सप्तकी रसना स्त्रिय' । उपमालकार· ॥

क्रीडत्कलापिरम्याणि यत्र हर्म्याणि कुर्वते ।
शरणश्रीसपर्यासु विफलाश्चामरक्रियाः ॥ १८ ॥
सर्वर्तुश्रीश्रितच्छाया निष्कुटोद्यानपादपाः ।
पौरकामदुहो यत्र भोगभूमिद्रुमा इव ॥ १९ ॥
नक्तं सिप्रानिलैर्यत्र जालमार्गानुगैः कृताः ।
वृथा रतिषु पौराणां यन्त्रव्यजनपुत्रिकाः ॥ २० ॥
चन्द्रोपलप्रणालाग्रैर्निशि चन्द्रातपस्तुतैः ।
हरन्ति यत्र हर्म्याणि यन्त्रधारागृहश्रियम् ॥ २१ ॥
यत्र सौधाग्रकुम्भेषु लब्धविश्रमणाः क्षणम् ।
व्योमाध्वनि सुखं यान्ति रविस्यन्दनवाजिनः ॥ २२ ॥

क्रीडदित्यादि । यत्र यस्या पुर्या हर्म्याणि अन्त पुरगृहाणि शरणश्रीसपर्यासु गृहलक्ष्मीपूजासु चामरक्रिया प्रकीर्णकोपचारान् विफला निरर्थका कुर्वते विदधति । कथंभूतानि हर्म्याणि । क्रीडत्कलापिरम्याणि क्रीडन्तो रममाणा ये कलापिनो मयूरास्तै रम्याणि मनोहराणि । हेतूपमालंकार ॥

सर्वेत्यादि । यत्र यस्यामुज्जयिन्या पुर्या निष्कुटोद्यानपादपा गृहारामवृक्षा पौरकामदुहो नागरिकाणा वाञ्छितफलप्रदायिका. वर्तन्ते । कथंभूता निष्कुटोद्यानपादपा. । सर्वर्तुश्रीश्रितच्छाया सर्वे च ते ऋतवो हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरदस्तेषा श्रीभिर्लक्ष्मीभि श्रिता आश्रिता छाया शोभा येषा ते तथा । पुन कथंभूता । भोगभूमिद्रुमा इव कुरुभूमिवृक्षा इव । उपमालंकार ॥

नक्तमित्यादि । यत्र यस्यामुज्जयिन्या पुर्या नक्तं रात्रौ सिप्रानिलै सिप्रासरिन्मारुतै. पौराणा नगरौकसा रतिषु सभोगक्रीडासु यन्त्रव्यजनपुत्रिका यन्त्रेण कृता व्यजनपुत्रिकाः तालवृन्तपुत्तलिका वृथा कृता निरर्थका विहिता । कथंभूतै सिप्रानिलै । जालमार्गानुगै. जालमार्गेषु वातायनमार्गेष्वनुगच्छन्ति पृष्ठत समागच्छन्ति ये अनिलास्ते तथा तै । जात्यलंकार. ॥

चन्द्रोपलेत्यादि । यत्र यस्या पुर्या निशि रात्रौ हर्म्याणि गृहाणि कर्तृभूतानि चन्द्रोपलप्रणालाग्रै कृत्वा चन्द्रकान्तमणिप्रणालप्रान्तै कृत्वा यन्त्रधारागृहश्रियं मेघमन्दिरशोभा हरन्ति तिरस्कुर्वन्ति । कथंभूतैश्चन्द्रोपलप्रणालाग्रैः । चन्द्रातपस्तुतै. चन्द्रातपेन शशाङ्कप्रभया स्तुतैः क्षरितै । उपमालकार. ॥

यत्रेत्यादि । यत्र उज्जयिन्या पुर्या रविस्यन्दनवाजिन. श्रीसूर्यरथस्य वाहा सुखमनायास यथा भवत्येवं व्योमाध्वनि आकाशमार्गे यान्ति गच्छन्ति । कथंभूता रविस्यन्दनवाजिनः । सौधाग्रकुम्भेषु राजमन्दिरप्रान्तफलकेषु क्षणं मुहूर्तमेकं लब्धविश्रमणाः प्राप्तविश्रामाः । प्रतिवस्तूपमालंकार ॥

पस्त्यभित्तिमणिद्योतैर्दीप्ता यत्र निशास्वपि।
वियोगाय न कोकानां भवन्ति गृहदीर्घिकाः ॥ २३ ॥
त्यागाय यत्र वित्तानि चित्तं धर्माय देहिनाम्।
गृहाण्यागन्तुभोगाय विनयाय गुणागमः ॥ २४ ॥
सत्रवर्त्मनि पान्थानां बहुदातृपरिग्रहात्।
मूढीभवन्ति चेतांसि यत्राभ्युपगमोक्तिषु ॥ २५ ॥
सर्वरत्नानि वार्धीनां सर्ववस्तूनि भूभृताम्।
द्वीपानां सर्वसाराणि यत्र संजग्मिरे मिथः ॥ २६ ॥
वयस्या भोगभूमीनां सध्रीची सुरसंपदाम्।
आली च भोगभूतीनां या बभूव निजश्रिया ॥ २७ ॥

पस्त्यभित्तीत्यादि। यत्र यस्यां नगर्यां निशास्वपि रात्रिष्वपि गृहदीर्घिका गृहवापिकाः कोकानां चक्रवाकानां वियोगाय विप्रलम्भाय न भवन्ति न जायन्ते। कथंभूता गृहदीर्घिकाः। पस्त्यभित्तिमणिद्योतैर्दीप्ताः पस्त्यानां गृहाणां भित्तीनां कुड्यानां मणीनां रत्नानां द्योतैस्तेजोभिः दीप्तिं प्राप्ताः। भ्रान्तिमानलंकारः ॥

त्यागायेत्यादि। यत्र यस्यां नगर्यां देहिनां प्राणिनां वित्तानि धनानि त्यागाय दानाय वर्तन्ते। चित्तं मनो धर्माय दयालक्षणाय वर्तते। यत्र देहिनां गृहाणि आगन्तुभोगाय प्राघूर्णकनिर्देशाय वर्तंते। यत्र नगर्यां गुणागमो गुणोपार्जनं शास्त्राभ्यासो विनयाय वर्तते। दीपकालंकारः ॥

सत्रवर्त्मनीत्यादि। यत्र यस्यां नगर्यां सत्रवर्त्मनि दानशालामार्गे पान्थानां पथिकानां चेतांसि मनांसि अभ्युपगमोक्तिषु अभ्युत्थानवचनेषु मूढीभवन्ति किंकर्तव्यतामूढानि भवन्ति। कस्मात्। बहुदातृपरिग्रहात् बहूनां प्रचुराणां दातॄणां दायकानां परिग्रहात् स्वीकारात्। अयमतिशयालंकारः ॥

सर्वरत्नानीत्यादि। यत्र यस्यामुज्जयिन्यां वार्धीनां सप्तसमुद्राणां सर्वरत्नानि श्वेतपीतहरितारुणकृष्णरत्नानि माणिक्यानि मिथः परस्परं संजग्मिरे संमिलितानि जातानि। भूभृतां पर्वतानां सर्ववस्तूनि सर्वे पदार्थाः कर्पूरचन्दनराजार्हग्रन्थिपर्णजटामांसीधार्मपत्तनादयः मिथः संजग्मिरे। द्वीपानां सर्वसाराणि लङ्कादि अन्तर्द्वीपद्वीपानां समुद्रमध्यस्थितस्थानानां सर्वसाराणि सर्वधनानि मिथः संजग्मिरे। दीपकालंकारः ॥

वयस्येत्यादि। या उज्जयिनी पुरी निजश्रिया निजलक्ष्म्या कृत्वा भोगभूमीनां वयस्या सखी बभूव। सुरसंपदाममरलक्ष्मीणां सध्रीची सखी बभूव। भोगभूतीनां कर्पूरकस्तूरिकाचन्दनादिसंपदां आली सखी बभूव। दीपकालंकारः ॥

भ्रूचापविभ्रमोद्भ्रान्तनेत्रापाङ्गशिलीमुखाः।
मुधा कुर्वन्ति कामिन्यो यत्र कामास्त्रगर्जितम्॥ २८॥
अलककदलीकान्ताभोगाः पताकितलोचनाः
पृथुतरकुचक्रीडत्कुम्भा मदालसविभ्रमाः।
स्मरकरिघटाः कामोद्दामा इवाहवकल्पिता-
स्त्रिभुवनजनानीतक्षोभा विभान्ति यदङ्गनाः॥ २९॥

यत्र च कामिनीना चिकुरेषु निसर्गकृष्णता न जनाना चरित्रेषु, सीमन्तेषु द्विधाभावो न स्वामिसेवासु, केकरालोकितेषु कुटिलत्वं न विन-

---

भ्रूचापेत्यादि। यत्र यस्या पुर्यां कामिन्य भ्रूचापविभ्रमोद्भ्रान्तनेत्रापाङ्गशिलीमुखा. भ्रुव एव चापानि धनूंषि वक्रस्वभावत्वात्तेषा विभ्रमा नामोन्नामास्तत्र उद्भ्रान्तानि चपलत्वं प्राप्तानि यानि नेत्राणि लोचनानि तेषामपाङ्गाः प्रान्तास्त एव शिलीमुखा बाणा मर्मवेधित्वात्[1] यासा कामिनीना तास्तथा। उपमालंकार.॥ अलककदलीत्यादि। यस्या उज्जयिन्या पुर्यां सबन्धित्वेन अङ्गना कमनीयकामिन्यो विभान्ति विशेषेण शोभन्ते। कथंभूता यदङ्गना। कामोद्दामा. कामेन कन्दर्पेणोद्दामा उत्कटा। अपर कथंभूता। आहवकल्पिताः सङ्ग्रामसज्जीकृता स्मरकरिघटा इव कन्दर्पगजघटा इव। कथभूता यदङ्गना स्मरकरिघटाश्च। अलककदलीकान्ताभोगा· अलकाश्चूर्णकुन्तलास्त एव कदल्यो वैजयन्त्यो बृहद्ध्वजास्ताभि कान्तो मनोहर आभोग आटोपो यासां तास्तथोक्ता·। पुनरपि कथंभूता यदङ्गना.। पताकितलोचना पताकितानि पालिध्वजीकृतानि लोचनानि नेत्राणि यासा ता। पुन. कथंभूता यदङ्गना.। पृथुतरकुचक्रीडत्कुम्भा पृथुतरा पीनोन्नता ये कुचा. स्तनास्त एव क्रीडन्त उल्लसन्त. कुम्भाः कलशा यासा ता। पुन. कथंभूता यदङ्गना। मदालसविभ्रमा मदेन यौवनमदेन अलसो मन्दोद्यमो विभ्रमो भ्रूक्षेपो यासा ता। पुन कथंभूता यदङ्गना.। त्रिभुवनजनानीतक्षोभा. त्रिभुवनजनाना त्रैलोक्यलोकाना आनीतोऽवतारित. क्षोभश्चित्तचलनं याभिस्तास्तथोक्ता। इत्यनेन गजघटाना बृहद्ध्वजलघुध्वजगिरस पिण्डमदत्रिभुवनक्षोभ्यधर्मो गजघटानामवतारित। रूपकोपमालंकारः॥

यत्र यस्यामुज्जयिन्या पुर्यां कामिनीना नवयौवनस्त्रीणा चिकुरेषु केशेषु निसर्गकृष्णता स्वभावेन मेचकत्वं भ्रमरवर्णत्वं इन्द्रनीलरत्नतेजस्विता, न जनाना सम्यग्दृष्टिलोकाना चरित्रेषु आचरणेषु कृष्णता मलिनत्वं नैव वर्तते। सीमन्तेषु केशमार्गेषु द्विधाभाव उभयतोभाव., स्वामिसेवासु न द्विधाभावो न द्विमनस्कता। केकरालोकितेषु कटाक्षविलोकितेषु कुटिलत्वं वर्तते वक्रत्व वर्तते, न विनयोपदेशेषु विनयकरणेषु कुटिलत्वं

---

१ त्रुटितमिव भाति.

योपदेशेषु, भ्रूलतासु भङ्गसंगमो न परस्परमैत्रीषु, लोचनेषु वर्णसंकरो न कुलाचारेषु, पयोधरेषु विवेकविकलता न परपरिभाषणेषु, मध्यदेशेषु दरिद्रता न मनीषितेषु, नितम्बेषु जडता न विद्याव्यतिकरेषु, चरणनखेषु वृद्धिविलोपदर्शनं न विभवमहोत्सवेषु, पादतलेषु पांसुलता न वृत्तेषु ।

या देवायतनैर्महद्भिरमरक्रीडावतारैर्वनैः
सत्रैः प्रीणितपान्थसार्थहृदयैर्लक्ष्मीनिवासैर्गृहैः ।
वापीभिर्जलदेवतावसतिभिर्देवोपमानैर्जनैः
स्वर्गावासपुरीव भाति विभवैरन्यैश्च तैस्तैरपि ॥ ३० ॥

माथित्व न वर्तते । भ्रूलतासु भङ्गसंगमो भ्रूवल्लीषु भङ्गसंगम उत्क्षेपसंगति, न परस्परमैत्रीषु अन्योन्यप्रीतिषु विनाश । लोचनेषु नेत्रेषु वर्णसंकर शुक्लकृष्णताम्रवर्णमिश्रता वर्तते, न कुलाचारेषु विवाहादिषु वर्णसंकरो वर्तते । पयोधरेषु विवेकविकलता पयोधरेषु स्तनेषु विवेकविकलता परस्परसलग्नता वर्तते, न परेषां परिभाषणेषु आलापेषु विवेकविकलता वर्तते चातुर्यरहितता न वर्तते । मध्यदेशेषु उदरप्रदेशेषु दरिद्रता क्षामता वर्तते, न मनीषितेषु वाञ्छितवस्तुषु दारिद्र्य नास्ति । नितम्बेषु स्त्रीकटिपश्चाद्भागेषु जडता गुरुत्वं वर्तते, न विद्याव्यतिकरेषु शास्त्राभ्यासप्रघट्टकेषु जडता मूर्खत्व नास्ति । चरणनखेषु पादनखरेषु वृद्धिविलोपदर्शन नखलुना लवननिरीक्षण वर्तते, न विभवमहोत्सवेषु न लक्ष्मीणां महोद्यमेषु वृद्धेर्वर्धनस्य कालान्तरदानस्य वा विलोपदर्शनं न वर्तते । पादतलेषु चरणाधोभागेषु पांसुलता धूलिधूसरत्वम्, न वृत्तेषु चारित्रेषु पांसुलता पुंश्चलत्वं न वर्तते । श्लेषपरिसंख्यालंकार ॥

या देवायतनैरित्यादि । या पुरी देवायतनैर्देवप्रासादै कृत्वा स्वर्गावासपुरीव स्वर्गलोकनगरीव भाति शोभते । कथंभूतैर्देवायतनै । महद्भिर्महामानै या पुरी विभाति किं तु वनैरुद्यानैश्च स्वर्गावासपुरीव शोभते । कथंभूतैर्वनै । अमरक्रीडावतारै अमराणां देवानां क्रीडाया कूर्दनस्यावतार प्रवेशो येषु वनेषु तानि अमरक्रीडावताराणि तै । तथा सत्रैर्दानशालाभि स्वर्गावासपुरीव शोभते । कथंभूतै सत्रै । प्रीणितपान्थसार्थहृदयै प्रीणितानि तर्पितानि पान्थसार्थानां पथिकसमूहानां हृदयानि चित्तानि यै सत्रैस्तानि तै । तथा गृहैर्मन्दिरै स्वर्गावासपुरीव शोभते । कथंभूतै गृहै । लक्ष्मीनां निवासस्थितिर्येषु गृहेषु तानि लक्ष्मीनिवासानि तै तथा वापीभिर्दीर्घिकाभि स्वर्गावासपुरीव शोभते । कथंभूताभिर्वापीभि । जलदेवतानां वसतिभिर्निवासभूमिभि तथा जनैर्मनुष्यै स्वर्गावासपुरीव शोभते । कथंभूतैर्जनै । देवानामुपमान येषां ते देवोपमानास्तै । तथा अन्यैश्च अपरैरपि तैस्तैर्जगत्प्रसिद्धैर्विभवै संपद्भि कृत्वा स्वर्गावासपुरीव भाति । उपमासमुच्चयालंकार ॥

तस्यां पराक्रमकुठारखण्डितसमस्तारातिसंतानतरुः, सकलवर्णाश्रमाचारपरिपालनगुरुः, गुरुरिव राज्यलक्ष्मीविनयोपदेशस्य, प्रथमयुगावतार इव सच्चरित्रस्य, धर्ममूर्तिरिव सत्यव्रतस्य, ब्रह्मालय इव परलोकाश्रयणस्य, त्रिदशावास इव मनोभिलषितस्य, पुष्पाकर इवोत्सवपरम्परागमनस्य, भूसर्ग इव सर्वपार्थिवगुणानां समवायः, प्रजापतिरिव लब्धवर्णानां धुरि वर्णनीयः, तारेश्वर इव चतुरुदधिमध्यवर्तिनः कुवलयस्य प्रसाधयिता, शरत्समय इव प्रतापवर्धितमित्रमण्डलः, हेमन्त इव पल्लविताश्रितकुन्दक-

---

अहो सौजन्यरत्नपरायण सौजन्यमेव सत्पुरुषतैव रत्नं अनर्घ्यमाणिक्यम् । त्रिभुवनोद्योतकारकत्वात् । तस्मिन् परायणस्तत्परस्तस्य सबोधनं हे सौजन्यरत्नपरायण । हे आमुष्यायण हे प्रसिद्धात्पत्युरुत्पन्न । राजन् मारदत्त । तस्या उज्जयिन्या पुर्या यशोर्घनामा यशोर्घाभिधान. क्षितिपतिः पृथिवीपतिर्बभूव सजातः । कथंभूतो यशोर्घनामा क्षितिपति. । पराक्रमकुठारखण्डितसमस्तारातिसतानतरु पराक्रमः शक्ति. । प्राण इति यावत् । स एव कुठार. परशुस्तीक्ष्णधारत्वात्कुठान् वृक्षान् इयर्ति गच्छतीति कुठार कर्मत्वात् इति व्युत्पत्तेस्तेन खण्डिता. द्विधाकृता. समस्तानामरातीना सतानतरवः कुलवृक्षा येन स तथा ।पुन. कथंभूतो यशोर्घनामा क्षितिपतिः । सकलवर्णाश्रमाणा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थभिक्षाचाराणा परिपालने गुरु' पितृसदृशः । राज्यलक्ष्मीविनयोपदेशस्य राज्यलक्ष्मीविशिष्टाना नयाना नीतीना उपदेशस्य विचारस्य गुरुरिव बृहस्पतिरिव । सच्चरित्रस्य सदाचारस्य प्रथमयुगावतार इव कृतयुगप्रवृत्तिरिव । सत्यव्रतस्य अनृतविरतिव्रतप्रतिपालस्य धर्ममूर्तिरिव धर्माकर इव । परलोकाश्रयणस्य परलोकप्राप्तेर्ब्रह्मालय इव मोक्ष इव । मनोभिलषितस्य मनोवाञ्छितप्राप्तेः त्रिदशावास इव स्वर्गलोक इव । उत्सवपरम्परागमनस्य महोत्सवश्रेणीनामागमनस्य पुष्पाकर इव । सर्वपार्थिवगुणाना समवाय. सर्वेषा पार्थिवाना नरेन्द्राणा गुणाना त्यागादीना समवायो मिलापकः भूसर्ग इव भूमे' सृष्टिरिव । यथा भूसर्गे भूमे. सृष्टौ सर्वे पार्थिवगुणा भवन्ति भारक्षमादय समुद्रभूभृदुद्धरणादयश्च भवन्ति । लब्धवर्णाना पण्डिताना यशस्विना धुरि आदौ वर्णनीयः श्लाघनीय. । क इव । प्रजापतिरिव आदिनाथ इव । 'प्रजापतिर्यः प्रथम जिजीविषु.' इति वचनात् । चतुरुदधिमध्यवर्तिनश्चतु सागरान्तर्वर्तिन कुवलयस्य पृथ्वीमण्डलस्य प्रसाधयिता साधक. । क इव। तारेश्वर इव चन्द्रमा इव । यथा तारेश्वर कुवलयस्य उत्पलसमूहस्य प्रसाधयिता अलंकर्ता भवति । प्रतापवर्धितमित्रमण्डल. प्रतापेन वर्धितानि मित्राणा एकदेशान्तरितनृपाणा मण्डलानि देशा येन स तथा । क इव । शरत्समय इव आश्विनकार्तिककाल इव । यथा शरत्समय. प्रकर्षेण तापेन वर्धितो मित्रमण्डलो वृद्धिं नीत सूर्यमण्डलो भवति । पल्लविताश्रितकुन्दकन्दल. पल्लवितानि

न्दलः, शिशिर इव दूषितद्विपदङ्गनापाङ्गपङ्कजः, वसन्त इव समानन्दितद्विजातिः, ग्रीष्म इव शोषितपरवाहिनीप्रसरः, पयोदागम इव संतर्पितवनीपकपादपो बभूव यशोर्धनामा महाभागः सकलविद्याविशारदमतिः क्षितिपतिः।

अहो सौजन्यरत्नपरायणामुष्यायण, ममानेन मनुष्यजन्मना प्रपितामहः पूर्वेण तु पिता।

त्रिवेदीवेदिभिर्मान्यस्त्रिविक्रमपराक्रमः।
त्रिदिवावतरत्कीर्तिस्त्रिलोकीपतिभिः समः॥ २१॥

वृद्धिं प्रापितानि आश्रितानां सेवकानां कुन्दकन्दलानि अवभृथसमूहा यज्ञान्तस्नानानि येन स तथा। 'अवभृथा यत्र तत्र कुन्दौ व्रजति जन्मेजय.' इति श्रुति। क इव। हेमन्त मार्गशीर्षपौषमासद्वयमिव। यथा हेमन्तो हेमन्तर्तु कुन्दकन्दलानामट्टहासपुष्पलतानां पल्लवको भवति। दूषितद्विपदङ्गनापाङ्गपङ्कज दूषितानि म्लानीकृतानि द्विपदङ्गनानां शत्रुस्त्रीणामपाङ्गपङ्कजानि नेत्रप्रान्तकमलानि येन स तथा। क इव। शिशिर इव माघफाल्गुनमास इव। यथा शिशिरर्तु पङ्कजानि कमलानि दूषयति। समानन्दितद्विजाति समानन्दिता सम्यगानन्दं प्रापिता द्विजातयो मुनयो जैनब्राह्मणा वा येन स तथा। क इव। वसन्त इव चैत्रवैशाखमासद्वयमिव। यथा वसन्तर्तु द्विजातीनां कोकिलानां आनन्दयिता भवति। शोषितपरवाहिनीप्रसर शोषितोऽल्पीकृत परेषां शत्रूणां वाहिनीनां सेनानां प्रसरो व्याप्तिर्येन स तथा। क इव। ग्रीष्म इव यथा ग्रीष्मो ज्येष्ठाषाढमास परवाहिनीनामुत्कृष्टनदीनां प्रसरस्य शोषको भवति। संतर्पितवनीपकपादप संतर्पिता वनीपका॰ याचका एव पादपा येन स तथा तेन। क इव। पयोदागम इव यथा पयोदागम श्रावणभाद्रपदमासे अव समन्तात् नीपकपादपानां धाराकदम्बवृक्षाणामन्येषां च तरूणां संतर्पको भवति। अपर कथंभूत। महाभाग॰ महापुण्यवान्। पुन कथंभूत। सकलविद्याविशारदमति सकलासु विद्यासु धर्मार्थकाममोक्षशास्त्रेषु विशारदा विचक्षणा मति बुद्धिर्यस्य स तथा। अपर कथंभूत। मम अनेन मनुष्यजन्मना एतन्मनुष्यभवापेक्षया प्रपितामह। पितु॰ पितामह इत्यर्थ। पूर्वेण तु जन्मना यशोधरभवापेक्षया पिता जनको वर्तते श्लेषोपमालंकार॥

अपर कथंभूत। **त्रिवेदीवेदीत्यादि।** त्रिवेदीवेदिभि तर्कव्याकरणपुराणसिद्धान्तज्ञापकै ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदज्ञापकैर्विद्वद्भिर्मान्य॰। पुन कथंभूत। त्रिविक्रमपराक्रमः त्रिविक्रमस्येव नारायणस्येव पराक्रमो बलं यस्य स तथा। पुन कथंभूत। त्रिदिवावतरत्कीर्ति त्रिदिवे स्वर्गलोके इन्द्रसभायामवतरन्ती प्रवेशं कुर्वती कीर्तिर्यस्य स

चतुर्वर्गसमारम्भश्चतुर्विद्यागमाग्रणीः ।
चतुःसमयसारज्ञश्चतुरम्भोधिविश्रुतः ॥ ३२ ॥
धर्मश्चित्ते करे त्यागः सत्यं वक्त्रे श्रुतं श्रुतौ ।
यस्यानन्यजनाधेयमेतद्भूषणतां गतम् ॥ ३३ ॥
येनार्थिजनतोऽत्यर्थं कामं पूरयता कृताः ।
सकामधेनवो व्यर्थाश्चिन्तामणिसुरद्रुमाः ॥ ३४ ॥
धर्मत्यागाज्जयी बाणो धनुर्युद्धे पराङ्मुखम् ।
ततो यस्याभवद्वैरिविजयाय भुजद्वयम् ॥ ३५ ॥

तथा । पुनः कथंभूत. । त्रिलोकीपतिभि समः इन्द्रधरणेन्द्रचक्रवर्तिसमान । उपमातिशयालंकारः ॥

चतुर्वर्गेत्यादि । कथंभूतो यशोर्घः चतुर्वर्गसमारम्भ. चतुर्वर्गाणा धर्मार्थकाममोक्षाणा समारम्भ. प्रवृत्तिर्यस्य स तथा । चतुर्विद्यागमाग्रणी चतसृणा विद्याना आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतीना आगम. परिज्ञानं येषा ते चतुर्विद्यागमास्तेषु अग्रणीर्मुख्य । पुनः चतु समयसारज्ञ चतुर्णां समयाना अर्हितशैववैदिकबौद्धराद्धान्ताना सार गोप्यतत्व जानातीति चतु समयसारज्ञश्चेति कप्रत्ययेन सिद्धत्वात् । पुनः चतुरम्भोधिविश्रुत चतुर्षु अम्भोधिषु समुद्रेषु विश्रुतो विख्यातकीर्ति. । अतिशयालंकारः ॥

धर्म इत्यादि । यस्य यशोर्घमहाराजस्य एतत् वस्तु भूषणता आभरणत्वं गतं प्राप्तम् । कथंभूतं एतत् वस्तु । अनन्यजनाधेय न अन्यैर्जनैराधीयते अनन्यजनाधेयम् । असाधारणत्वमित्यर्थ । एतत्किम् । चित्ते हृदये धर्म. सर्वप्राणिदयालक्षणो भूषणता गत.। करे हस्ते त्यागो दानं भूषणता गतम् । वक्त्रे मुखे सत्यं सत्यवचनं भूषणता गतम् । श्रुतौ कर्णयुगले श्रुतं शास्त्रं भूषणता गतम् । दीपकोपमासमुच्चयालंकारः ॥

येनेत्यादि । येन यशोर्घेण राज्ञा चिन्तामणिसुरद्रुमा चिन्तारत्नकल्पवृक्षा. व्यर्था. कृता व्यर्थीकृता. । कथंभूताश्चिन्तामणिसुरद्रुमा । सकामधेनव कामधेनुसहिता. । येन किं कुर्वता । अर्थिजनस्य अर्थिजनलोकस्य अत्यर्थमतिशयेन कामं वाञ्छित पूरयता ददता । उपमालंकार ॥

धर्मत्यागादित्यादि । यस्य यशोर्घस्य राज्ञ. तत्तस्मात्कारणात् वैरिविजयाय शत्रुपराजयार्थं भुजद्वयं बाहुयुगलं अभवद्बभूव । तत्तस्मात् कारणात् बाणः खलु समो धर्मत्यागात् धनुर्मोक्षात् जयी जयवान् यो धर्मं प्राणिदयालक्षणं त्यजति न गृह्णाति । युद्धे सग्रामे पराङ्मुखो न भवति यो युद्धेषु सम्मुखो न भवति कातरतया पृष्ठं ददाति तन्न गृह्णाति । श्लेषालंकार. ॥

धिक्तं खड्गं रणे यस्य प्रीतिः शत्रुगलग्रहे।
दोर्दण्ड एव यस्यासीदतो विद्विष्टदण्डनः॥ ३६॥
येनात्राश्चर्यशौण्डीर्ययशोरूपैः कुशेशयैः।
प्रत्यादिश्यन्त दिक्पालकर्णभूषणविभ्रमाः॥ ३७॥
अभवत्कोऽपि नाभागो यस्य लक्ष्मीषु भूभुजः।
नाभाग इति तेनासौ पप्रथे जगता मतः॥ ३८॥
निष्कण्टकमहीभागो निर्विपक्षमहोदयः।
निर्व्याबाधप्रजः प्राप यः परं नाहवोत्सवम्॥ ३९॥

धिक्तमित्यादि। तं खड्गं करवालं धिक्। निन्दितोऽयमित्यर्थः। कं तम्। यस्य खड्गस्य रणे संग्रामे शत्रुगलग्रहे शत्रुकण्ठखण्डने प्रीतिरनुरागो न वर्तते अत एव कारणात् वक्रच्छलेन प्रत्युपकाररहितत्वोपकारणात् विद्विष्टदण्डनः शत्रुक्षयकरो दोर्दण्ड एव बाहुदण्ड एव आसीद्बभूव। रूपकश्लेषालंकारः॥ तथा च वक्ष्यति—'कृतकार्येषु भृत्येषु नोपकुर्वन्ति ये नृपाः। जन्मान्तरेऽधिकर्णाना ते भवेद्गृहकिंकराः'॥

येनेत्यादि। येन यशोवर्मेण राज्ञा अत्र अस्मिन् संसारे दिक्पालकर्णभूषणविभ्रमाः दिक्पालनरेन्द्राणां इन्द्रादीनां वा कर्णानां भूषणविभ्रमा अवतंसशोभाः कर्मतापन्नाः प्रत्यादिश्यन्त निषेधं प्रापिताः। निराकृता इत्यर्थः। कैः कृत्वा। आश्चर्यशौण्डीर्ययशोरूपैः अद्भुतत्यागविक्रमपुण्यगुणानुकीर्तनस्वरूपैः कृत्वा कुशेशयैः कमलैः कृत्वा। उपमालंकारः॥

अभवदित्यादि। यस्य भूभुजो यशोवर्मस्य राज्ञो लक्ष्मीषु धनेषु कोऽपि पुमान् अभागो अलब्धांशो नाभवन्न बभूव तेन कारणेन असौ राजा नाभाग इति प्रथितः पप्रथे प्रसिद्धिं गतः। नाभाग इति द्वितीयं नाम प्राप्तवानित्यर्थः। कथंभूतः। जगता मतः जगति स्थितलोकैर्नाभाग इति कथित इत्यर्थः। अनुबन्धमति। 'बुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः' इति वचनात् कर्तरि क्तप्रत्ययः। 'कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम्' इति वचनात् कर्तरि षष्ठी। श्लेषोपमालंकारः॥

निष्कण्टकेत्यादि। यो नाभागो यशोवर्ममहाराजः आहवोत्सवं परं केवलं निश्चयेन वा प्राप। सर्वान् प्राप परं संग्रामोत्सवं न प्राप्तवानित्यर्थः। कस्मादाहवोत्सवं न प्राप। तद्धेतुगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूतो राजा। निष्कण्टकमहीभागः निष्कण्टकः क्षुद्रशत्रुरहितो महीभागो देशो यस्य स तथा। अपरं कथंभूतः। निर्विपक्षमहोदयः निर्विपक्षवैरिशत्रुरहितो महानुदयश्च यः उपचयचयोपचयलक्षणस्त्रिविध उदयो यस्य स तथा। पुनः कथंभूतः। निर्व्याबाधप्रजः निर्व्याबाधा उपद्रवरहिता प्रजा लोको यस्य स तथा। हेत्वलंकारः॥

---

१ 'स्यस्तद्ग्रह' इति भवेत्.

भूपतेर्यस्य माकन्दमञ्जरीहृदयंगमाः ।
बभूवुर्भुवनेशाना कर्णपूराय कीर्तयः ॥ ४० ॥
गुणरत्नाम्बुधेर्यस्य ब्रह्मस्तम्बनिकेतने ।
सदा धवलनारम्भं सुधाकुम्भायते यशः ॥ ४१ ॥
यश्चक्षुः सर्वलोकानां यो दक्षः क्षितिरक्षणे ।
यः स्वयंभूर्जगद्वृद्धेर्यः श्रिया पुरुषोत्तमः ॥ ४२ ॥
प्रागद्रिमन्दरहिमाचलसेतुबन्ध-
मर्यादमल्पकमिदं भुवनं विलोक्य ।
स्वीयं यशः पृथुतरं व्यभजत्क्षितीन्द्र-
श्चन्द्रच्छलादुपरि शेषमिषादधस्तात् ॥ ४३ ॥

भूपतेरित्यादि । यस्य भूपतेर्यशोर्धमहाराजस्य कीर्तय पुण्यगुणकीर्तनानि भुवनेशानामिन्द्रधरणेन्द्रचक्रवर्त्यादीना कर्णपूराय कर्णावतंसनिमित्तं वभूवु भवन्ति स्म । कथंभूताः कीर्तय॰ । माकन्दमञ्जरीहृदयगमाः माकन्दस्य आम्रवृक्षस्य मञ्जर्यो वल्लर्यस्तद्वत् हृदयगमा॰ मनोहरास्तास्तथा । उपमालंकार॰ ॥

गुणरत्नेत्यादि । यस्य यशोर्धमहाराजस्य यशः पुण्यगुणव्यावर्णनं ब्रह्मस्तम्भनिकेतने ब्रह्माण्डमन्दिरे सदा सर्वकालं सुधाकुम्भायते पूर्णरसघट इवाचरति । कथभूतं यश । धवलनारम्भं उज्ज्वलीकरणव्यापारम् । यस्य कथंभूतस्य । गुणरत्नाम्बुधेर्गुणमाणिक्यसमुद्रस्य । रूपकोपमालंकारः ॥

यश्चक्षुरित्यादि । यो यशोर्धमहाराज॰ स सर्वलोकाना निखिलजनाना चक्षु लोचनं वर्तते । कस्मात् । सन्मार्गदर्शकत्वात् । यो यशोर्धमहाराज क्षितिरक्षणे पृथ्वीपालने दक्षो विचक्षणो वर्तते । यो यशोर्धमहाराजः जगद्वृद्धे॰ प्रजावर्धनस्य स्वयंभूर्ब्रह्मा वर्तते । यो यशोर्धमहाराज श्रिया लक्ष्म्या कृत्वा पुरुपोत्तमो नारायणो वर्तते । चक्षुःशब्देन चक्षुष्मान् कुलकरः दक्षशब्देन प्रजापति॰ स्वयंभूशब्देन वृपभनाथ॰ पुरुपोत्तमशब्देन श्रीकृष्ण इति केचित् । रूपकालंकार॰ ॥

प्रागित्यादि । क्षितीन्द्र॰ श्रीयशोर्धमहाराज॰ स्वीयं स्वकीयं यश चन्द्रच्छलात् शशाङ्कमिषेण उपरि आकाशे व्यभजत् विभागीचकार । शेषमिपात् शेषनागपदेन अधस्तात्पातालभूमौ व्यभजत् विभागीचकार । कि कृत्वा । पूर्व इदं प्रत्यक्षीभूतं भुवनं मर्त्यलोकं अल्पकं अत्यल्पं विलोक्य दृष्ट्वा । पुनश्च कि कृत्वा । स्वीयं यश॰ पृथुतर विलोक्य प्रचुरतरं निरीक्ष्य । कथंभूतमिदं भुवनम् । प्रागद्रिमन्दरहिमाचलसेतुवन्धम-

यं प्रतापकम्पितसुरासुरलोकपरिवृढमनवरतोदितोदितविजयानकस्वन-सूचितसकलदिक्पालसेवासमयराढमुपायनीकृताङ्कुशमर्यादमदमदिरामोदा-स्वादोन्मदमधुकरकुलकोलाहलरवपुनरुक्तडिण्डिमाडम्बरकरिघटाः समर्पित-कशावशेषकदनकन्दुकविनोदविनीताजानेयजुहूराणनिवहाः समुपानीतकु

र्यादे प्रागद्रिश्चोदयाचलो मन्दरश्चास्तपर्वत हिमाचलश्च हिमालयपर्वत सेतुवन्धश्चार्वाक्पर्वतस्ते मर्यादा· अवधिर्यस्य तथोक्तम्। उपमालंकार ॥

यमित्यादि। षड्विभक्ती सूचयति। प्रथमा नु पूर्वं असूचीत·। जैनेन्द्रव्याकरणे प्रथमा वा, द्वितीया ईप्, तृतीया भा, चतुर्थी अप्, पञ्चमी का, षष्ठी ता, सप्तमी ईप्, ता एव सूचयति—यं यशोधमहाराजं धरणिपतय सर्वेऽपि राजान सिषेविरे सेवितवन्त। य कथंभूतम्। प्रतापकम्पितसुरासुरलोकपरिवृढम् सुरलोकाश्च कल्पवासिन, असुरलोकाश्च भवनव्यन्तरज्योतिरमरा, तेषा परिवृढा प्रभव स्वामिन प्रतापेन [दु सह]तेजसा कम्पिता सुरासुरलोकपरिवृढा येन स तथा तम्। अपर कथंभूतम्। अनवरतोदितोदितविजयानकस्वनसूचितसकलदिक्पालसेवासमयराढम् अनवरतं निरन्तर उदितादप्युदित अत्युत्कृष्टो योऽसौ विजयो दिग्विजयस्तस्य सबन्धिनो ये आनका पटहा पट्ट हन्यन्ते पटहा इति तेषा स्वनै शब्दै सूचितो ज्ञापित सकलाना समस्ताना दिक्पालाना राज्ञा तेषा सेवासमय उत्सवलग्नकालस्तस्य राढा शोभा यस्य स तथा तम्। कथभूता धरणिपतय। उपायनीकृताङ्कुशमर्यादमदमदिरामोदास्वादोन्मदमधुकरकुलकोलाहलरवपुनरुक्तडिण्डिमाडम्बरकरिघटा अङ्कुश सृणिर्मर्यादा अवधिर्यासा करिघटाना ता अङ्कुशमर्यादा। मद एव दानमेव मदिरा मद्यं तस्या आमोद परिमलस्तस्यास्वादेन आघ्राणेन उन्मदो हर्षवन्तो मत्ता वा ये मधुकरा भ्रमरास्तेषा कुलानि समूहास्तेषा कोलाहलरवैर्झङ्कारशब्दै पुनरुक्ता द्विगुणीकृता डिण्डिमाडम्बरा वादित्राटोपा यासा करिघटाना ता मदमदिरामोदस्वादोन्मदमधुकरकुलकोलाहलरवपुनरुक्तडिण्डिमाडम्बरा उपायनीकृताः प्राभृतीकृता उपढौकिता अङ्कुशमर्यादा सारिपर्यन्ता मदमदिरामोदस्वादोन्मदमधुकरकुलकोलाहलरवपुनरुक्तडिण्डिमाडम्बरा विशेषणत्रयविशिष्टा करिघटा गजाना घटना यैर्धरणिपतिभिस्ते तथोक्ता। पुनरपि कथंभूता धरणिपतय·। समर्पितकशावशेषकदनकन्दुकविनोदविनीताजानेयजुहूराणनिवहा कशा चर्मयष्टि। सर्जनकमिति यावत्। कशा अवशेषा मर्यादा येषा जुहूराणाना ते कशावशेषा। कदनमेव सग्राम एव कन्दुकविनोदो गेन्दुकक्रीडा येषा ते कदनकन्दुकविनोदा विनीताश्च साधु शिक्षिता अश्वा आजानेयाश्च कुलीनाश्च। समर्पिता· प्राभृतीकृता उपढौकिता कशावशेषकदनकन्दुकविनोदविनीताजानेयाना जुहूराणानामश्वाना निवहा समूहा यैस्ते। पुन कथंभूता धरणिपतय। समुपानीतकुलधनावधिविविधरत्नखचितकवचकाञ्चनसिचयनिचया· विविधैर्नानाप्रकारै रत्नैर्माणिक्यै· खचितानि जटितानि यानि कवचानि

लधनावधिविविधरत्नखचितकवचकाञ्चनसिचयनिचयाः प्रदर्शितनिजान्वयपरम्परायातापहसितसुरसुन्दरीविभ्रमरम्भोरुसंदर्भाः सिषेविरे धरणिपतयः।

शौण्डीर्यधैर्यविजयार्जनसंकथासु
यं वर्णयन्ति गुणिनो गुणरत्नराशिम्।
औदार्यनिर्जितसुरद्रुमकामधेनुं
यं च स्तुवन्ति जगतां पतयोऽधुनापि॥ ४४॥

येन निःशेषविष्टपनिविष्टद्विष्टकण्टकोत्पाटनार्पितकरकृपाणेन निजभुजविजयार्जनजनितजगत्कल्याणपरम्परेण च नितान्तखातपर्यस्तपुरपर्यन्तधर-

---

वारवाणानि······ ···विविधरत्नखचितकवचकाञ्चनसिचयनिचया. समुपानीता. प्राभृतीकृताः कुलधनावधय पूर्वपुरुषसंचितधनमर्यादा विविधरत्नखचितकवचकाञ्चनसिचयनिचया यैस्ते तथोक्ता·। पुन कथंभूता धरणिपतय। प्रदर्शितनिजान्वयपरम्परायातापहसितसुरसुन्दरीविभ्रमरम्भोरुसदर्भाः निजान्वयस्य निजकुलस्य परम्पराया श्रेणौ आयाता उत्पन्ना अपहसितास्तिरस्कृता सुरसुन्दरीणा देवाङ्गनाना विभ्रमाः विलासा. याभिस्ता अपहसितसुरसुन्दरीविभ्रमा एवंगुणविशिष्टा या रम्भोरव उत्तमकन्यास्तासा सदर्भा रम्भोरुसदर्भा. समूहा. प्रदर्शिता उपायनीकृता निजान्वयपरम्परायाताना अपहसितसुरसुन्दरीविभ्रमाणा रम्भोरुणा सदर्भा. समूहा यैस्ते तथोक्ताः। अतिशयोपमालंकारः॥

शौण्डीर्येत्यादि। जगता पतय इन्द्रधरणेन्द्रनरेन्द्रा अधुनापि इदानीमपि यं यशोर्घ शौण्डीर्यधैर्यविजयार्जनसकथासु वर्णयन्ति। शौण्डीर्यं च त्यागविक्रमाभ्या विश्रुतत्वम्, धैर्यं च निष्प्रकम्पित्वम्, विजयार्जनं च दिग्विजय., शौण्डीर्यधैर्यविजयार्जनानि तेषा सकथासु वार्तासु वर्णयन्ति स्तुवन्ति। कथंभूता जगता पतय.। गुणिन। कथंभूतं यम्। औदार्यनिर्जितसुरद्रुमकामधेनुम्। औदार्येण दातृत्वेन कृत्वा निर्जितास्तिरस्कृताः सुरद्रुमा कल्पवृक्षा कामधेनव सुरभयो येन स तथा तम्। उपमालकार॥

येनेत्यादि। येन यशोर्घमहाराजेन भूमिभुजो राजान कर्मतापन्ना. येन यशोर्घेण कर्तृभूतेन स्वस्यात्मनो रोषतोषयो. रोषे सति तोषे च सति समता सादृश्यमानिन्यिरे आनीता.। कथंभूतेन येन राज्ञा। नि शेषविष्टपनिविष्टद्विष्टकण्टकोत्पाटनार्पितकरकृपाणेन निःशेषे सर्वस्मिन् विष्टपे भूमण्डले निविष्टा. स्थिता ये द्विष्टाः शत्रुभूमिपास्त एव कण्टका सूक्ष्मतीक्ष्णाग्रमुखा·। दुष्टाशया इत्यर्थः। तेषामुत्पाटनाय मूलादुन्मूलनार्यमर्पितो धृत. करे हस्ते कृपाण. खड्गो येन स तथा तेन। पुन. कथंभूतेन राज्ञा। निजभुजविजयार्जनजनितजगत्कल्याणपरम्परेण च निजभुजेन स्वबाहुना यद्विजयार्जनं तेन जनिता उत्पादिता जगत. पृथ्वीमण्डलस्य कल्याणाना श्रेयसा परम्परा श्रेणिर्येन स तथोक्तस्तेन। रोषे सति कथंभूता. भूमिभुज। [कृता] नितान्तखातपर्यस्तपुरपर्य-

णयः समदमातङ्गसगतगेहगोचराः प्रहृष्टहरिविहाराकुलितनिकेतनवीथयः सचरत्खड्गिप्रकाण्डसंकटदुर्गद्वारदेशाः प्रशान्तसमग्रकृत्यव्यासङ्गाः प्रथिततीर्थोपासनाविर्भवदाश्चर्यैश्वर्याः सविभ्रमभ्रान्तमहिषीप्रचारभरितभवनभूमयः परपदाराधनप्रकटमहामन्त्रप्रभावाः सकलजगद्व्यतिरिक्तोद्योगयोगोपायप्र-

न्तचरणाः नितान्तमतिशयेन न्याता विदारिताः पर्यन्ता भूमाः पुराणां नगराणां पर्यन्तचरणयो नगरबहिर्भागभूमयो येषां ते तथोक्ताः । रोपे सति कथंभूता भूमिभुजः कृताः । नितान्तखातपर्यन्तपुरपर्यन्तचरणयः नितान्तमतिशयेन खाताभिः खातिकाभिः पर्यन्ता वेष्टिता पुराणां पर्यन्तचरणयो येषां ते तथोक्ताः । रोपे सति कथंभूताः कृताः । समदमातङ्गसगतगेहगोचराः समदैः सादकारैर्मातङ्गैश्चाण्डालैः सगताः संयुक्ताः । समदमातङ्गैर्मदोन्मत्तहस्तिभिः सगताः सहिता गेहगोचरा गृहसंचरभूमयो येषां ते तथोक्ताः । अपरं रोपे सति कथंभूताः । प्रहृष्टहरिविहाराकुलितनिकेतनवीथयः प्रहृष्टानां हर्षितानां हरीणां वानराणां विहारेण पर्यटनेन आकुलिता विह्वलीकृता व्याप्ता निकेतनानां गृहाणां वीथयो मार्गा येषां ते तथोक्ताः । हर्षे सति कथंभूताः । प्रहृष्टैर्हर्षमितैर्हरिभिर्घोटकैर्विहारैर्विशिष्टैर्मात्रिकमालाभिराकुलिताः शोभिताः निकेतनानां सौधानां वीथयः प्रतोल्यो येषां ते तथोक्ताः । पुना रोपे सति कथंभूताः । सचरत्खड्गिप्रकाण्डसंकटदुर्गद्वारदेशाः संचरतां प्रवेशं कुर्वतां खड्गिनां वार्ध्रीणसानां गण्डकानां प्रकाण्डैः संकटा व्याप्ता दुर्गा मनुष्यैः प्रवेष्टुमशक्या द्वारदेशाः प्राकारद्वारप्रदेशा उद्वसत्वात् गृहप्रवेशा येषां ते तथा । तोषे सति संचरद्भिः खड्गिप्रकाण्डैः करवालकरप्रगल्भपुरुषैः संकटा दुःसंचारा दुर्गद्वारदेशाः प्राकारद्वारप्रदेशा येषां ते तथा । पुना रोपे सति कथंभूताः । प्रशान्तसमस्तकृत्यव्यासङ्गाः प्रशान्ता उपशमं गताः समस्तानां सनप्राणां कृत्यानां राजकार्याणां व्यासङ्गाः प्रवृत्तयो येषां ते तथा । तोषे सति प्रशान्ताः समस्ताः कृत्यव्यासङ्गा भेदव्यासङ्गा येषां ते तथा । रोषे सति कथंभूताः । प्रथिततीर्थोपासनाविर्भवदाश्चर्यैश्वर्याः प्रथितानि यानि तीर्थानि प्रयागगङ्गाद्वारपद्मासद्वारावतीप्रयाणवाणारसीप्रवेशास्तेषामुपासनेन समीपनिवासेन तपश्चरणकरणेन आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति आश्चर्याणि आश्चर्यभूतानि ऐश्वर्याण्यणिमाद्यष्टसिद्धयो येषां ते तथा । तोषे सति प्रथिता विख्याता ये तीर्था मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रभृतयष्टादश प्रकृतयस्तेषामुपासनेन सेवया आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति आश्चर्यभूतानि ऐश्वर्याणि नार्पत्यानि येषां ते तथा । राज्ञामष्टादशतीर्थानि यथा—सेनापतिर्गणको राजश्रेष्ठी दण्डाधिपो मन्त्री महत्तरो बलवत्तरश्चत्वारो वर्णाश्चतुरङ्गबलं पुरोहितोऽमात्यो महामात्यश्चेति । विदेहेषु ब्राह्मणवर्णो नास्तीति सप्तदशतीर्थानि । रोषे सति कथंभूताः । सविभ्रमभ्रान्तमहिषीप्रचारभरितभवनभूमयः वीनां पक्षिणां भ्रमः पर्यटनं विभ्रमः सविभ्रमेण काकादिपातसहितेन भ्रान्ताः पर्यटिता या महिष्यो रक्ताक्ष्यस्तासां प्रचारेण पङ्कभक्षणेन भरिता व्याप्ता भवनभूमयो येषां ते तथा । तोषे सति सविभ्रमाः सभ्रूक्षेपा भ्रान्ताः पर्यटन्त्यो या महिष्यः पट्टमहादेव्यस्तासां प्रचारेण गमनागमनेन भरिता व्याप्ता भवनभूमयो येषां ते तथा । रोषे सति परपदाराधनप्रकटमहामन्त्रप्रभावाः

साधितप्रकृष्टात्मीयप्रवृत्तयः श्रीफलोपयोगातिशयविशेषवशीकृतविश्वविश्वंभराभृत्कटकाः प्रसीददनवद्यविद्यामन्दाकिनीप्रवाहविनिर्मूलितनिखिलसुखान्तरायतरवः स्वस्य रोषतोषयोः समतामानिन्यिरे भूमिभुजः ।

परपदस्य मोक्षस्य आराधनेन प्रकटः स्फुटीभूतो महामन्त्रस्य पञ्चनमस्कारादे 'ॐ नमः शिवाय' इत्यादिश्च प्रभावो माहात्म्यं येषा ते तथा । तोषे सति परै शत्रुभि. पदाराधनेन चरणसेवया प्रकट स्फुटीभूतो महामन्त्रस्य पञ्चाङ्गमन्त्रस्य प्रभावो माहात्म्यं येषा ते तथोक्ता । तथा चोक्तम्—'सहायसाधनोपायो देशकोशवलावलम् । विपत्तेश्च प्रतीकारः पञ्चाङ्गो मन्त्र इष्यते ॥' अथवा प्रकारान्तरेण पञ्चाङ्गो मन्त्रः—कर्मणामारम्भोपाय. पुरुषद्रव्यसपत् देशकालप्रविभागो विनिपात प्रतीकार. कार्यश्चेति । रोषे सति कथंभूता· । सकलजगद्व्यतिरिक्तोद्योगयोगोपायप्रसाधितप्रकृष्टात्मीयप्रवृत्तय सकलात् समग्रात् जगत. ससारलोकात् व्यतिरिक्तोऽधिकतरो योऽसावुद्योग उद्यमस्तेनोपलक्षितो योऽसौ योग. समाधिस्तस्योपायो वैराग्यादिसामग्री तेन प्रसाधिता प्राप्ता प्रकृष्टा उत्कृष्टा आत्मीया आत्महिता प्रवृत्तिरालम्भनादिलक्षणा यैस्ते तथोक्ता· । उक्त च—'साम्य स्वास्थ्यं समाधिश्च योगश्चेतोनिरोधनम् । शुद्धोपयोग इत्येते भवन्त्येकार्थवाचका ॥' तोषे सति सकलजगद्व्यतिरिक्त· सर्वलोकाधिको योऽसावुद्योग. अभिषेणनं शत्रुसमुखगमनं स्यात् योऽसौ योग अलब्धलाभस्तस्योपायः सामदानदण्डभेदलक्षणस्तेन प्रसाधिता स्वीकृता प्रकृष्टा अनन्यनृपसाधारणीया आत्मीया आत्महिता प्रवृत्तिर्व्यापारो यैस्ते तथोक्ता. । रोषे सति श्रीफलोपयोगातिशयविशेषवशीकृतविश्वविश्वंभराभृत्कटका श्रीफलाना विल्वफलपत्रादीना उपयोग आस्वादनं तदतिशयेन विशेषेण वशीकृतानि स्वीकृतानि विश्वेषा सर्वेषा विश्वंभराभृता पर्वताना कटकानि तटानि यैस्ते तथा । तोषे सति श्रीणा लक्ष्मीणा फलानि सर्वेन्द्रियसुखानि तेषा उपयोगाय आस्वादनाय अतिशयेन विशेषेण वशीकृता· विश्वेषा सर्वेषा विश्वंभराभृता सामन्ताना कटका· सैन्यानि यैस्ते तथा । रोषे सति प्रसीददनवद्यविद्यामन्दाकिनीप्रवाहविनिर्मूलितनिखिलसुखान्तरायतरव. प्रसीदन्ती प्रसन्नीभवन्ती यानवद्यविद्या कर्ममलकलङ्करहिता घातिसघातघातलक्षणा विद्या या केवलज्ञानं सैव मन्दाकिनी नदी स्वर्गमृत्युपाताललोकमार्गत्रयगामित्वात्तस्या· प्रवाहेण पूरेण विनिर्मूलिता समूलकाषं कषिता निखिलाना समग्राणा सुखाना परमानन्दलक्षणाना अन्तरायतरवो विघ्नवृक्षा यैस्ते तथा । तोषे सति प्रसीदन्ती प्रसन्नीभवन्ती या अनवद्यविद्या आन्वीक्षिकीदण्डनीतित्रयीवार्तालक्षणा राजविद्याचतुष्टयी सैव मन्दाकिनी स्वर्णदी तस्या. प्रवाहेण सततप्रवर्तनेन विनिर्मूलिता मूलादुन्मूलिता निखिलसुखान्तरायतरव. सर्वेन्द्रियसौख्यविघ्नवृक्षा यैस्ते तथा । श्लेषोपमालंकार. ॥

अन्य एवाचलः कश्चिदेष नूनं महीपतिः।
प्रबभूव परं यस्माल्लक्ष्म्या सह सरस्वती ॥ ५० ॥

यस्मादशेषगुणरत्ननिधेर्महीशा-
देते गुणा जगति पप्रथिरे महान्तः।
शौर्यं हरावमरधेनुषु कामदत्वं
गाम्भीर्यमम्बुधिषु भास्वति च प्रतापः ॥ ५१ ॥

यस्य शराभ्यासावसरेषु बद्धमुष्टिता न वसुविश्राणनेषु, पत्रभङ्गेषु भुजगता न हृषीकविलसितेषु, भूषणेषु विकृतिदर्शनं न मनोविजृम्भितेषु, मदगजेषु परप्रणेयता न कार्यानुष्ठानेषु, विलासिनीगतिषु स्खलितता न प्रतापेषु, करिकर्णेषु चपलता न कर्मारम्भेषु।

अन्य इत्यादि। एष महीपतिर्यशोर्घमहाराज नून निश्चयेन अन्य एव अपूर्वं कश्चिदनिर्वचनीयः अचलः पर्वतो वर्तते। यस्मादचलात् पर निश्चयेन लक्ष्म्या सह सरस्वती प्रबभूव प्रसूता। यस्मादचलात् सरस्वतीनाम नदी प्रभवति तस्माल्लक्ष्मीर्न प्रभवतीति व्यतिरेकालंकार। रूपकं च ॥

यस्मादित्यादि। यस्मान्महीशात्पृथ्वीपतेरेते प्रत्यक्षीभूताः महान्तो गुरुतरा गुणा शौर्यादयो जगति ससारे पप्रथिरे विश्रु(स्तृ)ता। कथभूताद्यस्मात्। अशेषगुणरत्ननिधे अशेषा समग्राः ये गुणास्त एव रत्नानि त्रिभुवनद्योतकारत्वात् तेषा निधि शेवधिरक्षयनिधानं तस्मात् तथोक्तात्। एते के। हरौ श्रीनारायणे शौर्यं सुभटत्व पप्रथे। अमरधेनुषु कामधेनुषु कामदत्वं अभीष्टफलदायित्वं पप्रथे। अम्बुधिषु समुद्रेषु गाम्भीर्यमतलस्पर्शत्वमधरताधस्त्वमगाधत्व पप्रथे। भास्वति श्रीसूर्ये प्रताप पप्रथे। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं। तेनात्युत्कृष्टसमुच्चयालंकार. ॥

ताविभक्तिं दर्शयति—**यस्येत्यादि**। यस्य यशोर्घमहाराजस्य शराभ्यासावसरेषु बाणगुणिनिकाप्रस्तावेषु बद्धमुष्टिता वर्तते, न वसुविश्राणनेषु बद्धमुष्टिता कृपणता वर्तते। पत्रभङ्गेषु कर्पूरकस्तूरीचन्दनादिविलेपनेषु भुजगता बाहुविलेपनं भुजयोर्गच्छतीति भुजग पत्रभङ्गस्तस्य भावो भुजगता पत्रावलीषु वर्तते, न हृषीकविलसितेषु इन्द्रियचेष्टितेषु भुजगता विटत्व वर्तते। भूषणेषु विकृतिदर्शन विविधाकृतिविधानं तस्या दर्शनं आलोकनं वर्तते, न मनोविजृम्भितेषु चित्तप्रसरेषु विकृतिदर्शनं असच्चेष्टित वर्तते। मदगजेषु मत्तकुञ्जरेषु परप्रणेयता प्रान्तारकर्तव्यता वर्तते, न कार्यानुष्ठानेषु परप्रणेयता परायत्तता वर्तते। विलासिनीगतिषु कमनीयकामिनीगमनेषु स्खलितता शुक्रमोचनता वर्तते, न प्रतापेषु स्खलितता खण्डनं वर्तते। करिकर्णेषु

पातालवेलावनवारिवासविश्वंभराभृद्भ्रमणाच्चिराय ।
खिन्नेव कीर्तिः क्षितिपस्य यस्य विश्राम्यति स्म त्रिदिवालयेपु ॥ ५२ ॥

यस्मिन्दिग्जैत्रयात्राकृतकुतूहले च बभूवुर्महावाहिन्यः संध्याचमनकुल्या इव, वेलावनानि पुष्पावचयभूमय इव, पयोधयो जलकेलिदीर्घिका इव, द्वीपान्तराणि प्रतिवेशनिवेशा इव, कुलशिखरिणः क्रीडाचला इव, दिक्पालभवनान्युपकार्या इव, ककुप्कुम्भिस्तम्भाः प्रशस्तिशिला इव ।

यस्मिन्मही शासति भूमिनाथे बभूवुरल्पे किल कल्पलोकाः ।
मनीषितावाप्तमनोरथानां स्वर्गाय यस्मान्न मनः प्रजानाम् ॥ ५३ ॥

चपलता गजश्रवणेषु चापल्यं वर्तते, न कर्मारम्भेपु कार्यप्रारम्भेषु चपलता गृहीतमुक्तता वर्तते । उक्तं च—'नारभ्यते किमपि विघ्नभयेन नीचैः सजातविघ्नमधमाश्च परित्यजन्ति । सञ्छिद्यमानतनवोऽपि समाप्तविघ्ना नारब्धमुत्तमजनास्तु परित्यजन्ति ॥' परिसख्याश्लेपालंकारः ॥

पातालेत्यादि । यस्य क्षितिपस्य यशोर्घस्य राज्ञः कीर्ति. पुण्यगुणानुकीर्तनं चिराय दीर्घकालं त्रिदिवालयेपु स्वर्गविमानेषु देवेषु वा विश्राम्यति स्म तिष्ठति स्म तस्थौ । कथंभूता कीर्तिः । उत्प्रेक्ष्यते—पातालवेलावनवारिवासविश्वभराभृद्भ्रमणात् खिन्नेव श्रान्तेव पातालानि च नागलोका. वेलावनानि च व्यन्तरनिवासाः वारिवासाश्च असख्येयसमुद्रा विश्वंभराभृतश्च कुलपर्वतास्तेषु (सद्)भ्रमण चिराय दीर्घकालं पर्यटनं तत्तथोक्तं तस्मात् । उत्प्रेक्षालंकार· ॥

अथेदानीमीब्विभक्तिं दर्शयति—यस्मिन्नित्यादि । यस्मिन् यशोर्घमहाराजे दिग्जैत्रयात्राकृतकुतूहले सति दिग्विजयविहितविनोदे सति महावाहिन्यो महानद्य· सरयूशुतुद्रिस्वर्णदीशमनस्वस्नर्मदाप्रभृतय. सध्याचमनकुल्या इव सामायिकवेलोपस्पर्शकृत्रिमनद्य इव वभूवु सजाता । वेलावनानि समुद्रतटोद्यानानि पुष्पावचयभूमय इव कुसुमचुण्टनवाटिका इव वभूवु । पयोधयश्चत्वार· समुद्रा. जलकेलिदीर्घिका इव तोयक्रीडावापिका इव वभूवु । द्वीपान्तराणि प्रतिवेशनिवेशा इव बभूवु । कुलशिखरिणो हिमवद्विन्ध्यसह्याचलादय क्रीडाचला इव केलिपर्वता इव वभूवु. । दिक्पालभवनानि इन्द्रादीना गृहाणि उपकार्या इव (मठ)नवमण्डपादिराजसदनानीव वभूवु । ककुप्कुम्भिस्तम्भा दिग्गजेन्द्रालानस्तम्भा प्रशस्तिशिला इव प्रसिद्धलेखनपट्टा इव बभूवुः । दीपकोपमालंकारः ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् भूमिनाथे यशोर्घमहाराजे महीं पृथ्वी शासति प्रतिपालयति सति । किलेति लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ वा । कल्पलोकाः स्वर्गलोका. अलपेच्छतरा

---

१. 'भृत्सङ्क्रमणात्' इति पाठ .

अहो महीपाल नृपस्य तस्य त्वद्वंशजा चन्द्रमतिः प्रियासीत् ।
पतिव्रतत्वेन महीसपत्न्याः प्राप्तोपरिष्टात्पदवी यया हि ॥ ५४ ॥
साभूद्रतिस्तस्य मनोभवस्य धर्मावनिर्धर्मपरायणस्य ।
गुणैकधाम्नो गुणरत्नभूमिः कलाविनोदस्य कलाप्रसूतिः ॥ ५५ ॥
शीलेन दृष्टान्तपदं जनाना निदर्शनत्वं पतिसुव्रतेन ।
पत्युर्निदेशावसरोपचारादाचार्यकं या च सतीषु लेभे ॥ ५६ ॥
रूपं भर्तरि भावेन सौभाग्यं विनयेन च ।
कलावत्त्वमृजुत्वेन भूषयामास यात्मनः ॥ ५७ ॥

बभूवु सजाता । कस्मात् कारणात् । यस्मात् प्रजाना लोकाना मनश्चित्तं स्वर्गाय न वर्तते । कथंभूताना प्रजानाम् । मनीषितावाप्तमनोरथाना मनीषितानि मनोवाञ्छितानि अवाप्तानि प्राप्तानि मनोरथैर्दोहदैर्यासा तास्तथोक्तास्तासाम् । हेत्वलकार ॥

अहो महीपाल इत्यादि । हे मारदत्त महाराज, तस्य यशोर्घस्य महाराजस्य चन्द्रमतिश्चन्द्रमतिनाम्नी प्रिया वल्लभा पट्टमहादेवी आसीद्बभूव । कथंभूता चन्द्रमति । त्वद्वंशजा त्वदीयकुले सजाता । यया चन्द्रमत्या पतिव्रतत्वेन भर्तृभक्तित्वेन महीसपत्न्या. मह्येव भूमिरेव सपत्नी अपरा भार्या महीसपत्नी तस्या. महीसपत्न्या. पृथ्वीप्रतिभार्याया उपरिष्टादधिकतरा पदवी पदं प्राप्ता । व्यतिपतिव्रता बभूवेत्यर्थ । रूपकालकार ॥

साभूदित्यादि । तस्य यशोर्घस्य मनोभवस्य कामदेवस्य सा चन्द्रमतिर्महादेवी रतिरभूत् । तस्य धर्मपरायणस्य धर्मतत्परस्य धर्मावनिर्धर्मभूमिरभूद्बभूव । तस्य गुणैकधाम्न गुणानामद्वितीयगृहस्य गुणरत्नभूमिर्गुणमणीना खनिरभूत् । तस्य नृपस्य कलाविनोदस्य कलाकुतूहलस्य कलाप्रसूति कलानामुत्पत्तिरभूत् । दीपकालंकार । रूपकोपमा च ॥

शीलेनेत्यादि । या चन्द्रमति. शीलेन ब्रह्मचर्यप्रतिपालनेन जनाना लोकाना दृष्टान्तपद उदाहरणस्थान लेभे प्राप्तवती । या चन्द्रमतिर्महादेवी पतिसुव्रतेन पत्युर्गमन करोति अन्य पुमास पितृपुत्रसदृश मन्यते इति पत्यु सबन्धि सुष्ठु शोभन व्रतं पतिसुव्रतं तेन पतिसुव्रतेन कृत्वा जनाना लोकाना निदर्शनत्व लेभे । या चन्द्रमतिः पत्युर्भर्तुर्निदेशावसरोपचारात् आदेशसमयप्रतिपालनात् सतीषु साध्वीषु विषये आचार्यकं आचार्यत्वं लेभे लब्धवती । उपमादीपकालकार ॥

रूपमित्यादि । या चन्द्रमति भर्तरि पत्यौ भावेन अनुरागेण कृत्वा आत्मन स्वस्य शोभन वर्ण भूषयामास अलचकार । या चन्द्रमति विनयेन कृत्वा सौभाग्य सुभगत्व प्रीतिजनकत्व भूषयामास । या चन्द्रमतिः ऋजुत्वेन सरलतया अकुटिलतया कलावत्त्वं कलाविज्ञत्वं भूषयामास । दीपकालंकारः ॥

अपि च सत्यपि महति शुद्धान्ते या दयेव धर्मस्य, नयपद्धतिरिव स्याद्वादस्य, नीतिरिव राज्यस्य, क्षान्तिरिव तपसः, अनुत्सेकस्थितिरिव श्रुतस्य, कीर्तिरिव जीवितव्यस्य, विजयवैजयन्तीव मनसिजस्य, माकन्दमञ्जरीव पुष्पाकरस्य, कल्पलतेव त्रिदिवद्रुमस्य, कल्याणपरम्परेव पुण्योदयदिवसस्य, तस्य महीपतेर्मतिदेवतायाः प्रणयप्रासादाधिष्ठानभूमिरासीत्।

यस्याश्च भर्तुः श्रीर्विलासवयस्येव, कीर्तिः प्रसाधनसखीव, सागराम्बरा मनोरथानुचरीव, सरस्वती विनोदभुजिष्येव, भूषणलक्ष्मीर्निजरूपावलोकनादर्शकेलिरिव भवन्ती स्त्रीत्वेनैव सापत्न्यमभजत्, न पुनः प्रणयप्रसरखण्डनेन।

अपि च तथा च या चन्द्रमतिः महति बृहति अतिप्रचुरे सहस्रगणनावति शुद्धान्ते अन्त पुरे निर्मलचित्ते वसति सत्यपि तस्य यशोर्धस्य महीपते राज्ञो मतिदेवतायाः बुद्धिदेवताया. प्रणयप्रासादाधिष्ठानभूमिरासीत् प्रणय. स्नेह स एव प्रासाद उन्नतोज्वलत्वात् तस्य अधिष्ठानभूमिर्भवति मूलं भवति। कथमिव। धर्मस्य दयेव। यथा दया धर्मस्य मूलं भवति। स्याद्वादस्य अनेकान्तमनस नयपद्धतिरिव नैगमादिनयाना मार्ग इव। यथा नयपद्धति स्याद्वादस्य मूल भवति। राज्यस्य नीतिरिव यथा नीतिर्न्यायमार्गो राज्यस्य अधिष्ठानभूमिर्भवति। तपस. क्षान्तिरिव यथा तपश्चरणस्य क्षान्ति क्षमा अधिष्ठानभूमिर्भवति। अनुत्सेकस्थितिरिव श्रुतस्य यथाश्रुतस्य शास्त्रस्य अनुत्सेकस्थितिरगर्भस्वभावो अधिष्ठानभूमिर्भवति। कीर्तिरिव जीवितव्यस्य यथा कीर्तिर्जीवितव्यस्य प्राणधारणस्य अधिष्ठानभूमिर्भवति। विजयवैजयन्तीव मनसिजस्य यथा मनसिजस्य कन्दर्पस्य विजयवैजयन्ती त्रिजगज्जयलब्धध्वजा अधिष्ठानभूमिर्भवति। यथा माकन्दमञ्जरी सहकारवल्लरी पुष्पाकरस्य वसन्तस्य अधिष्ठानभूमिर्भवति। यथा कल्पलता कल्पवल्ली त्रिदिवद्रुमस्य कल्पवृक्षस्य अधिष्ठानभूमिर्भवति। यथा कल्याणपरम्परा शुभश्रेणि. पुण्योदयदिवसस्य पुण्यपाकदिनस्य अधिष्ठानभूमिर्भवति। दीपकोपमालंकार.॥

यस्याश्चन्द्रमतेर्भर्तु श्री लक्ष्मी स्त्रीत्वेनैव सापत्न्य सपत्नीत्व सपत्नीभावमभजत्, न पुन प्रणयप्रसरखण्डनेन स्नेहव्याप्तिविध्वंसनेन सापत्न्यमभजत्। भर्तु श्री किं कुर्वती। विलासवयस्येव भवन्तीति विलासस्य सभोगस्य वयस्येव साहाय्यदायिका सखीव भवन्ती सजायमाना। यस्याश्च भर्तु कीर्ति स्त्रीत्वेनैव सापत्न्यमभजत्, न पुन प्रणयप्रसरखण्डनेन सापत्न्यमभजत्। कीर्ति. किं कुर्वती। प्रसाधनसखीव भवन्ती सैरन्ध्रीव सजायमाना। उक्तं च—'सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका।' तथा चोक्तम्—'चतु:-षष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी। प्रसाधनप्रचारज्ञा सैरन्ध्री कथ्यते बुधै.॥'

एवं तयोर्मरुदेवीनाभिराजमहाराजयोरिव परस्परानुबन्धपेशलं त्रिवर्गफलमनुभवतोरेकदा पुत्रप्रार्थनमनोरथावसथस्य तीर्थकालपालनपथस्य प्रकाशितपरस्परप्रीतिरसस्य दिवसस्य ब्राह्मसमयावर्ते मुहूर्ते मिथःसंभाषणकथः प्रावर्ततायमुदन्तः—

आखण्डलः किल सुतत्वमुपागतो मे
विद्याः प्रसाध्य सुरलोकगुरूपदिष्टाः।
मत्केतने तनयजन्ममहोत्सवश्रीः
कामं व्यधायि च जनैः किल मोदमानैः॥ ५८॥

यस्याश्च भर्तु सागराम्बरा पृथ्वी स्त्रीत्वेनैव सापत्न्यमभजत्, न पुन॰ प्रणयप्रसरखण्डनेन सापत्न्यमभजत्। सागराम्बरा किं कुर्वती। मनोरथानुचरीव भवन्ती मनोरथाना वाञ्छापूरणाना अनुचरीव किंकरीव सजायमाना। यस्याश्च भर्तु सरस्वती-भर्तुर्भारती स्त्रीत्वेनैव सापत्न्यमभजत् न पुन॰ प्रणयप्रसरखण्डनेन। सरस्वती किं कुर्वती। विनोदस्य कुतूहलस्य नर्मकरणस्य भुजिष्येव किंकरीगणिकेव भवन्ती। 'भुजिष्या गणिका' इति देश्यात्। यस्याश्च भर्तुर्भूषणलक्ष्मी स्त्रीत्वेनैव सापत्न्यमभजत्, न पुन प्रणयप्रसरखण्डनेन। भूषणलक्ष्मीराभरणलक्ष्मी किं कुर्वती। निजरूपावलोकनादर्शकेलिरिव भवन्ती निजरूपस्य आत्मीयरूपस्य अवलोकने निरीक्षणे आदर्शकेलिरिव दर्पणक्रीडेव भवन्ती। दीपकोपमालंकार॥

एवममुना प्रकारेण तयोश्चन्द्रमतियशोर्धयोर्मरुदेवीनाभिराजमहाराजयोरिव मरुदेवीनाभिराजसदृशयोरिव परस्परानुबन्धपेशलं धर्ममविराध्यार्थकामानुभवनं काममविराध्य धर्मार्थानुभवन परस्परानुबन्धपेशलमुच्यते। ईदृग्विध त्रिवर्गफलं धर्मार्थकामफलमनुभवतोरास्वादयतो सतोरेकदा एकस्मिन्नवसरे पुत्रप्रार्थनमनोरथावसथस्य पुत्रस्य प्रार्थनस्य याचनस्य मनोरथाभिलापस्य आवसथस्य गृहस्य तीर्थकालपालनपथस्य चतुर्थदिवसस्नाता स्त्री तीर्थं उच्यते तस्य कालपालनस्य रतिदानस्य पन्था मार्गो यस्मिन् दिवसे तीर्थकालपालनपथस्तस्य तीर्थकालपालनपथस्य प्रकाशितपरस्परप्रीतिरसस्य प्रकटितान्योन्यप्रणयानुभवनस्य। एवं विशेषणत्रयविशिष्टदिवसस्य दिनस्य ब्राह्मसमयावर्ते रात्रिशेषे मुहूर्ते समये मिथ एकान्ते परस्पर वा सभाषणकथा आलापनकथासयुक्तो अयं वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षित॰ उदन्तो वार्ता प्रावर्तत सजात। उपमालंकार॥

अथ क उदन्त॰ प्रावर्तत इत्याह—**आखण्डल इत्यादि**। युग्मम्। हे देव यशोर्धमहाराज, मया चन्द्रमत्या निशावसाने पश्चिमरात्रौ इत्थममुना प्रकारेण किमपि किंचित्स्वप्ने निद्राया व्यलोकि दृष्टम्। कथंभूतं किमपि। तव सततिहेतुभूतम् भवत॰ सतानकारणभूतम्। इत्थ कथमिति चेत् आखण्डल शक्र। किल वाक्यालकारे। मे मम

इत्थं मया किमपि देव निशावसाने
स्वप्ने व्यलोकि तव संततिहेतुभूतम् ।
आकर्ण्य तन्नरपतिर्निजगाद देवी
पुत्रोऽचिरात्तव भविष्यति कामितश्रीः ॥ ५९ ॥

ततः किल

अवर्धि मध्येन सहाश्रितानां मनोरथैश्चन्द्रमतेः सुदत्याः ।
मुखप्रदेशे च बभूव कृष्णं कुचद्वयं वैरिबलेन सार्धम् ॥ ६० ॥

सिंहानां शौर्यकेलीषु चतुरम्भोधिवीक्षणे ।
मत्तद्विपविनोदेषु सा बबन्ध मनः किल ॥ ६१ ॥

यस्माद्गुणाः पार्थिवलोकभाजः प्रायेण गर्भाश्रयिणो बभूवुः ।
तस्मात्किलासीत्पृथिवीगुणेषु तस्याः परं दोहदमायताक्ष्याः ॥ ६२ ॥

सुतत्वं पुत्रत्वमुपागत आयात. । किं कृत्वा । पूर्वं सुरलोकगुरूपदिष्टा बृहस्पतिना कथिता विद्याः शब्दशास्त्रादिकाः प्रसाध्य पठित्वा मत्केतने मम चन्द्रमतेर्मन्दिरे जनैः ... किल तनयजन्ममहोत्सवश्री. पुत्रजन्मोत्सवलक्ष्मी. कामं यथेष्टं व्यधायि चक्रे कृता । कथंभूतैर्जनैः । मोदमानैः हर्षमानै. । तत् वचनं नरपतिर्यशोर्घ आकर्ण्य श्रुत्वा देवी चन्द्रमतीं प्रति निजगाद उक्तवान् । किं निजगाद । हे देवि, तव भवत्याः अचिरात्स्तोककालेन पुत्र. सुतो भविष्यति उत्पत्स्यति । कथंभूतः पुत्र. । कामितश्री भुक्तलक्ष्मीक. । जात्यलंकार । युग्मम् ॥

तत. तदनन्तर किल लोकोक्तौ । **अवर्धीति** । चन्द्रमतेश्चन्द्रमतिमहादेव्याः सुदत्या शोभनदन्तवत्या मध्येन उदरेण अवर्धि ववृधे । कथमवर्धि । सह सार्धम् । कै. सह । आश्रिताना मनोरथैरभिलाषै सह सार्धम् । कुचद्वयं स्तनयुगलं मुखप्रदेशे चूचुकस्थाने कृष्णं कृष्णवर्ण च बभूव सजातम् । कथम् । सार्धम् । केन सार्धम् । वैरिबलेन शत्रुसामर्थ्येन शत्रुसैन्येन वा सह । सहोक्त्यलंकारः ॥

सिंहानामित्यादि । सा चन्द्रमति. । किलेति लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ वा । मनो बबन्ध दोहदं चकार । केषु दोहदं चकार । सिंहाना पञ्चाननाना हर्यक्षाणा शौर्यकेलीषु मनो बबन्ध । तथा चतुरम्भोधिवीक्षणे चतुर्णामम्भोधीना वीक्षणे अवलोकने मनो बबन्ध । तथा मत्तद्विपविनोदेषु मत्तद्विपै सह विनोदेषु क्रीडाकरणेषु मनो बबन्ध । दीपकालंकार. ॥

यस्मादित्यादि । यस्मात्कारणात् पार्थिवलोकभाजो राजलोकाश्रिता गुणा. प्रायेण बाहुल्येन गर्भाश्रयिणो गर्भमादि कृत्वा बभूवुर्भवन्ति स्म । 'प्रयोगतश्च' इति वचनात् यस्मात् शब्दयोगे वर्तमानकाले परोक्षा । तस्मात् कारणात् किलेति लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ

अन्यैव काचिद्वदनेन्दुलक्ष्मीरन्यैव नेत्रोत्पलकान्तिरासीत्।
अन्यैव तस्याः कुचकुम्भशोभा मणेरिवान्तर्धृतरागवर्तेः॥ ६३॥
गर्भभर्मणि महीपतिराप्तानादिदेश भिषजः किल तस्याः।
चित्तवित्तसदृशं विधिमुच्चैर्निर्ममे तदुचितं च स देव्याः॥ ६४॥
इत्थं मिथोऽवोचदसौ महीक्षिन्मनस्विनी ता किल सत्त्वशान्त्यै।
मासोऽष्टमात्पूर्वमिदं त्वयोच्चैर्हासादिकं कर्म न देवि कार्यम्॥ ६५॥
तैस्तैर्विधानैर्द्वययत्नपूर्वैः स सूतिकासद्म चकार भूपः।
मासे पुनर्वैजननेऽवतीर्णे तस्याः प्रसूतेः समयः किलासीत्॥ ६६॥

वा तस्याश्चन्द्रमतेर्महादेव्याः आयताक्ष्या कर्णान्तविश्रान्तलोचनाया पृथिवीगुणेषु मृत्तिकाकुम्भभित्तिभक्षणेषु पर केवल दोहद मनोरथं आसीद्बभूव। हेत्वलंकारः॥

अन्यैवेत्यादि। तस्याश्चन्द्रमतेर्महादेव्या' सबन्धित्वेन वदनेन्दुलक्ष्मीर्मुखचन्द्रशोभा काचिदनिर्वचनीया अन्यैव अपूर्वैव आसीद्बभूव। पुन नेत्रोत्पलकान्तिर्लोचनकुवलयप्रभा अन्यैव अपूर्वा आसीत्। पुन कुचकुम्भशोभा स्तनकलशशोभा अन्यैवापूर्वा आसीत्। तस्या कस्या इव। अन्तर्धृतरागवर्ते मध्यस्थापितनीलपत्रादिसयोगात मणेरिव रत्नस्येव। दीपकोपमालंकार॥

गर्भभर्मणीत्यादि। स महीपति यशोर्घमहाराज' किलेति लोकोक्तौ तस्या देव्या गर्भभर्मणि गर्भपोषणे आप्तान् हितकारकान् भिषजो वैद्यान् आदिदेश आदेशं ददौ। चित्तवित्तसदृश विधि यादृशं मनो वर्तते तत्सदृशं विधि गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयेन लक्षणमुच्चैरतिशयेन तदुचित गर्भयोग्य स्वय निर्ममे स्वयमेव निर्मितवान्। उक्तं च—'गर्भाधानमृतौ पुस सवनं स्पन्दनात्पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मासेऽन्ते जातकर्म च॥' इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ एकादश श्लोका। महापुराणे तु—'धृतिस्तु सप्तमे मासि कार्या तद्वत्क्रतादरै। गृहमेधिभी रच्यन्ते मानवैर्गर्भवृद्धये॥' धृतिर्नाम क्रिया सीमन्तोन्नयनम्। इति जात्यलकार। समुच्चयालकारो वा॥

इत्थमित्यादि। असौ महीक्षित् यशोर्घस्ता मनस्विनी मानवती स्त्रिय मिथ एकान्ते। किलेति लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ वा। सत्त्वशान्त्यै गर्भस्थितजीवशान्त्यर्थं इत्थ अमुना प्रकारेण अवोचत् उवाच। इत्थ कथमिति चेत् हे देवि, अष्टमात् मासो अष्टममास यावत् पूर्वं इदं प्रत्यक्षीभूतं हासादिक कर्म नर्मक्रियाहसन च त्वया भवत्या उच्चैरुन्नतशब्देन न कार्यं न कर्तव्यम्। अष्टमे मासे गर्भस्य ओज मातु शरीरमागच्छति। नवमे तु मासे तदोज गर्भं समागच्छति। तेन सप्तमे नवमे वा मासे जातो जीवति। अष्टमे तु मासे जातो न जीवति। इयमपि जाति॥

तैस्तैरित्यादि। स यशोर्घो भूपो राजा तैस्तैर्लोकप्रसिद्धैर्विधानैः कर्तव्यैः सूति-

अन्यत्र राहोः शुभदैरशेषैर्ग्रहैः प्रशस्तेऽवसरे बभूव ।
अस्यां पुरा जन्मनि चन्द्रमत्यां ममात्मलाभः परमोत्सवेन ॥ ६७ ॥

नृत्यद्वृद्धपुरन्ध्रिगेयसुभगाः सोल्लासहल्लाननाः
खेलद्वामनकामिनीप्रियभुवः सानन्दधात्रीकुलाः ।
पिष्टापीडविडम्ब्यमानजरतीसीमन्तकान्ताङ्गणा-
स्तूरोद्यावरवैः समं किल बभुः शुद्धान्तमध्यास्तदा ॥ ६८ ॥

कासद्म चकार प्रसवनगृहं कृतवान् । कथंभूतैर्विधानैः । द्वययत्नपूर्वैः द्वयस्य गर्भगर्भिणीद्वयस्य यत्नो रक्षणोपायः पूर्वो येषु विधानेषु तानि द्वययत्नपूर्वाणि तैस्तथोक्तैः । पुनः पुनरपि तदनन्तर वैजनने मासे नवमे मासे अवतीर्णे आगते सति तस्याश्चन्द्रमतेः प्रसूते समयो जन्मनोऽवसरः किल आसीद्बभूव । जातिरियम् ॥

अन्यत्रेत्यादि । हे राजन् मारदत्त, अस्यामभयमतौ पुरा जन्मनि पूर्वभवे चन्द्रमत्या सत्या परमोत्सवेन परमानन्देन मम आत्मलाभो जन्म बभूव संजातः । कस्मिन् समये आत्मलाभो बभूव । अशेषैः समग्रैः शुभदैः कल्याणकारकैर्ग्रहैः सूर्यादिभिरष्टभिः कृत्वा प्रशस्ते प्रशंसनीये अवसरे वेलाया लग्ने । कथं आत्मलाभो बभूव । अन्यत्र विना । कस्माद्विना । राहोः अभ्रमिणवात्(?) । अन्ये सर्वे ग्रहाः शुभा बभूवु राहूरोविनाभूदित्यर्थः । उत्तरत्र विशेषेणापायसभवात् जातिरियम् ॥

नृत्यद्वृद्धेत्यादि । तदा तस्मिन् काले तूरोद्यावरवैर्वादित्रोत्सवशब्दैः समं सार्धं किल निश्चयेन शुद्धान्तमध्या अन्तःपुरप्रदेशा बभु शोभिताः । कथंभूता शुद्धान्तमध्या । नृत्यद्वृद्धपुरन्ध्रिगेयसुभगाः नृत्यन्त्यो नर्तनं तन्वन्त्यो वृद्धा जराजीर्णा पुरन्ध्र्यः पुरन्ध्रयः स्त्रियस्तासा गेयैर्गानैः सुभगाः प्रीतिजनका । पुनः कथंभूताः शुद्धान्तमध्याः । सोल्लासहल्लाननाः सोल्लासानि सानन्दानि हल्लाना आसीतिकपुरुषाणा आननानि मुखानि येषु शुद्धान्तेषु ते तथोक्ता । पुन कथंभूताः शुद्धान्तमध्याः । खेलद्वामनकामिनीप्रियभुवः खेलन्त्यो नर्तनं कुर्वन्त्यो या वामनकामिन्यः सकुचितसर्वाङ्गशरीराः खट्टु(ड)राः स्त्रियस्ताभिः प्रिया मनोज्ञा भूर्भूमिर्येषु शुद्धान्तमध्येषु ते तथा । पुनः कथंभूताः शुद्धान्तमध्याः । सानन्दधात्रीकुलाः सानन्दानि सहर्षाणि धात्रीणा उपमातॄणा स्तनदायिकाना कुलानि समूहा येषु ते तथा । पुन कथंभूता शुद्धान्तमध्याः । पिष्टापीडविडम्ब्यमानजरतीसीमन्तकान्ताङ्गणा पिष्टाना पञ्चवर्णचूर्णाना आपीडः समूहस्तेन विडम्ब्यमाना कदर्थ्यमाना जरतीना वृद्धस्त्रीणा सीमन्ताः केशमार्गास्तैः कान्तानि मनोहराणि अङ्गणानि गृहाग्रभूमयो येषा शुद्धान्तमध्याना ते तथा । जात्यलंकार ॥

आमन्दं पल्लवीनां रतिरभसभरप्रासकेलीविनोदाः
सामोदं केरलीना मुखकमलवनामोदपानप्रगल्भाः ।
आशैत्यं कुन्तलीनां कुचकलशरसावासकाराः समीराः
काले वान्ति स्म तस्मिन्किल मलयलतानर्तिनो दाक्षिणात्याः॥६९॥
व्योम काम इवाप्तानामगच्छत्स्वच्छतां मुहुः ।
समपादि प्रसादश्च दिशा बन्धुदृशामिव ॥ ७० ॥
दुन्दुभिध्वनिरुत्तस्थे मोदाय सुहृदा दिवि ।
हरिश्चन्द्रपुरीलोकध्वनिर्ध्वसाय च द्विषाम् ॥ ७१ ॥

आमन्दमित्यादि । तस्मिन् काले यशोधरमहाराजजन्मावसरे दाक्षिणात्या' दक्षिणदेशसवन्धिन समीरा वायवश्च पवना किल निश्चयेन वान्ति स्म प्रवर्तन्ते स्म । कथं वान्ति स्म । आमन्दं शनै शनै. । कस्मादामन्दं वान्ति । पल्लवीना दक्षिणदेशस्थितगिरिसोपनगरस्त्रीणा रतिरभसस्य मैथुनक्रीडावेगस्य योऽसौ भरोऽतिशयस्तेन प्राप्तो लब्धः केलीविनोद क्रीडाकुतूहलं यै समीरैस्ते रतिरभसभरप्राप्तकेलीविनोदाः । पुनश्च समीरा. कथ वान्ति स्म । सामोदं परिमलसहित यथा भवत्येवम् । कथंभूता समीराः । केरलीना दक्षिणदेशसवन्धिकेरलदेशस्त्रीणा मुखकमलवनामोदपानप्रगल्भा' मुखान्येव कमलवनानि विसप्रसूनकान्ताराणि तेपामामोदपाने मुखवासनगन्धास्वादने प्रगल्भाः प्रौढतरा । पुनश्च समीरा कथं वान्ति स्म । आशैत्यं आसमन्तात् शीतत्वं यथा भवत्येवम् । अपर किंविशिष्टा समीरा । कुन्तलीना दक्षिणदेशस्थितकुन्तलदेशस्त्रीणा कुचकलशरसावासकारा. कुचा एव कलशा पयस आधारहेतुत्वात् तेषा रसो मैथुनक्रीडाश्रमसजातप्रस्वेदजलं तत्र आवासकारा' कियत्कालनिवासिन' । पुनश्च किंरूपा समीराः । मलयलतानर्तिन मलयाचलपर्वते या लताश्चन्दनतरुशाखास्ता नर्तयन्ति झम्प(कथ)यन्तीत्येवंशीलास्ते मलयलतानर्तिन । हेतुरलंकार । शीतो मन्दः सुरभिश्च वायुर्वर्णित इति ज्ञातव्यम् ॥

व्योमेत्यादि । व्योम आकाशं मुहुर्वारंवार स्वच्छता निर्मलता अगच्छत् जगाम । क इव । आप्ताना हिताना काम इव वाञ्छेव । दिशा ककुभा प्रसाद. प्रसन्नता निर्मलता समपादि सजात' । प्रसाद कासामिव । बन्धुदृशामिव बन्धुवर्गनेत्राणामिव । समुच्चयोपमालंकार ॥

दुन्दुभीत्यादि । दिवि आकाशे दुन्दुभिध्वनिः पटहनाद उत्तस्थे उत्थित । किमर्थम् । सुहृदा बन्धुवर्गनेत्राणा मोदाय हर्षाय । तथा दिवि आकाशे हरिश्चन्द्रपुरीलोकध्वनिर्गन्धर्वनगरीलोकाध्वान उत्तस्थे । किमर्थम् । द्विषा शत्रूणा ध्वंसाय विनाशनिमित्तम् । दीपकसमुच्चयालंकार' ॥

राज्ञः समृद्धये स्वर्गात्पुष्पवृष्टिः पुरेऽपतत्।
गेहे शिखण्डिमण्डूकवृष्टिश्च श्रीच्छिदे द्विषः॥ ७२॥
श्रिये निजश्रिया राज्ञश्चारवस्तरवो बभुः।
त एवारातिलोकानामुत्पाताय पुरे पुनः॥ ७३॥
उल्ललास नृपतेः सदनेषु सपदे युवतिमङ्गलशब्दः।
विद्विषां च नगरे विगमाय संततं धवलमौकुलिनादः॥ ७४॥

अपि च।

आनन्दवाद्यरवपूरितदिङ्मुखानि
पौराङ्गनाजनविनोदमनोहराणि।
आमुक्तकेतुरचितोत्सवतोरणानि
कामं तदा शुशुभिरे नगरे गृहाणि॥ ७५॥

राज्ञ इत्यादि। पुरे नगरे स्वर्गादाकाशात् पुष्पवृष्टि कुसुमवर्षा अपतत्पपात। किमर्थम्। राज्ञो यशोधरस्य समृद्धये लक्ष्मीनिमित्तम्। द्विपः शत्रुवर्गस्य गेहे शिखण्डिमण्डूकवृष्टिश्चूलसहितभेकवर्षा अपतत्पपात। किमर्थम्। द्विप शत्रुवर्गस्य श्रीच्छिदे लक्ष्मीविनाशनिमित्तम्। दीपकालंकार॰॥

श्रिय इत्यादि। निजश्रिया निजपुष्पफलपल्लवशोभया चारवो मनोज्ञास्तरवो वृक्षा बभुः शोभिता॰। किमर्थम्। राज्ञो यशोधरस्य श्रिये लक्ष्मीनिमित्तं त एव तरवः अरातिलोकाना पुरे नगरे पुनर्बभु शोभिता.। किमर्थम्। उत्पाताय विनाशनिमित्तम्। अकाले फलितत्वात्। दीपकालंकारः॥

उल्ललासेत्यादि। नृपतेर्यशोधरस्य सदनेषु गृहेषु युवतिमङ्गलशब्द॰ स्त्रीणां धवलगानध्वनिरुल्ललास उच्छलित। किमर्थम्। सपदे राज्ञो लक्ष्मीनिमित्तं विद्विषा नगरे शत्रूणा पुरे सततमुपर्युपरि धवलमौकुलिनाद॰ श्वेतकाकध्वनिरुल्ललास। किमर्थम्। विद्विपा विगमाय विनाशाय। दीपकालंकार.॥

अपि च तथा च। **आनन्देत्यादि**। तदा तस्मिन् श्रीयशोधरजन्मकाले नगरे उज्जयिनीपत्तने गृहाणि वेश्मानि कामं यथेष्टं शुशुभिरे शोभितानि। कथंभूतानि गृहाणि। आनन्दवाद्यरवपूरितदिङ्मुखानि आनन्दवाद्यानामुत्सवतूर्याणा रवै॰ शब्दै॰ पूरितानि भृतानि दिशा ककुभा मुखानि आस्यानि यैस्तानि। पुनः कथंभूतानि गृहाणि। पौराङ्गनाजनविनोदमनोहराणि पौराङ्गनाजनाना नगरस्त्रीसमूहाना विनोदैः क्रीडाभिर्मनोहराणि मनोज्ञानि। पुन॰ कथंभूतानि। आमुक्तकेतुरचितोत्सवतोरणानि आमुक्ता बद्धा॰ केतवो ध्वजा येषु गृहेषु तानि आमुक्तकेतूनि रचितानि कल्पितानि उत्सवस्य

जातक्रियां किल विधाय स भूपतिर्मे
चक्रे यशोधर इति प्रथितं च नाम ।
यज्जीवितादपि निजान्वयजन्मभाजा
चेतः परं स्पृहयति स्म यशोर्जनाय ॥ ८१ ॥

पुनश्च किल तद्दशावशाद्ग्रथनमनोहरैः सुकविलोकवाक्कुसुमसरैर्बान्धवजनश्रवणभूता नीयमानव्यवस्थाः क्रमेणोत्तानशयदरहसितजानुचङ्क्रमणस्खलद्गतिगद्गदालापावस्थाः समनुबभूव ।

तथा हि ।

मुक्तः क्षुभ्यति मञ्चकेषु लभते नैवान्यहस्ते रतिं
तातस्याङ्कगतश्च वक्षसि कुचावन्वेषते व्याकुलः ।

वन्दिवारजीवनादिषु । किलेति लोकोक्तौ । तथा तेन प्रकारेण वस्तुवस्त्रवसुवाहनानि तेषां वर्षां विसर्ग उत्सर्गो वितरणं स तथा तं चक्रे कृतवान् । तथा कथमिति चेत् यथा येन प्रकारेण तेषु याचकेषु याचनमनः अभ्यर्थनचित्तं भूयः पुनरपि न आसीन्न बभूव । कथंभूतेषु याचकेषु । जातकल्पविटपिष्विव जाता उत्पन्ना कल्पविटपिनः कल्पवृक्षा येषु तथा तेषु । उपमालंकारः ॥

जातक्रियामित्यादि। स भूपतिर्मे मम यशोधर इति प्रथितं विख्यातं नाम अभिधानं चक्रे कृतवान् । किं कृत्वा । पूर्वं जातक्रिया नालकर्तनादिकर्म किलेति लोकोक्तौ विधाय कृत्वा । यन्नाम निजान्वयजन्मभाजां निजवंशोत्पन्नानां नरेन्द्राणां चेतः जीवितादपि परमुत्कृष्टं यशोर्जनाय यशउपार्जनार्थं स्पृहयति स्म वाञ्छितम् । जात्यलंकारः॥

पुनश्च पुनरपि च किलेति लोकोक्तौ वा क्रमेण अनुक्रमेण उत्तानशयदरहसितजानुचङ्क्रमणस्खलद्गतिगद्गदालापावस्था स यशोधरकुमारः सम्यक्प्रकारेण अनुबभूव अनुभूतवान् । बालस्य पञ्चावस्था भुक्तवानित्यर्थः । उत्तानशयश्च उत्तानः सन् उपरिमुखः सन् शेते उत्तानशयनम्, दरहसितं च मनाग्हासः, जानुचङ्क्रमणं च अष्ठीवद्भ्यां गमनम्, स्खलद्गतिश्च स्खलद्गमनम्, गद्गदालापाश्च अस्फुटवचनानि, त एव अवस्थास्तेषां वा अवस्थाः अवस्थानानि ताः कर्मतापन्नाः । कथंभूता अवस्थाः । सुकविलोकवाक्कुसुमसरैः सत्कविसमूहवचनपुष्पमालाभिः बान्धवजनश्रवणभूषणतां नीयमानव्यवस्थाः बान्धवजनानां कुटुम्बवर्गाणां श्रवणानां श्रुतीनां भूषणतामाभरणतां नीयमानव्यवस्था नीयमानाः प्राप्यमाना व्यवस्था अवस्थितिर्यासां अवस्थानां तास्तथोक्तास्ताः । कथंभूतैः सुकविलोकवाक्कुसुमसरैः । तद्दशावशाद्ग्रथनमनोहरैः तद्दशावशाद्बा[ला]वस्थावशात् ग्रथनेन गुम्फनेन मनोहरैः मनोज्ञैः ॥

तथा हि ता एवावस्था वर्णयति—**मुक्त इत्यादि**। मञ्चकेषु पल्यङ्केषु मुक्तो धृतः

स्वाङ्गुष्ठं वदने निधाय पिबति स्तन्येन शून्यानन-
स्तं निष्पीड्य पुनश्च रोदिति शिशोश्चित्रं विचित्रा स्थितिः॥ ८२ ॥
दृष्टेषु पूर्वं रमते गृहीतः स्पृष्टः कपोले च सफेनहासः ।
पुरोधसां स्वस्त्ययनोपचारमादाय हस्तेन मुखे दधाति ॥ ८३ ॥
यत्रैव देवः सदयं विलोकते तत्रैव ते नाथ सुतोऽपि सादरः ।
न केवलं देहगुणैः समस्त्वया धियाप्ययं नूनमभिन्नवर्तनः ॥ ८४ ॥
यदेष बालोऽपि विनीतचित्तः कृतादरो बन्धुषु तन्न चित्रम् ।
को नाम चन्द्रस्य कलाप्रवृद्धौ नीलोत्पलोल्लासविधौ गुरुर्वा ॥ ८५ ॥
स्वल्पं रङ्गति जानुहस्तचरणः किंचित्कृतालम्बनः
स्तोकं मुक्तकराङ्गुलिः परिपतन्धात्र्या नितम्बे धृतः ।

क्षुभ्यति व्याकुलो भवति । अन्यहस्ते रतिं सतोषं च नैव लभते न प्राप्नोति । तातस्य पितुरङ्कगत उत्सङ्गं प्राप्तः सन् वक्षसि हृदये कुचौ स्तनावन्वेषते मार्गति । कथंभूतः । व्याकुलो दुर्बलीभूत । स्वाङ्गुष्ठ निजहस्तज्येष्ठ वदने मुखे निधाय धृत्वा पिबति धयति । स्तन्येन दुग्धेन शून्याननो रिक्तमुखस्तं स्वाङ्गुष्ठं निष्पीड्य पीडयित्वा पुनश्च पुनरपि रोदिति रोदनं करोति । शिशोर्बालकस्य स्थितिः स्वभावो विचित्रा नानाप्रकारा । चित्रमाश्चर्यमेतत् । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

दृष्टेषु पूर्वमित्यादि । गृहीत सन् पूर्वं दृष्टेषु मनुष्येषु रमते क्रीडति । कपोले स्पृष्टः छुपित सन् सफेनहासो भवति । पुरोधसा पुरोहिताना स्वस्त्ययनोपचार अक्षतादिदानं हस्तेन करेण आदाय गृहीत्वा मुखे दधाति आस्ये धरति जात्यलकार ॥

यत्रैवेत्यादि । हे नाथ, यत्रैव यस्मिन्नेव पुरुषे देवः पृथ्वीपति सदयं दयासहितं यथा भवत्येवं विलोकते पश्यति, तत्रैव पुरुषे ते तव सुतोऽपि पुत्रोऽपि सादरो भवति आदरवान् जायते । न केवलं देहगुणै कृत्वा त्वया भवता समः सदृशो वर्तते, किंतु अयं पुत्रो धिया बुद्ध्यापि नूनं निश्चयेन अभिन्नवर्तनः अपृथग्वर्ती वर्तते । जात्यलंकारः ॥

यदेष इत्यादि । हे नाथ, एष तव पुत्रो बालोऽपि शिशुरपि विनीतचित्तः विनयवन्मना सन् बन्धुषु कुटुम्बवर्गेषु कृतादरो विहितसन्मानः तच्चित्रमाश्चर्यं न वर्तते । अमुमेवार्थं आक्षेपेण दृढयति—कलाप्रवृद्धौ कलाना वर्धने नीलोत्पलोल्लासविधौ इन्दीवराणा विकासविधाने वा । नामेति संभावनायाम् । चन्द्रस्य को गुरुर्वर्तते शिक्षको वर्तते । अपि तु न कश्चिद्गुरुरित्यर्थ । आक्षेपालंकारः ॥

स्वल्पमित्यादि । स्वल्पं स्तोक रङ्गति चलति । कथंभूत सन् स्वल्पं रङ्गति ।

स्कन्धारोहणजातधीः पुनरयं तस्याः कचाकर्षणे
क्रूरालोकनकोपकल्मषमनास्तद्वक्त्रमाहन्ति च ॥ ८६ ॥
आदायालकजालकान्मणिचितं पत्रं करे न्यस्यति
स्थाने तस्य दधाति हस्तवलयं द्वाभ्यां विहीनः पुनः।
मुक्त्वा घर्घरमालिका कटितटाद्बद्ध्वा च तां पादयो-
र्निश्चेष्टः शिशुरेष जातरुदितः खेदाय मोदाय च ॥ ८७ ॥
तद्गेहं वनमेव यत्र शिशवः खेलन्ति न प्राङ्गणे
तेषां जन्म वृथैव लोचनपथं याता न येषां सुताः।

जानुहस्तचरण· जानुभ्या अष्ठीवद्भ्या हस्ताभ्या पाणिभ्या चरति गच्छतीत्येवंशील जानुहस्तचरण.। 'नन्द्यादेर्ल्युः' इति कर्तरि ल्युप्रत्यय.। किंचित्कृतालम्बन किंचित् मनाक् कृतालम्बन कृतं विहितं आलम्बनं अङ्गुल्योरवलगनं येन स तथा। स्तोकं मनाक् मुक्तकराङ्गुलि मुक्ते परित्यक्ते करयोरङ्गुल्यौ येन स मुक्तकराङ्गुलि सन् परिपतन् भूमौ पतन् सन् धात्र्या उपमात्रा नितम्बे कटिपश्चाद्भागे धृत· सन् स्कन्धारोहणजातधीर्भवति स्कन्धचटमोत्पन्नबुद्धिर्भवति। पुन पुनरपि अय वालकस्तस्या. स्तनदायिन्या. कचाकर्षणे सति क्रूरावलोकने सति कोपकल्मषमना कोपेन क्रोधेन कलुषितचित्त. सन् तद्वक्रं धात्र्या मातुर्वा आहन्ति च ताडयति। जात्यलंकार ॥

आदायेत्यादि। धात्र्या मातुर्वा अलकजालकान् चूर्णकुन्तलसमूहान् मणिचितं रत्नजटितं पत्रं तिलक आदाय गृहीत्वा करे हस्ते न्यस्यति धरति।(तस्य मणिरचितपत्र- स्थाने ललाटे हस्तवलय करकङ्कण दधाति धरति।) द्वाभ्या पत्रवलयाभ्या विहीनः सन् पुनः पश्चात् घर्घरमालिका कटितटात् मुक्त्वा छोटयित्वा ता घर्घरमालिका पादयोर्निजचरणयोर्वद्ध्वा वेष्टयित्वा एष प्रत्यक्षीभूत शिशुर्वालको निश्चेष्ट सन् वद्धपादत्वाच्चलनक्रियारहित. सन् जातरुदित उत्पन्नरोदन खेदाय दु खाय मोदाय हर्पाय च भवति। जात्यलंकार ॥

तद्गेहमित्यादि। हे नृपते हे राजन् , तद्गेहं तत्प्रसिद्धं गृह वनमेव अरण्येव। तत्किम्। यत्र गेहे प्राङ्गणे चत्वरे शिशवो वालका न खेलन्ति न रमन्ते। हे नृप, तेपा पुरुपाणा जन्म उत्पत्तिर्वृथैव फल्गवेव निष्फलमेव। तेपा केपाम्। येषा पुरुपाणा सुता पुत्रा· लोचनपथं नेत्रमार्गं न याता न गता.। न दृष्टा इत्यर्थ। हे नृपते, तेपा पुरुपाणा अङ्गविलेपनं च कर्पूरकस्तूरीचन्दनयक्षकर्दमादिविलेपनमङ्गराग पङ्कोपदेहे समं कर्दमविलेपने सदृशम्।

---

१. अय पाठ सटीकपुस्तके नोपलभ्यते.

तेषामङ्गविलेपनं च नृपते पङ्कोपदेहैः समं
येषां धूलिविधूसरात्मजरजश्चर्चा न वक्षःस्थले ॥ ८८ ॥
लोलालकानि बहलाञ्जनलोचनानि
केलिश्रमश्वसितदुर्ललिताधराणि ।
आलिङ्गनोद्गतवपुःपुलकाः सुतानां
चुम्बन्ति ये वदनकानि त एव धन्याः ॥ ८९ ॥
अम्बां तात इति ब्रवीति पितरं चाम्बेति संभाषते
धात्रीपूर्वनिवेदितानि च पदान्यर्धोक्तितो जल्पति ।
शिक्षालापविधौ प्रकुप्यति धृतो नास्ते स्थिरोऽयं क्वचि-
द्व्याहूतो न शृणोति धावति पुनः प्रत्युत्थितः सत्वरम् ॥ ९० ॥

तदनु निवर्तिते प्रवर्तितसमस्तलोकोत्सवशर्मणि चौलकर्मणि सवयः-

तेषां केषाम् । येषा पुरुषाणा धूलिविधूसरात्मजरजश्चर्चा· धूलिभिः विधूसरः ईषत्पाण्डुरो योऽसावात्मज· पुत्रस्तस्य रजश्चर्चा धूलिविलेपनं वक्ष.स्थले हृदयस्थले न वर्तते । रूपकोपमालंकार ॥

लोलालकानीत्यादि । हे नृपते, ये पुरुषाः सुताना पुत्राणां वदनकानि मुग्धमुखानि चुम्बन्ति मुखेन स्पृशन्ति त एव पुरुषा धन्या पुण्यवन्त· । कथंभूतास्ते पुरुषा । आलिङ्गनोद्गतवपु·पुलका आलिङ्गनेन आश्लेषेण उपगूहनेन उद्गता उत्पन्ना वपुषि शरीरे पुलका रोमहर्षणानि येषा ते तथा । कथंभूतानि वदनकानि । लोलालकानि चञ्चलकुन्तलानि । पुन कथंभूतानि वदनकानि । बहलाञ्जनलोचनानि बहलं प्रचुरं अञ्जनं कज्जलं लोचनेषु नेत्रेषु येषा तानि तथा । पुन· कथंभूतानि वदनकानि । केलिश्रमश्वसितदुर्ललिताधराणि केलीना क्रीडाना श्रमेण खेदेन यानि श्वसितानि निःश्वासास्तैर्दुर्ललितानि दुर्मनोहरा अधरा दन्तवास·सि येषा तानि तथा च । जात्यलंकारः ॥

अम्बामित्यादि । अम्बा मातरं तात इति ब्रवीति हे पितरिति जल्पति आलपति । पितर च अम्ब हे मातरिति ब्रवीति । धात्रीपूर्वनिवेदितानि च पदानि धात्र्या उपमात्रा पूर्वं निवेदितानि पदानि शब्दान् अर्धोक्तित· साम्युक्तितो जल्पति वक्ति । शिक्षालापविधौ 'हे पुत्र, एवं क्रियते' इति शिक्षाविधाने प्रकुप्यति कोपं करोति । अयं पुत्रो धृतो रक्षित· सन् क्वचित् कस्मिंश्चित् स्थाने स्थिरो निश्चल· सन् न आस्ते न तिष्ठति । व्याहूत आमन्त्रितः सन् न शृणोति वचनं नाकर्णयति । पुनः पश्चात् प्रत्युत्थित· स्खलितोत्थित· सन् सत्वरं शीघ्रं धावति उत्सुका गतिं करोति । जात्यलंकारः ॥

तदनु बालावस्थानन्तर चौलकर्मणि मुण्डनकर्मणि निवर्तिते निष्पादिते सवि

सचिवसुतकृतानुशीलनः समाचरितगुरुकुलोपनयनः, प्रजापतिरिव सर्ववर्णागमेषु, पारिरक्षक इव प्रसंख्यानोपदेशेषु, पूज्यपाद इव शब्दैतिह्येषु, स्याद्वादेश्वर इव धर्माख्यानेषु, अकलङ्कदेव इव प्रमाणशास्त्रेषु, पणिपुत्र इव पदप्रयोगेषु, कविरिव राजराद्धान्तेषु, रोमपाद इव गजविद्यासु, रैवत इव

अहं तदा तस्मिन् कुमारकाले गुरुजनैस्तद्विधोपाध्यायैरुपदिश्यमाना शिक्ष्यमाणा विद्या शास्त्राणि जग्राह गृहीतवान् । कथंभूता विद्या । भूपकुलभूषणहेतुभूता राजकुलमण्डनराजभूता । कथंभूत सन् विद्या जग्राह । स्वाध्यायधी. स्वाध्याये पाठे धीर्बुद्धिर्यस्य स स्वाध्यायधी । [अपर कथंभूत. सन् विद्या' जग्राह । नियमवान् ब्रह्मचर्यव्रतोपपन्नः । पुन कथंभूत सन् विद्या जग्राह । विनयोपपन्न गुरुशुश्रूषातत्पर'।] पुनः कथंभूत सन् विद्या जग्राह । सकलविद्याविदाश्चर्यप्रवणनैपुण्यं आश्रित सन् सर्वविद्याविदग्धाना आश्चर्यप्रवणं चित्तचमत्कारकरणकुशलनैपुण्यं प्राप्तः सन् । पुनः कथंभूत सन् विद्या जग्राह । परिप्राप्तगोदानावसरः परिप्राप्त. समीपमागतो गोदानावसरो गोदानसमयो ब्रह्मचर्याश्रमविसर्जनं यस्य स परिप्राप्तगोदानावसरः । विद्या क इव जग्राह । पयोधिरिव समुद्र इव यथा पयोधि स्रोतस्विनीर्नदीर्गृह्णाति । कथंभूता स्रोतस्विनी । अनेकमार्गा नानानिम्नोन्नतप्रदेशागताः तथा विद्याश्च अनेकमतसवन्धिनी जग्राह । कथंभूते चौलकर्मणि । प्रवर्तितसमस्तलोकोत्सवशर्मणि प्रवर्तितं समस्ताना लोकाना जनाना उत्सवेन महोत्सवेन शर्म सौख्य यस्मादिति तत्तथा तस्मिन् । अहं कथंभूत । सवय सचिवसुतकृतानुशीलन सवयोभि समवयोभि' सचिवसुतैर्मन्त्रिसुतै सह कृतमनुष्ठितं अनुशीलनं विद्याभ्यासो येन स तथोक्त । पुन. कथंभूतोऽहम् । समाचरितगुरुकुलोपनयन समाचरितं सम्यगनुष्ठितं गुरुकुलेन पुरोहितादिना उपनयनं यज्ञोपवीतमुञ्जीवन्धनदर्भग्रहणादि यस्य स तथोक्त. । पुनरपि कथंभूतोऽहम् । सर्ववर्णागमेषु सर्वाक्षरस्वीकरणेषु नैपुण्यमाश्रित. । क इव । प्रजापतिरिव ब्रह्मेव यथा प्रजापति. सर्वेषा वर्णाना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणा आगमेषु नैपुण्यमाश्रयति । पुनरपि कथंभूतोऽहम् । प्रसख्यानोपदेशेषु गणितशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रित । क इव । पारिरक्षक इव यथा पारिरक्षको यतिः प्रसख्यानोपदेशेषु जपशास्त्रेषु नैपुण्यं प्राप्नोति । पुन कथभूतोऽहम् । शब्दैतिह्येषु व्याकरणशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रित । क इव । यथा पूज्यपादो देवनन्दी भट्टारक शब्दशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रयति । अपर कथभूतोऽहम् । धर्माख्यानेषु धर्मशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रित । क इव । स्याद्वादेश्वरः इव यथा स्याद्वादेश्वरः सर्वज्ञ धर्माख्यानेषु दयालक्षणधर्मकथनलक्षणेषु नैपुण्यमाश्रयति । पुन. कथभूतोहम् । प्रमाणशास्त्रेषु तर्कग्रन्थेषु नैपुण्यमाश्रित । क इव । अकलङ्कदेव इव यथा अकलङ्कदेवो निष्कलङ्कस्य भ्राता प्रमाणशास्त्रेषु मीमासाराधनेषु नैपुण्यमाश्रयति । पुन कथंभूतोऽहम् । पदप्रयोगेषु सुमण्डि-

१. एतत्कोष्ठान्तर्गतपाठ. सटीकपुस्तके त्रुटित .

हयनयेषु, अरुण इव रथचर्यासु, परशुराम इव शस्त्राधिगमेषु, शुकनास इव रत्नपरीक्षासु, भरत इव संगीतकमतेषु, त्वष्टकिरिव विचित्रकर्मसु, काशिराज इव शरीरोपचारेषु, काव्य इव व्यूहरचनासु, दत्तक इव कन्तुसिद्धान्तेषु, चन्द्रायणीश इवापरास्वपि कलासु, सकलविद्याविदाश्चर्यप्रवणनैपुण्यमहमाश्रितः परिप्राप्तगोदानावसरश्च

विद्यास्तदा गुरुजनैरुपदिश्यमानाः
स्वाध्यायधीर्नियमवान्विनयोपपन्नः ।
जग्राह भूपकुलभूषणहेतुभूताः
स्रोतस्विनीरिव पयोधिरनेकमार्गाः ॥ ९१ ॥

तशब्देषु (सूक्तिवन्तशास्त्रेषु) नैपुण्यमाश्रितः । क इव । पणिपुत्र इव पाणिन्याचार्य इव यथा पणिपुत्रः पदप्रयोगेषु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । राजराद्धान्तेषु नीतिशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । कविरिव शुक्र इव यथा कविः राजराद्धान्तेषु नैपुण्यमाश्रयति । उक्तं च—'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।' पञ्जिकाकारेषु श्रीदेवाचार्यः कविशब्देन बृहस्पतिमाह । पुनः कथंभूतोऽहम् । गजविद्यासु हस्तिशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । रोमपाद इव यथा रोमपाद अङ्गराजो गजविद्यासु नैपुण्यमाश्रितः । पुनः कथंभूतोऽहम् । हयनयेषु शालिहोत्रशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । रैवत इव यथा रैवतो रविसुतः अश्वशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । रथचर्यासु स्यन्दनकर्मसु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । अरुण इव यथा अरुणः सूर्यसारथिः रथकर्मसु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । शस्त्राधिगमेषु आयुधविज्ञानेषु नैपुण्यमाश्रितः । क इव परशुराम इव यथा परशुरामो जमदग्निरेणुकासुतः शस्त्राधिगमेषु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । रत्नपरीक्षासु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । शुकनास इव यथा शुकनासोऽगस्त्यो रत्नपरीक्षासु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । संगीतकमतेषु गीतनृत्यवादित्रशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । भरत इव यथा भरतः ऋषभदेवपुत्रः संगीतकमतेषु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । विचित्रकर्मसु नानाचित्रशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । त्वष्टकिरिव यथा त्वष्टकिर्देवसूत्रधारो विचित्रकर्मसु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । शरीरोपचारेषु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । काशिराज इव यथा काशिराजो धन्वन्तरिः शरीरोपचारेषु वैद्यकशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । व्यूहरचनासु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । काव्य इव यथा काव्यो दैत्यगुरुः शुक्रः व्यूहरचनासु नैपुण्यमाश्रयति । पुनः कथंभूतोऽहम् । कन्तुसिद्धान्तेषु नैपुण्यमाश्रितः । क इव । दत्तक इव यथा दत्तकः

असंपादितसंस्कारं सुजातमपि रत्नवत्।
सुतरत्नं महीशानां सत्पदाय न जायते॥ ९२॥
सौधाय राज्यबन्धाय द्वावेतौ न सतां मतौ।
घुणक्षीणप्रभः स्तम्भः स्वातन्त्र्योपहतः सुतः॥ ९३॥

पुनरुल्लिखितलाञ्छनचन्द्रसमवदनमण्डले लक्ष्मीकुचकलशविजयिभुजशिखरसौन्दर्यभाजि सपत्नसंतानतरुस्तम्बोत्पाटनपटुदोर्दण्डमण्डलीविड-

---

कामशास्त्राचार्य कन्तुसिद्धान्तेषु कामशास्त्रेषु नैपुण्यमाश्रयति। पुन कथंभूतोऽहम्। अपरास्वपि कलासु नैपुण्यमाश्रित चतु षष्टिकलासु नैपुण्यमाश्रितः। क इव। चन्द्रायणीश इव। यथा चन्द्रायणीशश्चन्द्रकलासु नैपुण्यमाश्रित। श्लेषोपमादीपकसमुच्चयालंकार॥

असंपादितेत्यादि। महीशाना राज्ञा सुजातमपि सुतरत्नं पुत्रमाणिक्यं सत्पदाय राज्यपदनिमित्तं न जायते न भवति। कथंभूतं सुतरत्नम्। असपादितसस्कारम् अनिष्पादितविद्याभ्यासम्। किंवत्। रत्नवत् माणिक्यवत् यथा रत्नं असपादितसस्कार वेकटकृतसस्काररहितं सुजातमपि वैदूर्यखनावुत्पन्नमपि सत्पदाय शोभनस्थानाय तरलस्थाननिमित्तं न जायते न भवति। उपमालंकार॥

सौधायेत्यादि। एतौ द्वौ पदार्थौ सता विद्वज्जनाना सौधाय राजसदनाय राज्यबन्धाय राज्यस्थापननिमित्तं न मतौ न कथितौ। न योग्यावित्यर्थ। एतौ द्वौ कौ। घुणक्षीणप्रभ कीटकविशेषभक्षितत्वात् क्षीणप्रभो निस्तेजस्क स्तम्भ सौधाधारकाष्ठम्। अन्यश्च स्वातन्त्र्योपहतो यदृच्छया पर्यटनविनष्ट सुत पुत्रश्च। यथासख्यालकार॥

पुनश्च पुनरपि मयि यशोधरे पितर यशोर्घ उपचरति सेवमाने सति, तातेऽपि च मय्यपि मज्जन्मना मम समुद्भवेन ननु भुवं पृथ्वी अनुशासति सति प्रतिपालयति सति, काश्चित् कियन्तोऽपि समा वर्षाणि व्यतीयुर्गता व्यतिक्रान्ताः। कस्मिन् सति काश्चित्समा व्यतीयु। मम मे तारुण्यलावण्ये उदीर्णे उद्रिक्ते अवतीर्णे आगते सति। कथंभूते तारुण्यलावण्ये। उल्लिखितलाञ्छनचन्द्रसमवदनमण्डले उल्लिखित दूरीकृत लाञ्छनं मृगाकारो यस्य स उल्लिखितलाञ्छन स चासौ चन्द्रश्चन्द्रमास्तेन समं सदृशं वदनमण्डल मुखमण्डलं यस्मिन् तारुण्यलावण्ये तत्तथोक्तं तस्मिन्। पुनः कथंभूते तारुण्यलावण्ये। लक्ष्मीकुचकलशविजयिभुजशिखरसौन्दर्यभाजि लक्ष्म्या कुचकलशौ स्तनघटौ तौ विजयते तिरस्कुर्वतीत्येवंशीलं लक्ष्मीकुचकलशविजयिनी ते च ते भुजशिखरे उन्नतस्कन्धप्रदेशौ तयो सौन्दर्यं सुन्दरत्व भजते आश्रयति यत् तारुण्यलावण्यं तल्लक्ष्मीकुचकलशविजयिभुजशिखरसौन्दर्यभाक् तस्मिन्। पुन कथंभूते तारुण्यलावण्ये। सपत्नसतानतरुस्तम्बोत्पाटनपटुदोर्दण्डमण्डलीविडम्बितस्तम्बेरमकराकारे सपत्नाना शत्रूणा सतान कुलं स एव तरुस्तम्ब. वृक्षस्कन्धस्तस्योत्पाटने उन्मूलने पटुश्चतुरतरा या

म्बितस्तम्बेरमकराकारे श्रीसरस्वतीजलकेलिदीर्घिकालाघवकरणचतुरचक्षुषि मनागुद्भिद्यमानरोमश्यामिकामदरेखामण्डितगण्डस्थले दिग्गजालानस्तम्भशोभमानोरुणि स्मरविलासनिवासविलासिनीजनोन्मादसंपादनसिद्धौषधे संसारसारजन्मनि मनोजनटनाट्यमनोभिनवपात्रे निःशृङ्गशृङ्गारोत्तरङ्गान्तरङ्गभङ्गीभङ्गुरकरणवृत्तिनि समुत्सर्पद्दर्पोद्रेकाधःकृतजगत्त्रये सतातजनस्य च परिजनस्य जनितयौवराज्यकण्ठिकाबन्धनमनोरथेऽवतीर्णे ममोदीर्णे तारुण्यलावण्ये,

---

दोर्दण्डमण्डली तया विडम्बितस्तिरस्कारमानीतः स्तम्बेरमस्य गजस्य कराकारः शुण्डादण्डसंस्थानं येन तारुण्यलावण्येन तत्तथोक्तं तस्मिन्। पुन कथंभूते तारुण्यलावण्ये। श्रीसरस्वतीजलकेलिदीर्घिकालाघवकरणचतुरचक्षुषि श्रीश्च अभ्युदयलक्ष्मी', सरस्वती च जैनभारती, तयोर्जलकेलिदीर्घिके जलक्रीडावापिके तयोर्लाघवकरणं तिरस्कारकरणं तस्मिन् चतुरे विचक्षणे चक्षुषी लोचने यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्मिन् । पुनः कथंभूते तारुण्यलावण्ये । मनागुद्भिद्यमानरोमश्यामिकामदरेखामण्डितगण्डस्थले मनागीषदुद्भिद्यमानानि यानि रोमणि मुख्यलोमानि तेषा श्यामिका परेषा श्यामलत्वे ते एव मदरेखे दानरेखे ताभ्या मण्डिते शोभिते गण्डस्थले कपोलस्थले यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्मिन् । पुन. कथभूते तारुण्यलावण्ये । दिग्गजालानस्तम्भशोभमानोरुणि दिग्गजालानस्तम्भवद्दिग्गजेन्द्रबन्धनस्तम्भाविव शोभमानौ अतिमनोहरौ ऊरू सक्थिनी यस्मिन् तारुण्यलावण्ये तद्दिग्गजालानस्तम्भशोभमानोरु तस्मिन्। पुनरपि कथंभूते तारुण्यलावण्ये। स्मरविलासनिवासविलासिनीजनोन्मादसपादनसिद्धौषधे स्मरस्य कन्दर्पस्य विलासः संभोगक्रीडा तस्य निवासा मन्दिरप्राया ये विलासिनीजना मनोहरस्त्रीसमूहास्तेषामुन्मादसपादने उन्मत्तत्वकरणे ग्रथिलत्वविधाने सिद्धौषध निष्पन्नौषधसदृशं यत्तारुण्यलावण्य तत्तथा तस्मिन् । पुन. कथंभूते तारुण्यलावण्ये । ससारसारजन्मनि ससारे सार जन्म यस्य तारुण्यलावण्यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुन' कथंभूते तारुण्यलावण्ये । मनोजनटनाट्यमानमनोभिनवपात्रे मनोज. कन्दर्प स एव नटो भरताचार्यस्तेन नाट्यमानं नर्तमानं मनोभिनवपात्रं चित्तप्रत्यग्रपात्रं यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्मिन् । पुनः कथंभूते तारुण्यलावण्ये । नि.शृङ्गशृङ्गारोत्तरङ्गान्तरङ्गभङ्गीभङ्गुरकरणवृत्तिनि नि शृङ्गो निरङ्कुशो योऽसौ शृङ्गार वस्त्राभरणादिभावस्तेन उत्तरङ्गमुत्कल्लोलं यदन्तरङ्ग मनस्तस्य भङ्गी वैचित्री तया भङ्गुरा विघटनशीला करणाना पञ्चेन्द्रियाणा वृत्ति' प्रवृत्तिर्यस्मिन् तारुण्यलावण्ये तत्तथोक्त तस्मिन् । पुन कथंभूते तारुण्यलावण्ये । समुत्सर्पद्दर्पोद्रेकाध.कृतजगत्त्रये समुत्सर्पन्नुत्पद्यमानो योऽसौ दर्पोद्रेको मदाधिक्यं तेन अध कृतं पादतले समानीतं जगत्त्रयं स्वर्गमृत्युपातालभुवनं यत्र तारुण्यलावण्ये तत्तथा तस्मिन् । पुन. कथंभूते तारुण्यलावण्ये । सतात-

तथा—

नितम्बलक्ष्म्या हृदयश्रिया च नित्यं निजावासमहत्त्वलोभात्।
कृताल्पसीमो भजते च मध्यस्तदा तनुत्वं परमस्मदीयः ॥ ९४ ॥

को मन्त्री नृपतेर्यशोधर इति ख्यातः सुतः को रणे
हन्ता वैरिबलं यशोधर इति ख्यातः सुतः कः सखा।
कार्यारम्भविधौ यशोधर इति ख्यातः सुतो यस्य मे
लोकेष्वेवमवाप तातविषये प्रश्नोत्तरत्वं स्थितिः ॥ ९५ ॥

पुनश्च गुरुमिवान्तेवासिनि स्वामिनमिव भृत्ये परंज्योतिरिव योगवरचक्षुषि पितरमुपचरति सति, विश्रम्भेषु च द्वितीय इव हृदये, निदेशकर्मणि

जनस्य च परिजनस्य जनितयौवराज्यकण्ठिकाबन्धनमनोरथे सतातजनस्य तातलोकसहितस्य परिजनस्य जनित उत्पादितो यौवराज्यपदस्य कण्ठिकाबन्धनमनोरथ स्थूलमुक्ताफलविनिर्मितग्रीवाभरणविन्यासनमनोरथो दौर्हृदं यत्र तारुण्यलावण्ये तत्तथोक्त तस्मिन्॥ तथा तेनैव प्रकारेण तारुण्यलावण्यागमनप्रकारेण तदा तस्मिन् तारुण्यलावण्यागमनकाले पर केवलं अस्मदीयो मध्यो ममोदरप्रदेशः तनुत्वं क्षामत्व भजते चाभजत् प्राप्तवान्। कथभूतो मध्य । नितम्बलक्ष्म्या कटिपश्चात्प्रदेशश्रिया हृदयश्रिया च वक्षःस्थललक्ष्म्या च नित्यं सर्वकालं निजावासमहत्त्वलोभात् स्वकीयआवासबृहत्त्वलौल्यात् कृताल्पसीम इव कृता अल्पा सीमा मर्यादा यस्य मध्यस्य स कृताल्पसीम । उत्प्रेक्षालङ्कार ॥

को मन्त्रीत्यादि। यस्य जगत्प्रसिद्धस्य मे मम यशोधरकुमारस्य स्थिति स्वभावो लोकेषु प्रश्नकारकजनेषु एवममुना प्रकारेण तातविषये यशोर्घमहाराजगोचरे प्रश्नोत्तरत्व अवाप प्राप्तवती(वान्)। एवं कथमिति चेत् लोक पृच्छति नृपतेर्यशोर्घमहाराजस्य मन्त्री बुद्धिसचिव को वर्तते। अपरलोक कथयति यशोधर इत्यभिधानख्यातो जगत्प्रसिद्ध सुत. पुत्रो वर्तते। कोऽपि लोक पृच्छति नृपतेर्यशोर्घमहाराजस्य रणे सग्रामे वैरिबलं शत्रुसैन्य हन्ता विध्वसक सेनापति. को वर्तते। अपरो लोकस्तस्योत्तर ददाति यशोधर इत्यभिधान ख्यात पृथिव्या प्रसिद्धो वर्तते। कश्चिल्लोक. पृच्छति नृपतेर्यशोर्घमहाराजस्य कार्यारम्भविधौ सैन्यचालनाद्यारम्भविधाने सखा मित्र को वर्तते। अपरस्तु कथयति यशोधर इत्यभिधान ख्यात सुतो वर्तते। प्रश्नोत्तरालङ्कार ॥

मयि किं कुर्वति सति कतिचित् समयान् व्यतीयु । पितरं वप्तार उपचरति सेवमाने सति। कं कस्मिन्निव। गुरुमाचार्य अन्तेवासिनि शिष्ये इव यथा अन्तेवासी गुरुमुपचरति। सेवमाने सति स्वामिन राजान भृत्ये इव सेवके इव यथा भृत्य स्वामिनमुपचरति। पुन. कं कस्मिन्निव। परंज्योति परमात्मानं योगवरचक्षुपीव यथा योगवरचक्षुर्योगी-

धनक्रीत इव दासे, विधेयतायां स्वकीय इव चेतसि, निर्विकल्पतायामव्यभिचारिणीव सुहृदि, मयि प्रतिपन्नतदाराधनैकतानमनसि, अपरेषु च तेषु तेषु तदाज्ञावसरेष्वेकमप्यात्मानं हृद्यांशाविवोदकपात्रेष्वनेकमिव दर्शयति, दानमानाभ्यामन्यत्र सर्वमपि परिजनं तदादेशविधिषु विदूरयति, देवताराधनेषु च तातस्य प्रतिचारिणि, गुरुजनोपासनेषु प्रतिवपुषि, धर्मनियोगेषु पुरोधसि, शास्त्राभ्यासेषु शिष्यसधर्मणि, विद्यागोष्ठीषु कलोदाहरणसाक्षिणि, रथचर्यासु यन्तरि, करिविनोदेष्वभिपादिनि, हयक्रीडासु चामरधृति, स्वैरविहारेष्वातपत्रोपकृति, धर्मासनेषु कार्यपुरश्चारिणि, समरसमयेषु सुभटा-

---

श्वरोऽप्यात्मविद्यतिः परज्योतिरुपचरति । पुनश्च कथंभूते सति काश्चित्समा व्यतीयुः । विश्रम्भेषु विश्वासेषु द्वितीये अपरे हृदये इव मनसीव । निदेशकर्मणि आदेशकरणे धनक्रीते दासे इव स्वायत्ते येन गृहीते कर्मकरे इव । विधेयतायां कर्तव्यतायां स्वकीये निजे चेतसीव चित्ते इव । निर्विकल्पतायां आदेशस्य अविचारणायां अव्यभिचारिणी अपरीक्ष्यभागिनी सुहृदीव सख्यामिव । प्रतिपन्नतदाराधनैकतानमनसि प्रतिपन्नमङ्गीकृतं तदाराधने एकतानं अनन्यवृत्ति मनश्चित्तं यस्य सोऽहं प्रतिपन्नतदाराधनैकतानमनास्तस्मिन् । पुनश्च मयि किं कुर्वति सति काश्चित्समा व्यतीयुः । अपरेष्वन्येषु तेषु तेषु जगत्प्रसिद्धेषु तदाज्ञावसरेषु पितुरादेशसमयेष्वेकमप्यद्वितीयमप्यात्मानं मम जीवनमनेकं नानाप्रकारं दर्शयतीव प्रेक्षयतीव । केषु कस्मिन्निव । उदकपात्रेषु उदकभाजनेषु हृद्यांशाविव चन्द्रमसीव । पुनश्च मयि किं कुर्वति सति । दानमानाभ्यामन्यत्र सर्वमपि परिजनं तदादेशविधिषु विदूरयति सति तदादेशविधिषु पितुः शिष्टविधानेषु सर्वमपि परिजनं समस्तमपि परिवारं विदूरयति उत्सारयति सति । कथम् । अन्यत्र विना ताभ्यां विना दानमानाभ्यां दानाद्विना मानाच्च विना दानं च पितैव ददाति । पुनश्च मयि कथंभूते सति । देवताराधनेषु च देवतापूजासु तातस्य वप्तुः प्रतिचारिणि प्रतिचारके सति । पुनश्च मयि कथंभूते सति । गुरुजनोपासनेषु प्रतिवपुषि गुरुजनानां मातृपितृउपाध्यायादीनां उपासनेषु सेवासु प्रतिवपुषि प्रतिशरीरे । [पुनश्च मयि कथंभूते सति । धर्मनियोगेषु पुरोधसि धर्ममार्गेषु पुरोहिते सति ।] पुनश्च मयि कथंभूते सति । शास्त्राभ्यासेषु शास्त्रानुशीलनेषु शिष्यसधर्मणि शिष्यसदृशे सति । पुनश्च मयि कथंभूते सति । विद्यागोष्ठीषु विद्याचारेषु कलोदाहरणसाक्षिणि कलानां उदाहरणानां दृष्टान्तवचनानां साक्षिणि प्रतिभुवि सति । पुनश्च मयि कथंभूते सति । रथचर्यासु रथप्रवर्तनेषु यन्तरि सारथौ सति । पुनश्च मयि कथंभूते सति । करिविनोदेषु अभिपादिनि हस्तिनां क्रीडासु अभिपादिनि आधोरणे सति । पुनश्च मयि कथंभूते सति । हयक्रीडासु चामरधृति अश्वकेलिषु चामरं धृतं प्रकीर्णकधारिणि सति । पुनश्च मयि कथंभूते सति । स्वैर-

ग्रेसरतया विक्रमिणि, परेण च तेन तेन विनयकर्मणा सकलस्यापि लोकस्य वदनारविन्देषु स्वकीयं यशोहंसं प्रचारयति, श्रवणाञ्जलिपुटेषु च निजकीर्तिसुधारस प्रवर्षयति,

तातेऽपि मज्जन्मना रत्नाकर इवेन्दिरानुजेन धर्माराम इव फलसंपदा प्राक्पर्वत इव द्युमणिमण्डलेन सर्गादिदिवस इव प्रजापतिना द्वीपमध्य इव मन्दरेणात्मानं बहुमन्यमाने, सकलाकूपारकरपरिग्रहा कुलस्त्रियमिवैकभोग्या भुवमनुशासति सति, तैस्तैर्मनोभिलाषासादिसवादैः सुखसकथाविनोदैर्मुहूर्तसमया इव समाः काश्चिद्व्यतीयुः।

विहारेपु वनक्रीडादिपु आतपत्रोपकृति छत्रोपकारके सति। पुन कथंभूते सति। धर्मासनेपु कार्यपुरश्चारिणि धर्मासनेषु आस्थानेषु सभासु विषये कार्याणा पुरश्चारिणि अग्रगण्ये सति। पुन कथभूते सति। समरसमयेषु सुभटाग्रेसरतया विक्रमिणि सग्रामावसरेपु सुभटाना सहस्रभटलक्षभटकोटीभटाना अग्रेसरतया मुख्यत्वेन विक्रमिणि पराक्रमकारिणि। पुनश्च किं कुर्वेति सति। परेण च तेन तेन विनयकर्मणा सकलस्यापि लोकस्य वदनारविन्देषु स्वकीयं यशोहंस प्रचारयति परेण च उत्कोर्वरितेन तेन तेन जगत्प्रसिद्धेन विनयकर्मणा प्रश्रयव्यतिकरेण सकलस्यापि समग्रस्यापि लोकस्य जनस्य वदनारविन्देपु मुखकमलेषु स्वकीय निजं यशोहंस यशःश्वेतच्छदं पक्षिणं प्रचारयति प्रवेशयति सति। पुनश्च किं कुर्वेति सति। श्रवणाञ्जलिपुटेषु च निजकीर्तिसुधारस प्रवर्षयति सति कर्णाञ्जलिपुटेषु आत्मीयकीर्तिद्रव अमृतद्रवं सकलेन लोकेन वर्षणं कारयति सति॥

तातेऽपि मज्जन्मना मम सभवेन किं कुर्वाणे सति। आत्मानं बहुमन्यमाने सति। कस्मिन् केनेव। इन्दिरानुजेन लक्ष्मीलघुभ्रात्रा चन्द्रेण कृत्वा रत्नाकरे समुद्र इव आत्मानं बहुमन्यमाने। पुन कस्मिन् केनेव। धर्मारामे फलसपदेव यथा फलसंपदा कृत्वा फलसपत्त्या कृत्वा धर्मारामो धर्मोद्यानं आत्मानं बहुमन्यते। पुन. कस्मिन् केनेव। द्युमणिमण्डलेन श्रीसूर्यबिम्बेन प्राक्पर्वत उदयाचल इव आत्मान बहु मन्यते। पुन. कस्मिन् केनेव। प्रजापतिना सर्गादिदिवसे इव यथा प्रजापतिना ब्रह्मणा कृत्वा सर्गादिदिवसे सृष्टिप्रथमदिन आत्मान बहुमन्यते। पुन कस्मिन्केनेव। द्वीपमध्य इव मन्दरेण यथा मन्दरेण मेरुणा द्वीपमध्ये जम्बूद्वीप आत्मान बहु मन्यते। ताते पुन किं कुर्वेति सति। भुवं पृथ्वीं एकभोग्या अद्वितीयपुरुषभोग्या अनुशासति पालयति सति। कथंभूता भुवम्। सकलाकूपारकरपरिग्रहा सकला समग्रा ये अकूपाराश्चत्वार समुद्रास्तेषा तेपु वा करस्य भागधेयस्य परिग्रह स्वीकारो यस्या भुवि सा सकलाकूपारकरपरिग्रहा ताम्। पुनः कथभूता भुवम्। कुलस्त्रियमिव यथा

एवं रत्नकाञ्चनयोरिव समसमायोगेन धनदनलकूबरयोरिव परस्परप्रीत्या धनंजयजयन्तयोरिव महोपचयैश्वर्यरसेनाधोक्षजमनोजयोरिव चान्योन्यानुवर्तनेन नित्यमावयोर्वर्तमानयोरेकदा पुरंदरपुरपताकाञ्चलचुम्बनोचितमण्डले वनेजवनविकासविलासाविरलवारलाजनमनसि मनसिजकलहविगलितकालेयपौलोमीकपोलकोमले हरिहर्म्यभर्मनिर्मितकलशकान्तिविलोपिनि पुरुहूतपुरंध्रिकाधरप्रसाधनजतुरसोत्कटपटलपेशले शचीश्रवणावतंसार्पितपारिजातमञ्जरीजालजयिनि सुरतसहचरोपचारच्युतालक्तकलेपसपल्लवेषु स्तुतिमुखराम्बरचरीनिकुरुम्बविम्बाधरपल्लवेषु विकचमानकमलकोशप्रकाशप्रसरैः करैः पुन-

---

कुलस्त्री· कुलवधूरेकभोग्या भवति । समा कथंभूताः । तैस्तैर्जगत्प्रसिद्धैः सुखसकथाविनोदैः सुखस्य परमानन्दलक्षणस्य सवन्धिनो ये कथाविनोदा· कथाकुतूहलानि तैः सुखसकथाविनोदै मुहूर्तसमया इव घटीद्वयलक्षणा इव । कथंभूतैः सुखसकथाविनोदैः । मनोभिलाषासादिसवादैः मनोभिलाषाणामासादिन· प्रापका· सवादा· साधुवचनानि येषु सुखसकथाविनोदेषु ते तथा तै· ॥

एवमित्यादि । एवममुना प्रकारेण नित्यं सर्वकालमावयो पितापुत्रयोर्यशोधर्यशोधरयोरन्योन्यानुवर्तनेन परस्परानुकूलतया वर्तमानयो· सतोरेकदा एकस्मिन्नवसरे तस्य जगत्प्रसिद्धस्य यशोर्धमहाराजस्य आज्यावेक्षणं घृतमध्ये मुखावलोकनं दर्पणनिरीक्षण च कुर्वत· पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् पलितकेशनवोद्भिद्विलोकनं बभूव(मभूत्) । कथंभूतस्य यशोर्धमहाराजस्य । विजयोर्जितराज्यस्य विजयेन सर्वशत्रूणामभिमानमर्दनेन ऊर्जितमुन्नतमप्रतिहतं राज्य राज्यव्यापारो यस्य स विजयोर्जितराज्यस्तस्य विजयोर्जितराज्यस्य । इति क्रियाकारकसवन्ध । आवयो· कथंभूतयो· सतो । समसमायोगेन सदृशसयोगेन कृत्वा रत्नकाञ्चनयोरिव मत्पिता रत्नसदृश· अहं काञ्चनसदृश· । परस्परप्रीत्या अन्योन्यस्नेहेन धनदनलकूबरयोरिव यशोर्घो धनदसदृशः अहं यशोधर· नलकूबरसदृशः कुबेरपुत्रसमान· । महोपचयैश्वर्यरसेन कृत्वा महान् गरीय उपचयो वृद्धिस्तेनोपलक्षित यदैश्वर्य विभूतिस्तस्य रसेन अनुरागेण धनंजयजयन्तयोरिव यशोर्घो धनंजयसदृशो देवेन्द्रसमान· अहं जयन्तसदृशो देवेन्द्रपुत्रसमानः । अन्योन्यानुवर्तनेन परस्परानुकूलतया अधोक्षजमनोजयोरिव नारायणप्रद्युम्नयोरिव । पुनश्च कस्मिन् सति किं कुर्वति सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । गभस्तिमति (मालिनि) श्रीसूर्ये पुन· पुनरपि करैः किरणै· कृत्वा स्तुतिमुखराम्बरचरीनिकुरुम्बविम्बाधरपल्लवेषु अपरमेव पूर्वमेव किमपि अनिर्वचनीयं अयावकाहार्यं अयावकेन अलक्तकेन आसमन्तात् हर्तुं शक्यते तिरस्कर्तुं शक्यते उपमानं प्राप्तुं शक्यते अयावक-

रपरमेव किमप्ययावकाहार्यं सौन्दर्यं सृजति सति गभस्तिमति, तपनतापसोञ्छितच्छाये इव तमस्तापिच्छगुलुञ्छतुच्छे वियत्कच्छे, सकलदिक्पालवि-

---

हार्यं ईदृग्विधं सौन्दर्यं मनोहरत्वं रक्तिमानं सृजति कुर्वति सति। स्तुतिभिः कृत्वा स्तुतिषु वा स्तवनेषु मुखरा वाचाला या. अम्बरचर्यो देव्यो विद्याधर्यो वा तासां निकुरुम्बाः समूहास्तेषां बिम्बाधरपल्लवेषु परिपक्वतिन्दुकेरिफलसदृशौष्ठप्रान्तेषु करैः सौन्दर्यं सृजति सति। कथंभूतेषु स्तुतिमुखराम्बरचरीनिकुरुम्बबिम्बाधरपल्लवेषु। सुरतसहचरोपचारच्युतालक्तकलेपसपल्लवेषु सुरतसहचराणां मैथुनक्रीडासखीनां भर्तॄणां उपचारस्य पूजायाः संबन्धी च्युतः पतितो योऽसावलक्तकलेपो लाक्षारसलेपनं तस्य संपत् शोभा तस्याः लवा लेशा येषु अधरपल्लवेषु ते सुरतसहचरोपचारच्युतालक्तकलेपसपल्लवास्तेषु। कथंभूतैः करैः। विकचमानकमलकोशप्रकाशप्रसरैः विकचमानानि विकसन्ति यानि कमलानि पद्मानि तेषां कोशो मध्यप्रदेशस्तस्य प्रकाशवत्तेजोवत्प्रसरः प्रवर्तनं येषां कराणां ते तथोक्तास्तैः। कथंभूते गभस्तिमति(मालिनि)। पुरंदरपुरपताकाञ्चलचुम्बनोचितमण्डले पुरंदरस्य यत्पुरं नगरं पूर्वदिशि संस्थितं इन्द्रदिक्पालपत्तनं तस्य पताका ध्वजास्तासामञ्चलानि प्रान्तास्तेषां चुम्बने स्पर्शने उचितं योग्यं निकटतरं मण्डलं बिम्बं यस्य गभस्तिमतः स तथोक्तस्तस्मिन्। पुनः कथंभूते गभस्तिमति। वनेजवनविकासविलासाविरलवारलाजनमनसि वनेजवनानां कमलसमूहानां विकासः स्फुटत्वं तस्य विलासो भोगस्तत्र अविरलं घनं वारलाजनानां हंसीसमूहानां मनश्चित्तं यस्मिन् गभस्तिमति स वनेजवनविकासविलासाविरलवारलाजनमनास्तस्मिन्। पुनः कथंभूते गभस्तिमति। मनसिजकलहविगलितकालेयपौलोमीकपोलकोमले मनसिजस्य कन्दर्पस्य कलहो मैथुनक्रीडा तेन विगलितं च्युतं कालेयं कुङ्कुमं यस्य स चासौ पौलोमीकपोलः इन्द्रस्त्रीगण्डस्थलं तद्वत्कोमलो मृदुलो मनोहरः तस्मिन्। तत्पुरुषः समासः। पुनः कथंभूते गभस्तिमति। हरिहर्म्यभर्मनिर्मितकलशकान्तिविलोपिनि हरिहर्म्यं इन्द्रभवनं तस्य संबन्धी भर्मनिर्मितः काञ्चनमयो योऽसौ कलशस्तस्य कान्तिः शोभा तां विलोपयतीत्येवंशीलो हरिहर्म्यभर्मनिर्मितकलशकान्तिविलोपी तस्मिन्। पुनः कथंभूते गभस्तिमति। पुरुहूतपुरंध्रिकाधरप्रसाधनजतुरसोत्कटपटलपेशले पुरुहूतस्य इन्द्रस्य पुरंध्रिका बालपत्नी तस्याः अधरो दन्तच्छदस्तस्य प्रसाधनं मण्डनं योऽसौ जतुरसो द्रुमामयनिर्यासस्तेनोत्कटः पुटो योऽसौ पटलः पिचूपुस्तद्वत् पेशलस्तस्मिन्। पुनः कथंभूते गभस्तिमति। शचीश्रवणावतंसार्पितपारिजातमञ्जरीजालजयिनि शच्या इन्द्राण्या श्रवणयोः कर्णयोः अवतंसाय कर्णपूराय अर्पितं यत्पारिजातमञ्जरीजालं दिव्यपुष्पवल्लरीसमूहस्तज्जयति तिरस्करोतीत्येवंशीलः शचीश्रवणावतंसार्पितपारिजातमञ्जरीजालजयी तस्मिन्। पुनः कथंभूते सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। वियत्कच्छे गगनवने तमस्तापिच्छगुलुञ्छतुच्छे तमो अन्धकारं तदेव तापिच्छं कालस्कन्धवृक्षस्तस्य गुलुञ्छैर्लुञ्छिभि-

लासिनीसीमन्तसिन्दूरसंततिसुन्दरालेखरेखासु गगनशिखासु, खरकिरण-केसरिक्रमाक्रान्तिभीत इवापरगिरिशिखरान्तरविहारिणि शिशिरकरकरिणि, प्रालेयलवलिपिषु विलीनेष्विव लोकलोचनालोकलोपिषु नक्षत्रनिकरेषु, वि-धुरावसर इव मित्रैकशेषतां बिभ्राणे नभसि, वीरनरेश्वर इव करमात्रतन्त्र-यात्मप्रतापप्रकाशनावसायेऽदितितनये, अरुणमणिमहीभृत्प्रभापिञ्जरितरुचि-

स्तुच्छे हीने सति। कस्मिन्निव। तपनतापशोषितच्छाये इव तपनः श्रीसूर्यः स एव तापसः तपश्चरणकरणलालसेन शोषिता शो(स्फो)टिता छाया तस्य निवृत्तच्छायस्य स तपनतापशोषितच्छायः तस्मिन्। वृक्षस्य पत्रपुष्पेषु त्रुटितेषु छाया न भवतीति भावः। पुनश्च कासु सतीषु पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। सकलदिक्पालविलासिनीसीमन्तसिन्दूरसंततिसुन्दरालेखरेखासु गगनशिखासु आकाशमार्गेषु। कथंभूतासु गगनशिखासु। सकलाश्च ते दिक्पालाः इन्द्राग्नियमनैर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानाख्यास्तेषां विलासिनीनां सीमन्तेषु केशमार्गेषु याः सिन्दूरसंततयो वर्णनामधेयेन तद्वत् सुन्दरा मनोहरा आलेखरेखा विन्यासरेखा यासु गगनशिखासु तास्तथा तासु। पुनश्च कस्मिन् सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। शिशिरकरकरिणि चन्द्रहस्तिनि अपरगिरिशिखरान्तरविहारिणि अस्ताचलपर्वतशृङ्गस्य अन्तरे अन्तरस्मिन् विहारिणि पर्यटति सति। कथंभूते शिशिरकरकरिणि। उत्प्रेक्षते—खरकिरणकेसरिक्रमाक्रान्तिभीत इव खरकिरणः श्रीसूर्यः स एव केसरी सिंहः गगनाटव्यामेकाकिविहारित्वात् तस्य क्रमाः पादास्तेषामाक्रान्तिर्व्याप्तिस्तस्या भीतो भयं प्राप्तः खरकिरणकेसरिक्रमाक्रान्तिभीतस्तस्मिन् तथोक्ते। पुनश्च केषु सत्सु पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। नक्षत्रनिकरेषु तारासमूहेषु लोकलोचनालोकलोपिषु सत्सु लोकानां लोचनानि नेत्राणि तेषामालोकान् उद्योतात् लुम्पन्तीत्येवंशीलाः लोकलोचनालोकलोपिनस्तेषु। लोकानां दृष्टिषु नायान्तीत्यर्थः। नक्षत्रनिकरेषु कथंभूतेषु। उत्प्रेक्षते—प्रालेयलवलिपिषु विलीनेष्विव विगलितेष्विव। पुनश्च कस्मिन् सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। नभसि आकाशे मित्रैकशेषतां बिभ्राणे सति। सूर्य एव एकः अद्वितीय आकाशे स्थितः, अपरे नक्षत्रादयः सर्वे नष्टा इत्यर्थः। नभसि कथंभूते। उत्प्रेक्षते—विधुरावसरे इव विधुरावसरे कष्टवेलायां मित्रमेव समीपे तिष्ठति, अन्ये सर्वेऽपि पलायन्ते नश्यन्ति। पुनश्च कस्मिन् सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। अदितितनये श्रीसूर्ये करमात्रतन्त्रतया किरणमात्रपरिग्रहतया आत्मप्रतापप्रकाशनावसाये आत्मनः प्रतापस्य प्रकाशने प्रकटने अवसाय उद्यमो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्। कस्मिन्निव। वीरनरेश्वर इव यथा वीरनरेश्वरः क्षुद्रकवीरो नृपः करमात्रेण अल्पभागधेयेन तन्त्रेण सैन्येन आत्मप्रतापप्रकाशनावसायो भवति। अपरं कस्मिन् सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। समस्तेऽपि समग्रेऽपि विहायस्याकाशे उपलक्ष्यमाणे सति। कथंभूते विहायसि।

प्रविरलनीलिके विफलफेनस्फीतिनि निस्तरङ्गसङ्गे सागराम्भसीवोपलक्ष्यमाणे समस्तेऽपि विहायसि, भूर्जकुजवल्कलदुकूले लतालतान्तनूतनोत्तंसचकासिनि विकसत्कोकनदामोदसान्द्रितशरीरे विश्वंभराधरदरोज्झितनिर्झरशीकरासारमुक्ताफलितवपुषि दिक्करटिकटकन्दरद्रवद्दानासवास्वादलङ्घिते सविधप्रधावद्गन्धलुब्धमधुकरीसमाजकूजितालोकशब्दसदर्भिणि झिल्लीकाझल्लरी-

---

अरुणमणिमहीभृत्प्रभापिञ्जरितरुचिप्रविरलनीलिके। अरुणमणिमहीभृतो रक्तमणिपर्वतस्य उदयाचलस्य प्रभाभिस्तेजोभि पिञ्जरिता पीतरक्तीकृता या रुचि. शोभा तया प्रविरला अल्पतरा नीलिका कृष्णभावो यस्य विहायसस्तथोक्तं तस्मिन्। विहायसि कथभूते। निस्तरङ्गसङ्गे सागराम्भसीव कल्लोलसङ्गरहिते समुद्रजले इव। कथभूते सागराम्भसि। विफलफेनस्फीतिनि विफला नष्टा फेनस्फीतिर्डिण्डीरवृद्धिर्यस्येति तद्विफलफेनस्फीति तस्मिन् विफलफेनस्फीतिनि। यथा समुद्रजलमध्यस्थितरक्तमणिपर्वततेजसा अलनीलिकं (?) समुद्रजल भवति। पुनश्च कस्मिन् सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। मरुति वायौ शनै शनैर्मन्दं मन्दं परिसरति पर्यटति प्रवर्तमाने आगच्छति। मरुति कथभूते। दिवाभुजगे इव दिवाकामुके इव यथा दिवाभुजगो हि कामी सीमन्तिनी सभावयितु सभूषयितु सतोषयितु शनै. शनै परिसरति तथा ककुप्सीमन्तिनीर्दिग्वधूः सभावयितु मरुत्यागच्छति सति। कथंभूते मरुद्दिवाभुजगे। भूर्जकुजवल्कलदुकूले भूर्जकुजा भूर्जवृक्षास्तेषा वल्कलानि त्वचो दुकूलानि यस्य स तथा तस्मिन्। पुन. कथंभूते मरुद्दिवाभुजगे। लतालतान्तनूतनोत्तंसचकासिनि लताना वल्लीना लतान्तानि पुष्पाणि तान्येव नूतनोत्तंस मुकुटं कर्णपूरश्च तेन चकास्ति शोभते इत्येवशील लतालतान्तनूतनोत्तसचकासी तस्मिन्। पुनरपि कथंभूते मरुद्दिवाभुजगे। विकसत्कोकनदामोदसान्द्रितशरीरे विकसन्ति स्फुटन्ति यानि कोकनदानि रक्तकमलानि तेषामामोदेन परिमलेन सान्द्रित स्थूलित शरीर यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्। पुन कथभूते मरुद्दिवाभुजगे। विश्वभराधरदरोज्झितनिर्झरशीकरासारमुक्ताफलितवपुषि विश्वंभराधरा पर्वतास्तेषा दराभिर्गुहाभिरुज्झिता मुक्ता ये निर्झरशीकरा अथ पतत्पानीयप्रवाहास्तेषामासारा समूहास्तैर्मुक्ताफलित मौक्तिकाभरणसहित कृतं वपु शरीर यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्। पुन. कथभूते मरुद्दिवाभुजगे। दिक्करटिकटकन्दरद्रवद्दानासवास्वादलङ्घिते दिक्करटिना दिग्गजाना कटकन्दराणि कपोलस्थलविवराणि तेभ्यो द्रवत् प्रस्रवत् यद्दान मदस्तदेव आसवो मद्यं तस्य आस्वादेन पानेन लङ्घितो विह्वलीभूतो यत्र तत्र सचरणशीलस्तस्मिन्। पुन कथंभूते मरुद्दिवाभुजगे। सविधप्रधावद्गन्धलुब्धमधुकरीसमाजकूजितालोकशब्दसदर्भिणि सविधे समीपे प्रधावन्त्य शीघ्रगतिं कुर्वन्त्यो या गन्धलुब्धमधुकर्य परिमललम्पटभ्रमर्यस्तासा समाजः समूहस्तस्य कूजित शब्दितं तदेव आलोकशब्दो जयजयशब्दस्तस्य सदर्भो गुम्फो विद्यते यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्।

स्वरसूचितसंचारे ककुप्सीमन्तिनीः संभावयितुं दिवाभुजगे इव शनैः शनैः परिसरति मरुति, त्रिदिवमुनिमण्डलीस्खलितजलदेवताजलकेलिकुतूहले जाह्नवीजले, वासरकरमुद्दिश्य द्विजातिहस्तोदस्तास्तोकस्तवकरक्तचन्दनच्छटाछद्मसिन्दूर्यमाणमण्डले व्योमसामजकुम्भस्थले, पालिन्दमन्दिरोदरताररतरोच्चार्यमाणमागधमङ्गलोल्लासतुन्दिले नगरदेवताङ्गणास्फालितविविधवाद्योद्धुरध्वानलोहले नवसमागमानन्दमन्थरमिथुनचरपतङ्गप्रलापकाहले कमलि-

---

पुन. कथंभूते मरुद्दिवाभुजगे । झिल्लीकाझल्लरीस्वरसूचितसचारे झिल्लीका कंसायस्तित्तिर्यो जीवाः पतङ्गजालयस्ता एव झल्लर्यो जयघण्टास्तासा स्वरेण शब्देन सूचितो ज्ञापित· सचार आगमनं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । पुन· कस्मिन् सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । जाह्नवीजले सति । कथंभूते । त्रिदिवमुनिमण्डलीस्खलितजलदेवताजलकेलिकुतूहले त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ये मुनयो लौकान्तिकास्तेषा मण्डली श्रेणी. । कस्यचित्तीर्थकरपरमदेवस्य वैराग्योत्पत्तिनिमित्तं जाह्नवीमार्गे कृतगमनत्वात् जाह्नवीजलमार्गे समागतत्वात् । अथवा त्रिदिवमुनिमण्डली सप्तर्षिश्रेणिस्तया स्खलित विघ्नित लज्जितत्वात् जलदेवताना जलकेलिकुतूहलं जलक्रीडावेगो यस्मिन् जाह्नवीजले स तथा तस्मिन् । पुनः कस्मिन् सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । व्योमसामजकुम्भस्थले सति व्योमाकाशमेव सामजो हस्ती कृष्णवर्णत्वात्तस्य कुम्भस्थलं शिर पिण्डस्थानं तस्मिन् सति । कथंभूते व्योमसामजकुम्भस्थले । वासरकरमुद्दिश्य द्विजातिहस्तोदस्तास्तोकस्तवकरक्तचन्दनच्छटाछद्मसिन्दूर्यमाणमण्डले[1] देश· प्रदेशो यस्य व्योमसामजकुम्भस्थलस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनश्च कस्मिन् सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । गृहदीर्घिकासु गृहवापिकासु द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले द्रुहिणद्विजाना ब्रह्मपक्षाणा हंसाना कुलानि समूहास्तेषा कोलाहल कलकलशब्दो द्रुहिणद्विजकुलकोलाहलस्तस्मिन् सर्वत सर्वत्र समुच्छलति उत्पद्यमाने सति । कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले । पालिन्दमन्दिरोदरताररतरोच्चार्यमाणमागधमङ्गलोल्लासतुन्दिले पालिन्दो नरेन्द्रस्तस्य मन्दिरमावासस्तस्योदरं मध्यप्रदेशस्तस्मिन् तारतरमत्युच्चैस्तरमुच्चार्यमाणं पठ्यमानं यन्मागधाना नग्नाचार्याणा बोधकाराणा मङ्गलं मङ्गलपाठस्तस्योल्लासेनोच्छलनेन तुन्दिल स्थूलस्तस्मिन् । पुनः कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले । नगरदेवताङ्गणास्फालितविविधवाद्योद्धुरध्वानलोहले नगरदेवताया पुराधिष्ठायिकायाः अङ्गणे चत्वरे गृहाग्रभूमौ आस्फालितानि ताडितानि विविधानि नानाप्रकाराणि यानि वाद्यानि वेणुवल्लकीपणवानकमृदङ्गशङ्खकाहलत्रिवलितालादीनि वादित्राणि तेषामुद्धुरा उत्कटा ये ध्वाना शब्दास्तैर्लोहल· अस्फुटस्तस्मिन् । अत्र नगरे देवताशब्देन जिनमन्दिरादिकं ज्ञातव्यम् । अपर कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले । नवसमागमानन्दमन्थुरमिथुनचरपतङ्गप्रलापकाहले नवसमागमेन प्रत्यग्रागमनेन

---

१. अत्र किंचित्त्रुटितं भाति.

नीमधुमत्तमत्तालिकलकलोत्ताले सहचरीरतिरसिकसारसरसितसरले क्रीडाकृतार्थकुररकामिनीव्याहारवहले वीचिकाचयप्रचारप्रारम्भविजृम्भितकुक्कुभकुहकुहानादशब्दाले प्रमदवनानोकहकुहरकुलायनिलीनशुकसारिकाशावशब्दासराले सुरासुरसमरसप्लव इवादिपुरुषोत्पत्तिदिवस इवामृतमथनकाल इव सेतुवन्धप्रवन्ध इव प्रथमयुगावतारपुण्याह इव च सर्वतः समुच्छलति गृहदीर्घिकासु द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले, निजनियोगव्यग्राङ्गनास-

---

योऽसावानन्दस्तेन मन्थरा मन्दगामिनो ये मिथुनचरपतङ्गाश्चक्रवाकपक्षिणस्तेषा प्रलापैरनर्थकशब्दै काहलो गम्भीरस्तस्मिन्। पुनः कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। कमलिनीमधुमत्तमत्तालिकलकलोत्ताले कमलिनीना पद्मिनीना मधुभिर्मकरन्दै पुष्परसैर्मत्तास्तृप्तास्तथा मत्ता मद प्राप्ता ये अलयो भ्रमरास्तेषा कलकलेन कोलाहलेन उत्ताल उत्सुकस्तस्मिन्। पुन कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। सहचरीरतिरसिकसारसरसितसरले सहचरी सारसी तस्या रतौ सुरते रसिक. सानुरागो योऽसौ सारस विलीनाङ्गो दीर्घजङ्घस्तस्य रसितेन शब्दितेन सरलोऽकुटिलस्तस्मिन्। पुनः कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। क्रीडाकृतार्थकुररकामिनीव्याहारवहले क्रीडया कृतार्था सुरतेन कृतकृत्या या कुररकामिनी उत्क्रोशभार्या कङ्कणहारिका तस्या व्याहारेण शब्देन वहल प्रचुरस्तस्मिन्। पुन कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। वीचिकाचयप्रचारप्रारम्भविजृम्भितकुक्कुभकुहकुहानादशब्दाले वीचिकाना लहरीणा चयेषु समूहेषु योऽसौ प्रचार सचरणं तस्य प्रारम्भेण उद्यमेन विजृम्भित॰ प्रभृतो योऽसौ कुक्कुभकुहकुहानादो जलकाकशब्दविशेषध्वनिस्तेन शब्दाले मुखरे। पुन कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। प्रमदवनानोकहकुहरकुलायनिलीनशुकसारिकाशावशब्दासराले प्रमदवनाना नृपोद्यानाना सवन्धिनो ये अनोकहा वृक्षास्तेषा कुहरेषु मध्येषु ये कुलाया नीडास्तेषु निलीना उपविष्टा शुकाश्च कीरा. सारिकाश्च पीतपादास्तासा शावा अपत्यानि तेषा शब्दै. कूजितैरसराल प्रचुरतरस्तस्मिन्। पुन. कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। सुरासुरसमरसप्लवे इव सुराश्च असुराश्च सुरासुरा देवदैत्या तेषा समरस्य सग्रामस्य सप्लव सगमस्तस्मिन् इव। पुन कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। आदिपुरुषोत्पत्तिदिवसे इव आदिपुरुषस्य श्रीवृषभनाथस्य उत्पत्तिदिवसो जन्मदिनं तस्मिन्निव। पुन. कथभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। अमृतमथनकाले इव अमृतमथनं देवदानवैः क्षीरसागरमथनं तस्य कालोऽवसर. अमृतमथनकालस्तस्मिन्निव। पुन. कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। सेतुवन्धप्रवन्धे इव सेतुवन्धो रामलक्ष्मणहनुमत्सुग्रीवादिभि कृतो योऽसौ समुद्रतरणोपायस्तस्य प्रवन्ध प्रघट्टक सेतुवन्धप्रवन्धस्तस्मिन्निव। पुनः कथंभूते द्रुहिणद्विजकुलकोलाहले। प्रथमयुगावतारपुण्याहे इव प्रथमयुगावतार आदिनाथराज्योपदेशनकालस्तस्मिन् यत्पुण्याहं पाठ प्रथमयुगावतारपुण्याहं तस्मिन्निव। तथा चोक्तम्—'आषाढमासवहुलप्रतिपद्दिवसे कृती। कृत्वा कृतयुगारम्भ प्राजापत्यमुपेयिवान्॥' पुन केषु सत्सु। पलिताङ्कुरद-

चरणरणन्मणिमञ्जीरस्वरसंकराव्यक्तालप्तिव्यतिकरेषु राजभवनभूमिषु भोगावलीपाठकेषु, त्रोटिकोटिविघटितपुटनिवेशैर्मृणालिनीपलाशैर्निशानिरशनविवशकायं बालिशनिकायं सरसंमर्दच्छर्दितौधस्यैः पयोधरास्यैर्बालवतीष्वभिसारिकास्विवाश्वासयन्तीषु मरालीषु, करेणुकरोल्लसितसल्लकीपल्लवापनीयमानपरागोपदेहे नागनिवहे, तत्क्षणक्षरत्क्षीरप्रतीक्ष्यमाणातिथिषु व्रजलोकवीथिषु, आगामिजगत्सर्वसंपादनाकुलकर्मणि, प्रजापाल-

---

र्शनमभूत् । राजभवनभूमिषु नृपावासस्थानकेषु भोगावलीपाठकेषु गीतकारशब्देषु सत्सु । कथंभूतेषु भोगावलीपाठकेषु । निजनियोगव्यग्राङ्गनासंचरणरणन्मणिमञ्जीरस्वरसंकराव्यक्तालप्तिव्यतिकरेषु निजेषु स्वकीयेषु नियोगेषु अधिकारेषु व्यग्रा. व्यावृत्ता या अङ्गनाः कमनीयकामिन्यस्तासां संचरणैः प्रचारैः रणन्तः शब्दायमाना ये मणिमञ्जीराः पञ्चविधमाणिक्यजटितनूपुरास्तेषां स्वराणां शब्दानां योऽसौ संकरो व्यामिश्रता तेन अव्यक्तः अस्फुट आलप्तिव्यतिकरो नादप्रघट्टको येषु भोगावलीपाठकेषु ते तथोक्तास्तेषु । पुनश्च कासु सतीषु पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । मरालीषु सतीषु । किं कुर्वतीषु सतीषु । बालिशनिकायं अपत्यसमूहं मृणालिनीपलाशैः पद्मिनीनवपल्लवैः कृत्वा आश्वासयन्तीषु । कथंभूतैर्मृणालिनीपलाशैः त्रोटिकोटिविघटितपुटनिवेशैः त्रोटीनां चञ्चूनां कोटिभिरग्रैः कृत्वा विघटितस्त्रोटित पुटनिवेशः संलग्नप्रदेशो येषां मृणालिनीपलाशानां तानि तैः । कथंभूतं बालिशनिकायम् । निशाया निरशनेन निर्भोजनेन विवशः कायो यस्य स निशानिरशनविवशकायस्तम् । कथंभूतासु मरालीषु । बालवतीषु शिशुमतीषु अभिसारिकास्विव कान्तसंकेतगतासु स्त्रीष्विव । उक्तं च— 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' । एवंविधलक्षणासु बालवतीष्वभिसारिकास्विव यथा बालवत्योऽभिसारिका पयोधरास्यैः स्तनाग्रैर्बालिशनिकायं बालसमूहं प्रभातकाले आश्वासयन्ति । कथंभूतैः पयोधरास्यैः । स्मरस्य कन्दर्पस्य संमर्देन संमेलनेन पीडनेन छर्दितमुद्वान्तं औधस्यं दुग्धं यैः पयोधरास्यैस्तानि तथा तैः । पुनश्च कस्मिन्सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । नागनिवहे हस्तियूथे सति । कथंभूते नागनिवहे । करेणुकरोल्लसितसल्लकीपल्लवापनीयमानपरागोपदेहे करेणूनां हस्तिनीनां करैः शुण्डादण्डैरुल्लसितानि त्रोटितानि यानि सल्लकीपल्लवानि वायुवृक्षप्रवालानि तैरपनीयमानः स्फेट्यमानः परागोपदेहो धूल्युपयोगो रेणुसमूहो यस्य नागनिवहस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । पुनश्च कासु सतीषु पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । व्रजलोकवीथिषु सतीषु व्रजो गोकुलं तस्य लोकाः गोकुलिकास्तेषां वीथयो मार्गास्तासु व्रजलोकवीथिषु सतीषु । कथंभूतासु । तत्क्षणक्षरत्क्षीरप्रतीक्ष्यमाणातिथिषु तत्कालक्षरत्क्षीरेण प्रस्रवद्दुग्धेन प्रतीक्ष्यमाणाः पूज्यमाना अतिथयः प्राघूर्णिका यासु तास्तथा तासु । पुनश्च कस्मिन्सति पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । ब्रह्मणि धातरि सति । ब्रह्मणि कथंभूते सति । आगामिजगतः भविष्यल्लोकस्य सर्वस्य समग्रस्य संपादने

नोपायनिरतान्तःकरणे नारायणे, प्रलयकालकलासभालनार्दिनि कपर्दिनि, अनेकमखाह्वानगमनमूढमतिकक्षे सहस्राक्षे, होमाजिह्मब्राह्मणसमिध्यमानमहसि हुतान्धसि, त्रिविष्टपव्यापारपरायणावस्थे मध्यस्थे, क्षपाक्षयक्षीणाकाङ्क्षवक्षसि रक्षसि, नूलरत्नयलाहितमनोरथे पाथोनिधिनाथे, प्रसख्यानोन्मुखवैखानसमनोविनीयमानात्मनि मातरिश्वनि, वनीपकसतर्पणोद्घाटितकोशे धनेशे, योगनिद्रोद्रेकमुद्रिताक्षिपक्षे विशालाक्षे, धरोद्धरणाधीनचे-

---

आकुले किंकर्तव्यतामूढं कर्म व्यापारो यस्य स तथा तस्मिन् आगामिजगत्सर्वसंपादनाकुलकर्मणि। पुनश्च कस्मिन्सति। नारायणे सति। कथंभूते नारायणे। प्रजापालनोपायनिरतान्त.करणे प्रजापालनस्य ब्रह्मणा सृष्टसृष्टिरक्षणस्य उपायोऽभ्युपाय उद्यमस्तस्मिन् निरत तत्पर अन्त करण मनो यस्य स तथा तस्मिन्। पुनश्च कस्मिन्सति। कपर्दिनि रुद्रे सति। कथंभूते कपर्दिनि सति। प्रलयकालकलासभालनार्दिनि प्रलयकालकलाया लोकसंहरणवेलाया· संभालनं स्मरणं अर्दति गच्छति इत्येवंशीलस्तस्मिन्। पुनश्च कस्मिन्सति। सहस्राक्षे देवेन्द्रे सति। कथंभूते सति। अनेकमखाह्वानगमनमूढमतिकक्षे अनेके बहवो मखा यज्ञास्तेष्वाह्वानं त्रिनिकायाना ज्योतिर्व्यन्तरकल्पवासिना भवनवासिभिरामन्त्रणं गमनं च स्वय तत्र गमनं स्वयं पञ्चकल्याणेषु गमन तस्मिन् मूढो व्याकुलो मतिकक्षो बुद्धिलता यस्य स तथा तस्मिन्। पुनश्च कस्मिन्सति। हुतान्धसि अग्नौ सति। कथंभूते सति। होमाजिह्मब्राह्मणसमिध्यमानमहसि होमोऽग्नावाहुतीना दान तस्मिन् अजिह्मा. प्रगुणा ये ब्राह्मणा द्विजन्मानस्तै समिध्यमानं प्रज्वाल्यमानं दीप्यमान महस्तेजो यस्य हुतान्धसः स तथा तस्मिन् होमाजिह्मब्राह्मणसमिध्यमानमहसि। पुनश्च कस्मिन्सति। मध्यस्थे यमे सति। कथंभूते सति। त्रिविष्टपव्यापारपरायणावस्थे त्रयाणा विष्टपाना लोकाना व्यापार प्रवर्तन तस्मिन् परायणा तत्परा अवस्था व्यवस्थितिर्यस्य स तथा तस्मिन्। पुनश्च कस्मिन्सति। रक्षसि सति। कथंभूते सति। क्षपाक्षयक्षीणाकाङ्क्षवक्षसि क्षपाया. रात्रे क्षयेण दिवसप्रारम्भेण क्षीणाकाङ्क्ष निराश वक्षो हृदयं यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन्। पुनश्च कस्मिन्सति। पाथोनिधिनाथे सति। कथंभूते सति। नूलरत्नयलाहितमनोरथे ··· ······ ····· मनोरथ इच्छा येन स तथा तस्मिन्। पुनश्च कस्मिन्सति। मातरिश्वनि वाते सति। कथभूते। प्रसख्यानोन्मुखवैखानसमनोविनीयमानात्मनि प्रसख्याने ध्याने जपे वा उन्मुखास्तत्परा ये वैखानसास्तपस्विनस्तेषा मन सु विनीयमान. सकोच्यमान आत्मा स्वरूपं यस्य मातरिश्वन स तथोक्तस्तस्मिन् सति। पुनश्च कस्मिन्सति। धनेशे कुबेरे सति। कथंभूते सति। वनीपकसतर्पणोद्घाटितकोशे वनीपकाना याचकाना सतर्पणाय प्रीणनाय उद्घाटित प्रकटीकृतः कोशो भाण्डागारो येन स तथोक्तस्तस्मिन्। पुनश्च कस्मिन्सति। विशालाक्षे रुद्रे सति। कथंभूते सति विशालाक्षे। योगनिद्रोद्रेकमुद्रिताक्षिपक्षे योगनिद्राया उद्रेकेण आविधेन मुद्रिता मी-

तसि चक्षुःश्रवसि, परस्पराचरितसमय इव स्वकीयक्रियाकाण्डकण्डुलहृदये भुवनत्रये, पुनः खरदण्डिनीखण्डेषु चक्रवाकविकिरपरिषदि बन्धूकजीवेषु विद्रुमारामराजिषु पारापतपतङ्गचरणेषु सिन्दूरितशिरःपिण्डशुण्डालघटायां च विभक्तारुणिमनीवार्यमणि संजाते सूर्यमणिमुकुरुन्दसुन्दरे,

'दुःस्वप्नोपशमाय दुर्जनसमालोकागतैनश्छिदे
दुश्चिन्ताहतये दुरीहितभवद्विघ्नव्युदासाय च ।
भूयः कल्पितदक्षिणैः कृतजयाघोषोत्सवं ब्राह्मणै-
राज्यावीक्षणमेतदस्तु भवतः सर्वेप्सितावाप्तये ॥ ९६ ॥

लिता अक्षिपक्षा लोचनपक्ष्माणि येन स तथोक्तस्तस्मिन् । पुनश्च कस्मिन्सति । चक्षु-श्रवसि शेषनागे । कथभूते सति । धरोद्धरणाधीनचेतसि धराया पृथिव्या उद्धरणे उच्चलने अधीनं तत्पर चेतो मनो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । पुनश्च कस्मिन्सति पलिताङ्कुदर्शनमभूत् । भुवनत्रये त्रैलोक्ये सति । कथंभूते भुवनत्रये । स्वकीयक्रियाकाण्डकण्डुलहृदये स्वकीयक्रियाकाण्डेषु निजाचारसमूहेषु कण्डुलं उद्यतं हृदयं मनो यस्य स तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते भुवनत्रये । उत्प्रेक्ष्यते—परस्पराचरितसमय इव[1] .... ।पुनश्च कस्मिन्सति । पुनर् अर्यमणि श्रीसूर्ये सूर्यमणिमुकुरुन्दसुन्दरे अर्ककान्तरत्नमुकुरवद्दर्पणवत् सुन्दरे मनोहरे सजाते सति । उज्वलता सप्राप्ते सतीत्यर्थ । पुनः कथभूते अर्यमणि । उत्प्रेक्ष्यते—विभक्तारुणिमनि विभक्तो विभागीकृत्य दत्तो अरुणिमा रक्तत्व येन स तथा तस्मिन् विभक्तारुणिमनि इव । केषु पदार्थेषु अरुणिमा विभक्त इत्याह—खरदण्डिनीखण्डेषु पद्मिनीवनेषु रक्तकमलेषु । तथा चक्रवाकविकिरपरिषदि चक्रवाकपक्षिणा समूहे । तथा बन्धूकजीवेषु मध्याह्नपक्षेषु । तथा विद्रुमारामराजिषु प्रवालवनश्रेणिषु । तथा पारापतपतङ्गचरणेषु कलरवपक्षिपातेषु । तथा सिन्दूरितशिर पिण्डशुण्डालघटाया च । विभ्रम इति सवन्ध । तस्य यशोर्घमहाराजस्य किं कुर्वतः पलिताङ्कुरदर्शनमभूत् । इति अमुना प्रकारेण बन्दिवृन्दोक्तसूक्ती· स्तुतिपाठकसमूहभणितसुवचनानि समाकर्णयत· सशृण्वत. । कीदृश्य सूक्तीः समाकर्णयत· । दुःस्वप्नेत्यादि । हे राजन्, एतत्प्रत्यक्षीभूतं आज्यावेक्षणं भवतस्तव सर्वेप्सितावाप्तये अस्तु निखिलाभीष्टवस्तुप्राप्तये भवतु । आज्यावेक्षणं कथं भवति । ब्राह्मणैर्विप्रै· कृतजयाघोषोत्सवं यथा भवत्येवं कृतो विहितो जयशब्दस्य आघोषो ध्वनिस्तस्योत्सव आनन्दो यत्र आज्यावेक्षणकर्मणि कृतजयाघोषोत्सवम् । कथंभूतैर्ब्राह्मणैः । भूयःकल्पितदक्षिणै भूयसी प्रचुरतरा कल्पिता समर्थिता दत्ता दक्षिणा हिरण्यादिदानं येभ्यस्ते तथा तै. । आज्यावेक्षणं किमर्थं क्रियते इत्याह—दु स्वप्नोपशमाय दुष्टस्वप्नप्रशमनाय ।

---

१. त्रुटिचिह्न पुस्तकत्रयेऽप्येवमेव.

योो दर्शयन्निजतनौ भुवनं समस्तं
जातः समो भगवता मधुसूदनेन।
लीलाविलासवसतिश्च मृगेक्षणानां
क्षोणीश मङ्गलकरो मुकुरः स तेऽस्तु' ॥ ९७ ॥

इति वन्दिवृन्दोक्तसूक्तीः समाकर्णयतो विजयोर्जितराज्यस्याज्यावेक्षणं दर्पणनिरीक्षणं च कुर्वतः तस्य यशोर्घमहाराजस्य पलिताङ्कुरदर्शनमभूत्। तं च हस्तेनावलम्ब्यालोक्य च स मे तातः किलैवमचिन्तयत्—

'मतिविभवविनाशोत्पातकेतुप्रतानः
सुरतसुखसरोजोच्छेदनीहारसारः।
मदनमदविनोदानन्दकन्दावमर्द-
प्रपतदशनिदण्डाडम्बरः केश एषः ॥ ९८ ॥

तथा दुर्जनसमालोकागतैनश्छिदे दुर्जनाना पापिष्ठलोकाना समालोकेन दर्शनेन आगतमुपढौकितं यत् एनः पापं तस्य छित् छेदनं तस्मै दुर्जनसमालोकागतैनश्छिदे। ('सत्सूद्विषद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि' इत्यनेन क्विप्रतथा।) दुश्चिन्ता परधनपरकलत्रादिग्रहणचिन्तन दुश्चिन्ता तस्या हतिर्विनाश तस्यै दुश्चिन्ताहतये। तथा दुरीहितभवद्विघ्नव्युदासाय च दुरीहितेन दुश्चेष्टितेन भवन्त सजायमाना ये विघ्ना अन्तरायास्तेषा व्युदासो विनाशस्तस्मै दुरीहितभवद्विघ्नव्युदासाय। समुच्चयालंकार ॥

यो दर्शयन्नित्यादि। हे क्षोणीश हे पृथ्वीपते राजाधिराज, स जगत्प्रसिद्धो मुकुरो दर्पण ते तव मङ्गलकर श्रेयस्करो भवतु। स क। यो मुकुरो भगवता परमेश्वरेण मधुसूदनेन जरासधवैरिणा नारायणेन सम सदृशो जात। पुन कथंभूतो मुकुर। मृगेक्षणाना मृगलोचनाना स्त्रीणा लीलाविलासवसति लीलाना विदग्धचेष्टाना विलासवसति क्रीडामन्दिर लीलाविलासवसति। उक्तं च—'हेलाविलासबिब्बोकलीलाललितविभ्रमा। स्त्रीणा शृङ्गारचेष्टा स्युर्हावपर्यायवाचका ॥' समुच्चयालंकार ॥

तं चेत्यादि। त पलिताङ्कुर हस्तेनावलम्ब्य करे कृत्वा आलोक्य च दृष्ट्वा च स जगत्प्रसिद्धो मे मम यशोधरस्य तात पिता किलेति लोकोक्तौ। एव वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षितप्रकारेण अचिन्तयत् विचारयामास। एवं कथमिति चेत्—**मतीत्यादि।** एष प्रत्यक्षीभूत पलित केश कुन्तल। कथंभूत। मतिविभवविनाशोत्पातकेतुप्रतान मतिरेव विभवो लक्ष्मीरिष्टभोगदायकत्वात् तस्य विनाश क्षयस्तदर्थमुत्पातकेतुप्रतानो नवमग्रहोदयसदृश। पुन कथभूत एष केश। सुरतसुखसरोजोच्छेदनीहारसार सुरतसुखं स्त्रीसभोगसौख्य तदेव सरोजं कमल पुण्यसूर्योदये विकाशित्वात् तस्योच्छेदो

करणकरिणां दर्पोद्रेकप्रदारणवेणवो
हृदयहरिणस्येहाध्वंसप्रसाधनवागुराः ।
मनसिजमनोभङ्गासङ्गे चिताभसितागमाः
शुचिरुचिवशाः केशाः पुंसां यमोत्सवकेतवः ॥ ९९ ॥

कुन्दावदातैर्दयितावलोकितैर्दुग्धद्युतैः स्त्रीदशनच्छदामृतैः ।
सदा सहावासरसार्थने जने किमत्र चित्रं यदयं शुचिः कचः ॥ १०० ॥

जरावल्लीतन्तुर्मनसिजचिताचक्रभसितं
यमव्यालक्रीडासरणिसलिलं केशमिषतः ।

विनाशस्तदर्थं नीहारसारः प्रालेयसमास । पुन कथंभूत । मदनमदविनोदानन्दकन्दावमर्दप्रपतदशनिदण्डाडम्बरः मदनस्य कन्दर्पस्य योऽसौ मदो दर्पस्तेन(स्तस्य) विनोद स्त्रीरमणकुतूहल तस्माद्योऽसावानन्द. सुखं स एव कन्दो मूलं तस्यावमर्दश्चूर्णीकरणं तदर्थं प्रपतदशनिदण्डाडम्बर प्रपतत. आगच्छतो अशनिदण्डस्य विद्युद्दण्डस्य आडम्बरः शोभा यस्येति स तथोक्त । रूपकालंकारः ॥

करणेत्यादि । शुचिरुचिवशाश्चन्द्रवन्निर्मलाः पुंसा पुरुषाणा केशा. कुन्तला' । कथंभूता । करणकरिणामिन्द्रियगजाना दर्पोद्रेकप्रदारणवेणवः दर्पस्य मदनस्य उद्रेक आधिक्यं तस्य प्रदारणे विनाशने वेणवो वंशवृक्षा. । पुन कथंभूताः केशा । हृदयहरिणस्य मनोमृगस्य ईहाध्वसप्रसाधने चेष्टाविनाशकरणे वागुरा बन्धनपाशा' । पुन कथभूता केशा । मनसिजमनोभङ्गासङ्गे कन्दर्पेच्छाभङ्गकरणे चिताभसितागमाः भस्मभूता. । पुन. कथंभूता केशा । यमोत्सवकेतव यमस्य कृतान्तस्य उत्सवकेतवो महोत्सवध्वजा । रूपकालंकार ॥

कुन्दावदातैरित्यादि । दयिताविलोकितै' स्त्रीणा कटाक्षविक्षेपावलोकितै सह सदा सर्वकाल सहावासरसार्थने सहवासानुरागप्रार्थके जने लोके यतश्चाय कच केश शुचिरुज्वलो वर्तते तदत्र ससारे किं चित्रं किमाश्चर्यम् । अपि तु न किमपि आश्चर्यम् शुचित्वहेतुगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूतैर्दयिताविलोकितैः । कुन्दावदातैरट्टहासकुसुमवदुज्वलै । तथा स्त्रीदशनच्छदामृतैः स्त्रीणा अधरामृतै सह सदा सर्वकालं सहावासरसार्थने जने यदयं कच. शुचिर्वर्तते तदत्र चित्रं किम् । न किमपि चित्रम् । तद्धेतुगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूतै स्त्रीदशनच्छदामृतै । दुग्धद्युतैर्गोक्षीरवदुज्वलैः । हेत्वाक्षेपालंकार. ॥

जरावल्लीतन्तुरित्यादि । इदं पलितं केशमिषत पलितकेशव्याजेन जरावल्लीतन्तुर्वर्तते । जरा वार्धक्य सैव वल्ली दु खफलदायिकत्वात् तस्यास्तन्तुस्तन्तुसदृश. सूत्रसदृशः । इदं पमितकेशमिषतः पलितकेशमिषात् मनसिजचिताचक्रभसितं मनसिजस्य परेतक-

महामोहे पुंसां विषतरुजटाजालमलघु
प्रियालोकप्रीतिस्थितिविरतये पत्रकमिदम् ॥ १०१ ॥

तारुण्यकाले मददुर्दिनैर्या सितेतरैः स्त्रीनयनैः प्रजाता।
कृष्णच्छविः साद्य शिरोरुहश्रीर्जरारजक्या क्रियतेऽवदाता ॥ १०२ ॥

अपि च कामिनीजनविलासविड्डुत्सारणेषु चण्डालदण्डा इव, प्रलयप्रारम्भवार्ताकर्णनेषु मृत्युदूतागमनमार्गा इव, शृङ्गाररसप्रसरनिवारणेषु परागराजिसमागमा इव, स्वान्तस्फुरितखण्डनेषु परशुधारावपाता इव, करणग्रामविगमेषु धूमकेतूद्गमा इव, वपुर्लावण्योल्लेखनेषु स्फटिकशला-

---

न्दर्पस्य या चिता मृतकाग्निस्तस्याश्चक्र मण्डलं तस्य भसितं भस्मसदृशम्। पुनश्च इद पलितकेशमिपत यमव्यालक्रीडासरणिसलिल यमो मृत्यु स एव व्यालो दुष्टगज सर्वलोकविध्वंसकत्वात् तस्य क्रीडासरणि केलिकृत्रिमनदी तस्या' सलिलमुज्ज्वलमुदकम्। पुनः कथंभूतमिद पलितम्। महामोहे महा अचेतनत्वोत्पादने पुसा पुरुषाणा विषतरुजटाजाल विषतरोर्विषवृक्षस्य जटाजालं मूलसमूह । कथंभूतं विषतरुजटाजालम्। अलघु महत्। अपर कथभूतमिदं पलितम्। प्रियालोकप्रीतिस्थितिविरतये पत्रकम्। प्रियाणा स्त्रीणा आलोको निरीक्षणं तस्य प्रीति प्रेम तस्या स्थितिर्व्यवस्था तस्या विरतिविनाश प्रियालोकप्रीतिस्थितिविरतिस्तस्यै पत्रक करोतकरपत्रं लेखपत्रं वा । रूपकमिदम् ॥

तारुण्यकाले इत्यादि। या शिरोरुहश्री केशलक्ष्मीस्तारुण्यकाले यौवनकाले स्त्रीनयनै. कृष्णच्छवि प्रजाता कृष्णकान्तिर्वभूव। कथभूतै स्त्रीनयनै.। मददुर्दिनै मदतिमिरै । कथंभूतै । सितेतरै कृष्णवर्णै । सा शिरोरुहश्री. अद्य इदानीं जरारजक्या धोवणिक्या वार्धक्यपरिचारकया परिवर्तिकया अवदाता उज्ज्वला क्रियते विधीयते। हेलत्कार ॥

अपि च तथा च अमी प्रत्यक्षीभूता. मनुष्याणा मानवाना पलिताङ्कुरा कृश(शुक्ल)-केशनवोद्भिद.। कथभूता । कामिनीजनविलासविड्डुत्सारणेषु स्त्रीसमूहविलासविष्ठाविदूरीकरणेषु चण्डालदण्डा इव ; चण्डालाना दण्डा पशुपर्शुकास्थीनि विड्डुत्सर्जनकानि भवन्ति । कथभूता' पलिताङ्कुरा । प्रलयप्रारम्भवार्ताकर्णनेषु मृत्युदूतागमनमार्गा इव प्रलयो मरणकालस्तस्य प्रारम्भो राभस्यं तस्य वार्ता वृत्तान्तं तस्या आकर्णनानि श्रवणानि तेषु मृत्योर्यमस्य दूतानामागमनमार्गा इव आयानस्य पन्थान इव । कथभूता पलिताङ्कुरा । शृङ्गाररसप्रसरनिवारणेषु परागराजिसमागमा इव शृङ्गाररसस्य शृङ्गाराम्बुजलस्य प्रसरो व्याप्तिस्तस्य निवारणेषु निषेधेषु परागराजेर्धूलीसमूहस्य समागमा आगमनानीव । पुन स्वान्तस्फुरितखण्डनेषु परशुधारावपाता इव स्वान्त मनस्तस्य स्फुरित चेष्टितं तस्य खण्डनेषु छेदनेषु कुठारधाराणा पातानीव । पुन. करणग्रामविगमेषु धूमकेतूद्गमा इव करणग्रा-

कावतारा इव, आगामिमतिमहामोहाविर्भावेषु विषतरुप्रसवपरिचया इव, मनःसरसि च मनसिजद्विजानवसरसूचनेषु कीकसाभोगा इव, अमी मनुष्याणां पलिताङ्कुराः ।

अपि च ।

अज्ञस्य जन्तोः पलिताङ्कुरेक्षणं भवेन्मनोभङ्गकृते न धीमतः ।
संसारतृष्णाभुजगीविजृम्भणप्रशान्तिसीमाश्चिकुरा हि पाण्डुराः ॥१०३॥

मुक्तिश्रियः प्रणयवीक्षणजालमार्गाः
पुंसां चतुर्थपुरुषार्थतरुप्ररोहाः ।
निःश्रेयसामृतरसागमनाग्रदूताः
शुक्लाः कचा ननु तपश्चरणोपदेशाः ॥ १०४ ॥

माणा इन्द्रियसवसथाना विगमेषु उद्वासेषु अग्निप्रादुर्भावा इव । पुन वपुर्लावण्योल्लेखनेषु स्फटिकशलाकावतारा इव वपुप शरीरस्य लावण्यं कान्तिस्तस्योल्लेखनेषु उत्खननेषु कर्पूरपारीणा संगमा इव । पुनः आगामिमतिमहामोहाविर्भावेषु विषतरुप्रसवपरिचया इव आगमिष्यतीति आगामि मतेर्बुद्धेर्महान् गुरुतरो योऽसौ मोहो वैचित्यं तस्य आविर्भावेषु प्रादुर्भावेषु विषवृक्षस्य पुष्पसगमा इव । पुन मन सरसि च मनसिजद्विजानवसरसूचनेषु कीकसाभोगा इव मन सरसि हृदयसरोवरे मनसिजद्विजस्य कन्दर्पब्राह्मणस्य कामकर्मचाण्डालस्य अनवसरसूचनेषु अयोग्यजल(काल)कथनेषु कीकसाभोगा इव अस्थिकीलकविस्तारा इव । उपमा समुच्चयालंकारः ॥

अपि च अथवा अर्थान्तरेण पलिताङ्कुरान्वर्णयत्याचार्य —**अज्ञस्येत्यादि** । पाण्डुराश्चिकुरा. पलिताः केशा अज्ञस्य बहिरात्मनो जन्तोर्जीवस्य पलिताङ्कुरेक्षणं शुक्लकेशाङ्कुरदर्शन मनोभङ्गकृते चित्तभङ्गकार्याय भवेत् सजायेत, न धीमतो बुद्धिमतस्तत्त्वज्ञानिनो मनोभङ्गकृते न भवति । स तत्त्वज्ञानी एवं चिन्तयति—पाण्डुरा चिकुरा ससारतृष्णाभुजगीविजृम्भणप्रशान्तिसीमाः ससारस्य तृष्णा इन्द्रियविषयाभिलाषो लोभ आशा सैव भुजगी कालसर्पिणी अन्तर्दुष्टत्वात् तस्या विजृम्भणं प्रसरस्तस्य प्रशान्तिसीमाः सीमानो शान्तिमर्यादा । रूपकालंकारः ॥

मुक्तिश्रिय इत्यादि । पुंसा पुरुषाणा शुक्लाः कचा. पाण्डुराः केशाः ननु निश्चयेन मुक्तिश्रियो मुक्तिलक्ष्म्याः प्रणयवीक्षणे स्नेहावलोकने जालमार्गा गवाक्षछिद्राणि । पुन. कथंभूताः । चतुर्थपुरुषार्थतरुप्ररोहा· चतुर्थस्तुरीय. पुरुषार्थो मोक्षः स एव तरुर्वृक्ष सुखफलच्छायादायकत्वात् तस्य प्ररोहाः अङ्कुरा. । पुनः कथंभूता. । नि.श्रेयसामृतरसागम-

तदनु सजातनिर्वेदसंवेदनहृदयः सविधतरनिःश्रेयसाभ्युदयः सच्चरितलोकलोचनचन्द्रमाः पुनरिमाः किल शीलसाराः ससार संसारसागरोत्तरणपोतपात्रदशा द्वादशाप्यनुप्रेक्षाः।

तथा हि।

उत्सृज्य जीवितजलं बहिरन्तरेते
रिक्ता विशन्ति मरुतो जलयन्त्रकल्पाः।
एकोद्यमं जरति यूनि महत्यणौ च
सर्वंकषः पुनरयं यतते कृतान्तः॥ १०५॥

नाग्रदूता' नि श्रेयस निर्वाणं तदेव अमृतरसो अमृतधाराप्रवाहस्तस्य आगमनस्य अग्रदूता प्रथमसदेशहरा। पुनः कथभूता। तपश्चरणोपदेशा •दीक्षाग्रहणशास्त्राणि॥

तदनु तदनन्तर पलिताङ्कुरदर्शनादनन्तर स यशोर्धमहाराज पुनः पुनरपि इमा वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षिता' किल लोकोक्तौ वा द्वादशापि द्विषडपि अनुप्रेक्षा भावनाः ससार चिन्तयामास। भूप' कथंभूत'। सजातनिर्वेदसवेदनहृदय. सजात उत्पन्नो योऽसौ निर्वेद ससारशरीरभोगत्रिविधवैराग्यं सवेदन धर्मफलं च सानुरागता। अथवा निर्वेदस्य सवेदनं विचारणं हृदये मनसि यस्य स सजातनिर्वेदसवेदनहृदयः। पुन. कथंभूत.। सविधतरनि श्रेयसाभ्युदय. सविधतर. अतिनिकटवर्ती नि.श्रेयसस्य निर्वाणस्य अभ्युदय. परिपाको यस्य स तथोक्त। पुन कथंभूत.। सच्चरितलोकलोचनचन्द्रमा सच्चरितलोकाना सदाचारमनुष्याणा महामुनीना च लोचनचन्द्रमाः आनन्दकारक। कथंभूता अनुप्रेक्षा। शीलसारा शीलेषु अष्टादशशीलसहस्रेषु सर्वयत्याचारेषु सारा सारभूता.। पुन कथंभूता अनुप्रेक्षा'। ससारसागरोत्तरणपोतपात्रदशा. ससारश्चतुर्गतिलक्षणः स एव सागर' समुद्र पर्यन्तरहितत्वात् तस्योत्तरणे पारप्रापणे पारगमने पोतपात्रस्य प्रवहणपात्रस्य दशा घटिकाप्राया। रूपकालंकारः॥

तथाहि तदेव निरूपयति—**उत्सृज्येत्यादि**। एते स्वसवेदनप्रत्यक्षीभूता मरुत उच्छ्वासलक्षणा वायवो जीवितजलमायुस्तोयं बहिरुत्सृज्य बाह्ये मुक्त्वा रिक्ता सन्तः अन्तर्मध्ये विशन्ति सचरन्ति। कथभूताः मरुतः। जलयन्त्रकल्पा अरहट्ट(घट्ट)घटीमालासदृशा। अय प्रत्यक्षीभूत कृतान्तो यम. जरति वृद्धजीवे, यूनि तरुणपुरुषे, महति नृपादौ गुरुपुरुषे, अणौ च दरिद्रे लघुपुरुषे, एकोद्यमं यथा भवत्येव यतते विनाशयितुं यत्नं करोति। कथंभूतः कृतान्त.। सर्वंकष. पुनः दावानलसदृश.। पुन.शब्द इवार्थे वर्तते। उपमालंकारः॥

लावण्ययौवनमनोहरणीयताद्याः
कायेष्वमी यदि गुणाश्चिरमावसन्ति।
सन्तो न जातु रमणीरमणीयसारं
संसारमेनमवधीरयितुं यतन्ते ॥ १०६ ॥
उच्चैःपदं नयति जन्तुमधः पुनस्तं
वात्येव रेणुनिचयं चपला विभूतिः।
श्राम्यत्यतीव जनता वनितासुखाय
ताः सूतवत्करगता अपि विप्लवन्ते ॥ १०७ ॥
शूरं विनीतमिव सज्जनवत्कुलीनं
विद्यामहान्तमिव धार्मिकमुत्सृजन्ती।

लावण्येत्यादि। अमी एते लावण्ययौवनमनोहरणीयताद्याः गुणा यदि चेत् कायेषु चिरं दीर्घकालं आवसन्ति शरीरेषु तिष्ठन्ति। लावण्यं च कान्तिर्यौवनं च तारुण्यं मनोहरणीयता च आदेयमूर्तिता आद्या येषां रूपसौभाग्यादीनां गणना ते लावण्ययौवनमनोहरणीयताद्याः। तर्हि सन्तः सत्पुरुषा एनं प्रत्यक्षीभूतं ससारमाजवं जवभावमवधीरयितुं निराकर्तुं जातु कदाचिदपि न यतन्ते नोद्यमं कुर्वन्ति। सदाकालं ससार एव तिष्ठन्ति। कथंभूतं ससारम्। रमणीरमणीयसारं रमणीभिः कमनीयकामिनीभिः रमणीयं मनोहरं सारं मध्यो यस्य स तथा तम्। समुच्चयोपमालंकारः॥

उच्चैरित्यादि। विभूतिरैश्वर्यं कथंभूतं जन्तुं प्राणिनं कर्मतापन्नमुच्चैःपदं राज्यमित्यादि द्वितीयं कर्म नयति प्रापयति। पुनः पश्चात् विभूतिस्तं जन्तुं प्राणिनमधो नीचैस्तरं स्थानं रङ्कानरकादिकं पदं नयति प्रापयति। कथंभूता विभूतिः। चपला वेगवत्तरा। कं केव। रेणुनिचयं रजःसमूहं वात्या प्रथमं उच्चैर्नयति पश्चादधः पातयति। जनता लोको वनितासुखाय उत्तमस्त्रीसंभोगसुखाय अतीव श्राम्यत्यतिशयेन खेदं करोति सेवाकृषिवाणिज्यादिकं व्यापारं करोति। उक्तं च—'वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति.'। ता वनिताः करगता अपि नश्यन्ति सूतवत् करगता अपि मुष्टिमध्ये यत्नेन धृता अपि विप्लवन्ते नश्यन्ति। किंवत्। सूतवत् पारदरसवत्। पूर्ववृत्ते लावण्यादिकमनित्यमुक्तम्, अस्मिन्वृत्ते राज्यलक्ष्मीरनित्येति सूचितम्। उपमालंकारः॥

शूरमित्यादि। इयं प्रत्यक्षीभूता लक्ष्मीर्वैनं लोकं पञ्चजनं कलुषीकरोति पापीशं विदधाति। 'लोभमूलानि पापानि' इति वचनात्। लक्ष्मी किं कुर्वती। शूरं सहस्रभटलक्षभटकोटिभटविध्वंसकं पुरुषमुत्सृजन्ती परिहरन्ती। कमिव। विनीतमिव प्रश्रयवन्तं पुमांसमिव। शूरं विनीतं च परिहरतीत्यर्थः। लक्ष्मीः पुनः किं कुर्वती। कुलीनं उत्तमकुलं

चिन्ताज्वरप्रसवभूमिरियं हि लोकं
लक्ष्मीः खलक्षणसखी कलुषीकरोति ॥ १०८ ॥
वाचि भ्रुवोर्दृशि गतावलकावलीषु
यासा मनःकुटिलतास्तटिनीतरङ्गाः ।
अन्तर्नमान्त इव दृष्टिपथे प्रयाताः
कस्ताः करोतु सरलास्तरलायताक्षीः ॥ १०९ ॥
सहारवद्धकवलस्य यमस्य लोके
कः पश्यतो हरविधेरवधि प्रयातः ।
यस्माज्जगत्त्रयपुरीपरमेश्वरोऽपि
तत्राहितोद्यमगुणे विधुरावधानः ॥ ११० ॥

पुरुषं उत्सृजन्ती । किवत् । सज्जनवत् पुरुषवत् परोपकारिणमिव । यथा कुलवन्त परिहरति तथा परोपकारिणमपि परिहरतीत्यर्थ । लक्ष्मी पुन किं कुर्वती । धार्मिकमुत्सृजन्ती धार्मिकं धर्मिष्ठं उत्सृजन्ती । कथमिव । विद्यामहान्तमिव विद्यया शास्त्रेण महान् गुरुर्विद्यामहान् तं विद्यामहान्तं धार्मिक विद्वास परिहरतीत्यर्थ । कथभूता लक्ष्मी । चिन्ताज्वरप्रसवभूमि चिन्तया आर्त्या उत्पन्नो योऽसौ ज्वर सतापस्तस्य प्रसवभूमिरुत्पत्तिस्थानं चिन्ताज्वरप्रसवभूमि । पुन कथंभूता लक्ष्मी । खलक्षणसखी खलवत् दुर्जनवत् क्षणसखी अल्पकालस्नेहिनी । उक्तं च—'अभ्रच्छाया तृणादग्नि खले प्रीति स्थले जलम् । वेश्याराग कुमित्रं च षडेते बुद्बुदोपमा ॥' उपमालंकार ॥

वाचीत्यादि । ता जगत्प्रसिद्धास्तरलायताक्षी तरलानि चपलानि आयतानि दीर्घाणि कर्णान्तविश्रान्तानि अक्षीणि लोचनानि यासा तास्तरलायताक्ष्यस्ता तरलायताक्षी क पुमान् सरला अकुटिला करोतु विदधातु । अपि तु न कश्चित्करोतीत्यर्थ । ता का । यासा स्त्रीणा मन कुटिलता हृदयवक्रता तटिनीतरङ्गा नदीकल्लोला दृष्टिपथे लोचनमार्गे प्रयाता आयाता लोकै प्रत्यक्षेण दृष्टा कस्मिन् कस्मिन् स्थाने प्रत्यक्षेण दृष्टा वाचि वचने कुटिलता प्रत्यक्षेण दृष्टा भ्रुवोर्लोचनोपरिरोमराजीद्वये दृशि लोचनयुगले गतौ गमने अलकावलीषु केशश्रेणिषु कस्मात् प्रत्यक्षेण दृष्टा अन्तश्चेतसि नमान्त इव अवकाशमलभमान इव । रूपकोपमालंकार ॥

संहारवद्धकवलस्येत्यादि । क पुमान् यमस्य कृतान्तस्य लोके ससारे अवधिं मर्यादाविनाशम् । अन्तमित्यर्थ । प्रयात गत । अपि तु न कश्चित्प्रयात इत्यर्थ । कथभूतस्य यमस्य । सहारार्थं मोटयित्वा खादनार्थं बद्धकवलस्य सज्जीकृतपश्चाद्धुलस्य । अपर कथभूतस्य । पश्यतोहरविधे पश्यतोहरस्य चौरस्य विधिरनुष्ठान यस्य

इत्थं क्षणक्षयहुताशमुखे पतन्ति
वस्तूनि वीक्ष्य परितः सुकृती यतात्मा ।
तत्कर्म किंचिदनुसर्तुमयं यतेत
यस्मिन्नसौ नयनगोचरतां न याति ॥ १११ ॥

इत्यनित्यानुप्रेक्षा ॥ १ ॥

दत्तोदयेऽर्थनिचये हृदये स्वकार्ये
सर्वः समाहितमतिः पुरतः समास्ते ।
जाते त्वपायसमयेऽम्बुपतौ पतत्रेः
पोतादिव द्रुतवतः शरणं न तेऽस्ति ॥ ११२ ॥

स तथा तस्य । 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति वचनात् षष्ठ्या अलुक्समासः । यथा वाचोयुक्ति दिशोदण्डः पश्यतोहर. । कस्मादवधिं न प्रयात । यस्मात्कारणात् जगत्त्रयपुरीपरमेश्वरोऽपि तीर्थंकरोऽपि तत्र यमे आहितोद्यमगुणे कृतोत्साहगुणे सति विधुरावधान. विफलप्रयत्न. । दृष्टान्तालंकार आक्षेपश्च ॥

इत्थमित्यादि । अयं सुकृती हेयोपादेयविवेकवान् पुरुषो यतात्मा प्रमादरहितः सन् तत्किंचित् योगिगम्यं कर्म अनुसर्तुं आश्रयितुं यतेत यत्नं कुर्वीत । तत्किम् । यस्मिन् कर्मणि सति असौ प्रत्यक्षीभूतो यमो नयनगोचरता न याति पुनरपि नेत्राभ्या न दृश्यते । किं कृत्वा । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण वस्तूनि यौवनशरीरादीनि परित समन्तात् क्षणक्षयहुताशमुखे पतन्ति गच्छन्ति वीक्ष्य क्षणो यम· स एव क्षयहुताशः प्रलयकालाग्निस्तस्य मुखं वक्त्र क्षणक्षयहुताशमुखे पतन्ति वीक्ष्य दृष्ट्वा । रूपकालंकारः ॥ इत्यमनित्यानुप्रेक्षा अध्रुवानुप्रेक्षा सप्तभिर्वृत्तै समाप्तेत्यर्थ ॥

दत्तोदयेत्यादि । हे जीव, सर्वः प्राणी ते तव पुरत. अग्रत किंकरतया समाहितमतिः सावधानमना सन् समास्ते तिष्ठति । सेवते इत्यर्थ. । कस्मिन् सति । अर्थनिचये धनसमूहे दत्तोदये सति उदयमागते सति । पुनश्च कस्मिन् सति सर्व. प्राणी पुरत. समास्ते । स्वकार्ये धनकार्ये हृदये चित्ते वर्तमाने सति । अपायसमये मृत्युकाले तु पुनर्जाते उत्पन्ने सति कोऽपि पुमान् शरणं नास्ति (अर्थिनमर्थो भवति)। ते तव कस्येव । अम्बुपतौ समुद्रे पोतात्प्रवहणात् द्रुतवतश्च्युतस्य पतत्रेरिव पक्षिण इव । यथा समुद्रे पोतात् च्युतस्य पक्षिण. कोऽपि पुमान् शरणं न भवति । स पतत्रि. समुद्रे उड्डीयमानः सन् तत्रैव समुद्रे ब्रुडित्वा म्रियते इत्यर्थः । 'पतेरत्रिस्तै.' इति वचनात् अत्रिप्रत्ययः । उपमालंकार ॥

बन्धुव्रजैः सुभटकोटिभिराप्तवर्गै-
र्मन्त्रास्त्रतन्त्रविधिभिः परिरक्ष्यमाणः ।
जन्तुर्बलादधिबलोऽपि कृतान्तदूतै-
रानीयते यमवशाय वराक एकः ॥ ११३ ॥
संसीदतस्तव न जातु समस्ति शास्ता
त्वत्तः परः परमवाप्तसमग्रबोधेः ।
तस्या स्थिते त्वयि यतो दुरितोपताप-
सेनेयमेव सुविधे विधुराश्रया स्यात् ॥ ११४ ॥

इत्यशरणानुप्रेक्षा ॥ २ ॥

कर्मार्पितं क्रमगतिः पुरुषः शरीर-
मेकं त्यजत्यपरमाभजते भवाब्धौ ।

बन्धुव्रजैरित्यादि । जन्तुर्जीवः कृतान्तदूतैर्यमप्रणिधिभिर्यमवशाय कृतान्तस्वाधीन्याय एक असहायो वराकस्तपस्वी आनीयते प्राप्यते । कथंभूत सन् । परिरक्ष्यमाण सन् प्रतिपाल्यमान सन् । कै । बन्धुव्रजै. कुटुम्बवर्गै तथा सुभटकोटिभिः परिरक्ष्यमाणः सुभटाना सहस्रभटलक्षभटकोटिभटाना कोटिभि' शतलक्षै' स तथा आप्तवर्गै पितृमातृमन्त्रिपुरोहितगुरूपाध्यायादिभि. परिरक्ष्यमाण' । पुनः कैः कृत्वा परिरक्ष्यमाण. । मन्त्रास्त्रतन्त्रविधिभि. मन्त्रयन्त्रादिविधिभिर्विधानैरस्त्रविधिभि. खड्गादिरक्षाभिस्तन्त्रविधिभिश्चतुरङ्गसैन्यवेष्टनविधानैर्जयमूलादिभिर्वा । कथंभूतो जन्तु. । बलात् सर्वस्मात् सैन्यात् अधिकबलोऽपि अधिकपराक्रमोऽपि राक्षसविशेषादधिकबलोऽपि । दीपकोपमालंकार ॥

संसीदत इत्यादि । हे सुविधे सच्चरित्रात्मन्, तव भवतः ससीदतो दु खीभवत त्वत्तः परः त्वदन्य पुमान् पर निश्चयेन जातु कदाचित् शास्ता रक्षको न समस्ति न सम्यग्वर्तते । किंतु तव च शास्ता त्वमेव वर्तसे इत्यर्थ. । कथंभूतात्त्वत्तः । अवाप्तसमग्रबोधे. अवाप्ता प्राप्ता समग्रा परिपूर्णा बोधि. सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयं येन स तथा तस्मात् । यस्मात् कारणात् तस्या रत्नत्रयप्राप्तिलक्षणाया बोधौ त्वयि भवति स्थिते आरूढे सति इयमेव दुरितोपतापसेना पापसतापसमूह. विधुराश्रया कष्टाश्रयामृतेव स्याद्भवेत् । रूपकालंकारः ॥ इति अमुना प्रकारेण त्रिभिर्वसन्ततिलकावृत्तैरशरणानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

कर्मार्पितमित्यादि । पुरुष आत्मा एकं शरीर कलेवर त्यजति, मुञ्चति अपर शरीरमाभजते आश्रयति । कस्मिन् । भवाब्धौ ससारसमुद्रे । कथंभूतं शरीरम् । कर्मा-

शैलूषयोषिदिव संसृतिरेनमेषा
नाना विडम्बयति चित्रकरैः प्रपञ्चैः ॥ ११५ ॥

दैवाद्धनेष्वधिगतेषु पटुर्न कायः
काये पटौ न पुनरायुरवाप्तवित्तम्।
इत्थं परस्परहतात्मभिरात्मधर्मै-
र्लोकं सुदुःखयति जन्मकरः प्रबन्धः ॥ ११६ ॥

आस्तां भवान्तरविधौ सुविपर्ययोऽय-
मत्रैव जन्मनि नृणामधरोच्चभावः।
अल्पः पृथुः पृथुरपि क्षणतोऽल्प एव
स्वामी भवत्यनुचरः स च तत्पदार्हः ॥ ११७ ॥

र्पितं शरीरनाम कर्मणा उपढौकितम्। दत्तमित्यर्थः। कथंभूतः पुरुषः। क्रमगतिः एकां गतिं त्य(भु)क्त्वा द्वितीया गतिं गच्छति इति क्रमगतिः। एषा प्रत्यक्षीभूता संसृतिः ससारः कथ्यते। सा ससृतिः किं करोति। एनं पुरुषमात्मानं नानाप्रपञ्चैर्नानावेषैर्वि- डम्बयति विगोपयति। कथंभूतैः। चित्रकरैः सर्वलोकाना चिन्ताश्चर्योत्पादकैः। संसृतिः कैव। शैलूषयोषिदिव नटभार्येव। रूपकोपमालंकारः ॥

दैवादित्यादि। प्रबन्धः प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशलक्षश्चतुःप्रकारः कर्मबन्ध आ- त्मधर्मैर्निजस्वभावैः कृत्वा लोकं प्राणिवर्गं सुदुःखयति सुष्ठु अतिशयेन दुःखं करोति। कथंभूतः प्रबन्धः। जन्मकरः भवान्तराणामुत्पादकः। कथंभूतैः आत्मधर्मैः। इत्थं अमुना प्रकारेण परस्परहतात्मभिः परस्परेण अन्योन्येन हतो विध्वंसित आत्मा स्व- भावो येषां आत्मधर्माणा परस्परहतात्मानस्तैः। इत्थं कथमिति चेत् दैवात् कर्मोदयात् धनेषु स्वापतेयेषु अधिगतेषु प्राप्तेषु कायः शरीरं पटुरुत्कृष्टं न भवति। दैवात्काये शरीरे पटौ रोगरहिते सति पुनः पुनरपि आयुर्न भवति। कथंभूतमायुः। अवाप्तवित्तं परिप्राप्तधनं न भवति। जात्यलंकारः ॥

आस्तामित्यादि। अयं प्रत्यक्षीभूत सुविपर्ययः सुष्ठु विपर्यासः भवान्तरविधौ जन्मान्तरविधाने न भवतीति आस्ता तिष्ठतु चेत् अत्रैव जन्मनि अस्मिन्नेव भवे नृणा मनुष्याणा अधरोच्चभावः नीचोच्चपर्यायो भवति। तमेव दर्शयति—अल्पः पुमान् नि- र्धनो जीवः पृथुर्विपुलो धनवान् भवति, पृथुरपि विपुलधनवानपि क्षणतो मुहूर्तमात्रात् अल्प एव निर्धन एव भवति। स्वामी राजा अनुचरः किंकरो भवति, स च किंकरः तत्पदार्हः स्वामिपदयोग्यो भवति। दीपकालंकारः ॥

वैचित्र्यमित्थमनुभूय भवाम्बुराशे-
रातङ्कवाडवविडम्बितजन्तुवारेः।
को नाम जन्मविषपादपपुष्पकल्पैः
स्वं मोहयेन्मृगदृशा कृतधीः कटाक्षैः॥ ११८॥

इति संसारानुप्रेक्षा॥ ३॥

एकस्त्वमाविशसि जन्मनि संक्षये च
भोक्तुं स्वयं स्वकृतकर्मफलानुबन्धम्।
अन्यो न जातु सुखदुःखविधौ सहायः
स्वाजीवनाय मिलितं विटपेटकं ते॥ ११९॥

वैचित्र्यमित्यादि। नामेति संभावनायाम्। कः कृतधीर्विधाता हेयोपादेयविवेकवान् मृगदृशां मृगलोचनानां स्त्रीणां कटाक्षैरपाङ्गवीक्षणैः स्वमात्मानं मोहयेत् विह्वलीकुर्यात्। अपि तु न कश्चिन्मोहयेदित्यर्थः। कथंभूतैः कटाक्षैः जन्मविषपादपपुष्पकल्पैः जन्म संसारः स एव विषपादपो विषवृक्षो दुःखफलदायकत्वात् तस्य पुष्पकल्पाः कुसुमसदृशास्तैः। किं कृत्वा। पूर्वं भवाम्बुराशेः संसारसमुद्रस्य इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण वैचित्र्यं वैचित्रीनानात्वं अनुभूय भूत्वा। ज्ञात्वा इत्यर्थः। कथंभूतस्य भवाम्बुराशेः। आतङ्कवाडवविडम्बितजन्तुवारेः सद्यः प्राणहरो व्याधिरातङ्क उच्यते स एव वाडवो वडवानलस्तस्मिन् विडम्बितानि कदर्थितानि जन्तुवारीणि प्राणिवर्गजलानि येन भवाम्बुराशिना स तथोक्तस्तस्य। रूपकालंकारः॥ इति एतैश्चतुर्भिर्वृत्तैः संसारानुप्रेक्षा समाप्ता॥

एक इत्यादि। हे जीव, त्वं भवान् एकः असहायः जन्मनि गर्भवासे आविशसि प्रवेशं करोषि। संक्षये मरणे च एकः आविशसि। किं कर्तुं आविशसि। स्वकृतकर्मफलानुबन्धं भोक्तुं अनुभवितुं स्वेन आत्मना कृतमनुष्ठितं यत्कर्म पुण्यरूपं वा पापरूपं तस्य फलस्य सुखरूपस्य दुःखरूपस्य अनुबन्धं अवन्धं भोक्तुं आविशसि। कथम्। स्वयं आत्मना न तत्र कश्चित्प्रवेशं कारयेदिति। उक्तं च—'स्वयं कर्म करोत्यात्मा स्वयं तत्फलमश्नुते। स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं तस्माद्विमुच्यते॥' अन्यः कोऽपि पुमान् सुखदुःखविधौ सुखकरणे दुःखविधाने च जातु कदाचित् सहायो न वर्तते तर्हि पुत्रकलत्रमित्रादिवृन्दं किं सह[illegible] हे जीव, ते तव विटपेटकं शत्रु अवस्कन्धो मिलितं एकत्रीभूतं वर्ते[illegible] एक शरी मिलित स्वाजीवनाय स्वस्य आत्मनः आजीवनाय प्राणनाय। रूपकालंका[illegible]

बाह्यः परिग्रहविधिस्तव दूरमास्तां
देहोऽयमेति न समं सहसंभवोऽपि ।
किं ताम्यसि त्वमनिशं क्षणदृष्टनष्टै-
र्दारात्मजद्रविणमन्दिरमोहपाशैः ॥ १२० ॥

संशोच्य शोकविवशो दिवसं तमेक-
मन्येद्युरादरपरः स्वजनस्तवार्थे ।
कायोऽपि भस्म भवति प्रचयाच्चिताग्नेः
ससारयन्त्रघटिकाघटने त्वमेकः ॥ १२१ ॥

एष स्वयं तमचलैर्ननु कर्मजालै-
र्लूतेव वेष्टयति नष्टमतिः स्वमेकः ।
पुण्यात्पुनः प्रशमतन्तुकृतावलम्ब-
स्तद्धाम धावति विधूतसमस्तबाधम् ॥ १२२ ॥

इत्येकत्वानुप्रेक्षा ॥ ४ ॥

बाह्य इत्यादि । हे जीव, बाह्य परिग्रहविधि. कलत्रपुत्रमित्रादिकस्तावत् दूर विप्रकृष्टं आस्ता तिष्ठतु । अयं प्रत्यक्षीभूतो देह शरीर समं सार्धं न याति नागच्छति । कथंभूतो देह. । सहसभवोऽपि जन्मना सह सजातोऽपि । हे जीव, त्वं भवान् दारात्मजद्रविणमन्दिरमोहपाशै. किं किमर्थं अनिशं निरन्तर ताम्यसि आत्मानं बध्नासि । दाराश्च कलत्राणि आत्मजाश्च पुत्रा. द्रविणं धनं मन्दिर गृह च तानि च तानि मोहपाशबन्धनानि तैस्तथोक्तै. । कथंभूतैर्दारात्मजद्रविणमन्दिरमोहपाशैः । क्षणदृष्टनष्टैः तत्क्षणे मुहूर्तमेकं दृष्टा अपरेण मुहूर्तेन नष्टा क्षणदृष्टनष्टास्तैः । रूपकालंकार ॥

संशोच्येत्यादि । हे जीव, स्वजन कुटुम्बवर्ग शोकविवश. सन् तं मरणसबन्धि एकदिन सशोच्य शोक कृत्वा अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि तवार्थे भवतो धने आदरपरो भवति । कायोऽपि शरीरोऽपि चिताग्ने. श्मशानाग्ने प्रचयात् समूहात् भस्म सजायते । ससारयन्त्रघटिकाघटने ससार एव यन्त्रं अरघट्टस्तस्य सबन्धिन्यो या घटिका क्षुद्रघटयस्तासा घटने चालनव्यापारे त्वमेव भवानेव एक. अद्वितीयो वर्तसे । स्वजनादिकः कोऽपि नास्ति । रूपकालंकार. ॥

एष इत्यादि । हे जीव, एष प्रत्यक्षीभूतो जीव एकोऽसहायो नष्टमतिर्निर्विवेकस्तस्मादात्मानं स्वयं आत्मना ननु निश्चयेन अचलैर्वज्रलेपप्रायै. कर्मजालै कर्मसमूहैर्वेष्टयति बध्नाति । केव । लूतेव ऊर्णनाभनाम कीटक इव । उक्तं च—'लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटका. समा.' । पुन. कर्मजालवेष्टनादनन्तर पुण्यात् पुण्योदयात् पूजा-

देहात्मकोऽहमिति चेतसि मा कृथास्त्वं
त्वत्तो यतोऽस्य वपुषः परमो विवेकः।
त्वं धर्मशर्मवसतिः परितोऽवसायः
कायः पुनर्जडतया गतधीनिकायः॥ १२३॥

आसीदति त्वयि सति प्रतनोति कायः
क्रान्ते तिरोभवति भूपवनादिरूपैः।
भूतात्मकस्य मृतवन्न सुखादिभाव-
स्तस्मात्कृती करणतः पृथगेव जीवः॥ १२४॥

सानन्दमव्ययमनादिमनन्तशक्ति-
मुद्द्योतितं निरुपलेपगुणं प्रकृत्या।

दानोपवासव्रतसम्यक्त्वलक्षणपुण्यविपाकात् प्रशमतन्तु कृतावलम्ब सन् कर्मोपशमसूत्रविहितावलम्बन. तत् तद्योगिना प्रसिद्ध धाम मोक्षस्थानं धावति उत्सुको गच्छति। एकेन समयेन लोकाग्रमाश्रयति।. कथंभूत धाम। विधूतसमस्तबाध मूलादुन्मूलितसमस्तदु खम्। उपमालंकार॥ इत्थं भिश्चतुर्भिर्वृत्तैरेकत्वानुप्रेक्षा समाप्ता॥

देहात्मक इत्यादि। हे जीव हे आत्मन्, अहं देहात्मक शरीरमयो वर्तते इति ईदृश विकल्पं चेतसि मनसि त्व मा कृथा मैवं कार्षी। यतो यस्मात् कारणात् अस्य वपुष अस्य शरीरस्य त्वत्तो भवत्सकाशात् परम उत्कृष्टो विवेक पृथग्भावो वर्तते। कोऽसौ विवेक इत्याह—त्वमात्मा धर्मशर्मवसति अनन्तज्ञानानन्तदर्शनानन्तवीर्यानन्तसौख्यसंयुक्तचेतनस्वभावो धर्म उच्यते, परमानन्दलक्षण सुख शर्मोच्यते। धर्मश्च शर्म च धर्मशर्मणी तयोर्वसतिर्निवासो धर्मशर्मवसतिः। त्व पुन. कथंभूत.। परितोऽवसाय सर्वाङ्गचेतनस्वभाव। कायः पुनः शरीर तु जडतया अचेतनतया गतधीनिकायो नष्टचेतनसमूह। जात्यलंकार॥

आसीदतीत्यादि। हे आत्मन्, त्वयि आत्मनि सति विद्यमाने काय शरीर आसीदति, न केवलमासीदति त्वयि सति प्रतनोति च वृद्धिं याति च। हे जीव, त्वयि आत्मनि सति कायो भूपवनादिरूपै पृथिव्याद्यग्निरूपैस्तिरोभवति अदृश्यो भवति। भूतात्मकस्य पृथिव्यप्तेजोवायुस्वभावस्य कायस्य सुखादिभाव. सुखदु खादिवेदनं न वर्तते। किंवत्। मृतवत् मृतकस्येव यथा मृतकस्य सुखादिभावो न वर्तते। तस्मात् कारणात् कृती पुण्यवान् भवति। करणत शरीरात् जीव आत्मा पृथगेव भिन्न एव वर्तते। उपमालंकार॥

सानन्दमित्यादि। अमी प्रत्यक्षीभूता योगिना दुरिताग्नयः कर्मवैश्वानरा इमं स्वानुभूतिप्रत्यक्ष पुरुषमात्मान संतापयन्ति उत्क्रामयन्ति। कथंभूता दुरिताग्नय.। समृद्धा

कृत्वा जडाश्रयमिमं पुरुषं समृद्धाः
संतापयन्ति रसवद्दुरिताग्नयोऽमी ॥ १२५ ॥
कर्मास्रवानुभवनात्पुरुषः परोऽपि
प्राप्नोति पातमशुभासु भवावनीषु ।
तस्मात्तयोः परमभेदविदो विदग्धाः
श्रेयस्तदादधतु यत्र न जन्मयोगः ॥ १२६ ॥

इति पृथक्त्वानुप्रेक्षा ॥ ५ ॥

प्रवृद्धाः प्रज्वलिता । उदयमागता इत्यर्थ । किं कृत्वा पूर्वं सतापयन्ति । जडाश्रय शरीराश्रयं कृत्वा । किंवत्सतापयन्ति । रसवत् यथा रस पारदं जडाश्रयं पानीयाश्रय कृत्वा अग्नयो रसमुत्तापयन्ति । रस पानीय वा सतापयन्ति । उक्तं च—'वार्वारि कं पयोऽम्भोऽम्बु पाथोर्णं सलिलं जलम् । शरं वनं कुशं नीरं तोयं जीवनमब्विषम् ॥ घनरसो रसश्च' । कथंभूतं पुरुषम् । सानन्द अनन्तसौख्यसहितम् । अव्ययं अविनश्वर मृत्युरहितम् । अनादिं आदिरहितम् । अनन्तशक्ति केवलज्ञानदर्शनाभ्या अनन्तवस्तुस्वरूपग्राहकत्वात् । उद्द्योतिन लोकालोकस्वरूपप्रकाशकत्वात् । निरुपलेपगुणं निश्चयेन कर्ममलकलङ्करहितम् । प्रकृत्या स्वभावेन । एतद्विशेपणपट्कं पारदरसस्यापि दातव्यम् । रूपकोपमालकारः ॥

कर्मास्रवानुभवनादित्यादि । पुरुष आत्मा परोऽपि श्रोत्रियब्राह्मणवदुत्तमोऽपि अशुभासु पापरूपासु अपवित्रासु भवावनीपु चाण्डालादिभवान्तरभूमिषु पातं पतनं प्राप्नोति लभते । कस्मात्पतन प्राप्नोति । कर्मास्रवानुभवनात् कर्ममद्यास्वादनात् । उक्तं च वादिराजेन महाकविना—'कर्मणा कवलिता जनिता जात. पुरान्तरजनङ्गमवाटे । कर्मकोद्रवरसेन हि मत्त. किं किमेत्यशुभधाम न जीवः ॥' 'स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्' इति वचनात् स्वागता छन्द इदम् । स वादिराजोऽपि श्रीसोमदेवाचार्यस्य शिष्य , 'वादीभसिहोऽपि मदीयशिष्य श्रीवादिराजोऽपि मदीयशिष्य.' इत्युक्तत्वाच्च । तस्मात् कारणात् तयोः कायपुरुपयोः शरीरात्मनो परमभेदविद निश्चयेन अत्यन्तभेदज्ञानिनो विदग्धा हेयोपादेयविवेकवन्तः पुरुषा तत्किमपि श्रेयः आदधतु आचरन्तु । तत्किम् । यत्र श्रेयसि न जन्मयोग. संसारो न वर्तते न भवति । पुनर्भवो न स्यादित्यर्थ । रूपकालंकार. ॥ इति एतैः काव्यैश्चतुर्भिर्वृत्तकै पृथक्त्वानुप्रेक्षा अन्यत्वानुप्रेक्षा समाप्ता । उक्तं च—'क्षीरनीरवदेकत्र स्थितयोर्देहदेहिनोः । भेदो यदि ततोऽन्यत्र कलत्रादिषु का कथा ॥'

---

१. 'मुत्पादयन्ति' इति सटीकपुस्तके.

आधीयते यदिह वस्तु गुणाय कान्तं
काये तदेव मुहुरेत्य पवित्रभावम्।
छायाप्रतारितमतिर्मलरन्ध्रबन्धं
किं जीव लालयसि भङ्गुरमेतदङ्गम्॥ १२७॥
योषिद्भिरादृतकरं कृतमण्डनश्री-
र्यः कामचामररुचिस्तव केशपाशः।
सोऽयं त्वयि श्रवणगोचरतां प्रयाते
प्रेतावनीषु वनवायसवासगोऽभूत्॥ १२८॥
अन्तर्बहिर्यदि भवेद्वपुषः शरीरं
दैवात्तदानुभवनं ननु दूरमास्ताम्।

आधीयत इत्यादि। हे जीव, इह अस्मिन् काये शरीरे यद्वस्तु कर्पूरागुरुचन्दनकुसुमादिकं वस्तु गुणाय सुगन्धत्वादिगुणनिमित्तं कान्तं अतिमनोहरं आधीयते क्रियते, तदेव वस्तु मुहुरतिशयेन अपवित्रभावं अशुचित्वं एति गच्छति। तेन कारणेन हे आत्मन्, एतत्प्रत्यक्षीभूतं अङ्गं शरीरं किमर्थं लालयसि पुनः पुनः पोषयसि। कथंभूतस्त्वम्। छायाप्रतारितमतिः छायया गौरश्यामादिवर्णेन प्रतारिता वञ्चिता मतिर्यस्य स त्वं छायाप्रतारितमतिः। कथंभूतं अङ्गम्। मलरन्ध्रबन्धं मलानां विष्ठानां रन्ध्राणि छिद्राणि तेषां बन्धः प्रघट्टको यत्र तन्मलरन्ध्रबन्धम्। पुनः कथभूतं अङ्गम्। भङ्गुरं स्वयमेव विनश्वरम्। जात्यलंकारः॥

योषिद्भिरित्यादि। हे जीवेति संबोधनपदं पूर्वोक्तमेव ग्राह्यम्। तेनोपमेयम्। हे जीव हे आत्मन्, यस्तव भवतः केशपाशः कुन्तलकलापः। कथंभूतः केशपाशः। कामचामररुचिः कामस्य कन्दर्पनरेन्द्रस्य चामररुचिः चामरवत् प्रकीर्णवत् रुचिः शोभा यस्येति स कामचामररुचिः। कृष्णवर्ण इत्यर्थः। कथंभूतः केशपाशः। योषिद्भिर्मृदुकरकमलाभिः स्त्रीभिः कृतमण्डनश्रीः जातीचम्पकमुक्तबन्धनादिपुष्पवासिततैलेन कृता मण्डनश्रीः शोभा लक्ष्मीर्यस्य स। कथम्। आदृतकरं आदृतौ आदरपरौ करौ हस्तौ यस्मिन् मण्डनकरणकर्मणि तत् आदृतकरम् यथा भवत्येवम्। स पूर्वोक्तलक्षणः केशपाशः अयं प्रत्यक्षीभूतः त्वयि आत्मनि श्रवणगोचरतां प्रयाते मरणं प्राप्ते सति प्रेतावनीषु श्मशानभूमिषु वनवायसवासगः सर्वाङ्गकृष्णकाकगलकप्राप्तोऽभूद्बभूव। उपमालंकारः॥

अन्तरित्यादि। हे जीव, अन्तः शरीरं अन्तर्गतं शरीरं यदि चेत् वपुषः शरीरात् बहिर्बाह्ये भवेत् दैवात् दैवयोगात् तदा तस्मिन्काले शरीरस्य अनुभवनं ननु अहो

कौतूहलादपि यदीक्षितुमुत्सहेत
कुर्यात्तदाभिरतिमत्र भवान्शरीरे ॥ १२९ ॥
तस्मान्निसर्गमलिनादपि लब्धतत्त्वाः
कीनाशकेलिमनवाप्तधियोऽचिराय ।
कायादतः किमपि तत्फलमर्जयन्तु
यस्मादनन्तसुखसस्यविभूतिरेषा ॥ १३० ॥

इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ॥ ६ ॥

अन्तःकषायकलुषोऽशुभयोगसङ्गा-
त्कर्माण्युपार्जयसि बन्धनिबन्धनानि ।
रज्जूः करेणुवशगः करटी यथैता-
स्त्वं जीव मुञ्च तदिमानि दुरीहितानि ॥ १३१ ॥

दूरं विप्रकृष्ट आस्ता तिष्ठतु । तस्मिन् काले कौतूहलादपि कुतूहलमात्रादपि यदीक्षितुं द्रष्टुं उत्सहेत तदा अत्र शरीरे अभिरतिं सम्मुखीभूय मरणं कुर्यात् विदध्यात् । जात्यलंकार ॥

तस्मादित्यादि । तस्मात्कारणात् अत एतस्मात् कायात् किमपि अनिर्वचनीयं तत् योगिना प्रसिद्ध लब्धतत्त्वा पुरुषाः हेयोपादेयविवेकवन्त पुरुषा फलं लाभं अचिराय अर्जयन्तु गृह्णन्तु । यस्मात् फलात् एषा अनन्तसुखसस्यविभूति आत्यन्तिकसौख्यफलविभूतिरैश्वर्यं भवति । कथंभूतात् । अत. एतस्मात् कायात् । निसर्गमलिनादपि स्वभावेन कश्मलीभूतादपि । कथंभूता लब्धतत्त्वा. । कीनाशकेलिं यमक्रीडा प्रति अनवाप्तधियः अप्राप्तबुद्धयः । यावन्मरण नायान्तीत्यर्थः । रूपकालंकार. । तथा चोक्तम्—'त्यागत्पर्वभयं विरामविरस मूलेऽप्यभोगोचित विष्वक् क्षुत्क्षतपातकुष्ठ(?)कुपितग्राम्यामयैश्छिद्रितम् । मानुष्यं घुणभक्षितेक्षुसदृश नामैकरम्यं पर निःसारं परलोकबीजमचिरात्कृत्वेह सारीकुरु ॥' इति । एतैश्चतुर्भिर्वृत्तैरशुचित्वानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

अन्तरित्यादि । हे जीव, त्वं अन्तर्मनसि कषायकलुष क्रोधमानमायालोभैर्मलिन. सन् अशुभयोगसङ्गात् अशुभयोगाश्रयणात्कारणात् कर्माणि प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशलक्षणानि बन्धाना निबन्धनानि कारणानि कर्माणि आश्रयाण्युपार्जयसि स्वीकरोषि । यथा येन प्रकारेण करेणुवशग. करटी हस्तिनीलम्पट. करी एता. राजनिरप्रत्यक्षीभूता रज्जूर्बन्धनानि उपार्जयति । तत्तस्मात् कारणात् हे जीव, त्वं भवान् इमानि प्रत्यक्षीभूतानि दुरीहितानि दुश्चेष्टितानि मुञ्च त्यज । उपमालंकार ॥

---

१. 'संमूलभोगोचितम्' क.

संकल्पकल्पतरुसंश्रयणात्त्वदीयं
चेतो निमज्जति मनोरथसागरेऽस्मिन्।
तत्रार्थतस्तव चकास्ति न किंचनापि
पक्षे परं भवसि कल्मषसंश्रयस्य॥ १३२॥
सेर्ष्यं विभूतिषु मनीषितसंश्रयाणां
चक्षुर्भवत्तव निजार्तिषु मोघवाञ्छम्।
पापागमाय परमेव भवेद्विमूढ
कामात्कुतः सुकृतदूरवता हितानि॥ १३३॥
दौर्विध्यदग्धमनसोऽन्तरुपात्तभुक्ते-
श्चित्तं यथोल्लसति ते स्फुरितोत्तरङ्गम्।

संकल्पेत्यादि। हे जीवेति संबोधनपदं पूर्वोक्तमेव ग्राह्यम्। तेनायमर्थः। संकल्पकल्पतरुसंश्रयणादाश्रयणात् त्वदीयं तव चेतो मनः आत्मा अस्मिन् भूते मनोरथसागरे दोहदसमुद्रे निमज्जति त्रुडति संकल्पश्चित्तोन्नतिः स एव रुर्वाञ्छितफलप्रदायकत्वात् तस्य संश्रयणमवबन्धनं तस्मात्। तत्र संकल्पतरुसंश्रयणे अर्थतः परमार्थतस्तव भवत किंचनापि किंचिदपि न चकास्ति इष्टव्याप्त्यनुभवनं चकास्ति भवति। परं केवलं निश्चयेन वा कल्मषसंश्रयस्य पापाश्रयस्य पक्षे भवति स्वीकारवान् भवति। रूपकालंकारः। तथा चोक्तम्—'दट्ठूण परकलत्तं राम मा वहसि हियय सज्जम्मि। पावेण पाव लिप्पसि पाव मावहसि त्वं च शुद्धो हि॥'

सेर्ष्यमित्यादि। हे जीव, तव चक्षुः तव दृष्टिः। त्वदीयं मन इत्यर्थः। निजार्तिषु आर्तेषु वस्त्वाकाङ्क्षासु भवत्संजायमानं वर्तते। कथंभूतं चक्षुः। मोघवाञ्छं विफलेच्छम्। मनीषितसंश्रयाणां विभूतिषु स्वर्गादिसौख्यसंबन्धिनां वस्तूनां विभूतिषु ऐश्वर्येषु सेर्ष्यं द्वेषसहितं वर्तते। परं केवलं पापागमाय पापोपार्जनाय एवेति निश्चितं भवेत्संजायेत। रे विमूढ हेयोपादेयविकलात्मन्, कामात् वाञ्छामात्रात् मनोरथमात्रात् सुकृतदूरवतां पुण्यकर्मरहितानां हितानि सौख्यानि कुतः। न कुतोऽपीत्यर्थः। आक्षेपालंकारः॥

दौर्विध्येत्यादि। हे आत्मन्, ते तव चित्तं मनः यथा येन प्रकारेण अन्तरुपात्तभुक्ते संकल्पेन गृहीतभोजनस्य ततो भुक्तिग्रहणार्थमिति भावः। उल्लसति प्रवर्तते। कथंभूतं चित्तम्। स्फुरितोत्तरङ्गं स्फुरिता उत्पन्ना उत्तरङ्गा उत्कटा उल्लोला मनोरथा यस्येति स्फुरितोत्तरङ्गम्। कथंभूतस्य ते। दौर्विध्यदग्धमनसः दौर्विध्येन निर्धनत्वेन

१–२. 'भवसि' इति भवेत्. ३. 'आर्तेष्व' इति सटीकपाठ, परंतु 'आर्तिषु' इति भवेत्. ४. 'भुक्त' इति सटीकपाठ.

धाम्नि स्फुरेद्यदि तथा परमात्मसंज्ञे
कौतस्कुती तव भवेद्विफला प्रसूतिः ॥ १३४ ॥

इत्याश्रवानुप्रेक्षा ॥ ७ ॥

आगच्छतोऽभिनवकार्मणरेणुराशे-
र्जीवः करोति यदवस्खलनं वितन्द्रः ।
संत्तत्त्वचामरधरैः प्रणिधानहस्तैः
सन्तो विदुस्तमिह संवरमात्मनीनम् ॥ १३५ ॥

यस्त्वां विचिन्तयति संचरते विचारै-
श्चार्वीं चिनोति परिमुञ्चति चण्डभावम् ।
चेतो निकुञ्चति समञ्चति वृत्तमुच्चैः
स क्षेत्रनाथ निरुणद्धि कृती रजांसि ॥ १३६ ॥

दग्धं भस्मीकृतं मनो यस्य । हे जीव, तथा तेन प्रकारेण परमात्मसञ्ज्ञे धाम्नि वहिस्तत्त्वान्तस्तत्त्वनाम्नि धाम्नि स्थाने तेजसि वा यदि चेत्स्फुरेत् कुर्यात् । चेष्टयेत् इत्यर्थ. । तर्हि तव प्रसूतिर्भवत उत्पत्तिर्जन्म विफला निष्फला कौतस्कुती भवेत् । कुतो भवा कौतस्कुती । न कुतश्चिद्भवेदित्यर्थ. । तव जन्म सफलमेव भवेत् । आक्षेपालकार ॥ इति चतुर्भिर्वृत्तैराश्रवानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

आगच्छत इत्यादि । सन्त सत्पुरुपा इह अस्मिन् ससारे तं सवर विदुर्जानन्ति । कथयन्तीत्यर्थ । कथंभूतं संवरम् । आत्मनीनं आत्महितम् । तं कम् । आगच्छतः ढौकमानस्य अभिनवकार्मणरेणुराशे. नवीनकर्मसंवन्धिपुद्गलपरमाणुसमूहस्य जीव आत्मा वितन्द्र. अप्रमत्त सन् यत् अवस्खलनं निषेधं करोति । कैः कृत्वा अवस्खलन करोति । प्रणिधानहस्तै शुभध्यानपाणिभि. । कथंभूतै. प्रणिधानहस्तै । स्वतत्त्वचामरधरै. आत्मतत्त्वप्रकीर्णकधारिभि । रूपकालंकारः ॥

य इत्यादि । हे क्षेत्रनाथ आत्मन् , स त्वं कृती पुण्यवान् सन् रजासि पापाश्रवान् निरुणद्धि प्रतिवध्नीहि । स क । स त्वमेव आत्मैव । तथापि स क । यस्त्वा आत्मानं विचिन्तयति ध्यायति । य आत्मा विचारैर्विवेकैर्भेदज्ञानैरात्मनि सचरते प्रवेश करोति । 'उद. श्चर सकर्मक' इत्यधिकारे 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनेन सूत्रेण 'चर' धातोरात्मनेपदित्वम् । य आत्मा चार्वीं वुद्धि ज्ञानस्वरूपा चिनोति विस्तार नयति । य आत्मा चण्डभावं क्रोधं परिमुञ्चति त्यजति । य आत्मा चेतो मनो निकुञ्चति विषयकपायेषु गच्छत्सकोचयति । य आत्मा उच्चैरतिशयेन वृत्तं चारित्रं समञ्चति समागच्छति प्रतिपालयति स त्वं आत्मा वर्तसे । अनुपमानालंकारः ॥

---

१. 'स्वतत्त्व' इति टीकासमतपाठः.

नीरन्ध्रसंधिरवधीरितनीरपूरः
पोतः सरित्पतिमपैति यथानपायः।
जीवस्तथा क्षपितपूर्वतमःप्रतानः
क्षीणाश्रवश्च परमं पदमाश्रयेत ॥ १३७ ॥

इति सवरानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥

मध्याधरोर्ध्वरचनः पवनत्रयान्त-
स्तुल्यः स्थितेन जघनस्थकरेण पुंसा।
एकस्थितिस्तव निकेतनमेष लोक-
स्त्रस्यन्निकीर्णजठरोऽग्रनिषण्णमोक्षः ॥ १३८ ॥

नीरन्ध्रसंधिरित्यादि। पोत॰ प्रवहण यथा येन प्रकारेण अनपायो निर्विघ्न दुर्वातवार्दलादिरहित सन् सरित्पतिं समुद्र अपैति तीर्त्वा पार गच्छति। कथंभूत. पोत। नीरन्ध्रसधि निश्छिद्र सधिरहितश्च। पुन कथंभूत पोत.। अवधीरितनीरपूर॰ दूरीकृतमध्यागतजलसमूह। तथा तेनैव प्रकारेण जीव आत्मा क्षपितपूर्वतम.-प्रतान निर्जीर्णपूर्वकर्मसमूह क्षीणाश्रवश्च अभिनवकर्माश्रवरहित परम पद मोक्ष आश्रयेत स्वीकरोति। दृष्टान्तालंकार ॥ इति त्रिभिर्वृत्तै सवरानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

मध्येत्यादि। हे जीव, एप प्रत्यक्षीभूतो लोकस्त्रैलोक्यं तव निकेतनं तव गृहं वर्तते। कथंभूतो लोक। मध्याधरोर्ध्वरचन मध्यो मर्त्यलोक, अधरोऽधोलोक, ऊर्ध्वं ऊर्ध्वलोक॰, एतैस्त्रिभिर्लोकै रचना निष्पत्तिर्यस्य स मध्याधरोर्ध्वरचन। पुन. कथंभूतो लोक। पवनत्रयान्त पवनाना घनवातघनोदधितनुवातवाताना त्रयं अन्ते अवसाने वृक्षस्य त्वक्समानाकार यस्य स तथा। पुन कथभूतो लोक। पुंसा पुरुषेण तुल्य सदृश। कथंभूतेन पुसा। स्थितेन प्रसारितपादोर्द्धेदेन। अपर कथंभूतेन पुंसा। जघनस्थकरेण जघन कट्यग्रभागस्तस्मिन् तिष्ठत इति जघनस्थौ कटीतटस्थौ करौ हस्तौ यस्य स जघनस्थकरस्तेन तथा। पुन कथंभूतो लोक। एकस्थिति एको महास्कन्ध स्थितिर्यस्य स एकस्थिति। ईदृग्विधोऽन्य कोऽपि स्कन्धे नास्ति। पुन॰ कथभूतो लोक.। त्रस्यन्निकीर्णजठर त्रसद्भि जीवैर्निकीर्णो भृतो जठर उदरो यस्य स त्रस्यन्निकीर्णजठर। त्रसजीवसभृतरज्जुविस्तार त्रयोदशरज्जूर्ध्वमध्यसद्भाव सप्तनरकाध.स्थितैकरज्जुत्रसजीवशून्यत्वात् सा चतुर्दशीरज्जुरित्यर्थ.। एपा षण्णा॰ मपि नरकाणा अधोभागे एकैका रज्जु त्रसजीवरहिता वर्तते। लोकपूर्णसमुद्घातापेक्षया चतुर्दशस्वपि रज्जुषु त्रससद्भावो वर्तत एवेत्यागमरहस्यं ज्ञातव्यम्। पुन कथंभूत। अग्रनिषण्णमोक्ष. अग्रे उपरितनभागे निषण्णमोक्ष. स्थितमोक्ष. पञ्चचत्वारिंशल्लक्ष-योजनविस्तार आयामो यस्य लोकस्य स. अग्रनिषण्णमोक्ष.। उपमालंकार ॥

कर्ता न तावदिह कोऽपि धियेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि स प्रसङ्गः ।
कार्यं किमत्र सदनादिषु तक्षकाद्यै-
राहृत्य चेत्त्रिभुवनं पुरुषः करोति ॥ १३९ ॥

त्वं कल्मषावृतमतिर्निरये तिरश्चि
पुण्योचितो दिवि नृषु द्वयकर्मयोगात् ।
इत्थं निषीदसि जगत्त्रयमन्दिरेऽस्मि-
न्स्वैरं प्रचारविधये तव लोक एषः ॥ १४० ॥

अत्रास्ति जीव न च किंचिदभुक्तमुक्तं
स्थानं त्वया निखिलतः परिशीलनेन ।

कर्तेत्यादि । हे आत्मन्, इह अस्मिन् संसारे कोऽपि रुद्रादिकस्तावत्कर्ता न वर्तते । कया । धिया बुद्ध्या कृत्वा, अथवा इच्छया वाञ्छया कृत्वा, कर्ता न वर्तते नास्ति । भवति चेत् तर्हि सत्यपि तृणादिके बुद्धौ इच्छायां च सत्यां कटो निष्पद्यते, न च तथा दृश्यते, अत एव धिया इच्छया वा कोऽपि कर्ता न दृष्टः । अन्यथा दृष्टश्चेत्, कटकृतावपि हारनिष्पत्तावपि स कर्तृप्रसङ्गो दृष्टः । एवं सति अत्र अस्मिन् जगति तक्षकाद्यैः सूत्रधारदृषच्छेदकादिभिः सदनादिषु गृहादिनिष्पादनेषु किं कार्यम् । अपि तु न किमपि कार्यम् । आहृत्य वस्तूनि परमाण्वादीनि मेलयित्वा कश्चित्पुरुषः त्रिभुवनं करोति उर्वीपर्वततर्वादिकं सर्वं विदधाति । यः एवं त्रिभुवनं विदधाति तस्य गृहादिकरणे किं दुष्करं तेन कर्तृवादः सर्वोऽपि मिथ्यैव वर्तते । आक्षेपालंकारः ॥

त्वमित्यादि । हे आत्मन्, इत्थं अमुना प्रकारेण त्वं भवान् अस्मिन् जगत्त्रयमन्दिरे त्रैलोक्यवेश्मनि निषीदसि तिष्ठसि । उत्पद्यसे(?) इत्यर्थः । त्वं कुत्र कुत्र तिष्ठसि कल्मषावृतमतिः निष्केवलपापवेष्टितबुद्धिर्निरये नरके तिरश्चि तिर्यग्गतौ च तिष्ठसि, पुण्येन उचितो योग्यः सन् दिवि स्वर्गे सर्वार्थसिद्धिपर्यन्ते निषीदसि । द्वयकर्मयोगात् पापपुण्यकर्मसामग्रीयोगात् नृषु मनुष्यगतिषु निषीदसि । एष प्रत्यक्षीभूतो लोकः तव भवतः स्वैरं तवेच्छानुसारेण प्रचारविधये पर्यटनविधाने वर्तते । रूपकालंकारः ॥

अत्रेत्यादि । हे जीव, अत्र अस्मिन् लोके किंचित्स्थानं त्वया अभुक्तमुक्तं पूर्वं भुक्तं पश्चान्मुक्तं न चैवास्ति वर्तते । कुतः । निखिलतः समस्तभावेन । लोकसंबन्धि स्थानं त्वया निखिलं समस्तं भुक्तं मुक्तं चेत्यर्थः । केन कृत्वा अभुक्तमुक्तं न वर्तते । परिशीलनेन

---

१. 'राहृत्य' इति मूलपाठः.

१. 'निष्पद्येत' इति भवेत्. २. 'विषये' इति सटीकपुस्तकपाठः.

तत्केवलं विगलिताखिलकर्मजालं
स्पृष्टं कुतूहलधियापि न जातु धाम ॥ १४१ ॥

इति लोकानुप्रेक्षा ॥ ९ ॥

आपातरम्यरचनैर्विरसावसानै-
र्जन्मोद्भवैः सुखलवैः स्खलितान्तरङ्गः।
दुःखानुषङ्गकरमर्जितवान्यदेन-
स्तत्त्वं सहस्व हतजीव नवप्रयातम् ॥ १४२ ॥
कालुष्यमेषि यदिह स्वयमात्मकामो
जागर्ति तत्र ननु कर्म पुरातनं ते।
योऽहि विवर्धयति कोऽपि विमुग्धबुद्धिः
स्वस्योदयाय स नरः प्रवरः कथं स्यात् ॥ १४३ ॥

समन्तादभ्यासेन। अनन्तवारान् पुन पुनरभ्यासेन भुक्त मुक्त चेत्यर्थः। तर्हि किमर्थं भुक्तमुक्त वर्तते किंवा सर्वमेवानुभुक्तमुक्तम्, तज्जगत्प्रसिद्धं केवलमेकं धाम स्थानं जातु कदाचिदपि कुतूहलधिया विनोदेनापि स्पृष्ट न वर्तते। कथंभूतं तद्धाम। विगलिताखिलकर्मजालम् विगलितानि नष्टानि अखिलानि समस्तानि मूलोत्तरप्रकृतिभेदभिन्नानि कर्मजालानि कर्मसमूहानि यस्मिन् यस्माद्वा तथा। जात्यलंकार ॥ इति लोकानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

आपातरम्यरचनैरित्यादि। हे हतजीव हतो नष्टश्चासौ जीव हतजीव, अथवा हता जीवा प्राणिनो येन स हतजीवस्तस्य सबोधन क्रियते हे हतजीव, तत् त्व नवप्रयातं प्रत्यग्रमायात कर्मविपाकं सहस्व क्षमस्व अनुभव। तत्किम्। यत् एन पापं अर्जितवान्। कथभूतमेन। दु खानुषङ्गकरं शारीरमानसागन्तुकदु खोत्पादकम्। कथंभूतस्त्वम्। सुखलवैर्वनितादिभोगसुखलेशै स्खलितान्तरङ्गः चलितचित्त। कथभूतै सुखलवै। आपातरम्यरचनै अनुभवकाले मनोहरविधानै। पुनः कथंभूतै सुखलवै। विरसावसानै विरस कटुतर नीरस अवसानं पर्यन्तो येषा तानि तथा तै। पुन कथंभूतै सुखलवै। जन्मोद्भवै ससारोत्पन्नै इष्टस्रग्वनिताचन्दनादिभि अथवा जन्म ससार तस्योद्भव उत्पत्तिर्येषा सुखलवाना ते तथा तै। जात्यलंकार. ॥

कालुष्यमित्यादि। हे जीव, यस्त्व इह अस्मिन् ससारे कालुष्य परिणामस्यानिर्मलत्वमेषि गच्छसि। कथम्। स्वयमात्मनैव। कथभूतस्त्वम्। आत्मकाम आत्मनि कामो विषयाभिलाषो यस्य स आत्मकाम। तत्र आत्मकामे ननु निश्चयेन ते तव

---

१. 'तया' मूल०.

आतङ्कपावकशिखाः सरसावलेखाः
स्वस्थे मनाग्मनसि ते लघु विस्मरन्ति।
तत्कालजातमतिविस्फुरितानि पश्चा-
ज्जीवान्यथा यदि भवन्ति कुतोऽप्रियं ते ॥ १४४ ॥

इति निर्जरानुप्रेक्षा ॥ १० ॥

श्रद्धाभिसंधिरवधूतबहिःसमीह-
स्तत्त्वावसायसलिलाहितमूलबन्धः।
आत्मा यमात्मनि तनोति फलद्वयार्थी
-धर्मं तमाहुरमृतोपमसस्यमाप्ताः ॥ १४५ ॥

पुरातनं पूर्वोपार्जितं कर्म पुण्यं पापं वा जागर्ति विद्यते। अमुमेवार्थं आक्षेपेण द्रढयति—य. कोऽपि य. कश्चित्पुमान् विमुग्धबुद्धि अज्ञानिना चक्रवर्ती अहि सर्प विवर्धयति दुग्धादिना पोषयति। किमर्थम्। स्वस्य आत्मन. उदयाय कल्याणार्थम्। स नरः स पुमान् प्रवर. श्रेष्ठः कथं स्यात् केन प्रकारेण भवेत्। अपि तु न कथमपि स्यादित्यर्थ.। आक्षेपालंकारः ॥

आतङ्केत्यादि। हे जीव, आतङ्कपावकशिखा. रोगवैश्वानरज्वालास्ते तव मनसि चेतसि मनाक् ईषत्स्वस्थे सुखिनि सति लघु शीघ्रं विस्मरन्ति स्मृतिं नायान्ति हृदये न चमत्कुर्वन्ति। कथंभूता आतङ्कपावकशिखा। सरसावलेखा· सरसः प्रत्यग्रो अवलेखो अनुभवो यासा ता.। हे जीव, तत्कालजातमतिविस्फुरितानि तत्काले रोगकाले जातान्युत्पन्नानि मतेर्बुद्धेर्यानि विस्फुरितानि चमत्कृतानि अहं रोगमुक्तो यदा भविष्यामि तदा पश्चान्निश्चयेन धर्म करिष्यामीति विचारणानि यदि अन्यथा भवन्ति न विस्मरन्ति तर्हि जीव, ते तव अप्रियं पापापार्जनं कुत। न कुतोऽपीत्यर्थ.। रूपकाक्षेपालकारः। इति निर्जरानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

श्रद्धेत्यादि। आत्मा जीवो यं धर्मं अमृतं आत्मनि तनोति विस्तारयति तं धर्म अर्जयन्ति। के ते। आप्ताः सर्वज्ञाः। कथंभूतं धर्मम्। अमृतोपमसस्यं अमृतोपमफलम्। कथंभूत आत्मा। श्रद्धाभिसधि. श्रद्धाया सम्यग्दर्शने अभिसधिरभिप्रायो यस्य स तथा। पुन. कथंभूत आत्मा। अवधूतबहि समीहः अवधूता दूरीकृता बहि.-समीहा पञ्चेन्द्रियविषयवाञ्छा येन स तथा। पापक्रियाविरमणलक्षणचारित्रसयुक्त इत्यर्थ.। पुन कथंभूत आत्मा। तत्त्वावसायसलिलाहितमूलबन्ध. तत्त्वाना जीवाजीवाश्रवबन्धसवरनिर्जरामोक्षलक्षणाना सप्ताना तत्त्वाना पुण्यपापद्वयसयुक्तनवपदार्थाना जीवपुद्गलधर्माधर्मकालाकाशाना षड्द्रव्याणा कालरहितपञ्चास्तिकायाना अवसाय.

मैत्रीदयादमशमागमनिर्वृतानां
बाह्येन्द्रियप्रसरवर्जितमानसानाम्।
विद्याप्रभाप्रहतमोहमहाग्रहाणां
धर्मः परापरफलः सुलभो नराणाम्॥ १४६॥
इच्छाः फलैः कलयति प्ररुणद्धि बाधाः
सृष्टेरसाम्यविभुरभ्युदयादिभिर्यः।
ज्योतींषि दूतयति चात्मसमीहितेषु
धर्मः स शर्मनिधिरस्तु सतां हिताय॥ १४७॥

सम्यग्ज्ञानं स एव सलिलं पानीयं ससारतृष्णानिवारकत्वात्तेनाहित आरोपितो मूलबन्धो येनात्मना स तथोक्त. । श्रीदिगम्बराचार्यप्रतीतिसयुक्तसम्यग्ज्ञान इत्यर्थ । पुनः कथंभूत आत्मा । फलद्वयार्थी । स्वर्गमोक्षफलद्वयाकाङ्क्षी इत्यर्थः । रुपकोपमालकार· ॥

मैत्रीत्यादि। नराणा मनुष्याणा धर्म सुलभ· सुग्रहो भवति। कथंभूतो धर्म । परापरफल पर फलं मोक्ष· अपर फल अभ्युदयलक्षणं सासारिकं सुखं यस्मादिति परापरफल । कथंभूताना नराणा धर्म सुलभो भवतीत्याह—मैत्रीदयादमशमागमनिर्वृतानाम् मैत्री च अद्वेष, दया च परहितवृत्ति, दमश्च पञ्चेन्द्रियजितेन्द्रियत्वम्, शमश्च उत्तमक्षमा, आगमश्च जिनसूत्रम्, अथवा मैत्रीदयादमशमाना आगमेन प्राप्त्या निर्वृता आनन्दं प्राप्ता सुखीभूता ये ते मैत्रीदयादमशमागमनिर्वृतास्तेपा तथोक्तानाम्। पुन कीदृशाना नराणा धर्म सुलभो भवति। बाह्येन्द्रियप्रसरवर्जितमानसानाम् बाह्येपु स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दरूपेपु पञ्चेन्द्रियविपयेपु इन्द्रियाणा प्रसर प्रवृत्तिस्तेन वर्जितं रहितं मानस चित्त येपा ते तथा तेपाम्। पुनः कीदृशाना नराणा धर्म· सुलभो भवति । विद्याप्रभाप्रहतमोहमहाग्रहाणाम् विद्या सर्वज्ञप्रणीतशास्त्रं तस्या· प्रभा माहात्म्य तया प्रहतो विध्वसितो मोहः अज्ञान स एव महाग्रहो महापिशाच ग्रथिल्य(?)कारकत्वात् यैस्ते तथा तेपाम्। रूपकालकार· ॥

इच्छा इत्यादि। स जगत्प्रसिद्धो धर्म सता विद्वज्जनाना हिताय मोक्षायास्तु भवतु। स क· यो धर्म· फलै कृत्वा पुत्रकलत्रधनधान्यारोग्यादिभि· कृत्वा इच्छा मनोरथान् कलयति पूरयति। यो धर्म बाधा शारीरमानसागन्तुकादीनि दु खानि प्ररुणद्धि निपेधयति। यो धर्म अभ्युदयादिभि कृत्वा राज्यादिभि· कृत्वा असाम्यविभु अनुपमसमर्थ· । यो धर्म· ज्योतींपि श्रुतावधिमन पर्यायादीनि दूतयति मोक्षदूतान् प्रेरयति प्रहिणोति। केषु दूतान्प्रहिणोति । आत्मसमीहितेपु अनन्तज्ञानादिचतुष्टयेपु। कथंभूतो धर्म । यथोक्तविशेपणविशिष्टः शर्मनिधिः शर्मणा सौख्याना निधिर्निधानं शर्मनिधि । रूपकोपमालंकारः ॥

देहोपहारकुतपैः स्वपरोपतापैः
　कृत्वाध्वरेश्वरमिषं विदलन्मनीषाः ।
धर्मैषिणो य इह केचन मान्ध्यभाज-
　स्ते जातजीवितधियो विषमापिबन्ति ॥ १४८ ॥

येऽन्यत्र मन्त्रमहिमेक्षणमुग्धबोधाः
　शर्वैषिणः पुनरतः शिवतां गृणन्ति ।
ते नावितारणदृशो दृषदोऽवलम्ब्य
　दुष्पारमम्बुधिजलं परिलङ्घयन्ति ॥ १४९ ॥

धर्मश्रुतेरिह परत्र च येऽविचाराः
　सदिह्य तामसदृशः सततं यतन्ते ।
दुग्धाभिधानसमताविलबुद्धयस्ते
　नूनं गवार्करसपानपरा भवन्तु ॥ १५० ॥

देहोपेति । इह अस्मिन् ससारे ये केचन मान्ध्यभाजो जडस्वभावा. कर्मचाण्डाला अध्वरेश्वरमिषं कृत्वा अध्वरस्य यागस्य ईश्वरस्य रुद्रपूजाया मिषं छद्म कृत्वा विधाय धर्मैषिणो धर्मवाञ्छका भवन्ति । कैः कृत्वा अध्वरेश्वरमिषं कुर्वन्ति । देहोपहारकुतपैः देहाना नरस्त्रीपशूना अ(उ)पहार· शरीरविध्वंसनमसिजलादिभिः कुतपास्तूर्याणि वेदवचनानि इत्यर्थस्तै· । कथंभूतैर्देहोपहारकुतपै । स्वपरोपतापैः कथकापरदुःखहेतुभूतैः । ते पुरुषाः जातजीवितधिय. जीवितार्थंबुद्धयः विषं हलाहलं आपिबन्ति आस्वादयन्ति । कथंभूतास्ते पुरुषाः । विदलन्मनीषाः । दुर्बुद्धय इत्यर्थ । रूपकोपमालंकार , दृष्टान्तो वा ॥

ये इत्यादि । ये पुरुषा अन्यत्र सर्वज्ञं वीतराग दृष्ट्वा मतान्तरे मन्त्रमहिमेक्षणमुग्धबोधा· सन्त मन्त्राणा महिमा माहात्म्यं तस्य ईक्षणेन अवलोकनेन मुग्धबोधाः अचतुरबुद्धयो मनुष्या· शर्वैषिणो रुद्रमतानुसारिण पुरुषाः पुन. पश्चात् आराधनादनन्तर अतः अस्मात् रुद्रात् शिवता मुक्तत्व वयं मुक्ता भविष्याम इति गृणन्ति जानन्ति ते पुरुषाः नावितारणदृश नौकाया तारणबुद्धय दृषदः पाषाणान् अवलम्ब्य गृहीत्वा आरुह्य दुष्पार पाररहितं अम्बुधिजलं समुद्रतोयं परिलङ्घयन्ति उत्तरन्ति । दृष्टान्तालंकारः ॥

धर्मश्रुतेत्यादि । धर्मश्रुतेर्धर्मश्रवणात् इह अस्मिन् आर्हतमते परत्र च वेदोक्तार्थे ये पुरुषा अविचारा सदिह्य सदेहं कृत्वा पञ्च जैनाभासाश्च तामसदृशो मिथ्यादृष्टयः सततं निरन्तरं यतन्ते धर्मार्थं चेष्टन्ते ते पुरुषाः दुग्धाभिधानसमताविलबु-

अज्ञस्य शक्तिरसमर्थविधेर्निबोध-
स्तौ चारुचेरियममू तुदती न किंचित् ।
अन्धाङ्घ्रिहीनहतवाञ्छितमानसानां
दृष्टा न जातु हितवृत्तिरनन्तराया ॥ १५१ ॥
चार्व्यां रुचौ तदुचिताचरणे च नृणां
दृष्टार्थसिद्धिरगदादिनिषेवणेषु ।
तस्मात्परापरफलप्रदधर्मकामाः
सन्तस्त्रयावगमनीतिपरा भवन्तु ॥ १५२ ॥

इति धर्मानुप्रेक्षा ॥ ११ ॥

द्धय क्षीरनाम्ना समतया सादृश्येन आविलबुद्धय. अतुच्छबुद्धय कश्मलमतयः नून निश्चयेन गवार्करसपानपरा गोरसे सुरभिदुग्धे अर्करसे मन्दारक्षारे च पानपरा आस्वादनतत्परा भवन्तु सजायन्ताम् । निषेधालकार. ॥

अज्ञेत्यादि । अज्ञस्य ज्ञानहीनस्य शक्तिश्चारित्रं न किं तुदति, असमर्थविधे चारित्रहीनस्य पुरुषस्य निबोधो ज्ञानं न किंचिद्भवति, अरुचे सम्यक्त्वहीनस्य तौ च शक्तिनिबोधौ न किंचिद्भवत, इयमरुचि तत्त्वानामश्रद्धानं अमू शक्तिनिबोधौ कर्मतापन्नौ तुदती व्यथयन्ती वर्तते । अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति—अन्धाङ्घ्रिहीनहतवाञ्छितमानसाना जातु कदाचित् हितवृत्तिर्मोक्षप्रवृत्तिरनन्तराया निर्विघ्ना न दृष्टा न विलोकिता । अन्धश्चक्षुर्विकल पुमानङ्घ्रिविहीन· पङ्गु पुरुष हतवाञ्छितमानस· अरुचिः पुमान् अन्धाङ्घ्रिहीनहतवाञ्छितमानसास्तेषा अन्धाङ्घ्रिहीनहतवाञ्छितमानसानाम् । उक्त च—'वनशिखिनि मृतोऽन्ध सचरन् बाढमङ्घ्रिद्वितयविकलमूर्तिर्वीक्ष्यमाणोऽपि पङ्गू । अपि सनयनपादोऽश्रद्दधानश्च तस्माद्दृगवगमचरित्रै सयुतैरेव सिद्धि ॥' दृष्टान्तालंकार ॥

चार्व्यामित्यादि । चार्व्यां सम्यग्ज्ञाने सति रुचौ सम्यग्दर्शने सति तदुचिताचरणे च सम्यक्चारित्रे सति अगदादिनिषेवणेषु औषधखादनादिषु नृणा अर्थसिद्धि रोगादिविनाश कार्यसिद्धिर्दृष्टा अवलोकिता कथिता । औषधमन्त्रादिकं यदि सम्यग्जानाति रुचिबलेन च कटुकमप्यौषधं पातुमिच्छति तदुचिताचरणे च रुचिबलात् कटुकमप्यौषधं पिबति च तस्य रोगविनाशो भवति उल्लासो भवति तथा सम्यग्दर्शनचारित्रै कर्मरोगमुक्तो भवति । तस्मात्कारणात् परापरफलप्रदधर्मकामा· पर फलं नि·श्रेयस अपर फल अभ्युदयलक्षणं ते द्वे अपि प्रयच्छति इति परापरफलप्रद स चासौ धर्म परापरफलप्रदधर्मस्तस्य कामोऽभिलाषो येषा पुरुषाणा ते परापरफलप्रदधर्म-

संसारसागरमिमं भ्रमता नितान्तं
जीवेन मानवभवः समवापि दैवात् ।
तत्रापि यद्भुवनमान्यकुले प्रसूतिः
सत्संगतिश्च तदिहान्धकवर्तकीयम् ॥ १५३ ॥

कृच्छ्राद्वनस्पतिगतेश्च्युत एष जीवः
श्वभ्रेषु कल्मषवशेन पुनः प्रयाति ।
तेभ्यः परस्परविरोधिमृगप्रसूता-
वस्याः पशुप्रतिनिभेषु कुमानवेषु ॥ १५४ ॥

संसारयन्त्रमुदयास्तघटीपरीतं
सातानतामसगुणं भृतमाधितोयैः ।

कामा सन्तः आसन्नभव्यजीवा॰ त्रयावगमनीतिपराः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिज्ञानन-यतत्परा भवन्तु संजायन्ताम् । दृष्टान्तालंकार ॥ इति धर्मानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

संसारसागरमित्यादि । ससारसागर समुद्रं इमं प्रत्यक्षीभूतं चतुर्गतिलक्षणं भ्रमता पर्यटता नितान्तमतिशयेन जीवेनात्मना कर्तृभूतेन मानवभव कर्मतापन्नो दैवात् पुण्यकर्मोदयात् समवापि सप्राप्त , तत्रापि मानवभवेऽपि सति यद्भुवनमान्यकुले प्रसूतिर्भवति द्विजनृपतिवणिग्वर्णकुले जन्म भवति सत्सगतिश्च भवति महामुनीना सगमश्च भवति तत् इह अस्मिन् ससारे अन्धकवर्तकीयं अन्धकवर्तकीयो दृष्टान्त यथा कश्चिदन्धकः पुमान् करतलेन कर ताडयन् वर्तते तस्य करद्वयमध्यवर्तक पक्षिविशेषः समायाति स तु दुर्लभस्तथा मानवभवे सत्सगतिर्दुर्लभा वर्तते । उपमालकार ॥

कृच्छ्रादित्यादि । एष स्वानुभूतिप्रत्यक्षीभूतो जीव आत्मा कृच्छ्रात् कष्टात् अनन्तकालदु खानुभवितत्वात् वनस्पतिर्गते॰ निर्गतवान् च्युतो निर्गम सन् कल्मषवशेन पापवशेन पुन॰ पुनरपि वारंवार श्वभ्रेषु सप्तमहानरकेषु प्रयाति नारकपर्यायान् गृह्णाति तेभ्य॰ श्वभ्रेभ्य सकाशात् च्युत॰ सन् परस्परविरोधिमृगप्रसूतौ अन्योन्यवैरिमृगजन्मनि प्रयाति गच्छति सिंहगजमृगव्याघ्रमूषकमार्जाराहिनकुलसर्पमयूरश्येनवर्तकादितिर्यक्षु उत्पद्यते । अस्या मृगप्रसूते॰ सकाशात् च्युत सन् पशुप्रतिनिभेषु तिर्यक्सदृशेषु कुमानवेषु कुत्सितमनुष्येषु शशकर्णशष्कुलीकर्णलम्बकर्णकालमुखशूकरमुखसिंहमुखव्याघ्रमुखविद्युन्मुखएकोरुलाङ्गूलिकशृङ्गिकुभोगभूमिमनुष्येषु उत्पद्यते म्लेच्छेषु जायते । उपमालंकारः ॥

संसारयन्त्रमित्यादि । एष जीव इति पूर्वोक्तमेव ग्राह्यम् । इत्थं अमुना प्रकारेण ससारयन्त्रं संसारघरट्ट आवाहयेत् चालयेत् । कथंभूतं संसारयन्त्रम् । उदयास्तघटीपरीतं

इत्थं चतुर्गतिसरित्परिवर्तमध्य-
मावाहयेत्स्वकृतकर्मफलानि भोक्तुम् ॥ १५५ ॥
आतङ्कशोकभयभोगकलत्रपुत्रै-
र्यः खेदयेन्मनुजजन्म मनोरथाप्तम्।
नूनं स भस्मकृतधीरिह रत्नराशि-
मुद्दीपयेदतनुमोहमलीमसात्मा ॥ १५६ ॥
बाह्यप्रपञ्चविमुखस्य शमोन्मुखस्य
भूतानुकम्पनरुचः प्रियतत्त्ववाचः।

उदयाश्च सूर्योदया अस्ताश्च सूर्यास्तमनानि उदयास्तास्त एव घट्यो जलघटिकास्ताभि परीतं वेष्टितम्। पुन कथंभूतं संसारयन्त्रम्। सातानतामसगुणं सातान सविस्तरस्तामस पापसमूह स एव गुणो वरलोकभाषया वरत्रा यस्मिन् ससारयन्त्रे तत् सातानतामसगुणम्। पुन कथंभूत ससारयन्त्रम्। आधितोयैर्भृतं आधितोयैर्मानसीपीडाजलैर्भृतं पूरितम्। पुनरपि कथंभूतम्। चतुर्गतिसरित्परिवर्तमध्य चतस्रश्च ता गतयो नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतयस्ता एव सरितो नद्यस्तासा तासु वा परिवर्तकारी चक्रवत्परिभ्रमणकारी मध्यो यस्य ससारयन्त्रस्य तत्तथोक्तम्। ईदृग्विधं ससारयन्त्रं किमर्थमावाहयेत् स्वकृतकर्मफलानि भोक्तु निजोपार्जितपुण्यपापफलानि सुखदु खरूपाणि भोक्तुमनुभवितुम्। रूपकालकारः॥

आतङ्केत्यादि। आतङ्कश्च रोगश्च, शोक पश्चात्ताप, भयं च सत्त्वादिभीति, भोगाश्च कर्पूरकस्तूरीचन्दनपुष्पवसनादय, कलत्राणि इष्टस्त्रिय, पुत्राश्च अपत्यानि, आतङ्कशोकभयभोगकलत्रपुत्रास्तै करणतामापन्नैः कृत्वा यः पुमान् कर्तृभूतो मनुजजन्म मनुष्यभवं कर्मतापन्न खेदयेत् निर्गमयेत्। कथंभूतं मनुजजन्म। मनोरथाप्त मनोरथैरनेकदोहदैराप्तं लब्ध स पुमान् नून निश्चयेन भस्मकृतधी. भस्मनिमित्तं इह अस्मिन् ससारे रत्नराशि अनर्घ्यमाणिक्यपुञ्ज उद्दीपयेत् प्रज्वालयेत्। स पुमान् कथंभूत। अतनुमोहमलीमसात्मा अतनुर्महान् योऽसौ मोहो अज्ञानं लक्ष्मीवितर्को वा इच्छा तेन मलीमसो मलकलुपितपापेनातिकश्मलीकृत आत्मा चेतनो यस्य स अतनुमोहमलीमसात्मा। दृष्टान्तालंकार॥

बाह्येत्यादि। इयं प्रत्यक्षीभूता बोधि रत्नत्रयप्राप्तिर्भव्यस्य रत्नत्रययोग्यस्य पुरुषस्य तस्मै जगत्प्रसिद्धाय पदाय मोक्षस्थानाय अस्तु भवतु सजायताम्। कथंभूतस्य भव्यस्य। बाह्यप्रपञ्चविमुखस्य बाह्यप्रपञ्चो विषयकषायविस्तारस्तस्मात् विमुखस्य पराङ्मुखस्य। पुन. कथंभूतस्य भव्यस्य। शमोन्मुखस्य प्रशमोन्मुखस्य। पुनः कथंभूतस्य

प्रत्यक्प्रवृत्तहृदयस्य जितेन्द्रियस्य
भव्यस्य बोधिरियमस्तु पदाय तस्मै ॥ १५७ ॥

इति बोध्यनुप्रेक्षा ॥ १२ ॥

तथा—

'कृतः कीर्तिज्योत्स्नाप्रसरदमृतासारसलिलै-
रयं ब्रह्मस्तम्भो धवलभवनाभोगसुभगः ।
भुजस्तम्भालानादियमपि रमासिन्धुरवधू-
र्वशं नीता दृप्तद्विषदगमभङ्गैर्मृधवने ॥ १५८ ॥

भव्यस्य । भूतानुकम्पनरुचः भूताना सर्वप्राणिना अनुकम्पने कारुण्यकरणे दयाविधाने रुचि श्रद्धा यस्य स भूतानुकम्पनरुक् तस्य भूतानुकम्पनरुचः । अपरं कथंभूतस्य भव्यस्य । प्रियतत्त्ववाच. प्रियाः कर्णामृतप्रायाः तत्त्वं परमार्थभूता वाचो वाण्यो यस्य स प्रियतत्त्ववाक् तस्य प्रियतत्त्ववाचः । भूयोऽपि कथभूतस्य भव्यस्य । प्रत्यक्प्रवृत्तहृदयस्य प्रतीचि पश्चाज्ज्योतिषि परमात्मस्वरूपे प्रवृत्त अधिकृतं नियुक्तं हृदय मनो यस्य स प्रत्यक्प्रवृत्तहृदयस्तस्य । पुनः कथभूतस्य भव्यस्य । जितेन्द्रियस्य जितानि स्ववशीकृतानि इन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि येन स जितेन्द्रियस्तस्य । जात्यलकारः, अतिशयालकार. इति ॥ एतै पञ्चभिर्वृत्तैर्बोध्यनुप्रेक्षा समाप्ता ॥

तथा स राजा रहसि एकान्ते तेषा अचिराय वेगेन समाहूय आकार्य एवं वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षितप्रकारेण अबूबुधद्बोधयामास । कथंभूते रहसि । निवारितनिखिलजनसदसि निवारित निषिद्ध निखिलाना समस्ताना जनाना मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रभृतीना लोकाना सद समूहो यत्र रहसि तत्तथोक्त तस्मिन् । स कथंभूतो राजा । विदूरितससारसुखसकल्पः विदूरितो दूरीकृतः परित्यक्त. ससारसुखस्य स्रग्वनिताचन्दनादिकस्य सकल्पश्चित्तोन्नतिर्येन स तथोक्त । स राजा पुनः कथभूत. । चेतोविनिश्चिततपश्चरणकल्प. चेतसि मनसि विनिश्चितो निर्णीतस्तपश्चरणस्य दीक्षाया कल्पो रचना येन स तथा । कि कृत्वा पूर्वमबूबुधत् । इति एव विचिन्त्य सम्यक् विचार्य । इतीति किम् । **कृत इत्यादि** । कीर्तिज्योत्स्नाप्रसरदमृतासारसलिलै कृत्वा अय प्रत्यक्षीभूतो ब्रह्मस्तम्भस्त्रैलोक्य धवलभवनाभोगसुभग. कृतः धवलानि उज्ज्वलानि भवनानि गृहाणि तेषामाभोग परिपूर्णता तेन सुभगो मनोहर. सर्वलोकप्रीतिजनक. कीर्तिरेव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तया प्रसरन् व्याप्नुवन् अमृतासारो अमृतवृष्टिस्तस्य सलिलैः रसैः कृत्वा उज्ज्वलः कृत इत्यर्थः । तथा मृधवने सग्रामाङ्गणे दृप्तद्विपदगमभङ्गैः दृप्ता गर्विता ये द्विषन्तः शत्रवस्त एव अगमा वृक्षाः दुःखफलदायकत्वात्तेषा भङ्गैः शतखण्ड-

लताकान्तारम्या [illegible]परिलीना [illegible]
स्तटीप्रासादाढ्याः कमलमुखदानन्दितभुवः ।
अरण्यानीर्लक्ष्मीरिव [illegible] हृदयं
[illegible]विजयि भवतान्मामकमिदम् ॥ १५९ ॥

इति विचिन्त्य निरवशेषितमङ्गलाम्बुसंपर्कश्वेतीविनिश्चितप्रस्थानकल्पः समाहूयाभिमत निर्वासितनिखिलजनसदसि रहसि मामेवमब्रवीत्—'समस्तशास्त्ररहस्योपनिषत्पेशलबुद्धे वत्स, इयं हि राज्यरमाभिलषितसमागमापि प्रायो निसर्गविनीताचारमपि राजकुमारमभिनवयौवनाङ्गनेव छलयति सद्वृत्तोपपत्तिषु मनसि, अन्धयति सन्मार्गदर्शनेषु लोचनयोः, ब-

---

१ [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥

लतेत्यादि । [illegible] अरण्यानीर्[illegible] [illegible] भवानाक्रमतु । अरण्यानीः कथंभूताः । लताकान्तारम्याः लता एव कान्ताः प्रियाः [illegible] रम्या अतिमनोहराः । पुनः कथंभूता अरण्यानीः । तमारिजनादीनां रुचा [illegible] परिलीना । इन्दुरुचयः । [illegible] व्याप्ता [illegible] भूमिर्यासु तास्तथोक्ताः । अरण्यानीः पुनः कथंभूताः । तटीप्रासादाः तट्य एव प्रासादा मन्दिराः यासु तास्तथोक्ताः । पुनः कथंभूता अरण्यानीः । कमलमुखदानन्दितभुवः कमला लक्ष्मीः [illegible] आनन्दं प्रापिता शोभिता भूर्भूमिर्याभिस्ता अरण्यानीः तास्तथोक्ताः । अरण्यानीः पुनः कथंभूताः । लक्ष्मीरिव राज्यलक्ष्मीसदृशाः । रूपकोपमालंकारः ॥

स राजा मां किं अब्रवीत्—समस्तेत्यादि । हे समस्तशास्त्ररहस्योपनिषत्पेशलबुद्धे समस्तानां समग्राणां शास्त्राणां ग्रन्थानां रहस्यस्य गोप्यतत्त्वस्य या उपनिषत् रहस्यानुशीलनं मुहुर्मुहुरभ्यासस्तया पेश[illegible] मनोहारिणी बुद्धिः बोद्धुमिच्छा मीमांसा विचारणा यस्य स तथोक्तस्तस्य संबो[illegible] तथोक्त हे वत्स हे पुत्र, इयं प्रत्यक्षीभूता राज्यरमा राज्यलक्ष्मीरभिलषितसम[illegible] वाञ्छितफलदायिन्यपि प्रायो बाहुल्येन निसर्गविनीताचारमपि स्वभावेन विनय[illegible]मपि राजकुमारं राजपुत्रं छलयति प्रतारयति । कथम् । हि निश्चयेन । केव छलयति । अभिनवयौवनाङ्गनेव प्रत्यग्रतारुण्यसंयुक्तनितम्बिनीव । कस्मिन् छलयति । मनसि चित्ते । केषु छलयति । सद्वृत्तोपपत्तिषु सदाचाराङ्गीकारेषु । पुनश्च राज्यरमा किं करोति । लोचनयोर्नेत्रयोर्विषये अन्धयति अन्ध

धिरयति हितोपदेशेषु श्रवणयोः, निपातयति च नियमेन दुरन्तासु तासु व्यसनसततिषु । यौवनाविर्भावः पुनः क्षात्रपुत्राणां भूतावतार इव हेतुरात्मविडम्बनस्य, प्रसवागम इव कारणं मदस्य, उन्मादयोग इव प्रसवभूमिरज्ञानविलसितस्य, मदनकारकोपयोग इव च निदानमनर्थपरम्परायाः । तदुभयस्याप्युपस्थितस्याङ्ग विक्रमतुङ्ग समागमसुखं धर्मसहितं तथानुभव यथा न भवसि परेषां तदन्तरायविषयः ।

यतः ।

तातस्तावज्जडनिधिरभूत्सोदरः कालकूटः
कृष्णे यस्या प्रणयपरता पङ्कजाते रतिश्च ।
लक्ष्म्यास्तस्याः सकलनृपतिस्वैरिणीवृत्तिभाजः
कः प्रेमान्धो भवतु कृतधीर्लोकविप्लाविकायाः ॥ १६० ॥

करोति । केषु । सन्मार्गदर्शनेषु धर्मभागविलोकनेषु । राज्यरमा पुनश्च किं करोति । श्रवणयो· बधिरयति बधिरं करोति मूकं विदधाति । केषु । हितोपदेशेषु पथ्यवचनेषु । राज्यरमा पुनश्च किं करोति । निपातयति निश्चितं पातयति । चकार उक्तसमुच्चयार्थं । कासु । नियमेन निश्चयेन दुरन्तासु निरवधाना तासु(?) जगत्प्रसिद्धासु व्यसनसततिषु दुःसमूहेषु । क्षात्रपुत्राणा राजपुत्राणा यौवनाविर्भाव पुनः तारुण्यवयश्च आत्मविडम्बनस्य जीवकदर्थनस्य हेतुः कारणं वर्तते । क इव । भूतावतार इव मण्डले पिशाचप्रवेश इव । पुन· कथंभूतो यौवनाविर्भाव । मदस्य दर्पस्य कारणं हेतु । क इव । प्रसवागम इव मद्यपानमिव । यौवनाविर्भाव पुन कथंभूतः । अज्ञानविलसितस्य मूर्खत्ववृद्धे· प्रसवभूमि उत्पत्तिस्थानम् । क इव । उन्मादयोग इव वातलताप्रसङ्ग इव । यौवनाविर्भाव· पुन· कथंभूतः । अनर्थपरम्पराया· कार्यभङ्गश्रेण्या निदानम् । क इव । मदनकारकोपयोग इव मदनकारकाणा मदनोत्पादककोद्रवाणा उपयोग इव भोजनमिव । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । तस्मात् हे पुत्र, उभयस्यापि राज्यलक्ष्मीयौवनाविर्भावद्वयस्यापि उपस्थितस्य आगतस्य अङ्ग अहो पुत्रक, अहो विक्रमतुङ्ग पराक्रमोन्नत, समागमसुखं उभयप्रेम राज्यरमायौवनागमसुखं धर्मसहितं तथा तेन प्रकारेण त्वं अनुभव आस्वादय । तथा कथम् । यथा त्वं न भवसि परेषां शत्रूणा तदन्तरायविषय· राज्यरमायौवनाविर्भावविघ्नगोचरः ॥

यतो यस्मात् कारणात् । [तात इत्यादि ।] तस्याः लक्ष्म्याः क· पुमान् कृतधीर्धर्मबुद्धिः प्रेमान्धो भवतु । अपि तु न कश्चित् । तस्या· कस्या लक्ष्म्या· । तावत्तात पिता जडनिधि पक्षे मूर्खत्वनिधिरभूद्बभूव । सोदरो लघुभ्राता कालकूट विषं वर्तते मृत्युहेतुर्वर्तते । यस्याः लक्ष्म्याः कृष्णे श्रीरामेपि नारायणे मलिनहृदये च प्रणयपरता स्ने-

यस्मिन्रजः प्रसरति स्खलितादिवोच्चै-
रान्ध्यादिव प्रबलता तमसश्चकास्ति।
सत्त्वं तिरोभवति भीतमिवाङ्गजाग्ने-
स्तद्यौवनं विनय सज्जनसंगमेन ॥ १६१ ॥

नयविनयचातुरीरुचिरचरित्रपवित्र पुत्र, त्वयि स्वभावादेव विदूरितागसि महाभागमनसि न किंचिदुपदेष्टव्यमस्ति। यस्माद्बालकालकेलिष्वपि तव प्रवृत्तयः केसरिकिशोरकस्येव पराक्रमाक्रान्तवैरिकरिविहारभूमयः, पयोधरसमयस्येव शरासारप्रसरसूत्रितसपत्नपुरप्रासादमेदिनीदूर्वाङ्कुरप्ररोहाः, श-

---

हृत्तात्पर्यं वर्तते। यस्याः लक्ष्म्याः पङ्कजाते कमले पापोत्पन्ने पुरुषे रतिर्वर्तते। चकारो दोषाणामुक्तसमुच्चयार्थः। कथंभूतायाः लक्ष्म्याः। सकलनृपतिस्वैरिणीवृत्तिभाज सकलैः समस्तैर्नृपतिभी राजभिः स्वैरिणीवृत्तं पुंश्चल्याचारो भजते सेवते आश्रयति या सा सकलनृपतिस्वैरिणीवृत्तिभाक् तस्याः। अपरं कथंभूतायाः लक्ष्म्याः। लोकविघ्नविकायाः विघ्नकारिण्याः। हेत्वलंकारः॥

यस्मिन्नित्यादि। हे पुत्र, तद्यौवनं तत्तारुण्यं सज्जनसंगमेन साधुलोकसंगत्या विनय निर्गमय। तत् यत्किंचित् यस्मिन् यौवने सति रजः प्रसरति अपवादो भवति। कस्मादिव। स्खलितादिव पापे आचारादिव कथम्। उच्चैरतिशयेन यस्मिन् यौवने तमसः अज्ञानस्य प्रबलता प्रौढत्वं चकास्ति भवति। कस्मादिव। आन्ध्यादिव चक्षुर्विहीनत्वादिव। यस्मिन् यौवने सत्त्वं प्रसन्नतागुणः तिरोभवति नश्यति। किमिव। अङ्गजाग्नेः कामाग्नेर्भीतमिव चकितमिव। उपमालंकारः॥

[नयेत्यादि।] हे नयविनयचातुरीरुचिरचरित्रपवित्र नयश्च नीतिमार्गः अन्यायवर्जनम्, विनयश्च गुरुपादपतनम्, तयोः चातुरी विचक्षणत्वं तया रुचिरमतिमनोहरं यच्चरित्रं सदाचारं क्रिया तेन पवित्र पावनः स तथा तस्य संबोधनं हे तथोक्त। हे पुत्र वत्सल, त्वयि भवति विषये स्वभावादेव प्रकृत्यैव विदूरितागसि विवर्जितापराधे महाभागमनसि पुण्यवन्मानसे किंचित्किमपि उपदेष्टव्यं शिक्षणीयं नास्ति न विद्यते। कस्मात् शिक्षणीयं नास्ति। यस्मात्कारणात् तव प्रवृत्तयो भवतश्चेष्टितानि बालकालकेलिष्वपि आस्तां तावद्यौवने शिशुकालक्रीडास्वपि। कथंभूताः प्रवृत्तयो वर्तन्ते। पराक्रमाक्रान्तवैरिकरिविहारभूमयः पराक्रमेण निजबलेन आक्रान्ता व्यापिता वैरिकरिणां शत्रुगजानां विहारभूमयः करिधावनधरणयः पर्यटनभूमयो यासु प्रवृत्तिषु तास्तथोक्ताः। तव कथंभूतस्य केसरिकिशोरकस्येव पञ्चाननबालकस्येव। पुनः कथंभूतास्तव प्रवृत्तयः। शरासारप्रसरसूत्रितसपत्नपुरप्रासादमेदिनीदूर्वाङ्कुरप्ररोहाः शरासारप्रसरसूत्रिता आरोपिताः

रच्चन्द्रस्येव निखिलजगद्धामधवलनारब्धयशःप्रकाशामृतवृष्टयः, सुरफलेग्रहेरिव संतर्पितार्थिजनहृदयमनोरथाः, प्रतिपन्नदीक्षितस्येव सत्यशुचिवचनरचनाप्रपञ्चितयः, प्रथमयुगावतारस्येव धर्ममहोत्सवपरायणाः, सुधापयोधरस्येव प्रमोदितसकलभुवनभागभुवः । तत्परमेतदेवाशास्महे—भवन्तु श्रीसरस्वतीसमागमानुबन्धीनि सिन्धुसलिलानीव चिरमायूंषि, परिपालयतु भवान्प्र-

---

सपत्नाना शत्रूणा पुराणा नगराणा प्रासादाना मन्दिराणा मेदिनीषु भूमिषु दूर्वाङ्कुराणा प्ररोहा प्रादुर्भावास्तास्तथोक्ताः। तव कथंभूतस्य। पयोधरसमयस्येव जलदकालस्येव यथा पयोधरसमयस्य प्रवृत्तयः सराणा जलानाम् । तथा चोक्तम्—'वबयोर्डलयोश्चैव रलयोः शषयोस्तथा। अभेदमेव वाञ्छन्ति येऽलंकारविदो बुधा. ॥' आसारस्य वेगवद्वर्षस्य प्रसरेण व्याप्त्या सूत्रिता सपत्नपुरप्रासादमेदिनीषु दूर्वाङ्कुरप्ररोहा. शतपर्वाङ्कुरप्ररोहा भवन्ति। पुनः कथंभूतास्तव प्रवृत्तयः । निखिलजगद्धामधवलनारब्धयश प्रकाशामृतवृष्टय निखिलं समग्रं यज्जगत् त्रैलोक्य तदेव धाम गृहं तस्य धवलने उज्ज्वलीकरणे आरब्धा रचिता यश प्रकाश एव अमृतवृष्टिर्याभिः प्रवृत्तिभिस्तास्तथोक्ता. । तव कथंभूतस्य। शरच्चन्द्रस्येव यथा शरच्चन्द्रस्य प्रवृत्तय. सर्वजगद्गृहधवलने आरब्धामृतवृष्टयो भवन्ति। पुनः कथंभूतास्तव प्रवृत्तय । संतर्पितार्थिजनहृदयमनोरथाः सतर्पिता सम्यक्प्रीणिता अर्थिजनाना याचकाना हृदयमनोरथाः चित्तवाञ्छा याभि. प्रवृत्तिभिस्तास्तथोक्ताः। तव कथभूतस्य। सुरफलग्रहेरिव कल्पवृक्षस्येव यथा कल्पवृक्षस्य प्रवृत्तयो अर्थिजनहृदयमनोरथान् तर्पयन्ति। पुन कथंभूतास्तव प्रवृत्तय. । सत्यशुचिवचनरचनाप्रपञ्चितय. सति सत्पुरुषे भवं सत्यं अनृतवर्जितं वचनं तेन शुचीनि पवित्राणि यानि वचनानि तेषा रचनाना कल्पनाना प्रपञ्चितिर्विस्तारो यासु प्रवृत्तिषु तास्तथोक्ता । तव कथंभूतस्य। प्रतिपन्नदीक्षितस्येव अङ्गीकृतमहाव्रतस्य मुनेर्वृत्तयः सत्यशुचिवचनरचनाप्रपञ्चितयो भवन्ति । पुनः कथंभूतास्तव प्रवृत्तय । धर्ममहोत्सवपरायणा. धर्ममहोत्सवेषु पूजादानादिलक्षणेषु परायणास्तत्परास्ताः । तव कथंभूतस्य। प्रथमयुगावतारस्येव कृतयुगप्रथमप्रवेशस्येव। पुनः कथंभूतास्तव प्रवृत्तयः। प्रमोदितसकलभुवनभागभुव. प्रमोदिता हर्षं प्रापिताः सकलभुवनभागस्य त्रैलोक्यप्रदेशस्य मर्त्यलोकस्य वा भुवो भूमयो याभिः प्रवृत्तिभिस्ता. प्रमोदितसकलभुवनभागभुवः। तव कथंभूतस्य। सुधापयोधरस्येव अमृतमेघस्येव । यद्यपि तव किमप्युपदेष्टव्यं नास्ति तत्तस्मात् करणात् पर केवलं एतदेव इदमेव वयं आशास्महे आशीर्वादान् ददामहे—भवन्तु सजायन्ता श्रीसरस्वतीसमागमानुबन्धीनि लक्ष्मीसरस्वतीसमागमवर्तीनि चिर दीर्घकालं तव आयूंषि जीवितकाला. भवन्तु । कानीव । सिन्धुसलिलानीव समुद्रजलानीव। इद प्रत्यक्षीभूतं अशेषं समग्रं इलावलयं भूमिमण्डलं भवान् परिपालयतु त्वं रक्ष । क इव । प्रजापतिरिव वृषभनाथ इव । कथंभूतं

जापतिरिव पूर्वावनीश्वरपरम्परायातपरिपालनोपदेशमशेषमिदमिलावलयम्, विश्रामयतु चास्माकमरालकालमवनिभारोद्धरणग्लपितमिमं युगंधरप्रदेशम्। वयं तु सांप्रतं भवद्भुजगजारोपितसमस्तसाम्राज्यभाराश्चिरायप्रार्थितचतुर्थपुरुषार्थसमर्थनमनोरथसाराः परंवयःपरिणतिदूतीनिवेदितनिसर्गप्रणयायास्तपोवनाश्रमरमायाः समागमावसरवर्त्मानमिवात्मानं कर्तुमीहामहे।'

यशोधरः—'समस्तभुवनभूपालस्तूयमानकीर्तिकुलदेवत तात, युक्तमेवैतत्। किंतु क्षितिपतिसुतानामखिलमनोरथेषु कामधेनुरपीयं राज्यलक्ष्मी. सकलदिक्पालकुलश्लाघ्यमानपादसेव देव, तातमन्तरेण किमपि सुखमुत्पा-

---

इलावलयम्। पूर्वावनीश्वरपरम्परायातपरिपालनोपदेशम् पूर्वे प्रथमे भरतादय अवनीश्वरा पृथिवीपतयस्तेषा परम्परया प्रवाहेण आयाता आगता परिपालनस्य रक्षणस्य उपदेश शिक्षा यस्य इलावलयस्य तत्तथोक्तम्। इमं प्रत्यक्षीभूत अस्माकं युगंधरप्रदेश स्कन्धं भवान् विश्रामयतु विश्राम प्रापयतु। कथंभूतं युगधरप्रदेशम्। अरालकाल- प्रचुरकालपर्यन्तं अवनिभारोद्धरणग्लपितं अवने पृथिव्या भारोद्धरणेन भारोच्चलनेन ग्लपित श्रान्तम्। वय तु एते वयं तपोवनाश्रमरमाया' तपोवनलक्ष्म्या समागमावसरवर्त्मानमिव समागमस्य अवसरस्तस्य वर्त्म मार्गो यस्यात्मन समागमावसरवर्त्मानमिव तथोक्तम् आत्मानं निजचेतनस्वभाव कर्तु विधातु साप्रतमिदानी ईहामहे इच्छाम। इवशब्द एवमेव। कथभूता वयम्। भवद्भुजगजारोपितसमस्तसाम्राज्यभारा भवतस्तव भुजो दोर्दण्ड स एव गजो गजेन्द्र सर्वभारक्षमत्वात् तस्मिन् आरोपितो निवेशित. समस्तसाम्राज्यस्य सकलपृथ्वीराज्यस्य भारो भरो यैस्ते तथोक्ता। पुन कथभूता वयम्। चिराय दीर्घकालेन प्रार्थित याचित चतुर्थ पुरुषार्थो मोक्षस्तस्य समर्थनस्य परिपूर्णकारणस्य ये मनोरथा दोहदानि तै सारा सारीभूता वलवत्तरा। कथंभूतायास्तपोवनाश्रमरमाया। परवय परिणतिदूतीनिवेदितनिसर्गप्रणयाया. परवयसो वार्धकस्य परिणति पर्याय सैव दूती सदेशहारिणी तया निवेदितः कथितो निसर्गप्रणय स्वभावप्रेम यस्या· सा तथा तस्या॥

यशोधरो ब्रूते—हे समस्तभुवनभूपालस्तूयमानकीर्तिकुलदेवत समस्तभुवनस्य पृथ्वीमण्डलस्य भूपालै राजभि स्तूयमाना कीर्तिकुलदेवता यस्य स तथा तस्य सबोधन हे समस्तभुवनभूपालस्तूयमानकीर्तिकुलदेवत हे तथोक्त। हे तात हे पित.। युक्तमेवैतत् एतावता युक्तं न भवति। किंतु क्षितिपतिसुताना राजपुत्राणा अखिलमनोरथेषु समस्ताशयेषु कामधेनुरपि दिव्यगौरपि इयं राजलक्ष्मीरेषा नार्पत्यसपत् हे सकलदिक्पालकुलश्लाघ्यमानपादसेव सकलै. समस्तै दिक्पालकुलै राज्यवृन्दैः श्लाघ्यमाना स्तूयमाना पादसेवा

दयत्यपि पुनः कार्यव्यासङ्गपरम्पराभिर्मदनफलप्रयुक्तिरिव भुक्तमाहारमतिबहुलहृदयखेदमुद्वमयति ।

स्वच्छन्दवृत्तेः शनिदृष्टिरेषा सुखोत्सवोपायविधौ च विष्टिः ।
केतूद्गतिः केलिमनोरथानां श्रीः स्याद्विना तातमनर्थहेतुः ॥ १६२ ॥
विना विनेतारमयं वृथा स्याद्यथा गजानां विनयोपदेशः ।
राज्यं तथा राजकुमारकाणां विना विनेतारमिदं वृथैव ॥ १६३ ॥

यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त। हे देव हे राजन्। तातमन्तरेण पितरमन्तरेण विना किमपि किंचिदपि सुखं शर्म उत्पादयति जनयत्यपि। अपीति सभावनायाम्। पुन॰ कार्यव्यासङ्गपरम्पराभि कार्यस्य योऽसौ व्यासङ्गः प्रसङ्गस्तस्य परम्पराः ताभिः कृत्वा मदनफलप्रयुक्तिरिव राजफलभक्षणमिव भुक्तमाहारमास्वादितमतिबहुलहृदयखेदम् अतिप्रचुरं यस्य भवत्येवं उद्वमयति वहिर्निष्कासयति ॥

स्वच्छन्दवृत्तेरित्यादि। तातं पितर विना एषा इयं श्रीर्लक्ष्मीरर्थनहेतुर्दु खकारण स्याद्भवेत्। कथंभूता एषा श्रीः। स्वच्छन्दवृत्ते॰ स्वाधीनप्रवर्तनस्य शनिदृष्टि परिपूर्णशनैश्चरदृष्टि। तथा चोक्तम्—'[1]दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रे च। पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैव प्रयच्छन्ति॥' पुनः कथंभूता इय श्री। सुखोत्सवोपायविधौ च विष्टिः सुखस्य उत्सवोपायविधाने विष्टिः। सप्तमं करणं सुखकार्यं भुनक्तीत्यर्थ। तथा चोक्तम्—'कृष्णे च त्रिदशारात्रौ दिवा सप्तचतुर्दशी। चतुर्थ्येकादशीरात्रौ अष्टमी पूर्णिमा दिवा॥' कानि तानि सप्तकरणानि—'ववं च बालवं चैव कौलवं तैतिलं तथा। वणिजं गर च विष्टिश्च एवं करणसप्तकम्॥' चत्वारि स्थिरकरणानि। तथाचोक्तम्—'चतुर्दशी या शशिभि प्रहीणा तस्या विभागे शकुनिर्द्वितीये। दशद्वयोस्तश्चतुरङ्घ्रिनागे किंस्तुघ्नमाद्ये प्रतिपद्दले च॥' कथंभूता श्री॰। केलिमनोरथाना केतूद्गति क्रीडादोहदाना नवमग्रहोदयः क्रीडा भनक्तीत्यर्थरूपकम्॥

विनेत्यादि। यथा येन प्रकारेण गजाना हस्तिना विनयोपदेश॰ शिक्षोपदेशो विनेतार विना हस्तिपकं विना वृथा स्यान्निष्फलो भवेत्। तथा राजकुमारकाणां राजपुत्राणा इदं राज्यं विनेतार पितर विना वृथा स्यात्। दृष्टान्तालंकारः॥

---

१. 'ग्रहाधिष्ठितराशे॰ सकाशाद्दशमे तृतीये पाददृष्ट्या पश्यति। नवमपञ्चमे द्विपाददृष्ट्या पश्यति। चतुर्थाष्टमे तृतीयपाददृष्ट्या पश्यति। कलत्रे सप्तमे सपूर्णदृष्ट्या पश्यति' इत्यर्थः.

गुरावर्पितभूभाराः सुखं ये न समासते।
तेषां दिवापि धीव्योम्नि चिन्ताध्वान्तं विजृम्भताम्॥ १६४॥

किं च।

पुत्रास्ते ननु पुण्यकीर्तनपदं तेऽनर्घ्यजन्मोत्सवा-
स्ते पुत्रार्थिजनस्य वंशतिलकास्ते च श्रियः केतनम्।
आदेशावसरे गुरोरनुचराः शिष्याः श्रुताराधने
कोपे सप्रणयाः प्रसादसमये ये च प्रसन्नोदयाः॥ १६५॥

निजप्रतापभावसभावितभूर्भुःस्वस्त्रयीमहोद्याव देव, 'आत्मा वै पुत्रः' इति विदितशास्त्रहृदयाना गृहमेधीयाना पुराणपुरुषावगाह्यमैतिह्यम्। इदानीं

गुरावित्यादि। ये राजपुत्रा. गुरौ, पितरि अर्पितभूभारा. समारोपितभूमिभाराः सुखेन यथा भवत्येव न समासते न सम्यक् तिष्ठन्ति। तेषा राजपुत्राणा दिवापि दिवसेऽपि। अपिशब्दाद्रात्रावपि। धीव्योम्नि बुद्ध्याकाशे चिन्ताध्वान्तं अत्यन्धकार विजृम्भता प्रसरतु। रूपकालंकार॥

कि च। ईषद्विशेष वर्णयतीत्यर्थः। **पुत्रा इत्यादि**। ते पुत्रा ननु निश्चयेन पुण्यकीर्तनपद पवित्रकीर्ते स्थान भवन्ति। ते पुत्रा अनर्घ्यजन्मोत्सवा दुर्लभजन्ममहोत्सवाः भवन्ति। ते पुत्रा. पुत्रार्थिजनस्य पुत्रार्थिलोकस्य वंशतिलका कुलमण्डन भवन्ति। ते पुत्रा. श्रियो लक्ष्म्याः केतन गृह च भवन्ति। ते के। ये पुत्राः गुरो पितुरादेशावसरे आदेशकाले अनुचरा. किंकरा भवन्ति। श्रुताराधने शास्त्राभ्यासकाले शिष्याः अन्तेवासिनो भवन्ति। गुरो कोपे सप्रणया सस्नेहा भवन्ति। गुरो प्रसादसमये कारुण्यकाले प्रसन्नोदया प्रसन्नहृदया निर्मलचेतसश्च भवन्ति। रूपकालंकार। समुच्चयालंकारश्च॥

निजप्रतापेत्यादि। हे निजप्रतापप्रभावसभावितभूर्भुव स्वस्त्रयीमहोद्याव निजप्रतापस्य स्वकीयतेजस. प्रभावेन माहात्म्येन संभावितो हृदयमानीतो भूर्भुव स्व-त्रय्या अधोमध्योर्ध्वलोके महोद्याव उत्सवो येन स तथा तस्य सबोधन हे तथोक्त। हे देव हे राजाधिराज परमाराध्य। 'आत्मा वै पुत्र.' इति वेदे वाक्यमस्ति। पुत्रो वै निश्चयेन आत्मा वर्तते इतीदृशं गृहमेधीयाना गृहस्थाना ऐतिह्यमनादिवार्ता वर्तते। कथंभूतमैतिह्यम्। पुराणपुरुषावगाह्यम् पुराणपुरुषेण श्रीनारायणेन अवगाह्यं माननीयम्। कथंभूताना गृहमेधीयानाम्। विदितशास्त्रहृदयाना विज्ञातवेदशास्त्रमर्मणाम्। उक्त च उपनिषत्काण्डे—'अथ त्रयो वा लोका मनुष्यलोक. पितृलोको देवलोक' इति। सोऽयं

तमन्तरेण को नाम निःश्रेयसधाम परस्तपःप्रारम्भावसरः। स्वकीयवंशाभिवृद्धिक्षेत्रात्पुत्राद्धर्मोऽपि नापरः समस्ति। यतः शास्त्रकृतः पुमांसं प्रसाधितात्मीयान्वयोदयमीमांसं दुरीहितागमाज्जन्मान्तरसंगमात्त्रायते यस्तं पुत्रं निर्वर्णयन्ति।

ततः।

राज्यस्य तपसो वापि देवे श्रितवति श्रियम्।
अहं छायेव देवस्य सहवृत्तिपरायणः॥ १६६॥

इत्येकताचित्तसंतानस्य प्रतिजिज्ञासमानस्य मे प्रत्यादिश्य त्रिदशैरप्यनुल्लङ्घनीयव्यापारेण भ्रूक्षेपेण व्याहारव्यवहारमादाय स्वकीयान्मुक्ति-

---

मनुष्यलोक पुत्रेणैव जय्यो नान्येन। कर्मणा पितृलोक, विद्यया देवलोकस्त्रैलोक्याना श्रेष्ठस्तस्माद्विद्या प्रशंसन्ति। हे तात, इदानीमधुना तमन्तरेण पुत्रं विना को नाम। नामेति सभावनायाम्। पर अन्यस्तप प्रारम्भावसरः। कथंभूतस्तप प्रारम्भावसरः। नि.श्रेयसधाम निर्वाणस्थानम्। हे तात, पुत्रादपरो धर्मोऽपि न समस्ति न सम्यग्वर्तते। कथंभूतात्पुत्रात्। स्वकीयवंशाभिवृद्धिक्षेत्रात् निजान्वयवंशवृक्षाभिवर्धनभूमिस्थानात्। यतो यस्मात्करणात् शास्त्रकृतो व्यासवाल्मीकियाज्ञवल्क्यपाराशरादयो विद्वासो जन्मान्तरसगमात् पुनर्भवसगतेर्यः पुमासं त्रायते रक्षति तं पुत्रं निर्वर्णयन्ति। कथंभूतं पुमासम्। प्रसाधितात्मीयान्वयोदयमीमासम्। प्रसाधिता सम्यग्ज्ञाता आत्मीयस्य निजस्य अन्वयस्य कुलस्य उदयस्य मीमासा विचारणा येन पुंसा स तथा तम्। कथंभूताज्जन्मान्तरसगमात्। दुरीहितागमात् दुरीहितस्य दुश्चेष्टितस्य पापकर्मण आगमो यस्मिन् जन्मान्तरसगमे स तथा तस्मात्॥

ततस्तस्मात् कारणात्। [**राज्यस्येति** ।] राज्यस्य श्रियं तपसो वापि श्रियं देवे त्वयि श्रितवति आश्रितवति सति अहं देवस्य तव सहवृत्तिपरायणः सहगमनतत्परो भविष्यामि। केव। छायेव तव शरीरस्य छायासमानः॥

इत्येति । इति अमुना प्रकारेण एकताचित्तसतानस्य एकाग्रमन प्रवृत्ते. प्रतिजिज्ञासमानस्य प्रतिज्ञा कुर्वाणस्य भ्रूक्षेपेण नेत्रोपरिस्थितरोमराज्या कृत्वा व्याहारव्यवहारं वचनप्रवर्तनं प्रत्यादिश्य निषिध्य कण्ठदेशात् एकावली आदाय हारविशेषं गृहीत्वा मे मम बबन्ध मे ग्रीवा निचिक्षेप। कथंभूतेन भ्रूक्षेपेण। त्रिदशैरपि आसता तावन्मनुष्या. देवैरपि अनुल्लङ्घनीयव्यापारेण अनतिक्रमणीयचेष्टितेन। कण्ठदेशात् कथंभूतात्। स्वकीयादात्मीयात्। पुनः कथंभूतात् कण्ठदेशात्। मुक्तिलक्ष्मीसमालिङ्गनाभ्यासात् मुक्तिलक्ष्म्याः मुक्तिश्रिय. सबन्धि यत्समालिङ्गनमुपग्रहणं तदभ्यासे

लक्ष्मीसमालिङ्गनाभ्यासात्कण्ठदेशादखिलमहीवलयवश्यतादेशमालामिव तारतरलमुक्ताफलामेकावलीं बबन्ध।

यौवराज्याय समादिश्य च पट्टबन्धविवाहमहोत्सवाय खेदमोदमन्दयमानसर्गं सामन्तवर्गं विहितबहुसभाजनं परिजनं च भगवतः समस्तश्रुतस्कन्धोद्धरणसमर्थमतिप्रसरस्य संयमधरस्य महर्षेः संनिकर्षे मनोजसामजमदमहोदधितरङ्गसंचयमिव कचनिचयमपहायाभिलषितमन्वतिष्ठत्।

तदन्वपरेद्युर्मम महादेव्या यागनागस्य तुरगस्य चानुकूलात्मन्यहनि वि-

---

समीपे यस्य कण्ठदेशस्य स तथा तस्मात्। कथंभूतामेकावलीम्। अखिलमहीवलयवश्यतादेशमालामिव अखिलस्य समस्तस्य महीवलयस्य भूमण्डलस्य वश्यतादेश वशीकरणनिमित्तं तस्य मालामिव स्रजमिव। पुनः कथंभूतामेकावलीम्। तारतरलमुक्ताफला ताराणि उज्ज्वलानि तरलान्यपि नायकीभूतानि मुक्ताफलानि यस्या सा तथा ताम्।

स राजा यशोर्घ संयमधरस्य महर्षेः संनिकर्षे समीपे अभिलषितमन्वतिष्ठत् दीक्षा जग्राह। किं कृत्वा। पूर्वं सामन्तवर्गं नृपतिसमूहं परिजन च कुटुम्बवर्गं च यौवराज्याय युवराजस्थापनार्थं पट्टबन्धविवाहमहोत्सवाय वा राज्यपट्टबन्धमहोत्सवाय विवाहमहोत्सवाय च समादिश्य आदेशं दत्वा। कथंभूत सामन्तवर्गम्। खेदमोदमन्दायमानसर्गम् खेदस्य दुःखस्य मोदस्य हर्षस्य च मन्दायमानो वर्धमान सर्ग सृष्टिर्यस्य स तथा तम्। कथंभूत परिजनम्। विहितबहुसभाजनम्। विहितमाचरितं बहु प्रचुरं सभाजनं प्रीतिर्येन परिजनेन स तथा तम्। कथंभूतस्य संयमधरस्य। भगवत इन्द्रादिसेवितस्य। उक्तं च—'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य तपसो नियमः श्रिय। वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णा भग इति स्मृतिः॥' एव षडर्थविशेषणविशिष्टो भगो विद्यते यस्य स भवति भगवान् तस्य भगवत.। पुन कथंभूतस्य संयमधरस्य। समस्तश्रुतस्कन्धोद्धरणसमर्थमतिप्रसरस्य समस्तश्रुतस्कन्धस्य द्वादशाङ्गशास्त्रस्य उद्धरणेन ग्रन्थतोऽर्थतश्च ज्ञानेन समर्थ. प्रौढतरो बलवत्तरो मतिप्रसर आभिनिबोधिकज्ञानं यस्य स तथा तस्य। किं कृत्वा पूर्वमभिलषितमन्वतिष्ठत्। कचनिचयं केशकलाप अपहाय लुञ्चित्वा पञ्चमुष्टिभिर्लोचं कृत्वा। कथंभूतं कचनिचयम्। मनोजसामजमदमहोदधितरङ्गसंचयमिव मनोज. कन्दर्प स एव सामजो गजस्तस्य मदो दर्पः स एव महोदधिर्महासमुद्र। अपामतिगम्भीरत्वात्। तस्य तरङ्गसंचयमिव कल्लोलाना समूहमिव॥

तदन्वित्यादि। तदनु यशोर्धमहाराजस्य दीक्षणादनन्तर अपरेद्युरन्यस्मिन्नहनि मम यशोधरस्य महादेव्या अमृतमतेर्यागनागस्य पट्टहस्तिनस्तुरगस्य च यदास्य अनु-

हितगणकाह्वानः प्रतापवर्धनः सस्थपतिः सेनापतिः परिकल्पितसकलपट्टब-न्धोत्सवोपकरणसंभारः शुभसंरम्भसारः पुण्यपानीयपूतोपान्ताश्रयाश्रमविप्रायाः शिप्रायास्तीरतरुणतरुविराजमानहरितः सरितः कूले कमनीयलीले यथोक्तलक्षणायां प्राक्प्रवणायां च भुवि समं समाचरितमहावीथीप्रचारेण शाखानगरेणानेकरत्नचितमेतदुचितमतिविचित्रवस्त्रशोभापनीतातपमभिषेकमण्डपमनेकतोरणमञ्चवेदिकावासविभक्तकक्षान्तरं संनिकायं विरचय्य,

---

कूलात्मनि हितस्वरूपे अहनि दिवसे विहितगणकाह्वानः कृतमौहूर्तिकामन्त्रणः प्रतापवर्धनो नाम सेनापतिरित्याचरत् इति कार्यं चकार । कथंभूतः सेनापतिः । सस्थपतिर्वास्तुविद्याचार्यसंयुक्तः । पुनः कथंभूतः सेनापतिः । परिकल्पितसकलपट्टबन्धोत्सवोपकरणसंभारः परिकल्पितो मेलितः सकलः समग्रः पट्टबन्धोत्सवसंबन्धी उपकरणसंभार उपस्करसमूहो येन स तथोक्तः । पुनः कथंभूतः प्रतापवर्धनसेनापतिः । शुभसंरम्भसारः मङ्गलेषु श्रेयस्करेषु संरम्भेषु सारः अतिचतुरः । किं कृत्वा । पूर्वं शिप्रायाः सरितः शिप्रानाम नद्याः कूले तटे प्राक्प्रवणायां पूर्वदिग्मुख्यायां भुवि अभिषेकमण्डपं संनिकायं गृहं विरचय्य विरचनं कारयित्वा । कथंभूतायाः शिप्रायाः सरितः । पुण्यपानीयपूतोपान्ताश्रयाश्रमविप्रायाः पुण्यं पवित्रं यत्पानीयमुदकं तेन पूताः पवित्रीकृता उपान्ताश्रयाश्रमाः तटविहितास्पदगृहाः विप्रा यतयो वा यया शिप्रया तया तस्याः । पुनः कथंभूतायाः शिप्रायाः । तीरतरुणतरुविराजमानहरितः तीरसंबन्धिनो ये तरुणतरवो नवीनवृक्षास्तैर्विराजमानाः शोभमानाः हरितो दिशो यस्याः सा तथा तस्याः । कथंभूते कूले । कमनीयलीले कमनीया मनोहरा लीला शोभा यस्य कूलस्य तत्कमनीयलीलं तस्मिन् । कथंभूतायां भुवि । यथोक्तलक्षणायां वास्तुशास्त्रोक्तस्वरूपायाम् । अभिषेकमण्डपं कथं विरचय्य । शाखानगरेण समं प्रतिनगरेण सार्धम् । कथंभूतेन शाखानगरेण समाचरितमहावीथीप्रचारेण समाचरितः सम्यग्विहितो महावीथीप्रचारो हट्टमार्गप्रवर्तनं यस्य शाखानगरस्य तत्तथोक्तं तेन । कथंभूतमभिषेकमण्डपम् । अनेकरत्नचितं नानाविधमाणिक्यजटितम् । सुवर्णमयशोभाधिकमित्यर्थः । पुनः कथंभूतमभिषेकमण्डपम् । एतदुचितं विवाहपट्टाभिषेकयोग्यम् । पुनः कथंभूतमभिषेकमण्डपम् । अतिविचित्रवस्त्रशोभापनीतातपम् । अतिविचित्राणामतिमनोहराणां वस्त्राणां शोभाभिराडम्बरैरपनीतो दूरीकृत आतपो घर्मो येन अभिषेकमण्डपेन स तथा तम् । पुनः कथंभूतमभिषेकमण्डपम् । अनेकतोरणमञ्चवेदिकावासविभक्तकक्षान्तरम् । अनेकैर्बहुभिस्तोरणैरुपलक्षिता मञ्चाः प्रासादाश्च वेदिकाश्च कपिशीर्षरहितप्राकारा आवासाश्च धनवतां गृहा तैर्विभक्तानि रचितानि कक्षान्तराणि वास्तुभूमयो यस्य स तथा तम् । कथंभूतः सेनापतिः । दिशि

दिशि दिशि निवेशिताशेषनरेश्वरशिविरः सपरिवारः समाहूय गजवाजिबलयोरधिकृतवंशमुद्धताङ्कुशमहामात्रं शालिहोत्रं च महासाधकम् 'अतित्वरितमुभाभ्यामपि भवद्भ्यामुभयनयनेदिष्टैः स्वामिहितप्रतिष्ठैः सहोन्नीय द्वे अप्याद्ये सेनाङ्गे देवस्य विज्ञापनीये' इत्याचरत्।

तावुभावपि तद्वचनात्तथाचर्य तत्र परशुरामान्वयावकाश उद्धताङ्कुशस्तावदेवं मां व्यजिज्ञपत्—'देव, प्रतापवर्धनसेनापतिनिदेशान्मयोत्साहिताभिनि-

---

दिशि निवेशिताशेपनरेश्वरशिविर. दिशि दिशि सर्वदिक्षु निवेशितानि उपवेशितानि अशेपाणा सर्वेषा नरेश्वराणा राज्ञा शिविराणि सैन्यानि येन स तथोक्त । पुन कथभूत. सेनापति. । सपरिवार निजपरिवारसहित' । कि कृत्वा पूर्वमित्याचरत्। उद्धताङ्कुशमहामात्रं उद्धताङ्कुश नाम महामात्रं गजसेनामुख्यं शालिहोत्रं च अश्वसाधनक समाहूय आकार्य । कथभूतमुद्धताङ्कुशमहामात्र शालिहोत्रं च । गजवाजिबलयोरधिकृतवंशम् गजवले अश्ववले च अधिकारी वंश कुलं यस्य यथासख्यं स तथा तम्। कथंभूत उद्धताङ्कुशमहामात्र शालिहोत्रं च। महासाधक च प्रधानकर्माणं सेनापतिरित्याचरत्। इतीति किम्। भो उद्धताङ्कुश, भो शालिहोत्र, भवद्भ्या युवाभ्यां उभाभ्यामपि द्वाभ्यामपि अतित्वरितमतिशीघ्र उभयनयनेदिष्टै गजवाजिशास्त्रविचक्षणै साधुभि पुरुषै स्वामिहितप्रतिष्ठै निजस्वामिहितसन्निष्ठै तत्परै सह सार्ध उन्नीय परीक्ष्य द्वे अपि गजवाजिलक्षणे आद्ये प्रथमे सेनाङ्गे देवस्य यशोधरस्य विज्ञापनीये निरूपणीये ॥

तावुभावपि उद्धताङ्कुशशालिहोत्रौ तद्वचनात् सेनापत्यादेशात् तथा तेनैव प्रकारेण आचर्य पूर्वोक्तपुरुषै सह परीक्ष्य तत्र द्वयोर्मध्ये तावत् अनुक्रमेण उद्धताङ्कुशो नाम महामात्रो मा यशोधर व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास। कथंभूत उद्धताङ्कुश । परशुरामान्वयावकाश. । परशुरामकुलोत्पन्न इत्यर्थ. । एव कथमिति चेत्, हे देव, प्रतापवर्धनसेनापतिनिदेशात् आदेशात् सूरिपरिषत् विद्वन्मण्डली मन्मुखेन एवं विज्ञापयति । कि कृत्वा । पूर्वं एनं जगत्प्रसिद्ध कलिङ्गविपयाधिपतिप्रहितप्रतिवर्षदेयवेदण्डमण्डलीमध्ये [illegible] सिन्धुर परीक्ष्य कलिङ्गविपयस्य योऽसावधिपति तेन प्रहिता प्रेषिता या प्रतिवर्षं व[illegible]र्पं देया दातव्या वेदण्डमण्डली हस्तिसमूह तस्या मध्ये एकमद्वितीयं सिन्धुर प[illegible]भीरत्वात्[illegible]भूत सिन्धुरम्। देवस्य तव अनीकिनीतिलकवर्ह सेनामण्डनम्। पुन क[illegible] र्गार्ह पादप्रक्षालनपूजायोग्यम्। पुन कथंभूतम्। उदयगिरिनामक उदयगि[illegible]रैघुरन्यस्मिन्नहनि स तथा तम्। कथभूता सूरिपरिषत्। मया उद्धताङ्कुशेन गुरुरा[illegible]स्य च यदास्य अनुख्येन च राजमुख्येन च उत्साहिताभिनिवेशा उद्यम प्रापिता

वेशा गुरुराजमुख्याभ्यामिभचारियाज्ञवल्क्यवाद्धलिनरनारदराजपुत्रगौतमादिमहामुनिप्रणीतमतङ्गजैतिह्यावगाहसमीहमानमनःप्रचारा अतीतपरमेश्वरप्रसादासादितवीरामृतगणाधिपत्यसत्कारा विदितनिरवद्योपनिषत्सूरिपरिषद्देवस्यानीकिनीतिलकमर्हं सपर्यार्हं कलिङ्ग विषयाधिपतिप्रहितप्रतिवर्षदेयवेदण्डमण्डलीमध्ये सिन्धुरमेकमुदयगिरिनामकं परीक्ष्य मन्मुखेनैवं विज्ञापयति—

तथा हि-कलिङ्गजं वनेन,कुलेनैरावणम् , समं प्रचारेण,देशेन साधारणम् ,

---

सूरिपरिपत् । इभचारियाज्ञवल्क्यवाद्धलिनरनारदराजपुत्रगौतमादिमहामुनिप्रणीतमतङ्गजैतिह्यावगाहसमीहमानमन.प्रचारा इभचारी च याज्ञवल्क्यवाद्धलिश्च नरश्च नारदश्च राजपुत्रश्च गौतमश्च इभचारियाज्ञवल्क्यवाद्धलिनरनारदराजपुत्रगौतमा. ते आदिर्येपा गर्गादीनां महामुनीना तै. प्रणीतानि यानि मतङ्गजैतिह्यानि गजपरीक्षाशास्त्राणि तेषामवगाहेन पठितपाठिताभ्यासेन समीहमान प्रवर्तमानो मन प्रचारश्चित्तव्यापारो यस्याः सूरिपरिपदः सा तथोक्ता । सूरिपरिपत्पुन कथभूता । अतीतपरमेश्वरप्रसादासादितवीरा अतीतपरमेश्वरस्य यशोर्घमहाराजस्य प्रसादेन आसादिता. प्राप्ता. वीरा वीरगणा हस्तिशिक्षादायिनो यया सा तथा । पुन. कथंभूता सूरिपरिषत् । अमृतगणाधिपत्यसत्कारा अमृतगणाधिपत्यस्य हस्तिवैद्यस्य सत्कार सन्मानो यस्या सा तथा । पुन· कथभूता सूरिपरिपत् । विदितनिरवद्योपनिषत् विदिता विज्ञाता निरवद्या निर्दोषा उपनिषदधिकरण कृत यया सा तथोक्ता ॥

तथाहि । उद्धताङ्कुशस्तदेव विज्ञापयति—कलिङ्गजेत्यादि । कलिङ्गजं वनेन । वनेन कृत्वा कलिङ्गजं सिन्धुर विज्ञापयति । विशेषणतृतीया । उक्तं च—'उत्कलाना च देशस्य दक्षिणस्यार्णवस्य च । सह्यस्य चैव विन्ध्यस्य मध्ये कालिङ्गजं वनम् ॥' तथा च—'कुलजातिवयोरूपैश्वारवर्ष्मबलायुषाम् । सत्त्वप्रचारसस्थानदेशलक्षणरहसा ॥ एषा चतुर्दशाना तु यो गुणाना समाश्रय· । स राज्ञो यागनाग. स्याद्भूरिभूतिसमृद्धये ॥' तथा च—'कालिङ्गजा गजाः श्रेष्ठा.' इति वचनात् । कथभूतं सिन्धुरम् । कुलेन ऐरावणगजः । श्वेतवर्णो भवति स ऐरावणगजकुल उच्यते । 'हरिर्वा(द्वा) श्यामवर्णो वा कालो वा व्यक्तवर्णकः । हरित. कुमुदाभो वा कुलवर्ण समुच्यते ॥' समं प्रचारेण । गिरिनदीना प्रचारेपु समप्रचारस्तस्यैव प्रशस्तता । तदाह—'मिश्रो वा गिरिचारी वा कलिङ्गाकारजानिकः । सात्त्विको भद्रजातिश्च स तत्त्वात्कादिभिः शुभः । इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तं यागनागं प्रचक्षते ॥' देशेन साधारणम् । 'अनूपजाङ्गलगुणैः समं साधारणः स्मृतः ।' जल-

---

१· 'वाह्लि' ख.

भद्रं जन्मना, संस्थानेन समसंबद्धम्, उत्सेधायामपरिणाहैः समसुविभक्तसर्वकायम्, आयुषा द्वादशापि दशा भुञ्जानम्, अङ्गेन स्वायतव्यायतच्छविम्, आशंसनीयं वर्णप्रभाच्छायासपत्तिभिः, कल्याणमाचारशीलशोभावेदितैः, प्रशस्तं लक्षणव्यञ्जनाभ्याम्, उत्तमं बलवर्ष्मवयोजवैः, ब्राह्मं सबन्धि-

---

प्रायेऽपि देशे प्रवर्तते, निर्जलदेशेऽपि प्रवर्तते स साधारणः कथ्यते। भद्रं जन्मना जात्या कृत्वा भद्रं विज्ञापयति। सस्थानेन समसबद्धम्। उत्सेधायामपरिणाहैः समसुविभक्तसर्वकायम्। समेन सस्थानेन सुष्ठु विभक्तो विभागीकृतः सर्वकायः शरीर यस्य स तम्। समचतुरस्रसस्थानेन सबद्धशरीरमित्यर्थ। उत्सेध ऊर्ध्वता, आयामो दीर्घता, परिणाहो वृत्तता, एतैर्गुणै. समसबद्धशरीरम्। आयुषा द्वादशापि दशा भुञ्जानम्। दशवार्षिकी एकादशा ईदृशी द्वादशापि दशा भुञ्जान जीवन्तम्। अङ्गेन स्वायतव्यायतच्छविम्। स्वायता ऊर्ध्ववृत्तिरहिता व्यायता तिर्यग्वलिरहिता छविस्त्वचा यस्य स तथा तं विज्ञापयति। आशसनीय वर्णप्रभाच्छायासपत्तिभि। आशंसनीय. वर्ण पूर्वोक्तलक्षण. प्रभा कान्तिश्छाया पार्थिवी आप्या तैजमी नाम्ना अन्यतमा वर्तते विज्ञापयति। कल्याण शुभ विज्ञापयति। [कै।] आचारशीलशोभावेदितै. आचारः कायगत शीलं मनोगतं शोभा शरीरोपचयशोभा शरीरोपचयविशेष.। सा शोभा सप्तधा भवति। तदुक्तम्—'सालोहिता प्रतिच्छन्ना तृतीया पक्षलेपना। समकक्षा चतुर्थी स्यात्पञ्चमी समतलपता। व्यतिकीर्णा च षष्ठी स्यात् द्रोणिका सप्तमी स्मृता॥' सप्तशोभासु मध्ये श्रेयसी चतुर्थी—'चतुर्थीशोभया युक्तो मदयुद्धक्षमो गज।' इति वचनात्। आवेदित अर्थवेदिता तैराचारशीलशोभावेदितै कृत्वा। प्रशस्त लक्षणव्यञ्जनाभ्याम्। प्रशस्त विज्ञापयति। काभ्याम्। लक्षणव्यञ्जनाभ्याम्। तदुक्तम्—'लक्षणं जन्मसबन्धमाजीवादिति निश्चितम्। पश्चाद्व्यक्तिं व्रजेयस्तु तद्व्यञ्जनमिति स्मृतम्॥' अथवा कररदनादिक लक्षण बिन्दुस्वस्तिकादिकं व्यञ्जनम्। उत्तम विज्ञापयति। कै·। बलवर्ष्मवयोजवै कृत्वा। बलमध्वगमनस्तम्भप्रमर्दनभारारोपणक्षमणलक्षणम्, वर्ष्म शरीर सप्तोत्सेधेन वायामदशपरिणाहलक्षणप्रमाणम्, वयस्त्रयोविंशतेर्वर्षाणामूर्ध्वमापष्टिम्, जवो भद्रस्यायमुत्तम दशधनुर्व्यवहितं वीरपञ्चाशद्धनुर्मध्ये यदि गृह्णीयात् तैर्बलवर्ष्मवयोजवै। तदुक्तम्—'वीथ्यादौ दश सप्त पञ्च पुरुषं कृत्वा पदाभ्यन्तरे भद्रामन्दमृगानवेति गमिनोर्गजीवेनोच्छिता (?)। पञ्चाशत्पद एव तत्पदशते सार्धे पदाना शते गृह्णीयुः स्वनवत्कमोक्तधनुषा वंशे निदेशादरात्॥' पदाभिवयनू. पील्यर्थ.। ब्राह्म सबन्धिलक्षणेन। ब्राह्मं ब्रह्मदैवतसबन्धिलक्षणेन ब्राह्मं विज्ञापयति। तदुक्तम्—'ननु बिन्दुसदन्तेषु कुशातलनिभच्छवि। चारुदृष्टिस्त्वमन्येक्षो ब्राह्म सर्वा-

१. 'वलि' क. २ 'गर्जनेन उत्थिता' क. ३ 'मिते साद' क.

लक्षणेन, भवन्तमिवानवद्यैर्गतिरूपसत्त्वस्वरानूकैः प्रियालोकम्, विनायकमिव पृथुपरिपूर्णायतमुखम्, अशोकपुष्पमिवारुणं तालुनि, कमलकोशमिव शोणप्रकाशमन्तरास्ये, पीनोपचितकायमुरोमणिविक्षोभकटकपोलसृक्कसु, अनुन्नतानवनतसुप्रमाणकुम्भम्, ऋजुपूर्णह्रस्वकन्धरम्, अलिनीलघनदीर्घस्निग्धकेशपेशलम्, समसूद्गतव्यूढमस्तकपिण्डम्, अनल्पासनावकाशम्, आरोपितकार्मुकाकारपरिणतानुवंशम्, अजकुक्षिम्, अनुपदिग्धपेचकम्,

---

र्थसाधनः ॥' भवन्तमिवानवद्यैर्गतिरूपसत्त्वस्वरानूकै प्रियालोकम् । भवन्तमिव त्वत्सदृशं प्रियालोकं प्रियदर्शनं विज्ञापयति । कै. कृत्वा । गतिरूपसत्त्वस्वरानूकै. गतिर्गजवाजिशार्दूलादीनाम्, रूपं देवमनुष्यविद्याधरादीनाम्, सत्त्वं मनुष्ययक्षगन्धर्वादीनाम्, स्वरो जीमूतशङ्खादीना अनूकं अनूकरोति । सदृशतामिति यावत् । अनूकशब्दो गत्यादीना प्रत्येकमपि संबन्धनीयः । गतिश्च रूपं च सत्त्वं च स्वरश्च गतिरूपसत्त्वस्वरास्तेपामनूकैः सादृश्यै. । कथंभूतैर्गत्यादीनां सादृश्यैः । अनवद्यैर्निर्दोषै । पुन कथंभूत विज्ञापयति । विनायकमिव पृथुपरिपूर्णायतमुखम् । पृथु विस्तीर्णं परिपूर्णं सपूर्णं आयतं दीर्घं मुखं यस्य स तथा तं विघ्नराजमिव । पुन कथंभूतम् । अशोकपुष्पमिवारुणं तालुनि । तालुनि तालुविषये अरुणमव्यक्तरागम् । किमिव । अशोकपुष्पमिव यथा अशोकपुष्प अरुणं भवति । पुन कथंभूतम् । कमलकोशमिव शोणप्रकाशमन्तरास्ये । अन्तरास्ये मुखमध्ये शोणप्रकाशं कोकनदच्छविम् । किमिव । कमलकोशमिव पद्मगर्भमिव । पुन. कथंभूतम् । पीनोपचितकायमुरोमणिविक्षोभकटककपोलसृक्कसु । उरोमणि हृदयं विक्षोभकटकः श्रोणिफलकं कपोलौ गण्डस्थले सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ तानि तेषु पीनोपचितकायं स्थूलवृद्धशरीरम् । पुन कथंभूतम् । अनुन्नतानवनतसुप्रमाणकुम्भम् । न उन्नतौ अत्युच्चौ न अवनतौ नीचैस्तरौ सुप्रमाणौ उत्तमस्त्रीस्तनाकारौ कुम्भौ शिरस. पिण्डौ यस्य स तथा तम् । पुनः कथंभूतम् । ऋजुपूर्णह्रस्वकन्धरम् । ऋजुरवक्रा पूर्णा मांसला ह्रस्वा अदीर्घा कन्धरा ग्रीवा यस्य स तथा तम् । पुन कथंभूतम् । अलिनीलघनदीर्घस्निग्धकेशपेशलम् । अलिवद्भ्रमरवन्नीलाः कृष्णवर्णा घना अविरला दीर्घा अह्रस्वा स्निग्धाः कान्तिमन्तो ये केशास्तै. पेशलो अतिमनोहरस्तम् । पुन. कथंभूतम् । समसूद्गतव्यूढमस्तकपिण्डम् । समः अव्यक्तः सुष्ठु अतिशयेन उद्गत. प्रादुर्भूतो व्यूढो निबिडो मस्तकपिण्ड. यस्य स तम् । पुनः कथंभूतम् । अनल्पासनावकाशम् । अनल्पो बृहदासनस्य पृष्ठदेशस्य अवकाश. संमितिर्यस्य स तथा तम् । पुनः कथंभूतम् । आरोपितकार्मुकाकारपरिणतानुवंशम् । आरोपितं सप्रत्यञ्चं यत् कार्मुकं धनुस्तदाकारेण परिणतः पर्यायं गतो अनुवंशः अनुक्रमेण वंश. पृष्ठं यस्य स तथा तम् । पुनः कथंभूतम् । अजकुक्षिम् । अजस्येव छागस्येव उभयपार्श्वयोरुन्नतः कुक्षिरुदरं यस्य स तथा

ईषत्संवर्तकोन्नतभूमिदेशस्पर्शिगोलाङ्गूलवालधिम्, अभिव्यक्तोभयपुष्करम्, वराहजघनापरम्, आम्रपल्लवसंकाशकोशम्, अतीव सुप्रतिष्ठितैः समुद्गकूर्माकृतिभिर्गात्रापरतलैः पातालतले निपतन्तीमुद्धरन्तमिव मेदिनीम्, उत्सर्पद्भिरष्टमीहिमांशुनिभसुनिविष्टश्लिष्टविंशतिनखमयूखप्ररोहैर्भुवनसरसि विजृम्भमाणस्य तव यशोहंसस्य मृणालजालानीव परिकल्पयन्तम्, आनुपूर्वीपृथुवृत्तायतकोमलाभोगेन भविष्यदनेकजन्यजयादेशरेखाभिरिव कतिभि-

---

तम। पुनः कथंभूतम्। अनुपदिग्धपेचकम्। अस्थूलपुच्छमूलम्। पुन कथंभूतम्। ईषत्सवर्तकोन्नतभूमिदेशस्पर्शिगोलाङ्गूलवालधिम्। ईषन्मनाक् सवर्तके वालधिप्रदेशे उन्नत उच्चो भूमिदेशस्पर्शी गोलाङ्गूलवत् वृषभपुच्छवत् वालधि. पुच्छो यस्य स तथा तम्। पुन॰ कथभूतम्। अभिव्यक्तोभयपुष्करम्। अभिव्यक्ते प्रकटे उभये अथ स्तनोर्ध्वसबन्धिनी पुष्करे शुण्डाग्रभागे यस्य स तथा। पुन कथंभूतम्। वराहजघनापरम्। वराहस्य अरण्यशूकरस्य जघनवत् कट्यग्रभागवत् अपर पश्चिमदेशो यस्य स तथा तम्। पुनः कथभूतम्। आम्रपल्लवसकाशकोशम्। आम्रस्य सहकारस्य पल्लवं प्रवालस्तेन सकाश सदृश कोशो मेढं यस्य स तथा तम्। सिन्धुर किं कुर्वन्तम्। अतीव सुप्रतिष्ठितै. समुद्गकूर्माकृतिभिर्गात्रापरतलै पातालतले निपतन्तीमुद्धरन्तमिव मेदिनीम्। गात्रापरतलै गात्रं अग्रकायो अपर पश्चात्कायस्तयोस्तलान्यध शरीराणि गात्रापरतलानि तै कृत्वा मेदिनी पृथ्वीं उद्धरन्तमिव। मेदिनी किं कुर्वन्तीम्। पातालतले निपतन्तीं रसातले निमज्जन्तीम्। कथंभूतैर्गात्रापरतलै। अतीव सुप्रतिष्ठितै॰ अतिशयेन निश्चलै॰। पुन॰ कथभूतै॰। समुद्गकूर्माकृतिभि समुद्ग करण्डविशेष कूर्म कच्छपस्तयोरिव आकृतिराकारो येषा गात्रापरतलाना तानि समुद्गकूर्माकृतीनि तै। पुनश्च किं कुर्वन्तं विज्ञापयति। उत्सर्पद्भिरष्टमीहिमाशुनिभसुनिविष्टश्लिष्टविंशतिनखमयूखप्ररोहैर्भुवनसरसि विजृम्भमाणस्य तव यशोहसस्य मृणालजालानीव परिकल्पयन्तम्। तव यशोहसस्य भवत. पुण्यगुणानुकीर्तनश्वेतच्छदपक्षिणो मृणालजालानि पद्मिनीकन्दवृन्दानि परिकल्पयन्तमिव भक्षणार्थमुपढौकयन्तमिव। किं कुर्वाणस्य तव यशोहंसस्य। भुवनसरसि विजृम्भमाणस्य भुवनसरसि त्रैलोक्यसरोवरे विजृम्भमाणस्य विशेषेण प्रसार कुर्वाणस्य पर्यटत। व्याप्नुवानस्येत्यर्थ। कै॰ कृत्वा मृणालजालानि परिकल्पयन्तम्। अष्टमीहिमाशुना अर्धचन्द्रेण निभा सदृशा. सुनिविष्टाः निश्चलास्ते च ते श्लिष्टा परस्परं सलग्ना विंशतिर्द्विदशपरिमाणा ये नखा. कामाङ्कुशास्तेषा मयूखा किरणास्त एव प्ररोहा अङ्कुरास्ते तथा तै। कथंभूतै नखमयूखप्ररोहै। उत्सर्पद्भिरूर्ध्वं गच्छद्भि.। पुनश्च किं कुर्वन्तं विज्ञापयति। आनुपूर्वीपृथुवृत्तायतकोमलाभोगेन भविष्यदनेकजन्यजयादेश

श्चिद्वलिभिरलंकृतेन सुस्रोतसा मृदुदीर्घविस्तृताङ्गुलिना करेण मुहुर्मुहुरितस्ततो विनिकीर्णैर्वमथुपाथःशीकरैर्दिक्पालपुरपुरंध्रीणां पट्टबन्धावसरेऽस्मिन्मुक्ताफलोपायनानीव दिशन्तम्, अनवरतमुच्छलता मलयजागुरुसरोजकेतकोत्पलकुमुदामोदसंवादिना मदवदनसौरभेण भवदैश्वर्यदर्शनाश-

---

रेखाभिरिव कतिभिश्चिद्वलिभिरलंकृतेन सुस्रोतसा मृदुदीर्घविस्तृताङ्गुलिना करेण मुहुर्मुहुरितस्ततो विनिकीर्णैर्वमथुपाथ.शीकरैर्दिक्पालपुरध्रीणा पट्टबन्धावसरेऽस्मिन्मुक्ताफलोपायनानीव दिशन्तम्, अस्मिन्प्रत्यक्षीभूते पट्टबन्धावसरे राज्यपट्टबन्धसमये दिक्पालपुरपुरध्रीणा इन्द्रादिदिक्पालाना पुराणा नगराणा पुरध्रीणा कमनीयकामिनीना मुक्ताफलोपायनानि मौक्तिकेयप्राभृतानि दिशन्तमर्पयन्तमिव । कैः कृत्वा मुक्ताफलोपायनानि दिशन्तम् । वमथुपाथ.शीकरैरुद्गारजलकणैः । कथभूतैर्वमथुपाथ शीकरैः । करेण शुण्डादण्डेन मुहुर्मुहुर्वारवार इतस्ततो यत्र तत्र विनिकीर्णैर्विनिक्षिप्तै. । कथभूतेन करेण । आनुपूर्वीपृथुवृत्तायतकोमलाभोगेन आनुपूर्व्या अनुक्रमेण पृथु· स्थूलो वृत्तो वर्तुलाकार· आयतो दीर्घः कोमलः सुकुमार आभोग परिपूर्णता यस्य करस्य स तथा तेन । पुन. कथंभूतेन करेण । कतिभिश्चित्कियत्प्रमाणाभिर्वलिभि स्वकरसकोचरेखाभिरलकृतेन शोभितेन । कथंभूताभिर्वलिभिः । भविष्यदनेकजन्यजयादेशरेखाभिरिव भविष्यन्ति अनागतानि अनेकानि बहूनि जन्यानि संग्रामास्तेषु जयस्य विजयस्य प्राप्तेरादेशस्य कथनस्य रेखाभिरिव गणनाराजिभिरिव । पुन कथंभूतेन करेण । सुस्रोतसा सुष्ठु शोभनं स्रोतो मदप्रवाहो यस्य स सुस्रोतास्तेन । पुन· कथंभूतेन करेण । मृदुदीर्घविस्तृताङ्गुलिना मृदु कोमलं दीर्घा लम्बायमाना विस्तृता विस्तारं प्रापिता अङ्गुलयो यस्य स तेन । पुन. किं कुर्वन्तं विज्ञापयति । अनवरतमुच्छलता मलयजागुरुसरोजकेतकोत्पलकुमुदामोदसवादिना मदवदनसौरभेण भवदैश्वर्यदर्शनाशयावतीर्णानामम्बरचरकुमारकाणामर्घमिवोत्क्षिपन्तम् । मदवदनसौरभेण मदेनोपलक्षितं यद्वदनं मुखं तस्य सौरभेण परिमलेन अम्बरचरकुमारकाणा देवविद्याधरपुत्राणा अर्घं पूजा इव समुदायमुत्क्षिपन्तमिव उन्मुञ्चन्तमिव । कथंभूतानामम्बरचरकुमारकाणाम् । भवदैश्वर्यदर्शनाशयावतीर्णानाम् भवतस्तव ऐश्वर्यं प्रभुत्व तस्य दर्शनाशयेन अवलोकनमनसा अवतीर्णानामागतानाम् । कथंभूतेन मदवदनसौरभेण । अनवरतं निरन्तरं उच्छलता आकाशे उत्पतता । अपरं कथंभूतेन मदवदनसौरभेण । मलयजागुरुसरोजकेतकोत्पलकुमुदामोदसवादिना मलयजं गन्धसारम् । चन्दनमिति यावत् । अगुरुः कृमिजग्धम् । काकतुण्डं लोहम् । राजार्हमिति यावत् । सरोजानि कमलानि, केतकानि केतकीपुष्पाणि, उत्पलानि कुमुदानि, कैरवाणि । श्वेतोत्पलानि इति यावत् । तावत्तेषामामोदं परिमलं सवदत्यनुकरोत्युपमा धरतीत्येवंशीलं तत्तथोक्तं तेन । पुनश्च किं कुर्वन्तम् ।

यावतीर्णानामम्बरचरकुमारकाणामर्घमिवोत्क्षिपन्तम्, अम्भोधरगम्भीरमधुरध्वनिना बृंहितेन सकलयागनागसाधनाधिपत्यमिवात्मनि विनिवेदयन्तम्, अरालपक्ष्मणः स्थिरप्रसन्नायतव्यक्तरक्तशुक्लकृष्णदृष्टिभागस्य मणिरुचो लोचनयुगलस्यारविन्दपरागपिङ्गलैरपाङ्गपातैः ककुबङ्गनासु पिष्टातकचूर्णमिव किरन्तम्, मनाग्दक्षिणोन्नतेन ताम्रचूडहलोपशोभिना समसुजातमधुसन्निकाशदशनद्वितयेन विदधानमिव नाकलोकावलोकनकुतूहलिन्यास्त्व-

---

अम्भोधरगम्भीरमधुरध्वनिना बृंहितेन सकलयागनागसाधनाधिपत्यमिवात्मनि विनिवेदयन्तम्। बृंहितेन गर्जितेन कृत्वा सकलयागनागसाधनाधिपत्यं सकलानां समस्तानां यागनागसाधनानां पट्टयोग्यगजसैन्यानां आधिपत्यं प्रभुत्वं आत्मनि स्वस्मिन् विनिवेदयन्तं सूचयन्तमिव। किंविशिष्टेन बृंहितेन। अम्भोधरगम्भीरमधुरध्वनिना अम्भोधरस्य जलधरस्येव गम्भीरः अतलस्पर्शो मधुरः कर्णामृतप्रायो ध्वनिः शब्दो यस्य बृंहितस्य तत्तथा तेन। पुनः किं कुर्वन्तम्। अरालपक्ष्मणः स्थिरप्रसन्नायतव्यक्तरक्तशुक्लकृष्णदृष्टिभागस्य मणिरुचो लोचनयुगलस्यारविन्दपरागपिङ्गलैरपाङ्गपातैः ककुबङ्गनासु पिष्टातकचूर्णमिव किरन्तम्। लोचनयुगलस्य अपाङ्गपातैः कटाक्षविक्षेपैः ककुबङ्गनासु दिग्वनितासु पिष्टातकचूर्णं पटवासचूर्णं किरन्तमिव। किंलक्षणैरपाङ्गपातैः। अरविन्दपरागपिङ्गलैः अरविन्दस्य कमलस्य परागो रजस्तद्वत् पिङ्गलैर्गोरोचनावर्णैः। किंलक्षणस्य लोचनयुगलस्य। अरालपक्ष्मणः घनस्निग्धनेत्ररोम्णः। पुनः किंलक्षणस्य लोचनयुगलस्य। स्थिरप्रसन्नायतव्यक्तरक्तशुक्लकृष्णदृष्टिभागस्य स्थिरा निश्चलाः प्रसन्ना निर्मला आयता दीर्घा व्यक्ता स्फुटतरा रक्ता लोहिता शुक्ला उज्ज्वला कृष्णा यमकायसदृशा दृष्टिभागा अवलोकनप्रदेशा यस्य लोचनयुगलस्य तत्तथोक्तं तस्य। पुनः कथंभूतस्य लोचनयुगलस्य। मणिरुचः शुक्लकृष्णरक्ततेजसः। पुनश्च किं कुर्वाणं विज्ञापयति। मनाग्दक्षिणोन्नतेन ताम्रचूडहलोपशोभिना समसुजातमधुसन्निकाशदशनद्वितयेन विदधानमिव नाकलोकावलोकनकुतूहलिन्यास्त्वत्कीर्तेः सोपानमार्गम्। समसुजातमधुसन्निकाशदशनद्वितयेन समं शोभनपरिणाहनिर्गमं सुजातं रथेषाकृति मधुसन्निकाशं क्षौद्रवर्णं तच्च दशनद्वितयं दन्तमुखयुगलं तेन तथोक्तेन कृत्वा नाकलोकावलोकनकुतूहलिन्या नाकलोकः स्वर्गलोकस्तस्यावलोकने निरीक्षणे कुतूहलं विनोदो विद्यते यस्याः सा तथा तस्यास्त्वत्कीर्तेः सोपानमार्गं आरोहणमार्गं विदधानमिव रचयन्तमिव। कथंभूतेन दशनद्वितयेन। मनाग्दक्षिणोन्नतेन मनाक् ईषत् दक्षिणपार्श्वे उन्नतं मनाग्दक्षिणोन्नतं तेन। तथा चोक्तम्—'दक्षिणोन्नतमित्याहुर्दन्ते चार्धाङ्गुलोन्नते। यवमात्रोन्नते केचित्तथा वामोन्नतं विदुः॥' पुनरपि कथंभूतेन दशनद्वितयेन। ताम्रचूडहलोपशोभिना ताम्रचूडः कुक्कुटस्तस्य हलं चरणयोः पश्चादङ्गुलिस्तद्वत् उपशोभते रा-

त्कीर्तेः सोपानमार्गम्, असिराततप्रलम्बबहलसुकुमारोदयेन कर्णतालद्वयेनोद्यावदुन्दुभीनां नादमिव पुनरुक्तयन्तम्, उदग्रतया च खर्वयन्तमिव धरणिधरशिखराणि, समन्तात्प्रसरद्भिः सरस्वतीहासापहासिभिर्देहप्रभापटलैः स्वकीयशरीरश्रिताया वीरश्रियः पर्यन्तेषु सितसरसिरुहोपहारमिव संपादयन्तम्, अन्तरान्तराध्वजशङ्खचक्रस्वस्तिकनन्द्यावर्तविन्यासाभिः प्रदक्षिणावर्तवृत्तिभिः सूक्ष्ममुखस्निग्धाङ्गजराजिभिरणुतरबिन्दुमालाभिश्च निचितोचितप्रतीकम्, आपादितोत्सवसपर्यमिव विजयलक्ष्मीनिवासम्, एवमन्यैरपि बहलविपुलव्यक्तसंनिवेशमनोहारिभिर्मानोन्मानप्रमाणसमन्वितैश्चतुर्विधैरपि प्रदेशैरनूनानतिरि-

---

जते इत्येवंशीलं तत्तथोक्तं तेन । पुनश्च किं कुर्वन्तं विज्ञापयति । असिराततप्रलम्बबहलसुकुमारोदयेन कर्णतालद्वयेनोद्यावदुन्दुभीना नादमिव पुनरुक्तयन्तम् । कर्णतालद्वयेन ताडपत्राकारकर्णद्वितयेन कृत्वा उद्यावदुन्दुभीना आनन्दभेरीणा नादं ध्वनि पुनरुक्तयन्तमिव द्विगुणीकुर्वन्तमिव । सताडनवशात् ध्वनिरुत्पद्यते । कथंभूतेन कर्णतालद्वयेन । असिराततप्रलम्बबहलसुकुमारोदयेन न सिराभिस्ततो (अदृष्टस्ताभिर्व्याप्तो य.) असिराततप्रलम्बो दीर्घतरो बहलो विस्तीर्णः सुकुमारः सुकोमल उदयो यस्य कर्णतालद्वयस्य तत्तथोक्तं तेन । पुनः कि कुर्वन्तम् । उदग्रतया उन्नततया धरणिधरशिखराणि पर्वतशृङ्गाणि खर्वयन्तमिव ह्रस्वीकुर्वन्तमिव । पुनः कि कुर्वन्तम् । देहप्रभापटलैः शरीरकान्तिसमूहैः कृत्वा वीरश्रियः वीरलक्ष्म्या. पर्यन्तेषु सितसरसिरुहोपहार श्वेतकमलपूजनं सपादयन्तमिव । कथंभूताया. वीरश्रिय । स्वकीयशरीरश्रितायाः स्वकीय स्वस्य शरीर श्रिताया आश्रिताया' । कथंभूतैर्देहप्रभापटलैः । समन्तात्प्रसरद्भिः सर्वत्र व्याप्नुवद्भिः । पुनः कथंभूतैर्देहप्रभापटलै. । सरस्वतीहासापहासिभिः भारतीहास तिरस्कुर्वद्भि । उज्ज्वलैरित्यर्थ. । पुन. कथंभूतं विज्ञापयति । सूक्ष्ममुखस्निग्धाङ्गजराजिभिः। सूक्ष्ममुखाः स्निग्धा अरूक्षा अङ्गजाना (गजाना) रोमाणा राजयस्ताभि कृत्वा अणुतरबिन्दुमालाभि सूक्ष्मतरबिन्दूनां राजिभिश्च कृत्वा निचितोचितप्रतीक निचिता. परिपूर्णजटिता उचिता योग्याः प्रतीका. शरीरावयवा यस्य स निचितोचितप्रतीकस्तम् । कथंभूताभिः सूक्ष्ममुखस्निग्धाङ्गजराजिभि । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये ध्वजशङ्खचक्रस्वस्तिकनन्द्यावर्तविन्यासाभिः ध्वजश्च शङ्खश्च चक्रं च स्वस्तिकश्च नन्द्यावर्तश्च ते तथोक्तास्तेपा विन्यासो रचना यासु अङ्गजराजिषु तास्तथोक्तास्ताभि । पुनः कथंभूताभिरङ्गजराजिभि. । प्रदक्षिणावर्तवृत्तिभिः प्रदक्षिणावर्ता वृत्तिः प्रवृत्तिर्यासा तास्तथोक्ताभि । पुनः कथंभूतम् । आपादितोत्सवसपर्यमिव आपादिता विहिता कृता रचिता उत्सवसपर्या महोत्सवपूजनं यस्य स तथा तम् । पुनः कथंभूतम् । विजयलक्ष्मीनिवास जगज्जयश्रीनि-

क्तम्, आचक्षाणमिव सप्तधास्थितत्वेन स्वामिनः सप्तसमुद्रमुद्रं शासनं महामहीशमहामात्राणाम्, द्वादशस्वपि क्षेत्रेषु शुभसमुदायप्रत्यङ्गफलम्, निष्पन्नयोगिनमिव क्षान्तं रूपादिषु विषयेषु, दिव्यर्षिमिव सर्वज्ञम्, असितार्तिमिव तेजस्विनम्, अभिजातमिवोदयप्रत्ययैर्विशुद्धम्, अधोक्षजमिव कामवन्तम्,

---

वासस्तम्। पुन कथंभूतम्। एवममुना प्रकारेण अन्यैरपि परैरपि चतुर्विधैरपि प्रदेशै देशसद्भाविन मानिका उपधानिका लाक्षणिकाश्चेति चतु प्रकारै प्रदेशै शरीरावयवैरनूनातिरिक्त, न्यूनाधिकतारहित विज्ञापयति। उक्तं च—'देशसद्भाविन केचित् मानिकाश्चोपधानिका'। केचिल्लाक्षणिकाश्चेति प्रदेशाश्च चतुर्विधा ॥' कथंभूतैश्चतुर्विधैरपि प्रदेशै। वहलविपुलव्यक्तसनिवेशमनोहारिभि वहलो घनतरो विपुलो महान् व्यक्त स्फुटः सनिवेशो विन्यासो येषा प्रदेशाना ते वहलविपुलव्यक्तसनिवेशास्तैर्मनो हरन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तै। पुन. कथंभूतैरपि चतुर्विधै प्रदेशै। मानोन्मानप्रमाणसमन्वितै मान च उन्मानं च प्रमाणं च मानोन्मानप्रमाणानि तै. समन्विता सयुक्ता ये प्रदेशास्ते तथा तैः। तथा चोक्तम्—'ऊर्ध्वमान तु विज्ञेयमुन्मान तिर्यगाश्रयम्। प्रमाणं परिणाहेन त्रिष्वय लक्षणक्रम ॥' पुनश्च किं कुर्वाणं विज्ञापयति। सप्तधास्थितत्वेन। तथा हि—'ओजस्तेजो वल शौर्य सत्वसहनन जय। प्रशस्तै सप्तभिश्चैतै. स गज. सप्तधा स्थित ॥' इत्युक्तलक्षणेन सप्तधास्थितत्वेन। महामहीशमहामात्राणा महानृपाणा महाहस्तिपालकाना च स्वामिनस्तव सप्तसमुद्रमुद्र सप्तसागरपर्यन्त शासन आज्ञा आचक्षाणमिव कथयन्तमिव सूचयन्तमिव। पुनश्च कथंभूत विज्ञापयति। द्वादशस्वपि क्षेत्रेषु द्वादशराजमण्डलीषु द्वादशकायेषु शुभसमुदायप्रत्यङ्गफल कल्याणसमूहशरीरफल विज्ञापयति। कानि तानि द्वादशक्षेत्राणि द्वादशशरीराणि। हस्तरदनमुखशिरोनयनकर्णग्रीवागात्रोरोजघनमेढ्रकायलक्षणानि। कथंभूतम्। निष्पन्नयोगिनमिव क्षान्तम्। रूपादिषु विषयेषु (रसनादिषु) रसस्पर्शगन्धवर्णलक्षणेषु पञ्चसु विषयेषु क्षान्त भवति अविचलं भवति चित्तम्। कमिव। निष्पन्नयोगिनमिव। यथा निष्पन्नो योगी वीतरागो मुनि रूपादिषु विषयेषु क्षान्तो भवति। पुन कथभूतम्। सर्वज्ञं सर्ववस्तुज्ञातारं कथयति। कमिव। दिव्यर्षिमिव। यथा दिव्यर्षि केवलज्ञानी पुमान् सर्वज्ञो भवति। पुन कथभूत विज्ञापयति। तेजस्विन प्रतापवन्तम्। कमिव। असितार्तिमिव अग्निमिव। यथा असितार्तिस्तेजस्वी भवति। तथा चोक्तम्—'भारस्यातीव वहन विद्यात्तेजस्विनं गजम्'। पुन कथभूतम्। अभिजातमिवोदयप्रत्ययैर्विशुद्धम् उदयो जन्म पुरोभागगमनं च प्रत्ययो विश्वास प्रत्यासन्नगमनं च उदयौ च प्रत्ययौ च उदयप्रत्ययास्तैरुदयप्रत्ययैर्विशुद्धं अधिगतं विज्ञापयति। कमिव। अभिजातमिव कुलीनमानव-

---

१. 'ततम्' क.

अमृतकान्तिमिवासंतापम्, आयोधनाग्रेसरमिव मनस्विनम्, अनाद्यूनमिव सुभगम्, आकरस्थानमिवान्येषामपि गुणरत्नानाम् ।

अत्रावसरे करिकलभाभिधानो वाग्जीवनोऽध्यगीष्ट गजप्रशंसावृत्तानीमानि—

यस्माद्भानुरभूत्ततोऽण्डशकलाद्धस्ते धृतादात्मभू-
र्गायन्सामपदानि यान्गणपतेर्वक्त्रानुरूपाकृतीन् ।
अस्राक्षीत्क्षितिरक्षणक्षमबलास्ते हस्तिनस्ते नृप
प्रायः प्रीतिकृतो भवन्तु विजयश्रीकेलिकीर्तिप्रदाः ॥ १६७ ॥

मिव । यथा अभिजात॰ पुमान् उदयप्रत्ययैर्विशुद्धो भवति । पुन॰ कथंभूतम् । अधोक्षजमिव कामवन्तम् । 'जिघांसुं सर्वसत्त्वाना कामवन्त प्रचक्षते' । कमिव । अधोक्षजमिव । यथा अधोक्षजो नारायण कामवान् प्रद्युम्नवान् भवति । पुन कथंभूतम् । अमृतकान्तिमिवासतापम् । 'अस्त्रादीना च सहनादसताप विदुर्बुधा॰' । कमि । अमृतकान्तिमिव । यथा अमृतकान्तिश्चन्द्रोऽसताप शिशिरो भवति । पुन कथंभूतम् । आयोधनाग्रेसरमिव मनस्विनं शूर विज्ञापयति । 'सर्वकर्मसहत्वाच्च विद्योन्नाथं मनस्विनम्' । कमिव । आयोधनाग्रेसरमिव । यथा आयोधने संग्रामे अग्रेसर पुमान् अग्रणी॰ पुरुषो मनस्वी अभिमानवान् भवति । पुन कथंभूतं विज्ञापयति । अनाद्यूनमिव सुभग विज्ञापयति । अल्पाहार कथयति । आद्यूनः कूराग्निर्न आद्यूनो अनाद्यून । अल्पभोजी इत्यर्थ॰ । तदुक्तम्–'अल्पाहारेण यस्तृप्त सुभग॰ स गजोत्तम' । कमिव । यथा अनाद्यूनो अल्पाहार पुमान् सुभगो भवति । उक्तं च–'आद्यून स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते' । पुन॰ कथंभूतम् । आकरस्थानमिव अन्येपामपि गुणरत्नानाम् । एवममुना प्रकारेण अन्येपामपि अपरेपामपि गुणरत्नाना गुणमाणिक्यानामाकरस्थानमुत्पत्तिस्थानं विज्ञापयति ।

अत्रावसरे अस्मिन्प्रस्तावे करिकलभाभिधान॰ करिणा गजाना कला चातुर्यम्, करिकलाया आभा शोभा यस्येति करिकलाभ, करिकलाभ अभिधानं नाम यस्येति स करिकलाभाभिधानो वाग्जीवनो भट्ट इमानि वक्ष्यमाणानि गजप्रशंसावृत्तानि पद्यानि अध्यगीष्ट अपठत् पपाठ—**यस्मादित्यादि** । हे नृप, ते तव हस्तिन प्रायो बाहुल्येन प्रीतिकृतो भवन्तु हर्षोत्पादकाः सन्तु । कथंभूतास्ते हस्तिन॰ । विजयश्रीकेलिकीर्तिप्रदा विजयश्रियो विजयलक्ष्म्या॰ या केलि क्रीडा तस्या॰ सकाशात् या कीर्ति पुण्यगुणकीर्तनं ता प्रयच्छन्ति इति विजयश्रीकेलिकीर्तिप्रदा॰ । ते हस्तिन के । यान् हस्तिन आत्मभूर्ब्रह्मा ततस्तस्मात् अण्डशकलात् पिण्डखण्डात् हस्ते धृतात् करे कृतात् असाक्षीत् असृजत् सृष्टवान् । तत्त कस्मादण्डशकलात् । यस्मात् भानुरभूत् श्रीभास्कर उत्पन्न । आत्मभू॰

१. 'द्वन्नाथं' क॰

अतः प्रभाते परमेष्ठिनन्दनान्समर्च्य पश्यन्करिणो नरेश्वरः ।
न केवलं तस्य रणेषु कीर्तयः स सार्वभौमश्च भवत्यसंशयम् ॥१६८॥

सामोद्भवाय शुभलक्षणलक्षिताय
दिव्यात्मने सकलदेवनिकेतनाय ।
कल्याणमङ्गलमहोत्सवकारणाय
तुभ्यं नमः करिवराय वराय नित्यम् ॥ १६९ ॥

रवेरिवास्मादुषसि प्रबुद्धादृष्टात्प्रसन्नेन्द्रियदृश्यमूर्तेः ।
दुःस्वप्नदुष्टग्रहदुष्टचेष्टाः प्रयान्ति नाशं सहसा नृपस्य ॥ १७० ॥

किं कुर्वन् । सामपदानि गायन् सामवेदवाक्यानि पठन् प्लुताक्षरबहुलत्वात् गानं कुर्वन् मन्दगमनहेतुत्वात् मन्दगमनानस्राक्षीदिति भाव । कथंभूतान् । गणपते लम्बोदरस्य वक्त्रं मुख तस्यानुरूपा सदृशा आकृति आकारो येषा तान् । पुन कथंभूतान् अस्राक्षीत् । क्षितिरक्षणक्षमबलान् । पृथ्वीमण्डलप्रतिपालनसमर्थसामर्थ्यानिति शेष. । उपमालंकार ॥

अत इत्यादि । स नरेश्वर असशय नि सदेह सार्वभौमश्च भवतीति । न केवल तस्य नरेश्वरस्य रणेषु सग्रामेषु कीर्तय एव भवन्ति, अपि तु सार्वभौमश्च भवतीति चकारार्थ । नरेश्वर किं कुर्वन् । अत एतस्मात् कारणात् प्रभाते व्युष्टसमये करिण पश्यन् । किं कृत्वा । पूर्वं समर्च्य पूजयित्वा । कथंभूतान् करिण । परमेष्ठिनन्दनान् ब्रह्मपुत्रान् । समुच्चयालंकार ॥

सामोद्भवायेत्यादि । तुभ्यं ते करिवराय गजाय नित्यं सर्वकालं नमोऽस्तु । किमर्थं नम । वराय वरदानार्थम् । कथंभूताय करिवराय । सामोद्भवाय सामवेदोत्पन्नाय । पुन कथंभूताय करिवराय । शुभलक्षणलक्षिताय कल्याणलक्ष्मशोभिताय । दिव्यात्मने अतिमनोहराय । सकलदेवनिकेतनाय सकलाना सर्वेषा देवानामिन्द्रादीना निकेतनाय मन्दिराय । कल्याणमङ्गलमहोत्सवकारणाय कल्याणं शुभं मङ्गलं सुखदान पापविध्वंसो वा महोत्सवो महानन्दस्तेषा कारणाय । हेतवे इति शेष । अतिशयालंकार ॥

रवेरित्यादि । अस्माद्गजात् उषसि प्रबुद्धात् प्रभाते जागरितात् दृष्टात् अवलोकितात् नृपस्य राज्ञ सहसा शीघ्रेण दु.स्वप्नदुष्टग्रहदुष्टचेष्टाः नाशं प्रयान्ति । दु स्वप्नदुष्टग्रहचेष्टाना दुराचाराणा पापस्य फलं न भवतीत्यर्थ । कथंभूतादस्माद्गजात् । प्रसन्नेन्द्रियदृश्यमूर्ते प्रसन्नै प्रसादवद्भिरिन्द्रियैश्चक्षुरादिभि दृश्या अवलोकनीया मूर्ति शरीर यस्य स तथा तस्मात् । अस्मात्कस्मादिव । रवेरिव । यथा रवे श्रीसूर्यात् प्रसन्नादिविशेषणविशिष्टात् दु स्वप्नादिकं विनाशं गच्छति । उपमालंकारः ॥

ये पूजयन्ति करिणं कृतयज्ञदीक्षं
　　मन्त्राक्षरैर्जपितकर्णयुगं नरेन्द्राः ।
तेषां शुभानि मदबृंहितकान्तिचेष्टा-
　　च्छायादिभिः स कथयेदहितक्षयं च ॥ १७१ ॥

वृत्तानुपूर्वपृथुकोमलदीर्घहस्तः
　　पद्माभपुष्करमुखः कलविङ्कनेत्रः ।
यष्टीरदो बहलदुन्दुभिघोषकर्ण-
　　श्चन्द्रार्धविंशतिनखः करटी जयाय ॥ १७२ ॥

वीरैः प्रधावद्भिरितस्ततः पुरः करेणुभिर्मार्गनिकाचवन्धनैः ।
आतोद्यवाद्यैः करिणां पलायनैः प्रभावयेत्तं नृपतिर्गजेश्वरम् ॥ १७३ ॥

ये पूजयन्तीत्यादि । ये नरेन्द्रा. करिणं पूजयन्ति । कथंभूतं करिणम् । कृतयज्ञदीक्ष राजदीक्षम् । पुन कथंभूतं करिणम् । मन्त्राक्षरै कृत्वा जपितकर्णयुगं विन्यस्तमन्त्राहारकरणयुगलम् । तेषा राज्ञा स करी शुभानि कल्याणानि कथयेत् सूचयेत् । न केवलं शुभानि कथयेत्, अहितक्षयं शत्रुविनाशं च कथयेत् । काभि· कृत्वा कथयेत् । मदबृंहितकान्तिचेष्टाच्छायादिभि मदश्च दानं बृंहित च गर्जनं कान्तिश्च प्रभा चेष्टा च कर्णशुण्डादण्डादिव्यापारश्छाया च स तेजस्कता ताः आदिर्या (दयो या) सा तास्तथा ताभिः । अतिशयालंकार. ॥

वृत्तेत्यादि । ईदृग्विध करटी गजो जयाय शत्रुविध्वसनाय भवति । कथंभूतः करटी । वृत्तानुपूर्वपृथुकोमलदीर्घहस्त वृत्तो वर्तुलाकार आनुपूर्वेण अनुक्रमेण पृथुः स्थूल कोमलो मृदु दीर्घ· प्रलम्बो हस्त. शुण्डादण्डो यस्य स तथोक्तः । पुन कथंभूत. । पद्माभपुष्करमुख. पद्माभं रक्तकमलसदृशं पुष्करमुख शुण्डाग्रं यस्य स तथोक्तः । पुनः कथंभूत. । कलविङ्कनेत्र· । कलविङ्क लोकभाषया 'चिडो' । तदाकारे चटकसदृशे नेत्रे यस्य स तथोक्तः । पुनः कथंभूतः । यष्टीरद· यष्टीवत् रदौ दन्तौ यस्य स यष्टीरद. । तथा चोक्तम्—'फलभारनंता[1] शाखा यष्टिरित्युच्यते बुधै. । त्रिरात्रोषितचन्द्रस्य खंल[2] वा यष्टिरुच्यते ॥' (?) पुन कथंभूत । बहलदुन्दुभिघोषकर्ण. बहलौ पृथू दुन्दुभिघोषौ पटहसदृशशब्दौ कर्णौ यस्य स तथा । पुन. कथंभूत । चन्द्रार्धविंशतिनख. चन्द्रस्य अर्धसदृशा चन्द्रार्धाकारा विंशतिर्नखा यस्य स तथोक्त । उपमालंकारः ॥

वीरैरित्यादि । नृपतिर्नरेन्द्रस्तं यागहस्तिनं प्रभावयेत् प्रसिद्ध कारयेत् । किं कृत्वा

---

1. समासवाच्यर्धशब्दाभावान्नात्रार्धशब्दस्य पूर्वप्रयोग .

---

1. 'रोमता' ख. २. 'खं गदा' ख.

इत्थं सिन्धुरचेष्टितानि चरतः श्रुत्वा रिपूणां गणः
त्रासादस्तसमस्तविग्रहभरः स्याद्भृत्य इत्याचरन् ।
एते हस्तिन एष वाजिनिवहः क्षोणीयमेते वयं
देव ब्रूहि यदत्र भाति भवतः सर्वत्र सज्जा वयम् ॥ १७४ ॥

सुभट इव विशस्त्रः स्वामिहीनेव सेना
जनपद इव दुर्गैः क्षीणरक्षाविधानः ।
बलमवनिपतीनां वारणेन्द्रैर्विहीनं
वशमवशमवश्यं वैरिवर्गैः क्रियेत ॥ १७५ ॥

भयेषु दुर्गाणि जलेषु सेतवो गृहाणि मार्गेषु रणेषु राक्षसाः ।
मनःप्रसादेषु विनोदवेधसो गजा इवान्यत्किमिहास्ति वाहनम् ॥१७६॥

प्रभावयेत् । वीरै सुभटै । कि कुर्वद्भिर्वीरै । पुरो अग्रत इतस्ततो यत्र तत्र प्रधावद्भिर्वेगवद्भिर्गतिं कुर्वद्भि । तथा करेणुभिरपरगजसघट्टनै । तथा मार्गनिकाचवन्धनै मार्गे तटिकार्गलावन्धनै स तथा आतोद्यवाद्यै वादित्रवादनै प्रभावयेत् । तथा करिणा पलायनै अपरगजाना नाशनै प्रभावयेत् । दीपकालकार ॥

इत्थमित्यादि । इत्थ अमुना प्रकारेण सिन्धुरचेष्टितानि गजविलसितानि चरतो हैरिकाच्छ्रुत्वा आकर्ण्य रिपूणा गणा शत्रूणा समूहात्रासात् भयात् अस्तसमस्तविग्रहभर. परित्यक्तसर्वसग्रामातिशयो भृत्य सेवक स्यात् । रिपूणा गण कि कुर्वन् । भृत्य, स्यात् इति अमुना प्रकारेण आचरन् विदधन् । इतीति किम् । हे देव हे राजन्, एते प्रत्यक्षीभूता अस्माक हस्तिन वर्तन्ते । एप प्रत्यक्षीभूतो वाजिनिवहो अश्वसमूहो वर्तते । इयं प्रत्यक्षीभूता क्षोणी पृथिवी वर्तते । एते प्रत्यक्षीभूता वयं च सेवका वर्तामहे । अत्र एपु पदार्थेपु यद्भवतस्तव यद्भाति चमत्करोति तुभ्यं रोचते तत्त्वं ब्रूहि आदेश देहि । सर्वत्र हस्त्यश्वक्षोणीस्वसमर्पणे वय सज्जा एव वर्तामहे । रूपकालकार ॥

सुभट इत्यादि । अवनीपतीना भूमिपतीना वारणेन्द्रै. गजेन्द्रैर्विहीनं रहितं वल सैन्य वैरिवर्गै शत्रुवर्गैरवशं परवशं सत् अवश्यं निश्चयेन वश स्वाधीन क्रियेत विधीयेत । क इव । विशस्त्र सुभट इव शस्त्रहीनो योद्धेव । तथा स्वामिहीना सेनेव नायकवर्जिता चमूरिव । तथा, दुर्गै. प्राकारै क्षीणरक्षाविधानो रहितरक्षाकरण जनपद इव देश इव । प्राचुर्योपमालकार. ॥

भयेष्वित्यादि । इह अस्मिन् ससारे गजा इव हस्तिसदृशं किमन्यद्वाहनमस्ति । हस्तिसदृशमन्यद्वाहनं नास्ति इत्यर्थ. । कथंभूता गजाः । भयेषु भीतिषु आतङ्केषु दुर्गाणि प्राकारा । जलेषु सेतवस्तरणोपाया. । मार्गेषु अध्वसु गृहाणि परस्थानि । रणेषु सग्रामेषु

अरिनगरकपाटस्फोटने वज्रदण्डा-
श्चलदचलनिपाताः शत्रुसैन्यावमर्दे।
गुरुभरविनियोगे स्वामिनः कामितार्थाः
प्रतिकरभयकाले सिन्धुराः सेतुबन्धाः ॥ १७७ ॥

परं प्रधानस्तुरगो रथो नरः कदाचिदेकं प्रहरेन्न वा युधि।
स्वदेहजैरष्टभिरायुधैरयं करी तु हन्यादखिलं रिपोर्बलम् ॥ १७८ ॥

मणिरणितनिनादादप्रभावः परेषां
भवति नभसि केतुप्रेक्षणाद्देहसादः।
व्रजति च सहसा यैः प्राणितं प्राप्तमात्रैः
क्षितिप युधि समं तैर्वाहनं नान्यदस्ति ॥ १७९ ॥

राक्षसा पलाशिनः। मन प्रसादेषु चित्तप्रसन्नीकरणेषु विनोदवेधस कौतुकविचक्षणाः। रूपकालंकार. ॥

अरिनगरेत्यादि। सिन्धुरा. कथंभूता। अरिनगरकपाटस्फोटने वज्रदण्डाः अरीणां शत्रूणां नगराणा पत्तनाना कपाटाना स्फोटने विदारणे वज्रदण्डा. वज्रपाता। चलदचलनिपाता. गच्छत्पर्वतसपाता. शत्रुसैन्यावमर्दे शत्रुसेनाचूर्णकरणे। गुरुभरविनियोगे महाभारोच्चलनकार्ये स्वामिनो नरेन्द्रस्य कामितार्था वाञ्छितदायका। प्रतिकरिभयकाले शत्रुगजभीत्यवसरे सिन्धुरा सेतुबन्धाः सिन्धुरा गजाः तरणोपायाः। रूपकालंकार. ॥

परं प्रधान इत्यादि। प्रधान. प्रधानभूतो मुख्यस्तुरगोऽश्वो रथः स्यन्दनो नर सुभटपदातिर्युधि सग्रामे एकं पर शत्रुं कदाचित्कदापि प्रहरेत् मारयेत् न वा प्रहरेत् अथवा न प्रहरेत्। अयं करी तु हस्ती रिपो. शत्रोरखिल समग्रं बलं सैन्यं स्वदेहजैर्निजशरीरोत्पन्नैरष्टभिरायुधैर्दन्तशुण्डापादपुच्छलक्षणै. हन्यात् हिंस्यात्। अतिशयालंकार ॥

मणिरणितनिनादादित्यादि। हे क्षितिप हे राजन्, युधि सग्रामे तैर्जगत्प्रसिद्धै गजैर्हस्तिभिः सम सदृश अन्यदपरं वाहनं यत्र नास्ति न विद्यते। तै कै। यैर्हस्तिभि कृत्वा मणिरणितनिनादात् पादचक्रणत्कारशब्दात्परेषा शत्रूणाम् अप्रभावो अमाहात्म्य भवति। नभसि आकाशे केतुप्रेक्षणात् ध्वजदर्शनात् परेषा शत्रूणा देहसादो गात्रभङ्गो भवति। यैर्गजै. प्राप्तमात्रैर्निकटागमनमात्रैः सहसा शीघ्र प्राणितं जीवितं व्रजति विनश्यति। चकार उक्तसमुच्चयार्थ.। दीपकालंकार. ॥

पुरः प्रत्यक्पक्षभ्रमिभिरभिहन्तुं व्यवसिते
गतैः सर्वैर्गर्वात्समरसमये सिन्धुरपतौ।
विदीर्णं मातङ्गैस्तुरगनिवहैश्चापि दलितं
रथैः प्रास्तं पद्गैः पिशितकवलीभूतमचिरात् ॥ १८० ॥

दण्डासहतभोगमण्डलविधीन्व्यूहान्रणप्राङ्गणे
देव द्विष्टजनैश्चिरेण रचितान्स्वप्नेऽप्यभेद्यान्परैः।
कोऽभेत्स्यद्यदि नाभविष्यदवनीपालस्य दानद्रव-
द्रोणीतीरनिषण्णषट्पदततिर्दुर्वारणो वारणः ॥ १८१ ॥

अभिजनकुलजात्याचारदेहप्रशस्तः
सुविहितविनयश्चेद्यस्य चेत्कोऽपि हस्ती।

पुर इत्यादि। पुरोऽग्रत प्रत्यक् पश्चाद्भागेन पक्षयो सव्यापसव्यभागयो भ्रमिभिर्भ्रमणं कृत्वाभिहन्तु मारयितुं गर्वात् सर्वै गतैर्जावैर्गमनस्थूलोच्चयमध्यमोपजवनगमनै सिन्धुरपतौ अस्मिन् यागहस्तिनि समरसमये सग्रामसमये व्यवसिते उद्यमने सति किं जातम्। मातङ्गै. शत्रुगजै. अचिराद्वेगेन विदीर्णं विदारणं प्राप्तं तुरगनिवहैरश्वसमूहैरपि दलितं विदारणं प्राप्तम्। रथै स्यन्दनै प्रास्तं प्रध्वस्त प्राप्तम्। पद्गै पदातिभि. पिशितकवलीभूत मासपिण्डीभूतम्। चकार उक्तसमुच्चयार्थ। समुच्चयालकार ॥

दण्डेत्यादि। हे देव हे राजन्, रणप्राङ्गणे द्विष्टजनै शत्रुसमूहै चिरेण दीर्घकालेन रचितान् कल्पितान् व्यूहान् सेनाविन्यासभेदान् क. पुमान् अभेत्स्यत् व्यदारयिष्यत्। अपि तु न कश्चिदपि व्यदारयिष्यदित्यर्थ। यदि चेत् अवनिपालस्य नरेन्द्रस्य वारणो गजो नाभविष्यत् न समजनिष्यत्। कथंभूतान् व्यूहान्। दण्डासहतभोगमण्डलविधीन् दण्डश्च दण्डाकारव्यूह, असहतश्च यत्र तत्र विक्षिप्तव्यूह, भोगश्च सर्पशरीराकारव्यूह, मण्डलश्च वर्तुलाकारव्यूह, दण्डासहतभोगमण्डलास्ते विधयो विधानानि येषा व्यूहाना ते तथा तान्। तथा चोक्तम्—'दण्डो दण्डो यमव्यूहो विक्षिप्तश्चाथ संहत। स्याद्भोगिभोगवद्भोगो मण्डलो मण्डलाकृति.॥' पुन कथभूतान् व्यूहान्। परै शत्रुभिः स्वप्नेऽपि अभेद्यान् अविदार्यान्। न केवल प्रत्यक्षं अभेद्यान्, अपि तु स्वप्नेषु अभेद्यान्। कथभूतो वारण। दानद्रवद्रोणीतीरनिषण्णषट्पदतति दानद्रवस्य मदजलस्य या द्रोणी पर्वतसध्युत्पन्ननदी तस्यास्तीरे तटे निषण्णा उपविष्टा षट्पदाना भ्रमराणा ततय श्रेणयो यत्र वारणे स तथोक्त। पुन कथंभूत। दुर्वारण दु खेन महता कष्टेन वारण निषेधो यस्य स तथा। आक्षेपालकार. ॥

अभिजनेत्यादि। तस्य राज्ञो नरेन्द्रस्य परेषा शत्रूणा एतत्प्रत्यक्षीभूतं चेष्टित

तपति तपनबिम्बे दानवानामिवैत-
स्प्रभवति न परेषा चेष्टितं तस्य राज्ञः ॥ १८२ ॥

अविनीते यथा राज्ञि न चिरं नन्दति क्षितिः ।
तथाविनीतशुण्डालं बलं नारिबलं जयेत् ॥ १८३ ॥

गजस्थितोऽस्त्रैर्नृप एक एव जेता सहस्रस्य भवेत्परेषाम् ।
आसीनसिंहं नगमापतन्तमस्त्राश्मवर्षं प्रसहेत को हि ॥ १८४ ॥

हन्ता सहस्रशोऽन्येषां सोढास्त्राणां सहस्रशः ।
रणे करिसमो नास्ति रथेषु नृषु वाजिषु ॥ १८५ ॥

व्यापारो न प्रभवति न समर्थो भवति । तस्य कस्य । यस्य राज्ञ कोऽपि आस्ता तावद्धस्ती भवति । कथंभूतो हस्ती । अभिजनकुलजात्याचारदेहप्रशस्तः अभिजनं मन इति श्रीदेवनामा पञ्जिकाकार , कुलं च पितृपक्ष , जातिश्च मातृपक्ष , आचारश्च निजस्वामिन. अप्रतिकूलत्वम्, देहश्च यथोक्तलक्षणं शरीरम्, अभिजनकुलजात्याचारदेहास्तैः प्रशस्तः प्रशसनीय. स तथा चेत् यदि सुविहितविनय सुशिक्षितो भवति । परेषा दानवाना-मिवैतत् प्रचेष्टितं प्रचार. । तपनबिम्बे श्रीभास्करमण्डले तपति सति चेष्टितं न प्रभ-वति । किं तु रात्रावेव संचार इत्यर्थः । क्रियोपमालंकारः ॥

अविनीते इत्यादि । यथा येन प्रकारेण अविनीते अशिक्षिते राज्ञि राजनि क्षिति. पृथ्वी चिरं दीर्घकालं न नन्दति न समृद्धा भवति, तथा अविनीतशुण्डालमशिक्षितजं बल सैन्यं अरिबलं शत्रुसैन्यं न जयेत् न तिरस्कुर्यात् । अविनीताः शुण्डाला गजा यस्मिन् बले तदविनीतशुण्डाल बलं कर्तृभूतं अरिबलं कर्मतापन्नम् । दृष्टान्तालंकारः ॥

गजस्थित इत्यादि । नृपो राजा एक एव असहाय गजस्थितो हस्तिनमारूढ· अस्त्रैरायुधैः कृत्वा परेषा शत्रूणा सहस्रस्य लक्षादेर्जेता जयनशीलो भवेत् सजायते । अमुमेवार्थं आक्षेपेण द्रढयति—आसीनसिंहं नगं पर्वत आसीन उपविष्टः सिंहो यत्र स तथा तं आपतन्तमागच्छन्त क पुमान् प्रसहेत सोढुं शक्नुयात् । अपि तु न कश्चि-च्छक्नुयादित्यर्थ । कथंभूतं नगम् । अस्त्राश्मवर्षम् अस्तः प्रेरितो अश्मना पाषाणाना वर्षो वृष्टिर्येन नगेन स तथा तम् । कथम् । हि स्फुटमिति शेष· । आक्षेपालंकारः ॥

हन्तेत्यादि । रणे सग्रामे करिसमो हस्तिसदृशो रथेषु स्यन्दनेषु नृषु पदातिषु वाजिषु अश्वेषु एकोऽपि नास्ति कोऽपि न विद्यते । कथंभूत. करी । अन्येषा शत्रूणा सह-स्रशो असख्यातान् हन्ता विध्वंसकः । अस्त्राणा आयुधाना सहस्रशः असंख्यातान् सोढा सहनशीलः । उपमालंकारः ॥

भुजगशिरसि रत्नं वारिधौ द्वीपलोकः
स्फुरदुरगसमन्ते भूमिदेशे निधानम्।
न भवति नृप धृष्यं यद्वदेवान्यसत्त्वै-
र्गजपतिमधिरूढस्तद्वदेव क्षितीशः॥ १८६॥

हयः प्रधावे हनने कृतान्तः सुहृन्निदेशेऽस्त्रविधौ प्रहर्ता।
विलासिनी नर्तनकर्मकाले शिष्योऽपि चान्यत्र गिरः करीन्द्रः॥१८७॥

गजबन्धे नरेन्द्रस्य व्रतमेतत्करिष्वयम्।
अस्नानपानभुक्तेषु तत्क्रियः स्यान्न यत्स्वयम्॥ १८८॥

बलेन कायेन जवेन कर्मणा परैरतुल्याः परमेण चायुषा।
महीभुजा भाग्यबलान्महीतले कृतावतारास्त्रिदिवान्मतङ्गजाः॥ १८९॥

भुजगशिरसीत्यादि। हे नृप हे राजन्, यद्वत् यथा भुजगशिरसि सर्पमस्तके रत्नं अन्यसत्त्वैरपरप्राणिभिः धृष्यं गृहीतव्यं न भवति न जायते। वारिधौ समुद्रे द्वीपलोको लङ्कादिद्वीपमानवो अन्यसत्त्वैर्यद्वत् धृष्यो न भवति। तथा। स्फुरदुरगसमन्ते विस्फुरत्सर्पसमीपे भूमिदेशे भूमिस्थाने स्थितं निधानं अन्यसत्त्वैर्यद्वत् धृष्यं न भवति। तद्वदेव गजपतिं गजाधीश्वरं अधिरूढश्चटितः क्षितीशो राजा अन्यसत्त्वैर्धृष्यो न भवति। दृष्टान्तालंकारः॥

हय इत्यादि। करीन्द्रो गजेन्द्रः कथंभूतः। प्रधावे वेगवद्गमने हयोऽश्वो वर्तते। हनने शत्रुमारणे कृतान्तो यमो वर्तते। निदेशे आदेशकर्मणि सुहृत् किंकरो वर्तते। अस्त्रविधौ आयुधविधाने प्रहर्ता शत्रुमारको वर्तते। नर्तनकर्मकाले नृत्यविधानावसरे विलासिनी वेश्या वर्तते। गिरोऽन्यत्र च वाणीं विना शिष्योऽन्तेवासी वर्तते। वचनं नास्ति, अन्यत्सर्वं जानाति। असमस्तरूपकालंकारः॥

गजबन्ध इत्यादि। गजबन्धे हस्तिसंग्रहे नरेन्द्रस्य राज्ञः एतद्व्रतं एष नियमो भवति। एतत्किम्। अयं नरेन्द्रः करिषु हस्तिषु अस्नानपानभुक्तेषु हस्तिस्नानं विना हस्तिभोजनं विना यत् स्वयमात्मना तत्क्रियः स्नानपानभोजनक्रियो न स्यात्। जात्यलंकारः॥

बलेनेत्यादि। मतङ्गजाः हस्तिनस्त्रिदिवात् स्वर्गलोकात् महीतले कृतावताराः पृथ्वीमण्डले लब्धजन्मानः। कस्मान्महीतले कृतावताराः। महीभुजा राज्ञा भाग्यबलात् पुण्यप्रकर्षात्। कथंभूता मतङ्गजाः। बलेन सामर्थ्येन पराक्रमेण कायेन शरीरेण जवेन वेगेन कर्मणा व्यापारेण परमेण उत्कृष्टेन आयुषा जीवितकालेन च परैर्जीवादिभिरतुल्या असाधारणाः। जात्यलंकारः॥

महान्तोऽमी सन्तोऽप्यमितबलसंपन्नवपुषो
यदेवं तिष्ठन्ति क्षितिपशरणे शान्तगतयः ।
तदत्र श्रद्धेयं गजनयबुधैः कारणमिदं
मुनीन्द्राणां शापः सुरपतिनिदेशश्च नियतम् ॥ १९० ॥

अनेकसमरसंग्रहारलक्षणविजयप्रशस्तिशृङ्गारितगात्रः शालिहोत्रः कलिकालबृहस्पते कुम्भिनीपते, तथैव गन्मुखेनापि साश्चर्यशौर्यनिर्जिताशेषपक्षिपक्षानार्यपरिषद्वस्याहणावन्तगर्वन्तं विज्ञापयति—तथाहि । देव देवमिव भद्रजात्यमङ्गेन, देव देवमिव वासवं सत्त्वेन, देव देवमिव सुभगा-

---

महान्त इत्यादि । असी दन्तिनो महान्तो गुरुतराः सन्तोऽपि अमितबलसंपन्नवपुषो अनर्गलीभूतपराक्रमसंयुक्तशरीराः यत् क्षितिपशरणे राजमन्दिरे शान्तगतयः अप्रचलिताः सन्तस्तिष्ठन्ति आसते । तदस्मिन् संसारे गजनयबुधैर्गजशास्त्रनयमार्गनिपुणैः पुरुषैरिदमेतत्कारणं हेतुः श्रद्धेयं रोचनीयं ज्ञातव्यमिति । इदं किम् । नियतं निश्चितं मुनीन्द्राणां शापः कारणं च अन्यत् सुरपतिनिदेशः शक्रादेशः कारणं

लोकं समप्रकृत्या, देव देवमिव समं संस्थानेन, देव देवमिवावगाढं वयसा द्वितीयां दशन्तम्, देव देवमिवानुभवितारमायुषा दशापि दशाः, देव देवमिव पार्थिवं छायया, देव देवमिव वरीयांस बलेन, देव देवमिव कण्ठीरवमानूकेन, देव देवमिव समुद्रघोषं स्वरेण, देव देवमिव कुलेन काम्बोजम्, वाजिराजं च जवेन, देव देवस्य यशोराशिमिव श्वेतमानं वर्णेन, देव देवस्य चित्तमिव सूक्ष्मदर्शनं तनूरुहेषु, देव देवस्यारिवर्गमिव भग्नवंशं पृष्ठप्रदेशे, देव देवस्य वीरश्रीविलासचामरमिव रमणीयं वालधौ, देव देवस्य

सुभगालोकं समप्रकृत्या हे देव हे राजन्, समप्रकृत्या अविषमस्वभावेन सुभगालोकं परेषा प्रीतिजनकदर्शनं विज्ञापयति। कमिव। देवमिव भवन्तमिव। यथा भवान् समप्रकृत्या कृत्वा सुभगालोको भवति। हे देव सस्थानेन आकृत्या समं चतुरस्र विज्ञापयति। कमिव देवमिव। यथा भवान् सस्थानेन समो वर्तते। देव, देवमिवावगाढं वयसा द्वितीया दशान्तम्। हे देव [दशन्तशब्देन दशा जानीयात्] वयसा यौवनावस्थया कृत्वा द्वितीया द्वयो पूरणी दशन्तं दशा अवगाढ व्याप्तम्। आरूढमिति यावत्। उक्तं च— सर्वकर्मसहो दक्षः परा बुद्धिमुपागत.। द्वितीयस्या दशाया स्याद्वाह सप्राप्तवाहन ॥' अथ कासौ दशा। 'आयुर्द्वात्रिंशत तेषा दशाश्च दश कीर्तिताः। त्रयोऽब्दाश्च दशाहानि द्वौ च मासौ दशा मता ॥' हे देव, आयुषा कृत्वा दशापि दशा अनुभवितार भोक्तारम्। भोक्ष्यतीत्यर्थं। कमिव। देवमिव भवन्तमिव। यथा भवान् आयुषा कृत्वा दशापि दशा भोक्ष्यति। हे देव, छायया कृत्वा पार्थिवं विज्ञापयति। कमिव। देवमिव भवन्तमिव। छायया कृत्वा पार्थिवो वर्तते। उक्तं च—'अनेकवर्णा सुस्निग्धा गम्भीरा महती स्थिरा। प्रशस्ता पार्थिवीछाया मनोदृष्टिप्रसादिनी ॥' हे देव हे राजन्, बलेन भारागमनसामर्थ्येन वरीयास अतिशयेन गुरुतरम्। कमिव। देवमिव भवन्तमिव। यथा भवान् बलेन वरीयान् भवति। हे देव हे राजन्, आनूकेन अन्वयेन बलेन यो कण्ठीरवं सिंहं विज्ञापयति। कमिव। देवमिव भवन्तमिव। यथा भवान् आनूकेन कण्ठीरवो भवति। हे देव, स्वरेण ध्वनिना समुद्रघोष विज्ञापयति। कमिव। भवन्तमिव यथा भवान् स्वरेण समुद्रघोषो भवति। हे देव, कुलेन जात्या काम्बोजं वाह्लीकदेशोद्भवं विज्ञापयति। कमिव। देवमिव भवन्तमिव। यथा देवेति पूर्वोक्तमेव सबोधनपद प्राह्यम्। हे देव, जवेन वेगेन वाजिराज गरुडं विज्ञापयति। हे देव, वर्णेन श्वेतमान श्वेतीकुर्वाणं विज्ञापयति। कमिव। देवस्य यशोराशिमिव। यथा देवस्य यशोराशि. श्वेतमानो वर्तते। 'श्वेत प्रधानो वर्णानाम्' इति वचनात्। यत इन्द्रस्य अश्व उच्चैःश्रवा श्वेतवर्णो भवति। हे देव, तनूरुहेषु रोमसु सूक्ष्मदर्शनं सूक्ष्मावलोकनम्। कमिव। देवस्य चित्तमिव। यथा देवस्य चित्त तव मनः सूक्ष्मदर्शन भवति। हे देव पृष्ठप्रदेशे आसनप्रदेशे भग्नवंश अदृष्टपृष्ठस्थलम्।

कीर्तिकुलदेवताकुन्तलकलापमिव मनोहरं केसरेषु, देव देवस्य प्रतापमिव विशालं ललाटासनजघनवक्षस्त्रिकेषु, देव शिखण्डिकण्ठाभोगमिव कान्तं कन्धरायाम्, इभकुम्भार्धमिव परार्ध्यं शिरसि, प्लक्षतरुपरिवर्तितच्छदपृष्ठमिव कमनीयं कर्णयोः, उल्लिखितमिव निर्मांसं हनुजानुजङ्घावदनघोणासु, स्फटिकमणिविनिर्मितमिव सुप्रकाशं लोचनयोः, नीररुहबर्हमिव तलिनं सृक्कोष्ठजिह्वासु, देव देवस्य हृदयमिव गम्भीरं तालुनि, कमलकोशमिव शुभंयुगन्त-

---

कमिव । देवस्यारिवर्गमिव । यथा देवस्य अरिवर्ग. शत्रुवर्गो भग्नवंशः क्षयगतकुलो भवति । हे देव, वालधौ पुच्छविषये रमणीयं मनोहरम् ।कमिव । देवस्य वीरश्रीविलासचामरमिव । यथा देवस्य वीरश्रियो वीरलक्ष्म्या. संबन्धि श्वेतविलासचामर क्रीडाप्रकीर्णकं रमणीय भवति । हे देव, केसरेषु स्कन्धदेशेषु मनोहर चित्तानुरञ्जकं विज्ञायति । कमिव । देवस्य तव कीर्तिकुलदेवताकुन्तलकलापमिव । यथा देवस्य कुलदेवताया. कुन्तलकलापो मनोहरो भवति । हे देव, ललाटासनजघनवक्षस्त्रिकेषु ललाटं च भालम्, आसनं च पृष्ठभाग., जघनं च कट्यग्रभाग, वक्षश्च हृदयस्थलम्, त्रिकं च पृष्ठवशाधरे त्रिकसज्ञम्, तेषु ललाटासनजघनवक्षस्त्रिकेपु पञ्चस्थानेषु विशालं विस्तीर्णं विज्ञापयति । कमिव । देवस्य प्रतापमिव । यथा देवस्य प्रतापो विशालो भवति । हे देव, कन्धराया ग्रीवाया कान्तं मनोहर विज्ञापयति । कमिव । शिखण्डिकण्ठाभोगमिव परिणतमयूरकण्ठविस्तारमिव । यथा शिखण्डिकण्ठाभोगः कान्तो मनोहरो भवति । अत्र मयूरकण्ठस्याकार. सस्थानमेव गृह्यते, न तु वर्ण. । शिरसि मस्तके परार्ध्यं शुभं विज्ञापयति । कमिव । इभकुम्भार्धमिव हस्तिकुम्भार्धमिव । हे देव, कर्णयो. श्रवणयो. कमनीयं मनोहर विज्ञापयति । कमिव । प्लक्षतरुपरिवर्तितच्छदपृष्ठमिव प्लक्षतरु' वटवृक्ष. पर्कटितरुसंबन्धिनौ परिवर्तितौ उद्वलितौ यौ छदौ पर्णे तयो. पृष्ठभागमिव विज्ञापयति । हे देव, हनुजानुजङ्घावदनघोणासु विषये हनुश्च चिबुकं कपोलानामधोभाग, जानुनी च अष्ठीवन्तौ,जङ्घाश्च जान्वधोभागा., वदन च मुखम्, घोणा च नासिका, तासु तथोक्तासु निर्मांसं मासरहितं विज्ञापयति । कमिव । उल्लिखितमिव उत्कीर्णमिव कण्टकछिन्नमिव । हे देव हे राजन्, लोचनयोः नेत्रयो सुप्रकाशं सुष्ठु तेजस्कं विज्ञापयति । कमिव । स्फटिकमणिविनिर्मितमिव काश्मीरमणिनिष्पादितमिव । हे देव, सृक्कोष्ठजिह्वासु सृक्कणी च ओष्ठप्रान्तौ, ओष्ठौ अधरौ, जिह्वा च रसना, तासु सृक्कोष्ठजिह्वासु तलिन तनुं विज्ञापयति । तथा चोक्तम्—'सृक्के स्वच्छेव विरले तलिनं पृष्ठिनिर्मितम् । 'विरल तनु' इत्यमर । कमिव । नीररुहबर्हमिव कमलपत्रमिव । हे देव, तालुनि काकुदे गम्भीर अगाधम् । कमिव । देवस्य तव हृदयमिव । यथा देवहृदयं गम्भीर वर्तते । हे देव, अन्तरास्ये मुखमध्ये शुभंयुम् शोभनं विज्ञापयति । कमिव । कमलकोशमिव । यथा कमलकोश.पद्मगर्भ शुभंयुग्

रास्ये, चन्द्रकलाशकलसंपादितमिव सुन्दरं दशनेषु, लक्ष्मीकुचकलशमिव पीवरं स्कन्धे, भटजूटमिवोद्बद्धं कृपीटदिशि, अजस्रजवाभ्यसादिव सुविभक्तघनगात्रम्, अवलीकैः खरखुराकृतिभिः शफैर्गतिप्रारम्भेषु रजस्वलत्वादिव भुवमस्पृशन्तम्, अमृतजलधिप्रतिबिम्बितेन्दुसंवादिना निटिलपुण्ड्रकेण कथयन्तमिव सकलायामिलायामवनिपालस्यैकातपत्रवर्यम्, अहीनाविच्छिन्नाविचलितप्रदक्षिणवृत्तिभिर्देवमणिनिःश्रेणिश्रीवृक्षरोचमानादिनामभिरावर्तैः शुक्तिमुकुलावलीढकादिभिश्च तद्विशेषैराश्रितोचितप्रदेशमुदाहरन्तमिव

भवति। दशनेषु दन्तेषु सुन्दरमतिमनोहरं विज्ञापयति। कमिव। चन्द्रकलाशकलसंपादितमिव द्वितीयाचन्द्रखण्डैर्निष्पादितमिव। स्कन्धे ककुदविषये पीवरं स्थूलं विज्ञापयति। कमिव। लक्ष्मीकुचकलशमिव लक्ष्म्याः स्तनकुम्भमिव। कृपीटदिशि उद्बद्धं उत्तरदिशि तनूदरं भटजूटमिव। यथा सुभटस्य जूटः केशपाशः तनूदर उद्बद्धश्च भवति। सुविभक्तघनगात्रं सुविभक्तं सुविश्राणितं सुविभागीकृतं घनं निबिडं गात्रं शरीरं यस्य स तथा तं विज्ञापयति। कुतः कस्मात्। अजस्रजवाभ्यासादिव निरन्तरवेगानुशीलनादिव। हे देव, गतिप्रारम्भेषु गतिकरणेषु शफैः खुरैः भुवं पृथ्वीं अस्पृशन्तं अच्छुपन्तम्। कस्मात्। उत्प्रेक्षते—रजस्वलत्वादिव रजो धूलिः विद्यते यस्याः सा रजस्वला (अस्त्यर्थे वलवतसोस्त्वसौ मत्वर्थीय।) रजस्वलायाः भावः रजस्वलात्वं तस्मात् रजस्वलात्वात्। यथा रजस्वला स्त्री ऋतुमती नरस्य स्प्रष्टुं योग्या न भवति। कथंभूतैः शफैः। अवलीकैः रेखारहितैः नीरेखैः। कथंभूतैः शफैः। खरखुराकृतिभिर्गर्दभखुराकारैः। निटिलपुण्ड्रकेण ललाटतिलकेन अवनिपालस्य भूपतेः सकलायाः समग्रायामिलायां भूमौ एकातपत्रवर्यं एकच्छत्रमुख्यं ऐश्वर्यस्वं ऐश्वर्यस्वामित्वं कथयन्तमिव। कथंभूतेन निटिलपुण्ड्रकेण। अमृतजलधिप्रतिबिम्बितेन्दुसंवादिना अमृतजलधौ क्षीरसागरे प्रतिबिम्बितः प्रतिफलितो यः इन्दुः परिपूर्णचन्द्रस्तं संवदत्यनुकरोतीत्येवंशीलः अमृतजलधिप्रतिबिम्बितेन्दुसंवादी तेन तथा। अहीनाविच्छिन्नाविचलितप्रदक्षिणवृत्तिभिर्देवमणिनिःश्रेणिश्रीवृक्षरोचमानादिनामभिरावर्तैः शुक्तिमुकुलावलीढकादिभिश्च तद्विशेषैराश्रितोचितप्रदेशमुदाहरन्तमिव देवस्य कल्याणपरम्पराम् हे देव, आवर्तैः रोमावर्तैः कृत्वा आश्रितोचितप्रदेशं अङ्कितयोग्यस्थानं विज्ञापयति। किं कुर्वन्तम्। देवस्य तव कल्याणपरम्परां शुभानां श्रेणिमुदाहरन्तमिव सूचयन्तमिव। कथंभूतैरावर्तैः। अहीना अविच्छिन्ना सुच्छाया अविचलिता[1] अभ्रष्टा प्रदक्षिणा वामेतरवृत्तिर्येषां आवर्तानां ते अहीनाविच्छिन्नाविचलितप्रदक्षिणवृत्तयस्तैस्तथोक्तैः। पुनः कथंभूतैरावर्तैः। देवमणिनिः

---

1. 'अकम्पित' सटीकपुस्तकपाठः.

देवस्य कल्याणपरम्पराम्, एवमपरैरपि लक्षणैर्दशस्वपि क्षेत्रेपु प्रशस्तं विजयवैनतेयनामधेयमत्र प्रस्तावे वाजिविनोदमकरन्देन बन्दिना सलीलमभ्यधायि तुरङ्गमगुणसंकीर्तनानीमानि वृत्तानि—

गिरयो गिरिकप्रख्याः सरितः सारिणीसमाः।
भवन्ति लङ्घने यस्य कासारा इव सागराः॥ १९१ ॥
एता दिशश्चतस्रोऽपि चतुश्चरणगोचराः।
स्यदे यस्य प्रजायन्ते गोपुराङ्गणसन्निभाः॥ १९२ ॥

श्रेणिश्रीवृक्षरोचमानादिनामभिः देवमणिर्निर्गलादेशो ग्रीवाधोभाग, निःश्रेणिर्ललाटे उपर्युपरि त्रय आवर्ता, श्रीवृक्ष· पर्याणप्रदेश, रोचमानः कण्ठप्रदेश, ते आदिर्येषा तानि नामानि येषामावर्ताना ते देवमणिनिःश्रेणिश्रीवृक्षरोचमानादिनामानस्तैस्तथोक्तै । न केवलमेतैरेवावर्तैराश्रितोचितप्रदेशम्, अपि तु शुक्तिमुकुलावलीढकादिभिश्च तद्विशेषै. शुक्तिर्मुक्तास्फोटकसदृशी, मुकुलं कुड्मलोपमम्, अवलीढकं गवालीढसमानाकारम्, तानि आदिर्येषा आवर्ताना ते शुक्तिमुकुलावलीढकादयस्तैः तद्विशेषै.(?) । मकामरकाभेदैरित्यर्थ । एवमपरैरपि लक्षणैर्दशस्वपि क्षेत्रेपु प्रशस्तम् एवममुना प्रकारेण अपरैरपि शालिहोत्रशास्त्रोक्तैर्लक्षणैः कृत्वा दशस्वपि क्षेत्रेपु दशस्वपि गात्रेपु प्रशंसनीयं विज्ञापयति। कानि तानि दश क्षेत्राणि। ‘तानि वक्त्रशिरोग्रीवावंशोवक्षश्च पञ्चमम्। हृदयासनकक्षाश्च नाभि· सप्तममेव च। कुक्ष्यष्टमं खुरे जानु जङ्घाश्च दशमं मतम्॥’ विजयवैनतेय इति नाम यस्य अर्वतः स विजयवैनतेयनामधेयस्त तथोक्तम् । अत्र प्रस्तावे अस्मिन् अवसरे वाजिविनोदमकरन्देन नाम्ना वन्दिना स्तुतिपाठकेन सलील विदग्धचेष्टया तुरङ्गमगुणसकीर्तनानि अश्वगुणस्तवनानि इमानि वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षितानि वृत्तानि पद्यानि अभ्यधायि पठितानि अभिहितानि पठ्यन्ते स्म । ‘इजात्मनेपदे प्रथमैकवचने’ इत्यधिकारे ‘भावकर्मणोश्च’ इति इच्प्रत्ययो अद्यतन्याः प्रथमैकवचनं च।

गिरय इत्यादि। यस्य तुरङ्गमस्य लङ्घने उत्फालने गिरय· पर्वता. गिरिकप्रख्या. क्रीडाकन्दुकसमाना भवन्ति जायन्ते। सरितो नद्य सारिणीसमा. धोरणीसमा सदृशा भवन्ति। सागराः समुद्रा. कासारा इव (तल्ला इव) तडागसदृशा भवन्ति । उपमामध्यदीपकालंकारः॥

एता इत्यादि। यस्य तुरङ्गमस्य स्यदे जवे वेगे सति। ‘स्यदो जवे’ इति निपातः। एता. प्रत्यक्षीभूता. दिशो हरितश्चतस्रोऽपि चतु सख्या अपि चतुश्चरणगोचरा. चतुःपादगम्या. सत्यो गोपुराङ्गणसन्निभा· पुरद्वाराग्रभूमिसदृशा. प्रजायन्ते भवन्ति। उपमालंकार.॥

प्राप्नुवन्ति जवे यस्य भूमावपतिता अपि ।
निषादिनां पुरक्षिप्ताः शल्यबालाः करग्रहम् ॥ १९३ ॥
यस्य प्रवेगवेलायां सकाननधराधरा ।
धरणिः खुरलग्नेव सार्धमध्वनि धावति ॥ १९४ ॥

किं च ।

वालवालधितनूरुहपृष्ठे वंशकेसरशिरःश्रवणेषु ।
वक्त्रनेत्रहृदयोदरदेशे कण्ठकोशखुरजानुजवेषु ॥ १९५ ॥
अन्यत्र स्वल्पदोषोऽपि यद्येतेषु न दोषवान् ।
शुभावर्तच्छविच्छायो हयः स्याद्विजयोदयः ॥ १९६ ॥

प्राप्नुवन्तीत्यादि । यस्य तुरङ्गमस्य जवे वेगे सति शल्यवाला सपुङ्खवाणा पुर अग्रत क्षिप्ता मुक्ता सन्तो भूमौ अपतिता अपि निपादिना अश्ववाराणा करग्रह हस्तग्राह्य प्राप्नुवन्ति लभन्ते । पूर्वं निषादिभिर्वाणा मुक्ता, पश्चादश्वप्रेरिता यावद्वाणा गच्छन्ति तावदश्वो गत, पश्चात्तैरेव निषादिभिस्ते वाणा भूमावापतिता एव गृहीता इत्यर्थ । अतिशयालकार ॥

यस्येत्यादि । यस्य तुरङ्गमस्य प्रवेगवेलाया उत्कृष्टजवावसरे धरणि॰ भूमि अध्वनि मार्गे सार्धं धावति तुरङ्गमेन सह यान्तीव दृश्यते । कथभूता धरणि । सकाननवरावरा वनपर्वतसहिता । अपर कथंभूता । खुरलग्नेव शफवलितेव । उत्प्रेक्षालंकार ॥

किच विशेपवर्णन करोति—**वालेति** । हयस्तुरग शुभावर्तच्छविच्छाय सन् शुभा कल्याणकारका आवर्ता भ्रमरका छविश्च रोमतेज छाया च कान्तिर्यस्य स शुभावर्तच्छविच्छाय । एवंगुणविशिष्टो हयो विजयोदय स्यात् शत्रुपराजयदायक स्याद्भवेत् । यदि चेत् अन्यत्र पूर्ववृत्तलक्षणादन्यत्स्वल्पदोषोऽपि भवति । एतेषु न दोषवान् एतेषु स्थानेषु निर्दोष एव । एतेषु केपु । वालवालधितनूरुहपृष्ठे वालवालधि सकेशपुच्छ॰ तनूरुहाश्च रोमाणि पृष्ठ च आसनप्रदेशः वालवालधितनूरुहपृष्ठे । समाहारो द्वन्द्व । वंशकेसरशिर श्रवणेषु वंशश्च पृष्ठास्थि केसराश्च स्कन्धकेशा शिरश्च मस्तकं श्रवणौ कर्णौ वशकेसरशिर श्रवणास्तेषु । वक्त्रनेत्रहृदयोदरदेशे वक्त्रं मुख नेत्रे च लोचने हृदय च वक्ष स्थलमुदर च कुक्षि वक्त्रनेत्रहृदयोदराणि तेषा देश स्थानं वक्त्रनेत्रहृदयोदरदेशस्तस्मिन् । कण्ठकोशखुरजानुजवेपु कण्ठश्च ग्रीवा कोशश्च लिङ्गं खुराश्च शफा॰ जानूनि च जङ्घाना सधय । अष्ठीवन्तीत्यर्थ । जवश्च वेग कण्ठकोशखुरजानुजवास्तेपु । समुच्चयालकार ॥ युग्मम् ॥

---

१. 'लग्नेव' सटीकपुस्तकपाठ..

मुक्ताफलेन्दीवरकाञ्चनाभाः किंजल्कभिन्नाञ्जनभृङ्गशोभाः ।
बालारुणाशोकशुकप्रकाशास्तुरङ्गमा भूमिभुजां जयेशाः ॥ १९७ ॥
गजेन्द्रकण्ठीरवतानकानां भेरीमृदङ्गानकनीरदानाम् ।
समस्वराः स्वामिनि हेषितेन भवन्ति वाहाः परमुत्सवेहाः ॥ १९८ ॥
नीरेजनीलोत्पलमालतीनां सर्पिर्मधुक्षीरमदैः समानाः ।
स्वेदे मुखे श्रोतसि येषु गन्धास्ते वाजिनः कामदुहो नृपेषु ॥ १९९ ॥

मुक्ताफलेत्यादि । भूमिभुजा राज्ञा तुरङ्गमा अश्वा जयेशा जयसमर्था. भवन्ति । कथंभूतास्तुरङ्गमा । मुक्ताफलेन्दीवरकाञ्चनाभा· मुक्ताफलानि च शौक्तिकेयानि, इन्दीवराणि च नीलोत्पलानि, काञ्चनं सुवर्णम्, मुक्ताफलेन्दीवरकाञ्चनानि तेषा आभा वर्णो येषा ते तथोक्ता । शुक्लश्यामवर्णा इत्यर्थः । पुन कथंभूता । किंजल्कभिन्नाञ्जनभृङ्गशोभाः किंजल्क· केसर., भिन्नाञ्जन च मर्दितमपी, भृङ्गाश्च भ्रमरा , तेषा शोभा वर्णो येषा ते तथोक्ताः । गोरोचनावर्ण-इन्द्रनीलवर्ण-कृष्णाश्च । पुन· कथभूता । बालारुणाशोकशुकप्रकाशा. बालारुणश्च उदयभास्कर·, अशोकश्च पिण्डीद्रुम·, शुकश्च कीर , एतेषा प्रकाशो वर्णो येषा ते बालारुणाशोकशुकप्रकाशा ते तथोक्ता । अव्यक्तरागरक्तवर्णहरितवर्णा इत्यर्थ. । उपमालंकार ॥

गजेन्द्रेत्यादि । वाहास्तुरङ्गमा हेषितेन शब्दितेन । ध्वनितेनेति यावत् । स्वामिनि राजनि पर निश्चयेन उत्सवेहा महोत्सवचेष्टिता भवन्ति । कथभूता । गजेन्द्रकण्ठीरवतानकाना समस्वराः गजेन्द्रो यूथनाथ , कण्ठीरवश्च पञ्चानन , तानकाश्च वृषभा·, गजेन्द्रकण्ठीरवतानकास्तेषा समस्वरा । भेरीमृदङ्गानकनीरदाना समस्वरा. भेरी च भम्भा, मृदङ्गश्च मर्दल., आनकश्च पटह., नीरदश्च जलधर , भेरीमृदङ्गानकनीरदास्तेषा समस्वराः । समुच्चयालंकार. ॥

नीरेजेत्यादि । नीरेजनीलोत्पलमालतीना ते वाजिन· स्वस्था. नृपेषु राजसु कामदुहो वाञ्छितप्रदा भवन्ति । ते के । येषु स्वेदे प्रस्वेदे मुखे वक्त्रे श्रोतसि कर्णद्वये गन्धा परिमला भवन्ति । कथंभूता गन्धा । नीरेजनीलोत्पलमालतीना समानाः सदृशाः नीरेजं कमलम्, नीलोत्पलं इन्दीवरम्, मालती जाती, नीरेजनीलोत्पलमालत्यस्तासां समानाः सदृशा गन्धाः । तथोक्तम्—धन्वन्तरिनिघण्टुज्ञानी मनोज्ञानि सुमना राजपुत्री प्रियंवदा मालती हयगन्धा चत्वेतिका तैलभाविनी तथा द्वितीया जाती वा सप्रहसन्ती चमूवसन्तजा शीतला शीतसवासा सेव्या भ्रमरबान्धवाः मनागरक्तवर्णा ज्ञातव्याः । [पुनः] कथंभूताः गन्धाः। सर्पिर्मधुक्षीरमदैः सर्पिश्च घृतम्, मधु च क्षौद्रम्, क्षीर च दुग्धम्, मदश्च गजदानम्, सर्पिर्मधुक्षीरमदास्तैस्तथोक्तैः समानाः । उपमालंकारः ॥

हसप्लवङ्गपञ्चास्यद्विपशार्दूलसनिभैः।
मितद्रवः क्षितीन्द्राणामानूकैर्विजयप्रदाः॥ २०० ॥
ध्वजहलकलशकुशेशयकुलिशशशाङ्कार्धचक्रसमाः।
तोरणतरवारिनिभास्तुरगेऽङ्गजवृत्तयः श्रेष्ठाः॥ २०१ ॥
वक्षसि वाहोरलिके शफदेशे कर्णमूलयोश्चैव।
आवर्तास्तुरगाणां शस्ताः केशान्तयोस्तथा शुक्तिः॥ २०२ ॥
विशालभाला वहिरानतास्याः सूक्ष्मत्वचः पीवरवाहुदेशाः।
सुदीर्घजङ्घाः पृथुपृष्ठमध्यास्तनूदराः कामकृतस्तुरङ्गाः॥ २०३ ॥

हंसेत्यादि। हसप्लवङ्गपञ्चास्यद्विपशार्दूलसनिभै हसश्च श्वेतच्छद प्लवङ्गश्च कपि, पञ्चास्यश्च सिंह, द्विपश्च हस्ती, शार्दूलश्च व्याघ्र., तेषा सनिभै सदृशै आनूकै. नितम्बै कृत्वा मितद्रवस्तुरङ्गमा क्षितीन्द्राणा राज्ञा विजयप्रदा विजयदायका भवन्ति। उपमालंकार ॥

ध्वजेत्यादि। तुरगे तुरङ्गमे अङ्गजवृत्तयो रोमावर्ता श्रेष्ठा प्रशंसनीया भवन्ति। कथभूता अङ्गजवृत्तय। ध्वजहलकलशकुशेशयकुलिशशशाङ्कार्धचक्रसमा ध्वजश्च पताका, हलं च लाङ्गलम्, कलशश्च घट, कुशेशय च कमलम्, कुलिशं च वज्रम्, शशाङ्कार्धं च अर्धचन्द्र, चक्र च भूमितलम्, तानि ध्वजहलकलशकुशेशयकुलिशशशाङ्कार्धचक्राणि तै. समा सदृशा.। पुन कथभूता अङ्गजवृत्तय। तोरणतरवारिनिभा तोरण च द्वादशस्तम्भविन्यास, तरवारिश्च एकधारखड्ग, ताभ्या निभा सदृशास्तोरणतरवारिनिभाः। उपमालकार ॥

वक्षसीत्यादि। तुरगाणा तुरङ्गमाणा आवर्ता भ्रमरका शस्ता प्रशसनीया भवन्ति। कुत्र कुत्र। वक्षसि हृदयस्थले, तथा वाह्वोर्भुजयोर्विषये, तथा अलिके ललाटे, तथा शफदेशे चतुर्णा खुराणा उपरितनभागे, तथा कर्णमूलयो. श्रवणमूलयोर्विषये, तथा केशान्तयोर्ग्रीवोभयप्रदेशयो शुक्तिर्मुक्तास्फोटाकारैरावर्तै शस्तौ भवत। समुच्चयालकारः ॥

विशालेत्यादि। तुरङ्गास्तुरङ्गमाः कामकृत इष्टफलदायका भवन्ति। कथंभूतास्तुरङ्गा·। विशालभाला· विस्तीर्णललाटप्रदेशा·। पुन· कथंभूता·। वहिरानतास्या वाह्यप्रदेशे निम्नमुखा। पुनः कथभूताः। सूक्ष्मत्वच सूक्ष्मा च तुच्छा त्वक् त्वचा येषा ते तथा। पुन· पीवरवाहुदेशा· स्थूलवाहुप्रदेशा.। पुन. सुदीर्घजङ्घा.· अत्यायतप्रसृता·। पुनः पृथुपृष्ठमध्या. विस्तीर्णासनप्रदेशा·। पुनः तनूदरा. मध्यक्षामा·। जात्यलकारः ॥

जीमूतकान्तिर्घनघोषकण्ठः फणीन्द्रलीलागतिरन्ध्यगन्धः ।
प्रियः परं माल्यविलेपनानामारोहणार्हस्तुरगो नृपस्य ॥ २०४ ॥

मदनकन्दुककेलिविलासिनः परबलस्खलने परिघा हयाः ।
सकलभूवलयैकक्षणाटनाः समरकान्तमनोरथसिद्धयः ॥ २०५ ॥

अमृताब्धिफेनजाताः समनुविभक्ताश्च कर्मभिः सर्वैः ।
शीतलपवनादयनाः कृतविनयाः कामदास्तुरगाः ॥ २०६ ॥

नगः परं यस्य रणेषु शत्रः काले परं वर्षति वासवश्च ।
धर्मार्थकामाभ्युदयः प्रजानामेकोऽपि यस्यास्ति हयः प्रशस्तः ॥२०७॥

कुलाचलकुचाम्भोधिनितम्बा वाहिनीभुजा।
धरा पुरानना स्त्रीव तस्य यस्य तुरङ्गमाः॥ २०८॥

इति वन्दिभ्यां ताभ्यामुक्ते विज्ञप्ती निशम्य विश्राण्य च पञ्चाङ्गलयनाधिकमङ्गस्पृष्टकमुत्तरीयदुकूलाञ्चलपिहितबिम्बिना सिद्धादेशप्रमुखेन मौहूर्तिकसमाजेन, 'देव, प्रासाद सपाद्य प्रतिमा निवेशयेत्, प्रतिमा वा निवेश्य प्रासादं सपादयेत्, सति सामर्थ्ये प्रासादसपादनं प्रतिमानिवेशन च युगपत्कुर्यात्, इति यथा—तथा समाचरितदारकर्मणः पट्टबन्धोत्सवम्,

---

कुलाचलेत्यादि। यस्य राज्ञ॰ तुरङ्गमा वर्तन्ते तस्य राज्ञो धरा पृथ्वी भवति। केव। स्त्रीव स्त्रीसदृशी। कथभूता धरा। कुलाचलकुचा कुलाचलौ उदयास्तपर्वतौ तावेव कुचौ स्तनौ यस्याः सा कुलाचलकुचा। पुन कथभूता। अम्भोधिनितम्बा अम्भोधि॰ समुद्रो नितम्बः कटिपश्चाद्भागो यस्या सा तथा। पुन कथंभूता। वाहिनीभुजा वाहिन्यौ गङ्गासिन्धू नद्यौ भुजौ यस्या॰ सा तथा। पुन कथभूता। पुरानना पुर राजधानी आनन मुखं यस्या सा तथा। रूपकालकार॥

इतीत्यादि। किल निश्चयेन तदा तस्मिन् काले हस्त्यश्ववर्णनावसाने अह सपादितद्वितीयाश्रमदीक्षाभिषेकश्च सजग्मे सपादित उत्पादितो द्वितीयाश्रमस्य गृहस्थाश्रमस्य दीक्षाया अभिषेको मङ्गलस्नानं यस्य सपादितद्वितीयाश्रमदीक्षाभिषेक, चकाराद्राज्याभिषेकश्च, सजग्मे सजात। किं कृत्वा पूर्वम्। इति पूर्वोक्तप्रकारेण वन्दिभ्या स्तुतिपाठकाभ्या ताभ्या करिकलाभ करिकलाभिधान वाजिविनोदमकरन्दाभ्या उक्ते विज्ञप्ते विज्ञप्ती विज्ञापने निशम्य श्रुत्वा। पुनश्च किं कृत्वा पूर्वम्। पञ्चाङ्गलयनाधिक कटयूर्ध्वकायकरद्वयमस्तकसबन्धि आभरणवस्त्रादिकादपि अधिकं अधिकतर अङ्गस्पृष्टक निजशरीरलग्नं वस्तु ताभ्या उभाभ्या विश्राण्य दत्वा। कथभूतोऽहम्। सिद्धादेशप्रमुखेन सिद्धादेशनामा प्रमुखो मुख्यो यस्य मौहूर्तिकसमाजस्य स सिद्धादेशप्रमुखस्तेन सिद्धादेशप्रमुखेन मौहूर्तिकसमाजेन गणकसमूहेन इति अमुना प्रकारेण विनिवेदितसविधतरोत्सवसमय विनिवेदितो विज्ञापित सविधतरो निकटवर्ती उत्सवसमयो विवाहपट्टाभिषेकावसर। कथंभूतेन मौहूर्तिकसमाजेन। उत्तरीयदुकूलाञ्चलपिहितबिम्बिना उत्तरीयमुपरितन यत् दुकूल पट्टकूलवस्त्र तस्य अञ्चलेन प्रान्तेन पिहिता झम्पिता बिम्बी मुख यस्य स उत्तरीयदुकूलाञ्चलपिहितबिम्बी तेन तथोक्तेन। इतीति किम्। हे देव हे राजन्, प्रासादं देवभवनं सपाद्य निष्पाद्य प्रतिमा प्रतिच्छायां निर्विशङ्क स्थापयेत्। प्रतिमा प्रतिबिम्बं वा निवेश्य स्थापयित्वा प्रासादं सपादयेत् देवमन्दिर निष्पादयेत्। सामर्थ्ये सति समर्थताया विद्यमानाया सत्या प्रासादसपादनं देवगृह निष्पादन प्रतिमानिवेशनं च बिम्बस्थापनं च युगपत्समकालं कुर्यात् विदध्यात्। इति ईदृशो न्यायो यथा येन

कृतपट्टबन्धोत्सवस्य वा दारकर्म, सत्यनुगुणनायुक्ते लग्ने दारकर्म पट्टबन्धोत्सवं च सह समाचरेदित्यत्र बीजाङ्कुरयोरिव न कश्चित्पूर्वापरक्रमनियमः। कोहलिनीफलपुष्पयोरिव सहभावे वा विरोधः कोऽपि समस्ति। ततः श्रूयतामुभयोत्सवलग्नविशुद्धिः।

तथा हि—सुकविकाव्यकथाविनोददोहदमाघ माघस्तावदयं मासः, सपत्नसंतानसरःशोपशुचे शुचिः पक्षः, दुर्वारवैरिकुलकामिनीवैधव्यदीक्षागुरो गुरुर्वारः, अनवरतवसुविश्राणनसंतर्पितसमस्तातिथे तिथिः पञ्चमी प्रणतभू-

---

प्रकारेण वर्तते, तथा तेन प्रासादप्रतिमाकारेण समाचरितदारकर्मण कृतविवाहराज्ञः पट्टबन्धोत्सवं पट्टाभिषेके पट्टबन्धं समाचरेत् कुर्यात्। कृतपट्टबन्धोत्सवस्य राज्ञः वाथ वा दारकर्म समाचरेत् विवाहं कुर्यात्। अनुगुणनायुक्ते अनुकूलनासयुक्ते लग्ने शश्युदये 'राशीनामुदयो लग्नम्' इति वचनात् सति विद्यमाने दारकर्म विवाहमहोत्सवं पट्टबन्धोत्सवं च राज्यपट्टाभिषेकं च सह युगपत् समाचरेत् सम कुर्यात् इत्यत्र अस्मिन् कार्यद्वये बीजाङ्कुरयोरिव पूर्वं बीज पश्चादङ्कुर पूर्वमङ्कुर पश्चाद्बीज बीजाङ्कुरौ युगपद्भवत एव। पूर्वापरक्रमनियमः पूर्वपश्चादनुक्रमनिर्धारण न कश्चिद्वर्तते न कोऽप्यस्ति। कोहलिनीफलपुष्पयोरिव कूष्माण्डीत(स)स्यकुसुमवत् सहभावे युगपद्भावे वा कोऽपि कश्चिद्विरोधो न समस्ति न समग्वर्तते। ततस्तस्मात् कारणात् उभयोत्सवलग्नविशुद्धिः दारकर्मपट्टबन्धोत्सवमुहूर्तविशुद्धि कर्मतापन्ना भवता कर्तृभूतेन श्रूयतामाकर्ण्यताम्।

तथाहि। तमेव निरूपयति उभयोत्सवलग्नविशुद्धिं निरूपयति—हे सुकविकाव्यकथाविनोददोहदमाघ सुकवीना काव्यकथाविनोददोहदे क्रीडामनोरथे माघो माघकविसदृशः हे राजन् भूपते तस्य सबोधन हे तथोक्त, माघो माघनामा तावदनुक्रमेण अयं इदानी वर्तमानो मास वर्तते। हे सपत्नसतानसर शोषशुचे सपत्ना शत्रवस्तेषा सतानः समूह एव सरस्तडाग जडभृतत्वात् तस्य शोषे निर्जलीकरणे शुचिरापाढमास. सपत्नसतानसर शोषशुचिस्तस्य सबोधनं हे तथोक्त, शुचि. शुक्र. पक्षो वर्तते। हे दुर्वारवैरिकुलकामिनीवैधव्यदीक्षागुरो दुःखेन महता कष्टेन वारयितुमशक्या दुर्वारास्ते च ते वैरिण. शत्रवस्तेषा कुलं समूह तस्य कामिन्यो विलासिन्यस्तासा वैधव्य विश्वस्तात्वं तस्य दीक्षा व्रतस्य ग्रहणं रण्डात्वप्रतिपालनं तस्या गुरुर्निषेकादिकृद्गुरुः दुर्वारवैरिकुलकामिनीवैधव्यदीक्षागुरुस्तस्य (कीर्तनं) सबोधन क्रियते हे तथोक्त, गुरुर्बृहस्पतिनाम वारो दिनं वर्तते। हे अनवरतवसुविश्राणनसतर्पितसमस्तातिथे अनवरत निरन्तरं वसो कनकरत्नस्य विश्राणन वितरण वर्पण तेन सतर्पिता. सम्यक्प्रीणिताः समस्ता निखिला अपि अतिथय. पात्राणि येन स तथा तस्य सबोधन हे तथोक्त, तिथिः

पालाङ्गनाशृङ्गारसमागमाभयप्रदानोत्तर उत्तरानक्षत्रम्, प्रचण्डदोर्दण्डमण्डनकण्डूलद्विष्टदानवदमनसंपादितजगत्त्रयीहर्षण हर्षणो योगः, शौर्यधैर्यौदार्यवीर्यादिक्षत्रियचरित्रकीर्तनकथाप्रथम प्रथमं करणम्, निजप्रतापगुणगायनीकृतामरमिथुन मिथुनोदयः समयः, सकललोकलोचनोत्सवचन्द्र चन्द्र

पञ्चमी वर्तते। गुरौ पूर्णासिद्धियोग सूचित इत्यर्थ । हे प्रणतभूपालाङ्गनाशृङ्गारसमागमाभयप्रदानोत्तर प्रणता पादयो पतिता ये भूपाला. सामन्तास्तेपामङ्गनाना कमनीयकामिनीना शृङ्गारसमागमे अलकरणकाले अलंकारकरणे अभयप्रदाने निर्भयत्वकरणे उत्तर श्रेष्ठ प्रणतभूपालाङ्गनाशृङ्गारसमागमाभयप्रदानोत्तरस्तस्य सबोधन हे तथोक्त, उत्तरानक्षत्रं उत्तराभाद्रपदं नाम नक्षत्र वर्तते। तथा चोक्तम्—'कन्याविवाहे निर्वैधो मघास्वात्युत्तरात्रये। मूलानुराधाहस्तेषु रेवतीरोहिणीमृगे॥' हे प्रचण्डदोर्दण्डमण्डनकण्डूलद्विष्टदानवदमनसपादितजगत्त्रयीहर्पण प्रचण्डा बलवत्तरा ये दोर्दण्डा बाहुर्गलानि तैर्मण्डन सग्रामसूत्रं कण्डूला खर्जूमन्तो ये द्विष्टा शत्रवस्त एव दानवा दैत्यास्तेषा दमनेन मानमर्दनेन भङ्गकरणेन सपादित जगत्त्रय्यास्त्रैलोक्यस्य हर्पणमानन्दो येन स तथा तस्य सबोधन हे तथोक्त, हर्षणो नाम योगो वर्तते। योगा सप्तविंशतिर्भवन्ति। ते के—'विष्कम्भ प्रीतिरायुष्मान्सौभाग्य शोभनस्तथा। अतिगण्ड सुकर्मा च धृति शूल तथैव च॥ गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्पणस्तथा। वज्र सिद्धिर्व्यतीपातो वरीयान्परिघ शिव । सिद्धि साध्य शुभ शुक्लो ब्रह्मा ऐन्द्रोऽथ वैधृति॥' इति गणनया हर्षणश्चतुर्दशो योग । हे शौर्यधैर्यौदार्यवीर्यादिक्षत्रियचरित्रकीर्तनकथाप्रथम शूरस्य भाव कर्म वा शौर्य सौभव्य सहस्रभटकोटिभटादिकत्वम्, धीरस्य भावो धैर्य सग्रामादनिवर्तकत्वम्, उदारस्य भाव औदार्य व्यञ्जनवत् अविद्यमानोऽपि धनस्य दातृत्वम्, वीरे भव वीर्यं सामर्थ्यम्, आदिशब्दात् शौण्डीर्यगाम्भीर्यादिक यत् क्षत्रियाणा राजपुत्राणा चरित्रस्य कीर्तनं शब्दनं कथन तस्य कथा वार्ता तस्या प्रथमो यस्तस्य सबोधन हे तथोक्त, प्रथमं करण वर्तते। करणान्येकादश भवन्ति। तन्मध्ये सप्त चलानि, चत्वारि स्थिराणि। कानि तानि चलानि—'बव च बालव चैव कौलव तैत्तल तथा। गर च वणिज चैव विष्टिरुक्ता च सप्तमम्॥' तत्र स्थिराणि चत्वारि करणानि। उक्त च—'चतुर्दशी या तु शशिप्रहीणे तस्या विहीने शकुनेर्द्वितीये । दशार्धयोस्तश्चरमहिभागे किस्तुघ्नमाद्ये प्रतिपद्दले च॥' इति वचनात् प्रथमं करण बवनाम। हे निजप्रतापगुणगायनीकृतामरमिथुन निज आत्मीयो योऽसौ प्रताप कोशदण्डादातिरेकस्तस्य गुणस्य गायनी गान्धर्वीकृतामरमिथुनानि स्त्रीपुरुपयुगलानि येन स तथा हे तथोक्त, मिथुनोदय समय मिथुनलग्नस्य उदयो वर्तते। मिथुनकन्यातुलाधनु पूर्वार्धानि मानुपास्तेन धनु.पूर्वार्धं मानवाकार अपरार्धमश्वाकारम्। हे सकललोकलोचनोत्सवचन्द्र सकलाश्च ते लोकाश्च सकललोकास्तेपा लोचनानामुत्सवे आनन्दकरणे चन्द्र शीतांशुस्तस्य सबोधनं हे तथोक्त,

एकादशो लग्नस्य, श्रीसरस्वतीप्रसाधितपूर्वपाणिग्रह ग्रहगणः सर्वोऽपि सप्तमाष्टमद्वादशदेशाश्रयशून्यो लग्नस्य, कल्याणपरम्परासंपत्संपन्नदैवमानुष मानुषो लग्नांशकश्च, अशेषविश्वंभरेश्वरातिशायिजन्मोत्सवदिवस दिवसतारातारेश्वरावस्थाश्च प्रकामं प्रशस्ताः, विशेषेण तु गुरुबलं महादेव्याः, देवस्य चादित्यबलम्। तदुत्तिष्ठतु देवः' इति विनिवेदितसविधतरोत्सवसमयः समुपसृत्य विलासिनीजनजन्यमानमङ्गलालापं तमभिषेकमण्डपममरालयमिव सरत्नरजतकार्तस्वरकलशम्, ईश्वरश्वशुरमिव विविधौपधिसनाथम्, अकूपारमिव समु-

---

चन्द्रश्चन्द्रमा लग्नस्य मिथुनलग्नस्य एकादशो वर्तते । हे श्रीसरस्वतीप्रसाधितपूर्वपाणिग्रह श्रीश्च लक्ष्मी, सरस्वती च भारती, अनयो प्रसाधितः कृत. पूर्वं प्रथमं पाणिग्रहो येन स तस्य सबोधनं हे तथोक्त, सर्वोऽपि समस्तोऽपि ग्रहगणो लग्नस्य सप्तमाष्टमद्वादशदेशाश्रयशून्यो वर्तते । सप्तमे च स्थाने अष्टमे च स्थाने द्वादशे च स्थाने कोऽपि ग्रहो न वर्तते । हे कल्याणपरम्परासपत्सपन्नदैवमानुप कल्याणाना शुभाना परम्परा श्रेणिः सैव सपत् तया सपन्न परिपूर्ण दैवमानुपो दिव्यमानवस्तस्य सबोधनं हे तथोक्त मानुपो लग्नाशक वृपलग्नस्य मिथुनाशो द्विपदत्वात् मानुपः द्विपदः चतुष्पदश्च अपदमध्ये । हे अशेपविश्वंभरेश्वरातिशायिजन्मोत्सवदिवस विश्वभराया. पृथिव्या ईश्वरा विश्वंभरेश्वरा, अशेषाश्च ते विश्वभरेश्वराश्च तैः विश्वंभरेश्वरै अतिशायि अत्युल्लङ्घि जन्म उत्सवदिवसो यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त, दिवसतारातारेश्वरावस्थाश्च प्रकामं प्रशस्ता दिवसाश्च 'प्रवासनष्टाख्यमृतंजयाख्या हास्या रतिक्रीडितसप्तमुक्ता क्रूराह्वया कम्पितसुस्थिताश्च ॥' तेपु मध्ये दिवसावस्था अतिशयेन प्रशस्ता वर्तते । तारा तारावस्था प्रशस्ता वर्तन्ते । तदुक्तम्—'जन्मतारा द्वितीया च पष्ठी चैव चतुर्थिका । अष्टमी नवमी चैव पद् ताराश्च शुभावहाः ॥' एतावता तृतीया पञ्चमी सप्तमी च तारा अशुभा इत्यर्थ । यस्मिन् नक्षत्रे जन्म भवति तस्माद्गण्यते । तारेश्वरश्च चन्द्रस्तस्याप्यवस्था प्रथमा अतिशयेन प्रशस्ता वर्तते । विशेषेण तु महादेव्या अमृतमतेर्गुरुबलं वर्तते । देवस्य च भवत आदित्यबल वर्तते । तत्तस्मात् कारणात् देवो भवान् उत्तिष्ठतु उद्भवो भवतु उद्यातु । किं कृत्वा । पूर्वं सपादितद्वितीयाश्रमदीक्षाभिषेकमण्डपं समुपसृत्य सम्यगाश्रित्य । कथंभूतमभिषेकमण्डपम् । विलासिनीजनजन्यमानमङ्गलालापम् विलासिनीजनै. स्त्रीजनैर्वाराङ्गनासमूहैर्वा जन्यमानाः क्रियमाणा मङ्गलालापा मङ्गलशब्दा यस्मिन् मण्डपे स तथा तम् । पुन कथंभूतमभिषेकमण्डपम् । सरत्नरजतकार्तस्वरकलशम् कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य ये कलशा. पूर्णकुम्भाः रत्नरजतकार्तस्वरकलशास्तत्सहितम् । अथवा रत्नानामपि कलशास्तत्र वर्तन्त एव । कमिव । अमरालयमिव मेरुगिरिमिव । यथा अमरालयो रत्नरजतकार्तस्वर-

द्रगापगाम्भःसुभगम्, अर्हन्निवासमिव प्रसाधितसितातपत्रचामरसिंहासनम्, अम्बुजासनशयमिव कृतपाङ्कुरालंकृतमध्यम्, एवमपरेष्वपि तेषु तेष्वभिलषितेषु वस्तुषु कल्पग्राममिव परिपूरितकामम्, अन्वयागतकुलदेवतोपकण्ठपरिकल्पितसकलकुलधनायुधम्, आप्तलोकापनीयमानमानवसंबाधम्,

यत्पाकोन्मुखमुक्तशुक्तिपटलैर्मुक्ताफलैः स्फारितं
यत्सद्यःप्रविरूढकन्दलदलैरुल्लासितं विद्रुमैः।

कलशसहितो भवति। पुन कथंभूतमभिषेकमण्डपम्। विविधौषधिमनाथम् द्वापञ्चाशदौषधादिसहित सर्वौषधिसहितं वा। कमिव। ईश्वरश्वशुरमिव हिमवत्पर्वतमिव। यथा हिमवान् नानाप्रकारौषधिसहितो भवति। पुन कथंभूतमभिषेकमण्डपम्। समुद्रगापगाम्भःसुभगम् समुद्र गच्छति या सा आपगा नदी तस्या अम्भोभिर्जलै सुभग अतिमनोहरम्। कमिव। अकूपारमिव। यथा अकूपार समुद्रगापगाम्भ सुभगो भवति। पुन कथंभूतमभिषेकमण्डपम्। प्रसाधितसितातपत्रचामरसिंहासनम् सितातपत्राणि श्वेतच्छत्राणि, चामराणि च प्रकीर्णकानि, सिंहासनं च सिंहविष्टरम्, सितातपत्रचामरसिंहासनानि प्रसाधितानि मण्डितानि सितातपत्रचामरसिंहासनानि यस्मिन्नभिषेकमण्डपे स प्रसाधितसितातपत्रचामरसिंहासनस्तम्। कमिव। अर्हन्निवासमिव सर्वज्ञसमवसरणसदृशम्। यथा अर्हन्निवास प्रसाधितातपत्रचामरसिंहासनो भवति। पुन कथभूतमभिषेकमण्डपम्। कृतपाङ्कुरालंकृतमध्यम् कृतपाङ्कुरैः प्रत्ययदर्भैरलंकृत शृङ्गारितो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्य मण्डपस्य स तथा तम्। कमिव। अम्बुजासनशयमिव ब्रह्महस्तमिव। यथा अम्बुजासनशयः दर्भाङ्कुरालंकृत शृङ्गारितमध्यो भवति। पुन. कथंभूतमभिषेकमण्डपम्। एवममुना प्रकारेण अपरेष्वपि तेषु तेषु जगत्प्रसिद्धेषु अभिलषितेषु वस्तुषु मङ्गलभूतेषु पदार्थेषु परिपूरितकाम परिपूर्णाभिलाषम्। कमिव। कल्पग्राममिव स्वर्गलोकमिव। यथा कल्पग्राम सर्ववस्तुषु परिपूरितकामो भवति। पुन. कथभूतमभिषेकमण्डपम्। अन्वयागतकुलदेवतोपकण्ठपरिकल्पितसकलकुलधनायुधम् अन्वयागता निजकुलसंबन्धिनी या कुलदेवता अम्बिकापरमेश्वरी तस्या उपकण्ठे समीपे परिकल्पितानि समन्ताद्धृतानि सकलानि समग्राणि कुलधनानि पूर्वपुरुषोपार्जितस्वापतेयानि आयुधानि शस्त्राणि च यस्मिन् अभिषेकमण्डपे स तथा तम्। पुन कथंभूतमभिषेकमण्डपम्। आप्तलोकापनीयमानमानवसंबाधम् आप्तलोकैः हितकुटुम्बवर्गैः अपनीयमाना दूरीक्रियमाणा मानवाना मनुष्याणा संबाधा संकीर्णता यत्र स तथा तम्। अह किं कुर्वन्। संपादितद्वितीयाश्रमदीक्षाभिषेक. सज्जज्ञे सजात। इति अमुना प्रकारेण जलकेलिविलासात् जलकेलिविलासनामवैतालिकात् बोधकारात् मज्जनावसरवृत्तानि स्नानसमयकवित्तानि आकर्णयन् शृण्वन्। इतीति किम्।

यत्पाकेत्यादि। लक्ष्मीरमणी(ण्या) विनोद क्रीडा यस्य स लक्ष्मीरमणीविनोदस्तस्य

यन्नारायणनाभिपङ्कजरजोराजीभिरापिञ्जरं
तल्लक्ष्मीरमणीविनोद जलधेः पाथोऽस्तु ते प्रीतये ॥ २०९ ॥
यत्राभूदमृतातपः सुरकरी कल्पद्रुमः कौस्तुभो
लक्ष्मीरप्सरसां गणश्च सुधया सार्धं बुधानां मुदे ।
यद्भूयो भुवनोपकारिचरितैरासेव्यमानं घनै-
स्तद्रत्नाकरवारि मज्जनविधौ भूयात्तव श्रेयसे ॥ २१० ॥

सबोधनं हे तथोक्त हे राजन्, तत्प्रसिद्धं जलधे समुद्रस्य पायो जलं ते तव प्रीतये हर्षाय अस्तु भवतु। तत्किम्। यत्पाथः मुक्ताफलैः मौक्तिकै. स्फारितं प्रचुरीकृतम्। कथंभूतै मुक्ताफलैः। पाकोन्मुखीनि पच्यमानानि निष्पन्नानि तया पाकोन्मुखतया मुक्तानि त्यक्तानि शुक्तीना मुक्तास्फोटाना पटलानि प्रतरणानि मण्डलानि यैस्तानि पाकोन्मुखमुक्तशुक्तिपटलानि तैस्तथोक्तैः। पाकोन्मुखशब्दात् तत्प्रत्ययो लुप्त, समासेनैव तत्प्रत्ययस्योक्तत्वात्। तत्किम्। यत्पाथ विद्रुमै प्रवालैरुल्लासित शोभमानम्। कथंभूतै. प्रवालै। सद्य प्रविरूढकन्दलदलै सद्यस्तत्कालं प्रविरुढानि प्रादुर्भूतानि कन्दलदलानि वल्लीसमूहानि येषा विद्रुमाणा ते तथा तै। विद्रुमशब्देनात्र समुद्रसवन्धिप्रवालमणयो ज्ञातव्या.। तत्किम्। यत्पाथ. नारायणनाभिपङ्कजरजोराजीभिरापिञ्जरम् नरस्य वसुदेवस्यापत्य पुमान् नारायणः। अथवा नारासु जलेषु अयनं यस्यासौ नारायण। कृष्णस्य क्षीरसागरजलमध्ये शयनकारित्वात् समुद्रस्य मध्यस्थितद्वारवतीनिवासका [रित्वात् वा]। नारायणनाभिपङ्कजरजोराजीभिरापिञ्जर समन्तात् ईषद्वा पीतवर्णम्। रूपकालंकार.॥

यत्रेत्यादि। तत्प्रसिद्धं पूर्वोक्तलक्षणं वा रत्नाकरवारि क्षीरसागरजलं मज्जनविधौ स्नानविधाने तव भवत श्रेयसे मङ्गलाय भूयाद्भवतु। तत्किम्। यत्र रत्नाकरवारिणि अमृतातप चन्द्रोऽभूत् वभूव। यत्र रत्नाकरवारिणि सुरकरी ऐरावतो नाम उत्पन्न.। तथा यत्र कल्पद्रुम सजात·। तथा यत्र कौस्तुभो नाम रत्नमभूत्। तथा यत्र लक्ष्मीरभूत् कृष्णभार्या सजाता। तथा यत्र रत्नाकरवारिणि अप्सरसा रम्भातिलोत्तमोर्वशीमेनिकादीना स्वर्गवेश्याना गण समूहोऽभूद्बभूव। कथम्। सार्धं सह। कया सह। सुधया सह अमृतेन समम्। एतत्सर्वं किमर्थमभूत्। बुधाना विद्वज्जनाना मुदे हर्षाय। तथा यद्रत्नाकरवारि घनैर्मेघैरासेव्यमानमास्वाद्यमानं वर्तते। कथम्। भूयो वारंवारम्। कथंभूतैर्घनै.। भुवनोपकारिचरितै. भुवनस्य मर्त्यलोकस्य उपकारि उपकारक चरितमाचारो येषा ते भुवनोपकारिचरितास्तै.। तथा चोक्तं कालिदासेन महाकविना—'लक्ष्मीकौस्तुभपारिजातकसुराधन्वन्तरिश्चन्द्रमा गाव. कामदुघाः सुरेश्वरगजो रम्भादिदेवाङ्गना। अश्वः सप्तमुख सुधा हरिधनु शङ्खो विषं चाम्बुधे रत्नानीति चतुर्दश प्रतिदिन कुर्वन्तु वो मङ्गलम्॥' समुच्चयालंकारः॥

यन्नाकलोकमुनिमानसकल्मषाणां
कार्श्यं करोति सकृदेव कृताभिषेकम्।
प्रालेयशैलशिखराश्रमतापसानां
सेव्यं च यत्तव तदम्बु मुदेऽस्तु गाङ्गम्॥ २११॥
यास्तीराश्रमवासितापसकुलैः सध्याविधावुल्बणाः
सेव्यन्ते प्रतिवासरं सुरगणैर्याः पुण्यपण्यापणाः।
उह्यन्ते शशिमौलिना च शिरसा त्वन्मज्जनायेव या-
स्ता वारः सवनाय सन्तु भवतो भागीरथीसंभवाः॥ २१२॥
यमुनानर्मदागोदाचन्द्रभागासरस्वती।
सरयूसिन्धुशोणोत्थैर्जलैर्देवोऽभिषिच्यताम्॥ २१३॥
इति जलकेलिविलासाद्वैतालिकान्मज्जनावसरवृत्तान्याकर्णयन्,

यन्नाकलोकेत्यादि। तद्गाङ्गमम्बु तव मुदे आनन्दाय अस्तु भवतु। यत्किम्। यत् गाङ्गमम्बु सकृदेव एकवारमपि कृताभिषेक स्नानीय सत् नाकलोकमुनिमानसकल्मषाणा कार्श्यं करोति विदधाति नाकलोकस्य स्वर्गस्य ये मुनयो मरीच्यत्र्यात्यादयस्तेषा मानस मन आत्मा तस्य कल्मषाणा पापाना कार्श्यं तनुत्व विदधाति। कथभूतं गाङ्ग अम्बु। प्रालेयशैलशिखराश्रमतापसाना प्रालेयशैलस्य हिमाचलस्य शिखरेषु आश्रम स्थितिर्येषा ते प्रालेयशैलशिखराश्रमास्ते च ते तापसा मुनयस्तेषा च सेव्यं स्नानपानासनधावनादियोग्यम्। अतिशयालकार॥

या इत्यादि। हे राजन्, ता भागीरथीसभवा वारो जलानि भवतस्तव सवनाय स्नानाय सन्तु भवन्तु। ता का। या वार तीराश्रमवासितापसकुलै तीरयोस्तटयोराश्रमेषु गृहेषु वसन्तीत्येवशीलधर्मास्तीराश्रमवासिनस्ते च ते तापसा मुनयस्तेषा कुलै समूहै प्रतिवासर दिन दिन प्रति सेव्यन्ते। कथंभूता वार। सध्याविधौ सध्यावन्दनविधाने उत्वणा उद्रिक्ता। न केवल तापसकुलै सेव्यन्ते, सुरगणैर्देवसमूहैश्च या सेव्यन्ते। कथभूता वार। पुण्यपण्यापणा पुण्यमेव पण्य क्रयस्तस्य आपणा हट्टमार्गसदृशा। या वार शशिमौलिना श्रीमहादेवेन शिरसा मस्तकेन उह्यन्ते ध्रियन्ते। किमर्थम्। त्वन्मज्जनाय इव भवत स्नाननिमित्तमिव। उत्प्रेक्षालकार॥

यमुनेत्यादि। देव श्रीयशोवरमहाराजो जलै कृत्वा अभिषिच्यता स्नाप्यताम्। कथभूतैर्जलै। यमुनानर्मदागोदाचन्द्रभागासरस्वतीसरयूसिन्धुशोणोत्थै। यमुना च कालिन्दी सूरतनया, नर्मदा च रेवा मेकलकन्यका, गोदा च नदीविशेषा, सरस्वती च निम्नगाविशेष, सरयूश्च अयोध्याधोवर्तिनी नदी, सिन्धुश्च पश्चिमसमुद्रगामिन्यापगा,

उल्लोलालकवीचिभिर्विचलितापाङ्गोत्पलश्रेणिभिः
प्रक्षुभ्यत्कुचचक्रवाकमिथुनैर्व्यालोलनाभीह्रदैः ।
वारस्त्रीनिवहैः सतूर्यनिनदं जाताभिषेकोत्सवः
कामं स्फारितकाञ्चिदेशपुलिनैः सिन्धुप्रवाहैरिव ॥ २१४ ॥

पुनः सारस्वतसर्ग इव धृतधवलदुकूलमाल्यविलेपनालंकारः, समारक्षणदक्षाङ्गरक्षसारः, समाश्रित्य मार्जनीयं देशमाचरितोपस्पर्शनः, कुशपूतपा-

---

शोणश्च नदविशेषः, तेभ्य उत्था उत्थानं येषा जलाना तानि तथोक्तानि तैः । समुच्चयालंकारः ॥

उल्लोलेत्यादि । कथंभूतोऽहम् । वारस्त्रीनिवहैः वारस्यावसरस्य सबन्धिनो ये स्त्रीनिवहाः स्त्रीसमूहाः वारस्त्रीनिवहास्तैर्वारस्त्रीनिवहैः । वेश्याजनसमूहैरित्यर्थः । जाताभिषेकोत्सवः समासपट्टाभिषेकमहोत्सवः । कथम् । सतूर्यनिनदं अनेकवादित्रध्वनिसहित यथा भवत्येवम् । कथंभूतैर्वारस्त्रीनिवहैः । उल्लोलालकवीचिभिः उल्लोला उत्कर्षेण चपला अलकाश्चूर्णकुन्तलास्तेषा वीचयो लहर्यो येषु वारस्त्रीनिवहेषु तथा तैः । पुनः कथंभूतैर्वारस्त्रीनिवहैः । विचलितापाङ्गोत्पलश्रेणिभिः विचलिता विविधप्रकारचेष्टिता ये अपाङ्गा नेत्रप्रान्तास्त एव उत्पलश्रेणयः वकुलसमूहा येषु ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः वारस्त्रीनिवहैः । प्रक्षुभ्यत्कुचचक्रवाकमिथुनैः .... ।
पुनः कथंभूतैः वारस्त्रीनिवहैः । व्यालोलनाभीह्रदैः व्यालोला विशेषेण चपला नाभीह्रदा नाभीविवरा येषु ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैर्वारस्त्रीनिवहैः कामम् अतिशयेन स्फारितकाञ्चिदेशपुलिनैः स्फारितानि उच्चैः कृतानि काञ्चिदेशाः कट्यग्रभागा एव पुलिनानि तोयान्वितसिकताद्वीपानि येषु ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः वारस्त्रीनिवहैः । सिन्धुप्रवाहैरिव । यथा सिन्धुप्रवाहाः उल्लोलवीचयः विचलितोत्पलसमूहाः सचलच्चक्रवाकमिथुनाः व्यालोलह्रदाः स्फारितपुलिनाश्च भवन्ति । रूपकोपमालंकारः ॥

पुनरभिषेकोत्सवानन्तरम् । कथंभूतोऽहम् । धृतधवलदुकूलमाल्यविलेपनालंकारः धवलं च पट्टदुकूलम्, माल्यं च पुष्पदामानि, विलेपनं च धृता अङ्गेच्छ(ष्वा)रोपिता धवलदुकूलमाल्यविलेपालंकारा येन स तथा । कथंभूतः सारस्वतसर्ग इव । सरस्वत्या अयं सारस्वतः सर्गः सृष्टिः । यथा सरस्वत्याः सर्गः धवलदुकूलमाल्यविलेपनालंकारो भवति । पुनः कथंभूतोऽहम् । समारक्षणदक्षाङ्गरक्षसारः समन्तादारक्षणे रक्षाविधाने दक्षाः समर्था ये अङ्गरक्षाः शरीररक्षकाः सारा बलवत्तरा यस्य स तथा । पुनः कथंभूतोऽहम् । आचरितोपस्पर्शनः आचरितं कृतं उपस्पर्शनं आचमनं येन स आचरितोपस्पर्शनः । किं कृत्वा पूर्वम् । मार्जनीयं देशं हस्तपादप्रक्षालनोचितं स्थानं समाश्रित्य गत्वा । पुनः

नीयपरिकल्पितसकलोपकरणप्रोक्षणः, पर्युपास्यासुतीवलद्वितीयः पृषदाज्येनामिक्षया च समेधितमहस द्रविणोदशमनेकसुविदत्रवस्तुव्यस्तहस्तैर्निवर्तितयजत्र(न)कर्मभिर्यायजूकलोकैर्जनितजैवातृकमन्त्राशीर्वादविधिभिर्यथाविधानम्, 'अहो लक्ष्मीनिवासहृदय, विलासिनीविनोदचन्द्रोदय, श्रीमतीपतिश्रीवर्मनृपनन्दनामृतमतिमहादेवीपुरःसराभिर्महामण्डलेश्वरपतिंवराभिः

कथंभूतोऽहम्। कुशपूतपानीयपरिकल्पितसकलोपकरणप्रोक्षण. कुशैर्दर्भै पूत पवित्रं यत्पानीयमुदक तेन परिकल्पित सकलाना समस्ताना उपकरणाना उपहारपात्राणा प्रोक्षणमभ्युक्षण येन स तथा। किं कृत्वा पूर्वं संपादितद्वितीयाश्रमदीक्षाभिषेक सजग्मे। आसुतीवलद्वितीय आसुतीवलो यज्वा द्वितीयो यस्य स तथा। यज्वना सहित सन् द्रविणोदश अग्निं पर्युपास्य सेवित्वा। विवाहहोमं कृत्वा इत्यर्थ। केन कृत्वा द्रविणोदशं पर्युपास्य। पृषदाज्येन दधिमिश्रसर्पिषा, न केवल दधिमिश्रसर्पिषा, आमिक्षया च दधिमिश्रोत्कलितक्षीरेण च। तथा चोक्तम्—'शृते क्षीरे दधिक्षिप्तमामिक्षा कथ्यते बुधै'। कथंभूत द्रविणोदशम्। समेधितमहस घृतेन प्रज्वालिततेजसम्। अग्निं कथं पर्युपास्य। यायजूकलोकैर्होतृभि यथाविधानं उक्तक्रमेण यथा भवत्येव। कथंभूतैर्यायजूकलोकै। अनेकसुविदत्रवस्तुव्यस्तहस्तै अनेकानि नानाप्रकाराणि सुविदत्राणि मङ्गलभूतानि यानि वस्तूनि नालिकेरखर्जूरकदलादीनि तैर्व्यस्ता व्यापृता हस्ता. करा येषा यायजूकलोकाना ते तथा तै। पुन॰ कथंभूतैर्यायजूकलोकै। निर्वर्तितयजत्र(न)कर्मभि निर्वर्तित निष्पादित यजत्र(न)कर्म अग्निहोत्रो यैस्ते निर्वर्तितयजत्र(न)कर्माणस्तै। पुनः कथंभूतैर्यायजूकलोकै। जनितजैवातृकमन्त्राशीर्वादविधिभि जनित उत्पादितो जैवातृकमन्त्रै आयुर्वर्धनपरैर्मन्त्रैराशीर्वादविधिर्यैस्ते तथा तै। अहं किं कुर्वन् सजग्मे। इति अमुना प्रकारेण मनोजकुञ्जरात् वन्दिन स्तुतिपाठकात् वचासि वचनानि निशमयन्नाकर्णयन्। मनोजकुञ्जरात्किं कुर्वन्तम्। मा अमृतमतिमहादेवी च प्रतिपठत। इतीति किम्। अहोलक्ष्मीनिवासहृदय लक्ष्म्या निवासभूत हृदय यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त। अहो विलासिनीविनोदचन्द्रोदय विलासिनीना सद्वनिताना विनोदाय क्रीडनाय चन्द्रोदय शशाङ्कोदयस्तस्य सबोधन हे तथोक्त। महामण्डलेश्वरपतिंवराभि समन्तादिह तत्तस्मात् कारणात् इह अस्मिन् प्रस्तावे भवतोर्युवयोरिदानीमधुना किमाशास्यते क आशीर्वादो दीयते। पर केवलं प्रीतिरस्तु प्रेम भवतु। कथभूतयोर्भवतो। भवती च भवाश्च भवन्तौ तयोर्भवतो। रतिमनोभवयोरिव रतिकन्दर्पयोर्यथा। कथंभूताभिः मण्डलेश्वरपतिंवराभि श्रीमतिपतिश्रीवर्मनृपनन्दनामृतमतिमहादेवीपुर सराभि. श्रीमत्या पतिर्भर्ता श्रीमतीनाममहादेवीकान्तः स चासौ श्रीवर्मनृप. श्रीवर्मनाम महाराजस्तस्य नन्दना सुता सा चासौ अमृतमतिमहादेवी अमृतमतिरिति नाम्नी पट्टमहादेवी

शतानन्द इव श्रुतिभिः, खाण्डवोद्यानदेश इव कल्पलताभिः, समुद्रीयोदकाभोग इव वेलानदीभिः, प्रथमतीर्थंकरावतारसमय इव रत्नवृष्टिभिः, त्रिदिवपर्वत इव नक्षत्रपङ्क्तिभिः, पार्वणेन्दुरिव कलाभिः, सरोवकाश इव कमलिनीभिः, माधव इव वनलक्ष्मीभिः समम्

लक्ष्मीरियं त्वमपि माधव एव साक्षा-
देषा शची सुरपतिस्त्वमपि प्रतीतः।
आशास्यते तदिह किं भवतोरिदानीं
प्रीतिः परं रतिमनोभवयोरिवास्तु ॥ २१५ ॥

एषा हिमांशुमणिनिर्मितदेहयष्टि-
स्त्वं चन्द्रचूर्णरचितावयवश्च साक्षात्।
एवं न चेत्कथमियं तव संगमेन
प्रत्यङ्गनिर्गतजला सुतनुश्चकास्ति ॥ २१६ ॥

सा पुर सरा मुख्या यासा पतिंवराणा तास्तया ताभिः। कथंभूतस्त्वम्। शतानन्द इव श्रुतिभि । यथा शतानन्द श्रुतिभिर्वेदवाग्भि· सह प्रीतिमान् भवति। पुन कथंभूतस्त्वम्। खाण्डवोद्यानदेश इव कल्पलताभि । यथा स्वर्गलोकवनप्रदेश कल्पवल्लीलताभि कल्पवल्लीभि· समं प्रीतिमान् भवति। पुनः कथभूतस्त्वम् । समुद्रीयोदकाभोग इव वेलानदीभिः। .... । पुन कथंभूतस्त्वम्। प्रथमतीर्थंकरावतारसमय इव रत्नवृष्टिभिः। यथा प्रथमतीर्थंकरावतारसमयो वृषभस्वर्गव्यवसा(ना)वसरो रत्नवृष्टिभि· समं प्रतिमान् भवति। पुन· कथंभूतस्त्वम्। त्रिदिवपर्वत इव नक्षत्रपङ्क्तिभि· । यथा त्रिदिवपर्वतो मेरु नक्षत्रपङ्क्तिभिः समं प्रीतिमान् भवति । पुन कथंभूतस्त्वम् । पार्वणेन्दुरिव कलाभिः। यथा पार्वणेन्दुः पूर्णिमाचन्द्रः कलाभिः सम प्रीतिमान् भवति। पुन कथंभूतस्त्वम्। सरोवकाश इव कमलिनीभि·। यथा सरोवकाश· सरोवरप्रदेशः कमलिनीभि समं प्रीतिमान् भवति। पुन कथंभूतस्त्वम्। माधव इव वनलक्ष्मीभिः। यथा माधवो वैशाखमासो वनलक्ष्मीभि· समं प्रीतिमान् भवति।

लक्ष्मीरित्यादि। एषेत्यादि। हे राजन्, इयममृतमतिमहादेवी लक्ष्मीर्वर्तते, त्वमपि भवानपि साक्षात् प्रत्यक्षेण माधव एव श्रीनारायण एव। एषा अमृतमतिमहादेवी शचीन्द्राणी वर्तते, त्वमपि भवानपि साक्षात् प्रतीतो विख्यातः सुरपतिः शक्र एव वर्तसे। एषा अमृतमतिमहादेवी हिमांशुमणिनिर्मितदेहयष्टिर्वर्तते हिमांशुमणिश्चन्द्रकान्तरत्नानि तैर्निर्मिता निष्पादिता देहयष्टिरुत्तमशरीर यस्या· सा तथा, त्व भवान् साक्षात् निश्चयेन चन्द्रचूर्णरचितावयवश्च वर्तसे चन्द्रचूर्णैः घनसारक्षोदैः रचिता

त्वं चन्द्ररुचिरेषा तु सत्यं कमललोचना।
कथं त्वयान्यथा दृष्टा भवेत्कुड्मलितेक्षणा ॥ २१७ ॥

उक्ता वक्ति न किंचिदुत्तरमियं नालोकितालोकते
शय्याया विहितागमा च विवशश्वासोल्बणं वेपते।
नर्मालापविधौ सकोपहृदया गन्तुं पुनर्वाञ्छति
प्रीतिं कस्य तथापि नो वितनुते बाला नवे संगमे ॥ २१८ ॥

किंचित्केकरवीक्षितं किमपि च भ्रूभङ्गलीलायितं
किंचिन्मन्मनभाषितं किमपि च श्लेषाभिलाषेहितम्।
इत्थं मुग्धतया बहिर्विलसितं वध्वा नवे संगमे
चित्तस्थेन मनोभुवा बलवता नीवी खलत्वं कृतम् ॥ २१९ ॥

निर्मापिता अवयवा शरीराणि यस्य स तथा। चेद्यदि एव न भवति तर्हि इयं सुतनु शोभनशरीरा तव संगमेन भवत संपर्केण प्रत्यङ्गनिर्गतजला सर्वाङ्गप्रतिच्छन्ना कथं चकास्ति केन प्रकारेण भवति। अपि तु न कथमपि। अनुमानालंकार.॥

त्वमित्यादि। हे राजन्, त्वं भवान् चन्द्ररुचिश्चन्द्रातपो वर्तसे, एषा तु देवी सत्यं निश्चयेन कमललोचना वर्तते। अन्यथा एवं यदि न भवति तर्हि त्वया भवता दृष्टावलोकिता सती कथं केन प्रकारेण कुड्मलितेक्षणा संकुचितलोचना भवेत्। अपि तु न कथमपि भवेत्। अनुमित्यलंकार ॥

उक्तेत्यादि। हे राजन्, इयं देवी उक्ता आलपिता सती किंचिदुत्तरं न वक्ति न ब्रूते। आलोकिता निरीक्षिता सती नालोकते न पश्यति। शय्याया पर्यङ्के विहितागमा कृतसंगति सती वेपते कम्पते। कथम्। विवशश्वासोल्बणम् विवशा परवशा ये श्वासा उच्छ्वासास्तैरुल्बणमुद्रिक्तं यथा भवत्येवम्। नर्मालापविधौ वक्रवचनविधाने सकोपहृदया कुपितचित्ता सती पुन गन्तुं वाञ्छति पलायितुमिच्छति। युक्तोऽयमर्थ। नवे संगमे प्रथममेलापके बाला वनिता कस्य पुरुषस्य तथापि प्रीतिं प्रेमाणं नो वितनुते न विस्तारयति। अपि तु सर्वस्यापि विस्तारयतीत्यर्थ.। अर्थान्तरन्यासालंकार ॥

किंचिदित्यादि। इत्थं अमुना प्रकारेण मुग्धतया कोमलत्वेन वध्वा स्त्रियो नवे संगमे प्रथमे संगमे बहिर्विलसितं वर्तते। इत्थं कथमिति चेत्। किंचिन्मनाक् केकरवीक्षितं कटाक्षलीलान्वितमवलोकनम्। किमपि च अतिबन्धनाय भ्रूभङ्गलीलायितं नेत्रोपरिरोमराज्युपक्षेपशोभासहितम्। किंचिन्मनाक् मन्मनभाषितं अस्फुटजल्पितम्। किमपि च अपूर्वं अनिर्वचनीयं श्लेषाभिलाषेहितं परिरम्भचेष्टितम्। अस्मिन्नवसरे

विदलदलकवासे लोललीलावतंसे
नवनयनविलासे मन्मनालापहासे ।
क्षितिरमण तव स्यात्स्फारशृङ्गारलास्ये
सरभसमबलास्ये कामकेली रहस्ये ॥ २२० ॥'

इति माममृतमतिमहादेवी च प्रतिपठतो मनोजकुञ्जराद्वन्दिनो वचांसि निशमयन्, किल तदाहं संजग्मे संपादितद्वितीयाश्रमदीक्षाभिषेकश्च

करितुरङ्गमवह्निपुरोधसां तदनु दक्षिणवृत्तिभिरिङ्गितैः ।
जलधरानकशङ्खपिकस्वनैः श्रुतिसुखैर्ध्वनिभिश्च जयावहैः ॥ २२१ ॥

चित्तस्थेन मनसि वर्तमानेन बलवता प्रौढतरेण मनोभुवा कन्दर्पेण नीवी कटिवस्त्रबन्धनं खलत्वं दुर्जनत्व कृतं रचितमिति । उपमालकार. ॥

विदलदलकवास इत्यादि । हे क्षितिरमण पृथ्वीपते, अबलास्ये वनितामुखे तव रहस्ये एकान्ते सरभस उत्कतया वेगसयुक्तं यथा भवत्येव कामकेलिः कामक्रीडा स्याद्भवेत् । कथंभूते अवलास्ये । विदलदलकवासे विदलत् चूर्णीभवत् अलकाना कुन्तलाना वास· स्त्रीभिर्यस्मिन् अवलास्ये तत्तथा तस्मिन् । पुन. कथंभूते अवलास्ये । लोललीलावतसे लोलं चपलं लीलाया कामक्रीडाया अवतंस कर्णपूरो यस्मिन् तत्तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते । नवनयनविलासे नवा प्रत्यग्रा नयनयोः विलासा लोचनचेष्टितानि यस्मिन् तत्तथा तस्मिन् । पुन· कथंभूते । मन्मनालापहास्ये मन्मनालापः अस्फुटशब्दो हासो यत्र तत्तथा तस्मिन् । पुन· कथंभूते । स्फारशृङ्गारलास्ये स्फार प्रचुरतर शृङ्गारस्य लास्य नर्तन यत्र तत्तथा तस्मिन् । अत्र शृङ्गाररसः ॥

इति मामित्यादि । हे मारदत्तमहाराज, तदा तस्मिन् काले अहं ता जगत्प्रसिद्धा उज्जयिनीनाम्नी राजधानी पुरीं अनु समुखीकृत्य । किलेति लोकोक्तौ वा निश्चयेन वा । प्रत्यावनृते प्रत्याजगाम । नदीतीरात् नगर प्राप्त इत्यर्थ· । कथंभूत· सन् अहं प्रत्यावनृते । समानन्दितमतिः सम्यगाह्लादितमना । कैः कृत्वा समानन्दितमति ॥

करीत्यादि । करितुरङ्गमवह्निपुरोधसा हस्त्यश्वाग्निपुरोहिताना तदनु तदनन्तर दक्षिणवृत्तिभिर्दक्षिणपार्श्वे इङ्गितैश्चलितै । पुनश्च कै समानन्दितमति· । जलधरानकशङ्खपिकस्वनै· मेघगर्जितपटहवादनशङ्खध्वनिकोकिलशब्दै. । कथंभूतै. जलधरादिशब्दै· । श्रुतिसुखै कर्णामृतप्रायै. । न केवलं समानन्दितमतिः जयावहैर्ध्वनिभिश्च जय जीव नन्द वर्धस्वेत्यादिभिः जयकारिभि. शब्दैः । जात्यलंकारः ॥

समानन्दितमतिर्विधायात्मनस्तत्रितयस्य च पट्टबन्धोत्सवमिति मधुकलोक-
विहितमङ्गलान्युपचर्य राज्यलक्ष्मीचिह्नानि संभाव्य च।

अपहसितपुष्पदन्तं कुवलयकमलावबोधनाद्देव।
अधरितसकलमहीधरमाभाति तवातपत्रमिदमेकम्॥ २२२॥

द्विषद्द्विपमदध्वंसाद्भूभृता शिरसि स्थितः।
आरोहता क्षितीशाना सिंहः सिंहासनं नृपः॥ २२३॥

मृगमदतिलकेऽस्मिन्नर्धचन्द्रावदाते
जलनिधिरसनोर्वीभाजनैश्वर्यवर्ये।

समेत्यादि। किं कृत्वा पूर्वं प्रत्यावृत्ते। आत्मन स्वस्य तत्रितयस्य च हस्त्यश्वदेवीजयस्य पट्टबन्धोत्सवं पट्टबन्धमहोत्सव विधाय कृत्वा। पुनश्च किं कृत्वा पूर्वम्। इति अमुना प्रकारेण मधुकलोकविहितमङ्गलानि राज्यलक्ष्मीचिह्नानि उपचर्य स्वीकृत्य मधु हृदयंगम कायन्तीति मधुका वन्दिनस्तेषा लोका समूहास्तैर्विहितानि मङ्गलानि उपश्लोकितानि मधुकलोकविहितमङ्गलानि। न केवलं राज्यलक्ष्मीचिह्नानि उपचर्य सभाव्य च समीचीनानि मत्वा। इतीति किम्।

अपहसितेत्यादि। हे देव,इद प्रत्यक्षीभूतं एकं अद्वितीय आतपत्रं छत्रं तव भवत आभाति शोभते। कथंभूतमातपत्रम्। अपहसितपुष्पदन्तं तिरस्कृतचन्द्रादित्यम्। कस्मात्। कुवलयकमलावबोधनात् कुवलयस्य पृथ्वीवलयस्य पक्षे उत्पलसमूहस्य अवबोधनात् चन्द्रस्य तिरस्कारकम्, कमलाया लक्ष्मीकमलाना अवबोधनात् आनन्दकारणात् आदित्यतिरस्कारकम्। पुन कथंभूतमातपत्रम्। अधरितसकलमहीधरम् अधरिता अध स्थापिता सकला• समग्रा• महीधरा राजानो येन तत्तथोक्तम्। पुष्पदन्तावपि सर्वपर्वतान् अध• कुरुत॥

द्विषदित्यादि। नृप श्रीयशोवरमहाराज सिंहासन हरिविष्टर आरोहता आरोहतु। कथभूतो नृप। क्षितीशाना पृथिवीपतीना सिंहो हर्यक्ष। कस्मात्सिंहः। द्विषद्द्विपमदध्वसात् द्विषन्त शत्रवस्त एव द्विपा हस्तिनस्तेषा मदेन खण्डेन ध्वसो विनाशो द्विषद्द्विपमदध्वसस्तस्मात्। पुन कथभूतो नृप। भूभृता नरेन्द्राणा पर्वताना च शिरसि मस्तके शिखरेऽवस्थितो विहितस्थान। हेतूपमालकार॥

मृगमदतिलकेऽस्मिन्नित्यादि। हे क्षितिरमण पृथिवीपते, तव भवत अस्मिन् ललाटे पट्टबन्धो मस्तकालकारोऽस्तु भवतु। कथभूते ललाटे। मृगमदतिलके कस्तूरिकातिलकसहिते। पुन कथंभूते ललाटे। अर्धचन्द्रावदाते अष्टमीचन्द्रवन्निर्मले। पुन• कथंभूते ललाटे। जलनिधिरसनोर्वीभाजनैश्वर्यवर्ये जलनिधि समुद्र• स एव रसना मेख-

जनितसकललोकानल्पकल्पप्रमोदः
क्षितिरमण ललाटे पट्टबन्धस्तवास्तु ॥ २२४ ॥
विद्विष्टदर्पदीपार्चिर्नन्दनानिलपेशलैः ।
चामरैः सेव्यतां देवः श्रीकटाक्षोपहासिभिः ॥ २२५ ॥

खड्गश्च तवायम्

लक्ष्मीविनोदकुमुदाकरचन्द्रहासः
सङ्ग्रामकेलिनलिनीवनसूर्यहासः ।
*विद्विष्टदैत्यमदमान्द्यहराट्टहासः
कीर्तिस्त्रियास्त्रिभुवनोदयमोदहासः ॥ २२६ ॥

लादाम यस्याः सा जलनिधिरसना सा च उर्वी पृथ्वी तस्या. भाजनं स्थानं तस्य ऐश्वर्यं स्वामित्व तेन वर्यं मुख्यं यत् ललाटं तत् जलनिधिरसनोर्वीभाजनैश्वर्यवर्यं तस्मिन् । कथंभूत पट्टबन्धः । जनितसकललोकानल्पकल्पप्रमोद. जनित उत्पादितः सकललोकाना अनल्पकल्पेषु बहुवर्षकोटिषु प्रमोद आनन्दो येन पट्टबन्धेन स तथोक्त. । हेतूपमालंकार. ॥

विद्विष्टेत्यादि । देवः श्रीयशोधरमहाराजश्चामरैश्चमरीरुहै. सेव्यता वीज्यताम् । कथंभूतैश्चामरैः । विद्विष्टदर्पदीपार्चिर्नन्दनानिलपेशलै विद्विष्टाः शत्रवस्तेषा दर्प औत्कव्यं स एव दीपार्चि· अधूमदीप. मन्दतेजस्कत्वात् तस्य नन्दनो विध्यापको योऽसावनिलो वातस्तेन पेशलानि मनोहराणि तथा तै. । पुन. कथंभूतैश्चामरै. । श्रीकटाक्षोपहासिभि. श्रियो लक्ष्म्याः ये कटाक्षा अपाङ्गावलोकनानि तान् उपहसन्तीत्येवंशीलानि श्रीकटाक्षोपहासीनि तै । रूपकोपमालकार· ॥

लक्ष्मीविनोदेत्यादि । हे देव, अयं प्रत्यक्षीभूतः खड्गश्च करवाल· । कथंभूतः । लक्ष्मीविनोदकुमुदाकरचन्द्रहासः लक्ष्म्या. श्रियो योऽसौ विनोद क्रीडा स एव कुमुदाकरः कैरव. तद्विकाशे चन्द्रहासश्चन्द्रज्योत्स्नासदृश· । पुन कथंभूत । सङ्ग्रामकेलिनलिनीवनसूर्यहासः सङ्ग्रामकेली रणक्रीडा सैव नलिनीवनं पद्मिनीखण्डस्तद्विकाशे सूर्यहास सूर्यतेज । पुन कथंभूत । विद्विष्टदैत्यमदमान्द्यहराट्टहासः विद्विष्टाः शत्रवस्त एव दैत्या दानवास्तेषा मदो दर्पस्तस्य मान्द्यमप्राचुर्यं तस्य प्रलयकरणे हराट्टहासो रुद्रमहाहासः । पुनः कथंभूत. । कीर्तिस्त्रियास्त्रिभुवनोदयमोदहास. कीर्तिरेव स्त्री तस्या. कीर्तिस्त्रिया. त्रिभुवनस्य उदय उद्गमनं तेन मोदस्तस्य हासो हसनम् । रूपकालंकारः ॥

मन्ये भुजामण्डलमण्डनेऽस्मिँल्लोकत्रयी तिष्ठति ते कृपाणे।
स्थितः स्थितिं कम्पित एष कम्प कुतोऽन्यथा नाथ करोति तस्याः ॥२२७॥

एषा मही तव करे करभाजि चापे
कर्णान्तसङ्गिनि गुणे त्वयि सगता श्रीः।
लक्ष्यानुवर्तिनि शरे तव देव जाता
जाता न के त्वदनुवृत्तिपरा नरेन्द्राः ॥ २२८ ॥

मन्त्रिपुरोहितमहामात्यसेनाधिपतिसखः पूर्णपात्रवायनकप्रसादसप्रदायैः समस्तमनुरागरसोत्सर्पत्प्रमोदोत्सर्गं द्विजातिपरिजनसामन्तवर्गमाचरितगज-

---

मन्ये इत्यादि। हे नाथ हे राजन्, अस्मिन् प्रत्यक्षीभूते ते तव कृपाणे कौक्षेये अहं एवं मन्ये जाने लोकत्रयी तिष्ठति त्रैलोक्यं वसति। कथभूते कृपाणे। भुजामण्डलमण्डने वाहुप्रदेशाभरणे। अन्यथा यदि कृपाणे लोकत्रयी न वसति तर्हि कृपाणः स्थित. सन् तस्या लोकत्रय्या स्थितिं कथ करोति। एष कृपाण कम्पित सन् कम्प कुत करोति। अनुमानालकार ॥

एषा इत्यादि। हे देव हे राजन्, तव भवत करे हस्ते करभाजि चापे सति हस्तभागिनि धनुपि सति एषा प्रत्यक्षीभूता मही पृथ्वी तव सवन्धिनी जाता॥ गुणे प्रत्यञ्चाया कर्णान्तसङ्गिनि आकृष्टे सति लक्ष्मीस्त्वयि भवति सगता मिलिता। हे देव, तव भवत शरे वाणे लक्ष्यानुवर्तिनि वेध्यसमुखेजाते सति के नरेन्द्रा त्वदनुवृत्तिपरा त्वत्सेवका न जाता। अपि तु सर्वेऽपि त्वत्सेवका जाता इत्यर्थ। सहोक्त्यलकार ॥

मन्त्रीत्यादि। अहं कथभूत सन् राजधानीमनु प्रत्यावबृते। मन्त्रिपुरोहितमहामात्यसेनाधिपतिसख मन्त्री च सचिव, पुरोहितश्च त्रिविधापत्प्रतीकर्ता, महामात्यश्च सर्वनिजदेशाधिकारी, सेनाधिपतिश्च चमूनायक मन्त्रिपुरोहितमहामात्यसेनाधिपतयः ते सखायोऽभीष्टतया निकटवर्तिनो यस्य स तथोक्त। 'राजन् अहन् सखि' इत्यनेन अनूप्रत्ययान्तो निपात। कथ प्रत्यावबृते। समस्तं समग्रं द्विजातिपरिजनसामन्तवर्गं पूर्णपात्रवायनकप्रसादसप्रदायै अनुरागरसोत्सर्पत्प्रमोदोत्सर्गं यथा भवत्येवम् पूर्णपात्रं च दक्षिणया द्विजातिवर्गं च समान्य, वायनकं वलाहनकदान परिजनवर्गं समान्य, प्रसादश्च प्रसन्नीभवन पूर्णपात्रवायनकप्रसादास्तेषा सप्रदायै सम्यग्दानै. कृत्वा अनुराग. अकृत्रिमस्नेहस्तस्य रसेन भावनया उत्सर्पन् प्रादुर्भवन् प्रमोदस्य हर्षस्य उत्सर्ग उत्साहो यस्मिन् प्रत्यावर्तनकर्मणि स तथोक्त.। द्विजातयश्च ब्राह्मणा, परिजनाश्च कुटुम्बवर्गा, सामन्ताश्च देशपतयो द्विजातिपरिजनसामन्तास्तेषा वर्ग. समूहो यत्र अनुरागरसोत्सर्पत् प्रमोदोत्सर्गं तत्तथोक्तम्। अत्रायमर्थ.—पूर्णपात्रेण द्विजातय प्र-

वाजिनीराजनैः समरसंकथावरीयोभिर्विहितसर्वसन्नहनघोषणैरनन्यसामान्यजन्यार्जितकीर्तिप्रसाधनपुनरुक्तालंकारविधिभिः सकललोकविधीयमानयशश्चन्दनवन्दनैर्निवातकवचनिचिताङ्गयष्टिभिः परश्शतैराप्तपुरुषैरपरैश्चात्मसमसंभावनैः कृपाणपाणिभिरग्रेसरैर्नरैः परिवृतः, समन्तादित्वरैरनवरतमशेषसत्त्वापहारव्यवहारघर्घरध्वनिभिरुदात्तदीर्घदण्डविडम्बितदोर्दण्डमण्डलैः

मोदं प्रापिता', वायनकेन परिजना' प्रमोदं प्रापिता', प्रसाददानेन सामन्ता प्रमोदं प्रापिता इत्यर्थ' । यथासख्यालंकार. । पुनरहं कथंभूत सन् राजधानीं प्रत्यावव्रते । आप्तपुरुषैर्हितपुरुषै प्रत्यावृतः परिवृतो वेष्टित । कथंभूतैराप्तपुरुषै । आचरितगजवाजिनीराजनै आचरितानि कृतानि गजस्य यागहस्तिनो वाजिनश्च विजयवैजतेयनामाश्वस्य नीराजनं पूजनं यैराप्तपुरुषैस्ते आचरितगजवाजिनीराजनास्तैः । पुनः कथंभूतैराप्तपुरुषैः । समरसंकथावरीयोभि समरस्य संग्रामस्य सकथाभि समीचीनवार्ताभिः वरीयोभिरतिशयेन गुरुभिरित्यर्थ । पुन कथंभूतैराप्तपुरुषै' । विहितसर्वसन्नहनघोषणैः विहिता कृता सर्वेषा सन्नहनस्य सनाहस्वीकारस्य घोषणा उच्चैर्वचनं यैस्ते तथा तै. । पुनः कथंभूतैराप्तपुरुषै । अनन्यसामान्यजन्यार्जितकीर्तिप्रसाधनपुनरुक्तालंकारविधिभि अनन्यसामान्य. अनुपमो योऽसौ जन्य सग्रामस्तस्मिन् अर्जिता उपार्जिता या कीर्ति यश सैव प्रसाधन मण्डनं तत. पुनरुक्तो द्विगुणीकृतो अलंकारविधिराभरणविधान यैस्ते तथा तै. । पुन कथंभूतैराप्तपुरुषै. । सकललोकविधीयमानयशश्चन्दनवन्दनै सकलाश्च ते लोका बालगोपालादयस्तैर्विधीयमानं यद्यश कीर्तिस्तदेव चन्दनं हरिचन्दनद्रवस्तस्य वन्दनानि तिलकानि येषा ते तथोक्तास्तै । पुन' कथंभूतैराप्तपुरुषै । निवातकवचनिचिताङ्गयष्टिभि. निवातानि निविडानि यानि कवचानि कार्पासास्तैर्निचिता निगडिता अङ्गयष्टय उत्तमशरीराणि येषा ते तथोक्तास्तै. । कतिसख्योपेतैराप्तपुरुषै । परश्शतै शतादधिकगमनैः । उक्तं च—'परश्शताद्यास्ते येषा परा सख्या शतादिकात्' । एवं पर.शता. पर.सहस्रा परोलक्षा पर कोटय इति शब्दा ज्ञातव्या । न केवलमाप्तपुरुषैरावृत , अपरैश्च अन्यैश्चाग्रेसरै. जयनशीलैर्नरै. पुरुषै. परिवृतो वेष्टित. । कथंभूतैः अग्रेसरै. नरै । आत्मसमसभावनै' यशोधरमहाराजसदृशै । पुनः कथंभूतैरग्रेसरैर्नरै । कृपाणपाणिभि उत्खातखड्गकरैरित्यर्थः । पुन कथंभूतोऽहं प्रत्यावव्रते । प्रशास्तृभि. समन्तात्सर्वतः इत्वरैरितस्ततो धावनशीलै । पुनः कथंभूतै' । अनवरतं निरन्तर अशेषसत्त्वापहारव्यवहारघर्घरध्वनिभि' अशेषा.

---

१. 'नाञ्झलौ' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटानुरोधेन टीकोपलभ्यमानेषु परश्शतादिशब्देषु स्रुट. परादित्वेनापदान्ततया रुत्वोत्वविसर्गादीनामप्राप्त्या तद्घटितप्रयोगाश्चिन्त्याः.

प्रशास्तृभिरग्रेगूभिश्च गोलधनुर्धरगोधाधिष्ठितवृत्तिभिर्वाताश्चैरुदक्यापण्डकपोगण्डचण्डालादिकादृशीकसमुत्सारणकुशलैर्विशोधितमार्गः सजातपरमोत्सवसंसर्ग इति पुण्यश्लोकालापहृदयालुभिः कुलवृद्धैराघोषितपुण्याहपरम्परः ।

दधिदूर्वाक्षतपुष्पचन्दनरसैर्गोरोचनालालसै-
र्ध्वजदीपव्यजनातपत्रमुकुरैरापूर्णकुम्भोत्करैः ।
विहितानन्दमहोत्सवः कुलवधूगीतप्रसाधै[1]रिमै-
र्नृप वाद्यैरपि जातमङ्गलरवः पायाश्चिरं मेदिनीम् ॥ २२९ ॥

समस्ता सत्त्वा प्राणिनस्तेषा अपहारव्यवहारे दूरीकरणव्यापारे घर्घर कण्ठाभ्यन्तरावर्ती ध्वनि शब्दो येषा ते तथोक्तास्तै । पुन कथंभूतैः । उदात्तदीर्घदण्डविडम्बितदोर्दण्डमण्डलै उदात्ता उद्गृहीता उन्नता दीर्घा आयता ये दण्डा लगुडानि तैर्विडम्बितानि तिरस्कृतानि दोर्दण्डमण्डलानि बाहुदण्डवलयानि येषा ते तथा तै । कथंभूतैरग्रेसरै । गोलधनुर्धरगोधाधिष्ठितवृत्तिभि । धरशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते । तेन गोलधराश्च गोफणाहस्ता धनुर्धराश्च चापपाणय भवन्त्येव । गोधा. पुरुषास्तैरधिष्ठिता आरोपिता वृत्तिर्येषा ते तथा तै । पुन कथंभूतै । अग्रेगूभिश्च वाताश्वै कुकुटिकै. कपटभाषणशीलै । अपर कथंभूतै । उदक्यापण्डकपोगण्डचण्डालादिकादृशीकसमुत्सारणकुशलै उदक्याश्च उदकयोग्या रजस्वलास्त्रिय, पण्डकाश्च नपुंसकानि, पोगण्डाश्च विकलाङ्गा, चण्डालादिकाश्च मातङ्गादय, ते च ते अदृशीकानवलोकान् अयोग्यास्तेषा समुत्सारणे दूरीकरणे प्रत्यायनविधाने कुशला प्रवीणास्ते तथा तै । अह कथंभूत प्रत्यावृत्ते । सजात उत्पन्न परमोत्सवस्य ससर्ग सगमो यस्य स तथोक्त । पुन कथभूतोऽहं प्रत्यावृत्ते । इति अमुना प्रकारेण पुण्यश्लोकालापहृदयालुभि पुण्या पवित्राश्च ते श्लोका वृत्तानि तेषामालापेषु लपनेषु हृदयालवश्चतुरचेतस । सुहृदया इत्यर्थ । ते तथा तै. । ईदृग्विधै कुलवृद्धै अन्वयजरद्भि आघोषितपुण्याहपरम्पर आघोषिता उच्चैरुच्चारिता पुण्याहस्य पुण्यदिनस्य परम्परा श्रेणिर्यस्य स तथोक्त । इतीति किम् ।

दधीत्यादि । हे नृप, इमै पदार्थै जातमङ्गलरवः समुत्पन्नमङ्गलध्वनिस्त्वं चिर दीर्घकाल मेदिनीं पृथ्वी पाया पाहि रक्ष प्रतिपालय त्वम् । कथंभूतस्त्वम् । विहितानन्दमहोत्सव विहित कृत आनन्दसबन्धी महोत्सवो मङ्गलं यस्य स तथा । इमै

---

१. मूले टीकाया चोपलभ्यमान. 'इमै' इति प्रयोगो व्याकरणविरुद्ध इति कथ महाकविना प्रयुक्त .

यावद्द्यौरवनिः कुलावनिभृतः शेषः पयोराशयः
सूर्यः शीतरुचिर्दिशः सुरपतिर्ब्रह्मा च सर्गैः सह ।
एतेषां द्विगुणीकृतोदयजयस्तत्साम्यभाजात्मना
तावत्त्वं क्षितिपाल पालय महीं जातोत्सवैः कामितैः ॥२३०॥

योषाः सुभूषाः करिणः प्रशस्ता नराश्च रत्नाम्बरहेमहस्ताः ।
तव प्रयाणे नृप संमुखाः स्युः प्रादेशनानीव महीपतीनाम् ॥ २३१ ॥

कैः । दधिदूर्वाक्षतपुष्पचन्दनरसैः दधि च घनीभूतक्षीरम्, दूर्वा च शतपर्वी, अक्षताश्च तण्डुलाः, पुष्पाणि च प्रसवाः, चन्दनरसश्च श्रीखण्डद्रव दधिदूर्वाक्षतपुष्पचन्दनरसास्तैः । पुनश्च कैः जातमङ्गलरवः गोरोचनालालसैः गोरोचनालालसितैः । पुनश्च कैः कृत्वा जातमङ्गलरवः । ध्वजदीपव्यजनातपत्रमुकुरैः ध्वजाश्च पताकाः, दीपश्च प्रदीपकलिका, व्यजनानि च तालवृन्तानि, आतपत्राणि च छत्राणि, मुकुराश्च दर्पणा ध्वजदीपव्यजनातपत्रमुकुरास्तैः । पुनश्च कैः । आपूर्णकुम्भोत्करैः जलपूर्णघटसमूहैः । पुनश्च कैः । कुलवधूगीतप्रसाद्यैः कुलवधूना कुलस्त्रीणा यानि गीतानि गानानि तैः प्रसाद्यानि प्रसन्नीकरणीयानि प्रसन्नीभूतानि ईदग्विधैः वाद्यैरपि वादित्रैरपि जातमङ्गलरवः । समुच्चयालकारः ॥

यावदित्यादि । हे क्षितिपाल हे यशोधरमहाराज, त्वं भवान् कामितैर्मनोवाञ्छितैः कृत्वा जातोत्सव समुत्पन्नानन्द सन् साम्यभाजात्मना स्वर्गादिसमानेन आत्मना जीवेन सह एतेषां स्वर्गादीना द्विगुणीकृतोदयजय द्विगुणीभूतजयोदय. सन् महीं पालय भूमण्डलस्य रक्षा कुरु । तावत्क्रियत् । यावत् द्यौः स्वर्गः उर्व(म)न्तरिक्ष वा वर्तते, यावत्कालं अवनि पृथ्वी वर्तते, यावत्कालं कुलावनिभृत पर्वता वर्तन्ते, यावत्कालं शेषो धरणेन्द्रो वर्तते, यावत्कालं पयोराशय समुद्राः वर्तन्ते, यावत्काल सूर्यः श्रीभास्करो वर्तते, यावत्कालं शीतरुचिश्चन्द्रमा वर्तते, यावत्कालं दिशः पूर्वादयो वर्तन्ते, यावत्कालं सुरपतिर्देवेन्द्रो वर्तते, यावत्कालं सर्गैः सह त्रिभुवनैः सह ब्रह्मा विरञ्चिश्चिरंजीवो वा वर्तते । दीपकालंकारः ॥

योषा इत्यादि । हे नृप, तव प्रयाणे राजधानी प्रति गमनप्रारम्भे संमुखाः समुपायाताः स्युर्भवेयु । का । योषा स्त्रियः । कथंभूताः । सुभूषाः शोभनवस्त्राभरणमण्डिताः । करिणो हस्तिनश्च । कथंभूता । प्रशस्ताः गजपरीक्षाशास्त्रवर्णितलक्षणाः । नराश्च पुरुषा । कथंभूताः । रत्नाम्बरहेमहस्ताः रत्नानि च माणिक्यानि अम्बराणि च वस्त्राणि हेम च सुवर्णं तानि हस्तानि येषा ते तथोक्ता । एतानि पूर्वोक्तानि वस्तूनि कथंभूतानि । महीपतीना नरेन्द्राणां प्रादेशनानीव प्राभृतकानीव । उपमालंकारः ॥

भूयाद्गन्धवहैः सार्धमनुलोमोऽर्कनन्दनः।
तथातोद्यैः समं नन्द्याद्दधिवक्त्रः कलस्वनः॥ २३२॥
गजस्यास्येव शौण्डीरवदान्यद्विषतामपि।
निदधातु पदं मूर्ध्नि देवः सर्वजगत्पतिः॥ २३३॥

अपि च।

ब्रह्मन्नाहवजैत्रमन्त्रसुभगास्तूर्णं कुरु व्याहृती-
र्द्रागिन्द्र प्रहिणु द्विषां विजितये दिव्यास्त्रतन्त्रं रथम्।
दिक्पालाः पुनरेव सत्वरममी देवस्य सेवाविधा-
वित्थं पार्थिवनाथ कत्थनपरः शङ्खध्वनिर्जृम्भताम्॥ २३४॥

भूयादित्यादि। हे राजन्, तव प्रयाणे सजायमाने सति अर्कनन्दनः काक गन्धवहैः वायुभि सार्वं अनुलोम सानुकूल समुखवपु (?) पृष्ठगामी भूयात्। तथा तेनैव प्रकारेण आतोद्यैर्हस्तवाद्ये समं सार्धं दधिवक्त्रो गर्दभ कलस्वनो मधुर-शब्दो नन्द्यात् समृद्धिकारको भूयात्। सहोक्त्यलंकार॥

गजस्येत्यादि। देव श्रीयशोधरमहाराज शौण्डीरवदान्यद्विषतामपि शौण्डी-रास्त्यागविक्रमाभ्या विश्रुता. वदान्या प्रियवाग्दानशीलास्ते च ते द्विषन्त शत्रवस्तेषा शौण्डीरवदान्यद्विषता मूर्ध्नि मस्तके पदं चरण निदधातु धरतु। कस्येव। अस्य गजस्येव यथा गजस्य मस्तके पदं निदधाति देवस्तथा शत्रूणामपि। कथंभूतो देव.। सर्वजगत्पतिः आसमुद्रान्तपृथ्वीपति। उपमालंकार॥

अपि च। ब्रह्मन्नित्यादि। हे पार्थिवनाथ राजाधिराज श्रीयशोधरमहाज, इत्थममुना प्रकारेण कत्थनपर सूचनपरः शङ्खध्वनि शङ्खनादो जृम्भता प्रसरतु। इत्थ कथमिति चेत् हे ब्रह्मन् हे विधात, त्व तूर्णं शीघ्र व्याहृतीर्वेदध्वनीन् कुरु विधेहि। कथभूता व्याहृती। आहवजैत्रमन्त्रसुभगा आहवस्य सग्रामस्य जैत्रा जयनशीला ये मन्त्रा चत्वारिंशदध्यायोक्तकाण्ड्या मन्त्रा उच्यन्ते अथर्वणमन्त्रा वा, तै सुभगा हृदयप्रिया। पुनश्च किं कथयति शङ्खध्वनि। हे इन्द्र, द्राक् शीघ्रं त्व रथं प्रहिणु स्यन्दनं प्रस्थापय प्रेषय। किमर्थम्। द्विषा शत्रूणा विजितये जयनाय। कथंभूतं रथम्। दिव्यास्त्रतन्त्रम् दिव्यानि देवताधिष्ठितानि यान्यस्त्राणि आयुधानि तेषा तन्त्रं साधनं यत्र रथे स तथा तम्। उक्तं च—'तन्त्रं शास्त्र कुल तन्त्र तन्त्रं सिद्धौषधिक्रिया। तन्त्रं सुखं वल तन्त्र तन्त्रं पाठनसाधनम्॥' पुनश्च किं सूचयति शङ्खध्वनि। हे दिक्पाला, पुनर्वारवारं सत्वर शीघ्रं अमी प्रत्यक्षीभूता एत आगच्छत यूयम्। किमर्थम्। देवस्य श्रीयशोधरमहाराजस्य सेवाविधौ हसनिकाविधाने। उत्प्रेक्षालंकार.॥

उत्तालैः कर्णतालैः किमिदमिति मनोव्याकुलं दिक्करीन्द्रैः
प्रत्याक्षिप्तार्वगर्वस्खलितकरयुगं सादिना भास्करस्य ।
सद्यःसंत्रस्तकान्तापरिचयचटुलैर्यः श्रुतः सिद्धसार्थैः
स स्ताद्दिक्पालसेवावसरविधिकरस्तूरघोषस्तवायम् ॥ २३५ ॥

पुलोमात्मजानुगतः सुरपतिरिवैरावणं तयामृतमतिमहादेव्या सहारुह्य तं कुञ्जरेश्वरममरतरुप्रसूनमञ्जरीभिरिवोभयतः कामिनीकरवलयमणिमरीचिमेचकरुचिभिश्चामरपरम्पराभिरुपसेव्यमानः कौमुदीचन्द्रमण्डलविलासिनातपत्राभोगेनाम्बरसरसि परिकल्पितापरापरप्रदेशोद्दण्डपुण्डरीकानीकः सेवाग-

---

उत्तालैरित्यादि । हे राजन्, स जगत्प्रसिद्धः अयं प्रत्यक्षीभूतस्तव भवतस्तूरघोषो वाद्यध्वनि दिक्पालसेवावसरविधिकर. स्तात् दिक्पालाना नरेन्द्राणा सेवावसरविधिं सेवाप्रस्तावविधानं करोति सूचयति इति दिक्पालसेवावसरविधिकर· स्तात् भवतु । स क । तद्यदोर्नित्यसवन्धत्वात् यस्तूरघोष श्रुत आकर्णित. । कैराकर्णित । दिक्करीन्द्रै. दिग्गजेन्द्रै । कैः कृत्वा श्रुतः । कर्णतालै. कर्णतालपत्रैः । कथंभूतैः कर्णतालैः । उत्तालैरुत्सुकैः(?) । कथ श्रुत । इति अमुना प्रकारेण व्याकुलं विह्वल मनो यथा भवत्येवम् । इतीति किम् । इदं किं किमेतद्गर्जतीति । पुनश्च तूरघोष· केन श्रुतः । भास्करस्य श्रीसूर्यस्य सादिना सारथिना । कथ श्रुत । प्रत्याक्षिप्तार्वगर्वस्खलितकरयुगं प्रत्याक्षिप्तो विध्वसितोऽर्वता सप्ताश्वाना योऽसौ गर्वस्तेन स्खलितमकृताकर्षणं करयुगं यथा भवत्येवम् । नश्यतोऽश्वान् करयुगेन सा[दी]धर्तुं नाशक्नोदित्यर्थं. । पुन. कैः श्रुतः । सिद्धसार्थै. विद्याधरसमूहै । कथंभूतैः सिद्धसार्थै. । सद्य सत्रस्तकान्तापरिचयचटुलैः सद्यस्तत्काल संत्रस्ता भयं प्राप्ता या कान्ता देवविशेषभार्यास्तासा परिचयेन सगत्या चटुला. पलायितु चपलाः सद्यःसत्रस्तकान्तापरिचयचटुलास्तै. । हेत्वलकार. ॥

पुलोमेत्यादि । किं कृत्वा पूर्वं राजधानीमनु प्रत्यावृत्ते । तं उदयगिरिनामधेयं कुञ्जरेश्वर यागहस्तिन तया श्रीमतीपतिश्रीधर्मनृपतिनन्दनया अमृतमतिमहादेव्या सह आरुह्य आरोहणं कृत्वा । अह कथंभूत. प्रत्यावृत्ते । सुरपतिरिव देवेन्द्र इव । यथा सुरपति. पुलोमात्मजानुगतः शचीसहितः ऐरावणमारोहति । पुन. कथंभूतोऽहं प्रत्यावृत्ते । उभयतो द्वयो पार्श्वयोर्हस्तिन्यारूढकामिनीना करैश्चामरपरम्पराभिरुपसेव्यमानः चमरीरुहश्रेणिभिर्वीज्यमानः । कथंभूताभिः चामरपरम्पराभि. । कामिनीकरवलयमणिमरीचिमेचकरुचिभिः कामिनीना वारस्त्रीणा करवलयमणीना करकङ्कणरत्नाना मरीचिभिः किरणैर्मेचकरुचिभि. श्यामलतेजोभि । उक्तं च—'कृष्णेऽन्धकारे , मायूरचन्द्रके श्यामलेऽपि च । मेचकः कथ्यते विद्भिश्चतुर्ष्वे-

तानेकमहासामन्तमुकुटमाणिक्योन्मुखमयूखशेखरिताञ्चलपल्लवैर्विचित्ररत्नरचितकाण्डकोटिभिः विविधाकृतिपताकादुकूलैरपरामिव दिवं भुवं चान्तरा त्रिदिवद्रुमोद्यानश्रियं विस्तारयन् जय जीव राज नन्द वर्धस्वेत्यादिवन्दिवृन्दालापबहलमूलेन वेणुवीणानुगताङ्गनागीतपल्लवितवृत्तिना स्खलत्खली-

---

र्थेषु योजित ॥' कथंभूताभिश्चामरपरम्पराभि । अमरतरुप्रसूनमञ्जरीभिरिव कल्पवृक्षपुष्पवल्लरीभिरिव । पुनः कथंभूतः प्रत्यावृत्ते । आतपत्राभोगेन छत्राडम्बरेण अम्बरसरसि आकाशसरोवरे परिकल्पितापरापरप्रदेशोद्दण्डपुण्डरीकानीक परिकल्पितानि अपरापरप्रदेशेषु सर्वत्र उद्दण्डानि उन्नतानि पुण्डरीकाणा श्वेतकमलाना अनीकानि समूहा यस्य स तथोक्त. । कथंभूतेन आतपत्राभोगेन । कौमुदीचन्द्रमण्डलविलासिना कौमुदीचन्द्रमण्डलवत् ज्योत्स्नासयुक्तचन्द्रविम्ववत् विलसनशीलेन । कि कुर्वन्नहं प्रत्यावृत्ते । विविधाकृतिपताकादुकूलै कृत्वा अनेकाकारध्वजवस्त्रैः कृत्वा दिव भुवं चान्तरा द्यावाभूम्योर्मध्ये अपरा द्वितीया त्रिदिवद्रुमोद्यानश्रियं कल्पवृक्षवनलक्ष्मी विस्तारयन्निव । कथंभूतैर्विविधाकृतिपताकादुकूलै सेवागतानेकमहासामन्तमुकुटमाणिक्योन्मुखमयूखशेखरिताञ्चलपल्लवै सेवायामाराधनायामागता उपढौकिता ये अनेके बहवो महासामन्ता देशपतयस्तेषा मुकुटाना सवन्धीनि माणिक्यानि रत्नानि तेषामुन्मुखा ऊर्ध्वाग्रा ये मयूखा किरणास्तै. शेखरितानि मुकुटवन्ति कृतानि अञ्चलपल्लवानि वस्त्रप्रान्तप्रवालानि येषा पताकादुकूलाना तानि तथोक्तानि तै । पुन कथंभूतै पताकादुकूलै । विचित्ररत्नरचितकाण्डकोटिभि. विचित्रैर्नानाप्रकारै श्वेतपीतहरितारुणकृष्णै रत्नैर्माणिक्यै रचिता जटिता काण्डकोटयो दण्डाग्राणि येषा तानि तथा तै । पुनरपि कथभूतोऽहं प्रत्यावृत्ते । दुन्दुभीना पटहाना स्वनेन ध्वनिना आनन्दितनिखिलभुवन. हर्षंप्रापितसमस्तपृथ्वीमण्डलजन । कथंभूताना दुन्दुभीनाम् । प्रक्षोभिताम्भोधिनाभीना प्रक्षोभिता सचालिता अम्भोधे समुद्रस्य नाभिर्मध्यप्रदेशो यैर्दुन्दुभिभिस्ते प्रक्षोभिताम्भोनिधिनाभयस्तेषाम् । कथंभूतेन स्वनेन । जय जीव राज नन्द वर्धस्वेत्यादिवन्दिवृन्दालापबहलमूलेन हे देव, त्व जय सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तस्व । हे देव, जीव त्व दीर्घायुर्भव । हे देव, त्वं राज दीप्तिमान् भव । हे देव, त्वं नन्द समृद्धिं प्राप्नुहि । हे देव, त्व वर्धस्व पुत्रपौत्रशाखाधनधान्यादिभिर्वृद्धिं प्राप्नुहि । इति ईदृक् आशिष आदिर्येषामालापानाम् । आदिशब्दात् शत्रून् क्षय इत्यादय । ये वन्दिवृन्दाना स्तुतिपाठकसमूहाना ये आलापा आशीर्वादवचनानि तैर्बहल स्थूलं मूल प्रथमारम्भो यस्य दुन्दुभिस्वनस्य स तथोक्तस्तेन । पुन कथंभूतेन दुन्दुभिस्वनेन । वेणुवीणानुगताङ्गनागीतपल्लवितवृत्तिना वेणवश्च सच्छिद्रवंशा· वीणाश्च विपञ्चिकास्तासामनुगतानि मिश्रितानि यानि

नाननहयह्रेषाघोषघस्मरेण मदमन्दिमोड्डमरगण्डमण्डलशुण्डालगलनालनादसान्द्रश्रुतिना दिक्पालपुरप्रासादपालीप्रवेशमांसलेन वेलाचलकुलगुहासङ्गसंजातमन्थरिम्णा प्रक्षोभिताम्भोधिनाभीनां दुन्दुभीनां स्वनेनानन्दितनिखिलभुवनस्तां मन्दाक्षितामरावतीरामणीयकां राजधानीमनु किल तदाहं प्रत्याववृते ।

ततः सैन्यसीमन्तिनीचरणप्रणिपातप्रणयिमानसाप्रणीतप्रसृतासंवाहनविनोदकर्माणः कृतनितम्बस्थलीखेलखेदाः संजनितनाभिदरकुहरविहरणाः

अङ्गनाना स्त्रीणां गीतानि गानानि तै. पल्लविता सप्तस्थाने वृद्धिं गता वृत्तिर्मूर्च्छना यस्य स तथोक्तेन । पुनः कथंभूतेन स्वनेन । स्खलत्खलीनाननहयह्रेषाघोषघस्मरेण स्खलन्ति क्षुभ्यन्ति यानि खलीनानि कदिकास्तैरुपलक्षितानि आननानि मुखानि येषा ते स्खलत्खलीनाननास्ते च ते हयास्तुरङ्गमास्तेषां ह्रेषा शब्दविशेषा ध्वनयः तेषा घस्मरः सर्वभक्षको विलोपक इत्यर्थस्तेन । पुनः कथंभूतेन स्वनेन । मदमन्दिमोड्डमरगण्डमण्डलशुण्डालगलनालनादसान्द्रश्रुतिना मदस्य दानस्य मन्दिमा प्राचुर्य...तेन नादाः शब्दास्तैः सान्द्रा द्विगुणीकृता श्रुतिः शब्दो यस्य दुन्दुभिस्वनस्य स तथा तेन । पुन. कथंभूतेन दुन्दुभिस्वनेन । दिक्पालपुरप्रासादपालीप्रवेशमासलेन दिक्पालानामिन्द्रादीना यानि पुराणि नगराणि तेषु ये प्रासादा देवगृहास्तेषा पाल्यो वेदिकाः कपिशीर्षरहितप्राकारास्तासा प्रवेशेन भित्त्वा मध्यगमनेन मासलः । स्थूल इति यावत् । तेन । पुनः कथंभूतेन दुन्दुभिस्वनेन । वेलाचलकुलगुहासङ्गसंजातमन्थरिम्णा वेलाचलाना समुद्रतटपर्वताना कुलानि समूहास्तेपा गुहा कन्दरास्तासा सङ्गेन मध्यदेशेन सजात उत्पन्नो मन्थरिमा मन्दगामित्व प्राचुर्य यस्य स तथा तेन । कथंभूता राजधानीम् । मन्दाक्षितामरावतीरामणीयका मन्दाक्षिता ह्रेपिता लज्जा प्रापिता अमरावत्या इन्द्रनगर्या रामणीयकं रमणीयत्व यस्या. सा मन्दाक्षितामरावतीरामणीयका ता तथोक्ताम् ।

ततस्तदनन्तर वलसंचरणरेणव सैन्यगमनरजासि व्यजृम्भन्त प्रसस्रुः प्रसृताः प्रसरन्ति स्म । कथंभूतास्ते वलसचरणरेणवः । प्रियतमा इव स्त्रीणा भर्तार इव । कथंभूता रेणवः । सैन्यसीमन्तिनीचरणप्रणिपातप्रणयिमानसाप्रणीतप्रसृतासवाहनविनोदकर्माण सैन्यान्येव सीमन्तिन्य. कमनीयकामिन्य आदेशकारकत्वात् तासा चरणाः पादास्तेषा प्रणिपातेषु पादपतनेषु प्रणयीनि स्नेहवन्ति यानि मानसानि चित्तानि तैराप्रणीतमासमन्तात् प्रसृत उत्कृष्टं वृद्धिंगतं आसवाहनविनोदकर्म पादस-

प्रतिपन्नवालिवहिनीजलक्रीडाः परिमलितस्तनस्तम्बडम्बराः परिपीताधरामृतलावण्याः परिक्लिष्टनयनकमलकान्तयः समाचरितसीमन्तप्रान्तचुम्बनाः सूत्रितसुरतसमागमाः प्रियतमा इव, पुनरमरसुन्दरीवदनचन्द्रकवलाः ककुबङ्गनालकप्रसाधनपिष्टातकचूर्णाश्चतुरुदधिवेलावनदेवतापटवासाः पुनरु-

---

मर्दनक्रीडाकर्म यै रेणुभि ते तथोक्ता। भर्तृवत् पूर्वपादेषु लग्ना इत्यर्थ। पुन कथभूता रेणव। कृतनितम्बस्थलीखेलखेदा कृतो विहित. नितम्बस्थलीषु कटिपश्चाद्भागप्रदेशेषु खेलै क्रीडाभि खेदो दु खं विषादो वा यैस्ते तथोक्ता.। यथा भर्तारः स्त्रीणा नितम्बस्थलीषु घातै. प्रहारै खेदमुत्पादयन्ति। पुन कथंभूता रेणव.। सजनितनाभिदरकुहरविहरणा सजनितानि सम्यगुत्पादितानि नाभिदरकुहरेषु तुन्दीविवरगह्वरेषु विहरणानि पर्यटनानि यैस्ते तथोक्ता। यथा प्रियतमा भर्तार स्त्रीणा नाभिदरकुहरेषु विहरणानि कुर्वन्ति। पुन कथंभूता रेणव.। प्रतिपन्नवलिवाहिनीजलक्रीडा प्रतिपन्ना अङ्गीकृता वलिवाहिनीषु त्रिवलीनदीषु जलक्रीडा उदकक्रीडा उदकक्रीडनानि यैस्ते तथोक्ता। यथा भर्तार स्त्रीणा त्रिवलीनदीषु जलक्रीडा कुर्वन्ति। पुन कथंभूता रेणव॰। परिमलितस्तनस्तम्बडम्बरा परिमलिता. समन्तान्मर्दिता स्तनस्तम्बाना कुचतटानामाडम्बरा आटोपा यैस्ते तथोक्ता.। यथा भर्तार स्त्रीणा स्तनस्तम्बाना मर्दनाडम्बरान् कुर्वन्ति। पुन कथंभूताः रेणव। परिपीताधरामृतलावण्या परिपीता आस्वादिता अधरामृतलावण्यानि ओष्ठपीयूषकान्तयो यैस्ते तथोक्ता। यथा भर्तार स्त्रीणाम् अधरामृतलावण्यानि पिबन्ति। पुन. कथंभूता रेणव। परिक्लिष्टनयनकमलकान्तय परिक्लिष्टा मलिनीकृता नयनकमलाना लोचनविषयप्रसूताना कान्तयो रुचयो यैस्ते तथोक्ता। यथा भर्तार स्त्रीणा नयनकमलकान्तीर्लोचनकमलरुचीर्लोचनचुम्बनेन मलिनयन्ति। पुन कथंभूता रेणव। समाचरितसीमन्तप्रान्तचुम्बना समाचरित. सम्यगनुष्ठित. सीमन्तप्रान्तेषु केशपाशेषु चुम्बनानि स्पर्शानि यैस्ते तथोक्ता। यथा भर्तार. स्त्रीणा सीमन्तप्रान्तेषु चुम्बनानि वक्त्रसयोगानि कुर्वन्ति। कथंभूता प्रियतमा॰। सूत्रितसुरतसमागमा सूत्रित. सूचितः सुरतस्य सभोगक्रीडाया समागमोऽवसरो यैस्ते सूत्रितसुरतसमागमा.। पुन कथभूता वलसचरणरेणव। पुन पुनरपि अमरसुन्दरीवदनचन्द्रकवला. अमरसुन्दरीणा देवाङ्गनाना वदनाना मुखाना चन्द्रकवला मुखमण्डनप्रायाः। पुन कथंभूता रेणव। ककुबङ्गनालकप्रसाधनपिष्टातकचूर्णा ककुभो दिश एवाङ्गना ललना तस्या अलकप्रसाधनं केशसुगन्धीकरणं तदर्थ पिष्टातकचूर्णं पटवासचूर्णानीव चतुरुदधिवेलावनदेवतापटवासा. चत्वारश्च ते उदधय. समुद्रास्तेपा वेलावनेपु तटवनेपु या. देवतास्तासा पटवासा. वस्त्रसुगन्धीकरणचूर्णानीव। पुन कथंभूता रेणव। पुनरुक्त-

क्तदिक्करटिपांशुप्रमाथाः परिकल्पितधूर्जटिजटोद्धूलनारम्भाः कुलशैलशिखण्डिमण्डनकदम्बमकरन्दाः पलिताङ्कुरिताम्बरचरकामिनीकुन्तलकलापाः प्रधूसरितरविरथतुरगकेसराः स्तिमितगगनापगापयःप्रवाहाः सकलदिक्पालमौलिमणिमयूखप्रसरनिरसननीहाराः पाण्डुरितारातिकुलविलासिनीगण्डमण्डलाः प्रदर्शितागामिविरहानलधूमोद्गमकलापा इव निखिलरोधोन्तरालमवनिमयसर्गसृष्टमिव कर्तुमावृत्ता व्यजृम्भन्त केतकीप्रसवपरागस्पर्धिनो बलसंचरणरेणवः ।

दिक्करटिपांशुप्रमथाः पुनरुक्तो द्विगुणीकृतो दिक्करटिना दिग्गजाना पांशुप्रमाथो धूल्युत्क्षेपणं यैस्ते तथोक्ताः । पुन. कथंभूता रेणवः । परिकल्पितधूर्जटिजटोद्धूलनारम्भा. परिकल्पित समन्ताद्विहितो धूर्जटेर्महादेवस्य जटाना उद्धूलनारम्भो धूलिधूरणप्रारम्भो यैस्ते तथोक्ता । पुन कथंभूताः रेणव । कुलशैलशिखण्डिमण्डनकदम्बमकरन्दा' कुलशैलाना कुलपर्वताना शिखण्डिना मस्तकाना शिखराणां मण्डने कदम्बमकरन्दा ······ कुन्दपुष्परसाः । पुन कथंभूता रेणव. । पलिताङ्कुरिताम्वरचरकामिनीकुन्तलकलापा पलिताङ्कुरिता' पाण्डुरीकृता अम्वरचरकामिनीना देवविद्याधरस्त्रीणा कुन्तलकलापाः केशहस्ता यैस्ते तथोक्ता । पुनः कथंभूता रेणव । प्रधूसरितरविरथतुरगकेसरा. प्रधूसरिताः ईषत्पाण्डुरीकृता रवे' श्रीसूर्यस्य रथस्य स्यन्दनस्य तुरगाणा अश्वाना केसराः स्कन्धकेशा यैस्ते तथोक्ता' । पुनः कथंभूता रेणव । स्तिमितगगनापगापय प्रवाहाः स्तिमिता स्तोकीकृता गगनापगायाः आकाशापगाया नद्या पय.प्रवाहा जलप्रपूरा यैस्ते तथोक्ता । पुन कथंभूता रेणव. । सकलदिक्पालमौलिमणिमयूखप्रसरनिरसननीहारा' सकलाना समग्राणा दिक्पालानामिन्द्रादीना मौलीना मुकुटाना मणीना रत्नाना मयूखाना किरणाना प्रसराणा प्रवृत्तीना निरसने निरसनाना नीहारा. प्रालेयसदृशा. पाण्डुरीकरणत्वात् । पुन. कथंभूता रेणव. । पाण्डुरितारातिकुलविलासिनीगण्डमण्डला. पाण्डुरितानि पाण्डुरीकृतानि अरातिकुलाना शत्रुसमूहाना विलासिनीना च वधूना गण्डमण्डलानि कपोलस्थलानि यैस्ते तथोक्ताः । पुन. कथंभूता रेणव. । प्रदर्शितागामिविरहानलधूमोद्गमकलापा इव प्रदर्शिता. प्रकटीकृताः आगामिनो भविष्यतो विरहानलस्य विप्रलम्भवैश्वानरस्य धूमोद्गमस्य प्रादुर्भावस्य पर्यायान्तरोत्पत्ते. कलापाः समूहा इव । पुन. कथभूता रेणव. । निखिलरोधोन्तरालमवनिमयसर्गसृष्टमिव निखिलं समस्तं रोधोन्तरालं आकाशभूमिमध्यं अवनिमयसर्गसृष्टं भूमिमयेन सर्गेण निधानेन सृष्टं निर्मितं कर्तुमावृत्ता इव प्रवृत्ता इव । पुन' कथंभूता रेणव । केतकीप्रसवपरागस्पर्धिन. केतकीना पुष्पतरुविशेषाणा प्रसवाना पुष्पाणा परागैर्धूलिभि. सह स्पर्धिनः । तिरस्करणशीला इत्यर्थः । रूपकप्रायालंकार. ॥

पुनः करिकदलिकानिकरनिरस्तातपप्रसराः परस्परमिलत्पताकापटप्रतानविहितवितानाडम्बराः ससंरम्भसंचरद्रथकट्योड्डमरपांसवः करटिकटस्यन्दमानमदजलजनितकर्दमास्तुरगवेगखरखुरक्षोदनिबिडभूमयः करभक्रमसंपातमसृणतलाः पदश्रमश्रान्तसीमन्तिनीघनघर्मजलगलद्घुसृणरसप्रसाधितसमार्जनाः सेनाङ्गनास्तनक्षोभविभ्रश्यन्मुक्ताभरणमणिरचितरङ्गवलयाः पुरोपवनदेवताप्रकीर्णकुसुमोपहाराः समजनिषत सभाकुट्टिमादपि मनोहराः प्रयाणमार्गाः ।

पुन पुनरपि सभाकुट्टिमादपि आस्थानिकाया बद्धभूमेरपि अधिकमनोहरा प्रयाणमार्गा गमनमार्गा समजनिषत सजायन्ते स्म सजाता । कथंभूता प्रयाणमार्गाः। करिकदलिकानिकरनिरस्तातपप्रसरा करिणा गजाना कदलिकाना ध्वजपिच्छाना मयूरपिच्छच्छत्राणा निकरै समूहै निरस्तो विध्वंसित आतपप्रसरो घर्मप्रवृत्तिर्येषा प्रयाणमार्गाणा ते तथा । पुन कथभूता. प्रयाणमार्गा । परस्परमिलत्पताकापटप्रतानविहितवितानाडम्बरा. परस्परमन्योन्य मिलन्त आश्लिष्यन्त पताकापटाना ध्वजवस्त्राणा प्रताना समूहास्तैर्विहित. परिकल्पितो वितानाना चन्द्रोपकाना आडम्बर आटोपो येषु ते तथोक्ता । पुन कथंभूता प्रयाणमार्गा । ससरम्भसचरद्रथकट्योड्डमरपासव ससरम्भं सोत्तालं सचरन्त्यो रथकट्या' स्यन्दनसमूहास्तासा उड्डमरा उत्कटा स्थूला' पासवो धूलयो येषु ते तथोक्ता । पुन कथभूता प्रयाणमार्गा । करटिकटस्यन्दमानमदजलजनितकर्दमाः करटिना गजाना कटेभ्यो गण्डस्थलेभ्य स्यन्दमानानि श्चोतन्ति यानि मदजलानि दानोदकानि तैर्जनित उत्पादित कर्दमो निषद्वरो येषु मार्गेषु ते तथोक्ता । पुन कथंभूता प्रयाणमार्गा । तुरगवेगखरखुरक्षोदनिबिडभूमय तुरगाणा अश्वाना वेगेनोपलक्षिता खरा कठिना लोहटङ्कसदृशा ये खुर पादप्रान्तास्तेषा क्षोदै सक्षेप(पेष)णैर्निबिडा बद्धजाला(ता) भूमिर्येषा ते तथोक्ताः । पुन कथंभूताः प्रयाणमार्गा । करभक्रमसपातमसृणतला करभा क्रमेलकास्तेषा क्रमाणा पादाना सपातैर्मसृणानि श्लक्ष्णानि दर्पणसदृशानि तलानि उपरितनभागा येषा प्रयाणमार्गाणा ते तथोक्ता । पुन कथभूता प्रयाणमार्गा । पदश्रमश्रान्तसीमन्तिनीघनघर्मजलगलद्घुसृणरसप्रसाधितसमार्जना पदस्य मार्गस्य श्रमः खेदस्तेन श्रान्ता खेदं प्राप्ता या सीमन्तिन्यो नवयौवना स्त्रियस्तासा घनं प्रचुरं यत् घर्मजलं प्रस्वेदोदकं तेन गलन्‌ध पतन् योऽसौ घुसृणरस कुङ्कुमद्रवस्तेन प्रसाधितं कृतं समार्जनं छटको येषा मार्गाणा ते तथोक्ता. । पुनः कथभूताः प्रयाणमार्गा । सेनाङ्गनास्तनक्षोभविभ्रश्यन्मुक्ताभरणमणिरचितरङ्गप्रचया(वलया) सेनाना सबन्धिन्यो या अङ्गना. स्त्रियस्तासा स्तना. वक्षोजास्तेषां क्षोभेण सघटनेन विभ्रश्यन्तो ये मुक्ता मुक्ताफलानि आभरणमणयश्च सुवर्णाभरणरत्नानि तै रचिता निर्मिता रङ्गप्रचया (वलया) चतुष्कपूरणा येषा प्रयाणमार्गाणा ते तथोक्ताः । पुन. कथभूता. प्रयाणमार्गा ।

ततोऽतिसविधसैन्यसमालोकनोत्तालविलासिनीसंकुलसौधशृङ्गमावर्जितोत्सवसपर्यासङ्गमपहसितसुरमन्दिरं पुरमवलोक्य हंहो महाकविकाव्यकथावतंस सरस्वतीविलासमानसोत्तंसहंस प्रादुरासन्किल तदा मन्मतिलतायास्त्वादृशजनश्रवणभूषणोचितविधयः सूक्तिमञ्जर्यः। तथा हि—

नितम्बशोभां वलभीर्विधाय काञ्चीगुणं तोरणपुष्पमालाः।
ध्वजावलीर्लोलभुजाः स्वयं मे पुरः पुरी नृत्तमिवातनोति ॥ २३६ ॥

पुरोपवनदेवताप्रकीर्णकुसुमोपहाराः पुरोपवनाना नगरोद्यानाना संबन्धिन्यो या वनदेवताः कान्तारदेवतास्ताभिः प्रकीर्णोऽधिक्षिप्त कुसुमाना पुष्पाणा उपहारः पूजनं उपचयो वा येषा ते तथोक्ता.। जात्यलकारः॥

ततस्तदनन्तर हंहो महाकविकाव्यकथावतंस महाकवीना चिरंतनकवीश्वराणां काव्यकथा कवित्वरचनावतस कर्णपूरः श्रवणाभरणं यस्य स तथा तस्य संबोधनं हे तथोक्त। हे सरस्वतीविलासमानसोत्तंसहंस सरस्वत्या भारत्याः योऽसौ विलासः क्रीडा स एव मानस मानससरोवर तस्योत्तंसे तत्तीरप्रदेशे हंसो मानसौका सरस्वतीविलासमानसोत्तंसहंसस्तस्य सबोधनं क्रियते। हे तथोक्त श्रीमारदत्त महाराज। उक्तं च—'आत्मा पक्षी मुनिर्धर्मसुरगोरावणो रविः। हंस इत्युच्यते विद्भिरेते कार्यविचक्षणै॥' किल निश्चयेन तदा तस्मिन् राजधान्यागमनकाले मन्मतिलतायाः मद्बुद्धिवल्या. (समृद्धेः पद्याः) सूक्तिमञ्जर्यः सुवचनवल्लर्यः प्रादुरासन् प्रादुर्बभूवुः। कथंभूता सूक्तिमञ्जर्यः। त्वादृशजनश्रवणभूषणोचितविधय. त्वादृशा जना भवत्सदृशाः साधुलोका महान्तः पृथ्वीपतयस्तेषा श्रवणानि शब्दग्रहास्तेषां भूषणे मण्डने उचितो विधि. कर्तव्यं यासा सूक्तिमञ्जरीणा तास्तथोक्ताः। कि कृत्वा पूर्वं सूक्तिमञ्जर्यः प्रादुरासन्। 'अस् भुवि' इत्यकर्मकधातो. प्रयोगात् कर्तर्युक्तिः। पुरमवलोक्य उज्जयिनीपत्तनं दृष्ट्वा। कथंभूतं पुरम्। अतिसविधसैन्यसमालोकनोत्तालविलासिनीसकुलसौधशृङ्गम् अतिसविधानि अतिनिकटवर्तीनि यानि सैन्यानि कटकानि तेषा समालोकने सदर्शने उत्ताला उन्मुखा या विलासिन्यो मत्तकामिन्य.। उक्तं च—'रूपयौवनसपन्ना नारी स्यान्मत्तकामिनी।' ताभिः सकुलानि व्याकुलानि (व्याप्तानि) सौधाना राजसदनाना शृङ्गाणि शिखराणि यस्य पुरस्य तत्तथोक्तम्। पुन. कथंभूतं पुरम्। आवर्जितोत्सवसपर्यासङ्गम् आवर्जितः कृत उत्सवसपर्याया ध्वजारोपणपट्टशालावाच्छादनशोभाया. सङ्गः सगमो यस्य पुरस्य तत्तथोक्तम्। पुन. कथंभूतं पुरम्। अपहसितसुरमन्दिरम् अपहसितानि तिरस्कृतानि सुरमन्दिराणि इन्द्रभवनानि येन पुरेण तदपहसितसुरमन्दिरम्॥ तथा हि। तान्येव सूक्तिवचनानि वर्णयति—**नितम्बशोभामित्यादि**। पुरी नगरी मे मम पुरो यत. स्वयमात्मना नृत्तं नर्तनमातनोतीव कुर्वतीव वर्तते। किं कृत्वा पूर्वं

---

१. 'वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ' इति कोशवाक्याद्ध्रस्वान्तोऽपि मञ्जरिशब्दः.

सौधाग्रभागेषु पुराङ्गनानां नीलोत्पलस्पर्धिभिरीक्षणैर्मे।
आनन्दभावादियमम्बरश्रीः पुष्पोपहाराय कृतादरेव॥ २३७॥
गवाक्षमार्गेषु विलासिनीनां विलोचनैर्मौक्तिकविम्बकान्तैः।
संदर्भितेयं नगरी चकास्ति नक्षत्रकीर्णेव सुमेरुभूमिः॥ २३८॥
अमी पुरंध्रीवदनैः प्रकामं वातायनाः पूरितरन्ध्रभागाः।
श्रियं वहन्तीव सरःस्थलीना वीचीविभक्ताम्बुजषण्डभाजाम्॥ २३९॥

मनोभवव्यालप्रबोधसुधोपलासारसुन्दरैः कामदेवप्रासादसंपादनसूत्रपातका-

---

नृत्तमातनोति। वलभी पट्टलाधरा वंशपञ्जरो वलभीत्युच्यते ता वलभी. नितम्बशोभा विधाय स्त्रीकटीपश्चाद्भागो नितम्बस्तस्य शोभा कृत्वा। पुनश्च किं कृत्वा। पूर्वं तोरणपुष्पमाला काञ्चीगुणं सजीनकलापं विधाय कृत्वा। पुनश्च कि कृत्वा। ध्वजावली पताकापङ्क्तीर्लोलभुजा चपलबाहुर्विधाय कृत्वा। रूपकोत्प्रेक्षालंकार॥

सौधाग्रभागेष्वित्यादि। इयं प्रत्यक्षीभूता अम्बरश्रीराकाशलक्ष्मीर्मे मम पुष्पोपहाराय कुसुमवर्षणाय कृतादरेव वर्तते। कस्मात्। आनन्दभावात् हर्षभरात्। कै. कृत्वा पुष्पोपहार करोति। ईक्षणैर्लोचनै. कृत्वा। कासामीक्षणै.। सौधाग्रभागेषु स्थिताना पुराङ्गनाना नगरस्त्रीणा सवन्धिभिर्लोचनै। कथंभूतै ईक्षणै। नीलोत्पलस्पर्धिभि इन्दीवराणा तिरस्करणशीलै। उपमोत्प्रेक्षालंकार॥

गवाक्षमार्गेष्वित्यादि। इय नगरी गवाक्षमार्गेषु वातायनछिद्रेषु विलासिनीना स्त्रीणा विलोचनैर्नेत्रै सदर्भिता सयुक्ता चकास्ति शोभते। कथंभूतैर्विलोचनै। मौक्तिकविम्बकान्तै मौक्तिकाना मुक्ताफलाना विम्बै प्रतिच्छायाभि कान्तैर्मनोहरै। नगरी कीदृशी चकास्ति। नक्षत्रकीर्णा तारामण्डलमण्डिता सुमेरुभूमिरिव मेरुपर्वतभूमिरिव। उपमालंकार.॥

अमीत्यादि। अमी प्रत्यक्षीभूता वातायना गवाक्षमार्गा पुरध्रीवदनै स्त्रीणा मुखैः प्रकामं यथेष्ट पूरितरन्ध्रभागा आवृतप्रदेशा. श्रिय शोभा वहन्ति धारयन्ति। कासा श्रिय वहन्ति। सर स्थलीनामिव सरोवरप्रदेशानामिव। कथंभूताना सर स्थलीनाम्। वीचीविभक्ताम्बुजषण्डभाजाम् वीचीभिर्लहरीभि. विभक्तानि विश्राणितानि चढितानि यान्यम्बुजानि कमलानि तेषा षण्डा समूहास्तान् भजन्ते आश्रयन्ति या. सर स्थल्यस्ता वीचीविभक्ताम्बुजषण्डभाजस्तासाम्। कथंभूतैरपाङ्गावलोकितै। मनोभवव्यालप्रबोधसुधोपलासारसुन्दरै· मनोभव कन्दर्प स एव व्याल. कालसर्पस्तस्य प्रबोधाय जागरणाय सुधोपलाना चन्द्रकान्तमणीना आसारो वेगवद्वर्षस्तद्वत् सुन्दरैः मनोहरै चन्द्रकान्तदृपद्वृष्टिसदृशै। पुन. कथंभूतै.। कामदेवप्रासादसपादनसूत्रपात-

न्तिभिः प्रणयकलहंसक्रीडनमृणालजालैरिवापाङ्गावलोकितैः, पुनरुक्तेनेव लाजाञ्जलिवर्षेणात्मानं फलार्थिनो लोकस्य कुसुमितमिव कुर्वन्नम्बरश्रीनृत्यहस्तैरिव पवमानचञ्चलचलनसंगताङ्गसुभगवृत्तिभिर्विविधवर्णविनिर्माणमनोहराडम्बरैरन्तरान्तरामुक्तकलक्कणन्मणिकिङ्किणीजालमालाभिः महोत्सवपताकांशुकाञ्चलपल्लवैः प्रत्यावर्तमानमार्तण्डकरप्रसरम्, गगनलक्ष्मीवक्षोजमण्डलैरिव स्वकीयकान्तिपिञ्जरितनभोभोगभित्तिभिः काञ्चनकलशैः परिकल्पिताभ्रंलिहशिखरिशिखरपरम्पराशोभम्, त्रिदिवदीर्घिकातरङ्गैरिवेतस्ततः

कान्तिभिः कामदेवः कन्दर्प. स एव प्रासादस्तस्य सपादने उत्पादने सूत्रपातकान्तिभि सूत्रारोपणसदृशैः। पुन कथभूतै । प्रणयकलहंसक्रीडनमृणालजालै. प्रणय· स्नेह· स एव कलहसो राजहंसस्तस्य क्रीडने रमणे मृणालजालैरिव पद्मिनीकन्दसमूहैरिव । कथंभूत त्रिभुवनतिलकं नाम राजसदनम् । महोत्सवपताकाशुकाञ्चलपल्लवै· प्रत्यावर्तमानमार्तण्डकरप्रसरम्। महोत्सवस्य पताकाशुकाञ्चलपल्लवै वस्त्रप्रान्तप्रवालै प्रत्यावर्तमान· पराङ्मुखीक्रियमाणो मार्तण्डस्य सूर्यस्य करप्रसरः किरणप्रवृत्तिर्यत्र राजसदने तत्प्रत्यावर्तमानमार्तण्डकरप्रसरम् । कथंभूतैर्महोत्सवपताकाशुकाञ्चलपल्लवै· । अम्बरश्रीनृत्यहस्तैरिव अम्बरश्रीराकाशलक्ष्मीस्तस्या नृत्यहस्तैर्नर्तनकरैरिव । पुन कथंभूतैर्महोत्सवपताकाशुकाञ्चलपल्लवै ।पवमानचञ्चलचलनसगताङ्गसुभगवृत्तिभि चञ्चलचलनसगताङ्गसुभगा अतिमनोहरा वृत्ति· प्रवृत्तिर्येषा अशुकपल्लवाना ते तथोक्तास्तै.। पुनः कथंभूतैर्महोत्सवपताकाशुकाञ्चलपल्लवै· । विविधवर्णविनिर्माणमनोहराडम्बरै. विविधवर्णविनिर्माणेन पञ्चवर्णरचनया मनोहरो हृदयगमो आडम्बर आटोपो येषा पताकाशुकाञ्चलपल्लवाना ते तथोक्तास्तै । पुन· कथंभूतैर्महोत्सवपताकांशुकाञ्चलपल्लवैः । अन्तरान्तरामुक्तकलक्कणन्मणिकिङ्किणीजालमालाभि अन्तरे अन्तरे मध्ये मध्ये आमुक्ता कला· मधुरशब्दा· क्वणन्त्य शब्दायमाना या मणिकिङ्किण्यो रत्नजटितसुवर्णक्षुद्रघण्टिकास्तासा जालमाला समूहश्रेणिर्विद्यते येषा ते तथा तै· । पुन. कथंभूतं त्रिभुवनतिलकं नाम राजसदनम् । काञ्चनकलशै शातकुम्भै· परिकल्पिताभ्रंलिहशिखरिशिखरपरम्पराशोभम् परिकल्पिता रचिता अभ्रलिहशिखरिणा उन्नतपर्वताना शिखराणा शृङ्गाणा परम्पराणा श्रेणीना शोभा आभा यत्र राजसदने तत्तथोक्तम् । कथंभूतैः काञ्चनकलशै. । गगनलक्ष्मीवक्षोजमण्डलैरिव स्वकीयकान्तिपिञ्जरितनभोभोगभित्तिभि स्वकीयकान्तिभिर्निजप्रभाभि पिञ्जरिता पीतरक्तीकृता नभोभोगभित्तयः आकाशप्रदेशकुड्या यैस्ते तथा तै. । पुन. कथंभूतं राजसदनम्। इतस्ततः प्रधावद्भिः इतस्ततो यत्र तत्र प्रधावद्भिः प्रगच्छद्भिः सुधादीधितिप्रबन्धैः श्वेतद्रव्यकिरणप्रसरसमूहैर्धवलिताखिलदिग्वलयं धवलितं उज्ज्वलीकृतमखिलं समग्रं दिग्वलय दिङ्मण्डल येन तत्तथोक्तम् । कथंभूतै सुधादीधितिप्रबन्धैः । त्रिदिवदीर्घिकातरङ्गैरिव गङ्गा-

प्रधावद्भिः सुधादीधितिप्रबन्धैर्धवलिताखिलदिग्वलयम्, अहीश्वरवेश्मदेवताविलासदोलाभिरिव रत्नमयस्तम्भावलम्बितमुक्ताप्रलम्बप्रबलप्रवालानेकदिव्यदुकूलसंदोहाभिरुपरितनदेशोत्तम्भितध्वजप्रान्तप्रोतमरकतमणिमुकुरन्दकिरणहरिताङ्कुरप्रलोभमन्दितद्युमणिरथतुरगवेगाभिरुत्तुङ्गोत्तरङ्गतोरणपङ्क्तिभिः प्रकाशितकुबेरपुरीरामणीयकावतारम्, महामण्डलेश्वरैरनवरतमुपायनीकृतकरीन्द्रमदलक्ष्मीजनितसमार्जनम्, उपाहूताजानेयहयाननोद्गीर्णडिण्डीरपिण्डपुण्डरीकविहितोपहारम्, अनेकप्रहितदूतहस्तविन्यस्तवस्तुविरचितरङ्गा-

---

नदीकल्लोलैरिव। पुन कथंभूतं राजसदनम्। उत्तुङ्गोत्तरङ्गतोरणपङ्क्तिभि. प्रकाशितकुबेरपुरीरामणीयकावतारम् प्रकाशित प्रकटीकृत कुबेरस्य धनदस्य पुर्या अलकाया रामणीयक. अतिमनोहर· अवतारो रचनाविशेषो येन राजसदनेन तत्तथोक्तम्। कथभूताभिस्तोरणपङ्क्तिभि.। अहीश्वरवेश्मदेवताविलासदोलाभिरिव अहीश्वरस्य शेषनागस्य वेश्मदेवताया. विलासदोलाभिरिव क्रीडाप्रेङ्खाभिरिव। पुनः कथंभूताभिस्तोरणपङ्क्तिभि.। रत्नमयस्तम्भावलम्बितमुक्ताप्रलम्बप्रबलप्रवालानेकदिव्यदुकूलसंदोहाभि· रत्नमयस्तम्भेषु माणिक्यघटितस्तम्भेषु अवलम्बितानि आमुक्तानि यानि मुक्ताप्रलम्बानि मुक्ताफलानि दीर्घमाला तथा प्रबला. स्थूला ये प्रवाला विद्रुमास्तथा अनेकानि दिव्यानि अमानुषाणि दुकूलानि वस्त्राणि तेषा संदोहा· समूहा यासु तोरणपङ्क्तिषु तास्तथा ताभि। पुन. कथंभूताभिस्तोरणपङ्क्तिभि। उपरितनदेशोत्तम्भितध्वजप्रान्तप्रोतमरकतमणिमुकुरन्दकिरणहरिताङ्कुरप्रलोभमन्दितद्युमणिरथतुरगवेगाभि· उपरितनदेशेषु प्रान्तप्रदेशेषु उत्तम्भिता बद्धा ये ध्वजा पताकास्तेषा प्रान्तेषु प्रोता प्रवेशिता ये मरकतमणयः त एव मुकुरन्दा हरितरत्नदर्पणास्तेषा किरणहरिताङ्कुरा रश्मिनीलप्ररोहास्तेषा प्रलोभेन आकाङ्क्षया मन्दितोऽल्पीकृतो द्युमणे. श्रीसूर्यस्य रथस्य स्यन्दनस्य तुरगाणा घोटकाना वेगो रयो याभिस्तोरणपङ्क्तिभिस्तास्तथा ताभि। पुन. कथंभूत राजसदनम्। महामण्डलेश्वरैर्महासामन्तैरनवरत निरन्तर उपायनीकृतकरीन्द्रमदलक्ष्मीजनितसमार्जनं उपायनीकृता· प्राभृतीकृता उपढौकिता ये करीन्द्रा गजनायकास्तेषा मदलक्ष्मीसपद्भिर्जनितमुत्पादितं समार्जन सेचन छटको यत्र राजसदने तत्तथोक्तम्। पुन कथभूतं राजसदनम्। उपाहूताजानेयहयाननोद्गीर्णडिण्डीरपिण्डपुण्डरीकविहितोपहारम् उपाहूता उपढौकिता ये आजानेयहया· कुलीनाश्वास्तेषामाननैर्मुखैरुद्गीर्णा उद्वान्ता ये डिण्डीरपिण्डा. फेनराशयस्त एव पुण्डरीकानि महोत्पलानि श्वेतकमलानि तैर्विहित. कृत· उपहार पूजन यत्र राजसदने तत्तथोक्तम्। पुनः कथभूतं राजसदनम्। अनेकप्रहितदूतहस्तविन्यस्तवस्तुविरचितरङ्गार्चनम् अनेके बहव. प्रहिताः परै राजभिः प्रेषिता ये दूता वचोहरास्तेषा हस्तेषु पाणिषु विन्यस्तानि आरोपितानि यानि वस्तूनि

र्चनम्, अवसर्पितवारविलासिनीसंचरणवाचालतुलाकोटिक्कणिताकुलितविनोदवारलम् ।

किं च प्रजापतिपुरमिवाप्यदुर्वासोधिष्ठितम्, पुरंदरागारमिवाप्यपारिजातम्, चित्रभानुभवनमिवाप्यधूमश्यामलम्, धर्मधाम इवाप्यदुरीहितव्यवहारम्, पुण्यजनावासमिवाप्यराक्षसभावम्, प्रचेतःपस्त्यमिवाप्यजडाशयम्,

---

रत्नकनकपट्टदुकूलादीनि तैर्विरचितरङ्गार्चनमग्रभूमिपूजनं यस्य त्रिभुवनतिलकसदनस्य तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतं राजसदनम् । अवसर्पितवारविलासिनीसचरणवाचालतुलाकोटिक्कणिताकुलितविनोदवारलम् अव समन्तात्सर्पिता प्रसृता या वारविलासिन्यो वारो वेलासमयस्तद्विलासिन्यो वारविलासिन्यो वेश्याजनास्तासा सचरणेन प्रवेशेन वाचाला ये तुलाकोटयो नूपुराणि तेषा क्वणितै· शब्दितैराकुलिता विह्वलीभूता विनोदवारलाः क्रीडाहंस्यो यत्र राजसदने तत्तथोक्तम् ।

कि च अस्ति कश्चिद्विशेषोऽत्र । कथंभूतं राजसदनम् । प्रजापतिपुरमिवाप्यदुर्वासोधिष्ठितम् दुष्टानि मलिनानि तानि यानि । ननु यत् प्रजापतिपुरं ब्रह्मनगर तत् अदुर्वासोधिष्ठितं कथं भवति । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—अदुर्वासोधिष्ठितं अमलिनवस्त्रमनुष्योपेतम् । अपि निश्चयेन इति स्पष्टम् । पुनः कथंभूतं राजसदनम् । पुरदरागारमिवाप्यपारिजातम् । ननु यत् पुरदरागारसदृशं इन्द्रमन्दिरसमानं तत् अपारिजातं पारिजातपुष्परहितं कथं भवति । पारि· स्वर्गस्तत्र जातानि इति विग्रह· । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—अपगतानि नष्टानि अरीणा शत्रूणा जातानि समूहानि यस्मादिति तत् अपारिजातमिति स्वच्छम् । पुन· कथंभूतं राजसदनम् । चित्रभानुभवनमिवाप्यधूमश्यामलम् । ननु यत् चित्रभानुभवन अग्निमन्दिर तत् अधूमश्यामलं धूमेन अमलिनं कथं भवति इत्यपि विरुद्धम् । तत्रापि शङ्क्यम् । चित्रा नानाप्रकारा भानवोऽनेकमाणिक्यकिरणास्तेषा भवनं स्थान अपगतधूमं अधूमश्यामलं अकृष्णमिति स्वच्छम् । पुनः कथंभूतं राजसदनम् । धर्मधाम इवाप्यदुरीहितव्यवहारम् धर्मस्य यमस्य धाम गृहं धर्मधाम । 'अनन्तमित्यधिकारे वा नपुंसकम्' इत्यनेन सूत्रेण अनन्तोऽयं निपातः । ननु यद्धर्मधाम यममन्दिर तत् अदुरीहितव्यवहार दुश्चेष्टिताचाररहितं कथं भवति । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—धर्मस्य दानादेर्धाम धर्मधाम अत एव दुरीहितव्यवहाररहितं पापव्यवहाररहितमिति स्वच्छम् । पुनः कथंभूतं राजसदनम् । पुण्यजनावासमिवाप्यराक्षसभावम् । ननु यत् पुण्यजनावासं पुण्यजनाना राक्षसानामावासो यत्र तत् पुण्यजनावास तदराक्षसपदार्थरहितं कथं भवति । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—पुण्यजनाना पुण्यपवित्रलोकाना आवासो यत्र तत्पुण्यजनावास अत एवाराक्षसभावं अदुष्टपरिणामलोकसहितं इति स्वच्छम् । पुनः कथंभूतं राजसदनम् । प्रचेतःपस्त्यमिवाप्यजडाशयम् । ....

वातोदवसितमिवाप्यचपलनायकम्, धनदधिष्ण्यमिवाप्यस्थाणुपरिगतम्, शंभुशरणमिवाप्यव्यालावलीढम्, अभ्रसौधमिवाप्यनेकरथम्, चन्द्रमन्दिरमिवाप्यमृदुप्रतापम्, हरिगेहमिवाप्यहिरण्यकशिपुनाशम्, नागेशनिवासमिवाप्यद्विजिह्वपरिजनम्, वनदेवतानिवासमिवाप्यकुरङ्गम्,

---

....
.... ।

पुन कथंभूत राजसदनम्। वातोदवसितमिवाप्यचपलनायकम्। ननु यत् वातोदवसितं वायुमन्दिर तदचपलनायकं स्थिरस्वामिकं कथ भवति। विरुद्धमेतत्। परिह्रियते—वातावराणा विशिष्टाना अतोद. अपीडनम्। शिष्टप्रतिपालनमित्यर्थ। तेन अव समन्तात् सितं बद्धसयुक्तमातोदवसितम्। 'अवाप्योरल्लोप' इति वचनात् अवशब्दस्य अकारलोप। तथा चोक्तम्—'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो। आपं चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा॥' वशब्देन विशिष्ट कथ लभ्यते—इति चेत्, तदुक्तं विश्वप्रकाशे—'वो दन्त्योष्ठ्योऽपि वरुणे वारुणे वरि ‧ ‧‧‧। शोषणे पचने सन्धे वासे वृन्दे च वारिधौ॥ वदने वदनेवादवदनाय च कीर्तित॥'(?) अत एव अचपलनायक अचपलनायका परधनकलत्रग्रहणरहिता नायका सामन्तादयो यत्र तदचपलनायकमिति स्वच्छम्। पुन' कथभूतं राजसदनम्। धनदधिष्ण्यमिवाप्यस्थाणुपरिगतम्। ननु यत् धनदधिष्ण्य कुबेरमन्दिर तत् अस्थाणुपरिगत रुद्ररहित कथं भवति यस्य रुद्रस्य मित्रत्वात्। विरुद्धमेतत्। परिह्रियते—धनदाना दातॄणा वाताना धिष्ण्य गृहं स्थाणूना स्कन्धावशेषतरुणा कीलकाना अपरिगतं रहितमिति स्वच्छम्। पुन कथभूत राजसदनम्। शभुशरणमिवाप्यव्यालावलीढम्। ननु यत् शंभुशरणं रुद्रमन्दिर तत् अव्यालावलीढं सर्पैरस्पृष्ट कथ भवति। इदं विरुद्धम्। परिह्रियते—शंभूना सुखोत्पादकाना शरण स्थानम्। 'शं भवत्यस्मात्' इति निरुक्ते। अव्यालावलीढ न व्यालैर्दुष्टपुरुषैरवलीढ स्पृष्टमव्यालावलीढमिति स्वच्छम्। पुन कथंभूतं राजसदनम्। अभ्रसौधमिवाप्यनेकरथम्। ननु यत् अभ्रसौध सूर्यमन्दिर भवति तदनेकरथ कथं भवति सूर्यस्यैकरथत्वात्। विरुद्धमेतत्। परिह्रियते—अभ्रसौधस्य अत्युन्नतत्वात् समीपवर्तीनि सौधानि सुधोज्ज्वलानि गृहाणि यत्र तदभ्रसौधं अनेके बहवो रथा यत्र तदनेकरथमिति स्वच्छम्। पुन कथभूतं राजसदनम्। चन्द्रमन्दिरमिवाप्यमृदुप्रतापम्। ननु यत् चन्द्रमन्दिर शशाङ्कगृहं तदमृदुप्रतापं तीव्रप्रतापं कथ भवति। इदमपि विरुद्ध परिह्रियते—चन्द्रमन्दिर अतिसुगन्धत्वाच्च अमृदुप्रतापं अमृदूना तीक्ष्णाना हिंसकाना प्रकृष्टताप सताप कदर्थनं यत्र तदमृदुप्रतापम्। उक्त च—'अतीक्ष्ण कोमलं मृदु'। पुन कथभूत राजसदनम्। हरिगेहमिवाप्यहिरण्यकशिपुनाशम्। ननु यत् हरिगेहं नारायणगृह तद्धिरण्यकशिपुनामदैत्यस्य बलपितुर्नाशरहित कथं भवति। इति विरुद्धं नामैतत्। परिह्रियते—हिर-

पताकितभ्रूः स्मितसौधकान्तिरालोलनेत्राम्बुरुहोपहारा ।
एषाङ्गनाविभ्रमदर्भिताङ्गी यागावनेः संवदतीव लक्ष्मीम् ॥ २४० ॥
इयं विलोलालकचामरश्रीर्नितम्बसिंहासनमण्डिता च ।
मम द्वितीयं कुचकुम्भशोभा सौभाग्यसाम्राज्यमिवादधाति ॥ २४१ ॥

ण्यस्य सुवर्णस्य कशिपोर्वर्णस्य कशिपोर्वस्त्रभोजनद्वयस्य नाशरहितमिति स्पष्टम् । तथा चोक्तम्—'वस्त्रे च भोजने चैव तद्वयो. कशिपुर्मत.' इति वचनात् । पुनः कथंभूतं राजसदनम् । नागेशनिवासमिवाप्यद्विजिह्वपरिजनम् । ननु यन्नागेशनिवास नागराजभवनं तत् अद्विजिह्वाना सर्पाणा परिजनरहितं कथं भवति । इति विरुद्धम् । परिह्रियते—नागेशाना गजेन्द्राणा निवास द्विजिह्वाना दुर्जनाना निवास लण्ठालुञ्चनलम्पटाना परिजनरहितमिति स्वच्छम् । पुनः कथंभूतं राजसदनम् । वनदेवतानिवासमिवाप्यकुरङ्गम् । ननु यत् वनदेवतानिवास तदकुरङ्गं मृगरहित कथं भवति । विरुद्धमेतत् । परिह्रियते—वनस्य अमृतस्य प्रियोदकदेवताना स्वर्गिणा या लक्ष्मीस्तयोर्निवासमकुरङ्गं च अविद्यमानः कुत्सितो रङ्ग काचपच्य यत्र तदकुरङ्गमिति स्पष्टम् । उपमालंकारो विरोधाभासालंकारश्च ॥

पताकितभ्रूरित्यादि । एषा पुरी यागावनेर्यागभूमेः लक्ष्मी शोभा सवदतीव कथयतीव । एषा कथंभूता । पताकितभ्रू पताका सजाता यस्याः सा पताकिता । पताकीकृता स्त्रीणा भ्रुवो यस्या. सा पताकितभ्रू । यथा यागभूमि पताकिता भवति । पुन कथंभूता एपा नगरी । स्मितसौधकान्ति. स्मितमीपद्धास. सौधकान्तिर्यागमण्डपशोभा यस्या सा स्मितसौधकान्ति. । यथा यागमण्डपभूमि चूर्णधवलिता भवति । पुनः कथंभूता । आलोलनेत्राम्बुरुहोपहारा आलोलानि चपलानि नेत्राणि स्त्रीणा लोचनानि तान्येव अम्बुरुहाणि कमलानि तेपा उपहार. पूजा यस्या सा आलोलनेत्राम्बुरुहोपहारा । यथा यागभूमिः कमलसहिता भवति । पुन' कथभूता एषा अङ्गनाविभ्रमदर्भिताङ्गी अङ्गनाना स्त्रीणा विभ्रमा भ्रूक्षेपास्तैर्दर्भितं सयुक्तमङ्ग शरीर यस्या नगर्याः सा तथोक्ता यथा यागभूमिर्दर्भसयुक्ता भवति । उपमालंकार. ॥

इयमित्यादि । इयं नगरी मम यशोधरमहाराजस्य द्वितीयमपर सौभाग्यसाम्राज्यं आदधातीव धरतीव । कथंभूता इयम् । विलोलालकचामरश्रीः विलोलाश्चपला ये अलकाश्चूर्णकुन्तलास्त एव चामरश्रीर्यस्या. सा तथोक्ता साम्राज्येऽपि चपलवालचामरशोभा भवन्ति । पुन. कथंभूता इयम् । नितम्बसिंहासनमण्डिता स्त्रीणा नितम्बान्येव सिंहासनानि सिंहविष्टराणि तैर्मण्डिता शोभिता । साम्राज्यमपि सिंहासनमण्डितं भवति । पुनः कथंभूता इयम् । कुचकुम्भशोभा कुचकुम्भाना कुचकलशाना शोभा यस्या सा कुचकुम्भशोभा । साम्राज्यमपि पूर्णकुम्भशोभित भवति । उपमालंकार. ॥

एवमपरासामपि मदालोकनोत्सुकमनसां निजविभ्रमापहसितवासवीयावासवासितविलासानामनङ्गाश्रमकामधेनूनामिव मत्तकामिनीनां स्मरशरनिशितफलिप्रकाशिभिः,

अपि च क्वचिदशेषनिशितशास्त्रशेमुषीश्वरविचारगोचरीक्रियमाणसकलजगद्व्यवहारं धर्मराजनगरमिव, क्वचिद्द्विजन्मजनोदाह्रियमाणनिगमार्थं

एवममुना प्रकारेण तत् जगत्प्रसिद्धं त्रिभुवनतिलकं नाम राजसदन आसादयावभूव अह प्रापयावभूव । प्राप्तवानित्यर्थ । अह किं कुर्वन् सन् त्रिभुवनतिलकं नाम राजसदनं प्रापयावभूव । अपरासामपि अन्यासा न केवल नगरस्त्रीणा अपि तु अपरासामपि मत्तकामिनीना रूपयौवनसपन्ननारीणा अपाङ्गावलोकितै कटाक्षवीक्षितै पुनरुक्तेन द्विगुणीकृतेनेव लाजाञ्जलिवर्षेण आर्द्रतण्डुलाञ्जलिवर्षेण आत्मानं फलार्थिनो लोकस्य कुसुमितमिव कुर्वन् पुष्पितमिव विदधन् । कथंभूताना मत्तकामिनीनाम् । मदालोकनोत्सुकमनसा समवीक्षणोत्तालहृदयानाम् । पुन॰ कथभूताना मत्तकामिनीनाम् । निजविभ्रमापहसितवासवीयावासवासितविलासाना निजै॰ स्वकीयैर्विभ्रमै भ्रूक्षेपैरपहसिता॰ तिरस्कृता वासवीयावासवासिताना स्वर्गस्त्रीणा विलासा लोचनशोभा याभिर्मत्तकामिनीभिस्तथोक्तास्तासाम् । वासवस्य इन्द्रस्य अयं वासवीय स चासावावास स्वर्गलोकस्तस्य सवन्धिन्यो या वासिता स्त्रियो देवाङ्गनास्तासा विलासाना विग्रह । पुनः कथंभूतानाम् । अनङ्गाश्रमकामधेनूनामिव कंदर्पगृहकामधेनूनामिव । कामदायकानामित्यर्थ । कथभूतैरपाङ्गावलोकितै॰ स्मरशरनिशितफलिप्रकाशिभि स्मरस्य कदर्पस्य ये शरा बाणास्तेषा निशितानि तीक्ष्णानि फलीनि भल्यस्तेषा प्रकाशी निर्मलत्वात् कर्पूरमिव वर्तते ॥

पुनरपि कथंभूत राजसदनम् । अपि च अस्ति कश्चिद्विशेष॰ । क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने अशेषनिशितशास्त्रशेमुषीश्वरविचारगोचरीक्रियमाणसकलजगद्व्यवहारम् अशेषाणि समग्राणि निशितानि सूक्ष्मतत्त्वकथनानि तानि च शास्त्राणि तेषु शेमुषी 'शे मोहं मुष्णातीति शेमुषी बुद्धिस्तस्या ईश्वरा॰ स्वामिनो विद्वासस्तेषा विचारेषु गोचरीक्रियमाणो गम्यमान॰ सकलस्य समग्रस्य जगत ससारस्य व्यवहार उपचारो यत्र राजमन्दिरे तत्तथोक्तम् । किमिव । धर्मराजनगरमिव यमपत्तनमिव । यथा धर्मराजनगरे निशिताना तीक्ष्णाना जीवग्राहकाणा शास्त्राणा शेमुषीश्वरा बुद्धिचतुरा यमनियमयोगिनस्तेषा विचारेषु गोचरीक्रियमाणसकलजगद्व्यवहारो भवति अय मृतः, अयं मार्यमाणो वर्तते अयं मरिष्यति, इति विचारो यमनगरे वर्तते । पुन कथंभूतं राजसदनम् । क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने द्विजन्मजनोदाह्रियमाणनिगमार्थम् द्विजन्मजनैर्ब्राह्मणलोकैरुदाह्रियमाणो निगमाना नगराणा ग्रामादीना अर्थ उद्गृहीतं धनं यत्र राजमन्दिरे

ब्रह्मालयमिव, क्वचिद्भरतसुताभिनीयमानेतिवृत्तं तण्डुभवनमिव, क्वचिद्बुधप्रधानविधीयमानतत्त्वोपदेशं समवसरणमिव, क्वचिद्दम्यमानसागरगणमरुणकरस्यन्दनमिव, क्वचिद्विनीयमानसारङ्गसङ्घमङ्गराजनिकेतनमिव, क्वचिदासन्नास्मदीयदर्शनक्षुभितसर्वकर्माणपरिवारमनङ्गमित्रोदयप्रमोदं रत्नाकरमिव, क्वचिच्च 'हले व्यलीकविलासव्यसनिनि वसन्तिके, कृतं कितवकिंवदन्तीभिः।

तत्तथोक्तम्। किमिव। ब्रह्मालयमिव विश्वसृग्मन्दिरमिव। यथा ब्रह्मालयो मन्दिरं ब्राह्मणैर्व्यावर्ण्यमानो निगमार्थो भवति। पुनः कथंभूतं राजसदनम्। क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने भरतसुताभिनीयमानेतिवृत्तम् भरतसुतैर्नटाचार्यैः अभिनीयमानं उच्यमानं इतिवृत्तं भरतशास्त्र यत्र तत्तथोक्तम्। किमिव। तण्डुभवनमिव तण्डुर्नाम शंकरस्य नृत्योपदेशं प्रति प्रथमशिष्यस्तस्य भवनमिव। यथा तण्डुभवन भरतसुतैर्नर्तकाचार्यैरभिनीयमान विजृम्भ्यमाणं निवृत्तं भवति। पुन कथंभूतं राजसदनम्। क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने बुधप्रधानविधीयमानतत्त्वोपदेशम् बुधाना विदुषा मध्ये ये प्रधाना मुख्यविद्वासस्तैर्विधीयमानः क्रियमाणः तत्त्वस्य वाद्यभेदस्य उपदेश स्वरूपं यत्र तत्तथोक्तम्। किमिव। समवसरणमिव। यथा समवसरणं तीर्थंकरसभास्थानं जीवादितत्त्वोपदेशसंयुक्तं भवति। पुन. कथभूतं राजसदनम्। क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने दम्यमानसागरगणम् दम्यमान खेद्यमानः सागराणा चतुरङ्गमानां गणः समूहो यत्र तत्तथोक्तम्। किमिव। अरुणकरस्यन्दनमिव सूर्यरथमिव। पुन कथंभूतं राजसदनम्। क्वचिद्विनीयमानसारङ्गसङ्घम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने विनीयमान शिक्ष्यमाण. सारङ्गाणां हस्तिना सङ्घः समूहो यत्र तत्तथोक्तम्। किमिव। अङ्गराजनिकेतनमिव अङ्गराजस्य गजशास्त्राचार्यस्य निकेतनमिव। पुनः कथंभूतं राजसदनम्। क्वचिदासन्नास्मदीयदर्शनक्षुभितसर्वकर्माणपरिवारम् क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने आसन्नं समीपवर्ति यदस्मदीयदर्शनं अस्माकमीक्षणं तेन क्षुभित. सचलितः सर्वकर्माणाना विश्वकर्मकराणा परिवारः परिच्छेदो यत्र तत्तथोक्तम्। कमिव। रत्नाकरमिव समुद्रमिव। कथंभूतं रत्नाकरम्। अनङ्गमित्रोदयप्रमोदम् अनङ्गस्य कंदर्पस्य मित्रं चन्द्रमास्तस्य उदयेन उद्गमनेन प्रमोदो हर्षो यत्र रत्नाकरे स तथा तम्। उत्कल्लोलसमुद्रमिवेत्यर्थः। पुनः कथंभूतं राजसदनम्। क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने जरतीभिः वृद्धाभिः स्त्रीभि. इत्यमुना प्रकारेण व्याकुलितनिखिलपरिजनं व्याकुलित विशेषेण आ समन्तात् आकुलितो विह्वलीकृतो निखिल. समग्र. परिजनः परिवारो यत्र तत्तथोक्तम्। कथंभूताभिर्जरतीभिः मातृव्यञ्जनाभिः सपञ्चाशत्काभि. स्त्रीभिः। पञ्चाशद्वर्षाणामुपरि वर्तमानाभिरित्यर्थः। इतीति किम्। हे हले हे सखि हे व्यलीकविलासव्यसनिनि निष्फलशृङ्गारासक्ते वसन्तिके वसन्तिकानाम्नि,

अविलम्बं यतस्व वकुलमुकुलावलीविरचनेषु । अङ्गो निरर्गलगते लवङ्गि, मा गाः सखीभिः सह सङ्गम्। अकालक्षेपं दक्षस्व रङ्गवल्लिप्रदानेषु। अपि प्रमादिनि मदने, किमद्यापि निद्रायसि। द्रुतमाद्रियस्वारतीयप्रगुणतायाम्। अयि कुरङ्गि, किमकाण्डमितस्ततो हिण्डसे। अचिराय त्वरस्व देवस्याङ्गरागसपादनेषु। अयि वाचाललपने मालति, एष खलु समीपवर्ती देवः। तल्लघु लङ्घस्व भद्रासनप्रसाधनेषु। अये हसितदोहदहृदये कलहंसि, किं नाकर्णयसि सविधतरं तूरशब्दम्, यतो न तूर्णं सज्जसे ताम्बूलकपिलिकायाम्। अहे अल-

---

कितवकिंवदन्तीभिः कृतं द्यूतकारवार्ताभि पूर्णम् । अविलम्बं शीघ्रं वकुलमुकुलावलीविरचनेषु मञ्जुलपुष्पकलिकाश्रेणिविरचनेषु मालाकरणेषु यतस्व यत्न कुरुष्व। अङ्गो निरर्गलगते लवङ्गि, मा गा सखिभि सह सङ्गम्। अकालक्षेपं दक्षस्व रङ्गवल्लिप्रदानेषु। अङ्गो इति ओकारान्तोऽव्यय सबोधनार्थ. । अङ्गो हे लवङ्गिनामिके अन्त पुरसुन्दरि निरर्गलगते अनिषिद्धगमने स्वच्छन्दागमने सखीभि सह आलीभिः सङ्ग मेलापक मा गा मा त्वं गच्छ। अकालक्षेप लघुतर रङ्गवल्लिप्रदानेषु चतुष्कपूरणेषु दक्षस्व शीघ्रा भव। 'दक्ष शीघ्रार्थे च' इति धातो प्रयोगात् त्वदावात्मनेपदित्वात्। अयि प्रमादिनि मदने, किमद्यापि निद्रायसि। द्रुतमाद्रियस्वारतीयप्रगुणतायाम्। अयि इति इकारान्तमव्यय संबोधनार्थम्। हे प्रमादिनि अयि मदने हे मदननामिके अन्त.पुरसुन्दरि, अद्यापि इदानीमपि कि निद्रायसि किमिति अतिशयेन निद्रा करोषि। 'द्रा स्वप्ने' इति धातोः प्रयोगात्। आरतीयप्रगुणताया आरार्तिकसज्जनक्रियाया द्रुतं शीघ्रमाद्रियस्व। 'द्दिङ् आदरे' तुदादेर्धातो प्रयोगात्। अयि कुरङ्गि, किमकाण्डमितस्ततो हिण्डसे। अचिराय त्वरस्व देवस्याङ्गरागसपादनेषु। अयि कुरङ्गि हे कुरङ्गिनामिके अकाण्डमप्रस्तावं इतस्ततो यत्र तत्र कि हिण्डसे किमर्थं पर्यटसि। 'हिडि गत्यनादरयो' इति धातोः प्रयोगात्। देवस्य यशोधरमहाराजस्य अङ्गरागसपादनेषु कर्पूरागुरुकस्तूरिकुङ्कुमकङ्कोलादिद्रवविलेपनकरणेषु अचिराय शीघ्रतर त्वरस्व त्वरिता भव। 'ञित्वरा सभ्रमे' इति धातो प्रयोगात्। अयि वाचाललपने मालति, एष खलु समीपवर्ती देव। तल्लघु लङ्घस्व भद्रासनप्रसाधनेषु। अयि इति इकारान्तमव्यय सबोधनार्थे वर्तते। हे वाचाललपने बहुजल्पवक्त्रे मालति मालतीनामिके अन्त पुरसुन्दरि, एष प्रत्यक्षीभूतो देव श्रीयशोधरमहाराजः। खल्विति वाक्यालंकारे। समीपवर्ती वर्तते। तत्तस्मात्कारणात् भद्रासनप्रसाधनेषु सिंहासनप्रतिकर्मसु लघु शीघ्रं लङ्घस्व समर्था भव। 'लघि सामर्थ्ये च' इति धातो. प्रयोगात्। अये हसितदोहदहृदये कलहसि कि नाकर्णयसि सविधतर तूर्यशब्दं यतो न तूर्णं सज्जसे ताम्बूलकपिलिकाया अये इति एकारान्तमव्यय सबोधनार्थे

---

१. आहो-उताहो-शब्दवन्निपातसमुदायोऽयम्.

कवल्लरीभङ्गदुर्विदग्धे मधुकरि, किं मुधा विधमस्यात्मानम् । अद्धा प्रसाधय प्रकीर्णकानि । वर्षधर, अपरस प्रतूर्णमेकतः । किरात, निकेत निजनिवासे निभृतम् । कुब्ज, न्युब्ज शुभाशयविशिष्टासु चेष्टासु । वामन, आमन, सरभसरसक्रोडाः क्रीडाः । सौविदल्ल, सोल्लासमीहस्व निजनियोगेषु । शुकपाक[ल], सोत्कण्ठमुत्कण्ठस्व भोगावलीपाठेषु । सारिके, प्रमोदाधिकं कीर्तय मङ्गलानि । हंसि, कुतो न हंसि रसितुं निराबाधावकाशम् । सारस, कस

वर्तते । हे हसितदोहदहृदये हसितमनोरथमानसे कलहंसि राजहंसीति नामिके, सविधतरं निकटतर तूर्यशब्द वाद्यध्वनिं कि नाकर्णयसि किं त्वं न शृणोषि, यतो यस्मात् कारणात् ताम्बूलकपिलिकायां ताम्बूलस्थगिकायां तूर्णं शीघ्रं न सज्जसे प्रगुणा न भवसि । 'सज्ज प्रागुण्ये' इति धातो. प्रयोगात् । अहे अलकवल्लरीभङ्गदुर्विदग्धे मधुकरि, किं मुधा विधमस्यात्मानम् । अद्धा प्रसाधय प्रकीर्णकानि वर्षधरापसर प्रतूर्णमेकत· मधुकरिनामिके । कथंभूते । अलकवल्लरीभङ्गदुर्विदग्धे अलकाना केशानां वल्लरीणा मञ्जरीणा भङ्गे मार्गरचनाया दुर्विदग्धा तस्या सबोधनम् अयि अलकवल्लरीभङ्गदुर्विदग्धे, किमर्थं मुधा निरर्थकं आत्मानं निजस्वरूपं विधमसि विडम्बयसि । अद्धा झटिति प्रकीर्णकानि चामराणि प्रसाधय सज्जीकुरु । वर्षधर, अपसर प्रतूर्णमेकत· । हे वर्षधर हे नपुंसक, प्रतूर्णं शीघ्रं एकत एकस्मिन् पार्श्वे अपसर दूरं गच्छ । देवस्यापशकुनं भविष्यतीति कारणात् । किरात, निकेत निजनिवासे निभृतम् । रे किरात रे भिल्ल, निजनिवासे आत्मगृहे निभृत प्रश्रितः निकेत निवास कुरु । 'कित निवासे रोगापनयने च' इति धातोः प्रयोगात् । तद्दर्शनेन देवस्यापशकुनं भविष्यतीति भाव. । कुब्ज न्युब्ज शुभाशयविशिष्टासु चेष्टासु । अरे कुब्ज, त्वं शुभाशयविशिष्टासु शुभपरिणामशोभनासु चेष्टासु न्युब्ज ऋजू भव । 'उब्ज आर्जवे' इति धातो. प्रयोगात् । वामन, आमन सरभसरसक्रोडा· क्रीडाः । अरे वामन, सरभसरसक्रोडा. उत्सुकरसप्रधाना. क्रीडाः पलायनान्वितं आमन रचय । वामन, भवद्दर्शनेन देवस्यापशकुनं भविष्यतीति भावः । सौविदल्ल, सोल्लासमीहस्व निजनियोगेषु । सौविदल्ल हे स्थापत्य, सोल्लास सोत्कण्ठं यथा भवत्येवं निजनियोगेषु स्वकीयाधिकारेषु अन्त पुररक्षासु ईहस्व चेष्टस्व । अन्त.पुरमध्ये प्रविश्य तिष्ठ । देवस्य तव दर्शनं मा कारय । अपशकुनं भविष्यतीति भाव. । शुकपाक[ल],सोत्कण्ठमुत्कण्ठस्व भोगावलीपाठेषु । हे शुकपाक[ल] कीरपुन [पू:], भोगावलीपाठेषु सुभाषितवचनपठनेषु सोत्कण्ठं सोल्लास यथा भवत्येवं उत्कण्ठस्व उद्यतो भव । सारिके, प्रमोदाधिकं कीर्तय मङ्गलानि । हे सारिके पीतपादे, प्रमोदाधिक यथा भवत्येवं मङ्गलानि श्रुतिसुभगानि कीर्तय उच्चारय । हंसि, कुतो न हंसि रसितुं निराबाधावकाशम् । हे हंसि हे मराले हंसकामिनि, कुतः कस्मात् कारणात् रसितुं शब्दयितुं निराबाधावकाशं

तारस्वरः प्रदक्षिणप्रचारः । कुरङ्ग, रङ्गापसव्यं द्विपिनां स्थाने विजयकुञ्जर, उदाहर शुभोचितानीङ्गितानि । जयहय, सुघोषं ह्रेषस्व ।' इति मातृव्यञ्जनाभिर्जरतीभिर्व्याकुलितनिखिलपरिजनं तत्त्रिभुवनतिलकं नाम समन्ततस्तुङ्गतमङ्गश्टङ्गोत्सङ्गसगताङ्गनापाङ्गप्रसरपुनरुक्तसितपताकावसनं राजसदनमासादयांबभूव कीर्तिसाहारनामा वैतालिकः—

लक्ष्मीं बिभ्रद्ध्वजौघैः क्वचिदनिलवलोल्लोलवीचेर्द्युनद्या-
श्छायां पुष्यत्सुमेरोः क्वचिदरुणतरैः स्वर्णकुम्भांशुजालैः ।
कान्तिं कुर्वत्सुधाब्धेः क्वचिदतिसितिमद्योतिभिर्भित्तिभागैः
शोभां श्लिष्यद्धिमाद्रेः क्वचिदिव गगनाभोगभाग्भिश्च कूटैः ॥२४२॥

बाधारहितं देशं न हंसि न गच्छसि । सारस, कस तारस्वरः प्रदक्षिणप्रचारः । हे सारस हे विलीन दीर्घजङ्घ, तारस्वरः सन् उच्चैस्तरशब्दः सन् प्रदक्षिणप्रचार सन् देवस्य दक्षिणकरपार्श्वे भूत्वा कस गच्छ । कुरङ्ग, रङ्गापसव्यं द्विपिना स्थाने । हे कुरङ्ग हे मृग, अपसव्यं देवस्य वामपार्श्वे द्विपिना स्थाने मृगयार्थमृगाणा स्थाने रङ्गत्वं गच्छ । तथा चोक्तम्—'एकोपि यदि वा त्रीणि पञ्च सप्त नवापि वा । वामपार्श्वेषु गच्छन्तो मृगा सर्वे शुभावहा ॥' विजयकुञ्जर, उदाहर शुभोचितानीङ्गितानि । हे विजयकुञ्जर हे गजयूथनाथ गज, शुभोचितानि शुभशकुनयोग्यानि इङ्गितानि चेष्टितानि उदाहर त्व दर्शय । हे जयहय, सुघोष ह्रेषस्व । हे जयहय जात्यश्व, सुघोष सजलजलदसमुद्रध्वनि यथा भवत्येवं ह्रेषस्व शब्दं कुरुष्व । पुन॰ कथंभूतं राजसदनम् । समन्ततः सर्वत्र तुङ्गतमङ्गश्टङ्गोत्सङ्गसगताङ्गनापाङ्गप्रसरपुनरुक्तसितपताकावसनम् तुङ्ग उच्चैस्तरो यस्तमङ्ग उपरितनभूमिका तस्य श्टङ्गोत्सङ्गेषु सगता मिलिता या अङ्गनाः नवयौवना स्त्रियस्तासा अपाङ्गप्रसरैर्लोचनप्रान्तवितरणैः पुनरुक्तानि द्विगुणीकृतानि सितपताकाना उज्ज्वलध्वजाना वसनानि वस्त्राणि यस्मिन् राजसदने तत्तथोक्तम् । कीर्तिसाहारनामा वैतालिकः कीर्तिसाहारनामा वैतालिको बोधकरो भट्ट अत्रावसरे वृत्तत्रय पपाठ ।

तथाहि—**लक्ष्मीं बिभ्रदित्यादि** । हे अवनीपते हे राजन्, इदं प्रत्यक्षीभूत भवद्भवनं भवत प्रासादो विभाति विशेषेण शोभते । भवनं किं कुर्वत् । क्वचित् कस्मिंश्चित् स्थाने ध्वजौघै॰ कृत्वा द्युनद्याः गङ्गाया॰ लक्ष्मीं शोभा बिभ्रत् धरत् । कथंभूतायाः द्युनद्या॰ । अनिलवलोल्लोलवीचे अनिलवलेन वातवलेन उल्लोला उच्छलन्त्यो वीचयो लहर्यो यस्या॰ सा अनिलवलोल्लोलवीचिस्तस्या॰ भवनम् । भवनं पुन॰ किं कुर्वत् । क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने अरुणतरैरव्यक्तरागै स्वर्णकुम्भांशुजालै कनककलशकिरणसमूहै॰ सुमेरो॰ सुरालयस्य छाया शोभा पुष्यत् पुष्टिं नयत् । भवनं पुन॰ किं कुर्वत् । क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थाने

श्रीलीलाकमलं तवावनिपते साम्राज्यचिह्नं मह-
त्कीर्त्युत्पत्तिनिकेतनं क्षितिवधूविश्रामधाम स्वयम् ।
लक्ष्मीविभ्रमदर्पणं कुलगृहं राज्याधिदेव्याः पुनः
क्रीडास्थानमिदं विभाति भवनं वाग्देवताया इव ॥ २४३ ॥

वशीकृतमहीपालः श्रीलीलाकमलाकरः ।
चिरमत्र स्थितः सौधे चतुरन्तामव क्षितिम् ॥ २४४ ॥

वित्तेश त्वरतां पुरः सुरतरूद्यानैः समं मातले
तूर्णं सज्जय सामजं कुरु गुरो यानोचितां वाहिनीम् ।
आसीदित्थमशेषकल्मषमुषि प्रादुर्भवत्केवले
यस्मिन्स्वर्गपतेर्महोत्सवविधिः सोऽव्यात्त्रिलोकीं जिनः ॥२४५॥

अतिसितिमद्योतिभिः अत्युज्ज्वलतेजोभि भित्तिभागैः कुड्यप्रदेशै. कृत्वा सुधाब्धेः क्षीरसमुद्रस्य कान्तिं शोभा कुर्वत् रचयत् । भवन पुन॰ कि कुर्वत् । क्वचित् कस्मिंश्चित् स्थाने गगनाभोगभाग्मि. आकाशविस्तारभजनशीलै. कूटैः शिखरै कृत्वा हिमाद्रेः हिमाचलस्य शोभामुपमा श्लिष्यत् । उपमासमुच्चयालंकारः ॥

श्रीलीलाकमलमित्यादि । पुन कथंभूतम् । श्रीलीलाकमलं लक्ष्मीक्रीडापङ्कजम् । पुन॰ कथंभूतम् । साम्राज्यचिह्नं सकलस्य राजस्याभिज्ञानम् । कथंभूतं साम्राज्यचिह्नम् । महत् गुरुतरम् । अपर कथंभूतम् । कीर्त्युत्पत्तिनिकेतन कीर्तेरुत्पत्ते जन्मनो निकेतनं गृहम् । पुनः कथंभूतम् । क्षितिवधूविश्रामधाम क्षितिरेव वधूर्वनिता तस्या विश्रामधाम निवासगृहम् । कथम् । स्वय स्वभावेन । पुन॰ कथंभूतं भवनम् । लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् लक्ष्म्या. विभ्रमदर्पणं लीलामुकुरम् । अपर कथंभूतम् । राज्याधिदेव्याः । पुनः इवार्थे । राज्याधिष्ठातृदेवताया कुलगृहं कुलमन्दिरमिव । अपर कथंभूतम् । वाग्देवतायाः सरस्वत्याः क्रीडास्थानमिव रमणनिवासमिव । रुपकोपमालंकार ॥

वशीकृतमहीपाल इत्यादि । हे राजन्, अत्र अस्मिन् सौधे राजगृहे स्थितो निविष्ट॰ सन् चिर दीर्घकालं चतुरन्ता चतु समुद्रपर्यन्ता क्षितिं पृथ्वी अव प्रतिपालय । कथंभूतस्त्वम् । वशीकृतमहीपाल॰ वशीकृता आज्ञामानीता महीपालाः राजानो येन सः । पुनः कथमूतस्त्वम् । श्रीलीलाकमलाकरः श्रियो लक्ष्म्याः लीलायाः क्रीडायाः कमलाकरः कमलवनसदृशः । रूपकातिशयालंकारः ॥

वित्तेशेत्यादि । अथेदानी आश्वासान्ते मङ्गलं करोति—स जगत्प्रसिद्धो जिनः श्रीमद्भगवदर्हत् वीतराग. त्रिलोकीं त्रयाणा लोकाना समाहार. त्रिलोकी ता त्रिलोकीं अव्यात् रक्षतु विघ्नाना विनाश करोतु श्रेयःसप्राप्तिं च करोतु । स जिनः क. । यस्मिन् प्रादुर्भ-

कर्णाञ्जलिपुटैः पातुं चेतः सूक्तामृते यदि ।
श्रूयतां सोमदेवस्य नव्याः काव्योक्तियुक्तयः ॥ २४६ ॥

इति सकलतार्किकचूडामणेः श्रीमन्नेमिदेवभगवतः शिष्येण सद्योनवद्यगद्यपद्यविद्याधरचक्रवर्तिशिखण्डमण्डनीभवच्चरणकमलेन श्रीसोमदेवसूरिणा विरचिते यशोधरमहाराजचरिते यशस्तिलकापरनाम्नि महाकाव्ये पट्टबन्धोत्सवो नाम द्वितीय आश्वासः समाप्तः ।

चतकेवले चतुर्थकल्याणावसरे स्वर्गपतेः सौधर्मेन्द्रस्य इत्थममुना प्रकारेण महोत्सवविधिः महाहर्षविधिरासीद्बभूव । यस्मिन् कथंभूते । अशेषकल्मषमुषि अशेषाणि समग्राणि कल्मषाणि पापानि ब्रह्महत्यादीनि त्रिषष्टिप्रकृतिलक्षणानि वा मुष्णाति निर्मूलकाषङ्कषतीति अशेषकल्मषमुट् तस्मिन्नशेषकल्मषमुषि । इत्थं कथमिति चेत् हे वित्तेश हे धनद, सुरतरूद्यानैः समं कल्पवृक्षवनैः सार्धं पुरोऽग्रतः त्वरता सभ्रमेण त्वं गच्छ । हे मातले हे शक्रसारथे, तूर्णं शीघ्रं सामजमैरावणनामं गजं सज्जय प्रयाणयोग्यं कुरु । हे गुरो हे बृहस्पते मन्त्रिन्, वाहिनीं सुरसेनां यानोचितां गमनयोग्यां कुरु त्वं विधेहि । अतिशयालंकारः ॥

कर्णाञ्जलिपुटैरित्यादि । हे विद्वन् यदि चेत् सूक्तामृते काव्यामृते कर्णाञ्जलिपुटैः पातुं श्रवणाञ्जलिपात्रैरास्वादितुं चेतो मनस्तव वर्तते तर्हि सोमदेवस्य सोमदेवाचार्यस्वामिनो नव्याः प्रत्यग्राः काव्योक्तियुक्तयः काव्यस्य यशस्तिलकनामेतिहासस्य उक्तीनां वचनानां युक्तयो रचनाः कर्मतापन्नाः श्रूयतां त्वया आकर्ण्यताम् । रूपकोपमालंकारः ॥

इति सकलतार्किकलोकचूडामणेः श्रीमन्नेमिदेवभगवतः शिष्येण सद्योनवद्यगद्यपद्यविद्याधरचक्रवर्तिशिखण्डमण्डनीभवच्चरणकमलेन श्रीसोमदेवसूरिणा विरचिते यशोधरमहाराजचरिते यशस्तिलकापरनाम्नि महाकाव्ये पट्टबन्धोत्सवो नाम द्वितीय आश्वासः ॥ अस्य व्याख्यानं पूर्ववद्वेदितव्यम् ॥

इति श्रीपद्मनन्दिदेवेन्द्रकीर्तिविद्यानन्दिमल्लिभूषणाभिप्रायेण भट्टारकश्रीमल्लिभूषणगुरुपरमाभीष्टगुरुभ्रात्रा गुर्जरदेशसिंहासनभट्टारकश्रीलक्ष्मीचन्द्रकाभिमतेन मालवदेशभट्टारकश्रीसिंहनन्दिप्रार्थनया यतिश्रीसिद्धान्तसागरव्याख्याकृतिनिमित्तं नवनवतिमहामहावादिस्याद्वादलब्धविजयेन तर्कव्याकरणाद्यनेकशास्त्ररचनाचञ्चुना सूरिश्रीश्रुतसागरेण विरचितायां यशस्तिलकचन्द्रिकाभिधानायां यशोधरमहाराजचरितमहाकाव्यटीकायां यशोधरमहाराजपट्टबन्धमहोत्सवविवरणं नाम द्वितीयाश्वासचन्द्रिका परिसमाप्ता इति शुभम् ॥

तृतीय आश्वासः ।

श्रीलीलाम्बुजगर्भसंभवतनुः स्वर्णाचलस्नानभू-
र्लक्ष्मीप्रार्थितसंगमोऽपि तपसः स्थानं परस्याभवत् ।
ध्यानावन्ध्यविधिः समस्तविषयं ज्योतिः परं प्राप्तवा-
न्यस्तद्धामधृतोदयश्च स जगत्पायादपायाज्जिनः ॥ १ ॥

अथेदानी तृतीयस्याश्वासस्य राज्यलक्ष्मीविनोदनाम्नः प्रारम्भं कुर्वाणाः श्रीसोमदेवसूरयः आदिमङ्गलार्थं श्रीमदर्हत्परमेश्वरस्य पञ्चकल्याणगर्भितां स्तुतिं प्राहुः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । श्रीलीलेत्यादि । स जगत्प्रसिद्धो जिनस्तीर्थंकरपरमदेवः जगत्त्रैलोक्यं अपायात् चतुर्गतिरक्षातः पायात् रक्षतु । स कः । तद्यदोर्नित्यसंबन्धत्वात् यो भगवान् जिनः श्रीलीलाम्बुजगर्भसंभवतनुः श्रियो लक्ष्म्याः लीलाम्बुजं क्रीडाकमलं तस्य गर्भे कर्णिकायां संभवा उत्पन्ना तनुः शरीरं यस्य स तथोक्तः । भगवान् किल स्वर्गावतरणकल्याणे मातुर्गर्भजां शक्तिमाधाय तत्र कमलं कृत्वा तस्य कर्णिकाया अवतरति, तत्र कमले वृद्धिं याति, पश्चान्मातुर्योनिमस्पृष्ट्वा मातुर्बाधामदत्त्वा जन्म गृह्णाति, तेन श्रीसोमदेवाचार्यः प्राह—श्रीलीलाम्बुजगर्भसंभवतनुः । यः पुनः कथंभूतः । स्वर्णाचलस्नानभूः स्वर्णाचलो मेरुपर्वतः स स्नानस्य जन्माभिषेकस्य भूर्भूमिः यस्य स स्वर्णाचलस्नानभूः । पुनः कथंभूतो यः । लक्ष्मीप्रार्थितसंगमः लक्ष्म्या साम्राज्यश्रिया प्रार्थितो याचितः संगमो मेलापको यस्य स तथोक्तः । अपिशब्दात् कोऽपि कुमारदीक्षितोऽपि भवति तत्सूचनार्थमपिशब्दो वर्तते । पुनः कथंभूतो भगवान् । परस्य उत्कृष्टस्य तपसो दीक्षायाः स्थानं निवासो अभूद्बभूव । यो भगवान् पुनः किं कृतवान् । परं ज्योतिः केवलज्ञानं प्राप्तवान् लब्धवान् । कथंभूतं परं ज्योतिः । समस्तविषयम् समस्तो लोकश्चालोकश्च विषयो गोचरो गम्यो यस्य परं ज्योतिषः तत्परं ज्योतिषः समस्तविषयम् । कथंभूतो भगवान् । ध्यानावन्ध्यविधिः ध्यानाभ्यां धर्मशुक्लध्यानाभ्यां अवन्ध्यः सफलो विधिः कर्तव्यं यस्य स ध्यानावन्ध्यविधिः । हरिहरहिरण्यगर्भादिभिर्ध्यानकृतं परं फलं न लब्धमिति भावः । पुनः कथंभूतो भगवान् । तद्धामधृतोदयः तस्मिन् जगत्प्रसिद्धे धाम्नि सर्वकर्मक्षयलक्षणे मोक्षे धृत आरोपित (उत्कृष्टो अयः) उदयः शुभावहो विधिर्येन स तद्धामधृतोदयः । चकारः उक्तसमुच्चयार्थः । तेन अनन्तचतुष्टयादयो नवकेवललब्ध्यादयः अनन्तगुणाः समुच्चीयन्ते । रूपकातिशयसमुच्चयालंकारः ॥

---

१. परस्येति नञ्समासघटितप्रयोगे 'अनञ्समासे' इति व्याकृतिसूत्रस्थपर्युदासत्वेन ल्यबादेशाप्राप्त्या तद्घटितप्रयोगोपादानं महद्विचित्रकरम्.

लक्ष्मीपतिप्रभृतिभिः कृतपादसेवः
पायाज्जगन्ति स जयी जिनचन्द्रदेवः।
साम्यं त्रिविष्टपधृतिस्थितविक्रमस्य
दंष्ट्राधृतावनितलस्य हरेर्न यस्य ॥ २ ॥

पुनस्तदध्यास्य श्रीसरस्वतीविलासकमलाकरं राजमन्दिरमहो असमसाहसारम्भ, त्रिभुवनभवनस्तम्भ, कदाचित्समीपसमस्तलोकलोचनोन्मेषेषु

लक्ष्मीपतिप्रभृतिभिरित्यादि। स जगत्प्रसिद्धो जिनचन्द्रदेव जगन्ति त्रीणि भुवनानि पायाद्रक्षतु। अनेकविषमभवगहनदुःखप्रापणहेतून् कर्मारातीन् जयन्तीति जिना गणधरदेवादय। 'इणिकृशिभ्यो णक्' इत्युणादिसूत्रेण णक्प्रत्ययेन जिनशब्द सिद्ध। जिनाना गणधरदेवादीना चन्द्र आह्लादको जिनचन्द्र चासौ देवः परमाराध्य जिनचन्द्रदेव। कथंभूतो जिनचन्द्रदेव। यथोक्तविशेषणविशिष्ट. लक्ष्मीपतिप्रभृतिभि कृतपादसेव लक्ष्म्याः पतिर्लक्ष्मीपतिर्नारायण स प्रभृतिर्मुख्यो येषा रुद्रब्रह्मादीना ते लक्ष्मीपतिप्रभृतयस्तैर्लक्ष्मीपतिप्रभृतिभि कृता परमधर्मानुरागेण रचिता पादयोश्चरणकमलयो सेवा वन्दना भक्तिर्यस्य स लक्ष्मीपतिप्रभृतिभि कृतपादसेव.। पुनः कथंभूत। जयी जयनशील। स क.। यस्य जिनचन्द्रदेवस्य हरेर्नारायणस्य साम्यं तुल्यता न वर्तते। तद्धेतुगर्भितु विशेषणमाह—कथंभूतस्य यस्य। त्रिविष्टपधृतिस्थितविक्रमस्य त्रयाणा विष्टपाना लोकाना धृतौ उद्धरणे स्थित उद्धरितो विक्रम. सामर्थ्यं यस्य स तथा तस्य। कथंभूतस्य हरे.। दंष्ट्राधृतावनितलस्य दंष्ट्रया धृत समुच्चलितमवनितल पृथ्वीमण्डल येन स तथा तस्य। वराहावतारेण यदा नारायण संजातस्तदा प्रलयकालभयात् हस्ताभ्या पृथ्वीमुद्धर्तुमसमर्थत्वात् दंष्ट्रयोद्धृतवान् इत्यर्थ। व्यतिरेकालंकार.॥ उक्त च वाग्भटेन महाकविना—'केनचिद्यत्र धर्मेण द्वयो' संसिद्धसाम्ययोः। भवत्येकतराधिक्यं व्यतिरेक स उच्यते॥'

पुनरित्यादि। अहो मारदत्त, अहो असमसाहसारम्भ असमं असदृशं अनन्यसभवि यत् साहस अद्भुत कर्म तस्यारम्भः प्रारम्भो यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त। अहो त्रिभुवनभवनस्तम्भ त्रिभुवनमेव भवन गृहं तस्योद्धरणे स्तम्भ आधारकाष्ठ त्रिभुवनभवनस्तम्भस्तस्य सबोधन हे तथोक्त। कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे तदा तस्मिन् काले निशीथिनीशेषेषु रात्रिशेषेषु। किलेति लोकोक्तौ शास्त्रोक्तौ वा। अहं यशोधरमहाराज पल्यङ्कतलं शय्योत्सङ्गमुज्झाचकार तत्याज उज्झितवान्। कथंभूतेषु निशीथिनीशेषेषु। समीपसमस्तलोकलोचनोन्मेषेषु समीपा इदानीमेव भविष्यन्त समस्ताना लोकाना लोचनोन्मेषा नेत्राणामुद्घाटनानि येषु ते तथा तेषु। कथंभूतं

निशीथिनीशेषेषु 'हिमरुचिरस्तमेति निशि निगदितनिजविनियोगसंगरः । रविरपि नयनविषयमयमवति जगति निजाय कर्मणे । तत्कलहं विहाय सविशत पुनर्ननु दूरमन्तरम्' इति प्रातः कथयतीव मिथुनेषु रसत्कृकवाकुमण्डलम् ।

पर्यङ्कतलम् । मृगमदाङ्गरागबहुलपरिमलम् । मृगमदो नाम कस्तूरिका तेनोपलक्षितो योऽसावङ्गरागो विलेपनं तेन बहुल प्रचुरतरः परिमलो विमर्दोत्थो गन्धो यत्र पर्यङ्कतले तत्तथोक्तम् । क इव पर्यङ्कतलमुज्झाञ्चकार । मन्दाकिनीपुलिनं कलहंस इव । यथा कलहंसो राजहंसो मन्दाकिन्या गङ्गाया पुलिनं तोयोत्थित द्वीपं त्यजति । कथंभूतं मन्दाकिनीपुलिनम् । नवोल्लासमासलसरोजकाननम् नवोल्लासेन प्रत्यग्रविकसनेन मांसलं मनोहरस्थलं सरोजकानन कमलवनं यत्र मन्दाकिनीपुलिने तत्तथोक्तम् । किं कृत्वा पूर्वं पर्यङ्कतलमुज्झाञ्चकार । पुन राज्यपट्टाभिषेकादनन्तर तत्पूर्वोक्तं त्रिभुवनतिलकं नाम राजमन्दिर राजभवनमध्यं स्थित्वा । कथंभूतं राजमन्दिरम् । श्रीसरस्वतीविलासकमलाकरम् श्रीश्च लक्ष्मीः सरस्वती च भारती तयोर्विलासपमलाकर क्रीडाकमलवनम् । अहं किं कुर्वन् पर्यङ्कतलमुज्झाञ्चकार । इति अमुना प्रकारेण व्यावर्ण्यमानविधानेन प्रबोधमङ्गलपाठकाना प्रबोधस्य जागरणस्य ये मङ्गलपाठका नग्नाचार्याः प्रबोधमङ्गलपाठकास्तेषां सूक्ती सुभाषितानि आकर्णयन् शृण्वन् । कथंभूताना प्रबोधमङ्गलपाठकानाम् । वैभातिकसूक्तपाठकठोरकण्ठकानाम् वैभातिकानि यानि सूक्तानि सुवचनसुभाषितानि तेषां पाठेनाध्ययनेन कठोरास्तीव्रतरा वाचाला. कण्ठका गलनालानि येषा ते तथा । कथंभूताः सूक्ती । अवसरावेदनसुन्दरोक्तीः अवसरस्य प्रस्तावस्य आवेदनं विज्ञापन तेन सुन्दरा अतिमनोहरा उक्तयो वचनानि यासु सूक्तिषु ता अवसरावेदनसुन्दरोक्तयस्तास्तथोक्ता. । इतीति किम् । [हिमरुचिरित्यादि]—रसत्कृकवाकुमण्डलं शब्दायमानताम्रचूडवृन्दं मिथुनेषु स्त्रीपुरुषद्वन्द्वेषु प्रातः प्रभाते कथयतीव सूचयतीव । कृकवाकुमण्डलं किं कथयति । अहो मिथुनानि, अयं प्रत्यक्षीभूतो हिमरुचिश्चन्द्रमा. अस्तमेति अस्तमयं गच्छति । कथंभूतो हिमरुचि. । निशि रात्रौ निगदितनिजविनियोगसगरः निगदितः सूचितो निज. स्वकीयो विनियोगस्य सगर. प्रतिज्ञा येन स तथोक्तः । अयं प्रत्यक्षीभूतो रविरपि भास्करोऽपि जगति नयनविषयं लोचनगोचर आ समन्तात् अवति गच्छति वा । 'अव रक्ष पालने' इत्यत्र अवधातोरेकोनविंशत्यर्थेषु वर्तमानत्वात् । तथा हि—'पालनगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमनप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु' इति । रविः किमर्थं नयनविषयमागच्छति । निजाय कर्मणे निजयोग्याय । तत्तस्मात् कारणात् हे मिथुनानि, कलहं झकटक विहाय परित्यज्य सविशत सभोगं कुरुत यूयम् । पुन. पश्चात् नन्वहो मिथुनानि दूर अन्तर वर्तते रजनी पुनरपि दूरे भविष्यतीति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

निद्राशेषनिमीलितार्धनयनं किंचिद्विलम्बाक्षरं
पर्यस्तालकजालकं प्रविलसद्धर्माम्बुमुक्ताफलम् ।
भ्रूभङ्गालसमल्पजृम्भणवशादीषत्प्रकम्पाधरं
चुम्बालिङ्ग्य सखीमुखं ननु रवेरेषा प्रभा दृश्यते ॥
विकिरनिकर एष व्याकुलः पादपानां
तिरयति शिखराणि प्रेङ्खितो द्वन्द्वशब्दः ।
इह च युवतिसार्थः सद्मकर्मप्रबन्धा-
त्तरलितकुचकुम्भः संचरत्यङ्गणेषु ॥ ४ ॥
गलति तम इवायं चक्रनाम्नां वियोगः
स्फुटति नलिनराजिः संध्यया सार्धमेषा ।

निद्रेत्यादि । हे राजन्, आलिङ्ग्य आलिङ्गन दत्त्वा सखीमुखं तव प्रियकान्तावदनं चुम्ब वक्त्रेण सयोजय । एषा प्रत्यक्षीभूता रवे श्रीभास्करस्य ननु हे राजन्, प्रभा दीप्तिर्दृश्यते श्रीसूर्य उदेष्यति । प्रभात जातमित्यर्थ । कथंभूतं सखीमुखम् । निद्राशेषेण अल्पस्वापेन निमीलिते मुद्रिते अर्धनयने लोचने यस्मिन् सखीमुखे तत्तथोक्तम् । अपर कथभूतं सखीमुखम् । किंचिद्विलम्बाक्षरम् किंचिन्मनाक् विलम्ब कालक्षेपो येषा तानि किंचिद्विलम्बानि अक्षराणि वर्णा यस्मिन् सखीमुखे तत्तथोक्तम् । पुन कथभूतम् । पर्यस्तालकजालकम् पर्यस्तानि यत्र तत्र गतानि अलकाना कुन्तलाना जालकानि वल्लर्यो यत्र तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम् । प्रविलसद्धर्माम्बुमुक्ताफलम् प्रविलसन्ति शोभमानानि घर्माम्बूनि आस्वादजलबिन्दवो मुक्ताफलानि व्याकरणे यानि यस्मिन् सखीमुखे तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम् । भ्रूभङ्गालसम् भ्रूभङ्गेषु भ्रूक्षेपेषु नेत्रोपरिरोमराज्योल्लासनेषु अलसो मन्द उद्यमो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम् । अल्पजृम्भणवशात् स्तोकविनामकरणात् हावविधानात् ईषत्प्रकम्पाधरम् ईषत् मनाक् प्रकम्पः स्फुरणं अधरे दन्तच्छदे यस्मिन् तत्तथोक्तम् । रूपकमनुमानालंकारः ॥

विकिरनिकर इत्यादि । एष प्रत्यक्षीभूत- विकिरनिकरः पक्षिसमूहो व्याकुलो विस्त सन् पादपाना वृक्षाणा शिखराणि उपरितनभागानि तिरयति झम्पति । द्वन्द्वशब्दो मिथुनध्वनि वै प्रेङ्खितश्चञ्चलो वर्तते । प्रस्तावात् पक्षिणा द्वन्द्वमिति गृह्यते । इह च एत्र च अङ्गणेषु गृहाग्रभूमिषु युवतिसार्थ- स्त्रीणा समूह सचरति गतागतं करोति । कथभूतो युवतिसार्थ- । सद्मकर्मप्रबन्धात् गृहव्यापारप्रघट्टकात् तरलितकुचकुम्भः शिथिलितस्तनकलशः । जात्यलंकारः ॥

गलति इत्यादि । हे राजन्, अय प्रत्यक्षीभूतः चक्रनाम्ना चक्रवाकाना वियोगो

अगणितपतिनर्मा कूणितभ्रूलतान्त-
स्त्यजति कुलवधूनां वासगेहानि सार्थः ॥ ५ ॥
अविरलपुलकालीपांशुलास्याम्बुजानां
नवनवनखरेखालेखलोलस्तनीनाम् ।
स्मरनरपतिदूतीविभ्रमः कामिनीना-
मिह विहरति यूथः प्रक्वणन्नूपुराणाम् ॥ ६ ॥
अलकवलयवृत्ताः किंचिदाकुञ्चितान्ताः
सरसकरजरेखाः कामिनीनां कपोले ।
प्रविदधति पलाशस्याग्रशाखाशिखाया-
मवनतमुकुलानां मञ्जरीणामभिख्याम् ॥ ७ ॥

प्रलम्भो गलति विघटते । किमिव । तम इव अन्धकार यथा । हे राजन्, एषा त्यक्षीभूता नलिनराजिः कमलसमूह स्फुटति विकसति । कथम् । सार्धं सह । कया । ध्यया प्रभातकालवत् । हे राजन्, कुलवधूना कुलस्त्रीणा सार्थ. समूह वासगेहानि वेलासमन्दिराणि त्यजति मुञ्चति । कथंभूत. कुलवधूना सार्थः । अगणित-तिनर्मा न गणितं मनस्यानीतं पतीना भर्तॄणा नर्म परिहासः अगणितपतिनर्मा । उक्तं च—'द्रवकेलिपरीहासा क्रीडा लीला च नर्म च ।' पुनः कथंभूत. कुलवधूना सार्थः । कूणितभ्रूलतान्त. कूणिता कोपेन कुटिलितो भ्रूलतानामन्त. प्रान्तो येन स तथोक्त. । उपमासहोक्त्यलंकार ॥

अविरलपुलकालीत्यादि । हे राजन्, इह अस्मिन् स्थाने कामिनीनां स्त्रीणा यूथ. समूहो विहरति पर्यटति । कथंभूताना कामिनीनाम् । अविरलपुलकालीपांशुलास्याम्बुजानाम् अविरला अविच्छिन्ना या पुलकाली पुलकश्रेणिस्तया पांशुलानि मिलितानि आस्याम्बुजानि मुखकमलानि यासा तास्तथा तासाम् । पुनः कथंभूताना कामिनीनाम् । नवनवनखरेखालेखलोलस्तनीनाम् नवनवाः प्रत्यग्रा. याः नखरेखा. पुनर्भवराजय. तासामालेखैर्विलेखनैर्लोलाश्चपला स्तना यासां तास्तथा तासाम् । पुनः कथंभूताना कामिनीनाम् । प्रक्वणन्नूपुराणाम् प्रक्वणन्तः शब्दायमाना नूपुरा हिञ्जीरा यासा तास्तथा तासाम् । कथंभूतः कामिनीना यूथ । स्मरनरपतिदूतीविभ्रमः स्मरनरपतेः कामनरेन्द्रस्य दूतीना सञ्चारिकाणा विभ्रमः शोभा यस्य यूथस्य स तथोक्तः । रूपकोपमालंकारः ॥

अलकवलयवृत्ता इत्यादि । हे राजन्, कामिनीनां स्त्रीणां कपोले गण्डस्थले सरसकरजरेखाः सरसाः तत्कालदत्ताः करजाना नखाना रेखाः पदानि पलाशस्य

द्वीपान्तरेषु नलिनीवनवर्तिवृत्ते
　भानौ क्रिया नृप न कापि यथेह भाति।
एवं त्वयि प्रियतमाधरपानलोले
　लोके कुतः फलति कर्मवता प्रयासः॥ ८॥
स्मरभरकलहकेलिलुलितालकविदलिततिलकमण्डनं
　नवनखलिखितलेखगण्डस्थलमदयनिपीडिताधरम्।
निद्रोद्भ्रमरनयनमबलामुखमुषसि समन्मनाक्षरं
　सुरतविलासहंस तव कथयति निखिलनिशासु जागरम्॥ ९॥

किंशुकतरोरग्रशाखाशिखायामुपरितनशाखाया उपरितनभागे अवनतमुकुलाना वक्र-कलिकाना मञ्जरीणा अभिख्या शोभा प्रविदधति प्रकुर्वन्ति। कथंभूता सरसकरज-रेखा। अलकवलयवृत्ताः अलकाना कुन्तलाना वलयेषु विण्टिकासु वृत्ता. प्रवृत्ताः सजाता। पुन. कथभूता। किंचिदाकुञ्चितान्ता किंचिन्मनाक् आकुञ्चित वर्ति अन्त· पर्यन्तो यासा करजरेखाणा तास्तथोक्ता.। उपमालकार॥

द्वीपान्तरेष्वित्यादि। हे नृप हे राजन्, इह अस्मिन् लोके द्वीपान्तरेषु पूर्वापरविदेहेषु यथा येन प्रकारेण नलिनीवनवर्तिवृत्ते पद्मिनीखण्डवर्तनशीलाचारे भानौ श्रीसूर्ये सति कापि क्रिया काचित् चेष्टा न भवति न चमत्करोति न प्रवर्तते। एवममुना प्रकारेण त्वयि भवति प्रियतमाधरपानलोले सति वल्लभत्रीअधरास्वा-दनलम्पटे सति कर्मवता क्रियावता पुरुषाणा प्रयास उद्यम. कुत· कस्मात् फलति। न कुतोऽपि फलवान् भवति। दृष्टान्ताक्षेपालंकार॥

स्मरभरेत्यादि। हे सुरतविलासहंस सुरतस्य सभोगक्रीडायाः विलासहंसः क्रीडाकरणे राजहंसः सुरतविलासहंसस्तस्य सबोधन हे तथोक्त, अबलामुख वनिता-वदन कर्तृभूतं उषसि प्रभाते तव भवतो निखिलनिशासु सर्वरात्रिषु पूर्वरात्रि-मध्यरात्रि-अपररात्रिषु जागर जागरण कर्मतापन्नं कथयति। कथभूतं अबलामुखम्। स्मरभरकलहकेलिलुलितालकविदलिततिलकमण्डनम् स्मरभरेण कन्दर्पातिशयेन योऽसौ कलहो युद्धं तस्य केलि क्रीडा तया लुलिता लुठिता ये अलकाः केशास्तैर्विदलितं चूर्णीकृत लोपितं तिलकमण्डन तिलक च मण्डन च कुङ्कुमकज्जलादिक यस्य अबला-मुखस्य तत्तथोक्तम्। पुन· कथभूत अबलामुखम्। नवनखलिखितलेखगण्डस्थलम् नवः

---

१. टीकोपलभ्यमानेषु सर्वरात्र्यादिशब्देषु 'अह सर्वैकदेश–' (५।४।८७) इति पाणिनिसूत्रेण रात्रेरच्प्रत्ययमकृत्वैव व्याकरणविरुद्धमिकारान्तरात्रिशब्दोपादानं ग्रन्थ-कर्तु. प्रमादः (सर्वरात्रेषु पूर्वरात्रमध्यरात्रापररात्रेषु) इत्येते प्रयोगा पाठ्याश्च.

विद्विड्दर्पहर मध्यमलोकपालं
कस्त्वां प्रबोधयतु सर्वजगत्प्रबोधम् ।
लोकत्रयोद्धरणधामनिकेतनेषु
निद्रा कुतो भवति नाथ भवादृशेषु ॥ १० ॥

मद्येष राज्यरथसारथिरागतस्ते
नीरोगतावहितवाक्प्रवणो भिषक्च ।
पौरोगवोऽभिनवपाकपरः समास्ते
द्वारे तवोत्सवमतिश्च पुरोहितोऽपि ॥ ११ ॥

प्रत्यग्रो नवः पत्राङ्कुरैर्लिखितो विन्यासीकृतः योऽसौ लेखो लिपिविशेषस्तेनोपलक्षितं गण्डस्थलं कपोलमण्डलं यस्यावलामुखस्य तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं अवलामुखम् । अदयनिपीडिताधरम् अदयं दयारहितं यथा भवत्येवं निपीडितश्चुम्बितः अधरो दन्तवासो यस्य तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं अवलामुखम् । निद्रोद्भरनयनम् निद्रया जागरेण उद्भरे उत्कटे नयने लोचने यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं अवलामुखम् । सस्तननाक्षरम् सह स्तननेन गद्गदशब्देन उपलक्षितानि अक्षराणि वर्णा यस्मिन् अवलामुखे तत्तथोक्तम् । अनुमानालंकारः ॥

विद्विडित्यादि । हे विद्विड्दर्पहर विद्विषानां शत्रूणां दर्पो मदस्तं हरतीति विद्विड्दर्पहरस्तस्य संबोधनं हे नरेश हे राजन्, भवादृशेषु युष्मदस्मदृशेषु निद्रा स्वापः कुतो भवति । न कुतोऽपि भवति इत्यर्थः । क पुमान् त्वां भवन्तं प्रबोधयतु जागरयतु । अपि तु न कश्चित् प्रबोधयतु इत्यर्थः । कथंभूतं त्वाम् । मध्यमलोकपालं मध्यमलोकपालिनम् । पुनः कथंभूतम् । सर्वजगत्प्रबोधम् सर्वस्य निखिलस्य जगतः प्राणिसमूहस्य प्रबोधः सावधानमननं यस्मात् स तथा तम् । कथंभूतेषु भवादृशेषु । लोकत्रयोद्धरणधामनिकेतनेषु लोकानां त्रयं तस्योद्धरणे प्रकाशने धाम तेजस्तस्य निकेतनानि गृहाणि लोकत्रयोद्धरणधामनिकेतनानि तेषु । [illegible]लंकारः ॥

मद्येत्यादि । हे राजन्, एष प्रत्यक्षीभूतस्तव मन्त्री आगत [illegible] वर्तते । कथंभूतो मन्त्री । राज्यरथसारथिः राज्यमेव रथः [illegible] सारथिः । [illegible] न [illegible] मन्त्री [illegible] आगतो [illegible] । कथंभूतो भिषक् । नीरोगतावहितवाक्प्रवणः नीरोगतायां [illegible] आयुर्वेद[illegible] तत्र [illegible] भिषक् । [illegible] पौरोगवो [illegible] समास्ते [illegible] । कथंभूतः [illegible] अभिनवपाकपरः अभिनव [illegible] पाके [illegible]

प्राभातिकानकरवश्रवणप्रबोधा-
दीर्घं रसन्ति गृहवापिषु राजहंसाः।
उत्तिष्ठ देव भज संप्रति राजलक्ष्मी-
सपादितं विभवमेनमिति ब्रुवाणाः॥ १२॥
सुप्तेषु येषु रविरेष बुधावलोक
यावत्तमो दलति तत्किल तेषु धत्ते।
बोधं पुनर्दधति येऽस्य पुरो वितन्द्रा-
स्तेजांसि नाथ वितनोति निजानि तेषु॥ १३॥

इति वैभातिकसूक्तपाठकठोरकण्ठकानां प्रबोधमङ्गलपाठकानामवसरावेदनसुन्दरोक्तीः सूक्तीराकर्णयन्नवोल्लासमासलसरोजकाननं मन्दाकिनीपुलिनं कलहंस इव तदा किलाहं मृगमदाङ्गरागबहुलपरिमलं पल्यङ्कतलमुज्झांचकार। कदाचिदासन्नोदयद्युमणिमहसि प्रत्यूषानेहसि

निष्पादने परस्तत्पर। तथा हे राजन्, पुरोहितोऽपि तव भवतो द्वारे च तिष्ठति। कथंभूत. पुरोहित.। उत्सवमति उत्सवे शान्तिकर्ममहोत्सवे मतिर्बुद्धिर्यस्य स तथा। समुच्चयालकारः॥

प्राभातिकेत्यादि। हे देव हे राजाधिराज, गृहवापिषु राजमन्दिरसरोवरेषु राजहसा चञ्चुचरणलोचनेषु लोहिताः चक्राङ्गा राजहंसा उच्यन्ते ते रसन्ति शब्दं कुर्वन्ति। कथम्। दीर्घं तारतर यथा भवत्येवम्। कस्मात्। प्राभातिकानकरवश्रवणप्रबोधात् प्रभाते भवा. प्राभातिकास्ते च ते आनका· पटहास्तेषा रवः शब्दस्तस्य श्रवणेनाकर्णनेन योसौ प्रबोधो जागर· प्राभातिकानकरवश्रवणप्रबोधस्तस्मात्। राजहंसा कि कुर्वाणा. रसन्ति। इति अमुना प्रकारेण ब्रुवाणा सूचयन्त.। इतीति किम्। हे देव राजन्, त्वं उत्तिष्ठ उत्थो भव। सप्रति इदानी राजलक्ष्मीसपादितं एनं प्रत्यक्षीभूतं विभवं ऐश्वर्यं भज त्वं आश्रय। उत्प्रेक्षालंकारः॥

सुप्तेष्वित्यादि। हे बुधावलोक, विद्वज्जनलोचन, येषु सुप्तेषु ऐश्वर्यं भज त्वं आश्रय। एष प्रत्यक्षीभूतो रवि यावन्मात्र तमोऽन्धकार दलति विध्वंसयति तत्तमः किल निश्चयेन तेषु पुरुषेषु धत्ते धरति। ये पुरुषा वितन्द्रा निद्रारहिता निरालस्याः अस्य रवे. पुरः पूर्वमेव पुनर्बोधं दधति जागरणं कुर्वन्ति जाग्रति। हे नाथ, तेषु पुरुषेषु निजानि तेजासि द्योतान् वितनोति विस्तारयति। जात्यलंकार॥

इतीत्यादि। हे राजन्, कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे प्रत्यूषानेहसि प्रभातक आस्थान-

व्योमाम्बुधौ विद्रुमकाननश्रीर्वियद्वने किंशुकपुष्पकान्तिः ।
आभाति रागः प्रथमं प्रभाते सुरेभसिन्दूरितकुम्भशोभः ॥ १४ ॥
निशे विहायापि निशीथिनीशं रतिस्तवात्यन्तमिह प्रसिद्धा ।
इयं त्वहश्रीर्न विना दिनेशमास्ते निमेषार्धमपि स्वतन्त्रा ॥ १५ ॥
अतो निसर्गान्निशि पांशुलत्वं शुद्धस्थितित्वं दिवसश्रियश्च ।
मत्वैव संसर्गभयात्पुरैव सन्ध्या तयोः सीम्नि विधिः ससर्ज ॥ १६ ॥

मण्डपमास्थाय सभायामुपविश्य धर्मस्थैर्न्यायाधिकारिभिः पुरुषैः सह सर्वेषां आश्रमिणां ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थभिक्षूणां इतरव्यवहारविश्रामिणां च ब्राह्मणक्षत्रियवणिक्शूद्राणां वर्णानां च कार्याणि अपश्यं अहं विचारयामास इति क्रियाकारकसंबन्धः । कथंभूते प्रत्यूषानेहसि । आसन्नोदयद्युमणिमहसि आसन्नं समीपवर्ति उदयाचलस्य द्युमणेः श्रीसूर्यस्य महस्तेजो यत्र प्रत्यूषानेहसि स आसन्नोदयद्युमणिमहास्तस्मिन् तथोक्ते । कथंभूतमास्थानमण्डपम् । बुधप्रकाण्डमण्डलीविधीयमानधर्मागमालापम् बुधानां विद्वज्जनानां मध्ये प्रकाण्डं प्रशस्तं बुधप्रकाण्डं तस्य मण्डली मेलापकस्तया विधीयमानाः क्रियमाणाः धर्मागमालापाः स्मृतिशास्त्रप्रवचनानि यस्मिन्नास्थानमण्डपे स तथा तम् । अहं किं कुर्वन् कार्याणि अपश्यम् । इति अमुना प्रकारेण सौखशायनिकानां सुखशयनं पृच्छन्तीति ये ते सौखशायनिकास्तेषां सूक्तगीतामृतरसं सुवचनकथितामृतद्रवं कर्णपूरतां नयन् । आकर्णयन्नित्यर्थः । इतीति किम्—

व्योमाम्बुधावित्यादि । हे राजन्, प्रभाते विभातसमये प्रथमं पूर्वं रागः श्रीसूर्यस्य तेजः आभाति शोभते । कथंभूतो रागः । व्योमाम्बुधौ आकाशसमुद्रे विद्रुमकाननश्रीः विद्रुमाणां प्रवालानां काननस्य श्रीः शोभा यस्य रागस्य स तथा । पुनः कथंभूतो रागः । वियद्वने आकाशकानने किंशुकपुष्पकान्तिः किंशुकानां पलाशवृक्षाणां पुष्पाणि कुसुमानि किंशुकपुष्पाणि तेषां कान्तिः शोभा यस्य स तथा । पुनः कथंभूतो रागः । सुरेभसिन्दूरितकुम्भशोभः सुरेभस्य ऐरावणगजस्य सिन्दूरितः सिन्दूरारुणीकृतोऽसौ कुम्भः शिरःपिण्डस्तस्य शोभा उपमा यस्य रागस्य स तथा । रूपकोपमालंकारः ॥

निशे इत्यादि । हे निशे हे रात्रे, निशीथिनीशं चन्द्रं विहायापि परित्यज्यापि इह अस्मिन् संसारे तव अत्यन्तं रतिः प्रसिद्धा विख्याता वर्तते । इयं अहश्रीर्दिनश्रीः दिनेशं विना श्रीभास्करमन्तरेण सूर्यादृते निमेषार्धमपि स्वतन्त्रा स्वच्छन्दचारिणी भूत्वा न तिष्ठति । जात्यलंकारः ॥

अत इत्यादि । अतः एतस्मात् कारणात् निसर्गात्स्वभावेन निशि रात्रौ पांशुलत्वं स्वेच्छाचारित्वं व्यभिचारित्वं मत्वा न तं दिवसश्रियश्च दिनलक्ष्म्याः शुद्धस्थितित्वं

पूर्वं सरसकरजरेखाकृतिरधररुचिस्ततो रवि-
स्तदनु च घुसृणपिण्डखण्डद्युतिरब्जचयच्छविस्ततः ।
पुनरयमरुणरत्नमुकुरश्रीरुदयति रागनिर्भरैः
कुर्वन्ककुभि ककुभि बन्धूकमयीमिव सृष्टिमंशुभिः ॥ १७ ॥

शतमखधामहेमकुम्भाकृतिरिन्द्रसमुद्रविद्रुम-
स्तम्बस्तिमितकान्तिरहरुत्सवसमयसुवर्णदर्पणः ।
उदयति रविरुदारहरिरोहणरुचिरुचिरोत्करैः करै-
र्दिग्दयितामुखानि पिञ्जरयन्नरुणितजलधिमण्डलः ॥ १८ ॥

अव्यभिचारिणीत्व मत्वैव विज्ञायैव तयोर्निशादिनश्रियो. सीम्नि मध्ये विधिर्विधाता सध्या
पुरैव ससर्ज चक्रे । कस्मात् । ससर्गभयादिव व्यभिचारिण्या अव्यभिचारिण्याश्च सपर्क-
शङ्कनादिव । उत्प्रेक्षालंकार. ॥

पूर्वमित्यादि । अय प्रत्यक्षीभूतो रवि. उदयति उद्गच्छति । कथंभूतो रविः ।
पूर्वं प्रथमत सरसकरजरेखाकृति सरसा तत्कालदत्ता या करजरेखा तस्या आकृ-
तिर्यस्य स तथोक्त । पुन कथभूतो रवि । ततस्तदनन्तर अधररुचि. स्त्रीणा दन्तच्छ-
दाकार' । तदनु तदनन्तरं घुसृणपिण्डखण्डद्युति कुङ्कुमपिण्डखण्डद्युतिः अर्धपिण्डसदृश ।
ततस्तदनन्तर अब्जचयच्छविः रक्तकमलसदृश. । पुनस्तदनन्तर अरुणरत्नमुकुरश्री.
पद्मरागमणिदर्पणसमानशोभ । रवि. किं कुर्वन् । रागनिर्भरैः रक्तिमबहुलैरशुभि.
कृत्वा ककुभि ककुभि दिशि दिशि बन्धूकमयीं सृष्टिं कुर्वन्निव विदधदिव । उपमा-
लंकारः । दुवईछन्द. ॥

शतमखधामेत्यादि । रवि श्रीसूर्य उदयत्युद्गच्छति उदेति । कथंभूतः सन्नुदेति ।
शतमखधामहेमकुम्भाकृतिः पूर्वदिक्पालप्रासादसुवर्णकुम्भसदृशः । पुनः कथभूत. ।
इन्द्रसमुद्रविद्रुमस्तम्बस्तिमितकान्तिः पूर्वसमुद्रप्रवालसमूहवन्निश्चलदीप्ति । पुन. कथ-
भूतः । अहरुत्सवसमयसुवर्णदर्पणः अह्नो दिवसस्य उत्सवसमयो महोत्सवकालस्तस्य
सबन्धी सुवर्णदर्पण काञ्चनादर्श । रवि. कि कुर्वन् । करैः किरणैः कृत्वा दिग्दयितामु-
खानि दिग्वधूवदनानि पिञ्जरयन् रक्तपीतानि कुर्वन् । कथंभूतै. करै । उदारहरिरो-
हणरुचिरुचिरोत्करै उदारमतिमनोहर यद्धरिरोहणं हरिचन्दन तस्य रुचिर्दीप्तिस्तद्वत्
रुचिरा मनोहरा उत्कराः समूहा येषा कराणा ते तथोक्तास्तै. । कथभूतो रवि. ।
अरुणितजलधिमण्डलः श्वेतरक्तीकृतसमुद्राभोग । रूपकालकार. ॥ दुवईछन्द. ॥

अर्धकाव्यकविः—

अरुणकिरणमध्ये विद्रुमस्तम्बबिम्बः
क्षितिप किमिव शोभां भानुरुद्यद्बिभर्ति ।

राजा—

बुध युधि मम शत्रोः शोणितापूरितायां
प्रतरदुपरि कोपात्पाटलं यद्वदास्यम् ॥ १९ ॥

निशि मदनविनोदाद्वासरे च प्रजाना-
मुदयनयनियोगाद्गाढमुद्रिक्तनिद्रः ।
इति वपुषि नितान्तं बिभ्रदम्भोजलक्ष्मी-
मुदयति तपनस्ते देव सामान्यवृत्तिः ॥ २० ॥

अलकवलयमध्ये पद्मरागप्रसूतिं
नवकिसलयशोभा कर्णपालीप्रदेशे ।
कुचकलशतटानां कुङ्कुमस्येव रागं
दधति रविमयूखाः प्रातरेतेऽबलानु ॥ २१ ॥

[illegible] ब्रूते । किं ब्रूते—अरुणकिरणेत्यादि । हे क्षितिप हे राजन्, अरुणकिरणमध्ये [illegible] किरणानां मयूखानां मध्ये [illegible] विद्रुम[illegible] भानुः श्रीसूर्यः उद्यन् उदयं गच्छति । [illegible] शोभां बिभर्ति । [illegible] । राजा ब्रूते—हे बुध हे विद्वन्, युधि संग्रामे शोणितापूरितायां [illegible] उपरि प्रतरन् [illegible] मम शत्रोरास्यं मुखं कोपात् पाटलं [illegible] भवति तद्वत् भानुः शोभां बिभर्ति । प्रश्नोत्तरोपमालङ्कारः ॥

निशीत्यादि । हे देव हे राजन्, तपनः श्रीसूर्यः ते तव सामान्यवृत्तिं सादृश्य-[illegible] । [illegible] उद्रिक्तनिद्रः गतनिद्रः । कस्मात् । निशि रात्रौ मदनविनोदात् [illegible] वासरे च दिवसे प्रजानां लोकानां उदयनयनियोगात् [illegible] । [illegible] किं कुर्वन् । इति अमुना प्रकारेण वपुषि शरीरे [illegible] रक्तकमलशोभां बिभ्रत् धरन् तेन [illegible] तपनः श्रीसूर्यः सामान्यवृत्तिं [illegible] । [illegible] करोति [illegible] । [illegible]लङ्कारः ॥

अलकेत्यादि । [illegible] रविमयूखाः सूर्यकिरणाः प्रातः [illegible] [illegible] कुङ्कुम[illegible] रागमनुयाति दधति

य० ३३

काश्मीरकेसररुचः करजक्षताभाः
कान्ताधरद्युतिधृतः शुकवक्त्रकल्पाः ।
सिन्दूरिताङ्गणतलास्तव देव चित्तं
भानोः करा विविधचाटुतयाश्रयन्ते ॥ २२ ॥

इति सौखशायनिकाना सूक्तगीतामृतरस कर्णपूरतां नयन्समाचरितगुरुदेवतोपासनविधिः प्रतापनिधिः सकलजगद्व्यवहाराग्रणीर्ग्रहग्रामणीरिव सभावयन्पुरोहितैरुपनीतानि स्वस्त्ययनमङ्गलानि भुजङ्गभोगभूषणाग्रतरङ्गरुचिभिरम्भोधिवीचिभिर्वेलाचल इव कामकोदण्डमण्डितदोर्दण्डिकामण्डलाभिरबलाभिः परिवृतः सपादितप्रभातवृत्तः पुरस्कृतमन्दरां वसतिमिव प्रदक्षिणीकृत्य सवत्सा धेनुं प्रथमतराविर्भूतदर्शनैः कल्पतरुरिव कतिभिश्चित्प्रसूनैरुत्तंसितशिखण्डदेशः शुचिपक्ष इव धवलाम्बरधरः

धरन्ति । अबलासु कर्णपालीप्रदेशे कर्णोपरितनभागे नवकिसलयशोभा प्रत्यग्रपल्लवप्रभा दधति । अवला कुचकलशतटाना स्तनकुम्भप्रदेशाना कुङ्कुमस्य काश्मीरजन्मकेसररागशोभामिव दधति धरन्ति । उपमालकार ॥

काश्मीरकेसररुच इत्यादि । हे देव, भानो करा तव भवतश्चित्त विविधचाटुतया नानाप्रकारप्रेमस्तुतितया आश्रयन्ते प्रविशन्ति । भवतश्चित्ताय रोचन्त इत्यर्थ । कथभूता भानो करा । काश्मीरकेसररुच जात्यकुङ्कुमकिंजल्कसदृशाः । पुन कथभूता. । करजक्षताभा अवलासु नखोपशोभिता । पुन. कथंभूता. । कान्ताधरद्युतिधृत कान्ताना स्त्रीणा अधरद्युतिं शोभा धरन्तीति कान्ताधरद्युतिधृत । पुन कथभूता । शुकवक्त्रकल्पा तव क्रीडाकीरतुण्डसदृशा. । पुन कथंभूता. । सिन्दूरिताङ्गणतलाः सिन्दूरितं रक्तीकृतमङ्गणतल गृहाग्रभूमिर्यैस्ते सिन्दूरिताङ्गणतला । उपमालंकार ॥

अह कथंभूत सन् कार्याणि अपश्यम् । समाचरितगुरुदेवतोपासनविधि समाचरित सम्यग्विहितो गुरोरुपाध्यायस्य मात्रादेश्च देवतायाश्च उपासनविधि सेवाविधान येन ।

.. . .

समुद्र इव सरलोर्मिकाभरणः श्रीसरस्वतीरतिरहस्योपदेशदित्सया कर्णलग्नाभ्यामुशनोबृहस्पतिभ्यामिव चन्द्रकान्तकुण्डलाभ्यामलंकृतश्रवणः परेण चाभिजातजनोचितेनाकल्पेनाध्यासितस्वशरीरः समन्तादालानितानामपरोत्सर्गं दिग्गजसर्गमिव दर्शयतां दशनकोशारुणमणिमयूखोन्मुखरेखालेखपुनरुच्यमानकुम्भस्थलीसिन्दूरशोभानामनेकपानामनवरतकटकंदरद्रववद्दानसौ-

---

.... श्रीसरस्वतीरतिरहस्योपदेशदित्सया कर्णलग्नाभ्यामुशनोबृहस्पतिभ्यामिव चन्द्रकान्तकुण्डलाभ्यामलंकृतश्रवणः श्रीश्च लक्ष्मी सरस्वती च वाग्वादिनी श्रीसरस्वत्यौ तयोः रत्यो संभोगक्रीडयोः सवन्धि यत् रहस्यं गोप्यतत्त्वं तस्योपदेशः शिक्षणं तस्य दित्सा दातुमिच्छा श्रीसरस्वतीरतिरहस्योपदेशदित्सा . . . .
....

अत्र उशनाः शुक्रो लक्ष्मीभोगशिक्षा दातुं एकस्मिन् कर्णे लग्न, सरस्वत्या रतिरहस्योपदेशदित्सया बृहस्पतिर्द्वितीये कर्णे लग्न । यथासख्यालंकारगर्भित उत्प्रेक्षालकारः सूचितो भवति । पुनः कथभूत सन् कार्याण्यपश्यम् । परेण चाभिजातजनोचितेनाकल्पेनाध्यासितस्वशरीर॰ न केवलं एतैरेवाभरणैर्मण्डितशरीरोऽहं वर्ते किं तु परेण च कण्ठाभरणयज्ञोपवीतकटिसूत्रादिना च आकल्पेन वेषेण अध्यासितस्वशरीरः मण्डितनिजाङ्गः । कथंभूतेन आकल्पेन । अभिजातजनोचितेन अभिजाताः कुलीना ये जनाः लोकास्तेषामुचितेन योग्येन । समन्तादालानितानामपरोत्सर्ग दिग्गजसर्गमिव दर्शयता दशनकोशारुणमणिमयूखोन्मुखरेखालेखपुनरुच्यमानकुम्भस्थलीसिन्दूरशोभानामनेकपानामनवरतकटकंदरद्रवद्दानसौरभाकृष्यमाणेन्दिन्दिरसुन्दरीकुलकुवलयितगगनापगाभागम् अनेकपाना गजेन्द्राणा सवन्धित्वेन अनवरतं निरन्तर कटकंदरेभ्यो गण्डस्थलेभ्यो द्रवत् श्च्योतत् यद्दानं मदस्तस्य सौरभं सौगन्ध्यं तेन आकृष्यमाणा आतन्यमाना या इन्दिन्दिराणा सुन्दर्यो भ्रमर्यस्तासा कुलानि समूहास्तैः कुवलयितो नीलोत्पलितो गगनापगायाः आकाशगङ्गायाः भाग. प्रदेशो येन मण्डपेन स तथा तम् । कथंभूताना अनेकपानाम् । समन्तात् सर्वत्र आलानिताना वद्धानाम् । पुनः कथंभूताना अनेकपानाम् । दशनाना दन्तमुसलाना ये कोशाः वेष्टनखोलकास्तेषा सवन्धिनो ये अरुणमणयो जटितपद्मरागरत्नानि तेषा मयूखाः किरणास्तेषा उन्मुखा ऊर्ध्वं गता या रेखा राजयस्तासामालेखैर्विन्यासैः पुनरुच्यमाना द्विगुणीक्रियमाणा कुम्भस्थलीना मस्तकपिण्डतटीना सिन्दूरशोभा गर्भनागाभिख्या येषा ते तथोक्तास्तेषाम् । किं कुर्वता अनेकपानाम् । दिग्गजसर्गं दिग्मण्डलसृष्टिं अपरोत्सर्गं अपरदिग्गजसर्जनं दर्शयतामिव लोकाना विलोकनं कारयतामिव । पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम् । वाजिनामनिमेषहेषाघोषमुखरितसविधसौधोत्सङ्गम् वाजिना अश्वाना अनिमेषमनवरत योऽसौ हे-

रभाकृष्यमाणेन्दिन्दिरसुन्दरीकुलकुवलयितगगनापगाभागम्, इतस्ततः कृतासरलचलस्थानां नेत्रचीनचित्रपटीपटोलरल्लिकाद्यावृतदेहानां प्रतियवसघासचलच्चामरचुम्ब्यमानलोचनान्तानां मुहुर्मुहुर्विजयपरम्पराप्रतिपादनपरेणेव दक्षिणचरणेन महीतलमुल्लिखतामुत्तालजलधिकल्लोललीलानां वाजिनामनिमेषह्रेषाघोषमुखरितसविधसौधोत्सङ्गम्, अविरतदह्यमानकालागुरुधूपधूमोद्गमारभ्यमाणदिग्विलासिनीकुन्तलजालम्, उत्तरलतरपताकाप्रतानातन्यमानाम्बरसरोहंसमालम्, उत्तुङ्गतमङ्गशृङ्गसंगतानेकमाणिक्योत्कीर्णकलशरुचि-

---

षाघोपो ह्रेषाध्वनिस्तेन मुखरित वाचालित सविधाना निकटवर्तिना सौधानामुत्सङ्ग-अङ्को येन स तथा तम्। कथंभूताना वाजिनाम्। इतस्ततो यत्र तत्र कृता रचिता असरला अपर्यन्ता चलस्था पङ्क्तिर्येषा ते इतस्तत कृतासरलचलस्थास्तेषाम्। पुन कथभूताना वाजिनाम्। नेत्रचीनचित्रपटीपटोलरल्लिकाद्यावृतदेहानाम् नेत्राणा सूक्ष्मपट्टकूलवारलाना चीनाना चीनदेशोत्पन्नवस्त्राणा चित्रा नानाप्रकारा याः पट्यः सूक्ष्मवस्त्राणि ताश्च पटोलानि च पट्टकूलवस्त्राणि रल्लिकाश्च रक्तादिकम्बलविशेषास्ता आदिर्येषा तैरेवादिप्राणान्तैरावृता वेष्टिता देहा॰ शरीराणि येषा ते तथा तेषाम्। पुन कथभूताना वाजिनाम्। प्रतियवमघासचलच्चामरचुम्ब्यमानलोचनान्तानाम् यवसस्य तृणस्य योऽसौ घास कवलश्चर्वणः यवसघास॰ यवसघास प्रति प्रतियवसघास चलन्ति कम्पमानानि चामराणि मस्तकप्रकीर्णकानि तैश्चुम्ब्यमानानि आस्पृश्यमानानि लोचनाना अन्ताः प्रान्ता येषा वाजिना ते तथा तेषाम्। वाजिना किं कुर्वताम्। दक्षिणचरणेन अपसव्याग्रपादेन महीतल भूमितल उल्लिखता उत्खनताम्। कथंभूतेन दक्षिणचरणेन। उत्प्रेक्ष्यते—मुहुर्मुहुर्वारंवार विजयपरम्पराणा शत्रुपराजयनिश्रेणीना प्रतिपादनपरेणेव सूचनतत्परेणेव। अपर कथभूताना वाजिनाम्। उत्तालजलधिकल्लोललीलानाम् उत्ताला उत्सुकिता ये जलधिकल्लोला समुद्रमहातरङ्गास्तेषा लीला शोभा येषा ते तथोक्तास्तेषाम्। पुन॰ कथभूतमास्थानमण्डपम्। अविरतदह्यमानकालागुरुधूपधूमोद्गमारभ्यमाणदिग्विलासिनीकुन्तलजालम् अविरतमनवरतं दह्यमान भस्मीक्रियमाण यत्कालागुरु कृष्णकाकतुण्डं तस्य धूपस्य योऽसौ धूम॰ तत्पर्यायान्तर तस्योद्गम॰ प्रादुर्भाव तेन आरभ्यमाणानि रच्यमानानि दिग्विलासिनीना दिग्वधूना कुन्तलजालानि यत्र मण्डपे स तथा तम्। पुन॰ कथभूतमास्थानमण्डपम्। उत्तरलतरपताकाप्रतानातन्यमानाम्बरसरोहंसमालम् उत्तरलतराश्चपलतरा या पताका ध्वजास्तासा प्रतान॰ समूहस्तेन आतन्यमाना विस्तार्यमाणा अम्बरसरसि आकाशसरोवरे हंसमाला हंससमूहो यत्र येन वा स तथोक्तस्तम्। पुन॰ कथभूतमास्थानमण्डपम्। उत्तुङ्गतमङ्गशृङ्गसगतानेकमा-

रच्यमानखेचरीकुचविचित्रपत्रभङ्गम्, अभिनवोत्फुल्लफलितपल्लवान्तरालविलसत्कीरकामिनीपुनरुक्तवन्दनस्रक्प्रसङ्गम्, अन्तरान्तरावलम्बितोत्तरलतारहारमरीचिवीचिचयप्रचाराचर्यमाणसुरसरित्सलिलसेकम्, अतिबहलकालेयकर्दमोन्मृष्टस्फटिककुट्टिमतलप्रवेकम्, अनल्पकर्पूरपरागपरिकल्पितरङ्गावलिविधानम्, ईषदीषदुन्मिषत्कमलमालतीबकुलतिलकमल्लिकाशोकादिकुसुमोपहारामोदमन्दमधुलिहापाद्यमानापरमरकतमयवितर्दिकाप्रतानम्, अ-

---

णिक्योत्कीर्णकलशरुचिरच्यमानखेचरीकुचविचित्रपत्रभङ्गम् उत्तुङ्गः उन्नतो योऽसौ तमङ्गप्रासादस्तस्य शृङ्गाणि शिखराणि तेषु सगता आरोपिता अनेके बहवो ये माणिक्योत्कीर्णकलशा रत्नघटितघटास्तेषा रुचिभिर्दीप्तिभी रच्यमानः क्रियमाण· खेचरीणां देवविद्याधरीणा कुचेषु विचित्रो मनोहर· पत्रभङ्गः पत्रावली यस्मिन् आस्थानमण्डपे स तथा तम् । पुन कथंभूतमास्थानमण्डपम् । अभिनवोत्फुल्लफलितपल्लवान्तरालविलसत्कीरकामिनीपुनरुक्तवन्दनस्रक्प्रसङ्गम् अभिनवा· प्रत्यग्रा उत्फुल्लाः पुष्पसहिता· फलसहिता ये पल्लवाः वृक्षशाखाग्राणि तेषामन्तरालेषु मध्येषु विलसन्त्य· क्रीडन्त्यो याः कीरकामिन्य· शुकभार्यास्ताभि· पुनरुक्तो द्विगुणीकृतः वन्दनस्रक्प्रसङ्ग· वन्दनमालासततिर्यत्र स तथा तम् । पुन· कथंभूतमास्थानमण्डपम् । अन्तरान्तरावलम्बितोत्तरलतारहारमरीचिवीचिचयप्रचाराचर्यमाणसुरसरित्सलिलसेकम् अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये अवलम्बिता आरोपिता उत्तरलाश्चपला महामध्यमणिसहिता वा तारहारा अत्युज्ज्वला ये हारा मुक्ताफलमालास्तेषा मरीचिवीचिचया· किरणलहरीसमूहास्तेषा प्रचारै· प्रसरैराचर्यमाणः क्रियमाणः सुरसरित्सलिलस्य गङ्गाजलस्य सेकः सेचनं यत्र स तथा तम् । पुन· कथंभूतमास्थानमण्डपम् । अतिबहलकालेयकर्दमोन्मृष्टस्फटिककुट्टिमतलप्रवेकम् अतिबहल अतिशयेन प्रचुरो योऽसौ कालेयकर्दम· काश्मीरजन्मकेसरद्रवस्तेन उन्मृष्टं समार्जितं छटकितं यत् स्फटिककुट्टिमतलं काश्मीरोपलबद्धभूमितलं तेन प्रवेक प्रविभागो यस्य स तथा तम् । पुन· कथभूतमास्थानमण्डपम् । अनल्पकर्पूरपरागपरिकल्पितरङ्गावलिविधानम् अनल्पेन प्रचुरेण कर्पूरपरागेण घनसारचूर्णेन परिकल्पितं समन्ताद्रचित रङ्गावलिविधानं चतुष्कपूरण यत्र स तथोक्तस्तम् । पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम् । ईषदीषदुन्मिषत्कमलमालतीबकुलतिलकमल्लिकाशोकादिकुसुमोपहारामोदमन्दमधुलिहापाद्यमानापरमरकतमयवितर्दिकाप्रतानम् ··· · ·· ··· · ··· कमलानि च पङ्केरुहाणि, मालत्यश्च जातीपुष्पाणि, बकुलानि च मदगन्धितरुपुष्पाणि, तिलकानि च पुरुपतरुपुष्पाणि, मल्लिकाश्च मुक्तबन्धनपुष्पाणि, अशोकानि च श्रीवृक्षपुष्पाणि, आदिर्येषा चम्पकादीना तानि कमलमालतीबकुलतिलकमल्लिकाशोकादीनि तानि च तानि कुसुमानि तेषामुपहार· पूजन तस्यामोदेन परिमलेन मन्दास्तल्लीना ये मधुलिहा भ्रमरास्तैरापाद्यमा-

वलगनागच्छदगण्यपण्याङ्गनास्तनतुङ्गिमोत्सार्यमाणमार्गपरिजनबलम्, उच्चैस्तरोच्चार्यमाणजयजीवितयशःप्रकाशनाशीर्वादविदग्धबन्दिवृन्दवदनोच्छलत्कलकोलाहलम्, उदीर्णमणिस्तम्भिकामध्यप्रसाधितसिंहासनम्, अमरतरुपरिकरं मेरुशिखरमिव, लक्ष्मीकटाक्षवलक्षोभयपक्षविक्षिप्यमाणचामरपरम्परम्, अमृतोदधिदेवतापाङ्गद्विगुणतरङ्गप्रसराकुलं कुलशैलमिव, उपरिविततसितदुकूलवितानम्, उदितेन्दुमण्डलमुदयाचलमिव, अथ ऊर्ध्वं

नोऽपरो द्वितीयो मरकतमयः कीरपक्षनिभरत्नभूमयो वितर्दिकाप्रतानो वेदिकाविस्तारो यत्र स तथा तम्। उक्तं च—'गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः। कालं च नीलं च मेचकम्' इति वचनात्। पुष्परागोद्धूलिता भ्रमरास्तादृशा संजाताः। पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम्। अवलगनागच्छदगण्यपण्याङ्गनास्तनतुङ्गिमोत्सार्यमाणमार्गपरिजनबलम् अवलगने सेवाया आगच्छन्त्य उपढौकमाना या अगण्यपण्याङ्गनाः गणनातीता वेश्यास्तासां स्तनतुङ्गिम्ना कुचोच्चत्वेनोत्सार्यमाणः प्रेर्यमाण . . . उत्पद्यमाना ये जयजीवितयशःप्रकाशनाशीर्वादाः जयश्च अपराजयः, जीवितं च दीर्घायुष्कता, यशश्च पुण्यगुणानुकीर्तनं तेषां प्रकाशना प्रकटनपरा आशीर्वादा आशीर्वचनानि तेषु विदग्धाश्चतुरा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः ब्रह्मभट्टास्तेषां वृन्दानि समूहास्तेषां वदनानि मुखानि तेषु उच्छलन्तः कलाः मधुराः कर्णामृतप्रायाः कोलाहलाः कलकलशब्दा यत्र स तथोक्तः। पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम्। उदीर्णमणिस्तम्भिकामध्यप्रसाधितसिंहासनम् उदीर्णा उन्नता या मणिस्तम्भिका रत्नानामल्पस्तम्भास्तेषां मध्ये अन्तर्भागे प्रसाधितं शृङ्गारितं सिंहासनं हर्यक्षविष्टरं यस्मिन् स तथा तम्। पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम्। अमरतरुपरिकरं मेरुशिखरमिव कल्पवृक्षपरिवेष्टितं रत्नसानुमस्तकमिव। पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम्। लक्ष्मीकटाक्षवलक्षोभयपक्षविक्षिप्यमाणचामरपरम्परम् लक्ष्मीकटाक्षवत् लक्ष्म्यपाङ्गावलोकनवद्वलक्षा उज्ज्वला उभयपक्षयोः सव्यासव्यपार्श्वयोर्विक्षिप्यमाणा विविधवीज्यमाना चामरपरम्परा प्रकीर्णकश्रेणिर्यत्र मण्डपे स तथा तम्। पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम्। कुलशैलमिव कुलपर्वतमिव। कथंभूतं कुलशैलम्। अमृतोदधिदेवतापाङ्गद्विगुणतरङ्गप्रसराकुलम् अमृतोदधिः क्षीरोदसागरस्तस्य संबन्धिन्यो याः देवतास्तासामपाङ्गैर्लोचनप्रान्तैर्द्विगुणा द्विरुक्ता ये तरङ्गाः कल्लोलास्तेषां प्रसरा विस्तारास्तैराकुलो व्याप्तस्तम्। पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम्। उपरिविततसितदुकूलवितानम् उपरि राजमस्तकोपरितनभागे विततं विस्तारितं सितदुकूलवितानं शुभ्रपट्टकूलचन्द्रोपकः यत्र स तथा तम्। पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम्। उदितेन्दुमण्डलम् उदितं उदयं प्राप्तमिन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं यस्मिन् उदयाचले स उदितेन्दुमण्डलस्तं ईदृग्विधं उदयाचलमिव

भित्तीनां च रत्नफलकभागेषु प्रतिबिम्बितोपासनागतसमस्तसामन्तसमाजम्, असुरामरदिक्पालदत्तयात्राभाजमिव, विविधमणिविन्यासविहितबहुरूपाकृते रङ्गस्यावलोकनाद्भीतभूपालबालकाकुलितसौविदल्लम्, आखण्डलसभाप्रतिमल्लम्, 'मा भजत वैकृतमाकल्पम्, विजहीत धनयौवनमदोल्लासितानि टिरिटिल्लितानि, प्रविशतानधिकृतमनीषाः पुरुषाः,समाध्वमसंबाधमात्मभूमिकायाम्, मा कथयत मिथःप्रजल्पोत्पथाः कथाः, प्रमुञ्चत चापलं

उदयाचलसदृशमास्थानमण्डपम् । पुन कथंभूतमास्थानमण्डपम् । अध ऊर्ध्वं अधस्तनभागे ऊर्ध्वभागे च भित्तीना कुड्याना रत्नफलकभागेषु माणिक्यपट्टकदेशेषु प्रतिबिम्बितोपासनागतसमस्तसामन्तसमाजम् प्रतिबिम्बित प्रतिच्छायामागत उपासनागतानां सेवासमागताना समस्ताना समग्राणा सामन्ताना देशपतीना राज्ञा समाज समूहो यत्र आस्थानमण्डपे स तथा तम्। पुन॰ कथंभूतमास्थानमण्डपम् । असुरामरदिक्पालदत्तयात्राभाजमिव ये अध॰ प्रतिबिम्बितास्ते दिक्पालस्थानीया ये देवास्तैर्दत्ता कृता यात्रा गमनं ता भजते श्रयतीति असुरामरदिक्पालदत्तयात्राभाक् तम् । पुनः कथंभूतमास्थानमण्डपम् । विविधमणिविन्यासविहितबहुरूपाकृते रङ्गस्यावलोकनाद्भीतभूपालबालकाकुलितसौविदल्लम् रङ्गस्यावलोकनात् अग्रभूमेरवलोकनाद्दर्शनात् भीता भयं प्राप्ता ये भूपालानां बालका॰ सामन्ताना शिशवस्तैराकुलिता॰ खेदं प्रापिताः सौविदल्लाः स्थापत्या यस्मिन् मण्डपे तथा तम् । भूपालबालका. कस्माद्भीताः तद्धेतुगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूतस्य रङ्गस्य । विविधमणिविन्यासैर्नानारत्ननिर्मितैर्विहितानि कृतानि बहूनि रूपाणि सिंहव्याघ्रादीना रूपाणि तेषामाकृतिराकारो यस्मिन् रङ्गे स तथा तस्य । पुन कथंभूतमास्थानमण्डपम् । आखण्डलसभाप्रतिमल्लम् । सुधर्मपरिषत्समानमित्यर्थ ।पुन कथंभूतमास्थानमण्डपम् । इति अमुना प्रकारेण इतस्ततो यत्र तत्र टीकमानैः सञ्चरद्भि याष्टीकैः प्रतीहारैर्विनीयमानानुकसेवकम् विनीयमाना. शिक्ष्यमाणा अनुकसेवका॰ प्रत्यासन्नसेवका यत्र स विनीयमानानुकसेवकस्तम् । इतीति किम् । मा भजत मा गृह्णीत वैकृतं सविकारमाकल्पं वेषम् । टिरिटिल्लितानि आत्मनः अनुचितव्यवहारान् विजहीत विशेषेण मुञ्चत यूयम् । कथभूतानि टिरिटिल्लितानि । धनयौवनमदोल्लासितानि धनं च स्वापतेयम्, यौवन च तारुण्यम्, तयोर्मदश्चित्तोल्लासो गर्वस्तेन उल्लासितानि प्रादुर्भावितानि धनयौवनमदोल्लासितानि । अनधिकृतमनीषाः अनियोगबुद्धयः पुरुषाः जनाः, मा प्रविशत प्रवेश मा कुरुत यूयम् । असंबाध सावकाशं यथा भवत्येव आत्मभूमिकाया निजस्थानेषु समाध्वं तिष्ठतो यूयं विशत यूयम् । 'यस्य धे' इति पाणिनिसूत्रेण सकारलोपः, यदि कातन्त्रव्याकरणाभिप्रायेण लुप्यते 'न दधटा तृतीय–' इति सूत्रेण सस्य दो भवति तेन समाध्व(द्ध्व)मिति संयोगाक्षर निष्पद्यते। कथा वार्ता मा कथयत यूयम् । कथंभूताः कथा. । मिथःप्रजल्पो-

मनोमर्कटस्य, मा कुरुत पारिप्लवप्लुतानिमानिन्द्रियहयान्, केवलं किं प्रक्ष्यति, किं प्रवक्ष्यति, किमादिक्ष्यति, किं वा स्रक्ष्यति विनियोगजातं देव इत्येकायनमनसो निरीक्षध्वं देवस्य वदनम्' इतीतस्ततष्टीकमानैर्याष्टीकैर्विनीयमानानुकसेवकम्, अतिविधीयमानागन्तुकम्, अखिललोकलोचनेन्दीवरानन्दचन्द्रमस लक्ष्मीविलासतामरस नाम बुधप्रकाण्डमण्डलीविधीयमानधर्मागमालापमास्थानमण्डपमास्थाय निःसङ्गीकृतद्वारदेशः स्वयमेव यथादेशरूपमनुत्पिञ्जलमनाः सकलविद्याव्यवहारवेदिभिर्विगतसर्वपथीनन्यायद्वापरैर्दृष्टश्रुतानेकाचारविचारिलोकैः सत्यवादिभिस्तमोपहालोकैरिव यथा-

---

त्पथा मिथ परस्पर जल्प प्रभाषणं उत्पथ उन्मार्गो यासु तास्तथोक्ता. । मनोमर्कटस्य चित्तशाखामृगस्य चापल चपलत्व प्रमुञ्चत प्रकर्षेण दूरीकुरुत यूयम् । इमान् प्रत्यक्षीभूतान् इन्द्रियहयान् स्पर्शनादितुरगान् वाक्पाणिपादादीन् वा पारिप्लवप्लुतान् चञ्चलत्वोत्फालान् मा कुरुत मा विदधीध्व यूयम् । सेवका ब्रुवन्ति यद्येव न कुर्मस्तर्हि किं कुर्म इति चेत् इति अमुना प्रकारेण केवल देवस्य यशोधरमहाराजस्य वदन मुखं एकायनमनस. एकाग्रचित्ता सन्तो निरीक्षध्व अवलोकयत । कथभूता कथा निरीक्षध्वम्। देव किं विनियोगजातमधिकारसमूह प्रक्ष्यति किमनुयोक्ष्यति प्रश्न करिष्यति । देव किं प्रवक्ष्यति । देव किमादिक्ष्यति किमादेश दास्यति । वा अथवा किं स्रक्ष्यति का सृष्टिं करिष्यति । पुन कथभूतमास्थानमण्डपम् । अतिविधीयमाना. अन्विष्यमाणा. अवलोक्यमाना आगन्तुका नवतरपुरुषा यस्मिन् मण्डपे स तथा तम् । पुन कथभूतमास्थानमण्डपम् । अखिललोकलोचनेन्दीवरानन्दचन्द्रमसम् । अखिलाना लोकाना लोचनानि तान्येव इन्दीवराणि नीलोत्पलानि तेषामानन्दे हर्षोत्पादने विकासने चन्द्रमा. शशाङ्कस्तम् । कथभूतः सन् कार्याणि अपश्यम् । नि सङ्गीकृतद्वारदेश. अनिषिद्धजनप्रवेश । अहं कार्याणि कथं अपश्यम् । यथादेशरूप यथान्यायं भवत्येवम् । कथंभूतोऽहम् । अनुत्पिञ्जलमना. अनाकुलितचित्त । कथभूतैर्धर्मस्थै । सकलविद्याव्यवहारवेदिभि सकला. समस्ता या विद्याश्चतुर्दशविद्यास्तासा व्यवहारः प्रवर्तन विदन्ति जानन्तीत्येवशीलास्ते तथा तैः । कास्ता चतुर्दशविद्या इति केचित्—'षडङ्गानि चतुर्वेदा मीमासा न्यायविस्तर. । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्याश्चैताश्चतुर्दश ॥' शिक्षा कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं छन्दो निरुक्त चेति वेदाना अङ्गानि षट् । चत्वारो वेदा प्रसिद्धा. । पुन कथंभूतैर्धर्मस्थै । विगतसर्वपथीनन्यायद्वापरै सर्वपथीना सर्वमार्गानुसारास्तेषा न्यायो नीतिर्व्यवहारो विगतो विनष्ट. सर्वपथीनन्यायस्य द्वापर सदेहो येषा ते तथा तै । उक्त च—'विचिकित्सा तु सशय. । सदेहद्वापरौ च' । पुन कथभूतैर्धर्मस्थै । दृष्टश्रुतानेकाचारविचारिलोकैः दृष्टा लोचनाभ्या प्रत्यक्षीकृता. श्रुता. कर्णैराकर्णिता. अनेकेषामाचाराणा विचारिणो लोकाः

र्थदर्शनस्थैर्धर्मस्थैः सह सर्वेषामाश्रमिणामितरव्यवहारविश्रामिणां च कार्याण्यपश्यम् । दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यतेऽतिसंधीयते च द्विषद्भिः । न हि नियोगिनामसतीजनानामिव भर्तुर्व्यसनादपरः प्रायेणास्ति जीवनोपायः । स्वामिनो वा नियुक्तानां स्त्रीणामिवातिप्रसरणनिवारणात् । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारास्तिष्ठन्ति ये स्वैरविहारसाराः ।
बिडालवृन्दाहितदुग्धमुद्राः स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥ २३ ॥
ज्ञायेत मार्गः सलिले तिमीनां पतत्रिणां व्योम्नि कदाचिदेषः ।
अध्यक्षसिद्धेऽपि कृतावलोपा न ज्ञायतेऽमात्यजनस्य वृत्तिः ॥ २४ ॥

वृद्धविद्वासो यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैर्धर्मस्थैः । सत्यवादिभि· यथोक्तकथकै । पुनः कथंभूतैर्धर्मस्थैः । तमोपहालोकैरिव तमोपहस्य सूर्यस्य आलोका उद्द्योता· तमोपहलोकाः तैः श्रीभास्करद्योतसदृशै· । कार्याणि स्वयं कस्मादपश्यं तत्कारणमाह—हि यस्मात् कारणात् राजा पृथिवीपतिर्दुर्दर्शः दु खेन महता कष्टेन द्रष्टुमशक्यो दुर्दर्शः । 'ईषद्दुःसुषु' इति कृच्छ्रार्थे खल् । आसन्नैः पुरुषैः कार्याकार्यविपर्यास कृत्यं वैपरीत्यं कार्यते निर्धार्यते द्विपद्भि· शत्रुभिश्च राजा अतिसधीयते पराभूयते । हि यस्मात् कारणात् नियोगिनां मन्त्रिणा भर्तुर्नरेन्द्रस्य व्यसनात् दु खात् अपर· कोऽपि जीवनोपाय· जीवनहेतुः प्रायेण बाहुल्येन न नास्ति । किंतु स्वामिनो व्यसनमेव नियोगिना जीवनोपायः । केषामिव जीवनोपायो नास्ति । असतीजनानामिव पुंश्चलीलोकवत् । यथा पुंश्चलीलोकानां कान्तस्य व्यसने सति स्वेच्छया पर्यटनं भवति । स्वामिनो वा राज्ञ नियुक्ताना नियोगिना अतिप्रसरणनिवारणात् अतिव्याप्तिनिषेधनादन्यो अपरः कोऽपि प्रायेण जीवनोपायो नास्ति । कासामिव । स्त्रीणामिव यथा स्त्रीणा अतिप्रसरणनिवारणात् अपरः स्वामिनो जीवनोपायो नास्ति । भवन्ति चात्र श्लोका वृत्तानि भवन्ति ॥

नियुक्तेत्यादि । ये क्षितीन्द्राः ये राजानो नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारा· नियोगिना मन्त्रिणा हस्ते अर्पितो दत्तो राज्यभारो यैस्ते तथोक्ताः तिष्ठन्ति आसते । कथभूता· सन्तस्तिष्ठन्ति । स्वैरविहारसाराः स्वैरविहार स्वेच्छाप्रवर्तनं सारो मनोनुरञ्जनो येषा ते तथोक्ता । ते क्षितीन्द्रा· मूढधियो निर्विवेकाः स्वपन्ति निद्रा कुर्वन्ति । कथंभूताः सन्त· स्वपन्ति । विडालवृन्दाहितदुग्धमुद्राः विडालाना मार्जाराणा वृन्देषु आहिता आरोपिता दुग्धरक्षणे मुद्रा साक्षरमङ्गुलिभूषणं यैस्ते तथोक्ता· । विडालवृन्देषु दुग्धरक्षाधिकार दत्त्वा स्वपन्ति निश्चिन्ताः सन्तो निद्रा कुर्वन्ति । दृष्टान्तालंकारः । आक्षेपो वा ॥

ज्ञायेतेत्यादि । तिमीना मत्स्याना मार्गः सलिले ज्ञायेत विद्येत । पतत्रिणां प-

व्याधिवृद्धौ यथा वैद्यः श्रीमतामाहितोद्यमः।
व्यसनेषु तथा राज्ञः कृतयत्ना नियोगिनः॥ २५॥
नियोगिभिर्विना नास्ति राज्यं भूपे हि केवले।
तस्मादमी विधातव्या रक्षितव्याश्च यत्नतः॥ २६॥
कदाचित्सचिवसेवावसरानुकूलेषु मन्त्रकालेषु

क्षिणामेष मार्गो व्योम्न्याकाशे कदाचित् कस्मिंश्चित्काले ज्ञायेत बुध्येत। परं अमात्यजनस्य वृत्ति मन्त्रिलोकस्य वृत्तिराचारो न ज्ञायते नाववुध्यते। कथंभूता अमात्यजनस्य वृत्तिः। अध्यक्षसिद्धेऽपि प्रत्यक्षनिष्पन्नेऽपि। कर्तव्ये इत्यध्याहारः। कृतावलोपा कृतं रचितः अवलोप समन्तादद्दर्शनं यया सा तथोक्ता। स्वभावोक्तिजात्यलकारः॥

व्याधिवृद्धावित्यादि। यथा येन प्रकारेण वैद्यो भिषक् श्रीमता लक्ष्मीवत्पुरुषाणा व्याधिवृद्धौ रोगवर्धने आहितोद्यमः रचितोपायो भवति, तथा तेन प्रकारेण नियोगिनो मन्त्रिणो राज्ञो नृपस्य व्यसनेषु दु खोपनिपातेषु कृतयत्ना भवन्ति रचितोपाया भवन्ति। दृष्टान्तालकार.। उपमा वा॥

नियोगिभिरित्यादि। नियोगिभिर्विना सचिवैरन्तरेण केवले भूपे भूपाले राज्यं नास्ति न विद्यते। कथम्। हि स्फुटं निश्चयेन। तस्मात् कारणात् अमी नियोगिनो विधातव्याः कर्तव्या यत्नतः सावधानतया रक्षितव्याश्च रक्षणीया भवन्ति जात्यलंकार॥

कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरे मन्त्रकालेषु पञ्चविधमन्त्रावसरेषु यथाकाल अवसरस्यानतिक्रमणेन षडपि षट्सख्योपेतानपि गुणान् सधिविग्रहयानासनसश्रयद्वैधीभावसज्ञानन्वतिष्ठ अनुष्ठितवानह चकार। कथंभूतेषु मन्त्रकालेषु। सचिवसेवावसरानुकूलेषु सचिवाना मन्त्रिणा सेवा आराधनं तस्या अवसरः कालस्तस्य अनुकूलिता ये मन्त्रकालास्ते तथोक्तास्तेषु। कि कृत्वा पूर्वं षड्गुणानन्वतिष्ठम्। इति अमुना प्रकारेण दैववादिन पुण्यकर्मस्थापकस्य विद्यामहोदधे विद्यामहोदधिनामकात् सचिवात् मन्त्रिण सकाशात् इतिकर्तव्यताक्रिया कार्यनिर्धारकरणं हस्तेकृत्य गृहीत्वा। कथंभूता इतिकर्तव्यताक्रियाम्। गाङ्गेयोर्मिका लक्ष्मीमुद्राङ्काम्। लक्ष्मीमुद्राया अङ्कश्चिह्न यस्या सा लक्ष्मीमुद्राङ्का ताम्। कथंभूतः सन् षड्गुणानन्वतिष्ठम्। प्रतिपन्नधर्मविजयैकभाव.। विजिगीषवस्तावत्त्रयो वर्तन्ते—धर्मविजयी लोभविजयी · · चेति। तत्र धर्मविजयी शत्रो· पादपतनमात्रेण तुष्यति, लोभविजयी शत्रो· सर्वं सगृहीत्वा तुष्यति,···· ···। तेषु त्रिविधेष्वपि विजयिष्वहं कथभूतः। प्रतिपन्नधर्मविजयैकभाव. प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतो धर्मविजयिनो नरेन्द्रस्य एको निष्केवलो भाव· परिणामो येन स तथोक्तः। क इव। सत्यवागिव यतिरिव। यथा यति धर्मे विजयमेकमद्वितीयं भाव प्रतिपद्यते इति क्रियाकारकसवन्ध.। इतीति किम्। विद्यामहोदधिरेवं कथयति। एवं कथमिति चेत्—

विशोधय महीपाल मन्त्रशालामशेषतः ।
अयुक्तोऽर्हति न स्थातुमस्यां रतिरहस्यवत् ॥ २७ ॥

यतः—

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च हन्यते ।
सबन्धुराष्ट्रं राजानं हन्त्येको मन्त्रविप्लवः ॥ २८ ॥
तव तेजोनिधेर्देव सर्वलोकैकचक्षुषः ।
को नाम दर्शयेन्मन्त्रं प्रदीपं द्युमणेरिव ॥ २९ ॥
चन्द्रादिवाम्बु तत्कान्ते सूर्यात्तेजस्तदश्मनि ।
त्वत्तो गुणनिधेर्नाथ मतिर्मादृशि जायते ॥ ३० ॥

विशोधयेत्यादि । हे महीपाल पृथ्वीपते, मन्त्रशाला मन्त्रगृहं अशेषत. सर्वप्रकारेण विशोधय मंत्रशालायामनधिकारिणं पुरुषं निष्काशय। अस्या मन्त्रशालायामयुक्तः पुमान् मन्त्रभेदको जीव स्थातुं स्थितिं कर्तुं नार्हति न योग्यो भवति। किंवत्। रतिरहस्यवत्। यथा रतिरहस्ये सभोगक्रीडाया अयुक्तो न स्थातुमर्हति । उपमैव ॥

यतो यस्मात् कारणात् । **एकमित्यादि** । विषरसो हालाहलद्रव. एक पुरुषं हन्ति ारयति । शस्त्रेण च आयुधेन च एक पुमान् हन्यते मार्यते । मन्त्रविप्लवो मन्त्रभेद ःकोऽद्वितीयो राजान नृप हन्ति मारयति । कथभूत राजानम् । सबन्धुराष्ट्रम् बन्धवश्च ुटुम्बवर्गः राष्ट्रं च देश बन्धुराष्ट्रै॰ सह वर्तते इति सबन्धुराष्ट्रस्तम्। व्यतिरेकालंकारः ॥

तवेत्यादि । विद्यामहोदधि॰ सचिवः प्राह—हे देव राजन्। नामेति सभावनायाम्। ःः पुमान् तव मन्त्रं दर्शयेत् ज्ञापयेत्। अपि तु न कश्चिद्दर्शयेदित्यर्थ । कथंभूतस्य तव। ेजोनिधे॰ ज्ञाननिधानस्य । पुन॰ कथंभूतस्य तव। सर्वलोकैकचक्षुष॰ सर्वेषा लोकानामेकमद्वितीय चक्षुर्लोचनं सर्वलोकैकचक्षुस्तस्य । कस्य कमिव । द्युमणे॰ श्रीसूर्यस्य प्रदीपमिव ज्योतिरिव । यथा द्युमणे॰ सर्वलोकलोचनप्रायस्य प्रदीपं कः पुमान् दर्शयति । अपि तु । कश्चित् । दृष्टान्तालंकारः ॥

चन्द्रादित्यादि । हे नाथ हे राजन्, त्वत्तो भवत्सकाशात् मादृशि मल्लक्षणे जने मतिर्बुद्धिः जायते उत्पद्यते । कथंभूतात्त्वत्तः । गुणनिधेर्ज्ञाननिधानात् । कस्मात् किमिव । चन्द्रात् तत्कान्ते चन्द्रकान्तमणौ अम्बु द्रवमिव जलमिव । यथा चन्द्रकान्ते मणौ चन्द्रादम्बु जायते तथा त्वत्तोऽस्मासु मतिरुत्पद्यते । पुन॰ कस्मात् किमिव । सूर्यात् तदश्मनि सूर्यकान्तमणौ तेज इव उद्द्योत इव । यथा सूर्यकान्तरत्ने सूर्यात् तेज उत्पद्यते । उपमालंकार॰ दृष्टान्तो वा ॥

स्वस्यैव बुद्धिशुद्ध्यर्थं किं तु किंचिन्निगद्यते।
निकषाश्मोपकाराय न सुवर्णपरीक्षणम्॥ ३१॥
स्वयं नयानभिज्ञस्य निसर्गात्सज्जनद्विषः।
पुरः क्षितिपतेर्नाम मौनं मान्यैर्विधीयते॥ ३२॥
समस्तशास्त्रसदर्भप्रगल्भप्रतिभे त्वयि।
सल्लोकलोचनानन्दे को हि वाचंयमक्रियः॥ ३३॥

किं च—

उक्ते युक्तेऽपि यः स्वामी विपर्यस्येद्दुराग्रहात्।
प्रत्यर्थवेदिवेतण्डसमे तत्र क ईश्वरः॥ ३४॥

स्वस्येत्यादि। हे राजन्, स्वयमात्मना किंतु किंचित् मनाक् निगद्यते विज्ञाप्यते। किमर्थम्। स्वस्यैव आत्मन एव बुद्धिशुद्ध्यर्थं बुद्धिविज्ञापनार्थम्। युक्तोऽयमर्थ । सुवर्णपरीक्षणं कनककर्षणं निकषाश्मोपकाराय कषपट्टिकापाषाणस्य उपकाराय न भवति। अर्थान्तरन्यासालकारः॥

स्वयमित्यादि। हे राजन्, स्वयमात्मना नयानभिज्ञस्य नयो हिताहितलाभपरिहारोपाय त न अभिजानाति इति नयानभिज्ञस्तस्य नीतिशास्त्राविज्ञापकस्य, निसर्गात् स्वभावेन सज्जनद्विष सज्जनान् द्वेष्टीति सज्जनद्विट् तस्य सज्जनद्विष, एव विशेषणद्वयविशिष्टस्य क्षितिपतेर्नरेन्द्रस्य पुरोऽग्रत । नामेति सभावनाया सबोधने वा। मान्यैर्ज्ञानवद्भि मनो ज्ञानं तत्र नियुक्ता मान्यास्तैर्मान्यै मौन मूकत्व विधीयते । जात्यलकार ॥

समस्तेत्यादि। हे राजन्, त्वयि भवति वाचयमक्रिय मौनवान् पुमान् को भवति। अपि तु न कश्चित् भवति। कथम्। हि स्फुटम्। कथंभूते त्वयि। समस्तशास्त्रसदर्भप्रगल्भप्रतिभे समस्ताना समग्राणा शास्त्राणा धर्मार्थकाममोक्षग्रन्थाना सदर्भ समूहस्तस्मिन् प्रगल्भा प्रौढा कुशाग्रीया अन्तर्भेदिनी प्रतिभा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्। पुन. कथभूते त्वयि। सन्तो विद्वासस्ते लोका सल्लोका । विद्वज्जना इत्यर्थ. । तेषा लोचनानि तेषामानन्द सल्लोकलोचनानन्दस्तस्मिन्। आक्षेपालकार ॥

किं च—उक्ते इत्यादि। य स्वामी यो राजा युक्तेऽप्युक्ते हिते दुराग्रहात् दुष्टाभिप्रायात् कारणात् विपर्यस्येत् विपरीत मन्यते। तत्र तस्मिन् राजनि क॰ पुमान् सबोधयितुं समर्थ । य. सबोधयति स एव म्रियत इत्यर्थ । कथभूते तत्र स्वामिनि। प्रत्यर्थिवेदिवेतण्डसमे प्रत्यर्थिन शत्रु वेत्त्येवंशील प्रत्यर्थिवेदी स चासौ वेतण्डो गजस्तेन सम. सदृश. प्रत्यर्थिवेदिवेतण्डसमस्तस्मिन्। यथा प्रत्यर्थिवेदी गजो य. कश्चित् हित शिक्षयति तमेव शत्रुं ज्ञात्वा मारयति। उपमाक्षेपालंकार.॥

दैवमादौ ततोऽमीषां ग्रहाणामनुकूलताम् ।
ं च धर्मानुबन्धं च विचिन्त्योत्सहतां नृपः ॥ ३५ ॥
ागगर्भाच्छ्रीरियं यावद्येन चिन्ता कृता पुरा ।
दैवमुत्तरत्रापि जागरिष्यति देहिनाम् ॥ ३६ ॥
वमेव परं लोकः क्लिश्नात्यात्मानमात्मना ।
यदत्र लिखितं भाले तत्स्थितस्यापि जायते ॥ ३७ ॥
मघोनस्त्रिदिवैश्वर्ये शेषस्योद्धरणे भुवः ।
को नाम पौरुषारम्भस्तदत्र शरणं विधिः ॥ ३८ ॥
तस्माद्यथासुखं देवः श्रियमानयतामिमाम् ।
रिक्तः सुखैर्गतः कालः पुनर्नायाति जन्तुषु ॥ ३९ ॥

दैवमित्यादि । नृपो राजा उत्साहता करोतु । कि कृत्वा । पूर्व आदौ थमत. दैवं पूर्वभवपुण्यं विचिन्त्य पर्यालोच्य । ततस्तदनन्तरं अमीषा प्रत्यक्षीभूताना हाणामादित्यादीना अनुकूलता उच्चादित्वं विचिन्त्य च । अन्यत् । स्वमात्मानं धनं वा ाचिन्त्य । अन्यत् धर्मानुबन्धं धर्मस्य अनुबन्धं अविरोधकत्व विचिन्त्य सम्यग् ाचार्य (समुच्चयालकार. ॥

आगर्भादित्यादि । आगर्भात् (स्व)गर्भमादिं कृत्वा इय प्रत्यक्षीभूता यावत् श्रीः ाज्यलक्ष्मीः येन पुरा दैवेन पूर्वपुण्येन चिन्ता लक्ष्मीरुपढौकिता तद्दैवं पूर्वोपा- र्जितं पुण्यं देहिना जीवाना उत्तरत्रापि आगामिनि काले जागरिष्यति सावधानं भवि- ष्यति । अनुमानालंकारः ॥

एवमेवेत्यादि । हे राजन्, लोको जनः एवमेव वृथैव पर केवलं आत्मानं तेजजीवं क्लिश्नाति दु.खयति । अत्र अस्मिन् ससारे यद्भाले ललाटे लिखितं तत् स्थितस्यापि उद्यमरहितस्यापि जायते उत्पद्यते । अनुमानालंकारः ॥

मघोन इत्यादि । हे राजन्, मघोन. मघवत. शक्रस्य त्रिदिवैश्वर्ये स्वर्गराज्ये ोषस्य धरणेन्द्रस्य भुव. पृथिव्या. उद्धरणे उच्चलने । नामेति सभावनायाम् । क. ौरुषारम्भ· । ततस्मात् कारणात् अत्र अस्मिन् ससारे विधिर्दैवमेव शरणं आर्ति- ाथनसमर्थ· । आक्षेपालकार. ॥

तस्मादित्यादि । हे राजन्, तस्मात् देवो राजा इमा प्रत्यक्षीभूतां श्रिय राज्य- लक्ष्मीमानयता भुङ्क्ताम् । कथम् । यथासुखं सुखस्यानतिक्रमणेन सुखै रिक्त. काल· ौख्यै रहितः कालो यदि गतस्तर्हि जन्तुषु जीवेषु पुनर्भूयोऽपि नायाति नागच्छति । अनुमानालंकारः ॥

वार्तयापि हि शत्रूणां प्रक्षुभ्यति मनोम्बुधिः ।
कस्तान्दृष्टिपथे कुर्यान्नरः कुम्भीनसानिव ॥ ४० ॥

दुर्गं मन्दरकन्दराणि परिधिस्ते गोत्रधात्रीधराः
खेयं सप्तपयोधयः स्वविषयः स्वर्गः सुराः सैनिकाः ।
मन्त्री चास्य गुरुस्तथाप्ययमगात्प्रायः परेषां वशं
दैवाद्देवपतिस्तदत्र नृप किं तन्त्रेण मन्त्रेण वा ॥ ४१ ॥

या नैव लभ्या त्रिदशानुवृत्त्या मनोरथैरप्यनवापनीया ।
सा देव लक्ष्मीः स्वयमागतेयं निषेव्यतामत्र सुखेन सौधे ॥ ४२ ॥

यस्तत्प्रसादादधिगम्य लक्ष्मीं धर्मे पुनर्मन्दतरादरः स्यात् ।
तस्मात्कृतघ्नः किमिहापरोऽस्ति रिक्तः पुरोजन्मनि वा मनुष्यः ॥ ४३ ॥

वार्तयेत्यादि । हे राजन्, शत्रूणां अनभिमतानां वार्तयापि न केवलं युद्धेन मनोम्बुधिश्चित्तसागरः प्रक्षुभ्यति चलति तान् शत्रून् को नरः पुरुषो दृष्टिपथे लोचनगोचरे कुर्याद्विदध्यात् । अपि तु न कश्चन कुर्यादित्यर्थः । कथंभूतान् तान् शत्रून् । कुम्भीनसानिव सर्पसदृशान् । आक्षेपोपमालंकारः ॥

दुर्गमित्यादि । हे नृप हे राजन्, अयं प्रत्यक्षीभूतो देवपतिर्देवेन्द्रः प्रायो बाहुल्येन तथापि तदपि दैवात् कर्मयोगात् परेषां शत्रूणां वशं पराधीनत्वं अगाज्जगाम । तथापि कथम् । यद्यपि अस्य देवपतेः मन्दरकन्दराणि मेरुविवराणि दुर्गं वर्तते । ते जगत्प्रसिद्धा गोत्रधात्रीधराः कुलपर्वताः परिधिः प्राकारो वर्तते । सप्तपयोधयः सप्तसमुद्राः खेयं खातिका वर्तते । स्वविषयो निजो देशः स्वर्गलोको वर्तते । सैनिकाः किंकराः सुराः देवाः वर्तन्ते । गुरुर्बृहस्पतिः मन्त्री धीसचिवो वर्तते । ततस्तस्मात् कारणात् अत्र अस्मिन् संसारे तन्त्रेण सैन्येण मन्त्रेण वा पञ्चाङ्गमन्त्रेण किम् । न किमपि । दैवमेवात्र प्रधानमित्यर्थः । समुच्चयालंकारः ॥

या नैवेत्यादि । हे देव हे राजन्, सा जगत्प्रसिद्धा इयं प्रत्यक्षीभूता लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः स्वयमागता वर्तते । यदि स्वयमेवागता तर्हि अत्र अस्मिन् सौधे त्रिभुवनतिलकनाम्नि प्रासादे सुखेन निश्चिन्ततया निषेव्यतां अनुभूयतां भवता । सा लक्ष्मी का । या लक्ष्मी त्रिदशानुवृत्त्या देवतासेवया नैव लभ्या न लभ्या न प्राप्या वर्तते । तथा मनोरथैरपि दोहदैरपि आस्तां तावत् प्रत्यक्षेण मनसापि अनवापनीया अलभ्या । अतिशयालंकारः ॥

यस्तत्प्रसादादित्यादि । हे राजन्, यः पुमान् तत्प्रसादात् पुण्यप्रसादात् लक्ष्मीमधिगम्य प्राप्य पुनः पुनरपि धर्मे पुण्यकर्मणि मन्दतरादरः शिथिलः स्याद्भवेत् ।

धनं धर्मविलोपेन परभोगाय भूपतेः ।
पापं त्वात्मनि जायेत हरेर्द्विपवधादिव ॥ ४४ ॥

इति दैववादिनो विद्यामहोदधेः सचिवात्,

चेष्टमानः क्रियाः सर्वाः प्राप्नोति न पुनः स्थितः ।
दृष्ट्वैवं पौरुषीं शक्तिं को ह्यदृष्टाग्रहे ग्रहः ॥ ४५ ॥
पुण्यपापे नृणां देव ते च स्वाभाविके न हि ।
किं तूभयं समीहातस्तद्दैवं कः सुधीर्भजेत् ॥ ४६ ॥
नरस्य बद्धहस्तस्य पुरो भक्ते कृतेऽपि यत् ।
अशक्तं मुखनिक्षेपे तद्दैवं कः समाश्रयेत् ॥ ४७ ॥

तस्मात् पुरुषात् इह अस्मिन् संसारे अपरोऽन्यः कः कृतघ्नो निर्गुणोऽस्ति । पुरोजन्मन्यागामिनि भवे तस्मात् परो मनुष्यः किं रिक्तो वर्तते । अपि तु स एव रिक्त इत्यर्थः । आक्षेपालंकारः ॥

धनमित्यादि । हे राजन्, धर्मविलोपेन धर्मोच्छेदनेन परभोगाय परभोगनिमित्तं भूपतेः नरेन्द्रस्य धनं भवति । पापं तु आत्मनि राजनि जायेत उत्पद्येत । कस्मादिव । हरेः सिंहस्य द्विपवधादिव हस्तिघातादिव । यथा सिंहो द्विपवधं करोति पापमुपार्जयति, द्विपमांसं शृगालादयः खादन्ति । उपमालंकारः ॥

हे मारदत्तमहाराज, इत्यमुना प्रकारेण पौरुषभाषिणः पौरुषवादिनः सकाशात् चार्वाकावलोकनात् नास्तिकमतवादिनो मन्त्रिणः सकाशात् इतिकर्तव्यता हस्तेकृत्य षड्गुणानहमन्वतिष्ठम् । इतीति किम् । **चेष्टमान इत्यादि** । चार्वाकमतानुसचिव उवाच—हे राजन्, चेष्टमानः उद्यमं कुर्वाणः सर्वाः क्रियाः भोजनादिकार्याणि प्राप्नोति लभते, न पुनः स्थितो न पुनर्निश्चलः पुमान् कामपि क्रियां लभते । एवमीदृग्विधां पौरुषीं शक्तिं दृष्ट्वा उद्यमगुणं विलोक्य कः । न कोऽपि अदृष्टाग्रहे दैववादे ग्रहो दुष्टाभिप्रायः । अपि तु न कश्चित् । आक्षेपालंकारः ॥

पुण्यपापे इत्यादि । हे देव हे राजन्, नृणां मनुष्याणां पुण्यपापे द्वे वर्तेते । ते च द्वे पुण्यपापे दैवशब्दवाच्ये स्वाभाविके प्राकृतिके न वर्तेते । किं तु उभयं पुण्यपापद्वयं समीहातः पौरुषात् भवति । तत्तस्मात् कारणात् कः सुधीः को विद्वान् दैवं भजेत् । अपि तु न कश्चिद्भजेदित्यर्थः । पौरुषमेव करणीयमिति भावः । कथम् । हि स्फुटमिति दीपः । आक्षेपालंकारः ॥

नरस्येत्यादि । हे राजन्, नरस्य पुरुषस्य बद्धहस्तस्य संयमितहस्तद्वयस्य भक्ते ओदने पुरः अग्रतः कृतेऽपि परिवेषितेऽपि सति यत् दैवं मुखनिक्षेपे मुखानयने अश-

दैवैकशरणे पुंसि वृथा कृष्यादयः क्रियाः।
अकृत्वा कंचिदारम्भमाकाशकवलो भवेत्॥ ४८॥
दैवावलम्बनवतः पुरुषस्य हस्ता-
दासादितान्यपि धनानि भवन्ति दूरे।
आनीय रत्ननिचयं पथि जातनिद्रे
जागर्ति तत्र पथिके हि न जातु दैवम्॥ ४९॥

किं च।

विहाय पौरुषं यो हि दैवमेवावलम्बते।
प्रासादसिंहवत्तस्य मूर्ध्नि तिष्ठन्ति वायसाः॥ ५०॥
तेजोहीने महीपाले स्वाः परे च विकुर्वते।
निःशङ्कं हि न को धत्ते पदं भस्मन्यनूष्मणि॥ ५१॥

क्मसमर्थं वर्तते तदीदृशं दैवं कः पुमान् समाश्रयेत् अवलम्बेत। अपि तु न कश्चित्। आक्षेपालंकारः॥

दैवैकशरण इत्यादि। हे राजन्, दैवैकशरणे कर्मैकगतिके पुंसि पुरुषे कृष्यादयः क्रियाः वृथा अन्तर्गडवो भवन्ति। कंचित्कमपि आरम्भं उद्यमं अकृत्वा अविधाय आकाशकवलो भवेत् गगनग्रासः स्यात्। उपमालंकारः॥

दैवावलम्बनेत्यादि। हे राजन्, दैवावलम्बनवतः दैवाश्रयिणः पुरुषस्य नरस्य आसादितान्यपि धनानि प्राप्तान्यपि स्वापतेयानि हस्तात् दूरे भवन्ति विप्रकृष्टे भवन्ति अमुमेवार्थं दृष्टान्तद्वारेण द्रढयति—रत्ननिचयं रत्नसमूहं माणिक्यपुञ्जं आनीय आहृत्य पथिके जातनिद्रे उत्पन्नतन्द्रे अध्वगे सति तत्र तस्मिन् रत्ननिचये दैवं जातु कदाचिन्न जागर्ति न रक्षकं भवति। कथम्। हि स्फुटमिति शेषः। दृष्टान्तालंकारः॥

किं चास्ति कश्चिद्विशेषः। **विहायेत्यादि।** हे राजन्, यः पुमान् पौरुषं विहाय उद्यमं परित्यज्य दैवमेकमेव अवलम्बते आश्रयति तस्य पुरुषस्य मूर्ध्नि मस्तके वायसाः काकाः तिष्ठन्ति सम्यगासते। किंवत्। प्रासादसिंहवत् यथा प्रासादसिंहस्य मूर्ध्नि मस्तके वायसाः तिष्ठन्ति। निरुद्यमः पुमान् शत्रुभिर्मार्यत इत्यर्थः। दृष्टान्तालंकारः॥

तेजोहीन इत्यादि। हे राजन्, तेजोहीने उद्यमरहिते पौरुषविवर्जिते महीपाले राजनि स्वाः कुटुम्बवर्गाः दायिनः परे च शत्रवश्च विकुर्वते। अमुमेवार्थं अर्थान्तरद्वारेण द्रढयति—अनूष्मणि उष्णत्वरहिते भस्मनि रक्षायां कः पुमान् निःशङ्कं निर्भयं यथाभवत्येवं पदं चरणं को न धत्ते को न धरति। अपि तु सर्वोऽपि धरति। कथम्। हि स्फुटमिति शेषः। दृष्टान्तालंकारः॥

अहंकारविहीनस्य किं विवेकेन भूभुजः ।
नरे कातरचित्ते हि कः स्यादस्त्रपरिग्रहः ॥ ५२ ॥
हर्षोऽमर्षश्च नो यस्य धनाय निधनाय च ।
को विशेषो भवेद्राज्ञस्तस्य चित्रगतस्य च ॥ ५३ ॥
येषां बाहुबलं नास्ति येषां नास्ति मनोबलम् ।
तेषां चन्द्रबलं देव किं कुर्यादम्बरस्थितम् ॥ ५४ ॥
उदयास्तमयारम्भे ग्रहाणां कोऽपरो ग्रहः ।
कोऽन्यं स्रष्टा जगत्स्रष्टुः कपाले भैक्ष्यमश्नतः ॥ ५५ ॥
तद्विक्रमक्रमाक्रान्तसमस्तभुवनस्थितिः ।
विद्विष्टदानवोच्छेदाद्विजयी हरिवद्भव ॥ ५६ ॥

अहंकारेत्यादि । हे राजन्, अहंकारविहीनस्य पौरुषरहितस्य भूभुजो राज्ञो विवेकेन किंचित् ज्ञानेन किम् । न किमपि । कातरचित्ते नरे भीरुमनसि पुंसि अस्त्रपरिग्रह आयुधग्रहणं क स्यात् । अपि तु न कश्चित्स्यादित्यर्थः । कथम् । हि स्फुटमिति शेष. । आक्षेपालंकारः ॥

हर्ष इत्यादि । हे राजन्, यस्य राज्ञो नरेन्द्रस्य हर्षो धनाय न भवति । अमर्ष. क्रोधश्च निधनाय मृत्यवे नो भवेत् । तस्य राज्ञः चित्रगतस्य च चित्रलिखितस्य च राज्ञः को विशेष । अपि तु न कश्चिद्विशेष इत्यर्थ । यथासख्यालंकारः, आक्षेपश्च ॥

येषामित्यादि । हे देव, येषा बाहुबलं दोर्दण्डमण्डलपौरुषं नास्ति न विद्यते, तथा येषा मनोबल चित्तोत्साहो नास्ति न जागर्ति न चकास्ति, तेषां पुरुषाणामम्बरे आकाशे स्थितं आसीनं चन्द्रबल जन्मादिस्थितं कि कुर्यात् कि विदध्यात् । अपि तु न किमपि कुर्यादित्यर्थ. । आक्षेपालंकारः ॥

उदयास्तेत्यादि । हे राजन्, उदयारम्भे अस्तमयारम्भे ग्रहाणा सूर्यादीना कोऽपरो ग्रहो वर्तते । अपि तु न कश्चित् । जगत्स्रष्टु. श्रीमहादेवस्य कः अन्य स्रष्टा वर्तते । जगत्स्रष्टुः कि कुर्वत· । कपाले मृतके करोट्या भैक्ष्यं भिक्षासमूह अश्नतो भुञ्जानस्य । पौरुषमेव प्रधानमित्यर्थ । आक्षेपालंकारः ॥

तद्विक्रमेत्यादि । हे देव मारदत्त, तत्तस्मात् कारणात् विद्विष्टदानवोच्छेदात् शत्रुदैत्यदर्पदलनात् विजयी भव जयवान् जायस्व । कथंभूत सन् । विक्रमक्रमाक्रान्तसमस्तभुवनस्थिति· विक्रमक्रमेण पराक्रमपादेन आक्रान्ता स्वायत्तीकृता समस्तभुवनस्थिति स्थानं येन स तथोक्तः । किवद्विजयी भव । हरिवत् नारायणवत् । यथा हरिर्दानवोच्छेदादध· करोति । उपमालंकारः ॥

कामपि श्रियमासाद्य यस्तद्वृद्ध्यै न चेष्टते ।
तस्यायतिषु न श्रेयो बीजभोजिकुटुम्बिवत् ॥ ५७ ॥
सुखं श्रीभ्यः श्रियः शौर्याच्छौर्यं स्वायत्तजन्मकम् ।
तथाप्यत्रैतदाश्चर्यं यत्सीदन्ति नरेश्वराः ॥ ५८ ॥
लब्धाप्यनन्यसामान्यसाहस नायकं विना ।
लक्ष्मीर्न निर्भराश्लेषा प्रमदेव जरत्पतौ ॥ ५९ ॥

इति पौरुषभाषिणः चार्वाकावलोकनात्,

दैवं च मानुषं कर्म लोकस्यास्य फलाप्तिषु ।
कुतोऽन्यथा विचित्राणि फलानि समचेष्टिषु ॥ ६० ॥
अप्रेक्षापूर्विका यत्र कार्यसिद्धिः प्रजायते ।
तत्र दैवं नृपान्यत्र प्रधानं पौरुषं भवेत् ॥ ६१ ॥

कामपीत्यादि । हे देव, कामपि श्रियमासाद्य कामपि लक्ष्मीं लब्ध्वा य· पुमान् तद्वृद्ध्यै तल्लक्ष्मीवृद्ध्यर्थं न चेष्टते न पौरुष कुरुते, तस्य पुरुषस्य आयतिषु उत्तरकालेषु श्रेय शुभं न भवति । किवत् । बीजभोजिकुटुम्बिवत् बीजभक्षककर्षकस्येव । उपमालंकारः ॥

सुखमित्यादि । हे राजन्, सुखं आनन्दं श्रीभ्यो भवति, श्रिय शौर्यात् सौभव्यात् भवन्ति, शौर्यं सौभव्यं स्वायत्तजन्मकं आत्मायत्त न तत्पराधीनम् । तथापि तदपि नरेश्वरा राजानो यत्सीदन्ति दारिद्र्यदुःखमनुभवन्ति एतत् अत्राश्चर्यं वर्तते । हेतुरलंकार ॥

लब्धेत्यादि । हे राजन्, लक्ष्मीर्लब्धापि सती प्राप्तापि सती अनन्यसामान्यसाहस नायकं विना अनुपमपौरुषं स्वामिनमन्तरेण निर्भराश्लेषा गाढालिङ्गना न भवति । केव । जरत्पतौ जराजीर्णे भर्तरि प्रमदेव स्त्रीव । उपमालकारः ॥

पुनश्च किं कृत्वा शौर्यषड्गुणानन्वतिष्ठम् । इति अमुना प्रकारेण द्वयाश्रयिण दैवपौरुषद्वयस्थापकात् कविकुलशेखरात् कविकुलशेखरनामकात् सचिवात् इतिकर्तव्यता हस्तेकृत्य गृहीत्वा । इतीति किम् । कविकुलशेखरमाह—**दैवमिति** । हे राजन्, अस्य लोकस्य फलाप्तिषु फललाभेषु दैवं पूर्वोपार्जितं कर्म मानुष कर्म च पौरुषद्वयं वर्तते । निष्केवल दैवं निष्केवल पौरुष च लाभाय न भवति । अन्यथा समचेष्टिषु समानोद्यमेषु पुरुषेषु विचित्राणि नानाप्रकाराणि फलानि उच्चावचानि फलानि कुत. । न कुतोऽपि । आक्षेपालंकार ॥

अप्रेक्षेत्यादि । हे नृप, यत्र कार्ये अप्रेक्षापूर्विका अबुद्धिपूर्विका कार्यसिद्धि·

सुप्तस्य सर्पसंपर्के दैवमायुषि कारणम् ।
दृष्ट्वानुवञ्चिते सर्पे पौरुषं तत्र कारणम् ॥ ६२ ॥

परस्परोपकारेण जीवितौषधयोरिव ।
दैवपौरुषयोर्वृत्तिः फलजन्मनि मन्यताम् ॥ ६३ ॥

तथापि पौरुषायत्ताः सत्त्वानां सकलाः क्रियाः ।
अतस्तच्चिन्त्यमन्यत्र का चिन्तातीन्द्रियात्मनि ॥ ६४ ॥

इति द्व्याश्रयिणः कविकुलशेखरात्,

मठस्थानमिदं नैव न वादसमयोऽपि वा ।
किं तु मन्त्रनिषद्येयं तत्प्रस्तुतमिहोच्यताम् ॥ ६५ ॥

प्रजायते उत्पद्यते, तत्र तस्या कार्यसिद्धौ दैवं प्रधानम् । अन्यत्र प्रेक्षापूर्विका कार्यसिद्धिः प्रजायते, तत्र पौरुष प्रधान भवेत् । उक्तं च समन्तभद्रेण भगवता—'अबुद्धिपूर्वापेक्षायामिष्टानिष्ट स्वपौरुषात्' । जात्यलंकारः ॥

सुप्तस्येत्यादि । हे देव, सुप्तस्य निद्रा प्राप्तस्य पुरुषस्य सर्पसपर्के सति सर्पस्पर्शे सति आयुषि जीवितव्यकारणं पौरुषं भवति । जात्यलकारः ॥

परस्परोपकारेणेत्यादि । दैवपौरुषयोः कर्मोद्यमयो फलजन्मनि फलोत्पत्तौ परस्परोपकारेण अन्योन्यगुणेन वृत्ति प्रवृत्तिर्मन्यता ज्ञायताम् । किमिव । जीवितौषधयोरिव । यथा जीवितं आयुः कर्म औषधस्य उपकारकं भवति, औषधं तु जीवितस्योपकारकं भवति, सति जीविते औषध लगति, औषधे सति जीवितं स्थिरीभवति, एव सति दैवे पौरुषं फलति सति पौरुषे दैव फलति । उपमालकारः ॥

तथापीत्यादि । हे देव, यद्यप्येवं तथापि तदपि सत्त्वाना प्राणिना सकलाः समस्ता· क्रियाश्चेष्टा पौरुषायत्ता भवन्ति । अत कारणात् तच्चिन्त्यं प्रारभ्यं अन्यत्र दैवे का चिन्ता न काचित् चिन्ता । कथभूते दैवे । अतीन्द्रियात्मनि चक्षुरादीन्द्रियाणामगोचरे । आक्षेपालंकार ॥

पुनश्च कि कृत्वा पूर्वं षड्गुणानन्वतिष्ठम् । इत्यमुना प्रकारेण नवकात् नवीनात् उपायसर्वज्ञनाम्न· सचिवात् इति कर्तव्यताक्रिया हस्तेकृत्य गृहीत्वा । उपायसर्वज्ञो मन्त्री कथयति । कि कथयति—**मठस्थानमित्यादि** । हे राजन्, इदं मठस्थानं छात्रादीना विद्याभ्यासनिवासो न वर्तते । वाथवा वादसमयोऽपि गुरुशिष्ययोर्वादाभ्यासनिमित्तं कालो न वर्तते । कि तु इयं मन्त्रनिषद्या मन्त्रशाला वर्तते । तत्तस्मात् कारणात् प्रस्तुत प्रस्तावोचित इह अस्या मन्त्रशालाया उच्यतां व्याह्रियताम् । जात्यलंकार· ॥

विजिगीषुररिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽत्र मध्यमः ।
उदासीनोऽन्तरान्तर्द्धिरित्येषा विषयस्थितिः ॥ ६६ ॥
स एव विजयी तेषां शौर्यं यस्य नयानुगम् ।
किमसाध्यं ततो देव त्वया तद्वयसद्मना ॥ ६७ ॥
देशकालव्ययोपायसहायफलनिश्चयः ।
देव यत्र स मन्त्रोऽन्यत्तुण्डकण्डूविनोदनम् ॥ ६८ ॥
मन्त्रः कार्यानुगो येषा कार्यं स्वामिहितानुगम् ।
त एव मन्त्रिणो राज्ञा न तु ये गल्लफुल्लनाः ॥ ६९ ॥
नृपस्तदर्थमुद्यच्छेदकृत्वा दीर्घसूत्रिताम् ।
मन्त्रक्रियान्यथा तस्य निरर्था कृपणेष्विव ॥ ७० ॥

विजिगीषुरित्यादि । हे राजन्, इति अमुना प्रकारेण एषा प्रत्यक्षीभूता विषयस्थितिर्विषयस्य स्थितिर्मर्यादा धारणा वर्तते । इतीति किम् । एको विजिगीषु राजा आत्मद्रव्यप्रकृतिसपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषू राजा, अज्ञैश्वर्ययो प्रतिकूलवृत्तिररि, चित्तवित्ताभ्यामनुकूलाचार मित्रम्, पश्चात्प्रकोपकारी पार्ष्णिग्राह., एतेभ्यो विकलो मध्यम । तदधिकवलतर उदासीन॰ विजिगीषोररेर्मध्यो दुर्बल अन्तार्द्धिरिष्यते। जात्यलंकार ॥

स एवेत्यादि । हे राजन्, स एव राजा तेषा विजयिना विजयी जेता वर्तते । स कः । यस्य शौर्यं भवति । कथंभूतं शौर्यम् । नयानुगम् । तत्तस्मात् कारणात् । हे देव, त्वया किं असाध्यम्। न किमप्यसाध्यम् । कथंभूतेन त्वया । तद्वयसद्मना शौर्यनयनिवासेन । आक्षेपालकार ॥

देशकालेत्यादि। हे देव हे राजन्, यत्र यस्मिन् मन्त्रे देशकालव्ययोपायसहायफलनिश्चय. देशश्च कालश्च व्ययोपायश्च सहायश्च फलं च देशकालव्ययोपायसहायफलानि तेषा निश्चयो निर्धारः यत्र मन्त्रे स तथोक्त. । स मन्त्रः अन्यत् इतरत् तुण्डकण्डूविनोदनं मुखखर्जनस्फोटनमेव न तु मन्त्र । रूपकालंकार. ॥

मन्त्र इत्यादि । हे राजन्, येषा मन्त्रिणा मन्त्र पर्यालोचलक्षण॰ कार्यानुग. कार्यकारक कार्यं कर्तव्य स्वामिहितानुग भवति स्वामिनो हितकारकं भवति राज्ञा नृपाणा त एव मन्त्रिणः । न तु ये गल्लफुल्लना वाग्जालभाषिण । जात्यलकार. ॥

नृप इत्यादि । नृपो नरेन्द्रस्तदर्थं पूर्वोक्तमन्त्रार्थं च उद्यच्छेत् उत्साह कुर्यात् । किं कृत्वा । पूर्वं दीर्घसूत्रिता कालक्षेपं अकृत्वा अविधाय । अन्यथा दीर्घसूत्रिताकरणे तस्य राज्ञो मन्त्रक्रिया मन्त्रपर्यालोचो निरर्था अन्तर्गडुर्भवति । केष्विव । कृपणेऽष्विव

स्वदेशः परदेशो वा मन्त्री भवतु भूभुजाम् ।
प्रारब्धकार्यनिर्वाहसुखसिद्ध्या प्रयोजनम् ॥ ७१ ॥
दुःखाय देहजो व्याधिः सुखाय वनजौषधिः ।
गुणाः कार्यकृतः पुंसा भोजने स्वपरक्रियाः ॥ ७२ ॥
मन्त्रयुद्धाश्रितश्रीणां शस्त्रयुद्धेन किं फलम् ।
को नाम शैलमारोहेदर्के लब्धमधुः सुधीः ॥ ७३ ॥
अकृत्वा निजदेशस्य रक्षां यो विजिगीषते ।
स नृपः परिधानेन वृत्तमौलिः पुमानिव ॥ ७४ ॥
नरस्योपायमूढस्य मुधा भुजविजृम्भितम् ।
शराः किं व्यस्तसंधानाः साधयन्ति मनीषितम् ॥ ७५ ॥

अदातृत्विव । यथा कृपणा वयमेतद्दानं दास्याम इति पर्यालोचयन्ति परं न ददति । उपमालंकारः ॥

स्वदेश इत्यादि । हे राजन्, भूभुजां नरेन्द्राणां स्वः देशो यस्य स्वदेशः परो देशो यस्य स परदेशः अथवा मन्त्री भवतु सचिवः संजायताम् । प्रारब्धकार्यनिर्वाहसुखसिद्ध्या प्रयोजनम् प्रारब्धं यत्कार्यं तस्य निर्वाहे यत्सुखं तस्य सिद्धिः प्राप्तिः प्रारब्धकार्यनिर्वाहसुखसिद्धिः तया प्रयोजनं अर्थो वर्तते । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

दुःखायेत्यादि । हे राजन्, देहजो निजशरीरोत्पन्नोऽपि व्याधी रोगो दुःखाय भवति । वनजौषधिररण्योद्भवौषधिर्मूलादिकं सुखाय भवति दुःखं स्फेटयित्वा सुखं करोति । पुंसां पुरुषाणां गुणा उपकाराः कार्यकृतः कार्यकारिणो भवन्ति कार्यमायान्ति । स्वपरक्रियाः स्वकीयपरकीयविचारणाः भोजने भवन्ति भुक्तिपङ्क्तौ भवन्ति । दृष्टान्तालंकारः ॥

मन्त्रयुद्धेत्यादि । हे नृप, मन्त्रयुद्धाश्रितश्रीणां पुरुषाणां मन्त्रयुद्धेन आश्रिता श्रियो येषां ते मन्त्रयुद्धाश्रितश्रियस्तेषां नृपाणां शस्त्रयुद्धेन आयुधयुद्धेन किं फलम् । न किमपि फलम् । नामेति संभावनायाम् । कः सुधीः को विद्वान् शैलं आरोहेच्चटति । लब्धमधुः । अर्के मन्दारवृक्षे लब्धमधु प्राप्तक्षौद्रः । अपि तु न कश्चिच्छैलमारोहेत् । आक्षेपालंकारः, दृष्टान्तश्च ॥

अकृत्वेत्यादि । यो नृपो निजदेशस्य रक्षामकृत्वा विजिगीषते अपरं देशं गृहीतुमिच्छति स नृपः परिधानेन अन्तरीयवस्त्रेण वृत्तमौलिः वेष्टितमस्तकः पुमानिव पुरुषसदृशो भाति गुह्यस्थानस्फाटितं करोति मस्तकं वृणोति तद्वदयम् । उपमालंकारः ॥

नरस्येत्यादि । उपायमूढस्य नरस्य सामदानभेददण्डलक्षणं चतुरुपायानभिज्ञस्य

अयं लघुर्महानेष न चिन्ता नयवेदिषु ।
नद्याः पूरप्लवाद्यान्ति समं तीरतृणद्रुमाः ॥ ७६ ॥

तदाह—

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुः क्षिप्तो धनुष्मता ।
प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्गर्भगतानपि ॥ ७७ ॥
लब्धा अपि श्रियो यान्ति पुंसा भोक्तुमजानताम् ।
अबद्धाः कुञ्जरेन्द्राणां पुलाका इव हस्तगाः ॥ ७८ ॥
निजवंशैकदीपस्य वैरं सापत्नजं न ते ।
चतुरन्तमहीनाथे त्वयि तद्भूमिजं कुतः ॥ ७९ ॥
न त्वयि स्त्रीजमप्येतत्परनारीसहोदरे ।
नयविक्रमसपन्ने वैरं नान्यदपि त्वयि ॥ ८० ॥

भुजविजृम्भित मुधा बाहुचेष्टा वृथैव वर्तते । व्यस्तसंधानाश्चापं नारोपिता' शरा' बाणा' मनीषित किं साधयन्ति । अपि तु न साधयन्ति । आक्षेपालकार ॥

अयमित्यादि । हे नृप, अयं पुमान् लघुरल्पीयानेष पुमान् महान् पुरुर्वर्तते । नयवेदिषु ईदृशी चिन्ता न भवति । नद्या सरित पूरप्लवात् प्रवाहागमनात् तीरतृण॰ द्रुमा' समं सदेव यान्ति गच्छन्ति भ्रमयित्वा पतन्ति । दृष्टान्तालकार ॥

तदाह—**एकमित्यादि** । लघुगुर्वन्तरमाह—हे राजन्, इषुर्बाण धनुष्मता धनुर्वेदिना क्षिप्तो मुक्त एक पुरुष हन्यात् । प्राज्ञेण नीतिवेदिना पुरुषेण मति' क्षिप्ता प्रेरिता सती गर्भगतानपि हन्यात् । दीपकालंकार ॥

लब्धा इत्यादि । हे राजन्, भोक्तुमास्वादितुमजानता अविदता पुंसा पुरुषाणां लब्धा अपि प्राप्ता अपि श्रियो लक्ष्म्यो यान्ति नश्यन्ति । क इव । अबद्धा अपिण्डीकृताः तृणैरवेष्टिता कुञ्जरेन्द्राणा हस्तगा करप्राप्ता पुलाका इव घुर्घुरिका इव । उपमालंकार' ॥

निजेत्यादि । हे राजन्, सापत्नजं वैर अपरमातृजपुत्रवैर ते तव न वर्तते । तत्कारणगर्भित विशेषणमाह—कथभूतस्य ते । निजवंशैकदीपस्य निजस्य वंशस्यैको दीप उपद्योतकस्तस्य । यदि सापत्नज वैर नास्ति तर्हि तद्भूमिज वैर भविष्यति तदपि न चतुरन्तमहीनाथे त्वयि चतु समुद्रान्तपृथ्वीपतौ त्वयि भवति तद्भूमिजं वैर कुतः । न कुतोऽपि । हेलाक्षेपालंकार ॥

न त्वयीत्यादि । हे राजन्, स्त्रीजमपि स्त्रीसबन्ध्यपि एतद्वैर त्वयि भवति न वर्तते । कस्मात् । तत्कारणगर्भित विशेषणमाह—कथंभूते त्वयि । परनारीसहोदरे परस्त्रीभ्रातृसदृशे । अन्यदपि वैर त्वयि न वर्तते, अन्यदपि परधनग्रहणादिकमपि वैर त्वयि न

उदयः समता हानिस्त्रयः काला महीभुजाम् ।
तत्राद्य एव योद्धव्यं स्थातव्यमुभयोः पुनः ॥ ८१ ॥
पादयुद्धमिवेभेन भूयसा सह विग्रहः ।
तं सघातविघातेन साधयेद्वनहस्तिवत् ॥ ८२ ॥
आमभाजनवद्युद्धे समेनोभयतः क्षयः ।
एनं प्रबन्धयेदन्यैर्गजं प्रतिगजैरिव ॥ ८३ ॥
हीनोऽपि सुभटानीकस्तीक्ष्णैरन्यैः सहाहवे ।
नेतव्यः क्षीणतां नो चेन्नयैर्दासत्वमानयेत् ॥ ८४ ॥

वर्तते । तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूते त्वयि । नयविक्रमसंपन्ने नीतिपराक्रमसंयुक्ते । रूपकहेत्वलंकारः ॥

उदय इत्यादि । हे राजन्, महीभुजां कालास्त्रयो वर्तन्ते । के ते । एकस्तावदुदय उदयकाल. परस्मादात्मनः अतिवृत्तिरधिकवृद्धिरुदय कथ्यते । द्वितीयः समताकालः आत्मपरयोरैश्वर्यसाम्ये समता । तृतीयो हानिरेतद्वैपरीत्य हानिः । तत्र त्रिषु कालेषु मध्ये आद्ये एव उदयकाले एव योद्धव्यम् । उभयो. समताहानिकालयोः पुनः स्थातव्यम् । न योद्धव्यमित्यर्थः । जात्यलंकार. ॥

पादयुद्धमित्यादि । हे राजन्, भूयसा प्रचुरबलेन राज्ञा सह विग्रहो युद्धम् । कीदृश वर्तते । इभेन हस्तिना सह पादयुद्धमिव । हस्तिना सह युध्यमान. पत्तिर्हिस्तिना पात्यत एव । तमरिं सघातविघातेन समूहं कृत्वा हननेन साधयेत् । किंवत् । वनहस्तिवत् । यथा वनहस्ती एको बहुभि. पत्तिभिर्हस्तिभिर्वा साध्यते । उपमालंकारः ॥

आमभाजनेत्यादि । हे राजन्, समेन समानबलेन राज्ञा सह युद्धे सति उभयतः स्वस्मिन् परस्मिंश्च क्षयो विनाशो भवति । किंवत् । आमभाजनवत् । यथा अपक्वेन मृद्भाजनेनापक्वमृद्भाजनं ताड्यमान उभये अपि भाजने भज्येते, तथा उभयत क्षयो भवति । पक्वेन भाजनेन अपक्वं भाजनं यत्ताड्यते तदा अपक्वमेव भज्यते । तेन समानेन सह युद्धं न कर्तव्य । एनं समं शत्रु प्रबन्धयेत् बद्ध कुर्यात् । कैरन्यै' कृत्वा । अन्यैर्नृपैः कृत्वा प्रकर्षेण बन्धयेत् । कै. कमिव । गज प्रतिगजैरिव हस्तिनमपरहस्तिभिरिव । उपमालंकारः ॥

हीनोऽपीत्यादि । हीनोऽपि । अपिशब्दात् अधिकोऽपि । सुभटानीकः सुभटसमूहः अन्यैस्तीक्ष्णैर्हिंसकै. सुभटै सह आहवे सङ्ग्रामे सति क्षीणता नेतव्य' क्षयं प्रापणीय. । नो चेत् यदि अन्यैस्तीक्ष्णै क्षीणत्वं सुभटानीको न नीयते तर्हि नयैर्न्यायै. कृत्वा दासत्व सेवकत्वमानयेत् प्रापयेत् । उपमालंकारः ॥

अहं महानयं स्वल्पश्चिन्तेय नृप मुच्यताम्।
सिंहशावात्करीन्द्राणां मृत्युरत्र निदर्शनम्॥ ८५॥
पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः।
तामवस्थां गताना तु न विद्मः किं भविष्यति॥ ८६॥
क्षत्रसारं भृतं शूरमस्त्रज्ञमनुरागि चेत्।
अपि स्वल्पं श्रियै सैन्य वृथेयं मुण्डमण्डली॥ ८७॥
अन्योन्यशत्रुसंक्षोभान्निष्कण्टकमहीतलः।
लक्ष्मीपतिस्तटस्थोऽपि भिन्नमुद्रवहित्रवत्॥ ८८॥
तन्नयानायनिक्षेपात्कुरु हस्ते द्विषत्तिमीन्।
दोर्भ्यां युद्धाम्बुधिक्षोभात्तद्गृहे कुशलं कुतः॥ ८९॥

अहमित्यादि। हे नृप, अह महान् अयं शत्रु स्वल्पो वर्तते इय ईदृशी चिन्ता मुच्यता परिह्रियताम्। अत्र अस्मिन्नर्थे सिंहशावात् सिहबालकात् करीन्द्राणा मृत्युर्निदर्शन दृष्टान्तो वर्तते। प्रतिवस्तूपमालकार॰॥

पुष्पैरित्यादि। हे नृप, पुष्पैरपि प्रसूनैरपि न योद्धव्य न युद्धं कर्तव्यम। निशितै शरै कि पुनरुच्यते। शरैर्विशेषेण न योधनीयमित्यर्थ। ता युद्धावस्था गताना प्राणिना कि भविष्यतीति न विद्म। न वय जानीम इत्यर्थ। जात्यलकार॥

क्षत्रसारमित्यादि। हे राजन्, स्वल्पमपि सैन्य श्रियै लक्ष्मीनिमित्तं भवति। इयं प्रत्यक्षीभूता मुण्डमण्डली बहुसैन्यं वृथा निरर्थका वर्तते। कथभूतं सैन्यम्। क्षत्रसार क्षत्रा सुभटा राजपुत्रा यस्मिन् सैन्ये तत्क्षत्रसारम्। पुन कथभूतं सैन्यम्। भृत अन्नाज्यादिभि पोषितम्। पुन कथभूतम्। शूर युद्धे निर्भयम्। पुन कथभूतम्। अस्त्रज्ञ क्षुरिकादियुद्धचतुरम्। पुन कथभूतम्। चेत् यपि अनुरापि स्वामिन्यकृत्रिमस्नेह भवति। समुच्चयालकार॥

अन्योन्येत्यादि। हे राजन्, राजा तटस्थोऽपि दूरस्थोऽपि लक्ष्मीपतिर्भवति श्रीपतिर्भवति। तत्कारणगर्भित विशेषणमाह—कथभूतो राजा। अन्योन्यशत्रुसक्षोभात् शत्रूणा परस्पर युद्धकारणात् निष्कण्टकमहीतल निष्कण्टकं क्षुद्रशत्रुरहित महीतलं यस्य स तथोक्त। किवल्लक्ष्मीपतिर्भवति। भिन्नमुद्रवहित्रवत् मुद्रासहितप्रवहणस्येव। यथा कश्चिद्बृहद्व्यवहारी प्रवहणो देशान्तर गतोऽपि तस्य वहित्रस्य निजनामाङ्केन दूरस्थोऽपि पति स्वामी भवति, तथा राजापि परस्परशत्रुक्षयाल्लक्ष्म्या स्वामी भवति। उपमालकार॥

तन्नयेत्यादि। हे राजन्, तत्तस्मात् कारणात् नयानायनिक्षेपात् नयो नीति स एव आनायो जालं तस्य निक्षेपो मोचनं नयानायनिक्षेपस्तस्मात्। द्विषत्ति-

एकं वपुरुभौ हस्तौ शत्रवश्च पदे पदे ।
दुःखकृत्कण्टकोऽपि स्यात्कियत्खड्गेन साध्यते ॥ ९० ॥
साम्ना दानेन भेदेन यत्कार्यं नैव सिध्यति ।
तत्र दण्डः प्रयोक्तव्यो नृपेण श्रियमिच्छता ॥ ९१ ॥
सामसाध्येषु कार्येषु को हि शस्त्रं प्रयोजयेत् ।
मृतिहेतुर्गुडो यत्र कस्तत्र विषदायकः ॥ ९२ ॥
अकुर्वन्नात्मलक्ष्मीणां संविभागं नरेश्वरः ।
मधुच्छत्रमिवाप्नोति सर्वनाशं सहात्मना ॥ ९३ ॥

मीन् शत्रुमत्स्यान् हस्ते कुरु निजसेवकान् विधेहि । दोर्भ्यां वाहुभ्यां युद्धाम्बुधिक्षोभात् युद्धसागरतरणात् तद्गृहे योधगृहे कुशलं शुभं कुतः । न कुतोऽपीत्यर्थः । रूपकालंकारः, आक्षेपालकारश्च ॥

एकमित्यादि । हे राजन्, वपुः शरीरं तावदेकं वर्तते । कण्टकोऽपि वदरीकण्टकसदृशः क्षुद्रशत्रुरपि दुःखकृत्स्यात् । उक्तं च—'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' । तेन कारणेन खड्गेन असिना कियत् किं परिमाणमस्येति कियत्साध्यते । अपि तु न कियदपि साध्यते । तेन सामदानभेदादिना शत्रुः साध्यत इत्यर्थः । आक्षेपालंकारः ॥

साम्नेत्यादि । हे राजन्, यत्कार्यं कर्तव्यं साम्ना दानेन भेदेन च नैव सिध्यति तत्र नृपेण दण्डः प्रयोक्तव्यः । कथंभूतेन नृपेण । श्रियमिच्छता तत्र साम पञ्चविधम्—सवन्धोपाख्यानम्, गुणसंकीर्तनम्, अन्योपकारदर्शनम्, आत्मोपरिधानम्, आयतिप्रदर्शनम्, चेति । भूमिहिरण्यकन्यादिवितरणं दानम् । शङ्काजननमतिभर्त्सनं च भेदः । वधः परिक्लेशः अर्थहरणं च दण्डः । जात्यलंकारः ॥

सामसाध्येष्वित्यादि । हे राजन्, सामसाध्येषु कार्येषु साम्ना पूर्वोक्तेन पञ्चविधेन साध्यानि सामसाध्यानि तेषु सामसाध्येषु कार्येषु कः पुमान् शस्त्रमायुधं प्रयोजयेत् प्रेरयेत् । अपि तु न कश्चित् । यत्र यस्मिन् मृतिहेतुर्मरणकारणं गुडो भवति, तत्र तस्मिन् पुरुषे विषदायको ब्रह्मपुत्रविश्राणकः को भवेत् ! कथं हि स्फुटमिति शेषः । दृष्टान्तालंकारः, आक्षेपश्च ॥

अकुर्वन्नित्यादि । हे राजन्, नरेश्वरो राजा आत्मलक्ष्मीणां निजसंपदां संविभागं संविभजनं दायादीनामवण्टकरणं अकुर्वन् अविदधन् सर्वनाशं सर्वलक्ष्मीक्षयं आप्नोति । कथम् । सह सार्धम् । केन । आत्मना निजशरीरेण । किमिव । मधुच्छत्रमिव यथा मधुच्छत्रं मधुपुलकं मधूनि सञ्चिनोत्येव, न कस्यापि किमपि ददाति, तथा कश्चित्समायाति स तं मधुपुलकं भङ्क्त्वा निश्च्योतत् मधु गृहीत्वा गच्छति । एवं राजापि लक्ष्मीविनाशं प्राप्नोति । दृष्टान्तसहोक्त्यलंकारः ॥

अभित्त्वा शत्रुसंघातं यः पराक्रमते नृपः।
स तुङ्गस्तम्बसंलग्नवीरणाकर्षकायते ॥ ९४ ॥
शक्तिहीने मतिः कैव का शक्तिर्मतिवर्जिते।
नृपस्य न्याय्यदृष्टान्तः पङ्गुरन्धश्च कथ्यताम् ॥ ९५ ॥
दूरस्थानपि भूपाल क्षेत्रेऽस्मिन्नरिपक्षिणः।
बलोपलमहाघोषैः क्षिप क्षेपणिहस्तवत् ॥ ९६ ॥
निपाजीव इव स्वामिन्स्थिरीकृतनिजासनः।
चक्रं भ्रमय दिक्पालपुरभाजनसिद्धये ॥ ९७ ॥

अभित्त्वेत्यादि। हे राजन्, यो नृप शत्रुसघातं अभित्त्वा भेदमकृत्वा रामवद् विभीषणस्य पराक्रमते उद्यमं करोति स राजा तुङ्गस्तम्बसलग्नवीरणाकर्षकायते तुङ्गा उन्नता ये स्तम्बा स्कन्धप्रदेशास्तै सलग्न परस्पर मिलितो योऽसौ वीरणो वंशवृक्षस्तस्य आकर्षक आतानकस्तुङ्गस्तम्बसलग्नवीरणाकर्षक. स इवाचरति तुङ्गस्तम्बसलग्नवीरणाकर्षकायते। उपमालकार ॥

शक्तिहीन इत्यादि। हे राजन्, शक्तिहीने नृपे मति कैव। अपि तु न काचिद्वर्तते। मतिवर्जिते राजनि नीतिशास्त्रस्य अविज्ञायके नृपे शक्ति का। अपि तु न काचिच्छक्ति। तस्य नृपस्य दृष्टान्त उदाहरणं पङ्गु पादविकल अन्धश्चक्षुर्हीनश्च कथ्यताम्। तथा राजा ज्ञानवानपि शक्तिहीन किं करोति, तथा मतिहीनो राजा शक्तिमानपि किं करोति। आक्षेपालंकारः, उपमा च ॥

दूरस्थानपीत्यादि। हे भूपाल हे राजन्, अरिपक्षिण शत्रुशकुन्तान् दूरस्थानपि विप्रकृष्टानपि अस्मिन् क्षेत्रे उज्जयिन्या पुरि स्थित सन् त्वं बलोपलमहाघोषै बल सैन्यं उपला. पाषाणश्च महाघोषा महाशब्दाश्च तै कृत्वा क्षिप प्रेरय। किंवत्। क्षेपणिहस्तवत् गोलागोफणिकरवत्। यथा गोलागोफणिसहितहस्त. पुमानरीन् दूरस्थानपि हन्तीति वाक्यार्थ। दृष्टान्तालंकार ॥

निपाजीवेति। हे स्वामिन् प्रभो, त्व स्थिरीकृतनिजासन स्थिरीकृतं निश्चलीकृतं निजासन स्वकीयमासन येन स स्थिरीकृतनिजासन चक्रं सैन्य भ्रमय कटकं प्रेषय। किमर्थम्। दिक्पालपुरभाजनसिद्धये दिक्पालाश्चतुर्दिग्वलयनृपास्तेषा पुराणि तान्येव भाजनानि भोज्यपात्रादीनि सुरामृताधारत्वात् तेषा सिद्धि. प्राप्तिस्तस्यै दिक्पालपुरभाजनसिद्धये। क इव। निपाजीव इव कुम्भकारवत्। यथा निपाजीवः चक्रं भ्रमयन् घटादिभाजनप्राप्तिमान् भवति। उपमारूपकालंकार ॥

नृणां परिच्छदः स्वस्य कार्यायाथ सुखाय च।
तदर्थमात्मनः क्लेशे किं परिच्छदसंपदा ॥ ९८ ॥
स वाहं वेति संदेहो मतेर्यत्रोपजायते।
तत्रादावेव को नाम रणे प्रेरयते नृपम् ॥ ९९ ॥
पाति क्षेत्रं यथा गोपः स्थित्वा तन्नाभिमञ्चुके।
तथा त्वमपि राजेन्द्र चतुरन्तामव क्षितिम् ॥ १०० ॥
येऽनन्तरं स्थिता भूमेस्ते नृपास्तव भूपते।
प्रतिहारसमं द्वारि तिष्ठन्त्याज्ञापरायणाः ॥ १०१ ॥
अन्येऽपि मण्डलाधीशाः कृतलोकैकशासनम्।
वाञ्छितैस्त्वां निषेवन्ते सिद्धाः कल्पद्रुमा इव ॥ १०२ ॥

नृणामित्यादि। हे राजन्, नृणां मनुष्याणा परिच्छदः परिवारः स्वस्यात्मनः कार्याय कारणाय च अन्यत् सुखाय सुखोत्पादनाय च भवति। चकारः परस्परसमुच्चये वर्तते। तदर्थं कार्यकारणार्थं च आत्मन स्वस्य क्लेशे सति उद्यमे सति परिच्छदसपदा परिवारश्रिया किम्। किमपि न। आक्षेपालंकारः ॥

स वाहमित्यादि। हे राजन्, नृणा मनुष्याणा यत्र यस्मिन् दण्डलक्षणे युद्धे इति ईदृक् मतेर्बुद्धेः संदेह सशय' उपजायते उत्पद्यते। इतीति किम्। स च शत्रुर्वा राजा भविष्यति अहं वा राजा भविष्यामि। तत्र आदावेव प्रथमत एव। नामेति संभावनायाम्। क. पुमान् नृपं राजान रणे प्रेरयते प्रयोजयति। अपि तु न कश्चित्। आक्षेपालंकार' ॥

पातीत्यादि। हे राजेन्द्र, यथा येन प्रकारेण गोप' कर्षक' तन्नाभिमञ्चुके क्षेत्रमध्यमालके स्थित्वा क्षेत्रं पाति रक्षति। तथा तेन प्रकारेण त्वमपि भवानपि चतुरन्ता चतु'समुद्रपर्यन्ता क्षितिं भूमिमव प्रतिपालय। दृष्टान्तालंकार ॥

येऽनन्तरमित्यादि। हे भूपते राजन्, ये नृपास्ते तव भूमेर्देशस्य अनन्तरं स्थिताः निकटवर्तिनो वर्तन्ते ते नृपा. तव द्वारि तिष्ठन्ति वर्तन्ते। कथम्। प्रतिहारसमं द्वारपालसदृशं यथा भवत्येवम्। कथंभूतास्ते नृपाः। आज्ञापरायणा. विशिष्टतत्पराः। उपमालंकार. ॥

अन्य इत्यादि। हे राजन्, अन्येऽपि अपरेऽपि मण्डलाधीशाः तृतीयदेशस्थिताः देशपतयः ते राजान त्वां भवन्तं वाञ्छितै. प्राभृतै. कृत्वा निषेवन्ते सेवा कुर्वते। कथभूतास्ते राजान.। सिद्धा कल्पद्रुमा इव हस्तप्राप्ताः कल्पवृक्षा इव। कथंभूतं त्वाम्।

स्वानुवर्तिषु लोकेषु यस्तु क्षोभाय चेष्टते।
श्रेयांसि न चिरं तस्य सुप्तव्यालप्रबोधिवत्॥ १०३॥
व्यलीकैश्वर्यपर्याप्तव्यस्तमर्यादचेतसाम्।
विनयाय तथाप्येषा दिक्षु दण्डोऽतिदिश्यताम्॥ १०४॥

इति नवकादुपायसर्वज्ञात् 'साध्वाह देव, आर्यमिश्राणामग्रणीः प्रज्ञ उपायसर्वज्ञः।

द्विषतापि हिते प्रोक्ते सन्तस्तदनुलोमनाः।
विवदेतात्र को नाम समकार्यधुरोदिते॥ १०५॥

कृतलोकैकशासनम् कृतं विहितं लोके ससारे एकमद्वितीयं शासनमादेशो येन स तयोक्तस्तम्। उपमालकार॥

स्वानुवर्तिष्वित्यादि। हे राजन्, यस्तु राजा स्वानुवर्तिषु निजपृष्ठलग्नेषु अनुकूलेषु लोकेषु सेवकेषु क्षोभाय कोपायावदानाय चेष्टते प्रवर्तते। तस्य राज्ञश्चिर दीर्घकाल श्रेयासि शुभानि कल्याणानि न भवन्ति। किवत्। सुप्तव्यालप्रबोधिवत् सुप्तो निद्रा प्राप्तो व्याल कालसर्पस्तस्य प्रबोधिवत् जागरकस्येव। उपमालकार॥

व्यलीकेत्यादि। हे राजन्, यद्यप्येव तथापि तदपि एषा नरेन्द्राणा विनयाय शिक्षार्थ दिक्षु दिङ्मण्डलेषु दण्ड सैन्यमतिदिश्यता दीयता प्रस्थापनीयम्। कथंभूतानामेषाम्। व्यलीकैश्वर्यपर्याप्तव्यस्तमर्यादचेतसाम् व्यलीक असत्यं रिक्त यदैश्वर्य नार्पत्यं तेन पर्याप्ता परिपूर्णा व्यस्ता परित्यक्ता मर्यादा स्थिति चेतो मनो येषा ते तथोक्तास्तेषाम्। जात्यलंकार॥

इतीत्यादि। पुनश्च किं कृत्वा पूर्व षड्गुणानन्वतिष्ठम्। इत्यमुना प्रकारेण नीतिबृहस्पतेर्नाम सचिवात् इतिकर्तव्यताक्रिया हस्तेकृत्य। कथंभूतान्नीतिबृहस्पते। समासादितसमस्तसचिवपुर सरस्थिते समासादिता प्राप्ता समस्तेषु सर्वेषु सचिवेषु मन्त्रिषु पुर सग मुख्या स्थितिर्मर्यादा धारणा येन स तथोक्तस्तस्मात्। इतीति किम्। नीतिबृहस्पतिमन्त्री कथयति—हे देव हे राजन्, उपायसर्वज्ञो नाम सचिव साध्वाह युक्त ब्रवीति। कथंभूत उपायसर्वज्ञ। आर्यमिश्राणा बुधप्रधानाना मध्ये अग्रणी. प्रज्ञ प्रधानबुद्धि।

द्विषतेति। हे देव, द्विषतापि शत्रुणापि हिते परिणामपथ्ये प्रोक्ते कथिते सति सन्तो विद्वज्जनास्तदनुलोमना तस्य प्रोक्तस्य सानुकूला भवन्ति। अत्र अस्मिन् प्रोक्ते। नामेति सभावनायाम्। क पुमान् विवदेत विवाद कुर्यात्। अपि तु न कश्चिद्विवदेत। कथंभूते अत्र प्रोक्ते। समकार्यधुरोदिते समकार्यस्य साधारणकार्यस्य धुरि मुख्यतया उदित यत्र तत् तथा तस्मिन्। 'पथि अपूपुनधुर्' (?) इति वचनात् अकारान्तो निपात.। आक्षेपालकार॥

केवलमिदमशेषार्थशास्त्रोपात्तसारसमुच्चयं सुभाषितत्रयं शारीरं कर्मेव प्रत्यहमवधातव्यम् ।

स्वस्मान्निजः परोऽन्यस्मात्स्वः परस्मात्परो निजात् ।
रक्ष्यः स्वस्मात्परस्माच्च नित्यमात्मा जिगीषुणा ॥ १०६ ॥

वृक्षान्कण्टकिनो बहिर्नियमयन्विश्लेषयन्संहिता-
नुत्खातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चिन्वंल्लघून्वर्धयन् ।
उच्चान्संनमयन्पृथूंश्च कृशयन्नत्युच्छ्रितान्पातय-
न्मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजन्महीं पालय ॥ १०७ ॥

केवलमित्यादि । हे राजन्, केवल निष्केवलमिदं वक्ष्यमाणं सुभाषितत्रयं प्रत्यहं निरन्तरमवधातव्यं अवधारणीयम् । कथंभूतं सुभाषितत्रयम् । अशेषार्थशास्त्रोपात्तसारसमुच्चयम् अशेषाणि समग्राणि यान्यर्थशास्त्राणि तेभ्य उपात्तो गृहीत सारसमुच्चयो यत्र सुभाषितत्रये तत्तथोक्तम् । किमिव अवधातव्यम् । शारीर कर्मेव भोजनादिकमिव ॥

स्वस्मादित्यादि । हे राजन्, जिगीषुणा नरेन्द्रेण स्वस्मात् निज. स्वकीय पुमान् रक्ष्य. रक्षणीय । परोऽन्योऽन्यस्मात् रक्षणीय. । स्व स्वकीय परस्मात् रक्षणीय. । केनापि पीडित सन् स्वभृतेन रक्षणीय । परपीडित सन् परेण रक्षणीय. । कदाचित् परस्मादपि स्व रक्ष्य । स्वस्मादपि परो रक्ष्य । निजात्मा तु स्वस्मात् परस्मात् सर्वैः प्रकारै रक्षणीय इत्यर्थ । कथम् । नित्यं सर्वकालम् । जात्यलंकार. ॥

वृक्षानित्यादि । हे राजन्, महीं पालय रक्षा क इव मालाकार इव पुष्पोपजीवीव । कथंभूतस्त्वम् । प्रयोगनिपुण यथायोग्यव्यापारचतुर । यथा मालाकार निजवनं प्रतिपालयति । किं कुर्वन् । कण्टकिन खदिरबदरीकिदर्पादीन् वृक्षान् तरून् बहिर्बाह्ये वृतिस्थाने नियमयन् बध्नन् वनं पालयति । तथा राजापि क्षुद्रशत्रून् मण्डलाद्बहिः कुर्वन् महीं पालयति । मालाकार पुन किं कुर्वन् । संहितान् मिलितान् वृक्षान् विश्लेषयन् विरलान् कुर्वन् । तथा राजापि मिलितान् नृपान् पृथक्कुर्वन् महीं पालयति । मालाकार पुन किं कुर्वन् । उत्खातान् वातादिना उन्मूलितान् वृक्षान् प्रतिरोपयन् पुनर्वापयन् वन पालयति । तथा राजापि उत्खातान् गृहीतदण्डान् प्रतिरोपयन् पुनर्मैत्र्यादिपद ददत् महीं पालयति । मालाकार. पुन किं कुर्वन् । कुसुमितान् पुष्पितान् वृक्षान् चिन्वन् पुष्पाणि लुनन् अवचुण्टयन् । तथा राजापि वर्धितधनान् षष्ठांशं गृह्णन् महीं पालयति । मालाकार पुन किं कुर्वन् । लघून् बालतरून् वर्धयन् गुरून् कुर्वन् । तथा राजापि कृतकार्यमृतसेवकपुत्रान् वर्धयन् पितृसदृशान् कुर्वन् महीं पालयति । मालाकारः पुन किं कुर्वन् । उच्चान् उन्नतान् वृक्षान् सम्यक्प्रकारेण नमयन्, तच्छायापातेन अन्ये वृक्षा न वर्धन्ते यतः, तथा राजापि उच्चान् गर्वितान् संनमयन् पादयोः

स्वल्पादपि रिपोर्बीजादश्वत्थस्येव शाखिनि ।
भयं जायेत कालेन तस्मात्कस्तमुपेक्षते' ॥ १०८ ॥

इति समासादितसमस्तसचिवपुरःसरस्थितेर्नीतिबृहस्पतेश्च लक्ष्मीमुद्राङ्कां गाङ्गेयोर्मिकामिव हस्तेकृत्येतिकर्तव्यताक्रियां सत्यवागिव प्रतिपन्नधर्मविजयैकभावो यथाकालं षडपि गुणानन्वतिष्ठम् ।

यथा मदगजारूढे यतयाताप्रयोगिणि ।
न चिरं श्रीस्तथामन्त्रे जाततन्त्रेऽपि राजनि ॥ १०९ ॥

शुचयः स्वामिनि स्निग्धा राजराद्धान्तवेदिनः ।
मन्त्राधिकारिणो राज्ञामभिजाताः स्वदेशजाः ॥ ११० ॥

कदाचित्सततसन्मानदानाह्लादितसमस्तमित्रतन्त्रः सचिवलोकमतिसमु-

पातयन् महीं पालयति । मालाकार पुन कि कुर्वन् । पृथून् विस्तीर्णांश्च कृशयन्प्रतनुकुर्वन् । तथा राजापि पृथून् प्रचुरसैन्यान् कृशयन् अल्पसैन्यान् कुर्वन् महीं पालयति । दृष्टान्तालंकार. ॥

स्वल्पादित्यादि । हे राजन्, स्वल्पादपि हीनादपि रिपो शत्रो बीजात् संतानात् उत्तरकाले भय जायेत भीतिरुत्पद्येत । कस्मिन्निव । अश्वत्थस्य पिप्पलवृक्षस्य अल्पादपि बीजात् शाखिनि परवृक्षे भयं जायते । तमपरवृक्षं विदारयतीत्यर्थः । तस्मात् कारणात् अल्पशत्रुबीजं क पुमान् उपेक्षते अनादरीकुर्यात् । तमुद्धरेदित्यर्थ । उपमाक्षेपालंकार ॥

इदानीं मन्त्रप्रस्तावोचितं मन्त्रमन्त्रिणो स्वरूपमाह—**यथेत्यादि** । यथा येन प्रकारेण मदगजारूढे पुरुषे यतयाताप्रयोगिणि यतयातस्य वाक्पादाङ्कुशप्रणिधीनामप्रयोगिणि अकारके पुरुषे चिर दीर्घकालं श्री शोभा न भवति तेन हस्तिना सोऽप्रयोगी पातितः सन् अशोभा लभते । तथा तेन प्रकारेण अमन्त्रे मन्त्रविज्ञानरहिते राजनि नृपे जाततन्त्रेऽपि उत्पन्नबहुसैन्येऽपि श्री राज्यलक्ष्मी चिर दीर्घकालं न भवति । दृष्टान्तालंकार ॥

शुचय इत्यादि । राज्ञा नरेन्द्राणा मन्त्राधिकारिणो मन्त्रिणो धीसचिवा भवन्ति । कीदृशो भवन्ति । शुचय परधनपरयोषित्पराङ्मुखा । स्वामिनि स्निग्धा । पुन कथंभूता' । अभिजाता कुलोद्भता । पुन कथभूता· । स्वदेशजा निजदेशोद्भवा । जात्यलंकार । इति मन्त्राधिकार समाप्त ॥

कदाचिदित्यादि । कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे तं जगत्प्रसिद्धं दूतं आक्षपटलिकेन व्यवहारवेदिना अक्षो व्यवहारस्तस्य पटल समूह अक्षपटल अक्षपटले नियुक्त आक्षपटलिकस्तेन आक्षपटलिकेन । उक्तं च—'रावणात्मज आत्मा च ज्ञानं सूचन इत्यपि ।

द्भूतमन्त्रः श्रीविलासिनीसूत्रितैश्वर्यवरेषु वसुमतीश्वरेषु खलु दूतपूर्वाः सर्वेऽपि संध्यादयो गुणा इत्यवधार्याकार्य च

दक्षः शूरः शुचिः प्राज्ञः प्रगल्भः प्रतिभानवान्।
विद्वान्वाग्मी तितिक्षश्च द्विजन्मा स्थविरः प्रियः॥ १११॥

इति गुणविशिष्टमशेषमनीषिपुरुषपरिषदिष्टमखिलप्रयाणसामग्रीसुविधेयं हिरण्यगर्भनामधेयं शास्त्रशस्त्राभ्यासनिर्जितामरगुरुपार्थं निसृष्टार्थं निजप्रज्ञातिशयावहेलितपुलहपुलोमपुलस्तिपालकाप्यकात्यायनमतिजातं दूतमाक्षपटलिकेन तमेव लेखार्थं श्रावयामास।

कर्पे विनीतकश्चैव वासकासद्भिरीरित.॥ व्यवहारो रथस्यात्रावयवाप्यक्ष उच्यते। सौवर्चलं हृषीकं च तुच्छमक्षं नपुंसके॥' व्यवहारवेदिना लेखचतुरेण लेखार्थं लेखनार्थं अहं श्रावयामास आकर्णितवान्। किं कृत्वा। पूर्वं इति अमुना प्रकारेण गुणविशिष्टं हिरण्यगर्भनामधेयं आकार्य आहूय। इतीति किम्।

दक्ष इत्यादि। दक्ष. कार्यघटनाकुशल., शूर शस्त्रशास्त्रप्रयोगनिपुण, शुचिश्चतुरुपधाशुद्ध। धर्मार्थकामभयैरमात्यपरीक्षणमुपधेत्युच्यते। वंशविद्याव्रतविधुरोपकारश्चेति उपधा। प्राज्ञः स्वपरोक्तिसपन्नसम्यगभ्यूह', प्रगल्भ परचित्तप्रसादनकुशल, प्रतिभानवान् परैरभियोगे सन्निपदनेकोपाय', विद्वान् आत्मेतरव्यवस्थितिविदग्ध', वाग्मी हृदये अभिनिविष्टस्यार्थस्य प्रतिपादनप्रवीण, तितिक्ष परगर्जितेषु स्थिरप्रकृति, स्थविर. नीतिविद्यैश्वर्योदिभिरविकृताचार', प्रिय. नयनमनोह्लादनजनन। समुच्चयालंकारः॥

इतीत्यादि। पुनश्च किं कृत्वा दूतमाकार्य। इत्यमुना प्रकारेण अवधार्य ज्ञात्वा। इतीति किम्। वसुमतीश्वरेषु नृपेषु खलु निश्चयेन दूतपूर्वा सर्वेऽपि संध्यादयो गुणा भवन्ति। कथंभूतेषु वसुमतीश्वरेषु। श्रीविलासिनीसूत्रितैश्वर्यवरेषु श्रीरेव विलासिनी वेश्या तया सूत्रितं सूचितं यदैश्वर्यं तेन वरेषु। कथंभूतं दूतम्। अशेषमनीषिपुरुषपरिषदिष्टम् अशेषा ये मनीषिपुरुषा विद्वज्जनास्तेषां परिषत् सभा तत्र इष्टं वल्लभम्। पुन. कथंभूतं दूतम्। अखिलप्रयाणसामग्रीसुविधेयम् अखिलासु प्रयाणसामग्रीषु प्रस्थानवस्तुमेलनेषु सुविधेयं सुप्रश्रितम्। पुनः कथंभूतं दूतम्। शास्त्रशस्त्राभ्यासनिर्जितामरगुरुपार्थम् शास्त्राभ्यासेन निर्जितो अमरगुरुर्बृहस्पतिर्येन, शस्त्राभ्यासेन निर्जित. पार्थो अर्जुनो येन स तथा तम्। पुनः कथंभूतं दूतम्। निसृष्टार्थं सर्वकार्येषु प्रमाणीभूतव्यापारम्। तथा चोक्तम्—'निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारक.। सामर्थ्योत्पादनो हीनो दूतस्तु त्रिविध. स्मृतः॥' अमात्यसामर्थ्यात् गुणसंपत्ते पादहीनो यथोत्पन्नकार्यकारी मितार्थः मितार्थात् पादतो हीन एकपादगुण. यथालिखितपाठक' शासनहर इति त्रयो दूताः।

तथा हि—

गर्वं बर्वर मुञ्च मा चरत रे पञ्चालकाश्चापलं
केलिं केरल संहर प्रविश रे मद्रेश देशान्तरम्।
मिथ्यैश्वर्यबलावलेपरभसभ्रश्यद्विवेकात्मनां
मिथ्या वष्टिरिरिटिल्लितं न सहते देवः स दैवाश्रयः॥ ११२॥

शौण्डीर्यशालिनि जगत्त्रयलब्धवर्णे
देवे न यः प्रणतिभावमुपैति भूपः।
तस्याहवेषु वयसा शिरसि प्रबन्धो
यद्वाश्रमेषु परलोकधिया जटानाम्॥ ११३॥

पुन कथंभूतं दूतम्। निजप्रज्ञातिशयावहेलितपुलहपुलोमपुलस्तिपालकाप्यकात्यायनमतिजातम् निजप्रज्ञातिशयेन आत्ममतिप्रकर्षेण अवहेलितं पुलहस्य ऋषिविशेषस्य तथा पुलोमस्य तथा पुलस्ते तथा पालकाप्यस्य काव्यस्य वा। द्वय भिन्नम्। कात्यायनस्य वररुचेर्मतीना जात समूहो येन स तथोक्तस्तम्।

तथा हि तमेवालेखार्थ आक्षपटलिको ब्रूते—**गर्वमित्यादि**। रे बर्वर सपादलक्षपर्वताधीश, त्व गर्व मुञ्च मद परिहर मिथ्याभिमान त्यज। रे पञ्चालका पञ्चालदेशोद्भवा क्षत्रिया, चापलं चपलत्वं मा नैव चरत कुरुत यूयम्। रे केरल मलयाचलनिकटवर्तिन्, त्व केलि क्रीडा संहर सकोचय। रे मद्रेश मद्रदेशाधीश, त्वं देशान्तर अपरदेश प्रविश प्रवेशं कुरु। स जगत्प्रसिद्धो देवो यशोधरमहाराज इत्थममुना प्रकारेण वो युष्माकं टिरिटिल्लित आत्मनोऽनुचितं व्यवहार न सहते न मृष्यति न क्षमते। कथंभूताना व। मिथ्यैश्वर्यबलावलेपरभसभ्रश्यद्विवेकात्मनाम् मिथ्या निरर्थकं यदैश्वर्यं बलावलेपश्च सैन्यगर्व तेन रभसेन वेगेन भ्रश्यन् विगलन् विवेको हेयोपादेयचातुर्यं आत्मना येषा तथोक्तास्तेषाम्। कथभूतो देवः। दैवाश्रय। पुण्येनाधिकतर इत्यर्थ। समुच्चयालकार॥

शौण्डीर्यशालिनीत्यादि। यो भूप देवे यशोधरमहाराजे प्रणतिभावं नम्रत्वं न उपैति न गच्छति तस्य भूपस्य आहवेषु सग्रामेषु शिरसि मस्तकोपरि वयसा काकगृध्रादीना पक्षिणा प्रबन्धो मेलापको भवति। तस्य मस्तकं भिद्यत इत्यर्थ। यद्वा अथवा आश्रमेषु गङ्गादिनदीतटेषु परलोकधिया स्वर्गादिबुद्ध्या (जटाना लम्बकचाना) प्रबन्धो भवति। कथभूते देवे। शौण्डीर्यशालिनि त्यागविक्रमाभ्या विश्रुत शौण्डीरस्तस्य भाव कर्म वा शौण्डीर्यं तेन शालते शोभते इत्येवंशील शौण्डीर्यशाली तस्मिन् शौण्डीर्यशालिनि। 'शाढ शोभायाम्' इति धातो प्रयोगात्। पुनः कथंभूते देवे।

दूतस्य पुनः स्वामिनैवमुक्तस्यापीदमनुष्ठानम्—

सकीर्तयेत्साम रिपौ सदर्पे नयं सनीतौ बलिनि प्रभेदम् ।
मन्त्रेण तन्त्रेण च हीनवृत्तौ दण्डाश्रयोपायविधिं विधिज्ञः ॥ ११४ ॥

अन्यथा—

वागर्थरूक्षलुब्धानां दूतानां दुःप्रवृत्तिभिः ।
श्रीः स्वामिनः प्रवृद्धापि क्रियते संशयाश्रया ॥ ११५ ॥

कदाचित्कृतकार्धचन्द्रचुम्बितचन्द्रकापीडविडम्बितमुण्डमण्डलः, तूलिनी-

---

जगत्त्रयलब्धवर्णे जगत्त्रये त्रैलोक्ये लब्ध· प्राप्तो वर्णो यशो येन स तथा तस्मिन् । दीपकालंकार ॥

दूतस्येत्यादि । पुन स्वामिनैवमुक्तस्यापीदमनुष्ठान दूतस्य निसृष्टार्थादित्रिविधस्य लक्षणस्यापि पुनरुक्तादनन्तर स्वामिना नृपेण एवं पूर्वोक्तलक्षणमर्थम् । 'गर्व वर्वर मुग्ध–' इत्यादिकं उक्तस्यापि शिक्षितस्य इदं वक्ष्यमाणमनुष्ठान कर्तव्यं भवति ॥

तत् किम् । **संकीर्तयेदित्यादि** । विधिज्ञो राजनीतिविज्ञायको दूत उपायचतुरः सदर्पे रिपौ समदे शत्रौ साम सकीर्तयेत् । तथाहि—सबन्धोपाख्यानं गुणसंकीर्तनं अन्योन्योपकारदर्शनं आत्मोपरिधानं आयतिप्रदर्शनं चेति सनीतौ न्यायवति शत्रौ नयं सकीर्तयेत् । मन्त्रेण पञ्चाङ्गेन तन्त्रेण च पञ्चाङ्गेन च हीनवृत्तौ हीने रिपौ दण्डाश्रयोपायविधिं संकीर्तयेत् दण्डस्य सैन्यस्य आश्रया बहुसैन्यदर्शनं साधनसमुद्रत्वं उपायविधिं उपायविधानम् । निरूपयेदिति शेष । दीपकालंकार. ॥

अन्यथा दूतो यद्येव न करोति तदा किं भवति—**वागर्थेत्यादि** । वागर्थरूक्षलुब्धाना कर्कशवचनकर्कशार्थसयुक्ताना लोभिना च दूताना दु प्रवृत्तिभि· दुराचारैः स्वामिनो नृपस्य श्रीर्लक्ष्मी प्रवृद्धापि वृद्धिं गता अपि सशयाश्रया सदेहं प्राप्ता क्रियते विधीयते । जात्यलंकार· ॥

कदेत्यादि । कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे गूढपुरुषाधिष्ठायकात् पुरुपनियोगिनः सकाशात् वारिष्ठकनामधेयात् इति ईदृशं आकर्ण्य श्रुत्वा । किमाकर्ण्य । तत् कृत्याकृत्यलोकस्य भेदाभेदजनस्य जनश्रुतिं वार्ता आदाय गृहीत्वा शङ्खनकनामा शङ्खनक इत्यभिधान प्रणिधि स्पर्शहैरिक चर आगतो वर्तते । तं च शङ्खनकं आहूय च निजसमीपे आकार्य इत्यमुना प्रकारेण तेन शङ्खनकेन सह नर्मालापं वर्वरभाषणं अकरवं अहं कृतवानिति क्रियाकारकसंबन्ध· । कथंभूत शङ्खनक. । कृतकार्धचन्द्रचुम्बितचन्द्रकापीडविडम्बितमुण्डमण्डल. कृतकेन कृत्रिमेन अर्धचन्द्रेण चुम्बित· स्पृष्टो योऽसौ चन्द्रकापीडः मयूरचन्द्रैकदेशमुकुटस्तेन विडम्बितं शोभितं मुण्डमण्डलं शिर प्रदेशो यस्य स तथोक्तः । पुनः कथंभूतः शङ्खनकः । तूलिनीकुसुमकुड्मलाकृतिजानुपोत्क-

कुसुमकुड्मलाकृतिजातुषोत्कर्पितकर्णकुण्डलः, कार्मणानेकजटाजातिजटितकण्ठिकावगुण्ठनजठरकण्ठनालः, चिरचेलचीरीचर्चितविचित्राप्रपदीनप्रासलम्बजालः, कुवलीफलस्थूलत्रापुषमणिविनिर्मिताङ्गदसंपादितप्रकाण्डमण्डनः, कूर्परपर्यन्तप्रकोष्ठप्रकल्पितगवलवलयावरुण्डनः, काकनन्तिकाफलमालोपरचितवैकक्षकवक्षःस्थलः, कठोरकमठपृष्ठाष्ठीलस्थलपुटपाणितलः, पटच्चरपर्याणगोणीगुह्यापिहितमेहनः, पुराणतरमन्दीरमेखलालंकृतनितम्बनिवेशनः,

---

र्पितकर्णकुण्डल तूलिनी शाल्मलिवृक्षस्तस्य कुसुमकुड्मले पुष्पकोरके तयोराकृति' आकारो ययोस्ते तूलिनीकुसुमकुड्मलाकृतिनी ते च ते जातुषे लाक्षामये ईदृशे उत्कर्पिते निवेशिते कर्णयो श्रवणयो कुण्डले कर्णवेष्टने येन स तथोक्त । पुन कथभूत शङ्खनक । कार्मणानेकजटाजातिजटितकण्ठिकावगुण्ठनजठरकण्ठनाल कार्मणा वशीकरणादिप्रयोगा अनेका(के) बद्धरोषा जटा मूलानि तासा जातय प्रकारास्ताभिर्जटिता या कण्ठिका कण्ठाभरणं तस्या अवगुण्ठनेन समन्ताद्बन्धनेन रूक्षणेन जठर कठिनं कण्ठनालं कण्ठकन्दली यस्य स तथोक्त । पुन. कथभूत शङ्खनक । चिरचेलचीरीचर्चितविचित्राप्रपदीनप्रासलम्बजाल· चिरचेलानि पुराणवस्त्राणि तेषा चीरीभिश्चर्चितं रचितं विचित्र अनेकवर्ण आप्रपदीनं गुप्ति(ल्फ)पर्यन्त प्राप्त लम्बजाल दीर्घहारो यस्य स तथोक्त । पुन कथभूत शङ्खनक । कुवलीफलस्थूलत्रापुषमणिविनिर्मिताङ्गदसंपादितप्रकाण्डमण्डन कुवलीफलानि बदरीफलानि तद्वत् स्थूला त्रापुषा· त्रपुमया ये मणयस्तैर्विनिर्मितानि अङ्गदानि बाहुभूषणानि तै संपादितं कृतं प्रकाण्डमण्डनं प्रकोष्ठाभरणमणिबन्धस्थानाभरणं येन स तथोक्त । पुन कथंभूत. । कूर्परपर्यन्तप्रकोष्ठप्रकल्पितगवलवलयावरुण्डन. कूर्परपर्यन्त मणिबन्धादारभ्य कफोणिपर्यन्तं प्रकोष्ठयोर्मणिबन्धनस्थानयो प्रकल्पितं रचित गवलवलयाना महिषशृङ्गकटकाना अवरुण्डन आरुण्डनं येन स तथोक्त· । पुन कथंभूत । काकनन्तिकाफलमालोपरचितवैकक्षकवक्ष स्थल काकनन्तिकाफलानां गुञ्जाफलाना ये माले द्वे ताभ्यामुपरचितं विनिर्मितं यद्वैकक्षकं वक्षसि तिर्यग्विक्षिप्त तेनोपलक्षितं वक्ष स्थल यस्य स तथोक्त । उक्तं च—'तिर्यग्वक्षसि विक्षिप्तं वैकक्षकमुदाहृतम्' । वस्त्रादिकमिति शेषः । पुन कथंभूत । कठोरकमठपृष्ठाष्ठीलस्थपुटपाणितल कठोर कठिनं यत् कमठस्य कच्छपस्य पृष्ठ तस्य अष्ठील कर्पूर तद्वत् स्थपुट निम्नोन्नतं पाणितल हस्ताग्रं यस्य स तथोक्त । पुन कथभूत । पटच्चरपर्याणगोणीगुह्यापिहितमेहन. पटच्चरस्य पुराणस्य पर्याणस्य पल्ययनस्य या गोणी चर्ममयमाच्छादन तस्य गुह्या कच्छोटिका तया पिहितमाच्छादितं मेहन लिङ्गं येन स तथोक्त । पुन कथभूत । पुराणतरमन्दीरमेखलालंकृतनितम्बनिवेशन पुराणतरमतिजीर्णं यन्मन्दीर मन्थानिकालम्बनरज्जुस्तस्य या मेखला कटिमे-

कंसहंसकरसितवाचालचरणचारचातुरीक्षोभितवीथीजनमनस्कारः कातरेक्षणविषाणक्काणविनिवेदितनिशावलिप्रचारः, किरातवेषस्य भगवतो विश्वमूर्तेरपरमेव कमप्याकल्पं बिभ्राणः, पुत्रभाण्डं बन्दिवृन्दारकस्य कटकाधिपतेः, जामिर्भोगावलीपाठिनः सुभटसौहार्दस्य, दौहित्रः श्रोत्रियकितवनाम्नो नर्मसचिवस्य, समाश्रयस्थानमवकीर्णिलोकानाम्, अखिलपुनर्भूविवाहकृतकशिपुचेतनसबन्धः, सकलगोकुलालिखिततूवरसुरभिसैरिभीदायनिबन्धः, प्रचुरप्रतिकर्मविकृतगात्रैः सन्निपुत्रैर्दाण्डाजिनकैश्च परिव्राजकैः 'एष खलु भगवान्

खला तया अलंकृतं श्रृङ्गारितं नितम्बनिवेशनं कटीभागो येन स तथोक्तः। पुनः कथंभूतः। कंसहंसकरसितवाचालचरणचारचातुरीक्षोभितवीथीजनमनस्कारः कंसस्य धातुविकृतिविशेषस्य ये हंसकाः नूपुरास्तेषां रसितैः शब्दितैः वाचालौ शब्दवन्तौ बहुशब्दौ यौ चरणौ पादौ तयोश्चारस्य गमनस्य चातुरी वैदग्धी तया क्षोभितः सञ्चालितः वीथीजनानां मार्गलोकानां मनस्कारश्चित्ताभोगो येन स तथोक्तः। पुनः कथंभूतः। कातरेक्षणविषाणक्काणविनिवेदितनिशावलिप्रचारः कातरेक्षणो महिषस्तस्य विषाणं श्रृङ्गं तस्य क्काणेन नादेन विनिवेदितः प्रकटीकृतो निशाया रात्रेः बलिप्रचारः पूजाप्रवर्तनं येन स तथोक्तः। शङ्खनकः किं कुर्वाणः। किरातवेषस्य भिल्लवेषस्य भगवतः सर्वज्ञस्य विश्वमूर्तेः श्रीमहादेवस्य अपरमेवानीदृशमेव कमपि अपूर्वं अनिर्वचनीयं आकल्पं वेषं बिभ्राणो धरन्। कथंभूतः शङ्खनकः। पुत्रभाण्डं बन्दिवृन्दारकस्य कटकाधिपतेः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः अब्राह्मणभट्टास्तेषां मध्ये वृन्दारकः प्रधानस्तस्य बन्दिवृन्दारकस्य कटकाधिपतेः कटकाधिपतिनामकस्य पुत्रभाण्डं पुत्र एव। पुनः कथंभूतः। जामिर्भोगावलीपाठिनः सुभटसौहार्दस्य सुभटसौहार्दनामकस्य भोगावलीपाठिनः चारणभाटस्य जामिर्जामाता। पुनः कथंभूतः। नर्मसचिवस्य भण्डस्य श्रोत्रियकितवनाम्नो दौहित्रो नप्ता। पुनः कथंभूतः। अवकीर्णिलोकानां ब्रह्मचर्यभ्रष्टानां समाश्रयस्थानं विश्रामस्थानम्। पुनः कथंभूतः। अखिलपुनर्भूविवाहकृतकशिपुचेतनसबन्धः अखिलानां समस्तानां पुनर्भूणां पुंश्चलीनां सग्रहस्त्रीविधवानां विवाहे कृतो विहितः कशिपुचेतनस्य भोजनाच्छादनदेयस्य सबन्धो निबन्धनं यस्य स तथोक्तः। पुनः कथंभूतः। सकलगोकुलालिखिततूवरसुरभिसैरिभीदायनिबन्धः सकलेषु गोकुलेषु गो(ष्ठे)षु आलिखितः राजपत्रविन्यस्तः तूवराणां श्रृङ्गरहितानां सुरभीणां गवां सैरिभीणां महिषीणां दायनिबन्धो यस्य स तथोक्तः। पुनः कथंभूतः। परिव्राजकैः शिखाधरद्भिः शैवलिङ्गिभिः इति अमुना प्रकारेण आवेद्यमानज्ञानमन्त्रतन्त्रप्रभावः आवेद्यमानो ज्ञायमानः ज्ञानस्य मन्त्रस्य तन्त्रस्य प्रभावो महिमा यस्य स तथोक्तः। कथंभूतैः परिव्राजकैः। प्रचुरप्रतिकर्मविकृतगात्रैः प्रचुरेण भूरिणा प्रतिकर्मणा नेपथ्यविधिना विकृतानि विकारं

संजातमहायोगिनीसगतिरतीन्द्रियज्ञानोद्गतिः सिद्धः सामेधिकः संवननकर्मणा करिणा केसरिणमपि सगमयति विद्वेपभेपजेन जननीमप्यात्मजेपु वैरिणीं विदधाति इत्यावेद्यमानज्ञानमन्त्रतन्त्रप्रभावः स्वपुरविपयनिवासिनः कृत्याकृत्यलोकस्य जनश्रुतिमादायागतः शङ्खनकनामा प्रणिधिरिति गूढपुरुपाधिष्ठायकाद्वरिष्ठकादाकर्ण्याहूय च तम् 'हंहो शङ्खनक, कुतो न खलु सप्रति सा तव तुन्दवृद्धिः' इति तेन सह नर्मालापमकरवम्।

प्राशानि गात्राणि येपा परिव्राजकाना ते तथा तैः। पुन कथभूतैः। मन्त्रिपुत्रैः सन्निनोऽपायायोगज्योतिर्भरतवैद्यकादिविद्याधारेण राज्ञो हिताहितजनपरिज्ञानकुशला तेषां पुत्रा सन्निपुत्रास्तैः। पुन कथभूतैः। दाण्डाजिनैकैश्च दण्डं च यष्टि अजिनं च चर्म दण्डाजिने तयोर्नियुक्ता दाण्डाजिनकास्तैः। दण्डचर्मधारिभिरित्यर्थः। इतीति किम्। हे देव हे लोका., एप खलु शङ्खनकनामा भगवान् योगीश्वर सजातमहायोगिसगति सजाता प्रत्यक्षीभूता महायोगिनीना महाविद्यादेवताना सगतिः प्रत्यक्षता यस्य स तथोक्त। एप पुन कथंभूत। अतीन्द्रियज्ञानोद्गति अतीन्द्रियज्ञानस्य इन्द्रियरहितज्ञानस्य उद्गतिरुत्पत्तिर्यस्य स तथोक्त। असौ सिद्ध एप ससारिजीव असौ विपरीत एप सामेधिक अव्यभिचारिवचन एप खलु भगवान् सवननकर्मणा वशीकरणेन केसरिणमपि सिंहमपि करिणा गजेन सगमयति विद्वेपभेपजेन वैरोत्पादकौपधेन जननीमपि आत्मजेपु वैरिणीं विदधाति करोति। असौ शङ्खनकनामा कि कृत्वा आगत। गूढपुरुपाधिकारी वरिष्ठक कथयति—स्वपुरविपयनिवासिन स्वदेशपरदेशवास्तव्यस्य कृत्याकृत्यलोकस्य परोपजापसहा कृत्या. परोपजापं न सहन्ते अकृत्या कृत्याश्च अकृत्याश्च कृत्याकृत्या भेद्याभेद्या ये पुरुपास्तेपा लोक समूहस्तस्य जनश्रुतिं वार्ता आदाय गृहीत्वा। शङ्खनकनामा प्रणिधिरागत इति सवन्ध। अह तेन शङ्खनकनाम्ना सह इति नर्मालाप अकरवं कृतवान्। अह किं कृत्वा। पूर्वं शङ्खनकनामान आहूय आकार्य। इतीति किम्। हहो अहो शङ्खनक, तव सवन्धिनी पूर्वं या मया दृष्टा सा तव तुन्दवृद्धिरुदरवृद्धि सप्रति इदानीं खलु निश्चयेन वाक्यालंकारे वा कुत कस्मात् कारणात् न वर्तत इति। सोऽपि शङ्खनकनामा प्रणिधि इति अमुना प्रकारेण आललाप आलाप चकार। इतीति किम्। हे देव हे राजन्, भवादृशानामेव अय युष्मत्सदृशानामेव अय प्रत्यक्षीभूत तुन्द उदर अमन्दिमान अलघुत्वं वृद्धिमास्कन्दति प्राप्नोति। न केवलं भवादृशानामेव तुन्दोऽमन्दिमानमास्कन्दति, अपि तु स्वभावादेव निसर्गेणैव तुन्दपरिमृजस्य अलसस्य लोकस्य अयं तुन्दोऽमन्दिमानमास्कन्दति। कथंभूताना भवादृशानाम्। पूर्वोक्तैर्भोजनैर्वारिपूरैश्च जलसमूहैराकण्ठ कण्ठपर्यन्त आशिखाग्रं च मस्तकोपरि काकपक्षपर्यन्तं प्रतिदिवस दिन दिन प्रति दशद्वादशवासरान् भुञ्जानाना

सोऽपि 'देव, कामिनीजनकटाक्षैरिवातिदीर्घविशदच्छविभिर्दीदिविभिः, विरहिणीहृदयैरिव सोष्मभिः काञ्चनच्छायापलापैः सूपैः, कान्ताननैरिव तत्प्राञ्जलिपेयपरिमलैः प्राज्यैराज्यैः, स्त्रीकैतवैरिव जनितस्वान्तप्रीतिभिर्बहुरसवशैरवदंशैः, लासिकाविलासैरिव मनोहरैः समानीतनेत्रनासारसनानन्द-

---

वत्सलवत्सलाना भोजनप्रियाणाम् । पुन कथंभूताना भवादृशानाम् । शोकापनुदसपदाम् शोकापनुदा शोकदु खविनाशिनी सपत् येपा ते तथोक्तास्तेपाम् । कथंभूतस्य तुन्दपरिमृजस्य लोकस्य । एवंविधस्य प्रतिदिवस दशद्वादशवासरान् भुञ्जानस्य । पुनः कथंभूतस्य लोकस्य । उत्कोटश्रीशिखाप्रकाशप्रशान्तयथार्थदर्शनस्य उत्कोटो लम्ब. तत्संवन्धिनी या श्री· लक्ष्मीस्तस्याः शिखा अग्रं तस्या प्रकाशेन द्योतेन प्रशान्तं नष्टं यथार्थदर्शनं यथोक्तनिरीक्षणं यस्य स तथा तस्य । लक्ष्मीमदेन कमपि रुचिरतया न पश्यतीत्यर्थ· । कस्येव । तमिस्राया रात्रौ गृहीतप्रदीपस्येव । यथा रात्रौ हस्तगृहीतप्रदीपः पुमान् यथोक्तं न पश्यति । अस्मादृशा तु अस्मत्सदृशभिक्षुकाणा तु । नामेति सभावनायाम् । अयं प्रत्यक्षीभूत पिचण्डो जठर· कथं केन प्रकारेण स्फायता वृद्धि गच्छतु । अपि तु न कथमपि स्फायताम् । कथंभूताना अस्मादृशाम् । देवप्रसादात् श्रीमहादेवकारुण्यात् युष्मत्प्रसादाद्वा उपमानोपमेयार्थरहिताना दरिद्रिणाम् । अस्मत्सदृश कोऽपि दरिद्री न प्रवर्तते यस्योपमानं दीयते । अस्मात्सदृशा उपमेया वयमेव वर्तामहे । कैः कैर्भोजनै· । तृप्ताना दीदिविभिरोदनै । कथंभूतैर्दीदिविभि । अतिदीर्घविशदच्छविभि कामिनीजनकटाक्षैरिव नवयौवनस्त्रीजनापाङ्गदर्शनैरिव । यथा कामिनीजनकटाक्षा अतिदीर्घविशदच्छवयो भवन्ति । पुनश्च कै. भोजनै· । तृप्ताना सूपैर्दालिभि कृत्वा । कथंभूतै. सूपैः । काञ्चनच्छायापलापै कनककान्तितिरस्कारकै । पुन कथंभूतै । सोष्मभि उष्णत्वसहितै । कैरिव । विरहिणीहृदयैरिव विप्रलब्धस्त्रीजीवस्थानैरिव । यथा विरहिणीना भर्तृवियोगिनीना स्त्रीणा हृदयानि सोष्माणि भवन्ति सुवर्णवर्णानिच भवन्ति गौरवर्णत्वात् । पुनश्च कै कृत्वा । वत्सलवत्सलाना प्राज्यै प्रचुरैः आज्यैर्घृतै । कथंभूतैराज्यै । तत्प्राञ्जलिपेयपरिमलैः तत्प्राञ्जलिना नासिकाञ्जलिना पेय. आस्वादनीयः परिमलो येपा तानि तथोक्तानि तै । कैरिव । कान्ताननैरिव । यथा कान्ताननानि वनितामुखानि नासिकाञ्जलिपेयपरिमलानि भवन्ति । पुनश्च कै कृत्वा । वत्सलवत्सलाना तथा अवदंशै शालनकैः भक्तिसिक्तसयुक्तवनस्पतिव्यञ्जनै· । कथभूतैरवदंशैः । जनितस्वान्तप्रीतिभि उत्पादितहृदयानन्दै. । पुन कथंभूतैरवदंशै· । बहुरसवशै शुक्ततिन्तिडीकविकद्दक्षीवभूतनाशनघनघनसारादिसस्कृतै । कैरिव । स्त्रीकैतवैरिव स्त्रीणा धूर्तत्वसदृशै· । यथा स्त्रीकैतवानि नारीजनकपटाः स्वान्तप्रीतिकराणि बहुरसानि च भवन्ति । पुनश्च कै कृत्वा । वत्सलवत्सलाना खाण्डवैस्तीमनविशेषैरन्नव्यञ्जनै. । कथंभूतैः खाण्डवैः । मनोहरै. हृदयानन्दजनकै. । पुनः कथभूतैः । समानीतनेत्र

भावैः खाण्डवैः, प्रियतमाधरैरिव स्वादमानैरविच्छिन्नखिन्नैः पक्वान्नैः, तरुणीपयोधरैरिव सुजाताभोगैः स्तब्धविधिभिर्दधिभिः, प्रणयिनीविलोकितैरिव मधुरकान्तिभिः स्निग्धैर्दुग्धैः, अभिनवाङ्गनासगमैरिवातीव स्वादुभिः शर्करासपर्कसमासन्नैः परमान्नैः, मेहनरसरहस्यैरिव सर्वाङ्गीणसतापहारिभिर्घनसारपारीदन्तुरैर्वारिपूरैः, आकण्ठमानयनमाशिखमाशिखाग्रं च प्रतिदिवस दशद्वादशवासरान्वत्सलवत्सलानामेवंविधस्य च तमिस्राया गृहीतप्रदीपस्येवोत्कोटश्रीशिखाप्रकाशप्रशान्तयथार्थदर्शनस्य स्वभावादेव तुन्दपरिमृजस्य लोकस्य शोकापनुदसपदा भवादृशानामेवायं तुन्दोऽमन्दिमानमास्कन्दति । अस्मादृशा तु देवप्रसादादुपमानोपमेयार्थरहिताना कथं नामायं पिचण्डः स्फायताम्' इत्याललाप ।

नासारसनानन्दभावै समानीत उत्पादितो नेत्राणा नासाना घ्राणाना रसनाना जिह्वानामानन्दभावो यै ते तथा तै । कैरिव । लासिकाविलासैरिव नर्तकीना लोचनचेष्टितैरिव । यथा लासिकाविलासा नेत्रादीना मनोहरा भवन्ति । पुन कै कृत्वा । पक्वान्नै स्वादमानै रोचमानै रुचिं कुर्वद्भि । कथभूतै पक्वान्नै । अविच्छिन्नखिन्नै परिपूर्णपचनै । कैरिव । प्रियतमाधरैरिव वल्लभस्त्रीदन्तच्छदैरिव । यथा प्रियतमाधरा स्वादमाना रोचिष्णवो भवन्ति । पुन कै कृत्वा । दधिभि नवनीतहेतुभि सुजाताभोगैः सुनिष्पन्नविस्तारै । कथंभूतै दधिभि । स्तब्धविधिभि. काठिन्यविधानै । कैरिव । तरुणीपयोधरैरिव नवयौवनस्त्रीस्तनैरिव । यथा तरुणीना पयोधरा सुजाताभोगा स्तब्धविधयश्च भवन्ति । पुन कै कृत्वा । दुग्धैरौधस्यै । कथभूतैर्दुग्धै । मधुरकान्तिभि प्रियतेजोभि शुक्लवर्णै । पीतादिवर्णरहितैरित्यर्थ । कैरिव । प्रणयिनीविलोकितैरिव स्नेहवतीवनिताकटाक्षावलोकितैरिव । यथा प्रणयिनीविलोकितानि स्वादूनि प्रियाणि च भवन्ति । पुनश्च कै कृत्वा । परमान्नै क्षीरान्नै । पायसैरिति यावत् । कथंभूतै परमान्नै । अतीव स्वादुभि अतिशयेन मिष्टै । पुन कथभूतैः । शर्करासपर्कसमासन्नै. शर्कराया सपर्को मिश्रण समासन्न' प्रत्यासन्नो येषा तानि शर्करासपर्कसमासन्नानि तै । कैरिव । अभिनवाङ्गनासगमैरिव नूतनपरिणीतवनितासयोगैरिव । यथा अभिनवाङ्गनासगमा अतीव स्वादवो भवन्ति । पुन कै कृत्वा । वारिपूरैर्जलप्रवाहै । कथभूतैः वारिपूरै । सर्वाङ्गीणसतापहारिभि सर्वशरीरपरितापस्फोटकै । पुन कथभूतै. । घनसारपारीदन्तुरै. कर्पूरपालिकाचमत्कारिभि । कैरिव । मेहनरसरहस्यैरिव सुरतरसगोप्यतत्त्वैरिव । यथा मेहनरसरहस्यानि सर्वाङ्गीणसतापहारीणि भवन्ति । प्रायेणोपमालकारः ॥

पुनः सपरिहासमेनमहमेवमवोचम्—'अयि हुलाधिपते, किमद्य क्वचनापि हस्तमुखसंयोगोऽभूत् ।' 'चतु.समुद्रमुद्राङ्कितमेदिनीपरिवृढ, बाढम् ।' 'कथय कथय ।' 'देव, श्रूयताम् । त्रिपुरुषोल्लिखितकमण्डलुकम्बुकलावत्फलकनामावलीप्रशस्ते, अस्ति खल्वस्यामेव पुरि प्रकृतिपुरुषस्येश्वरवर्तेर्दिवाकीर्तेर्नप्ता, स्वस्रीयो बलाहकस्य संवाहकस्य, मैथुनिकः सवरकस्यास्तरकस्य, स्वकीयेन च यशसा देवादपि त्रिचतुरैरङ्गुलैरुपरिवर्तमानः, तथा हि—सितंपचानामग्रेसरः, किंपचानां प्रथमगण्यः, कीकटानामुदाहरणभूमिः, कद-

---

पुनः पुनरपि भूयोऽपि सपरिहास सवर्कपन (?) शङ्खनकं प्रति अहं यशोधरमहाराज एवममुना प्रकारेण अवोचं उक्तवान् । एवं कथमिति चेत् । अयि अहो हुलाधिपते मेषाधिपते भारवाह, किमद्य अद्य दिने क्वचनापि कस्मिंश्चिदपि स्थाने हस्तमुखसयोगोऽभूत् करवक्त्रमेलापको बभूव । शङ्खनको ब्रूते—हे चतु'समुद्रमुद्राङ्कितमेदिनीपरिवृढ हे आसमुद्रान्तपृथ्वीपते बाढमतिशयेनाभूत् । यशोधरो ब्रूते—क्व क्व हे शङ्खनक, भोजनमभूत् कथय कथय ब्रूहि ब्रूहि । शङ्खनको ब्रूते—हे देव हे राजन्, श्रूयता त्वया आकर्ण्यताम् । हे त्रिपुरुषोल्लिखितकमण्डलुकम्बुकलावत्फलकनामावलीप्रशस्ते त्रिभि पुरुषै ब्रह्मविष्णुरुद्रैरुल्लिखिता उत्कीरिता यथासख्यं ब्रह्मणा निजकमण्डलुफलके शौचोपकरणोपरि विष्णुना कम्बुफलके निजपाञ्चजन्यनामशङ्खोपरि रुद्रेण निजकलावत्फलके निजललाटस्थितार्धचन्द्रफलके पट्टिकाया नामावल्या अङ्कनसमूहस्य प्रशस्ति प्रसिद्धिर्यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । खल्विति वाक्यालंकारे । अस्यामेव पुरि अस्मिन्नेवोज्जयनीपत्तने किलिञ्जकनामधेयो अस्ति वर्तते । स मा किमपि अपूर्वं अनिर्वचनीयं अबूभुजत् भोजयामास । कथंभूत किलिञ्जकनामधेय. । प्रकृतिपुरुषस्य शिल्पिकस्य ईश्वरवर्तेः ईश्वरेषु वर्तते इति ईश्वरवर्तिनामधेयस्य दिवाकीर्तिनापितस्य चाण्डालस्य वा नप्ता दुहितु पुत्र । दौहित्र इत्यर्थ । बलाहकस्य बलाहकनामधेयस्य सवाहकस्य अङ्गमर्दकस्य स्वस्रीयो भागिनेय । पुन कथंभूत । सवरकस्य सवरकनामधेयस्य आस्तरकस्य शय्यापालकस्य मैथुनिक' श्याल. । स किं कुर्वाण' किलिञ्जक । स्वकीयेन निजेन यशसा पुण्यगुणानुकीर्तनेन देवादपि श्रीयशोधरमहाराजादपि त्रिचतुरैः त्रिभिश्चतुर्भिर्वा अङ्गुलैरुपरिवर्तमान' । चकार उक्तसमुच्चयार्थ । तथा हि तदेव निरूपयति—असौ किलिञ्जकनामधेय' अग्रेसरः त्वमिव अग्रणीर्वर्तते । पर केषाम् । सितंपचानां कृपणानाम् । पुन कथंभूत । प्रथमगण्य' पूर्वगणनीय । पर केषाम् । किंपचाना किमपि पचन्तीति किंपचास्तेषाम् । पुन कथंभूतः । उदाहरणभूमि. त्वमिव दृष्टान्तस्थानम् । परं केषाम् । कीकटाना निर्धनानाम् । पुनः कथंभूतः । धुरिवर्णनीयः त्वमिव मुख्यतया

र्याणां धुरिवर्णनीयः, शिखामणिर्लोलुभानाम्, भोजनावसानानन्तरमादेयनामा, संप्रति च परमरमारमणीकामिनः स्वामिनः प्रसादभूमिः, दाक्षिणात्यदेशजन्मनो जङ्घाचारिकनामकस्य विश्वावसोः प्रतिहस्तः किलिञ्जकनामधेयो देवेन कृतसंकेत इवापरकृष्णमुखमक्षिकामुण्डमण्डलीप्रतिमतुषपरुषपाषाणाकीर्णविवर्णविस्तीर्णजीर्णयावनालौदनादिप्रारम्भम्, अतिपूतिपर्युषितविरसालसान्द्रोत्तरारम्भम्, उन्दुरमूत्रमितकुथितातस्यतैलधारावपातप्रायम्, असमस्तसिद्धैर्वारुकोपदंशनिकायम्, अर्धरद्धालाबूफलफालिप्रकारम्, ईषत्खि-

---

वर्णनीय । पर केषाम्। कदर्याणा मलिनवस्त्राणाम् । उक्तं च—'कदर्यहीनकीनाशकिपचानमितंपचा । कृपण क्षुल्लकः क्षुद्र क्लीवा एकार्थवाचका ॥' अत्र प्रस्तावे अयं श्लोक —'दृढतरनिबद्धमुष्टे कोपनिषण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य कृपाणस्य च प्रायेणाकारतो भेद ॥' शिखामणि शिरोरत्नम्। पर केषाम्।लोलुभाना लुब्धानाम्। पुन कथभूत किलिञ्जकनामधेय । भोजनावसानानन्तर भुक्तेरनन्तर आदेयनामा ग्राह्याभिधान । अस्य नाम भोजनात्पूर्वं न गृह्यते भोजनान्तरायो भवतीति भाव । सप्रति च इदानीं च स्वामिन प्रसादभूमिः तव कारुण्यस्थान वर्तते। कथभूतस्य स्वामिन । परमरमारमणीकामिन परमरमा साम्राज्यलक्ष्मी सैव रमणी वल्लभस्त्री । सर्वविषयसौख्यप्रदायिकात्वात्। तस्या कामोऽभिलाषो विद्यते यस्य स तथोक्तस्तस्य। कथंभूत किलिञ्जकनामधेय । दाक्षिणात्यदेशजन्मन कर्णाटदेशोद्भवस्य जङ्घाचारिकनामकस्य चारपुरुषप्रधानस्य विश्वावसो विश्वावसुनामधेयस्य प्रतिहस्त दर्वीसमान । किमपि मा अबूभुजत् भोजयामास। किवत् भोजयामास। देवेन भवता कृतसकेत इव शिक्षित इव । कथभूत किमपि। अपरकृष्णमुखमक्षिकामुण्डमण्डलीप्रतिमतुपपरुषपाषाणाकीर्णविवर्णविशीर्णजीर्णयावनालौदनादिप्रारम्भम् अपरा अनीदृशा या कृष्णमुखमक्षिका कालवक्त्रपुत्तलिकास्तासा मुण्डमण्डल्यः शिरोवयवा तत्प्रतिमं तत्सदृश तुषैर्धान्यत्वग्भि परुष कर्कश पाषाणाकीर्ण दन्तभञ्जनकर्करव्याप्तं विवर्ण मलिन विशीर्ण शतखण्डीभूतं जीर्ण चिरकालोषित यत् यावनालौदनं पङ्कधान्यभक्तं आदौ प्रथमत प्रारम्भो यस्य भोजनस्य तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम्। अतिपूतिपर्युषितविरसालसान्द्रोत्तरारम्भम् अतिपूतयो अतिदुर्गन्धा पर्युषिता ह्यस्तनदिने रद्धा ये विरसाला राजमाषा तेषा सान्द्रो बहुल उत्तरारम्भ उपरि परिवेषण यस्य भोजनस्य तत्। पुन कथंभूतम् । उन्दुरमूत्रमितकुथितातस्य तैलधारावपातप्रायम् उन्दुरस्य मूषिकस्य यन्मूत्रं प्रस्रावे लघुनिसित्तं तेन मितं प्रमित कुथितं दुर्गन्ध अतस्या इद आतस्यं यत्तैल चोपट तस्य धाराया अवपात ईषत्पात प्रायेण भोजने यस्मिन् तत् तथोक्तम्। पुन कथंभूतम् । असमस्तसिद्धैर्वारुकोपदंशनिकायम् असमस्तसिद्धानि ईषत्पक्वानि मनाक् चटितानि प्रायेण कटुकानि यानि ऐर्वारुकाणि

न्नकर्कारुकर्कशच्छेदसारम्, अवालमालूरमूलकचक्रकोपक्रमम्, अभृष्टचिर्भटिकाभक्षणभग्नभावक्रमोपक्रमम्, अपक्वार्काग्निदमनरिङ्गिणीफलाविरलविरचनम्, अगस्तिचूताम्रातकपिचुमन्दकन्दलसदनम्, अनेकदिवसवासार्थिताम्लखलकविस्तारम्, अतीवपाकोपहतबृहतीवार्ताकफलसोभाजनकन्दसालनकावतारम्, एरण्डफलपलाण्डुमुण्डिकाडम्बरम्, उच्छूनोद्वेल्लितवल्ल-

---

कर्कटीखण्डानि तेषा उपदंशनिकायो व्यञ्जनसमूहो यस्मिन् भोजने तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । अर्धरद्धालाबूफलफालिप्रकारम् अर्धरद्धानि करटानि यानि अलाबूफलानि तुवक्कफलानि तेषा फालय खण्डानि तेषा प्रकारा· अनेकभेदा यस्मिन् भोजने तत्तथोक्तम् । पुनः कथभूतम् । ईषत्खिन्नकर्कारुकर्कशच्छेदसारम् ईषन्मनाक् खिन्ना अर्धरद्धा ये कर्कारुणा कलिङ्गफलाना कर्कशा कठिना ये छेदा. खण्डानि तै सार मनोहरम् । पुनः कथंभूतम् । अवालमालूरमूलकचक्रकोपक्रमम् अवालानि वृहन्ति यानि मालूराणि बिल्वफलानि मूलकानि च चक्रकानि च खटालपत्रशाकविशेष. तेषामुपक्रमः ज्ञात्वारम्भो यत्र तत्तथोक्तम् । पुन. कथंभूतम् । अभृष्टचिर्भटिकाभक्षणभग्नभावक्रमोपक्रमम् अभृष्टानि ईषत् साक्षादग्निपक्कानि यानि चिर्भटिकानि किंचरिकास्तेषा भक्षणेन चर्वणेन भग्नो नष्टो भावक्रमोऽरुचिक्रमोपक्रम यस्मिन् तत्तथोक्तम् । पुन. कथभूतम् । अपक्वार्काग्निदमनरिङ्गिणीफलाविरलविरचनम् अपक्वानि अनग्निसिद्धानि अर्काणि अर्कफलानि अग्निदमनानि क्षुद्विनाशकानि रिङ्गिणीफलानि कण्टकारिकाफलानि तेषा अविरलं प्रचुरतरवितरण तस्य विरचना यस्मिन् भोजने तत्तथोक्तम् । पुनः कथभूतम् । अगस्तिचूताम्रातकपिचुमन्दकन्दलसदनम् अगस्तिश्च अगस्तिवृक्षः चूतश्च आम्रवृक्ष· आम्रातकश्च कपिप्रियवृक्ष । उक्तं च धन्वन्तरिनिघण्टौ—'आम्रातकः पीतनक· कपिचूतोऽम्लचाटकः । शृङ्गी कपिरसोऽन्यश्च तनुक्षीर कपिप्रिय. ॥' पिचुमन्दश्च निम्बतरुस्तेषां कन्दलाना खण्डाना सदनं स्थानम् । पुन कथभूतम् । अनेकदिवसवासार्थिताम्लखलकविस्तारम् । अनेकदिवसवासं बहुदिवसोषितं बहुदिवसस्थितं अर्थितं याचयित्वा नीतं यत् आम्लखलकं दन्तशठरुधाविशेषस्तस्य विस्तार. प्राचुर्य यत्र तत्तथोक्तम् । पुन· कथंभूतम् । अतीवपाकोपहतबृहतीवार्ताकफलसोभाञ्जनकन्दसालनकावतारम् अतीव अतिशयेन पाकोपहता पक्का या वृहती क्षुद्रवार्ताकी वार्ताकं च वृन्ताक तेषा फलानि । उक्त च—'वृन्ताकं कोमल पथ्यं कोहल कोमलं विषम् ।' सोभाजनश्च शिग्रुवृक्षः कन्दश्च उञ्जलिका तेषा सालनकाना अवतारः परिवेषणं यस्मिन् भोजने तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । एरण्डफलपलाण्डुमुण्डिकाडम्बरम् । पुनः कथंभूतम् । उच्छूनोद्वेल्लितवल्लरालककोकुन्दोड्डमरम् उच्छूनोद्वेल्लिताः स्थूलभूता. श्वयथुप्राप्ता उद्वेल्लिता उत्कम्पिता ये वल्लका निष्पावकास्तादृशा ये रालकाः कङ्गवः कोकुन्दानि च अण्डराणि

करालककोकुन्दोड्डमरम्, अनल्पराजिकावर्जितावन्तिसोमावसानम्, समासलिलसमक्षारपानीयपानम्। न किमपि नाम बूभुज न चाशनाया उपशान्तिर्मनागप्यवापम्। केवलं तस्य वञ्चितदृष्टिपातया स्ववासिन्या परिविष्टो मूलाटीवराटोत्कटकट्टलकालशेयविशिष्टः सर्वपात्रीणः श्यामाकभक्त. प्राणत्राणमकार्षीदिति च क्षणमात्र द्रवालापानन्दितचेतस्तमखण्डक्षीणे शरणे किमप्युदन्तजातमापप्रच्छे।

सर्वचेतोगतानर्थान्द्रष्टुं येषा कुतूहलम्।
ते भवन्तु परं चारैश्चक्षुष्मन्तः क्षितीश्वराः॥ ११६॥
चारसचारतो येषां नाध्यक्षा स्वपरस्थितिः।
नियुक्तारातिसपातात्तेषां नार्थो न चासवः॥ ११७॥

तैरुड्डमर उत्कटम्। पुन कथंभूतम्। अनल्पराजिकावर्जितावन्तिसोमावसानम् अनल्पा प्रचुरा या राजिका आसु तया आवर्जित मिश्रित यत् अवन्तिसोमं काञ्जिक तत् अवसाने अन्ते यत्र तत्तथोक्तम्। पुन. कथभूतम्। समासलिलसमक्षारपानीयपानम् समा लवणाकरस्तस्या सलिलसम उदकसदृश यत् क्षारं पानीयं तस्य पानं यत्र तत्तथोक्तम्। हे राजन्, न च नैव अशनाया बुभुक्षाया उपशान्तिर्विनाशो मनागपि स्तोकमपि अवाप न प्राप्तवानहम्। केवलं लवणजीरकादिसयोगरहित तस्य किलिञ्जकनामधेयस्य वञ्चितदृष्टिपातया दृष्टिपातं वञ्चयित्वा स्ववासिन्या वधूत्वाया परिविष्ट परिवेषितो भुक्त श्यामाकभक्त मम प्राणत्राणं प्राणरक्षण पड्वान्यकूर अकार्षीत् चकार। कथभूत श्यामाकभक्त। मूलाटीवराटोत्कटकट्टलकालशेयविशिष्ट मूलाटी दधिमूल वराटोत्कट कन्दर्पसदृशं कट्टल (?) आम्लाधिक कालशेयं तक्र तेन विशिष्ट सयुक्त। पुन कथभूत। सर्वपात्रीण कौलादियोग्य। इति च अनेन प्रकारेण क्षणमात्रं मुहूर्तं द्रवालापानन्दितचेत द्रवालापैर्नर्मवचनैरानन्दितचेता. हृष्टमना त शङ्कनक अखण्डक्षीणे जनद्वयाचारे एकान्ते शरणे गृहे किमपि विवक्षितं उदन्तजात वार्तासमूहं आपप्रच्छे आपृष्टवानहम्।

सर्वचेत इत्यादि। येषा नृपाणा सर्वचेतोगतान् सर्वेषा हृदयस्थितान् अर्थान् कार्याणि द्रष्टुं अवलोकितु कुतूहल कौतुक वर्तते। क्षितीश्वरास्ते राजान पर निश्चयेन चारैश्चरैश्चक्षुष्मन्तो लोचनवन्तो भवन्तु सजायन्तु। जात्यलंकार॥

चारसंचारत इत्यादि। येषा नृपाणा चारसचारतो हैरिकपुरुषप्रयोगत. स्वपरस्थिति अध्यक्षा प्रत्यक्षा न भवति तेषा राज्ञा नियुक्तारातिसपातात् नियुक्ताना नियोगिना दण्डाधिपतीना अरातीना शत्रूणा च सपातात् आगमनात् न अर्थो

कदाचित्करतलीकृतसकलसचिवचेतःकूटकपट कापटिक, यः खलु मया तत्रान्वयागतप्रजाप्रणये जनपदविषये सर्वर्द्धिसमृद्धोऽपि व्रतप्रश्रिताशयतया त्रिविधास्वपि स्त्रीषु महर्षिरिवासंजातस्मरशरशरव्यहृदयः, संसारतिमिरावसरावेशोऽपि न मनागपि प्रभालेपीमणिरिव संपन्नमलिनाभिनिवेशः, पयःपातोच्छ्वसितस्य महीतलस्य गर्भिणीजठरसमत्वादतिकारुणिकतयाङ्गुष्ठमात्रीमपि धरित्रीं न कर्षयति, महाकृपालुतया सत्त्वसंमर्दभयेन

लक्ष्मीर्न भवति । न च असव न च प्राणा भवन्ति । निर्धना सन्तो म्रियन्त इत्यर्थ. । जात्यलकारः ॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे अस्मात् कापटिकात् शङ्खनकात् इदं वक्ष्यमाणलक्षणं अश्रौपं अशुश्रुवम् । कथंभूतात् कापटिकात् । इत्यमुना प्रकारेण सादरमापृष्टात् आदरसहितं यथा भवत्येवं अनुयुक्तात् । इतीति किम् । हे करतलीकृतसकलसचिवचेत कूटकपट, करतलीकृत करतलामलकावविज्ञातः सकलं समग्रं सचिवस्य मन्त्रिणः चेतसो मनस' कूटो असत्यः कपट पाखण्डो येन स तथोक्तः । हे कापटिक हे शङ्खनक, य. सचिवो मन्त्री । खलु निश्चयेन वाक्यालंकारे वा । मया यशोधरेण तत्र जनपदविषये देशमध्ये नियुक्तोऽलकृतो अधिकारी कृतः स सचिव. सप्रति इदानी कीदृशास्थिति. कीदृशाचारो वर्तते । कथंभूते जनपदविषये । अन्वयागतप्रजाप्रणये अन्वयागत कुलक्रमेणागतः प्रजासु लोकेषु प्रणयो मम स्नेहो यस्मिन् जनपदविषये स तथोक्तस्तस्मिन् । य सचिवो मन्त्री कथंभूत । सर्वर्द्धिसमृद्धोऽपि परिपूर्णलक्ष्मीसयुक्तोऽपि व्रतप्रश्रिताशयतया व्रतविनीतविचित्रतया त्रिविधास्वपि स्त्रीषु बाल्युवतिमध्यमवय सु त्रिप्रकारासु स्त्रीषु महर्षिरिव दिगम्बर इव असजातस्मरशरशरव्यहृदय' न सजातं स्मरशराणा कामबाणाना शरव्यं वेध्यं हृदयं यस्य स असजातस्मरशरशरव्यहृदयः । यथा महर्षि सर्वर्द्धिरणिमादिऋद्धिसहितोऽपि सन् व्रताधीनतया स्त्रीषु मनो न करोति । पुनः कथंभूत. सचिव । ससारतिमिरावसरावेशोऽपि न मनागपि प्रभालेपीमणिरिव सपन्नमलिनाभिनिवेशः ससारस्य सबन्धी यत्तिमिर अन्धकार दैन्य तस्य अवसरस्य प्रस्तावस्य आवेश प्रवेशो यस्य स ससारतिमिरावसरावेश ससारकृष्णावसरान्धकारोऽपि सन् प्रथमयौवनत्वात् मनागपि स्तोकमपि सपन्नमलिनाभिनिवेशो न वर्तते सप्राप्तमलिनाभिप्रायो न वर्तते । क इव । प्रभालेपीमणिरिव बृहज्ज्योतिरत्नमिव । यः सचिव अङ्गुष्ठमात्रीमपि एकाङ्गुलप्रमाणामपि धरित्रीं भूमिं न कर्षयति न खेटयति । कया । अतिकारुणिकतया यतोऽयं अतिदयालुर्वर्तते । कस्माद्धरित्रीं न कर्षयति । पयःपातोच्छ्वसितस्य जलवर्षणोल्लासितस्य महीतलस्य गर्भिणीजठरसमत्वात् यथा गर्भिणीजठर बीजपातेन उच्छ्वसितं भवति । यः सचिव. महाकृपालुतया सरसकारुणिकतया

पदात्पदमपि भ्रमन्भविल इव नादत्ते दारवं पादपरित्राणम्, एकान्ततः परमपदस्पृहयालुतया स्वैरकथास्वपि कर्मन्दीव न तृप्यति विषविषमोल्लेखेषु विषयसुखेषु, सदैव शुचिरिव ब्रह्मचारी तथापि लोकव्यवहारप्रतिपालनार्थं देवोपासनायामपि समाप्लुत्य वैखानस इव जपति जलजन्तूद्वेजनजनितकल्मषप्रघर्षणायाघमर्षणतन्त्रान्मन्त्रान्। आस्तां तावदशुभस्य दर्शनं स्पर्शनं च, किंतु मनसाप्यस्य परामर्शे शसितव्रत इव प्रत्यादिशत्याशम्। असहप्रवृत्तसङ्गेषु ह्यङ्गेषु को नाम नराणां लालनायाग्रह इत्याकलय्य पर्वरसेष्वपि दिवसेषु

सत्त्वसमर्दभयेन प्राणिनां चम्पनभयात्पदात् पदमपि भ्रमन् एकपदमात्रमपि भूम्युपरि भ्रमन् दारवं काष्ठमयं पादपरित्राणं पादुकां नादत्ते न गृह्णाति। क इव। भविल इव महामुनिरिव। यथा दयालुर्मुनिः काष्ठपादत्राणं न गृह्णाति। यः सचिवः एकान्ततः सर्वथा प्रकारेण परमपदस्पृहयालुतया मोक्षाभिलाषुकतया स्वैरकथास्वपि स्वेच्छावार्तास्वपि विषयसुखेषु न तृप्यति नाभिलषति। कथंभूतेषु विषयसुखेषु। विषविषमोल्लेखेषु विषवद्धालाहलवत् विषमः क्रूरतरः प्राणापहारक उल्लेखो अग्रं येषां तानि तेषु। क इव न तृप्यति। कर्मन्दीव तपस्वीव। यथा कर्मन्दी विषयसुखेषु न तृप्यति। यः सचिवः सदैव सर्वकालं शुचिरिव अग्निरिव ब्रह्मचारी वर्तते यद्यप्येवं ब्रह्मचारी सदा शुचिः तथापि लोकव्यवहारप्रतिपालनार्थं लोकानां व्यवहारः अस्नातो देवान् न प्रपूजयेदिति वर्तते तस्य प्रतिपालनार्थं देवोपासनायामपि देवपूजनार्थमपि समाप्लुत्य सदुष्णजलेन स्नानं कृत्वा जलजन्तूद्वेजनजनितकल्मषप्रघर्षणाय जलस्य सबन्धिनो ये जन्तवः पूतरादयः प्राणिनस्तेषामुद्वेजनेन बाधाकरणेन जनितमुत्पादितं यत् कल्मषं पापं तस्य प्रघर्षणाय शान्त्यर्थं अघमर्षणतन्त्रान् पापोपशमसप्रदायान् मन्त्रान् गुप्तभाषणान् जपति परावर्तयति। क इव। वैखानस इव। यथा वैखानसः दण्डयक्ष्मान् वा मन्त्रान् जपति। यः सचिवः किं करोति। आस्तां तावत् तत्तावत्तिष्ठतु यत् अशुभस्य मद्यमांसचर्मचाण्डालादेर्दर्शनमवलोकनं स्पर्शनं च आभेटनम्, किंतु मनसापि चित्तेनापि अस्य अशुभस्य परामर्शे संकल्पेऽपि आशं भोजनं प्रत्यादिशति निराकरोति अन्तरायं विधत्ते। क इव। शसितव्रत इव दिगम्बर इव। यथा महाव्रतदिगम्बरः दर्शनस्पर्शनसंकल्पान्तरायान् करोति। उक्तं च—'मांसरक्तार्द्रचर्मास्थिपूयदर्शनतस्त्यजेत्। मृताङ्गिवीक्षणादन्नं प्रत्याख्यातान्नसेवनात्॥ मातङ्गश्वपचादीनां दर्शने तद्वच'श्रुतौ। भोजनं परिहर्तव्यं मलमूत्रादिदर्शने॥' पुनश्च यः सचिवः किं करोति। असहप्रवृत्तसङ्गेषु मरणे सति सार्धं अनागमनशीलेषु हि निश्चितं अङ्गेषु शरीरेषु को नाम कश्चित् नराणां लालनाय पोषणाय आग्रहः आक्षेपः इतीदृशमाकलय्य सम्यग्विचार्य पर्वरसे (दिवसे)पि दीपोत्सवादिदिवसेषु शाकमुष्टेः शाकमात्रकवलात् यवमुष्टेर्वा यवो-

मुमुक्षुरिव न शाकमुष्टेर्यवमुष्टेर्वापरमाहरत्याहारम्। ईषदप्यशुभमन्यत्रोत्पादितमात्मन्युप्तबीजमिव जन्मान्तरे शतशः फलतीति दयालुभावाद्दुरितभीरुभावाच्च न दलं फलं वा योगीव स्वयमवचिनोति वनस्पतीन्। परोपरोधादनुभवंश्च तत्र पतङ्गपावकस्पर्शपूतमनुभवति। न केवलं मयि चिरपरिचयोदन्वदसीमस्नेहनिघ्नत्वात्सुहृदिव वृत्तविघ्नाकारमपि राज्यभारमूरीकृतवान्। नालम्पटमनस्कारोऽस्तीह कश्चिद्विपश्चिदप्यधिगताधिकारो नर इति व्यभिचारयितुमिव कुशलाशयतया च घटशतेनापि स्नाति बिन्दुनापि न स्पृश्यत इति मत्वा धर्ममूलत्वान्महाकुलप्रसूतेर्महाभागपदप्रादुर्भूतेश्च धर्मसं-

---

दनकवलात् वा अपर अन्यं आहार मोदकादिकं न आहरति न भुङ्क्ते। क इव। मुमुक्षुरिव मोक्तुमिच्छुर्मुनिरिव। यथा मुमुक्षु. शाकमात्रान्नात् अपरं स्निग्धमाहार नाहरति। पुनश्च य. सचिव कि करोति। दलं फलं वा स्वयमात्मना वनस्पतीन् न अवचिनोति गृह्णाति वनस्पतीना दलं फलं स्वयमेव न चुण्टति। 'यात्स्नार्थो दुहिच्छिप्रच्छिरुधिस्तूसारिजनीवह्ज्वदण्डग्रहकूष्मानविमुष पञ्चायाद्यवो द्विटार' (१) इति वचनात् चिन्धातो प्रयोगे द्विकर्मकत्वात् वनस्पतीनिति षष्ठीबाधिका द्वितीया। कस्मात् स्वयं दलं फलं वा न चिनोति। इत्यमुना प्रकारेण दयालुभावात् कारुणिकत्वात्। न केवलं दयालुभावात्। दुरितभीरुभावाच्च। इतीति किम्। ईषदपि स्तोकमपि अशुभं दु ख अन्यत्र अपरजीवे उत्पादितं जनितं जन्मान्तरे अन्यभवे आत्मनि स्वस्मिन् शतश. शतवारान् सहस्रवारान् लक्षधा कोटिधा दु खं फलति। किमिव। उप्तबीजमिव वपितकण इव। क इव चिनोति। योगीव ध्यानवान्मुनिरिव। पुनश्च कि करोति सचिव। परोपरोधात् कुटुम्बाद्याग्रहात् तद्दलं फल वा अनुभवश्चास्वादयन् पतङ्गपावकस्पर्शपूतं सूर्याग्निवैश्वानरस्पर्शनपूतं पवित्रं विना नानुभवति नास्वादयति। पुनश्च कि कृतवान्। न केवलं निष्केवल मयि विषये चिरपरिचयोदन्वदसीमस्नेहनघ्नत्वात् चिरपरिचयेन बालादारभ्य सगतितया उदन्वन् उत्पद्यमानो योऽसौ असीमस्नेह अपर्यन्तप्रीतिस्तस्मिन्निघ्नत्वात् तत्परत्वात् पराधीनत्वात् सुहृदिव कुटुम्बवर्ग इव वृत्तविघ्नाकारमपि चारित्रान्तरायमूर्तिमपि राज्यभार ऊरीकृतवान् स्वीचकार। उक्तं च—'परतन्त्र पराधीन. परवान्नाथवानपि। अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ॥' मया कि कृत्वा जनपदविषयसचिवो नियुक्त.। इति मत्वा ईदृशं ज्ञात्वा धर्मसवर्धनं विधित्सुना महाकुलप्रसूते उत्तमकुलप्रादुर्भावस्य धर्ममूलत्वात् धर्मं विना उत्तमकुले प्रसूतिर्न भवति इति मत्वा। तथा च कि मत्वा। महाभागपदप्रादुर्भूतेः स्व-

---

१. 'त्वाच्च' सटीकपुस्तकपाठः.

वर्धनं विधित्सुना, प्रजामूलत्वात्कोशवृद्धेस्तन्त्रवृद्धेश्च प्रजापालनं चिकीर्षुणा; प्रकृतिमूलत्वादसाध्यसाधनस्य पराबाधावरोधनस्य च प्रकृतिप्रसत्तिमुत्पिपादयिषुणा, सत्पुरुषमूलत्वादशेषशास्त्रव्युत्पत्तेर्विशिष्टाचारप्रवृत्तेश्च सत्पुरुषान्संजिघृक्षुणा, प्रतिपक्षापायमूलत्वादाज्ञोत्कर्षस्य प्रतापप्रकर्षस्य च प्रतिपक्षापायं समीचिक्षुणा, राज्यलक्ष्मीमूलत्वाद्विषयसुखोपसर्पणस्यार्थिजनस-

---

र्गमोक्षपदोत्पादस्य धर्ममूलत्वात् धर्मं विना महाभागपदप्रसूतिर्न भवति इति मत्वा। असौ सचिव जनपदविषये किमर्थं नियुक्त । इति ईदृश कार्यं व्यभिचारयितुमिव असत्य कारयितुमिव। इतीति किम्। इह अस्मिन् ससारे अलम्पटमनस्कार निर्लोभचित्त कश्चिद्विपश्चिदपि कोऽपि विद्वानपि अविगताधिकार प्राप्तनियोगो नर पुमान् नास्ति न वर्तते। किं कृत्वा। सर्वमिति मत्वा। इतीति किम्। कुशलाशयतया यत्नपरिचिततया घटशतेनापि कुम्भसहस्रेणापि स्नाति स्नान करोति विन्दुनापि विन्दुप्रमुखेनापि न स्पृश्यते। विन्दुमात्रजलस्यापि पाप न भवतीत्यर्थ । पुनश्च किं कर्तुमिच्छुना मया सचिवो नियुक्त । प्रजापालनं चिकीर्षुणा प्रजाना लोकाना पालनं रक्षणं चिकीर्षुणा कर्तुमिच्छता। कस्मात् प्रजापालनं कर्तुमिच्छता कोशवृद्धेर्धनवर्धनस्य प्रजामूलत्वात् प्रजा विना कोशवृद्धिर्न भवति इति मत्वा। पुनश्च कस्मात् नियुक्त । तन्त्रवृद्धेश्च सेनावृद्धेश्च प्रजापालनं विना सैन्यवृद्धिर्न भवति इति मत्वा। पुनश्च किं कर्तुमिच्छता मया सचिवो नियुक्त । प्रकृतिप्रसत्तिं उत्पिपादयिषुणा प्रकृतीना पूर्वोक्ताष्टादशशतीना प्रसत्तिं प्रसन्नता उत्पिपादयिषुणा उत्पादयितुमिच्छता । कस्मात् प्रकृतीना प्रसन्नतोत्पाद्यते। असाध्यसाधनस्य असाध्यस्य विषमस्य दुर्गादे साधनस्य करे करणस्य प्रकृतिमूलत्वात् प्रकृतिं विना असाध्यं न साध्यते इति मत्वा । न केवल असाध्यसाधनस्य किं तु पराबाधावरोधनस्य परेषा शत्रूणा आबाधा उपद्रवस्तस्य अवरोधनस्य निषेधनस्य प्रकृतिमूलत्वात्। शत्रुबाधानिरोध प्रकृतिं विना न भवतीति भाव । पुनश्च किं कर्तुमिच्छता मया सचिवो नियुक्त । सत्पुरुषान् सजिघृक्षुणा सग्रहीतुमिच्छता । सत्पुरुषसग्रहणेच्छापि कस्मात्। अशेषशास्त्रव्युत्पत्ते सकलशास्त्रपरिज्ञानार्थस्य विशिष्टाचारप्रवृत्तेश्च सदाचारप्रवर्तनस्य च सत्पुरुषमूलत्वात् सकलशास्त्रव्युत्पत्तिर्विशिष्टाचारप्रवृत्तिश्च सत्पुरुषान् विना न भवतीति कारणात्। पुनश्च किं कर्तुमिच्छता मया सचिवो नियुक्त । प्रतिपक्षापाय शत्रुविनाशं समीचिक्षुणा समीक्षितुमिच्छता। प्रतिपक्षापायसमीक्षणेच्छापि कस्मात्। आज्ञोत्कर्षस्य प्रतापप्रकृष्टतायाश्च प्रतिपक्षापायमूलत्वाच्च शत्रूणा विनाशं विना आज्ञाविशिष्ट प्रतापप्रकर्षश्च न भवति । पुनश्च किं कर्तुमिच्छता मया सचिवो नियुक्त । राज्यलक्ष्मीं उल्लिलासयिषुणा राज्यलक्ष्मीं उल्लासयितुमिच्छता। राज्यलक्ष्म्युल्लासेच्छापि कस्मात् । विषयसुखोपसर्पणस्य विषयसौख्यप्रवर्तनस्य अर्थिजनसतर्पणस्य च

तर्पणस्य च राज्यलक्ष्मीसुल्लिलासयिषुणा च, आत्मोचितानुचरचमूयुक्तो नियुक्तः प्रज्ञाप्रभावतिरस्कृतबार्हस्पत्यः पामरोदाराभिधानोऽमात्यः स कीदृशस्थितिः संप्रतीति सादरमापृष्टादसादिदमश्रौषम् । तथा हि—कापटिकः प्राह—'देव, यथायथं कथयामि । किं तु तद्वार्तावातूलीव्यतिकराद्देवस्याप्युपरि किंचिद्दुरपवादरजः प्रसरिष्यति । यतः—

पूज्यमब्जं श्रियः सङ्गाज्ज्येष्ठायाश्च न कैरवम् ।
प्रायो जनेऽन्यसंसर्गाद्गुणिता दोषितापि च ॥ ११८ ॥

देव,

स भर्तुरेव दोषोऽयं स्वच्छन्दं यद्विकुर्वते ।
आत्मातिरिक्तभावेन दारा इव नियोगिनः ॥ ११९ ॥

याचकजनप्रीणनस्य च राज्यलक्ष्मीमूलत्वात् विषयसुखं अर्थिजनतर्पणं च राज्यलक्ष्मी विना न भवति। कथंभूतो नियुक्त । आत्मोचितानुचरचमूयुक्त एतद्योग्यकिंकरसेनासमेत· । अपर कथंभूतः । प्रज्ञाप्रभावतिरस्कृतवार्हस्पत्य· प्रज्ञाप्रभावेण मत्यतिशयेन तिरस्कृतो निर्भर्त्सितो वार्हस्पत्य वृहस्पतीना गुरूणा समूहो येन स तथोक्त । यावन्त सुरपतयो वर्तन्ते तेषा प्रत्येकं बृहस्पतिनामा सचिवो वर्तते एव । पुन कथंभूत । पामरोदाराभिधान· पामराणा हालिकाना उदारो हृदयेष्टस्तेषा पीडाया आकारकत्वात् पामरोदार इति अभिधानं नाम यस्य स तथोक्तः । तथाहि तदेव निरूपयति—किमशेषं कापटिक शङ्खनक प्राह ब्रूते। किं ब्रूते। देव, यथायथ यथोक्त कथयामि प्रबन्धं रचयामि। किंतु किं तर्हि तद्वार्तावातूलीव्यतिकरात् तस्य मन्त्रिणो वार्ता समाचार· सैव वातूली वातमण्डली तस्या व्यतिकर प्रघट्टकस्तस्मात् तद्वार्तावातूलीव्यतिकरात् देवस्यापि भवत उपरि मस्तके किंचित् मनाग् दुरपवादरज अपकीर्तिधूली प्रसरिष्यति व्याप्स्यति । कस्मात् म(त)दुपरि दुरपवादरज· प्रसरिष्यतीति चेत्—यत· यस्मात् कारणात् ।

पूज्यमित्यादि । श्रियो लक्ष्म्या सङ्गात् ससर्गात् अब्जं कमलं पूज्यं भवति । ज्येष्ठाया देवताविशेषस्य सङ्गात् ससर्गात् कैरवं कुमुदं श्वेतोत्पलं पूज्य न भवति । युक्तोऽयमर्थ —जने लोके प्रायो बाहुल्येन अन्यससर्गात् सगतिविशेषात् गुणिना गुणित्वं दोषिणा दोषित्वं च भवति । दृष्टान्तालंकार ॥

स भर्तुरित्यादि । हे देव हे राजन्, सोऽय दोषः भर्तुरेव राज्ञ एव वर्तते । स क । यत् नियोगिन स्वच्छन्दं विकुर्वते विक्रिया भजन्ति । केन कृत्वा विकुर्वते । आत्मातिरिक्तभावेन आत्मन· अधिकत्वेन । अभिमानेनेत्यर्थः । क इव । दारा इव कलत्रमिव ।

स्वयं विषमरूपोऽपि संघातः कार्यकृद्भवेत् ।
अधिष्ठातुः प्रयत्नेन यथा हस्तोऽसमाङ्गुलिः ॥ १२० ॥

देव, देवस्य स्वभावत एव कल्याणाचारत्वादमायव्यवहारत्वाच्चात्मनीव दुरात्मन्यपि जने निरञ्जनसंभावनं मनः । यतः—

आत्मनीव परत्रापि प्रायः संभावना जने ।
यदस्तेनादपि स्तेनः स्वदोषात्परिशङ्कते ॥ १२१ ॥

ततो देव, तं हतकचरितं निर्विचारचेतःप्रभावं देवं च प्रति तैस्तैर्विसृष्टविसृष्टज्ये(पे)ष्टचेष्टितरविभि॰ कविभिः प्रायेण देवस्य पूर्वपक्षपातीति कृतानि प्रहतवृत्तानि साधु समाकर्ण्यताम् । तत्र तावत्तरुणीलीलाविलासस्य—

यत् दारा कलत्रं विकुर्वते विकृतिं भजन्ति सोऽयं भर्तुरेव दोष पत्युरेव दोप यदसौ पतिर्दारेषु अभिमान ददाति । उपमालंकार ॥

स्वयमित्यादि । हे राजन्, सघात समूह स्वयं आत्मना विषमरूपोऽपि उच्चावचरूपोऽपि कार्यकृद्भवेत् कार्यकारी स्यात् । केन । अधिष्ठातु प्रयत्नेन स्वामिन सावधानतया । कथम् । यथा हस्त इव । कथंभूतो हस्त । असमाङ्गुलि असमाना अङ्गुल्यो यस्य स तथोक्त. । दृष्टान्तालकार ॥

देवेत्यादि । हे देव हे राजन्, देवस्य तव स्वभावत एव निसर्गेणैव कल्याणाचारत्वात् शुभाचारत्वात् अमायव्यवहारत्वाच्च मायारहिताचारत्वाच्च आत्मनीव स्वस्मिन्निव दुरात्मन्यपि जने दुराचारेऽपि लोके मनश्चित्त निरञ्जनसभावनं वर्तते निर्दोषघटनं वर्तते । यत यस्मात् कारणात् ।

आत्मनीत्यादि । आत्मनीव स्वस्मिन्निव परत्रापि परस्मिन्नपि प्रायो बाहुल्येन जने लोके सभावना वर्तना । यत् यस्मात् कारणात् स्तेनश्चौरै· स्वदोपात् अस्तेनादपि अमलिष्णुत्वादपि परिशङ्कते शङ्का करोति बिभेति । दृष्टान्तालंकार ॥

तत इत्यादि । ततस्तस्मात् कारणात् हे देव हे राजन्, तं पामरोदारसचिवं प्रति देव च त्वा प्रति तैस्तैर्जगत्प्रसिद्धै कविभि प्रायेण बहुलतया देवस्य तव पूर्वपक्षपातीनि भवस्थापनोच्छेदकानि प्रहतवृत्तानि नेष्टचरितानि (देवतानि) साधु रुचिर यथा भवत्येवं सावधानतया समाकर्ण्यता श्रूयताम् । कथंभूत सचिवम् । हतकचरितं नष्टाचारम् । कथंभूतं देवम् । निर्विचारचेत प्रभाव विचाररहितमनोमाहात्म्यम् । कथंभूतै कविभि॰ । विसृष्टविसृष्टपेष्टचेष्टितरविभि विसृष्ट तिरस्कृत विसृष्टपेष्टस्य भवनस्य चेष्टिते आकाशप्रकाशे रविः श्रीसूर्यो यै कविभिस्ते तथोक्तास्तै । भुवनप्रकाशनसूर्यैरित्यर्थ । तत्र तेषु कविषु मध्ये तावदनुक्रमेण तरुणीलीलाविलासस्य तरुणीलीलाविलासनाम्नो महाकवे·

नमो दुर्मन्त्रिणे तस्मै नृपाङ्घ्रिपमहाहये ।
यद्वशान्नार्थिसंप्रार्थ्यस्तच्छायाश्रमविश्रमः ॥ १२२ ॥

अष्टपदा नान्दी ।

यस्य शिष्टघटोच्छेदि मन्त्रसूत्रं विजृम्भते ।
सत्पात्रपाचिने तस्मै नमो दुर्मन्त्रिचक्रिणे ॥ १२३ ॥

इयं च ।

और्वायापूर्वरूपाय तस्मै दुर्मन्त्रिणे नमः ।
अजडा अपि शोष्यन्ते येन पत्युः श्रियः परा ॥ १२४ ॥

इयं च द्वादशपदा ।

कृतं मन्त्रिण. प्रहतवृत्तं तावत्समाकर्ण्यताम् । इय अष्टपदा नान्दी दुर्मन्त्रिपुराणप्रारम्भे, इयं अष्टपदा नान्दी मङ्गलसूत्रम् ॥

मन इत्यादि । तस्मै दुर्मन्त्रिणे पामरोदारनाम्ने सचिवाय नम. नमस्कारोऽस्तु । अयं नमस्कारो हास्येन वर्तते, नतु परमार्थतया । कथंभूताय तस्मै । नृपाङ्घ्रिपमहाहये नृप एव अङ्घ्रिपो वृक्ष लक्ष्मीफलदायकत्वात् तस्मिन्महान्गुरुतरो अहि सर्पः नृपाङ्घ्रिमहाहिस्तस्मै नृपाङ्घ्रिपमहाहये । यद्वशात् यत्प्रभावात् तच्छायाश्रमविश्रमः नृपवृक्षच्छाया आश्रमविश्रमः स्थानविश्राम. अर्थिसप्रार्थ्यो न भवति याचकजनाना सुलभो न भवति । रूपकालकारः । अष्टपदा नान्दी ॥

यस्येत्यादि । तस्मै दुर्मन्त्रिचक्रिणे नम नमोऽस्तु । तस्मै कस्मै । यस्य दुर्मन्त्रिचक्रिण मन्त्रसूत्रं मन्त्रसूचन शास्त्र विजृम्भते प्रसरति । कथंभूतं मन्त्रसूत्रम् । शिष्टघटोच्छेदि शिष्टाना साधुलोकाना घटा श्रेणि तामुच्छिनत्तीत्येवंशीलं शिष्टघटोच्छेदि । पक्षे यथा चक्रिण कुम्भकारस्य सूत्रं दवरक शिष्टा निष्पादिता ये घटा. कुम्भास्तच्छेदकं भवति । कथंभूताय तस्मै । सत्पात्रपाचिने सत्पात्राणि सत्पुरुषान् पचति सतापयतीत्येवंशील सत्पात्रपाची तस्मै । यथा कुम्भकार. समीचीनानि पात्राणि कुम्भादीनि पचति अग्निमध्ये मुक्त्वा पावकमध्ये क्षिप्त्वा पक्वानि करोति । रूपकालंकारः । इयं च अष्टपदा नान्दी वर्तते ॥

और्वायेत्यादि । तस्मै दुर्मन्त्रिणे नम । तस्मै कथंभूताय । अपूर्वरूपाय अभिनवमूर्तये और्वाय वडवानलाय । तस्मै कस्मै । येन दुर्मन्त्रिणा पत्युर्नरेन्द्रस्य परा उत्कृष्टाः श्रियो लक्ष्म्य अजडा अपि शोष्यन्ते पीयन्ते । वडवानलेन सजड[1]: समुद्रः शोष्यते, अनेनापि उभये शोष्यते । रूपकव्यतिरेकालंकारः ॥ इयं च द्वादशपदा नान्दी वर्तते ॥

---

१. डलयोरैक्यात्सजल. समुद्र. इत्यर्थ..

ततश्च—

चञ्चापञ्चजनाकृतिः क्षितिपतिर्यत्राभवन्नायकः
पौरो भाग्यपुराणपालितमतिर्मन्त्री धवित्रीसुतः।
स प्रौढोक्तिबृहस्पतिश्च तरुणीलीलाविलासः कवि-
स्तद्दुर्मन्त्रिदुरीहितं विजयते सूक्तोत्कटं नाटकम् ॥ १२५ ॥

मृल्लोष्ठचेष्टः क्षितिपः स्वभावात्सुदुष्टचेष्टः सचिवश्च यत्र।
शुभाशयस्यापि सुमेधसोऽपि क्षेमः कुतस्तत्र भवेज्जनस्य ॥ १२६ ॥

शिष्टावासः कुतस्तत्र दुर्मन्त्री यत्र भूपतौ।
श्येनैश्वर्यं तरौ यत्र कुतस्तत्रापरे द्विजाः ॥ १२७ ॥

ततस्तस्मात् कारणात्। **चञ्चापञ्चजनाकृतिरित्यादि**। तज्जगत्प्रसिद्धं दुर्मन्त्रिदुरीहितं दुष्टमन्त्रिदुश्चेष्टितं सूक्तोत्कटं सूक्तैः सुवचनैरुत्कटमुल्वणं नाटकं प्रेक्षणकं विजयते सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तते। नाटकं किम्। यत्र नाटके क्षितिपती राजा नायकोऽभवत् नाटकमुख्यो बभूव। कथंभूतः क्षितिपतिः। चञ्चापञ्चजनाकृतिः चञ्चा तृणनिर्मितः पञ्चजनः पुरुषः चञ्चापञ्चजनाः। तृणनिर्मित इत्यर्थः। तस्य आकृतिराकारो यस्य क्षितिपतेः स चञ्चापञ्चजनाकृतिः। पौरो नगरलोकः। कथंभूतः। भाग्यपुराणपालितमतिः भाग्यपुराणेन सर्वकार्योपार्जितपुराणेन पालिता प्रतिप(र)क्षिता मतिर्यस्य स तथोक्तः। मन्त्री कथंभूतः। धवित्रीसुतः लोहकारीपुत्रः। तस्मिन्नाटके स तरुणीलीलाविलासनामा कविर्वर्तते। कथंभूतः कविः। प्रौढोक्तिबृहस्पतिः प्रौढा बलवत्तरा या उक्तिः वचनरचना तस्या बृहस्पतिः चार्वाकगुरुः। समुच्चयालंकारः॥

मृल्लोष्ठचेष्ट इत्यादि। तत्र तस्मिन् राज्ये जनस्य लोकस्य क्षेमं श्रेयः कुतो भवेत्, न कुतोऽपि कल्याणं स्यात्। कथंभूतस्य जनस्य। शुभाशयस्यापि पुण्यपरिणामस्यापि आस्तां तावत्पातकिनो लोकस्य। सुमेधसोऽपि सद्बुद्धेरपि आस्तां तावद्दुर्बुद्धेर्लोकस्य तत्र। यत्र यस्मिन् राज्ये क्षितिपो नरेन्द्रो मृल्लोष्ठचेष्टः मृत्पिण्डसमानक्रियः। कस्मात्। स्वभावात् प्रकृत्यैव। यत्र यस्मिन् राज्ये सचिवश्च मन्त्री। कथंभूतः। सुदुष्टचेष्टः अतीव दुष्टक्रियः। जातिरूपकालंकारः॥

शिष्टा इत्यादि। यत्र यस्मिन् भूपतौ दुर्मन्त्री वर्तते तत्र राजनि शिष्टावासः साधुलोकानां स्थितिः कुतः, न कुतोऽपि। यत्र यस्मिन् वृक्षे श्येनैश्वर्यं शशादननार्पत्यं तत्र तरौ अपरे द्विजाः काकचटकादयः कुतः। न कुतोऽपीत्यर्थः। आक्षेपालंकारः॥

जानन्नपि जनो मोहादायासाय समीहते ।
यस्य कार्यं न येनास्ति तस्मात्तस्य फलं कुतः ॥ १२८ ॥
पातकानां समस्तानां द्वे परे पातके स्मृते ।
एकं दुःसचिवो राजा द्वितीयं च तदाश्रयः ॥ १२९ ॥
दुर्मन्त्रिणो नृपसुतात्सुमहान्स लाभः
प्राणैः समं भवति यन्न वियोगभावः ।
सूनाकृतो गृहमुपेत्य ससारमेयं
जीवन्मृगो यदि निरेति तदस्य पुण्यम् ॥ १३० ॥

कविकौमुदीचन्द्रस्य—

अहिवलयितमूलः पादपः केन सेव्यः
श्रयति क इह शिष्टः शल्यसङ्गं तडागम् ।

जानन्नित्यादि । जनो लोक जानन्नपि वेदयमानोऽपि मोहादज्ञानात् आयासाय वृथादुखाय समीहते चेष्टते । यस्य पुरुषस्य येन पुरुषेण कार्यं नास्ति प्रयोजनं न वर्तते तस्मात् पुरुषात् तस्य पुरुषस्य अर्थिन पुरुषस्य फलं लाभ कुत । न कुतोऽपीत्यर्थ । आक्षेपालंकार ॥

पातकानामित्यादि । समस्ताना सर्वेषा पातकाना पापाना द्वे पातके परे उत्कृष्टे स्मृते कथिते । ते के । एक पातकं दु सचिवो दुर्मन्त्री प्रवर्तते, द्वितीयं पातकं तदाश्रयो दुर्मन्त्रीसहितो राजा । रूपकालकार ॥

दुर्मन्त्रिण इत्यादि । दुर्मन्त्रिणो दुष्टमन्त्रिसयुक्तात् नृपसुतात् राजपुत्रात् सुमहान् अतिशयेन गुरु स जगत्प्रसिद्धो लाभो वर्तते । स क । यत् प्राणै समं वियोगभावो न भवति न म्रियते । अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति—सूनाकृत खाटकिन· गृहं उपेत्य गत्वा यदि चेत् मृगो हरिण निरेति निर्गच्छति तत् जगत्प्रसिद्धं अस्य मृगस्य पुण्य शुभं कर्म वर्तते । कथंभूतं सूनाकृतो गृहम् । ससारमेय श्वानसयुक्तम् । दृष्टान्तालंकार· ॥

कविकौमुदीचन्द्रस्य कविकौमुदीचन्द्रनाम्न कवे· वृत्तरचना वर्तते । राजन्, तत् समाकर्ण्यताम्—**अहिवलयितमूल इत्यादि** । हे राजन्, अहिवलयितमूल सर्पवेष्टितस्कन्ध पादपो वृक्ष केन पुरुषेण सेव्य आश्रयणीय । अपि तु न केनापि इत्यर्थ । इह अस्मिन् ससारे शल्यसङ्ग उद्धीकृतहड्ड तडागं सरोवर क पुरुष शिष्ट उत्तमकुल पुमान् श्रयति । अपि तु न कश्चित् श्रयतीत्यर्थ । चाण्डालादितडागे शल्य एकं अस्थि उद्धीक्रियते, तेन सकेतेन तत्तडागं चाण्डालाना ज्ञायते तज्जलं कोऽप्युत्तमो न पिबति ।

विषकलुषितगन्धः कस्य भोज्याय जातं
कुसचिवहतभूतिर्भूपतिः कैरुपास्यः ॥ १३१ ॥
अविवेकमतिर्नृपतिर्मन्त्री गुणवत्सु वक्रितग्रीवः।
यत्र खलाश्च प्रबलास्तत्र कथं सज्जनावसरः ॥ १३२ ॥

विदग्धमुग्धस्य—

पङ्केजवने लक्ष्मीर्विपिने विजयो हुताशने तेजः।
तपने च परं मण्डलमवनिपतेर्भवति दुःसचिवात् ॥ १३३ ॥
खड्गेषु परं कोशः शेषायां तन्दुलाः करे पर्व।
चतुरङ्गेषु च तन्त्र दुर्मन्त्रिणि भवति भूपस्य ॥ १३४ ॥

विषकलुषितं हालाहलदूषित अन्धो भोजन कस्य पुरुषस्य भोज्याय जायते समुत्पन्नम् अपि तु न कस्यापि इत्यर्थः। तथा न्यायेन कुसचिवहतभूति कुमन्त्रिदूषितैश्वर्य भूपति राजा कैः पुरुषैरुपास्य। अपि तु न कैरपि पुरुषैः सेवनीय इत्यर्थ। आक्षेपालंकार।

अविवेकमतिरित्यादि। यत्र यस्मिन् राज्ये नृपति राजा अविवेकमतिर्विचाररहितबुद्धि। यत्र राज्ये मन्त्री सचिवो गुणवत्सु विदुषेषु वक्रितग्रीवः पराङ्मुखो भवति। यत्र राज्ये खला सूचका प्रबला बलवत्तरा वर्तन्ते। तत्र तस्मिन् राज्ये सज्जनावसर साधुलोकप्रस्ताव कथ केन प्रकारेण भवति। अपि तु न कथमपि भवतीत्यर्थ। आक्षेपालंकार ॥

विदग्धमुग्धस्य विदग्धमुग्धनाम्न कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—पङ्केजवन इत्यादि। अवनिपतेर्नरेन्द्रस्य दु सचिवात् दुर्मन्त्रिण सकाशात् भवति सजायते। का। लक्ष्मी। कस्मिन् पङ्केजवने कमलवने। राज्यलक्ष्मीर्न भवतीत्यर्थ। विपिने वने विजयो भवति। शत्रुपराजयो राजनि न भवति, वीना पक्षी(क्षि)णा जयो वने भवतीत्यर्थ। हुताशने तेज अग्नौ प्रतापो भवति। राजनि प्रतापो न भवतीत्यर्थ.। तपने श्रीसूर्ये परमुत्कृष्ट मण्डल बिम्बं भवति। राजनि मण्डल देशो न भवतीत्यर्थ। समुच्चयदीपकालंकार ॥

खड्गेष्वित्यादि। भूपस्य राज्ञो दुर्मन्त्रिणि सति किं किं भवति। खड्गेषु निस्त्रिंशेषु पर केवलं कोशः असिपत्र भवति, न तु राज्ञो भाण्डागारो भवति। शेषाया आशीर्वादे तण्डुला अक्षता भवन्ति, न तु राज्ञो धान्यानि सञ्जायन्ते। करे हस्ते पर्व अङ्गुलिरेखा भवति, न तु राज्ञ पर्व दीपोत्सवादिषु उत्सवो भवति। चतुरङ्गेषु द्यूतेषु तन्त्र अर्थसाधन भवति, न तु राज्ञस्तन्त्र सैन्य भवति। परिसंख्यालंकार ॥

---

१. 'विद्वत्सु' इति भवेत्.

नीतिनेत्रस्य—

राज्यवृद्धिस्ततोऽमात्याद्यो न कुक्षिंभरिः स्वयम् ।
अस्ति स्थाल्येव चेद्भक्तं भोक्तुर्भुक्तिर्भवेत्कुतः ॥ १३५ ॥
यः स्याद्भुजगवद्भूपो बहिरीक्षितमोहितः ।
तं खादन्ति न किं नाम लञ्जिका इव सेवकाः ॥ १३६ ॥
परैरबाधनं स्वस्य परेषां बाधनं स्वयम् ।
प्रजाप्रकृतिकोशाना श्रीश्च मन्त्रात्फलं विदुः ॥ १३७ ॥
कोशोद्वासी प्रजाध्वंसी तन्त्रक्षोभविधायकः ।
यो विद्वेष्टा विशिष्टानां शत्रुर्मन्त्रिमिषादसौ ॥ १३८ ॥

मानधनंजयस्य—

श्रीमानर्थिजनार्थी पृथ्वीशः पुरुषरत्नयत्नार्थी ।
सचिवश्च परहितार्थी यदि भवति ततः कुतस्तु कलिकालः॥१३९॥

नीतिनेत्रस्य नीतिनेत्रनाम्न कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**राज्यवृद्धिरित्यादि** । ततस्तस्मादमात्यात् सचिवात् राज्यवृद्धिर्भवेत् । तत कस्मात् । यो अमात्यः स्वयमात्मना कुक्षिंभरि स्वोदरपूरको न भवेत्, चेत् यदि स्थाल्येव (उखैव) पाकभाण्डं भक्तं कूरं अस्ति भक्षयति तर्हि भोक्तु पुरुषस्य भुक्तिर्भोजनं कुत कस्मात् भवेत् सजायेत । न कुतोऽपीत्यर्थ । दृष्टान्तालंकार ॥

य इत्यादि । यो भूप॰ बहिरीक्षितमोहित॰ बहिःक्रियावन्दितः । किंवत् । भुजगवत् कामुक इव स्याद्भवेत् तं भूपम् । नामेति संभावनायाम् । सेवका मन्त्र्यादय॰ किं न खादन्ति । अपि तु भक्षयन्त्येवेत्यर्थ । का इव । लञ्जिका इव । यथा लञ्जिका वेश्या बाह्यचेष्टामोहित पुरुषं खादन्ति निर्धनं कुर्वन्ति । उपमालंकार , आक्षेपश्च ॥

परैरित्यादि । परै॰ शत्रुभि॰ स्वस्य आत्मन अबाधन अपीडनं परेषा शत्रूणां स्वयमात्मन॰ बाधन पीडनं प्रजाप्रकृतिकोशाना श्री प्रजाना प्रकृतीना कोशाना श्रीश्च यद्भवति तत् मन्त्रात् फलं विदुर्ब्रुवन्ति । जात्यलंकार॰ ॥[1]

कोशोद्वासीत्यादि । यो मन्त्री कोशोद्वासी भाण्डागाररेचक , प्रजाध्वंसी प्रजाध्वंसक , तन्त्रक्षोभविधायक सैन्यसंचलनकारक॰, विशिष्टाना साधुलोकाना विद्वेष्टा विद्वेषकारक , असौ मन्त्री मन्त्रिमिषात् सचिवच्छलात् शत्रुर्ज्ञातव्य । रूपकालंकारः ॥

मानधनंजयस्य कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**श्रीमानित्यादि** । श्रीमान् लक्ष्मीवान् पुमान् यदि अर्थिजनार्थी भवति, पृथ्वीशो राजा पुरुषरत्नयत्नार्थी पुरुषा एव रत्नानि

1. 'भावनियतमन्त्रा' इति सटीकपुस्तकस्थः पाठ..

नृपतिसुतः खलनिरतः सचिवजनो दुर्जनोऽधनः सुजनः।
महतां मस्तकशूलं जातैश्वर्यः कदर्यश्च ॥ १४० ॥

कविकोविदस्य—

कपटपटुभिर्वाचाटास्यैः पुरःस्फुटचाटुभि-
र्बहिरुपहितमायोमायैर्मुधा व्रतिकाशयैः।
वचसि फलवत्तन्त्रावापप्रयोगनयानुगै-
र्नरपतिसुतः कृत्योऽमात्यैर्वशोऽर्थकृशोऽपि च ॥ १४१ ॥

यदीच्छसि वशीकर्तुं महीशं गुणय द्वयम्।
बहुमायामयं वृत्तं चित्तं चाकरुणामयम् ॥ १४२ ॥

तेषा यत्न सग्रह. सार्यो विद्यते यस्य स तथोक्त, सचिवश्च मन्त्री यदि परहितार्थी भवति, परेषा हितप्रयोजन स्यात्, तर्हि कलिकाल कुत । न कुतोऽपीत्यर्थ । रूपकाक्षेपालकार ॥

नृपतिसुत इत्यादि। नृपतिसुतो राजपुत्र खलनिरत सूचकतत्पर., सचिवजनो मन्त्रिलोको दुर्जन नापितादिपुत्र, सुजन सत्पुरुष अधनो निर्धनो भवति, कदर्यो अदाता जातैश्वर्य विभूतिमान् भवति, एतत् सर्व महता विद्वज्जनाना मस्तकशूलम्। असहनीयमित्यर्थ । समुच्चयालकार ॥

कविकोविदनाम्न कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**कपटपटुभिरित्यादि**। नरपतिसुतो राजपुत्र' अमात्यैर्मन्त्रिभि वश' पराधीन अर्थकृशोऽपि च दरिद्रोऽपि कृत्य' कर्तव्य । कथंभूतैरमात्यै । कपटपटुभि वञ्चनाचतुरै. । पुन कथंभूतै । वाचाटास्यै. बहुगर्ह्यवाग्वदनै । पुन कथंभूतै । पुर स्फुटचाटुभि पुर अग्रत प्रव्यक्तमिथ्यास्तुतिभि । पुन कथभूतै । बहिरुपहितमायोमायै बहिर्बाह्ये उपहिता कृता प्रायो बाहुल्येन माया परवञ्चनं यैस्ते तथा तै । पुन कथभूतै । मुधा व्रतिकाशयै अन्तर्गडुव्रतप्रतिपालनाभिप्रायै । पुन कथंभूतैः। वचसि केवलं जिह्वाग्रे फलवत्तन्त्रावापप्रयोगनयानुगै. फलं विद्यते यस्मिन् तत् फलवत् एवंविध यत्तन्त्र सैन्य तस्य अवाप प्राप्तिस्तस्य प्रयोगनय कर्तव्यनीतिस्तमनुगच्छन्तीति राजाग्रे प्रब्रुवन्तीति फलवत्तन्त्रावापप्रयोगनयानुगास्तै । समुच्चयालंकार ॥

यदीत्यादि। हे विद्वन्, यदि चेत् महीश राजानं वशीकर्तुमिच्छसि तर्हि द्वयं गुणय एतद्वयमभ्यस। एतत् किम्। बहुमायामयं वृत्तं प्रचुरपरवञ्चनमयं चारित्रम्, अकरुणामय निर्दयं चित्त मन । समुच्चयालंकार ॥

वहिरलघुरसप्रभवैरन्तःशून्यार्थपाटवैः सचिवैः।
मुग्धमृगाः प्रतिदिवसं वञ्च्यन्ते मरुमरीचिकाशङ्कैः॥ १४३॥
कार्ये स्वस्याभिमते सचिवः सिद्धिं करोति हठवृत्त्या।
नृपतिरयं बहुसचिवः के वयमत्रेति भाषतेऽन्यस्य॥ १४४॥
काशा तत्र नरेशे समस्तपरिवारजीविताहारः।
संचरति यस्य निकटे सचिवजनो दुर्जनाचारः॥ १४५॥

अभिमानमहीधरस्य—

अनवाप्तधनोऽपि जनः सकिंचने भवति चाटुतापात्रम्।
मातर्लक्ष्मि तवायं महिमा किमिवोच्यतामत्र॥ १४६॥
आत्मायत्तं वृत्तं वृत्तायत्तानि जगति पुण्यानि।
पुण्यायत्ता लक्ष्मीर्यदि विद्वान्दैन्यवान्किमिति॥ १४७॥

वहिरित्यादि। सचिवैर्मुग्धमृगा. अपरिज्ञानतत्त्वपुरुषहरिणा प्रतिदिवसं वञ्च्यन्ते तार्यन्ते। कथंभूतै. सचिवै। वहिरलघुरसप्रभवै. वहिर्बाह्ये गुरुतरानुरागोत्पादकै॰। न कथंभूतै॰। अन्त शून्यार्थपाटवै अन्तर्मध्ये शून्यार्थे फल्गुकार्ये पाटवं पटुत्व षा ते तथोक्तास्तै.। अपर कथंभूतै। मरुमरीचिकाशङ्कैः मृगतृष्णासमानैः। यथा मृगतृष्णा वाह्ये प्रचुरतरजलाभ्याश दर्शयति, मध्ये तु जलविन्दुरपि न वर्तते। उपमालकार॥

कार्ये इत्यादि। सचिवो मन्त्री स्वस्य आत्मन अभिमते कार्ये अभिप्रयोजने हठवृत्त्या वलात्कारेण सिद्धिं करोति निष्पत्तिं विदधाति अन्यस्य कार्ये इति ईदृशं वचनं भाषते ब्रूते। इतीति किम्। अयं एष नृपती राजा वहुसचिवो वर्तते। अत्र अस्मिन् राजनि वयं के। अस्माभिर्न किमपि कार्यं सिध्यति इत्यर्थ। आक्षेपालकारः॥

काशा इत्यादि। तत्र तस्मिन् नरेशे का आशा। अपि तु न कापि वाञ्छा। तत्र कुत्र। यस्य नरेशस्य निकटे दुर्जनाचार सचिवजनः सचरति प्रविशति। कथंभूतः सचिवजनः। समस्तपरिवारजीविताहार. सर्वपरिच्छदजीविकाभक्ष। आक्षेपालंकार॰॥

अभिमानमहीधरस्य अभिमानमहीधरनाम्न कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**अनवाप्तधन इत्यादि।** जनो लोकः अनवाप्तधनोऽपि अलक्ष्मीकोऽपि सकिंचने सधने पुंसि चाटुतापात्र भवति मिथ्यास्तुतिकारक सजायते। हे मात. लक्ष्मि हे अम्ब रमे, अय प्रत्यक्षीभूतस्तव महिमा प्रभाव.। अत्र अस्मिन् ससारे किमिवोच्यताम्। किं कथ्यते इत्यर्थ। आक्षेपालंकार॥

आत्मायत्तमित्यादि। वृत्तमाचरणं तावदात्मायत्तं स्वाधीनं वर्तते। जगति स-

यद्यपि विधे न सुविधिः काम्येऽर्थे याच्यसे तथापीदम् ।
कुरु मरणं माकार्षीः सुजनाना दुर्जनैः सङ्गम् ॥ १४८ ॥
मन्त्रावसरे समरे विधुरे दारेषु वस्तुसारेषु ।
यो न व्यभिचरति नृपे स कथं तु न वल्लभस्तस्य ॥ १४९ ॥

अव्याधिदुर्बलस्य—

क्षाराब्धौ सलिलस्य दुर्जनजने विद्याविनोदस्य च
क्षुद्रे सभ्रमभाषितस्य कृपणे लक्ष्मीविलासस्य च ।
भूपे दु सचिवागमस्य सुजने दारिद्र्यसङ्गस्य च
ध्वंसः स्यादचिरेण यत्र दिवसे तं चिन्तयन्दुर्बल ॥ १५० ॥

सारे पुण्यानि शुभकर्माणि वृत्तायत्तानि आचरणाधीनानि वर्तन्ते । लक्ष्मीर्धनं पुण्यायत्ता पुण्यकर्माधीना । हे विद्वन्, यदि त्वं विद्वान् विचक्षणो वर्तसे, तर्हि दैन्यवान् याचकत्ववान् किमिति किमर्थं वर्तसे । जात्यलकार ॥

यद्यपीत्यादि । हे विधे हे कर्मन्, यद्यपि त्वं काम्येऽर्थे सुविधि सानुकूलो न वर्तसे, तथापीद तदपि इदं एकं वस्तु त्व याच्यसे । इदं किम् । मरण कुरु प्राणान् गृहाण । सुजनाना सत्पुरुषाणा दुर्जनै खललोकै सह सङ्गं मेलापक माकार्षीर्मा कुरु । प्रतिवस्तूपमालंकार ॥

मन्त्रावसरे इत्यादि । य सचिवो नृपे न व्यभिचरति न स्खलति स मन्त्री तु पुनस्तस्य वल्लभोऽभीष्ट कथं न भवति । अपि तु भवत्येव । कुत्र कुत्र न व्यभिचरति । मन्त्रावसरे मन्त्रप्रस्तावे, समरे सग्रामे, विधुरे व्यसनवेलायाम्, दारेषु स्त्रीषु, वस्तुसारेषु धनरत्नादिषु । आक्षेपालकार ॥

अव्याधिदुर्बलस्य अव्याधिदुर्बलनाम्न. कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**क्षाराब्धावित्यादि** । हे राजन्, यत्र यस्मिन् दिवसे दिने अचिरेण स्तोककालेन ध्वंसो विनाश. स्याद्भवेत् त दिवस चिन्तयन् प्रतीक्षमाण प्रतिपालयन् । कस्य ध्वंस. स्यात् । क्षाराब्धौ लवणोदसमुद्रे सलिलस्य ध्वस. स्यात्, दुर्जनजने खललोके विद्याविनोदस्य ध्वंस. स्यात्, क्षुद्रे असहिष्णुपुरुषे सभ्रमभाषितस्य महारवचनस्य ध्वस. स्यात्, कृपणे बद्धमुष्टौ लक्ष्मीविलासस्य लक्ष्मीविस्तारस्य ध्वस स्यात्, भूपे राजनि दु सचिवागमस्य दुष्टमन्त्र्यागमस्य च ध्वंस स्यात्, सुजने सुष्ठुजने दारिद्र्यसङ्गस्य दरिद्रस्य भावो दारिद्र्य तस्य सङ्ग. सगमस्तस्य ध्वस. स्यात् । समुच्चयालकार । वर्तमानसमीपे वर्तमानकाल. स्यात् ॥

यदतिथिविषयेऽस्मिन्विष्टपे सृष्टिरेषा
सुरभितरुमणीनामर्थितार्थप्रदानाम् ।
इदमणकमिहैकं मे कृशाङ्गत्वहेतुः
कुसचिववशवृत्तिर्भूपतिश्च द्वितीयम् ॥ १५१ ॥

कविकुसुमायुधस्य—

यदि तव हृदयं सनयं विद्वन्स्वप्नेऽपि मा स्म सेविष्ठाः ।
सचिवजितं युवतिजितं खड्गिजितं खलजितं च राजानम् ॥१५२॥

उपलः सलिलेषु तरेज्जलधिर्गाधेत मन्दरः प्रचरेत् ।
इति संभवति कदाचिन्नाखलभावः पुनः सचिवः ॥ १५३ ॥

विषमकरः शिशिरः स्यादनिलोऽचपलः खरांशुरमृतांशुः ।
सर्पश्चाविषदर्पो न तु मैत्रीस्थो नियोगस्थः ॥ १५४ ॥

यदतिथीत्यादि । इह अस्मिन् संसारे इदं प्रत्यक्षीभूतं एकं अणकं दुःखं मे मम कृशाङ्गत्वहेतुः कारणं वर्तते । यत् यस्मात् कारणात् अतिथिविषये याचनापराङ्मुखे अस्मिन् विष्टपे संसारे एषा प्रत्यक्षीभूता सुरभितरुमणीनां सृष्टिर्वर्तते । कथंभूतानां सुरभितरुमणीनाम् । अर्थितार्थप्रदानां वाञ्छितवस्तुप्रदायकानाम् । द्वितीयं मे कृशाङ्गत्वहेतुर्वर्तते । भूपतिः कुसचिववशवृत्तिर्दुष्टमन्त्रिवशेन पराधीनत्वेन वृत्तिर्यस्य स तथा । हेत्वलंकारः ॥

कविकुसुमायुधस्य वृत्तरचना श्रूयतां राजन्—**यदि तवेत्यादि** । हे विद्वन्, यदि चेत् तव हृदयं मनः सनयं न्याययुक्तं वर्तते, तर्हि स्वप्नेऽपि, आस्तां तावज्जाग्रदवस्थायाम्, स्वप्नेऽपि निद्रायामपि राजानं मा स्म त्वं सेविष्ठाः मा सेवस्व । कथंभूतं राजानम् । सचिवजितं मन्त्रिजनवशवर्तिनम्, युवतिजितं स्त्रीवशवर्तिनम्, खड्गिजितं शस्त्रिजितं (विटजितम्), खलजितं पिशुनजितम् । समुच्चयालंकारः ॥

उपल इत्यादि । उपलः पाषाणः सलिलेषु जलेषु तरेत् उन्मज्जेत्, जलधिः समुद्रः गाधेत प्रतिष्ठां लभेत तरितुं शक्यते, मन्दरो मेरुः प्रचरेत् चपलो भवेत्, इति चेत् वस्तुत्रयं कदाचित् संभवति घटते, सचिवो मन्त्री पुनः भूयोऽपि अखलभावः अदुर्जनस्वभावो न संभवति । दीपकालंकारः ॥

विषमकर इत्यादि । विषमकरः अग्निः शिशिरः शीतलः स्याद्भवेत्, अनिलो वायुरचपलः स्थिरः स्यात्, खरांशुः श्रीसूर्यः अमृतांशुः स्यात्, सर्पश्चक्षुःश्रवाः अविषदर्पः स्यात् विषदर्परहितो भवेत्, न तु नियोगस्थो मन्त्री मैत्रीस्थो मित्रत्वसहितः स्यात् । समुच्चयालंकारः ॥

बुद्धाण्ड इवाभाण्डे पाण्डित्यक्रीडितस्य नरनाथे ।
किं विदधातु सुधीरिह बहिरीहाबहलदेहेऽपि ॥ १५५ ॥

सुजनजीवितस्य—

विश्वस्तं महिमास्तं सुजनं विजनं कुलीनमसुहीनम् ।
गुणिनं च दुःखकणिनं कुर्यादिति सचिवसिद्धान्तः ॥ १५६ ॥

कुमुदाकर इव दिनकृति विरमति नृपतिर्नरे सरागे हि ।
स लघु विरक्ते रज्यति रजनिरसश्चूर्णरजसीव ॥ १५७ ॥

मुग्धाङ्गनाकेलिकुतूहलस्य—

ज्वरार्त इव खिद्येत मन्त्री सत्सु धनव्यये ।
कृतार्थ इव मोदेत विटवाग्जीवनादिषु ॥ १५८ ॥

बुद्धाण्ड इत्यादि । इह अस्मिन् संसारे सुधीर्विद्वान् नरनाथे राजनि किं विदधातु किं करोतु । कथंभूते नरनाथे । पाण्डित्यक्रीडितस्य अभाण्डे विद्वज्जनविद्याविनोदस्य अनमत्रे अभाजने । पुनः कथंभूते नरनाथे । बहिरीहाबहलदेहे बाह्यक्रियाप्रचुरशरीरेऽपि । कस्मिन्निव अभाण्डे बुद्धाण्डे इव । यथा बुद्धाण्डः निष्कासितवृषणः पुमान् पाण्डित्येनोपलक्षितं क्रि(क्री)डितं कामशास्त्रे प्रोक्तं स्त्रीणामनुभवनं तस्य पाण्डित्यक्रीडितस्य अभाण्डं अपात्रं भवति । बहिरीहाबहलदेहस्य भवति हस्तपादमुखादिचेष्टादिसहितोऽपि सन् स्त्रीभोगं न जानाति स्त्रियं भोक्तुं समर्थो न भवति । आक्षेपालंकारः ॥

सुजनजीवितस्य कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**विश्वस्तमित्यादि** । इति ईदृशः सचिवसिद्धान्तः सचिवसिद्धान्तवादः विश्वस्तं विश्वासं प्राप्तं पुरुषं महिमास्तं महत्त्वरहितं कुर्यात् विदध्यात् । सुजनं सत्पुरुषं विजनं परिवाररहितं कुर्यात् । कुलीनं सत्कुलसंभवं पुरुषं असुहीनं जीवितरहितं कुर्यात् । गुणिनं विद्वांसं दुःखकणिनं दुःखैः सक्रन्दनसहितं कुर्यात् । दीपकालंकारः ॥

कुमुदाकर इत्यादि । नृपतिः नरेन्द्रः सरागे सानुरागे हितकारकपुरुषे विरमति विरक्तो भवति अनानन्दो भवति । कथम् । हि निश्चयेन । कस्मिन् क इव । दिनकृति श्रीभास्करे कुमुदाकर इव । यथा कुमुदाकरः श्वेतोत्पलकमलवनं सूर्ये विरमति स राजा विरक्ते पुरुषे लघु शीघ्रं रज्यति रागं प्राप्नोति । कस्मिन् क इव । चूर्णरजसि अग्निपक्वपाषाणधूल्यां रजनिरस इव हरिद्रा इव । दृष्टान्तालंकारः ॥

मुग्धाङ्गनाकेलिकुतूहलस्य कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**ज्वरार्त इत्यादि** । मन्त्री सचिवः सत्सु विद्वज्जनेषु धनव्यये वित्तवितरणे सति खिद्येत दुःखी भवति । क इव । ज्वरार्त इव ज्वरपीडित इव । मन्त्री विटवाग्जीवनादिषु विटाः परस्त्रीलम्पटाः वाग्जीवना

भस्मनि हुतमिव महते यद्दत्तं देव तदफलं सकलम् ।
उपयोगिने तु देयं नटाय विटपेटकायापि ॥ १५९ ॥
पिण्डीशूराः केवलममी हि सर्वस्वभक्षणे दक्षाः ।
नहि यामार्थं सन्तः स्वामिन्भटपेटिकार्थं वा ॥ १६० ॥

विलासिनीलोचनकज्जलस्य—

येषां धर्मार्थकामेषु दुष्टलुण्टाकचेटकाः ।
तेषामनन्तरायाः स्युः श्रेयःश्रीयोषितः कुतः ॥ १६१ ॥
यदल्पं दर्श्यतेऽमात्यैः फलमाकाशजं क्वचित् ।
तत्सर्वस्वापहाराय मुग्धेषु पुरधूर्तवत् ॥ १६२ ॥

मद्यपायिनो भट्टा' ते आदिर्येषा ब्रह्मघातकगुरुनिन्दकादीना ते विटवाग्जीवनादयस्तेषु धनव्यये सति मोदेत हर्षं प्राप्नुयात् प्रमोदं गच्छेत् । क इव । कृतार्थ इव । यथा कृतार्थ· पुमान् अद्य मम जीवितं सफलं जातमिति मोदते । उपमालंकार ॥

भस्मनीत्यादि । हे देव हे राजन्, महते साधवे सद्गुरवे यत् धनं दत्तं तत् सकल समस्तं अफलं फलरहितं भवति । किमिव अफलं भवति । भस्मनि हुतमिव अग्निरहितरक्षाया वषट्कृतमिव । उपयोगिने नियोगिने निजमन्त्रिणे तु पुन देयं दातव्य तत् सफल च भवतीत्यर्थ । कथंभूताय उपयोगिने । नटाय नर्तकायापि । पुनः कथंभूताय । विटपेटकाय विटाना पेटको धाटी यस्य उपयोगिन स तथोक्तस्तस्मै । उपमालंकार ॥

पिण्डीशूरा इत्यादि । हे स्वामिन्, अमी प्रत्यक्षीभूता सन्त साधव· केवलं पिण्डीशूरा· भोजनभटा· । पुन कथंभूता सन्त· । सर्वस्वभक्षणे दक्षा सर्वधनखादने चतुरा' । कथम् । हि निश्चयेन नहि यामार्थं सन्तो वर्तन्ते प्रहरकं न ददति रात्रौ न जाग्रति । वा अथवा भटपेटिकार्थं सुभटग्रासनिमित्तं न वर्तन्ते । जात्यलंकार ॥

विलासिनीलोचनकज्जलस्य कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**येषामित्यादि** । हे राजन्, येषा राज्ञा धर्मार्थकामेषु धर्मनिमित्तं अर्थनिमित्तं कामनिमित्तं दुष्टलुण्टाकचेटकाः दुष्टेषु मन्त्रिषु सत्सु धर्मो न भवति, लुण्टाकेषु चौरेषु मन्त्रिषु अर्थो न भवति, चेटकेषु परस्त्रीलम्पटेषु कामो न भवति, ईदृग्विधा मन्त्रिणो येषा राज्ञा वर्तन्ते तेषा राज्ञा श्रेय श्रीयोषित· धर्मार्थकामा अनन्तराया निर्विघ्ना कुत· स्यु कस्माद्भवेयु· । यथासंख्यालंकारः ॥

यदल्पमित्यादि । अमात्यैर्मन्त्रिभिर्यत् क्वचित् अल्पं फलं स्तोकं द्रव्यं दर्श्यते राज्ञे कथ्यते 'देव, यत्र विंशतिसहस्राणि उत्पद्यन्ते तत्र त्रिंशत्सहस्राणि उत्पादयामि'

संभावयत्यमात्योऽयं यत्स्वमेव महीभुजि।
तदन्यस्माद्विवेकोऽस्य मा भून्मयि धनाशिनि॥ १६३॥

अन्यथा—

किं कुर्वन्ति खलाः पुंसां विशुद्धेऽध्वनि धावताम्।
इति मत्वा प्रमोदन्ते महान्तो बह्वधिष्ठिताः॥ १६४॥

सारस्तनीकैतवकौतुकस्य—

और्वोऽखर्वः सुधाम्भोधौ भूपाले प्रबलाः खलाः।
सदर्पाश्चन्दने सर्पा न रत्नमनुपद्रवम्॥ १६५॥

ग्रहो ग्रहाणामसुरोऽसुराणां यमो यमस्यापि नृपस्य मन्त्री।
एवं न चेदेष कथं नु जीवेदकारणं कोविदकामकालः॥ १६६॥

ईदृशं यत्फलं दर्शने आकाशज आकाशफलसमानं आकाशपुष्पसदृशं तत् किमर्थं दर्शयति। सर्वस्वापहाराय सर्वभक्षणार्थं किंचित् मुग्धेषु भद्रकेषु राजसु पुरधूर्तवत् शृगालवत्। यथा करटकदमनकादयः शृगालाः सिंहस्य स्तोकं मासं प्रदर्श्य स्वयमेव सर्वं भक्षयन्ति। उपमालंकारः॥

संभावयतीत्यादि। यत् अयं अमात्यो महीभुजि राजनि स्वमेव श्रीमुखेन संभावयति आत्मसंभावनां करोति, तत् किमर्थम्। मयि मन्त्रिणि धनाशिनि धनभक्षके सति अस्य राज्ञः अन्यस्मात् अपरस्मात् पुरुषात् विवेको वैदग्धी मा भूत् यथा न भवति एतदर्थम्। जात्यलंकारः॥

अन्यथा—किमित्यादि। अन्यथा यद्येते धनभक्षका मन्त्रिणो न भवन्ति तदा इति मत्वा ईदृशं ज्ञात्वा महान्तः चतुर्वर्णचतुराश्रमगुरवो राजानो धनवन्तो वा पुरुषाः बह्वधिष्ठिता बहुमन्त्रिसंयुक्ता प्रमोदन्ते आह्लादन्ते। इतीति किम्। खला दुर्जना पुंसां किं कुर्वन्ति न किमपि कुर्वन्ति। किं कुर्वतां पुंसाम्। विशुद्धेऽध्वनि धावतां निर्दोषमार्गे शीघ्रं गच्छताम्। आक्षेपालंकारः॥

सारस्तनीकैतवकौतुकस्य कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**और्व इत्यादि।** सुधाम्भोधौ क्षीरसागरे और्वो वडवानलः अखर्वो महान् वर्तते। भूपाले खला दुष्टमन्त्रिणः प्रबला वर्तन्ते। चन्दने श्रीखण्डवृक्षे सदर्पा अत्युत्कटाः सर्पा वर्तन्ते। युक्तोऽयमर्थः—रत्नं उत्तमं वस्तु अनुपद्रवं अनुत्पातं न वर्तते नास्ति। अर्थान्तरन्यासालंकारः॥

ग्रह इत्यादि। नृपस्य राज्ञो मन्त्री सचिवः। कथंभूतो वर्तते। ग्रहाणां शनिमङ्गलराहुकेत्वादीनां दुष्टग्रहाणां ग्रहो दुष्टग्रहो वर्तते। असुराणां पूर्वदेवानां असुरः पूर्वदेवः। यमस्य कालस्य यमः कालो वर्तते। चेदेवं न वर्तते तर्हि एष मन्त्री। नु इति वितर्के। कथं

अपि च ।

द्विजिह्वो जन्तूनां मृगपतिरिभानामिव कुले
तडिद्दण्डोऽद्रीणामयमसमरोचिः क्षितिरुहाम् ।
हिमातानोऽब्जानां तपतपनकालश्च सरसा-
मभूत्क्रूरः कोऽपि प्रकृतिखलभावेन महताम् ॥ १६७ ॥

तदुक्तं कैश्चिद्विपश्चिद्भिरेतदेव हृदयस्थमपि जिह्वास्थं कर्तुमतरद्भिः समासोक्तिमिषेण—

प्रतीक्षे जातास्थः सुकृतसुलभं तद्दिनमहं
यतो यातारोऽमी प्रलयमहयश्चन्दनतरोः ।
अमीषां पापानामिह हि वसतामेष महिमा
कदाप्येतच्छायामभिलषति यन्नाध्वगजनः ॥ १६८ ॥

केन प्रकारेण जीवेत् प्राणिति । एनं पापिष्ठं ग्रहा असुरा यमश्च न मारयन्तीत्यर्थः । कथंभूतोऽयं मन्त्री । अकारणं निष्कारणं कोविदकामकाल कोविदाना विद्वज्जनाना कामस्य वाञ्छितस्य कालो विध्वसक. । रूपकानुमानालंकारः ॥

अपि च । द्विजिह्व इत्यादि । हे राजन्, अपि च महता कुलेऽयं तव मन्त्री कोऽप्यपूर्वः क्रूरोऽभूत् । केन कृत्वा । प्रकृतिखलभावेन स्वभावेन । केषा क इव । जन्तूना कुले द्विजिह्व इव सर्प इव । इभाना कुले मृगपतिरिव । अद्रीणा कुले तडिद्दण्ड इव । क्षितिरुहा कुले असमरोचिरिव अग्निरिव । अब्जाना कुले हिमातान इव प्रालेयपटल इव । सरसा तडागाना कुले तपतपनकाल इव ग्रीष्मकाल इव । समुच्चयदीपकोपमालकार ॥

तदुक्तमित्यादि । तदुक्तं तद्वचनं एतदेव इदमेव वचनं कैश्चिद्विपश्चिद्भि पण्डितै हृदयस्थमपि मनसि स्थितमपि जिह्वास्थं कर्तुं जिह्वाग्रमानेतुं अतरद्भिरसमर्थैः अशक्नुवद्भि सद्भिः समासोक्तिमिषेण समासोक्त्यलंकारच्छलेन एवं प्रतिपादितम् । कासौ समासोक्तिरिति चेत् उच्यते—'उच्यते वक्तुमिष्टस्य प्रतीतिजननक्षमम् । सधर्म यत्र वस्त्वन्यत्समासोक्तिरियं यत ॥' इति ॥

प्रतीक्षे इत्यादि । अहं तद्दिनं प्रतीक्षे प्रतिपालयामि । कथंभूतोऽहम् । जातास्थ. उत्पन्नापेक्ष । कथंभूतं तद्दिनम् । सुकृतसुलभं सुकृतेन सुलभ सुप्राप्त तत् । कि दिनम् । यतो यस्मिन् दिने अमी प्रत्यक्षीभूता. चन्दनतरोश्चन्दनवृक्षस्य अहय प्रलयं यातारो यास्यन्ति । अमीषामहीना पापाना पापमूर्तीना इह चन्दनतरौ वसता तिष्ठता एष महिमा वर्तते । कथम् । हि निश्चयेन । कोसौ महिमा । यत् यस्मात् कारणात् एतच्छाया

प्रौढप्रियापाङ्गनवोत्पलस्य—

तत्र कथं ननु सन्तो यत्रास्ते तच्चतुष्टयं युगपत् ।
कलिकालः खलकालो नृपकालः सचिवकालश्च ॥ १६९ ॥

यतः ।

गुणरागधृति क्षितिभृति सचिवजने सुजनजातिभजने च ।
लक्ष्मीरिव प्रसीदति सरस्वती पटुषु पात्रेषु ॥ १७० ॥

शूरः समरविदूरः क्षुद्रो रुद्रः परासरोसारः ।
भामसमोऽपि च माम. स्वार्थपरस्तदहमेव तव देव ॥ १७१ ॥

चन्दनवृक्षच्छायामनातपं कदापि अध्वगजनः पथिकसमूहो नाभिलषति न वाञ्छति । समासोक्त्यलंकार. ॥

प्रौढप्रियापाङ्गनवोत्पलस्य कवेर्वृत्तरचना श्रूयताम्—**तत्रेत्यादि** । तत्र तस्मिन् स्थाने ननु अहो सन्त सत्पुरुषा विद्वांसश्च कथ केन प्रकारेण । तिष्ठन्तीति क्रियाध्याहार । तत्र कुत्र । यत्र यस्मिन् स्थाने तज्जगत्प्रसिद्धं चतुष्टयं चत्वार. पदार्थाः युगपत् समकालं आस्ते तिष्ठति । किं तच्चतुष्टयम् । एकस्तावत् कलिकालः दु.समाकाल, द्वितीय. खलकाल पिशुनसूचककाल, तृतीयो नृपकाल अविचारको राजा, चतुर्थं सचिवकाल. मन्त्रिकृतान्त । समुच्चयालकार ॥

यत इत्यादि । यस्मात् कारणात् पटुषु पात्रेषु वृत्तेषु दक्षेषु विद्वत्सु सरस्वती भारती प्रसीदति प्रसन्ना भवति वर्धत इत्यर्थ । केव । लक्ष्मीरिव । यथा लक्ष्मी प्रसीदति तथा सरस्वत्यपि प्रसीदतीत्यर्थ । कस्मिन् सति । क्षितिभृति राजनि गुणरागधृति सति । गुणेष्वनुरागवतीत्यर्थं । सचिवजने मन्त्रिलोके सुजनजातिभजने च सुजनाना सत्पुरुपाणा जाति सुजनजाति, सुजनकुलं भजते सेवते मानयति सुजनजातिभजनस्तस्मिन् । 'कृत्यल्युटोऽन्यत्रापि' इति वचनात् कर्तरि युट् । उपमैव । यथासख्यालंकार ॥

शूर इत्यादि । हे देव, इत्यमुना प्रकारेण आत्मसभावनाजिह्मव्राह्मीकम् आत्मन. सभावना उद्भावना गुणस्तुतिरूपा अजिह्मा प्रगुणा ब्राह्मीका वाणी यस्य स· आत्मसभावनाजिह्मव्राह्मीकस्त सचिव मन्त्रिणं उपह्वरे एकान्ते ह्वयता आकारयता त्वया प्रकृतय प्रजा ज्ञातयश्च स्वकीयमपि कुटुम्बं कथकार केन प्रकारेण न नैव साधु रुचिरतया प्रसादिता प्रसन्नीकृता.। ह्रिसिता इति भाव । 'अन्यथैव कथमित्यसुसिद्धा प्रयोगश्चेत्' इत्यनेन कृञः समुञ् प्रत्यय । 'पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोरर्थत्रयेषु विशरणं मुख्यतया सूचित कापटिकेन । इतीति किम् । शूरः समरविदूर. देवशूर किमिति सगृह्यते । यत. यस्मात् कारणात् शूर. समरविदूर. समरकाले दूर. । समरकाले दूरवर्ती

इत्यात्मसंभावनाजिह्मब्राह्मीकमुपह्वरे ह्वयता प्रकृतयो ज्ञातयश्च कथंकारं न साधु प्रसादिताः ।

प्रजाप्रतिपालनं च तस्य किमिव वर्ण्यते । यस्य

वापसमयेषु विष्टिः सिद्धायः क्षीरिकणिशकालेषु ।
लवनावसरेषु पुनः स्वच्छन्दः सैनिकाबाधः ॥ १७२ ॥'

राजा कर्णौ पिधाय शान्तं ब्रूते—'आः पापाचार कापटिक, महाभागे समागतगुरुगुणानुरागे च तस्मिन्नैवं पापं भाषीष्ठाः ।' कापटिकः प्राह—'देव, लोचनागोचरायाते कार्यजाते चारसंचारो विचारश्च नरेश्वराणां

वर्तते, अथ वा समराय भवता सह युद्धाय विदूरो निकटवर्ती । तथा रुद्रः तीक्ष्णः पुमान् क्षुद्र असहिष्णुरेव तव लक्ष्मीं न सहते । परासर परिकाङ्क्षीयति । असारोऽसारभूतः । मामो मातुलः श्वशुरः भामसमोऽपि च ज्येष्ठभगिनीपति । तर्हि यद्येते अपात्रं तर्हि पात्रं के । हे देव, तत्तस्मात् कारणात् तव स्वार्थपर कार्यसाधकः अहमेव अहं सचिव एव स्वार्थः । समुच्चयः ॥

तस्य पामरोदरनाम्नो मन्त्रिणः प्रजाप्रतिपालनं किमिव वर्ण्यते—**यस्य वापसमयेत्यादि** । यस्य मन्त्रिण वापसमयेषु बीजवापनावसरेषु विष्टिर्भवति यथा कर्मदानं भवति । यस्य मन्त्रिणः क्षीरिकणिशकालेषु क्षीरं विद्यते येषा ते क्षीरिणो दुग्धमागता ये कणिशा कणमञ्जर्यस्तेषा कालेषु अवसरेषु सिद्धायो भागदेयो गृह्यते । यस्य मन्त्रिणः लवनावसरेषु सस्यच्छेदनप्रस्तावेषु पुन द्वितीयवार स्वच्छन्दो निरवग्रहः निर्गल । कः । सैनिकाबाधः सेनारक्षाणा सचारेण आबाध उपद्रवो भवति ॥

राजेत्यादि । राजा यशोधरः कर्णौ पिधाय कर्णौ कराभ्या पिधाय मुद्रयित्वा शान्तं यथा भवत्येवं ब्रूते। आ इति क्रोधे पीडाया च। रे पापाचार पापकर्मन् रे कापटिक, तस्मिन् मन्त्रिणि पामरोदरे महाभागे पुण्यवति समागतगुरुगुणानुरागे च समागत सम्यगायातो गुरुगुणेषु महागुणवत्सु पुरुषेषु अनुराग अकृत्रिमस्नेहो यस्य स तथा तस्मिन् मा एवं त्वं पापं भाषीष्ठाः मा त्वमेवं ब्रूहि । मे मम पापं लगिष्यत इति भावः । उक्तं च कविकालिदासेन महाकविना—'निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः । न केवलं यो महतोऽपभाषते[1] शृणोति तस्मादपि य स पापभाक् ॥' कापटिकः शङ्खनक प्राह ब्रूते—हे देव हे राजन्, लोचनागोचरायाते लोचनयोरगोचर अगम्यतां आयाते आगते एवंविधे कार्यजाते कार्यसमूहे चारसचारः चारप्रवेशः वि-

---

१ 'ता विभाषते' सटीकपुस्तकस्थः पाठः.

प्रायेणेक्षणद्वयम्। तच्च देवस्य दिव्यचक्षुष इव नास्ति। केवलं मिथ्याभिनिवेशानुरोधान्मनोमोहनौषधानुबन्धाद्वा विपर्यासवसतिर्मतिः। तथा चोक्तं शास्त्रान्तरे—

चारो यस्य विचारश्च राज्ञो नास्तीक्षणद्वयम्।
तस्यान्धदुग्धवद्राज्यं मन्त्रिमार्जारगोचरम्॥ १७३॥

देव, मांसरसरतस्य पुंसः किमिव मांसव्रतम्। कपाले भुञ्जानस्य हि नरस्य क इव केशदर्शनादाशप्रत्यादेशः। पुरे प्रमोषदक्षस्य हि पुरुषस्य केव कान्तारेऽपेक्षा। निरम्बरनितम्बायामात्माम्बाया दाहोद्योगस्य हि जनस्य क इव पराम्बायामम्बरपरित्यागः। यतः।

स्थितासुं ग्रसमानस्य गतासौ कीदृशी दया।
परबाले कृपा कैव स्वबालेन बलिक्रिये॥ १७४॥

चारश्च पर्यालोचनं नरेश्वराणां प्रायेण ईक्षणद्वयं लोचनद्वयं वर्तते। तच्च चारविचारेक्षणद्वयं देवस्य भवतो नास्ति न विद्यते। कस्य। दिव्यचक्षुष अन्धस्येव। यथा दिव्यचक्षुष पुरुषस्य लोचनद्वयं न भवति तथा देवस्य ईक्षणद्वयं नास्ति। केवलं निष्केवलं मिथ्याभिनिवेशानुरोधात् असत्याभिप्रायप्रभावात् मनोमोहनौषधानुबन्धाद्वा मनसो मोहने अज्ञानोत्पादने यदौषधं मूलादिकं तस्यानुबन्धात् आस्रवात् मतिर्बुद्धिर्विपर्यासवसतिः विपरीतास्पदं भवति। तथा उक्तं च शास्त्रान्तरे—'चारो यस्य विचारश्च राज्ञो नास्तीक्षणद्वयम्। तस्यान्धदुग्धवद्राज्यं मन्त्रिमार्जारगोचरम्॥' यस्य राज्ञश्चारो हैरिको विचारश्च पर्यालोचनं एवंगुणविशिष्टमीक्षणद्वयं नास्ति न वर्तते, तस्य राज्ञो राज्यमन्धदुग्धवत् अन्धस्य क्षीरं यथा मन्त्रिमार्जारगोचरं भवति मन्त्री एव मार्जारो बिडालः प्रजामूषिकभक्षकत्वात् तस्य गोचरं गम्यं भवति। रूपकालंकारः। उपमा च॥

देवेत्यादि। देव, मांसरसरतस्य मांसवेसवारनिर्यासे रतस्य पुंसः पुरुषस्य किमिव किं मांसव्रतम्। अपि तु न किमपि मांसव्रतम्। देव, कपाले भुञ्जानस्य हि नरस्य मनुष्यशिरःकरोटिकायां भोजनं कुर्वाणस्य नरस्य केशदर्शनात् केशावलोकनात् क इव आशप्रत्यादेशः को भोजनान्तरायः। देव, पुरे प्रमोषदक्षस्य चौरिकासमर्थस्य हि निश्चयेन एवंगुणविशिष्टस्य पुरुषस्य केव कान्तारे अपेक्षा कान्तारे वने का अपेक्षा का इच्छा। अपि तु न कापि। देव, निरम्बरनितम्बायां नग्नायां आत्माम्बायां निजमातरि दाहोद्योगस्य कामज्वरिताङ्गस्य जनस्य हि निश्चयेन पराम्बायां लोकमातरि अम्बरपरित्यागः क इव को वर्तते। यो निजमातरं न मुञ्चति स परमातरं कथं त्यजतीत्यर्थः॥

यत इत्यादि। यतो यस्मात्कारणात्। स्थितासुमिति। हे देव, स्थितासुं ग्रस-

देव, स्वभावजा हि दुस्त्यजा खलु प्रकृतिः। न खलु पोषितोऽप्यहिपोतो जहाति हिंसाध्यवसायम्, न खलु व्रतशीलोऽपि बिडालस्त्यजति क्रौर्यम्, न खलु प्रायोपवेशनवासिन्यपि कुट्टनी मुञ्चति परवञ्चनोचितां चिन्ताम्, न खलु कालकवलनिकटोऽपि किराटो रहति शाठ्यस्थितिम्। यतः।

य: स्वभावो भवेद्यस्य स तेन खलु दुस्त्यजः।
न हि शिक्षाशतेनापि कपिर्मुञ्चति चापलम् ॥ १७५ ॥

देव, वंशविद्यावृत्तविधुरोपकारा हि सेवकेषु स्वामिनमनुरञ्जयन्त्याश्चर्यशौर्यविजृम्भाः प्रारम्भा वा। तत्र वंशस्तावत्पिण्डीभाण्डशालिनां पितृप्रियपिण्डीनामस्य। यतः।

मानस्य जीवन्तं भक्षत पुरुषस्य गतासौ गतजीवे जीवे दया कारुण्यं कीदृशी वर्तते। न कीदृश्यपि वर्तते। परबाले लोकपुत्रे कृपा कैव का वर्तते। अपि तु न कापि। कथंभूते पुरुषे। स्वबालेन निजशिशुना बलिक्रिये बलिकारके पुरुषे। आक्षेपालंकारः ॥

देवेत्यादि। हे देव, स्वभावजा स्वभावोत्पन्ना प्रकृतिः खलु दुस्त्यजा दुष्परिहारा। कथम्। हि निश्चये। खलु वाक्यालंकारे। न खलु पोषितोऽपि पुष्टिं नीतोऽपि अहिपोतः सर्पबालकः हिंसाध्यवसायं हिंसोद्यमं जहाति परिहरति। न खलु व्रतशीलोऽपि बिडालः। खलु वाक्यालंकारे। व्रतशीलोऽपि दीक्षा प्राप्तोऽपि बिडालो मार्जारः क्रौर्यं न त्यजति। न खलु प्रायोपवेशनवासिन्यपि सन्यास प्राप्तापि कुट्टनी दूती परवञ्चनोचिता चिन्ता न मुञ्चति लोकवञ्चनयोग्या चिन्ता न त्यजति न खलु कालकवलनिकटोऽपि किराटः कीनाशग्राससमीपोऽपि किराटो धणिक्कृच्छाठ्यस्थितिं रहति कैतवाचारं न मुञ्चति ॥

यत इत्यादि। यतः यस्मात् कारणात्। **य इति।** यस्य पुरुषस्य यः स्वभावो भवेत् स स्वभावस्तेन पुरुषेण खलु निश्चयेन दुस्त्यजः दुःखेन महता कष्टेन त्यक्तुमशक्यः। कपिर्वानरः शिक्षाशतेनापि शिक्षासहस्रेणापि चापलं चपलत्वं न मुञ्चति न त्यजति। कथम्। हि स्फुटमिति शेषः। दृष्टान्तः ॥

देवेत्यादि। हे देव हे राजन्, वंशविद्यावृत्तविधुरोपकाराः वंशश्च कुलम्, विद्या च शास्त्रम्, वृत्तं च ब्रह्मचर्यादिकम्, विधुरोपकाराश्च व्यसनोपनिपातादुद्धरणम्, ते वंशविद्यावृत्तविधुरोपकाराः। चत्वारः पदार्थाः उपधाशब्देन गृह्यन्ते। ते चतुरुपधापरीक्षितेषु सेवकेषु स्वामिनं अनुरञ्जयन्ति स्नेहमुत्पादयन्ति आश्चर्यशौर्यविजृम्भाः प्रारम्भाः वा आश्चर्यभूतं चेतश्चमत्कारोत्पादकं यच्छौर्यं सुभटत्वं तस्य विजृम्भः प्रसरो येषु प्रारम्भेषु ते आश्चर्यशौर्यविजृम्भा एवंगुणविशिष्टाः प्रारम्भाः संग्रामाः स्वामिनमनुरञ्जयन्ति। चतुरुपधाभिरपरीक्षिता अपि यदि संग्रामशूरा भवन्ति ते नैवं स्वामिनमनुरञ्जयन्ति। तत्र

ध्वजकुलजातस्तातः पामरपुत्री च यस्य जनयित्री।
पञ्चपुरुषा च योषा कुलस्थितिः स हि कथं तु कुलजन्मा ॥१७६॥

देव, तथाविधान्वयपात्रे चात्र येयमहं महीक्षिदित्यहंकृतिः,उभयकुलविशुद्धिपात्रैर्निहीनचारित्रैः क्षतपुत्रैः फेलाभ्यवहारेण स्थितिः, देवेन च स्वयमभ्युत्थानविहितिः, बान्धवजनप्रणतिः सामन्तोपनतिर्महापुरुषापचितिश्च, सा ह्यन्तःकृतातङ्का शल्यशलाकेव कमहंकारोत्सेकं सविवेकं च लोकं खरं न खेदयति। ततश्च।

असल्लोकानुरोधेन सल्लोकोपेक्षणेन च।
व्यालशैलान्तरालाङ्गी कुरङ्गीवाक्षमा रमा ॥ १७७ ॥

तेषु चतुर्षु मध्ये वंशस्तावद्यावर्ण्यते—अस्य मन्त्रिण· पितृप्रियपिण्डीनामस्य पिण्डं खलस्य भाण्डं सग्रहस्तेन शालन्ते शोभन्ते इत्येवशीला पिण्डीभाण्डशालिनस्तेषाम् अथ वा पिण्डीभाण्डा शाला विद्यन्ते येषा ते तथा तेषाम् ॥

यत। **ध्वजकुलेत्यादि**। ध्वजकुलजातस्तात तिलंतुदकुलोत्पन्नो वला(पिता), यस पामरोदरानाम्नो मन्त्रिण· जनयित्री माता पामरपुत्री नीचसुता वर्तते। उक्तं च— 'विवर्ण· पामरो नीच प्राकृतश्च पृथग्जन। निहीनोऽपसदो जाल्म क्षुल्लकाश्चतुरश्चरु वर्वरोऽप्यन्यथा जातोऽपि' इति क्षीरस्वामिवचनम् ॥ यस्य योषा स्त्री पञ्चपुरु पञ्चभर्तृका। यस्य मन्त्रिण ईदृशी कुलस्थिति कुलाचार स मन्त्री तु पुन कुलजन्मा निश्चयेन कथं केन प्रकारेण वर्तते। समुच्चयालकार· ॥

देवेत्यादि। देव, तथाविधान्वयपात्रे तादृशकुलवति च पुन· अत्र मन्त्रिणि य प्रसिद्धा इयं प्रत्यक्षीभूता अहं महीक्षित् अहं राजा इति ईदृशी अहंकृतिरहंका वर्तते। उभयकुलविशुद्धिपात्रै जातिकुलनिर्मलताभाजनै निहीनचारित्रैः निकृष्टाचा क्षत्रपुत्रै राजपुत्रैः फेलाया अभ्यवहारेण स्थितिर्वर्तते ऊर्जितभोजनास्वादनाचा यद्वर्तते। यस्य मन्त्रिण उच्छिष्टभोजनं उत्तमं कुर्वन्ति न केवलं उच्छिष्ट जनविधानं देवेन च त्वया स्वयमात्मना अभ्युत्थानविहिति आसनादुत्थीभवनविध वर्तते। बान्धवजनप्रणति· कुटुम्बवर्गस्यास्य प्रणामकरणं सामन्तोपनतिर्देशपतिभि स स्वागमनं च महापुरुषापचितिश्च महापुरुषाणां महानुभावानां अपचितिश्च पूजा य र्तते। सा पूजा ता आदृतिर्निश्चयेन अन्त कृतातङ्का मनस्युत्पादितसंतापा शल्यशल केव हृदयक्षुब्धासिखण्डमिव कं सविवेकं लोकं खर अतिशयेन न खेदयति दु खयत्येव कथंभूतं लोकम्। अहंकारोत्सेकं वयं महान्त इति गर्वम् ॥

ततश्च तस्मात् कारणाच। **असल्लोकेत्यादि**। असल्लोकानुरोधेन नीचलोकानुव

देव, श्रूयन्ते ह्यसतां सतां च प्रग्रहावग्रहाभ्यां च नृपेषु व्यापदः । तथा हि—कलिङ्गेष्वनङ्गो नाम नृपतिर्दिवाकीर्तिसेनाधिपत्येन सामन्तसंतानं संतापयन् संभूय प्रकुपिताभ्यः प्रकृतिभ्यः किलैकलोष्ठानुरोधं वधमवाप । केरलेषु करालः कितवस्य पौरोहित्येन, वङ्गालेषु मङ्गलो वृषलस्य साचिव्येन, क्रथकैशिकेषु कामोऽवरुद्धवधूस्तनंधयस्य यौवराज्येन, तथा वङ्गेषु स्फुलिङ्गः कुलक्रमागतस्य चतुरुपधाशुद्धस्यापि सचिवस्यावमानेन, मगधेषु मकरध्वजः साधुसमीहितस्यापि पुरोहितस्यावहेलेन, कौङ्गेषु कुरङ्गो देशकोशोचितप्रतापस्यापि सेनापतेरधिक्षेपेण, चेदिषु नदीशो

नेन च सल्लोकोपेक्षणेन च उत्तमलोकानामनादरेण च उदासीनत्वेन च रमा लक्ष्मीरक्षमा असमर्था भवति । केव । कुरङ्गीव मृगीव । कथंभूता कुरङ्गी । व्यालशैलान्तरालाङ्गी एकस्मिन् पार्श्वे व्यालो दुष्टगज द्वितीयस्मिन् पार्श्वे शैलः पर्वतो वर्तते तयोरन्तराले मध्ये अङ्गः शरीर यस्याः कुरङ्ग्याः सा व्यालशैलान्तरालाङ्गी । उपमालंकार· ॥

देवेत्यादि । हे देव, असतां दुर्जनाना सता च साधूना प्रग्रहावग्रहाभ्या स्वीकारास्वीकाराभ्या नृपेषु राजसु व्यापदो विपत्तय· श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते । कथम् । हि निश्चयेन । तथा हि तदेव निरूपयति—कलिङ्गेषु कलिङ्गदेशेषु अनङ्गो नाम नृपती राजा दिवाकीर्तेर्नापितस्य सेनापतित्वेन सामन्तसतानं सेवकनृपसमूहं सतापयन् दु·ख दापयन् सभूय मिलित्वा एकत्रीभूय प्रकुपिताभ्य· प्रकृतिभ्यः प्रजाभ्य· । किलेति लोकोक्तौ । एकलोष्ठानुरोधं एकैकमृत्पिण्डानुवर्तनं वधं घात अवाप प्राप्तवान् । उक्तं च—'अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भि· प्रकृतयः स्मृता । स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणा श्रेणयोऽपि च ॥' केरलेषु दक्षिणाश्रितदेशेषु करालो नाम राजा कितवस्य विजाते· पौरोहित्येन पुरोहितत्वेन वधं अवाप । वङ्गालेषु मङ्गलो नाम राजा वृषलस्य ब्राह्मण्या शूद्रेणोत्पादितस्य साचिव्येन साचिव्यत्वेन वधं अवाप । क्रथकैशिकेषु क्रथकैशिकनामदेशेषु कामो नाम राजा अवरुद्धवधूस्तनंधयस्य वाराङ्गनापुत्रस्य यौवराज्येन युवराजत्वेन वधं अवापेति सवन्ध· । तथा च वङ्गेषु वङ्गदेशेषु स्फुलिङ्गो नाम राजा कुलक्रमागतस्य चतुरुपधाशुद्धस्यापि सचिवस्य मन्त्रिण· अवमानेन वधं अवाप । उपधीयते समीपे ढौक्यते परीक्षार्थं उपधा धर्मकामार्थोभूयोपन्यासेन आशयान्वेषणं चित्तपरीक्षणं उपधोच्यते । यत्कौटिल्य कविः प्राह—निशौचशौचपरिज्ञानं मनोज्ञानं उपधा । मगधे(मागधीये)षु मगध(धीय)देशेषु मकरध्वजो नाम राजा साधुसमीहितस्यापि शोभनचेष्टितस्यापि सदाचारस्यापि पुरोहितस्य अवहेलेन अनादरेण वधं अवाप । कौङ्गेषु कौङ्गदेशेषु कुरङ्गो नाम नृपतिः देशकोशोचितप्रतापस्यापि देशकोशेन उचितः प्रतापो यस्य स देशकोशोचितप्रतापस्तस्य, अधिक्षेपेण तिरस्कारेण वधं अवाप । चेदिषु

निरपवादस्यापि महतः सुतस्य यौवराज्यप्रच्यवेन। देव, यद्यपि देवस्य तेजोबलं प्रबलम्, तथापि—

तेजस्तेजस्विनां स्थाने धृतं धृतिकरं भवेत्।
कराः सूर्याश्मवद्भानोः किं स्फुरन्ति हताश्मनि॥ १४८॥

देव, सकललोकाधिकैश्वर्यवन्ध्यानां हि विधाना साधूपचरितं स्फुरितमवस्थानस्थितमपि स्त्रीरत्नमिवातीवात्मन्यादरं कारयत्येव जने। एतच्चास्य कृत्रिमरत्नमणेरिव बहिरेव। देव, प्रसादनादनात्मभाविन्योऽपि विभूतयः पतिंवरा इव खात्पतितस्यापि जनस्य भवन्ति, न पुनरायुःस्थितय इवानुपासितगुरुकुलस्य यत्नवत्योऽपि सरस्वत्यः। यतः।

चेदिदेशेषु नदीशो नाम नृपतिर्निरपवादस्यापि लोकश्लाघितस्यापि महतः सुतस्य महतः पुत्रस्य ज्येष्ठपुत्रस्य यौवराज्यप्रच्यवेन युवराज्यत्वोच्चालनेन वधं अवाप। देव, यद्यपि यदपि देवस्य तव तेजोबलं तेजस प्राणात्ययेऽपि असहनलक्षण बलं सामर्थ्यं तेजोबलं प्रबल प्रचण्डं वर्तते, तथापि तदपि।

तेज इत्यादि। तेजस्विना पुरुषाणा तेजः स्थाने धृतं योग्यप्रदेशस्थापितं धृतिकरं संतोषोत्पादकं भवेत् सजायते। भानोः करा सूर्याश्मवत् सूर्यकान्तमणौ लग्ना यथा स्फुरन्ति चमत्कुर्वन्ति तथा हताश्मनि नष्टपाषाणे धृता विस्फुरन्ति चमत्कुर्वन्ति किम्। अपि तु न स्फुरन्तीत्यर्थ.। दृष्टान्ताक्षेप॥

देवेत्यादि। हे देव, सकललोकाधिकैश्वर्यवन्ध्याना सकलाना लोकाना अधिकैश्वर्यतया वन्ध्याना नमस्करणीयाना हि निश्चयेन विधाना शास्त्राणा साधूपचरित रुचिरतया व्यवहृतं स्फुरितं चमत्कृतमवस्थानस्थितमपि निजस्थाने स्थितमपि स्त्रीरत्नमिव स्त्रीषु श्रेष्ठस्त्रीव अतीवातिशयेन आत्मनि स्वस्मिन् जने लोके आदर कारयत्येव। एतच्च स्फुरितं अस्य पामरोदरस्य मन्त्रिणः कृत्रिमरत्नमणेरिव स्फटिकमणिकृतहारकस्येव बहिरेव वर्तते, नाभ्यन्तरे। हे देव, प्रसादनात् प्रसन्नीकरणात् अनात्मभाविन्योऽपि आत्मन. अभविष्यन्त्योऽपि विभूतयो लक्ष्म्य पतिंवरा इव कन्या इव खात्पतितस्यापि जनस्य अकस्मादागतस्यापि लोकस्य भवन्ति सजायन्ते। वसुदेवस्य गन्धर्वदत्तावत्। प्रसाधिता सत्यो न भूतयो भवन्ति। पुन सरस्वत्यो भवन्ति। कस्य। अनुपासितगुरुकुलस्य असेवितगुर्वाम्नायस्य। सरस्वत्य. कथंभूता। यत्नवत्योऽपि अहर्निशमनुशीलिता अभ्यस्ता अपि। का इव। आयु स्थितय इव। विभूतयो भवन्ति भूपप्रसादात् न पुनरायुःस्थितयो भवन्ति। यतः कारणात्॥

नृपकरुणायाः कामं द्रविणकणाः संचरन्ति शरणेषु ।
न त्वाभिजात्यमेतत्पाण्डित्यं वा नृणां भवति ॥ १७९ ॥

देव, तच्छून्येऽपि यत्कचित्पुंसि नभसि विद्युत इव विद्याविलसितम्, तद्धनस्य घनस्येव माहात्म्यान्नात्मनः । यतः ।

विद्यारसविहीनापि धीस्थली विभवातपात् ।
व्यलीकोक्त्योत्तरङ्गेयं भवेन्मुग्धमृगप्रिया ॥ १८० ॥

यदपि कचित्कचित्कलासु पयसि पतितस्य तैलबिन्दोरिवान्तर्व्याप्तिशून्यस्याप्यस्योपन्याससाहसम्, तदपि लक्ष्मीलवलाभाशापाशस्खलितमतिमृगीप्रचारस्य दुर्भरजठरकुठारविनिर्भिन्नमानसारस्य हताहंकारस्य सरस्वतीपण्यपातकावसरस्य जनस्याजर्यान्न पुनर्बोधौदार्यात् ।

नृपकरुणाया इत्यादि । नृपकरुणायाः राजकारुण्यात् काममतिशयेन द्रविणकणा धनलवा धनधान्यानि वा शरणेषु गृहेषु सचरन्ति । एतत् प्रत्यक्षीभूतं आभिजात्यं कुलीनत्वं पाण्डित्यं वा वैदुष्यं वा नृणा मनुष्याणा न भवति । जात्यलंकार ॥

देवेत्यादि । हे देव, तच्छून्येऽपि अभिजातपाण्डित्यरहितेऽपि तव मन्त्रिणि यत्कचित् पुंसि भवत्सचिवसदृशे पुरुषे विद्याविलसितं विद्याविलासो वर्तते, तत् धनस्य माहात्म्यात् न आत्मन न स्वस्य प्रभावात् । कस्मिन् कस्या क इव । नभसि आकाशे विद्युत इव । यथा नभसि विद्युतस्तडित. विलसितं भवति तत् घनस्य माहात्म्यात् विद्युतो विलसितं भवति, तथा अस्मिन् सचिवे धनस्य माहात्म्यात् विद्याविलसितं भवति । न तु आकाशे विद्युतो विलसितं स्वयमेव भवति ॥ यत कारणात् ॥

विद्यारसेत्यादि । विद्यारसविहीनापि विद्यारसेन रहिता अपि इयं धीस्थली विभवातपात् धनधर्मात् व्यलीकोक्त्योत्तरङ्गा भवेत् व्यलीकोक्तैरसत्यवचनैरुत्तरङ्गा उत्कल्लोला भवेत् । कथंभूता धीस्थली । मुग्धमृगप्रिया मुग्धा अविद्वासस्त एव मृगा हरिणास्तेषा प्रिया । यथा रसहीनापि जलरहितापि स्थली असत्यजलकल्लोला सती मृगाणां प्रिया भवति वल्लभा भवति, तथा अस्य धीस्थली मुग्धाना प्रिया भवति वल्लभा भवति । रूपकालंकार ॥

यदपीत्यादि । हे देव, यदपि यत् कचित् कचित् कासु कासु कलासु वक्तृत्वकवित्वादिषु अस्य सचिवस्य उपन्याससाहस भवति वचनरचनायाश्चातुर्यं भवति । कथंभूतस्य । अन्तर्व्याप्तिशून्यस्यापि अभ्यन्तरे कलानुभवनरहितस्यापि पयसि जले पतितस्य तैलबिन्दोरिव, तदपि तथापि जनस्य वाग्मिलोकस्य अजर्यात् सगमात् न पुनर्बोधौदार्यात् प्रज्ञोत्कर्षात् । कथंभूतस्य जनस्य । लक्ष्मीलवलाभाशापाशस्खलितमतिमृगीप्र-

यतो देव, घटदासीनां हि वदनसौरभं स्वामिताम्बूलोद्गालान्न सौभाग्यबलात्, पवनस्य हि परिमलपेशलता प्रसूनवनसंसर्गान्न निसर्गात्, दारुणो हि दाहदारुणता बृहद्भानुभावान्न स्वभावात्, मण्डलस्य हि मण्डनकण्डूलताधिपतिसंनिधानवशान्न शौर्यावेशात्, उपलशकलस्य हि नमस्यता देवाकारानुभावान्न प्रकृतिभावात्। अपि च।

अबुधेऽपि बुधोद्गारे प्राज्ञानुज्ञा विजृम्भते।
संस्कर्तुः कौशलादेति यतः काचोऽपि रत्नताम्॥ १८१॥

चारस्य लक्ष्म्या लवो लेशस्तस्य लाभस्य आशा वाञ्छा सैव पाशः कण्ठबन्धनरज्जुः तत्र स्खलितो बन्धमायातो मतिमृग्या बुद्धिहरिण्याः प्रचारः प्रवर्तनं यस्य विद्यादायकजनस्य स तथोक्तस्तस्य। पुनः कथंभूतस्य वाग्मि(ग्मि)लोकस्य। दुर्भरजठरकुठारविनिर्भिन्नमानसारस्य दुःखेन महता कष्टेन भ्रियते दुर्भरं स चासौ जठरं कुक्षिः स एव कुठारः परशुर्वा तेन विनिर्भिन्नो विदारितो मानसारो अभिमानतरुमध्यो यस्य स तथोक्तस्तस्य। पुनः कथंभूतस्य विद्यादायकजनस्य। हताहंकारस्य हतो विध्वसितः अहंकारो मदो यस्य स तथा तस्य। पुनः कथंभूतस्य विद्यादातुर्जनस्य। सरस्वतीपण्यपातकावसरस्य सरस्वतीविक्रयपापसमयस्य॥

यत इत्यादि। हे देव, यतो यस्मात्कारणात् घटदासीनां कुटहारिकाणां हि निश्चयेन वदनसौरभं मुखसौगन्ध्यं तत्स्वामिताम्बूलोद्गालात् स्वामिना चर्वितनागवल्लीपर्णोच्छिष्टभक्षणात्, न सौभाग्यबलात्। यतो हे देव, पवनस्य हि निश्चयेन परिमलपेशलता सुगन्धमनोहरत्वं तत् प्रसूनवनसंसर्गात्पुष्पवाटीसंगमात्, न हि निसर्गात्स्वभावेन। हे देव, दारुणः काष्ठस्य दाहदारुणता भस्मीकरणरौद्रता तत् बृहद्भानुभावात् अग्निसंयोगात्, न स्वभावात्। यतो हे देव, मण्डलस्य कुर्कुरस्य हि निश्चयेन मण्डनकण्डूलता [अधिपतिसंनिधानवशात्, न शौर्यावेशात्]। हे देव, उपलशकलस्य पाषाणखण्डस्य हि निश्चयेन नमस्यता नमस्कर्तव्यता नमस्करणीयता देवाकारानुभावात् देवताप्रतिच्छायाप्रभावात्, न प्रकृतिभावात् न स्वभावास्तितायाः॥

अपि च। अबुधेऽपीत्यादि। हे राजन्, अबुधे मूर्खेऽपि बुधोद्गारे बुधकथनात् बुधवचनात् प्राज्ञानुज्ञा प्राज्ञानां अनुज्ञा अनुमतं विजृम्भते प्रसरति। मूर्खमपि यदि विद्वांसो विद्वांसं कथयन्ति तदा प्राज्ञाः कथयन्त्येतदयं विद्वानेवेत्यनुमन्यन्ते। यतो यस्मात् कारणात् संस्कर्तुः कौशलात् वैकटिकस्य विज्ञानात् काचोऽपि रत्नतां एति। दृष्टान्तालंकारः॥

यत्पुनः सेवकलोकदौरात्म्यं प्रचिख्यापयिषुः किमप्यणकपदबन्धेन भगवती सरस्वती विधमति, तत्र यो हि स्वयमेवं निकायति स कथं नाम दुरात्मा स्यादिति परप्रतारणार्थम् । किं च ।

आत्मनि विवेकविकलः प्रसिद्धिमात्रेण रज्यते सकलः ।
कैरव इव कमलेऽपि हि न श्रीः पूज्यं तथाप्यब्जम् ॥ १८२ ॥

वृत्तं पुनरस्य पिण्याकपण्याङ्गनाजनस्येवालोकान्तोत्सर्गैरनेकशोऽनेकपाखण्डिलिङ्गिसंसर्गविसर्गैरेव राजपथीकृतम् । यतः ।

यत्पुनः इत्यादि । हे राजन्, यत् पुनः सेवकलोकदौरात्म्यं किंकरजनदुष्टत्व प्रचिख्यापयिषुः प्रख्यापयितुमिच्छु कथयितुमना. किमपि ईषत् अणकपदबन्धेन श्लोकादिना भगवती परमेश्वरी सरस्वतीं वाणी विधमति सतापयति, तत्र कारणान्तर वर्तते । तत् किं कारणम् । य. सचिव हि निश्चयेन स्वयं आत्मना एवं अमुना प्रकारेण निकायति वदति स कथं केन प्रकारेण । नामेति सभावनायाम् । दुरात्मा दुष्ट. स्यात् । अपि तु न स्यात् । इति अमुना प्रकारेण परप्रतारणार्थम् । परेषा वञ्चनार्थमित्यर्थः । उक्तं च—'भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ।' भज्यते सेव्यते मथ्यते च भगं खलं भगं फलं वेति वक्तव्यादय. कामोऽत्र योनि सूर्यविशेषो भग. पुंसि मित्रवत् धर्मो मोक्षश्च भग । यथाहु —'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मश्च यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च मोक्षस्य वर्णो भग इति स्मृतः ॥'

किं च अस्ति कश्चिद्विशेष. । आत्मनीत्यादि । हे राजन्, आत्मनि स्वस्मिन् विवेकविकल. सकल पुमान् प्रसिद्धिमात्रेण रज्यते राग करोति । कैरवे श्वेतोत्पले इव । यथा कैरवे श्रीर्न विद्यते तथा कमलेऽपि हि श्रीर्नास्ति । तथापि अब्जं कमलं पूज्यं न कैरवं पूज्यम् । दृष्टान्तालंकारः ॥

अथेदानीं सचिवस्य वंशं विद्या च वर्णयित्वा वृत्तमाचरणं वर्णयति । विधुरोपकारं पश्चाद्वक्ष्यति—हे राजन्, अस्य सचिवस्य वृत्तमाचरणं पुनः अनेकशः अनेकवारान् अनेकपाखण्डिलिङ्गिससर्गविसर्गै. अनेकपाखण्डिलिङ्गाः चार्वाकादयस्तेषा ससर्गविसर्गैः सगतिवद्भि पुरुषै राजपथीकृतं प्रकटीकृतम् । कथंभूतै· अनेकपाखण्डिलिङ्गिससर्गविसर्गै । आलोकान्तोत्सर्गै. आर्यानार्यदेशपर्यटनशीलै । अस्य वृत्तं कस्येव । पिण्याकपण्याङ्गनाजनस्येव पिण्याकेन खलखण्डेन पण्याङ्गनाजनः वेश्याजनस्तस्य पिण्याकपण्याङ्गनाजनस्य । खलखण्डं गृहीत्वा शतं ददाति यः पण्याङ्गनाजनस्तस्येव अस्य शीलं वर्तते । यतः कारणात् ॥

त्रैदण्डिकाहितुण्डिककापालिककौशिकव्रतकैः।
कीर्तिर्जगति प्रसृता खरपटदीक्षाधिकैरस्य॥ १८३॥

यस्तु स्वास्थ्यावसरेष्वपि समृद्धदेशो हि महीशः कीनाश इवावश्यं करोति कामपि विकृतिमिति धूमकेतुरिवानपराधमपि जनपदं पीडयति, प्रभूतपक्षबलो हि भूपालः शैल इव कस्य भवति वश इत्यनुरक्तमतीरपि प्रकृतीरसमञ्जसयति, कृशकोशको हि धरेशः क्षपितपक्षः पक्षीव भवेत्सुखसाध्य इति धनं निधनयति, व्यसनव्याकुलितो हि राजसुतो व्याधित इव न जातु विकुरुते पुरश्चारिष्विति द्विषतः प्रोत्कर्षयति, एकारक्षोहि क्षितिपतिः करिपतिरिव न स्यात्परेषा विषय इति न कमप्यभिजातं स-

---

त्रैदण्डिकेत्यादि। हे राजन्, अस्य सचिवस्य कीर्तिः जगति प्रसृता व्याप्ता। कै कृत्वा कीर्तिः प्रसृता। त्रैदण्डिकाहितुण्डिककापालिककौशिकव्रतकै त्रीणि दण्डानि समाहृतानि त्रिदण्डं त्रिदण्डेन चरन्ति त्रैदण्डिका. शैवलिङ्गिनस्त्रिकमतानुसारिण, अहितुण्डेषु नियुक्ता आहितुण्डिकाः सर्पधारका गारुडिका. वा, कपालेषु नियुक्ता कापालिका, कौशिकेषु नियुक्ता कौशिका इन्द्रजालपतयस्तेषा कुत्सितानि व्रतकानि येषा ते तथोक्तास्ते न केवलमेतै। कीर्तिः प्रसृता। खरपटादीक्षाधिकैश्च खरपटाना भावकाना दीक्षा तया अधिका खरपटादीक्षाधिकास्तैः। अपकृष्टसमुच्चयालंकार॥

हे राजन्, यस्तु सचिवः स्वास्थ्यावसरेष्वपि लोकाना सौम्यसमयेष्वपि समृद्धदेशो हि महीश स्वस्थदेशो राजा कीनाश इव यम इव अवश्यं निश्चयेन कामपि काचिदपि विकृतिं विकार करोति विदधाति इति ईदृशं विचिन्त्य धूमकेतुरिव अभ्युत्पात इव अनपराधमपि निर्दोषमपि जनपदं देशं पीडयति सतापयति। हे राजन्, प्रभूतपक्षबल प्रचुरपक्षसामर्थ्यः हि निश्चयेन भूपालो राजा शैल इव पर्वत इव कस्य पुरुषस्य वशो भवति। अपि तु न कस्यापि। इति विचार्य अनुरक्तमतीरपि अनुरक्तबुद्धीरपि प्रकृतीरमात्यपौरादिका असमञ्जसयति अन्यायवती. करोति। हे राजन्, कृशकोश अल्पभाण्डागारो धनहीनो धरेशो राजा क्षपितपक्ष. लुञ्चितपत्र पक्षीव शकुन्त इव सुखसाध्यो भवेत् अनायासेन हस्तमायाति इति विचार्य धनं नृपस्वापतेयं निधनयति विनाशयति। हे राजन्, व्यसनव्याकुलितः अवस्थया विह्वलीभूतो हि निश्चयेन राजसुतो राजपुत्रः व्याधित इव रोगीव पुरश्चारिषु लोकेषु सचिवादिषु जातु कदाचित् न विकुरुते न विक्रिया करोति इति कारणात् द्विषतः शत्रून् प्रोत्कर्षयति सबलान् करोति। हे राजन्, एकारक्ष. एकाव्याप्तः हि निश्चयेन क्षितिपति करिपतिरिव परेषा श्रेष्ठिसामन्तादीना विषयो गम्यो न स्यात् नो भवेदिति विचार्य कमपि कंचिदपि अभि-

हते, स किल प्राणप्रतीकारेषु स्वापतेयोपकारेषु वा विधुरेषु भवितोपकर्तेति को नाम श्रद्दधीत । यतः ।

स्वस्थावस्थायामपि योऽनर्थपरम्परार्थमीहेत ।
स कथं विधुरेषु पुनः स्वामिहिते चेष्टतेऽमात्यः ॥ १८४ ॥

तस्माद्देव, कर्णकटुकमपीदमेवमवधार्यताम् ।

अपि त्वामतिवाह्यैष यथातीतान्महीपतीन् ।
तूरीवान्याश्रयस्थायी लञ्चा(म्बा)लुञ्चानिशाचरः ॥ १८५ ॥

अन्यथा ।

तत्तन्नृपतिसंगीर्णविनिर्वाहपरा नराः ।
कथं पत्यन्तरं यान्ति कान्ता इव कुलोद्गताः ॥ १८६ ॥

जातं अलीनं न सहते न क्षमते । हे राजन्, स मन्त्री । किलेत्यहेतौ । प्राणप्रतीकारेषु प्राणरक्षणेषु स्वापतेयोपकारेषु वा धन दत्त्वा उपकारकरणेषु वा विधुरेषु व्यसनेषु उपकर्ता उपकारको भविता भविष्यति ईदृशमर्थं कः पुमान् । नामेति सभावनायाम् । श्रद्दधीत सभावयति । अपि तु न कश्चिदेता वार्ता मन्यते ॥

यतः । स्वस्थावस्थायामित्यादि । हे राजन्, स्वस्थावस्थायामपि सुखावसरेऽपि यो मन्त्री अनर्थपरम्परार्थं दु खश्रेणिनिमित्तं ईहेत चेष्टेत । स पुनरमात्यो विधुरेषु स्वामिहिते स्वामिहितनिमित्तं कथं चेष्टते कथं व्याप्रियते । अपि तु न कथमपि । आक्षेपालंकार. ॥

तस्मात् कारणात् हे देव, कर्णकटुकमपि कर्णशूलप्रायमपि इदं वचन एवमसुना प्रकारेण अवधार्यता विज्ञायताम् । त्वयेति सवन्ध. ॥

अपि त्वामित्यादि । एष मन्त्री त्वामपि भवन्तमपि अतिवाह्य वञ्चयित्वा यथा अतीतानयशोधादीन् नृपान् वञ्चयित्वा तूरीव तूरवादक इव अन्याश्रयस्थायी अन्यनृपमन्दिरे स्थास्यति । कथंभूतोऽय मन्त्री । लम्बालुञ्चानिशाचरः उत्कोटत्रोटने राक्षस. । रूपकानुमानालंकार ॥

अन्यथेत्यादि । अन्यथा यद्येवं न भवति तर्हि नराः किंकराः पत्यन्तरं अपरराजानं कथं केन प्रकारेण यान्ति गच्छन्ति । कथंभूताः नराः । तत्तन्नृपतिसगीर्णविनिर्वाहपरा तैस्तैर्जगत्प्रसिद्धैः नृपतिभि राजभि. सगीर्ण प्रतिज्ञातो विनिर्वाहः सेवाफलं तस्मिन् परास्तत्परा. । पुनः कथंभूताः नराः । कुलोद्गता. कुलोद्भूताः कान्ता इव । उपमालंकारः ॥

देव, नितान्तं संवृतचित्तस्यापि दुर्वृत्तस्य प्रमादेन प्रमोदमदाभ्यां निद्रोद्रेकेण वातिरहस्योदयमपि हृदये भवत्यवश्यं प्रकटाशयम् । अतश्च यः खलु दृढदुष्टवासनाभ्यासप्रकर्षादुषायामेवमुत्स्वनति स कथं नाम दैवदोषेण दुर्विलसितोन्मेषेण वा प्रकल्पितसैन्येषु सहचारी संभाव्येत । तथा हि ।

यौ स्वास्थ्याय समीहेते व्याधितस्य नृपस्य च ।
स्वार्थसिद्धिनिरोद्धारौ धिग्धिक्तौ वैद्यमन्त्रिणौ ॥ १८७ ॥
व्याधिर्व्यसनवृद्धिश्च गोपे भूपे च नास्ति चेत् ।
न धेनुः कामधेनुश्च वैद्यस्य सचिवस्य च ॥ १८८ ॥

तथा ।

अशुभस्य कालहरणं नृपतेर्व्यसनं नियोगिनां कलहम् ।
तन्त्रस्य वृत्तिविनिमयमारभमाणः सुखी सचिवः ॥ १८९ ॥

देवेत्यादि । हे देव हे राजन्, नितान्तमतिशयेन सवृतचित्तस्यापि दुर्वृत्तस्य दुराचारस्य पुरुषस्य प्रमादेन असावधानतया प्रमोदमदाभ्या हर्षाहंकाराभ्या कृत्वा निद्रोद्रेकेण निद्राधिकतया वा अतिरहस्योदयमपि अतिगुप्तपापमपि हृदये मनसि अवश्यं निश्चयेन प्रकटाशयं प्रकटाभिप्रायं भवति । अतश्च कारणात् यस्तव मन्त्री । खलु वाक्यालंकारे । दृढदुष्टवासनाभ्यासप्रकर्षात् दृढा बलवत्तरा दुष्टा पापिष्ठा यासौ वासना तस्या अभ्यासस्य पुन पुनरनुशीलनस्य प्रकर्षात् अतिशयात् उषाया रात्रौ एवममुना प्रकारेण उत्स्वनति जल्पति स मन्त्री कथ केन प्रकारेण । नामेति सभावनायाम् । दैवदोषेण देवतादोषेण देवताकृतग्रथिलत्वेन दुर्विलसितोन्मेषेण वा दुराचारप्रादुर्भावेन प्रकल्पितसैन्येषु रचितगजघटादिसैन्येषु ईदृग्विधेषु कष्टेषु सहचारी सहाय सभाव्येत । अपि तु न सभाव्यत इत्यर्थ. ॥

तथाहि रात्रौ स्वप्नावस्थाया किमेष जल्पतीत्याह—यावित्यादि । यौ स्वास्थ्याय स्वस्थतानिमित्तं समीहेते चेष्टेते व्याधितस्य नृपस्य च रोगिणो राज्ञश्च तौ वैद्यमन्त्रिणौ धिक् । निन्दिताविमावित्यर्थ. । कथभूतौ तौ । स्वार्थसिद्धिनिरोद्धारौ स्वार्थस्य निजप्रयोजनस्य सिद्धे प्राप्तेर्निरोद्धारौ निषेधकौ । यथासख्यालंकार· ॥

व्याधिर्व्यसनवृद्धिरित्यादि ।

. .

. . .

तथा। अशुभस्येत्यादि । सचिव· एतत् आरभमाण कुर्वाण । किमारभमाण । अशुभस्य कालहरण यदा राज्ञो अशुभं भवति तदा सचिव· कालहरणं कालयापन

शौर्यं चास्य निगदेन व्याख्यातम्। यतः।

वणिजि च भिषजि च शूरः शौण्डीरो दुर्बले च विकले च।
कपिरिव निभृतस्तिष्ठति रणशौण्डे चण्डदण्डे च॥ १९०॥

देव, सरलस्वभावस्य देवस्यामात्यदैत्यानामाकल्पोदञ्चः प्रतिक्रियाप्रपञ्चश्च साधुतायोगेऽनुरागे च कारणम्। तत्र चामीषामेतत्तात्पर्यम्। तथा हि—सत्पुरुषपृषतवधाय व्याधस्याखिलाङ्गसंवरणं यत्रावरणमिवामात्यजनस्य लम्बाञ्चलकं चोलकम्, मुग्धमीनबन्धनानायमिव महाकायः कूर्चकेशनिकायः, कपटबकोटपेटकघटनाय सर इवोदारमुदरम्, परव्यसनान्वेषणाय मृगधूर्तस्येव मन्दमन्दाचारः पादप्रचारः, कथमेते खलु पातालस्थाः करस्था मम

करोति वृहत्कालं यथा अशुभं तिष्ठति तथा करोति। नृपतेर्व्यसनमारभमाणः सुखी भवति। नियोगिना कलहमारभमाणः सुखी भवति। दीपकालंकारः॥

देव, अस्य सचिवस्य शौर्यं सौभव्यं निगदेन लोकप्रसिद्ध्या व्याख्यातं सूचितमेव। यतो यस्मात् कारणात्। **वणिजि इत्यादि**। वणिजि च क्रयविक्रयकारिणि, भिषिजि च वैद्ये च, अयं शूर. शौण्डीरस्त्यागविक्रमाभ्या विश्रुत। दुर्वले वलसामर्थ्यरहिते विकले च पङ्ग्वादौ शौण्डीर', अयं मन्त्री रणशौण्डे चण्डदण्डे च पुरुषे निभृतस्तिष्ठति विनीतो मौनवान् सन्नास्ते। क इव। कपिरिव यथा कपिर्मौनवान् तिष्ठति विनीतश्च भवति। यथा योगी शिक्षयति कपिस्तथैव करोति। उपमालंकार॥

हे देव हे राजन्, सरलस्वभावस्य अकुटिलप्रकृतेर्देवस्य तव अमात्यदैत्यानां मन्त्रिराक्षसानां आकल्पोदञ्च कषायवस्त्रादिवेषोद्गम' प्रतिक्रियाप्रपञ्चश्च प्रतीकारविस्तारश्च साधुतायोगे साधुत्वप्राप्त्यर्थं अनुरागे च राजानुरागविधायने च कारणं हेतुर्वर्तते। तत्र च तेषु आकल्पोदञ्चनादिषु अमीषा सचिवानामेतत्तात्पर्यमेतद्रहस्यम्। तथा हि तदेव निरूपयति—सत्पुरुषपृषतवधाय सत्पुरुषमृगहननार्थं व्याधस्येव लुब्धकस्येव अखिलाङ्गसंवरण सर्वशरीरप्रावरण यत्रावरण च अमात्यजनस्य लम्बाञ्चलक दीर्घप्रान्तं चोलक परिधानधौतवस्त्रम्। हे राजन्, अमात्यजनस्य कूर्चकेशनिकायः महाकायो बृहत्। कथंभूत.। मुग्धमीनबन्धनानायमिव उदारभद्रकजनमत्स्यबन्धननिमित्तं आनायमिव जालमिव। हे देव, अमात्यजनस्य उदारमुदरं वृहद्वर्तते। कथंभूतमुदरम्। कपटबकोटपेटकघटनाय सर इव कपटा. परवञ्चनाचारास्त एव बकोटा बकास्तेषा पेटक समूहः तस्य घटनाय चेष्टनाय सर इव तडाग इव। हे देव, सचिवजनस्य पादप्रचारः। कथंभूत.। मन्दमन्दाचारः शनैः शनैः सञ्चरणम्।

भविष्यन्ति शेषशिखामणय इति लुण्टाकतयेव मुहुर्मुहुर्जलेषु निमज्जनम्, कदा ह्यमी गगनचराः कदनकन्दुकविनोदकरा मम भविष्यन्ति रविरथतुरङ्गा इत्यपजिहीर्षयेवादितिसुतोपासनम्, अरे हताश हुताश, मयि सत्याश्रयाशे सर्वाशे च कथं नाम तन्नामवान्भवानितीर्ष्ययेवाहुतिमिषेण विषमरोचिताडनम्, सुप्रयुक्तस्य दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छतीति मनीषया साधुजनशकुनिहननाय द्वीपिद्विजोद्दीपनमिव देवतार्चनम्, कियन्तो मया महान्तः प्रतारिताः कियन्तो नाद्यापीति संभालनायेव जपव्यवसायः, कुशलशकुलाशनाय बकस्येव ध्यानपरता, चतुरवञ्चनाय बकस्येव धर्मागमपाठः, परलोकगतिभङ्गाय निगलजालस्येव गुरुचरणोपचारः, शाकिनीजनस्येव सेवकेषु

कस्येव। मृगधूर्तस्येव। किमर्थम्। परव्यसनान्वेषणाय परेषा राजलोकादीना व्यसनस्य अवस्थाया· अन्वेषणाय विलोकनार्थम्। हे देव, अमात्यजनस्य मुहुर्मुहुर्वारंवार जलेषु निमज्जनं कायप्रवेशनं इति एतस्मात् कारणात् लुण्टाकतयेव चौरस्येव भूषणनिमित्त·मिव। इतीति किम्। एते शेषशिखामणय शेषनागशिरोरत्नानि। खलु वाक्यालंकारे। पातालस्था मम करस्था· कथ भविष्यन्ति। हे राजन्, अमात्यजनस्य अदितिसुतोपासन श्रीभास्करसेवनं इति एतस्मात् कारणात् वर्तते। कदा कस्मिन् काले। हि निश्चयेन असी गगनचरा· कदनकन्दुकविनोदकरा· सग्रामदष्टकक्रीडाकारिण रविरथतुरङ्गा· मम भविष्यन्ति तेषामपजिहीर्षया इव अपहर्तुमिच्छया इव। हे देव, अमात्यजनस्य इति ईर्ष्यया अक्षमया इव आहुतिमिषेण होतव्यद्रव्यदान(व)तुलेन विषमरोचेस्ताडनं अग्ने कुट्टनम्। इतीति किम्। अरे हताश निर्भाग्य हुताश अग्ने, मयि मन्त्रिणि आश्रयाशे आश्रयभक्षके सर्वाशे च सर्वभक्षके च सति विद्यमाने। नामेति सभावनायाम्। तन्नामवान् आश्रयाशसर्वाशनामवान् भवास्त्व कथं वर्तसे। हे देव, अमात्यजनस्य सुप्रयुक्तस्य युक्ततया कृतस्य दम्भस्य अन्त पार ब्रह्मापि न गच्छति इति मनीषया च देवतार्चन वर्तते। देवतार्चन किमिव। साधुजनशकुनिहननाय साधुजना साधुलोकास्त एव शकुनयश्चटकादिपक्षिणस्तेषा हननाय मारणाय द्वीपिद्विजोद्दीपनमिव द्वीपिद्विजो मृगयाविनोदपक्षी। श्येन इत्यर्थ·। तस्य उद्दीपनमिव पोषणमिव। हे राजन्, सचिवजनस्य जपव्यवसाय जपव्यापार किमर्थम्। कियन्तः कियत्प्रमाणा महान्त· सत्पुरुषाः मया प्रतारिता वञ्चिता· कियन्तो महान्तोऽद्यापि न प्रतारिता वर्तन्ते इति सभालनाय इव स्मरणाय इव। हे राजन्, अस्य अमात्यजनस्य कुशलशकुलाशनाय कुशला विद्वांसस्त एव शकुला मत्स्यास्तेषा अशनाय भक्षणाय बकस्येव ध्यानपरता ध्यानैकाग्रता। चतुरवञ्चनाय चतुराणा विदुषा वञ्चनाय प्रतारणाय बकस्येव खरपटस्येव धर्मागमपाठ धर्मशास्त्रपठनम्। स्मृतिपठनमित्यर्थ । परलोकगतिभङ्गाय परलोकः स्वर्गादिकस्तस्य गतिभङ्गो गम·

जीवितविनाशाय प्रियंवदता, अविज्ञातान्तस्तत्त्वस्य शुष्कसरःसेतोरिव क्लेशाय प्रियालोकता । अपि च ।

बहिरविकृतवेषैर्मन्दमन्दप्रचारै-
र्निभृतनयनपातैः साधुताकारसारैः ।
निकृतिनयविनीतैश्चान्तरेतैरमात्यै-
स्तिमय इव बकोटैर्वञ्चिताः के न लोकाः ॥ १९१ ॥

देव, अप्सरसामिवामरेषु नरेष्वपि किल खलानां चतुर्दश कुलानि पुरा प्रादुर्बभूवुः । तत्र तावत्प्रथमं प्रमथनाथकण्ठालंकारनिकटात्कालकूटात्प्रादुरासीत्,द्वितीयं द्विजिह्वेभ्यः,तृतीयं तृक्षात्मजतुण्डचण्डतायाः,चतुर्थं चतु-

---

नविनाशस्तस्मै परलोकगतिभङ्गाय निगलजालस्येव शृङ्खलासमूहस्येव गुरुचरणोपचार गुरुपादपूजनम् । शाकिनीजनस्येव डाकिनीलोकस्येव सेवकेषु जीवितविनाशाय ग्रासलोपनाय प्रियंवदता प्रियवचनता । अविज्ञातान्तस्तत्त्वस्य अपरीक्षिताभ्यन्तरमर्मण शुष्कसर.सेतोरिव शुष्कतडागपालिवन्धस्येव क्लेशाय कष्टाय प्रियालोकता मधुरालोकनम् ॥

अपि च । बहिरविकृतवेषैरित्यादि । हे राजन्, एतैः प्रत्यक्षीभूतैरमात्यैर्मन्त्रिभिः के लोका न वञ्चिता । अपि तु सर्वे लोका वञ्चिता इत्यर्थ. । कथंभूतैरमात्यै' । बहिर्बाह्ये अविकृतवेषैः शुक्लवेषैः । पुन. कथंभूतैः । मन्दमन्दप्रचारैः शनैः शनै. गमनैः । पुन. कथंभूतै. । निभृतनयनपातैः निश्चललोचनावलोकनैः । पुन कथंभूतै. । साधुताकारसारैः साधुतायाः साधुत्वस्य योऽसावाकार. आभासस्तेन सारैर्बलवत्तरैः । पुन. कथंभूतै. । अन्त. मध्ये निकृतिनयविनीतैर्निकृतिनये मायान्याये विनीतैः शिक्षितैः । अमात्यैर्लोका कैरिव वञ्चिता । बकोटैरिव । यथा बकोटैस्तिमयो वञ्च्यन्ते । बकोटा अपि बाह्ये उज्ज्वला भवन्ति, अभ्यन्तरे पापिनो भवन्ति, मन्दमन्दगमना, निश्चललोचना., बाह्ये साध्वाकारा अभ्यन्तरे मायाविनो भवन्ति । उपमाक्षेपालंकार ॥

देवेत्यादि । हे देव हे राजन्, अमरेषु देवेषु अप्सरसा देवाङ्गनाना यथा चतुर्दश कुलानि भवन्ति तथा नरेष्वपि । किलेत्यरुचौ । खलाना दुर्जनाना चतुर्दश कुलानि पुरा पूर्वं प्रादुर्बभूवु. प्रकटीबभूवु. । तत्र तावत् अनुक्रमेण चतुर्दश कुलानि कथयति—प्रथम तावत् खलकुल दुर्जनकुलं कालकूटात् हालाहलविपात् प्रादुरासीत् प्रादुर्बभूव । कथंभूतात् कालकूटात् । प्रमथनाथकण्ठालंकारनिकटात् प्रमथाना पिशाचाना नाथः स्वामी प्रमथनाथो रुद्रः तस्य कण्ठालंकारे निकटस्तस्मात् । द्वितीयं खलकुलं द्विजिह्वेभ्यः सर्पेभ्यः प्रादुरासीत् । तृतीयं खलकुल तृक्षात्मजतुण्डचण्डताया' तृक्षस्य गरुडस्यात्मजोऽपत्यं

र्थीचन्द्रात्, पञ्चमं पञ्चतानुचरेभ्यः, षष्ठं षट्प्रज्ञपादरागात्, सप्तमं सप्तांशोः, अष्टममनिष्टविष्टपात्, नवमं नरकारिमायायाः, दशमं दशलोचनदंष्ट्राङ्कुरात्, एकादशमेकान्ताकृत्येभ्यः, द्वादशं द्वापराभिप्रायपातकात्, त्रयोदशं त्रपोत्तप्तेः, चतुर्दशं च चक्रिकाचक्रेभ्यः। अन्यत्पुनस्तमसः, यतः समभून्नभसि कुम्भिना केसरीवाकारणवैरी ग्रहाणां राहुः। परं खण्डपरश्वधायुधस्य साधनसमृद्धिसमये द्रुहिणदामोदरकन्दलात्, यस्मादजायत विद्वेषभेषजवज्जगद्विप्रीतिरतिदोहदो नारदः। परं वज्रविद्युन्निर्मन्थनात्, यतोऽभवदम्भोधिषु सलिलसत्त्वसहारप्रबलो वडवानलः। तथैकं दितेः, यतः समुदपादि निखिलेष्वपि भुवनेषु स्वयंभुवो वरप्रदानात्सद्धर्मकर्मोत्सेकानां लोकाना प्रतारकस्तारको नामा-

---

तार्क्ष्य तस्य तुण्डस्य चण्डताया. प्रादुरासीत्। चतुर्थ खलकुल चतुर्थीचन्द्रात्। चतुर्थीचन्द्र कलहप्रियो भवति। पञ्चमं खलकुल पञ्चतानुचरेभ्यो यमकिंकरेभ्य' प्रादुरासीत्। षष्ठ खलकुलं षट्प्रज्ञपादपरागात् षट्प्रज्ञो विटस्तस्य पादौ तयो परागश्चरणरेणुस्तस्मात् षट्प्रज्ञपादपरागात्। सप्तमं खलकुलं सप्ताशोर्वैश्वानरात् प्रादुरासीत्। अष्टमं खलकुल अनिष्टविष्टपात् नरकात् प्रादुरासीत्। नवम खलकुलं नरकारिमायाया श्रीनारायणमायायाः प्रादुरासीत्। दशमं खलकुलं दशलोचनदंष्ट्राङ्कुरात् यमदाढाभिनवोद्भिद.। एकादशं खलकुल एकान्ताकृत्येभ्य एकान्तमतपातकेभ्य। द्वादश खलकुल द्वापराभिप्रायपातकात् सशयमिथ्यात्वपातकात्। त्रयोदश खलकुलं त्रपोत्तप्ते लज्जाप्रज्वलनात्। चतुर्दश खलकुलं चक्रिकाचक्रेभ्य परवञ्चनोपायसमूहेभ्य। अन्यत् पुन तमसोऽन्धकारात् राहो. पञ्चदश कुलं सजातम्, यतो यस्मात् कारणात् नभसि आकाशे अन्धकारोत्पन्नदुर्जनकुलात् राहु समभूत् प्रादुरासीत्। कथंभूतो राहु.। ग्रहाणा सूर्यचन्द्रमसादीना अकारणवैरी निष्कारणशत्रु। केषा क इव। कुम्भिना गजाना केसरीव। परमन्यत्कुलं षोडशं खण्डपरश्वधायुधस्य साधनसमृद्धिसमये खण्डपरशोर्वशीकरणावसरे द्रुहिणदामोदरकन्दलात् ब्रह्मविष्णुयुद्धात् खलकुल प्रादुरासीत्, यस्मात् षोडशात् कुलात् अजायत सजात। कोऽसौ। नारदः। कथभूतो नारद.। जगद्विप्रीतिरतिदोहद जगत. पृथ्वीमण्डलस्य या विप्रीतिर्द्वेष सग्रामस्तत्र रतिदोहदो अनुरागमनोरथो यस्य स.। किंवत्। विद्वेषभेषजवत् विद्वेषोत्पादने यद्भेषज मूलादिकं तत्सदृशो नारद। पर अपर कुल सप्तदश वज्रद्युन्निर्मथनात् अशनिपातविद्युत्पाततटभेटकात्, यत यस्माद्वज्रविद्युन्निर्मथनात् अम्भोधिषु समुद्रेषु वडवानल और्वानलोऽभवद्बभूव। कथंभूतो वडवानल'। सलिलसत्त्वसहारप्रबल जलचरजीवप्रलयकालसामर्थ्ये। तथा तेनैव प्रकारेण एकं दुर्जनकुलं दित्ते राक्षसीविशेषात् प्रादुरासीत्, यतो यस्मात् कुलात् तारको नाम असुरो दैत्यः समुदपादि सजात। कथभूतस्तारक.। लोकाना प्रतारको वञ्चक'। कस्माद्वञ्चक.

सुरः। संप्रति तु भवादृशैर्महामहीशैः कलिकालस्यातीवतुच्छीकृतत्वादनुत्तमसत्त्वतयायमेक एवामीषामष्टादशानामपि खलकुलानां भारमाचारं च बिभर्ति । ततः कथं नाम स्वप्नेऽप्यस्य साधुता सभाव्येत । अपि च ।

असुरमयस्तिमिरमयः स्तेनाकारोऽपि कौणपाकारः ।
देव दिवापि प्रभवति सचिवजनो यत्तदाश्चर्यम् ॥ १९२ ॥

दूराद्दीर्घमवेक्षणं सरभसः प्रीतिक्रमः संभ्रमः
प्रत्यासन्नमथासनं प्रियकथाचारे महानादरः ।
बाह्योऽयं सचिवेषु चेष्टितविधिः कामं न कं मोदये-
च्चित्तेहा तु न जातु मार्दवमयी मन्ये जनन्यामपि ॥ १९३ ॥

हे त्रैलोक्यनिकेतवास भुवनोदन्ते त्वमेवादृत-
स्तत्सत्यं कथयेदमेष भवतः पादप्रणामः कृतः ।

निखिलेष्वपि भुवनेषु स्वयंभुवो ब्रह्मणो वरप्रदानात् वरदानात् । कथंभूताना लोकानाम् । सद्धर्मकर्मोत्सेकाना समीचीनधर्मकार्योद्यतानाम् । सप्रति इदानीं तु भवादृशैर्युष्मत्सदृशैर्महामहीशैर्महद्भि· राजभि· कलिकालस्य अतीव अतिशयेन तुच्छीकृतत्वात् अनुत्तमसत्त्वतया अनुत्कृष्टबलवत्त्वेन अयं पामरोदारनामा मन्त्री एक एवासहाय एव अमीषा पूर्वोक्ताना अष्टादशानामपि द्विर्नवानामपि खलकुलाना भार आचार च बिभर्ति धरति । तत कथं केन प्रकारेण । नामेति सभावनायाम् । स्वप्नेऽपि । अपिशब्दात् जाग्रदवस्थायामपि । साधुता परोपकारिता सभाव्येत घटेत । अपि तु न कथमपि साधुता घटते ।

अपि च । असुरमय इत्यादि । हे देव, सचिवजनो भवन्मन्त्रिलोको असुरमयः दैत्यमय , तिमिरमयोऽन्धकारमय , स्तेनाकारोऽपि चौरमूर्तिः, कौणपाकारो राक्षसमूर्ति , एवंविधोऽपि यत् दिवापि प्रभवति दिवसेऽपि छलयति तत् आश्चर्यमद्भुतमिदम् । असुरस्तिमिर· स्तेन कौणपश्च रात्रौ प्रभवति, अयं तु दिवापि प्रभवति । व्यतिरेकोपमालंकार· ॥

दूरादित्यादि । हे राजन्, दूरात् दीर्घ अवेक्षणं विलोकनम्, सरभस वेगवत्तर· प्रीतिक्रम रागानुक्रम·, सभ्रमो अत्यादर , अथानन्तर प्रत्यासन्न निकटतर आसनदानम्, प्रियकथाचारे प्रियवार्ताकरणे महान् गुरुतर आदरः प्रतिपत्ति , अयं प्रत्यक्षीभूत· सचिवेषु मन्त्रिषु बाह्याकारश्चेष्टितविधि क्रियाविधानै· कामं यथेष्टं कं पुरुषं न मोदयेत् न प्रमोदमुत्पादयेत् । अपि तु सर्वमपि मोदयेत् । चित्तेहा तु हृदयचेष्टा तु मन्ये जानामि जनन्यामपि मन्त्रिणो मातर्यपि जातु कदाचित् मार्दवमयी न वर्तते । आक्षेपालकार समुच्चयश्च ॥

शङ्खनको वासुदेवं पृच्छति—**हे त्रैलोक्येत्यादि** । त्रैलोक्यस्य निकेत·

कैः काठिन्यकणैर्विधिः प्रविदधे दुश्चारिणो मन्त्रिणो
येनैतन्मृदुताकृतौ विधिमहं प्रह्लाद्य तानाश्रये ॥ १९४ ॥
चातुर्यं वञ्चनोदञ्चे लुञ्चालुञ्चे च मन्त्रिणाम् ।
राज्ञोऽन्य एव ते भृत्याः समरे विधुरे च ये ॥ १९५ ॥
सचिवचरितं तत्रैवैतत्प्रशाम्यति भूपतौ
भवति य इह न्यायान्यायप्रतर्कणकर्कशः ।
सदयहृदये मन्दोद्योगे तदात्वसुखोन्मुखे
स्त्रिय इव नृपे दृप्ता भृत्याः कथं न विकुर्वते ॥ १९६ ॥

तथा च ।

प्रकृतिविकृतिः कोशोत्क्रान्तिः प्रजाप्रलयागतिः
स्वजनविरतिर्मित्राप्रीतिः कुलीनजनास्थितिः ।

स्थानमाधारः स चासौ वास. स तस्य संबोधन हे त्रैलोक्यनिकेतवास हे जगदाधार, भुवनोदन्ते त्रैलोक्यवार्तायां त्वमेव भवानेव आदृत. आदरपरो वर्तसे । तत्तस्मात् कारणात् इद एकं वचनं सत्यं कथय सत्य ब्रूहि । भवतस्तव एष प्रत्यक्षीभूत. पादप्रणामः कृतो मया विहित. । कि सत्य वदामि एतन्मया तु पृच्छ्यते। कै । काठिन्यकणै निर्दयपरमाणुभिः दुश्चारिणो दुराचारान् मन्त्रिण. सचिवान् विधिर्विधाता प्रविदधे सृष्टवान्, येन कारणेन एतन्मृदुताकृतौ मन्त्रिणा कोमलताकरणे अहं विधिं सृष्टिकर्तारं प्रह्लाद्य आनन्दमुत्पाद्य तान् मन्त्रिण अह आश्रये यजामि । प्रश्नोत्तरालंकारः ॥

चातुर्यमित्यादि । वञ्चनोदञ्चे प्रतारणोत्कर्षे लुञ्चालुञ्चे च यष्टिमासभक्षणे च मन्त्रिणा चातुर्यं वर्तते। राज्ञो नृपस्य ते जगत्प्रसिद्धा अन्ये एव अपरे एव भृत्या वर्तन्ते । ते के । ये समरे सङ्ग्रामे विधुरे च कष्टोपनिपाते वर्तन्ते । जात्यलंकार. ॥

सचिवचरितमित्यादि । एतत् सचिवचरितं मन्त्रिणामाचारः तत्रैव तस्मिन्नेव भूपतौ प्रशाम्यति संशाम्यति शान्तिं याति । तत्र कस्मिन् । य. राजा इह एषु मन्त्रिषु न्यायान्यायप्रतर्कणकर्कशो भवति न्यायश्चान्यायश्च न्यायान्यायौ तयो प्रतर्कणं विचारस्तत्र कर्कश. कठोर. । सदयहृदये तथा मन्दोद्योगे अलसे तदात्वसुखोन्मुखे तत्कालसुखसत्कण्ठे नृपे दृप्ता गर्विता भृत्या । मन्त्रिण इत्यर्थ. । कथं केन प्रकारेण न विकुर्वते न विक्रिया गच्छन्ति । अपि तु विकुर्वते एव । का इव । स्त्रिय इव । यथा दयावति अलसे तत्काल इव लम्पटे च नृपे ता. स्त्रियो विकुर्वते । उपमालंकार. ॥

तथा च । प्रकृतिविकृतिरित्यादि । कुसचिवरते राजनि ध्रुवं निश्चयेन (तत् च हे) एतत् ननु जायते उत्पद्यते । एतत् किमुत्पद्यते । प्रकृतिविकृति. 'अमात्याद्याश्च पौराश्च

कुसचिवरते राजन्येतद्ध्रुवं ननु जायते
तदनु स परैर्दायादैर्वा बलादवलुप्यते ॥ १९७ ॥

देव, संजातराजसुतसमागमापीयं लक्ष्मीर्व्याप्ताश्रयपादपा लतेव न जातु तदन्तराविहितस्पृहावतिष्ठते । केवलं प्रभुशक्तिपेशलत्वं महत्त्वमेव महीपतेः सत्पुरुषसंपदः कारणम् । यतः ।

अधनस्यापि महीशो महीयसो भवति भृत्यसंपत्तिः ।
शुष्कस्यापि हि सरसः पालितले पादपविभूतिः ॥ १९८ ॥

शास्त्रशस्त्रोचितोत्सेकाः सन्ति येषां न सेवकाः ।
राज्यश्रीर्विजयश्रीश्च कुतस्तेषां महीभुजाम् ॥ १९९ ॥

देव, विग्रहावग्रहाभ्यां हीनानां दीनानां च प्रजानामवदानप्रदानाभ्यां रक्षणमवेक्षणं चान्तर्बहिरवान्तराटोपैः कोपैर्दुःस्थितावस्थितीनां प्रकृतीनां

सद्भि॰ प्रकृतयः स्मृता ’ तासा विकृतिर्विकारो जायते उत्पद्यते । तथा कोशोत्क्रान्तिर्भाण्डागारमुद्रीयते । तथा प्रजाप्रलयगति॰ लोको म्रियते । तथा स्वजनविरतिः कुटुम्बं विरक्तं भवति । तथा मित्राप्रीतिर्मित्राणि शत्रवो भवन्ति । तथा कुलीनजनास्थितिः कुलीनजना॰ देशान्तर गच्छन्ति । तदनु तत्पश्चात् स राजा परै॰ शत्रुभिर्दायादैर्वा बलात् प्रसह्य अवलुप्यते विध्वंस्यते दायं रिक्थमाददते दायादाः ‘दायादौ सुतबान्धवौ’ इति वचनात् । बान्धव॰ सपिण्ड इत्यर्थः । समुच्चयालंकारो दीपकं च ॥

हे देव, सजातराजसुतसमागमापि समुत्पन्नराजपुत्रालिङ्गनापि इयं लक्ष्मीर्व्याप्ताश्रयपादपा समाश्रितनिकटवर्तिवृक्षा लतेव वल्लीव जातु कदाचित् तदन्तराविहितस्पृहा राजान्तरे अकृतवाञ्छा नावतिष्ठते न तिष्ठति । केवलं प्रभुशक्तिपेशलत्वम् । ‘चारौ दक्षे च पेशल ’ इति वचनात् । महत्त्वमेव गुरुत्वमेव महीपतेर्नृपस्य सत्पुरुषसपद॰ सत्पुरुषलक्ष्म्याः कारणं हेतुर्वर्तते । यत॰ कारणात् ।

अधनस्येत्यादि । अधनस्यापि महीशस्य नृपस्य महीयसः गुरुतरस्य भृत्यसंपत्तिर्भवति । शुष्कस्यापि सरस जलरहितस्यापि सरोवरस्य पालितले सेतुबन्धाधस्तनभागे पादपविभूतिर्भवति । कथम् । हि स्फुटमिति शेषः । दृष्टान्तालंकारः ॥

शास्त्रशस्त्रेत्यादि । हे राजन्, येषा महीभुजा शास्त्रशस्त्रोचितो योग्य॰ उत्सेक उत्कृष्टता येषा ते शास्त्रशस्त्रोचितोत्सेका॰ सेवका न सन्ति तेषा महीभुजा राज्यश्रीर्विजयश्रीश्च कुत । न कुतोऽपीत्यर्थ॰ । आक्षेपालंकारः ॥

हे देव, प्रजाना रक्षण अवेक्षणं अनादरणं च, प्रकृतीना अमात्यपौराणा एकमुखीकरणं च सक्षेपेण समासेन मन्त्रिणः कर्म तावद्भवति । कथंभूताना प्रजानाम् ।

विरागकारणपरिहारेणैकमुखीकरणं च सक्षेपेण मन्त्रिणः कर्म। तच्च देवेनानवधार्यान्यदेव किंचित्तं सचिवापसदं प्रति गुणोच्चारचापलमाचरितम्। यतः।

तन्त्रमित्रार्पितप्रीतिर्देशकोशोचितस्थितिः।
यश्चात्मनि भवेद्भक्तः सोऽमात्यः पृथिवीपतेः॥ २००॥
कार्यार्थिनो हि लोकस्य किमन्याचारचिन्तया।
दुग्धार्थी कः पुमान्नाम गवाचारं विचारयेत्॥ २०१॥
व्रतं भवतु वा मा वा भवेद्भक्तिः परात्मनि।
तथापि चेद्व्रते प्रीतिर्यतीन्कुरु नियोगिनः॥ २०२॥

अपि च देव, महाजङ्घाघ्रातचित्तस्य महालक्ष्मीराक्षसीविलासोल्लासित-

---

विग्रहावग्रहाभ्यां हीनानां कार्यविग्रहेण युद्धेन हीनानां रक्षणं क्रियते,अवग्रहेण स्वव्रतेन हीनानां अवेक्षणं अनादरणम्। दीनानां च न्यक्कृतानां प्रजानां अवदानप्रदानाभ्यां अवदानात् साहसात् खण्डनात् रक्षणम्,प्रदानात् धनवित्राणनात् अवेक्षणम्, विरागकारणपरिहारेण यथा प्रकृतीनां विरागो नोत्पद्यते। कथंभूतानां प्रजानां प्रकृतीनां च। मन्त्रिण कोपैः कृत्वा कोपैर्दुःस्थितावस्थितीनां दुष्टावस्थितानाम्। कथंभूतैः कोपैः। अन्तर्बहिरवान्तराटोपैः- अन्तः कोपैर्बहिरलीकाटोपैः। तच्च कर्म देवेन त्वया अनवधार्य अज्ञात्वा अन्यदेव किंचित् कर्म पत्रादि। अत्रोटनकर्म जलप्रासुकादिकं च। तं सचिवापसदं मन्त्रिणां मध्ये निकृष्टं प्रति गुणोच्चारणचापलं आचरितं गुणवर्णनचपलत्वं कृतम्। यतः।

तन्त्रमित्रेत्यादि। पृथिवीपतेः सोऽमात्यो भवेत्। स कः। यस्तन्त्रमित्रार्पितप्रीतिः तन्त्रस्य मित्रं उत्पादितप्रीतिर्भवति। च अन्यत् देशकोशोचितस्थितिः देशे च कोशे च योग्याचारो भवति। आत्मनि राजनि च भक्तो भवति। जात्यलंकारः॥

कार्यार्थिन इत्यादि। कार्यार्थिनो लोकस्य अन्याचारचिन्तया किम्। न किमपि। दुग्धार्थी पुमान्। नामेति संभावनायाम्। गवाचारं को विचारयेत्। अपि तु न कश्चिद्विचारयेदित्यर्थः। कथम्। हि स्फुटम्। आक्षेपालंकारः॥

व्रतमित्यादि। हे राजन्, व्रतं भवतु वा मा भवतु। चेद्यदि आत्मनि स्वामिनि परा उत्कृष्टा भक्तिर्भवेत्, तथापि तदपि चेत् व्रते प्रीतिर्वर्तते तर्हि यतीन् वनवासिनो भिक्षुकान् नियोगिनो अधिकारिणः कुरु त्वं विधेहि। आक्षेपालंकारः॥

अपि च तथा च हे देव, महाजङ्घाघ्रातचित्तस्य स्त्रीभोगमहातृष्णावासितहृदयस्य अस्य पामरोदारस्य। कथंभूतस्य। महालक्ष्मीराक्षसीविलासोल्लासितवृत्तस्य च महालक्ष्मीरेव राक्षसी। लोकानां भक्षकत्वात्। तस्या विलासो भोगस्तेन उल्लासितं प्रादुर्भूतं वृत्तं

वृत्तस्य च ब्रह्मचर्याचरणमाचूलमवस्करे निमग्नस्योर्ध्वबाहुतया हस्ताशुचिस्पर्शरक्षणमिव । यतः ।

चञ्चावेषा योषा परिवारः शत्रुदर्शनाकारः ।
मृतमण्डनमिव च धनं स्मरशरदूरे नरे नियतम् ॥ २०३ ॥

तदस्य बाह्यप्रसिद्धिदुर्ललिते ब्रह्मचर्यव्रते खल्विदमैदंपर्यमवधार्यम् । मनसिजरसरहस्यास्वादकोविदस्य हि लोकस्य कलत्रपरिग्रहः पुनःपुनःपरिमलितविलासिनीसंग्रहश्च बन्दीग्रहणमिव चर्वितचर्वणमिव च न चेतः साधु प्रह्लादयितुमलम् । यतः ।

सुरतरहस्यं पुंसां यदि भवति स्वासु देव योषासु ।
किमिति श्रीरतिमन्दो गोविन्दो बल्लवीलोलः ॥ २०४ ॥

दुराचाराचरणं यस्य स तथा तस्य ब्रह्मचर्याचरणम् । तस्य कीदृशं वर्तते । आचूल आमस्तक अवस्करे गूथे निमग्नस्य छुपितस्य पुरुषस्य ऊर्ध्वबाहुतया ऊर्ध्वीकृतभुजद्वयतया हस्ताशुचिस्पर्शरक्षणमिव मम हस्तयोर्विष्ठा मा लगिता इति न्यत्रेदश (?) वर्तते । यत ।

चञ्चावेषेत्यादि । स्मरशरदूरे नरे यस्य कामबाणानलो लगति तस्य पुरुषस्य नियत निश्चित योषा स्त्री चञ्चावेषा तृणकामिनीव । परिवार कुटुम्बवर्ग शत्रुदर्शनाकार. । कुटुम्बवर्गे मोहो न भवतीत्यर्थ. । धनं च मृतमण्डनमिव शवशृङ्गार इव । धनं न रोचते इत्यर्थ । उपमालंकार ॥

तत्तस्मात् कारणात् अस्य सचिवस्य बाह्यप्रसिद्धिदुर्ललिते बहि प्रशस्तिदुश्चरिते ब्रह्मचर्यव्रते परस्त्रीपरिहारनियमे खलु निश्चयेन इदमेतत् ऐदंपर्यं तात्पर्यं अवधार्यं त्वया ज्ञातव्यं ज्ञानीयम् । मनसिजरसरहस्यास्वादकोविदस्य मनसिजस्य रसो रागस्तस्य रहस्यं गोप्यतत्त्वं तस्यास्वादे कोविदस्य हि निश्चयेन लोकस्य कलत्रपरिग्रहो विवाहः पुन.पुन परिमलितविलासिनीसग्रह पुन पुनर्वारवार परिमलिता कामुकलोकैर्मर्दिता या विलासिनी वेश्या तस्या. सग्रहश्च अवधारणं निजगृहे रक्षणे वन्दीग्रहणमिव कारागारे पतनमिव वर्वितचर्वणमिव च चेत॰ प्रह्लादयितुमानन्दयितुं साध्वलं न भवति । यतः ।

सुरतरहस्यमित्यादि । अयं मन्त्री एवं कथयति जानाति च—सुरतरहस्यं सुरतं सभोगगोप्यतत्त्व पुंसा यदि चेत् देव राजन्, स्वासु निजासु योषासु भवति, तर्हि गोविन्द श्रीनारायणः श्रीरतिमन्द. लक्ष्मीभोगे निरादर॰ सन् बल्लवीलोल गोपकन्यालम्पट. किमिति किमर्थ वर्तते । आक्षेपालंकार. ॥

ततश्च ।

पौता युवतिर्जरती तस्य सुता सोदरी सवित्रीति ।
युक्तमिदं यन्नार्यः सारकुचाःश्लथकुचाश्च रोचन्ते ॥ २०५ ॥

अत एवायमित्थमाकथितोऽश्वत्थेन कविना—

परमहिलाः कुलमहिलाः परिजनवनिता विनोदवनिताश्च ।
रतिरसभाण्डं रण्डास्तापस्यश्चास्य गृहदास्यः ॥ २०६ ॥

यस्य न तरुणी माता सुता स्वसा वा कुलाङ्गनारास्ति ।
तस्य कथं ननु लक्ष्मीर्भवति मुहुस्तव नृपामात्यात् ॥ २०७ ॥

भरतबालकविनाप्यत्र किंचित्प्रकाशितम्—

परवित्तरतः परदाररतः परवञ्चनवृत्तिचरित्ररतः ।
अधमध्वजवंशभवः सचिवः समभूत्तव देव तमःप्रभवः ॥२०८ ॥

ततश्च । पौतेत्यादि । तस्य मन्त्रिण पौता लघ्वी सुता वर्तते, युवतिर्यौवनवती सोदरी भगिनी वर्तते, जरती वृद्धा स्त्री सवित्री माता वर्तते, इति ईदृशं इद वचनं युक्तमेव सगतमेव । यत् यस्मात् कारणात् सारकुचाः पीवरोन्नतस्तन्यो नार्यः श्लथकुचाश्च शिथिलकुचास्तस्य स्त्रियो रोचन्ते रुचिमायान्ति । सुतादिसवन्धं विना रुचि कथमिति । वक्रोक्त्यलकार• ॥

अत एव कारणात् अय तव सचिव• इत्थममुना प्रकारेण आकथितः आश्लाघित हास्येन स्तुत• अश्वत्थेन अश्वत्थनाम्ना कविना कवीश्वरेण—**परमहिला इत्यादि ।** परमहिला अस्य कुलमहिला परिणीता स्त्रिय, परिजनवनिता• भ्रातृजायापुत्रादिवध्वादय• अस्य मन्त्रिणो विनोदवनिताश्च क्रीडास्त्रिय, रण्डा विश्वस्ता रतिरसभाण्ड सभोगरसभाजनम्, तापस्यो मासोपवासिन्य अस्य गृहदास्य । यथा गृहदास्यो भुज्यन्ते कोऽपि किमपि कथयति तथास्य लिङ्गिन्य तपस्विन्य । रूपकालंकार ॥

यस्येत्यादि । हे नृप, यस्य पामरोदरस्य तरुणी माता न आरास्ति न समीपवर्तिनी भवति । ब्रह्मचर्यभङ्गभयादित्यर्थ । तथा सुता पुत्री आरा न भवति, तथा तरुणी स्वसा आरा न भवति, तथा कुलाङ्गना तरुणी लोकभार्या आरा न भवति, तस्य पामरोदरस्य तव लक्ष्मीर्नन्वहो राजन्, मुहुर्वारंवार आरा कथं भवति । तव लक्ष्मी• कथं न भुक्ता इत्यर्थ• । कस्मात् । अमात्यात् अमात्य• स्वलक्ष्मी भुङ्क्त एव राज्यस्वामित्वात् । आक्षेपालंकार• ॥

भरतबालकविनापि भट्टेनापि अत्रास्मिंस्तवामात्येऽपि किंचिदल्पं प्रकाशितम्—**परवित्तरत इत्यादि ।** हे देव, तव सचिव• समभूत् सजात । कथंभूत । परवित्तरत , पर•

देव,

दौर्जन्यहलैर्महतां पारुष्यहलैश्च हृदयमनुगानाम् ।
कृषति नितान्तं मन्त्री भुवं तु नाङ्गुष्ठपरिमाणाम् ॥ २०९ ॥
करितुरगरथनरोत्करविहारसंहारिताखिलप्राणी ।
संचरति राष्ट्रमध्ये नादत्ते पादुकायुगलम् ॥ २१० ॥
दलफुल्लफलानि तरोर्नोञ्छति किल तत्र जीवपीडेति ।
यम इव सकलांश्च पुनर्देवद्विजतापसान्ग्रसते ॥ २११ ॥
वाडव इव जलधिजलैस्तव विभवैर्देव संततं पुष्टः ।
स यदि परत्रापेक्षा कुर्याज्जीवेन्न कोऽपीह ॥ २१२ ॥

दाररतः । परवञ्चनवृत्तिचरित्ररत. परवञ्चनवृत्तिराजीविका यस्य चरित्रस्य आचारस्य तत् परवञ्चनवृत्ति तच्चरित्रं च परवञ्चनवृत्तिचरित्रं तस्मिन् रत । अधमध्वजवंशभव अधमो निकृष्टो योऽसौ ध्वजवंश तिलतुदकुलं तत्र भव उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्त. । तम·प्रभवस्तमसः पापस्य प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् स तमःप्रभवः । दोधकछन्द. । जात्यलंकारः ॥

दौर्जन्यहलैरित्यादि । हे देव हे राजन्, दौर्जन्यहलैः पिशुनलाङ्गलै महतां गुरूणा नितान्तं हृदयं कृषति कालखण्ड पारवर्यते (?) । पारुष्यहलैर्निर्दयलाङ्गलैः अनुगाना भृत्यानाम् । 'अनुकानाम्' इति पाठे दीनानाम् । हृदयं कृषति विदारयति । भुवं पृथ्वी अङ्गुष्ठपरिमाणामपि न कृषति । रूपकालंकार. ॥

करीत्यादि । हे राजन्, करितुरगरथनरोत्करविहारसहारिताखिलप्राणी करिणश्च तुरगाश्च रथाश्च नराश्च करितुरगरथनरा. तेषामुत्करा· समूहास्तेषा विहारेण पर्यटनेन संहारिता· प्रलयं प्रापिता अखिला. समग्रा. प्राणिन. पञ्चेन्द्रियजीवा. येन स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टः सन् राष्ट्रमध्ये देशमध्ये सचरति स्वचक्रोपसर्ग करोति । सत्यं हे देव, पादुकायुगलं दारवं पादत्राणयुग्मं नादत्ते न गृह्णाति । वक्रोक्त्यलंकारः ॥

दलफुल्लेत्यादि । हे राजन्, दलानि च फुल्लानि च फलानि च सस्यानि दलफुल्लफलानि तरोर्वृक्षस्य नोञ्छति न चुण्टयति । किमिति नोञ्छति । किलेत्यरुचौ । तत्र तेषु दलादिषु जीवपीडा वर्तते इति कारणात् । पुन पश्चात् देवद्विजतापसान् सकलाश्च ग्रसते कवलयति । क इव । यम इव । उपमालंकार ॥

वाडव इत्यादि । हे देव, विभवै सततं पुष्टः पुष्टिं गतः । क इव । वाडव इव । यथा वडवानलो जलधिजलै पुष्टो भवति । स तव मन्त्री यदि चेत् परत्र शाकपुष्टौ यवतुष्टौ च अपेक्षा इच्छा कुर्यात् करोति तर्हि पुन इह अस्मिन् ससारे कोऽपि न जीवेत् न प्राणिति । उपमालंकारः ॥

व्रतग्लपितकायश्चेद्दुष्करं पुष्करो भवेत् ।
पीनश्चेन्न दिवा भुङ्क्ते नक्तं भुक्तिर्विभाव्यताम् ॥ २१३ ॥
प्रत्यादिश्य प्रकटं रहसि च सर्वंकपोचितस्थितिषु ।
जारेष्विव मातृजने मायाविषु पातकद्वितयम् ॥ २१४ ॥
यदपरमपि बहुरूपं बहिरीहितमस्य सुन्दराकारम् ।
स्वाकर्तव्यकपाटं पटुचेष्टैस्तदपि विज्ञेयम् ॥ २१५ ॥
अत एव देव, देवस्यैव पुरस्तात्पुरुहूतेनैवायमुपश्लोकितः—
मानवति मानदलनो गुणवति गुणगोपनः स्वतः परतः ।
कुलशीलशौर्यशालिषु विशेषतो नृपु च कीनाशः ॥ २१६ ॥
चाटुपटुकामधेनुर्नीचैश्वरकल्पपादपः साक्षात् ।
अणकेहितचिन्तामणिरधमनिधिस्तव नृपामात्यः ॥ २१७ ॥

व्रतग्लपितेत्यादि । हे देव, चेत् व्रतग्लपितकाय उपवासादिभिर्नियमै यदि चेत् कृशशरीरस्तर्हि पुष्कर· स्थूलो भवेत् इत्यर्थो दुष्कर दुर्घटम् । असौ पुमान् पीनश्चेत् दिवा दिवसे न भुङ्क्ते तर्हि नक्तं भुक्तिर्विभाव्यता ज्ञायताम् । अनुमानालकार ॥

प्रत्यादिश्येत्यादि । प्रत्यादिश्य निराकृत्य । किं तत् । प्रकट लोकप्रत्यक्षं रहसि सर्वंकषोचितस्थितिषु यमसमानोचिताचारेषु पुरुषेषु मायाविषु वञ्चकेषु पातकद्वितयं भवति भक्षणपातकं मायापातक चेति । केष्विव । मातृजने जारेष्विव यथा मातृगमनकारिणा पातकद्वितयं भवति मातृगमन परस्त्रीगमन च भवति । उपमालंकार ॥

यदपरमित्यादि । यत् अपरमपि अस्य बहुरूप अनेकभेदं बहिरीहितं वर्तते । कथंभूतम् । सुन्दराकार लोकरञ्जकम् । तदपि च पटुचेष्टै विचक्षणलोकैर्विज्ञेय ज्ञातव्यम् । कीदृशं विज्ञेयम् । स्वाकर्तव्यकपाटं स्वकीयदुराचारस्य आच्छादने कपाट कपाटसदृश ज्ञातव्यम् । रूपकालंकार ॥

अत एव कारणात् हे देव, देवस्यैव पुरस्तात् तवैवाग्रत पुरुहूतेन इन्द्रेण महाकविना एवेति निश्चयेन अय तव मन्त्री उपश्लोकित श्लोकैरुपस्तुत ॥

मानवतीत्यादि । मानवति पुरुषे मानदलन. मानमर्दक , गुणवति पुरुषे स्वत स्वयमेव परत परेण वा गुणगोपन गुणच्छादन , कुलशीलशौर्यशालिषु कुलेन शोभितेषु पुरुषेषु शीलेन शोभितेषु नरेषु शौर्येण शालिषु नृषु विशेषत· अधिकतया कीनाशो यमो वर्तते । रूपकालकार ॥

चाट्वित्यादि । हे नृप, तव अमात्य । कथंभूत । चाटुपटुकामधेनु· चाटुपटुषु मिथ्यास्तुतिकारकेषु कामधेनुर्वाञ्छितप्रदायक । पुन कथंभूत । नीचैश्वरकल्पपादप नी·

क्षारोदधिरिव सुधियां चण्डालजलाशयोपमः कृतिनाम्।
मरुमालकूपकल्पः सतां च तव देव सांप्रतं सचिवः॥ २१८॥

नरोत्तम रमा रामाः संग्रामे च जयागमः।
पामरोदारनामायं यावत्तावत्कुतस्तव॥ २१९॥

नटा विटाः किराटाश्च पटुवाचाटतोत्कटाः।
सचिवे तव चेष्टन्तां कटके प्रकटश्रियः॥ २२०॥

यत्रैष नृपतिपुत्रो मन्त्री यत्रैष यत्र कविरेषः।
यत्रैषोऽपि च विद्वांस्तत्र कथं सुकृतिनां वासः॥ २२१॥

पण्डितवैतण्डिकेन च—

चैश्वरेषु निकृष्टाचारेषु पुरुषेषु कल्पपादप। कथम्। साक्षात् प्रत्यक्षं निश्चयेन वा। पुन. कथभूत। अणकेहितचिन्तामणि अणकेहितेषु कुत्सिताचारेषु चिन्तामणि चिन्तारत्नम्। पुनः कथंभूत. अधमनिधि अधमाना नीचाना पापिष्ठाना निधिरक्षयनिधानम्। रूपकालंकार॥

क्षारोदधिरित्यादि। हे देव, तव सचिव साप्रतमिदानी सुधिया क्षारोदधिरिव वर्तते लवणोदसागर इव वर्तते। कृतिना पुण्यवता चण्डालजलाशयोपम चाण्डालतडागसदृश। सता च मरुमालकूपकल्प मरौ मरुस्थलदेशे मालकूपकल्प. चाण्डालीकूपादीपदपरिसमाप्त.। उपमालकारः॥

नरोत्तम इत्यादि। हे राजन्, यावत्कालमयं प्रत्यक्षीभूत पामरोदारनामा मन्त्री वर्तते, तावत्कालं तव हे नरोत्तम, रमा लक्ष्मी, रामा स्त्रिय., सग्रामे च जयागम. जयप्राप्ति कुत। न कुतोऽपि इत्यर्थ। आक्षेपालंकारः॥

नटा इत्यादि। नटा नर्तका, विटाः कामुका, किराटाश्च चतुष्पथचौरा, पटुवाचाटतोत्कटा. वाग्मिन वाचाटतया बहुगर्ह्यवाक्तया ये उत्कटा प्रव्यक्ताः ते सर्वेऽपि तव सचिवे सति तव कटके स्कन्धावारे चेष्टन्ता प्रवर्तन्ताम्। कथंभूता नटविटादय.। प्रकटश्रिय प्रव्यक्तलक्ष्मीका। समुच्चयालकारः॥

यत्रेत्यादि। हे राजन्, यत्र यस्मिन् तव राज्ये एष पामरोदारनामा नृपतिपुत्रो वर्तते, यत्र तव राज्ये एष मन्त्री वर्तते, यत्र तव राज्ये एष कविर्वर्तते, यत्र तव राज्ये एष विद्वान् वर्तते, हे राजन्, तत्र तव राज्ये सुकृतिना विद्वज्जनाना वास. कथं वर्तते। न कथमपीति। आक्षेपालंकार.॥

पण्डितवैतण्डिकेनेति। पण्डितवैतण्डिकेन चोपश्लोकितः श्लोकैरुपस्तुतः।

धर्मतरुधूमकेतुर्विद्वज्जनहंसनीरदारावः ।
स्वामिश्रीनलिनीन्दुर्मित्रोदयराहुरेष तव मन्त्री ॥ २२२ ॥
तमसो मनुष्यरूपं पापस्य नराकृतिः कलेर्नृत्वम् ।
पुंस्त्वमिव पातकस्य च भवनेऽभूत्तव नृपामात्यः ॥ २२३ ॥
हे वत्स दौर्जन्य किमम्ब माये कः सांप्रतं नावुचितो निवासः ।
वदामि मातः शृणु सोऽस्ति नूनं यः पामरोदारगिराधराङ्कः ॥ २२४ ॥
सरस्वतीतुडगेनाप्यत्र मृतमारणमाचरितम्—
स्वयं कर्ता स्वयं हर्ता स्वयं वक्ता स्वयं कविः ।
स्वयं नटः स्वयं भण्डो मन्त्री विश्वाकृतिस्तव ॥ २२५ ॥
आस्तिकहास्तिकसिंहो नास्तिकसौवस्तिकस्तमः स्तूपः ।
दैष्टिकसृष्टिकृतान्तो नरदैत्यस्तव नृपामात्यः ॥ २२६ ॥

धर्मतर्वित्यादि । हे राजन्, एप तव मन्त्री धर्मतरुधूमकेतु धर्मवृक्षभस्मीकरणे वैश्वानर, विद्वज्जनहंसनीरदाराव पण्डितजनराजहंसमेघध्वनि, स्वामिश्रीनलिनीन्दु तव लक्ष्मीपद्मिनीचन्द्र., मित्रोदयराहु. सुहृत्सूर्यस्वर्भानु । रूपकालंकारः ॥

तमस इत्यादि । हे नृप, तव भवने अमात्योऽभूत् । कथंभूत अमात्य । तमस अन्धकारस्याज्ञानस्य वा मनुष्यरूपं मनुष्याकार । पुन कथंभूत । पापस्य हिंसादेर्नराकृति मनुष्याकार । पुन कथंभूत । कलेर्नृत्व कलिकालस्य मनुष्यरूपम् । पुन कथंभूतः । पातकस्य ब्रह्महत्यादे ऋषिहत्यादेश्च पुंस्त्वं पुरुषरूपम् । रूपकालंकार ॥

हे वत्सेत्यादि । हे दौर्जन्य खलत्व, वत्स पुत्र, अम्ब मात, माये परवञ्चनालक्षणे कि कथयसि । साप्रतं नौ आवयो उचितो निवासो योग्यमास्पदं को वर्तते । कथम् । निश्चितम् । क स । य कश्चित् पामरोदारगिरा पामरोदारनाम्ना अधराङ्क नीचचिह्नो वर्तते । प्रश्नोत्तरालंकारः ॥

सरस्वतीतुडगेनापि महाकविना अत्र अस्मिन् तव मन्त्रिणि मृतमारणं मृतस्यापि विशेपेण मारण आचरितं कृतम् ॥

स्वयमित्यादि । हे राजन्, तव मन्त्री विश्वाकृति. विश्वं जगत् आकृतिराकारो यस्य स विश्वाकृति. विश्वकुर्कुरस्तस्य आकृतिराकारो यस्य स तथा । कस्मात् विश्वाकृति. । स्वयं कर्ता स्वयमेव अकृत्य करोति । स्वयं हर्ता धर्मकर्मसहारकः । स्वय वक्ता स्वयं तार्किक । स्वयं कवि. । स्वयं नट नानाविधनाट्यकारकः । स्वयं भण्डो नर्मसचिव । काकुवक्रोक्त्यलंकार ॥

आस्तिकेत्यादि । हे नृप, तव अमात्यः । कथंभूतः । आस्तिकहास्तिकसिंहः पुण्य-

देवद्रविणादाता देवद्रोहाच्च देवनिर्माता ।
अहह खरः खलु संप्रति धर्मपरः पामरोदारः ॥ २२७ ॥

देव, सहायप्राज्यं हि राज्यं शमयति मुहुर्मुहुर्बहुमुखप्रवृत्तीरपि विपत्तीः, न खल्वेकं चक्रं साधु परिक्रामति । तदाह 'नैकस्य कार्यसिद्धिरस्ति' इति विशालाक्षः । किं च ।

असहायः समर्थोऽपि न जातु हितसिद्धये ।
वह्निर्वातविहीनो हि बुसस्यापि न दीपकः ॥ २२८ ॥

ततोऽसौ यदि देवस्य परमार्थतो न कुप्यति, सत्पुरुषपरिषदिव मनसि

मस्ति पापमस्ति देवोऽस्ति गुरुरस्ति परलोकोऽस्ति एवमस्त्युक्तिं वदन्ति ये ते आस्तिकाः धर्मिष्ठास्त एव हास्तिकं हस्तिसमूहस्तस्य विध्वसने सिंह· । पुनः कथंभूतः । नास्तिकसौवस्तिकः पुण्यं नास्ति पापं नास्ति देवो नास्ति गुरुर्नास्ति परलोको नास्ति एवं नास्तिवदन्तीति नास्तिकाः । 'तेन दीव्यति–' इत्यादि सूत्रेण शैषिक इण् । नास्तिकाना सौवस्तिक आशीर्वाददायकः । पुरोहित इत्यर्थः । पुन तमस्तूपः अज्ञानस्य उच्चयः । पुनः दैष्टिकसृष्टिकृतान्तः दैष्टिकाना दिव्यज्ञानिना या सृष्टिस्तस्या विनाशे कृतान्तो यमः । पुनः नरदैत्य· मनुष्यजन्मना दैत्यो असुर । पूर्वदेव इत्यर्थः । रूपकालंकारः ॥

देवेत्यादि । हे राजन्, पामरोदारः संप्रति धर्मपर· अहह अद्भुतमिदं खेदेन वा कथयति । कथंभूतः पामरोदार· । देवद्रविणादाता देवपूजनार्थं केनापि धनं दत्तं तद्धनं नटविटेभ्यो ददाति ईदृशस्तावद्दाता । कथंभूतः । देवद्रोहात् देवं भङ्क्त्वा गालयित्वा वा देवनिर्माता लघुप्रतिमाकारिता । कथंभूत· । खरः सत्यवादी यम इति ध्वनिः । काकुवक्रोक्तिः ॥

हे देव हे राजन्, सहायप्राज्य हि राज्यं सहायबहुल राज्यं हि निश्चयेन विपत्तीरापदः शमयति विनाशयति । कथंभूता विपत्ती । मुहुर्मुहु बहुमुखप्रवृत्ती । अनेकद्वारैरायाता इत्यर्थ· । खलु निश्चयेन एकं चक्रं शकटाङ्गं साधु न परिक्रामति रुचिरतया न वहति । तदाह तद्ब्रवीति । कोऽसौ । विशालाक्षोनाम कवि· । किमाह । नैकस्य कार्यसिद्धिरस्ति इति एकस्य कार्यसिद्धिर्न भवतीति । कि च किंचिन्मात्र अपरमपि ब्रवीमि ।

असहायेत्यादि । असहायः पुमान् समर्थोऽपि जातु हितसिद्धये न भवति कार्यसिद्धये न भवतीति । वातविहीनो वह्नि· बुसस्यापि कडंगरस्यापि दीपकः प्रज्वालको न भवति । कथम् । हि स्फुटम् । दृष्टान्तालंकार ॥

तत इत्यादि । ततस्तस्मात् कारणात् हे देव, यदि चेत् असौ तव मन्त्री देवस्य तव भवतः परमार्थतो निश्चयात् न कुप्यति न रोषं करोति, तथा सत्पुरुषपरिषदिव

मनागपि नाभ्यसूयति, तत्किमिति मनीषापौरुषाभ्यामशेषशिष्टशौण्डीरशिखामणीयमानमतिसमीक्षं पुण्डरीकाक्षम्, सिन्धुरप्रधानो हि विजयो विशामीशानामिति तत्किमिति समस्तसामजैतिह्यगृह्यमनःप्रभावं बन्धुजीवम्; महाकविसंग्रहान्महीपतीनामाचन्द्रार्कावकाशं यश इति तत्किमिति स भवत्कीर्तिलताललनालापामृतसेवकसारं हारम्, 'यासु सन्तो न तिष्ठन्ति ता वृथैव विभूतयः' इति, तत्किमिति स्वभावादेव देवस्य प्रसेदुषोऽपरानपि

साधुलोकसमूह इव मनसि चित्ते मनागपि ईषदपि नाभ्यसूयति गुणेष्वपि दोषारोप न करोति। **तदित्यादि**। तर्हि पुण्डरीकाक्षं नाम मन्त्रिणं निर्वास्य किमिति किमर्थं स्वयमेव एकैश्वर्ये अद्वितीयप्रभुत्वे वर्तते। कथंभूतं पुण्डरीकाक्षम्। मनीषापौरुषाभ्या मनीषा बुद्धि पौरुषं च सुभटत्व मनीषापौरुषे ताभ्या कृत्वा अशेषशिष्टशौण्डीरशिखामणीयमानमतिसमीक्षं अशेषा समस्ता ये शिष्टा विद्वास शौण्डीराश्च त्यागविक्रमाभ्या विश्रुता अशेषशिष्टशौण्डीरास्तेषु तेषा शिखामणीयमानौ शिरोरत्ने इवाचरन्त्यौ मतिर्बुद्धि समीक्षा च सौभव्यं यस्य पुण्डरीकाक्षस्य स तथोक्तस्तम्। हे राजन्, विशामीशाना नरेन्द्राणा विजयो जय सिन्धुरप्रधानो भवति गजैरेव शत्रवो जीयन्ते इति चेत् वर्तते तर्हि बन्धुजीव नाम गजशास्त्रज्ञ निर्वास्य देशान्निःसार्य किमिति किमर्थं स्वयं स्वयमेवैकैश्वर्ये अद्वितीयप्रभुत्वे वर्तते। कथंभूतं बन्धुजीवम्। यथोक्तविशिष्टम्। समस्तसामजैतिह्यगृह्यमन प्रभावं समस्तानि समग्राणि च तानि सामजैतिह्यानि गजशास्त्राणि तानि गृह्याणि गृहीतव्यानि मनस प्रभावे चित्तमाहात्म्ये यस्य स तथोक्तस्तम्। हे राजन्, महाकविसंग्रहात् गुरुतरकवीश्वरस्वीकारात् महीपतीना नृपाणां किल आचन्द्रार्कावकाशं आचन्द्रार्कं यावत् यशो भवति इति चेत् वर्तते तर्हि हार नाम महाकविं निर्वास्य देशान्निःसार्य स्वयमेव किमिति किमर्थं एकैश्वर्ये वर्तते। कथंभूत हारम्। भवत्कीर्तिलताललनालापामृतसेवकसारं भवतस्तव या कीर्तिः पुण्यगुणानुकीर्तनं सैव लता वल्ली स्वर्गफलदायिकत्वात् तस्या ये ललनालापाः कोमलकविलासानि तान्येव अमृतं मरणनिवारकत्वात् तस्य सेवकः सेवन तेन सारः सामर्थ्यवान् बलवत्तरस्तम्। यासु विभूतिषु सन्तो न तिष्ठन्तीति ता विभूतय वृथैव निरर्थका एव इति चेद्वर्तते तर्हि अपरान् विदुषः पण्डितान् पुरुषान् निर्वास्य किमिति स्वयमेवैकैश्वर्ये वर्तते। कथंभूतान् विदुष। स्वभावादेव निसर्गेणैव देवस्य तव प्रसेदुषः प्रसन्नचित्तान्। सेवकानित्यर्थः। अथ मन्त्री किं कुर्वन्। अमिषन् असहमानः। क इव एकैश्वर्ये वर्तते। अगारान्तरापतित कपोत इव अगारस्य गृहस्य अन्तर्मध्ये आपतितः आगतः कपोत इव अरण्यपारापत इव। यस्मिन् गृहे अरण्यकपोतः आगतः तद्गृह उद्वस भवति।

विदुषः पुरुषानमिषन्नगारान्तरापतितः कपोत इव निर्वास्य स्वयमेकैश्वर्ये वर्तते । तथा इति विचिन्त्य निवसतां च सतामरुंतुदवाक्प्रसरस्त्वचिसारहीर इव न ददाति सुखेनासितुम् ।

अन्या स्थली न हरिताङ्कुरचारसारा
　दृष्टेरुपैति विषयं विषमाध्वरुद्धः ।
यूथच्युतोऽपि खरकर्करकर्कशान्ता-
　न्येणः श्रयत्यवश एव मरुस्थलानि ॥ २२९ ॥

ततश्च ।

एकामात्ये महीपाले नालं लक्ष्मीर्विजृम्भते ।
लतायास्तत्र का वृद्धिः शाखैका यत्र शाखिनि ॥ २३० ॥

तथेत्यादि । तथा तेनैव प्रकारेण इति विचिन्त्य इति पर्यालोच्य निवसता तव राज्ये तिष्ठता सता सत्पुरुषाणा सुखेन आसितु स्थान न ददाति । कथंभूत अरुंतुदवाक्प्रसरः धर्मव्यर्थकवचनप्रवृत्तिः । क इव सुखेन आसितुं न ददाति । त्वचिसारहीर इव यथा त्वचिसारहीरः वंशशलाकानखादौ क्षुब्धा सती सुखेनासितुं न ददाति । इतीति किम् ।

अन्येत्यादि । एणो मृगः अवश एव मरुस्थलानि मरुदेशसिकतासमुच्चयान् श्रयत्याश्रयति । एणो मृग. किमिति मरुस्थलान्याश्रयतीत्याह—हरिताङ्कुरचारसारा. दूर्वाभिनवोद्भिदाचारसारा अन्या स्थली अपरा भूमि दृष्टेर्लोचनस्य विषयं गोचर न उपैति नागच्छति । कथंभूत एण. । विषमाध्वरुद्ध· विषमो नीचोच्चो योऽसौ अध्वा मार्ग विषमाध्व. तेन रुद्ध. अनवाप्तावकाशः । पुन कथंभूत· । यूथच्युतोऽपि निजवृन्दात् पतितोऽपि । कथंभूतानि मरुस्थलानि । खरकर्करकर्कशान्तानि खराः कठिना ये कर्करा शर्करोपलास्तै. कर्कशाः स्वस्य वा अन्ताः पर्यन्ता स्वभावा वा येषां मरुस्थलाना तानि तथोक्तानि । समासोक्त्यलंकारः ॥

ततश्च कारणात् । **एकामात्येत्यादि** । महीपाले राजनि एकामात्ये एकमन्त्रिके लक्ष्मीरलमतिशयेन विजृम्भते लतायाः वल्ल्यास्तत्र तस्मिन् शाखिनि वृक्षे का वृद्धि का स्फीतिरपि । न कदाचित् अपीत्यर्थः । तत्र कुत्र । यत्र शाखिनि एकासहाया शाखा लता वर्तते । दृष्टान्तालंकार. ॥

देव, लक्ष्मीलतावलयितगलश्छगल इव भवति प्रायेण सर्वोऽपि जनः यतो य एवात्मनो गलं पादिकया लम्बितुमिच्छति तस्यैव मुख-मवलोकते। किं च।

किं नास्ति पलं सलिले येन तिमिः सादरो गलाहारे।
प्रायेण हि देहभृतां तत्रासक्तिर्यतो मृत्युः॥ २३१॥

देव, देवोऽस्य निस्त्रिंशतां नास्तिकतां च चेतन्नपि न चेतति। यतो जानन्नप्येष दुरात्मा मुधा भृत्यभावेन पाकोदकादिपरिचारकतया चिरकालं श्वपचपञ्चकं क्लेशयन्नेतज्ज्ञातिपूत्कारादुच्छलति दुरपवादे पुनर्दुःप्रसिद्धि-भयात्तन्निजनीडक्रोड एव निशि निबिडप्रमीडं स्वयमेवावधीत्। विशिष्टैश्च प्रायश्चेतनचिन्तायामिदमवोचत्—

देवेत्यादि। हे देव, प्रायेण बाहुल्येन सर्वोऽपि जनः लक्ष्मीलतावलयितगलो भवति लक्ष्मीवद्धकण्ठो भवति। क इव। छगल इव छाग इव। यतः कारणात् य एव पुमान् आत्मनो निजस्य गलं कण्ठं पादिकया पादेन चम्पयित्वा लम्बितुं इच्छति तस्यैव जनस्य मुखं अवलोकते तस्यैव संमुखं तिष्ठति॥

किं चास्ति विशेषः। किं नास्तीत्यादि। हे राजन्, सलिले किं पलं नास्ति येन कारणेन तिमिर्मत्स्यः गलाहारे वक्रकण्टकमांसभक्षणे सादरो भवति। युक्तोऽयमर्थः— देहभृतां जीवानां प्रायेण तत्र तस्मिन् पदार्थे आसक्तिरनुबन्धो भवति। तत्र कुत्र। यतो पदार्थात् मृत्युर्मरणं भवति। कथम्। हि स्फुटमिति शेषः। दृष्टान्तालंकारः॥

देवेत्यादि। हे देव हे राजन्, अस्य मन्त्रिणः निस्त्रिंशतां निर्दयतां नास्तिकतां निभ्रान्तितां च देवो भवान् चेतन्नपि जानन्नपि न चेतति न जानाति। यतो यस्मात् कारणात् एष तव मन्त्री दुरात्मा पापिष्ठो जानन्नपि मुधा वृथैव भृत्यभावेन किंकरतया पाकोदकादिपरिचारकतया चिरकालं दीर्घकालं श्वपचपञ्चकं चाण्डालपञ्चकं क्लेशयन् वि-ष्टिकारयन् एतज्ज्ञातिपूत्कारात् एतेषां पञ्चानां चाण्डालानां ज्ञातिपूत्कारात् बुम्बार-वात् दुरपवादे उच्छलति दुरपवादे निन्दायां प्रादुर्भवति सति पुनः पश्चात् दुःप्रसि-द्धिभयात् दुरपवादभयात् तच्चाण्डालपञ्चकं निजनीडक्रोडे एव निजगृहस्याभ्रे एव निशि रात्रौ निबिडप्रमीडं अतिसुप्तं स्वयमेव आत्मनैव अवधीत् जघान। विशिष्टैश्च पुरुषैः धर्मिष्ठलोकैः प्रायश्चेतनचिन्तायां प्रायश्चित्तकरणचिन्तायां इदमवोचत् एतदुक्तवान्। एतत् किम्।

रविरश्मिरत्नपावकमाहेयीवायवोऽन्त्यजैः स्पृष्टाः ।
न हि दुष्टास्तद्वदहं प्रकृतिशुचिर्भालमध्येऽपि ॥ २३२ ॥

आत्मा स्वभावशुद्धः कायः पुनरशुचिरेष च निसर्गात् ।
प्रायश्चित्तविधानं कस्येति विचिन्त्यतां जगति ॥ २३३ ॥

वर्णाश्रमजातिकुलस्थितिरेषा देव संवृतेर्नान्या ।
परमार्थतश्च नृपते को विप्रः कश्च चाण्डालः ॥ २३४ ॥

नास्तिकता चास्य किमिवोच्यते । यः खलु

विक्रीय देवं विदधाति यात्रां तद्गालनादेष परांश्च देवान् ।
प्रमुष्य लोकं ठकवृत्तिभावैर्ददाति दानं द्विजपुंगवेभ्यः ॥ २३५ ॥

रवीत्यादि। रविरश्मयश्च सूर्यकिरणाः, रत्नानि च माणिक्यानि, पावकश्च वैश्वानरः, माहेयी च गौः, वायुश्च मारुतः, रविरश्मिरत्नपावकमाहेयीवायवः अन्त्यजैश्चाण्डालैः स्पृष्टाश्छम्पिता दुष्टा न भवन्ति । कथम् । हि निश्चयेन । तद्वत्तया अहं पामरोदारनामा मन्त्री प्रकृतिशुचिः स्वभावेन निर्मलः भालमध्येऽपि चाण्डालमध्येऽपि दोषाय न भवामि । समुच्चयालंकारः ॥

आत्मेत्यादि। आत्मा जीवतत्त्वं स्वभावशुद्धः स्वभावेन प्रकृत्या शुद्धः कर्ममलकलङ्करहितः । एष प्रत्यक्षीभूतः कायः शरीरं निसर्गात् स्वभावेन पुनरपि भूयोऽप्यशुचिः अपवित्रः । तेन कारणेन प्रायश्चित्तविधानं पापशोधनं जगति संसारे कस्य । न कस्यापीत्यर्थः । इति ईदृशोऽर्थो विचिन्त्यतां भवद्भिर्विचार्यताम् । जात्याक्षेपालंकारः ॥

वर्णाश्रमेत्यादि। हे देव, एषा वर्णाश्रमजातिकुलस्थितिः वर्णाश्च विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चत्वारः, आश्रमाश्च ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चेति चत्वारः, जातिश्च मातृपक्षः, कुलं च पितृपक्षः, वर्णाश्रमजातिकुलानि तेषां स्थितिर्मर्यादा वारणा संवृतेर्व्यवहाराद्भवति । न अन्या निश्चयभूता । हे नृपते, परमार्थतश्च निश्चयात् को विप्रः कश्च चाण्डालश्च । अपि तु न कोऽपि ब्राह्मणः, न कोऽपि चाण्डाल इत्यर्थः । आक्षेपालंकारः॥

नास्तिकता चास्य किमिवोच्यते नास्तिकता निर्भ्रान्तिता अस्य तव मन्त्रिणः किं कथ्यते । यः खलु तव मन्त्री **विक्रीयेत्यादि**। हे देव, देवं विक्रीय यात्रां विदधाति करोति । एष मन्त्री तद्गालनात् देवप्रतिमारसकरणात् परांश्च देवान् अपरान् क्षुद्रदेवान् विदधाति । इत्येवं ठकवृत्तिभावैरौषधप्रयोगेण लोकं प्रमुष्य मानवानां गलमोटनं कृत्वा धनं गृहीत्वा द्विजपुंगवेभ्यो दानं ददाति । परिवार्तालंकारः ॥

अग्रहारग्रहः साक्षाद्देव भोगभुजंगमः।
शिष्टविष्टपसंहारप्रलयानलमानसः॥ २३६॥
कृतान्त इव चेष्टेत यो देवेषु निरङ्कुशः।
कापेक्षा भक्षणे तस्य तापसेषु द्विजेषु च॥ २३७॥

देव,

यावद्भवान्न जातोऽत्र तावदन्ये कुलोद्भताः।
जाते त्वयि महीपाल नृपाः सर्वेऽपि निष्कुलाः॥ २३८॥

इति देव, देवमुपश्लोकयता कथंकारमद्वैतत्वमात्मनो न द्योतितम्। यतो देव, देवोत्पादागता वंशविशुद्धतां वदतानेन साधु देवान्वयस्याविशुद्धता प्रकाशिता। न खलु पुत्रात्पित्रोः कुलीनता, किं तु पितृभ्यां पुत्रस्य। तदेवं देव, देवस्यायमेव नितरा पक्षपाती। देव, देवस्यायमेव राज्य-

---

अग्रहारग्रह इत्यादि। हे देव, साक्षात् प्रत्यक्षेण अग्रहारग्रह मुक्ताद्यग्राहक। हे देव, भोगभुजंगम देवपूजार्थे यत् क्षेत्रादिक राजदत्त वर्तते तस्य भुजगमो भक्षक। पुन शिष्टविष्टपसहारप्रलयानलमानस शिष्टाना यद्विष्टपं जगत् तस्य सहाराय विनाशाय प्रलयानलमानस कल्पान्तकालपावकमना। रूपकालकार॥

कृतान्त इत्यादि। हे देव, यस्तव मन्त्री देवेषु निरङ्कुशो निरर्गल सन् कृतान्त इव चेष्टेत प्रवर्तेत तस्य तव मन्त्रिण तापसेषु मुनिषु द्विजेषु च भक्षणे का अपेक्षा का वाञ्छा। अपि तु न काचिदपेक्षा इत्यर्थ। उपमाक्षेपालंकार॥

देव, यावद्भवानित्यादि। हे देव, इति अमुना प्रकारेण देव भवन्तमुपश्लोकयता श्लोकैरुपस्तुवता कथकार केन प्रकारेण आत्मन स्वस्य अद्वैतत्वं एकान्तत्वं न द्योतितं न प्रकाशितम्। अपि तु प्रकाशितमेव। इतीति किम्। हे देव, यावत्कालं भवास्त्वमत्र न जातो नोत्पन्नस्तावत्कालं अन्ये यशोवन्धुरयशोघोंदयस्तव पूर्वजा॰ कुलोद्भता कुलीना वर्तन्ते। हे महीपाल हे राजन्, त्वयि जाते सति सर्वेऽपि नृपा भवद्वंशोद्भवा राजान॰ निष्कुला कुलरहिता॰ सगता।

यत इत्यादि। यतो हे देव, देवोत्पादागता वंशविशुद्धता तव जन्मसज्ञाता कुलविशुद्धता अनेन मन्त्रिणा वदता कथयता साधु यथा भवत्येव देवान्वयस्य तव कुलस्य अविशुद्धताऽनिर्मलता प्रकाशिता प्रकटीकृता। न खलु पुत्रात् पित्रो मातृपित्रो जननीजनकयो कुलीनता भवति, कि तु पितृभ्या पुत्रस्य कुलीनता भवति। तत्तस्मात् कारणात् एवं सति हे देव, देवस्य तव अयमेव नान्य कोऽपि नितरामतिशयेन पक्षपाती पक्षच्छेदक॰, न तु पक्षावलम्बी विपरीतार्थ-

लक्ष्मीवल्लीवर्धनः । देव, देवस्यायमेव मङ्गलपरम्परासंपादनः । देव, देवस्यायमेव प्रतापप्रदीपनन्दनः। देव, देवस्यायमेव समरेषु जयविभूतिकारणम् । देव देवस्यायमेव बान्धवेषु हारावरुद्धकण्ठताहेतुः । देव, देवस्यायमेव मित्रेषु श्रीपल्लोपल्लालनायतनम् । देव, देवस्यायमेवाश्रितेषु चिन्तामणिनिदानम् । अत एव

वृत्तिच्छेदस्त्रिदशविदुषः कोहलस्यार्थहानि-
र्मानम्लानिर्गणपतिकवेः शंकरस्याशु नाशः ।
धर्मध्वंसः कुमुदकृतिनः केकटेश्च प्रवासः
पापादस्मादिति समभवद्देव देशे प्रसिद्धिः ॥ २३९ ॥

[illegible] । हे देव हे राजन्, देवस्य तव अयमेव मन्त्री राज्यलक्ष्मीवल्लीवर्धनः राज्य-लक्ष्मीः [illegible] वर्धनः छेदनः खण्डनः, न तु वर्धनो वृद्धिकारकः [illegible] । हे देव हे राजन्, देवस्य तव अयमेव मन्त्री मङ्गलपरम्परासंपादनः मङ्गलानां [illegible] परम्परया श्रेण्या [illegible] कारकः, न तु शुभ-[illegible] । हे देव देवस्य तव अयमेव मन्त्री प्रतापप्रदीपनन्दनः प्रतापप्रदीपस्य नन्द-[illegible], न तु प्रद्योतकः । हे देव, देवस्य तव अयमेव मन्त्री समरेषु जयविभू-[illegible] कारणम्, न तु ऐश्वर्यकारणम् । हे देव, देवस्य तव अयमेव मन्त्री बान्धवे-[illegible] हारावरुद्धकण्ठताहेतुः । 'यष्टिकाविनापि हारो हारो मुक्तावली स्मृतः । [illegible] ॥' [illegible] शब्देन [illegible] कारणम्, न तु हारा [illegible] कण्ठाभरणहेतुः । हे देव, देवस्य तव अयमेव मन्त्री मित्रेषु [illegible] पापाना-[illegible], न तु लक्ष्मी [illegible] । हे देव, देवस्य तव अयमेव [illegible] चिन्तामणिनिदानं चिन्तायाः [illegible] कारणम्, न तु [illegible] कारणम् ।

[illegible] । वृत्तिच्छेद इत्यादि । हे देव, अस्मात् पापात् पापिष्ठ-[illegible] प्रसिद्धिः प्रघोषः [illegible] । इतीति किम् । त्रिदशविदुः [illegible] । कोहलस्य [illegible] । गणपतिनामकः [illegible] । शंकरस्य [illegible] । कुमुदनामकस्य [illegible] । [illegible] प्रवासः [illegible] ।

मूर्खं बृहस्पतिमयं वृषलं कुलीनं
व्रात्यं महान्तमधमं पुनरुत्तमं च।
तुष्टः करोति कुपितश्च विपर्ययेण
मन्त्रीति देव विषये सुमहान्प्रवादः॥ २४० ॥

अलमतिविस्तरेण। देव, समस्तस्याप्यस्य भाषितस्येदं कैपर्यम्—

यः कार्यार्थिनि भूपतावसमधीः कार्याय धत्ते धुरं
यश्चार्थार्थिनि संनयोचितमतिश्चिन्तामणिर्जायते।
भक्तौ भर्तरि मन्त्रिणामिदमहो दिव्यं द्वयं कीर्तितं
न क्षोणीश महीयसां निरसनं राज्यस्य वा ध्वंसनम्॥ २४१ ॥

तथा च श्रुतिः—

दुर्योधनः समर्थोऽपि दुर्मन्त्री प्रलयं गतः।
राज्यमेकशरोऽप्याप सन्मन्त्री चन्द्रगुप्तकः॥ २४२ ॥

मूर्खमित्यादि। हे देव, विषये अवन्तिमण्डले इति ईदृशः सुमहान् अतिगुरुः प्रवादः प्रघोषः वर्तते। इतीति किम्। अयं मन्त्री तुष्टः सन् मूर्खमज्ञानिनं बृहस्पतिं करोति सुराचार्यं विदधाति, वृषलं चाण्डालात् ब्राह्मण्यां जातं पुत्रं कुलीनं करोति, व्रात्यं व्रतभ्रष्टं पुरुषं नष्टव्रतं महान्तं गुरुं करोति, पुनः अधमं नीचं उत्तमं करोति। कुपितः सन् विपर्ययेण विपरीतत्वेन करोति, बृहस्पतिं मूर्खं करोति, कुलीनं वृषलं करोति, महान्तं व्रात्यं करोति, उत्तमं अधमं करोति। दीपकालंकारः॥

अलमतिविस्तरेण पूर्णम्। हे देव राजन्, समस्तस्यापि अस्य पूर्वोक्तस्य भाषितस्य वचनस्य इदमेतत् कैपर्यं तात्पर्यं वर्तते—**यः कार्यार्थिनीत्यादि**। इदं किम्। अहो क्षोणीश हे पृथ्वीश, मन्त्रिणां भर्तरि राजनि भक्तौ सेवायां इदमेतत् द्वयं दिव्यं कीर्तितं कथितम्। इदं किम्। यो मन्त्री भूपतौ राजनि कार्यार्थिनि सति असमधीः अद्वितीयबुद्धिः सन् कार्याय कार्यकरणे धुरं धत्ते भारमुच्चलति। यश्च मन्त्री अर्थार्थिनि धनार्थिनि नृपतौ चिन्तामणिर्जायते वाञ्छितं ददाति। कथंभूतः सन्। सनयोचितमतिः अन्यायेन लक्ष्मीं न ददाति किं तु न्यायेन। एकं इदं दिव्यं महीयसां विद्वज्जनानां निरसनं निषेधनम्, राज्यस्य ध्वंसनं वा न भवतीति द्वितीयं दिव्यम्। रूपकालंकारः॥

तथा तेनैव प्रकारेण श्रुतिश्च शास्त्रान्तरम्—**दुर्योधन इत्यादि**। हे राजन्, दुर्योधनो राजा समर्थो दुःशासनदुर्धर्षणादिभ्रातृशतसंयुक्तोऽपि दुर्मन्त्री दुष्टशकुनिमन्त्रिसंयुक्तः सन् प्रलयं गतः भ्रातृशतसंयुक्तोऽपि एकेन भीमसेनेन मारितः। चन्द्रगुप्तको नाम राजा सन्मन्त्री सन् चाणक्यमण्डितः एकशरोऽपि एकबाणोऽपि राज्यमाप प्राप्तवान्। जात्यलंकारः॥

पुण्योदयः क्षितिपतेर्नियतं तदैव
कामं महोत्सवसमागमनं सुहृत्सु।
मोदागमश्च परमो ननु सेवकानां
जायेत दुष्टसचिवापचितिर्यदैव ॥ २४२ ॥

कदाचिद्दिशादण्डमादिदिक्षुराकारितसमस्तसामन्तलोकः सकलसैन्यसमालोकनोत्तुङ्गतमङ्गसंगतिकरेषु बलदर्शनावसरेषु निटिलतटपट्टिकाप्रतानघटितोद्भटजूटम्, उत्कोशकिंशुकप्रसूनमञ्जरीजालजटिलविषाणविकटमेकश्टृङ्गमृगमण्डलमिव, कर्तरीमुखचुम्बितामूलश्मश्रुबालम्, उद्भिद्यमानमदतिल-

---

पुण्योदय इत्यादि। क्षितिपतेर्नरेन्द्रस्य नियतं निश्चित तदैव तस्मिन्नेव काले पुण्योदयो भवति। कथम्। काममतिशयेन क्षितिपते॰ सुहृत्सु कुटुम्बवर्गेषु तदैव तस्मिन्नेव काले महोत्सवसमागमन उद्धर्षागमनं भवति। अपरं च सेवकाना ननु परमो मोदागमो भवति। तदा कदा। यदैव यस्मिन्नेव काले दुष्टसचिवापचितिर्दुर्मन्त्रिविनाशो जायेत उत्पद्येत। दीपकम्॥ इति मन्त्र्यधिकारः सपूर्णः॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे बलाधिकृतीना सेनापतीना इति ईदृशीर्विज्ञप्ती॰ विज्ञापनानि अश्टणवं श्रुतवानहम्। कथंभूतोऽहम्। दिशादण्डं आदिदिक्षुः दिग्मण्डलान्रा सबन्धित्वेन दण्डधनमादिदिक्षुरादातुमिच्छुः। ग्रहीतुमिच्छुरित्यर्थ॰। पुनः कथंभूतोऽहम्। आकारितसमस्तसामन्तलोक॰ आकारिता आहूताः समस्ता॰ सर्वेऽपि सामन्तलोकाः सेवकनृपसमूहाः येन स तथोक्तः। बलाधिकृतीना विज्ञप्तीरश्टणवम्। कदाहं श्रुतवान्। बलदर्शनावसरेषु सैन्यावलोकनप्रस्तावेषु। कथंभूतेषु बलदर्शनावसरेषु। सकलसैन्यसमालोकनोत्तुङ्गतमङ्गसगतिकरेषु सकलाना समस्ताना सैन्याना चमूना समालोकनाय अवलोकननिमित्तं उत्तुङ्गतमङ्गस्य उन्नतप्रासादस्य सगतिः समारोहणं कुर्वन्तीति सकलसैन्यसमालोकनोत्तुङ्गतमङ्गसगतिकरास्तेषु। बलाधिकृतीना इति विज्ञप्तीरश्टणवम्। इतीति किम्। हे देव, इदं प्रत्यक्षीभूतं दाक्षिणात्यं बलं दक्षिणस्या दिशः आगत दाक्षिणात्यम्। 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इत्यनेन त्यक्प्रत्यय॰। बलं सैन्यं त्वं पश्येति क्रियाकारकसबन्ध॰। कथंभूतं दाक्षिणात्यं बलम्। निटिलतटपट्टिकाप्रतानघटितोद्भटजूटम् निटिलतटे ललाटोपरितनभागे पट्टिकाप्रतानेन वस्त्रपट्टिकासमूहेन घटितः कृतो बद्धः उद्भटः उत्कटः जूट॰ केशशिखण्डकलापो येन तत्तथोक्तम्। त्व तत्पश्य। पुनः कथंभूतं बलम्। एकश्टृङ्गमृगमण्डलमिव गण्डकसमूहमिव। कथंभूतं एकशृङ्गमृगमण्डलम्। उत्कोशकिंशुकप्रसूनमञ्जरीजालजटिलविषाणविकटम् उत्कोशानि विकसितानि यानि किंशुकप्रसूनानि पलाशपुष्पाणि तेषा मञ्जरीजालेन वल्लरीसमूहेन जटिलं वेष्टितं यद्विषाणं श्टृङ्गाणि चतुर्विशेषस्तेन विकटं विषमं प्रकटं वा तत्। पुनः कथंभूतं बलम्।

कितकपोलं पीलुकुलमिव, किर्मीरमणिविनिर्मितत्रिशरकण्ठिकम्, महामण्डलावगुण्ठितगलनालमान्यमीशानसैन्यमिव, आकुफणिकृतकालायसवलयकरालकराभोगम्, वालबिलेशयवेष्टितविटपभागं भद्रश्रियानोकहगहनमिव, आनाभिदेशोत्तम्भितासिधेनुकम्, अहीश्वरानुबद्धमध्यमेखलं मन्थानकाचलमिव, आवङ्क्षणोत्क्षिप्तनिविडनिवसनं सकौपीनं वैखानसवृन्दमिव, अनेकाङ्कनामसभावनोद्ग्रीवाननम्, आत्मस्तवाडम्बरोड्डमरमागधोत्कर्णितवद-

---

कर्तरीमुखचुम्बितामूलश्मश्रुवालम् कर्तरीमुखेन नापितोपकरणवक्त्रेण चुम्बिता आ ईषत् मूलसंवन्धिनो निर्मूलं वा यथा भवत्येवं श्मश्रु तस्य अधरोपरिरोमरेखयोर्वाला: केशा यस्य तत्तथोक्तम्। पुनः कथभूतं बलम्। पीलुकुलमिव गजवृन्दमिव । कथभूतं पीलुकुलम्। उद्भिद्यमानमदतिलकितकपोलम् उद्भिद्यमान उत्पद्यमानो योऽसौ मदो दानं तेन तिलकितौ तिलकसयुक्तौ कपोलौ गण्डस्थलौ यस्य तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूत बलम्। किर्मीरमणिविनिर्मितत्रिशरकण्ठिकम् किर्मीरा विचित्रा ये मणयस्तैर्विनिर्मिता रचिता वद्धा त्रिशरा त्रिगुणा कण्ठिका कण्ठाभरणं यस्य तत्तथोक्तम्। पुन' कथंभूत बलम्। ईशानसैन्यमिव श्रीमहादेवकटकमिव । कथभूतं ईशानसैन्यम्। महामण्डलावगुण्ठितगलनालमान्यम् महामण्डलै सर्पविशेषैरवगुण्ठितं यद्गलनालं कण्ठकन्दली तेन मान्यं माननीयम्। पुन. कथंभूतं बलम्। आकुफणिकृतकालायसवलयकरालकाराभोगम् आकुफणिकूर्पस्पर्शवर्जितानि कृतानि चेष्टितानि यानि कालायसवलयानि लोहकटकानि तैः कराल उन्नत कराभोगो बाहुविस्तारो यस्य तत्तथोक्तम्। पुन. कथंभूतं बलम्। भद्रश्रियानोकहगहनमिव। 'भद्रश्रिय चन्दनम्' इति पञ्जिकाभारो जिनदेव। चन्दनतरुवनमिव। कथंभूतं भद्रश्रियानोकहगहनम्। वालविलेशयवेष्टितविटपभागम् वालविलेशया शिशुसर्पा सर्पशिशवस्तैर्वेष्टितोऽवगुण्ठितो विपटभाग: कटप्रभागो यस्य तत्तथोक्तम्। उक्तं च—'विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्।' तथा च—'स्कन्धादूर्ध्वंतरो शाखाकटप्रो विटपो मत।' शाखाना कटप्र· शाखाकटप्र। पुन कथंभूतं बलम्। आनाभिदेशोत्तम्भितासिधेनुकम् आनाभिदेशं नाभिदेशपर्यन्त उत्तम्भिता वेष्टिता अवष्टब्धा असिधेनुका छुरिका येन यस्य वा तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतं बलम्। मन्थानकाचलमिव मेरुपर्वतमिव। कथभूतं मन्थानकाचलम्। अहीश्वरानुबद्धमध्यमेखलम् अहीश्वरेण शेषनागेन अनुवद्धा सयता मध्यमेखला कटिनी यस्य तत्तथोक्तम्। पुन' कथंभूतं बलम्। आवङ्क्षणोत्क्षिप्तनिविडनिवसनम् आवङ्क्षण उरुसंधिपर्यन्त उत्क्षिप्तं मुक्त निविड दृढं निवसनं वस्त्रं येन यस्य वा तत्तथोक्तम्। किमिव। वैखानसवृन्दमिव। कथभूतं वैखानसवृन्दम्। सकौपीन कक्षापट्टसहितम्। पुन. कथभूतं बलम्। अनेकाङ्कनामसभावनोद्ग्रीवाननम् अनेकेषा नानाविधाना अङ्कनाम्ना विरुदावल्यभिधेयाना सभावने आकर्णने उद्ग्रीवं उन्नतशिरोधर आनन मुख

नम्, ऊर्ध्वनखरेखालिखितदेहप्रासादं देव, इदं विहितविविधायुधवर्तनौचित्यं दाक्षिणात्यं बलम्

चण्डांशुरश्मिसंपर्कज्वलत्कुन्ताग्रमण्डलम् ।
त्वत्प्रतापानलव्याप्तं विदधानमिवाम्बरम् ॥ २४४ ॥

इतश्च पर्यन्तखर्वितकुन्तलतयार्धमुष्टिमितमस्तकमध्यकेशम् ,अतिप्रलम्बश्रवणदेशदोलायमानस्फारसुवर्णकर्णिकाकिरणकोटिकमनीयमुखमण्डलतया कपोलस्थलीपरिकल्पितप्रफुल्लकर्णिकारकाननमिव, समुत्कर्षितसृक्कचिबुकजङ्घाग्रभागरोमलोमशम्, अहरहःप्रमार्जितदशनप्रकाशपेशलवदनतया प्रद-

---

यस्य तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं बलम् । आत्मस्तवाडम्बरोड्डमरमागधोत्कर्णितवदनम् आत्मन स्तवाडम्बर स्तवनाटोपस्तेन उड्डमरा उत्कटा मागधा स्तुतिपाठकास्तेषु उत्कर्णितमूर्ध्वीकृतं वदन येन यस्य वा तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतं बलम्। ऊर्ध्वनखरेखालिखितनिखिलदेहप्रासादम् ऊर्ध्वाभिरुन्नताभिर्नखरेखाभिरालिखितश्चित्रितो निखिलो देहप्रासादः शरीरमन्दिर यस्य तत्तथोक्तम् । हे देव, इदं प्रत्यक्षीभूतं दाक्षिणात्यं बलम् । पुन. कथभूतं बलम् । विहितविविधायुधवर्तनौचित्यम् विहितं विविधेषु नानाप्रकारेषु आयुधेषु शस्त्रेषु वर्तनौचित्यं असहाययोग्यता येन तत्तथोक्तम् ।

चण्डेत्यादि । दाक्षिणात्यबलं कथंभूतम् । चण्डाशुरश्मिसपर्कज्वलत्कुन्ताग्रमण्डलम् चण्डाशो. श्रीसूर्यस्य ये रश्मय किरणास्तेषा सपर्केण स्पर्शेन ज्वलत् जाज्वल्यमानं कुन्ताग्रमण्डलं प्रासपर्यन्तवलयं यस्य तत्तथोक्तम् । बलं किं कुर्वाणम् । अम्बरमाकाशं त्वत्प्रतापानलव्याप्तं विदधानमिव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

इतश्च देव, इद द्रामिलं बलं पश्य । कथंभूतं द्रामिलं बलम् । पर्यन्तखर्वितकुन्तलतयार्धमुष्टिमितमस्तकमध्यकेशम् पर्यन्ते शिरोव पार्श्वे खर्विता कर्तरिता ये कुन्तलाः पर्यन्तखर्वितकुन्तलास्तेषा भावस्तत्ता तया अर्धमुष्टिना मिता मापिता मस्तकस्य मध्यकेशा यस्य तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतं बलम् । अतिप्रलम्बश्रवणदेशदोलायमानस्फारसुवर्णकर्णिकाकिरणकोटिकमनीयमुखमण्डलतया कपोलस्थलीपरिकल्पितप्रफुल्लकर्णिकारकाननमिव अतिप्रलम्ब. अतिदीर्घ योऽसौ श्रवणदेश. तत्र दोलायमाना प्रङ्खन्ती स्फारा प्रचुरा या सुवर्णकर्णिका कनकवर्णभूषणं तस्या किरणकोटिभी रश्म्यग्रै कमनीय यन्मुखमण्डलं तस्य भाव. तत्ता तया कपोलस्थलीषु परिकल्पितं रचित प्रफुल्लकर्णिकाराणा परिव्याधतरूणा काननमिव । पुनः कथंभूतं बलम् । समुत्कर्षितसृक्कचिबुकजङ्घाग्रभागरोमलोमशम् । समुत्कर्षितानि वृद्धिं प्राप्तानि सृक्काणा ओष्ठपर्यन्ताना चिबुकाना अधराधरभागाना जङ्घाना जान्वधोभागाना अग्रभागेषु रोमाणि तैर्लोमशं रोमव्याप्तम् । आकुलमित्यर्थ. । पुन कथंभूतं बलम् । अहरह.प्रमार्जितदशनप्रकाशपेशलवदन-

र्शितस्वकीययशःप्रसूतिक्षेत्रमिव, अनङ्गग्रहपरिवेषवर्तुलदन्तक्षतक्षपितभुजशिखरम्, अनवरतक्षरत्क्षपारसरागरक्तशितिशरीरतया कजकिंजल्ककलुषकालिन्दीकल्लोलकुलमिव, मायूरबर्हातपत्रप्रभाश्यामिकासंपादितगगनगारुडोपलकुट्टिमच्छायम्, दरदद्रवापाटलफलकान्तिकुटिलकटितटोल्लासलालसकरम्, संध्याभ्रगर्भविभ्रान्ताभ्रियसंदर्भनिर्भरं नभ इव, देव, इदमनेकदोलिकाविलं द्रामिलं बलम् ।

इतश्चौत्तसकाञ्चनकान्तकायपरिकरम्, करोत्तम्भितकर्तरीकणयकृपाण-

तया प्रदर्शितस्वकीययशःप्रसूतिक्षेत्रमिव अहरहर्दिने दिनं प्रति प्रमार्जिता वर्जिता घर्षणमापिता ये दशना दन्तास्तेषां प्रकाश उद्द्योतस्तेन पेशलं यद्वदनं तस्य भावस्तत्ता तया प्रदर्शितं प्रकटीकृतं स्वकीयस्य यशसः प्रसूतिक्षेत्रमिव उत्पत्तिसस्याधिकरणमिव । पुनः कथंभूत बलम् । अनङ्गग्रहपरिवेषवर्तुलदन्तक्षतक्षपितभुजशिखरम् अनङ्ग स एव ग्रहस्तस्य परिवेषो मण्डलं तद्वत् वर्तुलानि यानि दन्तक्षतानि दन्तवर्तितपदानि तैः क्षपितानि भुक्तानि शोभितानि भुजशिखराणि यस्य तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं बलम् । अनवरतक्षरत्क्षपारसरागरक्तशितिशरीरतया कजकिंजल्ककलुषकालिन्दीकल्लोलकुलमिव अनवरतं निरन्तरं क्षरन् प्रोद्गरन् योऽसौ क्षपारसो हरिद्राद्रवस्तस्य रागेण रक्तं शिति कालवर्णं यच्छरीरं तस्य भावस्तत्ता तया कजानां पद्मपुष्पाणां योऽसौ किंजल्कस्तेन कलुषं मिश्रितं कालिन्द्या यमुनाया कल्लोलानां कुलमिव वृन्दमिव । पुनः कथंभूतं बलम् । मायूरबर्हातपत्रप्रभाश्यामिकासंपादितगगनगारुडोपलकुट्टिमच्छायम् मायूरबर्हाणां यानि आतपत्राणि श्रीछत्रकर्यस्तेषां प्रभाणां या श्यामिका श्यामलत्वं तया संपादिता गगने गारुडोपलानां गारुडोद्गाररत्नानां कुट्टिमस्य बद्धभूमेश्छाया शोभा येन तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं बलम् । दरदद्रवापाटलफलकान्तिकुटिलकटितटोल्लासलालसकरम् दरदद्रवेण हिङ्गुलुकरसेन आपाटलं रक्तं यत्फलं फलकं खेटकस्तस्य कान्त्या तेजसोपलक्षितं कुटिलं वक्रीकृतं यत् कटितटं श्रोणिप्रदेशस्तस्योल्लासे उच्छ्वासने लालसः साकाङ्क्षः करो हस्तो यस्य तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं बलम् । संध्याभ्रगर्भविभ्रान्ताभ्रियसंदर्भनिर्भरं नभ इव संध्याभ्राणां गर्भे विभ्रान्ता भ्रमन्तो ये अभ्रिया वज्राग्नयस्तेषां संदर्भैः समूहैर्निर्भरं संयुक्तं नभ इव आकाशमिव । पुनः कथंभूतं बलम् । अनेकदोलिकाविलं नानाझम्पानसंयुक्तम् ॥

हे देव, इतश्च एकस्मिन् पार्श्वे औत्तरपथं उत्तरपथादागतं बलं त्वं पश्य । कथंभूतमौत्तरपथं बलम् । उत्तप्तकाञ्चनकान्तकायपरिकरम् उत्तप्तमुत्कालितं यत् काञ्चनं काञ्चनवत् कान्तो योऽसौ कायस्तस्य परिकरः प्रारम्भो यस्य तत्तथोक्तम् । उक्तं च— 'परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः प्रगाढ गात्रिकाबन्धे च' । पुनः कथंभूतं बलम् । करोत्तम्भित-

प्रासपट्टिशबाणासनम्, आसनविशेषवशातिविद्रुतमितद्रवखुरक्षोभितकुम्भिनीभागम्, भागभागार्पितानेकवर्णवसनवेष्टितोष्णीषम्, अनवधिप्रकारप्रसवस्तवकचुम्बितशिखम्, विजयश्रीनिवासवनमिवेदं देव, तुरगवेगवर्णनोदीर्णं यथायथकथमौत्तरपथं बलम् ।

इतश्च जयलक्ष्मीवक्षोजमुखमण्डलश्यामशरीरप्रभापटलकुवलयितनभःसरोभिर्द्रवद्दानासवासारसौरभागमगण्डूपिताशेषदिग्विलासिनीवदनैः कद-

---

कर्तरीकणयकृपाणप्रासपट्टिशबाणासनम् करेषु उत्तम्भितानि ऊर्ध्वीकृतानि उद्भ्रामितानि वा कर्तरी च छेदनिकर., कणयश्च लोहबाणविशेष., कृपाणश्च खड्ग, प्रासश्च कुन्तः, पट्टिशश्च यदूस., बाणासनं च धनु', कर्तरीकणयकृपाणप्रासपट्टिशबाणासनानि करेपूत्तम्भितानि कर्तरीकणयकृपाणप्रासपट्टिशबाणासनानि येन तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं बलम् । आसनविशेषवशातिविद्रुतमितद्रवखुरक्षोभितकुम्भिनीभागम् आसनविशेषस्य उभयोरुपीडनविशेषस्य वशा अतिविद्रुता अतिधाविता ये मितद्रवा अश्वास्तेषा खुरैः शफैः क्षोभितः सचालित. कुम्भिनीभागो येन तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं बलम् । भागभागार्पितानेकवर्णवसनवेष्टितोष्णीषम् भागभागेषु मध्यमध्येषु अर्पितानि वेष्टितानि यानि अनेकवर्णानि श्वेतपीतहरितारुणकृष्णानि वसनानि वस्त्राणि वेष्टितो वद्ध. उष्णीषः केशपाशो येन तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतं बलम् । अनवधिप्रकारप्रसवस्तवकचुम्बितशिखम् अनवधिप्रकारप्रसवस्तवकाः पुष्पगुलुञ्छास्तैश्चुम्बिता स्पृष्टा शिखा शिरोप्रभागो यस्य तत्तथोक्तम् । पुन' कथंभूतं बलम् । विजयश्रीनिवासमिव विजयलक्ष्मीनिवासस्य काननमिव । यथा वनं अनेकपुष्पस्तवकसयुक्तं भवति । पुन' कथंभूतं बलम् । तुरगवेगवर्णनोदीर्णं तुरगाणा वेगस्य वर्णने प्रशंसने उदीर्णमुद्रिक्तं उत्कटम् । यथायथकथं सत्यवचनकथनशीलम् ॥

इतश्चेत्यादि । हे देव, इतश्चैकस्मिन् पार्श्वे इदं प्रत्यक्षीभूतं तैरभुक्तं यमुनातटबलं यमुनपुरसैन्यं त्व पश्य । कथंभूतं तैरभुक्तं बलम् । करिवरैस्तमालिताखिलाशावलयम् तमालितं तमालवृक्षवत् श्यामलितं अखिलं समस्त आशावलयं येन तत्तथोक्तम् । कथंभूतै करिवरै । जयलक्ष्मीवक्षोजमुखमण्डलश्यामशरीरप्रभापटलकुवलयितनभःसरोभिः जयलक्ष्म्याः यौ वक्षोजौ तयोः मुखमण्डलं चूचुकप्रदेशस्तद्वत् श्यामं कृष्णं यच्छरीर तस्य प्रभापटलैः कृष्णतेज.समूहै' कुवलयितं उत्पलविशेषसहितं कृतं नभ.सरो यैः करिवरैस्ते तथोक्तास्तैः । उक्त च—'स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च । इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥' इति वचनात् अत्र कुवलयशब्देन नीलोत्पलं ग्राह्यम् । पुनः कथंभूतैः करिवरै. । द्रवद्दानासवासारसौरभागमगण्डूपितादिशेषदिग्विलासिनीवदनै द्रवत् निर्गलत् यद्दानं मदस्तदेवासवो मद्यं तस्य आसारो वेगवद्वर्षस्तस्य सौरभागमेन सौगन्ध्यागमनेन गण्डूपितानि अशेषाणां दिग्विलासिनीना वदनानि यैस्ते

लिकाग्रलग्नभुजगाशनबर्हवित्रासितसावित्रस्यन्दनोरगरज्जुभिः पवमानबलचलत्पताकाञ्चलाचरितविरोचनचामरोपचारैः करिवरैस्तमालिताखिलाशावलयम्, अनवरतचिपिटचर्वणदीर्णदशनाग्रदेशैर्गुवाकफलकषायितवदनवृत्तिभिः स्वभावादेवातिकोपनहृदयैराप्रपदीनचोलकस्खलितगतिवैलक्ष्योत्क्षिप्तपर्यन्तजनदुर्वाग्विधिभिः प्रकामायामलोमचूडैर्गौडैराकुलितसकलसैनिकम्, विचित्रसूत्रगुम्फितस्फारफरत्कोत्करकर्बुरितसर्वदाक्षायणीदेशम्, उत्खातखड्गव-

---

तथोक्तास्तैः। पुनः कथंभूतैः करिवरैः। कदलिकाग्रलग्नभुजगाशनबर्हवित्रासितसावित्रस्यन्दनोरगरज्जुभिः कदलिका ध्वजास्तासामग्रेषु लग्ना लिखिता ये भुजगाशनबर्हा मयूरपिच्छास्तैर्वित्रासिता भयं प्रापिता सावित्रस्यन्दनस्य श्रीसूर्यरथस्य उरगरज्जवः सर्पबन्धनानि यैस्ते तथोक्तास्तैः। पुनः कथंभूतैः करिवरैः। पवमानबलचलत्पताकाञ्चलाचरितविरोचनचामरोपचारैः पवमानस्य मारुतस्य बलेन सामर्थ्येन चलन्ति उत्पतन्ति यानि पताकाञ्चलानि ध्वजप्रान्तास्तैराचरितः कृतो विरोचनस्य श्रीसूर्यस्य चामरोपचारः प्रकीर्णकपूजनं यैस्ते तथोक्तास्तैः। पुनः कथंभूतैस्तैरभुक्तं बलम्। गौडैः गौडदेशसैनिकैः आकुलितसकलसैनिकम् आकुलिताः किंकर्तव्यतामूढीकृताः सकलाः समस्ताः सैनिकाः सेनायां समवेताः सेनानां सबन्धिनः पुरुषा यस्य तत्तथोक्तम्। उक्तं च—'सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते।' कथंभूतैर्गौडैः। अनवरतचिपिटचर्वणदीर्णदशनाग्रदेशैः अनवरतं चिपिटानां पृथुकानां चर्वणेन खादनेन दीर्णा विदारिता क्षरिता दशनाग्रदेशा दन्तप्रान्तप्रदेशा येषां गौडानां ते तथोक्तास्तैः। उक्तं च—'पृथुकः स्याच्चिपिटको धान्यभ्रष्टयवे स्त्रियः।' पुनः कथंभूतैः गौडैः। गुवाकफलकषायितवदनवृत्तिभिः गुवाकफलैः पूगीफलैः कषायिता रञ्जिता वदनवृत्तिर्येषां ते तथा तैः। पुनः कथंभूतैः गौडैः। स्वभावादेवातिकोपनहृदयैः स्वभावादेव प्रकृत्यैव अतिकोपनहृदयैरतिशयेन कोपनमनोभिः। पुनः कथंभूतैः गौडैः। आप्रपदीनचोलकस्खलितगतिवैलक्ष्योत्क्षिप्तपर्यन्तजनदुर्वाग्विधिभिः आप्रपदीनः पादाग्रं प्राप्तो योऽसौ चोलकः कूर्पासकः (एव सनायिका इति देशात्) तेन स्खलिता भग्ना या गतिर्गमनं तया जातं यद्वैलक्ष्यं विप्रतीपस्तेन उत्क्षिप्ता दत्ताः पर्यन्तजनेभ्यः पुरस्ताल्लोकेभ्यो दुर्वाग्विधयो दुर्वचनानि यैस्ते तथा तैः। पुनः कथंभूतैर्गौडैः। प्रकामायामलोमचूडैः प्रकाममतिशयेन आयामो दैर्घ्यं लोमचूडानां शिखानां केशपाशानां येषां ते तथा तैः। पुनः कथंभूतैः तैरभुक्तं बलम्। विचित्रसूत्रगुम्फितस्फारफरत्कोत्करकर्बुरितसर्वदाक्षायणीदेशम् विचित्राणि पञ्चवर्णानि यानि सूत्राणि तैर्गुम्फिताः ग्रन्थिताः स्फाराः प्रचुरा ये फरत्कोत्कराः खेटकसमूहास्तैः कर्बुरितो विचित्रवर्णीकृतः सर्वः समस्तो दाक्षायणीदेशो गगनमण्डलं येन तत्तथोक्तम्। उक्तं च—'दाक्षायिण्यश्चन्द्रदारास्तारा स्युस्तारकास्तु याः। विधुश्च दाक्षायणीरमणः।' इति हलायु-

लानविसारिधाराकरनिकरतरङ्गितगगनभागम्, आहवैकानुरागं देव, इदं जलयुद्धबद्धक्रियाविशेषासक्तं तैरभुक्तं बलम् ।

इतश्चाजानुलम्बमाननिवसनम्, माहिषविषाणघटितमुष्टिकटारकोत्कट-कटीभागम्, निरन्तरघनदीर्घदेहलोमकलापकल्पितसर्वाङ्गीणकङ्कटम्, अधस्तिर्यक्प्रबन्धप्रवृद्धकूर्चकेशतया क्रियानुमेयनाभिनासानयनश्रवणदेशम्, उभयासोत्तम्भितभूरिभस्त्रतया त्रिशिरोनिशाचरानीकमिव, लघुदृढदुष्कर-दूरलक्ष्यादिपातादिपाटवापहसितकृपकृपधर्मकर्णार्जुनद्रोणद्रुपदभर्गभार्गवम्, धृताधिज्याजकावं देव, इदं गौर्जरं बलम् ।

ध । पुन. कथंभूतैस्तैरभुक्तं बलम् । उत्खातखड्गवलानविसारिधाराकरनिकरतरङ्गितगगन-भागम् उत्खाता उपरि प्रहारा ये खड्गा निस्त्रिंशास्तेषा वलानविसारिणी उच्छलनप्र-सरणशीला या धारा अग्रभागस्तस्या ये करा. किरणास्तेपा निकरैः समूहैस्तरङ्गित उत्कल्लोलीकृतो गगनभाग आकाशप्रदेशो येन तत्तथोक्तम् । पुन. कथंभूतं तैरभुक्तबलम् । आहवैकानुरागं सग्रामैकप्रीतिकम् । पुनः कथंभूतम् । जलयुद्धबद्धक्रियाविशेषासक्तम् जलयुद्धे बद्धो योऽसौ क्रियाविशेषस्तत्र आसक्त रक्तम् ॥

इतश्चेत्यादि । हे देव, इतश्च एकस्मिन् पार्श्वे इद प्रत्यक्षीभूत गौर्जरं बलं त्व पश्य । कथंभूतं गौर्जर बलम् । आजानुलम्बमाननिवसनम् आजानु जङ्घोरुसधिपर्यन्तं लम्बमानं दीर्घ निवसन चेलनकं वस्त्रं यस्य तत्तथोक्तम् । पुन. कथंभूतम् । माहिषविषाणघटितमुष्टि-कटारकोत्कटकटीभागम् महिषस्येदं माहिष तच्च विषाणं शृङ्गं तेन घटितो निर्मितो योऽसौ मुष्टिः सग्राह स्ताहवस्थानं स चासौ कटारकश्छुरिकाविशेषस्तेन उत्कट उद्रिक्तः कटीभाग. श्रोणीप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम् । पुन· कथंभूतम् । निरन्तरघनदीर्घदेहलोमकलापकल्पित-सर्वाङ्गीणकङ्कटम् निरन्तराणि अविच्छिन्नानि घनानि निविडानि दीर्घाणि अह्रस्वानि यानि देहलोमानि शरीररोमाणि तेषा कलाप सघातः तेन कल्पितो रचित. सर्वाङ्गीणः सर्वशरीरे कङ्कट· कवचो यस्य तत्तथोक्तम् । पुन. कथंभूतम् । अधस्तिर्यक्प्रबन्धप्रवृद्धकूर्चकेशतया क्रियानुमेयनाभिनासानयनश्रवणदेशम् अधोऽधस्तनभागे तिर्यक् वामदक्षिणपार्श्वयोः प्रबन्धेन निविडतया प्रवृद्धा वृद्धिं गता ये कूर्चकेशा मुखरोमाणि तेषा भावस्तत्ता तया कृत्वा क्रियानुमेया क्रियोपमाना नाभिनासनयनश्रवणदेशा यस्य तत्तथोक्तम् । अधस्तात् कूर्चं नाभिदेशं गत. तिर्यक् नासानयनयो. श्रवणयोश्च देशं प्राप्त इत्यर्थः । दीर्घविचारपूर्वक-मित्यर्थ । पुनः कथंभूतम् । उभयासोत्तम्भितभूरिभस्त्रतया त्रिशिरोनिशाचरानीकमिव उभयोरसयोर्भुजशिखरयोरुत्तम्भिते बद्धे भूरि बृहद्भस्त्रा बाणधी तयोः भावस्तत्ता तया कृत्वा त्रिमस्तकराक्षसवृन्दमिव । पुन. कथंभूतम् । लघुदृढदुष्करदूरलक्ष्यादिपातादिपाट-वापहसितकृपकृपधर्मकर्णार्जुनद्रोणद्रुपदभर्गभार्गवम् लघु लघुसधानं दृढं प्रहारादि दुष्करो

एवमेतान्यपराण्यपि हिमालयमलयमगधमध्यदेशमाहिष्मतीपतिप्रभृतीनामवनीपतीनां बलानि देवस्य विजययात्रोद्योगमाकर्ण्यागतानि पश्येति बलाधिकृतीना विज्ञप्तीरशृणवम्।

शूरोऽर्थशास्त्रनिपुणः कृतशस्त्रकर्मा
संग्रामकेलिचतुरश्चतुरङ्गयुक्तः।
भर्तुर्निदेशवशगोऽभिमतः स्वतन्त्रे
सेनापतिर्नरपतेर्विजयागमाय॥ २४५॥

कदाचित्पुराणपुरुषस्तवनवादिवन्दिवागुद्या(द्ध)वेषु सर्वसेवाप्रस्तावेषु

दु साध्यो दूरलक्ष्यादिपातादि उड्डीयगमनं इत्यादौ यत्पाटव पटुत्वं तेन अपहसितः तिरस्कृत कृपश्च कृपाचार्य', कृपधर्मश्च कृपधर्माचार्य, कर्णश्च पूर्वकौन्तेय', अर्जुनश्च तृतीयपाण्डव', द्रोणश्च कौरवपाण्डवगुरु, द्रुपदश्च पाञ्चालीपिता, भर्गश्च भर्गनामा सुभट शुक्रो वा, भार्गवश्च शुद्धो येन तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतम्। धृताधिज्याजकावम् धृतं हस्ते कृतं अधिज्यमारोपितप्रत्यञ्चं आजकाव धनुर्येन तत्तथोक्तम्॥

हे देव, एवं अमुना प्रकारेण एतानि प्रत्यक्षीभूतानि उक्तप्रकाराणि बलानि अपराण्यपि अन्यान्यपि बलानि त्व पश्य। केषा बलानि। हिमालयमलयमगधमध्यदेशमाहिष्मतीपतिप्रभृतीना अवनिपतीना राज्ञा बलानि पश्य। पतिशब्द. प्रत्येकमभिसंबध्यते। हिमालयपतिश्च हिमालयनृप, मलयपतिः चन्दनाचलस्वामी, मगधपतिश्च मगधदेशस्य राजा, मध्यदेशपतिश्च अयोध्याधिपति, माहिष्मतीपतिश्च माहिष्मतीदेशनगरस्य राजा, ते प्रभृतिरादिर्येषा जालधरादीना तेषा तथोक्तानाम्। कथंभूतानि बलानि। देवस्य भवतः विजययात्रोद्योगं दिग्विजयगमनोद्यमं आकर्ण्य श्रुत्वा आगतानि। दीपकप्रायालंकार.॥

अत्र सेनापत्यवसरे सेनापतेर्वर्णनवृत्तम्—शूर इत्यादि। नरपतेर्नरेन्द्रस्य ईदृग्विध' सेनापतिर्विजयागमाय भवति। कथभूत. सेनापति। शूर. सुभट, अर्थशास्त्रनिपुणः नीतिशास्त्रकुशल', कृतशस्त्रकर्मा अभ्यस्तसर्वायुधविधि, संग्रामकेलिचतुरः रणक्रीडाकोविद, चतुरङ्गयुक्त हस्त्यश्वरथपदातिसपन्न, भर्तु. स्वामिनो निदेशवशग. आदेशवश, स्वतन्त्रे निजसैन्ये अभिमतो अभीष्ट। जात्यलंकार॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे सर्वसेवाप्रस्तावेषु अनिषिद्धद्वारावसरेषु सधिविग्रहिणा महादूताना इति ईदृशी गीतिर्वचनानि आकर्णयामास आकर्णितवानहम्। कथभूतेषु सर्वसेवाप्रस्तावेषु। पुराणपुरुषस्तवनवादिवन्दिवागुद्यावेषु पुराणपुरुषाणा यशोर्घादीना स्तवनवादिना स्तुत्युद्भावकाना बन्दिना स्तुतिपाठकाना वागुद्या(द्ध)वो वाचामुत्सवो येषु सर्वसेवाप्रस्तावेषु ते तथोक्तास्तेषु।

त्वद्दण्डचण्डवेतण्डशुण्डाखण्डितमण्डलाः ।
कण्ठोत्कण्ठकुठारास्ते देवैता द्विषतां घटाः ॥ २४६ ॥

दूताः केरलचोलसिंहलशकश्रीमालपञ्चालकै-
रन्यैश्चाङ्गकलिङ्गवङ्गपतिभिः प्रस्थापिताः प्राङ्गणे ।
तिष्ठन्त्यात्मकुलागताखिलमहीसारं गृहीत्वा करे
देवस्यापि जगत्पतेरवसरः किं विद्यते वा न वा ॥ २४७ ॥

अवलगति कलिङ्गाधीश्वरस्त्वां करीन्द्रै-
स्तुरगनिवह एष प्रेषितः सैन्धवैस्ते ।
अयमपि च समास्ते पाण्ड्यदेशाधिनाथ-
स्तरलगुलिकहारप्राभृतव्यग्रहस्तः ॥ २४८ ॥

इतीति किम् । **त्वद्दण्डेत्यादि** । हे देव, ते तव द्विषता शत्रूणा एताः प्रत्यक्षीभूताः घटा. श्रेणयः वर्तन्ते । कथंभूता द्विषता घटाः । त्वद्दण्डचण्डवेतण्डशुण्डाखण्डितमण्डलाः त्वद्दण्डस्य भवत्सैन्यस्य चण्डा. प्रचण्डा ये वेतण्डा गजा. तेषा शुण्डाभि. करै. खण्डितानि विध्वसितानि मण्डलानि भूमिभागाः यासा तास्तथोक्ताः । उक्तं च— 'आवर्तुलवृन्दभूभागेषु मण्डला.।' पुनः कथंभूता । कण्ठोत्कण्ठकुठाराः कण्ठेषु ग्रीवासु उत्कण्ठा बद्धा कुठाराः परशवो यासा याभिर्वा तास्तथोक्ता· । अतिशयालंकार· ॥

दूता इत्यादि । हे देवेति सबोधनपदं पूर्वोक्तमेव ग्राह्यम् । हे देव, दूता. देवस्य प्राङ्गणे तव चत्वरे तिष्ठन्ति आत्मकुलागताखिलमहीसारं करे हस्ते गृहीत्वा आत्मकुलेषु निजान्वयेषु आगता आयाता या अखिला समग्रा मह्य· पृथिव्यस्तासा सार धनं प्राभृतं गृहीत्वा । कथंभूताः दूताः । केरलचोलसिंहलशकश्रीमालपञ्चालकै. प्रस्थापिता. प्रेषिता केरलश्च दक्षिणदेशस्वामी, चोलश्च मञ्जिष्ठादेशभूप·, सिंहलश्च लङ्काद्वीपभूपतिः, शकश्च खुराशानदेशनरेन्द्र , श्रीमालश्च· श्रीमालवणिगुत्पत्तिदेशराजा, पञ्चालकश्च द्रुपदनृपदेशाधिपस्ते तथोक्तास्तै· । न केवलमेतै प्रस्थापिताः । अन्यैश्च' गौडगुर्जरास्तैरभुक्तादिभिर्नृपैश्चान्यै अङ्गकलिङ्गवङ्गपतिभिः प्रस्थापिता अङ्गश्च चम्पापुराधीश , कलिङ्गश्च कोटिशिलादेशदन्तपुरस्वामी, वङ्गश्च पूर्वसमुद्रतटदेशस्वामी, ते तथा तै. । देवस्यापि भवत अवसरः प्रस्ताव. किं वा विद्यते अस्ति, न वा विद्यते नास्ति । कथंभूतस्य देवस्य । जगत्पते. पृथ्वीपतेः समुच्चयालंकारः ॥

अवलगतीत्यादि । हे राजन्, अवलगति कलिङ्गाधीश्वरः सेवते । कोसौ कलिङ्गाधीश्वर. दन्तपुरपत्तनपतिः अवलगति । त्वा भवन्तम् । कै· कृत्वा अवलगति । करीन्द्रैः शुण्डालाधीश्वरै. । हे राजन्, सैन्धवै· सिन्धुनदीतटदेशराजभिः ते तव प्रेषित एष प्रत्यक्षीभूतः तुरगनिवहो जात्यश्वसमूहः । हे राजन्, अयमपि च एषोऽपि च पाण्ड्य-

काश्मीरैः कीरनाथः क्षितिप मृगमदैरेष नेपालपालः
कौशेयैः कौशलेन्द्रः शिशिरगिरिपतिर्ग्रन्थिपर्णैरुदीर्णैः।
श्रीचन्द्रश्चन्द्रकान्तैर्विविधकुलधनैर्मागधः प्राभृतैस्त्वां
द्रष्टुं द्वारे समास्ते यदिह समुचितं देव तन्मां प्रशाधि ॥ २४९ ॥

इति संधिविग्रहिणा गीतीराकर्णयामास।

वाचयति लिखति कवते गमयति सर्वा लिपीश्च भाषाश्च।
आत्मपरस्थितिकुशलः सप्रतिभः संधिविग्रही कार्यः ॥ २५० ॥

देशाधिनाथः समास्ते द्वारे तिष्ठति। कथंभूतः। पाण्ड्यदेशाधिनाथः। तरलगुलिकहारप्राभृतव्यग्रहस्तः। उक्तं च—'हारमध्ये स्थितं रत्नं नायकं तरलं विदुः।' तरलानां स्थूलानां गुलिकानां मुक्ताफलानां ये हारा मुक्तामालास्तेषां प्राभृतेन उपायनेन व्यग्रौ व्यासक्तौ वा हस्तौ यस्य स तथोक्तः। समुच्चयालंकारः॥

काश्मीरैरित्यादि। हे देव, कीरनाथः शुकदेशस्वामी काश्मीरदेशाधिपः काश्मीरैः जात्यकुङ्कुमैः प्राभृतैः त्वा भवन्तं द्रष्टुमवलोकितुं द्वारे सिंहद्वारे समास्ते तिष्ठति। हे क्षितिप हे राजन्, एष प्रत्यक्षीभूतो नेपालपालः नेपालदेशस्वामी मृगमदैः कस्तूरिकाभिः प्राभृतैः कृत्वा तिष्ठति। कौशलेन्द्रः विनीतापुरपतिः कौशेयैः पटीरवस्त्रैः त्वा द्रष्टुं द्वारे समास्ते। शिशिरगिरिपतिः हिमाचलपतिः उदीर्णैरुत्कटैः ग्रन्थिपर्णैर्नगरवस्तुभिः त्वा द्रष्टुं द्वारे समास्ते। उक्तं च—'ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हं पुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे। शुकपर्णं चित्रचूडं शुकपुच्छं शुकन्दगू (?)॥' शीर्णलोमकं विकवाख्यं च गन्धद्रव्यविशेषः। श्रीचन्द्रः कैलासगिरिपतिः चन्द्रकान्तैश्चन्द्रकान्तमणिभिः त्वा द्रष्टुं द्वारे समास्ते। हे देव, मागधः मगधदेशपतिः विविधकुलधनैः नानाप्रकारान्वयागतस्वापतेयैः प्राभृतैस्त्वा भवन्तं द्रष्टुं द्वारे समास्ते। यत् किमपि इह अस्मिन्नर्थे समुचितं योग्यं तत् मां प्रशाधि आदिश। दीपकालंकारः॥

वाचयति लिखतीत्यादि। यो वाचयति परिभाषते वाचनविधौ इति विद्यानन्दः। लिखति वर्णविन्यासं करोति लेखने लिखतीति विद्यानन्दः। कवते वर्णयति। 'कब्रृ वर्णे' 'कुङ् शब्दे' वा इति भीमसेनः। गमयति स्वहृदयस्थमर्थं परहृदये आरोपयति। सर्वा समस्ता लिपीरष्टादशलिपीर्भाषाश्च गौडगौर्जरलाटकर्णाटाधिपाश्च गमयति ज्ञापयति। आत्मपरस्थितिकुशलः स मे स्वामी एतावच्छक्तिमान् परः शत्रुरेतावच्छक्तिमान् इति स्वपरमर्यादापरिज्ञाने कुशलः सप्रतिभः धर्मार्थकामादिशास्त्रेषु चमत्कुर्वद्बुद्धिः संधिविग्रही संधिविग्रहयोः प्रमाणभूतः। संधिविग्रही तु रामस्य हनुमानिव। कार्यः कर्तव्यः त्वया। समुच्चयालंकारः॥

कदाचित्

येऽभ्यर्णा दूरास्ते ये दूरास्ते भवन्ति चाभ्यर्णाः ।
पथिकजनेषु निसर्गात्तरुवद्भृत्याः क्षितीशेषु ॥ २५१ ॥

इति न्यायादवसरमलभमानस्य चिरसेवकसमाजस्य विज्ञप्तय इव नर्मसचिवोक्तयः प्रतिपन्नकामचारव्यवहारेषु स्वैरविहारेषु मम गुरुशुक्रविशालाक्षपरीक्षितपराशरभीमभीष्मभारद्वाजादिप्रणीतनीतिशास्त्रश्रवणसनाथं श्रुतिपथमभजन्त ।

तथा हि ।

नृपलक्ष्मीः खलभोग्या न जातु गुणशालिभिर्महापुरुषैः ।
भिक्षोर्न हि नखवृद्धेः फलमपरं पुन्दकण्डूतेः ॥ २५२ ॥

कदाचित् कस्मिंश्चिद्दवसरे नर्मसचिवोक्तयः भण्डवचनानि मम मे स्वैरविहारेषु स्वेच्छया पर्यटनेषु श्रुतिपथं कर्णमार्गं अभजन्त आकर्णितवानहमित्यर्थः । कथंभूतेषु स्वैरविहारेषु । प्रतिपन्नकामचारव्यवहारेषु स्वेच्छाचारस्य व्यवहारः प्रवृत्तिर्येषु ते तथा तेषु । नर्मसचिवोक्तयः कथंभूताः । चिरसेवकसमाजस्य विज्ञप्तय इव दीर्घकालकिंकरसमूहस्य विज्ञापनावसरे नर्मसचिववचनानामाकर्णने कोऽल्पादरो नास्तीत्यर्थः । कथंभूतस्य चिरसेवकसमाजस्य । इति न्यायात् इति दृष्टान्तेन अवसरं अलभमानस्य ।

इतीति किम् । **येऽभ्यर्णा इत्यादि** । क्षितीशेषु राजसु निसर्गात् स्वभावेन पथिकजनेषु अध्वलोकेषु तरुवद्वृक्षवत् ये भृत्याः अभ्यर्णाः समीपतरा भवन्ति ते दूरा विप्रकृष्टा भवन्ति । ये दूरास्तेऽभ्यर्णा निकटवर्तिनो भवन्ति । दृष्टान्तः ॥

कथंभूतं श्रुतिपथम् । गुरुशुक्रविशालाक्षपरीक्षितपराशरभीमभीष्मभारद्वाजादिप्रणीतनीतिशास्त्रश्रवणसनाथम् गुरुश्च देवगुरुः, शुक्रश्च दैत्यगुरुः विशालाक्षः नीतिशास्त्रकर्तृविशेषः, परीक्षित् एकस्तम्भप्रासादोपरि स्थितो यो बदरफलमध्यस्थितसर्पेण दष्टः, पराशरश्च मत्स्यगन्धावल्लभ ऋषिः, भीमश्च भीमसेनकविर्मध्यमपाण्डवो वा, भीष्मश्च शान्तनुनृपतनूजः, भारद्वाजश्च ब्राह्मणविशेषः, ते आदिर्येषां वल्लभदेवव्यासनारदादीनां तैः प्रणीतानि नीतिशास्त्राणि तेषां श्रवणेन आकर्णनेन सनाथः सहितो यः श्रुतिपथः स तथोक्तस्तम् ॥

तथा हि । ता एव नर्मसचिवोक्तयः उच्यन्ते । **नृपलक्ष्मीरित्यादि** । नृपलक्ष्मी राज्यश्रीः खलभोग्या खलानां दुर्जनानां भोग्या भवति । महापुरुषैः सत्पुरुषैः जातु कदाचित् भोग्या न भवति । कथंभूतैर्महापुरुषैः । गुणशालिभिर्गुणशीलैः । युक्तोऽयमर्थः— भिक्षोर्यतिवरस्य भिक्षुशब्देन श्वेताम्बरस्य वा नखवृद्धेः पुन्दकण्डूतेरासन्नकण्डूपतानात् अपरमन्यत्फलं लाभो न वर्तते । कथम् । हि स्फुटमिति शेषः । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

ये क्लिश्यन्ते नृपतिषु तेषु न जायेत जातुचिल्लक्ष्मीः।
दृष्टिः पुरोऽभिधावति फलमुपभुङ्क्ते नितम्बस्तु ॥ २५३ ॥
समरभरः सुभटानां फलानि कर्णेजपैस्तु भोग्यानि।
करिदशना इव नृपतेर्बाह्याः क्लेशाय खादनेऽन्तस्थाः ॥ २५४ ॥
स्रक्पुष्पमिव निसर्गाद्गुणेषु नृपतिः पराङ्मुखः प्रायः।
कोश इवात्मविदारिणि निस्त्रिंशे सम्मुखो भवति ॥ २५५ ॥
स महत्त्वस्य हि दोषो यत्त्वं नृप भजसि विरसता पश्चात्।
पत्युः सरितामारात्सरसत्वं वारिणो न तद्भावे ॥ २५६ ॥
कृतक्लेशेषु भृत्येषु नोपकुर्वन्ति ये नृपाः।
जन्मान्तरेऽधिकश्रीणा तेषां ते गृहकिंकराः ॥ २५७ ॥

ये इत्यादि। ये पुरुषा नृपतिषु राजसु क्लिश्यन्ते क्लेशं सहन्ते तेषु पुरुषेषु जातुचित् कदाचित् क्वचित् लक्ष्मीर्न जायेत नोत्पद्यते। दृष्टिश्चक्षुः पुरोऽग्रतोऽभिधावति शीघ्रगमनं करोति। तस्य अभिधावनस्य तत्फलं लाभं नितम्ब उपभुङ्क्ते। दृष्टान्तालंकारः॥

समरेत्यादि। समरभरः सङ्ग्रामातिशयः सुभटानां शूराणां भवति। समरभरफलानि तु कर्णेजपैः पिशुनैर्भोग्यानि आस्वादनीयानि भवन्ति। नृपतेर्नरेन्द्रस्य बाह्याः सुभटाः क्लेशाय भवन्ति। खादने आस्वादने अन्तस्थाः पिशुना भवन्ति। क इव। करिदशना इव हस्तिनां दन्ता इव। यथा बाह्या हस्तिनां दन्ताः क्लेशाय भवन्ति खादनं तु आभ्यन्तरदन्ताः कुर्वन्ति। दृष्टान्तालंकारः॥

स्रक्पुष्पमित्यादि। नृपतिः प्रायो बाहुल्येन गुणेषु शत्रुवधकारिषु राज्यस्थिरत्वकारकेषु च निसर्गात् स्वभावेन पराङ्मुखो भवति गुणवत्सु पृष्ठं ददाति। किमिव। स्रक्पुष्पमिव मालाप्रसव इव। यथा स्रक् माला गुणस्य तन्तोः पराङ्मुखी भवति। राजा निस्त्रिंशे निर्दये पुरुषे सम्मुखो भवति। कथंभूते निस्त्रिंशे। आत्मविदारिणि निजविच्छेदकारिणि। क इव। कोश इव। दृष्टान्तालंकारः॥

स महत्त्वस्येत्यादि। हे नृप हे राजन्, यत् त्वं भवान् पश्चात् विरसतां भजसि प्राप्नोषि स महत्त्वस्यैव दोषः। कथम्। हि निश्चयेन सरितां पत्युः समुद्रस्य आरात् समीपतः वारिणो जलस्य सरसत्वं भवति न तद्भावे समुद्रस्य एकत्वे सरसत्वं भवति। दृष्टान्तालंकारः॥

कृतक्लेशेष्वित्यादि। ये नृपाः कृतक्लेशेषु विहितश्रमेषु भृत्येषु सेवकेषु नोपकुर्वन्ति उपकारं न कुर्वन्ति ते नृपाः तेषां भृत्यानां जन्मान्तरे अधिकश्रीणाम् अधिकलक्ष्मीणां गृहकिंकराः सेवका भवन्ति। जात्युपमालंकारः॥

कदाचिदर्थशास्त्रविचारपल्लवकलोकप्रकाशितोपनिषत्सु परिषत्सु

नेमिमेकान्तरान्राज्ञः कृत्वा चानन्तरान्नरान् ।
नाभिमात्मानमायच्छेन्नेता प्रकृतिमण्डले ॥ २५८ ॥

इत्यत्र विषयविन्यासचिन्तनप्रस्तावागतम्

अष्टशाखं चतुर्मूलं षष्टिपत्रं द्वयेस्थितम् ।
षट्पुष्पं त्रिफलं वृक्षं यो जानाति स नीतिवित् ॥ २५९ ॥

इममखिलावापभागप्रवृत्तिहेतुकं श्लोकं व्यचीचरम् ।

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे परिषत्सु सभासु इमं प्रत्यक्षीभूतं श्लोकं अनुष्टुभं व्यचीचरं विचारितवानहम् । कथंभूतासु परिषत्सु । अर्थशास्त्रविचारपल्लवकलोकप्रकाशितोपनिषत्सु अर्थशास्त्राणा विचारे ये पल्लवकलोका· पण्डितलोकाः तै प्रकाशिता प्रकटीकृता उपनिषत् रहस्य यासु परिषत्सु तास्तथोक्तास्तासु । कथंभूतं श्लोकम् । इत्यत्रास्मिन् लोके विषयविन्यासचिन्तनप्रस्तावागतम् विषयस्य मण्डलस्य योऽसौ विन्यासो रचना तस्य चिन्तनं विचारणं तस्य प्रस्तावे अवसरे आगतं आयातं विषयविन्यासचिन्तनप्रस्तावागतम् । इत्यत्र कुत्र ।

नेमिमित्यादि । नेता जेता । वियोगिषु राजेत्यर्थः । प्रकृतिमण्डले अरिमित्रादौ एकान्तरान् राज्ञ तृतीयदेशस्थितान् अनन्तरान् नराश्च निजमण्डलसमीपवर्तिन· शत्रुभूतान् राज्ञश्च नेमिं चक्रधारा कृत्वा आत्मानं स्वं नाभिं आयच्छेत् कुर्यात् । रूपकालंकार ॥

इमं श्लोकं कथंभूतम् । अखिलावापभागप्रवृत्तिहेतुकम् अखिलो योऽसौ आवापः परमण्डलचिन्ता तया भागप्रवृत्तेः भागकरणस्य हेतुकं हेतुभूतम् ।

अष्टशाखमित्यादि । यः पुमान् वृक्षं जानाति स पुमान् नीतिवित् नीतिशास्त्रज्ञो भवति । कथंभूत वृक्षम् । अष्टशाखम् अरिविजिगीषुमध्यमोदासीनाना प्रत्येक अरिमित्राभ्या सबन्धात् अष्टशाखम् । पुनः कथंभूतं वृक्षम् । चतुर्मूलम् चत्वारि सामदानभेददण्डलक्षणानि मूलानि यस्य स चतुर्मूलस्तम् । पुनः कथंभूतं वृक्षम् । षष्टिपत्रम् षष्टिस्तिस्रो विंशतयः पत्राणि पर्णानि यस्य स षष्टिपत्रस्तम् । अरि· १ विजिगीषुः २ स्वमित्रमित्रेण सह ३ अरिमित्रम् ४ स्वमित्रेण सह ५ अरिमित्रं ६ आक्रन्दकेन सह ७ पार्ष्णिग्राहासारेण सह ९ आक्रन्दनाना सार १० द्वौ मध्यस्थौ इति द्वादश ११ अमात्य १ राज्य २ दुर्ग ३ कोश ४ बल ५ एतैः पञ्चभिर्गुणिता द्वादश इति षष्टिः पत्रं भवति ६० । पुनः कथंभुतं वृक्षम् । द्वये स्थितं दैवपौरुषयो· स्थितम् । पुनः कथंभूतं वृक्षम् । षट्पुष्पं सधिविग्रह-यान-आसन-सश्रय-द्वैधीभाव इति षट्पुष्पम् । त्रिफलं स्थानं क्षयो वृद्धिरिति त्रिफलम् । रूपकालंकारः ॥

विना जीवितमस्वस्थे यथौषधविधिर्वृथा।
तथा नीतिविहीनस्य वृथा विक्रमवृत्तयः॥ २६०॥

कदाचित्कामिनीजनचरणालक्तकरसरागरञ्जितरङ्गतलासु नाट्यशालासु

भालं लोचनचारु मूर्ध्नि विकटं यस्या जटामण्डलं
बालेन्दुः श्रवणावतंसविषयः क्रीडाः सरःसंभवाः।
कायः केतकपुष्पगर्भसुभगः स्थानं सिते चाम्बुजे
सा वः पातु सरस्वती सितमुखव्याकीर्णवर्णावलिः॥ २६१॥

विना जीवितमित्यादि। अस्वस्थे रोगग्रस्ते पुरुषे जीवितं विना आयुर्बलं विना औषधविधिश्चिकित्साविधिर्यथा न भवति तथा तेन प्रकारेण नीतिविहीनस्य नीतिरहितस्य पुरुषस्य विक्रमवृत्तयो वृथा। दृष्टान्तालंकार.॥

कदाचित् कस्मिंश्चिद्दवसरे नाट्यशालासु नृत्यगेहेषु नृत्त भरतपुत्रै सत्रा नर्तकाचार्यैः समं अहं अवलोकयामास अहं विलोकितवान्। कथंभूतासु नाट्यशालासु। कामिनीजनचरणालक्तकरसरागरञ्जितरङ्गतलासु कामिनीजनाना वेश्याना चरणाना योऽसावलक्तकरसो लाक्षारस.। यावक इति यावत्। तस्य रागेण रञ्जित रक्तीकृत रङ्गस्य भूमिविशेषस्य तलं पृष्ठं यासा नाट्यशालाना तास्तथोक्तास्तासु। उक्तं च—'अध.स्वरूपयोरस्त्री तल पृष्ठ च। पेटे वितस्तौ तलस्तालश्च।' कथं भूतैर्भरतपुत्रै.। नाट्य॰विद्याधरताण्डवचण्डीशप्रमुखनर्तकशिरोमणिभि नाट्यविद्यावरश्च ताण्डचचण्डीशश्च तौ प्रमुखौ मुख्यौ येषा ते नाट्यविद्यावरताण्डवचण्डीशप्रमुखा. ते च ते नर्तकाचार्या तेषा शिरोमणय. शिरोरत्नानि तै.। पुन कथंभूतैः। अन्तर्वाणिभिः शास्त्रविद्भि। 'अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित्' इति। पुन. कथंभूतै॰। प्रयोगभङ्गीविचित्राभिनयतन्त्रै प्रयोगाः नृत्यप्रयुक्तयस्तेषा भङ्गी रचना तस्या विचित्रा नानाप्रकारा ये अभिनया॰ वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकाख्यभावसूत्रका तेषा तन्त्र शास्त्र येषु भरतपुत्रेषु ते तथा तैः। कथभूत नृत्तम्। इति अमुना प्रकारेण पूर्वरङ्गपूजाप्रक्रमप्रवृत्त पूर्वरङ्गपूजायाः नाट्यप्रारम्भपूजाया. प्रक्रमे प्रारम्भे प्रवृत्त सजातम्। पुन कथंभूतम्। सरस्वतीस्तुतिवृत्तम्।

इतीति किम्। **भालमित्यादि।** सा सरस्वती व युष्मान् पातु रक्षतु। सा का। यस्या. सरस्वत्याः भाल ललाटपट्ट लोचनचारु नेत्रतृतीयेन मनोहरम्। यस्या. सरस्वत्या. मूर्ध्नि मस्तके जटामण्डलं वर्तते लग्नकचसघातोऽस्ति। कथंभूतं जटामण्डलम्। विकटमुन्नतम्। यस्या सरस्वत्या बालेन्दु द्वितीयाचन्द्र प्रतिपच्चन्द्रो वा श्रवणावतसविषय कर्णपूरगोचर। यस्याः सरस्वत्या क्रीडाः क्रीडनानि जलमज्जनानि सरःसभवा. सरोवरसमुत्पन्ना.। यस्याः कायः शरीर केतकपुष्पगर्भसुभगः केतक्याः इदं केतकं तच्च तत्पुष्प तस्य गर्भो मध्यभाग तद्वत्सुभगो मनोहरः। यस्या स्थानं निवास सिते उज्ज्वले

एकं ध्यानपरिग्रहप्रणयिनं हस्तं द्वितीयं पुन-
र्लीलाङ्गुष्ठनिवेशिताक्षवलयं पुस्तप्रशस्तं परम् ।
बिभ्राणा वरदं तुरीयमुचिता देवी त्रिलोकस्तुतेः
पुष्याद्वः कवितालतावलयितं संकल्पकल्पद्रुमम् ॥ २६२ ॥

धृतधवलदुकूला चन्दनस्यन्दशीला
सितसरसिजलोला हारभूषासराला ।
नमदमरनिरीटाप्रत्नरत्नप्रसर्प-
त्किरणकुसुमकीर्णा वर्णिनी वोऽस्तु भूत्यै ॥ २६३ ॥

अम्बुजे कमले वर्तते । कथंभूता सरस्वती । स्मितमुखव्याकीर्णवर्णावलिः स्मितमीषद्विकसितं यन्मुखं वदनं तत्र व्याकीर्णा विक्षिप्ता वर्णावलिरक्षरपङ्क्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । समुच्चयालकारः ॥

एकमित्यादि । देवी प्रस्तावात् सरस्वती परमेश्वरी वो युष्माकं सकल्पकल्पद्रुम वाञ्छितं कल्पवृक्षं कवितालतावलयितं कवितावल्लीवेष्टितं पुष्यात् पुष्टिं नयतु । वाञ्छितं पूरयत्वित्यर्थः । देवी किं कुर्वाणा । एकं हस्तं उपरितनं वामहस्तं ध्यानपरिग्रहप्रणयिनं ध्यानस्वीकारस्नेहिनम् । अङ्गुष्ठतर्जनीसयोगेन बद्धस्फटिकं बिभ्राणा धरन्ती । पुनश्च किं कुर्वाणा । द्वितीयं हस्त पुनरुपरितनं दक्षिणकर लीलाङ्गुष्ठनिवेशिताक्षवलयम् लीलया अङ्गुष्ठे निवेशित आरोपितं अक्षवलयं अर्ककान्तमणिजपमाला यस्मिन् हस्ते स तथा तं बिभ्राणा धर कुर्वाणा । पर हस्त अधस्तनं द्वितीयं वामं हस्तं पुस्तप्रशस्तं प्रशंसनीयं हस्तं बिभ्राणा । देवी पुनः किं कुर्वाणा । तुरीय चतुर्थं हस्तं अधस्तनं द्वितीयं दक्षिणकरं वरदं वरदानसमुद्र बिभ्राणा । कथंभूता देवी । त्रिलोकस्तुते त्रैलोक्यस्थितभक्तजनेन्द्रादिदेवतास्तवनस्य उचिता योग्या । दीपकालंकार. ॥

धृतधवलदुकूलेत्यादि । वर्णा अक्षराणि विद्यन्ते यस्याः सा वर्णिनी देवी सरस्वती वो युष्माक भूत्यै ऐश्वर्याय अस्तु भवतु । कथंभूता वर्णिनी । धृतधवलदुकूला धृतं स्वीकृतं धवलमुज्ज्वलं दुकूलं पट्टवस्त्रं यया सा धृतधवलदुकूला । स्वीकृतप्रावारराजोज्ज्वलवस्त्रेत्यर्थः । पुन. कथंभूता वर्णिनी । चन्दनस्यन्दशीला चन्दनस्य हरिचन्दनस्य । परमोत्तमचन्दनस्य द्रव. चन्दनमुच्यते । तस्य स्यन्दः क्षरणं प्रच्यवन तस्मिन् शीलं स्वभावो यस्या. सा चन्दनस्यन्दशीला । पुनः कथभूता । सितसरसिजलोला सितसरसिजेषु उज्ज्वलकमलेषु लोला देवार्चनक्रीडाकरणार्थं साकाङ्क्षा । पुनः कथंभूता । हारभूषासराला हारभूषाभिर्मुक्तामालाभिस्ततस्ततस्या सराला अपर्यन्ता । पुनः कथंभूता । नमदमरनिरीटाप्रत्नरत्नप्रसर्पत्किरणकुसुमकीर्णा नमन्तः प्रह्वीभवन्तो ये अमरा इन्द्रादयो

स्वर्गसदा वदनपद्मनिवासहंसी
विद्याधरश्रवणमण्डनरत्नरेखा।
भूवासमानसविभूषणहारयष्टि-
र्वाग्देवता नृप तवातनुतां हितानि ॥ २६४ ॥
संध्यासु प्रतिवासरं श्रुतिधृतिर्बद्ध्वा प्रमाणाञ्जलिं
योगस्वापमुपेत्य दुग्धजलधौ शेषाश्रितः श्रीपतिः।
शंभुर्ध्यायति चाक्षसूत्रवलयं कृत्वा करेऽनन्यधी-
र्देवि त्वत्पदपङ्कजद्वयमिदं सर्वार्थकामप्रदम् ॥ २६५ ॥
भावेन द्रुहिणै रसेन हरिभिर्नृत्येन कामारिभि-
र्वर्ण्या सिद्धजनैर्नभश्चरगणैर्वृत्त्या प्रवृत्त्या सुरैः।

देवास्तेषा निरीटानि त्रिशिखमुक्तानि प्रत्नानि यानि रत्नानि अप्रत्नानि तेभ्यः प्रसर्पन्तः प्रसरन्तो ये किरणा रश्मयस्त एव कुसुमानि पुष्पाणि तै कीर्णा व्याप्ता। अतिशयालंकार ॥

स्वर्गसदामित्यादि। हे नृप हे राजन्, वाग्देवता सरस्वती तव भवत हितानि वाञ्छितानि आतनुता विदधातु। कथभूता वाग्देवता। स्वर्गसदा वदनपद्मनिवासहंसी स्वर्गसदा देवाना वदनपद्माना मुखकमलाना निवासे वसतिकरणे हसी राजहसी वर्तते। पुन कथभूता वाग्देवता। विद्याधरश्रवणमण्डनरत्नरेखा विद्याधराणा वियद्गामिना श्रवणाना श्रुतीना मण्डने भूषणार्थं रत्नरेखा माणिक्यपङ्क्ति। पुन कथंभूता। भूवासमानसविभूषणहारयष्टि भूवासाना भूमिगोचराणा मानसविभूषणे हृदयमण्डने हारयष्टि मुक्तामाला वर्तते। रूपकालकार. ॥

संध्यास्वित्यादि। इद प्रत्यक्षीभूत त्वत्पदपङ्कजद्वयं त्वच्चरणकमलयुगल प्रतिवासरं दिन दिन प्रति सध्यासु पूर्वासु पूर्वाह्णमध्याह्नसध्याकालेषु श्रुतिधृति· ब्रह्मा प्रमाणाञ्जलिं बद्ध्वा करपोटनं कृत्वा योगस्वाप उपेत्य ध्याननिद्रा प्राप्य ध्यायति त्वाम्। श्रीपतिर्नारायण दुग्धजलधौ क्षीरसागरे शेषाश्रित शेषनागाश्रितो नागशय्यामारूढः ध्यायति। शंभुर्महादेवश्च अक्षसूत्रवलयं करे कृत्वा जपमाला हस्ते धृत्वा ध्यायति। कथंभूत. श्रुतिधृति श्रीपति शभुश्च। अनन्यधी एकाग्रचित्तः। कथंभूत त्वत्पदपङ्कजद्वयम्। सर्वार्थकामप्रदम् सर्वे च ते अर्था धनानि कामाश्च स्त्रीभोगा तान् प्रददाति प्रयच्छतीति सर्वार्थकामप्रदम्। समुच्चयदीपकरूपकातिशयालकार ॥

भावेनेत्यादि। हे देवि हे सरस्वति, त्व भवती वर्ण्या वर्णनीया असि द्रुहिणैर्ब्रह्मकविविशेषैश्च भावेन एकोनपञ्चाशद्भावसमूहेन। वर्ण्यभाव इत्यत्र जात्यपेक्षया एकवचनं

सिद्ध्या चारणमण्डलैर्मुनिकुलैस्त्वं देवि सप्तस्वरै-
रातोद्येन च नन्दिभिः कृतनुतिर्गानेन गन्धर्विभिः ॥ २६६ ॥

नासावर्थो न तच्चित्तं न ताश्चेष्टाः शरीरिणाम् ।
पदद्वयाङ्कितं देव्या यन्नेह भुवनत्रये ॥ २६७ ॥

मानससरोविनिर्गतसितसरसिरुहस्थितेः सरस्वत्याः ।
वरवर्णकीर्णकान्तिः पुष्पाञ्जलिरस्तु रङ्गपूजायै ॥ २६८ ॥

इति पूर्वरङ्गपूजाप्रक्रमप्रवृत्तं सरस्वतीस्तुतिवृत्तं नृत्तं नाट्यविद्याधरताण्डवचण्डीशप्रमुखनर्तकशिरोमणिभिरन्तर्वाणिभिः प्रयोगभङ्गीविचित्राभिनयतन्त्रैर्भरतपुत्रैः सत्रमवलोकयामास ।

ज्ञातव्यम् । हरिभिर्नरायणैः कविविशेषैस्त्वं वर्ण्या । केन । रसेन शृङ्गारादिना रसेन, कामारिभि. रुद्रै. कविविशेषैश्च नृत्येन शिरोभ्रूलोचनग्रीवादिसर्वाङ्गनृत्यविशेषेण वर्ण्या वर्णनीया । नभश्चरगणै. सिद्धजनैः देवविशेषसमूहै सिद्धनामकविसमूहैश्च त्व वर्ण्या । कया । वृत्त्या प्रवर्तनेन । तथा सुरैर्देवैः सुरनामकविविशेषैश्च । प्रवर्तनेन त्वं वर्ण्या प्रवृत्त्या चारणमण्डलैः आकाशगामिभिश्चारणसमूहै सिद्ध्या मनोवाग्देवसिद्धिसमूहेन त्व वर्ण्या । मुनिकुलै. ज्ञानिसमूहै मुनिकुलनामभि. कविविशेषैश्च सप्तस्वरै. 'निषादर्षभगान्धारषड्जधैवतमध्यमाः । पञ्चमश्चेति सप्तैते तन्त्रीकण्ठोत्थिता. स्वरा. ॥'इति श्लोककथितै सप्तभि स्वरैस्त्वं वर्ण्या । सारिगमपधनि इति सप्तभि. स्वरैर्वा त्वं वर्ण्या वर्णनीया । नन्दिभिरष्टाभिः रुद्रगणैः कविविशेषैश्च आतोद्येन ततविततघनसुषिरनामकेन चतुर्विधवादित्रेण त्वं वर्ण्या । गन्धर्विभिः नारदतुम्बरुप्रभृतिभि कविविशेषैश्च गानेन गीतेन कृतनुतिर्विहितस्तुतिर्वर्तते । दीपकालंकारः । समुच्चयश्च ॥

नासावित्यादि । असौ प्रत्यक्षीभूत अर्थ· पदार्थः जीवादिकं वस्तु न वर्तते । तज्जगत्प्रसिद्ध चित्तं मनश्च न वर्तते । ता जगत्प्रसिद्धाश्चेष्टा. शरीरिणा क्रियाः न वर्तन्ते । तत् किम् । यत् इह अस्मिन् भुवनत्रये भूर्भुव स्वस्त्रये देव्या. सरस्वत्याः पदद्वयाङ्कितं स्थेत्यादिलक्ष(?)चरणद्वयचिह्नितं न वर्तते । अतिशयालंकार· ॥

मानससरोविनिर्गतेत्यादि । सरस्वत्या भारतीदेव्या. रङ्गपूजायै नर्तनस्थानपूजननिमित्त पुष्पाञ्जलिरस्तु भवतु । कथंभूतायाः सरस्वत्याः । मानससरोविनिर्गतं सितसरसिरुहं शुक्लकमलं तस्मिन् स्थिति· स्थानं यस्याः सा तथोक्ता तस्या. । कथंभूता पुष्पाञ्जलिः । वरवर्णकीर्णकान्तिः वरा मनोहरा वर्णा. श्वेतपीतहरितरक्तादयस्तैः कीर्णा व्याप्ता कान्तिः यस्य स तथोक्तः । रूपकालंकारः ॥

आसाद्य लक्ष्मीं श्रुतिदृष्टिभाजो न सन्ति येषां भरतप्रयोगाः ।
तेषामियं श्रीर्मृतकाङ्गशोभासमानवृत्तिश्च निरर्थिका च ॥ २६९ ॥

कदाचिदुद्घाटितसरस्वतीरहस्यमुद्राकरण्डेषु महाकविकाव्यकथाकाण्डेषु

ब्रह्माण्डमण्डपमहोत्सवपौरुषस्य
लक्ष्मीः स्वयंवरविधौ विहितादरा यत् ।
चित्रं न तत्कृतजगत्त्रयरक्षणस्य
कीर्तिप्रिया भ्रमति यत्तव तन्नु चित्रम् ॥ २७० ॥

आसाद्येत्यादि । येषा पुरुषाणा राज्ञा भरतप्रयोगा गीतनृत्यवादित्रोदाहरणानि श्रुतिदृष्टिभाज. कर्णेन्द्रियलोचनेन्द्रियगोचरा' सन्ति न भवन्ति । कि कृत्वा । पूर्वं लक्ष्मीमासाद्य श्रियं प्राप्य । तेषा राज्ञा धनवता पुरुषाणा च इयं प्रत्यक्षीभूता श्रीर्लक्ष्मीर्मृतकाङ्गशोभासमानवृत्तिर्भवति मृतकस्य जीवरहितकलेवरस्याङ्ग शरीर तस्य शोभा पुष्पचन्दनाभरणादिरचना तस्या. समानवृत्तिर्भवति । न केवल मृतकाङ्गशोभासमानवृत्तिः श्रीर्भवति, किंतु निरर्थका निष्फला च भवति । उपमालंकार. ॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे महाकविकाव्यकथाकाण्डेषु महाकवीना काव्यकथाकाण्डेषु काव्याना कथाप्रस्तावेषु पण्डितवैतण्डिकस्य कवे पण्डितवैतण्डिकनामविदुष अखर्वगर्वपर्वतभार अखर्वो महान् योऽसौ गर्वोऽहंकार' स एव पर्वत' काठिन्यप्रकृतित्वात् तस्य भारो भरस्त अखर्वगर्वपर्वतभार अवारुरुह अवरोहितवान् । अह उत्तारितवानित्यर्थ. । पण्डितवैतण्डिकगर्व भञ्जितवानहमित्यर्थ । कथंभूतेषु महाकविकाव्यकथाकाण्डेषु । उद्घाटितसरस्वतीरहस्यमुद्राकरण्डेषु उद्घाटित उन्मुद्रित सरस्वत्या' सबन्धी रहस्यमुद्रोपलक्षित गोप्यतत्त्वचिह्नसहित. करण्ड पेटिका येषु ते तथा तेषु । किं कुर्वत पण्डितवैतण्डिकस्य । प्रस्तावमविज्ञाय अवसरमज्ञात्वा इति ईदृशानि काव्यानि पठतः उच्चारयत कृतावहेलस्य विहितानादरस्य ।

इतीति किम् **ब्रह्माण्डेत्यादि** । हे राजन्, यत्तव भवतो लक्ष्मी श्री स्वयंवरविधौ स्वयंवरविधाने स्वयमेवागत्य वरणे विहितादरा कृतादरा वर्तते तच्चित्रं आश्चर्य न वर्तते । कथंभूतस्य तव । ब्रह्माण्डमण्डपमहोत्सवपौरुषस्य ब्रह्माण्डमण्डपं परिणयनशाला । जनोऽर्थ इति यावत् । तस्य महोत्सवे महद्धर्षे पौरुषं वरत्वं यस्य स तथा तस्य । तच्चित्रं न भवति, तर्हि किं चित्रम् । यत् तव कीर्तिप्रिया भ्रमति पर्यटति । नु इति वितर्के । तच्चित्रं तदाश्चर्यं वर्तते । कथंभूतस्य तव । कृतजगत्त्रयरक्षणस्य कृतं विहितं जगत्त्रयस्य त्रैलोक्यस्य रक्षण प्रतिपालन येन स तथा तस्य । हेत्वलंकार. ॥

हरगिरयन्ति महीध्राः क्षीरोदधयन्ति वार्धयः सर्वे।
तव देव यशसि विसरति सौधन्ति जगन्ति च त्रीणि ॥ २७१ ॥
गिरिषु धृता भूमिभृतः पृथ्वीभारश्च निजभुजे निहितः।
को नाम बलेन नृप त्वया समः सांप्रतं भुवने ॥ २७२ ॥

इति प्रस्तावमविज्ञाय पठतः कृतावहेलस्य पण्डितवैतण्डिकस्य कवेः

सकलकविलोकचक्रप्रमर्दनः ख्यात एव भुवनेऽस्मिन्।
कथमिह संप्रति भवता समागतो नावबुध्येऽहम् ॥ २७३ ॥

इति कथंचित्कद्वदं वदतः

त्रिमूलकं द्विधोत्थानं पञ्चशाखं चतुश्छदम्।
योऽगं वेत्ति नवच्छायं दशभूमिं स (च) काव्यकृत् ॥२७४॥

हरगिरयन्तीत्यादि। हे राजन्, तव यशसि विसरति प्रसरति महीध्रा पर्वताः हरगिरयन्ति कृष्णा अपि पर्वता कैलासगिरिवदाचरन्ति उज्ज्वला भवन्ति। सर्वेऽपि वार्धयः लवणोदकादय. समुद्रा. क्षीरोदधयन्ति क्षीरोदधिरिव आचरन्ति। कृष्णा अपि शुक्ला जायन्त इत्यर्थ.। त्रीणि जगन्ति च त्रीणि भुवनानि च सौधन्ति सुधावलितानिवाचरन्ति। क्रियोपमालंकार ॥

गिरिष्वित्यादि। हे नृप हे राजन्, भुवने जगति साप्रतमिदानी बलेन त्वया समः को नाम वर्तते। अपि तु न कोऽपि। येन त्वया भूमिभृतः पर्वता. पक्षे राजानः गिरिषु पर्वतेषु धृता आरोपिता', पृथ्वीभारश्च भूमिभारो निजभुजे स्वकीयदक्षिणकरे निहित आरोपितः श्लेषाक्षेपालंकारः ॥

पण्डितवैतण्डिकस्य किं कुर्वतः। इति ईदृशं कथंचिन्महता कष्टेन कद्वदं कटुवचनं वदतो व्यक्तं जल्पतः।

इतीति किम्। **सकलेत्यादि**। हे राजन्, इह अस्या सभाया सप्रतीदानीं समागत. संप्राप्त भवता त्वया अह कथ केन प्रकारेण नावबुध्ये कथं न जानीया। कथंभूतोऽहम्। अस्मिन् भुवने पृथ्वीमण्डले ख्यात एव। पुन. कथंभूतोऽहम्। सकलकविलोकचक्रप्रमर्दन' सकलाश्च ते कविलोकाः कविसमूहास्तेषा चक्रं समूहस्तत्प्रमर्दयामि चूर्णीकरोमि इति सकलकविलोकचक्रप्रमर्दन। उपमारूपकमिदम् ॥

केन कृत्वा अखर्वगर्वपर्वतभारमवारुरुहम् अखर्वगर्वपर्वतभारमवारितवान्। इति ईदृशस्य अस्य प्रत्यक्षीभूतस्य लोकस्य अर्थकथनानुनाथनाशयशयेन अर्थस्य वाच्यस्य कथनं व्यावृतिर्व्याख्यानं तस्य आनुनाथनं याचनम्। प्रश्न इत्यर्थ.। तस्याशयोऽभिप्राय. स एव शयो हस्तः अर्थकथनानुनाथनाशयशयस्तेन।

इतीति किम्। **त्रिमूलकमित्यादि**। य पुमान् अग वृक्ष वेत्ति जानाति स पुमान्

इत्यस्यार्थकथनानुनाथनाशयशयेनाखर्वगर्वपर्वतभारमवारुरुहम् ।

राजन्नशेषविषयातिशयप्रसूतौ
येषां महाकविकृतौ न मनीषितानि ।
तेषां श्रुती च रसनां च मनश्च मन्ये
वाग्देवताविहितशापमिवेश्वराणाम् ॥ २७५ ॥

कदाचिन्नियतवृत्तिवर्णपदप्रयोगानुबद्धशुद्धमिश्रिताशेषभाषाप्रकाशितप्रतिभेषु पण्डितप्रकाण्डमण्डलीमण्डनाडम्बरगीर्गुम्फसरम्भेषु जिनजैमिनिक-

---

काव्यकृत् कविरुच्यते। कथंभूतमगम्। त्रिमूलकम्। पुनः कथंभूतमगम्। द्विधोत्थानं शब्दार्थलक्षणद्विधोत्थानम्। प्रचुरा-प्रौढा-परुषा ललिता-भद्राभिर्वृत्तिभि पञ्चशाखम् चतुश्छदं चत्वारश्छदा॰ पर्णानि यस्य स चतुश्छदस्तम्। तथा हि—'द्वित्रिपदा पाञ्चाली लाटीया पञ्च सप्त वा यावत्। शब्दा समासवन्तो भवन्ति।' 'यथाशक्तिगौडीया असमस्तपदा वैदर्भी-' रीति चतुश्छदम्। पुन कथंभूतमगम्। नवच्छायम्। 'शृङ्गारवीरकरुणहास्याद्भुतभयानकाः। रौद्रबीभत्सशान्ताश्च नवैते निश्चिता बुधै॰॥' पुनः कथंभूतमगम्। दशभूमिम्। 'औदार्यसमताकान्तिरर्थव्यक्ति प्रसन्नता। समाधि॰ श्लेष ओजश्च माधुर्यसुकुमारता॥' इति श्लोककथितै दशभिर्गुणै दशभूमिम्। समुच्चयालंकार ॥

राजन्नित्यादि। हे राजन्, येषा नरेन्द्राणा महाकविकृतौ महाकविकाव्ये मनीषितानि मनोरथा न भवन्ति तेपा ईश्वराणा नरेन्द्राणा श्रुती द्वौ कर्णौ रसना च जिह्वा मनश्च चित्तं वाग्देवताविहितशापम्। कथभूताया महाकविकृतौ। अशेषविषयातिशयप्रसूतौ अशेषाश्च ते विषया शब्दा रसा अस्फुटसुखादिलक्षणास्तेपा अतिशयो भरस्तस्य प्रसूतिरुत्पत्तिर्यस्या महाकविकृतौ सा तथोक्ता तस्याम्। उत्प्रेक्षालंकार॰ ॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे पण्डितप्रकाण्डमण्डलीमण्डनाडम्बरगीर्गुम्फसरम्भेषु प्रशस्ता॰ पण्डिता पण्डितप्रकाण्डा॰ तेषा मण्डली समूहस्तस्या मण्डनं आभरणप्राय आडम्बरेण शब्दानामाटोपेन योऽसौ गीर्गुम्फ उपन्यासस्तस्य सरम्भेषु प्रारम्भेषु परस्परमसहनतया विवादेषु विदुष्विणो विद्वासो विद्यन्ते यासा परिषदा ता [1]विदुष्विण्यस्तासा विदुष्विणीना परिषदा सभाना तार्किकसमूहाना चित्तभित्तिषु मनोवेदिकासु आत्मयश॰प्रशस्ती निजयश प्रसिद्धी उल्लिलेख उत्कीर्णितवानहम्। कथभूतेषु पण्डितप्रकाण्डमण्डलीमण्डनाडम्बरगीर्गुम्फसरम्भेषु। नियतवृत्तिवर्णपदप्रयोगानुबद्धशुद्धमिश्रिताशेषभाषाप्रकाशितप्रतिभेषु वृत्तिश्च समास, वर्णाश्च अक्षराणि, पदानि च सुप्तिङन्तादीनि प्रातिपदिकानि, नियतानि मर्यादीभूतानि यानि वृत्तिवर्णपदानि तेषा प्रयोगा उच्चार-

---

१॰ 'विदुष्विणीना' इति मूलप्रतीकं भवेत्.

पिलकणचरचार्वाकशाक्यप्रणीतप्रमाणसंवीणतया विदुष्विणीनां परिषदां चित्तभित्तिष्वात्मयशःप्रशस्तीरुल्लिलेख ।

यथास्त्ररहिते पुंसि वृथा शौर्यपरिग्रहः ।
तथोपन्यासहीनस्य वृथा शास्त्रपरिग्रहः ॥ २७६ ॥
स्फुरन्त्यपि मनःसिन्धौ शास्त्ररत्नान्यनेकशः ।
वचोगुणविहीनानि भूषयन्ति न सन्मनः ॥ २७७ ॥
विद्यानां स्फुरितं प्रीत्यै स्त्रीणां लावण्यवद्वहिः ।
अन्तर्भवतु वामा वा किं विचारैरतीन्द्रियैः ॥ २७८ ॥

णानि तेषु अनुबद्धा गुम्फिता या. शुद्धा. केवला मिश्रिता परस्परमिलिता अशेषाः समस्ता भाषा संस्कृत-प्राकृत-सूरसेनी-मागधी-पैशाची-चूलिकापैशाची अपभ्रंशलक्षणास्ताभि प्रकाशिता प्रकटीकृता प्रतिभा बुद्धिर्येषु गीर्गुम्फसरम्भेषु ते तथोक्तास्तेषु । कया कृत्वा आत्मयशःप्रशस्तीरुल्लिलेख । जिनजैमिनिकपिलकणचरचार्वाकशाक्यप्रणीतप्रमाणसवीणतया जिनश्च अर्हन्, जैमिनिश्च भट', कपिलश्च साख्यः, कणचर. अक्षपाद. शिवमतानुचारी, चार्वाकश्च नृवाकूशिष्यनास्तिकः कौलिक. । कुलाचार्य इति यावत् । शाक्यश्च बुद्ध., तैः प्रणीतानि उपकथितानि यानि प्रमाणानि वस्तुसकलादेशास्तेषु सवीण' प्रवीण. । निपुण इति यावत् । जिनजैमिनिकपिलकणचरचार्वाकशाक्यप्रणीतप्रमाणसवीणस्तस्य भावस्तत्ता तया । एतेषा प्रमाणेषु निपुणत्वं श्रीयशोधरमहाराजस्य वर्तते । कानि तानि जिनादीना प्रमाणानि इत्याह—जिनदर्शने प्रत्यक्षं परोक्षं चेति, प्रमाणद्वयं, जैमिनिदर्शने प्रत्यक्षमनुमानमुपमानमागमोऽर्थापत्तिरभावश्चेति षट् प्रमाणानि, कपिलदर्शने प्रत्यक्षानुमानशब्दा इति त्रीणि प्रमाणानि, कणचरदर्शने वैशेषिकदर्शने च प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चेति त्रीणि प्रमाणानि, चार्वाकदर्शने प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणम्, शाक्यदर्शने प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे प्रमाणे । तद्विस्तरस्तु न्यायकुमुदचन्द्रोदये ज्ञातव्य. ॥

यथेत्यादि । यथा येन प्रकारेण अस्त्ररहिते खड्गाद्यायुधवर्जिते पुंसि सुभटपुरुषे शौर्यपरिग्रहः शूरत्वं वृथा निरर्थको भवति । तथा तेनैव प्रकारेण उपन्यासहीनस्य वाग्विन्यासविरहितस्य विदुष. शास्त्रपरिग्रह अनेकशास्त्रेषु प्रवीणत्वं वृथा निरर्थको भवति । दृष्टान्तालंकारः ॥

स्फुरन्तीत्यादि । मन.सिन्धौ मन.समुद्रे अनेकश. अनेकानि शास्त्राणि एव रत्नानि स्फुरन्त्यपि चमत्कुर्वन्त्यपि वचोगुणविहीनानि उपन्यासगुणरहितानि सन्मनः सता हृदयं न भूषयन्ति । रूपकालंकार. ॥

विद्यानामित्यादि । स्त्रीणा बहिर्लावण्यवत् बाह्यकान्तिवत् यथा स्त्रीणा लावण्यं कामिना प्रीतये भवति तथा विद्याना बहि.स्फुरित विदुषा प्रीतये भवति । अन्तर्मध्ये

श्रीमान्विधेः प्रसादेन यः सत्सु न कृतादरः।
अरण्यकुसुमानीव नीरर्थास्तस्य संपदः॥ २७९॥
आसंसारं यशः कर्तुं चतुर्वर्गं तु वेदितुम्।
येषु वाञ्छास्ति ते भूपाः कुर्वन्ति कविसंग्रहम्॥ २८०॥
कदाचिदनायासप्रवृत्तरथचरणनेमिषु करिविनयभूमिषु
समं गात्रैस्तिष्ठ प्रतिहर करं छिद्ररहितं
शिरः पुत्रोन्नम्य स्ववहितमनाः स्वर्पय मुखम्।
ततः कल्याणाङ्ग श्रवणयुगलं हर्षय गज
ब्रुवे यावन्मात्राशतमिदमहं वर्णविषये॥ २८१॥

विद्याना स्फुरितं स्त्रीणा लावण्य च भवतु वा मा वा भवतु। अतीन्द्रियैश्चक्षुरादीनामगोचरैर्विचारै किम्। न किमपि। उपमाक्षेपालंकार.॥

श्रीमानित्यादि। विधे प्रसादेन पुण्यस्योदयेन य श्रीमान् लक्ष्मीवान् पुमान् सत्सु कृतादरो न भवति तस्य पुरुषस्य ता सपदो लक्ष्म्यो निरर्था निष्फला भवन्ति। किंवत्। अरण्यकुसुमानीव अरण्यपुष्पाणीव। उपमालंकार॥

आसंसारमित्यादि। येषु भूपेषु आससार ससारपर्यन्तं यश. कर्तुं कीर्तिं विधातु वाञ्छा आकाङ्क्षा अस्ति विद्यते, न केवलं यश. कर्तुं वाञ्छास्ति, किं तु पुन चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षलक्षणं वेदितुं ज्ञातु वाञ्छास्ति, ते भूपास्ते राजानः कविसग्रह महाकविस्वीकार कुर्वन्ति विदधति। जात्यलंकार॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे इतिपाठपरायण. ईदृशपाठतत्पर सन्नह स्वयमेव आत्मनैव गृहीतवेणु गृहीतवशयष्टि वारणान् अहं विनिन्ये शिक्षितवानहम्। कासु (विषये)। करिविनयभूमिषु गजशिक्षाभूमिषु। कथंभूतासु करिविनयभूमिषु। अनायासप्रवृत्तरथचरणनेमिषु अनायासेन सुखेन प्रवृत्ता सचलिता रथचरणाना स्यन्दनचक्राणा नेमयो धारा यासु तास्तथोक्तास्तासु।

इतीति किम्। कीदृशपाठपरायणोऽहम्। **समं गात्रैरित्यादि**। हे पुत्र। पुत्रेति कोमलालापे। हे गज हे गजेन्द्र, समं साधु यथा भवत्येवं गात्रै. तिष्ठ। उक्तं च—'द्वौ समं पश्चात् जङ्घादिदेशो गात्राचारक्रमात्, तथा च—'गात्रमङ्गशरीरयो'। गजस्य अग्रदेशो गात्रमुच्यते। हे पुत्र, त्व कर शुण्डादण्ड प्रतिहर सकोचय वेष्टय। कथंभूतं करम्। छिद्ररहितं निश्छिद्रम्। हे पुत्र, शिरो मस्तकं उन्नम्य उन्नतं कृत्वा स्ववहितमना मुखं स्वर्पय सुष्ठु शोभनं यथा भवत्येवं अर्पय शुण्डादण्ड प्रवेशय। ततस्तदनन्तर शुण्डादण्डस्य मुखप्रवेशादनन्तर हे कल्याणाङ्ग मङ्गलसुलक्षणशरीर हे गज हे गजनाथ, श्रवणयुगलं कर्णद्वयं हर्षय उत्तालय। ईदृशया अवस्थया त्व कियत्कालं तिष्ठ यावत्कालं

एवमशेषक्रियासौष्ठव,प्रतिष्ठाधिष्ठानायां शुभस्थापनायाम्। स्थिरस्थितसमस्ताङ्गसंगर्भ, शिक्षावेक्षणाक्षुण्णान्तःकरणगर्भ, मरीचिमतङ्गमृगशर्मादिमहामुनिसमानीतदर्शितावलोकितगृहीतध्यातनिश्चिताण्डकपालाददितिसुतप्रसूतिपूतान्तरालादुपासितुमायातगणपतिविलोकनप्रहितनयनेन तद्वदनानुरूपवपुःसपादनसमाहितहृदयेन सप्तसामान्यभिगायता पितामहेन विहित-

---

ं प्रत्यक्षीभूतं मात्राशतमिति शब्दं ब्रुवे तावत्त्वं तिष्ठ। किमर्थं ब्रुवे। वर्णविषये तव तुतिविधानाय। जात्यलंकार॥

कस्मात्त्व तिष्ठ। शुभस्थापनाया शुभविशेषणम्। कथंभूतायां शुभस्थापनायाम्। एवमना प्रकारेण हे अशेपक्रियासौष्ठव अशेपासु सकलासु क्रियासु चेष्टासु सौष्ठव एव समीनत्व यस्य स तस्य सबोधनं हे तथोक्त, प्रतिष्ठाधिष्ठानाया प्रतिष्ठाया स्थितेः अधिष्ठानं ध्यासनं यस्या शुभस्थापनाया सा प्रतिष्ठाधिष्ठाना तस्याम्। हे स्थिरस्थितसमस्ताङ्गगर्भ स्थिरो निश्चल स्थित. समस्ताना अङ्गाना अवयवाना सगर्भो मध्यो यस्य स था तस्य सबोधनं हे तथोक्त। हे शिक्षावेक्षणाक्षुण्णान्तःकरणगर्भ शिक्षाया विनयस्य दवेक्षण अवलोकनं तेन अक्षुण्णः सपूर्ण. अन्त.करणगर्भ. मनोमध्यो यस्य स तथा स्य सबोधनं हे तथोक्त। हे गज, पितामहेन विहितसकलसत्त्वातिशायिदेह पितामन ब्रह्मणा विहितो निर्मित. सकलसत्त्वेभ्य. अतिशायी अतिशयवान् देहः शरीरं स्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त। पितामहेन कस्माद्विहितशरीरः। मरीचिमतमृगशर्मादिमहामुनिसमानीतदर्शितावलोकितगृहीतध्यातनिश्चिताण्डकपालात् मरीचिश्च ऋषिविशेषः, मतङ्गश्च ऋषिविशेप., मृगशर्मा च ऋषिविशेपः, मरीचिमतङ्गमृगशर्माणः आदिर्येपा अत्र्यादीना ते मरीचिमतङ्गमृगशर्मादयः, ते च ते महामुनय. बृहदृषय तैः समानीतं ब्रह्मणः समुखमानीतम्, तच्च दर्शितं ब्रह्मचक्षुर्गोचरीकृतम्, तच्च अवलोकितं पितामहेन दृष्टम्, तच्च गृहीतं ब्रह्मणा स्वीकृतम्, तच्च ध्यात ब्रह्मणा चिन्तितम्, तच्च निश्चितं ब्रह्मणा निर्णीतम्। 'एवं षड्विशेषणविशिष्ट यत् अण्डकपालं ब्रह्माण्डस्य कपाल अर्धं तस्मात्। कथंभूतात् अण्डकपालात्। अदितिसुतप्रसूतिपूतान्तरालात् अदितिसुतः श्रीभास्कर. तस्य प्रसूतिरुत्पत्ति. तया पूतं पवित्रं अन्तरालं मध्यं यस्य ब्रह्माण्डार्धस्य तत्तथोक्तं तस्मात्। कथंभूतेन पितामहेन। उपासितुं सेवितुं आयातगणपतिविलोकनप्रहितनयनेन आयात. आगतो योऽसौ गणपतिर्विनायकः तस्य विलोकने दर्शने प्रहिते प्रेरिते नयने लोचने येन पितामहेन। पुनः कथंभूतेन पितामहेन। तद्वदनानुरूपवपु.सपादनसमाहितहृदयेन तस्य गणपतेर्वदन तद्वदनं तद्वदनस्य अनुरूपं गणपतिवदनानुसार वपुः शरीर तस्य सपादने निष्पादने समाहितं सावधानीकृत हृदयं येन स तथा तेन। पितामहेन किं कुर्वता। सप्तसामानि सप्तसामवेदवाक्यानि अभिगायता मन्दतया गानं कुर्वता। हे

सकलसत्त्वातिशायिदेह, त्रिलोचनाच्युतविरञ्चिविरोचनचन्द्रचित्रभानुप्रभृतिभिर्देवताभिः सबहुविस्मयमुदीरितपरस्परस्वागताभिरधिष्ठितोदारशरीरगेह, निखिलापरप्राणिगणावार्यवीर्य, दिविजकुजकुञ्जवज्रापातशौर्य, द्विजदेवगन्धर्वयक्षमहीक्षितामन्यतमसत्त्वपद, क्षोणीशमहामात्रकुलकल्याणपरम्पराफलवरद, द्विरद, हे हल, दिव्यसमाज, मात्राशतं तिष्ठ तिष्ठ ।

गात्रैस्तिष्ठ समैः पुरोनखसमं हस्तं निधेहि क्षितौ
दृष्टिं देहि कराग्रतः स्थिरमनाः कर्णौ गजाश्लेषय ।

देवताभिरधिष्ठितोदारशरीरगेह देवताभिर्देवविशेषैः अधिष्ठित निवासीकृतं उदारमतिशयेन मनोहरमत्युन्नत वा शरीरगेहं कायमन्दिर यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । कथभूताभिर्देवताभि. । त्रिलोचनाच्युतविरञ्चिविरोचनचन्द्रचित्रभानुप्रभृतिभि त्रिलोचनश्च श्रीमहादेव ,अच्युतश्च श्रीनारायण , विरञ्चिश्च विधि., विरोचनश्च भास्कर , चन्द्रश्च रोहिणीकान्तः, चित्रभानुश्च स्वाहावल्लभ , ते प्रभृतयो यासा यमराक्षसपवनादीना तास्तथोक्तास्ताभि । पुनः कथंभूताभिर्देवताभि । सबहुविस्मय बह्वाश्चर्यं यथा भवत्येवं उदीरितपरस्परस्वागताभि. उदीरितं उक्तं परस्पर अन्योन्यं स्वागत बहुमानो याभिस्तास्तथोक्तास्ताभि । हे निखिलापरप्राणिगणावार्यवीर्य निखिलै समस्तै. अपरप्राणिगणै सहस्रभटलक्षभटकोटिभटादिभि. तुरगमहिषादिभिश्च अवार्य अनिवारणीयं वीर्यं शक्तिर्यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । हे दिविजकुजकुञ्जवज्रपातशौर्य दिविजकुजा. कल्पवृक्षास्तेषा कुञ्जानि लतादिपिहितोदरास्तेषा वज्रपात अशनिपात तस्य सदृशं शौर्यं सौभव्य यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । हे द्विजदेवगन्धर्वयक्षमहीक्षितामन्यतमसत्त्वपद, द्विजाश्च परशुरामादय , देवाश्च इन्द्रादय , गन्धर्वाश्च हाहाहूहूप्रभृतय', यक्षाश्च धनदादय , महीक्षितश्च भीमभीष्मादयस्ते द्विजदेवगन्धर्वयक्षमहीक्षितस्तेषा द्विजदेवगन्धर्वयक्षमहीक्षिता सबन्धित्वेन अन्यतमं कस्यचित् सबन्धि यच्च सत्त्वं साहस तस्य पदं स्थानं अन्यतमसत्त्वपद तस्य सबोधनं हे तथोक्त । हे क्षोणीशमहामात्रकुलकल्याणपरम्पराफलवरद क्षोणीशाना महानरेन्द्राणा ये महामात्रा हस्तिपालास्तेषा कुलस्य अन्वयस्य कल्याणपरम्पराणा शुभश्रेणीना फलवर ददातीति तथोक्त तस्य सबोधनम् । हे द्विरद हे हस्तिन् , हे हे अहो अहो हे हल हे मित्र, हे दिव्यसमाज अमानुषगजेन्द्र मात्राशतं बहुमात्रा यावत् तावत्त्वं तिष्ठ तिष्ठ रह रह ॥

गात्रैरित्यादि । हे गज, त्व समैरनिम्नोन्नतैर्गात्रैः शरीरप्रतीकै तिष्ठ । पुरोनखसमं अग्रनखसमानं हस्त शुण्डादण्डं निधेहि स्थापय । कस्याम् । क्षितौ भूमौ । कराग्रतः शुण्डादण्डाग्रतः अङ्गुल्या दृष्टिं देहि । हे गज, स्थिरमना. सन् कर्णौ त्व आश्लेषय निश्चलीकुरु । हे

वालं धारय वत्स यावदचिरान्मौन्यामहं कल्पये
मात्राणां शतमास्व तावदचलस्त्वं योगिकल्पाकृतिः ॥ २८२ ॥

एवं स्थापनायां यथास्थानं गात्रापरकरनयनश्रवणवालदेशनिवेशेषु कुशल, समसमाहितनिःस्पन्दसर्वदेशपेशल, समुन्मिषत्पूर्वजन्माभ्यस्तक्रियाकलापनैपुण्य, दमकलोकोपदिश्यमानविनयग्रहणप्रवण, निष्पन्नयोगीवावगणितोपान्ताहितकान्तवस्तुजात, महामुनिरिव रुचिरेतराहाराभ्यवहरणसुप्रसन्नस्वान्त, प्रातिशीन इवावधीरितोभयबन्धसंबन्ध, दिव्यचक्षुरिवावितर्कितवि-

---

वत्स हे पुत्र, वाल पुच्छ धारय मा चालय । निश्चलं कुर्वित्यर्थः, कियत्काल एवं तिष्ठ । यावत् अहं यशोधरमहाराजः अचिरात् स्तोककालेन मौन्या स्थापन कल्पये पठामि । मात्राणा शतं कालविशेषाणा सहस्रम् । बहुतरकालमित्यर्थः । तावत् त्वं आस्व तिष्ठ । कथंभूत· सन् आस्व । अचलो निश्चल· । पुनः कथंभूतः सन् । योगिकल्पाकृतिः ध्यानस्थमुनिसदृशाकारः । जात्यलकार·, उपमालकारो वा ॥

एवं स्थापनायामित्यादि । एवं स्थापनाया मौन्याया यथा स्थानानामनतिक्रमेण हे गात्रापरकरनयनवालदेश[निवेशेषु] ································ ············तेषा निवेशेषु स्थानेषु कुशलः प्रवीण· स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । हे समसमाहितनिःस्पन्दसर्वदेशपेशल समा अवक्रा, समाहिता आरोपिता, नि·स्पन्दा निश्चला ये सर्वदेशा· शरीरावयवास्तैः पेशलो मनोहरः स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । हे समुन्मिषत्पूर्वजन्माभ्यस्तक्रियाकलापनैपुण्य समुन्मिषन् प्रादुर्भवन् पूर्वजन्माभ्यस्तः अतीतभवानुशीलितो योऽसौ क्रियाकलाप· क्रियासमूहस्तत्र नैपुण्यं यस्य स तथा तस्य संबोधनम् । हे दमकलोकोपदिश्यमानविनयग्रहणप्रवण दमकलोकेन शिक्षादायकलोकेन उपदिश्यमानः शिक्ष्यमाणो योऽसौ विनय· शिक्षा तस्य ग्रहणेऽङ्गीकारे प्रवण प्रवीणस्तस्य सबोधनम् । निष्पन्नयोगीव पूर्णध्यानवानिव हे अवगणितोपान्ताहितकान्तवस्तुजात अवगणितानि अवाहतानि उपान्तेषु समीपेषु आहितानि धृतानि कान्तानामतिमनोहराणा वस्तुजातानि इष्टवनितादिवृन्दानि येन स तथा तस्य सबोधनम् । महामुनिरिव दिगम्बराचार्य इव हे रुचिरेतराहाराभ्यवहरणसुप्रसन्नस्वान्त रुचिरो मनोज्ञ इतरोऽमनोज्ञो योऽसावाहारस्तस्याभ्यवहरणे आस्वादने सुप्रसन्नं निर्मलं स्वान्तं मनो· यस्य स तथा तस्य सबोधनम् । प्रातिशीन इव कफवानिव हे अवधीरितोभयगन्धसवन्ध अवधीरितोऽवगणितः उभयो· सुरभ्यसुरभयोर्गन्ध· परिमलस्तस्य सबन्ध· सयोगो येन स तथा तस्य सबोधनम् । दिव्यचक्षुरिव अन्ध इव हे अवितर्कितविकृतप्राकृतसामाजिकसाम्रामिकालंकारकलितसम-

---

१· 'अर्शाद्यजन्तत्वेन पुच्छार्थकलम्'·

कृतप्राकृतसामाजिकसांग्रामिकालंकारकलितसमस्तसत्त्वप्रबन्ध, सन्नश्रोत इव मृदङ्गानकशङ्खक्ष्वेलितकाहलादिकोलाहलाविप्रलब्धबोध, तिमिरिवोपामर्शनावक्षोदनतोदनादिबाधासंबाधक्षान्तशरीरसौध, अतिनिभृतसमस्ताङ्गतया महामहीधर इव शैलाटनितटीटङ्कघटित, चेष्टितावसर इव, लेपविनिर्मितावतार इव, मेदिनीमध्यान्निरूढ इव च प्ररूढजनमनोविकल्प, द्विप हे हे हल, दिव्यसामज, मात्राशतं तिष्ठ तिष्ठ ।

समं स्थित्वा गात्रैरचलितवपुः सूच्छ्रितशिरा
मुखं स्वर्याङ्ग त्वं श्रुतियुगमिदं हर्षय गज ।

स्तसत्त्वप्रबन्ध । 'विकृत. सस्कृतो रोगी बीभत्सश्च प्रकीर्तित.' । प्राकृता नीचलोकाश्च, जनादय सामाजिकाश्च (भृत्योचिताः), साग्रामिकाश्च आयुधोचिता., अलंकारकलिताश्च शृङ्गारितास्ते च ते समस्ता' सत्त्वा. प्राणिनस्तेषा प्रबन्ध सबन्ध । न वितर्कितो नावगणितो विकृतप्राकृतसामाजिकसाग्रामिकालंकारकलितसमस्तसत्त्वप्रबन्धो येन स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । सन्नश्रोत्र इव बधिर इव हे मृदङ्गानकशङ्खक्ष्वेलितकाहलादिकोलाहलाविप्रलब्धबोव मृदङ्गाश्च मर्दला, आनकाश्च पटहा, शङ्खाश्च कम्बुका, क्ष्वेडितानि मुखहस्तसयोगजा ध्वनय., काहलाश्च धत्तूरपुष्पसदृशमुखा भेर्यः, आदिशब्दाद्विविधतालादय., तेषा कोलाहलैः कलकलशब्दैरविप्रलब्धोऽवञ्चितोऽस्खलितो बोधो ज्ञानं यस्य स तथोक्तस्तस्य सबोधनम् । तिमिरिव महामत्स्य इव हे उपामर्शनावक्षोदनतोदनादिबाधासबाधक्षान्तशरीरसौध उपामर्शनं च सस्पर्श, अवक्षोदनं चारा- ... . ·ङ्कुशादिपीडनमित्यादयः, आदिशब्दात्प्रासादिघात. तेषा बाधा दु खम् । 'बाधा दु'खनिषेधयो.' इति वचनात् । तस्या सबाध पीडा तस्मिन् क्षान्त. सहनशील शरीरसौधो देहप्रासादो यस्य स तथा तस्य सबोधनम् । अतिनिभृतसमस्ताङ्गतया अतिनिश्चलशरीरत्वेन महामहीधर इव मेरुरिव । शैलाटनितटीटङ्कघटितचेष्टितावसर इव शैलस्य पर्वतस्याटनिरग्र तस्य तटी प्रस्थं तस्य टङ्केन लोहटङ्केन घटित टङ्कच्छिन्न यच्चेष्टितमवस्था तस्या अवसरो यस्य स तथा । लेपविनिर्मितावतार इव लेपेन पुस्तेन विनिर्मित कृतोऽवतारो यस्य स तथा । मेदिनीमध्यान्निरूढ इव पृथ्वीमध्यात्स्वयंभूरुद्गत इव । हे प्ररूढजनमनोविकल्प प्ररूढा उत्पन्ना जनाना लोकाना विकल्पा मनोभिप्राया यत्र द्विपे स तथा तस्य सबोधनम् । हे द्विप हे गजेन्द्र । हे हे भो हेल सखे, दिव्यसामज अमानुषगजेन्द्र मात्राशतं तिष्ठ तिष्ठेति ॥

सममित्यादि । अङ्ग अहो गजेन्द्र हस्तिन्, समं निम्नोन्नतत्वरहित यथा भव-

---

१. कोशेषु तु सख्याहाने हलाशब्द समुपलभ्यते.

उरस्तो निर्गत्य स्थितमिव करं धारय पुरः
　　कुरूल्लोलं वालं विहितसमवस्थापनविधिः ॥ २८३ ॥

एवमुरोविनिर्गतः पुरःप्रोत्कूणिताग्रहस्ततया प्रहृष्टकर्णतया च वाराहीमाकृतिमानीतनिजदेहवृत्त, गजैतिह्यकुशलोपदिश्यमानदम्यादिकर्मावहितचित्त, प्राजापत्यैन्द्ररौद्रकौबेरवारुणकौमारयाम्यसौम्यवायव्याग्नेयवैष्णवाश्विभगसूर्यदेवतेषु करिषु अन्यतमसंबन्धिलक्षणोपेत, पृथिव्यप्तेजसामेकतमच्छा-

---

त्यैवं स्थित्वा स्थानं कृत्वा उत्थितो भूत्वा । कै. कृत्वा स्थित्वा । गात्रैः शरीरप्रतीकैः । अचलितवपुर्निश्चलशरीर. सन् सूच्छ्रितशिरा उन्नतमस्तक. सन् कर शुण्डादण्डं मुख स्वयं अर्ध कर मुखसलग्नं कृत्वा मुखे प्रवेश्य इदं प्रत्यक्षीभूतं श्रुतियुगं कर्णयुगलं त्व हर्षय चालय स्फुरित कुरु । पुर. अग्रतः करं शुण्डादण्डं धारय धर । किमिव । उरस्तो हृदयात् निर्गत्य स्थितमिव । वालं पुच्छमुल्लोलमूर्ध्वचलनं कुरु विधेहि । कथभूतस्त्वम् । विहितसमवस्थापनविधि. विहित· कृतः समवस्थापनस्य वराहाकारेण स्थापनविधिर्येस्य स तथोक्तः । उपमालंकार· ॥

एवमित्यादि । एवममुना प्रकारेण उरोविनिर्गतपुर प्रोत्कूणिताग्रहस्ततया उरोविनिर्गतो वक्ष स्थलान्निर्गत पुरोऽग्रत प्रोत्कूणितो वक्रितः स चासौ अग्रहस्त. उरोविनिर्गतपुर प्रोत्कूणिताग्रहस्तस्तस्य भावस्तत्ता तया तयोक्ततया, प्रहृष्टकर्णतया च स्फुरितकर्णयुगलतया च । हे वाराहीमाकृतिमानीतनिजदेहवृत्त वराहस्यारण्यशूकरस्येयं वाराही शिक्षाविशेषस्ता वाराहीमाकृतिमाकारमानीत निजदेहवृत्तं स्वकीयशरीरप्रवर्तनं येन स आनीतनिजदेहवृत्तस्तस्य सबोधनं क्रियते हे तथोक्त । हे गजैतिह्यकुशलोपदिश्यमानदम्यादिकर्मावहितचित्त गजानामैतिह्यं गजशास्त्रं तत्र कुशला विचक्षणा ये पुरुषास्ते गजैतिह्यकुशलास्तैरुपदिश्यमानं शिक्ष्यमाणं यद्दम्यादिकर्म दम्यमादिर्यस्य सान्नाह्योपवाह्यस्य च कर्मणस्तद्दम्यादि कर्म तत्रावहितं सावधानं चित्त मनो यस्य स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । हे प्राजापत्यैन्द्ररौद्रकौबेरवारुणकौमारयाम्यसौम्यवायव्याग्नेयवैष्णवाश्विभगसूर्यदेवतेषु करिषु अन्यतमसबन्धिलक्षणोपेत प्रजापतिर्देवता यस्य स प्राजापत्यः, इन्द्रो देवता यस्य स ऐन्द्रः, रुद्रो देवता यस्य स रौद्रः, कुबेरो देवता यस्य स कौबेरः, वरुणो देवता यस्य स वारुण., कुमारो देवता यस्य स कौमारः, यमो देवता यस्य स याम्यः, सोमो देवता यस्य स सौम्यः, वायुर्देवता यस्य स वायव्य , अग्निर्देवता यस्य स आग्नेय , विष्णुर्देवता यस्य स वैष्णवः, अश्विनौ च भगश्च सूर्यश्च अश्विभगसूर्यास्ते देवता येषा करिणा तेऽश्विभगसूर्यदेवताः, प्राजापत्यश्च ऐन्द्रश्च रौद्रश्च कौबेरश्च वारुणश्च कौमारश्च याम्यश्च सौम्यश्च वायव्यश्च आग्नेयश्च वैष्णवश्च अश्विभगसूर्यदेवताश्च ते तथोक्तास्तेषु ईदग्विधेषु करिषु हस्तिषु अन्यतमस्य

यासमेत, अष्टादशक्रियाधार, तत्कर्मनिष्णाततया विदित, चतुरस्त्रीकृतक्षान्तदान्तयोधविनीतसर्वज्ञादिनामप्रकार, महाबलप्रचण्ड, सकलसपत्नोरःपुरकपाटस्फोटनाशनिदण्ड, परचक्रप्रमर्दनकर, गजबन्धुधराधीशविधुरबान्धवधुरसिन्धुर, हे हे हल, दिव्यसामज, मात्राशतं तिष्ठ तिष्ठ ।

गात्राणा समता कुरु प्रतिहर त्वं हस्तमुच्चैःशिराः
स्पर्ष्यास्यं श्रुतिबालहर्षणपरः पश्चान्निषीदार्धतः ।

कस्यचिद्गजस्य सबन्धीनि यानि लक्षणानि तैरुपेतो मण्डितो हे तथोक्त । हे पृथिव्यप्तेजसामेकतमच्छायासमेत पृथिवी च आपश्च तेजश्च पृथिव्यप्तेजासि तेषा मध्ये एकतमस्य छाया दीप्तिस्तया समेत. सयुक्त' हे तथोक्त । हे अष्टादशक्रियाधार अष्टभिरधिका दश अष्टादश । शाकपार्थिवादिदर्शनात् मध्यमपदलोपी समासः । अष्टादशाना क्रियाणामाधार स तथा तस्य सबोधनं हे तथोक्त । उक्त च—'दाम्यं त्रिविधमिच्छन्ति सानत्य सप्तधा स्मृतम् । स्यादष्टधोपवाह्यं चेत्येवमष्टादश क्रियाः ॥' हे तत्कर्मनिष्णाततया विदित तज्जगत्प्रसिद्धं यत्कर्म तत्र निष्णाततया प्रवीणतया विदितो विख्यात हे चतुरस्त्रीकृतक्षान्तदान्तयोधविनीतसर्वज्ञादिनामप्रकार चतुरस्त्रीकृतश्च पण्डित, क्षान्तश्च क्षमावान्, दान्तश्च जितेन्द्रिय, योधश्च सहस्रभटलक्षभटकोटीभटविध्वंसक, विनीतश्च शिक्षाग्राहक., सर्वज्ञश्च सज्ञाज्ञातस्त आदिर्येषा तेषा प्रकारा भेदा यस्य स चतुरस्त्रीकृतक्षान्तदान्तयोधविनीतसर्वज्ञादिनामप्रकारस्तस्य सबोधनम् । हे महाबलप्रचण्ड महाबलेन अतिबलेन प्रचण्ड महाबलप्रचण्ड । बृहद्बलेनात्यन्तकोपन इत्यर्थः । तस्य सबोधनम् । हे सकलसपत्नोरःपुरकपाटस्फोटनाशनिदण्ड सकलाश्च ते सपत्नाः शत्रवस्तेषामुरासि हृदयानि पुरकपाटानि च नगरगोपुरअरराणि तेषा स्फोटने चूर्णीकरणे अशनिदण्डो वज्रपात स तथा तस्य सबोधनम् । हे परचक्रप्रमर्दनकर परेषा शत्रूणा चक्राणि सैन्यानि तेषा प्रमर्दनं चूर्णीकरणं करोतीति परचक्रप्रमर्दनकरस्तस्य सबोधनम् । हे गजबन्धुधराधीशविधुरबान्धवधुर गजा हस्तिनो बन्धवो दायादा येषा ते गजबान्धवा ते च ते धराधीशा राजानस्तेषा विधुरे सकटवेलाया बान्धवस्योपकारिणो धूर्यस्य स गजबन्धुधराधीशविधुरबान्धवधुरी[1] तस्य सबोधनम् । हे सिन्धुर हे गजेन्द्र । हे हे हल भो सखे, हे दिव्यसामज अमानुषगज मात्राशतं बहुमात्रापर्यन्तं तिष्ठ तिष्ठ ॥

गात्राणामित्यादि । हे करिन्, त्व भवान् गात्राणा शरीरावयवाना समता समत्व अनिम्नोन्नतत्व कुरु निधेहि । हस्तं प्रतिहर सकोचय । किं कृत्वा । पूर्वं आस्ये

---

१. 'स्पर्ष्यास्ये' इति पाठो भवेत्.

---

१. 'धुरस्तस्य' इति पाठो भवेत्.

वंशं निम्नय निर्भुजोरसि ततः प्रोत्फुल्लनेत्रद्वयः
सिंहस्थापनया युतो भव करिन्नुत्पित्सुसिंहोपमः ॥ २८४ ॥

एवमुपस्थापनायामुपात्तवपुश्चण्डिमाडम्बरतया हठाद्गृहीतकरिकुलाकारणवैरिकण्ठीरवाकार, उत्पतिष्णुमहामहीधरप्रतिमतया संपादितोपकण्ठसत्त्वसाध्वसावतार, समस्तसपत्नग्रसनकामतयेव विस्फारितमहाभयानकव्यवसायकाय, सकलभूताभिभाविना चराचरतैजसांशजातजनितेन ज्वलज्ज्वाल-

---

हस्तं स्वशुण्डादण्ड मुखमध्ये प्रवेश्य । कथंभूतस्त्वम् । उच्चै शिरा उन्नतमस्तक । पुन कथंभूतस्त्वम् । श्रुतिवालहर्षणपरः कर्णपुच्छस्फुरणतत्पर । हे करिन्, पश्चाद्भागे अर्धतो निषीद साशमुपविश । हे करिन्, त्व वंशं पृष्ठमध्यं निम्नय निम्नं कुरु । हे करिन्, ततस्तदनन्तर उरसि हृदये निर्भुज निर्गच्छ । उरोऽग्रत कुर्वित्यर्थः । कथंभूतस्त्वम् । प्रोत्फुल्लनेत्रद्वयः विकसितलोचनयुगल । हे करिन्, त्व सिंहस्थापनया युतो युक्तो भव सिंहरूपेण तिष्ठ । कथंभूतस्त्वम् । उत्पित्सुसिंहोपमः वद्धक्रमसिंहसदृशो भव । उपमालकारः ॥

एवमित्यादि । एवममुना प्रकारेण उपस्थापनाया सिंहाकारेण प्रतिष्ठापनाया हे उपात्तवपुश्चण्डिमाडम्बरतया हठाद्गृहीतकरिकुलाकारणवैरिकण्ठीरवाकार उपात्तो गृहीतो वपुष. शरीरस्य यश्चण्डिमा प्रचण्डत्व तस्याडम्बर आटोपस्तस्य भाव उपात्तवपुश्चण्डिमाडम्बरता तया हठात्कृत्वा हठात्प्रसह्य गृहीतः स्वीकृतः करिणा कुलाना समूहाना अकारणवैरी निष्कारणशत्रु स चासौ कण्ठीरव. सिंहस्तस्याकारो येन स गृहीतकरिकुलाकारणवैरिकण्ठीरवाकार तस्य सवोधनं हे तथोक्त । हे उत्पतिष्णुमहामहीधरप्रतिमतया सपादितोपकण्ठसत्त्वसाध्वसावतार उत्पतिष्णुरुत्पतनशीलो योऽसौ महामहीधरो महापर्वतस्तस्य प्रतिमतया तुल्यतया संपादित. उपकण्ठसत्त्वाना समीपवर्तिप्राणिवर्गाणा साध्वसावतारो येन स तस्य सवोधनं हे तथोक्त । हे समस्तसपत्नग्रसनकामतयेव विस्फारितमहाभयानकव्यवसायकाय समस्ताना सर्वेषा सपत्नाना शत्रूणाम् । प्रतिहस्तिनामित्यर्थः । ग्रसनकामतया इव भक्षणेच्छया इव विस्फारितः प्रचुरीकृतो वृहत्कृतो महाभयानकोऽतिभीष्मो व्यवसाय उद्यमो यस्य स विस्फारितमहाभयानकव्यवसाय. ईदृग्विध· काय. शरीरं यस्य स तथोक्तस्तस्य सवोधनं हे तथोक्त । हे मदपुरुपेणाधिष्ठिततया द्विगुणीभूतभीमसाहसनिकाय मदपुरुषेण राक्षसेन अधिष्ठिततया सक्रान्ततया द्विगुणीभूतो द्विरुक्तो भीमो भयानक. साहसनिकायः अद्भुतकर्मसमूहो यस्य स द्विगुणीभूतभीमसाहसनिकायस्तस्य सवोधनम् । कथंभूतेन मदपुरुषेण । सकलभूताभिभाविना सकलान् समस्तान् भूतान् प्राणिवर्गान् व्यन्तरविशेषान् वा अभिभवति पराभवति स सकलभूताभिभावी तेन । पुन· कथंभूतेन मदपुरुपेण । चराचरतैजसाशजातजनितेन चराचरस्य जगतो ये तैजसाशास्तेजोमयभागास्तेषा जातं समूहस्तेन जनित

वज्रवैश्वानरकरालमूर्तिना मदपुरुपेणाधिष्ठिततया द्विगुणीभूतभीमसाहसनिकाय, अनेकशः कदनमेदिनीपु नखरदविदारितारातिकरितुरगरथतरीचरनरनिकरकीलालकेलिकृतमहायोगिनीबलिविधान, अव्याजाश्चर्यशौर्यप्रीतया वीरश्रिया स्वयमेव विहिताहितलोहितपञ्चाङ्गुलप्रपञ्चाधान, निरन्तरमविचारितमाचरितमृगायितैः शत्रुभिश्चिरं खिलीभूतामरपुरमार्गतया ज्वलदनङ्गाङ्गारचुम्बनच्युतचित्तप्रसत्तीनामप्सरसां दैवादाहवेष्वभीतायातहतपरेतसगतरमितसुभटप्रसूतसुरतसुखसुधासारवर्षप्रावृषेण्यपर्जन्य, दुर्जयजन्य, निजनि-

---

उत्पादित. चराचरतैजससाराजातजनितस्तेन। पुन कथभूतेन मदपुरुपेण। ज्वलज्ज्वालवज्रवैश्वानरकरालमूर्तिना ज्वलन्त्यो जाज्वल्यमाना ज्वाला यस्य स ज्वलज्ज्वाल स चासौ वज्रवैश्वानरो वज्राग्निस्तद्वत्कराला रौद्रा मूर्तिर्यस्य मदपुरुषस्य स तथा तेन । उक्त च मदपुरुपलक्षणम्—'मयूरग्रीवाभं चपलरसन रक्तनयन चतुर्दंष्ट्राहिंस्र पृथुकरशिरोमेढ्रजठरम्। चलन्मुक्त शङ्कुश्रणमदमय षोडशभुजं ज्वलत्केशं वन्दे मदपुरुषमत्युग्रवदनम् ॥' अनेकशोऽनेकवारान् कदनमेदिनीपु सग्रामभूमिपु हे नखरदविदारितारातिकरितुरगरथतरीचरनरनिकरकीलालकेलिकृतमहायोगिनीबलिविधान नखाश्च रदौ च नखरदास्तैर्विदारिताश्चूर्णीकृता ये अरातीना शत्रूणा करिणो हस्तिन तुरगाश्च हया रथाश्च स्यन्दना तरीचरनराश्च नौकास्थितसुभटास्तेपा निकरा समूहास्तेपा कीलालकेलयो रुधिरक्रीडास्ताभि कृत महायोगिनीना विद्यादेवताना बलिविधानं पूजाविधिर्येन स तथोक्तस्तस्य सबोधन हे तथोक्त। अव्याजं निष्कपट यत् आश्चर्य शौर्यं अद्भुतशूरत्व तेन प्रीतया प्रीतिं प्राप्तया वीरश्रिया स्वयमेवोपदेशेन विहितं अहिताना शत्रूणा लोहितेन रुधिरेण पञ्चाङ्गुलं प्रपञ्चाधानं स्थासकविस्तारकरणं यस्य स तथा तस्य सबोधन स्वयमेव विहिताहितलोहितपञ्चाङ्गुलप्रपञ्चाधान । निरन्तरमविच्छिन्न अविचारितं अपर्यालोचितं यथा भवत्येवं आचरितमृगायितै कृतपलायनै शत्रुभिर्वैरिभि. कृत्वा चिर दीर्घकालं खिलीभूत उद्वसो जातो योऽसौ अमरपुरमार्ग तस्य भाव खिलीभूतामरपुरमार्गता तया हेतुभूतया ज्वलन् जाज्वल्यमानो योऽसौ अनङ्ग स एवाङ्गारो अग्निखण्डस्तस्य चुम्बनेन च्युता नष्टा चित्तप्रसत्तिश्चित्तनिर्मलता यासा ता ज्वलदनङ्गाङ्गारचुम्बनच्युतचित्तप्रसत्तय. तासा मलिनीभूताना चित्तप्रसत्तीना ईदृग्विधाना अप्सरसा देवाङ्गनाना दैवात् भाग्यात् आहवेषु सग्रामेषु । हे अभीतायातहतपरेतसगतरमितसुभटप्रसूतसुरतसुखसुधासारवर्षप्रावृषेण्यपर्जन्य अभीता न भयं प्राप्ता सर्वे पश्चादायाताः सग्रामे मिलितास्ते च ते हता विध्वंसितास्ते च ते परेता मृतास्तै. सह सगता मिलिता पश्चान्मिलितास्तदनन्तर रमिता मैथुने भुक्तास्ते च ते सुभटास्तेभ्य प्रसूतमुत्पन्नं यत् सुरतसुख सभोगसौख्यं तदेव सुधासारोऽमृतवृष्टिस्तस्य वर्षे वेगव-

वासदुर्जनक्षयकाल, निजावनीधरधरणिरक्षणक्षमप्रतापासराल, निजविजिगीषुविजयवरप्रदानोदितोदित, निजपराक्रमगर्वखर्वितदुर्वारपरदर्पपर्वत, निजनाथवरूथिनीरक्षणपरिचलत्प्राकार, कुञ्जरकुलसार, हे हे हल, दिव्यसामज, मात्राशतं तिष्ठ तिष्ठ इति पाठपरायणः स्वयमेव गृहीतवेणुर्वारणान्विनिन्ये।

न विनीता गजा येषां तेषां ते नृप केवलम्।
क्लेशायार्थविनाशाय रणे चात्मवधाय च ॥ २८५ ॥

दुर्घणे प्रावृषेण्यपर्जन्यो वर्षर्तुमेघस्तस्य सवोधनं हे तथोक्त। हे दुर्जयजन्य दु.खेन महता कष्टेन जीयते तद्दुर्जयं दुर्जयं जन्यं संग्रामो यस्य स दुर्जयजन्यस्तस्य सवोधनं हे तथोक्त। हे निजनिवासदुर्जनक्षयकाल निजनिवासस्य निजनगरस्य निजराजधान्या ये दुर्जना॰ शत्रवस्तेषा क्षयकाल प्रलयकालस्तस्य सवोधनं हे तथोक्त । हे निजावनीधरधरणिरक्षणक्षमप्रतापासराल निजः स्वकीयो योऽसाववनीधरो राजा तस्य धरणि. भूमिस्तस्या रक्षणे प्रतिपालने क्षम समर्थो योऽसौ प्रतापस्तेन असरालो अपर्यन्तस्तस्य सवोधनं हे तथोक्त। हे निजविजिगीषुविजयवरप्रदानोदितोदित ·· · ····· ·· · · ··· ·· ·· ···· । हे निजपराक्रमगर्वखर्वितदुर्वारपरदर्पपर्वत निजपराक्रमस्य निजशक्ते योऽसौ गर्वोऽहंकारस्तेन खर्वितो ह्रस्वीकृत शतखण्डीकृतो दुर्वाराणा दुर्जयाना परेषा शत्रूणा हस्तिना दर्पपर्वतो मदगिरिर्येन स तथा तस्य संवोधन हे तथोक्त। हे निजनाथवरूथिनीरक्षणपरिचलत्प्राकार निजनाथ. स्वकीयस्वामी तस्य वरूथिनी सेना तस्या रक्षणे परिचलत्प्राकारो जङ्गमशालस्तस्य सवोधनम्। हे कुञ्जरकुलसार हे गजान्वयोत्तम। हे हे हल भो भो सखे, हे दिव्यसामज अमानुषगजेन्द्र मात्राशत बहुमात्रापर्यन्तं तिष्ठ तिष्ठ सिंहरूपेण रह रह ॥

न विनीता इत्यादि। हे नृप, येषा नरेन्द्राणा विनीताः शिक्षिता गजा न भवन्ति तेषा अविनीता गजा. केवल क्लेशाय भवन्ति। न केवलं क्लेशाय, किं तु अर्थविनाशाय भवन्ति। तद्गजत्राणे यद्धनं दत्त तद्विनष्टमिति भावार्थ.। रणे च आत्मवधाय नृपवधाय भवन्ति। उक्तं च—'यद्वच्चर्ममयो हस्ती यद्वत्काष्ठमयो मृग । तद्वद्दन्ति मातङ्गमविनीतं तयोत्तमा. ॥' समुच्चय. ॥

कदाचित्कस्मिश्चिदवसरे प्रभिन्नकरिकेलीरदर्श प्रभिन्ना मत्ता ये करिणो हस्तिनस्तेषा केलय॰ क्रीडा. प्रभिन्नकरिकेलयस्ता. प्रभिन्नकरिकेलीः अहमदर्श ददृशे। दृष्टवानित्यर्थः। उक्तं च—'प्रभिन्नो गर्जितो मत्त' इति क्रियाकारकसबन्ध । कथंभूतोऽहम्। गजोपजीविलोकेनानन्दितचेताः आह्लादितमना.। किं कुर्वता गजोपजीविलोकेन। इतीदृशं पाठं पठता। किं कृत्वा। पूर्वं इति श्लोकमनुस्मृत्य चिन्तयित्वा। इतीति किम्।

यस्य जीवधनं यावत्स तावत्स्वयमीक्षताम् ।
अन्यथान्नादिवैगुण्यात्तद्दुःखे पापभाग्भवेत् ॥ २८६ ॥

इत्यनुस्मृत्य कदाचित्कृतकरेणूरोहणः

व्यूढोरस्कः प्रभूतान्तरमणिरतनुः सुप्रतिष्ठाङ्गबन्धः
स्वाचारोऽन्वर्थवेदी सुरभिमुखमरुद्दीर्घहस्तः सुकोशः ।
आताम्रोष्ठः सुजातः प्रतिरवमुदितश्चारुशीर्षोद्गमश्रीः
क्षान्तस्तत्कान्तलक्ष्मीः शमितवलिपदः शोभते भूप भद्रः ॥ २८७ ॥

यस्येत्यादि । यस्य पुरुषस्य नृपस्य वा यावत्परिमाणं जीवधनं गोमहिष्यादिकं वर्तते स पुमान् तावत्परिमाण जीवधन स्वय ईक्षता स्वयमेव सभालनं करोति । अन्यथा यदा रक्षणं न कुरुते तदा अन्नादिवैगुण्यात् अन्नघासादीना हीनत्वात् तद्दु खे सति स पुमान् पापभाग्भवेत् पापी स्यात् । जात्यलकारोऽगम् ॥

कथंभूतोऽहम् । कृतकरेणूरोहण · · · · · · ।
[पुन कथभूतोऽहम् ।] वेतण्डमण्डलीमवलोकमान गजमण्डलीं विलोकमान यावदहमासे तिष्ठामि । कथंभूता वेतण्डमण्डलीम् । महामात्रसमूहाम्नायमानवर्णाम् · · · · · · · । [पुन कथंभूताम् ।] भद्रमन्दमृगसकीर्णविस्तीर्णाम् भद्रा भद्रजातिगजा , मन्दा मन्दजातिगजा , मृगा मृगजातिगजा , सकीर्णास्तन्मिश्रजातिगजा , तैर्विस्तीर्णां प्रचुरभूताम् । इतीति किम् ।

व्यूढोरस्क इत्यादि । हे भूप,भद्रो भद्रजातीयो हस्ती शोभते । कथंभूतः । व्यूढोरस्क· व्यूढ घन उरो हृदयं यस्य स व्यूढोरस्क । उक्तं च—'व्यूढा न्यस्तोरुसहता.' । विस्तीर्णहृदय इत्यर्थ । पुन. कथंभूतः । प्रभूतान्तरमणि प्रभूता प्रचुरा अन्तरा विशिष्टा मणयो रत्नानि यस्य मस्तके मुक्ताफलानि यस्य स तथा । पुनः कथभूत. । अतनु अदुर्बल अकृश· स्थूल इत्यर्थ । पुनः कथंभूत· । सुप्रतिष्ठाङ्गबन्ध सुप्रतिष्ठो निश्चलो वा शोभितो अङ्गबन्ध. शरीरबन्धो यस्य स तथा । पुन. कथभूत. । स्वाचारः शोभनाचार. । पुनः कथभूत । अन्वर्थवेदी सत्यार्थज्ञापक । पुन कथंभूत । सुरभिमुखमरुत् सुरभि सुगन्ध मुखस्य मरुत् श्वासवायुर्यस्य स तथा । पुन कथभूत । दीर्घहस्त· आयतशुण्डादण्ड. । भूमिस्पृक्कर इत्यर्थ. । पुन कथभूत. । सुकोश शोभन आम्रपल्लवसकाश. कोशो मे न्द्रि यस्य स तथा । पुन कथंभूत । आताम्रोष्ठः रक्ताधर । पुन कथभूत । सुजात. सुनिष्पन्न रथेपाकृतिर्मर्दल कुलीनश्च । पुनः कथंभूत. । प्रतिरवमुदित निजगर्जितस्य प्रमुदिति शब्देन हर्षवान् । पुन कथंभूतः । चारुशीर्षोद्गमश्री चारु मनोहरा शीर्षस्य मस्तकस्य उद्गमश्री उन्नतिशोभा यस्य स तथा । पुन. कथंभूत । क्षान्त क्षमावान् समर्थो वा । पुन कथंभूतः । तत्कान्तलक्ष्मी सा

योऽच्छिद्रस्त्वयि वीतभीरवनतः पश्चात्प्रसादात्पुनः
किंचित्ते पुरतः समुच्छ्रितशिराः कार्येषु भारक्षमः ।
सोऽत्यल्पश्रम एव मण्डलयुतो गम्भीरवेदी पृथु-
र्मन्देभानुकृतिर्वलीरितवपुः स्यात्सान्द्रपर्वा नृपः ॥ २८८ ॥
ये वीर त्वयि बह्वलीकमनसः सेवासु दुर्मेधसो
ह्रस्वोरोमणयः करेषु तनवः स्थूलेक्षणाः शत्रवः ।

जगत्प्रसिद्धा कान्ता मनोहरा लक्ष्मीः शोभा यस्य स तथा । पुनः कथंभूत. । शमितवलिपदः शमिता नष्टा वलयस्त्वक्संकोचास्त्वक्तरङ्गाः पादेषु चरणेषु यस्य वलिनश्च येन स तथा । जात्यलंकारः ॥

योऽच्छिद्र इत्यादि । स नृप स राजा सान्द्रपर्वा बहुमहोत्सवः स्यात् भवेत् । स क । यो नृपः त्वयि विपये अच्छिद्रमनन्वेपण.[1] । स नृपः कथंभूत । वीतभी सर्वनिर्भयः युष्मत्तो भयं न करोति । पश्चात् ते तव प्रसादात् अवनतो नम्रीभूतः किंचिन्मनाक् । पुनरिवार्थे पादपूरणार्थे । पुन. कथंभूत· । पुरत अग्रतः समुच्छ्रितशिराः उन्नतमस्तक. । पुन कथंभूतः । कार्येषु भारक्षम तव कार्यवेलाया कार्यकारक. । पुन कथंभूत. । अत्यल्पश्रमेणैव अल्पकष्टेनैव राज्यभोक्ता । पुनः कथंभूतः । मण्डलयुत राष्ट्रसयुक्त. । पुनः कथंभूतः । गम्भीरवेदी तव गाम्भीर्यज्ञापक । पुनः कथंभूत । पृथुर्विस्तीर्णराज्य । पुन कथंभूत· । वलीरितवपु वलवद्भि· प्रेरितशरीर. । पुनः कथंभूतः । मन्देभानुकृति मन्दजातीयहस्तिसदृशः । कथंभूतो मन्दजातीयो गज । अच्छिद्रो निविडवन्ध । पुन कथभूत. । त्वयि विपये वीतभी शत्रुभयरहित. । पुन. कथंभूतः । पश्चात् अवरगात्रे अवनत. नम्रीभूत । ते प्रसादात् प्रसन्नतया । पुनः कथंभूतः । पुनरपि किंचिन्मनाक् पुरतोऽग्रतः समुच्छ्रितशिराः उन्नतमस्तक. । पुनः कथंभूत । कार्येषु सग्रामादिवेलाया भारक्षम भारोच्चलनसमर्थ । पुनः कथंभूतः । अत्यल्पश्रम एव भारं वहमानोऽपि अत्यल्पश्रम. । पुन कथंभूत । मण्डलयुत· हस्तिसमूहान्वितः । पुनः कथंभूत । गम्भीरवेदी त्वग्भेदादाशोणितस्रवणादामास मथनादपि य सज्ञा न लभते स गम्भीरवेदी कथ्यते । पुन. कथंभूतः । पृथुर्विस्तीर्णपृष्ठदेश· । पुनः कथभूतः । वलीरितवपुः वलिभि त्वक्तरङ्गै· ईरितं अनुगतं वपु शरीर यस्य स तथा । पुनः कथंभूत । सान्द्रपर्वा सान्द्राणि पर्वाणि सधिप्रदेशा यस्य स सान्द्रपर्वा । श्लेपोपमालंकार. ॥

ये वीरेत्यादि । हे वीर विक्रान्त, हे नाथ पृथ्वीपते, ये शत्रवो अमन्त्रय.[2] त्वयि विपये बहु अलीकमनसो वर्तन्ते । कुटिलहृदया वर्तन्त इत्यर्थ. । पुन. कथंभूता वर्तन्ते ।

---

१. छिद्रान्वेषणरहित पूर्णविश्वासी इत्यर्थः. २. 'अमित्रा' इति भवेत्.

तैर्नाथाल्पतनुच्छविप्रभृतिभिः शोकालुभिर्दुर्भरैः
संक्षिप्तैरणुवंशकैर्मृगसमं प्रायः समाचर्यते ॥ २८९ ॥
द्वारि तव देव बद्धाः संकीर्णाश्चेतसा च वपुषा च।
शत्रव इव राजन्ते बहुभेदाः कुञ्जराश्चैते ॥ २९० ॥

इति महामात्रसमूहाम्नाययानवर्णा भद्रमन्दमृगसंकीर्णविस्तीर्णा वेतण्ड-

---

सेवासु दुर्मेधसः रुचिरतया सेवा न कुर्वन्ति। पुन. कथंभूता शत्रव । ह्रस्वोरोमणयः ह्रस्वा अस्थूला उरोमणय मुक्ताफलादिहारमणयो येषा ते ह्रस्वोरोमणय । ये पुन कथंभूता। करेषु देयेषु तनव तुच्छा।पुन कथंभूताः।स्थूलेक्षणा असूक्ष्मबुद्धय ।तै शत्रुभि· प्रायो बाहुल्येन मृगजातिहस्तिसदृश यथा भवत्येवं समाचर्यते व्यापृयते। कथभूतास्ते मृगजातय· । बह्लीकमनस हीनहृदया· पुन. सेवासु दुर्मेधस यथोक्तशिक्षा न गृह्णन्ति। पुन ह्रस्वोरोमणय. अल्पहृदया करेषु शुण्डादण्डेषु तनव. अभूमिलग्नदुर्बलशुण्डादण्डा· । पुन स्थूलेक्षणा स्थूल वस्तु पश्यन्ति सूक्ष्मं न पश्यन्ति। तैर्मृगजातिभिर्गति· मृगसमं हरिणसदृशं यथा भवत्येवं प्रायो बाहुल्येन सम्यक्प्रकारेण आचर्यते व्यापृयते। कथभूतैस्तैर्मृगजातिगजै । अल्पतनुच्छविप्रभृतिभि अल्पा तनुच्छविप्रभृतयो येषा ते अल्पतनुच्छविप्रभृतय· । शत्रुभि कथंभूतै ।अल्पप्रतापै । गजै कथभूतै । शोकालुभिः विन्ध्यवनादिस्मरणशीलै । शत्रुभिः कथंभूतै। शोकालुभि· पश्चात्तापकारिभि ।गजै. कथंभूतै । दुर्भरै भारोद्वहने असमर्थै । शत्रुभि कथंभूतै· । दुर्भरै हीनातिशयै· । गजैः कथंभूतै । सक्षिप्तै सर्वशरीरावयवेषु अल्पै । शत्रुभि कथंभूतै. । सक्षिप्तै अल्पधनै. अल्पसैन्यै । गजै कथभूतै । अणुवंशकै अविस्तीर्णपृष्ठप्रदेशै । शत्रुभि· कथभूतैः। अणुवशकै जातिकुलहीनै । श्लेषोपमालंकार ॥

द्वारीत्यादि। हे देव हे राजन्, तव द्वारि भवत सिंहद्वारे एते कुञ्जरा हस्तिनो बहुभेदा मिश्रजातयो बद्धा सन्तो राजन्ते शोभन्ते। कथंभूताः कुञ्जरा । चेतसा मनसा वपुषा शरीरेण च सकीर्णा । अवुद्धा मिश्रिता इत्यर्थ । 'संकीर्णो निचिताशुद्धौ' इति वचनात्। कुञ्जरा. कथंभूता । शत्रव इव शत्रुसदृशा.। यथा तव शत्रव· सकीर्णा अल्पायतयो भवन्ति। केन चेतसा वपुषा च। बहुभेदा नानाप्रकाराश्च भवन्ति ते शत्रव तव द्वारे बद्धा शोभन्ते। श्लेषोपमासमुच्चय. ॥

किं कृत्वा। प्रधावधरणिषु गजविनयभूमिषु करिविनोदविलोकनदोहद नाम प्रासादं अध्यास्य आरुह्य। कथम्। सम सह । कया सह सोत्तालबृंहणसचयव्यास्तारमुखवर्धनकटवर्धनकटशोधनप्रतिभेदनप्रवर्धनवर्णकरगन्धकरोद्दीपनह्रासनविनिवर्तनप्रभेदमदोपचारोपदेशविशारदाशयशङ्खाङ्कुशगुणाङ्कुशप्रमुखाचार्यपरिषदा सोत्ताल बृंहणं च वर्धनम्, सचय करणम्, व्यास्तारश्च विस्तारकरणम्, मुखवर्धनं च मुखवृद्धि, कटवर्धनं

मण्डलीमवलोकमानः यावदहमासे तावद्देव, वसुमतीतिलकः संजाततिलकायाम्, पट्टवर्धन आर्द्रकपोलिकायाम्, अधोनिबन्धिन्यामुद्धताङ्कुशः, परचक्रप्रमर्दनो गन्धचारिण्याम्, अहितकुलकालानलः क्रोधिन्याम्, अतिवर्तिन्यां चर्चरीवतंसः, संभिन्नमदमर्यादायां च विजयशेखर इत्यनीकस्थेन विनिवेदितद्विरदमदावस्थः सोत्तालबृंहणसंचयव्यास्तारमुखवर्धनकटवर्धनकटशोधनप्रतिभेदनप्रवर्धनवर्णकरगन्धकरोद्दीपनह्रासनविनिवर्तनप्रभेदमदोपचारोपदेशविशारदाशयशङ्खाङ्कुशगुणाङ्कुशप्रमुखाचार्यपरिषदा समं प्रधावधरणिषु करिविनोदविलोकनदोहदं प्रासादमध्यास्य

च गण्डवर्धनम्, कटशोधनं कटयोर्मध्यप्रदेशप्रक्षालनम्, प्रतिभेदनं च विदारणम्, प्रवर्धनं कटकप्रदर्शनम्, वर्णकरश्च विलेपनम्, गन्धकरश्च चन्दनादिदानम्, उद्दीपनं च दीप्तिकरणम्, ह्रासनं ', विनिवर्तनं च पश्चात्करणम्, प्रभेदकरणं ते च ते मदोपचारा मदनिवर्तनचिकित्सा तेषामुपदेशो गुरुगम्य तत्र विशारदो विचक्षण. आशयश्चित्तं तेषा च शङ्खाङ्कुशगुणाङ्कुशप्रमुखाचार्यास्तेषा परिषत् समूह तया तथोक्तया समं प्रासादमारुह्य । कथंभूतोऽहम् । इत्यमुना प्रकारेण अनीकस्थेन सेनापतिना विनिवेदितद्विरदमदावस्थः विनिवेदिता विज्ञापिता द्विरदाना हस्तिना मदावस्था यस्य स तथोक्त । इतीति किम् । हे देव, वसुमतीतिलक. वसुमतीतिलकनामा गजेन्द्र सजाततिलकाया मदावस्थाया वर्तते । पट्टवर्धनो नाम हस्ती आर्द्रकपोलिकाया मदावस्थाया वर्तते । उद्धताङ्कुशो नाम हस्ती अधोनिबन्धिन्या अधोनिबन्धिनीनाममदावस्थायां वर्तते । परचक्रप्रमर्दनो नाम हस्ती गन्धचारिण्या क्रोधिनीनाममदावस्थाया वर्तते । अहितकुलकालानलो नाम हस्ती क्रोधिन्या क्रोधिनीनाममदावस्थाया वर्तते । चर्चरीवतंसः .. . .. अतिवर्तिन्या . . . । विजयशेखरो नाम हस्ती सभिन्नमदमर्यादाया सभिन्नमदमर्यादानाममदावस्थाया वर्तते । उक्तं च—'सजाततिलका पूर्वा द्वितीयार्द्रकपोलिका । तृतीयाधोनिबद्धा तु चतुर्थी गन्धचारिणी ॥ पञ्चमी क्रोधिनी ज्ञेया षष्ठी चैव प्रवर्तिका । स्यात्संभिन्नकपोला च सप्तमी सर्वकालिका । प्राहु. सप्त मदावस्था मदविज्ञानकोविदा ॥' इति । तथा च मदगुणा अष्ट भवन्ति—'प्रहर्ष. शीघ्रता गन्धो रतिर्देहस्य कान्तता । क्रोधो वीर्यं गुणीचन्द्रे(?)-अष्टौ मदगुणा. स्मृता. ॥' तथा मदस्य षड्दोषा भवन्ति—'निद्राविघातो मृत्का(?)-ग्रासक्षेपो बलक्षय. । मूढता चाभिवर्तित्वं षड्दोषा. कीर्तिता मदे ॥' इत्यस्य यथासमयमर्थमाह—ननु मदो गण्डस्थलाश्रयतया न वाच्य । यतः—'एतत्तालुकरणाक्षिकोशेभ्यः चिबुकाभ्या करात्तथा । रोमकूपकटिभ्यश्च प्रभिन्नस्त्वष्टधा गजः ॥' तत्र—'कटात्स्रुतो भवेद्दानं सिन्धुर्नेत्रस्रुतो मदः । मद. कोशस्रुतो ज्ञेयः सीकरं च कटस्रुतम् ॥'

मदमृगमदलेखोल्लासिगण्डस्थलश्री-
र्मुहुरनिभृतजृम्भारम्भशुम्भद्विलासः।
करिपतिरयमन्यामेव देवाद्य काचि-
च्छ्रियमवति रणान्ते त्वं यथा जैत्रचापः॥ २९१॥

करिणा वमथुर्मुक्तः पुरः पुरः स्थूलबिन्दुसंतानः।
रचयति दिगङ्गनानां मुक्ताफलभूषणानीव॥ २९२॥

उत्तम्भीकृतकर्णतालयुगलः प्रत्यस्तपांसुक्रियः
प्रत्यादिष्टकरेणुकेलिरमणः प्रत्यर्पिताम्भोघटः।

इति विशेषवचनात्। एकमेवेति तत्। किं तु कविसमये दानमदैरविशेषेण प्रयोगा-द्दोषः। कथंभूतः सन्। प्रभिन्नकरिकेलीरदर्शम्। इति पठता गजोपजीविलोकेन आन-न्दितचेताः। इतीति किम्।

मदमृगमदलेखेत्यादि। हे देव, अयं करिपतिः गजेन्द्रः अद्य इदानीं अन्यामेव अपूर्वामेव काचित् अनिर्वचनीयां श्रियं शोभां अवति धारयति। क इव। त्वमिव यथा त्वं रणान्ते सग्रामान्ते अपूर्वां श्रियमवसि। कथंभूतस्त्वम्। जैत्रचापः जयनशीलधनुर्धरः। कथंभूतोऽयं करिपतिः। मदमृगमदलेखोल्लासिगण्डस्थलश्रीः मद एव मृगमदः कस्तूरी तस्य लेखा राजयः ताभिरुल्लासिनी उल्लसनशीला गण्डस्थलश्रीः कपोलस्थलशोभा यस्य स तथोक्तः। कथंभूतस्त्वम्। मदसदृशकस्तूरिकारेखोल्लसनशीलकपोलस्थलशोभः। कथं-भूतोऽयं करिपतिः। मुहुर्वारंवारं अनिभृतजृम्भारम्भशुम्भद्विलासः अनिभृतमनिश्चलं यथा भवत्येवं जृम्भारम्भेण मुखविकारकरणेन शुम्भन्तः शोभमाना विलासा लोचन-चलनानि यस्य स तथा। त्वं कथंभूतः। स एवार्थः। उपमालंकारः॥

करिणेत्यादि। करिणा गजेन वमथुः करशीकरः मुक्तः सन् पुरोऽग्रे स्थूलबिन्दु-संतानः पीवरबिन्दुसमूहः दिगङ्गनानां मुक्ताफलभूषणानीव रचयति। क्रियोपमालंकारः॥

उत्तम्भीकृतेत्यादि। हे राजन्, अयं करिपतिरिति पूर्वोक्तमेव ग्राह्यम्। अयं करिपतिस्तिष्ठति ऊर्ध्वं एव चरति। किं कृत्वा। पूर्वं पातुर्मिंवलस्य प्रार्थनया विधृतान् इ-क्षून् करे शुण्डादण्डे गृहीत्वा। कथंभूतानिक्षून्। चिराय दीर्घकालं विधृतान्। कथंभू-तोऽयं करिपतिः। उत्तम्भीकृतकर्णतालयुगलः निश्चलीकृतकर्णतालयुगलः। पुनः कथंभूतः। प्रत्यस्तपांसुक्रियः प्रत्यस्ता निराकृता पांसुक्रिया धूलनं येन स प्रत्यस्तपांसुक्रियः। पुनः

---

१. 'कुम्भिपालस्य' इति भवेत्.

पातुः प्रार्थनया चिराय विधृतानिक्षून्गृहीत्वा करे
तिष्ठत्यन्यकरीन्द्रसंचरमनाः कोपव्यथाकीलितः ॥ २९३ ॥
मम मदमदिरायाः सौरभेणैव सैन्यं
व्युपरतमदलेखालक्ष्मि जातं गजानाम् ।
इति मनसि विचिन्त्येवैष हस्ती तनोति
त्वमिव सुरतचाटून्नाथ धेनुप्रियाणाम् ॥ २९४ ॥
रणकेलिसुखविलोपस्तव मम च समः परेभमदशमनात् ।
इति भावयतीव गजस्त्याजनमिषतो जगन्नाथ ॥ २९५ ॥
धत्तेऽन्यस्य गजस्य गण्डमलतामेव प्रभेदोद्गमः
शोभां त्वस्य गजस्य दानविभवः पुष्णात्यवाग्गोचराम् ।

कथंभूत. । प्रत्यादिष्टकरेणुकेलिरमण. प्रत्यादिष्टं निराकृतं करेणोर्हस्तिन्याः केलिरमणं क्रियाविनोदो येन स तथा । पुनः कथंभूतः । प्रत्यर्पिताम्भोघटः प्रत्यर्पित. पश्चाद्दत्त. अम्भोघटो येन स तथा । अपर कथंभूतः । अन्यकरीन्द्रसचरमनाः अपरगजेन्द्रप्रवेशचित्तः । पुनः कथंभूत. । कोपव्यथाकीलित· क्रोधपीडाकीलित इव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

मम मदमदिराया इत्यादि । हे नाथ राजन्, एप हस्ती अयं गजपतिः इतीदृशं मनसि चित्ते विचिन्त्य विचार्य धेनुप्रियाणा हस्तिनीना सुरतचाटून् संभोगमिथ्यास्तवान् तनोति विस्तारयति इव । इतीति किम् । मम मे मदमदिरायाः दानमद्यस्य सौरभेणैव गजाना हस्तिना सैन्य गजघटा जातं सजातम् । कीदृशं जातम् । व्युपरतमदलेखालक्ष्मि व्युपरता नष्टा मदलेखाना दानराजीना लक्ष्मीः शोभा यस्य सैन्यस्य तत्तथोक्तम् । क इव । त्वमिव भवानिव । यथा भवान् प्रियाणा वल्लभाना सुरतचाटून् मिथ्यास्तुतीः तनोति । उक्त च—'अस्त्रं चाटुचटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनम्' । उपमालंकारः ॥

रणकेलीत्यादि । हे जगन्नाथ पृथिवीपते, गजः अयं करिपति· (त्याजनमिषेण शिरस ऊर्ध्वाधोनछानात्[2]) इतीदृश भावयतीव कथयतीव । इतीति किम् । हे राजन्, रणकेलिसुखविलोप. सम्रामक्रीडासौख्यविनाश. तव भवतो मम च सम. सदृश एव वर्तते । कस्मात् । परेभमदशमनात् परेभाना प्रतिगजाना शत्रुगजाना च मदविनाशात् । उत्प्रेक्षालंकार. ॥

धत्ते इत्यादि । हे राजन्, अन्यस्य गजस्य अपरस्य हस्तिन. प्रभेदोद्गमः मदप्रादुर्भाव गण्डमलतामेव कटयोर्मलिनत्वमेव धत्ते धरति । अस्य तु गजस्य तव हस्तिन. दानविभवो मदलक्ष्मी· शोभा पुष्णाति पुष्टिं नयति । कथंभूता शोभाम् । अवाग्गोचरा

किं चारब्धमदेऽपि यत्र करिणा सैन्यानि सतन्वते
घण्टाटंकृतिवर्जितानि विमदान्यस्तप्रचाराणि च ॥ २९६ ॥
आनय मदवशमधुकरविरावपुनरुक्तडिण्डिमान्करिणः ।
पश्य मम समरकेलीरिति मतिरिव बृंहति द्विरदः ॥ २९७ ॥
आघ्राय मत्तकरिणोऽस्य मदप्रवाह-
सौरभ्यमन्थरमुखानि दिगन्तराणि ।
नूनं दिशारदनिनोऽपि दिगन्तशैला-
नध्यासते द्विरदनेष्वपरेषु कास्था ॥ २९८ ॥
मदगन्धावरणविधेः प्रतिवारणसमरसगमो भवतु ।
इति जातमतिः पङ्कैरिव लिम्पति सिन्धुरः कायम् ॥ २९९ ॥

वक्तुमशक्याम्। कि च अस्ति कश्चिद्विशेषः। यत्र यस्मिन् तव हस्तिनि आरब्धमदेऽपि मदस्य प्रथमारम्भेऽपि करिणा शत्रुगजाना सैन्यानि सतन्वते सभवन्ति। कीदृशानि भवन्ति। घण्टाटंकृतिवर्जितानि घण्टाना नादिनीना टंकृतयष्टकारास्ताभिर्वर्जितानि भवन्ति। पुन कथंभूतानि सैन्यानि भवन्ति। विमदानि मदविरहितानि। पुन कथंभूतानि भवन्ति। अस्तप्रचाराणि च परित्यक्तसग्रामप्रवेशानि इति। अतिशयसमुच्चयालकार ॥

अत एव **आनय मदवशेत्यादि**। हे राजन्, द्विरदस्तव हस्ती इति मतिरिव ईदृशं बृहति गर्जति। इतीति किम्। करिणो शत्रुगजान् हे नृप, त्व आनय मम समुखं उपढौकय। कथंभूतान् करिण। मदवशमधुकरविरावपुनरुक्तडिण्डिमान् मदवशेन मदाधीनतया ये ये मधुकराणा भ्रमराणा विरावा विविधशब्दास्तै. पुनरुक्ता द्विगुणीकृता डिण्डिमा वादित्रविशेषा येषा करिणा ते तथा तान्। हे राजन्, मम समरकेलीः सग्रामक्रीडितानि त्व पश्य विलोकय। उत्प्रेक्षालकार ॥

आघ्रायेत्यादि। हे राजन्, अस्य तव मत्तकरिण मदप्रवाहसौरभ्यमन्थरमुखानि दिगन्तराणि आघ्राय मदस्य योऽसौ प्रवाहस्तस्य सौरभ्येण सुगन्धतया मन्थराणि मन्दगमनानि मुखानि वक्त्राणि येषा तानि तथोक्तानि ईदृग्विधानि दिगन्तराणि दिङ्मण्डलानि आघ्राय गन्धमुपादाय नून निश्चयेन दिशारदनिनोऽपि ऐरावणादयोऽपि दिग्गजा अपि दिगन्तशैलान् अष्टदिक्प्रान्तपर्वतान् अध्यासते सेवन्ते। अपरेषु सामान्येषु द्विरदनेषु शत्रुगजेषु अस्य पुरत स्थातु का आस्था स्थितिं कर्तुमिति। अपि तु न कदाचिदित्यर्थ। अतिशयालकार ॥

मदगन्धावरणविधेरित्यादि। हे राजन्, सिन्धुरस्तव गज· इत्यमुना प्रकारेण जातमति· उत्पन्नबुद्धि काय शरीर पङ्कै कर्दमै लिम्पति उपदेहयति। इतीति किम्।

धेनुत्वं व्रजताशु दिक्करटिनः क्षोणि स्थिरं स्थीयतां
वायो संहर चापलं शिखरिणः खर्वत्वमागच्छत ।
नो चेदद्य मदश्रिया विलसति स्वच्छन्दमस्मिन्निभे
क्वेभेन्द्राः क्व धरा क्व गन्धवहनः क्वैते च यूयं नगाः ॥३००॥

उच्छ्वसितु धरणिदेवी शिथिलितभूगोलकः फणीन्द्रश्च ।
इति धरणिनाथ करटी विटपिस्कन्धं समाश्रयति ॥ ३०१ ॥

स्तम्भे यत्र गजैर्बद्धैर्देव निष्यन्दमासितम् ।
कटकण्डूयनेऽप्यस्य स धत्ते नलदण्डताम् ॥ ३०२ ॥

मदगन्धावरणविधे· मम दानपरिमलविलोपनविधानस्य प्रतिवारणसमरसगमः शत्रुगजै· सह भटभेटको भवतु सजायताम् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

धेनुत्वमित्यादि । हे दिक्करटिन , आशु शीघ्रं धेनुत्व हस्तिनीत्वं यूयं प्रापत । हे क्षोणि हे पृथिवि, स्थिर निश्चलत्व यथा भवत्येवं त्वया स्थीयता स्थिति क्रियताम् । हे वायो हे चरणो(?), चापल संहर । हे शिखरिण·, खर्वत्व ह्रस्वत्वं आगच्छत आप्नुत । उन्नतिमागच्छत इत्यर्थ· । नो चेत् यदि दिक्करटिनो व्रजिष्यन्ति, क्षोणी स्थिरा न भविष्यति, वायुश्चपलत्वं न संहरिष्यति न त्यक्ष्यन्ति, पर्वता खर्वत्वं नागमिष्यन्ति, तर्हि अद्य इदानीं अस्मिन्निभे अस्मिन् तव गजे मदश्रिया मदलक्ष्म्या सह स्वच्छन्दं यथेष्ट विलसति क्रीडति सति इभेन्द्रा ऐरावतादय· क्व वर्तन्ते । न क्वापि वर्तन्त इत्यर्थः । धरा पृथिवी न क्वापि वर्तते, गन्धवहनो वायु न क्वापि वर्तते, एते च प्रत्यक्षीभूता यूयं भवन्त· नगा पर्वता न क्वापि वर्तन्ते इत्यर्थ । सर्वान् चूर्णीकरिष्यतीति भाव । समुच्चयातिशयालंकार· ॥

उच्छ्वसितु इत्यादि । हे धरणिनाथ पृथ्वीपते, करटी तव गज· इति एतस्मात् कारणात् विटपिस्कन्धं तरुप्रकाण्डं समाश्रयति सम्यक् सेवते । इतीति किम् । धरणिदेवी भूमिदेवता उच्छ्वसितु उच्छ्वास गृह्णातु । आश्वयतामित्यर्थ· । फणीन्द्रश्च शेषनाग· शिथिलितभूगोलक शिथिलितभूमिपिण्डक· सन् उच्छ्वसितु उच्छ्वासं गृह्णातु । दीपकसमुच्चयोत्प्रेक्षालंकार ॥

स्तम्भे इत्यादि । हे देव हे राजन्, यत्र स्तम्भे यस्मिन् आलाने गजैर्हस्तिभि· बद्धै सद्भि· निष्यन्दं निश्चल यथा भवत्येव (असितेनस्थो(?)स स्तम्भ) स्तम्भे अस्य तव गजस्य कटकण्डूयनेऽपि गण्डस्थलखर्जनमात्रेऽपि । आस्ता तावद्बलकरणं इत्यपरोऽर्थः । स स्तम्भो नलदण्डता पोटगलतृणविशेषयष्टित्व धत्ते धरति । उपमालंकारः ॥

यत्र निसर्गमहत्त्वं दानगुणः स कथमित्थमिदमास्ते।
इति मत्वेव गजोऽयं रज्जुं बिसतन्तुता नयति ॥ ३०३ ॥
तडत्तडिति बन्धनं त्रुटति कन्धरोल्लासने
खणत्खणिति वल्लिका गलति विक्रमारम्भिणि।
मडन्मडिति भज्यते तरुगणः कृताघट्टने
खडत्खडिति वारणः पतति चात्र युद्धैषिणि ॥ ३०४ ॥
कथमपि पुरोऽस्य करिभिर्यतयन्त्रितकन्धरैः स्थितं स्थास्नोः।
अभिगच्छति पुनरस्मिन्नगणितवीतैर्यथायथं त्वरितम् ॥ ३०५ ॥
मदनकृतो भवति सृणिर्भजन्ति तडिकार्गला मृणालत्वम्।
सीदति करेणुवर्गः प्रतिगजमभिहन्तुमत्र सवृत्ते ॥ ३०६ ॥

यत्रेत्यादि। हे राजन्, अयं प्रत्यक्षीभूतस्तव गज इति मत्वेव रज्जु बन्धनविशेष वि सतन्तुता पद्मिनीकन्दसूत्रत्वं नयति प्रापयति। इतीति किम्। यत्र यस्मिन् पुरुषे निसर्गमहत्त्व स्वभावेन गुरुत्व भवति। अनु च दानगुणो मदगुणो दातृत्व च भवति। स पुमान् इत्थममुना प्रकारेण रज्जुबन्धप्रकारेण कथ आस्ते। अपि न कथमपि तिष्ठतीत्यर्थं। उत्प्रेक्षालंकार. ॥

तडत्तडितीत्यादि। हे राजन्, अत्र अस्मिन्, तव गजे कन्धरोल्लासने ग्रीवोन्नमने सति बन्धनं रज्जुप्रभृतिक त्रुटति शतखण्डीभवति। कथम्। तडत्तडिति तटत्तटायमानम्। अत्र अस्मिन् गजे विक्रमारम्भिणि सति वल्लिका खलाबन्धनं गलति शतखण्डीभवति। कथम्। खणत्खणिति खणखणायमाना। अत्र अस्मिन् गजे कृताघट्टने कपोलकण्डूविनोदनाय विहितघर्षणे सति तरुगणो भज्यते द्विखण्डीभवति। कथम्। मडन्मडिति मडमडायमानम्। अत्र गजे युद्धैषिणि योद्धुमनसि सति वारण प्रतिगज. पतति उपविशति। कथम्। खडत्खडिति खडखडायमानः। अतिशयालङ्कार. ॥

कथमपीत्यादि। हे राजन्, अस्य तव गजस्य स्थास्नो स्थितिशीलस्य पुरोऽग्रतः करिभि. यतयन्त्रितकन्धरै आरोहकबद्धग्रीवै कथमपि महता कष्टेन स्थितं उज्झितम्। पुन. पश्चात् अस्मिंस्तव गजे अभिगच्छति संमुखमागच्छति सति यथायथं यथालब्धावकाशं त्वरित पलायितम्। कथंभूतै करिभि.। अगणितवीतै न गणितं वीत अङ्कुशकर्म यैस्ते तथा तैः। अतिशयालंकार ॥

मदनकृत इत्यादि। अत्र अस्मिन् तव गजे प्रतिगजं शत्रुगज अभिहन्तु मारयितुं सवृत्ते प्रवृत्ते सति सृणिरङ्कुश. मदनकृत कन्दर्पविहितो भवति सजायते।

उपरि करविकीर्णाः पांसवोऽस्य प्रकामं
नभसि विततमार्गाः कर्णतालानिलेन ।
प्रतिगजपतिजैत्रानन्तरं वीरलक्ष्मी-
धृतविजयपताकाडम्बरं बिभ्रतीव ॥ ३०७ ॥

वंशोऽतीव महानयं विरचितश्चाराः पुनर्लोचन-
व्यापारादपि दूरतो विनिहिताः कोऽयं प्रधावक्रमः ।
इत्थं यावदमी जनाः कृतधियस्तावत्करी भूपते
वीरं वीरमनेकतामवगतो गृह्णन्परं दृश्यते ॥ ३०८ ॥

वीथीशीर्षत एव पञ्चमजवोत्थानस्य सातत्यतः
स्वामिन्नस्य जवः कथं करिपतेः कथ्येत चित्रं यतः ।

तडिकार्गला अगडकाष्ठानि मृणालस्य पद्मिनीकन्दत्वं भजन्ति प्राप्नुवन्ति । करेणुव हस्तिहस्तिनीवर्ग· सीदति दु खीभवति । उपमालंकारः ॥

उपरीत्यादि । हे राजन्, अस्य तव गजस्य उपरि करविकीर्णा· शुण्डादण्डे विक्षिप्ता· पासवो धूलय· कर्णतालानिलेन कर्णतालवायुना प्रकाममतिशयेन नभ आकाशे विततमार्गा· प्रतिगजपतिजैत्रानन्तर शत्रुगजविजयानन्तर वीरलक्ष्मीधृता जयपताकाडम्बरं बिभ्रतीव वीरलक्ष्म्या वीरश्रिया धृता मस्तकोपर्यारोपिता या वि यपताका जयध्वजा तस्या आटम्बर आटोपस्तं वीरलक्ष्मीधृतविजयपताकाडम्ब बिभ्रतीव धरतीव । उत्प्रेक्षालकार· ॥

वंशोऽतीवेत्यादि । हे भूपते, यावत्कालं अमी जना लोका इत्थममुना प्रका कृतधिय· पर्यालोचयन्ति । इत्थं कथमिति चेत् अयं वंशः प्रधावभूमिः अतीव मह गुरुतरो विरचित कृतश्चारा· कुन्तादिकराः पुरुपा लोचनव्यापारादपि दृष्टेरगोचर अपि पुनर्दूरतो विनिहिता विप्रकृष्टं स्थापिता· । कोऽयं प्रधावक्रमो वर्तते । न कश्चि प्रधावक्रम इत्यर्थ· । तावत्काल करी तव गजेन्द्र· वीर सुभटं पर केवलं गृह्णन् दृश्य स्वीकुर्वन् विलोक्यते । कथंभूतः करी । अनेकतामवगतः । एकोऽपि सन् अनेक प्राप्त इत्यर्थ । उपमालंकार· ॥

वीथीशीर्षत इत्यादि । हे स्वामिन्, अस्य प्रत्यक्षीभूतस्य करिपतेस्तव गजेन्द्र जवो वेग· कथं केन प्रकारेण कथ्यते उच्येत । यतो यस्मात् कारणात् चित्रमाश्च वर्तते । कथंभूतस्यास्य करिपते· । वीथीशीर्षत एव मार्गस्य मस्तके एव प्रारम्भे पञ्च जवोत्थानस्य पञ्चमं जवस्य उत्थान उत्था यस्य स पञ्चमजवोत्थानस्तस्य । भूतवेगोरि तस्येत्यर्थः । उक्तं च—'आस्कन्दितं धौरितिकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्' इति अश्वानां ।

पाश्चात्यैर्जवनैरपि व्यवसितं स्थातुं न पार्श्वे हयैः
पार्श्वस्थैर्न पुरः पुरश्च चलितैर्नेतस्ततोधावितुम् ॥ ३०९ ॥
यस्याघातेन गजा व्रजन्ति यमपिशितकवलतां कदने।
रथमनुजवाजिनिवहः कतरोऽस्य गजस्य राजेन्द्र ॥ ३१० ॥
राजन्नूर्जितशौर्यशालिनि जने वीरश्रुतिर्विश्रुता
तामेषोऽद्य पलायितेऽपि कृतधीर्धत्ते न तच्चोचितम्।
[1]हस्तीतीव निहन्ति विद्रुतमपि त्रासाच्चराणां गणं
नैवं चेत्कथमत्र विक्रमभरस्तुङ्गस्य शूरस्य च ॥ ३११ ॥

गतय । द्रुतमुड्डीयगमनमित्यर्थं । पञ्जिकाकारस्तु—'नीचैर्गतस्थूलोच्चयमध्यमोपजव. पेक्षया पञ्चमजवोत्थानस्य' इत्युक्तवान्। कथम्। सातत्यत मध्येऽपि प्रान्तेऽपि पाश्चात्यै अस्य गजस्य पश्चात्स्थितैर्हयैरश्वैर्जवनैर्वेगवद्भिरपि पार्श्वे वामदक्षिणपार्श्वे स्थातुं स्थितिं क न व्यवसित न चेष्टितम्। पार्श्वस्थैः वामदक्षिणपार्श्वस्थैर्हयै जवनैरपि पुरोऽग्रत. स्था न व्यवसितम्। पुनश्च चलितैरग्रतो धावितैरितस्ततो धावितु शीघ्रं गन्तु न व्यवसितम्। दीपकातिशयालकार ॥

यस्याघातेनेत्यादि। हे राजेन्द्र, यस्य तव गजेन्द्रस्य कदने सग्रामे आघाते निष्ठुरप्रहारेण गजा शत्रुकरिणो यमपिशितकवलता व्रजन्ति यमस्य मासग्रासत्वं प्राप्नुवन्ति, तर्हि रथमनुजवाजिनिवह अस्य तव गजस्य कतर कियन्मात्रो वर्तते। रथाश्च मनुजाश्च वाजिनश्च तुरङ्गास्तेषा निवह समूहः कतर । न कियन्मात्र इत्यर्थः। उपमाक्षेपालंकारः ॥

राजन्नित्यादि। हे राजन् हे यशोवरमहाराज, ऊर्जितशौर्यशालिनि जने ऊर्जितम् अप्रतिहतव्यापार यत् शौर्यं ऊर्जितशौर्यं तेन शालते शोभते इत्येवंशील ऊर्जितशौर्यशाली। 'शालश्च शोभायाम्' इति धातो प्रयोगात् पदमिदम्। ईदृग्विधे जने मनुष्ये वीरश्रुतिर्वीर इति नाम विश्रुता विख्यातता वर्तते। ता वीरश्रुतिं एष (नाग) हस्ती अयं (नाग) हस्ती अद्य इदानीं पलायितेऽपि कृतधीर्विचक्षण. न धत्ते न धरति तच्च उचितं योग्यम्। अनुचितमप्युचितमित्यर्थं । उक्तं च—'भीरु पलायमानोऽपि नान्वेष्टव्यो बलीयसा। कदाचिच्छूरतामेति रमणे कृतनिश्चय. ॥' अयं (नाग) हस्ती अतीव अतिशयेन त्रासात् भयात् विद्रुतमपि पलायितमपि चराणा गण प्रतिचारकाणा समूहं निहन्ति विध्वंसयति। चेद्यदि एवं न वर्तते तर्हि अत्र अस्मिन् गजे कथं केन प्रकारेण विक्रमभर.

---

१. अत्रातिशब्दस्याकारस्य लोपं विचार्य 'हस्तीतीव' इति पदोपादानं ग्रन्थकर्तुः प्रमाद. 'नागोतीव' इति वाच्यश्च.

अस्मिन्महीपाल गजे सदाने जगत्यभूत्कस्य न दानभावः ।
क्षितिः सदानार्थिजनः सदानस्तवारिवर्गश्च यतः सदानः ॥ ३१२ ॥

शतमख दहन काल गुह वरुण समीरण धनद चन्द्रमः
प्रथितैकैककुम्भिविभवास्तदिभानवत प्रयत्नतः ।
इत्युपदेष्टुकाम इव हस्तमुदञ्चति वियति वारणो
नो चेदिभविहीनरचना भवतां भविता पताकिनी ॥ ३१३ ॥

दूराद्दृष्टिपथं गते विगलिता हंसावलीकाञ्चिका
स्पर्शात्पङ्कजिनीदलांशुकमगादस्याः सरस्याः पुनः ।

शक्तिसंपदः । विज्ञायत इति शेपः । कथंभूतस्य । तुङ्गस्य उन्नतस्य शूरस्य सुभटस्य च न कथमपि विज्ञायत इत्यर्थः । व्यतिरेकाक्षेपालंकारः ॥

अस्मिन्नित्यादि । हे महीपाल, अस्मिन् प्रत्यक्षीभूते गजे तव हस्तिनि सदाने मदवति सति जगति संसारे कस्य पुरुषस्य दानभाव दानत्वं नाभूत् । अपि तु सर्वस्यापि दानभावो बभूव । कुत्र दानभावो बभूव । क्षितिः सदाना अभूत् सक्षरणा बभूव । 'दें त्रैङ् पालने' इति धातोः प्रयोगात् । अर्थिजनो याचकलोक सदानः सधनो बभूव । यतः तव भवतो अरिवर्गः सदानः सखण्डनो अभूद्बभूव । समुच्चयश्लेपालंकारः ॥

शतमखेत्यादि । हे राजन्, वारणस्तव गजो वियति आकाशे हस्तं शुण्डादण्डं उदञ्चति उत्क्षिपति । कथंभूतो वारणः । इत्यमुना प्रकारेण उपदेष्टुकाम इव उपदेशयितुमना इव । इतीति किम् । हे शतमख हे इन्द्र, हे दहन हे अग्ने, हे काल हे यम, हे गुह हे कार्तिकेय, हे वरुण हे पाशिन्, हे समीरण हे वायो, हे धनद हे मनुष्यधर्मन्, हे चन्द्रमः हे रोहिणीपते, यूयं सर्वेऽपि प्रथितैकैककुम्भिविभवाः प्रथितो विख्यात एकैकः एक एक एव कुम्भिभिः गजैः विभवो धनं येपां ते प्रथितैकैककुम्भिविभवा यूयं वर्तन्ते । तत्तस्मात् कारणात् इभान् निजनिजगजान् प्रयत्नत सावधानतया अवत रक्षत । यूयं नो चेत् यदि न रक्षयिष्यथो यूयं तर्हि भवतां युष्माकं पताकिनी सेना इभविहीनरचना गजरहितप्रयत्ना भविता भविष्यति । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

दूरादित्यादि । हे सुभग श्रवणाद्दर्शनाद्वा सर्वेषां सुखोत्पादक, गजपतौ तव गजेन्द्रे अस्याः सरस्याः महासरोवरस्य दूरात् विप्रकर्षात् दृष्टिपथं लोचनमार्गं गते प्राप्ते सति हंसावलीकाञ्चिका हंसश्रेणीरसना विगलिता अधः पतिता । स्पर्शात् शुण्डादण्डेन छुपिक्रियायाः पङ्कजिनीदलांशुकं पद्मिनीपत्रवस्त्रं अगात् गलितम् । पुनः पश्चात् गजपतौ

नाभिं प्राप्तवति त्वयीव सुभग प्रौढाङ्गनाविभ्रमं
सोत्कम्पा न करोति कं गजपतौ सा लोलवीचीभुजा ॥२१४॥
विनिकीर्णकमलमाल्या पर्यस्ततरङ्गकुन्तला सरसी ।
राजति गजपतिभुक्ता त्वदचिरभुक्ता पुरन्ध्रीव ॥ २१५ ॥
यदहमुपलोभ्य पूर्वं बद्धस्तेनैव नाथ पर्याप्तम् ।
इति सर्वत्राशङ्की गुल्मानपि दूरतस्त्यजति ॥ २१६ ॥
प्रत्युज्जीवितयेव देव धरणीदेव्या विनिश्वस्यते
भोगीन्द्रः श्लथभूः श्रमं विनयते कृच्छ्रादिवापेतवान् ।

नाभिं प्राप्तवति मध्यप्रदेश गतवति सति सोत्कम्पा सरसी क प्रौढाङ्गनाविभ्रम न करोति । अपि तु सर्व नवयौवनस्त्रीशोभाविलास करोतीत्यर्थ । कथंभूता रससी । लोलवीचीभुजा चलल्लहरीबाहुलतिका । गजपतौ कथभूते । त्वयीव भवतीव । यथा त्वयि प्रौढाङ्गनाया दूरात् दृष्टिपथ गते सति काञ्चिका विगलति, स्पर्शात् अधोवस्त्र गच्छति । नाभिं प्राप्तवति सोत्कम्पा सति कं विभ्रमं न करोति । अपि तु विभ्रमति भ्रूक्षेप करोत्येव । कथभूता सा । लोलवीचीभुजा चपलबाहुका । रूपकोपमाक्षेपालकार । सकर इत्यर्थ ॥

विनिकीर्णकमलमाल्येत्यादि । हे राजन्, सरसी महत्सर गजपतिभुक्ता राजति शोभते । कथभूता सरसी । विनिकीर्णकमलमाल्या विनिकीर्णानि विक्षिप्तानि कमलमाल्यानि कमलपुष्पाणि यस्या सा तथोक्ता। पुन कथभूंता । पर्यस्ततरङ्गकुन्तला पर्यस्ता मुक्ता तरङ्गाः कल्लोलास्त एव कुन्तला केशा यस्या सा तथोक्ता । पुन. कथंभूता । पुरन्ध्रीव । कथंभूता पुरन्ध्री । त्वदचिरभुक्ता त्वया भवता अचिरभुक्ता तत्कालभुक्ता । यथा त्वदचिरभुक्ता पुरन्ध्री विनिकीर्णमाल्या भवति । पर्यस्तकुन्तला विक्षिप्तकेशा च भवति । उपमालंकार ॥

यदहमित्यादि । हे नाथ, इत्यमुना प्रकारेण ईदृशाभिप्रायेण सर्वत्राशङ्की सर्वत्र सदेहवान् अयं हस्ती गुल्मानपि वृक्षानपि दूरतो विप्रकृष्टत त्यजति मुञ्चति । इतीति किम् । हे नाथ, यत् अह उपलोभ्य हस्तिनीलोभं दर्शयित्वा पूर्वं द्वारप्रवेशकाले बद्धो नियन्त्रित तेनैव पर्याप्त तेनैव बन्धनेन पर्याप्तं परिपूर्णम् । हेत्वलंकार ॥

प्रत्युज्जीवितयेत्यादि । हे राजन्, यदा यस्मिन् काले ते तव स्तम्बेरमो गज. अपास्तसगरभर परित्यक्तसग्रामभार सन् स्तम्भं आलानस्तम्भं प्राप्त. आगत. । हे देव, तदा काले धरणीदेव्या भूमिदेवतया विनिश्वस्यते निश्वासो गृह्यते । कथभूतया धरणीदेव्या । प्रत्युज्जीवितया इव पुनरपि जीवितया इव । हे देव, भोगीन्द्र शेषनागः श्लथभू शिथिलभूमि सन् श्रमं खेद विनयते विनाशयति । 'पूज्योत्क्षेपनामयनज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु णीञ्' इत्यधिकारे 'कर्तृस्थाव्मूर्तकर्मकश्च' इत्यनेन सूत्रेण उभ-

वायुर्बन्धनतो विमुक्त इव च स्वैरं दिशः सर्पति
　　ग्रासस्तम्भमपास्तसगरभरः स्तम्बेरमस्ते यदा ॥ २१७ ॥
इयमत्राद्भुतकारिणि मदपुरुषे नैव वर्णना वितथा ।
वितथस्तु परं नियमो बुधोक्तजवबलपरीक्षायाः ॥ २१८ ॥

इति पठता गजोपजीविलोकेनानन्दितचेताः प्रभिन्नकरिकेलीरदर्शम् । कदाचित्सैन्ययोगात्पूर्वमेव गुप्तिशोभां च वक्रस्य प्रहारसौष्ठवं च या करोति कुञ्जरेन्द्राणा कल्पना सा प्रशस्यते इति विहितकल्पनाविधिः ।

आरूढे त्वयि देव मां गजपतिं शौण्डीरचूडामणे
　　का सा कुञ्जरमण्डली मम पुरो या समुखीना भवेत् ।

यपद्यपि 'णीत्र' धातुवादित्वात् । कथंभूतो भोगीन्द्र । कृच्छ्रात् कष्टात् अपेतवानिव त्यक्त इव । हे राजेन्, वायु मारुत स्वैर यथेष्ट दिशो हरितः सर्पति प्रसरति । कथंभूतो वायु. । बन्धनतो विमुक्त इव बन्धनात् परित्यक्त इव । उत्प्रेक्षालंकार· ॥

इयमित्यादि । हे राजन्, अत्र अस्मिन् मदपुरुपे पूर्वोक्तलक्षणप्राये गजे इय वर्णना वितथा असत्या नैव वर्तते । कथंभूते गजे मदपुरुषे । अद्भुतकारिणि आश्चर्योत्पादके । यदि इयं वर्णना वितथा न वर्तते तर्हि किं वितथं किमपि अपर सत्यं वर्तते, पर निश्चयेन बुधोक्तजवबलपरीक्षाया बुधैर्विद्वद्भिरुक्ता गत्यागमे प्रतिपादिता या जवबलयो वेगशक्त्यो परीक्षा विचारणा बुधोक्तजवबलपरीक्षा तस्या नियमो निर्णय निश्चय निर्धार. स तु वितथ· । सत्य इत्यर्थ. । अतिशयालकार ॥

कदाचित् कस्मिश्चिदवसरे सैन्ययोगात् पूर्वमेव सेनाया दिग्विजयकरणे योगात् प्रथममेव करिणा कोशारोपण कल्पाना लोहादीना दन्तवेष्टनादिक अकरवं अहं चकार । कथभूतोऽहम् । इत्यमुना प्रकारेण विहितकल्पनाविधि विहित कृतो गजाना कल्पनाविधि. दन्तजटनादिविधानं येन स विहितकल्पनाविधि । इतीति किम् । सा कल्पना प्रशस्यते श्लाघ्यते । सा का । या कुञ्जरेन्द्राणा गुप्तिशोभा करोति । कस्य गुप्तिशोभाम् । वक्रस्य दन्तरक्षादिशोभाम् । न केवलं गुप्तिशोभाम्, प्रहारेण दन्तपातेन दुर्गादिपातनपरीक्षा सौष्ठवं दृढप्रहारादिक च या कल्पना करोति सा कल्पना प्रशस्यते । पुन कथंभूतोऽहम् । तेन गजोपजीविना गृहीता स्वीकृता प्रसादपरम्परा हर्षदानश्रेणीर्यस्मात् स गृहीतप्रसादपरम्परः । कथंभूतेन तेन । इति च अधीयानेन ईदृशं पठता । इतीति किम् ॥

आरूढेत्यादि । हे देव, हे शौण्डीरचूडामणे हे सुभटशिरोरत्न, करी तव गजेन्द्रः इति ईदृश चिन्तनपरः विचारतत्पर इव वारवार पुन. पुन. नेत्रे द्वे लोचने पिधत्ते झम्पति । इतीति किम् । हे शौण्डीरचूडामणे, त्वयि भवति मातङ्गं गजपतिमारूढे सति

तत्पर्याप्तमनेन कोशविधिना भारक्लमं कुर्वता
वारंवारमितीव चिन्तनपरो नेत्रे पिधत्ते करी ॥ ३१९ ॥

इति चाधीयानेन गृहीतप्रसादपरम्परः करिणां कोशारोपणमकरवम् ।

येषां गजोत्तमाङ्गानि बलानि न महीभुजाम् ।
उत्तमाङ्गविहीनानि तानि तेषा रणाङ्गणे ॥ ३२० ॥

कदाचित्

आरोहणं कृतवति सति सा जगत्प्रसिद्धा कुञ्जरमण्डली गजघटा का कियन्मात्रा । न कापीत्यर्थ । सा का । या कुञ्जरमण्डली मम पुर ममाग्रत समुखीना समुखीभवेत् सजायेत् । ततस्तस्मात् कारणात् अनेन प्रत्यक्षीभूतेन कोशविधिना दन्तजटनादिविधानेन पर्याप्तं परिपूर्णम् । कथंभूतेन कोशविधिना । भारक्लम भारखेदं कुर्वता । आक्षेपालकार ॥

येषामित्यादि । येपा महीभुजा महीपालाना बलानि सैन्यानि वर्तन्ते । कथभूतानि बलानि । गजोत्तमाङ्गानि गजा एव उत्तमाङ्गमुत्कृष्टमङ्ग चतुरङ्गसैन्य मध्ये येषा तानि । तेषा महीभुजा रणाङ्गणे तानि बलानि उत्तमाङ्गविहीनानि भवन्ति मस्तकरहितानि भवन्ति । श्लेषालंकार ॥

कदाचित् कस्मिंश्चिद्दवसरे प्रत्यवसान समाचरत भोजनं अहं आचरितवान् । कथंभूतं प्रत्यवसानम् । इत्यमुना प्रकारेण सज्जनभिषजः सज्जननामवैद्यात् प्रसूतसूक्तामृतपुनरुक्तोपदशदशन प्रसूतानि उत्पन्नानि यानि सूक्तामृतानि सुभाषितपीयूषाणि तैः पुनरुक्त द्विगुणीकृतं उपदशाना चर्वणाना दशनं भक्षण यत्र प्रत्यवसाने तत्तयोक्तम् । उक्त च—'अवदंशस्तु भक्षण खरविद (?) समभ्यवहार्यं चर्वणमुपदंशश्च ।' कथभूतात् सज्जनभिषज । वैद्यविद्याविलासापरनामभाज वैद्यविद्याविलास इति ईदृशं अपर द्वितीय नाम अभिधान भजते सेवते स तथा तस्मात् । पुन कथंभूतात् । रसाना मधुराम्लकटुतिक्तकषायलवणाना षड्साना शुद्धससर्गभेदेन । भेदशब्द. प्रत्येकमभिसबध्यते । तेनायमर्थ.—शुद्धभेदेन ससर्गभेदेन च त्रिपष्टिव्यञ्जनोपदेशभाज त्रिपष्टि व्यञ्जनानि येषा तेपामुपदेश भजते । तथाहि—मधुराम्लेन, कटुना तिक्तेन, कटुकेन च, कषायेण पृथक् सह तिक्तस्तु कटुना सार्धं कषायेण पृथक् । तथा 'कटुकस्तु कषायेण सिद्धयोगा इति स्मृता '। अस्यायमर्थ —मधुराम्लम्, मधुरलवणम्, मधुरतिक्तम्, मधुरकटुकम्, मधुरकषायम्, आम्ललवणम्, आम्लतिक्तम्, आम्लकटुकम्, आम्लकषायम्, लवणतिक्तम्, लवणकटुकम्, लवणकषायम्, तिक्तकटुकम्, तिक्तकषायम्, कटुककषायम्, एवं पञ्चदश । मधुराम्ललवणम्, मधुराम्लतिक्तम्, मधुराम्लकटुकम्, मधुराम्लकषायम्, मधुरलवणतिक्तम्, मधुरलवणकटुकम्, मधुरलवणकषायम्, मधुरतिक्तकटु-

अधिगतसुखनिद्रः सुप्रसन्नेन्द्रियात्मा
सुलघुजठरवृत्तिर्भुक्तपर्क्तिं दधानः ।
श्रमभरपरिखिन्नः स्नेहसमर्दिताङ्गः
सवनगृहमुपेयाद्भूपतिर्मज्जनाय ॥ ३२१ ॥

स्थाल्यां यथानावरणाननायामघट्टितायां च न साधुपाकः ।
अनाप्तनिद्रस्य तथा नरेन्द्र व्यायामहीनस्य च नान्नपाकः ॥ ३२२ ॥

कम्, मधुरतिक्तकषायम्, मधुरकटुककषायम्, एवं दश । आम्ललवणतिक्तम्, आम्ललवणकटुकम्, आम्ललवणकषायम्, आम्लतिक्तकटुकम्, आम्लतिक्तकपायम्, आम्लकटुककपायम्, एवं षट् । लवणतिक्तकटुकम्, लवणतिक्तकपायम्, लवणकटुकककपायम्, एव त्रय । तिक्तलवणकषायम्, एक । मधुराम्ललवणतिक्तम्, मधुराम्ललवणकटुकम्, मधुराम्ललवणकषायम्, मधुरलवणतिक्तकपायम्, मधुरलवणकटुककषायम्, मधुरतिक्तकटुककपायम्, मधुराम्लतिक्तकटुकम्, मधुराम्लतिक्तकषायम्, मधुराम्ललवणकटुककषायम्, मधुरलवणतिक्तकटुकम्, एवं दश । आम्ललवणतिक्तकटुकम्, आम्ललवणतिक्तकषायम्, आम्ललवणकटुककषायम्, आम्लतिक्तकटुककपायम्, लवणतिक्तकटुककपायम्, एवं पञ्च । आम्ललवणतिक्तकटुककषायम्, मधुरतिक्तलवणकषायम्, मधुराम्लतिक्तकटुकपायम्, मधुराम्लतिक्तकटुककपायम्, मधुराम्ललवणतिक्तकपायम्, एवं पञ्च । मधुराम्ललवणतिक्तकटुकम्, एवं एकः । मधुराम्ललवणतिक्तकटुककपायम्, एवं षट् । एवं त्रिषष्टिव्यञ्जनभेद. । इतीति किम् ।

अधिगतसुखनिद्र इत्यादि । भूपती राजा सवनगृहं स्नानमन्दिर मज्जनाय उपेयाद्गच्छेत् । भूपति कथंभूत. । अधिगतसुखनिद्रः अधिगता प्राप्ता सुखनिद्रा येन स तथोक्त. । पुन कथंभूत । सुप्रसन्नेन्द्रियात्मा सुप्रसन्नानि अकलुषितानि इन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुश्रोत्राणि आत्मा च मनो यस्य स तथोक्त । पुन कथंभूत. । सुलघुजठरवृत्ति सुष्ठु अतिशयेन लघ्वी अगुर्वी जठरस्योदरस्य वृत्तिर्भोजनं यस्य स तथोक्तः । भूपति किं कुर्वाणः । भुक्तपर्क्तिं दधान. भुक्तस्य भोजनस्य पक्ति पचनतां दधान' कुर्वाण. । अपर कथंभूत । श्रमभरपरिखिन्न श्रमभरेण धनुर्विद्याश्ववाहनादिना परि समन्तात् खिन्नः श्रान्त । पुनः कथंभूत । स्नेहसमर्दिताङ्ग स्नेहेन जातीचम्पकमुक्तवन्धनादिपुष्पावासितेन तैलेन घृतेन वा सम्यक्प्रकारेण समर्दिताङ्ग. अभ्यक्तशरीरः ॥ जात्यलंकार ।

स्थाल्यामित्यादि । हे नरेन्द्र, यथा येन प्रकारेण अनावरणाननाया अपिधानरहितमुखाया अघट्टिताया च दर्व्या अचालितान्नाया च स्थाल्या उखाया साधुपाको न भवति, तथा तेन प्रकारेण अनाप्तनिद्रस्य अप्राप्तस्वापस्य व्यायामहीनस्य च श्रमहीनस्य च अन्नपाको न भवति । दृष्टान्तालंकार. ॥

अभ्यङ्गः श्रमवातहा वलकरः कायस्य दार्ढ्यावहः
स्यादुद्वर्तनमङ्गकान्तिकरणं मेदःकफालस्यजित् ।
आयुष्यं हृदयप्रसादि वपुषः कण्डूक्लमच्छेदि च
स्नानं देव यथर्तुसेवितमिदं शीतैरशीतैर्जलैः ॥ ३२३ ॥

श्रमघर्मार्तदेहानामाकुलेन्द्रियचेतसाम् ।
तव देव द्विषा सन्तु स्नानपानादनक्रियाः ॥ ३२४ ॥

स्वयं विरतघर्माम्बुर्निद्राविद्राणितश्रमः ।
शीतोपचारतृट्छेदाद्भवेत्पत्सलवत्सलः ॥ ३२५ ॥

अभ्यङ्ग इत्यादि । हे राजन्, अभ्यङ्गस्तैलमर्दनं श्रमवातहा श्रमं खेदं वात हन्ति निराकरोति श्रमवातहा । पुन. कथंभूत । कायस्य वलकर । पुनः कथंभूत । कायस्य दैर्घ्या(दार्ढ्या)वह शिथिलत्वनिवारक । हे देव, उद्वर्तन स्नानीयचूर्णेन विलेपनं अङ्गकान्तिकरण स्यात् । कथंभूतं उद्वर्तनम् । मेद कफालस्यजित् मेदश्च वपा वसाशुद्ध मास स्नेह इति पाठत, कफश्च श्लेष्मा, आलस्य च अनुद्यम, मेद कफालस्यानि तानि जयति निराकरोति इति मेद कफालस्यजित् । हे देव, स्नान आयुष्य आयुषे हितं आयुष्यम् । पुन कथभूतम् । हृदयप्रसादि मनस प्रसन्नताजनक कलुषितनिवारणम् । पुन. कथंभूतम् । वपुष शरीरस्य कण्डूक्लमच्छेदि कण्डूश्च खर्जू, क्लमश्च ग्लानि, तौ छेदयतीति कण्डूक्लमच्छेदि । पुन कथभूतम् । शीतैरशीतैर्जलैर्यथर्तुसेवित उष्णकाले शीतैर्जलै स्नानं सेव्यते, शीतकाले वर्षासु च उष्णैर्जलै सेव्यते । समुच्चयालकारः ॥

श्रमघर्मेत्यादि । हे देव, तव द्विषा भवत शत्रूणा स्नानपानादनक्रिया सन्तु । क्रियाशब्द प्रत्येकमभिसंबध्यते । स्नानक्रिया च पानक्रिया च अदनक्रिया च स्नानपानादनक्रिया भवन्तु । कथंभूताना तव द्विषाम् । श्रमघर्मार्तदेहाना श्रमेण खेदेन घर्मेणा उष्णेन आर्त पीडितो देह शरीर येषा ते श्रमघर्मार्तदेहास्तेषाम् । पुन कथभूतानाम् । आकुलेन्द्रियचेतसाम्' आकुलानि विह्वलीभूतानि इन्द्रियाणि चेतश्च मनो येषा ते आकुलेन्द्रियचेतसस्तेषाम् । हेत्वलकार ॥

स्वयमित्यादि । भवेत् संजायेत । कोऽसौ । पत्सलवत्सल' भोजनस्नेहल । कथंभूत. । स्वयविरतघर्माम्बुर्व्यजनादिना आस्फेटितप्रस्वेदजल' । पुन कथंभूत । निद्राविद्राणितश्रम निद्रया प्रलीलया विद्राणितो विनाशित श्रम खेदो येन स तथा । स कस्मात् पत्सलवत्सलो भवेत् । शीतोपचारतृट्छेदात् । द्राक्षाहरीतकी आमलपानकादिना विनाशिततृष्णाच्छेदात् । न तु पानीयपानादित्यर्थ । जात्यलकार. ॥

दृष्म्यान्द्यभागातपितोऽम्बुसेवी श्रान्तः कृताशो वमनज्वरार्हः ।
भगन्दरी स्यन्दविबन्धकाले गुल्मी जिहत्सुर्विहिताशनश्च ॥ ३२६ ॥

स्नानं विधाय विधिवत्कृतदेवकार्यः
संतर्पितातिथिजनः सुमनाः सुवेषः ।
आप्तैर्वृतो रहसि भोजनकृत्तथा स्या-
त्सायं यथा भवति भुक्तिकरोऽभिलाषः ॥ ३२७ ॥

चारायणो निशि तिमिः पुनरस्तकाले
मध्ये दिनस्य धिषणश्चरकः प्रभाते ।
भुक्तिं जगाद नृपते मम चैष सर्ग-
स्तस्याः स एव समयः क्षुधितो यदैव ॥ ३२८ ॥

योऽक्षुध्यल्लोलभावेन कुर्यादाकण्ठभोजनम् ।
सुप्तान्व्यालानिव व्याधीन्सोऽनर्थाय प्रबोधयेत् ॥ ३२९ ॥

दृष्म्यान्द्यभागित्यादि । आतपितो घर्मपीडित आगतस्तथा सति यद्यम्बु सेवते जलं पिबति तर्हि दृष्म्यान्द्यभाक् मन्ददृष्टिर्भवति । श्रान्तः मार्गश्रान्त आगतः सन् कृताशो यदि भोजनं करोति तदा वमनज्वरार्हः तस्य भोजनानन्तरं वमनं भवति ज्वरश्चोत्पद्यते । स्यन्दविबन्धकाले प्रस्रावबाधासहितो यदि भोजनं करोति तदा भगन्दरी भगन्दररोगस्तस्य भवति । यः पुमान् जिहत्सु हृदनबाधासहितः सन् विहिताशनो भोजनं करोति स गुल्मी तस्य गुल्मानि उत्पद्यन्ते । जात्यलकारः ॥

स्नानमित्यादि । स्नानं विधाय विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारेण कृतदेवकार्यः स्नापनार्चादिविधिं कृत्वा संतर्पितातिथिजनः संप्रीणितयात्रलोकः, सुमनाः अकलुषितचित्तः, सुवेषः रुचिराकल्पसंयुक्तः, आप्तैर्वृतः हितजनैर्गुर्वादिभिः संवेष्टितो रहसि एकान्ते भोजनकृत् पुमान् भोजनं करोति स पुमान् तथा स्यात् तादृशो भवति । तादृशः कीदृशो भवति । सायं संध्यायां सूर्यास्तमनवेलायां भुक्तिकरोऽभिलाषो भोजनेच्छा यथा भवति । जात्यलंकारः ॥

चारायण इत्यादि । हे नृपते, चारायणो नाम वैद्य निशि रात्रौ भुक्तिं भोजनं जगाद उक्तवान् । तिमिर्नाम वैद्यः पुनः अस्तकाले संध्यासमये भुक्तिं जगाद । धिषणो बृहस्पतिर्नाम वैद्यः दिनस्य मध्ये मध्याह्ने भुक्तिं जगाद । चरको नाम वैद्यः प्रभाते भुक्तिं जगाद । मम एष सर्गो वर्तते । एष कः । तस्या भुक्तेः स एव समयः स एवावसरः । स कः । यदैव यस्मिन्नेव काले क्षुधितो भवति तदैव भोजनं कुर्यादित्यर्थः । दीपकालंकारः ॥

योऽक्षुध्यन्नित्यादि । यः पुमान् अक्षुध्यन् बुभुक्षारहितः सन् लोलभावेन भो-

अन्ये त्वेवमाहुः—

य: कोकवद्दिवाकाम: स नक्तं भोक्तुमर्हति।
स भोक्ता वासरे यश्च रात्रौ रन्ता चकोरवत् ॥ ३३० ॥

परे त्वेवमाहुः—

हृन्नाभिपद्मसंकोचश्चण्डरोचेरपायतः।
अतो नक्तं न भोक्तव्यं वैद्यविद्याविदा वरैः ॥ ३३१ ॥
देवार्चां भोजनं निद्रामाकाशे न प्रकल्पयेत्।
नान्धकारे न सध्यायां नाविताने निकेतने ॥ ३३२ ॥
सहभोजिषु लोकेषु पुरैव परिवेषयेत्।
भुञ्जानस्यान्यथा पूर्वं तद्दृष्टिविषसक्रमः ॥ ३३३ ॥

जनलम्पटत्वेन आकण्ठं भोजन कुर्यात् परिपूर्णं भुङ्क्ते स पुमान् व्याधीन् रोगान् अन यीय दु खनिमित्तं प्रबोधयेत् जागरयति। कथंभूतान् व्याधीन्। सुप्तान् व्यालानिः निद्रा प्राप्तान् सर्पानिव। उपमालकारः॥

अन्ये त्वेवमाहु। अन्ये वैद्यास्तु एवमाहुर्ब्रुवन्ति। एवं कथमिति चेत्—य इत्यादि य पुमान् कोकवत् चक्रवाकवत् दिवाकाम. दिने मैथुनं करोति स पुमान् नक्त रात्रौ भोक्तुमर्हति भोजनं कर्तुं योग्यो भवति। स पुमान् वासरे दिवसे भोक्ता भोजन करोति। स क.। य. पुमान् रात्रौ रन्ता मैथुनकारक। किवत्। चकोरवत् जीवजीवपक्षिवत्। उपमालकार ॥

परे त्वेवमाहु.। एवं कथमिति चेत्—हृन्नाभीत्यादि। हृत्पद्मं च नाभिपद्मं च हृन्नाभिपद्मे तयो सकोचो भवति मुकुलत्व स्यात्। कस्मात्। चण्डरोचेरपायत चण्डरोचिष श्रीसूर्यस्य अपायतोऽस्तमनात्। अत एतस्मात् कारणात् नक्त रात्रौ न भोक्तव्य न भोजनीयम्। कै वैद्यविद्याविदा वरै। उत्तमवैद्यैरित्यर्थ। रूपकालंकार।

देवार्चामित्यादि। देवार्चां देवपूजनं भोजन भुक्तिं निद्रा स्वाप एतानि त्रीणि कर्माणि आकाशे अभ्रावकाशे न प्रकल्पयेत्। तथा अन्धकारे न प्रकल्पयेत्। तथा सध्यायां न प्रकल्पयेत्। तथा अविताने चन्द्रोपकरहिते निकेतने गृहे न प्रकल्पयेत्। दीपकालकार. ॥

सहभोजिष्वित्यादि। सहभोजिषु लोकेषु ये सहैव भोजनं कुर्वन्ति तेभ्यः पुरैव पूर्वमेव परिवेषयेत् भोजन मोचयेत्। अन्यथा पूर्वं भुञ्जानस्य दृष्टिविषसक्रम. तेषां दृष्टिविषं सक्रामति। रूपकालंकारः॥

भुक्तौ स्वापे मलोत्सर्गे यः संबाधसमाकुलः।
निःशङ्कस्यात्ययात्तस्य के के न स्युर्महामयाः ॥ ३३४ ॥

फेलाभुक्प्रतिकूलः क्रूरमनाः सामयः क्षुधाक्रान्तः।
न स्यात्समीपवर्ती भोजनकाले विनिन्द्यश्च ॥ ३३५ ॥

विवर्णाखिन्नविक्लिन्नविगन्धिविरसस्थितिः।
अतिजीर्णमसात्म्यं च नाद्यादन्नं न चाविलम् ॥ ३३६ ॥

हितं परिमितं पक्कं नेत्रनासारसाप्रियम्।
परीक्षितं च भुञ्जीत न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ ३३७ ॥

ध्वाङ्क्षः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिकात्मजश्च
बभ्रुः शिखण्डितनयश्च भवेत्प्रहृष्टः।

भुक्ताविस्यादि। य पुमान् भुक्तौ भोजने स्वापे निद्रायां मलोत्सर्गे विड्विसर्जने सबाधसमाकुलो भवति बाधावान् भवति तस्य पुरुषस्य के के महामया• रोगानस्युर्न भवति। अपि तु सर्वे महामयाः स्फुरन्तीत्यर्थ•। कस्मात्। नि.शङ्कस्यात्ययात् नि शङ्कत्वाभावात्। आक्षेपालंकारः ॥

फेलाभुगित्यादि। भोजनकाले फेलाभुक् उच्छिष्टभोजी पुमान् समीपवर्ती निकटवर्ती न स्यात्। तथा प्रतिकूल शत्रु• समीपवर्ती न स्यात्। तथा क्रूरमना हिंसक• पुमान् भोजनकाले समीपवर्ती न स्यात्। तथा सामयो रुग्ण• पुरुप न स्यात्। तथा क्षुधाक्रान्तः बुभुक्षापीडितो न स्यात्। तथा विनिन्द्यश्च निन्दनीयः पुमान् न स्यात्। दीपकालकार ॥

विवर्णेत्यादि। अन्नं न अद्यात् न भुञ्जीत। कथंभूतमन्नम्। विवर्णाखिन्नविक्लिन्नविगन्धिविरसस्थितिः विवर्णं च मलिनम्, अखिन्नं च अनिष्पन्नम्, विक्लिन्नं च, विगन्धि च विरूपकगन्धसहितम्, विरस च स्वादरहितम्, ईदृशाना दोपाणा स्थितिः स्थानं यस्मिन्नन्ने तत्तथोक्तम्। पुन• कथंभूतम्। अतिजीर्णं भूमिनिष्कासितं विद्धं वा असात्म्यं च अहितं आविलमशुद्धम्। क्रियाक्षेपालंकारः ॥

हितमित्यादि। अन्नमिति पूर्वोक्तमेव ग्राह्यम्, अन्नं भुञ्जीत अश्नीयात्। कीदृश अश्नीयात्। हितं परिणामपथ्यम्, परिमितमनाकहीनम्, पक्कं अग्निपकम्, नेत्रनासारसाप्रियं नेत्रे च लोचने नासा च घ्राणेन्द्रियं रसा जिह्वा तासा प्रियं वल्लभम्, परीक्षितं च विपरहितं तथा न भुञ्जीत नाश्नीयात् द्रुतं शीघ्रम्। तत्कालोत्कीर्णमित्यर्थ। विलम्बितं अतिशीतं भोजनमध्ये कालक्षेपं कृत्वा न भुञ्जीत। भुञ्जान एव पूर्णं कुर्यादित्यर्थ। क्रियादीपकालंकार ॥

परीक्षितमित्यस्य पदस्य अर्थं विस्तारयति—**ध्वाङ्क्ष इत्यादि**। विपदर्शनात् विषावलोकनात् ध्वाङ्क्ष• काक स्वरान् शब्दान् विकुरुते विकृतान् शब्दान् करोति। 'यः श-

क्रौञ्चः प्रमाद्यति विरौति च ताम्रचूड-
स्छर्दिं शुकः प्रतनुते हदते कपिश्च ॥ ३३८ ॥
विरज्येते चकोरस्य लोचने विषदर्शनात् ।
गतौ स्खलति हंसोऽपि लीयन्तेऽन्ने न मक्षिकाः ॥ ३३९ ॥
यथा लवणसंपर्कात्स्फुटं स्फुटति पावकः ।
विषदूष्यान्नसंपर्कात्तथा वसुमतीपते ॥ ३४० ॥
पुनरुष्णीकृतं त्याज्यं सर्वं धान्यं विरूढकम् ।
दशरात्रोषिते नाद्यात्कंसे च निहितं घृतम् ॥ ३४१ ॥
दधितक्राभ्यां कदलं क्षीरं लवणेन च शकुलिः कलिना ।
गुडपिप्पलिमधुमरिचैः सार्धं सेव्या न काकमाची च ॥ ३४२ ॥
भुञ्जीत माषसूपं मूलकसहितं न जातु हितकामः ।
दधिवत्सक्तून्नाद्यान्निशि निखिलं तिलविकार च ॥ ३४३ ॥

द्वकर्मकः' इत्यनेन सूत्रेण उभयकर्मकोऽपि कृञ्धातुरुत्वादित्वादात्मनेपदम् । अत्र अस्मिन् विषान्ने दृष्टे सति पिकान्मज कोकिल स्वरान् विकुरुते। बभ्रुर्नकुल शिखण्डितनयश्च मयूर प्रहृष्टो भवेत् आनन्दित स्यात्। क्रौञ्च कुटुपक्षः प्रमाद्यति दृष्ट्वा स्वपिति। ताम्रचूड कुक्कुट विरौति विरुपकं शब्द करोति। शुक कीर छर्दिं वमन प्रतनुते करोति। कपिर्हदते पुरीषोत्सर्ग करोति। चकोरस्य जीवजीवस्य लोचने नेत्रे विरज्येते विराग प्राप्नुत॰। हसो गतौ गमने स्खलति रुचिरगमन न करोति। अन्ने मक्षिका न लीयन्ते नोपविशन्ति। युग्मम्। समुच्चयालंकार ॥

यथेत्यादि । हे वसुमतीपते, यथा येन प्रकारेण लवणसपर्कात् अक्षीवससर्गात् स्फुट व्यक्त पावको वैश्वानर. स्फटति तटतटायते तथा तेन प्रकारेण विषदूष्यान्नसपर्कात् पावक स्फुटति। उपमालंकार ॥

पुनरुष्णीकृतमित्यादि । नाद्यात् न भुञ्जीत। कि तत्। सर्वमन्नं सर्वभक्त सूपपूपादक वा पुनरुष्णीकृतम्, तथा विरूढक अङ्कुरित धान्यम्, तथा कसे च निहित दशरात्रोषित दशदिवसस्थितं घृत नाद्यात्। प्रदीपकालकारः ॥

दधितक्राभ्यामित्यादि । दधितक्राभ्या द्वाभ्या तृतीय कदलं एकेन वा कदलीफलं न सेव्यम्। लवणेन सह क्षीर न सेव्यम्। कलिना काञ्जिकेन सह शकुलिः तिलमिश्रभक्ष्यविशेष न सेव्यः। काकमाची वायसाध्वी क्षमामनशाकविशेष गुडपिप्पलिमधुमरिचैश्चतुर्भिः सार्ध न सेव्या न भोक्तव्या। दीपकालंकार॰ ॥

भुञ्जीतेत्यादि । माषसूप शमीधान्यविशेषदाल्यन्न वटकानामुपादानकारणं माषः

ऋते घृताम्बुभक्ष्येभ्यः सर्वं पर्युषितं त्यजेत् ।
केशकीटकसंसृष्टं पुनराद्धं च वर्जयेत् ॥ ३४४ ॥
अत्यशनं लघ्वशनं समशनमध्यशनमत्र संत्याज्यम् ।
कुर्याद्यथोक्तमशनं बलजीवितपेशलं क्रमशः ॥ ३४५ ॥
आदौ स्वादु स्निग्धं गुरु मध्ये लवणमम्लमुपसेव्यम् ।
रूक्षं द्रवं च पश्चान्न च भुक्त्वा भक्षयेत्किंचित् ॥ ३४६ ॥
मन्दस्तीक्ष्णो विषमः समश्च वह्निश्चतुर्विधः पुंसाम् ।
लघु मन्दे गुरु तीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समं समे चाद्यात् ॥ ३४७॥

तस्या सूपं मूलकसहितं जातु कदाचित् हितकामः पुमान् न भुञ्जीत नाश्नीयात् । दधिवत् बद्धपिण्डान् सक्तून् न भुञ्जीत । शिथिलान् सक्तूनाद्यादित्यर्थः । निशि रात्रौ निखिलं तिलविकारं नाद्यात् । समुच्चयालकारः ॥

ऋतेइत्यादि । घृताम्बुभक्ष्येभ्य ऋते घृताम्बुभक्ष्यान्विना सर्वं पर्युषितं रात्रावुषितं त्यजेत् परिहरेत् । पर्युषिते घृते अम्बुनि पक्वान्ने च दोषो नास्तीत्यर्थः । केशकीटकसंसृष्टं यस्मिन्नन्ने केशो निर्गत. कीटकश्च निर्गतः तदन्न वर्जयेत् । तथा पुनराद्धं पुनरुष्णीकृतं वर्जयेत् । समुच्चयालंकारः ॥

अत्यशनमित्यादि । अत्यशनं प्रायेण केवलं वस्तु संत्याज्यम् । लघ्वशनं ओदनादिकं न भुञ्जीत । समशनं पथ्यापथ्य त्याज्यम् । अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनमध्यशनमुच्यते। तदुक्तम्—'विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम्' इति । अत्र भोजने यथोक्तमशनं कुर्यात् अग्निकालवयोनुरूपं यथोक्तम् । कथभूतं यथोक्तमशनम् । बलजीवितपेशलं बलकारकं जीवितकारकं च क्रमशोऽनुक्रमेण । तद्युक्तस्यान्नस्यायुक्तं अग्रेतन्यामार्याया कथयिष्ये । समुच्चयालंकार. ॥

आदावित्यादि । आदौ प्रथमत स्वादु गुडादिमिश्रं तथा स्निग्धं घृतादिकं उपसेव्य भोजनीयम् । गुरु मध्ये गुरुपसेव्यं भक्तदाल्यादिकं लवणं क्षारं अम्लं मध्ये उपसेव्यम् । रूक्षं केवलं भक्तं द्रवं तक्रादिकं क्षीरान्नं पश्चात् उपसेव्यम् । भुक्त्वा भोजनं कृत्वा किंचित् नारिकेरखर्जूरभृष्टचणकधान्यादिक न भक्षयेत् । समुच्चयालंकारः ॥

मन्द इत्यादि । पुंसा पुरुषाणा वह्निर्बुभुक्षा क्षुवाख्य. चतुर्विधः चत्वारो विधाः प्रकारा यस्य स चतुर्विधः । के ते चत्वारो विधाः । एकस्तावन्मन्दः मन्दो वह्निरल्पबुभुक्षा कफाधिकत्वात्, द्वितीयस्तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वात्, तृतीयो विषमो वाताधिकत्वात्, चतुर्थ. समः कफपित्तानिलसाम्यात् । उदराग्निश्चतुर्विधो भवति । उक्तं च—'मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम. समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरो-

शिशिरसुरभिघर्मेष्वातपाम्भःशरत्सु
क्षितिप जलशरद्धेमन्तकालेषु चैते।
कफपवनहुताशाः सचयं च प्रकोपं
प्रशममिह भजन्ते जन्मभाजां क्रमेण ॥ ३४८ ॥

तदिह शरदि सेव्यं स्वादु तिक्तं कषायं
मधुरलवणमम्लं नीरनीहारकाले।
नृपवर मधुमासे तीक्ष्णतिक्ते कषायं
प्रशमरसमथान्नं ग्रीष्मकालागमे च ॥ ३४९ ॥

नवमशनमिहाद्यात्क्षीरमाषेक्षुभक्ष्या-
न्दधि च घृतविकारास्तैलमप्यत्र पथ्यम्।

ऽनल ॥ विषमो वातजान्रोगास्तीक्ष्ण पित्तसमुद्भवान्। करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान्कफसभवान् ॥' तत्र चतुर्विधेष्वपि वह्निषु अदनमाह—लघु मन्दे लघुभोजनं मन्देऽग्नौ अद्यात् भक्षयेत् भुञ्जीत। तीक्ष्णाग्नौ गुर्वन्नमद्यात्। विषमेऽग्नौ स्निग्धान्नमद्यात्। समेऽग्नौ सममन्नमद्यात्। दीपकालंकार ॥

शिशिरसुरभिघर्मेष्वित्यादि। हे क्षितिप हे राजन्, कफपवनहुताशा श्लेष्मवायुपित्तानि संचय प्रकोप च प्रशमं उपशमनं इह अस्मिन् ससारे जन्मभाजा प्राणिना क्रमेण यथासख्येन भजन्ते। केषु। शिशिरसुरभिघर्मेषु। अस्यायमर्थ —शिशिरे माघफाल्गुनद्वये कफ· श्लेष्मा सचयं भजते, सुरभौ वसन्ते चैत्रवैशाखे कफः प्रकोप भजते, घर्मे ज्येष्ठाषाढे ग्रीष्मकाले कफ. प्रशमं भजते, आतपे ग्रीष्मकाले पवनो वायु सचयं भजते, अम्भसि श्रावणभाद्रपदमासद्वये पवन. प्रकोपं भजते, शरदि आश्विनकार्तिकमासद्वये पवनः प्रशमं भजते, शरदि पित्त सचयं भजते, मार्गशीर्षपौषमासद्वये पित्तः प्रकोपं भजते, माघफाल्गुनमासद्वये पित्त प्रशमं च भजते इति तात्पर्यार्थ.। यथासख्यालंकार.।

तदिहेत्यादि।'हे नृपवर राजाधिराज, तत्तस्मात् कारणात् इह अस्या शरदि स्वाद्वन्नं मिष्टान्नं सेव्यम्, तिक्तं कषायं च सेव्यम्, नीरनीहारकाले मधुर लवणं अम्ल च सेव्यम्, मधुमासे च वसन्तसमये तीक्ष्णतिक्तं कषायं च सेव्यम्, अथानन्तरं ग्रीष्मकालागमे च प्रशमरस अन्नं मिष्टान्नं सेव्यम्। समुच्चयालंकार ॥

नवमशनमित्यादि। इह अस्मिन् शिशिरकाले नवमशनं अद्यात् भुञ्जीत। पुनश्च किं अद्यात्। क्षीरमाषेक्षुभक्ष्यान् क्षीर च माषाश्च वृष्या. इक्षुश्च इक्ष्वादिका. पौण्ड्रके भक्ष्याश्च मोदकादयः क्षीरमाषेक्षुभक्ष्यास्तान्। च अन्यत् शिशिरकाले दधि अद्यात् यथा

निशि च शिशिरकाले पीनवक्षोजभाजो
　विपुलबहलकायाः सेवनीयाः पुरंध्यः ॥ ३५० ॥

यवगोधूमप्रायं रूक्षप्रायं च भोजनं कुर्यात् ।
मदनविजृम्भणकाले गुरु शीतं स्वादु च त्याज्यम् ॥ ३५१ ॥

कलमसदकभक्तं मुद्गसूपः ससर्पि-
　र्बिससलकियकन्दाः सक्तवः पानकानि ।
क्षितिरमण रसाला नालिकेरीफलाम्भ-
　स्तपदिवसनिषेव्यं शर्कराढ्यं पयश्च ॥ ३५२ ॥

परिशुष्कं लघु स्निग्धमुष्णं प्रावृषि भोजनम् ।
पुराणशालिगोधूमयवप्रायं समाचरेत् ॥ ३५३ ॥

घृतविकारान् च अद्यात् तथा घनीभूतं घृतमद्यात् । अत्र अस्मिन् शिशिरकाले तैलमपि पथ्य हित वर्तते । निशि च रात्रौ पुरंध्र्य. सेवनीया । कथंभूता. । पीनवक्षोजभाज. पीवरस्तन्य. । पुन कथभूता. पुरन्ध्र्यः । विपुलवहलकायाः स्थूलशरीरा । समुच्चयालंकार ॥

यवगोधूमप्रायमित्यादि । मदनविजृम्भणकाले वसन्ततौ यवगोधूमप्राय रूक्षप्राय अल्पघृतप्राय च भोजन कुर्यात् कुर्वन् गुरु मापादिकं शीतं शर्करादिक स्वादु च मधुरमन्न त्याज्यम् । समुच्चयालकारः ॥

कलमेत्यादि । हे क्षितिरमण, तपदिवसे निषेव्य ग्रीष्मकालदिनेषु सेव्य सेवनीयम् । किम् । कलमसदकभक्त सुगन्धशालितण्डुलकटो निषेव्य. । मुद्गसूपो मुद्गदालिर्निषेव्यः । कथभूतं । ससर्पिर्घृतप्रायम् । विसकिसलयकन्दाः विस च पद्मिनीकन्द , किसलयानि च मधुरपल्लवाः, कन्दाः पिण्डकन्दा , सक्तवः अष्टपञ्चचूर्णविकारा., पानकानि शर्करागुडक्कुवरसादिक पानकमुच्यते, रसाला मज्जिका इति देवशञ्जिकाया शिखरणीति शर्करादिकम्, नालिकेरीफलाम्भः लाङ्गलिनीफलजल च, अन्यत् शर्कराढ्य शर्करासहित यथोक्तं पय. दुग्धं जल वा । समुच्चयालंकारः ॥

परिशुष्कमित्यादि । प्रावृषि भोजनं समाचरेत् कुर्यात् । कीदृशम् । परिशुष्क अङ्गारमण्डूकखाद्यकर फेनिकादिकम्, लघु पाष्टिक तण्डुलभक्तादिकम्, स्निग्धं घृतादिकम्, उपा' ···· ·, पुराणशालिगोधूमयवप्राय पक्वान्नसुगन्धशालिभक्तं गोधूमानामम्यूपादिकं यवप्राय यवौदनं समाचरेत् । समुच्चयालंकार. ॥

घृतं मुद्गाः शालिः समिधविकृतिः क्षीरविधयः
पटोलं मृद्वीकाः फलमिह च धात्र्याः समुचितम्।
सिता शीतच्छाया मधुरसवशं कन्दकुपलं
शरत्काले सेव्यं रजनिवदने चन्द्रकिरणाः॥ ३५४॥

न्यूनाधिकविभागेन रसानृतुषु योजयेत्।
षड्रसाभ्यवहारस्तु सदा नृणां सुखावहः॥ ३५५॥

वालं वृन्ताकं कोहलं कारवेलं चिल्ली जीवन्ती वास्तुलस्तण्डुलीयः।
सद्यःसंभृष्टाः पर्पटाश्चिर्भटान्ताः किं स्वर्लोकैश्चेत्फालयश्चार्द्रकस्य॥ ३५६॥

तुर्येणांशेन भोज्यस्य सर्वशाकं समाचरेत्।
दध्ना परिप्लुतं नाद्याद्विशुष्कं पयसा न च॥ ३५७॥

घृतमित्यादि। शरत्काले आश्विनकार्तिकमासे घृतं सेव्यम्, मुद्गाश्च सेव्याः, शालिः सुगन्धशाल्योदनम्, समिधविकृतिर्गोधूमचूर्णलपनश्री. सेव्या, क्षीरविधय परमान्न सेव्यम्, पटोलं सव्यव्यञ्जनम्, मृद्वीका द्राक्षाः सेव्या। इह अस्मिन् काले चकाराद्ग्रीष्मान्तराले च धात्र्या. फलं आमलकीफल समुचित योग्यम्। सिता शर्करा सेव्या, शीतच्छायाः आम्रवटचम्पकद्राक्षामण्डपादिषु छाया सेव्या, मधुरसवश मिष्टरसाधीनं कन्दकुपलं पिण्डालूकन्दमधुरपल्लव च सेव्यं भवति। रजनिवदने पूर्वरात्रे चन्द्रकिरणाः सेव्या भवन्ति। समुच्चयालंकार.॥

न्यूनाधिकेत्यादि। न्यूनाधिकविभागेन ऋतुषु रसान् योजयेत्। उष्णकाले उष्णरस स्तोकं शीतरस प्रचुरम्, शीतकाले शीतरस स्तोकं उष्णरस प्रचुरम्, एवं न्यूनाधिकविभागेन रसान् सेवेत। विरुद्ध सर्वथा त्याज्यमित्यर्थ.। षड्रसाभ्यवहारस्तु षड्रसभोजनं तु नृणा सदा सुखावह. सुखकरो भवति। जात्यलंकारः॥

वालं वार्ताकमित्यादि। वालं निष्पावकसालन परहसितमेव(?), न तु शुष्कम्। वृन्ताक कोमलं वृन्ताकव्यञ्जनम्, कोहलं पक्वकर्कारुव्यञ्जनम्। उक्तं च—'वृन्ताकं कोमलं पथ्यं कूष्माण्डं कोमल विषम्।' कारवेल्ल कठिल्लकव्यञ्जनम्। सुखवीसानमित्यर्थः। चिल्लि पोई पत्रभञ्जिका, जीवन्ती राजडोडिका, वास्तूल वास्तूलशाकम्। 'वास्तूलं शाकनायकम्' इत्यर्थ.। तण्डुलीय. अल्पमारिषशाकम्, सद्य सम्भृष्टा. पर्पटास्तत्कालमग्नौ संतापिताः पर्पटा मापपर्पटा., चिर्भटान्ता पुष्पपार्श्वककर्कटीभेदा स्वर्लोकै. स्वर्गलोकै कि न किमपि चेद्यदि आर्द्रकस्य फालयः खण्डानि भवन्ति। आक्षेपसमुच्चयालंकारः॥

तुर्येणेत्यादि। तुर्येण चतुर्थेन अंशेन भागेन भोज्यस्य भोजनस्य सर्वशाकं समाचरेत् भुञ्जीत। दध्ना परिप्लुत दधिमध्ये बुडितं व्यञ्जनं नाद्यात् न भुञ्जीत। पयसा विशुष्क निर्जलं व्यञ्जनं तलिकोत्तीर्णप्रायं नाद्यादित्यर्थ.। जात्यलंकारः॥

अक्कथितं दशघटिका क्कथितं द्विगुणाश्च ताः पयः पथ्यम्।
रूपामोदरसाढ्यं यावत्तावद्दधि प्राश्यम्॥ २५८॥

तावद्वर्गोऽत्र भक्ष्याणां स्वदते श्लाघ्यतेऽपि च।
उष्णोष्णाः सर्पिषि स्नाता यावन्नाङ्गारपाचिताः॥ २५९॥

यद्वेदागमवेदिभिर्निगदितं साक्षादिहायुर्नृणां
यद्वैद्येषु रसायनाय पठितं सद्यो जरानाशनात्।
यत्सारस्वतकल्पकान्तमतिभिः प्रोक्तं धियः सिद्धये
तत्ते काञ्चनकेतकद्रुतिरसच्छायं मुदे स्ताद्धृतम्॥ २६०॥

स्थौल्यं करोति हरतेऽनिलमेतदेकं
यन्नोष्णतामुपगतं दधि तत्कदाचित्।

अक्कथितमित्यादि। अक्कथितमनुत्कालितं दुग्धं दश घटिका यावत् तावत् पथ्यं अधिककाले अपथ्यम्। क्कथितमुत्कालितं यद्दुग्धं ता घटिका द्विगुणाश्च विंशतिघटिकापर्यन्तं पथ्यं पश्चादपथ्यमित्यर्थः। रूपामोदरसाढ्यं यावत् उज्ज्वलत्वं सुगन्धत्वं अनम्लगुणसहितं यावत्तावत्कालं दधि प्राश्यमास्वादनीयम्। जात्यलंकारः॥

तावदित्यादि। अत्र अस्मिन् ससारे भक्ष्याणा पक्वाना वर्गः समूहस्तावत्कालं स्वदते श्लाघ्यतेऽपि च प्रशस्यते च। तावत्कियत्। यावत्कालं अङ्गारपाचिता स्थूलाऽपूर्णाः उष्णोष्णा अशीतलाः सर्पिषि स्नाता घृतप्लुता यावन्नायान्ति यावन्न भक्ष्यन्ते इत्यर्थः। अतिशयालंकारः॥

यदित्यादि। हे राजन्, तद्धृतं ते तव मुदे हर्षाय स्ताद्भवतु। यत्किम्। यद्धृतं वेदागमवेदिभिः वेदशास्त्रज्ञापकैः इह अस्मिन् ससारे साक्षात् प्रत्यक्षेण नृणा मनुष्याणा आयुः जीवितं निगदितं प्रतिपादितम्। 'आयुर्वै घृतम्' इति वचनात्। यद्धृतं वैद्येषु आयुर्वेदविज्ञापकेषु आयुर्वेदप्रतिपादकेषु शास्त्रेषु वा रसायनाय पठितं मृगाङ्कादिरसायननिमित्तं कथितम्। कस्मात्। सद्यस्तत्कालं जरानाशनात् घृतपानात्। 'वृद्धोऽपि तरुणायते' इति वचनात्। यद्धृत सारस्वतकल्पकान्तमतिभिः सारस्वतो नाम सरस्वतीमन्त्रस्तन्महिमप्रकाशाङ्कं शास्त्र सारस्वतकल्प उच्यते तेन कान्ता अतिमनोहरा मतिर्येषां मन्त्रवादिना ते तथा तैः धियो बुद्ध्याः सिद्धये प्राप्त्यर्थं प्रोक्तं प्रतिपादितम्। कथंभूतं घृतम्। काञ्चनकेतकद्रुतिरसच्छायं काञ्चनं च केतकं च सुवर्णकेतकीपुष्पं तयोर्द्रुतिरसो द्रवस्तस्य छाया वर्णो यस्य घृतस्य तत्तथोक्तम्। उपमालंकारः॥

स्थौल्यमित्यादि। तद्दधि सेव्य आस्वादनीयम्। तत्किम्। यत् दधि। किं करोति। स्थौल्य पीवरत्व करोति। अनिलं वातं हरते। एतदेकमेव अन्यानि औषधाना सहस्रा-

सर्पिःसितामलकमुद्रकषाययुक्तं
सेव्यं वसन्तशरदातपकालवर्जम् ॥ ३६१ ॥
नवनवनीतोद्धारं मथितं कथयन्ति समगुणं सुधियः।
चिरमथितं पुनरुत्पत्तिकरं च न कस्य दोषस्य ॥ ३६२ ॥
क्षीरं साक्षाज्जीवनं जन्मसात्म्यात्तद्धारोष्णं गव्यमायुष्यमुक्तम्।
प्रातः सायं साम्यधर्मावसाने भुक्तेः पश्चादात्मसाम्येन सेव्यम् ॥ ३६३ ॥
अतिमधुरनिषेवात्संततं वह्निसादः
समधिकलवणान्नप्राशनाद्दृष्टिमान्द्यम्।

ण्यपि य वातं न हरन्ति तं वातं इदमेकमपि हरति। ······ · ·· ·· · ·· ···
कथंभूत दधि सेव्यम्। सर्पि सितामलक च शिवाफल मुद्गकषायश्च मुद्गजल तैर्युक्तम्। पुन॰ कथंभूतं दधि सेव्यम्। वसन्तशरदातपकालवर्ज वसन्तश्च चैत्रवैशाखमासद्वयम्, शरद् आश्विनकार्तिकमासयुगलम्, आतपश्च ज्येष्ठाषाढमासद्वन्द्वम्, ते च ते काला तान् वर्जयति इति वसन्तशरदातपकालवर्जम्। एतावता किमुक्त भवति। मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनश्रावणभाद्रपदेषु षट्सु मासेषु न्यूनाधिकविभागेन सेव्यमित्यर्थ। समुच्चयालंकार ॥

नवनवनीतोद्धारमित्यादि। मथितं तक्रं सुधियो विद्वास समगुण वातपित्तश्लेष्महरमिति कथयन्ति प्रतिपादयन्ति। कथ मथितम्। नवनवनीतोद्धार तत्कालगृहीतनवनीतमित्यर्थ। चिरमथितं ह्यस्तनदिवसादितक्रं पुन कस्य दोषस्य वातपित्तश्लेष्मादेरुत्पत्तिकर न भवति। अपि तु सर्वस्य दोषस्योत्पत्तिकर भवतीत्यर्थ। तथा चोक्तम्—'न तक्रदग्धा प्रभवन्ति व्याधय.' इत्यत्र 'ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्' इति वचनात् न छन्दोभङ्ग शङ्कनीय। आक्षेपालकार॰ ॥

क्षीरमित्यादि। क्षीर दुग्ध सेव्य सेवनीयम्। कथंभूत क्षीरम्। साक्षात् निश्चयेन जीवनं आयु स्थिरीकरणम्। कस्मात्। जन्मसात्म्यात्। यतो जातमात्रोऽपि बालक क्षीरं पीत्वा जीवति अत आजन्महितत्वात्। तत्क्षीर धारोष्णं गव्यं गवि भवं आयुष्य आयुषे हित उक्त च प्रतिपादितम्। अत्यनुष्णमतिशीतं न सेव्यमित्यर्थः। कदा सेव्यम्। प्रात॰ प्रभातकाले यदि शरीरे पित्तं भवति। साय सध्याया सेव्यं यदि शरीरे वातो भवति। साम्यधर्मावसाने मैथुनकर्मानन्तर भुक्तेः पश्चाद्यतीनामपि योग्य आत्मसात्म्येन यावन्मात्र आत्मने पद भवति। अति बहु न सेव्यमित्यर्थ। पानीयसाम्योक्तत्वाम्। रूपकसमुच्चयालकार॰ ॥

अतिमधुरेत्यादि। सतत अतिमधुरनिषेवणात् गुरुशर्करायास्वादनात् वह्निसादः बुभुक्षानाशो भवति। समधिकलवणान्नप्राशनात् अधिकाक्षीवसयुक्तभोजनात् खादनात्

जरयति वपुरेषात्यम्लतीक्ष्णोपयुक्ति-
　　र्बलविलयमसात्म्यं भुक्तमात्रं करोति ॥ ३६४ ॥

उषणो देहदाहाय कषायोऽनिलकोपनः ।
निषेव्यमाणः सातत्यादतिमात्रतया रसः ॥ ३६५ ॥ (युग्मम्)

यवसमिथविदाहिष्वम्बु शीतं निषेव्यं
　　क्वथितमिदमुपास्यं दुर्जरेऽन्ने च पिष्टे ।
भवति विदलकालेऽवन्तिसोमस्य पानं
　　घृतविकृतिषु पेयं कालशेयं सदैव ॥ ३६६ ॥

आदौ जलं वह्निविनाशकार्श्यै कुर्यात्तदन्ते कफबृंहणं च ।
मध्ये तु पीतं समतां सुखं च नास्यातियोगोऽभिमतः सकृच्च ॥३६७॥

अमृतं विषमिति चैतत्सलिलं निगदन्ति विदिततत्त्वार्थाः ।
युक्त्या सेवितममृतं विषमेतदयुक्तितः पीतम् ॥ ३६८ ॥

दृष्टिमान्द्यं चक्षुस्तेजोहीनं भवति । कुडवमध्ये टङ्कद्वयं लवण युक्तमधिकं न युक्तमिति भाव । एषा प्रत्यक्षीभूता अत्यम्लतीक्ष्णोपयुक्तिः अतिखाटमरिचादे उपयोग. वपुः जरयति शरीर जीर्णं करोति । तद्भुक्तमात्रं असात्म्यमपथ्यं बलविलयं नाशं करोति । उषणो देहदाहाय उषण शुण्ठीमरिचपिप्पलिप्रभृतिरस॰ शरीरपरितापाय भवति । कषायो हरीतक्यामलकविभीतकपूगफलादिको रस. अनिलकोपनो वातकरो भवति । कोऽसौ । सातत्यात् निरन्तरास्वादनात् अतिमात्रतया निषेव्यमाण सन् । जात्यलंकार॰ ॥

यवसमिथेत्यादि । यवसमिथविदाहिषु यवाना शितशूकाना समिथश्चूर्णं तस्य विदाहिषु अजीर्णेषु शीतं अम्बु निषेव्यं अजीर्णं याति । अन्ने भोजने पिष्टे गोधूमसमिथे-दुर्जरे सति इदं अम्बु क्वथितमुत्कालित जलं उपास्य पानीये पेयम् । विदलकाले दाल्य-जीर्णकाले अवन्तिसोमस्य काञ्जिकस्य पानमास्वादनं भवति । घृतविकृतिषु सर्पिर-जीर्णेषु कालशेयं तक्रं पेयम् । तक्रं तु सदैव हितमिति भाव. । 'न तक्रदग्धा. प्रभवन्ति रोगा' इत्यभिधानात् । समुच्चयालंकार ॥

आदावित्यादि । आदौ भोजनस्य पूर्वमेव पीतं जलं वह्निविनाशकार्श्यै कुर्यात् । तदन्ते कफबृंहणं च श्लेष्मवृद्धिं कुर्यात् । मध्ये तु पीत जल समता सुखं च कुर्यात् । अस्य जलस्य सकृत् एकवारमेव अतियोग अतिपानं नाभिमतो नाभीष्ट. । 'पुन॰ पुनर्वारि पिवेदभूरि' इति वचनात् । समुच्चयालंकारः ॥

अमृतमित्यादि । एतत् सलिल अमृतं विषमिति च द्वे नामनी विदिततत्त्वार्थाः विज्ञातायुर्वेदशास्त्रा निगदन्ति प्रतिपादयन्ति । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृत जीवनीयं विष

कौपं प्रास्रवणं वसन्तसमये ग्रीष्मे तदेवोचितं
काले चानभिवृष्टिदेशमथवा चौण्ढ्यं घनानां पुनः।
नीहारे सरसीतडागविषयं सर्वं शरत्संगमे
सेव्यं सूर्यसितांशुरश्मिपवनव्याधूतदोषं पयः॥ ३६९॥
अव्यक्तरसगन्धं यत्स्वच्छं वातातपाहतम्।
प्रकृत्यैवाम्बु तत्पथ्यमन्यत्र क्वथितं पिबेत्॥ ३७०॥
वारि सूर्येन्दुससिद्धमहोरात्रात्परं त्यजेत्।
दिवासिद्धं निशि त्याज्यं निशिसिद्धं दिवा त्यजेत्॥ ३७१॥

च' इति हलायुधवचनात्। तत्रायं भावः—युक्त्या सेवित जलममृतं जीवनीयम्, विष चेति एतज्जलमयुक्तित· पीतं सत् विषं भवति। रूपकमिदम्॥

कौपमित्यादि। कौप पय कूपोदकं प्रास्रवणं पय· निर्झरजलं वसन्तसमये चैत्र-वैशाखे सेव्यम्। ग्रीष्मे ज्येष्ठाषाढे तदेव कूपनिर्झरजलं उचित योग्य भवति। पुनः पुनरपि घनाना काले वर्षाकाले अनभिवृष्टिदेश झम्पिति(?)कूपस्य जल सेव्यम्। अथवा चौण्ढ्यं चुरीसभूतं त्रुटितं जलम्। उदञ्चितमिति यावत्। नीहारे शीतकाले सरसीतडाग-विषयं पय· महासरोवरक्षुद्रसरोवरजलं सेव्यम्। शरत्सगमे आश्विनकार्तिकमासे सर्व पयः कूपप्रस्रवणसरसीतडागादिकं सेव्यम्। कथंभूतं पय। सूर्यसितांशुरश्मिपवनव्याधूतदोषं सूर्यश्च रवि· सितांशुश्चन्द्रस्तयो रश्मय किरणा· पवनश्च वायु तैर्व्याधूत स्फेटितो दोषो यस्य पयस तत्तथोक्तम्। दीपकालंकारः॥

अव्यक्तेत्यादि। यदम्बु जलं अव्यक्तरसगन्धम्। रसोऽपि ज्ञातुं न शक्यते, गन्धोऽपि ज्ञातु न शक्यते। स्वच्छं मूलादिजलैरसिश्रितम्, वातातपाहतं वातघर्मताडितम्, तदम्बु प्रकृत्या स्वभावेनैव पथ्यमदोपकरम्। अन्यत्रैतद्गुणरहितं क्वथितमुत्कालितं पिबेदास्वादयेत्। जात्यलंकार·॥

वारीत्यादि। वारि जल सूर्येन्दुससिद्धम्। जलभृतं घटं प्रातरेव घर्मे ध्रियते चतुरः प्रहरात् रात्रावपि अभ्रावकाशे तिष्ठति तद्वारि सूर्येन्दुससिद्धमुच्यते। अन्यस्मिन् तज्जलं पीयते रात्रावपि पीयते तदनन्तर नास्वाद्यते। तेन कारणेन च अहोरात्रात्पर न तत् पिबेदित्यर्थः। दिवासिद्ध दिवसे उत्कालित दिवस एव पिबेत्, तस्य दिवसस्य निशि रात्रौ न पिबेदित्यर्थ·। निशिसिद्ध रात्रावुत्कालितं रात्रौ एव पिबेत्, न तु दिवा दिवसे पिबेत्। अन्यथा दोष उत्पद्यत इत्यर्थ·। जात्यलंकार·॥

१· 'क्षुद्रकूपे तु चूरी चूण्ढी तु चूतक·' इति हैमनाममाला· कोशान्तरे तु ह्रस्वा-द्योऽपि चुरीशब्दो दृश्यते·

वीरश्रीप्रणयगुरुः कल्पद्रुमपल्लवोऽर्थिनां साक्षात् ।
ताम्बूलाय प्रसरतु करस्तव स्त्रीकपोलचित्रकरः ॥ ३७२ ॥

कामकोपातपायासयानवाहनवह्नयः ।
भोजनानन्तरं सेव्या न जातु हितमिच्छता ॥ ३७३ ॥

आनन्दसुन्दरविनोदविदां वचोभिः
शृङ्गारसारसुभगैर्वनिताविनोदैः ।
आलापकेलिकरणैः शुकसारिकाणां
भुक्त्वातिवाहय महीश दिनस्य मध्यम् ॥ ३७४ ॥

इति वैद्या विद्याविलासापरनामभाजो रसानां शुद्धसंसर्गभेदेन त्रिषष्टिव्यञ्जनोपदेशभाजः सज्जनभिषजः प्रसूतसूक्तामृतपुनरुक्तोपदंशदशनं प्रत्यवसानं समाचरत ।

वीरश्रीत्यादि । हे राजन्, तव करः ताम्बूलाय प्रसरतु व्याप्रियताम् । कथंभूतः करः । वीरश्रीप्रणयगुरुः वीरश्रियो वीरलक्ष्म्याः प्रणयस्य स्नेहोत्पादनशिक्षायाः गुरुराचार्यः । पुनः कथंभूतः । अर्थिनां याचकानां साक्षात् प्रत्यक्षेण कल्पद्रुमपल्लवः कल्पवृक्षप्रवालः । पुनः कथंभूतः । स्त्रीकपोलचित्रकरः स्त्रीणां कपोलेषु पत्रावलीलेखने चित्रकरः रङ्गाजीवकः । रूपकालंकारः ॥

कामकोपेत्यादि । कामश्च स्त्रीसेवा, कोपश्च क्रोधभावः, आतपश्च घर्मः, आयासश्च श्रमः, यानं च गमनम्, वाहनं च अश्वाद्यारोहणम्, वह्निश्चाग्निः, ते कामकोपातपायासयानवाहनवह्नयः एते पदार्थाः भोजनानन्तरं जातु कदाचित् न सेव्याः । किं कुर्वता । हितमिच्छता कायस्य गुणं वाञ्छता । समुच्चयालंकारः ॥

आनन्दसुन्दरेत्यादि । हे महीश हे राजन्, भुक्त्वा भोजनं कृत्वा दिनस्य मध्यं मध्याह्नवेलां अतिवाहय निर्गमय । कैः कृत्वा अतिवाहय । आनन्दसुन्दरविनोदविदां वचोभिः आनन्देन सुन्दराः मनोहराः ये विनोदाः क्रीडनानि तान् विदन्ति जानन्ति आनन्दसुन्दरविनोदविदस्तेषां वचोभिर्वचनैः । सुभाषितगोष्ठीभिरित्यर्थः । पुनश्च कैः कृत्वा मध्याह्नमतिवाहय । वनिताविलासैः वनितानां अत्यर्थरागोत्पादिकानां स्त्रीणां विलासैर्लोचनावलोकनैः । कथंभूतैः । शृङ्गारसारसुभगैः । सारशृङ्गारेण मनोहरैरित्यर्थः । पुनश्च कैः कृत्वा मध्याह्नमतिवाहय । शुकसारिकाणां पीतपादकीरादिकानां आलापकेलिकरणैः आभाषणक्रीडाविधानैः । समुच्चयालंकारः ॥

---

१. 'लासैः' इति सटीकपुस्तकस्थपाठः,

कदाचिदनवरतजलजडजलार्द्रान्दोलनस्यन्दिमन्दानिलविनोददोहदिनि सान्द्रनिद्रोद्रेकदुर्ललितमध्यंदिनसमये घनघर्मजलोद्वेल्लनविगलन्मलयजरसप्रसरानुसारितसुन्दरीपयोधरवपुषि तीव्रातपातङ्कपावकसंपर्कस्फुटन्मौक्तिकविरहिणीहृदयहारे स्थलकमलालवालायमानमहासरसि स्मरज्वरावेगसगताङ्गनाङ्गसङ्गसजातक्राथक्वथ्यमानजलकेलिदीर्धिकापङ्कजकानने मलयाचलमेखला-

---

कदाचित् कस्मिंश्चिद्दिवसरे निदाघानेहसि ग्रीष्मकाले मदनमदविनोद नाम उद्यानं वनं प्रियतमाजनमिव अनुभूय पुनस्तत्र यन्त्रधारागृहे कृत्रिमवर्षाकरे प्रियतमाभि· सह सक्रीडमान रममाण इत्यमुना प्रकारेण वैतालिकालापोल्लास्यमानमानस. घर्मदिनेषु मध्याहसमयान् अतिवाहयामास अह निर्गमितवान् इति क्रियाकारकसवन्ध । कथभूते निदाघानेहसि । अनवरतजलजडजलार्द्रान्दोलनस्यन्दिमन्दानिलविनोददोहदिनि अनवरतं जलेन जडा या जलार्द्रा जलार्द्रवस्त्रं तस्य आन्दोलनेन चालनेन स्यन्दते ईषत् च्योतति इत्येवशीलो योऽसौ मन्दानिलः तस्य विनोददोहद क्रीडाविनोदो विद्यते यस्मिन् निदाघानेहसि स तथोक्तस्तस्मिन् । पुन. कथंभूते । सान्द्रनिद्रोद्रेकदुर्ललितमध्यंदिनसमये सान्द्र प्रचुरतरो योऽसौ निद्रोद्रेक प्रमीलाधिक्यं तेन दुर्ललितो दुर्निवार्य मध्यंदिनसमयो मध्याहवेला यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुन. कथंभूते । घनघर्मजलोद्वेल्लनविगलन्मलयजरसप्रसरानुसारितसुन्दरीपयोधरवपुषि घनं प्रचुर यद्धर्मजल प्रस्वेदजलं तस्य उद्वेल्लनेन प्रसरेण विगलन् विविध निर्गलन् योऽसौ मलयजरसश्चन्दनद्रवः तस्य प्रसरेण अनुसारित सुन्दरीणा नवयौवनस्त्रीणा पयोधराणा वपुः शरीरं येन निदाघानेहसा स तथा तस्मिन् । पुन कथभूते । तीव्रातपातङ्कपावकसपर्कस्फुटन्मौक्तिकविरहिणीहृदयहारे तीव्रोऽमन्दो योऽसौ आतपो घर्म स एवातङ्कस्तद्य प्राणहरव्याधि स एव पावक तस्य सपर्केण स्पर्शेन स्फुटन्ति द्विधा भवन्ति यानि मौक्तिकानि तैरुपलक्षित. विरहिणीना विप्रलब्धकामिनीना हृदयहारो यत्र स तथा तस्मिन् । पुन. कथभूते । स्थलकमलालवालायमानमहासरसि स्थलाना कमलाना आलवालायमानानि सेचनस्थानकसदृशानि महासरासि अगाधसरोवराणि यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुन· कथंभूते । स्मरज्वरावेगसगताङ्गनाङ्गसङ्गसजातक्राथक्वथ्यमानजलकेलिदीर्घिकापङ्कजकानने स्मर कन्दर्पस्तस्य सबन्धी योऽसौ ज्वरो व्याधिविशेषस्तस्यावेगेन समन्ताज्जवेन सगत सहितं यत् अङ्गनाया अङ्ग तस्य सङ्गेन मेलापकेन सजातो योऽसौ क्राथ अत्युष्णं जल तेन क्वथ्यमानानि रन्ध्यमानानि जलकेलिदीर्घिकाणा पङ्कजकाननानि कमलवनानि यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुन कथभूते । मलयाचलमेखलास्खलज्जलधिवे-

---

१–२. 'पङ्कजाक्ष' इति सटीकपुस्तकपाठ. ३. 'वदनानि' इति सटीकपुस्तकपाठ.

स्खलज्जलधिवेलानिलनीहारसीकरस्यन्दसार्द्रचन्दनद्रुमाश्लेपलालसलेलिहानकामिनीमनसि शिशिरगिरिगुहागृहोत्सङ्गासीनसीमन्तिनीकुचामृतकुम्भपरिरम्भनिर्भरनभश्चरनिकरे नगनिम्नावनीवनविहारहरिणीविषाणकोणकण्डूयनसुखस्वापोन्मुखकुरङ्गपरिषदि तीरप्ररूढप्रौढपादपतलतरङ्गिणीसरोरुहकुहरविहरत्कलहंसनिवहे महावराहावगाहविग्राह्यमाणवाहिनीकह्रदासादियादसि निःशल्यतल्लचिरवल्ललोलल्लुलायलोके अविच्छिन्नच्छायावनीध्ररन्ध्रा-

---

लानिलनीहारसीकरस्यन्दसार्द्रचन्दनद्रुमाश्लेषलालसलेलिहानकामिनीमनसि मलयाचलस्य चन्दनगिरेर्या मेखला कटिनी तत्र स्खलन्ती आस्फालनं प्राप्नुवन्ती या जलधिवेला समुद्रतीरविकृतिस्तस्या सबन्धिन अनिलनीहारसीकरा शीतलजलकणास्तेषा स्यन्देन क्षरणेन सार्द्रा जलक्लिन्ना ये चन्दनद्रुमा श्रीखण्डवृक्षास्तेषा आश्लेषे आलिङ्गने लालसमत्याकाङ्क्षं लेलिहानकामिनीना कालसर्पिणीना मनश्चित्तं यस्मिन् निदाघानेहसि स तथा तस्मिन्। पुन. कथंभूते । शिशिरगिरिगुहागृहोत्सङ्गासीनसीमन्तिनीकुचामृतकुम्भपरिरम्भनिर्भरनभश्चरनिकरे शिशिरगिरिर्हिमाचलपर्वतस्तस्य गुहा कन्दराणि तान्येव गृहाणि उपवासितानि तेषा उत्सङ्गेषु अङ्केषु आसीना उपविष्टा या. सीमन्तिन्यः कमनीयकामिन्यस्तासा कुचास्त एव अमृतकुम्भा पीयूषकलशास्तेषा परिरम्भेषु आलिङ्गनेषु निर्भरा गाढतरा नभश्चरनिकरा विद्याधरसमूहा. यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते । नगनिम्नावनीवनविहारहरिणीविषाणकोणकण्डूयनसुखस्वापोन्मुखकुरङ्गपरिषदि नगाना निम्नावन्यो नीचैस्तरभूमयस्तासा वनानि तेषा विहारेण पर्यटनेन उपलक्षिता या हरिण्यो मृगवनितास्तासा विषाणकोणाना शृङ्गाग्राणा कण्डूयनेन खर्जनेन सजातो योऽसौ सुखस्वाप. सुखनिद्रा तस्मिन् उन्मुखा बद्धोत्कण्ठा या कुरङ्गपरिषत् मृगसमूहो यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुन. कथंभूते । तीरप्ररूढप्रौढपादपतलतरङ्गिणीसरोरुहकुहरविहरत्कलहंसनिवहे तीरयोस्तटयो प्ररूढाः सजाता ये प्रौढपादपा· महावृक्षास्तेषा तले अधोभागे या तरङ्गिणी नदी तस्या यानि सरोरुहाणि तेषा कुहरेषु विलेषु विहरन्त. कलहंसाना निवहा यस्मिन् स तथोक्तस्तस्मिन् । पुन.· कथंभूते । महावराहावगाहविग्राह्यमाणवाहिनीकह्रदासादियादसि महावराहाः बृहदरण्यशूकरास्तेषामवगाहेन समन्ताद्विलोडनेन विग्राह्यमाणा. स्वीक्रियमाणाः ये वाहिनीका ह्रदा नदीनाधिरेयास्तानासादयन्ति प्राप्नुवन्तीत्येवंशीलानि यादासि जलजन्तवो यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते । निःशल्यतल्लचिरवल्ललोलल्लुलायलोके नि.शल्या निर्व्रतिपक्षा. तल्लचिरवल्लेषु तडागकर्दमेषु लोलन्तो लुठन्तो ये लुलाया महिषास्तेषा लोकः समूहो यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते । अविच्छिन्नच्छायावनीध्ररन्ध्रा-

राधनोद्धुरसिन्धुरद्विषि करपुष्करावशेषनदनिमग्नसामजसूत्कारसमीरसेव्यमानसलिलदेवतादेहे रोमन्थमन्थरमुखमाहेयीनिवहनिरुद्धवुध्नाश्वत्थशाखिनि खरातपतपनताम्यन्मयमुक्तस्फीतफेनफुल्लोपहारितपल्वलपालिपीलुपर्यन्ते नितान्तोत्तप्तायसचूर्णसमानमार्गरजसि निदाघानेहसि, भवतः प्रतापेष्विव च प्रचण्डीभवत्सु मार्तण्डमण्डलेषु यशःप्रसरेष्विवातिदीर्घेषु दिवसेषु शत्रुसंततिष्विव लघीयसीषु रात्रिषु वैरिमनोरथेष्विव शोषमभिलषत्सु

राधनोद्धुरसिन्धुरद्विषि अविच्छिन्ना निरन्तरा छाया येषु तानि अविच्छिन्नच्छायानि यानि अवनीध्ररन्ध्राणि पर्वतविवराणि तेषामाराधने उद्धुरो निवार्य. सिन्धुरद्विट् सिंहो यत्र निदाघानेहसि स तथा तस्मिन्। पुन कथंभूते। करपुष्करावशेषनदनिमग्नसामजसूत्कारसमीरसेव्यमानसलिलदेवतादेहे करस्य शुण्डादण्डस्य पुष्कर शुण्डाग्रं अवशेष उद्धरितं यथा भवत्येव नदेषु निमग्ना ये सामजास्तेषा सूत्कारसमीरैरुच्छ्वासवातैः सेव्यमाना सलिलदेवताना जलदेवताना देहा यस्मिन् स तथा तस्मिन्। पुनः कथंभूते। रोमन्थमन्थरमुखमाहेयीनिवहनिरुद्धवुध्नाश्वत्थशाखिनि रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्मिन् मन्थराणि मन्दक्रियाणि मुखानि यासा माहेयीना गवा निवहै. निरुद्धवुध्ना आवृत्तमूलाश्च अश्वत्थशाखिन. पिप्पलवृक्षा यस्मिन् स तथा तस्मिन्। पुन. कथंभूते। खरातपतपनताम्यन्मयमुक्तस्फीतफेनफुल्लोपहारितपल्वलपालिपीलुपर्यन्ते खरस्तीव्रतरो योऽसावातपस्तेनोपलक्षितो योऽसौ तपन श्रीसूर्यस्तेन ताम्यन्तो दु खीभवन्तो मया उष्ट्रास्तैर्मुक्ता स्फीता प्रचुरा ये फेना अब्धिकफा सागरमलनामान। उक्तं च— 'डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन।' तेषु फुल्लानि पुष्पाणि तैरुपहारितः पूजित पल्वलस्य तल्लजस्य पालिपीलूना पालितरुविशेषाणा पर्यन्त प्रान्तो यस्मिन् स तथा तस्मिन्। पुन. कथंभूते। नितान्तोत्तप्तायसचूर्णसमानमार्गरजसि नितान्तमुत्तप्त यत् आयसचूर्णं तेन समान मार्गरजो पंथधूली यत्र निदाघानेहसि स तथा तस्मिन्। केषु सत्सु। घर्मदिनेषु मध्याह्नसमयानतिक्रमेण वाहयामासेति सबन्ध। मार्तण्डमण्डलेषु प्रचण्डीभवत्सु तीव्रतरेषु सजायमानेषु सत्सु। कथभूतेषु दिवसेषु। भवत. प्रतापेष्विव यथा भवतः प्रतापा. शत्रुषु प्रचण्डा भवन्ति। पुन केषु सत्सु दिवसेषु। अतिदीर्घेषु सत्सु। कथंभूतेषु दिवसेषु। भवतो यश प्रसरेष्विव यथा भवत. यश प्रसरा अतिदीर्घा भवन्ति। पुन कासु सतीषु। रात्रीषु लघीयसीषु ह्रस्वासु सतीषु। कास्विव। भवतः शत्रुसततिष्विव यथा भवत. शत्रुसततयो लघीयस्यो भवन्ति। पुनश्च केषु सत्सु।

---

१. 'वाट पथश्च मार्थश्च' इति त्रिकाण्डशेषादकारान्तोऽपि पथशब्द. साधुः. 'पृथ्वीधूली' इति सटीकपुस्तकपाठ..

जलाशयेषु सपत्नपक्षेष्विव क्षीयमाणकोशदण्डेषु पुण्डरीकिणीखण्डेषु, कुरुलालिकुलावलिह्यमानभ्रूलतान्तहृदयंगमम् अनङ्गरसोत्तरङ्गापाङ्गावलोकसारणिसिच्यमानसहचरानोकहम् अरविन्दमकरन्दामोदसंवादिमन्दस्यन्दमानाश्वासानिलासरालम् अधरदलगर्भाविर्भूतस्मितप्रसूनोपहारितनिखिलदिग्देशम् उन्मदपिकपाकपेशलोल्लापकृतकर्णामृतवर्षम् अभिनवोद्भिद्यमानकुचकुड्मलोल्बणभुजलतामध्यम् उल्लसल्लावण्यजलवलिवाहिनीविहितखातवलयम् उदीर्णतरनाभिसंपादितजलकेलिवापिकम् अनन्यभूविशिखपुङ्खाग्रभाग-

---

जलाशयेषु शोषं अभिलषत्सु सत्सु । केष्विव जलाशयेषु । भवतो वैरिमनोरथेष्विव यथा भवतो वैरिणो मनोरथाः शोषमभिलषन्ति । पुनश्च केषु सत्सु । पुण्डरीकिणीखण्डेषु पद्मिनीदलेषु क्षीयमाणकोशदण्डेषु क्षयं गच्छत्सु कमलमध्येषु कमलनालेषु । कथंभूतेष्विव । सपत्नपक्षेष्विव शत्रुपरिवारेष्विव यथा सपत्नपक्षाः क्षीयमाणभाण्डागारसैन्याश्च भवन्ति । कथंभूत मदनमदविनोद नामोद्यानम् । प्रियतमाजनमिव । कथंभूतमुद्यानं प्रियतमाजनं च । कुरुलालिकुलावलिह्यमानभ्रूलतान्तहृदयंगमम् कुरुला अलकास्त एव अलिकुलानि तैरवलिह्यमाना ये भ्रूलतान्ता भ्रूप्रान्तास्तैर्हृदयंगमं मनोहरम् । उद्यानमपि ·· ····· · ····· ·· ········· ·भवति । पुन. कथंभूतम् । अनङ्गरसोत्तरङ्गापाङ्गावलोकसारणिसिच्यमानसहचरानोकहम् अनङ्गरसेन कामरागेण उत्तरङ्गा उत्कण्ठा ये अपाङ्गा. कटाक्षावलोकनानि तेषामवलोक. स एव सारणिः कृत्रिमनदी तया सिच्यमाना · ······नोकहम् । उद्यानमपि······ ··· ······· ········· ····भवति । पुनः कथंभूतम् । अरविन्दमकरन्दामोदसवादिमन्दस्यन्दमानश्वासानिलासरालम् अरविन्दाना योऽसौ मकरन्द पुष्परसस्तस्यामोदे सवादी स्पर्द्धापरः अनुकारक उपमोत्पादको मन्दः शनै· शनैः स्यन्दमानश्चलन् योऽसौ श्वासानिल. स्त्रीमुखमारुतस्तेन असरालः अपर्यन्तस्तम् । उद्यानमपि· · ·········· ··· ······· भवति । पुनः कथंभूतम् । अधरदलगर्भाविर्भूतस्मितप्रसूनोपहारितनिखिलदिग्देशम्···· ·········· ········ · ··· ····· ···· · · ······ · ·· । उद्यानमपि··· ·········· ··············· ·भवति । पुनः कथंभूतम् । उन्मदपिकपाकपेशलोल्लापकृतकर्णामृतवर्षम् उन्मदो योऽसौ पिकपाकः पुंस्कोकिलस्तद्वत् पेशला ये उल्लापा उद्वचनानि तैः कृतः कर्णानां अमृतवर्षो येन प्रियतमाजनेन स तथा तम् । उद्यानमपि कोकिलालापकर्णामृतवर्षं भवति । पुनः कथंभूतम् । अभिनवोद्भिद्यमानकुचकुड्मलोल्वणभुजलतामध्यम् अभिनवानि प्रत्यग्राणि उद्भिद्यमानानि उत्पाद्यमानानि यानि कुचकुड्मलानि स्तनमुकुलानि तैरुल्वण उद्रिक्तो भुजलतामध्यो बाहुवल्लीमध्यप्रदेशो यस्य प्रियतमाजनस्य स तथा तम् । उद्यानमपि कुड्मलसंयुक्तलतामध्य भवति । पुनः कथंभूतम् । उल्लसल्लावण्यजलवलिवाहिनीविहितखातवलयम् उल्लसत् उत्क्रीडत् यत्

सुभगरोमराजिहरिताङ्कुरितकुल्योपकण्ठम् अगमाभ्यर्णप्रसाधितमकरध्वजाराधनजघनवेदिकम् उच्छलदनवरतरतिकुसुमपरिमलोपलिप्यमानवनदेवताभवनम् उपारूढोरुकदलीकाण्डकाननरमणीयम् अलक्तकरक्तपादपल्लवनखपुष्पनिष्पादितविहारधराशोभम् अप्रतिमनिजदेहच्छायापनीताखिलातपसंतापम् उड्डमरपुरुषरतश्रमसंजातस्वेदजलमञ्जरीजालजनितयन्त्रधारागृहं

लावण्यजलं तेनोपलक्षिता या वलिस्त्रिवलीभङ्ग· सैव वाहिनी नदी तया विहितं रचितं खातवलयं खातकामण्डलं येन स तथा तम्। उद्यानमपि जलभृतखातवलयं भवति। पुनः कथंभूतम्। उदीर्णतरनाभिसपादितजलकेलिवापिकम् उदीर्णतरा अतिगम्भीरा या नाभिरुदरमध्यप्रदेशस्तस्याः सपादिता उत्पादिता जलकेलिवापिका येन तथा तम्। उद्यानमपि जलकेलिवापिकासहित भवति। पुन· कथंभूतम्। अनन्यभूविशिखपुङ्खाग्रभागसुभगरोमराजिहरिताङ्कुरितकुल्योपकण्ठम् अनन्यभू कन्दर्पस्तस्य विशिखा बाणास्तेषा पुङ्खाः पत्राणि तेषामग्रभागास्तद्वत्सुभगा आनन्दकारिणी या रोमराजि सा एव हरिता दूर्वा तयाङ्कुरितमभिनवोद्भेदसहितं कुल्योपकण्ठ स्मरमन्दिरसमीप येन तथा तम्। उद्यानमपि हरिताङ्कुरैरुपलक्षितकुल्योपकण्ठं कृत्रिमनदीसमीपं भवति। पुन कथंभूतम्। अगमाभ्यर्णप्रसाधितमकरध्वजाराधनजघनवेदिकम् अगमस्य अभ्यर्णे प्रसाधिता शृङ्गारिता मकरध्वजाराधनाय जघनवेदिका स्त्रीकट्यग्रभागो येन स तथा तम्। उद्यानमपि वृक्षसमीपकृतकामाराधनवेदिक भवति। पुन कथंभूतम्। उच्छलदनवरतरतिकुसुमपरिमलोपलिप्यमानवनदेवताभवनम् उच्छलन्ति अनवरत यानि रतिकुसुमानि प्रेमपुष्पाणि तेषा परिमलेन उपलिप्यमानं सवास्यमानं वनदेवताभवनं येन स तथा तम्। उद्यानमपि पुष्पपरिमलवासितदेवताभवनं भवति। पुन कथंभूतम्। उपारूढोरुकदलीकाण्डकाननरमणीयम् उपारूढं समीपे स्फुटीभूतं यत् ऊरव एव कदलीकाण्डकानन मोचास्कन्धवनं तेन रमणीय तम्। उद्यानमपि ऊरुकदलीकाण्डकाननमनोहर भवति। पुनः कथभूतम्। अलक्तकरक्तपादपल्लवनखपुष्पनिष्पादितविहारधराशोभम् अलक्तको लाक्षारस। उक्तं च—'राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामय.।' तेन रक्ता ये पादपल्लवा तैरुपलक्षितानि यानि नखपुष्पाणि कामाङ्कुशकुसुमानि तैर्निष्पादिता विहारधरायाः क्रीडाभूमेः शोभा अभिख्या येन स तथा तम्। उद्यानमपि प्रवालपुष्पैर्निष्पादितविहारधराशोभ भवति। पुन· कथंभूतम्। अप्रतिमनिजदेहच्छायापनीताखिलातपसतापम् अप्रतिमा अनुपमा या निजदेहच्छाया स्त्रीजनशरीरकान्तिस्तया अपनीतो दूरीकृत. अखिल आतपसतापो घर्मपरितापो येन स तथा तम्। उद्यानमपि वृक्षच्छायानिवारितातपसतापं भवति। पुनः कथंभूतम्। उड्डमरपुरुषरतश्रमसजातस्वेदजलमञ्जरीजालजनितयन्त्रधारागृहम् उड्डमर महाटोप यत् पुरुषरतं अध.पुरुषरतं तस्य श्रमेण खेदेन सञ्जातं यत् स्वेदजलमञ्जरीजालं तेन जनितं

प्रियतमाजनमिव, चरणकिसलयप्रहारक्रीडाभिः ऊरुरम्भास्तम्भपरिरम्भकेलिभिः मेखलादेशदलजशय्यारोहणविनोदैः तनूरुहराजितापिच्छमञ्जरीभिः नाभिमण्डलालवालपरिसर्पणैः वलिवल्लीवलयरतिभिः कुचकुसुमस्तबकविकल्पैः भुजलतालिङ्गनविधिभिः बाहुतरुमूलदर्शनकुतूहलैः बिम्बाधरफलास्वादनप्रीतिभि· अपाङ्गप्रसवखेलितैः भ्रूभङ्गपल्लवप्रसाधनलीलाभिः अलकवल्लरीपरिमलमनोरथैः कपोलपुलकप्रसाधनप्रसूनावचितिभिः यौवनारण्यवनदेवताराधनवरप्रसादैरिवान्यैश्च तैस्तैर्विलासैः मदनमदविनोदमुद्यानमतिचिरम-

---

यन्त्रधारागृहं उड्डमरकृत्रिममेघमन्दिरं येन प्रियतमाजनेन स तथोक्तस्तम्। उद्यानमपि यन्त्रधारागृहसयुक्त भवति। कै· कैः कृत्वा उद्यानमनुभूय मध्याह्नसमयानतिवाहयामास। चरणकिसलयप्रहारक्रीडाभिः चरणान्येव किसलयानि तेषा प्रहारक्रीडाभिः। पुनश्च काभि·। ऊरुरम्भास्तम्भपरिरम्भकेलिभिः··· · ··· ··· ··········· स्तम्भौ तयोः परिरम्भकेलिभिरालिङ्गनक्रीडाभिः। पुनश्च कै· कृत्वा। मेखलादेशदलजशय्यारोहणविनोदै· मेखलादेशः स्मरमन्दिरप्रदेशः स एव दलजशय्या पल्लवशयनीयं तस्या आरोहणविनोदैः। पुनः काभि कृत्वा। तनूरुहराजितापिच्छमञ्जरीभिः तनूरुहराजयस्ता एव तापिच्छमञ्जर्य· कृष्णकाहलीकतरुवल्लर्यस्ताभिः। पुनः कैः कृत्वा। नाभिमण्डलालवालपरिसर्पणै· नाभिमण्डलमेव आलवालं तस्य परिसर्पणैः आरुह्य समुल्लसनैः। पुनश्च काभिः। वलिवल्लीवलयरतिभिः वलय उदररेखास्ता एव वल्लय· प्रतानिन्यस्तासां वलयरतिभि· मण्डलक्रीडाभिः। पुनश्च कैः कृत्वा। कुचकुसुमस्तबकविकल्पैः कुचा एव कुसुमस्तबकाः पुष्पसघाता· तेषा विकल्पैर्भेदैः। पुनः कैः कृत्वा। भुजलतालिङ्गनविधिभिः भुजा एव लतास्तासामालिङ्गनविधिभि·। पुनः कै कृत्वा। बाहुतरुमूलदर्शनकुतूहलैः बाहव एव तरवः तेषा मूलदर्शनकुतूहलै·। पुनश्च काभिः कृत्वा। बिम्बाधरफलास्वादनप्रीतिभि· बिम्बाधरा एव फलानि तेषामास्वादनप्रीतिभिः। पुनश्च कै· कृत्वा। अपाङ्गप्रसवखेलितै· अपाङ्गा एव प्रसवा· पुष्पाणि तेषा खेलितैः। पुनश्च काभिः। भ्रूभङ्गपल्लवप्रसाधनलीलाभिः भ्रूभङ्गा भ्रुकुटयस्त एव पल्लवास्तेषा प्रसाधनलीलाभिः परिकर्मक्रीडाभिः। पुनश्च कैः कृत्वा। अलकवल्लरीपरिमलमनोरथैः अलकाना वल्लर्यस्तासा परिमलमनोरथैः परिमर्दनदोहदैः। पुनश्च काभि। कपोलपुलकप्रसाधनप्रसूनावचितिभिः कपोलेषु यानि पुलकप्रसाधनानि पत्रनखप्रदानानि त एव प्रसूनानि तेषां अवचितिभिः चुण्टनैः। न केवलमेतैः कृत्वा उद्यानमनुभूय मध्याह्नसमयानतिवाहयामास। अन्यैश्चापरैस्तैस्तैः कामुकजनप्रसिद्धैर्विलासैः क्रीडनैः। कथंभूतैस्तैर्विलासैः। यौवनारण्यवनदेवताराधनवरप्रसादैः यौवनमेवारण्यं वनं वेडवनं तस्य

नुभूय, पुनर्यत्समन्तादुत्तरलतरसरत्सारणीसलिलसेकसुकुमारोशीरसारकटगर्भाविर्भवद्दूर्वादलश्यामलितदिग्वलयं नवाग्रनागवल्लीपल्लवोल्लासभराभुग्नपूगनगाभोगभर्त्सितभानुप्रभाप्रसरं हरितमणिप्रकाशपलाशपेशलप्रतानचितमोचमेचकरुचिरचिताम्बरापगापरकालिन्दीसगमं बालबकुलकुरवकतिलकचम्पकाशोकसहकारकिसलयकुलखेलद्बाचालशुकसारिकं विकचविचकिलाति-

---

सबन्धिन्यो या देवता वनितावनयस्तासामाराधनस्य वरप्रदानैरिव। कथंभूतोऽहम्। तत्र यन्त्रधारागृहे प्रियतमाभिः सह सक्रीडमानः अनुपरिचिक्रीड। 'समोऽकूजने' इति सूत्रेण रुचादित्वात्क्रीडधातोरात्मनेपदम्। कूजने तु आत्मनेपदं न भवति। यथा सक्रीडन्ति शकटानि शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्र यन्त्रधारागृहे प्रियतमाभिः सह सक्रीडमानो रममाणः घर्मदिवसेषु मध्याह्नसमयानतिवाहयामासेति सबन्ध। तत्र कुत्र पुनरिति उद्यानानुभवनादनन्तरम्। यत् यन्त्रधारागृह कथंभूतम्। समन्तात् सर्वत्र उत्तरलतरसरत्सारणीसलिलसेकसुकुमारोशीरसारकटगर्भाविर्भवद्दूर्वादलश्यामलितदिग्वलयम् उत्कर्षेण तरलतरा वेगवत्तरा सरन्ती गच्छन्ती या सारणी जलनी(?)कस्तस्याः सलिलं तस्य सेकेन सेचनेन सुकुमारोऽतिकोमलो योऽसौ उशीरसारकटः वीरणमूल अतिमनोहरः कटो भित्तिस्तस्य गर्भे आविर्भवन्ति यानि दूर्वादलानि शतपर्वापल्लवानि तैः श्यामलितं दिग्वलयं यत्र यन्त्रधारागृहे तत्तथोक्तम्। यत् यन्त्रधारागृह पुनः कथंभूतम्। नवाग्रनागवल्लीपल्लवोल्लासभराभुग्नपूगनगाभोगभर्त्सितभानुप्रभाप्रसरम् नवाग्राः प्रत्यग्रा या नागवल्ल्यस्तासा पल्लवास्तेषा उल्लासः प्रादुर्भावस्तस्य भरेण भारेण अभुग्ना मोटिता वक्रीकृता ये पूगनगाः क्रमुकवृक्षास्तेषामाभोगेन आटोपेन परिपूर्णतया वा भर्त्सितो निराकृतो भानुप्रभाप्रकारो यत्र तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतम्। हरितमणिप्रकाशपलाशपेशलप्रतानचितमोचमेचकरुचिरचिताम्बरापगापरकालिन्दीसगमम् हरितमणिरश्मगर्भरत्नम्। उक्त च—'गारुडात्मज मरकतमश्मगर्भ हरिन्मणिः। शोणरत्नं लोहितकं पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥' मुक्ताहरितमणिर्मरकतमणिरित्यर्थस्तस्य प्रकाश उद्योतस्तत्सदृशानि यानि पलाशानि पत्राणि कदलीदलानि तैः पेशलोऽतिमनोहरो योऽसौ प्रतानो विस्तारस्तेन चिता जटिता या मोचाः कदल्यः। 'आ ···कारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित्' इति वचनात् मोचाशब्दस्य ह्रस्वत्वम्। तासा मेचकरुचयो नीलदीप्तयस्ताभी रचितः अम्बरापगायाः अपरकालिन्दीसगमो द्वितीययमुनामेलापको तत्र तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतम्। बालबकुलकुरवकतिलकचम्पकाशोकसहकारकिसलयकुलखेलद्बाचालशुकसारिकम् अभिनवाश्च ते बकुला केशरतरव, कुरबकाश्च रक्ताम्लानवृक्षाः। उक्तं च—'अम्लानस्तु महासह। तत्र शोणे कुरबकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥' तिलकाश्च क्षुरकवृक्षा। उक्त च—'तिलकः क्षुरकः श्रीमान् पुरुषश्छन्नपुष्पकः।' तिलपुष्प इत्यर्थः। चम्पकाश्च हेमपुष्पकाः, अशोकाश्च

मुक्तकमल्लिकारामकुसुमस्तबकतारकितलतामण्डपं निरन्तरनिष्पन्ददुर्दिनजलकलशतलवालुकालवालविरूढयवप्ररोहपाण्डुरितभित्तिभागं स्फुटकुड्मलपाटलीप्रसूनोपहारसौरभास्वादलुब्धमधुकरारब्धवल्लकीवाद्यं मदोत्कलकोककुक्कुभकुररबककलहंसाद्यनेकपयःपतङ्गपक्षचापलोच्छलत्सरोजरजःपुञ्जपिञ्जरजलकेलिदीर्घिकान्तरालपुलिनप्रसाधितप्रासादवेदिमध्यसंबद्धसलिलतूलिकं शयनाभ्यर्णावतीर्णसुवर्णमणिरजतभाजनविन्यस्यमानमलयजागुरुमृग-

---

वञ्जुलवृक्षाः, सहकाराश्च अतिसुगन्धाम्रवृक्षाः, तेषां किसलयानि तेषां कुलानि तेषु खेलन्तो वाचाला बहुवाचः शुकाश्च सारिकाश्च यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । विकचविचकिलातिमुक्तकमल्लिकारामकुसुमस्तबकतारकितलतामण्डपम् विकचानि विकसितानि यानि विचकिलानि मल्लिकापुष्पाणि मोगरककुसुमानि । उक्तं च—'मल्लिका । द्विपदासौ विचकिलसेवाणौ यवनोद्भवा ॥' अतिमुक्तकानि सुरपर्णीपुष्पाणि । उक्तं च—'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्यात् वासन्ती माधवी लता । मण्डको निघुदुश्चैव. .वसन्तधराश्रयः । कामुकः भ्रमरोत्सवः ।' मल्लिका च अतीवपुष्पा तासामारामो वनं तस्य कुसुमस्तबकास्तैस्तारकिता लतामण्डपा वल्लीगृहाणि यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । निरन्तरनिष्पन्ददुर्दिनजलकलशतलवालुकालवालविरूढयवप्ररोहपाण्डुरितभित्तिभागम् निरन्तरनिष्पन्देन निर्विच्छिन्नजलस्रावेण दुर्दिना जलबहुला ये जलकलशास्तेषां तलेषु यद्वालुकालवालानि धूलीस्थानकानि तेषु विरूढाः प्रादुर्भवन्तो ये यवप्ररोहाः शि(सि)तशूकाङ्कुरास्तैः पाण्डुरिता भित्तीनां भागाः प्रदेशा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । स्फुटकुड्मलपाटलीप्रसूनोपहारसौरभास्वादलुब्धमधुकरारब्धवल्लकीवाद्यम् स्फुटन्ति विकसन्ति यानि कुड्मलपाटलीनां वसन्तदूतीनां प्रसूनानि तेषामुपहारः प्रकरस्तस्य सौरभं तस्यास्वादे आघ्राणे लुब्धा लोभं गता ये मधुकरास्तैरारब्धं वल्लकीवाद्यं यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । मदोत्कलकोककुक्कुभकुररबककलहंसाद्यनेकपयःपतङ्गपक्षचापलोच्छलत्सरोजरजःपुञ्जपिञ्जरजलकेलिदीर्घिकान्तरालपुलिनप्रसाधितप्रासादवेदिमध्यसंबद्धसलिलतूलिकम् मदोत्कला मदेनोत्कटाः कोकाश्च कुक्कुभाश्च । तित्तिरा लावा इति यावत् । कुरराश्च बकाश्च कलहंसाश्च कादम्बास्ते आदिर्येषां हारीतकारण्डवचकोरटिट्टिभकपिञ्जलादीनां ते च ते अनेके बहवः पयःपतङ्गा जलपक्षिणस्तेषां पक्षाणां चापलेन चपलत्वेन उच्छलन्ति यानि सरोजरजांसि तेषां पुञ्जैः राशिभिः पिञ्जरा गोरोचनवर्णा या जलकेलिदीर्घिका जलक्रीडावापिकाः तासामन्तरालेषु यानि पुलिनानि जलोत्थितद्वीपास्तेषु प्रसाधिताः कृता ये प्रासादास्तेषां मध्येषु या वेदयो वेदिकास्तासां मध्येषु अन्तर्भागेषु सबद्धाः सम्यग्रचिताः सलिलतूलिकाः पानीयशय्या यत्र तत्तथोक्तम् । उक्तं च—'आलेख्यलेखिनीतूलशय्या प्रोक्ता च तूलिका ।' इति । पुनः कथंभूतम् । शयनाभ्यर्णावतीर्णसुवर्णमणिरजतभाजनविन्यस्यमानमलयजागुरुमृगनाभिकर्पूरपरिमलोद्गा-

नाभिकर्पूरपरिमलोद्वाहिवारिपूरं पर्यन्तयन्त्रजलधरवर्षाभिषिच्यमानस्थलकमलिनीकेदारं विविधव्यालवदनविनिर्गलज्जलधाराध्वनितलयलास्यमानभवनाङ्गणबर्हिणं चन्द्रकान्तमयमृणालविलस्रवत्स्रोतःसंतर्प्यमाणविनोदवारलं करटिकरविकीर्यमाणसीकरासारसूत्रिताङ्गनालकमुक्ताफलाभरणं मकरमुखमुक्तनिर्झरनीहारोल्लास्यमानकामिनीकुचकुम्भचन्दनस्थासकं विलासवल्लरीवनवानराननोद्गीर्णपानीयापनीयमानमानिनीकपोलतलतिलकपत्रं जलदेव-

---

हिवारिपूरम्। शयनस्य शय्याया अभ्यर्णानि अवतीर्णानि मण्डितानि सुवर्णभाजनानि मणिभाजनानि रजतभाजनानि तेषु विन्यस्यमाना ध्रियमाणा ये मलयजानामगुरूणा मृगनाभीना कर्पूराणा च परिमला विमर्दोत्थगन्धा तान् वहन्तीत्येवंशीला वारिपूराः यत्र तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतम्। पर्यन्तयन्त्रजलधरवर्षाभिषिच्यमानस्थलकमलिनीकेदारम् पर्यन्तेषु प्रान्तेषु यन्त्रजलधरा यन्त्रकृतकमेघास्तेषा वर्षेण अभिषिच्यमाना स्थलकमलिनीकेदाराः स्थलकमलिनीना केदारा जलभृतक्षेत्राणि यत्र तत्तथोक्तम्। पुनः कथभूतम्। विविधव्यालवदनविनिर्गलज्जलधाराध्वनितलयलास्यमानभवनाङ्गणबर्हिणम् विविधा नानाप्रकारा ये व्यालाः कृत्रिमगजसर्पसिंहव्याघ्रचित्रकादयस्तेषा वदनेभ्यो विनिर्गलन्त्यो या जलधारा अपूछटा तासा ध्वनि. तस्य लयेन साम्यतया लास्यमाना भवनाङ्गणस्य बर्हिणः मयूरा यत्र तत्तथोक्तम्। पुन· कथंभूतम्। चन्द्रकान्तमयमृणालविलस्रवत्स्रोत सतर्प्यमाणविनोदवारलम् चन्द्रकान्ताश्चन्द्रकान्तमणयस्तैर्निर्वृताश्चन्द्रकान्तमया ये मृणाला पद्मनालानि तेषा विलेभ्यश्छिद्रेभ्यः स्रवन्ति क्षरन्ति यानि स्रोतासि स्रोतोऽम्बुसरणानि तैः सतर्प्यमाणा. प्रीयमाणा विनोदवारला· क्रीडाहंसवनिता यत्र तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतम्। करटिकरविकीर्यमाणसीकरासारसूत्रिताङ्गनालकमुक्ताफलाभरणम् करटिनः कृत्रिमगजास्तेषा करै शुण्डादण्डै विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाना ये सीकरास्तेषामासारेण वेगवद्वर्षेण सूत्रितानि रचितानि अङ्गनाना अलकेषु चूर्णकुन्तलेषु मुक्ताफलाना आभरणानि यत्र यन्त्रधारागृहे तत्तथोक्तम्। पुन. कथंभूतम्। मकरमुखमुक्तनिर्झरनीहारोल्लास्यमानकामिनीकुचकुम्भचन्दनस्थासकम् ....।

पुन कथंभूतम्। विलासवल्लरीवनवानराननोद्गीर्णपानीयापनीयमानमानिनीकपोलतलतिलकपत्रम् विलासवल्लरीवनेषु कृत्रिमक्रीडावल्लीवनेषु ये वानराः कृत्रिममर्कटास्तेषामाननैरुद्गीर्णानि उद्वान्तानि यानि पानीयानि तैरपनीयमानानि प्रक्षाल्यमानानि मानिनीना कपोलतलाना तिलकपत्राणि पत्रवल्यो यत्र यन्त्रधारागृहे तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतम्।

तातुमुलजलकेलिकलहावलोकनोन्मदनारदोत्तालताण्डवाडम्बरितशिखण्डिमण्डलीनिष्ठ्यूतनिबिडनीरप्रवाहविडम्ब्यमानविलासिनीजघनं कृतकनाकानोकहस्कन्धासीनसुरसुन्दरीहस्तोदस्तोदकापाद्यमानवल्लभावतंसकिसलयाश्वासं पवनकन्यकोड्डमरचामरानिलविनोद्यमानसुरतश्रान्तसीमन्तिनीमानसम् इतस्ततः पयोधरपुरंध्रिकास्तनकलशविधीयमानमज्जनावसरं शैशिर्यनिर्जितनीहारमहीधरम्

अपि च ।

हस्ते स्पृष्टा नखान्तैः कुचकलशतटे चूचुकप्रक्रमेण
　वक्त्रे नेत्रान्तराभ्या शिरसि कुवलयेनावतंसार्पितेन ।

जलदेवतातुमुलजलकेलिकलहावलोकनोन्मदनारदोत्तालताण्डवाडम्बरितशिखण्डिमण्डलीनिष्ठ्यूतनिविडनीरप्रवाहविडम्ब्यमानविलासिनीजघनम् जलदेवताना तुमुलो रौद्रो योऽसौ जलकेलिकलहस्तस्यावलोकनेन उन्मदः सहर्षः योऽसौ नारदस्तस्योत्तालमुत्कं यत्ताण्डवं नृत्यं तेन आडम्बरिता अवलोकनमागता या शिखण्डिमण्डली मरीच्यादिसप्तर्षिसमूहस्तया निष्ठ्यूत उद्गीर्णः योऽसौ निविडनीरप्रवाहः पाटलजलप्रवाहः तेन विडम्ब्यमानानि खलीक्रियमाणानि विलासिनीना जघनानि कट्यग्रभागा यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । कृतकनाकानोकहस्कन्धासीनसुरसुन्दरीहस्तोदस्तोदकापाद्यमानवल्लभावतंसकिसलयाश्वासम् कृतकाः ये नाकानोकहाः कल्पवृक्षास्तेषा स्कन्धेषु शाखामूलेषु आसीना याः सुरसुन्दर्यस्तासा हस्तैरुदस्तानि उत्क्षिप्तानि यान्युदकानि तैरापाद्यमान उत्पाद्यमानो वल्लभाना प्रियतमस्त्रीणामवतंसाना कर्णपूराणा किसलयाना आश्वास जीवनं यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । पवनकन्यकोड्डमरचामरानिलविनोद्यमानसुरतश्रान्तसीमन्तिनीमानसम् पवनकन्यकाः कृत्रिमचमरधारिण्यः पुत्तलिकास्तासामुड्डमर उत्कटो योऽसौ चामरानिल तेन विनोद्यमानानि आश्चर्यपूर्वकमाह्लाद्यमानानि सुरतश्रान्ताना संभोगखेदवतीना सीमन्तिनीना मानसानि यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । इतस्ततः पयोधरपुरंध्रिकास्तनकलशविधीयमानमज्जनावसरम् इतस्ततो यत्र तत्र पयोधरपुरंध्रिकाणा कृत्रिममेघपुत्तलिकाना स्तनकलशैर्विधीयमानः क्रियमाणो मज्जनावसरो यत्र तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । शैशिर्यनिर्जितनीहारमहीधरम् शैशिर्येण शीतत्वेन निर्जितो नीहारमहीधरो हिमाचलो येन यन्त्रधारागृहेण तत्तथोक्तम् ॥

अपि च विशेषव्यावर्णनं करोति—**हस्ते स्पृष्टेत्यादि** । तत्र कुत्र । यत्र यन्त्रधारागृहे यन्त्रस्त्री कृत्रिमस्त्री चन्दनस्यन्दधाराः गन्धसाराश्च्योतच्छटाः शिशिराः विकिरति विक्षिपति । चित्रमाश्चर्यमेतत् । हस्ते स्पृष्टा सती नखान्तैः कामाङ्कुशप्रान्तैः चन्दनस्यन्दधाराः

श्रोण्यां काञ्चीगुणाग्रैस्त्रिवलिषु च पुनर्नाभिरन्ध्रेण धीरा
यन्त्रस्त्री यत्र चित्रं विकिरति शिशिराश्चन्दनस्यन्दधाराः ॥ ३७५ ॥

तत्र यन्त्रधारागृहे, शिरीषकुसुमदामसंदानितकुन्तलकलापाभिः विचकिलमुकुलपरिकल्पितहारयष्टिभिः पाटलीप्रसवसुरभितधम्मिल्लमध्याभिः कर्णपुरमरुवकोद्भेदसुन्दरगण्डमण्डलाभिः मृणालवलयालंकृतकलाचीदेशाभिः अमन्दचन्दनस्यन्ददुर्दिनस्तनतटाभिः निबिडजलक्रीडामाञ्जिष्ठदृष्टिभिः वल्लभ-

---

विकिरति, कुचकलशतटे स्तनकलशमूले स्पृष्टा सती चूचुकप्रक्रमेण कुचाग्रावसरेण चन्दनस्यन्दधाराः विकिरति, वक्त्रे स्पृष्टा सती नेत्रान्तराभ्या लोचनमध्याभ्या चन्दनस्यन्दधारा. विकिरति, शिरसि मस्तके स्पृष्टा सती अवतंसार्पितेन कर्णपूरेण कुवलयेन चन्दनस्यन्दधारा. विकिरति, श्रोण्या कट्या स्पृष्टा सती काञ्चीगुणाग्रै कटिमेखलादोरकप्रान्तैः चन्दनस्यन्दधारा. विकिरति, त्रिवलिषु उदररेखासु स्पृष्टा सती पुनश्च पुनरपि नाभिरन्ध्रेण तुन्दिकाछिद्रेण चन्दनस्यन्दधारा विकिरति।यन्त्रस्त्री कथंभूता। धीरा अनाविला निर्मला। दीपकसमुच्चयालंकार ॥

किं कुर्वाणोऽहम्। प्रियतमाभि. सह सक्रीडमान.। कथंभूताभि प्रियतमाभिः। शिरीषकुसुमदामसदामितकुन्तलकलापाभिः शिरीषकुसुमदामभि शिरीषपुष्पमालाभिः सदानिता ग्रथिताः कुन्तलकलापा केशहस्ता. याभिस्तास्तथोक्तास्ताभिः। उक्तं च—'शिरीषस्तु कपीतनः भण्डिलो मृदुपुष्पश्च भण्डीर शङ्खिनीफल शुकतनुश्यामकक्कलकशुप्रियः भडीवेति (?) यावत्। पुन कथंभूताभि। विचकिलमुकुलपरिकल्पितहारयष्टिभिः विचकिलो मोगरकस्तस्य मुकुलै कलिकाभिः परिकल्पिता रचिता हारयष्टयो मुक्ताफलमाला याभिस्तास्तथोक्तास्ताभिः। पुन. कथंभूताभिः। पाटलीप्रसवसुरभितधम्मिल्लमध्याभि पाटली वसन्तदूती तस्या. प्रसवै· सुरभित धम्मिल्लसयताः कचास्तस्य मध्यो गर्भो याभिस्तास्तथा ताभि। पुनः कथभूताभि·। कर्णपूरमरुवकोद्भेदसुन्दरगण्डमण्डलाभिः कर्णपूरस्य सबन्धी योऽसौ मरुवक पत्रपुष्पविशेष तस्योद्भेदैर्मञ्जरीभिः सुन्दराणि गण्डमण्डलानि यासा ता. तथा ताभि.। पुनः कथंभूताभि। मृणालवलयालंकृतकलाचीदेशाभिः मृणालाना वलयै. कटकैः अलंकृता. कलाचीदेशा. प्रकोष्ठभागा याभिस्तास्तथा ताभिः। पुन. कथभूताभि.। अमन्दचन्दनस्यन्ददुर्दिनस्तनतटाभिः अमन्दः प्रचुरतरो योऽसौ चन्दनस्यन्दः गन्धसारद्रवस्तेन दुर्दिनानि विलिप्तानि स्तनतटानि यासा तास्तथा ताभि.। पुनः कथंभूताभिः। निबिडजलक्रीडामाञ्जिष्ठदृष्टिभिः निबिडा गाढा या जलक्रीडा तया माञ्जिष्ठा. पाटला दृष्टयो यासा तास्तथा ताभि। पुनः कथंभूताभिः। वल्लभलोकहस्तयन्त्रोदस्तजलजडांशुकव्यक्तनिम्नोन्नतप्रदेशाभि· वल्लभलोकस्य प्रियजनस्य हस्तस्य सबन्धि यत् यन्त्रं जलो-

लोकहस्तयन्त्रोदस्तजलजडांशुकव्यक्तनिम्नोन्नतप्रदेशाभिः अमर्यादालापविला-सहासोल्लासाभिरामाभिः प्रियतमाभिः सह संक्रीडमानः

विवशबिसिनीकन्दच्छेदैर्मृणालविभूषणै-
र्मलयजरसस्यन्दार्द्रार्द्रैरशोकदलोच्चयैः।
युवतिहृदयैर्हारोत्तारस्तनैश्च विलासिना
समधिकरतिर्जातः कामं निदाघसमागमः॥ ३७६॥

भास्वद्भास्वति दाहवाहिमरुति ज्वालोल्बणाशाकृति
शुष्यद्भूभृति दीप्यमानवियति प्रेङ्खन्मुखाम्भोद्युति।

क्षेपयन्त्रं तेन उदस्तमुत्क्षिप्तं यज्जलं तेन जडानि आर्द्राणि यान्यंशुकानि तेषु व्यक्ताः स्फुटीभूता निम्नोन्नतप्रदेशा जघनस्तनादिस्थानानि यासां तास्तथोक्तास्ताभिः। पुनः कथंभूताभि। अमर्यादालापविलासहासोल्लासाभिरामाभि. अमर्यादाः प्रचुरा ये आलापाः परस्परभाषणानि तथा अमर्यादा ये विलासा लोचनोत्क्षेपास्तथा अमर्यादा ये हासा चं-कारवचनानि मुखविकासा वा तेषामुल्लासैः प्रादुर्भावैरभिरामा अतिमनोहरा याः प्रिय-तमास्ताभिः॥

कथंभूतः सन्नह घर्मदिनेषु मध्याह्नसमयानतिवाहयामास। इत्यमुना प्रकारेण वैता-लिकालापोल्लास्यमानमानस वैतालिकाना बोधकराणा आलापै· उल्लास्यमान आह्लाद्यमानं मानस यस्य स तथोक्तः। इतीति किम्—**विवश बिसिनीत्यादि**। निदाघसमागमो ग्रीष्मकालागमो विलासिना कामिना कामं यथेष्टं समधिकरतिर्जात· सम्यक्प्रकारेण अधिकरतिदायको बभूव। कैः कृत्वा निदाघसमागमः समधिकरतिर्जात. । विवशबि-सिनीकन्दच्छेदै. विवशा अवशात्मानो ये बिसिनीना कन्दच्छेदा मूलखण्डानि तैः। उक्तं च—'विवशः स्यादवश्यात्मा[1]निष्टदुष्टविनिश्चय ।' पुनः कैः कृत्वा। मृणालवि-भूषणै· मृणालानामुत्पलाना विभूषणैः। पुनश्च कैः कृत्वा। अशोकदलोच्चयैः अशोकपल्ल-वशय्याभि.। कथंभूतैरशोकदलोच्चयै·। मलयजरसस्यन्दार्द्रार्द्रै. मलयजरसस्यन्दमानद्र-वस्य स्यन्दः स्रवस्तदुपलक्षिता या आर्द्रा जलक्लिन्नवस्त्र तया आर्द्राः क्लिन्ना ये अशोक-दलोच्चयास्तैः। पुनश्च कैः कृत्वा। युवतिहृदयैः वनिताना हृदयालिङ्गनैः। कथंभूतैः युवतिहृदयैः। हारोत्तारस्तनै. हारै. उत्तराः उत्कृष्टोज्ज्वलाः स्तना येषु तानि तथा तैः। समुच्चयदीपकालंकारः॥

भास्वदित्यादि। अस्मिन् ग्रीष्मे एतस्मिन् घर्मकाले देशान्तरं गच्छन् पुमान् मृतिं पञ्चत्व गच्छति। कथंभूते ग्रीष्मे। भास्वद्भास्वति तेजस्वी भास्वान् श्रीसूर्यो यस्मिन् ग्रीष्मे स भास्वद्भास्वान् तस्मिन्। पुन कथंभूते। दाहवाहिमरुति दाहवाही

---

1 'मतिश्च य.' इति हैमः.

सशुष्यत्सरिति क्वथत्तनुमति स्वान्तोद्भवोर्जोहृति
ग्रीष्मेऽस्मिन्महति क्षयामयचिति प्राञ्चन्मृतिं गच्छति ॥ ३७७ ॥
कृतकिसलयशय्याः प्रान्तचूतप्रतानाः
स्तवकरचितकुड्यास्तत्प्रसूनोपहाराः ।
जलसरणिसमीरासारसाराः प्रियाणां
कुचकलशविलासैर्निर्विशोद्यानभूमीः ॥ ३७८ ॥
विकचविचकिलालीकीर्णलोलालकानां
कुरवकमुकुलस्रक्तारहारस्तनीनाम् ।

सतापकारी मरुत् यत्र स तथा तस्मिन् । पुन कथभूते । ज्वालोल्वणाशाकृति ज्वालावत् अर्चिवत् उल्वणास्तीव्रा आशा दिश. करोतीति ज्वालोल्वणाशाकृत् तस्मिन् । पुन॰ कथभूते । शुष्यद्भूभृति शुष्यन्तो दह्यमाना. भूभृत॰ पर्वता यस्मिन् स तस्मिन् । पुन कथभूते । दीप्यमानवियति दीप्यमान जाज्वल्यमानं वियद्विष्णुपदं यस्मिन् स तस्मिन् । पुनः कथंभूते । प्रेङ्खन्मुखाम्भोद्युति प्रेङ्खन्ती चलन्ती मुखाम्भस॰ मुखप्रस्वेदजलस्य द्युति दीप्तिर्यत्र स तथा तस्मिन् । पुनः कथभूते । सशुष्यत्सरिति सम्यक्प्रकारेण शुष्यन्त्य. सरितो यत्र तस्मिन् । पुनः कथभूते । क्वथत्तनुमति क्वथन्तः क्वाथीभवन्तस्तनुमन्त. प्राणिनो यस्मिन् स तस्मिन् । पुन कथंभूते । स्वान्तोद्भवोर्जोहृति स्वान्तोद्भवस्य कन्दर्पस्य ऊर्जो बल हरतीति स तस्मिन् । ग्रीष्मे कामबलं न भवतीत्यर्थः । पुनः कथभूते । महति गुरुतरे । ज्येष्ठाषाढीये इत्यर्थ । पुनः कथंभूते । क्षयामयचिति क्षयामय यक्ष्माणं राजरोगं चिनोति पुष्णातीति स तस्मिन् । जात्यलंकार. ॥

कृतकिसलयेत्यादि । हे राजन्, त्व उद्यानभूमीर्वनभूमी. निर्विश अनुभव । कैः कृत्वा । प्रियाणां वल्लभस्त्रीणा कुचकलशविलासै. स्तनघटालिङ्गनै. । कथभूता उद्यानभूमीः । कृतकिसलयशय्याः कृता किसलयै. तरुपल्लवैः शय्या. शयनीयानि यासु तास्तथोक्तास्ता । पुनः कथंभूता । प्रान्तचूतप्रतानाः प्रान्तेषु चूताना प्रतानाः समूहा यासु तथा ताः । पुन कथंभूता । स्तवकरचितकुड्या स्तवका पुष्पगुच्छास्तै रचिता निर्मिताः कुड्या भित्तयो यासु तास्तथा ता । पुन कथंभूता. । तत्प्रसूनोपहाराः तेषामुद्यानाना प्रसूनानि तेषामुपहाराः प्रकरा यासु तास्तथा ता. । पुन. कथंभूता॰ । जलसरणिसमीरासारसाराः जलसरणय. कृत्रिमजलनद्यस्तासा समीरासारैर्वायुसमूहै सारा. मनोहरास्तास्तथा ताः । समुच्चयालकार ॥

विकचेत्यादि । हे नृप, योषिता किमपि अपूर्वं कषाय कषाययुक्तं वक्त्रं चुम्बास्वादय । कथंभूताना योषिताम् । विकचविचकिलालीकीर्णलोलालकानाम् विकचानि विचकि-

दरजरठदलाग्रैः पल्लवैश्चूतजातै-
र्नृप किमपि कषायं योषितां चुम्ब वक्त्रम् ॥ ३७९ ॥

अलककिसलयानां भ्रूलताश्लाघिनीनां
नयनमधुलिहाना चारुगण्डस्थलीनाम् ।
कुचकुसुमचयानां स्त्रीवनश्रेणिकाना-
मवनिषु कुरु केलीः किं नृपान्यैर्वनान्तैः ॥ ३८० ॥

लसदलकतरङ्गाः कान्तनेत्रारविन्दाः
प्रचलभुजलतान्ताः पीनवक्षोजकोकाः ।
अतनुजघनकूलाश्चारुलावण्यवार-
स्तव नृप जलकेलिं कुर्वतः स्त्रीसरस्यः ॥ ३८१ ॥

लानि मोगरकपुष्पाणि तेषा आल्य आवल्यस्ताभि कीर्णा व्याप्ता लोला अलका यासा तास्तथोक्तास्तासाम् । पुन कथंभूतानाम् । कुरवकमुकुलस्रक्तारहारस्तनीनाम् कुरवकाः शोणाम्लानवृक्षास्तेषा मुकुलाना स्रजो मालास्तया तारा उज्ज्वला हारास्तैरुपलक्षिताः स्तना॰ यासा तास्तया तासाम् । कैं कृत्वा योषिता वक्त्रं कषाय जातमिति चेत् । चूतजातैः पल्लवैः आम्रोद्भवैः प्रवालै । कथंभूतै पल्लवैः । दरजरठदलाग्रैः दरमीषज्जरठानि कठिनानि दलाना अग्राणि येषा ते तथा तै॰ । समुच्चयालंकार ॥

अलककिसलयानामित्यादि । हे नृप, त्व स्त्रीवनश्रेणिकानामवनिषु केलिं कुरु । अन्यैर्वनान्तैरपरैर्वनमध्यैः किम् । न किमपि । कथंभूताना स्त्रीवनश्रेणिकानाम् अलककिसलयाना अलकास्त एव किसलयानि यासा तासाम् । पुन॰ कथंभूतानाम् । भ्रूलताश्लाधिनीनाम् भ्रुव एव लतास्ताभि॰ श्लाघा स्तुतिर्विद्यते यासा तास्तासाम् । पुनः कथंभूतानाम् । नयनमधुलिहानाम् मधु पुष्पमकरन्दं लिहन्ति आस्वादयन्तीति मधुलिहा भ्रमरा॰ । 'नाम्युपधाप्रीकृदृश क॰ ।' नयनानि एव मधुलिहा यासा तास्तासाम् । पुनः कथभूतानाम् । चारुगण्डस्थलीनाम् चार्व्यो अतिमनोहरा गण्डस्थल्यः कपोला यासु तथा तासाम् । पुन॰ कथंभूतानाम् । कुचकुसुमचयाना कुचा एव कुसुमचयाः पुष्पप्रकरा यासु तास्तया तासाम् । रूपकसमुच्चयाक्षेपालंकारः ॥

लसदलकेत्यादि । हे नृप, स्त्रीसरस्यः वनितासरोवराणि तव भवतो जलकेलिं कुर्वतो विदधातु । कथंभूता॰ स्त्रीसरस्य॰ । लसदलकतरङ्गाः लसन्तः उल्लसन्तोऽलका एव तरङ्गा यासा ताः । पुन कथंभूता॰ । कान्तनेत्रारविन्दा॰ कान्तानि मनोहराणि नेत्राणि अरविन्दानि यासु ताः । पुनः कथंभूताः । प्रचलभुजलतान्ताः प्रचला उल्लसन्तो भुजलतान्ता यासु ताः । पुनः कथंभूता॰ । पीनवक्षोजकोकाः पीनाः पीवरा नातिस्थूला नातिदीर्घा वर्तुलाकारा॰ परस्परसलग्नाः उन्नतिभाजो वक्षोजा

ऊरुव्यासवशेन मन्दितरया रुद्धा नितम्बस्थलै-
र्नाभीकन्दरदेशवारिवलनव्यालोलफेनावलिः।
बाहूत्पीडनसंगलल्लहरिका पीनस्तनोत्तम्भिता
जह्वादघ्नजलापि खेलदबला कूलंकषा वाहिनी॥ ३८२॥
गम्भीरनाभीवलभिप्रवेशादल्पोदकाभूत्तटिनी मुहूर्यो।
क्षीणां पुनः सातिभृता निकामं प्रियापराधस्रवदश्रुपूरैः॥ ३८३॥

एव फोका यासु ताः। पुनः कथंभूताः। अतनुजघनकूलाः अतनूनि महान्ति जघनान्येव कूलानि तटानि यासां ताः। पुनः कथंभूताः। चारुलावण्यवारः चारूणि लावण्यानि कान्तयो वारीणि जलानि यासु ताः। रूपकालंकारः॥

ऊरुव्यासवशेनेत्यादि। हे राजन्, खेलदबला खेलन्ती रममाणा अबला जह्वादघ्नजला। जह्वादघ्नजला सा कूलंकषा वाहिनी कथमिति विरुद्धं परिह्रियते। यतः कूलंकषा स्मरनन्दिरर्षोऽवर्ता तत एव जह्वादघ्नजला जानुपर्यन्तप्राप्तजला इति मुख्यम्। कथंभूता खेलदबला। ऊरुव्यासवशेन मन्दितरया ऊर्वोः सक्थ्नोः व्यासः परस्परसंमेलनं तस्य वशेन परवशत्वेन मन्दितरया मन्दवेगा। पुनश्च कथंभूता नितम्बस्थलैः रुद्धा नितम्बा एव स्थलानि उन्नतभागास्तैः रुद्धा अवरुद्धा। पुनः कथंभूता। नाभीकन्दरदेशवारिवलनव्यालोलफेनावलिः नाभ्येव कन्दरदेशो गुहास्थानं तत्र वारिवलनेन प्रस्वेदजलव्याप्त्या व्यालोला विशेषेण चपला फेनावलिः शुक्लडिण्डीरपिण्डराजिर्यस्याः सा। पुनः कथंभूता। बाहूत्पीडनसंगलल्लहरिका बाह्वोर्भुजयोरुत्पीडनेन गाढमालिङ्गनेन संगलन्त्यः समुच्छलन्त्यो लहरिकास्तरङ्गसंकोचेक्षणवीचयो यस्याः सा। पुनः कथंभूता पीनस्तनोत्तम्भिता पीनौ पूर्वोक्तलक्षणौ यौ स्तनौ ताभ्यामुत्तम्भिता अवष्टब्धा सा शोभा। रूपकविरोधालंकारः॥

गम्भीरनाभीत्यादि। या क्षीणा तटिनी त्रिवलीलक्षणा नदी गम्भीरनाभीवलभिप्रवेशात् अगाधतुन्दिकातलाधारवंशपञ्जरसंचारात् अल्पोदका अभूत्। प्रस्वेदजलरहिता बभूवेत्यर्थः। सा तटिनी प्रियापराधस्रवदश्रुपूरैः प्रियस्य अपराधः प्रियापराधः भर्तृदोषः तस्मात् स्रवन्ति क्षरन्ति यानि अश्रूणि तेषां पूरैः निकामं पुनः पश्चात् अतिभृता अभूत्। रूपकालंकारः॥

---

१. यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु 'मन्दिरतया' इत्येवोपलभ्यते, तथापि सटीकपुस्तके टीकाया व्याख्योपक्रमे तकारोपरि प्रथमत्वबोधकसंख्याया रेफोपरि द्वितीयत्वबोधकसंख्यायाः केनचिच्छोधकेन कृतायाः 'मन्दवेगा' इति पर्यायस्य च दर्शनेन पाठस्तु कल्पितः।

अलकेक्षणवदनकुचैरुन्मज्जन्त्याः क्रमेण कान्तायाः ।
जम्बालकुवलयाम्बुजपुलिनश्रियमाश्रिता सिन्धुः ॥ ३८४ ॥

अहनि परिणतार्धे नाथ सीमन्तिनीनां
पुरुषरतनियोगव्यग्रकाञ्चीगुणानाम् ।
शिथिलयति कपोले मण्डनं स्वेदबिन्दु-
र्निबिडकुचनिकुञ्जात्स्यन्दते वारिपूरः ॥ ३८५ ॥

उद्वेल्लन्ति कपोलपालिषु कुचस्तम्बेषु मन्दास्पदाः
स्फायन्ते वलिवाहिनीषु पृथवो नाभीदरश्रेणिषु ।
ग्रीष्मेऽपि स्मरकेलिलालसधियां स्त्रीणां श्रमाम्भःकणाः
ख्यान्ति प्रावृष एव सपदममी नीवीलतोल्लासिनः ॥ ३८६ ॥

अलकेक्षणेत्यादि । सिन्धुर्नदी भर्तुर्दृष्टिलक्षणा कान्तायाः स्त्रियः अलकेक्षणवदन-कुचैः अलकाया ... ... जम्बालकुवलयाम्बु-जपुलिनश्रियं आश्रिता बभूव । जम्बालानि शैवलानि । उक्तं च—'शैवले कर्दमे चैव जम्बालमिति चोच्यते' । कुवलयं च उत्पलम्, अम्बुजं च कमलम्, पुलिनं च तोयोत्थि-तस्थलम्, जम्बालकुवलयाम्बुजपुलिनानि । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनम्' इति वचनात् । तेषां श्रीः शोभा तां जम्बालकुवलयाम्बुजपुलिनश्रियं आश्रिता प्राप्ता । यथासंख्यालंकारः ॥

अहनीत्यादि । हे नाथ हे राजन्, अहनि दिवसे परिणतार्धे मध्याह्नवेलायां स्वेद-बिन्दुः प्रस्वेदजलं सीमन्तिनीनां कपोले मण्डनं पत्रवल्लीं शिथिलयति श्लथं करोति । निबिडकुचनिकुञ्जात् निबिडौ परस्परसंलग्नौ यौ कुचौ तयोर्निकुञ्जं मध्यस्थानं निबिडकुच-निकुञ्जं तस्मात् । उक्तं च—'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ।' स्थाने इति विशेषः । वारिपूरो जलप्रवाहः स्यन्दते क्षरति । कथंभूतानां सीमन्तिनीनाम् । पुरुषर-तनियोगव्यग्रकाञ्चीगुणानाम् । 'उपरि स्त्री अधः पुरुषः इति रीत्या यत्सुरतं तत्पुरुषरत-मुच्यते विपरीतरतम्' इति वचनात् । तस्य नियोगो निर्विशेषो योगो नियोगो व्यापारस्तत्र व्यग्रो व्याकुलः । 'व्यग्रे च प्रगुणाकुले' इति वचनात् । काञ्चीगुणो कटिमेखला यासां तास्तथोक्तास्तासाम् । शृङ्गाररसप्रधानं रूपकमिदम् ॥

उद्वेल्लन्तीत्यादि । हे राजन्, स्त्रीणां श्रमाम्भःकणाः सुरतश्रमसंजातजलकणाः ग्रीष्मेऽपि उष्णकालेऽपि प्रावृष एव वर्षर्तोरिव संपदं शोभां अमी प्रत्यक्षीभूताः ख्यान्ति कथयन्ति । सूचयन्तीत्यर्थः । कथंभूतानां स्त्रीणाम् । स्मरकेलिलालसधियाम् स्मरकेलिषु कंदर्पक्रीडासु लालसा अत्याकाङ्क्षा धीर्बुद्धिर्यासां तास्तथा तासाम् । श्रमाम्भः-कणाः किं कुर्वन्ति । कपोलपालिषु गण्डस्थलपरिवारणेषु उद्वेल्लन्ति उत्पतन्ति । उक्तं

मन्दानिलेषु कदलीदलमण्डपेषु
हारेषु यन्त्रगृहकेलिषु चन्दनेषु।
बद्धस्पृहान्ननु दुनोति कथं स कालः
कान्तासु चार्पितपयोधरमण्डलासु॥ ३८७॥

इति वैतालिकालापोल्लास्यमानमानसः सकललोकलोचनघूर्णनेषु घर्मदिनेषु मदिरासमागमानिव मध्याह्नसमयानतिवाहयामास।

अकुर्वन्मनसः प्रीतिं यः स्त्रीषु विहितादरः।
अन्यार्थं भारवोढेव स परं क्लेशभाजनः॥ ३८८॥

च विद्यानन्देन—'चलने चलति प्रेङ्खति विकम्पते वेपते च वेल्लति च लङ्गति रङ्गति वल्गति दोलयति स्यन्दते स्फुरति॥' कथभूता श्रमाम्भ कणा.। कुचस्तम्बेषु स्तनप्र-काण्डेषु मन्दास्पदा मन्दस्यन्दा। पुनश्च किं कुर्वन्ति श्रमाम्भ कणा। वलिवाहिनीषु त्रिवलीनदीषु स्फायन्ते स्फारीभवन्ति वृद्धिं गच्छन्ति। कथंभूता। नाभीदरश्रेणिषु नाभिविवरसमूहेषु पृथव। पुन कथंभूता॰। नीवीलतोल्लासिन नीवी कटीवस्त्रबन्धन सैव लता वल्ली तामुल्लासयन्तीत्येवशीला। उल्लसन कुर्वन्तीत्यर्थ। रूपकोपमालकार॥

मन्दानिलेष्वित्यादि। हे राजन्, स कालो ग्रीष्मकालो नन्वहो कथं केन प्रकारेण नरान् दुनोति संतापयति। कथंभूतान् नरान्। बद्धस्पृहान् साकाङ्क्षान्। केषु सत्सु दुनोति। मन्दानिलेषु अतीव्रवातेषु सत्सु। तथा कदलीदलमण्डपेषु अंशुमत्फलपर्णगृहेषु सत्सु। तथा हारेषु तथा यन्त्रगृहकेलिषु यन्त्रधारामन्दिरक्रीडासु सतीषु। तथा चन्दनेषु हरिच-न्दनद्रवेषु सत्सु। तथा कान्तासु सतीषु। कथंभूतासु कान्तासु। अर्पितपयोधरमण्डलासु। न कथमपि दुनोतीत्यर्थ। समुच्चयालकारः॥

कथंभूतेषु घर्मदिनेषु। सकललोकलोचनघूर्णनेषु सर्वलोकलोचननिद्रोत्पादकेषु। कथभूतान् मध्याह्नसमयान्। मदिरासमागमानिव यथा मदिरासमागमा सकललोकलो-चनाना घूर्णनं कुर्वन्ति॥

अकुर्वन्नित्यादि। य पुमान् स्त्रीषु वनितासु विषये मनस॰ प्रीतिं हर्षमकुर्वन् स्त्रीषु विहितादरो न भवति कृतादरो न स्यात्। स पुमान् पर केवलं क्लेशभाजनो भवति। क इव। अन्यार्थं भारवोढेव यथा भारवोढा पुमान् अन्यार्थं अपरेषा निमित्त भार वहति स्वयं तु क्लेशं सहते तत्समानो ज्ञातव्य। उपमालकार.॥

---

१. मूलटीकयोरुभयोरपि 'भाजन' इति पुंस्त्वनिर्देश. 'पात्रामत्रे च भाजनम्' इति क्लीबनिर्देशविरुद्ध.

कदाचिद्वियल्लक्ष्मीकुन्तलकलापकान्तिभिः सुरसरिन्नीलिकाविलासहासैः त्रिदिवस्त्रीनेत्राञ्जनविराजिभिः अमृतकरकुरङ्गलोचनच्छायैः तपनतुरगदूर्वाङ्कुरस्थलसृष्टिभिः स्वर्देवताभिषेकमरकतमयकलशमण्डलावलोकैः विद्याधरपुराभिसारिकाविजृम्भणतिमिरवृत्तिभिः सैंहिकेयसैन्यसमसाहसव्यवसायैः खेचरीचरणचाराचरितमेचकमणिकुट्टिमाभोगभङ्गिभिः गगनचरमिथुनरतिकेलितमालकाननकमनीयैः अमरविमानमहानीलाधिष्ठानलिम्पिभिः अम्बरसरः-

---

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे अम्भोधरैर्मेघैः कृत्वा प्रसवोन्मुखकामिनीकुचचूचुकाभासि नभसि सति प्रसवे प्रसूतौ उन्मुखा अवसरन्ती या कामिनी स्त्री तस्याः कुचचूचुकवत् कृष्णवर्णतया आभा शोभा यस्य नभसस्तत्तथोक्तं तस्मिन् । ईदृग्विधे नभसि सति वर्षर्तुश्रियं वर्षाकाललक्ष्मीं अनुभवन् भुञ्जानो यावत् यावत्कालं अहं यशोधरः सप्रमोदं सहर्षं आसाचक्रे तिष्ठामि स्म तावत्कालं सधिविग्रही यशोधरस्य महान् दूतः इति विज्ञाप्य इति विज्ञापनं कृत्वा दूतं शासनहरं प्रावेशयत् प्रवेशितवान् । इति क्रियाकारकसबन्ध । कथंभूतैरम्भोधरैः । वियल्लक्ष्मीकुन्तलकलापकान्तिभि. वियल्लक्ष्म्याः कुन्तलकलापः केशसमूहस्तद्वत् कान्तिः कृष्णत्वं येषां ते तथा तैः । पुन कथंभूतैः । सुरसरिन्नीलिकाविलासहासैः सुरसरिदाकाशगङ्गा तस्या नीलिका शैवलं तस्या विलासैर्हासैरुल्लासप्रसरैः । पुन कथंभूतैः । त्रिदिवस्त्रीनेत्राञ्जनविराजिभिः त्रिदिवस्त्रीणां नेत्राणां अञ्जनवत् विराजिभि. विराजनशीलैः । पुनः कथंभूतैः । अमृतकरकुरङ्गलोचनच्छायैः अमृतकरकुरङ्गस्य लोचनयोरिव आसमन्तात् छाया कान्तिर्येषां ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । तपनतुरगदूर्वाङ्कुरस्थलसृष्टिभि. तपनस्य श्रीसूर्यस्य तुरगास्तेषां दूर्वाङ्कुरा हरिताङ्कुरास्तेषां स्थलसृष्टयो येषु ते तथा तैः । पुन कथंभूतैः । स्वर्देवताभिषेकमरकतमयकलशमण्डलावलोकैः स्वर्देवता स्वर्गदेवता तस्या अभिषेकाय ये मरकतमयकलशा हरिन्मणिमयघटास्तेषां मण्डलः समूहस्तद्वदवलोक शोभा येषां ते तथा तैः । पुन कथंभूतैः । विद्याधरपुराभिसारिकाविजृम्भणतिमिरवृत्तिभिः विद्याधरपुराणां सवन्धिन्यो या अभिसारिका कामुकस्त्रियः । 'कान्तार्थिनी तु या याति सकेतं साभिसारिका' इति वचनात् । तासां विजृम्भणं प्रसरणं तन्निमित्तं तिमिरस्येव अन्धकारस्येव वृत्तिर्येषां ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । सैंहिकेयसैन्यसमसाहसव्यवसायैः सैंहिकेयो विधुंतुदस्तस्य सैन्यसमः साहसव्यवसाय उद्यमप्रवृत्तिर्येषां ते तथा तैः । पुन कथंभूतैः । खेचरीचरणचाराचरितमेचकमणिकुट्टिमाभोगभङ्गिभि खेचरीचरणानां चारः सचरणं तस्मै आचरिता मेचकमणीनां कृष्णरत्नानां कुट्टिमाभोगवत् बद्धभूमिविस्तारवत् भङ्गी रचना येषां ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । गगनचरमिथुनरतिकेलितमालकाननकमनीयैः गगनचरमिथुनानां देवविद्याधरस्त्रीपुरुषयुगलानां रतिकेलये सभोगक्रीडानिमित्तं तमाल-

प्रसरत्पङ्कपेशलप्रकाशैः व्योमगजगण्डमण्डनमदमनोहारिभिः विडम्बितगारुडोपलशैलशिखरशोभैः उपहसितशितिकण्ठकण्ठद्युतिभिः संकर्षणवसनवानातानसुन्दरैः द्युसदनदीर्घिकाविकासितकुवलयवनविलसद्भिः अनङ्गनारण्यप्ररूढतापिच्छगुच्छगहनावगाहिरामैः अवहेलितहरिदेहदीप्तिसंपत्तिभिः शिखण्डिताण्डवप्रारम्भपूर्वरङ्गैः अनङ्गनगपल्लवोल्लासव्यसनिभिः प्रोषितपुरंध्रिकाश्वासनप्रथमदूतैः चातककुलकेलिकारिभिः कलहंसनिर्वासघोषणाभि-

---

काननवत् कमनीया ये ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । अमरविमानमहानीलाधिष्ठानलिम्पिभिः[1] अमरविमानानां सबन्धि यत् महानीलाधिष्ठानं कृष्णरत्नपटलं लिम्पन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । अम्बरसरःप्रसरत्पङ्कपेशलप्रकाशैः अम्बरसरस आकाशसरोवरस्य प्रसरत् व्याप्नुवत् यत्पङ्कं कर्दमस्तद्वत् पेशलः प्रकाशो दीप्तिर्येषां ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । व्योमगजगण्डमण्डनमदमनोहारिभिः व्योमाकाशं तदेव गजो हस्ती तस्य गण्डौ कटौ तयोर्मण्डनं भूषणं यो मदस्तद्वत् मनो हरन्तीत्येवंशीला ये ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । विडम्बितगारुडोपलशैलशिखरशोभैः विडम्बिता तिरस्कृता गारुडोपलशैलस्य नीलपर्वतस्य शिखरस्य शोभा यैस्ते तथा तैः । [पुनः कथंभूतैः । उपहसितशितिकण्ठकण्ठद्युतिभिः] ... ...

. . . .'..... .... . पुनः कथंभूतैः । संकर्षणवसनवानातानसुन्दरैः संकर्षणस्य बलभद्रस्य यद्वसनं तस्य वानातानवत् वननंतननवत् सुन्दरैः । पुनः कथंभूतैः । द्युसदनदीर्घिकाविकासितकुवलयवनविलसद्भिः द्युसदनदीर्घिकायां विकासितं यत् कुवलयं नीलोत्पलं तद्वत् विलसन्त्युल्लसन्तीत्येवंशीलास्तैः । पुनः कथंभूतैः । अनङ्गनारण्यप्ररूढतापिच्छगुच्छगहनावगाहिरामैः अनङ्गनमाकाशं तदेवारण्यं तत्र प्ररूढास्तापिच्छाः काहलिकवृक्षास्तेषां गुच्छाः पुष्पलम्बयः तेषां गहनानि वनानि तद्वत् अवगाहिरामैः व्यापनमनोहरैः । पुनः कथंभूतैः । अवहेलितहरिदेहदीप्तिसंपत्तिभिः अवहेलिता तिरस्कृता हरेर्नारायणस्य देहस्य दीप्तिसंपत्तिः कृष्णकान्तिसंपत् यैस्ते तथा तैः । पुनः कथंभूतैः । शिखण्डिताण्डवप्रारम्भपूर्वरङ्गैः शिखण्डिनां मयूराणां ताण्डवप्रारम्भे नृत्यपूर्वकाले पूर्वरङ्गैः प्रथमरङ्गसदृशैः । पुनः कथंभूतैः । अनङ्गनगपल्लवोल्लासव्यसनिभिः अनङ्गः कन्दर्पः स एव नगो वृक्षः तस्य पल्लवानामुल्लासे व्यसनं निर्बन्धो विद्यते येषां तैः । पुनः कथंभूतैः । प्रोषितपुरंध्रिकाश्वासनप्रथमदूतैः प्रोषितपुरंध्रिकाणां विरहिणीनां स्त्रीणां आश्वासने धीरत्वदाने प्रथमदूतैः पूर्वसंदेशहरैः । पुनः कथंभूतैः । चातककुलकेलिकारिभिः चातकानां बप्पीहानां कुलानि तेषां केलिं क्रीडां कारयन्तीत्येवंशीलास्ते तथा

---

1. मूलटीकयोरुपलभ्यमानः 'लिम्पिभिः' इति प्रयोगो भ्रमप्राप्त्या चिन्त्यः.

नवपटहैः कदलीदलश्यामलितदिग्भित्तिभिरम्भोधरैः प्रसवोन्मुखकामिनी-कुचचूचुकाभासि नभसि, नीलनेत्रवितानान्तरालावलम्बितनिरन्तरहारहारिणि समन्तात्पतति धारासारसलिले, वसुमतीतरुस्तनंधयधात्र्यामिव पयः-पूर्णपयोधराभोगसुभगायां दिवि, चिरतरातपसंतापदुःस्थितायाः क्षितेर्यन्त्र-धारागारलीलामिव बिभ्रति गगनमण्डले, विततसितपताकाडम्बरेष्विव क्षरन्निर्झरनीरेषु गिरिषु, मुक्ताफलजालप्रसाधितेष्विव स्यन्दमानवारिसुन्दर-

---

तैः । पुन· कथंभूतै· । कलहंसनिर्वासघोषणाभिनवपटहै· कलहंसाना चञ्चुचरणचक्षूरक्ताना राजहंसाना निर्वास उद्वासस्तस्य घोषणा उच्चैर्घुष्टं तस्या अभिनवपटहाः अपूर्वानकास्ते तथा ते । पुन कथंभूतै· । कदलीदलश्यामलितदिग्भित्तिभिः कदलीना वारणबूमाना दलै· श्यामलिता कृष्णीकृताः दिग्भित्तग प्रशस्ता दिशो यैस्ते कदलीदलश्यामलितदिग्भित्त-यस्तैः । पुनश्च कस्मिन् सति वर्षर्तुश्रियमनुभवन् आसाचक्रे । धारासारसलिले धाराणा-मासारो वेगवद्वर्षस्तस्य सलिले जले समन्तात् सर्वत पतति सति क्षरति सति । कथंभूते धारासारसलिले । नीलनेत्रवितानान्तरालावलम्बितनिरन्तरहारहारिणि नीलनेत्रं कृष्णा-शुकं तस्य वितान चन्द्रोपकस्तस्यान्तराले अधोभागे अवलम्बिता निरन्तरा अविच्छिन्ना ये हारा मुक्ताफलमालास्तद्वत् हारिणि मनोहरे । पुनश्च कस्या सत्या वर्षर्तुश्रियम-नुभवन्नासाचक्रे । दिवि सत्याम् । कथंभूताया दिवि । पय पूर्णपयोधराभोगसुभगायाम् पयोभिर्जलैः पूर्णा भृता ये पयोधरा मेघास्तेषामाभोगः परिपूर्णता तेन सुभगा सौभा-ग्यवती सा तथा तस्या तथोक्तायाम् । पुन· कथंभूतायाम् । वसुमतीतरुस्तनंधयधात्र्यामिव वसुमती पृथ्वी तस्यास्तरव एव स्तनंधया· पुत्रास्तेषा धात्र्यामिव उपमातरीव । यथा उपमाता पयसा दुग्धेन पूर्णपयोधराभोगसुभगा परिपूर्णस्तनाटोपमनोहरा भवति । पुनश्च कस्मिन् सति वर्षर्तुश्रियमनुभवन्नासाचक्रे । गगनमण्डले सति । गगनमण्डले किं कुर्वति सति । क्षिते· पृथिव्या· यन्त्रधारागारलीला बिभ्रतीव सति । कथंभूताया क्षिते·। चिरतरातपसतापदु·स्थिताया· चिरतर दीर्घकालमातपस्य घर्मस्य सतापेन सज्वरेण दु·स्थितायाः दु खवत्या· । पुनश्च केषु सत्सु वर्षर्तुश्रियमनुभवन्नासाचक्रे । गिरिषु सत्सु । कथंभूतेषु गिरिषु । क्षरन्निर्झरनीरेषु क्षरन्ति उपरिष्टादधः पतन्ति निर्झराणा नीराणि कवन्धानि येभ्यस्ते तथा तेषु । पुन· कथंभूतेषु । विततसितपताकाडम्बरे-ष्विव वितता विस्तृताः पताका ध्वजास्तासामाडम्बरः कटको येषु ते तथा तेषु । इवोपमायाम् । पुनश्च केषु सत्सु वर्षर्तुश्रियमनुभवन्नासाचक्रे । सद्मसु गृहेषु सत्सु । कथंभूतेषु सद्मसु । स्यन्दमानवारिसुन्दरपर्यन्तेषु स्यन्दमानानि क्षरन्ति यानि वारीणि तैः सुन्दरा· पर्यन्ता येषा तानि तेषु । पुन· कथंभूतेषु । मुक्ताफलजालप्रसाधितेष्विव मुक्ताफलजालैर्मौक्तिकमालाभिः प्रसाधितेष्विव । पुनश्च कासु सतीषु वर्षर्तुश्रियम-

पर्यन्तेषु सद्मसु, मैरेयातिलङ्घितासु सीमन्तिनीष्विव निर्मर्यादशब्दगमनासु वाहिनीषु, निदाघनिवापजलसरावेष्विव निर्भराम्भःसंभृतेषु सरःसु, समुद्रसलिलसहसेवितौर्वानलज्वालावभासिनीष्विव स्फुरन्तीषु तडित्सु, स्मरपुरंदरार्पितचापव्यापारभार इव निवलाराधनधन्यधनुषि विजिगीषुलोके, किलिञ्जसंचयोचितचञ्चुरोचमानमौकुलिकुलाकुलेषु शाखिशिफोद्गमदेशेषु, नीरन्ध्रशिलिन्ध्रबन्धुरेषु धराभागेषु, लाङ्गलीप्रसवपाटलिमधामनि ककुप्चक्र-

---

नुभवन्नासाचक्रे। वाहिनीषु सतीषु। कथंभूतासु वाहिनीषु। निर्मर्यादशब्दगमनासु निर्मर्यादा. नि सीमान शब्दा कोलाहला गमनानि च वेगवद्धावनानि च यासु तास्तथा तासु। पुन. कथंभूतासु। सीमन्तिनीष्विव। कथंभूतासु सीमन्तिनीषु। मैरेयातिलङ्घितासु मैरेयेण मिरानामदेशोत्पन्नगुडमद्येन अतिलङ्घिता मैरेयातिलङ्घितास्तासु। अत्र हेलालंकार। पुनश्च केषु सत्सु। सर सु सरोवरेषु सत्सु। कथंभूतेषु सर सु। निर्भराम्भ सभृतेषु निर्भर गाढमम्भोभिर्जलै सभृतेषु परिपूर्णेषु। पुन कथभूतेषु। निदाघनिवापजलसरावेष्विव निदाघो ग्रीष्मकाल स तस्य निवाप मृतस्य कारटकं तस्य सवन्धिषु जलसरावेष्विव उदकवर्धमानेष्विव। 'पितृदान निवाप स्यात्' इति वचनात्। पुनश्च कासु सतीषु। तडित्सु शतह्रदासु सतीषु। कथंभूतासु तडित्सु। जलधरोदरेषु स्फुरन्तीषु चमत्कुर्वतीषु सतीषु। पुनः कथभूतासु। समुद्रसलिलसहसेवितौर्वानलज्वालावभासिनीष्विव समुद्रसलिलै सरस्वज्जलै सहसेविता आस्वादिता या और्वानलज्वाला वडवानलकीला तद्वदाभासन्ते चमत्कुर्वन्तीत्येवशीलास्तास्विव। पुनश्च कस्मिन् सति। विजिगीषुलोके शत्रूणा विजेतुमिच्छौ लोके सति। कथभूते विजिगीषुलोके। निवलाराधनधन्यधनुषि निवलाना धनुर्भङ्गकाणा आराधनेन धन्यानि कृतार्थानि धनूंपि यस्य स निवलाराधनधन्यधनुस्तस्मिन्। पुन. कथभूते। स्मरपुरदरार्पितचापव्यापारभार इव स्मर कदर्प स एव पुरदरस्तेन अर्पितो नियोगीकृतश्चापव्यापारभारो यस्य स तथा तस्मिन्। पुनश्च केषु सत्सु। शाखिशिफोद्गमदेशेषु शाखिना शिफा अग्राणि तेषा उद्गमदेशेषु उत्पादस्थानेषु। कथंभूतेषु शाखिशिफोद्गमदेशेषु। किलिञ्जसचयोचितचञ्चुरोचमानमौकुलिकुलाकुलेषु किलिञ्जाना अपेशलाना रम्भाकाष्ठाना सचयेन सत्रहेण उचिता योग्या चञ्चवस्तुण्डाग्राणि ताभी रोचमाना शोभमाना ये मौकुलय. काकास्तेषा कुलै समूहैराकुला व्याप्ता ये शाखिशिफोद्गमदेशास्ते तथा तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। धराभागेषु भूमिप्रदेशेषु सत्सु। कथंभूतेषु धराभागेषु। नीरन्ध्रशिलीन्ध्रबन्धुरेषु नीरन्ध्राणि अविच्छिन्नानि शिलीन्ध्राणि गोमयच्छत्राकाराणि तैः बन्धुरा ये धराभागास्ते तथा तेषु। पुनश्च कस्मिन् सति। ककुप्चक्रवाले सति दिग्मण्डले सति। कथंभूते ककुप्चक्रवाले। लाङ्गलीप्रसवपाटलिमधामनि लाङ्गलीना जलपिप्पलीना

वाले, यूथिकाप्रसूनपरिमलविलासिषु शिलोच्चयशिलान्तरालपरिसरेषु, रत्नाङ्कुररोमाञ्चकञ्चुकिनि विदूरभूधरे, गिरिमल्लिकामुकुलमण्डितशिखण्डेषु गण्डशैलेषु, सुरगोपप्रचारशोणशोचिषि वसुंधरावलये, सर्जार्जुनविजयिषु कुत्कीलकुञ्जेषु, मनोभवभल्लिकाकृतिषु च विजृम्भमाणेषु केतकीकुसुमपत्रेषु,

अपि च

उन्मार्गाम्भसि मेघमन्दनभसि छन्नांशुमत्तेजसि
क्षुभ्यत्स्रोतसि रुद्धपान्थतरसि स्फूर्जत्तडिद्भूयसि ।

कलिकाना प्रसवा: पुष्पाणि तेषा पाटलिम्न श्वेतरक्तत्वस्य धाम स्थानं यत् ककुभ्चक्रवालं तथा तस्मिन् । पुनश्च केषु सत्सु । शिलोच्चयशिलान्तरालपरिसरेषु शिलोच्चयाना शिलाना अन्तरालाना मध्याना परिसरा: पर्यन्तप्रदेशाः प्राङ्गणानि तेषु सत्सु । कथंभूतेषु शिलोच्चयशिलान्तरालपरिसरेषु । यूथिकाप्रसूनपरिमलविलासिषु यूथिकानाम-म्यष्ठाना प्रसूनाना परिमलाना विलासो विद्यते येषा ते तथा तेषु । पुनश्च कस्मिन् सति । वैदूर्यरत्नोत्पत्तिहेतुविदूरभूधरे सति । कथभूते विदूरभूधरे । रत्नाङ्कुररोमाञ्चकञ्चुकिनि रत्नानामङ्कुरास्तेषा रोमाञ्चकञ्चुको विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । पुनश्च केषु सत्सु । गण्डशैलेषु क्षुद्रपर्वतेषु सत्सु । कथंभूतेषु गण्डशैलेषु । गिरिमल्लिकामुकुलमण्डितशिखण्डेषु गिरिमल्लिकामुकुलै: कुटजकुड्मलैर्मण्डिता: शिखण्डाः शिखराणि येषा गण्डशैलाना ते तथा तेषु । पुनश्च कस्मिन् सति । वसुंधरावलये सति । कथंभूते वसुंधरावलये । सुरगोपप्रचारशोणशोचिषि सुरगोपाना इन्द्रवधूटिकाना कीटविशेषाणा प्रचारेण प्रसरेण शोणा कोकनदप्रभा शोची रोचीर्यस्य स तथा तस्मिन् । पुनश्च केषु सत्सु । कुत्कीलकुञ्जेषु कुत्कीलाना पर्वताना कुञ्जानि लतादिपिहितोदराणि कुत्कीलकुञ्जास्तेषु सत्सु । कथंभूतेषु कुत्कीलकुञ्जेषु । सर्जार्जुनविजयिषु सर्जाश्च असनवृक्षा अर्जुनाश्च मद्यहेतुतरवो वृक्षास्तैर्विजयन्ते शोभन्ते इत्येवंशीलास्ते तथा तेषु । पुनश्च केषु सत्सु । केतकीकुसुमपत्रेषु सत्सु । कथंभूतेषु केतकीकुसुमपत्रेषु । विजृम्भमाणेषु सत्सु । पुन: कथंभूतेषु । मनोभवभल्लिकाकृतिषु च मनोभवस्य भल्लिका बाणाग्रफलं तस्या आकृतिर्येषा तानि तथा तेषु ॥

अपि च अस्ति कश्चिद्विशेष: । कथंभूतोऽहं वर्षर्तुश्रियमनुभवन्नासाचक्रे । इत्यमुना प्रकारेण अकालजलदवन्दिविनोद्यमानमना: अकालजलदनाम्ना वन्दिना स्तुतिपाठकेन विनोद्यमानं क्रीडमानं मनो यस्य स तथोक्त: । स्तौति किम्—

उन्मार्गाम्भसीत्यादि । हे नाथ, ईदृग्विधे वर्षाकाले प्रौढा नवयौवना प्रिया नारी युवति परिहरति । च अन्यत्, स्वयमपि प्रादुर्भूतनवयौवने सति त्वं कथं याति देशान्तरं गच्छति । कथंभूते काले । उन्मार्गाम्भसि उन्मार्गाणि नदीनामुभयतटलङ्घीनि

कंदर्पौकसि मत्तकेकिमनसि प्रेमोद्यते चेतसि
काले यासि कथं च रूढवयसि प्रौढा प्रियां मुञ्चसि ॥ २८९ ॥
उत्कूजच्छिखिनं नटत्करटिनं प्रादुर्भवच्छाखिनं
क्रीडद्भेककुलं पतद्बहुजलं क्षुभ्यद्धरित्रीतलम्।
पुष्यत्काममदं जयज्जनपदं सोत्सर्गसिन्धुस्यदं
दृष्ट्वेमं मिहिरं जगत्प्रियकरं काभ्येति न स्त्री नरम् ॥ २९० ॥

अम्भासि यस्मिन् काले उन्मार्गाम्भास्तस्मिन्। पुन॰ कथंभूते। मेघमन्दनभसि मेघैर्मन्दं प्रचुरं नभो यस्मिन् स तथा तस्मिन्। पुनः कथभूते। छन्नांशुमत्तेजसि छन्नमाच्छादितं अंशुमतः श्रीसूर्यस्य तेजो यस्मिन् स तथा तस्मिन्। पुन कथभूते। क्षुभ्यत्स्रोतसि क्षुभ्यन्ति सम्यक् चलन्ति उत्पतन्ति स्रोतासि जलप्रवाहा यस्मिन् तथा तस्मिन्। पुन कथभूते। रुद्धपान्थतरसि रुद्धमवष्टब्धं पान्थाना तरो वेगो यस्मिन् स तथा तस्मिन्। पुनः कथंभूते। स्फूर्जत्तडिद्भूयसि स्फूर्जन्त्यो अप्रतिहतव्यापारास्तडितस्ताभिर्भूयान् स्फूर्जत्तडिद्भूयान् तस्मिन्। पुनः कथभूते। कदर्पौकसि कंदर्पस्य ओको गृहं कंदर्पौकस्तस्मिन्। पुन कथभूते। मत्तकेकिमनसि मत्तानि उत्कटानि केकिना मयूराणा मनासि चित्तानि यस्मिन् काले स तथा तस्मिन्। पुन कथभूते सति। भो पथिक, तव चेतसि प्रेमोद्यते सति सौहार्द गते सति। समुच्चयालंकार ॥

उत्कूजदित्यादि। इम मिहिर मेघं दृष्ट्वा का स्त्री नर पुरुषं न अभ्येति गच्छति। अपि तु सर्वापि स्त्री पुरुषगमन करोति इत्यर्थ। कथंभूतं मिहिरम्। उत्कूजच्छिखिनम् उत्कूजन्ति शब्दं कुर्वन्ति केकाध्वनिं विदधति शिखिनो मयूरा यत्र स तथा तम्। पुनः कथंभूतम्। नटत्करटिनम् नटन्ति नृत्यं कुर्वन्ति करटिनो यत्र स तथा तम्। पुन कथभूतम्। प्रादुर्भवच्छाखिन प्रादुर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति शाखिनो यत्र स तथा तम्। पुन॰ कथंभूतम्। क्रीडद्भेककुलम् क्रीडन्ति पर्यटन्ति भेकाना कुलानि यत्र स तथा तम्। पुन॰ कथंभूतम्। पतद्बहुजलम् पतन्ति निर्गलन्ति बहूनि जलानि यत्र स तथा तम्। पुन कथंभूतम्। [क्षुभ्यद्धरित्रीतलम्…… . .. . ॰पुन॰ कथंभूतम्।] पुष्यत्काममदम् पुष्यति पुष्टिं प्राप्नोति कामस्य कंदर्पस्य मदो दर्पो यत्र स तथा तम्। पुन॰ कथंभूतम्। जयज्जनपदम् जयन्ति उत्कर्षं प्राप्नुवन्ति जनपदा देशा यत्र स तथा तम्। पुन कथभूतम्। सोत्सर्गसिन्धुस्यदम् सोत्सर्ग॰ सोत्साहः सिन्धूना नदीना स्यदो जवो यत्र स तथा तम्। पुन॰ कथंभूतम्। जगत्प्रियकरम् जगता सर्वलोकाना प्रियं हितं करोतीति जगत्प्रियकरस्तम्। आक्षेपालंकार॰ ॥

नवजलकणसेकाद्भूमिसौरभ्यसारः
प्रविकसितकदम्बामोदमन्दप्रचारः ।
जनपदयुवतीनां मानसोल्लासनायुः
प्रथमजलदवायुः प्रीतये स्तान्नृपस्य ॥ ३९१ ॥
कुर्वाणाः प्रचलाकिनां कलरवैरुत्तालनृत्तक्रियां
न्यस्यन्तो निचुलेषु कन्दलदलोल्लासावकाशश्रियः ।
एते चातकपोतपेयनिपतत्पाथःकणश्रेणयो
वाता वान्ति निदाघलङ्घनघनोल्लाघाः प्रदीर्घागमाः ॥ ३९२॥
स्फुटितकुटजराजिर्मल्लिकोल्लासहारी
नवनिचुलविलासः कन्दलानन्दकारी ।

नवजलकणसेकादित्यादि । प्रथमजलदवायु. पूर्वमेघमारुत· नृपस्य यशोधरस्य प्रीतये हर्षाय स्ताद्भवतु । कथंभूत. प्रथमजलदवायु । नवजलकणसेकात् नूतनोदकबिन्दुक्षरणात् भूमिसौरभ्यसारः भूमेः सौरभ्येण सौगन्ध्येन सारो मनोहर· । पुनः कथंभूतः । प्रविकसितकदम्बामोदमन्दप्रचार प्रविकसिताः पुष्पिता ये कदम्बास्तेषामामोदेन मन्दः अनुत्सुक प्रचारः प्रवृत्तिर्यस्य स तथोक्त. । पुन· कथंभूतः । जनपदयुवतीना सर्वदेशस्त्रीणा मानसोल्लासनायु. मानसस्य हृदयस्योल्लासने आयुर्जीवितव्यं यस्य । जात्यलंकार. ॥

कुर्वाणा इत्यादि । हे राजन्, एते स्पर्शनेन्द्रियस्य प्रत्यक्षीभूता वाता मारुता वान्ति प्रवर्तन्ते । कि कुर्वाणा वाता. । प्रचलाकिना मयूराणा कलरवैर्मधुरशब्दै. सह उत्तालनृत्तक्रिया उत्सुकनटनचेष्टा कुर्वाणा विदधानाः । पुन कि कुर्वाणा. । निचुलेषु वालकदम्बेषु कन्दलदलोल्लासावकाशश्रियो न्यस्यन्तः कन्दलान्यङ्कुराणि दलानि पर्णानि तेषा उल्लासस्य उल्लसनस्य प्रादुर्भावस्य वर्धनस्य अवकाशस्य समितैः श्रियो लक्ष्म्यस्ता न्यस्यन्त आरोपयन्तः । पुन कथंभूता. । चातकपोतपेयनिपतत्पाथ.कणश्रेणयः चातकपोताना बप्पीहबालकाना पेया· पातव्या निपतन्त. क्षरन्तो निर्गलन्तः पाथ - कणाना जलबिन्दूना श्रेणयः समूहा येभ्यो वातेभ्यस्ते तथोक्ताः । पुनः कथंभूताः । निदाघलङ्घनघनोल्लाघा. निदाघस्य उष्णर्तोर्लङ्घने अतिक्रमणे विनाशे घन. प्रचुर. उल्लाघो नैपुण्यं प्रादुर्भावो येषु ते तथोक्ता. । उक्तं च—'अरुक् शुचिस्तथा दक्षो निपुणश्चोल्लाघ इष्यते' । पुन. कथंभूताः । प्रदीर्घागमा. प्रदीर्घो दूरव्यापी आगम आगमनं येषा ते प्रदीर्घागमा. । जात्यलंकारः ॥

स्फुटितकुटजराजिरित्यादि । घनसमीरः सरति प्रवर्तते । कथंभूतो घनस-

सरति घनसमीरः सीकरासारधारी
कृतसमधिककान्तिः केतकीकाननानाम् ॥ ३९३ ॥
प्रोत्तालयन्करटिना करपुष्कराणि
रन्ध्रोद्धुरध्वनितकीचककाननान्तः।
उद्गापयन्मधुकरीर्नवनीपलग्ना
वातः प्रवाति शिखिताण्डवपूर्वरङ्गः ॥ ३९४ ॥
दधदिव हिमरम्यैः सीकरैरुत्प्रबोधं
तपतपनवितापान्मूर्च्छितस्य सरस्य।
वियदचलधराणामङ्गनिर्वाणहेतु-
र्जलदविजयजन्मा जृम्भते वायुरेषः ॥ ३९५ ॥

मीर। स्फुटितकुटजराजि॰ स्फुटिता विकास प्राप्ता॰ कुटजाना इन्द्रतरुणा राजयो यत्र स तथोक्त॰। पुन कथंभूतः। मल्लिकोल्लासहारी मल्लिकाना मुक्तवधाना उल्लास हरतीत्येवंशीलः स तथा। पुन कथभूत। नवनिचुलविलास॰ । पुन कथंभूत। कन्दलानन्दकारी ॰। पुन॰ कथभूत। सीकरासारधारी सीकराणा आसार समूह धरतीत्येवशील॰ स तथा। पुन कथंभूत। केतकीकाननाना कृतसमधिककान्ति॰। विकाशकारीत्यर्थ। जात्यलंकार ॥

प्रोत्तालयन्नित्यादि। वात॰ प्रवाति प्रवर्तते। किं कुर्वन् वात। करटिना करपुष्कराणि शुण्डाग्राणि प्रोत्तालयन् त्वरितानि कुर्वन्। कथंभूतो वायु। रन्ध्रोद्धुरध्वनितकीचककाननान्तः रन्ध्रेषु उद्धुर ध्वनितं कीचकाना सच्छिद्रवंशाना काननाना अन्त मध्यं यत्र येन वा स तथोक्त। पुनश्च किं कुर्वन्। नवनीपलग्ना नवकदम्बानामुपरि उपविष्टा मधुकरी भ्रमरभार्या उद्गापयन् उच्चैर्गानं कारयन्। कथभूतो वात॰। शिखिताण्डवपूर्वरङ्ग शिखिना ताण्डवस्य पूर्वरङ्गो नृत्यप्रारम्भ। रूपकालंकार ॥

दधदित्यादि। हे राजन्, एष वायुर्जृम्भते प्रसरति। किं कुर्वन्। तपतपनवितापात् ग्रीष्मकालसूर्यविशेषतापात् मूर्च्छितस्य प्रलयंगतस्य सरस्य हिमरम्यै शीतलै॰ सीकरैरुत्प्रबोधमुज्जीवन दधदिव कुर्वन्निव। वायु॰ कथंभूत॰। वियदचलधराणामङ्गनिर्वाणहेतु॰ वियच्चाकाशमचलाश्च धराश्च धरा पृथ्वी च वियदचलधरास्तासा अङ्गस्य शरीरस्य निर्वाणहेतु॰ सौख्यकारणम्। पुन॰ कथभूत। जलदविजयजन्मा जलदाना विजये प्रकर्षे जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्त। उत्प्रेक्षालंकार ॥

---

१. 'मल्लिको हसभेदे स्यात्' इति हैम॰.

घनमलिनं कृतनिनदं पतदशनिशरं प्रचण्डसुरचापम् ।
करिकुलमिव संनद्धं वीक्ष्य नभो नो भयं कस्य ॥ ३९६ ॥

कक्ष्येव गगनकरिणः काञ्चीव नभःश्रियो वियद्देव्याः ।
मणिमालेव विराजति यष्टिरियं शक्रचापस्य ॥ ३९७ ॥

जलधिजलैः सह पीता ज्वाला इव वाडवस्य घनजठरात् ।
निर्गच्छन्त्यः प्राप्ताः परिणतिमेतास्तडिल्लेखाः ॥ ३९८ ॥

विचकिलमुकुलश्रीः कुन्तलेषु स्थितानां
स्तनतटलुठितानां हारलीला च येषाम् ।
नवजलधरधाराबिन्दवस्ते पतन्त-
स्तव दधतु विनोदं योषितां केलिकाराः ॥ ३९९ ॥

घनमलिनमित्यादि । नभो वीक्ष्य दृष्ट्वा कस्य पुरुषस्य भय न भवति । अपि तु सर्वस्यापि भय भवतीत्यर्थ । कथंभूतं नभ । करिकुल सनद्धमिव गृहीतसनाहमिव । पुन कथंभूतम् । घनमलिनम् घनैर्मेघैर्मलिनं कृष्णवर्णम् । पुन कथंभूतम् । कृतनिनद विहितगर्जनम् । पुन कथंभूतम् । पतदशनिशरम् पतन्त अशनयो वज्राण्येव शरा बाणा यस्मात् । पुन॰ कथंभूतम् । प्रचण्डसुरचापम् प्रचण्डमुत्कटं सुरचापं यत्र तत्तथोक्तम् । श्लेपोपमाक्षेपालंकार ॥

कक्ष्येत्यादि । इयं प्रत्यक्षीभूता शक्रचापस्येन्द्रधनुपो यष्टि॰ दण्डः विराजति । कथंभूता यष्टि । गगनकरिण॰ कक्ष्येव वरत्रेव । पुन. कथंभूता । नभःश्रिय. काञ्चीव सिञ्जिनीव । पुन्न कथभूता । वियद्देव्या आकाशदेवताया मणिमालेव । उपमालंकारः ॥

जलधिजलैरित्यादि । एता॰ प्रत्यक्षीभूतास्तडिल्लेखा विद्युद्राजय. घनजठरात् निर्गच्छन्त्य. प्रादुर्भवन्त्य. । शोभन्ते इति शेप. । कथंभूतास्तडिल्लेखा । जलधिजलैः सह पीता आस्वादिता वाडवस्य ज्वाला अर्चिप. परिणतिं प्राप्ता इव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

विचकिलमुकुलश्रीरित्यादि । हे राजन्, ते जगत्प्रसिद्धाः नवजलधरधाराबिन्दवः नवीनमेघोदकच्छटाना जलकणा॰ पतन्त सन्तस्तव भवतो विनोदं हर्ष दधतु कुर्वन्तु । ते के बिन्दव. । येपा बिन्दूना योषिता कुन्तलेपु स्थिताना विचकिलमुकुल- श्रीर्मोगरकपुष्पकुड्मलशोभा वर्तते । पुनश्च ते के । येपा बिन्दूना योषिता स्तनतटेपु लुठिताना हारलीला हारशोभा वर्तते । कथंभूतास्ते नवजलधरधाराबिन्दवः । योषितां केलिकारा॰ क्रीडाविधायिन. । उपमालंकारः ॥

आशारुधि मदप्राये कमलानन्दनद्विषि।
घनागमे च कामे च चित्रं यद्भुवनोत्सवः ॥ १०० ॥

किं च।

रामाः कामप्रकामाः सुकविकृतिकथादोहदा वाग्विवादाः
सौधोत्सङ्गाः सभोगास्तरुणतरुदलोल्लासकान्ता दिगन्ताः।
यस्मिंश्चासारवारिस्रवदनणुकणश्रेणिसाराः समीराः
सोऽयं मोदाय राजन्न भवति समयः कस्य पर्जन्यजन्यः ॥ १०१ ॥

इत्यकालजलदचन्द्रिविनोद्यमानमनाः क्रीडाचलमेखलानिलयिनि दिग्वलयविलोकविलासनाम्नि धाम्नि समं सेवासमागतसमस्तसामन्तसमाजेन

आशारुधीत्यादि। घनागमे च अन्यत् कामे च यत् भुवनोत्सवो लोकाना महोत्सवो वर्तते तच्चित्रं आश्चर्यमेतत्। कथभूते घनागमे। आशारुधि दिग्मण्डलाना रोधके। पुन. कथभूते। मदप्राये हर्षोत्पादके अहंकारप्राये वा। पुन. कथंभूते। कमलानन्दनद्विषि कमलानन्दनस्य श्रीसूर्यस्य द्विषि शत्रुप्राये। अथवा कमलिनीतर्जके। कामे कथंभूते। आशारुधि तृष्णोत्पादके। पुन. कथंभूते। मदप्राये रेत.प्रचुरे। पुन कथभूते। कमलानन्दनद्विषि लक्ष्मीसमृद्धिद्वेषिणि। श्लेषोपमालंकार ॥

किं च। रामा इत्यादि। हे राजन्, स जगत्प्रसिद्ध अय प्रत्यक्षीभूत पर्जन्यजन्य मेघोत्पादकः समयः काल कस्य पुरुषस्य मोदाय हर्षाय न भवति। अपि तु सर्वस्यापि मोदाय भवतीत्यर्थ। कथभूत स पर्जन्यजन्य समय। यस्मिन् मेघसमये रामा. स्त्रिय कामप्रकामा कंदर्पपरिपूर्णा भवन्ति। यस्मिन् मेघसमये वाग्विवादा ••• ••••• • •सुकविकृतिकथादोहदा भवन्ति सुकवीना वा जिनसेनगुणभद्रपुष्पदन्तादीना कृतयः काव्यानि तासु या. कथा रामायणादिचरित्राणि तासु दोहदा मनोरथा वर्तन्ते। यस्मिन् मेघसमये सौधोत्सङ्गा राजमन्दिरोपरितनभूमय सभोगा इष्टस्रग्वनितादिसहिता भवन्ति। यस्मिन् मेघसमये दिगन्ता दिग्मण्डलानि तरुणतरुदलोल्लासकान्ता तरुणाः प्रत्यग्रा ये तरवो वृक्षास्तेषा दलानि तेषामुल्लासै प्रादुर्भावै कान्ता मनोहरा भवन्ति। यस्मिन् मेघसमये समीरा स्पर्शना. आसारवारिस्रवदनणुकणश्रेणिसारा आसारो वेगवद्वर्षस्तस्य वारीणि तेभ्यः स्रवन्त क्षरन्त· प्रसरन्तोऽनणव स्थूला ये कणा जलचूर्णानि तेषा श्रेणिभि. सारा समग्राः ॥

वर्षर्तुश्रियं अनुभवन् कस्मिन् आसाचक्रे स्थितिं चकार। धाम्नि गृहे। कथंभूते धाम्नि। क्रीडाचलमेखलानिलयिनि क्रीडाचलः क्रीडापर्वतस्तस्य मेखला तट तस्या निलीयते तिष्ठतीत्येवंशीलं यद्धाम तत्तथा तस्मिन्। पुनः कथंभूते। दिग्वलयविलोकविलासनाम्नि

प्रवीरपुरुषपरिषत्परिवारितः पुष्करावर्तप्रमुखमेघमाननीयां वर्षर्तुश्रियं यावदहमनुभवन्सप्रमोदमासांचक्रे, तावत्संधिविग्रही 'देव, पञ्चालमण्डलपतेरचलस्य दुकूलनामा दूतः समागतः, तिष्ठति च प्रतीहारभूमौ' इति विज्ञाप्य प्रावेशयत् । उपावेशयच्च यथानिबन्धमाचरितोपचारं तदुचिते देशे । 'दूत, प्रदर्श्यतामसै प्रभवे ते प्रभुप्रहितं प्राभृतम् । शासनहर, समर्प्यतां शासनम् ।' उभौ तथा कुरुतः । संधिविग्रही दूतदर्शनात्प्रत्यभिज्ञाय तन्नगरनिवासिना तापसव्यञ्जनेन जाबालनाम्ना 'अयं हि राजा गजबलप्रधानत्वादचिरादेव

दिग्वलयविलोकविलास इति नामाभिधान यस्य धाम्नस्तत्तथा तस्मिन् । अहं कथमासाचक्रे । समं सार्धम् । केन समम् । सेवासमागतसमस्तसामन्तसमाजेन सेवाया पर्युपासनाया समागता उपढौकिता ये समस्ताः सामन्ता देशपतयो राजानस्तेषा समाजः समूहस्तेन तथोक्तेन । कथंभूतोऽहम् । प्रवीरपुरुषपरिषत्परिवारितः प्रवीराः प्रकर्षेण वीराः सहस्रभटलक्षभटकोटिभटा ये पुरुषा पतयस्तेषा परिषत् सभा तया परिवारितो वेष्टितः । कथंभूता वर्षर्तुश्रियम् । पुष्करावर्तप्रमुखमेघमाननीयाम् पुष्करावर्तनामा मेघविशेषः स प्रमुख. आदिर्येषा द्रोणमेघावर्तमेघसंवर्तमेघानां ते पुष्करावर्तप्रमुखास्ते च ते मेघा जलमुचस्तैर्माननीया पूजनीया पुष्करावर्तप्रमुखमेघमाननीया ताम् । तथा चोक्तम्—'मेघाश्चतुर्विधास्तेषा द्रोणाह्वः प्रथमो मत. । आवर्तपुष्करावर्तस्तुर्यं संवर्तकस्तथा ॥' कथं आसाचक्रे । सप्रमोदम् सहर्षं हर्षसहितं यथा भवत्येवम् । ....

.... इतीति किम् । हे देव यशोधरमहाराज, पञ्चालमण्डलपते. द्रौपदीसमुत्पत्तिस्थानदेशस्वामिनोऽचलस्य अचलनाम्नो नरेन्द्रस्य दुकूलनामा दूतः समागतो वर्तते । न केवलं समागतः, अपि तु प्रतिहारभूमौ सिंहद्वारे तिष्ठति च । न केवलं दूत प्रावेशयेत्, उपावेशयच्च स्थापयामास । क्व उपावेशयत् । तदुचिते देशे । कथमुपावेशयत् । यथानिबन्धं राजादेशं यथा भवत्येवम् । कथंभूतं दूतम् । आचरितोपचारम् आचरित उपचारः पादपतनादिकं येन दुकूलेन स आचरितोपचारस्तम् । संधिविग्रही प्राह—हे दूत, असै प्रभवे यशोधरमहाराजाय ते प्रभुप्रहितं तव स्वामिना प्रेषित प्राभृतं सारं वस्तु प्रदर्श्यता प्रकटीक्रियताम् । हे शासनहर हे लेखसमानायक, शासनं लेख समर्प्यता दीयताम् । उभौ दूतशासनहारौ तथा कुरुतः संधिविग्रहिणो वचनं तथैव चक्रतु' । अतीतकालसमीपवर्ती वर्तमानोऽतीतवद्भवति । संधिविग्रही यशोधरप्रधानदूतस्तं दुकूलं नाम दूतं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीज्जगाद । किं कृत्वा । पूर्वं दूतदर्शनात् इति प्रत्यभिज्ञाय इति स्मृत्वा । किं स्मृत्वा । तन्नगरनिवासिना अचलनगरनिवासिना तापसव्यञ्जनेन तापसवेषधारकेण जाबालनाम्ना हैरिकेण यत्सूचितं तत् स्मृत्वा ।

भवद्भिः सह विजिगृक्षुव्यापारो वर्तते। तदत्र यदुचितं तदाचरितव्यम्' इति, प्रहितं गोलकार्थं निर्वर्ण्य च, पुरस्तान्निवेशितं प्रादेशनं शासनं च, 'अये, विग्रहाग्रहग्रहिल एव स महीपालः प्राभृततन्त्रमेतत्पत्रं च प्राहिणोत्। तथाह्यनयोर्मण्डलाग्रमुद्राङ्कितो वेष्टनचतुष्टयनिष्टङ्कितश्च वहिःप्रकाशः सनिवेशः। तदलमनेन विषमविषदोषकालुष्यवितर्ककर्कशावेशेनोपायनेन, शत्रुयशःप्रकाशपिशुनेन चानेन विलोकितेन लेखेन। श्रूयते हि किल—मणिकरण्डकविन्यस्तवपुषा कृत्रिमेणाशीविषविषधरेण धिषणो दुर्धर्षम्, देवा-

---

इतीति किम्। अयं अचलनामको राजा हि निश्चयेन भवद्भि सह विजिघृक्षुव्यापारो वर्तते विग्रह कर्तुमिच्छति। कस्मात् (कदा)। अचिरादेव शीघ्रमेव। कस्मात्। गजवलप्रधानत्वात् हस्तिसैन्यवहुलत्वात्। तत्तस्मात् कारणात् अत्र अस्मिन् दूते पञ्चालपतौ वा यत् उचितं तद् आचरितव्यम्। न केवलं जावालकथित प्रत्यभिज्ञाय, अपि तु प्रहितं गोलकार्थं लोहगोलकहेतुं निर्वर्ण्य पर्यालोच्य च। न केवल गोलकार्थं निर्वर्ण्य अवादीत्, किं तु पुरस्तादग्रत निवेशितमुपढौकितं प्रादेशन प्राभृतं शासन च लेखं च निर्वर्ण्य। अये क्रोधे विषादे च। खेदं कृत्वा ब्रूते। सधिविग्रही किं ब्रूते—स महीपाल· अचलनामक एतत्प्रत्यक्षीभूतं प्राभृततन्त्र प्रधानं प्राभृतं पत्र च यत् प्राहिणोत् प्रेषितवान् तेनैव मया ज्ञायते विग्रहाग्रहग्रहिल एव सग्रामकरणनिर्वन्धेन ग्रथिल एव वर्तते। तथाहि अनयोर्लेखप्राभृतयोर्मध्ये लेखः कीदृशो वर्तते। मण्डलाग्रमुद्राङ्कित खड्गमुद्रया सहित। पुन· कथभूतो लेख.। वेष्टनचतुष्टयनिष्टङ्कितश्च चतुर्भिर्वेष्टनैरुपन्यस्त। वेष्टित इत्यर्थ। चतुरङ्गसैन्येन त्वामह वेष्टयामीत्यभिप्राय। खड्गेन च शिरश्छेदं करिष्यामि इत्यभिप्राय। पुन कथंभूतो लेख। वहि प्रकाश· वाह्ये अर्थसूचक। पुन कथंभूतो लेख·। सनिवेश· सन् विद्यमानो वेश स्थितिर्यस्य स सनिवेश। सधिविग्रही किं कृत्वा पूर्वमवादीत्। इति ईदृशमर्थमनुध्याय चिन्तयित्वा। इतीति किम्। तत्तस्मात् कारणात् अनेन उपायनेन प्राभृतेन अल पूर्णम्। कथंभूतेन उपायनेन। विषमविषदोषकालुष्यवितर्ककर्कशावेशेन विषम अप्रीतिकर यद्विषं हालाहलं तस्य दोष तेन कालुष्यवितर्ककर्कश कलुषताविचारकठिन. आवेशोऽभिप्रायो यस्मिन्नुपायने तेनालम्। अनेन प्रत्यक्षीभूतेन लेखेन विलोकितेन वाचितेनापि अलम्। कथभूतेन लेखेन। शत्रुयश प्रकाशपिशुनेन शत्रोरचलमहाराजस्य यशस· पुण्यगुणानुकीर्तनस्य प्रकाशपिशुनेन उद्भावकथनेन। हि यस्मात् कारणात्। किलेति लोकोक्तावरुचौ वा। श्रूयते आकर्ण्यते। धिषणोनाम राजा आशीविषविषधरेण दष्ट्राविषसर्पेण दुर्धर्षं नाम राजानं जघान हतवान्। कथंभूतेन आशीविषविषधरेण। मणिकरण्डकविन्यस्तवपुषा मणिकरण्डके विन्यस्तमारोपितं वपु· शरीर येन स तथा तेन। पुन कथंभूतेन। कृत्रिमेण विज्ञानोत्पादितेन। तथा श्रूयते—कणपो नाम राजा कृपाणनाम

ङ्गवस्त्रवासनिषेकेण च स्पर्शविषेण कणपः कृपाणं राजानं जघान' इत्यनुध्याय, 'को हि नाम धीमाञ्शस्त्रव्यापारसमाधौ द्विषद्व्याधौ मृदुनोपायेन भिषज्येत्' इति च विचिन्त्य ससौष्ठवं तं दूतमेवमवादीत्—

'नासोद्वासनमार्गमुण्डनशिखामाल्लूरबन्धक्रमः
कण्ठे शीर्णशरावदामकलनं कात्रेयकारोहणम् ।
दूतान्यश्च न ते निकारपरुषः कोऽप्यत्र कार्यो विधि-
स्तत्स्वस्थो वद वाचिकं निजपतेर्लेखस्त्वयं तिष्ठतु' ॥ ४०२ ॥

अपि च—को नु खलु विचारचतुरचेताः पर्याप्तशौर्यस्रोता वा

राजान स्पर्शविषं तत् देवाङ्गवस्त्रवासनिषेक. परिमलमोचनं यस्य यस्मिन् वा स्पर्शविषे तत् देवाङ्गवस्त्रवासनिषेकं तेन जघान हतवान्। पुनश्च कि कृत्वा पूर्वं सधिविग्रही दूतमवादीत्। इति च विचिन्त्य । इतीति किम् । हि यस्मात् कारणात् । नामेति सभावनायाम् । को धीमान् द्विषद्व्याधौ शत्रुव्याधौ मृदुना कोमलेन लेपादिना उपायेन भिषज्येत् प्रतिकुर्यात् । चिकित्सेत् इत्यर्थः । कथंभूते द्विषद्व्याधौ । शस्त्रव्यापारसमाधौ शस्त्रव्यापारेण शस्त्रपातेन समाधिरुपशमो यस्य द्विषद्व्याधे. स तथा तस्मिन् । सधिविग्रही कथमवादीत् । ससौष्ठवम् व्यक्तवचनं यथा भवत्येवमवादीदित्यर्थ. ॥

नासोद्वासनेत्यादि । हे दूत, अन्यः कोऽपि विधि· निकारपरुष. परिभवकर्कशः ते तवात्र न कार्यः । तत्तस्मात् कारणात् स्वस्थः नि.शङ्क· सन् निजपतेः वाचिकं सदेशं वद कथय। अयं लेखस्तु तिष्ठतु आस्ताम्। चेदन्यो विधिर्न कार्यः। तर्हि को विधि. कार्यः। एकस्तावत् नासोद्वासनमार्गमुण्डनशिखामाल्लूरबन्धक्रमः नासोद्वासनं नासिकाच्छेदनम्, मार्गमुण्डनं च क्षुरप्रेण पट्टिकारक्षणपूर्वकं मुण्डनं वपनम्, शिखामाल्लूरबन्धश्च शिखाना चूडाना बिल्वफलबन्धनम्, एतेषा त्रयाणा कर्मणा क्रम अनुक्रमस्तथोक्त. कण्ठे ग्रीवाया शीर्णशरावदामकलनं शीर्णाना शटिताना शरावाणा मृत्तिकाकपालाना दाम्नो मालायाः कलनं बन्धनं ते च भविष्यन्ति । तथा कात्रेयकारोहणं तव करणीयम् । अन्यश्च निकारपरुषो विधिरस्माभिर्न कर्तव्य. । समुच्चयालंकार. ॥

कदाचिदिति पूर्वोक्तं ग्राह्यम्। कदाचित् वीराणा सुभटाना वचासि वचनानि आकर्णयांचकार। आकर्णितवानित्यर्थः। कथंभूताना वीराणाम्। इति अमुना प्रकारेण सधिविग्रहिण यशोधरस्य मुख्यदूतस्यैतद्वचनात् तथा तेनैव प्रकारेण विदितदूतहृदयाना विज्ञातदूताभिप्रायाणाम्। इतीति किम्। अपि च पुनरर्थे। क. पुमान्। नु इति वितर्के। खलु वाक्या-

---

१. 'देवाङ्गवस्त्रवासनिषेकेण जघान। कथंभूतेन देवाङ्गवस्त्रवासनिषेकेण। स्पर्शविषेणेण' इत्येव योजनोचिता. २. मूले तु 'आकर्णयाबभूव' इत्युपलभ्यते.

यथार्थवादोचिते दूते विकुर्वीत । यतो दूतोदितसूत्राणि खलु महीपतीनां व्यवहारतन्त्राणि प्रवर्तन्ते, दूतायत्तप्रभवाश्च संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावाः । पर्याप्तमथवात्र पर्यनुयोगानुसारेण । विदित एव तवेङ्गिताकाराभ्या भवद्भर्तुरभिप्रायः । देवश्चैष यदियन्ति दिनानि तस्मिन्समाचरितबहुचापलेऽप्यचले गजोन्मीलनवृत्तिं बिभरावभूव किल । तत्र तदीयाम्नायजन्मभिर्भूमिपतिभिश्चिराय पुराचरितातीतपरमेश्वरचरणाराधनानिबन्धनम् । इदानीं च यदि स्वयमेव देवस्य प्रतापानलज्वालासु शलभशालिनी श्रियमाश्रयितुमिच्छति, तदासौ सिंहसटाचामरैरिव विलसितुम् आशीविष-

---

लंकारे निश्चये वा । विचारचतुरचेताः विचारेण पर्यालोचनेन चतुर विचक्षणं चेतो मनो यस्य स तथाभूतो दूते विकुर्वीत 'वितथी कुर्यात् । न केवलं विचारचतुरचेता, अपि तु पर्याप्तं परिपूर्ण शौर्यस्य स्रोत प्रवाहो यस्य स तथा । परिपूर्णसुभटतासहित इत्यर्थ । कथंभूते दूते । यथार्थवादोचिते यथार्थवादेन सत्यवचनेन उचितो योग्य. स तथा तस्मिन् । को विकुर्वीत । अपि तु न कोऽपि । यतो यस्मात् कारणात् दूतोदितसूत्राणि दूतैरुदितानि सूत्राणि सूचनवचनानि येषु व्यवहारतन्त्रेषु तानि व्यवहारतन्त्राणि व्यवहारप्रवर्तनानि खलु महीपतीना प्रवर्तन्ते । संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावाः दूतायत्तप्रभवा दूताधीनोत्पत्तयो भवन्ति । संधिश्च मेलापक, विग्रहश्च संग्राम, यान च सेनयाभिगमनम्, आसन च दुर्गसंवेष्टनस्थिति, संश्रयश्च दुर्गाश्रयविधानम्, द्वैधीभावश्च संधिविग्रहद्वयम्, ते तथा । अथ वा पर्यनुयोगानुसारेण शत्रुवचनपृच्छाकरणेन अत्र पर्याप्तं परिपूर्णम् । किमिति पर्याप्तम् । यतो विदित एव मया ज्ञात एव । काभ्या ज्ञात । तवेङ्गिताकाराभ्याम् इङ्गितं च अन्यथाकृति, आकारश्च नेत्रवक्त्रविकारादिलक्षण इङ्गिताकारौ ताभ्या भवद्भर्तुरभिप्रायश्छन्द मया ज्ञात एव । देवश्च यशोधरमहाराज एष 'तव प्रत्यक्षीभूतः यत् इयन्ति एतत्परिमाणानि दिनानि तस्मिन् अचले तव राजनि । कथंभूते । समाचरितबहुचापलेऽपि संविहितबहुपराधेऽपि गजोन्मीलनवृत्ति अवधीरणा बिभरावभूव धारितवान् । किल हेतौ । 'तत्र तस्या गजोन्मीलनवृत्तौ तदीयाम्नायजन्मभिरचलस्य आम्नाये वंशे जन्म येषा ते तदीयाम्नायजन्मानस्तै भूमिपतिभिरचलपूर्वैश्च नृपतिभिश्चिराय दीर्घकाल पुरा आचरितं कृत अतीतपरमेश्वरस्य यशोर्घयशोबन्धुरादेर्नरेन्द्रस्य चरणाराधना चरणकमलसेवा निबन्धनं कारणम् । इदानीं च यदि चेत् स्वयमेव देवस्य यशोधरमहाराजस्य प्रतापानलज्वालासु शलभशालिनी पतङ्गवत् शोभाशीला श्रियं राज्यलक्ष्मी आश्रयितुमिच्छति, तदा तस्मिन् काले असौ अचल सिंहसटाचामरै विलसितुं

१. 'रागेण' सटीकपुस्तकपाठ .

विषधरशिरोमणिभिरिव मण्डनं कर्तुम् मदान्धसिन्धुरदन्तवलयमिव नखैरुल्लेखितुम् प्रलयकालानलमिव पाणिपल्लवेन निवारयितुम् मकराकरमिव बाहुभ्यां तरितुम् गगनमिव फालेन लङ्घयितुम् मन्दरमिव करतलेन तोलयितुम् महेश्वरपरशुमिवादर्शतां नेतुम् आदिवराहदंष्ट्रामुक्ताफलमिव चाभरणायाक्रष्टुमभिलषति । यतो निजराष्ट्रकण्टकोत्पाटनदुर्ललितबाहुबलः संप्रत्यद्यापि न जानात्यसावचलः परमेश्वरस्य विक्रमविलसितानि, यान्येवं स्वयं विनोदत्याश्चर्यशौर्यसंरम्भपुलकितवपुर्निजानुजव्याजस्फुटितविदारितहिरण्यकशिपुः सुरपतिर्वीरक्षत्रियकथावतारेपु । तथा हि—

वैकुण्ठः कुलकीर्तनं कलमभूर्दर्भप्रगल्भाङ्गुलि-
र्न स्त्री नैव पुमानुमापतिरयं चन्द्रो निशासेवकः ।

चमरवीजनानि कारयितुमिवाभिलषति । आशीविषविषधरशिरोमणिभिर्दंष्ट्राविषसर्पफणारत्नैर्मण्डनं भूपणं कर्तुमिवाभिलपति । मदान्धगन्धसिन्धुरदन्तवलयं मदोन्मत्तगन्धेभरदनमण्डलं नखैरुल्लेखितुमुत्पाटयितुमिवाभिलषति । प्रलयकालानलं कल्पान्तकालवैश्वानर पाणिपल्लवेन करकिसलयेन निवारयितुमिवाभिलषति । मकराकर महासमुद्र बाहुभ्या तरितुं तरित कर्तुमिवाभिलपति । गगन फालेन प्लुत्यगमनेन लङ्घयितुमिवाभिलषति । मन्दर करतलेन तोलयितुं कलयितुमिवाभिलषति । महेश्वरपरशुं महादेवकुठारं आदर्शता दर्पणता नेतुं प्रापयितुमिवाभिलषति । आदिवराहदंष्ट्रामुक्ताफल मौक्तिकमाभरणाय आक्रष्टुमाकर्षणं कर्तुमिवाभिलपति । यतो यस्मात् कारणात् निजराष्ट्रकण्टकोत्पाटनदुर्ललितवाहुबलः स्वकीयराष्ट्रक्षुद्रशत्रुनिर्मूलननिर्वीर्यभुजवलस्तव स्वामी अचलः सप्रति वर्तमानकाले परमेश्वरस्य श्रीयशोधरमहाराजस्य विक्रमविलसितानि पराक्रमस्फुरितानि असौ अद्यापि इदानीमपि न जानाति, यानि श्रीयशोधरमहाराजविक्रमविलसितानि एवममुना प्रकारेण पुरपतिर्देवेन्द्रः स्वयं निजश्रीमुखेन विनोदति प्रशंसति । केषु विनोदति । वीरक्षत्रियकथावतारेपु सग्रामादनिवर्तकराजपुत्रवार्ताप्रस्तावेषु । कथभूतः सुरपतिः । आश्चर्यशौर्यसरम्भपुलकितवपु· आश्चर्य त्रैलोक्ये चमत्कारकं यच्छौर्य सौभट्यं तस्य सरम्भेण आरम्भेण पुलकितं रोमाञ्चकञ्चुकितं वपु शरीर यस्य स तथोक्तः । पुनः कथंभूतः सुरपति· । निजानुजव्याजस्फुटितविदारितहिरण्यकशिपुः निजानुजेन श्रीनारायणेन व्याजेन छलेन स्फुटितेन स्तम्भनिर्गमनेन विदारितो नखैर्द्विधाकृतो हिरण्यकशिपुनामा दैत्यविशेष. प्रह्लादजनकः स तथोक्तः ॥

तथा हि । तदेव निरूपयति—**वैकुण्ठ इत्यादि** । अरे दूत, यस्य[1] यशोधरमहारा-

---

१. मूले तु नोपलभ्यते,

हेलिः केलिसरोजबन्धुरनिलः क्रीडाश्रमे चाटुमा-
न्यस्येत्थं गणनामरेपु विजयी तस्याहवे कोऽपरः ॥ ४०३ ॥

अपि च ।

याः पूर्वं रणरङ्गसंगमभुवो यस्यासिधारापयः-
पातप्रेतसपत्नसततिशिरःश्रेणिश्रिताः क्षीणताम् ।
याताः क्लृप्तकपालिभूषणभरारम्भाः पुनस्ता मुहु-
र्जायन्तां त्वदनीककीकसजुषः पूर्वश्रियोऽस्याहवे' ॥ ४०४ ॥

इति संधिविग्रहिणः, तथैतद्वचनाद्विदितदूतहृदयानाम् अपरिमितकोपप्रसरावधीरितासपुरुषालापार्गलानाम् ससरम्भमन्योन्यसघट्टत्रुटत्कोटीरकोटिघ-

---

जस्य इत्थममुना प्रकारेण अमरेषु देवेषु गणना मान्यता वर्तते, तस्य यशोधरस्य आहवे सग्रामे क पुमान् अपरो अन्यो विजयी जयवान् वर्तते । इत्थं कथमिति चेत्—वैकुण्ठ श्रीनारायणः कुलकीर्तनं भट्टो वर्तते । कमलभूर्ब्रह्मा दर्भप्रगल्भाङ्गुलि. । पुरोहितो वर्तत इत्यर्थं । उमापतिः न स्त्री नेव पुमान् । नपुंसक इत्यर्थ. । अयं चन्द्रो निशासेवको रात्रौ सेवा करोति । हेलि. श्रीसूर्य केलिसरोजबन्धुर्वर्तते क्रीडाकमलविकाशको भवति । अनिलो वायुदेवता क्रीडाश्रमे वनिताना रमणखेदे चाटुमान् प्रियं कृत्वा स्तुतिं करोति खेद विनाशयति । अतिशयालंकार. ॥

अपि च । **याः पूर्वमित्यादि** । या रणरङ्गसगमभुव सग्रामाङ्गणसगमभूमय पूर्वं पूर्वस्मिन् काले यस्य यशोधरस्य असिधारापय.पातप्रेतसपत्नसततिशिर श्रेणिश्रिता असे. खड्गस्य धारा अग्रभाग तस्या यत्पयो जलं तस्य पातः तत्र निमज्जन प्रेताना मृताना सपत्नाना शत्रूणा सततय समूहास्तासा शिर श्रेणयो मस्तकाना आवलयस्ताभिः श्रिता. सयुक्ता जातास्ता रणरङ्गसगमभुव क्षीणतां शून्यता याता· रिक्ता बभूवु । कस्मात् शून्यता याता तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूता रणरङ्गसगमभुव. । मुहु पुनरपि अस्य यशोधरस्य आहवे सग्रामे तदनीककीकसजुषः अचलसेनामृताना वीराणां कीकसजुष. अस्थिमत्य सत्यः पूर्वश्रियः शिर.श्रेणिश्रिता, जायन्ता भवन्तु । हेत्वलंकार ॥

न केवलं सधिविग्रहिणो वचास्याकर्णयाबभूव, तथा तेनैव प्रकारेण सधिविग्रहिणो वचनाकर्णनप्रकारेण वीराणा वचास्याकर्णयाबभूवाहमाकर्णितवान् । कथंभूताना वीराणाम् । एतद्वचनात् सधिविग्रहिवचनात् विदितदूतहृदयाना विदितं ज्ञात दूतस्य दुकूलनाम्न. हृदयमभिप्रायो यैस्त तथा तेषाम् । पुन· कथंभूताना वीराणाम् । अपरिमितकोपप्रसराव-

---

१. 'तदनीक' स्यात्.

टितमाणिक्यनिकरकीर्णतया स्वकीयावलेपानलस्फुलिङ्गज्वलितमिव कुट्टिमतलं कुर्वताम् इतस्ततः समुच्छलितापतन्मुक्ताफलप्रकराभिरारसनहारयष्टिभिरागामिजन्यजयसमयावसरसुरसुन्दरीकरविकीर्णकुसुमवर्षमिव प्रकाशयता वीराणां चान्योन्यालापालोकनव्याजेन वचांस्याकर्णयाबभूव । तथा हि—तत्र तावत्कोदण्डमार्तण्डः साटोपं सपत्नवंशविनाशपिशुनभ्रुकुटिभङ्गनिर्भरभालस्वेदजलेन ज्यां मार्जयन् हस्तग्राहं तं दूतमेवमभाषिष्ट—

'श्रीपदं मित्रपक्षाणां खरदण्डं च विद्विषाम् ।
देवस्यास्य पदाम्भोजद्वयं शिरसि धार्यताम् ॥ ४०५ ॥

धीरितासपुरुषालापार्गलानाम् अपरिमितोऽपर्यन्तो योऽसौ कोपप्रसर. क्रोधव्याप्तिस्तेन अवधीरितमवगणितं आसपुरुषालापार्गला गुरुवचनाना निषेधवचनपरिघा यैस्ते तथा तेषाम् । किं कुर्वता वीराणाम् । ससरम्भं सक्रोधं अन्योन्यसघट्टत्रुटत्कोटीरकोटिघटितमाणिक्यनिकरकीर्णतया स्वकीयावलेपानलस्फुलिङ्गज्वलितमिव कुट्टिमतलं कुर्वताम् ससंरम्भमन्योन्य सघट्टेन सचलनेन त्रुटन्ति छिन्नानि भवन्ति यानि कोटीरकोटिघटितमाणिक्यानि तेषा निकर· समूह तस्य कीर्णतया विक्षिप्ततया स्वकीयो निजो योऽसाववलेपो मदः कोपो वा स एवानलस्तस्य स्फुलिङ्गास्तैर्ज्वलितमिव कुट्टिमतलं बद्धभूमिं कुर्वता विद्वताम् । पुनश्च किं कारयता वीराणाम् । इतस्ततः समुच्छलितापतन्मुक्ताफलप्रकराभिरारसनहारयष्टिभिरागामिजन्यजयसमयावसरसुरसुन्दरीकरविकीर्णकुसुमवर्षमिव प्रकाशयताम् इतस्ततो यत्र तत्र समुच्छलिता उत्पतिता आपतन्त आगच्छन्तो मुक्ताफलप्रकरा यासा तास्तथा ताभिः ईदृग्विधाभिरारसनहारयष्टिभि आरसना आगुल्फलम्बा या हारयष्टयस्ताभि कृत्वा आगामी आगमिष्यन् योऽसौ जन्यजयसमय सङ्ग्रामजयसमयस्तस्यावसरेषु सुरसुन्दरीकरै· विकीर्णो विक्षिप्तो योऽसौ कुसुमवर्ष· वर्तते तं प्रकाशयतामिव । केन कृत्वा वीराणा वचास्याकर्णयाबभूव । अन्योन्यालापालोकनव्याजेन अन्योन्यस्य परस्परस्य ये वीराणामालापा आभाषणानि तेषा आलोकनव्याजेन विलोकनमिषेण । तथा हि तान्येव वचासि निरूपयति—तत्र तेषु वीरेषु मध्ये तावत्पूर्वमेवानुक्रमेण कोदण्डमार्तण्डो नाम सुभटः साटोप साडम्बर यथा भवत्येव तं दूतं सदेशहरं हस्तग्राहं हस्तेन गृहीत्वा । हस्तार्थग्रहवनिवृता (?) कार्ये णम् । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अभाषिष्ट भाषते स्म । कोदण्डमार्तण्ड. किं कुर्वन् । सपत्नवशविनाशपिशुनभ्रुकुटिभङ्गनिर्भरभालस्वेदजलेन ज्या मार्जयन् सपत्नाना शत्रूणा वंशस्य विनाशो मोटनं तेन पिशुनभ्रुकुटिभङ्गं यथा स्यात्तथा निर्भरं गाढं यद्भालं ललाटं अलिकम् । अलिकं गोधिरिति यावत् । तस्य स्वेदजलेन प्रस्वेदोदकेन ज्या धनुषः प्रत्यञ्चा चापसिञ्जिनी मार्जयन् शोधयन् । उल्लासयन्नित्यर्थ. ॥

श्रीपदमित्यादि । हे दुकूल, अस्य देवस्य पदाम्भोजद्वयं शिरसि धार्यतां

नो चेत्कोदण्डमार्तण्डकाण्डखण्डितमस्तकः ।
यास्यत्याजौ स ते स्वामी रुण्डताण्डवडम्बरम्' ॥ ४०६ ॥

परशुपराक्रमः सावरूयं पाणिना परश्वधं निर्नेनिजानस्तथैव—

'हठविलुठितमौलिः पादपीठोपकण्ठे
न भवति शठवृत्त्या मत्पतेर्यः सपत्नः ।
जयजरठितमूर्तिर्मामकस्तस्य तूर्णं
रणशिरसि कुठारः कण्ठपीठीं छिनत्ति' ॥ ४०७ ॥

मुद्गरप्रहारः सावष्टम्भं करतलेन मुद्गरमुत्सञ्जयन्—'अहो दूत, निवेदयेयं मद्वचनं तस्य सकलदुराचारलोकहेठस्य प्रक्षरल्लक्ष्मीसमागमोत्कण्ठस्य ।

ध्रियताम् । कथंभूतं पदाम्भोजद्वयम् । मित्रपक्षाणा सुहृदा श्रीपद लक्ष्मीमन्दिरम्, विद्विपा शत्रूणा खरदण्डं खरस्तीव्रो दण्डो यत्र तत् खरदण्ड च । नो चेत् यद्यचल शिरसि न धारयिष्यति तर्हि स जगत्प्रसिद्धस्ते तव स्वामी अचल आजौ सग्रामे रुण्डताण्डवडम्बर यास्यति कबन्धबाहुदण्डनर्तनाटोपं प्राप्स्यति । कथंभूत सन् । कोदण्डमार्तण्डकाण्डखण्डितमस्तक कोदण्डमार्तण्डनाम सुभटस्य काण्डेन वाणेन खण्डितमस्तक छिन्नोत्तमाङ्गः सन् । वीररसप्रधानो जात्यलकार ॥

परशुपराक्रम परशुपराक्रमनामा सुभट सावरूय सासूयं तथैव तेनैव कोदण्डमार्तण्डप्रकारेण हस्तग्राह हस्तग्रहणपूर्वकं दुकूलनामान दूत अभाषिष्ट । पाणिना परश्वध कुठार निर्नेनिजान परिमार्जयन् । किं अभाषिष्ट इत्याह—हठविलुठितेत्यादि । यः सपत्न. मत्पतेर्यशोवरस्य पादपीठोपकण्ठे सिंहासनसमीपे शठवृत्त्या हठविलुठितमौलिर्भूमौ नमितमस्तको न भवति, तस्य सपत्नस्य मामको मदीय कुठारः रणशिरसि सग्राममस्तके कण्ठपीठीं प्रशस्ता ग्रीवा छिनत्ति द्विधा करोति । कथंभूतो मम कुठार ? जयजरठितमूर्ति जयेन सग्रामविजयेन जरठिता कठिना मूर्तिः स्वरूप यस्य स तथोक्त. । जात्यलंकारः ॥

मुद्गरप्रहारः सुभटः सावष्टम्भ सक्रोधं यथा भवत्येव करतलेन मुद्गरं लोहघन उत्सञ्जयन् उल्लासयन् एवमभाषिष्ट । एवं कथमिति चेत्—अहो दूत, तस्य अचलस्येदमेतत् मद्वचनं निवेदय त्व कथय । कथभूतस्याचलस्य । सकलदुराचारलोकहेठस्य सकलदुराचारलोकाना पापाचारजनाना हेठस्य । पुन कथंभूतस्य प्रक्षरल्लक्ष्मीसमागमोत्कण्ठस्य प्रक्षरन्ती प्रणश्यन्ती लक्ष्मीसमागमस्योत्कठा वाञ्छा यस्य स तथोक्तस्तस्य । किं निवे-

---

१. मूले टीकाया च 'सावज्ञ' इति स्यात्.

कपटभटविभीषाचेष्टितैर्नो बिभीयां
तदलमिह मुधोर्जावर्जनस्फूर्जितेन ।
यदि सुभटघटायां त्वं पटिष्ठप्रतिष्ठः
सपदि मम रणाग्रे मुद्गरस्याग्रतः स्याः' ॥ ४०८ ॥

करवालवीरः सक्रोधः करेण करवालं तरलयन्—'अध्वग, साध्ववधार्यताम् ।

अखर्वगर्वदुर्वारवीर्यपर्यस्तमानसः ।
मदीयस्वामिसेवासु यः कोऽपि हतसाहसः ॥ ४०९ ॥

विपक्षपक्षक्षयपक्षदीक्षः कौक्षेयको मामक एष तस्य ।
रक्षांसि वक्षःक्षतजैः क्षरद्भिः प्रतीक्षतेऽक्षुण्णतया रणेषु' ॥ ४१० ॥

(युग्मम्)

दयामीति चेत्—**कपटभटेत्यादि** । अहो दुकूल मन्त्रिन्, कपटभटविभीपाचेष्टितैः मिथ्यासुभटघातकक्रियाभिः नो विभीया अहं मुद्गरप्रहारो न बिभेमि । तत्तस्मात् कारणात् इह अस्मिन् मुद्गरप्रहारे मुधोर्जावर्जनस्फूर्जितेन मुधा अन्तर्गडुना ऊर्जाया बलस्य आवर्जनस्फूर्जितेन आदरस्फुरणेन अलं पूर्णम् । यदि चेत् सुभटघटाया सुभटाना समूहे त्व भवानचलः यदि पटिष्ठप्रतिष्ठः अतिशयेन पटुतरशोभो वर्तसे, तर्हि सपदि शीघ्रं मम मुद्गरस्य लोहघनस्य अग्रतो मुखे रणाग्रे स्यास्त्वं भव । वीररसप्रधानो जात्यलंकार. ॥

करवालवीर.,सुभट सक्रोध. करेण करवालं खड्गं तरलयन् कम्पयन् अभाषिष्ट—हे अध्वग हे दुकूल, साधु सावधानतया अवधार्यता श्रूयताम्—**अखर्वगर्वेत्यादि** । हे दूत, मदीयस्वामिसेवासु यशोधरचरणाराधनेषु य. कोऽपि पुमान् हतसाहसो भग्नोद्यमः । य कथंभूत. । अखर्वगर्वदुर्वारवीर्यपर्यस्तमानसः अखर्वो गुरुतरो योऽसौ गर्व. दुर्वार च तद्वीर्यं ताभ्या पर्यस्तं पतितं मानस चित्त यस्य स तथोक्तः । तस्य पुरुषस्य एष प्रत्यक्षीभूतो मामको मदीयो कौक्षेयक. खड्गो वक्ष.क्षतजैः हृदयरुधिरैः क्षरद्भिः प्रवहद्भिः रणेषु अक्षुण्णतया परिपूर्णतया रक्षासि राक्षसान् प्रतीक्षते पूजयति । प्रीणातीत्यर्थ । कथंभूत· कौक्षेयक. । विपक्षपक्षक्षयदक्षदीक्ष विपक्षाणा शत्रूणा पक्षक्षये कुलक्षये दक्षा समर्था दीक्षा व्रतधारणं यस्य स तथोक्तः । वीररसप्रधानो, जात्यलंकारः ॥

---

१. मूलपुस्तके तु 'एवं' इत्युपलभ्यते.

नाराचवैरोचनः सावेगं नाराचपञ्जरमवलोकमानः—

'पथिक कथय नाथस्यात्मनस्त्वं सभाया-
मसमसमररङ्गे राक्षसोत्तालतालम्।
यदि तव विशिखाग्रैश्छिन्नमुण्ड न रुण्डं
नटनपटु विदध्यां तत्कृशानुं विशामि' ॥ ४११ ॥

चक्रविक्रमः साक्षेपं चक्रं परिक्रमयन्—'अहो वेदवैवधिक, शीघ्रमेवं प्रशाधि पञ्चालाधिपतिम्—

दुर्गं मार्गय याहि वा जलनिधेरुत्तीर्य पारं परं
पातालं विश खेचराश्रयवशस्त्वं वा भव क्षिप्रतः।
नो चेद्वैरिकरीन्द्रकुम्भदलनव्यासक्तरक्तं मुहु-
र्मुक्तं चक्रमकालचक्रमिव ते मूर्ध्नि प्रपाति ध्रुवम्' ॥ ४१२ ॥

नाराचवैरोचन. सुभट सावेग सक्रोधं नाराचपञ्जर लोहबाणभल्लमवलोकमानो-ऽभाषिष्ट। किं अभाषिष्ट—हे पथिक हे दुकूल दूत, कथय निरूपय। कस्य। आत्मनो नाथस्य त्वं कथय। सभाया सभामध्ये। किं कथय। असमसमररङ्गे अद्वितीयसङ्ग्रामभूमौ विषमसङ्ग्रामभूमौ वा यदि चेत् तव अचलस्य रुण्ड कबन्ध शिरोरहितकायं नटनपटु नृत्यचतुर न विदध्याम् अहं न करोमि, तत्तर्हि कृशानुं वैश्वानर विशामि दहनप्रवेशं करोमि। कथंभूत तव रुण्डम्। विशिखाग्रैर्मम नाराचमुखैश्छिन्नमुण्डं पतितमस्तकम्। कथंभूतं रुण्डम्। राक्षसोत्तालतालम्। राक्षसाना उत्ताला द्रुता ताला करताडनक्रियामानम्। जात्यलंकार ॥

चक्रविक्रमो वीर साक्षेप सनिर्भर्त्सनं चक्र परिक्रमयन् भ्रमिलं भ्रामयन् अभाषिष्ट—अहो वेदवैवधिक अविज्ञातवेदार्थस्वरूपत्वात् अहो वेदभारवाहक जडब्राह्मण, शीघ्रमाशु एव अमुना प्रकारेण पञ्चालाधिपतिम् अचलं प्रशाधि त्वं शिक्षय कथय। किं प्रशाधि—दुर्गमित्यादि। हे अचल, त्वं दुर्गं मार्गय निजरक्षार्थं पर्वतजलवनादिकं विषमस्थानं विलोकय। वा अथवा जलनिधेः समुद्रस्य परं पारं तीरं उत्तीर्य उल्लङ्घ्य याहि त्वं गच्छ। वा अथवा पाताल रसातल विश प्रवेशं कुरु। वा अथवा क्षिप्रतः शीघ्रं खेचराश्रयवश विद्याधरलोकपराधीनस्त्वं भवान् भव सजायस्व। चेद्यदि त्वं एवं नो करिष्यसि तर्हि मम चक्र अकालचक्रमिव ते तव मूर्ध्नि मस्तके ध्रुवमिति निश्चयेन प्रपाति प्रपतिष्यति। 'भविष्यति गम्यादय' इन् शब्दो भविष्यदर्थे। कथंभूतं चक्रम्। वैरिकरीन्द्रकुम्भदलनव्यासक्तरक्तम् वैरिणां करीन्द्राणा कुम्भदलनेन शिर पिण्डखण्डनेन

कुन्तप्रतापः सकोपं कुन्तमुत्तोलयन्—'द्विजापसद, सविशेषं निशम्यताम्। यः कोऽपि दौरात्म्याद्देवसेवासूयहृदयः

ऋजुः सुवंशोऽपि मदीय एष कुन्तः शकुन्तान्तकतर्पणाय।
निर्भिद्य वक्षःपिठरप्रतिष्ठा तस्यासृजाजन्यभुवं बिभर्ति' ॥ ४१३ ॥

लाङ्गलगरलः सोल्लुण्ठालापं लाङ्गलमुदानयमानः—'हे धीराः, कृतं भवतां समरसंरम्भेण। यस्मादिदमेकमेव

त्रुटदतनुशिरान्ताः कीर्णकृत्तिप्रतानाः
क्षरदविरलरक्तस्फारधारासहस्राः।
स्फुटदटनिकठोरष्ठाकृतास्थीः समीके
मम रिपुहृदयालीर्लाङ्गलं लेलिखीति' ॥ ४१४ ॥

व्यासक्तं लग्नं रक्तं रुधिरं यत्र चक्रे तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतं चक्रम्। मुहुर्मुक्तं वारवार प्रेरितम्। वीररसप्रधानो जात्यलंकार। उपमा वा ॥

कुन्तप्रतापनामा वीरोऽभाषिष्ट। कथम्। सकोप यथा भवत्येवम्। किं कुर्वन्। कुन्तं प्रासमुत्तोलयन् कम्पयन्। किं अभाषिष्ट—हे द्विजापसद पतितब्राह्मण, सविशेषं सावधानतया, निशम्यता श्रूयताम्। यः कोऽपि य कश्चिन्नृपो दौरात्म्यात् दुष्टस्वभावत्वात् देवसेवासूयहृदय. देवस्य यशोधरस्य सेवाया असूयहृदय सक्रोधमना.। **ऋजुरित्यादि**। ऋजु सरलोऽपि सुवंशोऽपि शोभनवंशतरुत्पन्नोऽपि मदीयो मम सवन्धी एप प्रत्यक्षीभूतः कुन्त प्रास प्राप्त सन् शकुन्तान्तकतर्पणाय शकुन्तानां गृध्रादिपक्षिणा अन्तकस्य च यमस्य तर्पणाय प्रीणनाय तस्य पुरुषस्य असृजा रुधिरेण जन्यभुवं संग्रामभूमिं बिभर्ति पूरयति। किं कृत्वा। पूर्वं वक्ष पिठरप्रतिष्ठा निर्भिद्य वक्षो जीवस्थानं तदेव पिठर भाण्ड तस्य प्रतिष्ठां शोभा भक्षणम् (भङ्क्त्वा)। रूपकालंकारः ॥

लाङ्गलगरलसुभट सोल्लुण्ठालाप सदर्पभाषणं यथा भवत्येव लाङ्गलं हलं उदानयमानः भ्रामयन् अभाषिष्ट। किमभाषिष्ट—हे धीरा हे सुभटा स्वामिभक्ता, भवता युष्माकं समरसंरम्भेण संग्रामारम्भेण कृतं पर्याप्तम्। यस्मात् कारणादिदमेतल्लाङ्गलमेकमेव। **त्रुटदित्यादि**। समीके संग्रामे रिपुहृदयाली शत्रुहृदयपङ्क्तीर्मम लाङ्गलं लेलिखीति भृशं खेदयति। कथंभूताः रिपुहृदयाली। त्रुटदतनुशिरान्ताः त्रुटन्तः अतनवो महान्त शिराणा स्नसाना अन्ता प्रान्ता यासा तास्तथोक्तास्ताः। पुन. कथंभूताः। कीर्णकृत्तिप्रतानाः. कीर्णा विक्षिप्ता. कृत्तीना चर्मणा प्रताना विस्तारा यासा ता-

---

१. 'लक्तोऽपि' इति पुस्तकद्वये पाठः.

कणयकोणपः सामर्षं विहस्य—'अये दूत, सादरं श्रूयताम्। यद्यसौ तव प्रभुरसत्समसंभावनया देवसेवायां नानुकूलवृत्तिस्तदा नूनमेषः

हस्त्यश्वरथपदातिव्यत्यासनवातघूर्णितक्षोणिः।

यमपिशितकवलकरणिं कणयः कायं करिष्यते तस्य' ॥ ११५ ॥

त्रिशूलभैरवः सासूयं त्रिशूलं वल्गयन्—'दूत, ब्रूहि मद्वचनादेवमचलम्—

इदं त्रिशूलं तिसृभिः शिखाभिर्मार्गत्रयं वक्षसि ते विधाय।

पातालमर्त्यत्रिदिवावतारां कर्ता रणे कीर्तिमिमां मदीयाम्' ॥ ११६ ॥

स्तथा ताः। पुनः कथंभूताः। क्षरदविरलरक्तस्फारधारासहस्राः क्षरन्तो वर्षन्तः अविरला अविच्छिन्ना रक्तस्य स्फाराः स्थूला धाराणां छटानां सहस्राणि यासां तास्तथा ताः। पुनः कथंभूताः। स्फुटदटनिकठोरष्टात्कृतास्थीः स्फुटन्ति शतखण्डीभवन्ति अटनिवत् धनुःकोटिवत् कठोराणि स्तब्धानि ष्टात्कृतैरुपलक्षितानि ष्टाशब्दसहितानि अस्थीनि यासां तास्तथा ताः। उपमालंकारः ॥

कणयकोणपो नाम वीरः सामर्षं सक्रोधं विहस्य अभाषिष्ट। किं अभाषिष्ट—अये दूत। 'अये क्रोधविषादयोः' इति वचनात्। हे दूत, सादरं सावधानतया श्रूयतां त्वया आकर्ण्यताम्। मद्वचनं कर्मतापन्नमिति शेषः। यदि चेत् असौ विप्रकर्षे स्थितस्तव प्रभुः असत्समसंभावनया अस्माभिः समानसंघटनया। यथाहं कणयकोणपो नाम यशोधरस्य सेवको वर्ते तथा अचलोऽपि देवस्य सेवको वर्तते इत्यर्थः। देवसेवायां श्रीयशोधरमहाराजसेवायां अनुकूलवृत्तिर्हितवृत्तिर्न भवति, तदा तस्मिन् काले नूनं निश्चयेन एष प्रत्यक्षीभूतो मम कणयः भूषणनिबन्धनायुधविशेषः तस्य पुरुषस्य कायं शरीरं यमपिशितकवलकरणिं यमस्य पिशितकवलो मांसग्रासः करणिं करणं करिष्यते विधास्यति। 'नञ्यन्याक्रोशे' इति योगविभागान्नञं विनापि आक्रोशे गम्यमाने अनिप्रत्ययः पदरूजपादे ससाक्षीतं सूत्रं वर्तते। कणयः कथंभूतः। हस्त्यश्वरथपदातिव्यत्यासनवातघूर्णितक्षोणिः हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पदातयश्च तेषां व्यत्यासनेन परस्परक्षेपणेन समुत्पन्नो योऽसौ वातो व्यत्यासनवातस्तेन घूर्णिता भ्रामिता क्षोणिः पृथिवी येन कणयेन स तथोक्तः। जात्यलंकारः ॥

त्रिशूलभैरवो वीरः सासूयं सक्रोधं त्रिशूलं वल्गयन् अभाषिष्ट। किमभाषिष्ट—अहो दुकूल दूत, मद्वचनात् अचलं प्रत्येव ब्रूहि—इदमित्यादि। इदं प्रत्यक्षीभूतं मम त्रिशूलं ते तव वक्षसि हृदये तिसृभिस्त्रिभिः शिखाभिर्मार्गत्रयं विधाय कृत्वा इमां मदीयां कीर्तिं रणे पातालमर्त्यत्रिदिवावतारां कर्ता करिष्यति। पातालं च मर्त्यं च त्रिदिवश्च पातालमर्त्यत्रिदिवास्तेष्ववतारो यस्याः मम कीर्तेः सा तथा ताम्। यथासंख्यालंकारः ॥

असिधेनुधनंजयः सेर्ष्यमसिमातृमुष्टौ पञ्चशाखं निधाय—'अहो ब्रह्मबन्धो, ममाप्येष एव सर्गो यस्मादज्ञातात्मस्थितेरराते र्न शस्त्रपातादन्यत्र प्रायश्चेतनमस्ति । ततः

वष्टि वष्टोत्तरं योऽत्र दौष्ठ्यावष्टम्भचेष्टनः ।
तडत्तडिति तस्यैषा शस्त्री त्रोटयते शिरः' ॥ ४१७ ॥

प्रासप्रसरः ससौष्ठवं प्रासं परिवर्तयन्—'पर्याप्तमत्रालापपरम्परया । तद्विप्र, एवमुच्यतां स दुर्नयायतनम्—

सूत्कारवित्रासितदिक्करीन्द्रः प्रासो मदीयः समराङ्गणेषु ।
सकङ्कटं त्वां च हयं च भित्त्वा यास्यत्ययं दूत इवाहिलोके' ॥४१८॥

असिधेनुधनंजयो नाम वीरः सेर्ष्यं सक्रोधं यथा भवत्येवं असिमातृमुष्टौ छुरिकामुष्टौ पञ्चशाखं करं निधाय कृत्वा अभाषिष्ट । किमभाषिष्ट—अहो ब्रह्मबन्धो द्विजाधम दूत, ममापि एष एव सर्गः इयमेव सृष्टिः अचलस्य विध्वंसलक्षणं कर्तव्यम् । कस्मात्कारणात् । यस्मात् अज्ञातात्मस्थितेः अविज्ञातस्वकीयमर्यादस्य अरातेः शत्रोः शस्त्रपातादन्यत्र शस्त्रपातं विना अन्यत् प्रायश्चेतनं पापशोधनं नास्ति । ततस्तस्मात् कारणात् । **वष्टी-त्यादि** । ते तव यः शत्रुः अत्र अस्मिन् संसारे दौष्ठ्यावष्टम्भचेष्टनः दुष्टत्वाधारक्रियः सन् । वेष्टनं वेष्टम् । हिंसनमित्यर्थः । तदुत्तरं वष्टोत्तरं संग्रामकरणोत्तरं वष्टि वाञ्छति कथयति तस्य पुरुषस्य एषा प्रत्यक्षीभूता शस्त्री असिमाता क्षुरिका शिरो मस्तकं त्रोटयते । कथम् । तडत्तडिति तडतडायमानशब्देन । जात्यलंकारः ॥

प्रासप्रसरो वीरः ससौष्ठवं पटुतया प्रासं भल्लं परिवर्तयन् उच्छालयन् अभाषिष्ट । किमभाषिष्ट—अत्र अस्यां सभायां आलापपरम्परया मुहुर्भाषणेन पर्याप्तं पूर्णम् । तत्तस्मात् कारणात् हे विप्र ब्राह्मण, सः जगत्प्रसिद्धः दुर्नयायतनं पूर्णपापायतनं अन्यायमन्दिरप्रायः अचलो नाम राजा कर्मतापन्नस्त्वया एवमुच्यतां कथ्यताम्—**सूत्कारे-त्यादि** । हे दूत, अयं मदीयो मामकः प्रासो भल्लः समराङ्गणेषु संग्रामभूमिषु सकङ्कटं ससनाहं त्वां अचलं हयं च तवाश्वं भित्त्वा विदार्य अहिलोके पाताले यास्यति व्रजिष्यति । क इव । दूत इव शासनहर इव । पाताललोकजनाय वार्तां ज्ञापयितुं दूत इव यास्यति । कथंभूतः प्रासः । सूत्कारवित्रासितदिक्करीन्द्रः.............................. । उपमालंकारः ॥

गदाविद्याधरः सगर्वं गदामुत्तम्भयन्—

'दूतैवं विनिवेदयात्मविभवे द्वित्रैर्दिनैर्मत्प्रभुं
पश्यागत्य यदि श्रियस्तव मता नो चेदियं दास्यति ।
भ्रान्त्यावृत्तिविजृम्भितानिलवलोत्तालीकृताशागजा
मूर्धानं झटिति स्फुटद्दलकलं त्वत्कं मदीया गदा' ॥ ४१९ ॥

असमसाहसः सदर्पोद्रेकम् 'द्विजाते, तं वदैवमासन्नशुचमसदाग्रहरुचम्—

तुलारणे द्वन्द्वरणे दिवारणे निशारणे कूटरणे परत्र वा ।
यदि प्रवीरस्त्वमिहैधि मे पुरो न गर्जितैः शौर्यकलेषु कीर्तयः' ॥ ४२० ॥

गदाविद्याधरो नाम वीरः सगर्वं साहंकारं यथा भवत्येवं गदा यष्ट्यायुधविशेषं उत्तम्भयन् ऊर्ध्वीकुर्वन् अभाषिष्ट । किमभाषिष्ट—**दूतैवमित्यादि** । हे दूत हे वचोहर दुकूल, आत्मविभवे निजस्वामिने अचलाय राज्ञे एवममुना प्रकारेण विनिवेदय कथय त्वम् । एवं कथमिति चेत्—तवाचलस्य श्रियो यदि मता अभीष्टा वर्तन्ते, तर्हि द्वित्रैर्द्वाभ्यां त्रिभिर्वा दिनैर्दिवसैर्मत्प्रभुं श्रीयशोवरमहाराजं आगत्य पश्य । नो चेत् यदि नागत्य पश्यसि, तर्हि इयं मदीया गदा त्वत्कं त्वदीयं मूर्धानं मस्तकं दास्यति स्फोटयिष्यति । कथम् । झटिति शीघ्रम् । पुनश्च कथम् । स्फुटन्ति दलानां खण्डानां कला शेषा यस्मिन् कर्मणि तत् स्फुटद्दलकलम् । कथंभूता गदा । भ्रान्त्यावृत्तिविजृम्भितानिलवलोत्तालीकृताशागजा भ्रान्तेर्भ्रमणस्य आवृत्तिः पुनः पुनर्भ्रमणं तया विजृम्भितः प्रसृतो योऽसावनिलो वातस्तस्य बलेन उत्तालीकृताः पलायितुं उत्सुकीकृता आशागजा दिग्गजेन्द्रा यया गदया सा तथोक्ता । अतिशयालंकारः ॥

असमसाहसो नाम वीरः सदर्पोद्रेकं समदाधिक्यं यथा भवत्येवं अभाषिष्ट । किमभाषिष्ट—हे द्विजाते हे ब्राह्मण । श्लेषे तु द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां जातिर्जन्म यस्य स द्विजातिस्तस्य सबोधनं हे द्विजात इत्यर्थः । तं अचलं एवं त्वं वद । कथंभूतं तम् । आसन्नशुचं समीपशोकम् । पुनः कथंभूतं तम् । असदाग्रहरुचं असमीचीनहठमानसम् । एवं कथमिति चेत्—**तुलारण इत्यादि** । हे अचल, तुलारणे बाहुयुद्धे, द्वन्द्वरणे मल्लसंग्रामे, दिवारणे दिवससंग्रामे, निशारणे रात्रिसंग्रामे, कूटरणे मायायुद्धे, परत्र वा अन्यत्र कुत्रापि धनुर्वेदखड्गादिसंग्रामे यदि चेत् त्वं भवान् प्रवीरः प्रकृष्टः सुभटो वर्तसे, तर्हि इह अस्मिन् संग्रामे मे मम पुरोऽग्रतः एधि भव । शौर्यकलेषु सौभट्यमनोहरेषु पुरुषेषु गर्जितैः कृत्वा उन्नतशब्दैः कृत्वा कीर्तयो यशांसि न भवन्ति । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

चतुरङ्गमल्लः सभीमरभसमात्मानं निर्वर्ण्य 'अहो द्विजवंशपांसन, किमेतत्कदाचिदपि तव स्वामी नाश्रौषीत् यथाजातजगत्त्रयप्रतिमल्लश्चतुरङ्गमल्लः । तथा हि ।

दोर्दण्डसघट्टनतस्तुरङ्गान्पत्तीन्पुनः पादतलप्रहारैः ।
उरःस्थलस्थामविधेर्गजेन्द्रान्रथानथैकोऽपि निहन्ति युद्धे' ॥ ४२१ ॥

एवमपरेऽपि रूढावलेपोत्तरङ्गभङ्गीभर्मिसंभारभरितभारभज्यमानभोगायतनवृत्तयो यथास्वकीयाङ्काहंकारं **शक्तिकार्तिकेय-शङ्कुशार्दूल-शतक्रतुविक्रम-शूरशिरोमणि-परबलप्रलयानल-प्रकटकन्दलादित्य-कपटकैटभाराति-सपत्नपुरधूमकेतु-सुभटघटाप्राकार-समरसिंहप्रभाव-**प्रभृतयस्तस्य व्यलीकैश्वर्यपर्यायपर्यस्तमर्यादस्य नृपयज्ञामन्त्रणाय संदिदिशुः ।

चतुरङ्गमल्लो नाम वीरः सभीमरभसं भीमवेगसयुक्तं यथा भवत्येवं आत्मानं निजकायं निर्वर्ण्य दृष्ट्वा अभाषिष्ट—अहो द्विजवशपांसन अहो ब्राह्मणकुलमालिन्यकारिन्, तव स्वामी एतत् इदं किं कदाचिदपि कस्मिंश्चिदवसरे प्रघट्टके न अश्रौषीत् न आकर्णितवान् । किं न आकर्णितवान् । यथा उदाहरणे चतुरङ्गमल्लो नाम वीरः अजातजगत्त्रयप्रतिमल्लो न जातो जगत्त्रये प्रतिमल्लो यस्य स तथोक्तः वर्तते । तदेव चतुरङ्गमल्लत्वं वर्णयति—तथा हि । **दोर्दण्डेति** । दोर्दण्डसघट्टनतो बाहुदण्डघट्टनत एकोऽपि तुरङ्गान् निहन्ति, पादतलप्रहारैः पुनः पत्तीन् पदातीन् पुरुषान् निहन्ति, उरःस्थलस्थामविधेः वक्षःस्थलबलविधानात् गजेन्द्रान् गजपतीन् निहन्ति । अथ अनन्तरं रथान् एकोऽपि सन् युद्धे सग्रामे निहन्ति । क्रियाकारकद्वन्द्वदीपकालंकारः ॥

एवमपरेऽपि वीराः तस्य अचलस्य नृपयज्ञामन्त्रणाय सग्रामाह्वानाय संदिदिशुः संदेशं ददुः । कथंभूता अपरेऽपि वीराः । रूढावलेपोत्तरङ्गभङ्गीभर्मिसभारभरितभारभज्यमानभोगायतनवृत्तयः रूढः प्रसिद्धो योऽसाववलेपो गर्वस्तेन उत्तरङ्गभङ्गी उत्कटरचना तस्या भर्मिसभारो मायाडम्बरस्तस्य भरितभारेण भज्यमानाः स्वयमेव भङ्गमाप्नुवन्तो भोगायतनस्य शरीरस्य वृत्तिर्येषा वीराणा ते तथोक्ताः । कथम् । यथास्वकीयाङ्काहंकारं निजाङ्कनगर्वं यथा भवत्येवं संदिदिशुः । के ते अपरे वीराः । शक्तिकार्तिकेयः सर्वलोहमयी शक्तिरायुधविशेषस्तस्या कार्तिकेयो रुद्रनन्दनः शक्तिकार्तिकेयश्च, शङ्कुशार्दूलश्च, शतक्रतुविक्रमश्च, शूरशिरोमणिश्च, परबलप्रलयानलश्च, प्रकटकन्दलादित्यश्च, कपटकैटभारातिश्च, सपत्नपुरधूमकेतुश्च, सुभटघटाप्राकारश्च, समरसिंहप्रभावश्च, ते प्रभृतयो मुख्या येषा भीष्मादीना ते तथोक्ताः । तस्याचलस्य कथंभूतस्य । व्यलीकैश्वर्यपर्यायपर्यस्तमर्यादस्य व्यलीकमन्तर्गड्डुर्यदैश्वर्यं तस्य पर्यायः सगतिः तेन पर्यस्ता लुप्ता मर्यादा येन स तथा तस्य ॥

सेनापतिस्तत्रावसरे पुनरेवमीहांचक्रे—'अहो धीराः,

अजातोचितवृत्तीनां पुंसां किं गल्लगर्जितैः ।
शूराणां कातराणां च रणे व्यक्तिर्भविष्यति ॥ ४२२ ॥

तद्यथाभागमुपसंहृतसंरम्भाः प्रत्यावृत्तवाक्पारुष्यप्रारम्भास्तिष्ठन्तु । अहो स्वामिप्रतापवर्धनाग्रहिन्संधिविग्रहिन्, भवतोऽप्यलमावेगेन । लेखमेनमवधार्य लिख्यतां प्रतिलेखः । प्राभृतमिदमवलोक्य बध्यतां प्रतिप्राभृतम् । विधीयतां चास्य त्रयस्य यथार्हमर्हणा । यस्मादुद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतमुखा वै राजानः । तेषामन्तावसायिनोऽप्यनवमान्याः, किं पुनरन्ये ।

अपि च ।

स्वासिद्धिः परवृद्धिर्वा न दृतगल्लगर्जिते. ।
अवधव्याजकर्माणस्ते जल्पन्ति यथेष्टतः' ॥ ४२३ ॥

सेनापति. प्रतापवर्धनो नाम चमूपतिस्तत्रावसरे तस्मिन् प्रस्तावे पुन पुनरपि एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ईहांचक्रे चेष्टितवान् । एव कथमिति चेत्—अहो धीरा । अजातेत्यादि । अजातोचितवृत्तीनां अजाता अनुत्पन्ना उचिता वृत्तिरात्मयोग्या प्रवृत्तिर्येषां ते तथा तेषाम् ईदृग्विधानां पुंसां गल्लगर्जितं कण्ठशब्दितं किम् । न किमपि । किं तु शूराणां कातराणां च भीतमूर्तीनां रणे व्यक्ति स्फुटं भविष्यति जनिष्यते । आक्षेपालंकार· ॥

ततस्मात् कारणात् यथाभागं यथैकदेशं भवन्त तिष्ठन्तु । कथंभूताः सन्तो भवन्त· तिष्ठन्तु । उपसंहृतसंरम्भाः परित्यक्तकोपाः सन्त· । पुनश्च कथंभूता· भवन्त । प्रत्यावृत्तवाक्पारुष्यप्रारम्भा· प्रत्यावृत्त सभूत' वाक्पारुष्यस्य रूक्षतायाः प्रारम्भो यैस्ते तथोक्ता । अहो स्वामिप्रतापवर्धनाग्रहिन् यशोधरमहाराजप्रतापवर्धने आग्रहो विद्यते यस्य स तथा तस्य संबोधन हे तथोक्त, हे संधिविग्रहिन् प्रधानदूत, भवतोऽपि तथापि आवेगेन उत्सुकतया अलं पूर्णम् । एनं अचलस्य लेखम् (लिखितं) अक्षरविन्यासं अवधार्य हृदयमानीय प्रतिलेखो लिख्यताम् । इदं प्राभृतं सारमवलोक्य दृष्ट्वा प्रतिप्राभृतं बध्यतां प्रत्युपढौकनिका बद्धा क्रियताम् । विधीयतां क्रियतां च अस्य त्रयस्य दूतलेखप्राभृतत्रितयस्य यथार्हं यथायोग्यं अर्हणा पूजा विरच्यताम् । यस्मात् कारणात् उद्यतेष्वपि उद्यमं प्राप्तेष्वपि शस्त्रेषु दूतमुखा दूतवक्त्रा वै निश्चयेन राजानो भवन्ति । तेषां दूतानां अन्तावसायिनो भृत्या अपि अनवमान्या न अपमाननीया भवन्ति । किं पुनरन्ये दूता अपमाननीया भवन्ति । अपि तु न भवन्तीत्यर्थः ॥

अपि चास्ति कश्चिद्विशेषः । स्वासिद्धिरित्यादि । स्वासिद्धिः स्वस्य अप्राप्तिर-

संधिविग्रही 'यथाज्ञापयति सेनापतिः' इत्यवधार्य च यथादिष्टम्, 'सेनापते, लिखितोऽयं लेखः। श्रूयताम्—स्वस्ति। समस्तमहासामन्तशिखण्डमण्डनीभवच्चरणकमलः कमलाकरसरोजसेव्यमानपादपल्लवः पल्लवपाण्ड्यचोलचेरमहर्म्यनिर्माणप्रकाश्यमानदिग्विजयवाहिनीप्रचारः चारचक्षुःसहस्रसाक्षात्कृतसकलभूपालमण्डलः मण्डलाग्रधाराजलनिमग्ननिखिलारातिसंतानः संतानननमेरुमन्दारपारिजातवनदेवतागीतोदाहरणगुणप्रपञ्चः पञ्चमो

चलादेरसिद्धि', परवृद्धिर्वा परस्य यशोधरादे. वृद्धिर्वा। अथ वा यशोधरस्य असिद्धिः, परस्य अचलस्य वृद्धिर्वा। दूतगलगर्जितैर्न भवति। यतस्ते दूता अवधव्याजकर्माणः अवधं शस्त्रव्यापाररहितं व्याजकर्म मध्यस्थक्रिया येषा ते तथोक्ता· यथेष्टत· यथेष्टं जल्पन्ति ब्रुवन्ति। न तु युध्यन्ते न तु विग्रहं कुर्वन्ति यान्ति॥

संधिविग्रही रामस्य हनूमानिव दूतः ब्रूते—यथाज्ञापयति सेनापतिर्यथा आदेशं ददाति प्रतापवर्धनसेनापति·। तथैव मया संधिविग्रहिणा क्रियत इत्यर्थः। अवधार्य च सम्यग्विचार्य च अवधानं कृत्वा। किं अवधार्य। यथादिष्टं सेनापतिना यथा आज्ञातम्। सेनापते प्रतापवर्धन राजन्, लिखितोऽयं लेख। त्वया श्रूयताम्। स्वस्ति। कल्याणमङ्गलशब्दोऽयम्। श्रीयशोधरमहाराजः अचलमहीपतिं आदिशति। कथंभूतः श्रीयशोधरमहाराजः। समस्तमहासामन्तशिखण्डमण्डनीभवच्चरणकमल· समस्ताना महासामन्ताना देशाधिपतीना शिखण्डाना मस्तकाना मण्डनीभवत् भूषणीभवत् चरणकमलं यस्य स तथोक्तः। पुनः कथंभूतः। कमलाकरसरोजसेव्यमानपादपल्लव कमलाया लक्ष्म्या· करस्य पाणे· सबन्धि यत् सरोजं तेन सेव्यमानं पादपल्लवं यस्य स तथोक्तः। पुनः कथंभूतः। पल्लवपाण्ड्यचोलचेरमहर्म्यनिर्माणप्रकाश्यमानदिग्विजयवाहिनीप्रचारः पल्लवश्च देशविशेष·, पाण्ड्यश्च नीवृद्विशेष', चोलश्च विषयविशेषः, चेरमश्च जनपदविशेष', तेषु हर्म्यनिर्माणेन आवासकरणेन प्रकाश्यमान· प्रकटीक्रियमाणो दिग्विजयसबन्धिन्या वाहिन्याः सेनायाः· प्रचार· प्रवर्तन यस्य स तथोक्त। पुनः कथंभूतः। चारचक्षु·सहस्रसाक्षात्कृतसकलभूपालमण्डल· चारा प्रणिधयस्त एव चक्षूंपि तेषा सहस्रेण साक्षात्कृतानि प्रत्यक्षतया दृष्टानि सकलभूपालाना मण्डलानि येन स तथोक्त·। पुनः कथंभूतः। मण्डलाग्रधाराजलनिमग्ननिखिलारातिसंतानः मण्डलाग्रस्य खड्गस्य धाराजले छटापानीये निमग्ना ब्रुडिता निखिलाना अरातीना संताना यस्य स तथोक्त·। पुनः कथंभूतः। संताननमेरुमन्दारपारिजातवनदेवतागीतोदाहरणगुणप्रपञ्चः संतानश्च कल्पवृक्षविशेष·, नमेरुश्च सुरतरुभेदः, मन्दारश्च अमरागविशेषः, पारिजातश्च नाकानोक·हस्तेषा वनानि तेषा या देवतास्तासा गीते गम्भीरानन्दे उदाहरणं दृष्टान्तवचनं

१· सटीकपुस्तकटीकाया 'चेरल' इति पाठः·

लोकपालः पद्मावतीपुरपरमेश्वरः कनकगिरिनाथः शिप्रासरिज्जलकेलिकुञ्जरः समुद्रमुद्राङ्कितशासनः कैलासलाञ्छनः अवन्तिसीमन्तिनीकुचकुम्भमदनाङ्कुशः प्रत्यक्षमकरध्वजः याचकचिन्तामणिः कनककङ्कणवर्षः सत्यपरमेष्ठी परलोककलत्रपुत्रकः कविकामधेनुः धर्मरत्नावतंसः नीतिलतावलम्बनतरुः द्विष्टकैटभारातिः आहवचतुर्भुजः परहितमहाव्रतः अहितकुलकालानलःप्रतिपन्नजीवितः पराक्रमालंकारः समरससहस्रबाहुः प्रतापतपनोदयः चातुरीचतु-

---

गुणप्रपञ्चस्य गुणविस्तरस्य यस्य स तथोक्त । पुन कथंभूत । पञ्चमो लोकपाल मध्यमलोकप्रतिपालक । पुन. कथंभूत । पद्मावतीपुरपरमेश्वर उज्जयिनीपुरीपरमप्रभु । पुन कथभूत । कनकगिरिनाथ सुवर्णगिरिनामपर्वतोपरि वसति यत् नगरं तत् कनकगिरिरित्युच्यते, उज्जयिन्या समीपे गव्यूतिद्वय गत्वा कनकगिरि प्राप्यते, तस्य नाथ स्वामी । पुन कथभूत. । शिप्रासरिज्जलकेलिकुञ्जर उज्जयिन्या समीपे शिप्रानाम नदी सरिद्वर्तते, तस्या जलकेलौ जलक्रीडाकरणे कुञ्जर । पुन कथंभूत । समुद्रमुद्राङ्कितशासन. समुद्राकारेण या मुद्रा अङ्गुलीयोर्मिस्तयाङ्कित चिह्नितं शासनमादेशलेखो यस्य स तथोक्त । पुन कथंभूत । कैलासलाञ्छन कैलासपर्वतो लाञ्छनं लेखोपरि यस्य स तथोक्त । पुन कथंभूत । अवन्तिसीमन्तिनीकुचकुम्भमदनाङ्कुशः अवन्तिसीमन्तिनी तस्या. कुचकुम्भयो मदनाङ्कुशोऽङ्कक (?) स तथोक्त । पुन कथंभूत । प्रत्यक्षमकरध्वज. प्रत्यक्ष साक्षात् मकरध्वज कामदेव । पुन कथंभूत । याचकचिन्तामणि याचकानामर्थिना चिन्तामणि । पुन. कथंभूत । कनककङ्कणवर्ष कनककङ्कणानि वर्षतीति स तथा । पुन कथंभूत । सत्यपरमेष्ठी सत्यवचनप्रतिपालने परमेष्ठी ऋषभदेव । पुन कथंभूत । परलोककलत्रपुत्रक परलोकानामपरपुरुषाणा यानि कलत्राणि तेषा पुत्रको बालक. । पुन कथंभूत. । कविकामधेनु कवीना कामधेनु । नित्यमेव मनोरथपूरक इत्यर्थ । पुन कथंभूत । धर्मरत्नावतंस धर्म एव रत्नं तदेवावतंस शिरोरत्न यस्य स तथा । पुन कथभूत । नीतिलतावलम्बनतरु नीतिलताया न्यायवल्ल्या अवलम्बने आधारे तरुर्महावृक्ष । पुन कथंभूत. । द्विष्टकैटभाराति द्विष्टाना शत्रूणा कैटभारातिः श्रीनारायण । पुन कथंभूत । आहवचतुर्भुज आहवे सग्रामे चत्वारो भुजा बाहवो यस्य स तथा । पुन कथंभूत । परहितमहाव्रतः परहितं प्रजालोकहित महाव्रतं प्रतिज्ञा यस्य स तथा । पुन कथंभूत । अहितकुलकालानल. अहिताना शत्रूणा कुलस्य वंशस्य कालानल सवर्तकधनंजय । पुन कथंभूत. । प्रतिपन्नजीवित प्रतिपन्नं यदङ्गीकृतं तदेव जीवितमायुर्यस्य स तथोक्त । पुन कथंभूत । पराक्रमालंकारः पराक्रमो बलं अलकारो मण्डनं यस्य स तथा । पुन. कथंभूत. । समरसहस्रबाहु समरे सहस्रं बाहवो यस्य स तथा । पुनः कथंभूत. । प्रतापतपनोदयः प्रताप एव तपन. तस्य उदय

मुखः विवेकरत्नाकरः सरस्वतीकेलिविलासहंसः सरसोक्तिवल्लभः कन्दुकविनोदविद्याधरो मदकरिक्रीडाखण्डलः स्यन्दनप्रचारगरुडाग्रजः पदातिवैनतेयो गीतगन्धर्वचक्रवर्ती वाद्यविद्याबृहस्पतिः नृत्तवृत्तान्तभरतः समस्तायुधसर्वज्ञः शरणागतमनोरथसिद्धिः अनाथनाथः त्यागभार्गवः द्रोहद्रुमवनकुठारः कलिङ्गकुरङ्गकेसरी अश्मकवंशवैश्वानरः शककशलभशमीगर्भः क्रथकैशिककृशानुः अहिच्छत्रक्षत्रियशिरोमणिः पञ्चालचापलप्रलयकालः केरलकुलकुलिशपातः यवनकुजवज्रानलः चैद्यसुन्दरीविनोदकन्दलः मागधवधू-

---

उदयाचलः । पुन कथंभूत. । चातुरीचतुर्मुख चातुर्या चतुर्मुखो ब्रह्मा । पुनः कथंभूत । विवेकरत्नाकर' विवेकरत्नानामाकर. खनि. । पुनः कथंभूत' । सरस्वतीकेलिविलासहंस सरस्वतीक्रीडाविलासे हंस क्रीडामरालः । पुनः कथंभूतः । सरसोक्तिवल्लभः सरसोक्तयो वल्लभा. प्रिया यस्य । पुन. कथंभूत. । कन्दुकविनोदविद्याधर कन्दुकविनोदे गेन्दुकक्रीडाया विद्याधरो वियच्चरप्राय । पुनः कथंभूत । मदकरिक्रीडाखण्डलः मदकरिणा क्रीडाखण्डल इन्द्र । पुनः कथंभूत' । स्यन्दनप्रचारगरुडाग्रजः स्यन्दनप्रचारे रथक्रीडाया गरुडाग्रजो अनूरुसारथि । पुन कथंभूत । पदातिवैनतेयः ...

. ... वाद्यविद्याया ततविततघनसुपिरवादित्रविद्याया बृहस्पति । पुन कथंभूत' । नृत्तवृत्तान्तभरत नर्तनशास्त्रे नटाचार्यः । पुनः कथंभूतः । समस्तायुधसर्वज्ञः समस्तेषु आयुधेषु सर्वज्ञो वीतरागः । पुन कथंभूत । शरणागतमनोरथसिद्धि शरणागतानामाश्रितानां मनोरथसिद्धिर्मनोरथपूरण । पुन कथंभूत । अनाथनाथ अनाथाना स्वामी । पुन' कथंभूत. । त्यागभार्गवः दातृत्वेन परशुरामः । पुन. कथंभूत । द्रोहद्रुमवनकुठार' द्रोहद्रुमवने कुठारः कुठान् वृक्षान् इयर्तीति कुठार' परशु. । पुन कथंभूत । कलिङ्गकुरङ्गकेसरी कलिङ्गो नाम दन्तपुरनृप स एव कुरङ्गस्तस्य केसरी । पुनः कथंभूतः । अश्मकवंशवैश्वानर. अश्मको नाम देशस्तत्स्वाम्यपि अश्मक स एव वशो वेणुवृक्ष' तस्य भस्मीकरणे वैश्वानरः । पुनः कथंभूत । शकशलभशमीगर्भ' शको नाम तुरुष्कदेशस्तस्य स्वाम्यपि शक स एव शलभ' पतङ्गस्तस्य भस्मीकरणे शमीगर्भोऽग्नि. । पुन. कथंभूतः क्रथकैशिककृशानु क्रथकैशिको विराटदेशस्तस्य स्वाम्यपि क्रथकैशिकस्तस्य भस्मीकरणे कृशानुरग्नि' । पुनः कथंभूत । अहिच्छत्रक्षत्रियशिरोमणि. अहिच्छत्रो नाम देशस्तत्र नगरमपि अहिच्छत्रं पार्श्वनाथातिशयक्षेत्रं तत्र ये क्षत्रिया राजानस्तेषा शिरोमणि शिरोरत्नम् । पुनः कथंभूत. । पञ्चालचापलप्रलयकाल पञ्चालो नाम देशस्तस्य स्वामी अचलनरेन्द्रस्तस्य चापलं चपलत्वं तद्विनाशने प्रलयकाल । पुनः कथभूत' । केरलकुलकुलिशपात केरलो नाम दाक्षिणपथदेशस्तस्य स्वाम्यपि केरलस्तस्य कुले वशे कुलिशपातो वज्रपातः । पुन. कथंभूतः । यवन-

विलासदर्पणः काञ्चिकामिनीकुचकलशकिसलयः माहिष्मतीयुवतिरतिकुसुमचापः कौशाम्बीनितम्बिनीबिम्बाधरमण्डनः दशार्णवर्णिनीकर्णपूरः पाटलिपुत्रपण्याङ्गनाभुजङ्गः वलभिरम्भोरुविभ्रमभ्रमरः पौरवपुरंध्रीरोध्रतिलकः सततवसुवितरणप्रीणितद्विजसमाजः श्रीयशोधरमहाजः सकलप्रशस्तिसहितमचलमहीपतिमादिशति । श्रेयोऽन्यत् । कार्यं चैतदेव—यदुत विजयवर्धनः सेनापतिर्भवन्तमेवमामन्त्रयते—

कुजवज्रानल यवनो नाम खुरासानदेशस्तस्य स्वाम्यपि यवन. स एव कुजो वृक्षस्तस्य दाहने ज्वालने वज्रानल पविपावक । पुन कथंभूत । चैद्यसुन्दरीविनोदकन्दल. चैद्यो नाम डाहालदेशस्तस्य सुन्दर्यः कमनीयकामिन्यस्तासा विनोदे क्रीडारणे कन्दलो युद्ध यस्य स तथोक्त. । पुन. कथंभूत । मागधवधूविलासदर्पण मगधाना राजा स • • मागधवधूना राजगृहस्त्रीणा विलासदर्पणो नेत्रशोभावलोकनादर्श । पुन कथंभूत । काञ्चिकामिनीकुचकलशकिसलय. काञ्चिनाम दक्षिणसमुद्रतटदेशस्तस्या कामिनीना कुचकलशेपु किसलय पल्लवः । आरोपितकर इत्यर्थः । पुन कथंभूतः । माहिष्मतीयुवतिरतिकुसुमचाप माहिष्मतीनाम नगरी यमुनपुरदिशि पत्तनं तस्या युवतय ता एव रतय. तासु कुसुमचापः कामदेव । पुन कथभूत । कौशाम्बीनितम्बिनीबिम्बाधरमण्डन. कौशाम्बी नाम नगरी वत्सदेशे गोपाचलात् गव्यूतिचतुश्चत्वारिंशति वर्तते, तस्या नितम्बिन्यस्तासा बिम्बाधराणा मण्डनो विभूषणप्राय । पुन कथंभूतः । दशार्णवर्णिनीकर्णपूर. दशार्ण नाम नगर गोपाचलात् गव्यूतिचत्वारिंशति वर्तते, तस्य वर्णिनीना स्त्रीणा कर्णपूरः कर्णावतंस. । पुन. कथंभूत । पाटलिपुत्रपण्याङ्गनाभुजङ्ग पाटलिपुत्रं नाम नगर तैरभुक्तपुरदिशि वर्तते, तस्य पण्याङ्गना वेश्याः तासा भुजङ्ग कामुक. । पुन कथंभूतः । वलभिरम्भोरुविभ्रमभ्रमर. वलभिनाम नगर गोपाचलदिशि वर्तते, तस्य रम्भोरव स्त्रियस्तासा विभ्रमेषु भ्रूभङ्गेषु भ्रमर. भ्रमन् रौतीति भ्रमर । पुन कथंभूतं । पौरवपुरध्रीरोध्रतिलक पौरवपुर नाम अयोध्या नाम नगर तस्य पुरध्रीणा रोध्रतिलकः गन्धद्रव्यविशेष । पुन. कथभूत । सततवसुवितरणप्रीणितद्विजसमाज. सतत वसुवितरणेन धनदानेन प्रीणित. प्रीतिमानीतस्तर्पितो द्विजसमाजो ब्राह्मणसमूहो येन स तथा श्रीयशोधरमहाराजो यथोक्तविशेषणविशिष्ट. । कथंभूतं अचलमहीपतिम् । सकलप्रशस्तिसहितं परिपूर्णप्रसिद्धिसहित अचलमहीपतिमादिशति । श्रेयः कल्याणं अन्यत् अपर वर्तते । कार्यं च कर्तव्यं च एतत् इदं एव ईदृशं वर्तते । एव कथं इति चेत्—उत अहो विजयवर्धनो नाम सेनापतिः भवन्तम्

पश्यागत्य जगत्पतिं यदि वदे स्यात्ते तदानुग्रहः
कुर्यास्त्वं मृगचेष्टितं यदि तदा क्षोणिः समुद्रावधि।
संग्रामे भव संमुखो यदि तदा क्षेमः कुतस्ते पुन-
स्तत्पञ्चालपते किमत्र भवतः संदिश्यतां शासने ॥ ४२४ ॥

कदाचिदवतीर्णाया परितोषितविजिगीषुपरिषदि शरदि सरसकाश्मीरकेसरोत्तंसमांसलेषु कीरकामिनीकुरलकुन्तलेषु, गर्भाविर्भवत्कणिशमञ्जरीसौरभोदारेषु कलमकेदारेषु, कुलकलत्रेष्विव समर्यादगतिषु महावाहिनी-

---

एवममुना प्रकारेण आमन्त्रयते। एवं कथमिति चेत्—पश्येत्यादि। जगत्पतिं श्रीयशोधर आगत्य पश्य उपढौकय सेवस्व। यदि चेत् अहं 'वदे' कथयामि। अत्र 'वद'-धातुरात्मनेपदी वर्तते। 'ज्ञानयत्नच्छन्दनेषु वद' इति रुचादिपाठात् भासनेऽपि वक्तव्यम्। यथा सभाया वदते दीप्यमानो वदतीत्यर्थ। अहं दीप्यमानसभाया यदि वदे तर्हि त्वं आगत्य सेवस्व। तथा च पञ्जिकाकारो जिनदेव। वदेरुपोक्तावात्मनेपदम्। हे अचल, तदा तस्मिन् आगमनदर्शनकाले ते तव अनुग्रह उपकारः स्यात् भवेत्। यदि चेत् त्वं मृगचेष्टितं पलायनं कुर्याः पुरुषेण तदा तस्मिन् काले समुद्रावधि आसमुद्रं क्षोणी मेदिनी मन्यते वर्तते। क्व त्वं पलायसे इत्यर्थ.। यदि चेत् संग्रामे समरे संमुखो भवसि त्वं तदा ते तव पुनः पुनरपि क्षेम. कल्याणं कुतः। न कुतोऽपि इत्यर्थः। तत्तस्मात् कारणात् हे पञ्चालपते अचलमहाराज, अत्र अस्मिन् शासने लेखे तव भवत. किं संदिश्यताम्। किं संदेशो दीयत इत्यर्थ। आक्षेपालंकारः॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे शरदि शरत्काले अवतीर्णाया सत्याम्। कथंभूताया शरदि। परितोषितविजिगीषुपरिषदि परितोषिता हर्षं प्रापिता विजिगीषूणा नरेन्द्राणा परिषत् सभा यस्या सा तथा तस्याम्। त विजयवर्धनसेनापतिं तस्य प्रसिद्धस्य पञ्चालपतेरचलमहाराजस्य प्रतापनोदनाय प्रतापविध्वंसनार्थं अहं प्राहिणवं प्रस्थापितवान्। कथंभूतोऽहम्। इत्यमुना प्रकारेण चापेटिकपेटिकप्रकटितकटकप्रयाणप्रस्तावः चापेटिका वन्दिनः तेषां पेटिक. समूहस्तेन प्रकटित. स्फुटीकृतो विज्ञापितः कटकस्य सैन्यस्य प्रयाणप्रस्तावो दिग्विजयावसरो यस्य मम स तथोक्त.। इतीति किम्। हे राजन्, शरत् आगता। केषु सत्सु। कीरकामिनीकुरलकुन्तलेषु सत्सु कीरो नाम देशस्तस्य कामिन्यस्तासा कुरलकुन्तलेषु केशहस्तेषु। कथंभूतेषु कुरलकुन्तलेषु। सरसकाश्मीरकेसरोत्तंसमांसलेषु सरस प्रत्यग्रं यत् काश्मीरकेसर बाह्लीकुङ्कुमं तत्र उत्तंसेन मुकुटेन मांसला. स्थूलाः मनोज्ञास्ते तथा तेषु। पुनश्च केषु सत्सु शरदागता। कलमकेदारेषु सुगन्धशालिक्षेत्रेषु सत्सु। कथंभूतेषु कलमकेदारेषु। गर्भाविर्भवत्कणिशमञ्जरीसौरभोदारेषु गर्भेषु आविर्भवन्ती ये कणिशास्तेषां मञ्जरीणा सौरभं सौगन्ध्यं तेन उदारेषु अतिमनोहरेषु। पुनश्च केषु सत्सु शरदागता। महा-

प्रवाहेषु, भवद्गुणेष्विव निर्मलावकाशेषु सरःसु, नृपतिकोदण्डमण्डलेष्विव प्रवृत्तप्रचारेषु पथिषु, प्रचण्डमार्तण्डातपभीतेष्विव निरन्तरसस्यांशुकपिहितपृष्ठेषु विश्वंभराभागेषु, सलिलधरसङ्गसंक्रान्तश्यामभावेष्विव हरितकान्तिषु शैलशिखरेषु, विघटितघनकपाटसंपुटास्विव प्रकटासु दिक्षु, विजृम्भमाणेषु जितसरस्वतीहासप्रकाशेषु काशेषु, विजयमानेषु प्रकाशितकमलबन्धुजीवेषु बन्धुजीवेषु, विलसत्सु मकरन्दमधून्मादितकोकनदेषु कोकनदेषु, सप्रीतिषु

वाहिनीप्रवाहेषु सत्सु महावाहिनीनां महानदीनां पूरेषु सत्सु । कथंभूतेषु महावाहिनीप्रवाहेषु । समर्यादगतिषु समर्यादा ससीमा गतिर्गमनं येषां ते तथा तेषु । केष्विव । कुलकलत्रेष्विव कुलवतीस्त्रीष्विव । पुनश्च केषु सत्सु शरदागता । सरःसु सरोवरेषु सत्सु । कथंभूतेषु सरःसु । निर्मलावकाशेषु अकर्दमलप्रवेशेषु सत्सु । केष्विव । भवद्गुणेष्विव यथा भवद्गुणा निर्मलावकाशा भवन्ति । पुनश्च केषु सत्सु शरदागता । पथिषु मार्गेषु सत्सु कथंभूतेषु पथिषु । प्रवृत्तप्रचारेषु प्रवृत्तः संजातः प्रचारो गमनं येषु तथा तेषु । केष्विव । नृपतिकोदण्डमण्डलेष्विव यथा नृपतीनां कोदण्डमण्डलानि धनुर्वलयानि प्रवृत्तप्रचाराणि भवन्ति। पुनश्च केषु सत्सु शरदागता। विश्वंभराभागेषु भूमिभागेषु सत्सु। कथभूतेषु विश्वंभराभागेषु। निरन्तरसस्यांशुकपिहितपृष्ठेषु निरन्तरमविच्छिन्नं सस्यांशुकैर्धान्यवस्त्रैः पिहितमाच्छादितं पृष्ठं येषां ते तथा तेषु । केष्विव । प्रचण्डमार्तण्डातपभीतेष्विव यथा प्रचण्डमार्तण्डातपभीताः पिहितपृष्ठा भवन्ति । पुनश्च केषु सत्सु शरदागता । शैलशिखरेषु सत्सु । कथंभूतेषु शैलशिखरेषु । हरितकान्तिषु नीलवर्णेषु । केष्विव । सलिलधरसङ्गसंक्रान्तश्यामभावेष्विव सलिलधराणां मेघानां सङ्गेन संगत्या संक्रान्तः प्रविष्टः श्यामभावः श्यामत्वं येषु ते तथा तेषु । पुनश्च कासु सतीषु । दिक्षु सतीषु । कथभूतासु दिक्षु । प्रकटासु प्रव्यक्तासु । कास्विव । विघटितघनकपाटसंपुटास्विव विघटितौ दूरीकृतौ घनकपाटसंपुटौ यासां तास्तथा तासु । पुनश्च केषु सत्सु । काशेषु विजृम्भमाणेषु सत्सु। कथंभूतेषु काशेषु। जितसरस्वतीहासप्रकाशेषु जितः तिरस्कृतः सरस्वत्या हासप्रकाशः द्योतो यैस्ते तथा तेषु । पुनः केषु सत्सु । बन्धुजीवेषु विजयमानेषु जयवत्सु सत्सु । कथंभूतेषु बन्धुजीवेषु । प्रकाशितकमलबन्धुजीवेषु प्रकाशितः प्रकटीकृतः कमलबन्धोः श्रीसूर्यस्य जीवः स्वरूपं येषु ते तथा तेषु । रक्तेष्विवेत्यर्थः । पुनश्च केषु सत्सु । कोकनदेषु रक्तकमलेषु सत्सु । कथभूतेषु कोकनदेषु । विलसत्सु शोभायमानेषु मकरन्दमधून्मादितकोकनदेषु मकरन्दः पुष्परसः स एव मधु मद्यं तेन उन्मादिताः उन्मत्तीकृता ये कोकाश्चक्रवाकास्तैरुपलक्षिता नदा ह्रदा येषां तानि तथा तेषु । पुनश्च केषु सत्सु । कुवलयेषु भूमिभागेषु सत्सु । कथभूतेषु कुवलयेषु । सप्रीतिषु प्रीतिवत्सु परिमलोल्लासितकुवलयेषु परिमलोल्लासितानि विकासं प्राप्तानि कुवलयानि उत्पलानि येषु तानि तेषु । पुनश्च केषु

परिमलोल्लासितकुवलयेषु कुवलयेषु, सप्रमोदेषु संपादितकुमुदवनेषु कुमुदवनेषु, विराजमानेषु विधुदीधितिसंदिग्धशुचिपक्षेषु शुचिपक्षेषु, अभिनवोल्लिखितेन्दुमणिदर्पण इवातीव प्रसन्नरोचिषि चन्द्रमण्डले, पञ्चमलोकपालपरिकल्पितयात्रावसर इव संहृतवति शरासनमाखण्डले, राजहंसोत्सवसंपादनपर इव जलदकलुषतां मुक्तवति गगने, पयोधरविरहदुःखित इव विरसस्वरतामनुसृतवति प्रचलाकिलोके, त्वदरातिजन इव मन्दमुदि चातककुले, त्वत्कटकसुभटानीक इव रणरसोद्धृतहृदि नन्दिसंदोहे,

---

सत्सु । कुमुदवनेषु श्वेतोत्पलखण्डेषु सत्सु । कथंभूतेषु कुमुदवनेषु । सप्रमोदेषु विकाशेषु सपादितकुमुदवनेषु सपादितमुत्पादितं को पृथिव्या मुदो हर्षस्य अवनं रक्षणं येषु कैरवेषु तानि तेषु । पुनश्च केषु सत्सु । शुचिपक्षेषु सत्सु । किं कुर्वाणेषु शुचिपक्षेषु । विराजमानेषु शोभमानेषु विधुदीधितिसदिग्धशुचिपक्षेषु विधोश्चन्द्रस्य दीधितिभिः किरणैः सदिग्धा सदेह प्रापिता शुचिपक्षा शुक्लगरुत्मन्तो येषा ते तथा तेषु । पुनश्च कस्मिन्सति शरदागता । चन्द्रमण्डले चन्द्रबिम्बे सति । कथंभूते चन्द्रमण्डले । अतीव प्रसन्नरोचिषि अतीवातिशयेन प्रसन्ना निर्मला रोचिः प्रभा यस्य तत्तस्मिन् । कथभूते- ष्विव ।ʻअभिनवोल्लिखितेन्दुमणिदर्पण इव अभिनव· प्रत्यग्र उल्लिखित उत्कीर्णे घटितं इन्दुमणेश्चन्द्रकान्तरत्नस्य दर्पणे इव । पुनश्च कस्मिन् सति । आखण्डले इन्द्रे सति । किं कुर्वति सति आखण्डले । शरासनं चाप सहृतवति सति संकोचितवति सति । कस्मिन्निव । उत्प्रेक्षते—पञ्चमलोकपालपरिकल्पितयात्रावसर इव पञ्चमलोकपालेन श्रीयशोधरमहाराजेन परिकल्पिता प्रारब्धा या यात्रा तस्या अवसरे समये इव । एतावता वर्षाकालो गतो दिग्विजयावसरो वर्तते । पुनश्च कस्मिन्सति । गगने सति । किं कृतवति सति गगने । जलदकलुषता मेघकालुष्यं मुक्तवति सति । कथंभूते । उत्प्रेक्षते— राजहंसोत्सवसंपादनपरे इव राजहसाना श्वेतगरुता उत्सवसपादन जननं तस्मिन् पर तत्पर तस्मिन् । पुनश्च कस्मिन् सति । प्रचलाकिलोके मयूरजने सति । किं कृतवति सति प्रचलाकिलोके । विरसस्वरता अनुसृतवति आश्रितवति सति । कथंभूते । उत्प्रेक्षते—पयोधरविरहदुःखिते इव मेघवियोगेन दुःखं प्राप्ते इव । पुनश्च कस्मिन् सति । चातककुले वपीहवृन्दे सति । कथंभूते चातककुले । मन्दमुदि हर्षरहिते । कस्मिन् इव । त्वदरातिकुले इव तव शत्रुलोके इव । पुनश्च कस्मिन् सति । नन्दिसदोहे वृषभसमूहे सति । कथंभूते नन्दिसदोहे । रणरसोद्धृतहृदि रणरसेन संग्रामानुरागेण उद्धृतं वितं हृच्चित्तं यस्य स तथा तस्मिन् । कस्मिन्निव । त्वत्कटकसुभटानीके इव तव कटके सैन्ये सुभटानीके इव त्वत्सैन्यसुभटसमूहे इव ।

अनभ्रा शुभ्रचन्द्रार्का विपङ्कानिम्ननिम्नगा।
विजयाय जिगीषूणां शरदेषा समागता॥ ४२५॥
विलसत्सरोजनयना प्रसन्नचन्द्रानना विघनरागा।
हंसप्रचारसुभगा स्त्रीव शरत्तव मुदं कुरुतात्॥ ४२६॥
कुमुदं करोति वर्धयति कुवलयं विस्तृणोति मित्राशाः।
भवतः श्रीरिव शरदियमुल्लासितसत्पथद्विजेन्द्रा च॥ ४२७॥
विघटितघनकपाटदिशि निभृतपुरदरचापमण्डले
कमलामोदसुहृदि सतर्पितहसविलासिनीकुले।

अनभ्रेत्यादि। एषा प्रत्यक्षीभूता शरत्। कथभूता। अनभ्रा अभ्रपटलरहिता। पुन. कथभूता। शुभ्रचन्द्रार्का उज्ज्वलचन्द्रसूर्या। विपङ्का कर्दमरहिता। अनिम्ननिम्नगा अगम्भीरनदिका। किमर्थमागता। जिगीषूणा जेतुमिच्छना विजयाय जयनिमित्तम्। जातिर्हेतुर्वालंकार॥

विलसदित्यादि। हे राजन्, शरद्धनात्ययकालस्तव मुदं कुरुतात् करोतु। कथंभूता शरत्। विलसत्सरोजनयना उल्लसत्कमललोचना। पुन. कथभूता। प्रसन्नचन्द्रानना प्रसन्नो निर्मलश्चन्द्र एव आनन मुख यस्या सा तथा। पुन. कथंभूता। विघनरागा विनष्टो घनस्य मेघस्य रागो यस्या सा तथा। पुन कथभूता। हंसप्रचारसुभगा हसाना प्रचारेण सुभगा। पुन कथभूता। स्त्रीव स्त्रीसदृशा। कथभूता स्त्री। विलसन्ती शोभमाने सरोजवत् कमलवत् नयने यस्या स्त्रिय सा तथा। पुन कथभूता। निर्मलपरिपूर्णचन्द्रवदना। पुन कथभूता। विशेषेण घन प्रचुरो रागो यस्या सा। पुन कथभूता। नूपुरगमनेन सुभगा। श्लेषोपमालकार॥

कुमुदमित्यादि। हे राजन्, इयं शरत् वर्तते। कि कि करोति। कुमुदं करोति श्वेतोत्पल विकासयति। पुनश्च कि करोति। कुवलयमुत्पलवन वर्धयति स्फारीकरोति। मित्राशा मित्रे (पुत्र) सूर्ये आशाश्च दिशो विस्तृणोति विस्तारयति। कथभूता शरत्। उल्लासितसत्पथद्विजेन्द्रा उल्लासित. सत्पथे आकाशे द्विजेन्द्रश्चन्द्रमा यया सा तथा। अपर कथभूता शरत्। भवत. श्रीरिव। भवत श्री कि करोति। कुमुदं करोति को पृथिव्याः मुद हर्ष करोति। कुवलय पृथ्वीमण्डल वर्धयति। मित्राणा सुहृदा आशा वाञ्छा विस्तृणोति। कथभूता। उल्लासिता आनन्दं प्रापिता सत्पथा. धर्ममार्गपरा द्विजेन्द्रा उत्तमब्राह्मणा यया सा। श्लेषोपमालंकार। समुच्चयश्च॥

विघटितेत्यादि। हे राजन्, कार्तिके कृत्तिकानक्षत्रोपलक्षितपूर्णिमादिनमासे कस्य पुरुषस्य केलिर्न भवति। अपि तु सर्वस्यापि भवत्येव। कथभूते कार्तिके। विघटितघनकपाटदिशि विघटितानि दूरीकृतानि घनकपाटानि मेघाररराणि दिशा हरिता येन स तथा तस्मिन्। पुन कथभूते। निभृतपुरंदरचापमण्डले निरस्तं दूरीकृत

अभिनवकलमकणिशपरिमलिनि विकासितकाशकान्तिके
कुङ्कुमकुसुमसुभगभुवि भवति न केलिः कस्य कार्तिके ॥४२८॥

प्रतपति रविर्निर्मर्यादं भवानिव सांप्रतं
विधुरपि बुध प्रीतिं धत्ते प्रवृद्धसुधारसः ।
अरिकरिकुलक्रीडाध्वंसे हरिध्वनितोद्धुरं
त्वमपि च गुणारोपाच्चापं प्रपञ्चय भूपते ॥ ४२९ ॥

जडमपि सलिलं धत्ते खरदण्डं यत्र विगतविजिगीषुः ।
अजडविजिगीषुचेतास्तत्र कथं नो दधीत खरदण्डम् ॥ ४३० ॥

पुरंदरचापमण्डलमिन्द्रधनुर्वलयं यत्र स तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते । कमलामोदसुहृदि कमलानां प्रद्मानां आमोद. परिमलस्तेनोपलक्षित. सुहृत् सूर्यो यत्र स तथा तस्मिन् (अथवा कमलानामामोददाने सुहृदुपकारस्तस्मिन्) । पुनः कथंभूते । सतर्पितहंसविलासिनीकुले सतर्पितं प्रीणितं हंसविलासिनीना वरटाना कुलं येन स तस्मिन् । पुन कथभूते । अभिनवकलमकणिशपरिमलिनि अभिनव. प्रत्यग्र. कलमकणिशाना राजभोजनशालिमञ्जरीणा परिमलं सौगन्ध्यं विद्यते यस्य स तस्मिन् । पुन. कथंभूते । विकासितकाशकान्तिके विकासिता काशाना तृणविशेषपुष्पाणां कान्तिर्येन स तस्मिन् । पुनः कथंभूते । कुङ्कुमकुसुमसुभगभुवि कुङ्कुमाना काश्मीरजन्मकेसराणा कुसुमैः सुभगा मनोहरा भूर्यत्र स तथा तस्मिन् । रूपकाक्षेपालंकार. ॥

प्रतपतीत्यादि । हे भूपते, रवि. सूर्यः प्रतपति प्रकर्षेण ताप करोति । कथम् । निर्मर्यादं निरवधि यथा भवत्येवम् । कदा प्रतपति । साप्रतं शरदि । कइव । भवानिव त्व यथा प्रतपसि । हे बुध, विधुरपि प्रीतिं धत्ते प्रीणयति । कथंभूतो विधुः । प्रवृद्धसुधारस. प्राप्तामृतरस. । हे भूपते, त्वमपि चापं प्रपञ्चय विस्तारय । कस्मात् । गुणारोपात् शिञ्जिन्यारोपणात् । कथम् । अरिकरिकुलक्रीडाध्वंसे हरिध्वनितोद्धुर अरीणां करिणस्तेषा कुलं तस्य क्रीडाध्वंसे केलिध्वंसनिमित्तम् । निमित्तात् कर्मणि सप्तमी वाच्या । हरिध्वनितोद्धुर सिंहनादोत्कटं यथा भवत्येवम् । अवसरोपमालंकार. ॥

जडमित्यादि । यत्र यस्या शरदि सलिलं खरदण्डं कमलं धत्ते । कथंभूतं सलिलम् । जडमपि अज्ञानमपि । पुनः कथंभूतम् । विगतविजिगीषु विजिगीषारहितम् । तत्र तस्या शरदि अजडविजिगीषुचेताः अज्ञानरहितविजिगीषासंयुक्तमनाः कथं केन प्रकारेण खरदण्डं तीक्ष्णदण्डं नो दधीत न दध्यात् न धरति । अपि तु दधीतैव । श्लेषाक्षेपालंकारः ॥

इति चापेटिकपेटिकप्रकटितकटकप्रयाणप्रस्तावस्तं विजयवर्धनसेनापतिं तस्य पञ्चालपतेः प्रतापनोदनाय प्राहिणवम्।

कदाचित्तुषारगिरिनिर्झरनीहारनिष्पन्दिनि गन्धमादनवनविभ्राजितभूर्जवल्कलोन्माथमन्थरे मानसहसविलासिनीशिखण्डमण्डलविडम्बिनि नेपालशैलमेखलामृगनाभिसौरभनिर्भरे कुलूतकुलकामिनीकपोललावण्यचामिनि लम्पाकपुरपुरंध्रिकाधरमाधुर्यपश्यतोहरे पाकपाण्डिमोड्डमरपुण्ड्रकाण्डकारिणि प्रालेयलवोल्लासपल्लवितनवयवाङ्कुरे कोशकारश्यामिकापरि-

---

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे निशि रात्रौ प्रत्यक्षतार्क्ष्यनामा हैरिकश्च प्रविश्य आगत्य मा प्रति एवं वक्ष्यमाणलक्षणोपलक्षितप्रकारेण व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवान्। कथंभूताया निशि। प्रौढप्रदोषाया प्रौढ प्रचण्डतर परिणत. प्रदोषो रजनीमुखं यस्या निशि सा तथा तस्याम्। पूर्वरात्रे इत्यर्थ । कस्मिन् सति व्यजिज्ञपत्। हैमने मरुति हेमन्ते भवो हैमनस्तस्मिन् हैमने। 'हेमन्तस्यापि णि' इति तकारलोप । मरुति वाते। शीतवाते इत्यर्थ । परिसर्पति प्रसरति। कुत प्रसरति सति। देवदिश । उत्तरदिग्मण्डलात्। कथंभूते हैमने मरुति । तुषारगिरिनिर्झरनीहारनिष्पन्दिनि तुषारगिरिर्हिमाचलपर्वतस्तस्य ये निर्झरा जलझरणानि तेषा नीहार शीतं निष्पन्दयति स तथा तस्मिन्। इति क्रियाकारकसंबन्ध.। पुन कथंभूते। गन्धमादनवनविभ्राजितभूर्जवल्कलोन्माथमन्थरे गन्धमादनं नाम वन हिमाचलोपकण्ठे वर्तते तत्र विभ्राजन्ते शोभन्ते इत्येवशीला ये भूर्जवल्कला भूर्जवृक्षत्वचः तेषामुन्माथमुत्कम्पनं तेन मन्थरः स तथा तस्मिन्। पुन. कथंभूते। मानसहसविलासिनीशिखण्डमण्डलविडम्बिनि•••••• ••••• •••••••••••••••••••• •••• •••• • • ••• •••• • •••। पुन कथंभूते। नेपालशैलमेखलामृगनाभिसौरभनिर्भरे नेपालो नाम शैलस्तस्य मेखला वनभूमिस्तत्र या मृगनाभि' कस्तूरिका तस्याः सौरभेण निर्भर गाढभूतो य. स तथा तस्मिन्। पुन. कथंभूते। कुलूतकुलकामिनीकपोललावण्यचामिनि कुलूतो नाम मरुदेशस्तत्र या कुलकामिन्यस्तासा कपोललावण्यं गण्डस्थलोदकं चामति पिबतीत्येवंशील. स तथा तस्मिन्। पुन कथंभूते। लम्पाकपुरपुरंध्रिकाधरमाधुर्यपश्यतोहरे लम्पाकपुरपुरंध्रिकास्तासामधरमाधुर्यस्य पश्यतोहरश्चोरस्तस्मिन्। पुन. कथंभूते। पाकपाण्डिमोड्डमरपुण्ड्रकाण्डकारिणि पाकेन पाचनतया य पाण्डिमा उज्ज्वलत्वं तेनोड्डमरा उत्कटा ये पुण्ड्रकाण्डा. श्वेतेक्षुपर्वाणि तान् करोतीत्येवंशील. स तथा तस्मिन्। पुन कथंभूते। प्रालेयलवोल्लासपल्लवितनवयवाङ्कुरे प्रालेयं मिहिका तस्य लवा अग्रजलकणास्तेषामुल्लासेन पल्लविताः नवा यवाङ्कुरा. सितशूकोद्भेदा येन स तथा तस्मिन्। पुनः कथंभूते। कोशकारश्यामिकापरिणामप्रणयिनि कोशकाराः कृष्णेक्षवस्तेषा श्यामिका परिणामं कृष्ण-

णामप्रणयिनि शिशिरसीकरासारतरङ्गिततरुणतरुकिसलयाग्रभागे रल्लकरोमनिष्पन्नकम्बललोकलीलाविलासिनि शेफालिफुल्लाह्लादलालसे क्रौञ्चकुलकरालकेकारवस्फारिणि नीरन्ध्ररोध्ररजःप्रसरपाण्डुरितदिङ्मुखे कुन्दकन्दलानन्दिनि लवलीलतारामरामणीयकनिकेतने कमलिनीदलदहनहिमवाहिनि जाह्नवीजलमज्जनजातजडभावे तरणितीरिणीजलकेलिव्यसनिनि सरस्वतीसलिलोदवासतापसे नवयौवनाङ्गनास्तनकलशोष्मनिषेवणादेशिनि प्रियागुरुधूपधूमोद्गमनिवातवलभिगर्भे घनघुसृणरसरागद्विगुणरमणीमनसि बहल-

---

ल्पर्यायं प्रणयति करोतीति स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते । शिशिरसीकरासारतरङ्गिततरुणतरुकिसलयाग्रभागे शिशिरा शीतला ये सीकरास्तेषामासारः समूहस्तेन तरङ्गिताः कम्पनशीला ये तरुणतरुणा किसलया अग्रभागा यत्र स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते । रल्लकरोमनिष्पन्नकम्बललोकलीलाविलासिनि रल्लका मृगविशेषास्तेपा रोमनिष्पन्ना ये कम्बलास्तैरुपलक्षिता ये लोका महाशूद्रास्तेषा लीलाविलासो विदग्धचेष्टितक्रीडा यस्मिन् मरुति स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते । शेफालिफुल्लाह्लादलालसे शेफालिफुल्लानि तेषामाह्लादलालसा आनन्दकाङ्क्षा यत्र स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते क्रौञ्चकुलकरालकेकारवस्फारिणि क्रौञ्चा उत्क्रोशपक्षिणस्तेषा कुलाना समूहाना ये करालकेकारवा उन्नतशब्दास्तान् स्फारयति प्रचुरीकरोतीत्येवंशीलः स तस्मिन् । पुनः कथंभूते । नीरन्ध्ररोध्ररज.प्रसरपाण्डुरितदिङ्मुखे नीरन्ध्र अविच्छिन्नं यत् रोध्ररजः रोध्रवृक्षपुष्पपराग. तस्य प्रसरेण व्याप्त्या पाण्डुरितानि शुक्लीकृतानि दिङ्मुखानि येन तस्मिन् । पुन. कथंभूते । कुन्दकन्दलानन्दिनि कुन्दाना माघ्यपुष्पाणा कन्दलानि पल्लवानि आनन्दयति प्रीणयतीत्येवशील. स तस्मिन् । पुनः कथंभूते । लवलीलतारामरामणीयकनिकेतने लवलीलताना चन्दनशाखाना आरामस्य रामणीयकं तस्य निकेतनं मन्दिर तस्मिन् । पुन. कथंभूते । कमलिनीदलदहनहिमवाहिनि कमलिनीना दलानि पत्राणि तेषा दहनप्रायं यद्धिमं तद्वहतीत्येवंशीलस्तस्मिन् । पुनः कथंभूते । जाह्नवीजलमज्जनजातजडभावे जाह्नवीजलमज्जनेन जात उत्पन्नो जडभावो मन्दोद्यमो यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते । तरणितीरिणीजलकेलिव्यसनिनि तरणितीरिणी यमुना नदी तस्याः जलकेलौ व्यसनं आग्रहो विद्यते यस्य स तस्मिन् । पुनः कथंभूते । सरस्वतीसलिलोदवासतापसे सरस्वती नाम नदी तस्याः सलिलं तत्र य उदवास उदवासो नाम तपस्तद्विधस्तापसः स तस्मिन् । पुन कथंभूते । नवयौवनाङ्गनास्तनकलशोष्मनिषेवणादेशिनि नवयौवनाङ्गनाना योऽसौ स्तनकलशोष्मा कुचकुम्भोष्णत्वं तस्य निषेवणमालिङ्गनं तत् आदिशति प्रयोजयतीत्येवंशील स तस्मिन् । पुनः कथंभूते । प्रियागुरुधूपधूमोद्गमनिवातवलभिगर्भे प्रियो हृदयेष्टोऽगुरुधूप. तस्य धूमस्योद्गमः निवातवलभिगर्भश्च यत्र स तस्मिन् । पुन. कथंभूते । घनघुसृणरसरागद्विगुणरमणीमनसि घनः

प्रावारपरिचयप्रसाधिनि प्रवर्धितप्रवृद्धधूमध्वजाराधनानुबन्धे समस्तसत्त्वरोमाञ्चकञ्चुकाचारिणि मलयमेखलालतानर्तनकुतूहलित इव देवदिशः परिसर्पति हैमने मरुति,

नलिनीवनदैन्यदुःखित इव मन्दद्युति मार्तण्डमण्डले, शीतपातभयसंकुचितेष्विव लघुषु, दिवसेषु जाड्यजातजडजानुष्विव मन्दप्रयाणदीर्घासु रात्रिषु, सरत्सुधासारसंतर्पितनिलिम्पलोक इव क्षीणतेजसि तुषारकिरणे,

इक्षूल्लासिनि सस्यशालिनि खरं शेफालितोत्फुल्लिनि
कौञ्चोन्मादिनि कुन्दनन्दिनि घनाश्लेषाङ्गनापादिनि।

प्रचुरो योऽग्नौ घुसृणरसस्तस्य रागेण द्विगुणानि रमणीनां मनांसि यस्मिन्। पुनः कथंभूते। बहलप्रावारपरिचयप्रसाधिनि बहलो विस्तीर्णतरो योऽसौ प्रावारो हिमानिलनिवारणवस्त्रम्। 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ—हिमानिलनिवारणे'। तस्य परिचयस्तं प्रसाधयति कारयतीत्येवंशील स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। प्रवर्धितप्रवृद्धधूमध्वजाराधनानुबन्धे प्रवर्धितप्रवृद्धः प्रज्वलितो योऽसौ धूमध्वजोऽग्निस्तस्याराधने सेवाया अनुबन्धः प्रवृत्तानुवर्तनं यत्र स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। समस्तसत्त्वरोमाञ्चकञ्चुकाचारिणि समस्तानां सत्त्वानां रोमाञ्चकञ्चुकं रोमहर्षणं आचारयति इत्येवंशील स तस्मिन्। देवदिशः उत्तरदिशः सकाशात् किमर्थं परिसर्पति हैमनो मरुत् इत्याह। उत्प्रेक्षते—मलयमेखलालतानर्तनकुतूहलित इव मलयमेखला मलयाचलतटी तस्या या लताः चन्दनशाखान्तासां नर्तनं गात्रविक्षेपः तस्मिन् कुतूहलितः संजातमनोरथः तस्मिन्। इवोत्प्रेक्षायाम्॥

पुनश्च कस्मिन् सति प्रत्यक्षतार्क्ष्यनामा हैरिको मां प्रति एवं व्यजिज्ञपत्। मार्तण्डमण्डले सूर्यबिम्बे सति। कथंभूते मार्तण्डमण्डले। मन्दद्युति मन्दा अतीव्रा द्युत् दीप्तिर्यस्य स मन्दद्युत् तस्मिन्। अल्पतेजमित्यर्थः। पुनः कथंभूते। उत्प्रेक्षते—नलिनीवनदैन्यदुःखिते इव नलिनीनां वनं तस्य यत् दैन्यं शीतदाहदुःखं तेन दुःखितो दुःखं प्राप्तो नलिनीवनदैन्यदुःखितस्तस्मिन्। इवशब्द उत्प्रेक्षाद्योतकः। केषु सत्सु दिवसेषु। लघुषु ह्रस्वेषु। पुनः कथंभूते। उत्प्रेक्षते—शीतपातभयसंकुचितेष्विव शीतपातात् शीतागमात् यद्भयं त्रासस्तस्मात् संकुचिताः संकोचं प्राप्तास्तेषु। कासु सतीषु। रात्रिषु सतीषु। कथंभूतासु रात्रिषु। मन्दप्रयाणदीर्घासु मन्दप्रयाणेन दीर्घा आयतास्तासु। पुनः कथंभूतासु। उत्प्रेक्षते—जाड्यजातजडजानुष्विव जाड्येन शीतेन जाते जडे मन्दे जानुनी अष्ठीवन्तौ यासां तासु। पुनश्च कस्मिन् सति। तुषारकिरणे सति। कथंभूते। क्षीणतेजसि। अपरं कथंभूते। उत्प्रेक्षते—सरत्सुधासारसंतर्पितनिलिम्पलोके इव सरन्ती निर्गलन्ती या सुधामृतं तस्या आसारः समूहस्तेन संतर्पितः सम्यक्प्रीणितो निलिम्पलोकोऽमरसमूहो येन स तथा तस्मिन्। पुनश्च कस्मिन् सति। वन्दिवृन्दारकवृन्दे प्रधानस्तुतिपाठकसमूहे इत्येवं पठति सति। इतीति किम्। इक्षूल्लासिनीत्यादि। हे कामिनि हे प्रिये, क

भास्वन्मन्दिनि वातवाहिनि हिमासारावसन्नाङ्गिनि
काले कामिनि दीर्घरात्रिघटिनि प्राटेत्कृती कोऽध्वनि ॥४३१॥

यैः पूर्वं गाढकण्ठग्रहवलितभुजाभोगनिर्भुग्नवक्त्रैः
स्त्रीणां पीनस्तनाग्रस्थपुटितहृदयैर्वासगेहे प्रसुप्तम्।
तैरद्य त्वद्द्विषद्भिः समरुति शिशिरेऽशायि शैलावकाशे
वक्रग्रावोपधानैरुरसि च निहिताष्ठीवदष्ठीलबन्धैः ॥ ४३२ ॥

कृती विद्वान् तृतीये ईदृग्विधे काले शीतकाले अध्वनि मार्गे प्राटेत् प्रगच्छेत्। अपि तु न कश्चित् प्राटेदित्यर्थं। कथभूते काले। इक्षूल्लासिनि इक्षून् उल्लासयति पाचयतीत्येवशीलः स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। सस्यशालिनि सस्यैर्मुद्गमयुष्ठ्यवचणकगोधूमादिभिः शालते इत्येवंशीलः स तस्मिन्। 'शाल्ट श्लाघायाम्' इति धातोः प्रयोगात्। पुनः कथंभूते। खरमतिशयेन शेफालिता अतिशीतामुत्फुल्लयतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्। पुनः कथंभूते। क्रौञ्चोन्मादिनि क्रौञ्चानुत्क्रोशपक्षिण उन्मादयति मत्तान्करोतीत्येवंशीलः स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। कुन्दनन्दिनि कुन्दान् माघ्यपुष्पविशेषान् नन्दयतीत्येवंशीलः स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। घनाश्लेषाङ्गनापादिनि घनाश्लेषा गाढालिङ्गना अङ्गना स्त्रीरापादयति निकारयतीति स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। भास्वन्मन्दिनि भास्वन्तं मन्दयति अतीव्रं कारयतीति स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। वातवाहिनि वातं वाहयति प्रवर्तयतीत्येवंशीलः स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। हिमासारावसन्नाङ्गिनि हिमासारेण शिशिरसमूहेन अवसन्ना गतिभङ्गसहिता अङ्गिनो यस्मिन् स तस्मिन्। पुनः कथंभूते। दीर्घरात्रिघटिनि दीर्घा रात्रयः त्रिंशद्घटिकाप्रमाणा रात्री रजनी घटयति करोतीत्येवंशील स तस्मिन्। समुच्चयाक्षेपालंकारः॥

यैरित्यादि। हे राजन्, यैस्त्वद्द्विषद्भिर्वासगेहे धवलगेहे चित्रशालाया पूर्वं प्रसुप्तं निद्रितम्। कथंभूतैस्त्वद्द्विषद्भि। गाढकण्ठग्रहवलितभुजाभोगनिर्भुग्नवक्त्रैः। स्त्रीणामिति पदं गाढादिना च पदेन सबन्धनीयम्। तेनायमर्थ —स्त्रीणा गाढ दृढ यथा योऽसौ कण्ठग्रहो बाहुना ग्रीवाग्रहणं तस्मिन् वलित कुण्डलीकृतो योऽसौ भुजाभोगो दोर्दण्डसण्डलं तेन निर्भुग्नं वक्रीकृतं वक्त्रं येषा ते तथोक्तास्तैः। पुनः कथंभूतैः। स्त्रीणा पीनस्तनाग्रस्थपुटितहृदयैः पीनस्तनाग्राभ्यामुन्नतकुचचूचुकाभ्या स्थपुटित निम्नोन्नतीकृतं हृदयं येषा द्विषता ते तथा तैः। तैस्त्वद्द्विषद्भि अद्यास्मिन् शिशिरे शैलावकाशे पर्वतप्रदेशे अशायि शयितम्। कथंभूते शैलावकाशे। समरुति शीतवातसहिते। कथंभूतैस्त्वद्द्विषद्भि। वक्रग्रावोपधानैः वक्रा विषमा ये ग्रावाणः पाषाणास्तेषा उपधाने शीर्षे येषा ते तथा तैः। पुनः कथंभूतैः। उरसि निहिताष्ठीवदष्ठीलबन्धैः उरसि विनिहितौ अष्ठीवतोर्जानुनोरष्ठीलबन्धो यैस्ते तथा तैः। परिवृत्तिरलंकारः॥

येर्नीताः सौधमध्ये घनघुसृणरसालिप्तगात्रैः प्रकामं
कान्तावक्षोजकुञ्जार्जनविजयिभुजैर्दीर्घयामास्त्रियामाः।
विध्यातासन्नवह्निप्रसरितभसितापाण्डवः पिण्डशेषा-
स्ते हेमन्ते नयन्ते तव नृप रिपवः शर्वरी पर्वतेषु ॥ ४३३ ॥

अपि च।

कुर्वन्तः कामिनीनामधरकिसलये सौकुमार्यप्रमाथं
विन्यस्यन्तः कपोले सरसनखपदोल्लासभङ्गास्तरङ्गान्।
रोमाञ्चोदञ्चदक्षाः स्तनकलशयुगे प्रीणितक्रौञ्चकान्ताः
प्रालेयासारसान्द्रीकृतकमलवना हैमना वान्ति वाताः ॥ ४३४ ॥

येर्नीता इत्यादि। हे नृप, यैस्तव रिपुभि त्रियामा रात्रय सौधमध्ये निवातप्रासादगर्भे नीता अतिक्रमिता। कथंभूतै रिपुभि। घनघुसृणरसालिप्तगात्रैः घन प्रचुरो योऽसौ घुसृणरस कश्मीरजन्मपीतनवद्रवस्तेनालिप्त अङ्ग येषा ते तथा तै। कथम्। प्रकाम यथेष्टम्। अपर कथंभूतैर्यैस्तव रिपुभि। कान्तावक्षोजकुञ्जार्जननिजयिभुजै कान्ताना यौ वक्षोजौ तयो कुञ्जार्जनं मध्यप्रदेशस्वीकारस्तेन विजयिनौ जयवन्तौ भुजौ येषा ते तथा ते। कथंभूतास्त्रियामा। दीर्घयामा •• •• • प्रहरा। ते तव रिपवो हेमन्ते शीतकाले पर्वतेषु शर्वरीं रात्रिं नयन्ते निर्गमयन्ति। कथभूतास्ते रिपव। विध्यातासन्नवह्निप्रसरितभसितापाण्डव विध्यात क्षीणता नीत आसन्नो निकटतरो योऽसौ वह्निरग्नि॰ स्तस्य प्रसरितं व्याप्त यत् भसितं भस्म तेन पाण्डव उज्ज्वलवर्णा। अपर कथंभूता। पिण्डशेषा उर्वरितशरीरा॰। मासवस्त्रादिरहिता इत्यर्थ॰। अयमपि परिवृत्तिर्नामालंकार ॥

अपि च अस्ति कश्चिद्विशेष। **कुर्वन्त इत्यादि**। यत्रेतिपदं वक्ष्यमाणवृत्तप्रोक्तं अत्रापि ग्राह्यम्। तेनायमर्थ—यत्र यस्मिन् काले हैमना हेमन्ते भवा वाता वान्ति प्रवर्तन्ते। 'हेमन्तस्यापि णि(?)' इति तकारलोप। वाता "किं कुर्वन्त। कामिनीना अधरकिसलये सौकुमार्यप्रमाथ कोमलतालोप कार्कश्यजनन कुर्वन्तो विदधतः। पुन कथंभूता॰। कामिनीना कपोले तरङ्गान् वलिरेखा विन्यस्यन्त स्थापयन्तः। कथंभूतान् तरङ्गान्। सरसनखपदोल्लासभङ्गान् सरसानि तत्कालदत्तानि यानि नखपदानि नखक्षतानि तेषा उल्लासेन उल्लसनेन भङ्गो येषा ते तथा तान्। कथभूता वाता। स्त्रीणा स्तनकलशयुगे रोमाञ्चोदञ्चदक्षा रोमाञ्चो रोमहर्षण तस्योदञ्च प्रादुर्भावस्तत्र दक्षाश्चतुरा। पुन॰ कथंभूता॰। प्रीणितक्रौञ्चकान्ता प्रीणिता हर्ष प्रापिता॰ क्रौञ्चानामुत्क्रोशपक्षिणा कान्ता यैस्ते तथोक्ता। पुन कथभूता। प्रालेयासारसान्द्रीकृतकमलवना॰ प्रालेयं मिहिका तस्यासारेण समूहेन सान्द्रीकृतानि क्लेदीकृतानि कमलवनानि यैस्ते तथोक्ता। रूपकालंकार ॥

यत्रैतत्स्वयमेव कामिषु निशि स्त्रीणां घनालिङ्गनं
यत्रायं स्मरकेलिकामितसमायामस्त्रियामागमः ।
यत्रार्द्रार्द्रकफालिभिः परिचितः सद्यःस्रुतोऽसौ रसः
प्रीत्यै कस्य न स क्षितीश्वरपते प्रालेयकालोऽधुना ॥ ४३५ ॥

इति पठति बन्दिवृन्दारकवृन्दे, प्रविश्य प्रौढप्रदोषायां निशि प्रत्यक्षतार्क्ष्यनामा हैरिको मामेवं व्यजिज्ञपत्—'देव, विजयवर्धनसेनापतिविजयेन वर्धसे । पुनश्च

शुण्डालैर्घनघस्मरैरजगवैरिन्द्रायुधस्पर्धिभिः
कुन्तैः कैतकपत्रपद्धतिधरैः खड्गैस्तडिड्डम्बरैः ।

यत्रैतदित्यादि । हे क्षितीश्वरपते राजाधिराज, स प्रालेयकाल. शीतकाल अधुना कस्य पुरुपस्य प्रीत्यै न भवति हर्षाय न स्यात्, अपि तु सर्वस्य स्यात् । स क । यत्र यस्मिन् प्रालेयकाले निशि रात्रौ एतत्प्रत्यक्षीभूतं स्त्रीणा घनालिङ्गनं कामिषु स्वयमेव भवति अयाचितं स्यात् । यत्र अयं प्रत्यक्षीभूत त्रियामागमो वर्तते । कथंभूतस्त्रियामागम. । स्मरकेलिकामितसमायाम. स्मरकेलीना कामितसमो वाञ्छितसदृश आयामो दैर्घ्यं यस्य स तथोक्त । यत्र असौ प्रत्यक्षीभूतः सद्य स्रुत तत्कालगलितो रस इक्षुरसो वर्तते । कथंभूतो रस. । आर्द्रार्द्रकफालिभि परिचित आर्द्र सरस यत् आर्द्रकं शृङ्गवेरं तस्य फालय. खण्डानि आर्द्रार्द्रकफालयस्ताभि परिचित आर्द्रसरस उपविष्टम् । समुच्चयालकार. ॥

हे देव, विजयवर्धनसेनापतिविजयेन त्वं वर्धसे । कस्मात्त्वं वर्धसे । यस्मात् कारणात् अन्यतरेद्युरेव अन्यतरस्मिन्नेव दिवसे अहनि । 'पूर्वान्यान्यतरेतराधरोत्तरेभ्य एद्युस्' इति सूत्रेण एद्युस्प्रत्यय । अध्यह दिवसे न तु रात्रौ सग्रामस्तुमुल अज्ञातात्मपरत्वन्न. रौद्रस्तत. समभवत् सम्यग्बभूव ।

शुण्डालैरित्यादि । कथंभूतः सग्राम । पर्जन्यकालक्रियः वर्षाकालसदृशः । कैः कृत्वा सग्राम समभवत् । शुण्डालैर्गजै' । कथंभूतैः शुण्डालै' । घनघस्मरैः कालमेघतिरस्कारकारिभिः । न केवलं शुण्डालै', अजगवैरिन्द्रायुधस्पर्धिभि इन्द्रचापसदृशैः । न केवल तै', अपि तु कुन्तैर्भल्लकैस्तोमरायुधै' । कथंभूतैः कुन्तै । कैतकपत्रपद्धतिधरै केतक्या इमानि कैतकानि तानि पत्राणि तेषा पद्धतिं मार्गमुपधा धरन्तीति ते तथा तैः । पुनः

क्षत्रच्छत्रशिलीन्ध्ररुद्धवसुधावन्धः शरोग्रागमः
संग्रामस्तुमुलस्ततः समभवत्पर्जन्यकालक्रियः ॥ ४३६ ॥

यस्मादन्यतरेद्युरेव दिवसे, रक्तचन्दनचितचण्डिकालपनमनोहारिणि सति पूर्वगिरिशिखरशेखरे सूरे, भवत्सु च सर्वसंनाहावहवहलकोलाहलेषु प्रतिवलेषु, सैन्यकमुख्योद्देशेनेश्वरनिर्दिश्यमानाभिधानेषु, वस्तुवस्त्रास्त्रकवचवाहनेषु, तारतरं स्वनत्सु मुखरितनिखिलाशामुखेषु शङ्खेषु, ध्मायमानासु प्रतिशब्दनादितदिगन्तरगिरिगुहामण्डलासु काहलासु, ध्वनत्सु क्षोभिता-

---

खड्गै । कथंभूते । तडिड्म्बरैस्तडिता इव डम्बर आटोपो येषा ते तथा तै । क्षत्रच्छत्रशिलीन्ध्ररुद्धवसुधावन्ध क्षत्रा सामन्तास्तेषा छत्राणि तान्येव शिलीन्ध्राणि चौरच्छत्राणि तै रुद्धो व्याप्तो वसुधाया वन्धो मण्डलं यस्मिन् स तथोक्त । अपर कथभूतः सग्राम । शरोग्रागम शराणामुग्र आगमो यत्र स तथोक्त । वाणजालवर्ष इत्यर्थ । कस्मिन् सति सग्रामोऽभवदित्याह—सूरे श्रीसूर्ये सति विद्यमाने सति । कथंभूते सूरे रक्तचन्दनचितचण्डिकालपनमनोहारिणि रक्तचन्दनेन कुचन्दनेन चितं यत् चण्डिकालपन भवानीमुखं तद्वत् मनो हरतीति एवंशील तस्मिन्। पुन कथंभूते सूरे। पूर्वगिरिशिखरशेखरे पूर्वगिरिरुदयाचलस्तस्य शिखर .. .. -मुत्कण्ठ तस्मिन्। पुनश्च केषु सत्सु सग्राम समभवत्। प्रतिवलेषु भवत्सु सजायमानेषु। कथंभूतेषु। सर्वसनाहावहवहलकोलाहलेषु सर्वसनाहावह सर्वेषा प्रहारकारो वहल कोलाहलो येषु प्रतिवलेषु तानि तेषु। पुनश्च केषु सत्सु । सैन्यकमुख्योद्देशेन सैन्यकमुख्यानामुद्देश आदेश नामग्रहणपूर्वकं योऽसावादेशस्तेन कृत्वा ईश्वरेण सेनापतिना निर्दिश्यमानानि कथ्यमानानि अभिधानानि सुभटाना नामानि येषु तानि सैन्यकमुख्योद्देशेनेश्वरनिर्दिश्यमानानि तेषु ईदृग्विधेषु। पुनश्च केषु सत्सु वस्तुवस्त्रास्त्रकवचवाहनेषु अमुकस्यामुकं वस्तु दातव्यम्, अमुकस्य वस्त्रं दातव्यम्, अमुकस्य अस्त्राणि दातव्यानि, अमुकस्य कवचानि कूर्पासका दातव्यानि, वाहनानि अश्वादीनि दातव्यानि तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। शङ्खेषु वादित्रविशेषेषु। किंकुर्वत्सु शङ्खेषु। तारतरमत्युच्चैर्यथा भवत्येवं स्वनत्सु शब्दं कुर्वाणेषु। पुन कथंभूतेषु शङ्खेषु। यथोक्तविशेषणविशिष्टेषु मुखरितनिखिलाशामुखेषु मुखरितानि वाचालीकृतानि निखिलाना पूर्वदक्षिणापरोत्तरदिक्कोणाकाशपातालक्षणानामाशाना दिशा मुखानि मण्डलानि वदनानि यैस्ते तथा तेषु। कासु सतीषु। काहलासु धत्तूरपुष्पाकारमुखभेरीषु ध्मायमानासु...... ; .. .. -
.... । कथंभूतासु । प्रतिशब्दनादितदिगन्तरगिरिगुहामण्डलासु प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना नादितानि ग्रस्तानि दिगन्तराणा गिरीणा गुहाना मण्डलानि समूहा याभिस्तास्तासु। पुनश्च केषु सत्सु। दुन्दुभिषु भेरीषु ध्वन-

म्भोनिधिनाभिषु दुन्दुभिषु, शब्दायमानेषु सुरसुन्दरीश्रवणारुष्करेषु पुष्करेषु, प्रहतासु वित्रासितसैन्यसामजचिक्कासु ढक्कासु, वाद्यमानेषु सिद्धवधूबोधप्रघर्षकेषु महानकेषु, सर्जितासु विजृम्भितभुजगभामिनीसंरम्भासु भम्भासु, प्रगुणितेषु भयोत्तम्भितामरकरिकर्णतालेषु तालेषु, प्रोत्तालितासु रणरसोत्साहितसुभटघटासु करटासु, विलसन्तीषु विलम्बलयप्रमोदितकदनदेवतावक्षःस्थलासु त्रिविलासु, प्रवर्तितेषु निरन्तरध्वानप्रवर्तिताहवचरराक्षसीकेषु डमरुकेषु, स्फारितासु प्रदीर्घकूजितजर्जरितवीरलक्ष्मीनिकेतनि-

---

:सु । किं कुर्वत्सु दुन्दुभिषु । क्षोभिताम्भोनिधिनाभिषु क्षोभिता संचालिता अम्भोनिधीनां नाभयो यैर्दुन्दुभिभिस्तेषु । पुनश्च केषु सत्सु । पुष्करेषु मर्दलेषु । किं कुर्वाणेषु पुष्करेषु । सुरसुन्दरीश्रवणारुष्करेषु सुरसुन्दरीणां श्रवणानां अरुष्कराणि व्याध्युत्पादकानि व्रणकराणि, वा तेषु शब्दायमानेषु । पुनश्च कासु सतीषु ढक्कासु ढोल्लवादित्रेषु । कथंभूतासु । प्रहतासु कोणाघातैस्ताडितासु । पुनः कथंभूतासु । वित्रासितसैन्यसामजचिक्कासु वित्रासिता भयं प्रापिता सैन्यसामजानां चिक्का कलभा याभिर्ढक्काभिस्तासु । पुनश्च केषु सत्सु । महानकेषु महापटहेषु । किं क्रियमाणेषु । वाद्यमानेषु शब्दान् कार्यमाणेषु । पुनः कथंभूतासु । सिद्धवधूबोधप्रघर्षकेषु सिद्धवधूनां देवविशेषवनितानां बोधस्य चेतनायाः प्रघर्षका विनाशकास्ते तथा तेषु । पुनश्च कासु सतीसु । भम्भासु वराङ्गासु शुषिरवादित्रविशेषेषु । रीरीतिनिष्पादिकेषु(कासु) हुडुकाश्वि(स्वि)त्यर्थः । कथंभूतासु भम्भासु । सर्जितासु प्रगुणितासु । पुनः कथभूतासु । विजृम्भितभुजगभामिनीसंरम्भासु विजृम्भितो भुजगभामिनीनां पातालकन्यानां संरम्भः कोपो याभिस्तासु । अपरं केषु सत्सु । तालेषु वंशवादित्रेषु । कथंभूतेषु । प्रगुणितेषु सर्जितेषु । पुनः कथंभूतेषु । भयोत्तम्भितामरकरिकर्णतालेषु भयेन उत्तम्भिता टहरिता अमरकरिभिर्देवगजैः कर्णतालाः श्रवणतालपत्राणि यैस्ते तेषु । पुनश्च कासु सतीषु । करटासु वादित्रविशेषेषु । कथंभूतासु । प्रोत्तालितासु प्रचुरशब्दासु । अपरं कथंभूतासु । रणरसोत्साहितसुभटघटासु रणरसेन उत्साहिता उद्यमं प्रापिता सुभटघटा रचना याभिस्तास्तासु । पुनश्च कासु सतीषु । त्रिविलासु राजकिटकिटीषु अवनद्धवादित्रेषु । किं कुर्वतीषु त्रिविलासु । विलसन्तीषु उल्लसन्तीषु । पुनः कथंभूतासु । विलम्बलयप्रमोदितकदनदेवतावक्षःस्थलासु विलम्बलयेन द्रुतमध्येतरशब्देन साम्येन प्रमोदितानि हर्षं प्रापितानि कदनदेवतानां संग्रामदेवतानां वक्षःस्थलानि याभिस्तास्तासु । पुनश्च केषु सत्सु । डमरुकेषु ढक्कावादित्रेषु । कथंभूतेषु । प्रवर्तितेषु विजृम्भितेषु । कथंभूतेषु डमरुकेषु । निरन्तरध्वानप्रवर्तिताहवचरराक्षसीकेषु निरन्तरध्वानैः प्रवर्तिता अवतारिता आहवचरराक्षस्यः संग्रामवर्तिरक्षोभार्या यैस्ते तथा तेषु । पुनश्च कासु सतीषु । रुञ्जासु वादित्रविशेषेषु ।

कुञ्जासु रुञ्जासु, जयन्तीषु विद्विष्टकटकचेष्टितलुण्टासु जयघण्टासु, गायत्सु वेणुवीणाझल्लरीध्वनिसमानतानेषु गायनेषु, उदाहरत्सु मन्त्राशीर्वादनिपुणोच्चारणेषु ब्राह्मणेषु, पठत्सु समरोत्सुकवीरपुरुषहृदयानन्दिषु वन्दिषु, त्वरमाणेषु सपादितदधिदूर्वाचन्दनेषु नृपतिनन्दनेषु, प्रचलत्सु बुद्बुदार्धचन्द्रादर्शनिबिडगुडोड्डमरडामरितभुवनाभोगेषु नागेषु, प्रधावमानेषु प्रवेगखुरखरमुखारब्धमेदिनीवादनविराजिषु वाजिषु, सचरत्सु चक्रधाराभरा-

---

कथंभूतासु। स्फारितासु प्रचुरीकृतासु। पुन. कथभूतासु। प्रदीर्घकूजितजर्जरितवीरलक्ष्मीनिकेतनिकुञ्जासु प्रदीर्घकूजितैरायतशब्दैः जर्जरितानि बधरीकृतानि वीरलक्ष्मीना निकेतनिकुञ्जानि गृहमध्यप्रदेशा याभि रुञ्जाभिस्तासु। पुनश्च कासु सतीषु। जयघण्टासु स्थालिकासु कंसपात्रीषु। कथंभूतासु। जयन्तीषु जयं कुर्वतीषु। पुन कथंभूतासु। विद्विष्टकटकचेष्टितलुण्टासु। विद्विष्टस्य शत्रो प्रस्तावादचलस्य यत् कटकं सैन्यं तस्य चेष्टितं प्रवर्तन तल्लुटन्ति लोपयन्ति तास्तासु। पुनश्च केषु सत्सु। गायनेषु गन्धर्वेषु सत्सु। कि कुर्वत्सु गायनेषु। गानं कुर्वत्सु। सग्राम समभवत् इति क्रियासबन्ध.। कथंभूतेषु गायनेषु। वेणुवीणाझल्लरीध्वनिसमानतानेषु वेणवश्च वंशवीणाश्च वल्लका. झल्लर्यश्च राजगृहधृतनालिकापरिज्ञानार्थं घटिकादिवादित्राणि तासा ध्वनीना समानस्तानो गानविशेषो येषु ते तथा तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। ब्राह्मणेषु सत्सु। कि कुर्वत्सु। उदाहरत्सु पठत्सु। पुन कथंभूतेषु। मन्त्राशीर्वादनिपुणोच्चारणेषु मन्त्रस्य वेदस्य ये आशीर्वादास्तेषा निपुणोच्चारणं उदात्तानुदात्तस्वरितस्वरपूर्वकपठन येषु ते तथा तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। वन्दिषु वाग्जीवेषु भट्टेषु। कि कुर्वत्सु वन्दिषु। पठत्सु षट्पदादिपाठानुच्चारयत्सु। कथंभूतेषु। समरोत्सुकवीरपुरुषहृदयानन्दिषु सह मरेण वर्तत इति समरसग्रामस्तत्रोत्सुका उत्ताला ये वीरपुरुषा सुभटमानवास्तेषा हृदयानि चित्तानि आनन्दयःतीत्येवंशीलास्तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। नृपतिनन्दनेषु सत्सु। कि कुर्वाणेषु। त्वरमाणेषु। पुन. कथंभूतेषु। सपादितदधिदूर्वाचन्दनेषु सपादितानि तिलकीकृतानि दधिदूर्वाचन्दनानि येषा ते तथा तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। नागेषु सत्सु। कि कुर्वत्सु नागेषु। प्रचलत्सु चपलगतिं कुर्वत्सु। पुन कथभूतेषु। बुद्बुदार्धचन्द्रादर्शनिबिडगुडोड्डमरडामरितभुवनाभोगेषु बुद्बुदाश्च सुवर्णादिमयजलस्फटिका अर्धचन्द्राश्च सुवर्णादिघटिता अष्टमीचन्द्रा आदर्शाश्च दर्पणास्तैर्निबिडा जटिता गुडा गजप्रक्षरास्तेषामुड्डमरेणोल्वणभयेन डामरितो भयं प्रापितो भुवनाभोगो जगद्विस्तारो यैस्ते तथा तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। वाजिषु सत्सु। कि कुर्वाणेषु वाजिषु। प्रधावमानेषु शीघ्रगतिं कुर्वाणेषु। पुन. कथंभूतेषु। प्रवेगखुरखरमुखारब्धमेदिनीवादनविराजिषु प्रवेगेण उत्सुकतया प्रमुक्ता ये खुराः शफास्तेषा खराणि कर्कशानि यानि मुखानि अग्राणि लोहकण्टकसदृशानि तैरारब्ध मण्डित मेदिन्याः पृथिव्या यद्वादनं वादित्रं तेन विराजन्ते इत्येवशीलास्तथा तेषु। पुनश्च केषु सत्सु। स्यन्दनेषु रथेषु। कि

भुग्नभोगिवदनेषु स्यन्दनेषु, प्रसर्पत्सु संग्रामानुरागनिर्भरक्रमाक्रान्तिषु पदातिषु, हर्षमानेषु चापलालनोत्सारितसुरविमानसंबाधेषु योधेषु, संनिदधानासु तुमुलकोलाहलालोकनोन्मत्तगतिषु नभश्चरसमितिषु, आसीदत्सु गगनगतिवेगश्रमश्वासस्फुरिताधरेषु विद्याधरेषु, नटति कृतकलहदोहदाह्लादनादे नारदे, संजायमाने नवीनवरवरणोत्कण्ठितमनसि देवदारिकासदसि, समुच्छलति विधूसरितामरीकुन्तलाभोगे परागे,

---

कुर्वत्सु स्यन्दनेषु। सचरत्सु प्रवेशं कुर्वत्सु । पुनः कथंभूतेषु । चक्रधाराभराभुग्नभोगिवदनेषु चक्राणा धारा अग्राणि तासा भरा भारास्तैराभुग्नानि कुटिलीकृतानि भोगिनो शेषनागस्य वदनानि सहस्रमुखानि यैस्ते तथा तेषु । पुनश्च केषु सत्सु । पदातिषु सत्सु । कि कुर्वत्सु पदातिषु । प्रसर्पत्सु प्रधावत्सु । पुन. कथंभूतेषु । सग्रामानुरागनिर्भरक्रमाक्रान्तिषु सग्रामानुरागेण समरप्रीत्या निर्भरं गाढं क्रमाणामाक्रान्तयो व्याप्तयो येषा ते तथा तेषु । पुनश्च केषु सत्सु योधेषु सत्सु । कि कुर्वाणेषु । हर्षमानेषु । कथंभूतेषु । चापलालनोत्सारितसुरविमानसवाधेषु चापाना लालनेन मार्जनेनोत्सारिता दूरीकृता सुरविमानानां कौतुकागतदेवव्योमयानाना सवाधा संकीर्णता यैस्ते तेषु । पुनश्च कासु सतीषु । नभश्चरसमितिषु देवसमूहेषु । कि कुर्वत्सु । सनिदधानासु समीपतर ढौकमानासु । पुन कथंभूतेषु । तुमुलकोलाहलालोकनोन्मत्तगतिषु तुमुलः अज्ञातात्मपरजनो योऽसौ कोलाहलस्तेनालोकनेन निरीक्षणेनोन्मत्ता प्रमादवती गतिर्यासा तास्तथा तासु । पुनश्च केषु सत्सु । विद्याधरेषु । कि कुर्वत्सु । आसीदत्सु आसन्नीभवत्सु । कथंभूतेषु । गगनगतिवेगश्रमश्वासस्फुरिताधरेषु गगनगतिवेगेन गगने गमनोत्सुकतया श्रमश्वासः खेदोच्छ्वासस्तेन स्फुरिता कम्पिता अधरा येषा ते तथा तेषु । पुनश्च कस्मिन् सति । नारदे कलहप्रिये सति । कि कुर्वति सति नारदे । नटति हर्षेण नर्तनं कुर्वति सति । पुनः कथंभूते नारदे । कृतकलहदोहदाह्लादनादे कृतो विहित कलहदोहदेन युद्धमनोरथेन आह्लादनाद आनन्दशब्दो येन स तथा तस्मिन् । तथा चोक्तम्—'कलहप्पिया कदाचिय धम्मरया वासुदेवसमकाला । भव्वा वियणि रयगई हिंसादोसेण गच्छन्ति ॥' ननु तत्र मुनिसुव्रततीर्थे विष्णोरसभवात् कुतो नारद आगत इत्याह—सत्यं कुतश्चिद्दिहायागतो भविष्यति । पुनश्च कस्मिन् सति । देवदारिकासदसि दिव्यवेश्यासमूहे । कि कुर्वाणे देवदारिकासदसि । सजायमाने उत्पद्यमाने सति । कथंभूते । नवीनवरवरणोत्कण्ठितमनसि नवीनाना वराणा वरणे स्वीकारे उत्कण्ठितानि सुमनोरथानि मनासि यस्मिन् तत्तथा तस्मिन् । पुनश्च कस्मिन् सति । परागे धूल्याम् । किं कुर्वति परागे । समुच्छलति । कथंभूते परागे । विधूसरितामरीकुन्तलाभोगे विशेषेण धूसरिता ईषत्पाण्डुरीकृता अमरीणा कुन्तलाना आभोगा. परिपूर्णता येन परागेण स तथा तस्मिन् ॥

क्रोधावेशप्रधावोद्भटसुभटघटाविर्भवन्मूलबन्ध-
स्तूर्णत्वङ्गत्तुरङ्गाननपवनवशावेशविस्तारसारः ।
आसीदत्स्यन्दनाग्रध्वजनिभृतभरः पर्यटत्कुञ्जरेन्द्र-
स्फारव्यापारकर्णाहतिविततशिखः पांसुरूर्ध्वं व्यधावीत् ॥ ४३७ ॥
तिरस्कृत्यैवैतद्भुवनमखिलं जातरभसः
कथं स्वर्गस्त्रीणाम्मलिनितमुखः पांसुरभवत् ।
इति प्राप्तामर्षैः सुभटहृदयावाप्तजननैः
स मूलोच्छिन्नोऽभूत्तदनु रुधिरै रागिरुचिभिः ॥ ४३८ ॥
यत्र च ।
आकृष्टोन्मुक्तमौर्वीव्यतिकरविनमद्व्यस्यदिष्वासनिर्य-
ट्टङ्कारस्फारसारत्रसदवशसुरश्रेणिशीर्णप्रचारः ।

क्रोधावेशेत्यादि । हे राजन्, पांसुरूर्ध्वं गगने व्यधावीत् उच्छलित । कथंभूत. पांसु । क्रोधावेशप्रधावोद्भटसुभटघटाविर्भवन्मूलबन्ध क्रोधावेशेन कोपसक्रमणेन प्रधावोद्भटा शीघ्रगतिमहाडम्बरा ये सुभटास्तेषा घटाभ्यो घटनाभ्य आविर्भवन् प्रकटीभवन् मूलबन्ध प्रथमोत्थान यस्य पांसो स तथोक्त. । पुन' कथंभूत । तूर्णत्वङ्गत्तुरङ्गाननपवनवशावेशविस्तारसार तूर्णं शीघ्रं त्वङ्गन्तश्चलन्तो ये तुरङ्गास्तेषामाननाना पवनवशावेशेन उच्छ्वासवातेन विस्तारसार । अपर कथंभूत । आसीदत्स्यन्दनाग्रध्वजनिभृतभर आसीदन्त आगच्छन्तो ये स्यन्दनाग्रध्वजा रथोपरिबद्धपताकास्तैर्निभृतो निश्चल प्रेरितुमशक्यो भर समूहो यस्य पांसो. स तथोक्त. । पुन कथंभूत । पर्यटत्कुञ्जरेन्द्रस्फारव्यापारकर्णाहतिविततशिख. पर्यटन्तो गच्छन्तो ये कुञ्जरेन्द्रा गजनायास्तेषा स्फारव्यापारा प्रचुरप्रवृत्तिर्या कर्णाहति श्रवणताडनं तया वितता विस्तीर्णा शिखा अग्राणि यस्य पांसो स तथोक्त । अर्थव्यक्तिरयं गुण ॥

तिरस्कृत्यैवैतदित्यादि । हे राजन्, तदनु तदनन्तर स पांसु रुधिरै कृत्वा मूलोच्छिन्नोऽभूत् मूलादपि छेदितो बभूव । कथंभूतै रुधिरै । रागिरुचिभि । पुनः कथभूतै । इत्येतस्मात् कारणात् प्राप्तामर्षै प्राप्तक्रोधै । कथंभूतै. । सुभटहृदयावाप्तजननै. सुभटाना हृदयेभ्योऽवाप्तं प्राप्तं जनन जन्म यैस्तानि तै । इतीति किम् । पांसु स्वर्गस्त्रीणा कथं मलिनितमुखोऽभवद्बभूव । किं कृत्वा । पूर्वं एतदखिल भवनं मृत्युलोक तिरस्कृत्यैव । अध कृत्वैव । 'एवे चानियोगे' इति वचनात् न पूर्वलोप । कथंभूत पांसु । जातरभस. । सजातवेग । हेतुरयमलंकार' ॥

यत्र च यस्मिन् सग्रामे । **आकृष्टेत्यादि** । अयं प्रत्यक्षीभूत. पातङ्ग. स्यन्दन. खे आ-

योधैर्युद्धप्रबन्धादनवरतशरासारशीर्यत्तुरङ्गः
पातङ्गः स्यन्दनोऽयं द्रवदरुणमदः खे सखेदं प्रयाति ॥ ४३९ ॥
चक्रोत्कृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोद्धुर-
स्कन्धाबद्धसिराकरालकरणै रुण्डैर्भवत्ताण्डवैः ।
युद्धस्पर्धविवृद्धबुद्धिविधृतव्यापारघोरादरै-
स्तद्देव द्विषतां मुहुः पुनरभूत्सैन्यं सदैन्यं तव ॥ ४४० ॥

अपि च यत्र

सद्यश्छिन्नविकीर्णलग्नगरणप्रोत्तालमुक्तस्वर-
प्रत्यारब्धनियुद्धरुण्डरभसैर्जाताप्सरःसंगमैः ।

काशे सखेदं प्रयाति । कथंभूतः स्यन्दनः । आकृष्टोन्मुक्तमौर्वीव्यतिकरविनमद्व्यस्यदिष्वासनिर्यट्टंकारस्फारसारत्रसदवशसुरश्रेणिशीर्णप्रचारः आकृष्टा कर्णान्तमानीता सा चासौ उन्मुक्ता ऊर्ध्वमुक्ता सा चासौ मौर्वी प्रत्यञ्चा तस्या व्यतिकरेण प्रघट्टकेन विनमन्नम्रीभवन् व्यस्यन् बाणान् मुञ्चन् स चासौ इष्वासो धनुस्तस्मान्निर्यन्तो निर्गच्छन्तो ये टंकाराः शब्दास्तेषां स्फारः प्रचुरतरो योऽसौ सारो बलं तस्मात्रसन्त्यो बिभ्यत्योऽवशाः परवशा ये सुराणां श्रेणयः समूहास्तैः शीर्णो मन्दीकृतो भग्नो वा प्रचारो व्यापारो यस्य स्यन्दनस्य स तथोक्तः । पुनः कथंभूतः स्यन्दनः । योधैः सुभटैर्युद्धप्रबन्धात्संग्रामप्रबन्धात् अनवरतशरासारशीर्यत्तुरङ्गः अनवरतैः शरासारैर्बाणवृष्टिभिः शीर्यन्तः शतखण्डीभवन्तस्तुरङ्गा यस्य स तथा । पुनः कथंभूतः । द्रवदरुणमदः द्रवन् नश्यन् अरुणस्य सूर्यस्य सारथेः मदोऽहंकारो यत्र स तथोक्तः । गौडीया रीतिः । अतिशयालंकारः ॥

चक्रोत्कृत्तेत्यादि । हे देव हे राजन्, तव भवतो द्विषतां शत्रूणां तत्सैन्यं तद्बलं मुहुर्वारंवारं सदैन्यमकिंचित्करं पुनरभूत् पुनरपि संजातम् । कैः कृत्वा सदैन्यमभूत् । रुण्डैः कबन्धैः । कथंभूतैः रुण्डैः । चक्रोत्कृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोद्धुरस्कन्धाबद्धसिराकरालकरणैः चक्रैर्लोहभ्रमिलैः उत्कृत्तश्छिन्ना कठोराः कर्कशा ये कण्ठाः गलाः तेभ्यो विगलन्ति निर्गलन्ति यानि कीलालानि तेषां धाराभिः प्रवाहैः उद्धुरा उत्कटा ये स्कन्धाः ग्रीवाप्रदेशास्तत्र आबद्धाः स्थिता याः सिरा असृग्धारानाडिकास्ताभिः करालानि करणानि अङ्गहारा येषां रुण्डानां तानि तथोक्तानि तैः । पुनः कथंभूतैः रुण्डैः । भवत्ताण्डवैः संजायमाननर्तनैः । पुनः कथंभूतैः । युद्धस्पर्धविवृद्धबुद्धिविधृतव्यापारघोरादरैः युद्धस्य यः स्पर्धः क्रोधस्तेन विवृद्धा या बुद्धिस्तस्या विधृत आरोपितो योऽसौ व्यापारो नियोगस्तेन घोरो रौद्र आदर एकाग्रता येषां रुण्डानां तानि तैः । अत्र रौद्रोऽयं रसः । गौडीया रीतिः । जातिरलंकारः ॥

अपि च तथा च । यत्र इत्ययं शब्दोऽव्यये वर्तते । तेनायमर्थः—यत्र यस्मिन्

भर्तुः कार्यविधायिधैर्यधृतिभिर्धीरै रणप्राङ्गणे
स्वर्गे च त्रिदशस्तुतिव्यतिकराद्रोमाञ्चितैः स्थीयते ॥ ४४१ ॥

तत्र द्विपुष्करकरनालासरालवेतालकुलनिपीयमानशोणितासवे महाहवे देव, स्वयमेव विजयवर्धनसेनापतिना स्खलितबलोऽचलः कृतमृगायितमतिर्विहितरणरङ्गापसृतिर्विघटितविद्विष्टकरटिघटैर्भवदनीकसुभटैर्धृतः समानीतश्च स्वकीयसैन्यजन्यजयाकर्णनोदञ्चद्रोमाञ्चस्फुटद्वीरवधूहस्तकटक विजयकटकम् ।

रणप्राङ्गणे धीरै सुभटै स्थीयते निश्चलीभूयते । कथंभूतैः धीरैः । मद्यश्छिन्नविकीर्णलग्नगरणप्रोत्तालमुक्तस्वरप्रत्यारब्धनियुद्धरुण्डरभसै सद्यस्तत्काल छिन्ना द्विधाकृता विकीर्णा यत्र तत्र पतिता लग्ना रुधिरतया पुनरपि मिलिता ये गरणा गलनालानि तै. प्रोत्ताला उत्सुका मुक्ता कृता ये स्वरा शब्दास्तै सह प्रत्यारब्धानि, पुनरपि मण्डितानि नियुद्धानि वा बाहुरणास्तैरुपलक्षितानि यानि रुण्डानि कवन्धानि । उक्त च— 'कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' । तेपा रभसो वेगो येषु धीरेषु ते तथा तै । अपर कथभूतैर्धीरै । जाताप्सर सगमै जात उत्पन्नोऽप्सरोभि सगमो येपा ते तथा तै. । पुन कथंभूतैः । भर्तु कार्यविधायिधैर्यधृतिभि भर्तु स्वामिन कार्यविधायिनी कर्तव्यकारिणी धैर्यधृतिर्धीरत्वसतोषो येपा ते तथा तै. । पुन कथभूतै' । रोमाञ्चितै' ऊर्ध्वीभूतरोमकै । कस्मात् । त्रिदशस्तुतिव्यतिकरात् देवाना स्तवप्रघट्टकात् । कस्मिन् रोमाञ्चितै । स्वर्गे च स्वर्गलोके । चकारात् इह सग्रामकाले पूर्ववत् । रौद्ररसप्रधाना गौडीया रीति. । समुच्चयालकार. ॥

हे देव हे राजन्, असावचलस्तत्र महाहवे विजयवर्धनसेनापतिना तव सेनान्या स्वयमेव स्खलितबलो भग्नसामर्थ्य. कृतमृगायितमति. पलायितुमनाः सन् विहितरणरङ्गापसृतिश्च सन् कृतसग्रामघट्टनविघट्टन सन् भवदनीकसुभटै तव सेनासुभटैर्धृतो बद्ध । न केवल धृत', विजयकटकं तव सत्ता समानीतश्च । कथंभूते तत्र महाहवे । द्विपुष्करकरनालासरालवेतालकुलनिपीयमानशोणितासवे द्विपुष्करा सग्राममृतहस्तिनस्तेपा करनालै शुण्डादण्डनालैरसरालवेतालकुलै. दीर्घमृतकशरीरा विष्टव्यन्तरविशेषसमूहै निपीयमान शोणितासवो यत्र स तथा तस्मिन् । कथंभूतैर्भवदनीकसुभटै विघटितविद्विष्टकरटिघटै विघटिता पलायनं कारिता विद्विष्टाना करटिघटा यैस्ते तथा तै । कथंभूतं तव कटकम् । स्वकीयसैन्यजन्यजयाकर्णनोदञ्चद्रोमाञ्चस्फुटद्वीरवधूहस्तकटकं स्वकीयस्य सैन्यजन्यजयः सग्रामोत्थजयस्तस्याकर्णनेन उदञ्चत् उल्लसन् योऽसौ रोमाञ्चस्तेन स्फुटन्ति शतखण्डीभवन्ति वीरवधूना हस्ताना कटका वलयानि यस्मिन् विजयकटके तत्तथोक्तम् ॥

कदाचित्कामिनीनां मदिरामोदमेदुरमुखमरुत्संवादिसौरभासु विदलन्तीपु बकुलकलिकासु, दशनच्छदोद्देशदंशप्रकाशपेशलासु विकसन्तीपु कङ्केल्लिवल्लरीषु, सुरतश्रमसंजातजलजालकलिपिषु विलसन्तीषु माकन्दमञ्जरीषु, दीर्घापाङ्गभङ्गिसुभगेषु स्फुटत्सु मल्लिकामुकुलेषु, कलगलालपितलीलेषु समुच्छलत्सु पिकपाककुलकोलाहलेषु, चिकुररुचिरुचिरचञ्चरीकचरणचापलचलितविकचविचकिलगलन्मकरन्दस्यन्दसार्द्रासु भवन्तीषु वनवसुधासु, विकटकुचाभोगशोभारम्भिषु विराजत्सु माधवीकुसुमस्तबकेषु, कपोलकान्तिमाधुर्यस्पर्धिषु प्रबोधत्सु मधूकपुष्पेषु, मृगमदरसच्छुरितैकदे-

---

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे मधौ वसन्ते ऋतौ मकरध्वजं कन्दर्पं आराधयामास आराधितवानहम् । कासु सतीषु । वकुलकलिकासु वकुलतरुमुकुलेषु सत्सु । कथंभूतासु । मदिरामोदमेदुरमुखमरुत्संवादिसौरभासु ...... । कि कुर्वन्तीपु । विदलन्तीषु विकसन्तीषु । पुनः कासु सतीषु । कङ्केल्लिवल्लरीपु अशोकतरुमञ्जरीपु सतीषु । कथंभूतासु । दशनच्छदोद्देशदंशप्रकाशपेशलासु दन्तच्छदस्योद्देशः प्रदेशस्तत्र योऽसौ दंशो दन्तच्छदस्तद्वत् प्रकाशः शोभा तेन पेशला मनोहरास्तासु । किं कुर्वन्तीपु । विकसन्तीषु स्फुटन्तीषु । पुनः कासु सतीषु । माकन्दमञ्जरीषु आम्रवल्लरीषु सतीषु । कथंभूतासु । सुरतश्रमसजातजलजालकलिपिषु सुरतश्रमेण सजातं यज्जलजालकं स्वेदवृन्द तद्वल्लिपिरवयवो यासा तास्तासु। कि कुर्वन्तीषु । विलसन्तीषु उल्लसन्तीषु । पुनः केषु सत्सु । मल्लिकामुकुलेषु नलिकवेलिकुड्मलेषु सत्सु । कथंभूतेपु। दीर्घापाङ्गभङ्गिसुभगेषु दीर्घा आयता ये अपाङ्गा लोचनप्रान्तास्तेषा भङ्गी रचना तया सुभगानि तेषु । कि कुर्वत्सु । स्फुटत्सु विकसत्सु । पुनश्च केषु सत्सु । पिकपाककुलकोलाहलेषु पिकपाका- पुंस्कोकिलास्तेषा कुलानि तेषा कोलाहलास्ते तथा तेषु सत्सु । कथंभूतेषु । कलगलालपितलीलेषु कला मधुरा या गलालपय- कण्ठकूजितानि तासा लीला शोभा येषु । कि कुर्वत्सु । समुच्छलत्सु उत्पद्यमानेषु । पुनश्च कासु सतीषु । वनवसुधासु सतीषु । कथंभूतासु । चिकुररुचिरुचिरचञ्चरीकचरणचापलचलितविकचविचकिलगलन्मकरन्दस्यन्दसार्द्रासु चिकुराः केशास्तेषा रुचि- दीप्तिस्तद्वत् रुचिरा मनोहरा ये चञ्चरीका भ्रमरास्तेषा चरणाना यच्चापलं तेन चलितानि विकचानि विकसितानि विचकिलानि मुक्तबन्धपुष्पाणि तेभ्यो गलन् निर्गलन् योऽसौ मकरन्दस्तस्य स्यन्देन स्रवणेन सार्द्रा- सरसास्तासु । कि कुर्वन्तीषु । भवन्तीषु सजायमानासु । पुनश्च केषु सत्सु । माधवीकुसुमस्तवकेषु वसन्तवल्लीपुष्पगुच्छेषु सत्सु । उक्तं च—'माधवी मधुशर्करा । वासन्ती कुट्टनी हला' । कथंभूतेषु । विकटकुचाभोगशोभारम्भिषु विकटा उद्धटिता ये कुचाभोगास्तेषा शोभामारम्भन्ते इत्येवशीलास्तेषु । कि कुर्वत्सु । विराजत्सु शोभमानेषु । पुनश्च केषु सत्सु । मधूकपुष्पेषु बन्धुजीवकुसुमेषु सत्सु । कथंभूतेषु। कपोलकान्तिमाधुर्यस्पर्धिषु क-

शार्धचन्द्राभिनयनवनखनिवेशप्रश्रयेषु चकासत्सु पलाशप्रसवकुड्मलेषु, घनघुसृणरसारुणितनाभिकुहरकान्तिष्ववतरत्सु कर्णिकारप्रसूनेषु, विभ्रमोद्भटभ्रूप्रभावनिर्भरेण धनुषा सनह्यति वशीकृतजगत्त्रये कुसुमचापे, मलयोपशल्यवल्लीपल्लवोल्लासिनि माल्यवल्लतालतान्तामोदमासले किष्किन्धस्कन्धसंबन्धसिन्धुरोद्धुरकरप्रचारस्खलितरंहसि दर्दुरदरीसरःसरोजमकरन्दमधुस्वादमन्दसचारे कावेरीसरित्तरङ्गसीकरासारहारिणि केरलाङ्गनालकनृत्ता-

---

पोलाना कान्तयस्तासा माधुर्य मनोहरत्व स्पर्धन्ते तिरस्कुर्वन्तीत्येवशीलानि तानि तेषु। किं कुर्वत्सु। प्रबोधत्सु विकसत्सु। पुनश्च केषु सत्सु। पलाशप्रसवकुड्मलेषु पलाशाना किंशुकाना प्रसवा पुष्पाणि तेषा कुड्मलानि तेषु सत्सु। कथंभूतेषु। मृगमदरसच्छुरितैकदेशार्धचन्द्राभिनयनवनखनिवेशप्रश्रयेषु मृगमदरस• कस्तूरिकाद्रवस्तेन छुरित• कर्बुरित एकदेश एकपाशो यस्य अर्धचन्द्रस्य तस्य अभिनयो व्यञ्जकत्व तेपा नवनखनिवेशाना प्रत्यग्रकामाङ्कुशक्षताना प्रश्रय• सादृश्य येषा तानि तथोक्तानि तेषु। किं कुर्वत्सु। चकासत्सु शोभमानेषु। पुनश्च केषु सत्सु। कर्णिकारप्रसूनेषु द्रुमोत्पलपुष्पेषु सत्सु। कथंभूतेषु। घनघुसृणरसारुणितनाभिकुहरकान्तिषु घन प्रचुर• स चासौ घुसृणरसस्तेन अरुणितमव्यक्तरागीकृत यत् नाभिकुहर तस्य कान्ति सादृश्य येषा तानि तथा तेषु। किं कुर्वत्सु। अवतरत्सु प्रादुर्भवत्सु। पुनश्च कस्मिन् सति। कुसुमचापे धनुषा सनह्यति सति। कथंभूते कुसुमचापे। वशीकृतजगत्त्रये आत्माधीनविहितत्रैलोक्ये। कथंभूतेन धनुषा। विभ्रमोद्भटभ्रूप्रभावनिर्भरेण विभ्रमेण अपाङ्गनर्तनेन उद्भटा उन्नता या भ्रूस्तस्याः प्रभावेण निर्भर गाढ सदृशमित्यर्थस्तेन तथोक्तेन। पुनश्च कस्मिन् सति। समीरे सति। कथंभूते समीरे। मलयोपशल्यवल्लीपल्लवोल्लासिनि मलयश्चन्दनाचलस्तस्य उपशल्ये समीपे या वल्लयस्तासा पल्लवास्तान् उल्लासयतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्। पुन कथंभूते समीरे। माल्यवल्लतालतान्तामोदमासले माल्यवान् दक्षिणदिक्पर्वतस्तस्य लतास्तासा लतान्तानि पुष्पाणि तेषामामोदस्तेन मासल• परिपुष्टस्तस्मिन्। पुन• कथंभूते। किष्किन्धस्कन्धसबन्धसिन्धुरोद्धुरकरप्रचारस्खलितरंहसि किष्किन्ध सुग्रीवपर्वतस्तस्य स्कन्धा मूलास्तेषा सबन्धयो वृक्षप्रकाण्डास्तैः सह सबन्ध आश्रयो येषा ते तथोक्तास्ते च ते सिन्धुरास्तेषामुद्धुरा ये करास्तेषा प्रचारेण चेष्टया स्खलितमवष्टब्ध रहो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्। पुन• कथंभूते। दर्दुरदरीसर सरोजमकरन्दमधुस्वादमन्दसचारे दर्दुरो नाम दक्षिणदिग्वर्ती मण्डूकपर्वतस्तस्य दरीषु गुहासु यानि सरासि तेषु यानि सरोजानि तेषा मकरन्दमधूना पुष्परसमधूना स्वादस्तेन मन्द सचारो यस्य स तथा तस्मिन्। पुनः कथंभूते। कावेरीसरित्तरङ्गसीकरासारहारिणि कावेरी नाम दक्षिणदिग्वर्तिनी सरित् नदी तस्यास्तरङ्गास्तेषा सीकरासार जलकणसमूहं हरतीत्येवशील• स तथा तस्मिन्। पुन कथंभूते। केरलाङ्गनाल-

चरणचतुरे परिसरति भागीरथीपथिक इव दक्षिणास्या दिशः समीरे, किंनरीगणगीतोन्मादितकुरङ्गेषु कुलशैलमेखलोत्सङ्गेषु, रतिरसोत्कण्ठाजरठचाटुकाराभ्यासिनीषु चारणावासविलासिनीषु, प्रियतमप्रसादनोपदेशविनोददोहदोत्सुकासु गन्धर्वनगराभिसारिकासु, सहचरीचरणचर्चोपचारप्रणयिनि विद्याधरपुरलोके, पौलोमीकपोलफलकोचितचित्रचातुर्येण विनोदयत्यैरावणमदं पुरंदरे, लक्ष्मीकुचकुम्भशोभारम्भेण सभावयति वनमाला-

---

कनृत्ताचरणचतुरे केरलो नाम दक्षिणदिग्वर्ती विषयविशेषस्तस्य अङ्गनास्तासा अलकास्तेषा नृत्ताचरण नर्तनविधानं तत्र चतुरः स तथा तास्मन् । समीरे कि कुर्वति । दक्षिणस्या दिशो दक्षिणाया ककुभ. सकाशात् परिसरति आगच्छति सति । पुनः कथंभूते । उत्प्रेक्षते—भागीरथीपथिक इव गङ्गातीर्थयात्रिको यथा । पुनश्च केषु सत्सु । कुलशैलमेखलोत्सङ्गेषु कुलशैलाना हिमवदादीना मेखलाना कटिनीनामुत्सङ्गेषु उपर्यङ्कभूमिषु । कथंभूतेषु । किनरीगणगीतोन्मादितकुरङ्गेषु किनरीणा गणास्तेषा गीतानि तैरुन्मादिता हर्ष प्रापिताः कुरङ्गा येषु ते तथा तेषु । पुनश्च कासु सतीषु । चारणावासविलासिनीषु चारणाना वाग्जीवनाना आवासास्तेषा विलासिनीषु । कथभूतासु । रतिरसोत्कण्ठाजरठचाटुकाराभ्यासिनीषु रतिरसस्योत्कण्ठा वाञ्छा तया जरठाः कर्कशा ये चाटुकारा मिथ्यास्तुतयस्तेषामभ्यासः पुनः पुनरनुशीलनं वर्तेत यासा तास्तथा तासु । पुनश्च कासु सतासु । गन्धर्वनगराभिसारिकासु गन्धर्वा. कलवाचो गायकास्तेषा नगराणा अभिसारिका वल्लभजनं प्रति प्रस्थिताः स्त्रियस्तासु । उक्तं च—'या दूतिकागमनकालमपारयन्ती सोढुं स्मरज्वरभयार्तिपिपासितेव । निर्याति वल्लभजनाधरपानलोभात्सा कथ्यते कविवरैरभिसारिकेति ॥' कथंभूतासु । प्रियतमप्रसादनोपदेशविनोददोहदोत्सुकासु प्रियतमस्य प्रसादनस्य उपदेश. शिक्षा तस्य विनोददोहदेषु क्रीडामनोरथेषु उत्सुका उत्तालास्तासु । पुनश्च कस्मिन् सति । विद्याधरपुरलोके सति विद्याधराणा पुरलोकस्तस्मिन् सति । कथंभूते सति । सहचरीचरणचर्चोपचारप्रणयिनि सहचरीणा चरणाना चर्चा तस्या उपचारो व्यवहार. तस्मिन् प्रणयो विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । पुनश्च कस्मिन् सति । पुरदरे सति । कि कुर्वति । ऐरावणमदं विनोदयति उच्छलति सति । केन कृत्वा । पौलोमीकपोलफलकोचितचित्रचातुर्येण पौलोमी शची तस्याः कपोलफलकौ तयोरुचितं यच्चित्रं आलेख्यं तस्य चातुर्येण । पुनश्च कस्मिन् सति । मुकुन्दे सति । कि कुर्वति सति । वनमालाप्रसूनकिञ्जल्कं वनमालाया वृन्दारिकावनस्य यानि प्रसूनानि तेषा किञ्जल्कः केसरस्त सभावयति सति । केन कृत्वा । लक्ष्मीकुचकुम्भशोभारम्भेण लक्ष्मीः निजभार्या तस्याः कुचौ तावेव कुम्भौ

प्रसूनकिञ्जल्कं मुकुन्दे, गिरिसुताधरदशनदंशनव्यथापायवैदग्ध्येन विधुरयति सुधासूतिकला शंकरे, भुजङ्गीशिखण्डमण्डनाडम्बरेण क्रीडायति निजफणामणीन्भुजंगनाथे,

अपि च ।

हंसो यत्र मृणालिनीकिसलयैर्गण्डूषतोयैर्गजः
कोकश्चुम्बनचेष्टितैः परिपतन्पारापतः कूजितैः ।
एणः शृङ्गविघर्षणैर्मृगपतिर्गाढं पुनः श्लेषणैः
शृङ्गारप्रसरप्रसादिहृदयः स्वां स्वां प्रियां सेवते ॥ ४४२ ॥
यत्राशोकतरुः पुरंध्रिचरणस्पर्शप्रवृद्धस्पृहः
कान्तावक्त्रमधूनि वाञ्छति पुनर्यस्मिन्नयं केसरः ।

तयोः शोभारम्भो मण्डनविधिस्तेन । पुनश्च कस्मिन् सति । शंकरे सति । किं कुर्वति । सुधासूतिकला निजमस्तकस्थितचन्द्रकला विधुरयति निश्चोतयति सति । केन कृत्वा । गिरिसुताधरदशनदंशनव्यथापायवैदग्ध्येन गिरिसुताया पार्वत्या अधरस्य दशनदशनस्य दन्तचर्वणस्य या व्यथा तस्या अपायवैदग्ध्य विनाशचातुर्यं तेन । पुनश्च कस्मिन् सति । भुजगनाथे शेषनागे सति । किं कुर्वति । निजफणामणीनिव क्रीडायति विहारयति सति । केन कृत्वा । भुजङ्गीशिखण्डमण्डनाडम्बरेण भुजङ्गी देवी पद्मावती तस्याः शिखण्डो मस्तकं तस्य मण्डनाडम्बरो भूषणाटोपस्तेन ॥

अपि च तथा च कृतश्रवणामृतनिषक्ती कृताः श्रवणाना अमृतनिषक्तय पीयूषवर्षणानि याभि. सूक्तिभिस्तास्तथा ता । इतीति किम्—**हंसो यत्रेत्यादि** । यत्र वसन्तसमये हंस प्रिया सेवते । कै कृत्वा । मृणालिनीकिसलयै । यत्र वसन्ते गजः प्रिया सेवते । कै. कृत्वा । गण्डूषतोयै. कुल्लकजलै । यत्र वसन्ते कोकः प्रिया सेवते । कै. कृत्वा । चुम्बनचेष्टितै. । यत्र वसन्ते पारापत कलरव. प्रिया सेवते । कै कृत्वा । कूजितै । पारापत किं कुर्वन् । परिपतन् समुखमागच्छन् । यत्रैण प्रिया सेवते । कै कृत्वा । शृङ्गविघर्षणै शृङ्गाभ्या विविधलेखनै. । यत्र मृगपतिः प्रिया सेवते । कै कृत्वा । गाढ पुन.श्लेषणै. पूर्वोक्ता गुणा तैः । कथंभूत । शृङ्गारप्रसरप्रसादिहृदय शृङ्गारप्रसरेण रागव्याप्त्या प्रसादि प्रसन्नं हृदयं यस्य स तथोक्तः । कथंभूता प्रियाम् । स्वा स्वा .. . . .. । समुच्चयालंकार ॥

यत्राशोकतरुरित्यादि । हे क्षोणीश, स जगत्प्रसिद्ध एष प्रत्यक्षीभूतो भवतस्तव परामुत्कृष्टा प्रीतिं हर्षं पुष्यतु पुष्टिं नयतु । स कः । यत्र वसन्ते अशोकतरु पुरंध्रिचरणस्पर्शप्रवृद्धस्पृहो वर्तते पुरंध्रीणा चरणस्पर्शे पादताडने प्रवृद्धा स्पृहा

यत्रायं विरहश्च पञ्चमरुचिश्चेतोभवस्कारणः
　स क्षोणीश वसन्त एप भवतः प्रीतिं परां पुष्यतु ॥ ४४३ ॥
भूतः कोकिलकामिनीकलरवैः कान्तप्रसूनान्तरः
　पुन्नागः शुकसुन्दरीकृतरतिर्यत्रोल्लसत्पल्लवः ।
पुष्यत्स्मेरदलाधरः कुरुबकः क्रीडद्द्विरेफाङ्गनः
　सुच्छायच्छदमाधवीपरिचितः सोऽयं वसन्तोत्सवः ॥ ४४४ ॥
उत्फुल्लवल्लिवलनोल्लसदङ्गसङ्ग-
　संजातकान्ततनवस्तरवोऽपि यत्र ।
पुष्पोद्गमादिव वदन्ति विलासिलोका-
　न्मानं विमुच्य कुरुत स्मरसेवितानि ॥ ४४५ ॥
अस्मा कथं कथमपि प्ररुणद्धि चेतः
　शक्ताः स्खलन्न मुनयोऽपि मनो निरोद्धुम् ।

यस्य स तथा । यस्मिन् वसन्ते अयं केसरो बकुलवृक्षः कान्तावक्त्रमधूनि पुनर्वाञ्छति । यत्र वसन्ते अयं विरहवृक्षः पञ्चमरुचि पञ्चमरागाभिलापी वर्तते । कथंभूतो विरहवृक्षः । चेतोभवस्कारणः कामाग्निसहकारी । जात्यलंकारः ॥

भूत इत्यादि । हे राजन्, सोऽयं वसन्तोत्सवो वर्तते । स कः । यत्र भूत कोकिलकामिनीकलरवैः कान्तप्रसूनान्तरः मनोहरपुष्पमध्य । यत्र पुन्नागस्तुङ्गतरुः पुरुपवृक्षः शुकसुन्दरीकृतरति वर्तते शुकसुन्दरीभिः कृता रतिर्यत्र सः । कथभूतः पुन्नागः । उल्लसत्पल्लवः प्रादुर्भवत्प्रवालः । यत्र कुरुवकः । आम्लानतरुः पुष्यत्स्मेरदलाधरः विकसदीपत्स्फुटत्पर्णबिम्बोष्ठः । कथंभूतः कुरुवकः । क्रीडद्द्विरेफाङ्गनः क्रीडन्तो रममाणा द्विरेफाणा भ्रमराणा अङ्गना अलिन्यो यत्र वसन्तोत्सवे । कथंभूतः । सुच्छायच्छदमाधवीपरिचितः सुच्छायाः कान्तिमन्तश्छदाः पर्णानि यासा ताः सुच्छायच्छदास्ताश्च माधव्यो वसन्तवल्लीवल्लीभिः परिचित संयुक्तः । हेत्वलंकारः ॥

उत्फुल्लवल्लीत्यादि । हे राजन्, यत्र वसन्ते तरवो विलासिलोकान् कामुकजनान् वदन्तीव सूचयन्तीव । कथंभूतास्तरवः । पुष्पोद्गमात् पुष्पप्रादुर्भावात् संजातकान्ततनवः उत्फुल्लवल्लिवलनोल्लसदङ्गसङ्गसंजातकान्ततनवः उत्फुल्ला या वल्लयस्तासां वलनेन वेष्टनेन उल्लसन्ति उत्कण्टकितानि भवन्ति यानि अङ्गानि तेषां सङ्गेन संजाताः सम्यगुत्पन्नाः कान्तास्तनवो येषां ते तथा । तरवः किं वदन्ति । मानं विमुच्य, स्मरसेवितानि कामसेवनानि, कुरुत विदधत यूयम् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

अस्मा कथमित्यादि । हे राजन्, वसन्ते स्मरे स्मयविजृम्भितबाणवृत्तौ स्मयेन

यत्र स्मरे सयविजृम्भितवाणवृत्ता-
वुन्मादितत्रिभुवनोदरवर्तिलोके ॥ ४१६ ॥

तद्देव, आदीयतां वासन्तो नेपथ्यविधिः । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

कनककमलगर्भस्पर्धिसौन्दर्यसारे
युवतिजनविनोदव्यासहंसावतारे ।
परिसरतु तवाङ्गे कुङ्कुमोद्वर्तनश्री-
ररुणकिरणकान्तिः कायवत्काञ्चनाद्रेः ॥ ४४७ ॥

त्वं देव देहेऽभिनवे दधानो गोरोचनापिञ्जरिते दुकूले ।
आभासि नीरेजरजोरुणायाः श्रिया समानस्त्रिदशापगायाः ॥ ४४८ ॥

विजृम्भिता वाणवृत्तिर्यस्य स तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते स्मरे । उन्मादितत्रिभुवनोदरवर्तिलोके उन्मादिता त्रिभुवनोदरवर्तिन लोका येन स तथा तस्मिन् । यत्र वसन्ते ब्रह्मा सृष्टिकर्ता कथमपि महता कष्टेन चेतः प्ररुणद्धि सत्रृणोति । यत्र वसन्ते मुनयो स्खलत् विघटमानं सथमात् दूरीभवत् मनो निरोद्धु न शक्ता वर्तन्ते । अतिशयालंकार. ॥

तत्तस्मात् कारणात् हे देव हे राजन्, वासन्तो नेपथ्यविधिराभरणविधानमादीयता गृह्यताम् । भवन्ति चात्र श्लोका अत्र अस्मिन् नेपथ्यविधाने श्लोकाश्च भवन्ति ।

कनककमलेत्यादि । हे राजन्, तव अङ्गे कुङ्कुमोद्वर्तनश्री काश्मीरजन्मकेसरद्रवविलेपनशोभा परिसरतु । कथंभूते तवाङ्गे । कनककमलगर्भस्पर्धिसौन्दर्यसारे कनककमलगर्भेण सह स्पर्धत उपमा धरति यत्सौन्दर्यं सुन्दरत्वं तद्गतसार तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूते तवाङ्गे । युवतिजनविनोदव्यासहंसावतारे युवतीना जन. समूहस्तस्य विनोदव्यास. क्रीडाविस्तार. स एव हंसस्तस्यावतार प्रवेशो यस्मिन् तत्तथोक्त तस्मिन् । कुङ्कुमोद्वर्तनश्री किंवत् । काञ्चनाद्रेर्मेरुपर्वतस्य कायवत् शरीर इव । यथा काञ्चनाद्रिकाये अरुणकिरणकान्तिः श्रीसूर्यतेज. परिसरति । रूपकोपमालकार ॥

त्वमित्यादि । ह देव, त्व गोरोचनापिञ्जरिते गोरोचनया पीतरक्तीकृते अभिनवे द्वे दुकूल परिधानसव्याने दुह्येतेऽक्षुमाया आकृष्यते इति दुकूल क्षौमवस्त्र देहे शरीरे दधानो धरन् आभासि । कथभूतस्त्वम् । त्रिदशापगाया. श्रिया शोभया समानः । कथंभूतायास्त्रिदशापगाया. । नीरेजरजोरुणाया. कमलपरागेण अव्यक्तरागाया. । उपमालंकारः ॥

य: श्रीनिरीक्षितसपक्षरुचिप्रपञ्चः
कीर्तिः स्वयंवरणपुष्पशराभिरामः ।
वक्षःस्थले तव नृपापततात्स हारः
कैलासदेश इव देवनदीप्रवाहः ॥ ४४९ ॥

लक्ष्मीलोचनकज्जलोचितरुचौ विद्यावधूचूचक-
श्लाघ्यश्यामगुणे मधुव्रतगुलच्छायापहासिद्युति ।
राजन्नीलमणिप्ररोहसुभगाभासे प्रसूनोच्चय-
स्त्वन्मौलावसिताम्बुदान्तरचरच्चन्द्रच्छविः शोभताम् ॥ ४५० ॥

य: श्रीकण्ठग्रहणसुभगो वीरलक्ष्मीविलासः
कीर्तिप्रादुर्भवनवसतिः कल्पवृक्षावतारः ।

यः श्रीरित्यादि । हे नृप, स हारस्तव वक्ष स्थले आपतताद् आगच्छनात् । स कः । यो हारः श्रीनिरीक्षितसपक्षरुचिप्रपञ्चः श्रीनिरीक्षित लक्ष्मीविलोकित तस्य सपक्षः तिरस्कारको रुचेर्दीप्ते प्रपञ्चो यस्य स तथोक्तः । पुन कथंभूतो हार । कीर्तिस्वयंवरणपुष्पशराभिरामः कीर्तिसबन्धी योऽसौ स्वयंवरणपुष्पशरः स्वयवरपुष्पमाला तद्वदभिरामो मनोहर. । अपर कथंभूतो हारः । कैलासदेशे हराचलपर्वते देवनदीप्रवाह इव । उपमालंकार ॥

लक्ष्मीलोचनेत्यादि । हे राजन्, त्वन्मौलौ तव मूर्ध्नि प्रसूनोच्चय शोभता राजतु । कथंभूते त्वन्मौलौ । लक्ष्मीलोचनकज्जलोचितरुचौ लक्ष्म्याः सबन्धि लोचनकज्जलं मषी तद्वदुचिता रुचिर्यत्र स तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते । विद्यावधूचूचकश्लाघ्यश्यामगुणे विद्यावधू,विद्याधरी तस्याश्चूचुकं स्तनाग्रं तद्वत् श्लाघ्य प्रशंसनीय. श्यामगुणो यत्र मौलौ स तथा तस्मिन् । पुन. कथभूते । मधुव्रतकुलच्छायापहासिद्युति मधुव्रतकुलस्य छाया कृष्णकान्ति. ताम् अपहसति तिरस्करोतीत्येवंशीलो मधुव्रतकुलच्छायापहासिनी द्युति. कान्तिर्यस्य स तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते । नीलमणिप्ररोहसुभगाभासे नीलमणीना कृष्णरत्नाना प्ररोहास्तद्वत् सुभगो मनोहर आभासो दीप्तिर्यस्य स तथा तस्मिन् । कथंभूत. प्रसूनोच्चय । असिताम्बुदान्तरचरच्चन्द्रच्छवि असिताम्बुदः कालमेघस्तस्य अन्तरस्मिन् चरन् पर्यटन् योऽसौ चन्द्रः पूर्णिमाशशाङ्कस्तद्वच्छविः शोभा यस्य स तथोक्तः । उपमालकार ॥

यः श्रीकण्ठेत्यादि । हे राजन्, स. अयं तव रत्नभूषाभिरामो हस्तः विजयताम् । कथंभूतो हस्तः । श्रीकण्ठग्रहणसुभग.···· ······· ···· । पुनः कथंभूतः । वीरलक्ष्मीविलास. वीरलक्ष्म्या विलासो विस्तारो यस्मिन् स तथा । पुन. कथंभूतः । कीर्ति-

पृथ्वीभारोद्धरणसमये शेषसकल्पमूर्तिः
सोऽयं हस्तस्तव विजयतां रत्नभूषाभिरामः ॥ ४५१ ॥

दोले वा श्रीसरस्वत्योः प्रचेतःपाशपेशले ।
तव भूषयतो भूप श्रुती माणिक्यकुण्डले ॥ ४५२ ॥

भुजशिखरे हरिचन्दनलिखिता तव पत्रपद्धतिर्देव ।
मकरध्वजविजयोत्थितविचित्रकेतुश्रियं धत्ते ॥ ४५३ ॥

तव देव निटिलदेशे चन्दनरसनिर्मितच्छविस्तिलकः ।
धत्तेऽष्टमीन्दुमध्यस्थितगुरुशोभाश्रयां लक्ष्मीम् ॥ ४५४ ॥

प्रतिबिम्बमपि वहन्ते यस्याः शिरसा महीधराः सा स्तात् ।
मुद्रा तव देव करे समुद्रमुद्राङ्कितक्षितीशस्य ॥ ४५५ ॥

प्रादुर्भवनवसति· कीर्तेः प्रादुर्भवनं तस्य वसतिः । पुनः कथंभूत· । कल्पवृक्षावतारः बाहुमिषेण कल्पवृक्ष· । पुन· कथंभूत । पृथ्वीभारोद्धरणसमये शेषसकल्पमूर्तिः भूमि· भारोच्चलनावसरे शेषस्य सकल्पमूर्तिः द्वितीयमूर्तिः । रूपकालंकार ॥

दोले इत्यादि । हे भूप, तव श्रुती कर्णौ कर्मतापन्नौ द्वे माणिक्ये कुण्डले कर्तृभूते भूषयतो मण्डयत । कथभूते तव श्रुती । श्रीसरस्वत्यो दोले वा द्वे प्रेङ्खे वा पुन· कथभूते श्रुती । प्रचेत पाशपेशले प्रचेतसो वरुणस्य पाशवत् पेशले । उपमालंकारः ॥

भुजशिखरे इत्यादि । तव भुजशिखरे भुजांशे हरिचन्दनलिखिता पत्रपद्धति· परमोत्तमचन्दनलिखिता पत्रवेलिपङ्क्ति· । मकरध्वजविजयोत्थितविचित्रकेतुश्रियं धत्ते मकरध्वजस्य विजये जगद्वशीकरणे उत्थितो विचित्रोऽनेकवर्णो योऽसौ केतु ध्वज· स्तस्य श्रियं शोभां धत्ते धरति । उपमालंकार ॥

तव देवेत्यादि । हे देव, तव निटिलदेशे ललाटपट्टकप्रदेशे तिलको लक्ष्मीं शोभां धत्ते । कथभूतस्तिलक । चन्दनरसनिर्मितच्छवि चन्दनरसेन निर्मिता छवि दीप्तिर्येन स तथोक्तः । कथंभूतां लक्ष्मीम् । अष्टमीन्दुमध्यस्थितगुरुशोभाश्रयाम् अष्टमीन्दुस्तस्य मध्यस्थितो योऽसौ गुरुः बृहस्पतिस्तस्य शोभाया· आश्रयो यस्या लक्ष्म्या·ऽसौ तथा ताम् । उपमालंकार ॥

प्रतिबिम्बमित्यादि । हे देव, तव करे सा मुद्रा स्ताद्भवतु । सा का । यस्या मुद्राया· अङ्गुलीयस्य प्रतिबिम्बमपि महीश्वरा राजान शिरसा वहन्ते धारयन्ति । कथंभूतस्य तव । समुद्रमुद्राङ्कितक्षितीशस्य समुद्रमुद्रया अङ्किता· क्षितीशा येन स तथा तस्य । अतिशयालंकार ॥

कामस्त्वं रतिसंगमे, सुरपतिः स्वर्गाङ्गनानन्दने,
भोगीन्द्रश्च भुजङ्गिकागमविधौ, लक्ष्मीप्रमोदे हरिः ।
वाग्देवीनयनोत्पलोत्सवरसप्राप्तौ सुधादीधिति-
र्जातः संप्रति भूषणोचितवपुर्भूपालचूडामणे ॥ ४५६ ॥

इतश्च स्मरमहोत्सवोल्लासरसवशविलासिनीजनोच्चार्यमाणमङ्गलपरम्परे-ऽन्तःपुरे

नवकिसलयपूगीपादपस्तम्भशोभाः
सिततरुफलकान्ताशोकवल्लिप्रतानाः ।
मणिकुसुमदुकूलोल्लोचकेतुप्रकान्ता-
स्तव नृपवर दोलाः कुर्वतां कामितानि ॥ ४५७ ॥

कामस्त्वमित्यादि । हे भूपालचूडामणे सर्वभूपालाना शिरोरत्न, सप्रति भूपणोचितवपुस्त्वं जात सपन्न । कथभूतस्त्वम् । रतिसगमे काम. । पुन. कथंभूतः । स्वर्गाङ्गनानन्दने सुरपतिः । पुनः कथंभूत । भुजङ्गिका कामपीडिता· स्त्रियस्तासामागमविधौ आकर्षणविधाने भोगीन्द्र. कामदेव. । यथा भुजङ्गीना नागकन्याना चित्ताह्लादने भोगीन्द्र., शेषनागो भवति । पुनः कथंभूत. । लक्ष्मीप्रमोदे लक्ष्म्या हर्पजनने हरि· । पुनः कथंभूत । वाग्देवीनयनोत्पलोत्सवरसप्राप्तौ सुधादीधितिः वाग्देवी सरस्वती तस्या नयनानि तान्येवोत्पलानि तेषामुत्सवरसप्राप्तौ आनन्दरसप्राप्त्यर्थं सुधादीधितिश्चन्द्रः । रूपकालंकार. ॥

इतश्च अस्मिन् प्रदेशे अन्तःपुरे शुद्धान्ते हे नृपवर, दोला. प्रेङ्खास्तव भवतः कामितानि मनोरथान् कुर्वता पूरयन्तु । कथंभूते अन्त पुरे । स्मरमहोत्सवोल्लासरसवशविलासिनीजनोच्चार्यमाणमङ्गलपरम्परे ·· ····· ·· ··········· ·············· ···········?····· ·विलासिनीजनास्तैरुच्चार्यमाणा पठ्यमाना मङ्गलपरम्परा धनधवलमङ्गलश्रेणिर्यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन् । कथंभूता दोला । नवकिसलयपूगीपादपस्तम्भशोभा. नवानि प्रत्यग्राणि किसलयानि कुम्पलानि येषा पूगीपादपाना ,क्रमुकवृक्षाणा तेपा स्तम्भशोभा स्थूणिकाशोभा यासा तास्तथोक्ता । पुनः कथंभूता· । सिततरुफलकान्ताशोकवल्लिप्रतानाः सिततरूणा कर्पूरवृक्षाणा फलकानि पट्टका अन्तेषु प्रान्तेषु यासामशोकवल्लीना तासा प्रतानो रज्जुबन्धनं तस्य रचना यासा ताः । पुन. कथंभूताः । मणिकुसुमदुकूलोल्लोचकेतुप्रकान्ताः मणिकुसुमै रत्नपुष्पैरुपलक्षितानि यानि दुकूलानि पट्टकूलानि तेषामुल्लोचकेतवश्चन्द्रोपकध्वजास्तैः प्रकान्ताः प्रकर्पेण मनोहराः । समुच्चयालंकारः ॥

वक्रं वक्रमुपैति यत्र नयने नेत्रप्रतिस्पर्धिनी
वक्षः पीनपयोधराग्रकलनात्सोल्लासलीलान्तरम् ।
हस्तौ हस्तसमीपवृत्तिवलितौ जङ्घे च जङ्घाश्रिते
दोलान्दोलनमङ्गनार्पितभरं तत्कस्य न प्रीतये ॥ ४५८ ॥

इत्यनेकावसरसूक्तविशारदान्मदनमकरन्दानन्दितनिखिलजनात्मनो वन्दिनः कृतश्रवणामृतनिषक्तीः सूक्तीर्निशमयन्मधौ मकरध्वजमाराधयामास ।

कदाचित्

खड्गे खड्गतनुस्थितिर्धनुषि च प्राप्ता धनुःसहर्तिं
बाणे बाणवपुर्भुजे भुजमयी गात्रे तनुत्राकृतिः ।
सङ्ग्रामेऽग्रजयाय चिन्तितविधौ चिन्तामणिर्भूभुजा
या सा स्यादपराजिता तव मुहुर्जैत्राय धात्रीपते ॥ ४५९ ॥

वक्रमित्यादि । हे राजन्, तज्जगत्प्रसिद्ध दोलान्दोलनं प्रेङ्खन कस्य पुरुषस्य प्रीतये न भवति । अपि तु सर्वस्यापि प्रीतये भवति । कथभूतं दोलान्दोलनम् । अङ्गनार्पितभर अङ्गनाभिरर्पितो भरोऽतिशयो यत्र तत्तथोक्तम् । तत्किम् । यत्र दोलान्दोलने वक्त्र मुख वक्त्रमुपैति मुखेन सह मिलति । यत्र नयने नेत्रप्रतिस्पर्धिनी लोचनविलोकनशीले । यत्र वक्षः स्तनप्रदेश पीनपयोधराग्रकलनात् उन्नतस्तनशिखरसघट्टनात् सोल्लासलीलान्तर वर्तते आनन्दावस्थामध्यप्रदेशं भवति । यत्र हस्तौ हस्तसमीपवृत्तिवलितौ वर्तेते हस्तयो समीपयो वृत्तिर्वर्तन तस्या वलितौ ग्रहणवन्तौ वर्तेते । यत्र जङ्घे प्रसृते जङ्घाश्रिते प्रसिते मिलिते वर्तेते । समुच्चयालकार ॥

कदाचित् कस्मिंश्चिद्दिवसरे कोदण्डविद्या धनुर्वेदं उपासाचक्रे सेवितवानहं अभ्यासाञ्चकार । किं कृत्वा पूर्वम् । महानवमी निर्वर्त्य निष्पाद्य । कथभूता महानवमीम् । इत्यमुना प्रकारेण विजयजैत्रायुधमागधाववोधितलक्ष्मी विजयजैत्रायुधो नाम मागधो भट्ट तेन अवबोधिता ज्ञापिता लक्ष्मी शोभा यस्या महानवम्याः सा तथा ताम् । इतीति किम्—खड्गे इत्यादि । हे धात्रीपते, सा अपराजिता नाम देवी तव मुहुर्जैत्राय जयनाय स्यात् भवेत् । सा का । या अपराजिता भूभुजा खड्गे खड्गतनुस्थिति. खड्गे तनो स्थितिर्यस्या. सा तथोक्ता । खड्गरूपेण तिष्ठतीत्यर्थ । या अपराजिता च अन्यत् भूभुजा धनुषि धनु सहर्तिं प्राप्ता धनुराकार गता । या बाणे बाणवपु. शरशरीरा वर्तते । या भूभुजा भुजमयी । दोर्दण्डरूपेण तिष्ठतीत्यर्थ. । या भूभुजा गात्रे तनुत्राकृति कवचाकारेण तिष्ठति । या सङ्ग्रामे अग्रजयाय उत्तमजयनिमित्तं वर्तते । कथंभूता । चिन्तितविधौ वाञ्छितप्रदाने चिन्तामणिर्वर्तते । दीपकसमुच्चयालंकार. ॥

तारा: कुन्तलमौक्तिकानि परुषप्रालेयरश्मी दृशौ
वासः स्वर्गसरिद्दिशो भुजलताः काञ्ची पयोराशयः।
देहो देवगिरिः फणीन्द्रमणयो जाताः पदालंकृति-
र्यस्याः साद्भुतशक्तिरस्तु भवतो भूत्यै चिरायाम्बिका॥ ४६० ॥
स्वर्गेभमेण्ठशितिकण्ठपयोजपीठ-
वैकुण्ठपाठजठरस्तवनोचिताङ्घ्रिः।
या चावनीचरमरुच्चरखेचरार्च्या
सा वः श्रियं प्रतनुतादपराजितेयम्॥ ४६१ ॥

इति विजयजैत्रायुधमागधावबोधितलक्ष्मी महानवमीं निर्वर्त्य।
तथा—
हंसावलीद्विगुणकेतुसितांशुकश्रीः
पद्मावतंसरमणीरमणीयसारः।

तारा इत्यादि। हे धात्रीपते, सा अम्बिका आम्रा देवी। कूष्माण्डिनीति यावत्। भवत चिराय भूत्यै अस्तु। कथंभूताम्बिका। अद्भुतशक्ति· अद्भुता विस्मयकारिणी शक्ति· सामर्थ्यं यस्या· सा तथा। सा का। यस्या अम्बिकाया· तारा कुन्तलमौक्तिकानि वर्तन्ते। यस्या परुषप्रालेयरश्मी सूर्याचन्द्रमसौ दृशौ द्वे लोचने वर्तेते। यस्याः स्वर्गसरिद्वासो वर्तते। यस्या दिशो दश ककुभो भुजलता सन्ति। यस्या· पयोराशयः काञ्ची कटिमेखला वर्तन्ते। यस्याः देह· देवगिरि· मेरुर्वर्तते। यस्याः फणीन्द्रमणय· शेषशिरोरत्नानि पदालकृतिश्चरणाभरण जाताः। रूपकातिशयसमुच्चयालंकारः॥

स्वर्गेभेत्यादि। हे राजन्, सा इयं अपराजिता वो युष्माकं श्रियं प्रतनुतात् विस्तारयतु। इ्रा का। या स्वर्गेभमेण्ठशितिकण्ठपयोजपीठवैकुण्ठपाठजठरस्तवनोचिताङ्घ्रिः स्वर्गेभमेण्ठश्च देवेन्द्र·, शितिकण्ठश्च श्रीमहादेवः, पयोजपीठश्च ब्रह्मा, वैकुण्ठश्च श्रीनारायणः, तेषा पाठस्य पाठनस्य जठरे मध्ये यत् स्तवनं तस्मिन्नुचितौ योग्यौ अङ्घ्री पादौ यस्या सा तथा। पुनर्या कथंभूता। चान्यत् अवनीचरमरुच्चरखेचरार्च्या अवनीचरा भूमिगोचराः, मरुच्चरा देवा·, खेचरा विद्याधराः, तेषा अर्च्या पूजनीया। अतिशयसमुच्चयालकार·॥

पुनश्च किं कृत्वा पूर्वं कोदण्डविद्यामुपासाचक्रे। तथा तेनैव महानवमीप्रकारेण दीपोत्सवश्रियं दीपोत्सवपर्वलक्ष्मी अनुभूय भुक्त्वा च। कथंभूता दीपोत्सवश्रियम्। इत्यमुना प्रकारेण सूनासूक्तेन वाग्जीवनविशेषेण सूचितो ज्ञापितोऽवसर· प्रस्तावो यस्या· सा ताम्। इतीति किम्—**हंसावलीत्यादि**। हे महीश, दीपोत्सवस्तव मुदं तनोतु। कथंभूतो

प्रासादसारितसुधाद्युतिदीप्तदिक्को
दीपोत्सवस्तव तनोतु मुदं महीश ॥ ४६२ ॥
द्यूतोन्मादितकामिनीजितधृतप्राणेशचाटूत्कटः
क्रीडद्वारविलासिनीजनभवद्भूषाविकल्पोद्भटः ।
आतोद्यध्वनिमङ्गलारवभरव्याजृम्भिताशामुखः
प्रीतिं पूर्णमनोरथस्य भवतः पुष्यात्प्रदीपोत्सवः ॥ ४६३ ॥
आभान्त्यखर्वशिखराग्रविटङ्कपालि-
दीपावलीद्युतिधृतः पुरसौधबन्धाः ।
प्रत्यङ्गसगतमहौषधिदीप्तदेहा-
स्त्वां सेवितुं कुलनगा इव दत्तयात्राः ॥ ४६४ ॥

दीपोत्सव । हंसावलीद्विगुणकेतुसितांशुकश्री हंसानां या आवलिस्तया द्विगुणानि यानि केतूनां सितांशुकानि तेषां श्रीर्यस्मिन् स तथोक्तः । पुनः कथंभूत. । पद्मावतंसरमणीरमणीयसार पद्मानि अवतंसानि यासां रमणीनां ताः पद्मावतंसा ताश्च ता रमण्यस्ताभी रमणीय. सारो द्रव्य यस्मिन् स तथोक्त । पुन कथंभूत । प्रासादसारितसुधाद्युतिदीप्तदिक्क प्रासादेषु तमङ्गेषु सारिता पङ्क्तिता या सुधा चूर्ण तस्या द्युतिस्तया दीप्ता दीप्तिमत्यो दिशो यस्मिन् स तथोक्त. । नदीरुदन्तात् शेषाद्वा बहुव्रीहौ क । जाति ॥

द्यूतोन्मादितेत्यादि । हे महीश, स प्रदीपोत्सवो भवत प्रीतिं पुष्यात् । कथंभूतस्य भवत । पूर्णमनोरथस्य । कथभूत । प्रदीपोत्सव. द्यूतोन्मादितकामिनीजितधृतप्राणेशचाटूत्कट द्यूतोन्मादिता मानोन्नतिं प्राप्ता या. कामिन्यस्ताभि पूर्वं जिताः पश्चाद्धृता. वस्त्रहस्तादौ गृहीता ये प्राणेशा निजनिजपतयस्तेषां चाटुभि मिथ्यास्तुतिभि उत्कट उत्कर्ष प्राप्त. स तथा । पुन. कथभूत । क्रीडद्वारविलासिनीजनभवद्भूषाविकल्पोद्भट क्रीडन्तो ये वारविलासिनीजनास्तेषु भवन्त सजायमाना ये भूषाविकल्पाः शृङ्गारविशेषास्तै. उद्भट उन्मत्त. । पुन कथभूतः । आतोद्यध्वनिमङ्गलारवभरव्याजृम्भिताशामुख आतोद्या नाम ये ध्वनयस्तेषां मङ्गलरवास्तेषां भरः समूहस्तेन व्याजृम्भितानि व्याप्तानि आशामुखानि यत्र सा तथा । हास्यरसप्रधानो जात्यलंकार. ॥

आभान्तीत्यादि । हे राजन्, पुरसौधबन्धा नगरसंबन्धिनो राजसदनसमूहाः आभान्ति । कथभूता. पुरसौधबन्धा । अखर्वशिखराग्रविटङ्कपालिदीपावलिद्युतिधृतः अखर्वाणि उन्नतानि शिखराणि येषां तानि च तानि अग्रविटङ्कानि वरण्डकास्तेषां पालिषु भित्तिभ्रगेषु या दीपावल्यस्तासां द्युतिं धरन्तीति ते तथोक्ताः । पुनः कथंभूताः । त्वां भवन्त सेवितुमुपासितु दत्तयात्रा कृतविहारा. कुलनगा इव । कथंभूताः

इति सूनासूक्तसूचितावसरां दीपोत्सवश्रियं चानुभूय ।

यावन्ति भुवि शस्त्राणि तेषां श्रेष्ठतरं धनुः ।
धनुषां गोचरे तानि न तेषां गोचरो धनुः ॥ ४६५ ॥

इत्यायुधसिद्धान्तमध्यासादितसिंहनादाद्धनुर्वेदादुपश्रुत्य समाश्रितशराभ्यासभूमिः ।

कूर्मः पातालमूलं श्रयति फणिपतिः पिण्डते न्यञ्चदङ्गः
खर्वन्त्युर्वीध्ररन्ध्राण्यपि दधति ककुप्सिन्धुराः साध्वसानि ।
गाधन्तेऽम्भोधयोऽपि क्षितितलविरसद्वीचयस्ते महीश
ज्यारोपासङ्गसीदद्धनुरटनिभरभ्रस्यभूगोलकाले ॥ ४६६ ॥

कुलनगाः। प्रत्यङ्गसंगतमहौषधिदीप्तदेहाः प्रत्यङ्गेषु प्रतिशरीरेषु सगता मिलिता या महौषध्यो ज्योतिष्मत्यादिवल्लयस्ताभिर्दीप्ता दीप्तिमन्तो देहा येषां ते तथोक्ता । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

पुनः कथभूतः सन् कोदण्डविद्यामुपासाचक्रे । समाश्रितशराभ्यासभूमिः समाश्रिता शराभ्यासस्य खुरुल्लिकाया भूमिः स्थान येन मया सोऽहं तथोक्त । कि कृत्वा पूर्वम् । इत्यमुना प्रकारेण आयुधसिद्धान्तमध्यासादितसिंहनादात् आयुधसिद्धान्तस्य शस्त्रविद्यायाः मध्ये आसादित. प्राप्तः सिंहनादो गर्जना येन स तथोक्तस्तस्मात् नामकात् ईदृग्विधात् धनुर्वेदाद्धनुर्वेदोपाध्यायात् उपश्रुत्य समीपे आकर्ण्य । इतीति किम्—**यावन्तीत्यादि** । यावन्ति यावत्परिमाणानि भुवि भुवने शस्त्राणि वर्तन्ते तेषा शस्त्राणा श्रेष्ठतरमतिशयेन श्लाघ्यं धनुर्वर्तते । धनुषा गोचरे गम्यताया तानि शस्त्राणि वर्तन्ते । तेषा शस्त्राणा गोचरविषये न धनुर्वर्तते । जात्यलंकार. ॥

पुन. कि कुर्वन् कोदण्डविद्यामुपासाचक्रे । इत्यमुना प्रकारेण मार्गणमल्लस्य एतन्नामकस्य वाग्जीविनो भट्टस्य वृत्तानि शृण्वन् आकर्णयन् । इतीति किम्—**कूर्म इत्यादि** । हे महीश, ते तव ज्यारोपासङ्गसीदद्धनुरटनिभरभ्रस्यभूगोलकाले ज्यायाः प्रत्यञ्चाया आरोपश्चढायन तस्या. सङ्गः सगतिस्तेन सीदन्ती विशीर्यमाणा या धनुषश्चापस्य अटनिरग्रभागस्तस्या भरेण भारेण अतिशयेन भ्रस्य अध पाती योऽसौ भूगोलः भूमण्डलं तस्य कालोऽवसरः स तस्मिन् । कूर्मः कूर्मराज पातालस्य पृथिव्या आधार मूलं श्रयति गच्छति । फणिपतिः कूर्मराजोपरिस्थित शेषनागः पिण्डते सकुचति । कथभूतः फणिपतिः । न्यञ्चदङ्गः नीचैर्भवत्फणामण्डलसहस्र । उर्वीध्ररन्ध्राण्यपि पर्वतछिद्राण्यपि खर्वन्ति ह्रस्वीभवन्ति । ककुप्सिन्धुराः साध्वसानि भयानि दधति धरन्ति । अम्भोधयोऽपि गाधन्ते । लोडनं कुर्वन्तीत्यर्थः । कथंभूता अम्भोधयः । क्षितितलविरसद्वीचयः क्षितितले विरसन्त्यः शतखण्डीभवन्त्यो वीचयः कल्लोलाः येषा ते तथोक्ताः । अतिशयालंकारः ॥

आनन्ददुन्दुभिरिव त्रिदशालयानां
देवद्रुहां हृदयनिर्दलनाभिघोषः ।
दूतः समाह्वयविधौ धरणीश्वराणां
चापस्य ते ध्वनिरयं जयतादुदारः ॥ ४६७ ॥

वामे करे किमु धनुः किमु दक्षिणे वा
बाणावली सृजति कोऽत्र करोऽथवैताम् ।
इत्थं क्रियाश्रममवेक्ष्य तवाद्भुतार्थं
शस्त्रप्रपञ्चखुरलीं खलु कः करोतु ॥ ४६८ ॥

मौर्वीशरव्यान्तरलग्नमूर्तिः शरावली देव भवत्प्रयुक्ता ।
चापेन योग्या जगती प्रमातुं प्रसारितं सूत्रमिवावभाति ॥ ४६९ ॥

लक्ष्यं दृष्टिपथव्यतीतविषयं पुङ्खानुपुङ्खक्रमा-
च्छित्त्वास्मात्परतः प्रसर्पति गुणस्यूतेव बाणावली ।

आनन्ददुन्दुभिरित्यादि । हे राजन्, अयं ते चापस्य ध्वनिर्जयतात् । कथंभूतो ध्वनिः । उदारोऽत्युन्नत । पुन कथंभूत । त्रिदशालयाना स्वर्गाणामानन्ददुन्दुभिरिव हर्षपट इव । पुन कथंभूत. । देवद्रुहा असुराणा हृदयनिर्दलनाभिघोष हृदयानां निर्दलने भङ्गे अभिघोष शब्दो यस्य । अथवा हृदयभङ्गशब्द इव । पुन. कथंभूत. । धरणीश्वराणा समाह्वयविधौ आह्वानविधाने दूतो वचोहर' रूपकोपमालकार ॥

वामे करे इत्यादि । हे राजन्, इत्थमसुना प्रकारेण तव अद्भुतार्थं आश्चर्यकारकं क्रियाश्रमं बाणाभ्यास अवेक्ष्य दृष्ट्वा शस्त्रप्रपञ्चखुरली आयुधविस्ताराभ्यास खलु निश्चयेन क. पुमान् करोतु विदधातु । न कश्चित्करोत्वित्यर्थः । इत्थं कथमिति चेत्— उ इति संबाधने । धनु चाप वामेकरे सव्यहस्ते कि वर्तते । वा दक्षिणे करे अपसव्यहस्ते किमु वर्तते । अथवा एता बाणावली अत्र खुरल्या क कर. को हस्त सृजति करोति । तव हस्तलाघवेन न कश्चिद्वेत्ति । आक्षेपालकारः ॥

मौर्वीत्यादि । हे देव, भवत्प्रयुक्ता शरावली अवभाति शोभते । कथंभूता 'अवभाति । जगतीं प्रमातु मापितुं प्रसारितं सूत्रमिव । कथंभूता शरावली । मौर्वीशरव्यान्तरलग्नमूर्तिः मौर्वी च ज्या, शरव्यं च वेध्यम्, तयोरन्तरे लग्ना मूर्ति. यस्या सा तथोक्ता । पुन· कथंभूता । चापेन योग्या अभ्यस्ता । उपमालंकारः ॥

लक्ष्यमित्यादि । हे राजन्, भवतस्तव एवमसुना प्रकारेण चापविजृम्भितानि धनुश्चेष्टितानि वर्तन्ते । कस्मिन् । सद्गण्ययोग्याविधौ सद्भिर्विद्वद्भि· गण्यो गणनीयो योऽसौ

एवं चापविजृम्भितानि भवतः सद्गुण्ययोग्याविधौ
धानुर्धर्यगुणं विमुञ्चति मुहुर्धन्वी न बाणं पुनः ॥ ४७० ॥
कोदण्डाञ्चनचातुरीं रचयतः प्राक्पृष्ठपक्षद्वय-
प्रोर्ध्वाधोविषयेषु ते निरवधीन्दृष्ट्वा शरांल्लक्ष्यगान् ।
इत्थं नाथ वदन्ति देववनिताः क्षोणीश्वरोऽयं हले
किं प्रत्यङ्गविनिर्मितेक्षणभुजः किं वेन्द्रजालक्रियः ॥ ४७१ ॥
त्वं कर्णः कालपृष्ठे भवसि बलिरिपुस्त्वं पुनः साधु शार्ङ्गे
गाण्डीवेऽग्रस्त्वमिन्द्रः क्षितिरमण हरस्त्वं पिनाके च साक्षात् ।

योग्याविधिरभ्यास आसमन्तात् विधानं सद्गुण्ययोग्याविधिस्तस्मिन् धनुर्वेदिभिः प्रशंसनीये अभ्यासविधाने सति । धन्वी धनुर्धरो मुहुर्वारंवार धानुर्धर्यगुणं विमुञ्चति परिहरति । न पुनर्न च बाणं विमुञ्चति । एवं कथमिति चेत्—लक्ष्यं वेध्यं तावत् दृष्टिपथव्यतीतविषयं वर्तते लोचनयोरगोचर वर्तते । बाणावली लक्ष्यं भित्त्वा अस्मात् लक्ष्यात् परतः प्रसर्पति दूरतो गच्छति । कस्मात् । पुङ्खानुपुङ्खक्रमात् बाणाना पुङ्खान् अनुकृत्य (?) क्रमात् । कथंभूता बाणावली । गुणस्यूतेव दरवकेण प्रोतेव । उपमालंकारः ॥

कोदण्डेत्यादि । हे नाथ राजन्, ते तव निरवधीन् बहून् शरान् लक्ष्यगान् वेध्यप्राप्तान् दृष्ट्वा देववनिताः अन्तरिक्षस्थिता देवाङ्गना इत्थममुना प्रकारेण वदन्ति जल्पन्ति । इत्थ कथमिति चेत्—हे हले हे सखि, अयं क्षोणीश्वरो यशोधरः कि प्रत्यङ्गविनिर्मितेक्षणभुजो वर्तते ईक्षणे च भुजौ च ईक्षणभुजाः प्रत्यङ्गमङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गं निर्मिताः सृष्टा ईक्षणभुजा यस्य स तथोक्तः । वाथ वा कि इन्द्रजालक्रियो वर्तते इन्द्रजालस्य क्रिया यस्य स तथा तेन । कि कुर्वत. । प्राक् मुखस्याग्रे पृष्ठभागे पक्षद्वये च वामदक्षिणभागयोः प्रोर्ध्वे चान्तरिक्षे अधश्च पाताले तेषा विषया. । सर्वा दिश इत्यर्थः । तेषु प्राक्पृष्ठपक्षद्वयप्रोर्ध्वाधोविषयेषु कोदण्डाञ्चनचातुरीं कोदण्डस्य धनुष. अञ्चनमाकर्षणं तस्य चातुरी वैलक्षण्यं ता धनुराकर्षणचतुरत्वं रचयतो विदधतः । संशयालंकारः ॥

त्वं कर्ण इत्यादि । हे क्षितिरमण, त्व भवान् कालपृष्ठे कर्णधनुषि साक्षात् प्रत्यक्षः कर्णः अग्रकौन्तेयो भवसि । हे क्षितिरमण, शार्ङ्गे विष्णुचापे त्वं पुनः बलिरिपुः नारायणो भवसि । हे क्षितिरमण गाण्डीवे त्वं अग्र इन्द्रोऽर्जुनो भवसि । हे क्षितिरमण, पिनाके च रुद्रधनुषि त्वं साक्षात् प्रत्यक्ष हरः श्रीमहादेवो भवसि । एवंविधस्य तव गाङ्गेयद्रोणरामार्जुननलनहुषक्ष्मापसाम्ये सति गाङ्गेयश्च भीष्मः, द्रोणश्च, राम. परशुरामः सीतापतिर्वा, अर्जुनश्च, नलश्च दमयन्तीपतिः, नहुषश्च राघवनृपविशेषः, ते क्ष्मापा राजानस्तेषां साम्यं सादृश्यं तस्मिन् । कि श्लाघनीयं प्रशंसा वर्तते । अपि तु न

वालास्त्रप्रायचापाञ्चनचतुरविधेस्तस्य किं श्लाघनीयं
गाङ्गेयद्रोणरामार्जुननलनहुषक्ष्मापसाम्ये तव स्यात् ॥ ४७२ ॥

इति मार्गणमल्लस्य वाग्जीविनो वृत्तानि शृण्वन्कोदण्डविद्यामुपासांचक्रे ॥

कदाचित्सध्योपासनोत्सुकवैखानसमनसि प्रतिदिवानेहसि
अन्योन्यविषयभाव पश्यत यातेऽद्य शशिनि तपने च ।
अरुणमणिकुण्डलश्रियमम्बरलक्ष्मीर्बिभर्तीव ॥ ४७३ ॥

अपि चाखण्डलशुण्डालगण्डमण्डलीमण्डनमदमलिनरुचि, शिशिरकरकुरङ्गेक्षणच्छाये, जाह्नवीजलजम्बालमञ्जरीजालजयिनि, पुरंदरपुरपुरंध्रीपयोधराभोगसगतमृगमदपत्रभङ्गसुभगे, किंपुरुषकामिनीकुचचूचुकपटल-

---

श्लाघ्यमेतत् । कथंभूतस्य तव । वालास्त्रप्रायचापाञ्चनचतुरविधे वालाना शिशूना अस्त्रं धनुस्तत्प्रायाणि तत्सदृशानि यानि चापानि तेपामञ्चनमाकर्पणं तद्वत् चतुरो विचक्षणो विधिर्विधानं यस्य स तथा तस्य । रूपकोपमाक्षेपालंकार. ॥

कदाचित्कस्मिंश्चिद्दिवसरे कविकुरङ्गकण्ठीरवनामा सहाध्यायी सहपठितवान् माण्डलिको मित्र प्रविश्य प्रवेश कृत्वा समीपमागत्य इमानि प्रत्यक्षीभूतानि चन्द्रोदयवर्णनानि शशाङ्कोदयवर्णनकराणि वृत्तानि श्लोकानि अधिजगे अपठत् पपाठ । कस्मिन् प्रस्तावे अधिजगे । प्रतिदिवानेहसि प्रतिदिवसस्तस्य अनेहसि काले सति । सायंकाले इत्यर्थ. । कथभूते प्रतिदिवानेहसि । सध्याया उपासनं सध्यावन्दनं तत्र उत्सुकानि उत्तालानि अपरकार्यपराङ्मुखानि वैखानसाना तपस्विना मनासि चित्तानि यस्मिन् स तथा तस्मिन् । पुन. कस्मिन् सति अधिजगे । तमसि अन्धकारे विजृम्भमाणे प्रसरति । कथंभूते तमसि। अन्योन्येति। अद्य इदानीं पश्यत अवलोकयत। शशिनि चन्द्रे तपने च भास्करे अन्योन्यविषयभाव परस्परगम्यत्वं याते प्राप्ते सति अम्बरलक्ष्मीः अरुणमणिकुण्डलश्रियं रक्तमाणिक्यताटङ्कशोभा बिभर्तीव धरतीव वर्तते । उपमालंकारः ॥

अपि च तथा च । कथभूते तमसि । आखण्डलशुण्डालगण्डमण्डलीमण्डनमदमलिनरुचि आखण्डल इन्द्रस्तस्य शुण्डालो हस्ती तस्य गण्डमण्डली कपोलस्थली तस्या मण्डनं शोभाकरो योऽसौ मदस्तद्वत् मलिना कृष्णवर्णा रुक् दीप्तिर्यस्य तमसस्तत्तथोक्त तस्मिन् । पुनः कथभूते तमसि । शिशिरकरकुरङ्गेक्षणच्छाये शिशिरकरश्चन्द्रस्तस्य कुरङ्गस्तस्य ईक्षणयोर्नयनयोरिव छाया कान्तिर्यस्य तत्तथोक्त तस्मिन् । पुनः कथंभूते तमसि । जाह्नवीजलजम्बालमञ्जरीजालजयिनि जाह्नवीजलस्य यज्जम्बाल शैवलं तस्य मञ्जर्यो वल्लर्यस्तासा जालानि जयतीत्येवंशीलं तत्तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते तमसि । पुरदरपुरपुरध्रीपयोधराभोगसगतमृगमदपत्रभङ्गसुभगे पुरदरस्य यत्पुर तस्य पुरन्ध्रिन्यो

श्यामसंपदि, प्रत्यङ्गमम्बरतलाद्दिक्करटिपांशुप्रमाथपांसुले, दिग्देवतानिकेतननीलोपलकलशप्रकाशभासिनि, दिक्कन्यकालकवल्लरीविलासप्रसरे, दिक्पालपुरप्रासादप्रचलाकिनीकुलकलापकेलिकले, दिगन्तरकान्तारमधुकरीनिकरश्यामले, प्रत्यन्तरालमाशावलयतटिनीतटतमालदलद्योतकान्ते, शिखरान्तरचरच्छबरसीमन्तिनीचिकुरचयरोचिषि, निकुञ्जकुञ्जरकायकान्तिकाले, गिरीशगलगरलकल्माषत्विषि, सानुसारसारङ्गाङ्गनापाङ्गकृष्णे,

---

या पुरंध्र्योऽमराङ्गनास्तासां पयोधराभोगास्तेषु सगतः संलग्नो योऽसौ मृगमदस्तस्य पत्रभङ्गाः पत्रवल्लयस्तद्वत् सुभगं तत्तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते तमसि । किंपुरुषकामिनीकुचचूचुकपटलश्यामसंपदि किंपुरुषा अश्वमुखा देवास्तेषां कामिन्यस्तासां कुचचूचुकानि तेषां पटलवत् श्यामा संपत् शोभा यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन् । पुनः कथंभूते । प्रत्यङ्गमम्बरतलाद्दिक्करटिपांशुप्रमाथपांसुले प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं अम्बरतलात् आकाशमण्डलात् दिक्करटिना योऽसौ पांशुप्रमाथः रजस्ताडनं तद्वत् पांसुलं रजोबहुलं तस्मिन् । पुनः कथंभूते । दिग्देवतानिकेतननीलोपलकलशप्रकाशभासिनि दिग्देवतानां दिक्कन्यकानां निकेतनानि मन्दिराणि तेषु ये नीलोपलकलशा इन्द्रनीलमाणिक्यकुम्भास्तेषां प्रकाशस्तद्वत् भासते इत्येवंशीलं तत्तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते दिक्कन्यकालकवल्लरीविलासप्रसरे दिक्कन्यकानां अलकवल्लर्यस्तासां विलासवत् प्रसरवत् प्रसरो यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते । दिक्पालपुरप्रासादप्रचलाकिनीकुलकलापकेलिकले दिक्पालपुराणां ये प्रासादा गृहास्तेषां प्रचलाकिनीकुलानि मयूरीसमूहाः तेषां कलापकेलीनां पक्षक्रीडानां कला शोभा विद्यते यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते दिगन्तरकान्तारमधुकरीनिकरश्यामले दिगन्तरेषु यानि कान्ताराणि तेषां मधुकर्यस्तासां निकरास्तद्वत् श्यामलं तस्मिन् । पुनः कथंभूते । प्रत्यन्तरालमाशावलयतटिनीतटतमालदलद्योतकान्ते प्रत्यन्तराले प्रत्याकाशमाशावलयात् यास्तटिन्यो नद्यस्तासां तटेषु ये तमालास्तेषां दलानि तेषां द्योतवत् प्रकाशवत् कान्तं मनोहरं तस्मिन् । पुनः कथंभूते । शिखरान्तरचरच्छबरसीमन्तिनीचिकुरचयरोचिषि शिखरान्तरेषु पर्वतेषु चरन्त्यो याः शबरसीमन्तिन्योऽरण्यवीवरवध्वस्तासां चिकुरास्तेषां चयस्तद्वत् रोचिः शोभा यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन् । पुनः कथंभूते । निकुञ्जकुञ्जरकायकान्तिकाले निकुञ्जा लतादिपिहितोदरास्तेषां कुञ्जरास्तेषां कायकान्तिस्तद्वत् कालं कृष्णं तस्मिन् । पुनः कथंभूते । गिरीशगलगरलकल्माषत्विषि गिरीशः श्रीमहादेवस्तस्य गलः कण्ठस्तत्र यद्गरलं विषं तद्वत् कल्माषा कृष्णा त्विट् दीप्तिर्यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनः कथंभूते । सानुसारसारङ्गाङ्गनापाङ्गकृष्णे सानुसारास्तटगता ये सारङ्गास्तेषां अङ्गनामृग्यस्तासां अपाङ्गा नेत्रप्रान्तास्तद्वत् कृष्णं कालवर्णं तस्मिन् । पुनः कथं-

प्रतिप्रदेशमचलचक्रवालादभिसारिकाविजृम्भणान्धपटप्रतानतरले, धराधरिणीधम्मिल्लधामधाविनि, महीमहिलामौलिमेचकमणिमहोमान्ये, पार्थिवपतिपस्त्यप्रान्तप्रचारिचीनांशुकध्वजाडम्बरविडम्बिनि, सरेक्षुकोदण्डपलाशपेशले, प्रतिप्रतीकमिलाचक्राद्द्विजद्विजिह्वाश्रमहोमधूमोद्गमस्पर्धिनि, विरहवेगागतभुजङ्गीश्वासानिलमलीमसे, भोगिनगरोपवनपल्लवोल्लासलीलापहासिनि, लेलिहानानिलावलेहजिह्वाजिह्मकालुष्ये, कालियाहिप्रभाप्रभावपा-

---

भूते । प्रतिप्रदेशमचलचक्रवालादभिसारिकाविजृम्भणान्धपटप्रतानतरले प्रतिप्रदेश स्थाने स्थाने अचलचक्रवालात् मानुषोत्तरपर्वतमध्यात् या अभिसारिका. कान्तार्थिन्यः स्त्रिय । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इत्यभिधानात् । परपुरुषलम्पटा स्त्रियस्तासां विजृम्भणे प्रसरे योऽसौ अन्धपट. कृष्णवस्त्रं तस्य प्रतानो विस्तारस्तद्वत्तरलं चपलं तस्मिन् । पुन. कथंभूते । धराधरिणीधम्मिल्लधामधाविनि धरा पृथिवी सैव अधरिणी अधरो विद्यते यस्या. सा अधरिणी स्त्री तस्या धम्मिल्लः संयता कचास्तस्य धाम प्रभा तद्वत् धावतीत्येवंशीलं तस्मिन् । पुन कथंभूते । महीमहिलामौलिमेचकमणिमहोमान्ये महीमहिलाया. पृथिवीस्त्रियो मौलिस्तस्य मेचकमणि कृष्णरत्नं तस्य महस्तेजस्तद्वन्मान्यं तथा तस्मिन् । पुन. कथंभूते । पार्थिवपतिपस्त्यप्रान्तप्रचारिचीनांशुकध्वजाडम्बरविडम्बिनि पार्थिवानां पतिश्चक्रवर्ती तस्य पस्त्यप्रान्तप्रचारी चीनांशुकध्वजस्तस्याडम्बरस्तं विडम्बयतीत्येवंशीलं तस्मिन् । पुन. कथंभूते । सरेक्षुकोदण्डपलाशपेशले • .... • .. • .... • ....

• • .... • • .. ... • .. • .. .. ।

पुन. कथंभूते । प्रतिप्रतीकमिलाचक्राद्द्विजद्विजिह्वाश्रममहोमधूमोद्गमस्पर्धिनि प्रतिप्रतीकं अवयवं प्रति इलाचक्रात् पृथ्वीमण्डलात् द्विजद्विजिह्वाश्रमे द्विजदन्तशूकगृहे योऽसौ होमधूमस्तस्योद्गमः प्रादुर्भावस्तं स्पर्धते इत्येवंशीलं तत्तथा तस्मिन् । पुन कथंभूते । विरहवेगागतभुजङ्गीश्वासानिलमलीमसे विरहो विप्रलम्भस्तस्य वेग उत्सुकत्वं तमागता प्राप्ता या भुजङ्गी नागकन्या तस्याः श्वासानिलस्तद्वन्मलीमसं तस्मिन् । पुन. कथंभूते । भोगिनगरोपवनपल्लवोल्लासलीलापहासिनि भोगिनां नागदेवानां यन्नगरं तस्योपवनानि आक्रीडवनानि तस्य यानि पल्लवानि प्रवालानि तेषां उल्लासलीलां अपहसतीत्येवंशीलं तस्मिन् । पुन. कथंभूते । लेलिहानानिलावलेहजिह्वाजिह्मकालुष्ये लेलिहाना नागास्तेषां अनिलावलेहा मरुदास्वादिनी या जिह्वा तद्वज्जिह्मं गुरुतरं कालुष्यं यस्मिन् । पुनः कथंभूते । कालियाहिप्रभाप्रभावपाटवस्फुटि कालियाहि. नारायणनाम तस्य प्रभास्तस्याः प्रभावपाटवं माहात्म्यपटुत्वं स्फोटयति तिरस्करोतीत्येवंशीलं तस्मिन् ।

टवस्फुटि, प्रत्यवयवं पातालमूलाच्च तापिच्छगुलुच्छोत्तंस इवान्तरिक्षलक्ष्म्याः, सैंहिकेयसंचर इव नक्षत्रक्षेत्रस्य, नीलिकोपदेह इव त्रिदिवदीर्घिकायाः, कज्जलद्रवोपद्रव इव नभश्चरविमानानाम्, कवचोपचय इव भूभृत्कटकस्य, जलधरजवनिकागम इव कन्दरपरिसराणाम्, इन्द्रनीलनिचोलक इव भुवनवलभीमण्डलस्य, महामोहरसप्रसर्प इव कीटककुटीरकाणाम्, परिपत्पूर इव ककुबाभोगस्य, कालिन्दीतरङ्गसंगम इव विश्वंभराभागानाम्, रेरिहाणनिवहविहार इव वनस्थलीदेशस्य, शबरसैन्यसगम इव काननविषयाणाम्, असुरसमाजसंपर्क इव धराध्ररन्ध्रस्थानस्य, कुवलयाकर इव निम्नावनीतलानाम्, चञ्चरीकपरिचय इव प्रफुल्लितारामस्य, कृष्णकलापपरिग्रह इव जलनिधीनाम्, काचकपाटपुटोपगम इव च सकललोकविलोकनव्यापारस्य,

---

प्रत्यवयवं प्रतिप्रतीक पातालमूलात् पातालतलात् । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । अन्तरिक्षलक्ष्म्या गगनश्रियस्तापिच्छगुलुञ्छोत्तंसे इव कालस्कन्धवृक्षगुलुञ्छस्य कर्णपूरे इव । पुनः कथंभूते । नक्षत्रक्षेत्रस्य आकाशस्य सैंहिकेयसचर इव राहुसेनव्याधाविव । पुनः कथंभूते । नीलिकोपदेह इव त्रिदिवदीर्घिकाया जम्बालोपचये इव । पुनः कथंभूते । नभश्चरविमानाना कज्जलद्रवोपद्रव इव मषीरसविलेपने इव । पुनः कथंभूते । भूभृत्कटकस्य पर्वतकटिन्याः कवचोपचय इव वाणवारवृद्धिरिव । पुनः कथंभूते । कन्दरपरिसराणा गुहापर्यन्ताना जलधरजवनिकागमे तिरस्करिणीसमागमे इव । उक्तं च—'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा । काण्डपटा पर्यविका परिकरः पर्यङ्का च ॥'······इत्यनेकार्थान्तरम् । पुनः कथंभूते । भुवनवलभीमण्डलस्य जगत्पटलाधारवरापधरस्य इन्द्रनीलनिचोलके इव कृष्णमाणिक्यप्रच्छदपटे इव । पुनः कथंभूते । कीटककुटीरकाणां दरिद्रगृहाणां महामोहप्रसर्पे इव अज्ञातरसविजृम्भणे इव । पुनः कथंभूते । ककुबाभोगस्य दिग्मण्डलस्य परिपत्पूर इव कर्दमप्रवाहे इव । पुनः कथंभूते । विश्वंभराभागानां पृथिवीदेशदेशानां कालिन्दीतरङ्गसगमे इव ············ ············ । पुनः कथंभूते । वनस्थलीदेशस्य रेरिहाणनिवहविहार इव रेरिहाणानां महिषाणां निवहास्तेषां विहारे पर्यटने इव । पुनः कथंभूते । काननविषयाणां गोचराणां शबरसैन्यसगमे इव धाटीमेलापके इव । पुनः कथंभूते । धराध्ररन्ध्रस्थानस्य पर्वतच्छिद्रप्रदेशस्य असुरसमाजसंपर्के इव । पुनः कथंभूते । निम्नावनीतलानां नीचभूमीनां कुवलयाकरे इव इन्दीवरसमूहे इव । पुनः कथंभूते । प्रफुल्लितारामस्य विकसितवनीखण्डस्य । चञ्चरीकपरिचय इव भ्रमरागमे इव । पुनः कथंभूते । जलनिधीनां कृष्णकलापपरिग्रह इव नारायणभूस्वीकारे इव । पुनः कथंभूते । सकललोकविलोकनव्यापारस्य सकलानां लोकानां विलोकनस्य व्यापारस्य काचकपाटपुटो-

दुर्जनजनचेष्टितमिव समस्तमुच्चमवचं च वस्तु समता नयति, विजृम्भमाणे तमसि,

विलीन इव, अपहृत इव अदृश्यतोपगत इव, देशान्तरनीत इव, निमग्न इव, संहृत इव, प्रजापतिपाणिपुटपिहित इव, च क्षणमात्रं जाते जगति सति,

यैवाशेषजगच्छिरोमणिभुवा धाम्नामभूदास्पदं
तस्या एव दिशो मलीमसरुचिप्रायं तमस्तायते।
आपाण्डु प्रथम ततः सुरनदीसभेदरेखानिभं
पश्चादातसपुष्पकान्ति तदनु श्रीकण्ठकण्ठद्युति ॥ ४७४ ॥

पगम इव काचस्य चक्षूरोगविशेषस्य कपाटपुटस्य प्रच्छादनस्य उपगमे सबन्ध इव। तमसि किं कुर्वति। समस्तं समग्रमुच्चं अवच च नीच वस्तु पदार्थं समता तुल्यता नयति प्रापयति। कमिव। दुर्जनजनचेष्टितमिव यथा दुर्जनजनाना चेष्टित खलसमूहव्यापार उच्चनीच समता नयति।

पुनश्च कस्मिन् सति कविकुरङ्गकण्ठीरवनामा सहाध्यायी वृत्तानि अधिजगे। जगति पृथ्वीमण्डले क्षणमात्र स्तोककालं जाते सति उत्पन्ने सति। कथभूते। विलीने विद्रुते इव। पुन कथंभूते। अपहृते इव मुषिते इव। पुन कथभूते। अदृश्यतोपगते इव अन्तर्धिप्राप्ते इव। पुन कथभूते। देशान्तरनीते इव अपरस्थाने प्रापिते इव। पुन: कथंभूते। निमग्न इव। पुन कथंभूते। सहृते इव प्रलयं गते इव। पुनः कथभूते। प्रजापतिपाणिपुटपिहिते इव प्रजापतिपाणिपुटेन पिहिते छुपिते इव।

कस्मिन् सति अविकुरङ्गकण्ठीरवनामा वृत्तानि अधिजगे। इत्यमुना प्रकारेण चारणाना वचनान्यपि आकर्णयति। कथंभूताना चारणानाम्। चेत प्रसत्तिकारणाना हृदयप्रसन्नताहेतूनाम्। इतीति किम्—

यैवाशेषेत्यादि। यैव दिक् धाम्ना तेजसा आस्पदमभूत्। कथंभूताना धाम्नाम्। अशेषजगच्छिरोमणिभुवा अशेषस्य सर्वस्य जगत शिरोमणिः श्रीसूर्यस्तस्मात् तस्मिन् वा भवन्तीति यानि धामानि तानि अशेषजगच्छिरोमणिभूतानि तेषा तथोक्तानाम्। तस्या एव दिशस्तेजस्विन्यास्तमस्तायते विस्तरति। कथंभूतं तमः। मलीमसरुचिप्रायं मलिनतेज सदृशम्। कथभूत तम.। प्रथम पूर्वं आपाण्डु ईषद्गौरम्। ततस्तदनन्तरं कथंभूतम्। सुरनदीसभेदरेखानिभं सुरनद्या. 'सभेद. सिन्धुसगम' इत्यभिधानात् या रेखा मनाग्मलिनता तया निभ सदृशं नीलवर्णं। तदनु तत्पश्चात्। कथंभूत तम: आतसपुष्पकान्ति अतसीपुष्पसदृशनीलवर्णम्। तदनु तत. पश्चात्कथंभूतं तम.। श्रीकण्ठकण्ठद्युति अतिकृष्णमित्यर्थ। उपमालकार ॥

रविरहनि रजन्यामिन्दुरेष प्रतापी
तदपि न तिमिराणा संततेर्मूलनाशः ।
अनियतगतिसर्गे वैरिवर्गे प्रयुक्तं
किमिव भवतु पुंसस्तुङ्गधाम्नोऽपि धाम ॥ ४७५ ॥

इति चेतःप्रसत्तिकारणानां चारणाना वचनान्याकर्णयति, वारुणीमुखमण्डनरागाधिष्ठिते प्रतिष्ठिते चाहनि,

विद्विष्टदृष्टिहरणं लवणं कृशानौ
नीराज्य राज्यविकटं स्फुटतादपास्तम् ।
राजंस्तवावतरणाश्रयणं च भक्तं
प्रीणातु पुण्यजनमध्वनि वद्धपूजम् ॥ ४७६ ॥

रविरित्यादि । अहनि दिवसे एष प्रत्यक्षीभूतो रवि प्रतापी वार्तयापि भयावहो वर्तते । रजन्या इन्दु· प्रतापी कान्तिमान् वर्तते । तदपि तथापि तिमिराणामन्धकाराणां सतते· कुलस्य मूलनाशो न भवति । अनियतगतिसर्गे अनिश्चितप्रवृत्तौ वैरिवर्गे प्रयुक्तं धाम तुङ्गधाम्नोऽपि पुंसः उन्नततेजसोऽपि पुरुषस्य प्रयुक्तमारोपितं किमिव कीदृश भवतु कीदृश भविष्यति । अपि तु न कीदृशमेव । आक्षेपालंकार· ॥

पुनश्च कस्मिन् सति कविकुरङ्गकण्ठीरवो वृत्तानि अधिजगे । अहनि दिवसे प्रतिष्ठिते अस्त प्राप्ते सति । कथंभूते अहनि । वारुणीमुखमण्डनरागाधिष्ठिते वारुणी पश्चिमा दिक् तस्या मुखमुण्डन तस्य रागे अधिष्ठितं अधिकृत्य स्थितं तस्मिन् ।

कस्मिन् सति । कविकुरङ्गकण्ठीरवो वृत्तान्यधिजगे । मयि राजनि इति ईदृशानि वृत्तानि आकर्णयति सति । कथंभूते मयि । विनिवर्तितापराह्णसध्यावन्दने विनिवर्तितं निष्पादित अपराह्णस्य सध्यावन्दनं येन मया स तथा तस्मिन् । पुनः कथभूते मयि । चन्द्रालोकनकुतूहलितलोचने चन्द्रालोकने शशाङ्कदर्शने कुतूहलिते कौतुकं प्राप्ते लोचने द्वे नयने यस्य स तस्मिन् । इतीति किम्—**विद्विष्टदृष्टिहरणमित्यादि** । हे राज्यविकट राज्यं विकटं कराल उन्नतं पृथु विस्तीर्णं रम्यं मनोहर च यस्य स राज्यविकटस्तस्य सवोधनं—हे तथोक्त, लवणमक्षीबं नीराज्य तवोपरि उत्तार्य कृशानौ वैश्वानरे अपास्तं क्षिप्तं स्फुटतात् तटतटायताम् । कथंभूतं लवणम् । विद्विष्टदृष्टिहरण विद्विष्टाना दृष्टिदोषविनाशकम् । हे राजन्, भक्तं भक्तपिण्डिका पुण्यजनं राक्षस प्रीणातु तर्पयतु । कथंभूतं भक्तम् । तव भवतोऽवतरणाश्रयणं उत्तारणसबन्धि । पुनः कथंभूतम् । अध्वनि वद्धपूजं अध्वनि मार्गे निवद्धा आरोपिता धृता पूजा अर्चा यस्य भक्तस्य तत्तथोक्तम् । समुच्चयालंकारः ॥

नीराजनार्जनविधौ विधिवत्प्रयुक्ता
दीपावली सकलमङ्गलहेतुभूता।
नक्षत्रपङ्क्तिरिव मेरुमहीधरस्य
पर्यन्तवृत्तिरुदयाय तवेयमस्तु ॥ ४७७ ॥

श्रीः श्रेयासि सरस्वती सुखकथाः स्वर्गौकसः स्वःश्रियं
नागा नागवलं ग्रहा ग्रहगुणं रत्नानि रत्नाकराः।
ये चान्येऽपि समस्तमङ्गलविधौ देवाः सता संमता-
स्ते सर्वेऽपि दिशन्तु भूप भवतः सध्यास्ववन्ध्याः क्रियाः ॥ ४७८ ॥

इत्याकर्णयति विनिर्वर्तितापराह्णसध्यावन्दने चन्द्रालोकनकुतूहलितलोचने मयि सति, प्रविश्य **कविकुरङ्गकण्ठीरव**नामा सहाध्यायी चन्द्रोदयवर्णनानीमानि वृत्तान्यधिजगे—

नीराजनेत्यादि। हे राजन्, नीराजनार्चनविधौ आरार्तिकोत्तारणविधौ इय प्रत्यक्षीभूता दीपावली दीपकश्रेणिस्तव भवत पर्यन्तवृत्तिः सती प्रान्ते वर्तमाना सती उदयाय राज्याभ्युदयनिमित्तं अस्तु भवतु। कथभूता दीपावली। विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारेण प्रयुक्ता कृता सती सकलमङ्गलहेतुभूता सकलानि च तानि मङ्गलानि तेषा हेतुभूता कारणभूता भवति। पुन कथंभूता दीपावली। मेरुमहीधरस्य मेरुपर्वतस्य नक्षत्रपङ्क्ति पर्यन्तवर्तिनी भवति। अव्ययोपमालंकार ॥

श्रीः श्रेयांसीत्यादि। हे भूप, भवतस्तव सर्वेऽपि ते देवाः सध्यासु अवन्ध्या सफला क्रिया आचरणानि दिशन्तु कुर्वन्तु वदतु। ते के। ये देवा. समस्तमङ्गलविधौ सर्वकल्याणविधाने सता विद्वज्जनाना समता अभीष्टा। न केवलं ते, अन्येऽपि च अपरेऽपि च अर्हदादयो देवा ते के। तत्र तावत् श्री देवता श्रेयासि कल्याणानि दिशतु। सरस्वती वाग्देवता सुखकथा सुखाना कथा त्रिवर्गकथनानि दिशतु। स्वर्गौकस स्वर्गस्थिता देवा . . . .
. . . .

ग्रहगुणं दिशतु। आदित्यस्य प्रतापो गुण, सोमस्य सौम्यो गुण, मङ्गलस्य पृथ्वीक्षोभगुण, बुधस्य बुद्धिगुणः, बृहस्पते वैदुष्यगुण, शुक्रस्य नीतिगुण, शने. शत्रूपरि क्रूरदृष्टिगुण, राहो एकपादपीडनं गुण, केतोः शत्रुविषय उद्वासनगुण., एवं ज्ञातव्यम्। रत्नाकरा समुद्रा. रत्नानि पञ्चविधमाणिक्यानि दिशन्तु। समुच्चयालंकारः ॥

ोत्थमत्रेः सुतममृतनिधेर्यं हरेर्नर्मबन्धुं
पुष्पायुधस्य त्रिपुरविजयिनो मौलिभूषाविधानम् ।
सुराणा यदुकुलतिलकं बान्धवं कैरवाणां
र्तिं वस्तनोतु द्विजरजनिपतिश्चन्द्रमाः सर्वकालम् ॥ ४७९ ॥

॥शखरे शेफालीनां प्रसूनचयच्छवि-
गगनसरसि छायां बिभ्रद्बिसाङ्कुरशालिनीम् ।
ेवधूहासोल्लासश्रियं(१)श्रयदाकृतिः
प्तमये चन्द्रोद्योतस्तवास्तु मुदे सदा ॥ ४८० ॥

।जलधिरजडं नीरनीरेजमेत-
फारः प्रमदहृदयोदारचाराश्चकोराः ।

नि नृत्तानि अधिजगे इत्याह—आहुरित्यादि । हे राजन्, काले सदैव प्रीतिं तनोतु हर्षं विस्तारयतु । स कः । यं चन्द्रं नेत्रमलोत्पन्नमाहुर्ब्रुवन्ति । अमृतनिधेः क्षीरसागरस्य नर्मबन्धुं मैथुनकमाहुः । पुष्पायुधस्य मित्रं सखायमाहुः । मौलिभूषाविधानं मस्तकाभरणकरणमाहुः । सुराणां हु । तेषाममृताशनत्वात् । यदुकुलतिलकं यादवनरेन्द्र- बुधकुले समुत्पन्नास्तस्य पितृत्वात् । कैरवाणां कुमुदानां द्विजरजनिपतिः द्विजानां ब्राह्मणानां पतिः, रजन्या ॥

नन्, चन्द्रोद्योतः शशाङ्कातपस्तव सदा मुदे अस्तु । द्गमनकाले उदयशिखरे शेफालीनां निर्गुण्डीनां गगनसरसि बिसाङ्कुरशालिनी पद्मिनीकन्दोद्भेद- कथंभूतः । सुरपतिवधूहासोल्लासश्रियं श्रयदा- हासस्योल्लासो हसनस्य प्रादुर्भावस्तस्य श्रिय ः । अत्रालुक्समासः । उपमालंकारः ॥

व चन्द्रः समुद्रनवनीतं जयति । कथंभूत-

अत्र चालुग्विधानवचनानुपलम्भेन स्वे- 'च्छविश्रय-' इति पाठः पाठ्यश्च.

सौधोत्सङ्गाः सपदि विहितक्षीरपूराभिषङ्गा
यस्योल्लासे स जयति जनानन्दनश्चन्द्र एषः ॥ ४८१ ॥
हारैस्तारोत्तरलरुचिभिर्दुग्धमुग्धैः कटाक्षै-
र्हासोल्लासश्रयिभिरधरैः कैरवासैर्वतंसैः ।
यस्य स्त्रीणा स्तनतटभरैश्चन्दनस्यन्दसारै-
र्द्योतः सान्द्रीभवति स विधुर्वस्तनोतु प्रियाणि ॥ ४८२ ॥
हरति स्मितं प्रियाणामपाङ्गकान्तिं विलुम्पति नितान्तम् ।
अधिकरुचिः स्तनयुगले तथापि चन्द्रो मुदे जगतः ॥ ४८३ ॥
वृद्धिर्वार्धेर्विजयसमयः पुष्पकोदण्डपाणेः
क्रीडानीडं रतिरसविधेः प्राणितं पञ्चमस्य ।

श्चन्द्रः जनानन्दन. । स क । यस्य चन्द्रस्य उल्लासे प्रादुर्भावे जलधि समुद्रः उत्कल्लोलः ऊर्ध्वगतकल्लोलवान् भवति । .. ....
.. . । यस्योल्लासे चकोरा. जीवंजीवा प्रमदहृदयोदारचारा प्रमदहृदयेनानन्दितमनसा उदारचारा मनोहरवृत्तयो भवन्ति । यस्योल्लासे सौधोत्सङ्गा राजसदनोपरितनभागा' सपदि शीघ्र विहितक्षीरपूराभिषङ्गा विहित कृत. क्षीरपूरस्य दुग्धप्रवाहस्य अभिषङ्ग' सगतिर्यैस्ते तथोक्ता । दीपकालंकार. ॥

हारैरित्यादि । हे राजन्, स विधुर्वो युष्माकं प्रियाणि पुण्यकर्माणि मनीषितानि वा तनोतु । स क । यस्य विधोर्द्योत प्रभा सान्द्रीभवति वृद्धिं गच्छति । कै. कृत्वा । स्त्रीणां हारैः । कथंभूतैर्हारै । तारोत्तरलरुचिभि तारा निर्मला उत्तरला उत्कर्षेण भास्वरा रुचयो येषा ते तथा तै । पुन. कै. कृत्वा । स्त्रीणा कटाक्षै । कथंभूतै. कटाक्षै । दुग्धमुग्धै. दुग्धवत् मुग्धा मनोहरास्ते तथा तै । पुन कै कृत्वा । स्त्रीणामधरै । कथंभूतैरधरैः । हासोल्लासश्रयिभि' हासस्य स्मितस्योल्लास प्रादुर्भाव' त श्रयन्ति इत्येवशीलास्तै । पुनः कैः कृत्वा । स्त्रीणा वतंसै । कथंभूतैर्वतंसै । कैरवासै. कैरवाणि श्वेतोत्पलान्येव असः स्कन्धो येषा ते तथा तै । पुन कै कृत्वा । स्त्रीणा स्तनतटभरै । कथभूतै स्तनतटभरै. । चन्दनस्यन्दसारै चन्दनस्य स्यन्देन क्षरणेन सारा मनोहरास्तै. । समुच्चयालकार ॥

हरति स्मितमित्यादि । हे राजन्, चन्द्रः प्रियाणा स्मितं हरति । अथ अपाङ्गकान्तिं विलुम्पति । कथम् । नितान्तम् । स्तनयुगले अधिकरुचि. तथापि जगत मुदे भवति । उपमैव ॥

वृद्धिरित्यादि । हे देव, अयं चन्द्रोदयः कथंभूत । वार्धे. वृद्धि वृद्धिकर । पुन' पुष्पकोदण्डपाणे. कन्दर्पस्य विजयसमय । पुनः रतिरसविधेः क्रीडानीडम् । रतिरसस्याभास

स्त्रीणां लीलावगमनिगमः कामिनां केलिहेतुः
स्रोतःसूतिर्निजमणिभुवां देव चन्द्रोदयोऽयम् ॥ ४८४ ॥

नेत्रैः कज्जलपांसुलैः कुवलयैः कर्णावतंसोदयैः
कस्तूरीतिलकैः कपोलफलकैर्लोलालकैर्भालकैः ।
स्त्रीणां नीलमणिप्रकाशवशगैर्वक्षोजवक्रैस्तम-
श्चन्द्रोद्योतभयेन विद्रुतमिदं दत्तावकाशीकृतम् ॥ ४८५ ॥

चरणनखमयूखैरङ्कुरस्थामवस्थां
हसितकिरणजालैः पल्लवोल्लासरम्याम् ।
प्रसवसमययोग्यामङ्गनानामपाङ्गै
रजनिकरतरुश्रीर्नीयते प्राप्तभूमिः ॥ ४८६ ॥

इत्यर्थः । पुन पञ्चमस्य प्राणितं जीवितप्राय. । पुनः स्त्रीणां लीलावगमनिगमः लीलानां विदग्धचेष्टानां अवगमस्य परिज्ञानस्य निगम· शास्त्रम् । उक्तं च—'हेला विलासविब्बोकलीलाललितविभ्रमा. । स्त्रीणा श्रृङ्गारचेष्टाः स्युर्हावपर्यायवाचका· ॥' पुनः कामिनीनां केलिहेतुः निमित्त· । पुनः निजमणिभुवा चन्द्रकान्तरत्नभूमीना स्रोत.सूतिः प्रवाहोत्पत्तिः । रूपकालंकारः ॥

नेत्रैरित्यादि । हे राजन्, इदं तमः चन्द्रोद्योतभयेन विदूरेण विद्रुतं पलायितं स्त्रीणा नेत्रै दत्तावकाशीकृतं शरणमागतं रक्षितम् । कथंभूतैर्नेत्रै । तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—कज्जलपांसुलैरञ्जनमलिनै. । न केवलं नेत्रै रक्षितम् । कुवलयैः कथंभूतै· । कर्णावतंसोदयैः कर्णावतंसेषु कर्णपूरेषु उदयो येषा तानि तै. । न केवलं तैः । कपोलफलकैः गण्डस्थलपट्टकैः। कथंभूतै. । कस्तूरीतिलकै कस्तूर्यास्तिलकः पत्रवल्ली येषु तानि तै. । तथा भालकैर्ललाटपटै. । कथंभूतै । लोलालकैः । तथा वक्षोजवक्रै. स्तनचूचुकैः । कथंभूतैः । नीलमणिप्रकाशवशगै नीलमणीना प्रकाश उद्योतस्तस्य वशगैः श्यामवर्णैः । हेतुरलंकारः ॥

चरणनखमयूखैरित्यादि । हे राजन्, रजनिकरतरुश्रीः कर्मतापन्ना प्राप्तभूमिः सती । भूमिं विना तरुर्नोत्पद्यते । यतः अङ्गनाना चरणनखमयूखै. अङ्कुरस्थामङ्कुरसबन्धिनीमवस्था दशा नीयते प्राप्यते । तथाङ्गनाना हसितकिरणजालैः पल्लवोल्लासरम्या प्रवालोत्पत्तिमनोहरा अवस्था नीयते । तथाङ्गनाना अपाङ्गैः प्रसवसमययोग्या प्रसूनकालोचिता अवस्था नीयते । रूपकालंकार. ॥

यस्योदयेषु माद्यति सरित्पतिर्नीरसो जडप्रकृतिः ।
सरसधियः स्मरगुरवस्तत्र कथं सुकृतिनो न माद्यन्ति ॥ ४८७ ॥
सर इव विलीननीलिकमम्बरमाभाति तरुणशशिकिरणम् ।
नीरन्ध्ररोध्रधूलीविधूसरं दृश्यते च दिक्चक्रम् ॥ ४८८ ॥
अभिनवयवाङ्कुरा इव कान्ताना कुन्तलेषु शशिकिरणाः ।
कर्पूरपरागरुचो भवन्ति च स्तनतटेषु विलुठन्तः ॥ ४८९ ॥

कदाचित्—

यस्योदयेष्वित्यादि । हे राजन्, यस्य चन्द्रस्योदयेषु सुकृती सरित्पतिर्माद्यति उद्वेलति । कथंभूत सरित्पति । नीरसः क्षार । पुन. जडप्रकृतिः जलभृतः। तत्र तेषु चन्द्रोदयेषु सुकृतिन पुण्यवन्तः कथं केन प्रकारेण न माद्यन्ति न हर्षं प्राप्नुवन्ति । अपि तु माद्यन्त्येव । कथंभूताः सुकृतिनः । सरसधियः । पुन कथंभूता । स्मरगुरव. स्मरेण गुरवो महान्त । श्लेषाक्षेपालंकार ॥

सर इवेत्यादि । हे राजन्, अम्बर तरुणशशिकिरणं आभाति शोभते । किमिव । सर इव सरोवरमिव । कथंभूत सरः । विलीननीलिकं जलशैवालजलरहितम् । चान्यत् दिक्चक्रं दृश्यते विलोक्यते । कथभूतं दृश्यते । नीरन्ध्ररोध्रधूलीविधूसर नीरन्ध्रं निरन्तरं रोध्रस्य धूलीभिः लोध्ररजोभि. विशेषेण धूसरं पाण्डुरम् । उपमालंकार. ॥

अभिनवेत्यादि । हे राजन्, शशिकिरणा. कान्ताना कुन्तलेषु विलुठन्तोऽभिनवयवाङ्कुरा नवीनसितशूकोद्भेदा इव भवन्ति दृश्यन्ते । कान्ताना स्तनतटेषु विलुठन्त. शशिकिरणाः कर्पूरपरागरुचो घनसारधूलिकान्तयो भवन्ति सजायते । उपमालंकारः ॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदवसरे एणेक्षाणाना मृगलोचनाना स्त्रीणा स्मरज्वर अत्यन्तमेनैव अपूर्वेणैव केनचित् अनिर्वचनीयेन कर्मणा व्यापारेण अचिकित्स चिकित्सितवानहम् । कथम् । मुहुर्वारवारम्। कथंभूतेन कर्मणा। आतुरजनहृदयविदितप्रतीकारशर्मणा आतुरजनस्य हृदयेन मनसा विदितं ज्ञातं प्रतीकारस्य चिकित्सायाः शर्म सौख्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तं तेन । कथंभूतं स्मरज्वरम् । अलङ्घनोपचारं लङ्घनरहितव्यवहारम् । पुन कथंभूतम् । अनौषधोपयोगोदाहर औषधरहितस्योपयोगस्य आस्वादनस्य उदाहर. कथा यस्य स्मरज्वरस्य तथा तम् । कथंभूतानामेणेक्षणानाम् । अतीवातिशयेन रणरणकेन अरतिजनकोत्कण्ठया रीणाना श्रान्तानाम् । कथंभूतोऽहम् । अवसरसुभाषितभाषाकोविदैः अवसरोचितसुभाषितभाषणविशारदैः सभालितवल्लभापराधविधिः सभालितो वल्लभायाः वल्लभाना वा अपराधविधि स्खलितविधिर्येन दोषविधानं येन स सभालितवल्लभापराधविधि । कथंभूतैरवसरसुभाषितभाषाकोविदैः ।इत्यमुना प्रकारेण विप्रलब्धपुरध्रीदशावेदनविशारदैः विप्रलब्धानां वियुक्ताना पुरध्रीणा सुन्दरीणा दशाया. अवस्थाया. आवेदने कथने विशारदाश्चतुरास्तै तथोक्तास्तैः । तथा चोक्तम्—'अहरहरनुरागाद्दूतिका प्रेष्य पूर्वं सरभसमभिसार्य क्वापि

शुष्कं कुन्तलकुड्मलैर्मुकुलितं कर्णावतंसोत्पलैः
कीर्णं केलिजलेरुहैर्विगलितं गण्डस्थलीचन्दनैः ।
तत्तत्पल्लवपेशलैश्च शयनैराम्लानमामूलत-
स्तन्व्यास्त्वद्विरहेण सांप्रतमियं भ्रातर्दशा वर्तते ॥ ४९० ॥

कण्ठे मौक्तिकदामभिः प्रदलितं दीनं करे कन्दलै-
र्वक्षोजैः क्वथितं मृणालवलयैः क्लिष्टं कपोले दलैः ।
अन्यत्किं कथयामि यत्परिजनैर्याश्चन्दनाना छटाः
कीर्यन्ते त्वरयैव ताः प्रदधते शोषं तदङ्गोष्मणा ॥ ४९१ ॥

तवागसास्याः सुतनोरवस्था विमुच्यतामेकमिदं तु वच्मि ।
श्वासोष्मणा बाष्पपयःप्रवाहः प्राप्नोति नैवाधरचुम्बनानि ॥ ४९२ ॥

संकेतकं वा । न मिलति खलु यस्या वल्लभो दैवयोगात्कथयति भरतस्तां नायिका विप्रलब्धाम् ॥' इतीति किम्—

शुष्कमित्यादि । हे भ्रातः हे राजन्, तन्व्या मध्यक्षामायाः स्त्रियस्त्वद्विरहेण भवद्वियोगेन साप्रतमिदानीं इयं प्रत्यक्षीभूता दशा वर्तते । इयं का । कुन्तलकुड्मलैः केशकलापस्थितेषद्विकसितपुष्पैः शुष्कं मलिनम् । कर्णावतंसोत्पलै कर्णपूरीकृतदोवरकैर्मुकुलितं सकुचितम् । हे भ्रातः, केलिजलेरुहै क्रीडाकमलै. कीर्णं विक्षिप्तम् । गण्डस्थलीचन्दनैः कपोलस्थलविलिप्तचन्दनद्रवै. विगलितं प्रस्वेदेन धौतम् । शयनैः शय्याभिराम्लानं शुष्कम् । कस्मात् । आमूलतो मूलादारभ्य । कथंभूतैः शयनैः । तत्तत्पल्लवपेशलैः तानि च तानि प्रसिद्धानि पल्लवानि तैः पेशलानि तथोक्तानि तैः । समुच्चयालंकारः ॥

कण्ठ इत्यादि । हे राजन्, ते मौक्तिकदामभिः कण्ठे प्रदलितं चूर्णीबभूव । स्फुटितमित्यर्थः । करे कन्दलैर्नवाङ्कुरैर्दीनं म्लानी प्राप । वक्षोजैः कृत्वा मृणालवलयैः पद्मिनीकन्दसमूहैः क्वथितं क्वाथीबभूव । कपोले दलैः पत्रैः क्लिष्ट उपताप प्राप । हे सखे, अन्यदपरमपि तव किं कथयामि यत्परिजनैः याश्चन्दनाना छटा धाराः शरीरे कीर्यन्ते ताश्चन्दनच्छटास्त्वरयैव तदङ्गोष्मणा तस्याः शरीरधर्मेण शोषं प्रदधते कुर्वते । समुच्चयालंकारः ॥

तवागसेत्यादि । हे मित्र, तव आगसापराधेन अस्यास्तव प्रियायाः सुतनोः शोभनशरीरायाः अवस्था दु खदशा किमुच्यता किमुच्यते । इदं तु प्रत्यक्षीभूतं एकं अद्वितीयं दुःखरूपं अहं वच्मि कथयामि । अस्याः श्वासोष्मणा बाष्पपयःप्रवाहः अश्रुजलपूरः अधरचुम्बनानि नैव प्राप्नोति । मध्ये एव शुष्यतीत्यर्थः । हेतुरलंकारः ॥

उद्वेल्लद्भुजमूलमङ्गुलिकुलव्यत्यस्तहस्तद्वयं
लीलोल्लासितलोचनं विचलितभ्रूविभ्रमत्कुन्तलम्।
साचिप्राञ्चिमुखं स्तनोन्नतिवशाद्व्यस्यद्वलीमण्डलं
किंचित्स्फारनितम्बमङ्गवलितं साकूतमेणीदृशः॥ ४९३॥

तस्याः स्मरज्वरभरात्त्वयि पान्थ दूरे
किंचिन्न वस्तु रुचिमेति यतः सखीभिः।
बिम्बाधरे धृतमपैति मृणालनालं
हस्ते च शुष्यति कृतं नलिनीप्रवालम्॥ ४९४॥

त्वत्प्रस्थितीक्षतिरतेः पथिकः प्रियायाः
प्रम्लानपल्लवदशो दशनच्छदोऽभूत्।

उद्वेल्लदित्यादि। हे मित्र, किंचिदनिर्वचनीयं एणीदृशो मृगलोचनायाः साकूतं साभिप्राय स्वरूप वर्तते। कीदृशम्। उद्वेल्लद्भुजमूलम् उद्वेल्लदुत्कम्पमानं भुजमूलं यस्मिन् साकूते स्वरूपे तत्तथोक्तम्। उक्तं च—'वेल्लितं प्रेङ्खिताधूतवलिताकम्पिता धुते। प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुठितान्दोलितावपि॥' पुन. कथंभूतं स्वरूपम्। अङ्गुलिकुलव्यत्यस्तहस्तद्वयम् अङ्गुलीना कुलं समूहस्तेन व्यत्यस्तं अन्योन्यसहतिं प्राप्त हस्तद्वयं यत्र तत्तथोक्तम्। पुन. कथंभूतम्। लीलोल्लासितलोचनम्। लीलया विदग्धचेष्टयोल्लासिते लोचने यत्र तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतम्। विचलितभ्रूविभ्रमत्कुन्तलम् विचिलिता पुरस्तादागता व्याघुटिता भ्रुवोर्विषये विभ्रमन्तो विविधं चलन्त. कुन्तला यत्र तत्तथोक्तम्। पुन कथंभूतम्। साचिप्राञ्चिमुखम् साचि तिर्यक् प्राञ्चि गमनशीलं मुख यत्र तत्तथोक्तम्। पुनः कथंभूतम्। व्यस्यद्वलीमण्डलम् व्यस्यत् विघटमान वलीना उदररेखाणां मण्डलं समूहो यत्र तत्तथोक्तम्। कस्मात्। स्तनोन्नतिवशात् स्तनयोरुन्नतिरुच्चत्व तस्य वशात्। पुन' कथंभूतम्। स्फारनितम्बम् स्फार. पृथुतरो नितम्ब' स्त्रीकटिपश्चाद्भागो यस्मिन् तत्तथोक्तम्। पुन' कथंभूतम्। अङ्गवलितम् शरीरावयवाना वलित सकुञ्चित यत्र तत्तथोक्तम्। समुच्चयालकारः॥

तस्या इत्यादि। हे पान्थ हे राजन्, त्वयि भवति सति तस्यास्तव प्रियाया स्मरज्वरभरात् किंचिद्वस्तु रुचिं स्वाद नैति। यतो बिम्बाधरे सखीभि' धृत मृणालनालं अपैति अपगच्छति। उत्सारितत्वात्। नलिनीप्रवालं पद्मिनीपल्लवं हस्ते कृतं सत् शुष्यति च शोषं प्राप्नोति च। समुच्चयालकार.॥

त्वत्प्रस्थितीत्यादि। हे पथिक, प्रियाया. दशनच्छदः प्रम्लानपल्लवदशः शुष्कप्रवालसदृशोऽभूत्। कथंभूताया प्रियाया.। त्वत्प्रस्थितिक्षतरतेस्त्वत्प्रवासेन विनष्टरुचे। हे

आपाकपाण्डुरदलोत्तरतः कपोलः
शुष्यत्सरःप्रतिनिभं नयनद्वयं च ॥ ४९५ ॥
ग्रीष्मस्थलानिलमितं श्वसितं नितान्त-
मुद्यानसारिणिसमश्रुतिरश्रुपूरः ।
आनर्तितस्तनतटास्तव कान्त कोपा-
त्कण्ठे च मारुतलवाः सरवाः प्रियायाः ॥ ४९६ ॥
भ्रातस्त्वद्विरहेण संज्वरभरादस्याः सरःसंगमे
पाथःक्वाथविधेर्यदद्भुतमभूदेतत्तदाकर्ण्यताम् ।
उड्डीनं मुहुरण्डजैस्तिमिकुलैस्तीरे स्थितं दूरतः
शीर्णं शैवलिमञ्जरीभिरभितः क्षीणं क्षणाच्चाम्बुजैः ॥ ४९७ ॥
तव सुभग वियोगात्पञ्चषैरप्यहोभि-
र्मनसिजशरदीर्घाः श्वासधाराः सुदत्याः ।

पथिक, तव प्रियायाः कपोल आपाकपाण्डुरदलोत्तरतः पक्वपत्रवत् । शुष्को जातः । नयनद्वयं च शुष्यत्सरःप्रतिनिभं शुष्यत्सरोवरसदृशं अभूत् । उपमादीपकालंकारः । समुच्चयश्च ॥

ग्रीष्मस्थलेत्यादि । हे कान्त हे राजन्, तव प्रियायाः श्वसितं श्वासः ग्रीष्मस्थलानिलमितम् ज्येष्ठावाटीयमरुस्थलवालुकोच्चयसंजातवातसदृशमुष्णं सजातमित्यर्थः । हे कान्त, तव प्रियाया अश्रुपूरः नितान्तमत्यन्तं उद्यानसारिणिसमश्रुतिः उद्यानं कृत्रिमवनं तस्य सेचनसबन्धिनी, या सारिणिः कृत्रिमनदी तया समा श्रुतिः प्रवाहो यस्याश्रुपूरस्य स तथा । हे कान्त हे रूपकामदेव, तव प्रियाया कोपात् मारुतलवा कण्ठे सरवाः । कथंभूता वर्तन्ते । आनर्तितस्तनतटा आकम्पितकुचप्रदेशाः । उपमासमुच्चयालंकारः ॥

भ्रातस्त्वद्विरहेणेत्यादि । हे भ्रातः हे सखे, अस्यास्तव प्रियायाः सज्वरभरात् संपातिशयात् सरःसगमे सरोवरमध्यमज्जने सति पाथःक्वाथविरोधरतिपाकविधानात् यदद्भुतं तदेतदद्भुतमाश्चर्यं आकर्ण्यताम् । अण्डजैः पक्षिभिर्मुहुरुड्डीनं विहायसि गमनं कृतम् । तिमिकुलैः दूरतो विप्रकृष्टात् तीरे स्थितम् । शैवलिमञ्जरीभिः अभितः समन्ताच्छीर्णं शतखण्डीबभूव । अम्बुजैश्च क्षणात् मुहूर्तात् क्षीणं म्लानिमाजग्मे । अतिशयसमुच्चयालंकारः ॥

तव सुभगेत्यादि । हे सुभग हे प्रियदर्शन, तव वियोगात् सुदत्याः प्रियायाः पञ्चषैरहोभिः पञ्चभिर्वा षड्भिर्वा अहोभिः । 'वृत्तौ वाक्यसख्याने' इत्यनेनेह डप्रत्ययः । पञ्चषैरहोभिर्निष्पन्ना मनसिजशरदीर्घा मनसिजस्तस्य शरस्तद्वत् दीर्घाः श्वासधाराः श्वाससततयः

स्मरविजयपताकास्पर्धिनी वक्त्रकान्ति-
स्तनुरतनुधनुर्ज्यातानवं चातनोति ॥ ४९८ ॥
नाभीह्रदः स्खलति बाष्पसमागमेऽस्याः
प्रायो वलित्रयमिदं दलदन्तरालम् ।
आवृत्तिवेपथुभरेण मुहुर्मुहुः स्या-
दुत्तारहारतरलं स्तनमण्डलं च ॥ ४९९ ॥
धन्यस्त्वं नयनाम्बुपूर विरहव्याजाद्बहिर्यन्मुहुः
प्रादुर्भूय विलासिनीषु लभसे सभोगकेलिक्रमम् ।
नेत्रे कज्जलितः कपोलफलके चित्रः सरागोऽधरे
वक्षोजे कृतसंगमस्त्रिवलिषु श्लिष्टश्च नाभिं व्रजन् ॥ ५०० ॥
नीलोत्पलं निपतदम्बुलवाम्बुदश्रि
नीहारधूसरदलद्युति चन्द्रबिम्बम् ।

सजाताः । पञ्चैरेवाहोभिर्वक्त्रकान्तिः । कीदृशी सजाता । स्मरविजयपताकास्पर्धिनी स्मरस्तस्य विजयपताका त्रैलोक्यविजये सति या लब्धा पताका ध्वजा तस्याः स्पर्धिनी अनुकारिणी अनुवादिनीसदृशी । शुक्ला सजातेत्यर्थः । चान्यत् सुदत्यास्तनु पञ्चैरप्यहोभिः अतनुधनुर्ज्यातानवं अतनुः कन्दर्पस्तस्य धनुस्तस्य ज्या तद्वत्तानवं तनुत्वं आतनोति विस्तारयति । समुच्चयोपमालंकारः ॥

नाभीह्रद इत्यादि । हे सुभग, आवृत्तिवेपथुभरेण अस्यास्तव प्रियाया नाभीह्रदः स्खलति उत्पटति । कस्मिन् सति । बाष्पसमागमे अश्रुजलसमागमे सति । अस्या इदं प्रत्यक्षीभूतं वलित्रयं उदररेखानदीत्रितयं प्रायो बाहुल्येन दलदन्तरालं स्फुटन्मध्याय यति(?) । अश्रुजलेन उत्पटतीत्यर्थः । अस्यास्तव प्रियायाः स्तनमण्डलं च मुहुर्मुहुः उत्तारहारतरलं अत्युज्ज्वलमुक्ताफलमालाचपलं भवति । रूपकसमुच्चयालंकारः ॥

धन्यस्त्वमित्यादि । हे नयनाम्बुपूर प्रियायाः लोचनाश्रुजलप्रवाह, त्वं धन्यः पुण्यवान् । यत् यस्मात् कारणात् हृदयमध्यस्थितः सन् विरहव्याजात् मुहुर्बहिः प्रादुर्भूय विलासिनीषु स्त्रीषु सभोगकेलिक्रमं सुरतक्रीडानुक्रमं त्वं लभसे । किं कुर्वन् । नाभिं व्रजन् मध्यप्रदेशं गच्छन् । तमेव सभोगकेलिक्रमं दर्शयति—त्वं लोचनजलमिषेण नेत्रे लोचनद्वये कज्जलितः श्यामवर्णः सजातोऽसि । कपोलफलके गण्डस्थलपट्टके चित्रः पञ्चवर्णः सजातोऽसि । अधरे अधरोष्ठे सरागो रागवान् सजातोऽसि । वक्षोजे कृतसंगमः कृतालिङ्गनः सजातोऽसि । त्रिवलिषु रेखात्रयेषु श्लिष्टः आलिङ्गितः । रूपकसमुच्चयालंकारः ॥

नीलोत्पलमित्यादि । हे राजन्, तव विप्रियेण वियोगदुःखेन सुदत्यास्तव प्रियायाः

बिम्बीफलं च सुदृशस्तव विप्रियेण
विद्राणविद्रुमलतानवपल्लवाभम् ॥ ५०१ ॥

क्वेदं कार्श्यं क्व च मनसिजस्फारबाणप्रहारः
क्वायं तापः क्व च निरवधिर्बाष्पपूरप्रचारः ।
क्वैषा मूर्च्छा क्व च कुचपटप्रेङ्खणश्वासकल्पः
क्वासौ लज्जा क्व च मृगदृशश्चित्रमेष प्रजल्पः ॥ ५०२ ॥

बन्धुप्रार्थनतस्त्वयि स्मृतिनिशावेशात्तया मुग्धया
दत्तश्चक्षुषि यावकः कृतमिदं बिम्बाधरे कज्जलम् ।
कण्ठे काञ्चिगुणोऽर्पितः परिहितो हारो नितम्बस्थले
केयूरं चरणे धृतं विरचितं हस्ते च हिञ्जीरकम् ॥ ५०३ ॥

नीलोत्पलं नेत्रयुगलम् । कीदृश जातम् । निपतदम्बुलवाम्बुदश्रि निपतन्तोऽम्बुलवा यस्मात् अम्बुदान्मेघात् स निपतदम्बुलवाम्बुदस्तस्य श्रीः शोभा यस्य नीलोत्पलस्य तत्तथोक्तम् । तथा चन्द्रविम्बं मुखम् । कीदृशं जातम् । नीहारधूसरदलद्युति नीहारेण हिमेन धूसरा तव विरहेण पाण्डुरा दलद्युतिर्यस्य तत्तथोक्तम् । हे सुभग, बिम्बीफलं ओष्ठः । कथंभूतं जातम् । विद्राणविद्रुमलतानवपल्लवाभम् विद्राणं मलिनं विद्रुमलताया यन्नवपल्लवं तस्योपमासा(स्य भा तत्सा)दृश्यं यस्य बिम्बीफलस्य तत्तथोक्तम् वचनमात्रेयं युक्तिः । कवलोपमारूपस्य कवलालंकारः । अन्यैरपि वचनमात्रोक्ति. कृता । कमलवनाम्भसि कमलं कमले कुमलेऽपि च कुवलये कनकलता सापि कुमारसुभगेत्युच्यते(?) ॥

क्वेदमित्यादि । हे राजन्, मृगदृशः इद कार्श्यं क्व वर्तते । क्व च मनसिजस्फारबाणप्रहारो वर्तते । स्फार. प्रचुरतरो बाणप्रहार॰ शरनिष्ठुरपातो यस्य मनसिज तथोक्तः । अयं प्रत्यक्षीभूत. तापः क्व वर्तते । क्व च बाष्पपूरप्रचार॰ अश्रुप्रवाहप्रतीकारः । कथंभूतो बाष्पपूरप्रचार.। निरवधिरुभयतटप्रलोपक॰ । एषा प्रत्यक्षीभूता मूर्च्छा अचैतन्यं नष्टचेष्टता क्व वर्तते । क्व च कुचपटप्रेङ्खण॰ कञ्चुकम्पनकारी श्वासकल्पः श्वासविधानं वर्तते । असौ प्रत्यक्षीभूता लज्जा मन्दाक्षं क्व वर्तते । क्व च एष प्रजल्पो निर्लज्जतया प्रलपनं क्व वा । एतत्सर्वं चित्रं वर्तते । विषमोपमालकारः ॥

बन्धुप्रार्थनत इत्यादि। हे राजन् हे सखे, तया बन्धुप्रार्थनतो यावकोऽलक्तको दत्तः अर्पितः । कस्मिन् । चक्षुषि । कथंभूतया तया । मुग्धया अविज्ञातयथावत्स्वरूपया कोमलाङ्गया । कस्माद्दत्त. । किं तव विलोकनतोऽयं चक्षुषि को दीयता तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—त्वयि विषये स्मृतिनिशावेशात् या स्मृति. सैव निशा तस्या आवेशात् प्रवेशात् यो योऽलक्त. पादयोर्दीयते स चक्षुषि दत्त इत्यर्थः । अपर किं कृतं तया । इदं प्रत्यक्षीभूतं

रम्भास्तम्भौ ह्रदतटभुवौ प्रोल्लसन्नालमूलं
कन्दद्वन्द्वं किसलयमदः प्रस्फुटत्कुञ्जलश्रि ।
नीलाब्जे चातनुदलचयोदञ्चिते देह एव
प्रायस्तापस्तदपि च सखे कोऽप्यपूर्वस्तरुण्याः ॥ ५०४ ॥

निद्रा सपत्नीव न दृष्टिमार्गमायाति तस्याः क्षणदाक्षणेऽपि ।
सखीजने चोपनतेऽप्युपान्ते शून्यस्थितायाा इव चेष्टितानि ॥ ५०५ ॥

कामस्यैतत्परमिह रहो यन्मनःप्रातिकूल्यं
तस्मादेष ज्वलति नितरामङ्गमाधुर्यहेतुः ।
कामं कान्तास्तदनु रसिकाः प्रीतये कस्य न स्यु-
स्तत्रास्वादः क इव हि सखे या न पक्वा मृणाल्यः ॥ ५०६ ॥

कज्जलं नेत्राञ्जनं विम्वाधरे कृतम् । तथा काञ्चीगुणो मेखलागुण कण्ठे अर्पितः । पुनश्च कि कृतम् । हारो नितम्बस्थले परिहित । पुन' कि कृतम् । केयूर चरणे धृतम् । हिञ्जीरकं नूपुर च हस्ते विरचितम् । समुच्चयालंकार ॥

रम्भास्तम्भावित्यादि । हे सखे हे मित्र, तरुण्यास्तव प्रियाया कोऽपि अनिर्वचनीयोऽपूर्वं तापस्तदपि वर्तते । कथम् । प्रायो वाहुल्येन । तदपि किम् । रम्भास्तम्भौ ऊरु ह्रदतटभुवौ नाभितटसजातौ यद्यपि वर्तेते, तथापि तापो न गत । कन्दद्वन्द्व स्तनयुगलम् । कथभूतम् । प्रोल्लसन्नालमूल शोभायमानवलित्रयम् । अद एतत् किसलय चरणपल्लवम् । कथंभूतम् । प्रस्फुटत्कुञ्जलश्रि प्रस्फुटन्ती विकसन्ती कुञ्जलश्री स्मितमुकुलशोभा यत्र चरणपल्लवे तत्तथोक्तम् । नीलाब्जे च नीलोत्पले । लोचनयोर्वचनमिदम् । कथंभूते नीलाब्जे । अतनुदलचयोदञ्चिते अतनु महान् दलचय पत्रसमूहस्तेन उदञ्चिते उपरिधृते ययोर्नीलाब्जयोस्ते तथोक्ते । अलकजालस्य वचनमिदम् । एतत्सर्व तरुण्या देह एव च मुपै(?) वर्तते । तथापि तापो न गत' । उपमारूपकसमुच्चयालंकार ॥

निद्रेत्यादि । हे राजन्, तस्या निद्रा स्वापो दृष्टिमार्ग लोचनगोचर नायाति केव । सपत्नीव कृतसापत्न्यकेव । अमूढा अतिविचित्रापरनामद्वया यथा सपत्नी दृशोर्गोचर नागच्छति । कस्मिन् काले । क्षणदाक्षणेऽपि रात्र्यवसरे । आस्ता तावत् दिवसक्षणे । तस्याः सखीजने आलीसमूहे उपान्ते उपनते आगतेऽपि सति शून्यस्थिताया इव ग्रहगृहीताया इव चेष्टितानि कर्तव्यानि वर्तन्ते । उपमालकार ॥

कामस्येत्यादि । हे सखे, कामस्य एतत् पर निश्चयेन इह अस्मिन् ससारे रहो गोप्यतत्त्वं वर्तते । एतत् किम् । यत् मन प्रातिकूल्यं चित्तवाञ्छितस्य वैपरीत्य तस्मात् मनःप्रातिकूल्यात् । कि भवति । एष प्रत्यक्षीभूत. कामो नितरामतिशयेन ज्वलति उद्दीपीभवति । कामः कथंभूत । अङ्गमाधुर्यहेतुः अङ्गस्य शरीरस्य माधुर्यहेतु सुकुमारताकारणम् । तदनु

वाष्पोद्गतिः प्रविरला नयनान्तराले
नासान्तरे च मरुतः स्तिमितप्रचारः ।
तापः प्रशाम्यति सुधाचमनादिवाङ्गे
कान्तागमे विरहिणीषु मृगीक्षणासु ॥ ५०७ ॥
प्रेमप्रदानसलिलं नयनाम्बुधाराः
श्वासाः समागमनसंकथनाग्रदूताः ।
मौनं पुनर्भवति केलिकृतौ सचाटु
कान्ते नते कलहितासु विलासिनीषु ॥ ५०८ ॥
नेत्रान्तर्गतवाष्पबिन्दु विवशश्वासानिलान्दोलितं
मन्दस्पन्दरदच्छदं प्रविदलन्मानग्रहग्रन्थि च ।

तत्पश्चात् कामज्वलनादनन्तरं कान्ताः स्त्रियः कामं यथेष्टं रसिका रागवल्यो भवन्ति । रागवल्यः सत्यः कस्य पुरुषस्य प्रीतये प्रेम्णे न स्युर्न भवेयुः । अपि तु सर्वस्यापि प्रीतये भवेयुरित्यर्थः । हे सखे, तत्रत्यासु रसिकासु स्त्रीषु विषये क इव कीदृशः आस्वादो वर्तते । याः पक्वा मृणाल्यः पाकमागता गोस्तन्यो न भवन्ति। कथम् । हि । स्फुटमिति शेष । हेतूपमालंकार॥

वाष्पोद्गतिरित्यादि । हे सखे, विरहिणीषु विप्रलब्धासु मृगीक्षणासु स्त्रीषु कान्तागमे भर्तुर्मेलापके । किं भवति, तल्लक्षणमाह—नयनान्तराले लोचनयोर्मध्ये वाष्पोद्गति अश्रुजलप्रादुर्भावः प्रविरला अल्पा भवति । नासान्तरे नासिकामध्ये मरुतो वायव स्तिमितप्रचाराः स्तोका भवन्ति शनैरागच्छन्ति । अङ्गे शरीरे ताप प्रशाम्यति उपशमं याति । कस्मात् । सुधाचमनादिव अमृतपानादिव । उपमासमुच्चयालंकारः ॥

प्रेमप्रदानेत्यादि । हे राजन्, कलहितासु कोपं प्रापितासु विलासिनीषु कान्ते भर्तरि नते नम्रीभूते प्रति । कि भवति । नयनाम्बुधारा प्रेमधारा प्रेमप्रदानसलिलं स्नेहार्पणजलं भवति । 'हे भर्त , अहं ते तुभ्यं प्रेमाणं दास्यामि' इति प्रतिज्ञाय हस्ते उदकपातो भवति, यथा ब्राह्मणेभ्य उदकधारापूर्वं किमपि दीयत इति भावः । श्वासा समागमनसकथनं समागमनस्य यत्संकथनं समीचीनवचनं 'समागच्छन्तु स्वामिन' इति वचनस्याग्रदूता पूर्वदूता भवन्ति । पुन पश्चात् केलिकृतो सभोगक्रीडाया मौनं भवति न निर्भर्त्सयन्ति । कथम् । सचाटु मिथ्यास्तुतिसहितं यथा भवत्येवम् । रूपकालंकारः ॥

नेत्रान्तरित्यादि । हे सखे, आलिङ्ग्य कान्तास्यं नेत्रान्तर्गतवाष्पबिन्दु नेत्रयोरन्तर्गता मध्यस्थिता वाष्पस्य आनन्दाश्रुजलस्य बिन्दवो यत्र तत्तथोक्तम् । पुन कथंभूतम् । विवशश्वासानिलान्दोलितम् । विवशा परवशा स्ववशा वा ये श्वासास्तेषा अनिलेन आन्दोलितं कम्पितम् । पुनः कथंभूतम् । मन्दस्पन्दरदच्छदम् मन्दो मनाक् स्पन्दश्चलनं विस्फुरणं रद-

त्रुट्यत्तापदशं स्वदोषविगमाद्भूयः प्रसीदन्मन-
श्चुम्ब्यालिङ्ग्य निषेधवाग्विधिकरं कान्तास्यमाकोपितम् ॥५०९॥
सरलमलकजालं नेत्रयोर्नाञ्जनश्री-
रधरदलमरागं पत्रशून्यः कपोलः ।
श्रवसि च न वतंसः कामिनीना रतान्ते
तदपि वदनदेशे कान्तिरन्यैव काचित् ॥ ५१० ॥
अलकवलयवासैर्नाकुलं भालमेत-
द्दशनवसनकान्तिर्नाङ्किितालक्तकेन ।
उरसि न कुचमुद्रा नाङ्गदाङ्कश्च कण्ठे
प्रणयकुपितकान्तासंगमे कामुकानाम् ॥ ५११ ॥

ते विप्रलब्धपुरंध्रीदशावेदनविशारदैरवसरसुभाषितभाषाकोविदैः स-भालितवल्लभापराधविधिरन्येनैव केनचिदातुरजनहृदयविदितप्रतीकारश-र्मणा कर्मणा मुहुरलङ्घनोपचारमनौषधोपयोगोदाहारमतीव रणरणकरीणा-नामेणेक्षणाना स्मरज्वरमचिकित्सम् ॥

च्छद ओष्ठे यस्मिन् कान्तास्ये तत्तथोक्तम् । पुन. कथंभूतम् । प्रविदलन्मानग्रहग्रन्थिं मानोऽभिमान स एव ग्रह पिशाचस्तस्य ग्रन्थिर्बन्धनविशेष मानग्रहग्रन्थि। प्रविदलत् शतखण्डीभवत् मानग्रहग्रन्थि यस्मिन् कान्तास्ये तत्तथोक्तम् । पुनः कथंभूतम् । त्रुट्यत्तापदशम् त्रुट्यन्ती शतखण्डीभवन्ती तापस्य दशा अवस्था यस्मिन् तत्तथोक्तम् । .... ।पुन कथंभूतम् । आकोपितं ईषत्कोपसहितम् । रूपकालकार. ॥

सरलमित्यादि । हे राजन्, कामिनीना रतान्ते सभोगक्रीडापर्यन्ते तदपि तथापि वदनदेशे मुखमण्डले काचिदपूर्वा अन्यैव अनिर्वचनीया कान्तिर्भवति । तदपि किम् । यद्यपि अलकजालं सरलं वर्तते वक्रता मुञ्चति । नेत्रयोरञ्जनश्रीर्मषेः शोभा न वर्तते । अधरदलम् अरागं पीताधरत्वात् । कपोल. पत्रशून्यो भग्नपत्रावलीक । श्रवसि कर्णे वतंस कर्णपूरो न वर्तते । समुच्चयालकार ॥

अलकेत्यादि । हे राजन्, प्रणयकुपितकान्तासगमे प्रेमक्रुद्धस्त्रीसयोगे [illegible] कामिना यत्र भालं ललाटपट्ट अलकवलयवासैराकुलं न वर्तते न भवति दशनवसन-कान्तिः ओष्ठशोभा अलक्तकेन अङ्किता सहिता न भवति । उरसि वक्षसि कुचमुद्रा स्तनपदं न वर्तते । कण्ठे ग्रीवायां अङ्गदाङ्क· बाहुरक्षपदं न भवति । दीपकालंकारः ॥